

Ochilg'och bu gulshanda inson guli,
Ne inson guli, bog'i rizvon guli.

*ALISHER NAVOIY
VA ADABIY TA'SIR
MASALALARI:
BADIYY IJOD,
KOMPARATIVISTIKA
VA RENESSANS*

*MUHIDDINOV MUSLIHIDDIN
QUTBIDDINOVICHNING*

80 yilligiga bag'ishlangan
xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya

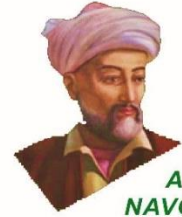
SAMARQAND – 2025

**O‘ZBEKISTON
RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN
VA
INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

**SHAROF RASHIDOV
NOMIDAGI
SAMARQAND
DAVLAT
UNIVERSITETI**

**ALISHER
NAVOIY**

XALQARO JAMOAT FONDI

**ALISHER NAVOIY
XALQARO JAMOAT
FONDI**

***ALISHER NAVOIY VA ADABIY TA’SIR MASALALARI: BADIY IJOD,
KOMPARATIVISTIKA VA RENESSANS
mavzusidagi***

***MUHIDDINOV MUSLIHIDDIN QUTBIDDINOVICHNING
80 yilligiga bag‘ishlangan***

**XALQARO ILMIY-NAZARIY ANJUMAN MATERIALLARI
(Samarqand, 16-17 may, 2025-y)**

Samarqand – 2025

“Alisher Navoiy va adabiy ta’sir masalalari: badiiy ijod, komparativistika va renessans” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Samarkand: SamDU nashriyoti, 2025-y. – 604 b.

Mazkur to‘plam 2025-yilning 16-may kuni o‘tkazilgan “Alisher Navoiy va adabiy ta’sir masalalari: badiiy ijod, komparativistika va renessans” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallaridan iborat bo‘lib, unda xorijiy va mamlakatimizning bir qancha taniqli olimlari, yosh tadqiqotchilar hamda soha mutaxassislarining maqolalari o‘rin olgan.

To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning saviyasi, sifati va ilmiy dalillarning aniqligi yuzasidan mualliflar mas’uldir.

TAHRIR HAY’ATI:

H.A.Xushvaqtov (tahrir hay’ati raisi), **J.D.Eltazarov**, **I.I.Sulaymonov** (mas’ul muharrir), **Alimcan Inayet**, **Aynur O‘z O‘zcan**, **M.Tursunova**, **B.M. Muhiddinova**, **J.Hamroyev**.

TAQRIZCHILAR:

Hasanov Sh.A

Davlatov O.D

Nashrga tayyorlovchilar:

S.Tohirov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

N.Muhitdinova, filologiya fanlari doktori, professor

M.Hasanova, PhD, dotsent

Musahhihlar:

G.Xoliqulova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

D.Toshniyozova, PhD, o‘qituvchi

A.Razzoqov, PhD, o‘qituvchi

D.Muminova, PhD, o‘qituvchi

Z.Rahmonova, PhD, o‘qituvchi

*SamDU Kengashi majlisida muhokama qilinib, nashrga tavsiya etilgan.
(2025-yil 28-mart, № 10-son bayonnoma)*

ISBN 978-9910-9811-5-9

© *Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti*, 2025

NAVOIY VA RENESSANS: ALISHER NAVOIY IJODIDA KOMIL INSON KONSEPSIYASI MISOLIDA

Bilge Özkan,

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
Türkiye

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN KÜLTÜREL MİSYONU VE DÜNYA EDEBİYATINDAKİ YANSIMALARI

Özet. Bu makale, klasik Çağatay edebiyatının yalnızca edebî değil; aynı zamanda kültürel, siyasal ve entelektüel sahadaki en parlak simalarından biri olan Ali Şîr Nevâî'nin çok yönlü kişiliğini ve evrensel yankılarını ele almayı amaçlamaktadır. Nevâî'nin sanat anlayışı, oluşturduğu entelektüel çevre, dil politikaları ve özellikle onun eserlerini anlamaya yönelik çeşitli coğrafyalarda geliştirilen sözlük ve gramer çalışmaları üzerinden; hem Osmanlı şiiri üzerindeki etkisi hem de Türk-İslam dünyasıyla kurduğu derin ilişkiler katmanlı bir biçimde analiz edilmiştir. Nevâî'nin, yalnızca bir şair değil, aynı zamanda bir kültür inşacısı ve dil stratejisti olarak üstlendiği tarihsel rol, Avrupa'dan Hindistan'a, İran'dan Osmanlı sahasına kadar genişleyen bir etkileşim ağı çerçevesinde yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler :Türkçe: Ali Şîr Nevâî; Çağatay Edebiyatı; Osmanlı Şiiri; Kültürel Etkileşim; Sözlükçülük; Tarih Yazıcılığı; Dil Politikaları.

Abstract. This article aims to examine the multifaceted identity and global impact of Ali Shîr Navā'î, one of the most distinguished figures not only in classical Chagatai literature but also in the cultural, political, and intellectual realms of his time. Navā'î's artistic vision, his intellectual milieu, language policies, and especially the dictionaries and grammar works developed across various regions to understand his writings are analyzed in a layered fashion. The study explores both his influence on Ottoman poetry and his profound connections with the broader Turkic-Islamic world. Navā'î is reassessed not merely as a poet, but as a cultural architect and linguistic strategist whose historical role is reconsidered within the framework of a wide-ranging network of interaction stretching from Europe to India, and from Iran to the Ottoman sphere.

Keywords: Ali Shîr Navā'î; Chagatai Literature; Ottoman Poetry; Cultural Interaction; Lexicography; Historiography; Language Policies.

GİRİŞ

Bu makale, Ali Şîr Nevâî'nin yalnızca edebiyat tarihindeki yeriyle değil; aynı zamanda dil, kültür ve siyaset arasındaki ilişkiler bağlamında, çok katmanlı ve çok coğrafyalı bir stratejinin taşıyıcısı olarak nasıl bir kurucu figür haline geldiği sorusu

etrafında şekillenmektedir. Nevâî'nin entelektüel misyonu, onu sadece bir şair ya da sanatkâr olarak değil; Türk-İslam dünyasında dilsel ve kültürel meşruiyet inşasına yön veren, metin üretimini yönlendiren ve edebiyatı bir medeniyet dili olarak kodlayan bir aktör olarak değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

Ali Şîr Nevâî'nin (1441–1501) şiiri, yüzeyde bir dil ustalığı gibi görünse de derinlemesine bakıldığında, kültürel aidiyetin, kimlik arayışının ve medeniyet tahayyülünün en rafine ifadelerinden biri hâline gelir. Nevâî'nin sanatını anlamak, yalnızca bir şairi değil; aynı zamanda bir çağın ruhunu, bir medeniyetin kendi içindeki çelişkilerini ve imkânlarını okumak anlamına gelir.

Bu çalışmada, Nevâî'nin entelektüel mirasının dünya edebiyatındaki yansımaları çok yönlü bir bakış açısıyla incelenmektedir. Onun hem çağdaşı olan edebî çevreler üzerindeki doğrudan tesiri hem de farklı kültür coğrafyalarında onu anlamaya yönelik yürütülen sözlükçülük faaliyetleri ile gelişen filolojik ve kültürel etkileşimler değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Nevâî'nin yalnızca Doğu Türkçesini yüksek edebiyatın taşıyıcısı bir dile dönüştüren kurucu figür değil; aynı zamanda farklı diller, milletler ve kültürel hafızalar arasında köprü kuran bir entelektüel misyoner olduğu ortaya konulacaktır.

1. Nevâî'nin Sanatı ve Edebî Dehası

Ali Şîr Nevâî, yalnızca kendi döneminin değil, bütün bir Türk edebiyat tarihinin çok yönlü ve etkileyici simalarından biridir. Onun kaleminde şekillenen estetik anlayış, yalnızca şiirsel formda incelikli bir söz işçiliğiyle sınırlı kalmaz; aynı zamanda dilin, kimliğin ve düşüncenin yeniden inşasını hedefleyen geniş ufuklu bir entelektüel projeye dönüşür. Gazel, mesnevi, rubai gibi klasik nazım biçimlerinde ulaştığı ustalık, onun teknik yeterliliğini ortaya koyarken; hamse geleneğini Çağatay Türkçesinde ilk kez uygulayan şair olması, onu edebiyat tarihinin kurucu figürlerinden biri haline getirir.

Nevâî'nin en çok dikkat çeken yönlerinden biri, Türkçeyi Farsçanın gölgesinden kurtararak edebî bir dile dönüştürme iradesidir. Bu duruş, özellikle *Mühakemetü'l-Lügateyn* adlı eserinde açıkça kendini gösterir. Ancak bu metni yalnızca bir dil tartışması olarak değerlendirmek eksik kalır. Aksine, bu eser; dil üzerinden inşa edilen kimliğin, kültürel değerlerin ve estetik duyarlılığın felsefî bir temellendirmesini yapan metinler arasında yer alır. Bu anlamda, Nevâî'nin kaleminden çıkan her satır, yalnızca çağının değil, geleceğin de tahayyülüne yön veren bir bilinç taşır.

Onun şiir dünyasında aşk, sabır, ahlâk, adalet gibi kavramlar, yalnızca bireysel duygulanımların tercümesi olarak değil; insanlığın ortak değerlerine seslenen evrensel bir etik sistemin parçaları olarak sunulur. Bu şiirlerde, öznel hissiyatlar kadar kolektif hafıza ve ahlâkî idealler de yer bulur. İşte bu yönüyle Nevâî'nin şiiri, yalnızca bir milletin değil; insanlığın kalbine hitap eden, zamanlar ve sınırlar aşan bir sestir.

Nevâî'nin kimliği, yalnızca şairlik vasfıyla sınırlı değildir. O; bir düşünür, bir devlet adamı, bir kültür hamisi ve aynı zamanda idealleri olan bir medeniyet temsilcisidir. Sanatı ile siyaseti, düşünce ile estetiği aynı potada eritebilmiş; bu

bileşimle çağını hem şekillendirmiş hem de aşmıştır. Bu çok katmanlı yapı, onun edebî dehasının ve kültürel misyonunun temelini oluşturur.

2. Kültürel Hamiliği: Sultan Hüseyin Baykara ve Molla Câmi ile İlişkileri

Ali Şîr Nevâî'nin sanat ve düşünce dünyasını şekillendiren temel unsurlardan biri, hiç kuşkusuz çevresinde teşekkül eden güçlü entelektüel bağlardır. Bu bağların merkezinde yer alan iki büyük figür, Sultan Hüseyin Baykara ve mutasavvıf-şair Molla Câmi'dir. Bu iki isimle kurduğu çok katmanlı ilişki, Nevâî'nin edebî kişiliğini beslemekle kalmamış; onu dönemin kültür üretiminde belirleyici bir aktör hâline getirmiştir.

Sultan Hüseyin Baykara ile arasındaki ilişki, yüzeyde yalnızca bir hükümdar-şair yakınlığı gibi görünse de, derinlemesine bakıldığında, edebiyatı ve sanatı koruyup yücelten bir himaye anlayışının ete kemiğe bürünmüş halini temsil eder. "Baykara Meclisleri" olarak anılan bu kültürel ortamlar, dönemin seçkin şair ve müelliflerini bir araya getiren canlı bir entelektüel platform niteliğindedir. Bu meclislerde yalnızca şiirler okunmaz, fikirler de tartışılır; yalnızca estetik değil, düşünsel arayışlar da paylaşıldı.

Nevâî'nin iç dünyasındaki mistik yönelişin ise Molla Câmi ile kurduğu derin dostluktan beslendiği açıktır. Câmi'nin manevi rehberliği, onu yalnızca edebî anlamda değil, tasavvufî bir iç seyrin de eşiğine taşımıştır. Bu etkileşim, *Nesâyimü'l-Muhabbe* gibi eserlerde somutlaşır; kelimeler, hem aşkın hem hakikatin izlerini sürer. Câmi ile kurduğu bağ, bir usta-çırak ilişkisinin çok ötesindedir. Onlar, iki ayrı ses değil; aynı hakikatin farklı dillerdeki yankıları gibidir.

Bu bağlamda Nevâî'yi sadece bireysel başarıların ardında bir şair olarak görmek eksik kalır. O, bir çevrenin merkezinde duran, fikirlerin dolaşımını sağlayan, sanatın ve düşüncenin yönünü tayin eden bir tür kültürel mihverdir. Etrafındaki isimlerle kurduğu bu ilişki ağı, yalnızca onun gelişimine değil; çağın ruhuna da şekil vermiştir.

3. Ali Şîr Nevâî'nin Tarih Yazıcılığına Etkisi ve Siyasî-Dinî Meşruiyet İnşası

Ali Şîr Nevâî'nin entelektüel kimliği, yalnızca edebî ve kültürel üretimleriyle sınırlı değildir; Fener, Alpaslan tarafından hazırlanan *Siyaset, Himaye ve Tarih Yazımı: Timurlu Âlim-Bürokrat Ali Şîr Nevayî'nin Tarih Yazımı Projesi ve Ravzat's-Safa*, adlı doktora tezinde belirtildiği üzere Nevâî Timurlu siyasi yapısının düşünsel kodlarını belirleyen, çağının ilmî ve bürokratik mekanizmalarında etkin bir figür olarak karşımıza çıkar. Özellikle "âlim-bürokrat" kimliğiyle, bilgi üretimini yönlendiren, tarihsel belleği şekillendiren ve meşruiyet zeminini güçlendiren bir strateji izlediği açıktır. Bu bağlamda, Nevâî'nin tarih yazıcılığı, klasik anlamda bir kronoloji inşasının çok ötesinde; siyasi ve dini meşruiyet üretiminin bilinçli bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Nevâî'nin tarihsel söylemi, yalnızca geçmişin kayıt altına alınmasıyla sınırlı değildir. O, zamanın ruhunu ve siyasal gerçeklikleri yeniden kurmak, rakip ideolojilere karşı kendi entelektüel çevresini haklılaştırmak amacıyla tarih yazımını adeta bir kültürel silah hâline getirmiştir. Bu söylemin omurgasını, toplumu istikrar

içinde tutan “imar ehli” ile onu kaosa sürükleyen “ıfsat ehli” arasındaki tarihsel mücadele fikri oluşturur.

Timurlu entelektüel çevre açısından bakıldığında, Kâsım Feyzbahş yalnızca bir mutasavvıf şahsiyet değil; mevcut düzenin devamlılığı açısından potansiyel bir tehdit olarak algılanan, siyasi ve dinî temsil gücü yüksek bir figürdür. Özellikle 1480’li yıllarda Herat’ta faaliyet gösteren Feyzbahş ve onun bağlı bulunduğu Nûrbahşiyye tarikatı, mistik bir söylem arkasına gizlenmiş “militan Mehdîci” bir karakter taşıması nedeniyle, Nevâî ve onun etrafında şekillenen âlim-bürokrat zümre tarafından yakından izlenmiş ve karşı ideolojik bir söylemin hedefi hâline getirilmiştir.

Nevâî’nin tarih yazıcılığı perspektifinden hareketle, bu tür dinî-siyasi oluşumlar yalnızca kendi çağının bir ürünü olarak değil; tarihin belirli dönemlerinde ortaya çıkan ve mevcut nizamı tehdit eden yapılar olarak değerlendirilmiştir. Onun zihninde bu aktörler, tarihsel süreklilik içinde düzeni bozan “ıfsat ehli”nin modern görünümeleri olarak yer alır. Bu yüzden yalnızca Feyzbahş’a değil, onun temsil ettiği geleneğe karşı da güçlü bir tarihsel anlatı kurulmuştur.

Üstelik bu tehdit, soyut veya uzak bir geçmişe ait değildir. Nevâî’ye göre daha Şâhruh döneminde Nûrbahşiyye çevresine mensup unsurların sadece kalkışma girişiminde bulunmakla kalmayıp, doğrudan hükümdara karşı suikast teşebbüsünde bulunmaları, bu hareketlerin ne denli ciddi bir kriz potansiyeli taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Nevâî’nin tarih anlatısı, yalnızca olayları kaydetmekten ibaret değildir; düzeni koruyan merkezî güç ile onu tehdit eden marjinal unsurlar arasındaki kadim ve süreklilik arz eden mücadeleyi anlatmak üzere inşa edilmiş ideolojik bir yapı taşır.

Bu ideolojik mücadele, tarih yazımıyla sınırlı kalmaz; aynı zamanda tasavvuf, ahlâk, biyografi, tefsir ve mantık gibi alanlarda telif edilen eserlerle desteklenir. Mîrhând’ın Ravzatu’s-Safâ adlı hacimli eseri, yalnızca tarihî olayları aktaran bir kaynak değil; Nevâî’nin entelektüel stratejisinin bir aracı, hatta bir manifestosu niteliğindedir. Onun editoryal müdahaleleri, bu metni yalnızca desteklediği bir ürün olmaktan çıkarır; doğrudan yönlendirdiği bir siyasal anlatı hâline getirir.

Nevâî’nin çevresinde oluşan kültürel külliyat; Gıyâseddin Hândmîr’in tarihleri, Câmî’nin tasavvufî metinleri, Hüseyin Vâiz-i Kâşîfi’nin tefsir ve ahlâk eserleri, Devletşâh’ın tezkire çalışmalarıyla genişler. Bu çok disiplinli üretim, yalnızca bireysel yazarlık faaliyetlerinden değil, Nevâî’nin kurucu ve yönlendirici rolünden doğmuştur [Fener, 2024: 179-186].

Nevâî’nin tarih yazıcılığına dolaylı katkısı, onun yalnızca bir edebiyatçı değil, aynı zamanda ideolojik bir anlatı kurucusu olduğunu da ortaya koyar. Doğrudan kendisi tarih metinleri kaleme almamış; ancak Mîrhând gibi müverrihleri destekleyerek, tarih anlatısının içerik, yönelim ve ideolojik çerçevesini belirleyen bir entelektüel liderlik üstlenmiştir. Özellikle Kâsım Feyzbahş ve Nûrbahşiyye gibi Mehdîci hareketlere karşı geliştirilen tarihsel söylemin arkasında, Nevâî’nin bu stratejik yönlendirmesi bulunmaktadır. Bu bağlamda Nevâî, kalemiyle değil ama kültürel otoritesiyle, yalnızca geçmişin değil, kendi döneminin ve geleceğin siyasal-toplumsal tahayyülünü şekillendirmiştir.

4. Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Edebiyatındaki Yeri ve Etkileri

Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki etkisi, yalnızca bir şiir mirasının aktarımıyla sınırlı kalmayan, çok boyutlu bir kültürel etkileşim olarak değerlendirilmelidir. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı şiirinin hafızasına yerleşen bu etki, zamanla yalnızca bir hayranlık değil, aynı zamanda edebî yönelimleri şekillendiren bir kaynak hâline gelmiştir. Onun ismi, yalnızca gazellerin esin kaynağı olarak değil; bir "edebî otorite", hatta bir "üstad" kimliğiyle zikredilmiş; birçok Osmanlı şairi, Nevâî'nin dizeleriyle hemhal olarak kendi şiir ufuklarını genişletmiştir.

Nevâî'nin bu çok katmanlı etkisi, Osmanlı şair tezkirelerinde açıkça görünür. Sehî Bey'den Latîfî'ye, Âşık Çelebi'den Kınalızâde Hasan Çelebi'ye uzanan tezkire yazarları silsilesi, onun yalnızca eserlerini değil, entelektüel şahsiyetini de detaylı biçimde aktarmışlardır. Onun *Mecâlisü'n-Nefâis* adlı tezkire türündeki eseri ise yalnızca içerdiği biyografilerle değil, biçimiyle de Osmanlı sahasında örnek alınmış; benzer yapıda birçok Osmanlı tezkiresine öncülük etmiştir.

Bu kültürel nüfuz, yalnızca tezkire düzeyinde kalmamış, doğrudan şiir pratiğinde de kendini göstermiştir. Ahmet Paşa'nın Nevâî gazellerine yazdığı nazireler, bir takdir ifadesi olmanın ötesinde, şiirsel bir diyalog arayışını temsil eder. Fuat Köprülü'nün dikkat çektiği üzere, Nevâî'nin şiirleri Budin'den Basra'ya kadar geniş bir coğrafyada okunmuş; onun edebî şahsiyeti yalnızca doğu dünyasında değil, Osmanlı sarayında da bir "ideal şair" modeli olarak benimsenmiştir [Köprülü, 1941: 391].

Sigrid Kleinmichel'in ortaya koyduğu üzere, Osmanlı şiirinde kesintisiz bir Çağatayca şiir yazma geleneğinin varlığı, Nevâî'nin etkisini derinleştiren önemli bir göstergedir. Kleinmichel'in belirttiği üzere, Nevâî'den önce Ahmed-i Dâ'î ve Sâfî gibi şairlerin Çağatayca şiirler kaleme almış olmaları, Anadolu sahasında zaten var olan bir şiirsel zemin üzerine Nevâî'nin mirasının inşa edildiğini göstermektedir. Timur'la birlikte Anadolu'ya gelen şair ve ilim adamlarının taşıdığı kültürel izler, bu şiirsel hazır oluşun arka planını oluşturur. [Kleinmichel, 1999: 697-698].

Yusuf Çetindağ'ın kapsamlı çalışmasında ortaya koyduğu gibi, XVI. yüzyılda Nevâî'ye nazire yazan Osmanlı şairlerinin sayısı yetmişe yaklaşmaktadır. Bu şairler arasında Fuzûlî, Lâmiî Çelebi, Ahmed Paşa, Muhibbî (Kanunî Sultan Süleyman), Bâkî, Hayâlî, Nev'î gibi divan şiirinin önde gelen isimlerinin yer alması, Nevâî'nin ne denli güçlü bir kaynak figür olarak görüldüğünün çarpıcı bir kanıtıdır. Onun yalnızca "usta şair" kimliği değil; aynı zamanda Farsçaya alternatif güçlü bir şiir dili olan Türkçeyi seçmiş olması da bu etkide belirleyici olmuştur [Çetindağ, 2006: 41-42].

Nevâî, şiirinde biçimsel ustalığı derin anlam katmanlarıyla birleştirmiş; bu yönüyle Osmanlı şairlerinin yalnızca biçim değil, anlam düzleminde de yöneldikleri bir edebî kutup hâline gelmiştir. Bu etki, kimi zaman doğrudan biçimsel taklitlerde, kimi zaman ise düşünce tarzı ve mecaz sisteminin içselleştirilmesinde kendini göstermiştir.

Bu açıdan bakıldığında, Ali Şîr Nevâyî'nin Osmanlı şiirine etkisi, bir edebî taklitten öte, derin bir kültürel yankı ve şiirsel tahayyül ortaklığı olarak yorumlanmalıdır.

5. Ali Şîr Nevâyî ve Fuzûlî Arasında: Azerbaycan Lirik Şiirinde Etkileşimler

XVII. yüzyıl Azerbaycan lirik şiiri, yalnızca içsel ahengin ve duygusal derinliğin yansıdığı bir poetik alan değil, aynı zamanda iki büyük edebî gücün—Ali Şîr Nevâyî ile Fuzûlî'nin—izlerinin birlikte sürdürüldüğü çok katmanlı bir estetik iklimdir. Bu dönemde eser veren şairler, Nevâyî'nin Çağatay Türkçesiyle kurduğu üslup mirasını bir gelenek olarak devralmış; aynı zamanda Fuzûlî'nin lirik yoğunluğundan beslenerek kendi seslerini inşa etmişlerdir. Ortaya çıkan şiir dünyası, bu iki kaynaktan akan düşünsel ve biçimsel motiflerin iç içe geçtiği, zengin ve yönlendirici bir edebî doku sunar.

Rahmetî, Sâdıkî, Emânî, Zafer, Sâib, Kavsî, Mirza Salih Tebrizî ve Melik Bey Avcı gibi şairler, bu dönemin dikkat çeken isimleri arasında yer alırken, yalnızca bireysel şiirler üretmekle kalmamış; aynı zamanda Nevâyî'ye nazîreler kaleme alarak onun şiirini bir gelenek zemininde yeniden yorumlamışlardır. Bu nazîrelerde kimi zaman Fuzûlî'nin metafizik yoğunluğu sezilirken, kimi zaman Nevâyî'nin mecazlara yaslanan rafine dili ve tasavvufî alt yapısı açıkça hissedilir. Böylece, bu şiirlerde Nevâyî'nin edebî dehası yalnızca bir biçim olarak değil, bir düşünce tarzı olarak da iz bırakmıştır [Kerimov, 2009: 57-67].

Nevâyî'nin eserlerinden taşan dil estetiği, yalnızca Çağatay sahasında kalmamış; Azerbaycan Türkçesine de sirayet ederek şiirsel sözün imkanlarını zenginleştirmiştir. Bu durum, yalnızca bir dil etkisi değil; aynı zamanda şiirsel dünya görüşünün taşınması anlamına gelir. Çağatay Türkçesinin incelikli kelime dağarcığı, zengin mazmun sistemi ve ölçülü anlatımı, Azerbaycan lirik şiirinde bir nevi iç ritim ve anlam katmanı oluşturmuştur.

Bu bağlamda, XVII. yüzyıl Azerbaycan şiirini yalnızca yerel bir edebiyat hareketi olarak değil; Nevâyî-Fuzûlî ekseninde şekillenmiş bir edebî süreklilik ve coğrafyalar arası kültürel aktarım alanı olarak değerlendirmek gerekir. Nevâyî'nin bu süreklilikteki rolü, geçmişin şiirsel tecrübesini geleceğe taşıyan bir köprü kurucu, hatta bir edebî hafıza unsuru olarak belirir.

6. Ali Şîr Nevâyî ve Türk Sözlükçülüğü

Ali Şîr Nevâyî, yalnızca şiir ve düşünce sahasında değil, dil inşası ve sözlükçülük alanında da kalıcı izler bırakmış çok yönlü bir kültür mimarıdır. Çağatay Türkçesini yalnızca yazı dili hâline getirmekle kalmamış; bu dili edebî, felsefî ve kültürel yüklerle donatarak bir estetik kimliğe dönüştürmüştür. Onun kaleme aldığı eserlerdeki dil zenginliği, yalnızca bir şairin kelime kudretini değil, bir medeniyetin dilde kurduğu anlam dünyasını yansıtır. Bu nedenledir ki, onun adı kimi zaman doğrudan “Nevâyî dili” ya da “Nevâyî tarzı” şeklinde literatüre geçmiştir.

Bu yüksek dil üslubunun anlaşılması, yorumlanması ve başkalarına aktarılması ise farklı coğrafyalarda sözlük ve gramer kitaplarının hazırlanmasını gerekli kılmıştır. Söz konusu eserler, yalnızca bir metni anlamaya çalışan yardımcı kaynaklar değil; aynı zamanda dilin estetik ve anlam boyutunu taşıyan, filolojik

derinlikli metinler olarak karşımıza çıkar. Nevâî'nin eserlerine duyulan ilgi, onun diline duyulan ihtiyacın da bir göstergesidir.

Anadolu sahasında ortaya çıkan *Abuşka*, *Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü*, *Lûgat-i Şinasi*, *Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlâhu 'ş-Şuarâ*, *İmes Sözlüğü* gibi metinler, yalnızca kelime karşılıklarını değil; deyimler, terkipler ve edebî sanatlarla yüklü dil katmanlarını da çözümlemeye çalışan metinlerdir. Bu sözlükler, Nevâî'nin eserleri etrafında oluşan filolojik çabanın Anadolu'daki izdüşümüdür.

İran sahasında ise durum daha da dikkat çekicidir. Safevî ve Kaçar dönemlerinde, özellikle Türk kökenli halk kesimlerinin dili olan Oğuz Türkçesi ile birlikte, Çağatay Türkçesi edebî çevrelerde prestijli bir yazı dili olarak kabul görmüştür. Bu bağlamda yazılan sözlükler, yalnızca genel bir Türkçe öğretimini değil, doğrudan Nevâî'nin edebî dilini açıklama amacı taşır. *Tuhfe-i Sâmî*, *Tuhfe-i Murâdî*, *Senglâh*, *Feth- 'Alî Kâçâr Lügati*, *Luğat-ı Nedr- 'Alî*, *Kitâb-ı Türkî* ve *Bedâyi 'ü'l-Luğat* gibi eserler bu çabanın somut örnekleridir. Yalnızca kelime karşılıkları sunmazlar; bağlam verir, sanatkârane kullanımları açıklar, şiirsel anlam evrenini katmanlarına ayırırlar.

Farhad Rahimi'nin çalışmasına göre, İran kütüphanelerinde yirmiden fazla farklı başlık altında Çağatayca sözlük bulunmaktadır ve bunların önemli bir kısmı doğrudan Nevâî'nin eserlerine odaklanır [Rahimi, 2017: 2067–2079]. Bu durum, İran sahasının yalnızca dışsal bir ilgiyle değil, derin bir kültürel katılım ve yorumlayıcı sözlükçülük geleneğiyle Nevâî mirasına yaklaştığını gösterir.

Hindistan sahası da Nevâî'nin dilsel etkisinin bir diğer güçlü coğrafyasıdır. Babürlüler Devleti'nin resmî dili başlangıçta Çağatay Türkçesi olsa da, zamanla Farsçanın ağırlık kazanması Türkçeye olan ilgiyi gölgelememiştir. Özellikle saray çevresinde, Türkçenin bir kimlik göstergesi olarak korunması, çocuklara ve bürokratlara yönelik dil öğretim materyallerinin hazırlanmasını beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda hazırlanan Farsça açıklamalı sözlükler, gramer kitapları, konuşma kılavuzları ve atasözleri derlemeleri yalnızca dil öğretmekle kalmamış; aynı zamanda Türkçenin bölgesel varyantlarıyla nasıl dönüşüp çeşitlendiğini de belgelemiştir.

Bugün bu tür eserlerin önemli bir kısmı Hindistan, Pakistan, İran ve özellikle İngiltere'deki büyük kütüphanelerde muhafaza edilmektedir. Bu metinler arasında bazıları yalnızca çağdaş Türkçeye dair açıklamalar sunmakla kalmaz; aynı zamanda Nevâî'nin metinlerine yapılan doğrudan atıflarla edebî bir yorum geleneğinin de parçası olurlar [Turan 2019: 206].

Avrupa'da ise, Nevâî'ye olan ilgi, oryantalist filolojiyle iç içe geçmiş durumdadır. *Paris Bibliothèque Nationale*, *British Library*, *Leiden Üniversitesi*, *Viyana Milli Kütüphanesi* gibi önemli merkezlerde Nevâî'ye ait yazmalar ve sözlük nüshaları yer almaktadır. Radloff, Budagov, Zenker, Pavet de Courteille ve Vambéry gibi Avrupalı Türkologlar, eserlerinde Çağatay sözlüklerinden ve Nevâî'nin metinlerinden yoğun biçimde yararlanmışlardır [Nalbant Özkan, 2024:]. Bu da onun yalnızca klasik medrese geleneğinde değil, modern akademik dünyada da merkezi bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Tüm bu belgeler, Nevâî'nin dil mirasının hem doğrudan hem dolaylı biçimde sözlükçülük tarihini nasıl şekillendirdiğini; onun eserlerinin yalnızca okunmakla kalmayıp anlaşılacak, aktarılacak ve yorumlanacak üzere nesiller boyu çalışıldığını gözler önüne serer.

SONUÇ

Ali Şîr Nevâî, klasik Türk edebiyatı tarihinde yalnızca bir şair olarak değil, aynı zamanda dilin, kültürün ve düşüncenin çok katmanlı yapısına yön veren bir öncü, bir kurucu figür olarak yer edinmiştir. Onun Doğu Türkçesini edebî bir kudrete kavuşturma yönündeki çabası, yalnızca estetik bir tercih değil; bilinçli, politik ve kültürel bir stratejinin ürünüdür. Bu yönüyle Nevâî, yalnızca kendi çağını değil, sonrasını da etkilemiş bir medeniyet inşacıdır.

Eserleri etrafında şekillenen gramer ve sözlük çalışmaları, şiirlerine yazılan nazireler, edebî ve düşünsel iz sürümleri; onun yalnızca bir şair olarak değil, aynı zamanda kültürel bir hafıza merkezi olarak algılandığını göstermektedir. Osmanlı'dan İran'a, Hindistan'dan Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada onun adıyla şekillenen bu yankılar, bir metnin ötesine geçmiş; bir edebî gelenek, bir dilsel vizyon ve bir kimlik inşası olarak somutluk kazanmıştır.

Nevâî'nin etkisi, yalnızca geçmişte kalan bir ilgi meselesi değil; günümüzde hâlâ edebiyat tarihçilerinin, dilbilimcilerin, kültür araştırmacılarının dikkatle iz sürdüğü bir alan olarak varlığını korumaktadır. Çağatay Türkçesini bir yazı dili olarak inşa ederken oluşturduğu kelime dağarcığı, mecaz sistematığı ve şiirsel söylem, bugün bile modern dil çalışmaları için zengin bir veri havuzu sunmaktadır.

Daha da önemlisi, Nevâî'nin şiiri ve düşüncesi; ulusal sınırları, ideolojik kısıtları ve zamansal duvarları aşarak, evrensel insanlık değerlerini dile getirme gücüne sahiptir. Bu bakımdan, onun şiirindeki aşk bir bireysel tutku değil, varoluşsal bir arayıştır; onun dilindeki adalet yalnızca toplumsal bir ilke değil, insan ruhunun terazisidir.

Netice itibarıyla Ali Şîr Nevâî, sadece bir klasik şair değildir. O, yazı ile düşünceyi, dil ile kimliği, sanat ile siyaset arasındaki köprüleri kurabilen, çağlar ötesine ses verebilen bir kültür figürüdür. Onun dünya edebiyatındaki yeri, bu çok yönlü kimliğin anlaşılması ve yeniden yorumlanmasıyla daha da görünür hâle gelmektedir. Ve bugün, Nevâî üzerine yapılan her akademik çalışma, onun zamanlar üstü sesine kulak veren bir yankı olarak varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

Çetindağ, Yusuf. *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Tesiri*, İstanbul: Kitabevi, 2006.

Fener, Alpaslan *Siyaset, Himaye ve Tarih Yazımı: Timurlu Âlim-Bürokrat Ali Şîr Nevayî'nin Tarih Yazımı Projesi ve Ravzat's-Safa*, İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2024

Kerimov, Paşa. (2009). "Ali Şîr Nevayî ve XVII. Yüzyıl Azerbaycan Lirik Şiiri", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), 10(10), 57-67

Kleinmichel, Sigrid. "Ali Şîr Nevayî ve Osmanlı Şairleri", *Türkiyat Mecmuası*, 1999.

Köprülü, Fuat. "Ali Şir Nevâî", *İtü Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 3, 1941.
Nalbant, Bilge Özkan. "Türkistan, İran, Anadolu Sahası Doğu Türkçesi Sözlük ve Gramerleri.", *Tarihselden Moderne Özbekistan Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 13-17 Temmuz 2009, Ankara, 2024.
Rahimi, Farhad "İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri" *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* Sayı: 6/4 2017 s. 2067-2079.
Turan, Fikret. "Hindistan Babürlü Devletinde Yazılan Çağatayca Sözlüklerde Devlet Yönetimi ve Askeri Teşkilatla İlgili Kelimelere Dair." *İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 59, Sayı: 1, 2019, 203-220

Omonov Baxtiyor

O'zbekiston Milliy universiteti
professori, siyosiy fanlar doktori,
O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi.

ALISHER NAVOIY FENOMENI HAQIDA QAYDLAR

Annotatsiya: maqolada o'zbek xalqining faxri-iftixori bo'lgan buyuk shoir va davlat arbobi Alisher Navoiyning noyob iste'dodi, fenomeniga e'tibor qaratilib, ul zotning Xurosonda saltanatni boshqarish ishlaridagi xizmatlari, kelgusi avlodlarning komil inson bo'lib yetishmog'i uchun qoldirgan ulkan adabiy merosining bugungi kun yoshlari uchun ahamiyati, Navoiyni tushunish uchun jamiyatda, ta'lim tizimida qilinadigan ishlar ilmiy asoslab beriladi.

Abstract: This article examines the unique talent and phenomenon of the great poet and statesman Alisher Navoi, who is the pride of the Uzbek people. It explores his achievements in state governance in Khorasan and the importance of his vast literary legacy for shaping future generations as well-rounded individuals. The paper also provides a scientific foundation for the activities conducted in society and the education system to help modern youth understand and appreciate Navoi's heritage.

Аннотация: в статье уделяется внимание уникальному таланту и феномену великого поэта и государственного деятеля Алишера Навои, являющегося гордостью узбекского народа. Рассматриваются его заслуги в управлении государством в Хорасане, значимость огромного литературного наследия, оставленного им для формирования будущих поколений как всесторонне развитых личностей. Научно обосновывается деятельность, проводимая в обществе и системе образования для понимания наследия Навои современной молодежи.

Badiiy adabiyotning bosh vazifasi – insonshunoslik, insonning mo'jizaviy qudratini ochib berishdir. Bu borada tasavvuf ilmining imkoniyati benihoya cheksiz. Sharq xalqlari ma'naviyati tarixida chuqur iz qoldirgan diniy-falsafiy ta'limot – tasavvufning paydo bo'lishi, tadrijiy rivoji, asosiy jihatlarini bilmay turib, hazrat Alisher Navoiy (1441-1501)ning ijodiga baho berib bo'lmaydi.

Tasavvuf – inson kamoloti, axloqiy poklanish haqidagi ilm bo‘lgan, mazkur tushuncha komil inson konsepsiyasida muhim nuqta sanalgan. Insonning botiniy olami, ichki ziddiyatlari, ruh va jism orasidagi kurash so‘fiylarni ko‘p qiziqtirgan. Komil inson – bir ideal, barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni egallagan, qalbi ezgu tuyg‘ularga limmo-lim pokiza zot, Navoiy tili bilan aytganda:

Foniyvasheki, ham so‘zidur pok, ham o‘zi.

Xush davlat ul kishigaki, tushgay aning ko‘zi.

Taniqli olim Najmiddin Komilovning fikricha, tasavvuf ahli sig‘ingan ideal – Komil Inson aslida xalq ideali, adabiyot ideali edi. Bu hayotbaxsh ta‘limotning peshvolari yozib qoldirgan asarlar, so‘fiyona ruhdagi she‘ru dostonlarni mutolaa qilar ekanmiz, yorug‘likning zulmga, fayzu kamolning noqislik, kaltafahmlik va nodonlikka qarshi omonsiz jangiga guvoh bo‘lamiz.

Ma‘rifat – jahl-nodonlikka qarshi jang» (Tustariy)da so‘fiylar Ka‘ba deb ko‘ngilni tan oladilar, ko‘ngil ra‘yiga yuradigan, dunyoni ko‘ngil orqali biladigan va ko‘ngilga sig‘inadigan odamlarni Allohning sevgani, deb biladilar. Navoiy ana shu ajoyib an‘ananing munosib davomchisi va yalovbardori bo‘lgan. Darvoqe, Komil inson jamiyat ichidan yetishib chiqadigan mo‘tabar zotlardir. U azaldan martabasi aniq bo‘lgan ruh emas, balki axloqiy-ma‘naviy poklanish jarayonida kamolga erishmoq. Komillikning oliy belgisi Haq yo‘lidan borib xalqqa foyda keltirishdir. Kishi o‘z so‘zi, amaliy ishlari, niyati bilan qanchalik odamlarga naf keltirsa, yomonlarni tez yo‘lga solsa, Haq yo‘lida fido bo‘lsa, u shuncha komildir. Alisher Navoiyning o‘zlari ham komillik maqomiga yetishgan zot edilar. Hazrat fenomeniga to‘xtalsak, fenomen – g‘ayrioddiy, kamdan-kam uchraydigan hodisa, fakt, shaxs hisoblanadi. Bunday shaxslar ming yillarda bir-ikki takrorlanadi, xolos.

Navoiy 1498 yilda «Lison ut-tayr» («Qush tili»), 1499 yilda «Muhokamat ul-lug‘atayn», 1500 yili «**Mahbub ul-qulub**» asarlarini yozib bitiradi. Bu uch asar buyuk shoir va mutafakkir ijodining avj nuqtalari edi. «Muhokamat ul-lug‘atayn» («Ikki til muhokamasi»)da o‘zining butun ijodiy yo‘lini sarhisob qilib, turkiy tildagi she‘riyatning qudratini ta‘kidlagan. Jumladan, unda quyidagi ma‘lumot bor: «Chun «Lison ut-tayr» ilhomi bila tarannum tuzupmen, qush tili ishorati bila haqiqat asrorini majoz suratida ko‘rguzupmen».

Hazrat Alisher Navoiy go‘daklik chog‘laridan tasavvuf she‘riyati yirik namoyandasi Farididdin Attor yaratgan «Mantiq ut-tayr» asariga mehr qo‘ygan edi. Umrining oxirida ushbu asarga tatabbu – javobni yozar ekan, o‘zining shungacha yozgan barcha asarlariga falsafiy yakun yasaydi. Attor asari Borliqning yagona mohiyati, Haq asrori va inson uchun uni anglab yetish imkoni darajasi haqida edi. «**Lison ut-tayr**» mazmuni «Mantiq ut-tayr»ga zid yoki undagi fikrlarning takrori emas, balki yangi tarixiy-ma‘naviy bosqichdagi sharhi, talqinidir.

Alisher Navoiy XV asrning oxirgi o‘n yilligida o‘zining «**Majolis un-nafois**» va islom ma‘naviyatining buyuk siymolari, xususan, turk, fors, hind mashoyixlari tarixiga oid «**Nasoyim ul-muhabbat**» («Muhabbat shabbodasi»)ni yozadi. Mazkur asarlarda ma‘naviyatning jonli siymolaridan mingga yaqin kishi haqida qimmatli ma‘lumotlar keltirilgan. Navoiy tasavvufiy faoliyatida Bahouddin Naqshband

g'oyalarini shu sulukning ikkinchi bir yirik namoyandasi – Xoja Ahror Valiy bilan yaqin munosabatda bo'lgan holda rivojlantirgan. Hatto ul zotning ustoz, xassos shoir Abdurahmon Jomiy, zabardast shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburlar ham Xoja Ahrorni o'zlarining ma'naviy piri murshidlari sifatida ehtirom qilganlar, unga atab asarlar bitganlar. «Shayxlar shayxi» deb nom olgan zotning gapini biror hukmdor, hokim, shahzoda ikki qilmagan ekan. Buyuk shoir Abdurahmon Jomiy Xoja Ahrorni «Ka'bai maqsud» desa, hazrat Alisher Navoiy «Tariqat qutbi», deb ulug'lagan.

Nizomiddin Mir Alisher Xuroson saltanatida buyuk shoirgina emas, yetuk shaxs va adolatning timsoli deya e'tirof etilgan. Hazrat Navoiyning adolati uning katta-kichik barcha ishlari, nozik ta'b asarlari, jamiyat va el-ulusga bo'lgan munosabatlarida to'la aks etgan. Navoiy yashagan davr va uning nomi bilan bog'liq asar-u maktublarni o'rgangan A.Hayitmetov, A.Qayumov, A.O'rinboev, N.Komilov, S.G'anieva, I.Haqqul, M.muhiddinov, Yu. Tursunov, M. Hasanov singari olimlarning qimmatli tadqiqotlari yaratilgan. Temuriylar zamonida madaniyat, ilm-fan yuksak darajada gullab-yashnagan edi. Xususan, Navoiyning maktublari u, chindan ham «saltanatning ustuni, hoqonlikning kifti» bo'lganligini ko'rsatadi. Navoiy shahzodalar va ko'proq Badiuzzamon Mirzoga yozilgan maktublarida ularni mamlakatni qanday boshqarish san'atiga o'rgatib borgan

Navoiy o'zbek mumtoz adabiyotida «**Munshaot**» deb ataladigan yangi bir janrni boshlab bergan. Maktublar bir odamning ikkinchi kishi bilan bevosita suhbat va muloqoti bo'lganligi uchun rasmiy til jimjimalaridan xoli bo'ladi. Birgina misol: Alisher Navoiyning betob ekanini eshitgan do'sti Husayn Boyqaro unga maxsus maktub yuborib, ahvol so'ragan bo'lsa kerak, Navoiy unga ushbu javobni yozadi: «Inoyat qilib so'rdira yiborilgan inshongkim, yetti, aytsa bo'lg'aykim, badanda harorat shu'lasidin sharare va ko'ngulda iztirob shiddatidin asare qolmadi. Bitiking-dinki, savodini ko'rib jon topdim».

Alisher Navoiy «muqarrabi hazrati sultoni» («sulton hazratlarining eng yaqin kishisi») degan unvonni olgan edi. Unvon Navoiyga davlatning barcha ishlariga aralashish huquqini berardi. Uning kichik zamondoshi Zayniddin Vosifiy «Badoe' ul-vaqoe» asarida shunday bir hayotiy lavhani keltiradi: bir kuni u namoz vaqtida Husayn Boyqaroning huzuriga keladi. Namoz payti podshoh huzuriga kirib arz qilish huquqi faqat Alisher Navoiyga berilgan edi. Husayn Boyqaro nima hodisa bo'lganini so'raganda, Mirhoji Pir degan zolim amir boylik va martabadan quturib, o'zini podshodan ham baland olayotganini, ko'chalardan taxtiravonda ulug' sultonlar muyassar bo'lmagan nash'u namo va tantana bilan o'tganini shunday bo'rttirib tasvirlaydiki, Husayn Boyqaro hovliqib ketgan bu amirning harom yo'l bilan orttirgan mol-u mulkini musodara qilishni buyuradi. (Manba: Alisher Navoiyning «Munshaot» kitobi).

Yana bir dalil: baxil kuchlar Husayn Boyqaro bilan uning katta o'g'li Badiuzzamon Mirzo orasiga nizo urug'ini sochadilar. Shunda tabarruk zotning bir necha maktublari ota bilan o'g'ilning orasida paydo bo'lgan nizoni bartaraf qilishga bag'ishlanadi. Navoiyning guvohlik berishicha, bu nizo ko'proq o'g'ilning kibru havoga berilganligidan kelib chiqqan edi. Ya'ni, Astrobodga hokim

qilib tayinlangan Badiuzzamon Mirzo otasining xazinasiga viloyatdan yuborilishi kerak bo'lgan mol-mablag'ni yubormaydi. Navoiy yozadi: «Yana bitibsizkim, «Astrobod-ga kishi yubormangkim, bermagumdur»...Bu mazmunni ham muloyim-roq bita olur erdingiz...».Navoiy hovliqib ketgan shahzodaning xatolarini aniq dalillar bilan isbotlab beradi. Maktublar samimiyat va jonkuyarlik bilan yozilgani uning har bir satridan sezilib turadi. 37 raqam qo'yilgan ikkinchi maktubda Navoiy Badiuzzamon Mirzoga «majlis qurib chog'ir icharga ko'p hirs ko'rsatilmasa, kutubxona ahli bilan mashg'ullik qililsa, tavorix o'qumoq buyurilsa, deb yozadi. Shu nasihatlar orasida Navoiy Amir Temurning Husayn Boyqaroga to'rtinchi nasab ekanini, shu sababli har hafta juma namozida Temurbekning nomini xutbaga qo'shib o'qitishini ibrat qilib ko'rsatadi.

«Siz esa inshongiz tug'rosidan Mirzoning muborak otin chiqaribsiz», deb Navoiy shahzodaning yana bir xatosi otasiga hurmatsizlik qilgani ekanini ta'kidlaydi. Hadisi sharifdan payg'ambarimiz aytgan quyidagi so'zlarni keltiradi: «Tengri taolo rizosi ota rizosiga vobastadir. Tengri taolo g'azabi ham ota g'azabiga vobastadir. Mashoyixlar «valeduka rabbuka», ya'ni «otang parvardigoringdur» deganlar». Bu donishmandona, foydali ishlar hamon o'zining qimmatini yo'qotmagan. Bugungi kunda ham yurtimizda saltanat ishlarini ado etishda hazrat Navoiy kabi maslahatchilarga katta zarurat mavjud.

Muhim xulosamiz shuki, biz Navoiy asarlari ma'no-mazmunini to'la anglashni, tushunishni boshlasak, O'zbekistonda ham milliy uyg'onish jarayoni tezlashadi, uchinchi renessansni qurishimiz yengillashadi. Yangi Renessans asoslarini yaratishda Navoiy ma'naviy pir, Amir Temur moddiy madadkor missiyasini bajaradi. Bu haqqoniy gap. Hazrat Alisher Navoiyga kelsak, ma'naviy-ruhiy dunyosining ko'proq ikki jihatini: jahon ma'naviyat olamiga qo'shgan ulushini hamda shoir oldidagi ma'naviy qarzimiz miqdorini chuqur his etmasak bo'lmaydi, nazarimda.

Shuni ta'kidlashni istardimki, Xamsanavislik, gumanizmni yoqlash, adolatli podsholikka chorlash, komil insonni ulug'lash, tasavvuf ilmini yuksaklikka ko'tarish, oilada tarbiyaga urg'u berish, ustoz-shogirdlikni tiklash, baynalmilallik, tilni kamolotga yetkazish Hazrat Navoiyning benazir xizmatlari bo'lsa, «Xamsa», «Xazoyin-ul maoniy» va barcha asarlariga joylangan ma'naviy xazinani tushunish, komil inson bo'lishga intilish, adolatli jamiyatni qurish, jamiyatda ilmi, ma'rifatli insonlarni qadrlash kabi tadbirlar Pir oldidagi qarzlrimiz hisoblanadi. Shu jihatdan olganda, 1985-1990 yillarda G'.G'ulom nomidagi nashriyotda ishlaganimda, Navoiy "Xamsa" asari beshta dostonining nasriy bayonini chop etish jarayonida ishtirok etganimdan hanuz faxrlanib yuraman. Ushbu savobli ishda qadrdon do'stim, taniqli shoir Abduvali Qutbiddin (Alloh rahmatiga olsin), adabiyotshunos olim Asqarali Sharopov, shoir, tarjimon Jonibek Subhon, shoir Aziz Saidlarning alohida xizmatlarini qayd etmoqchiman. Darvoqe, 1990 yillari respublikamizda adabiy muhit juda baland, ijodkor ahli uyushgan, tasavvuf ilmiga qiziqish kuchli bo'lib, Navoiy g'azallari sharhlari "Yoshlik" "sharq yulduzi" jurnallarida bot-bot chiqardi. Ana shu Sharhlarning peshqadamlari safida ustozim, professor Najmiddin Komilov (1937-2012) turganligini ham adabiy jamoatchilik yaxshi eslaydi. Iloho, ustozimizning ruhlari shod, oxiratlari obod bo'lsin.

Ma'lumki, siyosato'unos olimlar demokratiya, so'z erkinligi atamasi G'arb mamlakatlarida tarqalgan, deb talqin etadilar. Buni qarangki, "Erursan shoh, agar ogoh sen, sen, Agar ogoh sen, sen, shoh san sen», deb deb bundan besh yuz yil oldin Alisher Navoiy xitob qilganligini bilisharmikan? Mazkur fikrlarning zamonamizdagi ko'rinishi haqida taniqli o'zbek olimi Narzulla Jo'raev "Agar ogoh sen..." nomli kitobini (Qarang.: Toshkent, Yozuvchi, 1998, 272 bet) yozgan edi.

Bobomiz Alisher Navoiyning fikricha, insonning qadr-qimmatini uning mol-mulki bilan emas, balki ma'naviy qiyofasi, axloqiy sifatlari bilan o'lchanadi. Navoiy falsafasida siyosiy nazariya (ideal davlat qurish) va axloqiy nazariya (komil inson ta'limoti) uzviy bog'liqlikda ifodalanadi. Ijtimoiy-siyosiy masalada shoir gumanistik ta'limotni yaratdi: shohni bog'bonga, mamlakatni bog'ga qiyoslaydi, unga ko'ra, bog'bon oqil, mehnatsevar bo'lsa, bog'i gullab yashnaydi, podshoh ma'rifatli, bilimdon, adolatparvar bo'lsa, xalqini sevsa, mamlakati obod, farovon bo'ladi. Mantiqiy chuqur xulosani qarang!

Bulardan tashqari, Navoiy xalqlar o'rtasidagi buyuk do'stlikni o'z asarlarida tarannum etgan buyuk zot edi. Chindan ham, shoir dostonlarining qahramonlari turli xalqning vakillari: Shirin – arman qizi, Farhod – xitoy o'g'loni, Shopur – eronlik, Ma'sud – hind, Layli va Majnun – arab, Iskandar va uning maslahatchilari Arastu, Buqrot, Suqrot – yunonlik bo'lishgan. Mir Alisher Navoiy fenomenal shaxs ma'naviy pirimiz, biz uchun ideal, doimo intiladigan yetuk siymodir. Buyuk shoirning ma'naviyatimiz uchun qo'shgan olamshumul hissasi jasorat namunasi edi. Alisher Navoiy butun umrini nafaqat ijodga, balki xalq farovonligi yo'lida bunyodkorlik hamda ezgulik va xayr-saxovat ishlariga bag'ishlagan. Ha, Navoiy umri bo'yi millat qayg'usida yashagan, o'z jamg'armasi hisobidan Hirotida va butun Xuroson mamlakatida 300 dan ortiq inshootlar qurdirgan...

Shu o'rinda, hazrat Alisher Navoiy hayoti va ijodidan olgan o'zimning xulosalarimni sizga bayon etsam:

Navoiyni qadrlasak, o'zligimizni, o'zbekligimizni anglay boshlaymiz.

Navoiy haqida mustaqil fikri, qarashi bo'lmagan o'zbek minbarda nutq so'zlashi, hatto dorilfununda dars berishi odobdan emas.

Navoiy asarlari bilan tanho qolgan odam poklanadi.. Navoiy jamiyatni olomonchilikdan qutqaradi.

Hazratning o'z shaxsiy mablag'idan yuzlab bino va rabotlarni qurgani yangi o'zbeklarga o'rnak bo'lmog'i lozim.

Ona yurtimizda Alisher Navoiyning nazmiy asarlari 120 ming baytdan ortiq, 51230 misradan tashkil topgan «Xamsa» esa shoirning shoh asaridir. «Xazoyin ulmaoniy» (Ma'nolar xazinasini) devoni qariyb 45 ming misradan iborat. Ha, buyuk shoir va davlat arbobi xalqimizga ulkan ma'naviy meros qoldirdi. Ammo tan olish kerakki, hazrat Nizomiddin Mir Alisher Navoiy asarlari targ'iboti borasida ayrim kamchiliklarimizdan ko'z yuma olmaymiz. Hozirga qadar maktablarda, institutlarda Navoiy ijodiga bag'ishlangan maxsus kurslar o'tilmaydi, mumtoz adabiyotni, tasavvufni bilguvchi pedagoglar yetishmaydi. Maktablarda, universitetlarning gumanitar fanlar yo'nalishida «Tasavvuf», «Alisher Navoiy asarlariga kirish» fanlarini navbatma-navbat kiritish, nashriyotlarda «Xamsa» dostonlari nasriy

bayonini, Navoiy asarlari izohli lug‘atini qayta chop etish, shuningdek, yangi tuzilgan fond orqali «Navoiyshunoslik» nomli qisqa kurslarni tashkil etilsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi. Maktab o‘quvchilari uchun Alisher Navoiy gumanizm g‘oyalarini tushuntiradigan sodda, ravon tabdillar (nasriy bayon)ni mobil ilovalarda, telegram kanallarda berib boraverish o‘zini oqlaydi, albatta.

O‘ylaymizki, Prezidentimizning 2021 yil 4 fevralda “Alisher Navoiy nomidagi xalqaro jamoat fondini tashkil etish to‘g‘risida»gi qabul qilgan qarori yuqorida keltirilgan tashkiliy-adabiy ishlarni yakuniga yetkazishda katta qadam bo‘ladi.

Eshonqulov Husniddin

filologiya fanlari doktori, professor
Buxoro davlat universiteti

XAMSALARDA IFODALANGAN KOMIL INSON TUSHUNCHASI USTOZ MUSLIHIDDIN MUHIDDINOV TALQINIDA

Annotatsiya: Maqolada taniqli adabiyotshunos olim, filologiya fanlari doktori professor M.Q.Muhiddinovning ilmiy faoliyati haqida to‘xtalib, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy xamsalarining ilk dostonlarida ifodalangan komil inson haqidagi qarashlarning olim tomonidan amalga oshirilgan talqinlari xususida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: ishq, inson, Haq, komil inson, tasavvuf.

Annotation: This article discusses the scholarly activity of the well-known literary critic, Doctor of Philological Sciences, Professor M.Q. Muhiddinov. It focuses on his interpretation of the concept of the perfect human as expressed in the opening epics of the Khamsa collections by Nizami Ganjavi, Khusrau Dehlavi, Abdurahman Jami, and Alisher Navoi.

Keywords: love, human, Haq – The Truth (a Divine name of Allah), perfect man, Sufism

Muslihiddin Muhiddinov – taniqli adabiyotshunos olim, o‘zbek va fors-tojik mumtoz adabiyotining benazir tadqiqotchilaridan biri sifatida ma’naviy sarchashmalari Qur’oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta’limotiga borib taqaluvchi mumtoz badiiyat durdonalaridan ilhomlanib, ko‘nglini Haqning tajalliygohiga aylantirish yo‘lida halollik va poklikni shior qilgan ilm fidoyisi. Ustozga bunday sifatlarning munosib ko‘rilishi bejizga emas. Zero, u kishi urgutiy eshonlar sulolasiga mansub bo‘lib, *“uzoqdan taniganlar bir olim sifatida..., yaqindan bilganlar esa hanuz uni qo‘m”*sab, *“allomaning botiniy olami shukufotlaridan zarracha bo‘lsa-da, bahra olganidan Allohga shukronalar ayt”*ishga arzigulik, *“10 yoshida Qur’oni karim va yetti ming hadisni yod olgan”*, *“halollik va taqvoda benazir, zohidona hayotni afzal ko‘rgan ulug‘ inson”* [Валихўжаев, 2020: 75-79], sahyx Qutbiddinxon Muhiddinxon Valixon o‘g‘li xonadonida tavallud topib, ana shunday sifatlarga munosib ko‘rilgan ulug‘ bir allomaning tarbiyasida kamolga yetgan olimdir. Ustoz Muslihiddin Muhiddinov tole‘yidagi yuksaklik ilmda

allomayi zamon Vohid Abdullayev sardorlik qilgan maktab vakili, akademik Botirxon Valixo‘jayevdek nihoyatda kamtar, nuktadon olimga izdoshlikda namoyon bo‘ldi.

Bu borada u kishiga tole’ chinakamiga kulib qaragan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Dastlab professor G‘.Karimov rahbarligida “O‘zbek adabiyotida “Bahrom va Dilorom” va “Bahrom va Gulandom” turkumi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan Muslihiddin Muhiddinov ushbu turkumlarga xos xususiyatlarni, ularning sujetida qaysidir jihatiga ko‘ra o‘xshashlik bo‘lsa-da, ammo ularning alohida turkumlar sifatida namoyon bo‘lganini tizimli holatda, ko‘plab manbalarni qiyosiy o‘rganib, xususan, fors-tojik tilidagi har ikkala turkumga oid asarlarni o‘zbek adabiyotidagi ayni mavzuda bitilgan dostonlar bilan chog‘ishtirish asosida dalillashga erishdi. Olimning fors-tojik tilida bitilgan nasriy qissalardan ilhomlanib yaratilgan Muhammad Sobir Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” dostoni haqida bildirgan ilmiy-nazariy xulosalari nihoyatda ahamiyatli. Jumladan, ularda shunday mulohazalar uchraydi: *“Sayqaliy asarga badiiy jilo berib, uning talqinini yanada sayqallashtirgan, go‘zallashtirib, sujetini qayta ishlab yozma adabiyotga olib kirgan”* [Muhiddinov, 2007: 90].

“Bahrom va Dilorom”, “Bahrom va Gulandom” turkumlari ustida olib borilgan uzoq yillik ilmiy izlanishlar ustozda xamsanavislik an‘anasi, ularda ifodalangan komil inson tushunchasining badiiy talqini bilan jiddiy shug‘ullanishga mayl uyg‘otdi. Zero, xalq og‘zaki ijodi namunalari, qahramonlik eposlari, umuman, romantik uslubda yozilgan badiiy asarlarda ifodalangan ideal qahramon (orzudagi qahramon) bilan komil inson tushunchasi orasida yaqinlik borligi ustozda bu boradagi ilmiy izlanishlarni tizimli holatda davom ettirishga katta bir rag‘bat uyg‘otdi. Buning uchun M.Muhiddinovga Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidan o‘rin olgan Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlangan bobdagi o‘z e’tiroflari muhim yo‘nalish, komil inson haqidagi qarashlarning joziba-yu asrorini tadqiq etish uchun bir ochqich vazifani o‘tadi. Unda badiiy talqin etilishicha, ulug‘ shoir piri murshidi Abdurahmon Jomiyning uyida o‘tkazilgan adabiy yig‘inda Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviy xamsalariga javob aytish borasida qizg‘in suhbat bo‘ladi. Alisher Navoiy piri murshidining xamsalardagi ilk dostonlarga munosabatini *“Gavhare yo‘q “Maxzan ul-asror”dek, Axtare yo‘q “Matla’ ul-anvordek”* misralarida uning tilidan badiiy ifodalaydi. Nizomiy Ganjaviy dostoni bir gavhar sifatida talqin etilgan holda Xusrav Dehlaviy dostoni bir porloq yulduzga munosib ko‘riladi. Ayni choqda Alisher Navoiy buyuk xamsanavislarning beshligi tarkibidagi birinchi dostonidan boshqa to‘rtala asarlarida ham ilohiy ishq, ilohiy ma’rifat, undan bahra olish singari masalalar dunyoviy voqealarga uyg‘un holatda *“haqiqat asrorig‘a majoz tariqin mahsul qil”* [Навой, 1998: 22]gan holda, majoz uslubida badiiy ifodalanganini aytib o‘tadi. Birinchi dostonlarda esa bevosita ilohiy haqiqat borasida so‘z borishini *“Nukta suv yanglig‘ eritur toshni, Topsa haqiqat o‘tidin choshni”* satrlarida obrazli ifodalaydi. Bundan haqiqat otashidan bahramand bo‘lgan nukta, ya’ni nozik va teran ma’noli so‘z toshni ham suv kabi eritishi misolida ishora qilingani ayonlashadi. Ustoz uchun ayni ishora, ayni e’tirof Alisher Navoiyning uch buyuk salafi xamsalaridagi ilk dostonlari bilan “Hayrat ul-abror”ni

inson, xususan, komil insonga munosabat nuqtayi nazaridan o'rganish lozimligiga ishonch hosil qildiradi. Buning uchun esa ulug' so'z san'atkorlari ishoralaridagi ma'nini nuqtadonlik bilan anglash talab etilardi. Ustozda bunday qobiliyat ancha erta shakllangani bois bu borada u kishining ilmiy tadqiqot olib borishi zavqli, farahli va saodatli bir ish edi.

Alisher Navoiyning uch buyuk salafi singari o'zining e'tiqodiy qarashlari ham, shubhasizki, islomiy aqidalar asosida shakllangan. Zero, o'rta asrlar Sharq adabiyotida Qur'on ta'sirining bor haqiqat ekanligi barchaga ayon. Ustoz ayni mantiqdan kelib chiqib Qur'oni karimdagi inson bilan bog'liq "Alaq", "Qiyomat", "Al-azhob", "Vat-tiyn", "Al-isro" suralaridan o'rin olgan oyati karimalarga e'tiborni qaratadilar. Ularga tayanib, Odam (a.s.)ning yo'qdan bor qilinishi, loydan vujudga keltirib, unga ruh berilishi, farishtalarning unga sajda qildirilishi, insonni mukarram qilib yaratilgani, unga aql-u hush, nutq va farosat, bilim, tajriba, qalb-u his bag'ishlangani kabilar e'tirof etilib, shu bois inson Parvardigoriga shukr qilishi, toatibodat bilan imonini mustahkamalshi singari masalalar ham yoritiladi. Bu bilan islomiy qarashlarga ko'ra, komil inson shariat ahkomlariga rivoya etuvchi, Qur'oni karim hamda sunnat yo'lidan yuruvchi batavfiq, taqvodor, halol va insofli odam ekanligi alohida ta'kidlanadi. Ayni choqda tasavvuf nazariyasiga ko'ra komil insonning shariat bilan kifoyalanmay, tariqat va haqiqatni ham egallagan bo'lishi masalasiga ham e'tibor qaratiladi. Buning uchun ustoz dostonlardagi hamd va munojotlarga alohida e'tibor qaratadilar. "Lison ut-tayr"dagi *"ofarinishdan g'araz"* – olamning yaratishdan maqsad insonni yaratish ekanligi, uning ko'ngli *"maxzani irfon"* qilingani, "Hayrat ul-abror"dagi ayni mavzu talqiniga ko'ra, Allohning *"ganji farovon"* bo'lsa-da, bu ganjlardan *"g'araz"* inson ekanligi kabilar tahlillar asosida muayyanlashtiriladi [Муҳиддинов, 2021: 16-20]. Shu tariqa, inson Alloh ilm-u ma'rifatining xazinasini –bojigina emas, shu bilan birga ilohiy qudrat, ilohiy husn-u jamol aks etgan ko'zgu ham ekanligi Alisher Navoiyga tayanilgan holda ma'lum qilinadi. Bu esa ustozga tajalliy haqudagi qarashlarni, unda insonning o'rni kabi masalalarni tizimli yoritish imkonini beradi. Tabiiyki, bu boradagi Abdurahmon Jomiyning "Tuhfat ul-ahror"da badiiy ifodalagan qarashlari Alisher Navoiy qarashlari bilan uyg'unlik hosil qiladi. Jomiy ta'rifi bo'yicha, inson Tangri taolo zotining ko'zgusi va sifatlari jamiining aks ettiruvchisi tarzida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Nizomiy Ganjaviy "Maxzan ul-asror"da inson yaratilishini vahdat ul-vujud bilan emas, Qur'oni karimga tayanilgan holda badiiylashtiradi. Amir Xusrav Dehlaviy ham shunday yo'l tutsa-da, u boshqa shoirlardan farqli holatda insonning riyozat orqali kamolga erishishi haqida fikr yuritadi. Insonning ulug'lik va nuqsonli tarafini shoir xalifa va qo'g'irchoq timsollari misolida badiiy ifodalaganiga ustoz alohida e'tibor qaratadilar. Shuningdek, insonda suv va loyning qorishmasidan kelib chiqib, shoir uni g'isht kabi gulxan oloviga pishishga da'vat qilganini tariqat yo'liga kirish sifatida talqin qiladilar. Shu tariqa komillik martabasi haqidagi qarashlar sekin-asta tahlillar jarayonida o'zini namoyon qila boshlaydi.

Ustoz buyuk xamsanavislar shariatning asosi bo'lgan: namoz , ro'za, haj, zakot va "Kalimayi shahodat"ni zikr etish kabilarning badiiy talqinida tutgan

yo'llaridan kelib chiqib komil inson masalasini yoritishga alohida e'tibor qaratadilar. "Maxzan ul-asror"da islomning besh farzi talqini xususida maxsus to'xtanilmaganligini qayd etib, keyinchalik ijod etilgan xamsalarning ilk dostonlarida ayni masala talqiniga alohida e'tibor berilganligini misollar asosida ko'rsatib o'tadilar. Ayni choqda komil inson tushunchasi talqiniga diqqat qaratish lozimligini nazarda tutib, islomning besh farzi ifodasida tariqatga ham daxl qilinishi masalasini jiddiy o'rganishga kirishadilar. Buning uchun keyingi davr xamsanavislari singari Amir Xusrav Dehlaviy ham so'fiy kishining ma'naviy tarbiyasi uchun tariqat bilan birga shariatni ham muhim deb hisoblaganidan, "Sahriat – tanadir, tariqat – jondir, haqiqat – ruhdur" aqidasi e'tiqod qilganidan kelib chiqib yondashganlari kuzatiladi. Abdurahmon Jomiy "Tufhat ul-ahror"da din arboblari ikki yo'ldan oziqlanganlar deganda, shariat va tariqat yo'lini nazarda tutganini qayd etadilar [Муҳиддинов, 2021: 16-20]. Bularning bari "Hayrat ul-abror"dagi masala talqiniga borib tutashadi.

Alisher Navoiy insoniylikning ilk nishonasini iymonli bo'lish deb tushunishi, so'z – nutq insonni hayvondan ajratib tursa-da, agar kishida iymon bo'lmasa, uni inson emas, balki gapiruvchi hayvon tarzida talqin qilishi, shu tarzda mantiq rishtasining yaxshi-yu yomonga, noqis-u komilga bog'lanishi, chinakam insonning iymonli bo'lish bilan bir qatorda ishi "*sabr ila shukr-u hayo*"dan ham tashkil topishi kabilarning komillik nishonasi sifatida namoyon bo'la borishi ustozni qiziqtirib qo'yadi. Ayniqsa, ilohga oshiqlik, ilohga yaqinlashishning sharti aynan iymon mustahkamligi bilan bog'lanib, shoir uni "*Maqsadi asliyga xirom aylagay, Qurb halimini maqom aylagay*" tarzda talqin qilishi komillikning riyozat bosqichlari bilan qo'lga kiritishga ishora ekanidan dalolat beradi. Tabiiyki, bunda tariqat bosqichlari nazarda tutiladi.

Ustoz "Hayrat ul-abror"ning ikkinchi maqolatida islom ruknlari: namoz, ro'za, haj va zakot haqida so'z yuritilganidan bahs etib, masalaga teran nigoh tashlash bilan ularda komil inson masalasi ham qaysidir jihatlari bilan mutlaqo o'z ifodasini topa borishiga diqqat etadilar. Buning uchun Qur'oni karimda islomning ushbu ruknlarini sidqidildan bajarib borgan mo'minga jannat mukofoti berilishining bir necha bor ta'kidlangani holda Alisher Navoiy va uning salaflari tomonidan jannatning tilga olinmasligiga e'tibor qaratiladi. Bu bilan komillik rutbasidagi inson zohidona qarashlar bilan kifoyalanmasligiga ishora borligi, shu bois beshta ruknni ado etish – bandalik saodati sifatida talqin qilinishi ham ustozning e'tiborlaridan chetda qolmaydi. Har bir ishoraning mohiyatini anglashga bo'lgan urinish ustozda komillikning qaysidir jihati talqinini teran his etishga bois bo'la boradi. Natijada, deylik, namoz tahorati bilan bog'liq badiiy mulohazalarning ruhiy tahorat bilan bog'lanishi ustoz izlagan belgilarning biri sifatida namoyon bo'ladi. Ustoz bu holni ichki bir hissiyot bilan teran anglaganlari bois ulug' shoirning faqat tanni emas, ruhni ham ham tozalash kerak, shundagina inson "*O'zlik uyin o'zga harom aylabon, tengri evi sari xirom aylabon*" Alloh bilan qurbiyat hosil qilib, komillik rutbasiga ko'tarilishini nutadonlik bilan fahmlab, bunday tahoratning "so'fiylar tahorati" deya izohlaydilar. Shu tarzda ro'za va uning shartlari talqini jarayonida badiiy

ifodalangan “*Bormagay-yu, ko‘rmagay-yu, tutmagay, aytmagay, eshtmagay-yu, yutmagay*” singari ifodalarning ham tariqat bilan bog‘liqligi xususida so‘z yuritiladi.

Ko‘rinadiki, ulug‘ xamsanavislar tomonidan birinchi dostonlarda ifodalangan komil inson haqidagi qarashlar shariat ruknlari va tasavvufiy tushuncha-yu istilohlar talqini bilan uyg‘un holda badiiy ifodalangani bois ularni ajratib olishda tadqiqotchidan ummondan dur izlagan g‘avvosdek mashshaqqatlarga chidamli bo‘lish-u, so‘z san‘atini tushunishda nuktadon bo‘lish talab etiladi. Ustozda bunday fazilatlarning yillar davomida shakllangani ayni haqiqat. Yana bir narsani unutmaslik lozimki, komil inson haqida tadqiqot olib boruvchi olimda ilohiy fayzdan bahramandlik qaysidir jihati bilan o‘zini namoyon qilmasa, unda uning g‘avvosdek mashaqqat chekishidan biror bir naf chiqmaydi. Ustozda namoyon bo‘lgan komillik nishonalari esa halol-u pokizalikni shior qilib, nuktadonlik bilan ilmiy izlanishlarda bardavom bo‘lishda u kishiga doimo madad berib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Алишер Навоий. 1998. Мукаммал асалар тўплами. XX томлик, 13-том. Маҳбуб ул-қулуб, Вақфия, Муншаот. Тошкент: Фан.

Валихўжаев Б. 2020. Шайх Қутбиддин Ургутий//. Китобда: Зоти бобаракот шайх Қутбиддин Ургутий. Тошкент: TAMADDUN.

Муҳиддинов М. 2007. Нурли қалблар гулшани. Тошкент: Фан.

Муҳиддинов М. 2021. Кўнгил ҳайратлари. Тошкент: Tamaddun.

Hayitov Shavkat

filologiya fanlari doktori,
BuxDU o‘zbek tili va adabiyoti
kafedrası professori

KOMIL SAVDOGAR TIMSOLI

«Alisher Navoiy talqinida komil inson
jamiyatning bir toifasiga mansub bo‘lib qolmay,
balki ijtimoiy hayotdagi turli toifalarning
vakillariga, ya’ni boshqaruv (podshoh, vazir,
amaldor), ma’naviyat va ma’rifat (qozi,
mudarris, shayx, voiz), ilm va hunarmandlik
(olim, talaba, tijorat ahli va turli
hunarmandlar), qishloq xo‘jaligi (dehqon),
mehnat ahli (tikonchi chol) va boshqalarga ham
daxldordir. Shuni ham qayd qilish kerakki,
hozirgi kunda komil inson muammosini
ma’rifiy (tasavvufiy: payg‘ambarlar, avliyolar,
so‘fiylar) yo‘nalishida talqin qilishga urg‘u
berish ham kuzatiladi. Bizningcha, komil

insonni ma'rifiy yo'nalishda talqin qilishni
keng qamrovli, ya'ni ijtimoiy, falsafiy,
axloqiy, ma'naviy yaxlit muammoning bir
qirradi sifatida qarash masalani navoiyona keng
va har tomonlama tushunish va talqin qilishga
yaqinlashtiradi».

Botirxon Valixo'jaev
Akademik

Annotatsiya: Muayyan jamiyatda bir toifa komil insonlarning faoliyati bilan hech narsaga erishib bo'lmaydi. Mumtoz mualliflarning asarlarida ham mavzuning ayni qirradi inobatga olingan. Ulardan aksariyatida komil jamiyat va komil insonlar muammosi kun tartibiga qo'yilgan. Maqolada muallif Alisher Navoiyning savdo va savdo ahliga munosabatini ayni nuqtai nazardan yoritishga harakat qilgan.

Abstract: Nothing can be achieved in a given society by the activities of a certain category of perfect people. This aspect of the topic is also taken into account in the works of classic authors. In most of them, the problem of a perfect society and perfect people is put on the agenda. In the article, the author tried to shed light on Alisher Navoi's attitude to trade and tradesmen from this point of view.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Kaykovus, "Mahbubul-qulub", "Qobusnoma", tijorat, halollik, qanoat.

Keywords: Alisher Navoi, Kaykovus, "Mahbubul-qulub", "Qobusnoma", commerce, honesty, satisfaction.

Har qanday jamiyatda ham iqtisodiyot rivojini tijoratsiz, donishmand va ishbilarmon savdo ahlisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Jumladan, Alisher Navoiy yashagan o'rta asrlarda Xurosonu Movarounnahrda savdo-sotiq keng rivojlangan. Shahar aholisining salmoqli qismi savdo bilan shug'ullangan. Ijtimoiy hayotda tijorat ahlining katta mavqe egallashini nazarda tutgan ulug' ijodkor bu toifaga xos fazilat va illatlarni qalamga olishni o'zining insoniy burchi deb bilgan.

Jamiyat uchun zarur bo'lgan bu kasb egasining ibratli jihatlari va uning qanday nuqsonlardan saqlanishi kerakligi Unsurul-Maoliy Kaykovus e'tiboridan ham chetda qolmagan.

«Qobusnoma» va «Mahbubul-qulub»da savdo ahli haqida so'z yuritilar ekan, savdogarni halollikka, qanoatga, sofdillikka chaqirish bosh muddao sifatida kun tartibiga qo'yiladi. «Qobusnoma»da o'qiymiz: «Oz foydaga qanoat qilg'il va xaridorni ko'p lajoj va og'ir baho bila o'zingdin qochirmag'il. Tosh va tarozini rost qilg'il. Sheriklaringga xiyonat qilmag'il... Pok dil bo'lg'il, toki savdongda, foydangda barakat bo'lg'ay» (Kaykovus, 1992: 155-156).

Alisher Navoiy tijorat ahli axloqining XV asr hayotidagi eng ilg'or tomonlarini hisobga olgan holda barkamol savdogar ma'naviy qiyofasining eng muhim qirralarini «Mahbubul-qulub»ning bir sahifadan iborat «Tijorat ahli zikrida» deb nomlangan 26 – faslida san'atkorona aks ettirishga erishgan. Adib mahorati tufayli 26 – fasl tugal mazmunli, chuqur ma'noli mustaqil asar darajasiga ko'tarilgan. Alisher Navoiy talqinicha, savdogar yoz jaziramasi, qish qahratonida dashtu

sahrolarning qumi, tog'larning toshi ustida tuya suradi. Poyonsiz biyobonlar, qor, muz qoplagan daralar, jarliklardan o'tadi. Har nafasda u baxtsizlikka uchrashi mumkin. Dengiz to'liqlariyu daryo toshqinlarining shirin joniga zomin bo'lishi xavfi bor. U sabr, mislsiz iroda, turli iqlim sharoitlarida yo'l bosishning o'ziga xos talablariga qat'iy amal qilishi tufayli bu azoblarni yengadi. Uning tinch turmushini iztirob va mashaqqatlarga aylantirishdan, aziz umrini uzoq va omonsiz xavf-xatar, iztirob, ranj, uqubatlarga tashlashdan maqsadi – halol rizq topish: «Jibol toshi va dasht qumig'a noqa surgan, bihor amvoji talotumidan naf va zarar ko'rgan. Halol ro'zi kasbiga masofatlar qat' etgan, jamiyati zohir tilabu botin parishonlig'lari anga yetgan» (Alisher Navoiy, 1856: 19 b.).

Biri-biri bilan bog'langan hamda o'zaro aloqadorlikni taqozo etadigan so'zlar oqimi fikrning badiiy ta'sirchanligini ta'min etgan. Ko'chirilgan birinchi jumlada tanosibning uch shodasi mavjud: jibol (tog'), tosh; dasht, qum, noqa (tuya); bihor (daryo, dengiz), amvoj (mavjlar, to'liqlar), talotum (to'liqlarning bir-biriga urilishi). Tanosib san'atining uzluksiz, chambarchas bog'lanib ketgan tizmasi mantiq rishtasini tazod zanjiriga ulaydi. Tasvir etilayotgan ijtimoiy toifa - tijorat ahli axloqining asl mohiyatini yoritishda «naf va zarar» tazodi shaffof oyna vazifasini bajaradi. Zero, «foyda va zarar» so'zlari zamirida savdo ahli hayotining o'zak falsafasi yashiringan.

Alisher Navoiy savdogar siymosini yoritish uchun ixcham, ammo teran mazmunli so'z va iboralar tanlaydi. Ixcham ifodaga keng mazmunni singdiradi: «Biri yuz bo'lurdin boshida savdo, bo'zi katon bo'lurdin ko'nglida tamanno» (Alisher Navoiy, 1856: 19 b.). Keltirilgan iqtibosda savdogar ruhiyatida kechadigan tashvishu taraddudlar, mushkulotlar «biri yuz bo'lurdin boshida savdo» birikmasi orqali ifodalanyapti. Matnda «biri yuz bo'lurdin» o'sha mashaqqatu mushkulotlar darajasini oshirib, ta'kidlab ko'rsatayotir. Bajarilgan ish – harakat («bir») bilan undan kutilgan natija («yuz») orasidagi nisbat – munosabat savdogar ruhi, ichki kechinmalari tahliliga xizmat qildirilgan.

«Mundoq kishining maqsudi tamom asig' bo'lmasa va asig' husuli uchun ranji qatig' bo'lmasa, savdo uchun tengizig'a kema surmasa, dur uchun nahang komig'a qadam urmasa, mol va diramni azamatig'a sabab qilmasa, xadam va hashamni hashmatiga jihat bilmasa...» (Alisher Navoiy, 1856: 19 b.). Ko'chirilgan parchada saj' «asig'–qatig', surmasa–urmasa, azamatig'a–hashmatig'a» so'zlari asosida hosil qilingan. Fikr ravonligi va ohangdorligi «tengizig'a», «komig'a», «azamatig'a», «hashmatig'a» so'zlaridagi o'zakka qo'shilgan qo'shimchaning bir xilligi orqali yanada oshirilgan. Birinchi saj'langan qator yakunidagi «asig'» (foyda) kalimasini saj'ning ikkinchi qatori boshida takrorlash bilan o'quvchi diqqati asosiy ma'no tashiydigan so'zga tortilgan. Tasbe san'ati kitobxon fikrini savdogar axloqining eng nozik nuqtasi ustida markazlashtirgan.

Jumlaning ikkinchi saj'langan qatorida tanosib san'ati qonuniyatlari amal qiladi. «Dengiz, kema, dur, nahang» so'zlari shu san'atning unsurlaridir. Dur olaman deb, nahang (yirik va yirtqich baliq) og'ziga qadam qo'ygan savdogar o'z nafs, o'z istak-irodasi oldida hech kimni va hech nimani qadrlamaydi. Alisher Navoiy yuragida manfaatparastlik dardi tug'yon urgan, tanga ilinjida o'zini o'tga ham,

cho‘qqa ham, suvga ham tashlashdan toymaydigan savdogar ma’naviy qiyofasini ochib ko‘rsatishda tanosib san’ati imkoniyatlaridan mohirona foydalangan.

Saj’langan jumlaning uchinchi qismida ohangdosh va raviydosh «xadam va hasham» kalimalarining yonma-yon kelishi bilan hosil bo‘lgan tazmini muzdavaj san’ati jumlar musiqiylikni tag‘in kuchaytirgan. Ulug‘ Navoiyning badiiy san’atkorligi shundaki, savdo ahli tabiatida uchraydigan illatlarning eng muhimlari ham asosan shu kalimalar («diram», «xadam», «hasham», «azamat», «hashmat») vositasida ochiladi. Mol, pul ko‘paytiraman deb jonsarak bo‘lmaslik, tor ko‘ngillik, ziqnalikdan hazar qilish; o‘tkinchi dunyoning shuhrat va davlatidan mamnun bo‘lib, g‘urur va faxrga berilmaslik so‘fiylar axloqiga xos xususiyatlardir.

Ayon bo‘layotirki, Alisher Navoiy bunday oliy sifatlarni har bir kasb sohibida ko‘rishni istagan. Haq oshiqlarining ezguliklarga to‘la qalbi, mustahkam e’tiqodi, ruhoniyyat odobi vositasida avlodlarni tarbiyalashni ko‘zlagan. Ijtimoiy-insoniy fazilatlar bayonida fe’l so‘z turkumining bo‘lishli, axloqiy illatlar tanqidida esa fe’lning bo‘lishsiz shakllaridan foydalanib, badiiy-g‘oyaviy maqsadni yuzaga chiqarish uchun xizmat qilayotgan so‘zlarning ma’no nozikliklarini yanada bo‘rttirib ko‘rsatish Alisher Navoiy nasriy uslubiga xos xususiyatdir. «Mundoq kishining» so‘zlari bilan boshlangan jumlaning oxirroq‘iga qadar savdogar faoliyatida kuzatish mumkin bo‘lgan qusru nuqsonlar qalamga olinar ekan, adib tasdiqni ifodalovchi fe’l shakllarini mutlaqo qo‘llamaydi. To‘qqiz o‘rinda saj’langan qatorlar yakuniga inkor bildiruvchi, ammo o‘zaro ohangdosh so‘zlarni nozik tizadi. Axloqiy illatlar tanqidi ma’naviy go‘zal xislatlar talqini bilan almashinar ekan, tasdiqni ifodalovchi fe’l shakllariga murojaat qilinadi. Tijorat ahli ma’naviy olamiga xos eng muhim ezgu xususiyatlar ta’kidlanadi-da, yana fikrlar bayonida o‘zgarish yuz beradi. Adib tanqidiy mulohazalarini davom ettiradi. Tabiiyki, yana saj’langan qatorlar fe’lning bo‘lishsiz shakllari bilan intiho topa boradi. Bunday uslub badiiy g‘oyaning o‘ta keskin va ta’sirchan tarzda yuzaga chiqishini ta’minlaydi. Axloqiy illatlarning og‘ir oqibatlari xususida aniq tasavvur paydo qiladi. Ijtimoiy toifaning o‘zidagi yaxshi xulqlarni mukammallashtirishga, yomon illatlardan qutulish uchun muttasil ravishda o‘z-o‘zini nazorat etishga da’vat qiladi.

«Nafis ajnosni ayab eski chopon kiymasa, laziz ag‘ziyani isirkab qurug‘ non yemasa» (Alisher Navoiy, 1856: 19 b.). Ixcham matnda har bir so‘z o‘z sifatlovchisi bilan kelgan: «nafis ajnos», «eski chopon», «laziz ag‘ziya», «qurug‘ non».

Gap bo‘laklari o‘rtasidagi mutanosiblik matnda ifodalangan chuqur ma’no foydasiga xizmat qiladi. Tasvir asosida turgan ijtimoiy toifa axloqida kuzatish mumkin bo‘lgan xos belgilarni ketma-ket keltirish, xususan, bunday tasvirni hayotiy sifatlashlardan keltirib chiqarish badiiy g‘oya jozibadorligini ta’min etgan. Birgina «eski» so‘zining «chopon» kalimasi oldidan keltirilishi va «nafis ajnos» birikmasi bilan yuzlashtirilishi xasislik, isqirtlikning aniq tasavvurini paydo qiladi. Yirtilib, uvadasi chiqib yotgan juldur choponli, ziqna savdogar qiyofasini ko‘z oldimizda namoyon etadi. Davlatmandlik bilan baxillik o‘rtasidagi ziddiyatni (taqobuli tazod) kuchaytirib, ichki ma’noga yorqinlik bag‘ishlaydi. Saj’li jumalarda esa vazniy izchillik yorqinroq sezilib, ifodaning ohangdorligi ortadi.

Alisher Navoiy talqinicha, mol va pul qayg'usida, nuqul foyda ilinjida yelib yuguradigan, siymu zarni o'z shirin jonidan aziz biladigan bunday tijorat ahli o'z insoniy qadr-qimmatini yerga uradi. Topgan davlatiga ko'zi qiymay, asl va qimmatbaho matolarni asrab, o'zi eski chopon kiyadigan, lazzatli taomlar o'rniga qattiq non kavshab, yovg'on osh ichadigan bunday badbaxt kimsa o'z joniga o'zi jabr qiladi. Och-yalang'och umr kechirgan isqirt va ochko'z savdogarning umri azob va hasrat ichida o'tadi. Yemay-ichmay va hatto o'z moliga o'zi o'g'ri kabi bojxona xizmatchilaridan yashirib (boj xirojini to'lamaslik maqsadida) yiqqan mol-mulkini merosxo'rlari ko'kka sovuradi: «Yo'qki, molin aziz asrab o'zin xor etgay va o'z molin tamg'odin o'g'urlab o'ziga mazallat yetgay yo vorissipor uchun yig'ing'ay yo hodisa qo'zg'ar uchun qozg'ong'ay» (Alisher Navoiy, 1856: 20 a.). Ulug' adib ta'kidlaydiki, qanchalik davlatmand bo'lmasin bunday kishi xoja (xo'jayin, sohib, nufuzli savdogar) emas, balki mardikordir, malaydir: «Mundoq kishi xoja emas, muzdurdur va o'z razillig'idin hamisha ranjurdur» (Alisher Navoiy, 1856: 20 a.). Saj'li jumlaning ikkinchi qismi xasis savdogarning fojeali qismati, vujudidagi botiniy zilzilalar silsilasini ochishga yo'naltirilgan.

Alisher Navoiy nazarida musofirlik va safar iztiroblari – savdogarning ma'naviy poklanish vositasi. Haqiqiy savdogar–dunyoboxabar (Xudoboxabar), ogoh inson: «Tujjori sayohatshior aqolim va buldon holidin xabardor...» (Alisher Navoiy, 1856: 19 b.). Uning savdodan maqsadi faqat foyda bo'lmay, balki halol luqma topish; behad mol-mulk yig'ib, hashamatu dabdaba qilish, lazzatu ishrat surish emas, tortgan iztiroblar, mehnatu mashaqqatlar hisobiga ibratli va halol turmush kechirishdan iborat. Harom luqma inson ruhiyatini yemiradi. Insonni o'z nafsining quliga aylantirib, mo'may foyda ilinjida har qanday razolatdan tap tortmaslikka undaydi. Halol rizq, halol luqma esa ruhiyatning pokiza bo'lishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ruh hurligi, qalb osoyishiga zamin hozirlaydi: «...ranji maosh suhulati bo'lmasa va sudi ko'ngil farog'ati uchun bo'lsa...» (Alisher Navoiy, 1856: 20 a.).

Alisher Navoiy e'tiqod qo'ygan falsafiy ta'limotga ko'ra suhbat odobiga rioya qilish qat'iy talablardan biri edi, «suhbat orqali ko'ngilni ko'ngilga ulash, hikmatu karomat bilan ta'sir etish xush ko'rilar edi» (Najmiddin Komilov, 1999: 113). Irfon sohiblarining suhbatlari barkamol inson shaxsini shakllantirishda muhim omil hisoblangan. Shuning uchun ham ulug' Navoiy «Dard ahlining nafasi bir o'tdurkim, qatig' ko'ngulni yumshatur va qurug' ko'zni yig'latur. Va so'z ahlining dami bir yeldurki, anoniyat (manmanlik, takabburlik) xoshogin sovurur va g'azab tufrog'in supurur», - deydi (Alisher Navoiy, 1948: 85). Oriflarning haroratli suhbatlari («nafas») yuzlab vayrona ko'ngilni obod etadi. Xudbinlik va takabburlik dardiga yo'liqqan kimsalarga najot yo'lini ko'rsatadi. Mazlumlar diliga yorug'lik, umid bag'ishlaydi. Haq oshiqlarining otash nafasi tosh yuraklarni ham eritadi. «Komil insondagi ma'rifat va ilohiy–ruhiy quvvat hamda madaniy zakovat pokiza axloq «ko'zgusi»da zuhurlanadi va odamlar xulqiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi» (Ibrohim Huqqulov, 1995: 150). Shunday ekan, Alisher Navoiy talqiniga ko'ra, jahongashta savdogar tijorat safarida yurar ekan, dunyo donishmandlari - «ma'rifat sarchashma»larini izlab topish, ularning orifona suhbatlaridan bahramand bo'lishni ham maqsad qilishi

zarur: «...safardin azizlar suhbatiga yetmak murodi bo'lsa...» (Alisher Navoiy, 1856: 20 a.). Zero, «Ul kishikim ma'rifat sarchashmasidin yiroqdir, barcha odamlardin badbaxtroqdir» (Hazrat Ali).

Savdogar faoliyatidagi iqtisodiy urinishlar axloqiy-ma'naviy kamolot yo'lidagi izlanishlar bilan uyg'unlashsagina undan el bahra topadi, oddiy kishilarning ham boyib, faravon yashashlari uchun imkoniyat tug'iladi: «... va rioyatidin nomurodlari ishi kushodi bo'lsa» (Alisher Navoiy, 1856: 20 a.). Ma'naviyatsiz savdogar maishatparastlikka, mol-dunyo to'plashga beriladi. Maishatparastlik va molparastlik savdo ahlini kambag'al-bechoralar, oddiy kishilar hayotidan yiroqlashtiradi. Malakat iqtisodiyoti rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab kishilarning nochor yashashlariga sabab bo'ladi. Molparastlik dardi farz zakotini to'lashda ham sarkashlik qilinishiga olib keladi.

Jaloliddin Rumi talqiniga ko'ra, zakotni man' qilish, zinokorlik kabi ulug' gunohdir. Zino kasofatidan yurtga vabo kasali tarqaladi. Odamlar zakotni rad qilsa, o'z mol-dunyosidan muhtojlar uchun ulush chiqarmasa, o'sha mamlakat osmonida bulutlar suzmaydi, rahmat yomg'irlari yog'maydi:

Abr barnoyad payi man'i zakot,

V-az zino aftad vabo andar jihat (Rumi, 1999: 77).

Iymonli, haqiqiy savdogar uchun esa zakot berish – moliyaviy ibodat. U yetim-yesir, nochor-muhtojlar haqiga xiyonat etishdan hazar qiladi: «...shar'iy zakot bo'ynida qolmasa, fuqaro haqin o'z bo'ynig'a olmasa...» (Alisher Navoiy, 1856: 20 a.).

Unsurul Maoliy Kaykovus savdo ahlini ixtiyoriy xayr-ehson qilib turishga, molning asl bahosi ustiga me'yordan ortiq ustama narx qo'ymaslikka da'vat etadi: «Savdongni yaxshi ishga sarf etg'il, qashshoqlarga in'om berg'il. Savdoda ko'p qattiq bo'lmag'il, g'ariblardan ko'p foyda istamag'il...» (Kaykovus, 1992: 156).

Alisher Navoiy musofirlik va safar azob-uqubatlarini tortmasdan, o'z shahri, o'z uyida farog'atda yashab, tayyor molni arzon olib qimmat sotuvchilarni savdogar emas, balki «shahar olib sotarlari» deb ataydi. Ulug' adib talqinicha, olib sotarning do'konida hamma mato bor, faqat insof yo'q. Bu singari qorin va tamoq, ayshu ishrat bandalari tasarrufida bo'lgan «tijorat»dan xalqqa faqat zarar - qahatchilik, qimmatchilik, xiyonat yog'iladi: «Elga ziyon aning sudi, o'ng'oy olib og'ir sotmoq aning maqsudi» (Alisher Navoiy, 1856: 20 b.). Ulug' adib olib sotarning ma'naviy qiyofasini yorqinroq ochish uchun hayotdan tashbihlar tanlaydi. Musofir savdogarni bir manzildan ikkinchi manzilga ko'chib yurib xizmat qiladigan sayyor askarga; olib sotarni esa uning (sayyor askarning) muvaqqat xotiniga qiyos qiladi: «Tojiri musofir ul kadbonug'a hamzonu, balki ani cherikchi desa bo'lur, muni kadbonu» (Alisher Navoiy, 1856: 20 b.).

«Qobusnoma»da savdogarning ijtimoiy ahvoliga ko'ra odobi masalasi shu toifaning manfaatidan kelib chiqib yoritilgan. «Bozor peshalari bayoni»ga bag'ishlangan dastlabki jumladan bu aniq sezilib turadi: «Agar o'zga pesha qilmoq tilasang, bozor peshalarini qilg'il. Har bir peshani qilsang ham chobuk bo'lg'il va pokiza ish qilg'il. Shunda sening ishing hamma peshavarlarning ishidan yaxshiroq bo'lg'ay» (Kaykovus, 1992: 155). Alisher Navoiy savdo ahli axloqining badiiy

tahliliga kirishar ekan, oddiy xalq manfaatidan kelib chiqadi. Savdogar timsolining Alisher Navoiy talqinidagi ifodasi negizida xalqqa xizmat, elning og'irini yengil qilish, uning go'zal, to'q, farovon hayoti uchun fidoyilik ko'rsatish kabi insoniy fazilatlar yotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Valixo'jaev B. Komil inson – komil jamiyat: Alisher Navoiy talqinida. «Ma'rifat», 2002, 23 yanv.
2. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: «Meros», 1992. – 175 b.
3. Komilov N. Tasavvuf. Ikkinchi kitob. Tavhid asrori. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at hamda «O'zbekiston» nashriyotlari, 1999. – 204 b.
4. علي شير النوائي. محبوب القلوب. Buxoro san'at muzeyi xazinasidagi 27780-raqamli qo'lyozma. – 121 v.
5. علي شير النوائي. محبوب القلوب. Svodnyy tekst. – M. – L. Izd. AN SSSR. 1948. – 174 str.
6. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik, 14-jild. – Toshkent: Fan, 1998. – 304 b.
7. Rumi, Jaloliddin. Ma'naviy masnaviy. Kuliyot. Birinchi jild. Birinchi kitob (Tarjima sharhi bilan). – Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati, 1999. – 368 b.
8. Haqqulov I.Ch. O'zbek tasavvuf she'riyatining shakllanishi va taraqqiyoti (g'oyaviylik, izdoshlik, obrazlar olami). Filol. fanl. dokt. ...dis. – Toshkent, 1995. – 282 b.

Tursunova Mahkamoy

Samarqand Davlat universiteti professori

NAVOIYNING ONASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk alloma, she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy biografiyasiga oid muhim ma'lumotlar qalamga olingan. Shoirning otasi, onasi, akasi, ukasi va tog'alarining ismlari tarixiy manbalar asosida taqdim etilgan. Tog'alari haqidagi aniq ma'lumotni Alisher Navoiy o'zining "Majolis-un-nafois" tazkirasida keltiradi: "Mir Said El orasida "Qobuliy" laqabi bilan mashhurdir, faqirg'a tog'oyi bo'lur. Yaxshi tab'i bor erdi, turkchaga mayli ko'proq erdi, - deya ma'lumot bersa, yana bir tog'asi "Muhammad Ali - "G'aribiy" taxallus qilur erdi. Ul ham faqirg'a tog'oyi bulur erdi, Mir Said Qobuliyning inisidur. Hush muhovada va xushxulq va xushta'b va dardmand yigit erdi. Ko'proq sozlarni yaxshi chalar erdi", deydi. Maqolada bu kabi qiziqarli ma'lumotlar ko'plab uchraydi.

Kalit so'zlar: "falakvash yerning fazosi", "jannatso havosi", G'iyosiddin Kichkina, Qobuliy, Bahlul, Darvesh Ali, Xondamir, "Makorimul-axloq", Davlatshoh Samarqandiy, "Tazkirat ush-shuaro", Shohruh Mirzo, Hasan Ardasher.

Alisher Navoiy o'zining beqiyos asarlarida bolalikdan to umrining oxirigacha Hirotni shunday mehr va shavqu zavq bilan qayta-qayta tasvirlaydi. Shoir

bir o'rinda "falakvash yerning fazosi" desa, yana bir o'rinda "Xurosonning joni", "jannatosa havosi" deya ta'rif beradi.

Chunki uning bolaligi, taqdiri, keyinchalik shaxsiy hayotida iz qoldirgan tarixiy shaxslar, voqealar bevosita shu shahar bilan bog'liqdir. Uning dunyoga kelgan sanasi haqida Navoiyning kichik zamondoshi, shogirdi Xondamir "Makorimul-axloq" asarida quyidagicha satrlarni keltiradi: "Haqoni oliy maqom Shohrux sultonning xalifalik davrida... izzat va iqbol gulshanida amonlik va umid mevalari beradigan bir daraxt ko'kardi, martaba va ulug'lik osmonida davlat va baxt-saodat ko'zini yorituvchi bir yulduz porladi, 17-ramazon oyi sana 844 tovuq yilida yo'qlik dunyosidan borliq olamiga qadam bosib, o'zining go'zalligi va porloq chehrasi bilan yer yuzini yoritdi", - deydi¹. Muarrixning bergan ma'lumotiga ko'ra shoirning tug'ilgan yillari Shohrux Mirzoning hukmronlik yillariga to'g'ri kelgan. Uning otasi G'iyosiddin Kichkina, tarixchi Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" asarida: "Bu dongdor amirning (ya'ni Alisher Navoiyning) buyuk martabali otasi o'z vaqtining mashhurlaridan va chig'atoy elining qahramonlaridan"² ekanligini alohida e'tirof etadi. Alisher Navoiy esa o'zining "Badoe ul-bidoya" devoniga yozgan so'z boshisida quyidagi satrlarda yanada aniqroq ifodalaydi:

Otam bu ostonning xok bezi,

Onam ham bu saro bo'ston kanizi.

Manga gar xud bo'lay bulbul va gar zog'

Ki ushbu dargoh o'lg'ay gulshanu bog'³.

Navoiyning yuqoridagi e'tirofiga diqqat qilar ekanmiz, shoir o'ta samimiy va kamtarlik bilan ularning oilasi temuriylar xonadoniga yaqinligini, o'zining "ota-onadan yetti pushtigacha", "temuriylar xonadoni xos kishilari" ekanligini qalamga olganligini badiiy ifodalab bergan.

Afsuski, boshqa manbalarda ham, shoirning tarjimai holida ham, shoirning onasi haqida ma'lumot keltirilmaydi. Ayrim adabiyotshunoslarning taxminiy ma'lumotlariga ko'ra shoirning onasining ismi Halima yoki (Salima) ekanligi aytib o'tiladi. U Kobulning amirzodalaridan Shayx Abusaid Changiyning qizi bo'lgan⁴. Otasining ismiga qushilgan "amir" lavozimini inobatga olsak, u ham temuriylarga yillar davomida sadoqat bilan xizmat qilganligini tasdiqlaydi. Demak, Alisher Navoiy ham ota, ham ona tomonidan o'z davrining yuksak martabali mavqe'ga ega bo'lgan avlod vakilidir.

G'iyosiddin Kichkina ana shu amirzoda Shayx Abu Said Changiyning qiziga uylangan. Bu nikohdan shoirning akasi amir Shayx Bahlul, amir Alisher Navoiy va ukasi Darvesh Ali dunyoga kelgan.

Bu haqda Alisher Navoiy "Munshaot"iga kiritilgan 91-maktubida akasi Shayx Bahlulning nevarasi Mirzo Ibrohimbekka qarata aytgan fikrlari asnosida tilga olgan bo'lsa, ukasi Darvesh Ali haqida esa 92-maktubda ma'lumot beradi. Darvesh Ali Husayn Boyqaroning amirlaridan biri bo'lgan. Bir necha vaqt Balx hokimi ham

¹ Хондамир. Макоримул-ахлоқ. – Т.: "Академнашр", 2018. –64-б.

² Давлатшоҳ Самарқандий. "Тазкират уш-шуаро"дан олинган парча "Навоий замондошлари хотирасида" келтирилган.

³ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 1 том. –Т.: "Фан", 1997. – 66 б.

⁴ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2 том. –Т.: "Фан", 1997. – 41 б.

bo'lgan. Akasi Shayx Bahlulbek Xorazm hokimi bo'lganini maktublarida qayd etib o'tgan⁵.

Shoirning ota-onasi, aka-ukalari u voyaga yetgan oilaviy muhit haqida tasavvurga ega bo'lish uchun ona tomonidan yaqin qarindosh bo'lgan tog'alari haqidagi ma'lumotlar muhim ahamiyatga egadir. Tog'alari haqidagi aniq ma'lumotni Alisher Navoiy o'zining "Majolis-un-nafois" tazkirasida keltiradi: "Mir Said El orasida "Qobuliy" laqabi bilan mashhurdir, faqirg'a tog'oyi bo'lur. Yaxshi tab'i bor erdi, turkchaga mayli ko'proq erdi, - deya ma'lumot bersa, yana bir tog'asi "Muhammad Ali - "G'aribiy" taxallus qilur erdi. Ul ham faqirg'a tog'oyi bulur erdi, Mir Said Qobuliyning inisidur. Hush muhovada va xushxulq va xushta'b va dardmand yigit erdi. Ko'proq sozlarni yaxshi chalar erdi. Uni va usuli xo'b erdi. Musiqiy ilmidin ham xabardor erdi. Xututni (xatning ko'pligi) ham bitur erdi⁶, - deydi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotdan ham ularning xonadonida she'riyatga alohida mehr, xattotlik san'atiga e'tibor, musiqa ilmi chuqur o'rganilganligini bilib olishimiz mumkin. Otalarining ismiga "Changiy" rutbasining qo'llanishi ham bu xonadonda musiqa ilmiga e'tibor katta bo'lganligini yana bir bor tasdiqlaydi. Oila muhitidagi yuksak madaniyat, san'atga oshuftalik tabiiyki, shoirning onasiga ham ta'sir etmasligi mumkin emas edi. Keyinchalik xuddi shunday ma'rifatli, madaniyatli muhit, G'iyosiddin Kichkina avlodlari xonadonida ham davom etgan.

1464 yilda Hirot taxtini egallagan Abdusaid Mirzoning Shohrux Mirzo avlodlariga nisbatan olib borgan xunrezliklari, 1457 yil 31 iyul kuni Gavharshodbegimning qatl ettirilishi, Alisher Navoiyning tog'alari Mir Said Qobuliy va Muhammad Ali G'aribiylarning qatli bilan bog'liq voqealar Alisher Navoiyning Samarqandga "ixroj" qilinishi, kichik o'g'li Darvesh Alining hukumatga qarshi harakatlari bu oila uchun, asosan Alisher Navoiyning onasi uchun qattiq zarba edi.

Alisher Navoiyning Hirotga qaytganidan so'nggi voqealar tafsilotida, uning shaxsiy hayotda yolg'izligi, yonida yaqin kishisi bo'lmaganligi bilan bog'liq ayrim ma'lumotlar ko'zga tashlanadi. Ammo, shoirning onasi haqidagi ma'lumotlar uning Hirotga qaytganidan keyingi voqealari tafsilotida tilga olinmaydi. Bu haqda "Boburnoma"da muallif: "Alisherbek o'g'il va qiz va ahlu ayoli yo'q, olamni tavre fard va jaryida (yakka va yolg'izlik bilan o'tkardi)"⁷, - deya yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Alisher Navoiyning oila qurmaganligining sabablari turli manbalarda har xil talqin qilingan.

Ammo shoirning o'zi Samarqandga ketayotgan vaqtida "Xurosondan Samarqandga ketishining asosiy sabablarini, bu davrda kechirgan hayoti, ichki ruhiyati va kayfiyatini do'sti hamda ustoz Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan she'riy maktubida batafsil bayon qiladi"⁸. Shoir maktubda ota-onasi yo'qligini uning

⁵ Алишер Навоий. Муншоат (актублар). –Т.: "Маънавият", 2001. – 144 б.

⁶ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 12 том. –Т.: "Фан", 1997. – 211 б.

⁷ Бобур З.М. Бобурнома. – Т.: "Ўзбекистон", 2019. –187 б.

⁸ Рахимова Г. Алишер Навоий шеърлятида шоир ҳасби ҳолининг бадиий талқини. Монография. – Т.: "Наврўз", 2021. –33 б.

holidan hech kim xabar olmaganini, ahvoli og'irligini, shu bois oila ham qura olmaganini quyidagicha izohlaydi:

Ne bir sho'x vasliga ul moyadast.

Ki azmim ayog'iga bergay shikast.

Bu satrlardan shoirni yaqin kishilarining atrofida yo'qligi, hatto ketishiga monelik qilguvchi mahbubasi ham bo'lmaganligi anglashiladi.

Odatda, farzand taqdiri bilan bog'liq muammolar oilaviy majburiyat bo'lib, bu vazifani ota-ona o'z zimmasiga oladi. Xususan, onalar farzandining oilali bo'lishini turli yo'llar bilan amalga oshiradigan kuchli hilqatdir. Nazarimizda, Alisherni taqdirini hal qiladigan onasi yonida bo'lmaganligidan, u yolg'iz qolib ketgan deb taxmin qilish mumkin.

Nima bo'lganda ham, turkiy adabiyotda so'z san'atining eng yuksak cho'qqisini zabt etgan yagona bir zotni dunyoga keltirgan shoirning onasi ham zamonasining zakii ayollaridan biri bo'lganligiga ishonchimiz komildir.

Shoir Abdulla Oripov o'zining "Alisherning onasi" nomli she'rida shunday satrlarni bitadi:

Bilmam, qanday ayol bo'lgan

Alisherning onasi

Balki uning aqliga ham

Lol qolgan zamonasi.

Mayliga, u kim bo'lmasin,

Yolg'iz bir so'z ma'nosi:

Alisherning onasi u

Navoiyning onasi⁹.

Shoir aytganidek, Alisherning onasi o'z zamonasini o'zining aql-idroki bilan lol qoldirgandir. Ammo, u dunyoga keltirgan farzandi arjumandi bashariyatni lol qoldirgani ayni haqiqatdir. Ayol dunyo beshigini tebratadi deya oddiy naql bilan tariflaymiz. Darhaqiqat, Alisher Navoiyni dunyoga keltitib, daho shoir qilib ulg'aytirgan ona turkiy adabiyot beshigini tebratdi.

Nosirov Is'hoqxon

Angren Universiteti

"Til va uni o'qitish metodikasi kafedrası"

dotsenti, filologiya fanlari namzodi

"MAQSADIMIZ – KOMIL INSONNI TARBIYALASH"

Rivoyatlarning birida o'g'il otadan: "Ey padari buzrukvor! Qibla tomonidan bir yorug'lik shomdan to sahar o'z shu'lası bilan bizning kulbamızni yoritib turardi. Negadir shu'la nur taratmay qo'ydi", deb so'rabdi. Ota: "Ey, dilbandim! Yorug'lik taratgan sham emas, u Ollohning ishqida tongla yongan muqarrab bir oshiq banda edi, u o'z habibi vasliga vosil bo'ldi", deya javob beribdi. Ushbu rivoyatga monand

⁹ Абдулла Орипов. Юзма-юз. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. – Т.: 1978. – 162-б.

haqiqatlar mavjud. Naqshbandiya tariqat odobida yetuk orif, benazir ustoz, manbashunos, tilshunos, leksikolog olim, fors, arab tillari bilimdoni, “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”ning yetakchi tuzuvchilardan biri va alohida mehnati samarasi bo‘lmish “Xamsa” dostonlarining sharhiy lug‘ati muallifi Qutbiddin Muhiddinovning barakotli irfoniy tarbiyatlaridan bevosita oziqlangan, nainki ustoz-shogird, balki u zotga farzandu arjumand o‘rnida doimo ardoqda bo‘lgan Najmiddin Komilovga nisbat berish lozim deb, ushbu avroqqa qalam surildi. Najmiddin Komilov tasavvuf ilmining axloqiy, ma’naviy-ma’rifiy qiymati, tarbiyaviy ahamiyatini ommalashuvida o‘z ilmiy tadqiqotlari bilan ilmu irfonga barakotli hissa qo‘shgan sermahsul, zabardast adabiyotshushos, tarjimashunos, xususan, tasavvuf ilmining yetuk nuktadon olimi sifatida u fe‘l-atvorda komil arzoniy xislati, zarofatli latif so‘hbatlari bilan yoru do‘stlar, ilm ahli va el oldidp matlubu ma’ruf inson ham edi. U siyosiy zo‘ravonlik davrida ta‘qibga uchragan, ilmiy muomaladan chiqarilgan, ammo insonparvarlik g‘oyalarni o‘zida mujassam etgan, ming yillar davomida haqiqat, tariqat yo‘lini mahkam tutgan, o‘zlikni anglashga, his etishga da‘vat etgan tasavvuf ta’limoti bo‘yicha zakovatli xirad ahli orasida komil olimlardan edi. Mustaqillik sharofati bilan barkamol, fundamental asarlar tasnif etib, irfoniy kamolot bosqichi sanalmish tariqat, ma’rifat, haqiqat kabi tushunchalarning tarixiy taraqqiyotini nazariy, amaliy jihatdan ilmiy asoslab bergandi.

Olimning “Tasavvuf” asari tasavvufiy ta’limotning qayta tiklanishi, shakllanishida yetakchi manbadan biri sifatida ilmiy-nazariy jihatdan tahlildan o‘tgan tadqiqotlarning sarasi deb ta’kidlanadi manbalarda. Asar tom ma’noda xalqimizning ma’naviyati ne chog‘lik yuksak insonparvar g‘oyalar bilan ziynatlanganini namoyon qiladi.

“Sayyid Hasan Ardasher—komil insonmi?” nomlangan maqolasida mufasssir Sayyid Hasan Ardasherining komillik darajasiga yetishi uchun asos bo‘lgan omillarni tahlilga tortar ekan, yozadi: ”Navoiy uchun Sayyid Hasan—insoni komil timsoli, “Holoti Sayyid Ardasher”da u ana shunday inson siymosini yaratgan. Navoiy nazarida komil inson xayoliy bir narsa emas, balki hayotiy real odamdir. Bunday odam tariqat sulukini qabul qilgan chinakam darvesh (darvesh-pok kishi timsolita’kid bizniki) bo‘lishi kerak. Boshqacha aytganda, ideal inson—bu go‘zal axloqli, zohiriy-botiniy ilmlarni egallagan foni tabiat faqir kishi,” [1-357]

Olim yana deydi: “Sayyid Hasanning suluki va tasavvufiy e’tiqodida o‘ziga xos jihatlar bor... U biror-bir nazariya yoki ta’limotga ko‘r-ko‘rona ishonadigan mutaassib darveshlardan emas. Uning darveshligi ko‘ngil amri, tabiati, fe‘l atvorining taqozosi edi. Dunyo va uning boyligi, noz-ne‘mati, shukuhu shuhratiga e’tibor qilmaslik, faqr go‘shasini hamma narsadan afzal bilish, faqat ma’naviy suhbatni pisand etish, she’ru shuur, ilmu donishdan lazzatlanish Sayyid Hasanga ko‘ringan xislat bo‘lgan”. [2-362] Keltirilgan sharh Navoiy qalbining mufasssir tomonidan o‘girilgan tarjimasi. Ayni chog‘da mushohada g‘alviridan o‘tkazib, duru javohirlardan tazhib to‘qib, solikka tortiq qilgan insho, maktub. Aynan, poklanish uchun tavsiya hamdir. Olim sharhda Sayyid Hasanga xos fazilatlarini ulug‘lash, tavsiflash orqali hazrat Navoiyning ilmu irfonda yetuk iqtidorini namoyon qiladi.

Bizningcha, Navoiyning yozishmasi bo‘lmaganda Ardasherining orifligi, so‘fiyligi mavhum qolardi. Tarix sahifasini bezagan bu asar mo‘tabar ikki insonning samimiy muhabbati, go‘zal axloqi va yuksak ma‘rifatidan guvohlik beradi. Bu aslida-- ibrat. Navoiy komil insonni tarbiyalash orzusi, g‘oyasi bilan yashagan va bu oliy maqsad barcha asarlarida matlab darajasida o‘z ifodasini topgan. Jumladan, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”da ham. Demak, matlabning asl ma‘nosi shundaki, tasavvuf tafakkur, tadabbur, aqliy-shuuriy quvvati bor layoqatli insonlar uchun--chegara. Sinov--ko‘prigi. Daryoni to‘lib oqishi voqelik, ammo sohilning qaqrash azaliyatdan. Binobarin inson tarbiyasi irfoniy ma‘rifatga muhtoj, jism ilohiy fayzdan qone’ bo‘lmas ekan (Ilohiy fayz ona mahridayoq beriladi), rahmat yomg‘iridan serob bo‘lmagan puch chig‘anoqqa o‘xshashi aniq. Butun borliq Ollohning rahmati bilan ko‘karadi, jonlanadi. Solikning mushohada quvvati ham, uning ruhiy-hissiy olamining yuksalishi ham shundan. Tasavvuf oddiy falsafiy ta‘limot emas, u ehtiyojdan tug‘ilgan zaruriyat. Inkorsiz haqiqat. Olloh o‘z kalomi Qur’oni Karimni nozil qilmaganda tasavvuf ham bo‘lmas edi. O‘zi tomonidan U “Mujodala” surasining 7-oyatida tasdiqqa ishora ketiriladi. [3-543] Sirdon bilan sirdoshlik qilish, ruhan va jisman U bilan bog‘lanish –tasavvufdan boshqa narsa emas. Tasavvuf, aynan, g‘ayb olamiga sayohat--tavhid asroriga sayr demak. U--ma‘naviy tarbiyaning dasturi. Tasavvuf tomon yuz tutish sog‘lom yo‘lga qo‘yilgan dastlabki qutlug‘ qadam. Shuning uchun solik tariqatga kirishi uchun, avvalo, iymonini salomat saqlashi, pokiza hayot kechirishi, kimligini anglashi, Yaratganini chin dildan sevishi, ilohiy muqaddas ma‘rifatdan ogoh bo‘lishi, jismini xiltdan soflashi va qalbni ilohiy nur bilan muzayyan etishi, zaruriy ehtiyojga aylanmog‘i lozim. Sayyid Hasan Ardasher jismi ruhida zuhurlangan sifatlar bundan dalolat, deb o‘qtiradi olim.

Har bir uslub o‘z xusuiyatini anglatuvchi so‘z qatlamiga ega. Najmiddin Komilov manbalarni tadqiq etishda tasavvufiy terminlarning asl lug‘aviy ma‘nosidan o‘zga satr osti, matn ma‘nolariga katta e‘tibor bergan. So‘zlarning ma‘no qobug‘ining shakllanishi insonning ichki va tashqi holati ifodasiga bog‘liq va solik ruhining tag‘yir topishi (o‘zgarishi), vajd-hol(fikran U bilan aloqamandlik) maqomiga erishishi bundan dalolat. Masalan, sulikka kirgan solik maqsad sari ma‘lum belgilangan maqom-zinasi(sinov)dan o‘tishi, ko‘tarilishi lozim. Ana shu holatlarni anglatuvchi so‘zlar tasavvuf istilohi hisoblanadi. Tahlilda olim Abu Nasr Sarrojning ma‘lumotiga suyanib, solikning ruhiy-ma‘naviy kamoloti bosqichini belgilovchi tariqat maqomi istilohlari sanalmish: tavba, vara’, zuhd, faqr, sabr, xavf, rajo, tavakkul, rizo kabi teminlarni sharhlab, izohlab tushuntiradi. E‘tibor bering: **xavf** atamasining lug‘aviy ma‘nosi-qo‘rquv, vahima; tashqi tahdid. Komilov “**xavf**”ga quydagicha ta‘rif beradi: “Xavf—qalbning ishonchdan, iymon aminidan chiqishi, ikkilanish, tahlika. Solik azobdan emas, balki makrdan, nafs makridan qo‘rqadi. Vaholanki, shayton iymoni mustahkam odamdan qo‘rqishi kerak.”[4-28] Yuqorida sanalgan tasavvufiy atamalarni mufassir o‘ta sinchikovlik bilan ma‘no nozikligini aniqlab, toliblarga tortiq etgan. Najmiddin Komilov teran zakovati bilan tasavvuf ta‘limotini yangi bosqichga olib chiqqan olim edi.

Najmiddin Komilov adabiyotshunos, xususan, navoiyshunos sifatidagi ilmiy uslubi va tahlil usuli o'zga tadqiqotchilar uslubdan tubdan farq qiladi. Sababi, olim allomalarimiz tomonidan turkiy, forsiy, arabiy tilda bitilgan qo'lyozma va litografik manbalarni asliyatdan yuqori malakaga ega bo'lgan yetuk matnshunos va manbashunos mutaxassis sifatida ravon o'qiy bilishi, ularning mazmun-mohiyatini hujjat asosda ilmiy tahlil etishga qodir edi. Tafakkur sohiblarining ma'rifiy qarashlarini butun bir andozaga keltirib, sintez qiladi, mazmunini kitobxonga tortiq etadi. Mutolaa asnosida hosil bo'lgan nazariy-ilmiy qarashlarini o'z risola, maqolalari qurilishida dolzarb manba sifatida muomalaga kiritadi va sof, toza, yangi ma'lumotlarni qo'llash orqali xulosalarning ustuvorligini ta'minlaydi. Undagi bu jihat olimning ehsos quvvati, qabul sezimi, bilim ufuqining kengligidan dalolat. Olimning yozishmalari stilistika nuqtai nazaridan badiyatga juda yaqin. Mavzu talabi bilan so'z tanlash va qo'llash uni insho sohasida mahoratli munshi ekanini tasdiqlaydi.

Najmiddin Komilov hayotligida nashr bo'lmay qolgan va iste'dodli, barkamol adabiyotshunos Olimjon Davlatov tashabbusi bilan 2012 yilning yozida chop etilgan Alisher Navoiyning g'azallari tahliliga bag'ishlangan "Ma'nolar olamiga safar" [5-3-9] nomli asari g'azalshunoslik sohasida yangicha tartib-usulda bitilgan original tadqiqot hisoblanadi. Risolaning kirish qismida g'azalni sharhlash bo'yicha qo'llangan usul, tartib, qoida haqida ma'lumot beriladi. Muallifning tavsifiga ko'ra, g'azal matnida uchragan qiyin so'zlar ma'nosini izohlab, lug'at tuzish, baytlarning nasriy bayon etish, g'azalning umumiy mazmun - ma'nosi, badiiy xususiyati ustida mulohaza yuritish va bu usulni ta'lim-tarbiyada joriy etish samarali vositalardan biri, deb baholanadi. G'azal aruz vaznida bitilgani bois, uni aruz vazni talabi muvofiq o'qish shartligi, aruz vaznida g'azal o'qilmasa, vaznning buzilishi, g'azalning ta'sirchan xususiyati pasayishi, uning ohangdorligiga putur yetishi va shoir qo'zlagan maqsad yechilmay qolishi mumkinligi ta'klanadi risolada.

Najmiddin Komilov fors tili tarjimoni sifatida fors-tojik adabiyoti namunalaridan bir qator asarlarni o'zbek tiliga o'g'irgan. "Komil inson haqida to'rt risola" nomi ostida "Ma'naviyat" nashriyoti tomonidan 1997 yilda nashr etilgan kitobda Farididdin Attorning "Ilohiynoma", "Mantiq ut-tayr", Sulton Valadning "Maorif", Aziziddin Nasafiyning "Zubdat ul-haqoyiq", Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai sultoniyy" kabi asarlar shu majmua sirasida joy olgan. Shu o'rinda XIII asrda yashab, ijod etgan hamyurtimiz Aziziddin ibn Muhammad an-Nasafiyning "Zubdat ul-haqoyiq" asari tarjimasi haqida ba'zi ko'ngildan o'tgan mulohazalarni bayon qilajak. Mashhur sharqshunos olim E.Ye.Bertels "Ofoqnoma", "Mir'ot al-muhaqqiqiyn", "Zubdat ul-haqoyiq", "Umm ul-xitob", "Usuli odob" kabi falsafiy mazmundagi besh daftar(trakt)ning ilmiy tanqidiy matnni tayyorlab, "Ofoq va Anfus" nomlab, B. G'afurov va A.M.Mirzoev tahriri, so'zboshisi asosida Moskvaning Sharq xalqlari adabiyoti nashriyoti tomonidan 1970 yilda chop etadi va bu qimmatbaho asarni Tojikiston FA akademigi Abdulg'ani Mirzoev hurmatli ustozimiz Qutbiddin Muhiddinovga taqdim qilgan edi. Najmiddin Komilov "Zubdat ul-haqoyiq"ni o'zbek tiliga o'girishida ushbu tanqidiy matnni asos qilib olgan. Tarjimon "Zubdat ul-haqoyiq" so'zboshi

sarlovhasini “Kamolot ilmi” atab, tavsif beradi. Olimning kitob javonida saqlangan bir mu’tabar asarni varaqlay turib, ustoz sarlavha ustidan qalam tortib, “Maqsadimiz—komil insonni tarbiyalash” deb bitilgan iboraga ko‘zimiz tushdi. Murabbiyning qalbida jo‘sh urib, umr daftarini ellik yil bezab, uni saodatga safarbar etgan, ma’rifatga yo‘ldoshlik qilgan ezgu shiorni matlabimiz ifodasi uchun ushbu qalb izhorni shu nom bilan atadik.

Najmiddin Komilov “Zubdat ul haqoyiq” turk, olmon, ingliz, fransuz tillariga tarjima bo‘lgani va Aziziddin Nasafiy merosini o‘zbek kitobxonlariga tanishtirish maqsadida bu asarni tarjima qilganini qayd etadi. Asar XIII asrda yozilishiga qaramay, leksik qatlamida o‘zgarish deyarli sezilmaydi, uslub ravon. Uning o‘qilishi oson, ibora qurilishi murakkab emas, matnda ishlatilgan falsafiy va tasavvufiy istilohlar asarning asosiy mag‘zini tashkil etadi. Asar mutolaasiga kirishgan o‘quvchi o‘rta asrda rivoj topgan ijtimoiy bilimlardan ma’lum darajada ko‘nikmaga ega bo‘lmog‘i lozim. Tarjimon bu sohada komil bo‘lgani bois, matnda qo‘llangan barcha diniy, tasavvufiy atamalarni matn variantda keltirib, tushunilishi murakkab so‘zlarni qavsda soddalashtirib ko‘rsatadi, o‘zbekcha muqobilini keltiradi. Masalan, asliyatda qo‘llangan olam, javhar, a’roz, qism, g‘ayb, shahodat kabi so‘zlar tarjimada zot-javhar, qism-ko‘rinish, g‘ayb-yashirin olam shahodat-shuhud-ko‘ringan tarzida o‘girilgan. Tasdiq uchun tanqidiy matndan ushbu parchani misol sifatida keltiramiz:

در معرفت علم کبیر

بدان که عالم اسم جواهر و اعراض است. مجموع جواهر و اعراض را عالم گویند: و هر نوعی از انواع جواهر و اعراض را عالم گویند و عالم در قسمت اول بر دو قسم اول را عالم غیب نامند و قسم دوم [6-96] را عالم شهادت نامند...

“Olamı kubroni bilish. Ey, darvesh, Alloh sening dunyo va oxiratingni obod qilsin. Bilginki, olam zot va sifatlarning ismlaridan iboratdir. Zot(javhar) va sifatlarning jam‘ini olam deydlar va zot bilan sifatlarning har birining ko‘rinishi ham(qismlar ham) olam deb nomlanadi. U Olam o‘zining avvalida ikki qismdan iborat,uning birinchi qismini olami g‘ayb(yashirin olam), ikkinchi qismini olami shuhud(ko‘rinadigan) deb aytadilar...” [7-113] Forsiy matn mazmuni o‘zbekcha tarjimada to‘la o‘z mohiyatini saqlangan.

Mavlono Fariduddin Attor “Mantiq ut-tayr” [8-218] asarining so‘nggi hikoyasini shu misralar bilan boshlaydi:

الحکایة التمثیل

قایمیش افتاد و مرد خام بود

بو سعید مهنه در حمام بود

جمع کرد آن جمله پیش روی او

شوخی شیخ آورد تا بازوی او

تا جوامردی چه باشد در جهان

شیخ را گفتا بگو ای پاک جان

پیش چشم خلق ناآوردنست

شیخ گفتا شوخی پنهان کردنست

قایم افتاد آن زمان درپای او

این جوابی بود بر بالای او

چون بنادانی خویش اقرار کرد	شیخ خوش شد، قایم استغفار کرد
خالقا، پروردگارا، منعما	پادشاهها، کارسازا، مکرما
چون جوانمردی خلق عالمی	هست از دریای فضلت شبنمی
قایم مطلق تویی اما بذاب	وز جوانمردی بیایی در صفات
شوخی و بی شرمی ما در گذار	شوخ ما با پیش چشم ما میار

2006 yilda Najmiddin Komilov va Mahkam Mahmudov tarjimasida Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matba ijodiy uyi tomonidan chop etilgan Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” nasriy bayonida bu hikoya quydagicha oʻgirilgan: “Shayx Abu Saʼid (ibn Abul-Xayr) Mehnaviy bir kuni hammomga kiradi. U bilan kuch quvvatga toʻlgan, ammo maʼrifati kam yigit hammomga kirgan edi. Yigit badanini namoyish etib, shoʻxlik qilib, shayxga maqtanadi: ”Ey, pok zot, javonmardlik qanaqa boʻlishini menga aytib ber”. Abu Saʼid aytadiki “Javonmardlar shoʻx joyini yashiradi, xalq koʻziga koʻrsatmaydi”. [9-238] Bu javobdan haligi yigit xijolat chekib, oʻzining nodonligiga iqror boʻlib, shayxning oyogʻiga yiqildi”. Bu hikoyada qoʻllangan شوخ soʻzini oʻqishda va maʼno chiqarishda baʼzan xatoga yoʻl qoʻyiladi. Agarda “**shux**” deb oʻqilsa, “chirk, badanning kiri” maʼnosini anglatadi, agarda “**shoʻx**” deb oʻqilsa, “Farhangi zaboni tojik”da [10-606-607] “**shoʻx**” soʻzi beqaror, bebosh, bezori, behayo, beadab, sharmsiz, gustoh, fikri buzuq, kaltafahm maʼnolarini anglatgan. Asgʻar Barziyning “Sharhi komili “Mantiq ut-tayr” Attori Nishobury” [11-587] sharhida bu soʻz “chirk” va “ayb” (injo dar maʼnii chirk va ayb ast) maʼnosida talqin qilingan. Demak, bu soʻz matnda “shux” شوخ tarzida yozuvda kelganligiga asoslanib, ikki maʼnoda ham vaziyat-holatga qarab qoʻllash mumkin.

Shayx Muslihiddin Saʼdiy “Aql va Ishq haqida risola” asarida yozadi: “Bilginki, zohiriy ilmdan murod makorim ul-axloqdir va botiniy soflik esa jismni tozalash orqali vujudga keladi. Solik jamolining xiralanishiga sabab nafsning qutqusi hisoblanadi. Hijobning koʻtarilishi goʻzal axloq va ruhoniylar mushohadalardan mahrum etadi. Shunday ekan, qalb musaffoligiga erishish hamda axloqi hamidani hosil qilish, zaruriy ilmlarni egallamoqlik tariqat muridiga vojib boʻladi. Solik bu xislatlarga doxil boʻlmogʻi uchun uzlat va xilvatni doʻst tutmogʻi lozim. Shunda solik tariqatda maʼrifat gulshanidan bahramand boʻladi. Bu Olloh tomonidan solikka iroda qilingan amaldir. Zero, Ollohning zikri solikka zavq va shavq ato etadi. Natijada, solik oʻzga olam kishisiga aylanadi. Zikr solikni Ollohning gʻaybiga mustagʻraq qiladi. Bu vujud deb nomlanadi, intihosi esa ilohiy ishq hisoblanadi. Bular vasl, maʼrifat va kamolatiga yoʻl ochadi”. [12-1177-1180]

Najmiddin Komilovning insoniy, axloqiy, ma'rifiy sifatlari Muslihiddin Sa'diy ta'riflagan fazilatlar bilan ziynatlangan, desak mubolig'a bo'lmas. G'iyosiddin Xondamir "Makorim ul-axloq" asarida: "Kimki tong kabi sirlarni ochib tashlashni o'ziga kasb qilib olsa, quyosh singari boshiga oltin qadalgan toj kiyadi..."[13-12] deydi. Biz ham Najmiddin Komilovni ilm tojini boshiga baland qo'ndirgan, shu'lasidan tiyra qalblarni munavvar etgan fikrat sohibi deyishni lozim topdik.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Najiddin Komilov. Tasavvuf, Toshkent, Movarounnahr-O'zbekiston. 2009, 357-b
2. Shu asar 362-bet
3. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjimasi va tafsiri. Shayx Abdulaziz Mansur. Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi. T.:2007. 543-bet, Mujodala surasi, 7-oyat.
4. Najiddin Komilov. Tasavvuf, Toshkent, Movarounnahr-O'zbekiston. 2009, 28b
5. Najiddin Komilov. Ma'nolar olamiga safar. Tamaddun nashriyoti. T.:2012. 3-9-betlar.
6. Pyat filosofskix traktatov na temu «AFAK VA ANFUS» (o sootnosheniyax mejdu chelovekom i Vselennoy). Pod redaksiyey i s predisloviem B.Gafurova i A.M.Mirzoeva. Glavnaya redaktsiya Vostochnoy Literatury. M.:1970. S-96.
7. N.Komilov. Komil inson haqida to'rt risola. Ma'naviyat nashriyoti. T.:1997. S-113.
8. Sharhi komili "Mantiq ut-tayr". Attori Nishobury navishtai: Asg'ar Barzy. Tehron. 1995.s-218
9. Fariduddin Attor. Mantiq ut-tayr. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent—2006, 238-bet.
10. Farhangi zaboni tojiky. Jild II. Nashriyoti «Sovetskaya ensiklopediya» Moskova-1969, 606-607-betlar.
11. Sharhi komili "Mantiq ut-tayr". Attori Nishobury. Navishtai: Asg'ar Barzy. Tehron,1995. s-587
12. Shayx Muslihiddin Sa'dy. Kitobi Sa'dy, be tas'hihi Muhammad Ali Farug'ony, chopi avval 1385 hijri. Tehron. S. 1177-1180.
13. G'iyosiddin Xondamir. Makorim ul-axloq. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, Toshkent-2015, 12-bet (Fors tilidan Komiljon Rahimov tarjimasi)

Farruxbek Olim

filologiya fanlari doktori

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti dotsenti,
Toshkent, O'zbekiston

NAVOIY ZAMONDOSHLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XV asr adabiy muhitida ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy nazariga tushgan ijodkorlar faoliyati, shuningdek, ularga ulug' qalam sohibining munosabati haqida so'z boradi. Navoiy o'z asarlarida qaysi zamondoshlarini tilga olgani, ularni qanday baholagani tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: XV asr adabiy muhiti, Navoiy zamondoshlari, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot, tazkira, manoqib-holot.

Abstract : This article discusses the activities of writers who were contemporaries of the great poet and thinker Alisher Navoi in the literary environment of the 15th century, as well as his attitude toward them. The research investigates which of his contemporaries Navoi referred to in his works and how he evaluated them.⁵

Keywords: 15th-century, literary environment, Navoi's contemporaries, socio-political and cultural life, tazkira, manoqib-holot.

Har qanday daho, avvalo, o'zini o'rab turgan muhitda yetishib kamolga yetadi. Shu jihatdan olib qaraganda, Alisher Navoiyni ham Navoiy darajasiga olib chiqqan unsurlardan biri, shubhasiz, u yashagan adabiy muhit edi. Navoiy shaxsiyatining shakllanishini, avvalo, temuriylar davlatchiligining hosili sifatida qarash kerak.

Navoiyning bolaligi temuriy Abulqosim Bobur homiyligida o'tdi. Sulton Abusaid davrida shoir bir qator qiyinchiliklarni boshdan kechirdi. Biroq 1469-yili uning do'sti Husayn Boyqaroning Xurosonni egallashidan so'ng shoir hayoti bir maromga tushdi, ijodi gullab yashnadi. Albatta, Husayn Boyqaro davrida ham muammolar ko'p bo'ldi, ammo Navoiyning o'zi bu siyosiy vaziyatlarni barqarorlashtirishga, shu davlatning mustahkamligini saqlab qolishga bor kuchi bilan intildi. Ham siyosiy arbob sifatida amaliy ishlari, ham qalamkash sifatida badiiy asarlari bilan insonlar, xususan, davlat arboblarning dunyoqarashlarini o'zgartirishga harakat qildi.

Yuksak insoniy fazilatlariga ega Farhod kabi o'nlab badiiy obrazlarni yaratdi. O'zi hayotda ko'rgan-bilgan komil insonlar haqida tazkiralarda, manoqib-holotlarida hikoya qildi. Bularni yaratishdan asosiy maqsad esa, jamiyatning turli tabaqalariga tegishli insonlarga bu dunyoda to'g'ri hayot kechirish namunasini ko'rsatib berish edi, desak xato bo'lmasa kerak.

"Navoiy o'z adabiy va ilmiy asarlarida tasavvufiy qarashlardan, estetik idealidan kelib chiqib, komil inson nazariyasini olg'a surar ekan, bu mavjud hayotdan uzilgan, quruq gaplar emas edi. Buning ildizlari XV asrdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotda bor edi. Ya'ni ulug' shoir o'z asarlarida inson va uning faoliyati bilan bog'liq, amalga oshishi mumkin bo'lgan orzularni kuylagan va shu yo'nalishdagi g'oyalarni ilgari surgan edi. Navoiy va uning zamondoshlari ijodi va faoliyatini to'g'ri anglab yetish uchun bu davrni yanada chuqurroq va kengroq ilmiy tadqiq etishimiz zarur" [Abduqodir Hayitmetov, 1997; 83].

Husayn Boyqaro hukmronligi davrini ideal deb ayta olmasak ham, har holda, XV asrning ikkinchi yarmida Hirot eng yirik madaniyat markazlaridan biriga

aylandi. Adabiyot, san'atning musiqa, miniatyura, kitobat, xattotlik kabi ko'plab turlari va boshqa sohalar rivoj topdi. Aynan shu davr bizga Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi buyuk qalamkashlarni yetishtirib berdi. Ammo bu ikki tengsiz qalam sohiblari o'z-o'zidan paydo bo'lmadi. Ularni o'rab turgan boy adabiy muhit, ularga ta'sir o'tkazgan ko'plab zamondosh shaxslar, o'nlab shoirlar bor edi. Jumladan, Lutfiy, Shayxim Suhayliy, Mavlono Sayfiy, Osafiy, Binoiy, Hiloliy, Hotifiy, Behishtiy, Gadoiy, Pahlavon Muhammad ko'zga ko'ringan qalam sohiblari hisoblangan. Ularning ko'pchiligi shoirning yaqini, zamondosh do'stlari, hamfikrlari bo'lgan. Navoiyning birinchi o'quvchilari, avvalo, shu shaxslar bo'lgani, tabiiy.

Shuhrat Sirojiddinov shunday yozadi: *“Ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy o'z asarlarida ma'naviy poklik, xalqparvarlik va ma'rifatparvarlikni kuylab, o'z avlodlariga katta adabiy-falsafiy va ilmiy meros qoldirdi. Navoiyning jamiyat taraqqiyoti, shaxs kamoloti bilan bog'liq fikr va mulohazalari qadim faylasuflari g'oyalari bilan hamohangdir. Navoiy ijodining bosh xususiyatlaridan biri, so'zsiz, kishilar o'rtasidagi mehr-muhabbat, o'zaro hurmat, bag'rikenglik va ezgulikning markaziy o'ringa qo'yilishidir”*[Shuhrat Sirojiddinov, 2018: 3].

Adabiyotshunos Abduqodir Hayitmetov o'zining “Navoiy zamondoshlari va ma'naviyat” maqolasida ulug' shoirni o'rab turgan ma'naviy muhit haqida so'z yuritadi[Abduqodir Hayitmetov, 1997: 74–83]. Shuningdek, maqolada buyuk qalamkashga ustoz sifatida bevosita ta'sir o'tkazgan shaxslar, davrning yetuk insonlari, Navoiyning o'zi yuqori baho bergan ijodkorlar haqida ma'lumotlar beriladi. Husayn Boyqaro, Abdurahmon Jomiy, Sayyid Hasan Ardasher, Xoja Yusuf Burhon, Husayn Voiz Koshifiy, Mavlono Riyoziy, Mir Kamoliddin Husayn, Xoja Abdulloh Sadr, Mir Atoullloh, Pahlavon Muhammadlarning yuksak ma'naviy olami qalamga olinadi.

Shoirning zamondoshlarini bilib olish unchalik ham qiyin emas. Chunki Navoiy o'zining tazkiralari va boshqa ko'pgina asarlarida ular haqida ma'lumotlar berib o'tgan. Jumladan, “Xazoyin ul-maoniy”dagi “Favoyid ul-kibar” devoniga kiritilgan “Soqiynoma” asarida muallif o'z ustozlari Abdurahmon Jomiy, Sayyid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammadlarga alohida bandlar bag'ishlagan. Keyingi bandlarda esa do'stlari, yaqinlari bo'lgan qalam sohiblarini birma-bir sanab, ularga qisqacha ta'riflar keltiradi. Ushbu asarning XXX bandida marhum shoirlar Muammoiy, Xoja Kamol, Mir Sadr, Bade'iy, Yor Tanbal, Sabzavoriy tilga olingan bo'lsa, XXXI bandida asar yozilganda tirik bo'lgan qalam egalari Mir Atoiy, Fanoiy, Osafiy, Sulaymon, Binoiy, Mashhadiy, Kotibiy kabilar sanaladi. Shu o'rinda shoir ijodkorlarning hammasini tilga olmaganini, chunki ularning aksariyatiga “Majolis un-nafois” asarida to'xtalganini uqtirib, o'quvchini shu tazkirani mutolaa qilishga yo'naltirgan:

*O'zgasin qilmadim andin mazkur,
Ki, “Majolis”da erurlar mastur*

[Alisher Navoiy, 1990: 506].

Navoiyni o'rab turgan zamondoshlari bilan tanishish, ularni o'rganish bu

buyuk qalam sohibining biografiyasidan yaxshiroq xabardor bo'lish, shuningdek, uning asarlari mazmun-mohiyatiga chuqurroq anglab yetishimizga ko'mak berishi, shubhasiz. Yana bir muhim jihat shuki, Navoiy atrofidagi bu shaxslarning shoir ijodiga bevosita ta'siri bor.

"XV asrning iste'dodli fors shoirlari Xoja Mas'ud Qumiy, Amir Shayxim Suhayliy, Mavlono Nodiriy, Kamoliddin Binoiy, Badriddin Hiloliy, Osa'fiy, Sog'ariy, Mavlono Subhiy, Sayyid Hasan Ardasher, Mavlono Yusufshoh, Hofiz Yoriy, Pahlavon Muhammad kabi bir qator ilm va san'at ahllari Alisher Navoiyning suhbatdoshi, yaqin kishilari edilar. Navoiy o'z asarlarida, ayniqsa, "Majolis"da yuqoridagi shoirlar to'g'risida ma'lumot berish bilan birga, ular bilan qayerda, qanday qilib uchrashgani, kimning vositasi bilan tanishgani, ularning qaysilari doimiy suhbatdosh bo'lib qolganini ham ta'kidlab o'tadi"[Ergashali Shodiyev, 1989: 21–22].

Navoiyning o'z zamondoshlari, xususan, o'sha davr qalamkashlari haqida bizga qimmatli ma'lumot beruvchi asarlardan eng yirigi bu – "Majolis un-nafois". Buni, yuqorida ko'rganimizdek, shoirning o'zi ham ko'p ta'kidlaydi. Asar 8 bo'limdan iborat. Muallif ularni majlis, deb ataydi. Qalam ahli haqida ma'lumot beruvchi tazkirada shoirlar asar yozilayotgan paytda tirikligi yoki qaysi hududda ijod qilganligiga qarab majlislarga bo'lib tasniflangan. Navoiyning asosiy maqsadlaridan biri o'z zamonidagi ijodkorlar nomini tarixga muhrlab ketish edi. Buni muallif shunday ifodalaydi: *"...shikasta xotirg'a va sinuq ko'ngulga andoq keldikim, bir necha varaq bitilgay va bu asr shuaro bila bu davr zurafosi otin anda sabt etilgay, to bu niyozmandlar ham burung'i shuaro akobiri zaylida mazkur bo'lg'aylar va bu payravlar ham ul rahbarlar xaylig'a qo'shulg'aylar"* [Alisher Navoiy, 1997: 8].

Navoiy birgina bayti bilan nazarga tushgan qalamkashlarni ham tazkiraga kiritadi. *"Majlislar mundarijasidan ma'lum bo'lishicha, Navoiy o'z tazkirasida 459 shoir va adiblar hamda adabiy hayot voqealari haqida ma'lumot beradi. Muallif kim yoki nima haqida yozmasin, bular unga bevosita yoxud u bilan shaxsiy munosabatda bo'lgan kishilar vositasi bilan tanish edi"* [O'zbek adabiyoti tarixi, 1977: 361]. Ana shu yaqinlik tazkiradagi ma'lumotlarning haqqoniyligini oshiradi, shuningdek, muallifning o'z zamondoshlariga bo'lgan ham adabiy, ham insoniy munosabatlarini aks ettiradi.

Muallif tazkirada iste'dodli, ammo o'z ustida ishlamaydigan, dangasa qalam egalarini tanqid qiladi. Ijodkorlardagi yutuq va kamchiliklarni ko'rsatish orqali jamiyatga ta'sir o'tkazishni xohlaydi. Namunali ijodkorlarni maqtab, shunday bo'lishga boshqalarni ham chorlagan.

"Shunisi diqqatga sazovorki, Navoiy har bir shoir shaxsiyatiga konkret va xolis yondoshadi. Nomi tazkiraga kiritilgan shoirlarning xarakteridagi kamchiliklarni, ma'naviy qiyofasidagi nuqsonlarni ham ko'rsatib o'tishni zarur, deb topadi" [O'zbek adabiyoti tarixi, 1977: 362]. Navoiy mana shu xolislik, haqqoniylilik tamoyiliga o'z manoqib-holotlari, ya'ni "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlarida ham amal qiladi.

Navoiy yuksak darajaga ko'tarilgan o'z zamoni haqida yozmasligi, bunday tarixiy taraqqiyotni qalam sohibi sifatida tarixga muhrlamasligi mumkin emas edi. Shu sababli u o'zining deyarli barcha asarlarida o'z zamonasi va shu davr kishilariga bo'lgan munosabatini bildirib ketdi.

Umuman, Navoiy zamondoshlari ijod va faoliyatini o'rganish, tadqiq etish ulug' daho yashagan ijtimoiy-madaniy muhit haqida tasavvurlarimizni kengaytiradi. Xususan, bu davrda yashagan qalam ahlining faoliyatini o'rganmay turib, Navoiy asarlari mazmun-mohiyatiga to'liq tushuna olmaymiz. Bu esa ushbu zamon madaniy muhitini kompleks o'rganishni taqozo etadi.

Xulosa:

1. XV asrning ikkinchi yarmida Jomiy va Navoiy hamda minglab ijod egalarining yetishib chiqishini, avvalo, temuriylar davlatchiligining hosili, deb qarash kerak.

2. Navoiy va uning zamondoshlari adabiy merosini anglab yetish uchun bu davr madaniy muhiti bilan yaqinroq tanishish, chuqurroq o'rganish lozim.

3. Shoir zamondoshlari haqida ma'lumot olish uchun uning tazkiralari, manoqib-holotlari va boshqa asarlariga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Ular orasida eng muhim manba – "Majolis un-nafois".

4. Navoiy o'zi bilan hamnafas yashayotgan barcha ilm va ijod egalariga moddiy va ma'naviy homiylik qildi. Yosh qalamkashlarni ijodga chorlab, ularning yutuq va kamchiliklarini aytib turdi. Adabiy tanqidchilikni shakllantirdi. O'z zamondoshlari ijodi va faoliyatiga baho berishni va bu boradagi fikrlarini tazkira, manoqib-holotlarida aks ettirib ketishni o'zining burchi, deb bildi.

5. XV asrning ikkinchi yarmida vujudga kelgan qaynoq adabiy muhit haqida Navoiy yozmasligi, bu davrdagi adabiy yutuqlarni tarixga muhrlamasligi mumkin emas edi. Ulug' mutafakkir o'z asarlarida yuzlab zamondoshlari nomini tilga oldi, tuzukroq birgina bayt bitgan qalam egasini ham e'tirof etdi. U har bir zamondoshiga o'z munosabatini bildirdi. Har bir shaxsning o'ziga yaqinlik darajasini ham ta'kidlab o'tishni ma'qul topdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. – Toshkent: O'qituvchi, 1997. – 240 b.

2. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy aqidalari. – Toshkent: Navoiy universiteti NMU, 2018. – 40 b.

3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 6-jild. Xazoyin ul-maoniy. Favoyid ul-kibar. – Toshkent: Fan, 1990. – 565 b.

4. Shodiyev E. Alisher Navoiy va fors-tojik adiblari. – Toshkent: O'qituvchi, 1989. – 108 b.

5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 13-jild. Majolis un-nafois. – Toshkent: Fan, 1997. – 282 b.

6. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 2-jild. – Toshkent: Fan, 1977. – 460 b.

Hayitov Shavkat
filologiya fanlari doktori
professor, Buxoro davlat universiteti,
Barotova Xurshida
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

KOMIL HUKMDOR ORZUSI

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy va Zahiriddin Bobur Mirzo orzusidagi komil hukmdor obrazi, buyuk markazlashgan davlatning asoschisi Sulton Abulg'ozi Husayn Boyqaro timsolida, uning salotin dasturi, adolatli boshqaruvi tahlillar asosida mohiroha tavsiflab berilgan.

Kalit so'zlar: mamlakat, adolat, podshoh, taxt, kamolot, shijoat, jasorat

Annotation: The article skillfully describes the image of the perfect ruler in the dreams of Alisher Navoi and Zahiriddin Babur Mirzo, the founder of a great centralized state, Sultan Abulgozi Husayn Boykara, his program of justice, and his just rule based on analysis.

Keywords: country, justice, king, throne, perfection, courage, courage

Hazrat Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasining sakkizinchi majlisida bir buyuk tarixiy hukmdor sharhini tasvirlab o'tar ekan, uni tarixiy buyuk siymo Rustami dostonga qiyoslashidan, biz bu hotam va saxovat egasining kimligini, ko'hna Turon-u Xuroson zaminida olib borgan faoliyati, adolat peshvosi ila yuritgan salotin dasturi haqida hamda uning qanday hukmdor ekanligidan xabardor bo'lamiz. Tazkirada bayon etilishicha: "Saltanat bahrining durri yaktosi va hilofat sipehrining xurshedi jahonorosi, saxovat havosining abri guharbori va shijoat beshasining huzabr shikori, adolat chamanining sarvi sarbalandi va muruvvat ma'danining gavhari arjumandi, ko'shish razmgohining Rustami dostoni va baxshish bazmgohining Hotami zamoni fasohat ilmining nukta birla sehrsozi va balog'at jahonining diqqat bila mo'jiza pardozi - sulton-us-salotin Abulg'ozi Sulton Husayn Bahodirxon:

Kim mulki davomi to qiyomat bo'lsun,

Zotig'a bu mulk uzra iqomat bo'lsun,

Adl ichra tariyqi istiqomat bo'lsun,

Olam ahli uchun salomat bo'lsun." [A.Navoiy, 2011:314]

Navoiyning oltin satrlari Sulton Abulg'ozi Husan Boyqaroning mardlik va shijoatda bemisl pahlavon, muruvvat va bahodirligi Rustamga monand, Hotami Toy kabi tanti, buyuk temuriy hukmdor ekanligini namoyon etadi. Hazrat Navoiy ushbu tazkirasida temuriy hukmdorlarni ulug'lash bahonasida ularga nasihatlar qilish, buyuk saltanatning ertasini yorug' ko'rish ilinji barq urib turadi. Navoiyni o'ziga ustoz deb bilgan Zahiriddin Muhammad Bobur ham Hazratning har bir so'zlarini o'zining hayotida dastur-ul amal deb bildi. Mamlakatni adolat tamoyillari asosida boshqarib, bor vujudini saltanatning ertangi yorug' kelajagi, istiqboliga baxshida etdi

desak, hech mubolag'a bo'lmaydi. Buyuk tarixlardan so'zlaydigan "Vaqoe"da ham Movorounnahr-Xuroson, Kobul-u Hindiston saltanatlaridagi har bir hukmdor tavsifini batafsil bayon etib, ular haqida o'zining xolis fikr-mulohazalarini bildirdi. Xususan, Zahiriddin Bobur ham Hazrat Alisher Navoiyning yaqin mahrami Sulton Husayn Boyqaro saltanati va nufuzini bobosi Amir Temur bilan qiyoslab ulug'laydi, uni chin yurakdan temuriylarning eng ulug' podshohlari safida qadrlaydi. Hazrat Navoiy olg'a surgan adolatli salotin dasturi xususida so'zlaydi. "Xush xulq kishi erdi. Xulqi bir nima guzaroroq voqe bo'lubdur, so'zi ham xulqidek edi. Ba'zi muammolotda shar'ni bisyor rioyat qilur edi. Bir qatla bir o'g'li bir kishini o'lturgan uchun qonliklarig'a topshurub, dorulqazog'a yibordu. Shujo' va mardona kishi erdi"[Z.M.Bobur, 2015:276]. Yuqoridagi jumladan so'zamol va xushxulq, bisyor adolatli Husayn Boyqaro o'rni kelganda hatto farzandini ham ayamaganining guvohi bo'lamiz. "Boburnoma"ning 1505-1506 (Hijriy 911) yil voqealariga bag'ishlangan sahifalarida Sulton Husayn Boyqaroning tug'ilish sanasidan boshlab naslu nasabi, shakl-u shamoyili, axloqu – atvori, harbiy amaliyotlari, unga taalluqli bo'lgan harbiy qo'shinning tarkibi va soni, u saltanat surgan Xuroson davlatining hududlari, sharq, g'arb, shimol, janub tomondan chegara viloyatlar (Balx, Biston, Dovon, Xorazm, Qandahor, Seiston), nikohidagi va haramidagi ayollar, avlodi – o'g'il va qizlari, amir-umarosi, beklari haqida mufasssal ma'lumot berilgan. "Vaqoe"ning 1503-1504 (Hijriy 919) yil voqealari tafsilotiga bag'ishlangan sahifalari hamda undan boshqa ko'pgina o'rinlarda ham Sulton Husayn "Temurbek o'rnig'a o'lturg'on ulug' podshoh" [Z.M.Bobur, 1990:111], sifatida tilga olinadi. Zahiriddin Muhammad Bobur Husayn Boyqaro shaxsiga katta ixlos va chuqur ehtirom bilan qaragan. Xususan, uning tabiatidagi hukmdorlarga xos mardlik, shijoat, jasorat kabi xususiyatlarni yuksak darajada qadrlagan Temuriy hukmdorlar tarixidan so'zlaydigan "Boburnoma" sahifalariga diqqat qilsak, adolat rahnamosi Sulton Husayn Boyqaroning asl temuriy hukmdor ekanligining guvohi bo'lamiz. "Valodati sekkiz yuz qirq ikkida Hiriya Shohruh Mirzo zamonida edi. Sulton Husayn Mirzo Mansur binni Boyqaro binni Umarshayx binni Amur Temur. Mansur Mirzo bila Boyqaro mirzo podshohliq qilg'on emas. Onasi Firuzabegim edi. Temurbekning nabirasi. Sulton Husayn Mirzo Mironshoh Mirzoning ham nabirasi bo'lur edi. Sulton Husayn Mirzo karimut tarafayn edi, asil podshoh edi."[Z.M.Bobur, 2025:279] Demak, Sulton Husayn Boyqaro shajarasi ham ota tarafdin ham ona tarafdin Amir Temurga borib tutashar ekan, Bobur ta'biri bilan aytganda, bu uning asil podshoh ekanidan dalolat beradi. Sulton Husayn Boyqaro shahjarasiga e'tibor qaratsak, otasi Boyqaro mirzo va Qutlug' Sulton Begim nikohidan 1413-yilda G'iyosiddin Mansur Mirzo dunyoga keldi. Mansur Mirzo toj-u taxtga havasmand emas edi. Butun umr Hirotda oddiy odamlardek o'rtahol yashadi. G'iyosiddin Mansur Mirzo Amir Temurning katta qizi O'gi Begi og'aning Sulton Husayn ismli o'g'lidin dunyoga kelgan Feruzabegim bilan turmush quradi. Temuriy hukmdorlar ichida faqatgina, Mansur Mirzo umrining oxirigacha bitta ayol bilan o'rta hol yashab umrguzaronlik qildi. Feruzabegim G'iyosiddin Mansurdan farqli o'laroq tabiatida boshqaruvchilik hukm suradigan, tomirida haqiqiy temuriylar qoni oqayotgan, shijoatkor bir so'z bilan aytganda mardona ayol edi [T.Fayziyev, 1995:103].

Feruzabegim va Sulton G'iyosiddin Mansur Mirzo oilasida Sulton Husayn Mirzo 1438-yilning yoz faslida (iyul) Hirotning Davlatxona degan joyida tug'ilgan. G'iyosiddin Mansur Mirzo nasl-nasab jihatidan Boyqaro Mirzoning uchinchi o'g'li. Boyqaro Mirzoning otasi Jahongir Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umar Shayx Mirzo Bahodirning kichik o'g'li edi.

1445-yilda Sulton Husayn Mirzoning otasi – Sulton G'iyosiddin Mansur Mirzo vafot etadi. Sulton Husayn Mirzo 7 yoshida otasidan ajraladi. U 14 yoshgacha maktabda o'qiydi.

Sulton Husaynning Xurosonda temuriylar davlati tepasiga kelishiga onasi, o'tkir aql va zakovat sohibasi Feruza Begim rahnamolik qilgan. 1452-yilning kuz oylarida 14 yoshar temuriyzoda Feruza Begim sa'y-harakati bilan Abulqosim Bobur (1452-1457) xizmatiga kiradi. 1454-yilning kech kuzida Abulqosim Bobur Samarqand hukmdori Abusa'id Mirzo ustiga yurish qiladi. Bu yurishda 16 yoshli Sulton Husayn ham ishtirok etadi. Samarqand muhorabasida qaqshatqich zarbaga uchragan Sulton Abulqosim Bobur Abusa'id Mirzodan yengilib, sulh tuzib Hirotga qaytishga majbur bo'ladi. Sulton Husayn Mirzo o'z valine'mati Abulqosim Bobur bilan Hirotga qaytmaydi. Movorounnahr podshosi Abusa'id Mirzo xizmatida qoladi. Yosh temuriyzodaning o'z kindik qoni tomgan Hirotga qaytmasdan Samarqand saroyida qolishi onasi Feruza Begimning ko'rsatmasiga binoan yuz bergan. Feruza Begimning eri Sulton G'iyosiddin Mansur Mirzo temuriyzoda bo'lsa-da, mulkgirlik va mamlakatdorlikdan yiroq bo'lgan. Har taraflama jahongir Amir Temur avlodidan bo'lgan Feruza Begim eri taqdiriga bitilmagan mamlakat va mamlakatdorlikni o'g'li Sulton Husayn Mirzo qismatida ko'rish orzusi bilan yashagan. O'g'liga bolalik yillaridanoq Amir Temurning zafarli yurishlari haqidagi tarixiy qissalarni so'zlab bergan. Feruza Begim O'rta Osiyoda qudratli markazlashgan davlatni qaror toptirgan Amir Temurni bilish va tanish, mulkgirlik va mamlakatdorlik sari tashlangan dastlabki eng muhim qadam ekanligini chuqur his qilgan. U o'g'li Sulton Husayn Mirzoni ulug' maqsad va buyuk reja sari ilhomlantirish uchun bor imkoniyatlarini ishga solgan. Har bir qadamini bosqlik, chuqur mulohazadorlik bilan tashlagan. U bobosi Mironshohning nabirasi bo'lgan Abusa'id Mirzoni Xuroson hukmdori Abulqosim Bobur Mirzoga nisbatan qudratli hukmdor ekanligini fahmlagan.

Sulton Husayn Boyqaro tabiatidagi toj-u taxtga ishtiyoq, davlatgirlik istagi balki, onasining ta'siri yuzasidandir. Husayn Boyqaro shajarasi tarhini Boburmirzo quyidagicha bayon etadi: "Bir tuqg'on ikki o'g'il va ikki qiz edilar. Boyqaro mirzo va Sulton Husayn mirzo, Oqobegim va yana Ahmadxon olg'on qiz Badakabegim. Boyqaro Mirzo Sulton Husayn Mirzodin ulug' erdi"[Z.M.Bobur, 2015:274]. G'iyosiddin Mansurning Feruzabegim bilan nikohi asosida to'rta farzand dunyoga keladi. Ikki o'g'il Boyqaro mirzo (kattasi) va Sulton Husayn mirzo. Qizlardan Oqobegim va Badakabegim. Oqobegimni Mironshohning nevarasi Sulton Ahmad Mirzo xotinlikka olgan. Sulton Husaynning akasi Boyqaro Mirzoning esa uch o'g'li bo'lib ular, Sulton Muhammad mirzo, Sulton Vays mirzo va Sulton Iskandar mirzo."Inisi Balx viloyatini berib edi. Necha yil Balxda hukumat qildi", – deb yozadi Bobur. Sulton Husayn akasi Boyqaro mirzoga Balx viloyatini bergan.

Boyqaro Mirzo necha yillar davomida shu viloyatda hukmdorlik qilgan. Xondamirning "Habib us-siyar" asariga murojat etsak, Sulton Husaynning "Boburnoma"da keltirilgan opasi Badakabegim aslida Badiuj-Jamol Begimdir. G'iyosiddin Mansurning katta qizi. Sulton Husayn Boyqaro Mirzo hali Xuroson taxtini qo'lga kiritmasdan burun, Jurjon viloyati atroflarida qozg'oqliklarda yurgan kezlarida, Badiud-jamol begimni Pir Badog' Sulton nikohiga kiritgan edi. Pir Badog' Sulton vafotidan so'ng Sulton Husayn Boyqaro Badiud-Jamol begimni Dashti Qipchoq hukmdori Hoji Tarxonli Sulton Ahmadxon nikohiga kiritadi. Malikaning Sulton Ahmadxondan ikki o'g'il va bir qizi bor edi. Sulton Ahmadxon vafotidan so'ng, malika o'z yurti Hirotga kelishga jazm qiladi. Ammo katta o'g'li Sulton Mahmudxon Xurosonga kelishdan bosh tortib o'z mamlakatida qoladi. Malika kichik o'g'li Bahodir Sulton va qizi Xonzodabegim bilan 1485-yilda Hirotga keladi. Xonzodabegimni 1487-yilda Sulton Husayn Boyqaro va Xadichabegim nikohi asosida dunyoga kelgan suyuqli o'g'li Muzaffar Husayn mirzoga nikohlaydilar [Xondamir, 2013:278]. Bu ayol haqida "Boburnoma"da quyidagi fikrlar keltiriladi: "Badakabegim ham Mirzoning egachisi erdi. Qazoqliqlarida Ahmad Hoji Tarxoniya berib erdi. O'g'lu bo'lub erdi. Hiriga kelib xeyli muddat Mirzo mulozamatig'a keldilar"[Z.M.Bobur, 2015:274].

Sulton Husayn Boyqaroning Xurosonda temuriylar saltanatiga kelishiga aql va zakovat sohibasi Feruzabegim rahnamolik qildi. Moziy tarixning guvohlik berishicha, 1452-yil kuz oylarida Feruzabegim sa'y-harakati bilan 14 yoshli Sulton Husayn Boyqaro Abulqosim Bobur xizmatiga kiradi. 1454-yil kech kuzda Abulqosim Bobur Samarqand hukmdori Abu Said mirzo ustiga yurish qiladi. Shu paytda 16 yoshli Sulton Husayn Boyqaro ham urushda qatnashadi. Qaqshatgich zarbaga uchragan Sulton Abulqosim Bobur Abu Said Mirzodan yengilib, sulh tuzim Hirotga qaytishga majbur bo'ladi. Ammo, yana uzoqni o'ylab ish ko'radigan mutadbira Feruzabegim taklifi bilan Sulton Husayn Boyqaro Hirotga emas, Sulton Abu Said Mirzo oldiga xizmatga qoladi. Feruzabegim Amir Temur haqidagi turli hikoyalarni o'g'li Sulton Husayn Boyqaroga aytib, o'g'lining qalbiga davlatgirlik alangasini yoqadi. Biroq tez orada Sulton Abu Saidga qarshi suiqaat uyushtiriladi va bunga gumonlanuvchilar tez orada hibsga olinadi. O'g'lining hibsga tushganlik xabarini eshitgan Feruzabegim Abulqosim Bobur oldiga borib tezda Samarqandga Sulton Abu Said Mirzo hukmdor yoniga jo'natishni iltimos qiladi. Qat'iyatli, shijoatkor onaning ra'yiga qarshi borolmagan Abulqosim Bobur Samarqandga ketayotgan savdo karvoni bilan Feruzabegimni jo'natadi. Sulton Abu Said huzuriga borib, temuriylar shajarisining malikasi ekanligini ta'kidlab, o'g'lining Abu Said Mirzoga hech qanday g'araz niyati yo'qligini aytib, iltijo qilib yolvoradi va natijada Sulton Husayn Boyqaroni ozod qiladi. 1455-yilda Abulqosim Bobur vafot etishi bilan uning ulug' vaziri Sanjar Sulton Mavriy Sulton Husayn Boyqaroning kelgusida Xuroson taxti hukmronligini oldindan sezib, mamlakatdagi o'rnini yanada mustahkamlash maqsadida Sulton Husayn Boyqaroga qizini nikohlab beradi. Shunday qilib 1469-yilda Sulton Husayn Boyqaro mirzo Xuroson taxtini egalladi. Uning g'zalabasi bilan qutlamoq uchun yaqin do'sti Alisher Navoiy Samarqanddan tashrif buyurdi va do'stiga atab yozgan "Hiloliya" qasidani sovg'a qildi [Xondamir,

2013: 224]. Har bir buyuk shaxs ortida buyuk ayol turadi deganlaridek, o`zining barcha orzu-umidlarini o'g'lida ko'ra olgan Feruzabegim uning yorug' istiqboli uchun yelib yugurdi. O'g'luga har sohada hamqadam va hamnafas bo'ldi. Shu tariqa tarixda o'chmas iz qoldirgan Husayn Boyqaro sulolasi 1469-yilda Xuroson saltanatiga keldi. Dastavval, saltanatni raiyat talabi va do'sti Navoiy orzu qilgandek adolatli salotin dasturi ila boshqardi. So'ngra saroyda avj olgan bir qancha bosh-boshdoqliklar, tojgirlik uchun muhosaralar, xususan, Sulton Husayn Boyqaro saltanatida avj olgan fahsh va nafsoniy, bid'at atiqalarning natijasida bu saltanat xayrsiz yakun topdi. Temurbek singari Xurosonda bunyod etilgan ko'hna saltanat hukmdori Sulton Husayn Boyqaroning oila boshlig'i sifatida farzandlari va haramidagi ayollariga beparvoligi ham bir muncha falokatlarni keltirib chiqardi. Butun e'tiborini markazlashgan kuchli davlat bunyod qilishga qaratgan, mamlakat xavfsizligi va mudofaa choralari ko'rgan, lashkarining soni 54 mingdan iborat bo'lib, 14 ming saralangan yigitlar va 40 ming oddiy askar Sulton Husayn armiyasida xizmat qilgan. Abulg'ozi Bahodirxon Navoiy orzusidagi adolat tamoyili ila davlatni boshqargan. Bu haqda "Boburnoma"da quyidagicha keltirilgan: "Mirzoning o'n to'rt ming yakka yigiti bor ekandur va qirq ming yasoqlik yigitlari g'ul ekandur" [Z.M.Bobur, 1990:148]. Ammo keyinchalik aysh-ishratga berilgan. Bunday holat uning farzandlari, saroy a'yonlari, arkoni davlatiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmagan. Shohda qanday xosiyat va kayfiyat bo'lsa, ularda ham xuddi shunday holat davom etgan: "... tunu-kun ayshu ishratdin o'zga ishi yo'q edi, balki tavobe va lavohiqida ayshu ishrat qilmas kishi yo'q edi" [Z.M.Bobur, 1990:149].

Sulton Husayn davlatining mudofaa salohiyatini mustahkamlash, o'z zamonasi siyosati tarixiy sharoiti mantiqidan kelib chiqib mamlakat hududlarini kengaytirish haqida bosh qotirmay qo'ygan. Natijada borgan sari qo'shin soni kamayib, harbiy salohiyat tanazzulga yuz tutgan. Viloyatlar qo'ldan chiqib, mamlakat hududlari torayib, qisqarib borgan: "Jahongirlik va lashkarkashlik ranj va taobin tortmadi, lojaram borg'on sayi navkar va viloyati kam bo'ldi va ortmadi" [Z.M.Bobur, 1990:149]. Hirot saltanatida Sulton Husayn Boyqaro farzandlari Badiuzzamon va boshqa shahzodalarning otalari farmonlariga itoat etmaslik, markaziy hukumatga qarshi oshkora kurashish holatlarining yuzaga kelishiga Xuroson mamlakati saroyidagi turli fitna va fasodlar tufayli Hazrat Navoiy aql nuri bilan bunyod etilgan "mahdi ulyo, ismatut dunyo"ning (Navoiy) zohiriy go'zalliklari ila boshqarilgan Xuroson mamlakati Abulg'ozi Bahodirxondan keyin yuzaga kelgan qo'sh hokimiyatchilik boshqaruvi asosida ich-ichidan yemirila boshlaydi. Xurosonning madhu sanolar zamiriga yashiringan botinidagi jaholat aks etgan tarixiy voqealar "Boburnoma"da sanatkورونا ochib berilgan.

Foydalangan adabiyotlar

1. Алишер Навоий "Лисон ут-тайр", "Мажолис ун-нафоис", "Махбуб ул-кулуб", "Муншаот", "Вақфия". 10 жилдлик. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. ж-9, 768 б.
2. Bobur. Z. M. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 699 b.

3. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – 367 б.
4. Bobur. Z.M. Boburnoma (V. Rahmonov, K. Mullaxo`jayeva tabdili ) . – Toshkent: O`qituvchi, 2017. – 366 b.
5. Файзиев Турғун. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – 343 б.
6. *Муҳаммадёр ибн Араб Қатаган. Мусаххир ал-билод. Форс тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифлар: Исмоил Бекжонов, Дилором Сангирова. – Тошкент: Янги аср, 2009. – 441 б.*

Xolikulova Gulsanam

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

MIRIY DOSTONLARIDA KOMIL INSON TASVIRI

Annotatsiya: Miriy Kattaqo‘rg‘oniyning “Rustam va Suhrob” dostoni murakkab tizimli ruhiy tasvir asosiga qurilgan qahramonlik dostoni bo‘lishi bilan birga unda ijodkorning komil inson haqidagi qarashlari ham o‘z ifodasini topgan. Buni biz asarning muqaddima qismida yaqqol kuzatamiz. Na’t va me’rojnoma Komil inson qiyofasini tasvirlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Bu qismlarda komil insonning haqiqiy namunasi Muhammad (s.a.v.) hammaga o‘rnak sifatida ko‘rsatiladi va bu orqali inson kamoloti masalasiga yondoshiladi. Mazkur maqolada ana shu masala an’ana mahsuli sifatida Alisher Navoiy ijodiga qiyosan tahlilga tortildi va talqin etildi.

Kalit so‘z: doston, hamd, me’rojnoma, komil inson, Alisher Navoiy, Miriy, an’ana.

Abstract: Miri Kattakurgani's epic “Rustam and Suhrab” being a heroic epic based on a complex systematic spiritual image, also expresses the author's views on the perfect person. We clearly see this in the introduction of the work. Na't and Mi'rājnāmas are of particular importance in describing the image of a perfect person. In these parts, the true example of a perfect person, Muhammad (s.a.v.), is shown as an example to everyone, and through this, an approach is taken to the issue of human perfection. In this article, this issue is analyzed and interpreted in comparison with the works of Alisher Navoi as a product of tradition.

Keywords: epic, praise, mi'rājnāma, perfect person, Alisher Navoi, Miri, tradition.

O‘zbek mumtoz adabiyotida Komil inson, avvalo, Muhammad alayhissalom siymosida, shuningdek, turli xil badiiy timsollar, so‘fiyona istiloh va obrazlar orqali o‘z ifodasini topib kelgan. Qolganlarning kamolot darajasi unga nisbatan olinadi.

Ya'ni boshqa barcha payg'ambarlar Muhammad alayhissalomga, avliyolar payg'ambarlarga, oriflar avliyolarga, ilmu axloqda yetuk insonlar oriflarga nisbatan komildirlar. Shunday ekan, na't va me'rojnoma Komil inson qiyofasini tasvirlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Asarni hamd, na't, me'roj tasviri, choryorlarga bag'ishlangan madhiya kabi qismlar bilan boshlash Sharq adabiyotida epik she'riyatning o'ziga xos tarkibiy qismiga aylangan. An'anaviy kirish qismlari Alisher Navoiyning epik she'riyatining an'anaviy qonuniyatlaridandir. Bu an'ana Miriy Kattaqo'rg'oniy (1841-1899) ijodida ham yaqqol kuzatiladi. Shoir «Ra'no va Zebo», «Qissai Salim Javhariy», «Majididdin va Faxrunniso» dostonlarining kirish qismlarida ham bunga amal qilib, masalaga alohida tasavvufiy-falsafiy mushohadalar bilan yondashadi. Jumladan, 3476 bayt (6952 misra)ni o'z ichiga oluvchi 16 bobdan tashkil topgan «Rustam va Suhrob» dostonida ham. Asar Firdavsiyning «Shohnoma»si tarkibidagi «Rustam va Suhrob»ining ijodiy tarjimasi sifatida yaratilgan o'ziga xos uslubdagi mustaqil dostondir. Miriy asarining «Og'ozini na'ti ul sarafroz kim, vujudi olamg'a bois, vujudi odamg'a sababdur, balki makunot aning zuhuridin zohir va mumkinot andin huvaydo» (Miri, qo'lyozma, 8) nomli na't qismida Muhammad payg'ambar (s.a.v.) Olloh tomonidan yaratilgan eng so'nggi va mukammal payg'ambar, ikki olam xojasi, barcha ilohiy va dunyoviy bilimlar sohibi, koinot sarvari, bashariyat xulosasi, komillar komili sifatida ulug'lanadi.

Ey sarvari xittai rasolat,

Ey mevai gulshani asolat...

Ey mabdai dashtu tog' agar bog',

Bois sen o'lub ul ochti yofrog'...

Har nechaki bo jahonda mursal

Zoting yaratib boridin afzal.

Ul borchha umidi sen, sen, ore

Keldi seni davlatingda bori [Miri, qo'lyozma, 6-7].

Shundan so'ng, «avval o'g'ul, so'ngra ato» tushunchasini ifodalaydigan fikrlar keltiriladi. Ya'ni Muhammad payg'ambar Odam Atoga ham ota, ham o'g'ildir.

Odamg'a o'g'ulliging berib noz,

Ammo sen atolig'ida mumtoz.

Zohirda senga atodur ammo,

Ma'nan valading ul ikki hosho...

So'ng keldingu ilgari furug'ing,

Yetmay qadaming yetib bulug'ing [Miri, qo'lyozma, 8].

Bu Navoiyning «Hayrat ul-abror» dostonida ham aynan shunday ifodalangan:

Bo'ldi sanga Odam sabqatnamo,

Avval o'g'ul, so'ngra gar o'lsa ato.

Naslida harkim anga payvand o'lub,

Borchasi farzandingga farzand o'lub. [Navoiy, 1991: 33]

Bu fikrlar olam asosida Muhammad nuri yotadi, degan qarashga mos keladi. Chunki Alloh taoloning olamni ham, odamni ham yaratishidan maqsadi –

Muhammad alayhissalom bo'lgan. Garchi shaklan Odam Ato oldin yaratilgan bo'lsa ham, mohiyatan, nur sifatida Muhammad alayhissalomni Alloh hammadan ilgari yaratdi [G'afforova, 1997: 47]. Shuning uchun ham Odam Ato farzandlari Muhammadga farzanddir. Miriy buni Nuh, Brohim (Ibrohim), Muso, Yusuf, Sulaymon payg'ambarlarning fazilatu xislatlari, Iskandar, Qaysaru Sulaymon unvonlari ham Muhammaddan boshlanadi, kun (quyosh), oy, yulduzlar shu nurdan vujudga kelgan, Jabroil hazrati Payg'ambarimiz eshigining chokaridir, degan fikrlarda aks ettiradi. Ushbu fikrlar dostonning uchinchi bobi, ya'ni me'roj tasvirida davom ettirilgan. Unda hazrati Payg'ambarimiz (s.a.v)ning Buroq nomli afsonaviy otda Jabril (Jabroil) hamrohligida koinot orqali Alloh huzuriga otashin ishq bilan ko'tarilishi, keyin Buroqni qoldirib, Rafraga minib ishqdan mast holda, Alloh dargohiga yaqinlashgani mahorat bilan tasvir etilgan. Tasvirlarda Jabroil farishta va asonaviy ot Buroq ko'tarila olmagan bosqichga Muhammad alayhissalomning ko'tarilishi e'tiborlidir. Chunki farishtalarning insonga sajda qilishiga sabab ham uning naslidan bashar tojining dunyoga kelishidir. Me'roj tasvirida «mulkoti lomakon»da payg'ambar g'uborlarining unutilishi, vahdat „maqorin”iga moyil bo'lishi tadrijiy ifodalarda berilgan.

To mulkati lomakong'a yetding,
Imkonni g'uborini oritding.
Vahdatg'a bo'lub maqorin oncha,
Og'ushi baqog'a istagancha...

Jurm ahlini istab ul bag'ishlab,

Ul afv qilib bu tinmay istab [Miriyl, qo'lyozma, 11-12].

Miriyl baytlar davomida Muhammad alayhissalomni Alloh mehmoni sifatida tasvirlab, hech qanday mezbonning bunchalik mehribonlik ko'rsata olmasligi, hech bir mehmonning Muhammad alayhissalomdek izzatda, «shafqati ilohiy», «rahmati ilohiy»dan bahramand bo'la olmasligini ta'kidlaydi. Dostonda boshqa «Me'rojnoma»lardagi singari payg'ambarning Parvardigor bilan g'oyibona suhbatini uchramasa-da, unda Rasul Allohdan ummatlarining gunohidan o'tishini tinimsiz so'raydi. Bu esa Muhammad alayhissalomning komillik qiyofasining bir qirrasidir.

Yana shuni aytish mumkinki, bu qismda shoirning tabiat va jamiyatga oid qarashlari ma'lum darajada o'z ifodasini topgan. Jumladan, tun tasviri (hamdda ham yaqqol seziladi), osmon jismlarining joylashuvi kabilar orqali muallifning astronomiya, geografiya fanlaridan yaxshi xabardor ekanligini bilish mumkin.

Umuman olganda, dostondagi an'anaviy kirish qismlari ijodkorning diniy – tasavvufiy dunyoqarashi in'ikosi yoki asar voqeasiga yo'llanma vazifasini bajarish bilan birga o'quvchi uchun didaktik, ma'rifiy ahamiyatga ega. Komil insonning tom ma'nodagi qiyofasini bashariyat gultoji Muhammad alayhissalomda ko'rar ekanmiz, uning ummatlari, umuman, insoniyatning ham komillikka dahldor bo'lishi mumkinligi beqiyos tuhfadir. Shuningdek, an'anaviy hamd va na'tlarning ahamiyatli tomoni shundaki, ular asar voqealariga ijodiy yo'llanma vazifasini bajargani holda muallifning asar voqealarini ifodalashga, inson taqdiri, tabiat va jamiyat kabi masalalarni ijtimoiy, falsafiy, tasavvufiy fikrlar bilan tasvirlashga ilohiy madad oladi. Shu jihatdan, Miriylning “Rustam va Suhrob” dostoni o'zining

tarbiyaviy ta'sir doirasi, ilmiy – badiiy qimmatiga ko'ra katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Хайрат ул-аброҳ. Мукамал асарлар тўплами. 20томлик, 7-том. – Т., Фан, 1991. 33-бет.
2. میر رل ناطساد СамДУ фундаментал кутубхонаси қўлёзмалар бўлими. Инв. № 391031.
3. Валихўжаев Б. Оид ба достони “Раъно ва Зебо” и Мирӣ. //Масалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967. 54-62-с.
4. Валихўжаев Б. XIX асрнинг II ярмидаги ўзбек поэмачилигида Алишер Навоийнинг традициялари. //Адабиёт ва ҳаёт.–Самарқанд: 1969. 13-20-бетлар.
5. Валихўжаев Б. Мирӣ - “Рустам ва Сухроб” таржимони. //Эпик шеърят султони. Мақолалар тўплами. -Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. 28-38-бетлар.
6. Ғаффорова З. Ўн саккиз минг олам сарвари. // Тафаккур. 1997. 2-сон, 47-бет.

Xasanova Mashxura

SamDU filologiya fakulteti

mumtoz adabiyot tarixi kafedrasi dotsenti.

JAHON FONIYDURUR, EY XOJA, ZINHOR...

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning “Navodir ush- shabob” devoniga kiritilgan tarje’bandi dunyo m yuzasavzusida yozilgani, sakkiz bandli tarje’ning har bandi ham, so’nggi misra ham jahon so’zi bilan boshlanishi borasida fikr yuritiladi. Alisher Navoiy har bir bandda dunyo bilan bog’liq bir masalani ko’taradi. Birinchi bandda “jahon qasri”, ikkinchi bandda “jahon sho’xi”, uchinchi bandda “jahon bog’i”, to’rtinchi va beshinchi bandlarda “jahon ra’nosi”, oltinchi bandda “jahon jomi”, yettinchi bandda “jahon ayyorasi” borasida fikr yuritilgan. Maqolada ijodkorning dunyo borasidagi qarashlari tarje’bandi misolida bandma-band qiyosiy tahlil etilgan.

Kalit so’zlar: Dunyo, tasavvuf, o’zlikni anglash, o’lim, jahon foni, abadiyat

Abstract: The use of the concept in question in the translation of Ali Şir Nevai’s tarji-bands included in the “*Nevâdirü’ş-Şebâb*” divan, noting that each stanza and the final line of the eight-paragraph tarji-band begins with the word “*cihan*” (world, universe). Ali Şir Nevai addresses various issues of the world in each paragraph: “*cihân kasrı*” (the world palace) in the first, “*cihân şöhi*” (the world joy) in the second, “*cihân bağı*” (the world garden) in the third, “*cihân ranâsı*” (the world’s beauty) in the fourth and fifth, “*cihân camı*” (the world vessel) in the sixth, and the “*cihân ayyârasi*” (world’s guile) in the seventh. In the article, the similar and

different views of the artist in question about the world were examined comparatively based on their own poems.

Keywords: World, Sufism, Self-awareness, Death, Worldly transience

Dunyo (jahon, olam, falak, dahr) masalasi mumtoz sharq she'riyatida, islomdan oziq olgan tasavvuf adabiyotida keng ishlangan mavzulardan sanaladi. Dunyo masalasiga ikki xil qarash bor: birinchi qarash, Tangri taolo dunyoni inson tufayli bino etgan. Undagi bor ashyo – tajalliy. Odam farzandlari dunyoda o'zlarini topmoq uchun yashaydilar.

Alisher Navoiy ta'biri bilan aytganda:

Jilvai husnungg'a chu yo'q erdi had,

Ko'zgu kerak bo'ldi anga beadam...

Muncha g'aroyibki misol aylading,

Borchani mir'oti jamol aylading.

Ganjing aro naqd farovon edi,

Lek boridin g'araz inson edi (Navoiy, 2006, 12-s).

Ikkinchi qarash, dunyo zindon. Dunyoga aldanib qolish, unga berilish insoniylikdan chiqaradi. Dunyo hayoti Tangri Taolo qoshida arziyas bir matoh ekanligi borasida ko'plab oyatlar nozil bo'lgan. Payg'ambarimiz (s.a.v)dan ham bu borada ko'plab hadislar rivoyat qilingan. Xususan, Termiziy rivoyat qilgan Sahl ibn Sa'd roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda: «Nabiy sollallohu alayhi vasallam: «Agar Allohning nazdida dunyo chivinning qanotichalik qimmatga ega bo'lganida, kofirga undan bir ho'plam suv ham bermas edi», dedilar».

Shuning uchun ham Alloh taolo O'ziga kufr keltirgan kofirlarga ham bu dunyo ne'matlarini beraveradi. Agar dunyo Alloh taoloning nazdida biror qimmatga ega bo'lganida, undan kofirga hech narsa bermas edi (Shayx Muhammad Sodiq, 2016, 17-s).¹⁰

Dunyoning Yaratuvchi va Odam bolasi o'rtasidagi to'siq ekani tan olingan holda inson zoti o'zini yaratgan Zotni bilishi, uning mo'jizalarini anglashi uchun dunyoni bilishi zarur. Zero Professor N.Komilov ta'kidlaganlaridek "...tashqi dunyo va undagi narsalar mohiyat emas, balki hodisadir. Mohiyat — ruhi mutlaq yoki orif ko'nglidagi ma'rifat. Ayni vaqtda, moddiy dunyo — shakl, ruh esa — mazmun. Inson hodisa va shakllarga mahliyo bo'lmasligi kerak, uning maqsadi va vazifasi mohiyat-mazmunni bilishga qarab borish. Demak, tasavvufda dunyo Mutlaq ruh bilan inson orasida to'siq deb hisoblansa-da biroq, baribir, dunyoni bilish shart qilib qo'yilgan, dunyoni bilmasdan turib, mohiyatni (haqni) idrok etish mumkin emasligi tan olingan"¹¹.

Dunyo masalasi aksar ijodkorlarning yirik asarlaridan tortib, kichik janrdagi asarlarida ham o'z aksini topgan. Xususan, Nizomiy Ganjaviyning "Maxzan ul-asror" dostonining to'rtinchi qism maqolotlarida (20 maqolotning 5tasida) Dunyo masalasi ko'rilgan. "Dunyo hodisalari xususida" (3-maqolat), "Dunyo

¹⁰ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Зухд ва ҳаё. – Toshkent: HILOL NASHR, 2016 йил, 17-бет

¹¹ <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/najmiddin-komilov-timsollar-timsoli-alisher-navoiy-gazaliga-sharh.html>

tashvishlaridan qutulish bayonida” (9-maqolat), “Dunyoning bevafoqligi bayonida” (11-maqolat), “Tuproq manzili bo‘lmish dunyoga vido aytish” (12-maqolat), “Dunyoga ta’na-malomat yog‘dirish” (13-maqolat). Alisher Navoiy esa “Hayral ul-abror”da ikki maqolatni dunyo bilan bog‘lagan. “Osmon tuzilishidan shikoyat” (14-maqolat), “Falak g‘amxonasi” (18-maqolat) deb nomlangan maqolatlarda shoirning dunyoning o‘tkinchiligi, unga aldanmaslik lozimligi, hayot bir zumda o‘tib ketishi kabi fikrlari bayon etiladi.

Shuning uchun tasavvuf ta’limotidagi dunyoni buyuk Yaratuvchidan to‘suvcchi mavjudlik deb qarash, unga berilib ketmaslik, Allohga yetish uchun undan qutulish kerakligini uqtirish, dunyo uchun g‘am chekmaslik motivlari adabiyotga ham ilhom baxsh etgan. Xususan, dunyoga zindon sifatida qarash Alisher Navoiyning Suqroti tilidan bayon etilgan quyidagi baytlarda ham yorqin ifoda etilgan:

Muni bilkim, jahon foniydur asru,

Haqiqat ahli zindoniydur asru.

Agar topsa Skandar mulki zoting,

Gar o‘lsa Nuh umricha hayoting¹².

(Agar zoting Iskandarning mulkicha mulk topib, Nuhning umricha yashasang ham, bu jahon foniydir. Haqiqat ahli esa zindoniydur). Haqiqat ahli – Haq ahli, ishq ilohiydan nasibador bo‘lganlar uchun bu olam bir zindonday gap.

Alisher Navoiyning “Navodir ush- shabob” devoniga kiritilgan tarje‘bandi ham ayni masala yuzasidan yozilgan bo‘lib, sakkiz bandli tarje‘ning har bandi ham, so‘nggi misra ham jahon so‘zi bilan boshlanadi.

Alisher Navoiy tarje‘bandi hazaji musammani mahzuf vaznida (mafoiylun mafoiylun fauvlun) yozilgan. Tarje‘bandning birinchi bandida jahon qasri suvning ustida bunyod etilgani, undan shodlik axtarib bo‘lmasligi, qanday ham shod bo‘lish mumkin, u qasrni Tangri mehnatobod qilib yaratganini yozadi:

Jahon qasrig`adur su uzra bunyod

Chu yo`q bunyodi andin bo`lmog`il shod.

Ne shod o`lg`ay kishi bir qasrdinkim,

Ani tengri yaratmish mehnatobod¹³.

Keyingi baytda “qasr” omonim so‘zining ikkala ma’nosidan, ham o‘zakdoshlaridan foydalanib, so‘z o‘yini vositasida bu qasrni qasr emas, qosirdir (bir ishni sustkashlik bilan bajaruvchi), adolatsizlik qilishda, jabr, zulmda esa sustkashlik qilmaydi, - deydi shoir:

Emastur qasr balkim qosiredur

Ki, taqsir aylamas aylarga bedod.

Keyingi baytlarda dunyoning bir sayyod, jallod kabi ish tutishini, qotil emas, bir parivash dilbardek uning javridan odamzod qutula olmasligini, uning nayranglari fani juda ta’sirli bo‘lib, ko‘ngli po‘latdek kishilarniyam mumdek erita olishini, ammo ishvasiga ishonch ham, vasli va’dasiga asos ham yo‘qligini, visoli ko‘z yumub ochguncha oxir, firoqi ko‘z ochib yumguncha barbod bo‘lishini bayon etadi:

¹²Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. - Toshkent: G.Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006, 137-bet

¹³ Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. MAT. 20 tomlik. 4-tom.

Emas qotil parivash dilbaredur
Ki, javridin qutilmas odamizod
Fununu lobasi andoq muassir
Ki, mum aylar ko`ngul gar bo`lsa po`lod.
Vale ne ishvasig`a e`timode,
Ne oning va`dai vaslig`a bunyod.
Visoli ko`z yumub ochquncha oxir,
Firoqi ko`z ochib yung`uncha barbod.

Bandning qaytariq baytidan avvalgi misrada shoir o`quvchiga nasihat qilib, uning boqiy emasligini, agar, bunga ishonmasa, qasamyod ham qilishi mumkinligini eslatadi:

Ko`ngul qo`yma angakim boqi ermas,
Inonmas bo`lsalar aylay qasamyod, - deydi.

Navoiy tarje`sining har bandi jahon ra`nosi boqiy emasdir, nafaqat jahon ra`nosi, Allohdan o`zga barchasi ham boqiy emas degan mazmundagi quyidagi bayt bilan tugallanadi:

Baqosizdur jahon ra`nosi valloh,
Jahon ra`nosi yo`qkim mosivalloh.

Shu o`rinda ta`kidlab o`tish joizki, ra`no so`zi Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`atida “latif, zebo, dilkash; bezak chiroylilik”¹⁴ deb izohlangan. Jahon ra`nosi birikmasi dunyoning chiroyi, chiroyliligi ma`nolarini beradi.

Ikkinchi badda tabiat tasviri vositasida dunyoning foniy ekanligi haqida bahs etadi. Navoiy tarje`bandining ikkinchi bandida jahon sho`xi, ya`ni dunyo go`zalining vafosi yo`qligi, chunki, undan Haq vafoni olgani, na olgani, bermagani, nafaqat vafosi yo`qligi, balki dard-u mehnati abadiy ekanligi ta`kidlanib, shu mashaqqatlari bilan ham xalq uni istashi bayon etiladi:

Jahon sho`xidin olmish haq vafoni,
Ne olmaqkim anga bermaydur oni.
Bukim yo`qtur vafosi bas emastur
Ki, dardu mehnatidur jovidoni.
Bu mehnatlar bila istar ani xalq,
Fahum la ya`rifu hozal-maoniy.

Husni ta`lil misolida gulning jismi qizil - la`lgun ekanligi tikandan unga urilgan nish tufayli, savsanning ko`kligi esa sabo shapalog`idan nishon, chamandagi g`unchaning pinhon ko`ngli chaqmoq tig`idan parcha-parcha etilgani, yog`inning yig`lab oh-u faryod urgani ham, bulutning titrab fig`on etgani ham undan ekanligi aytilib, bu tuhmat bilan g`alati gap aytdim, jahon ra`nosi – dunyo go`zali ko`ngil oluvchi kelinchakdir, deydi shoir:

G`alat qildim bu tuhmatdin baridur,
Jahon ra`no arusi dilsitoni.

Navoiy shu o`rinda taqdir masalasiga doir qarashlarini bayon etib, tardi aks vositasida olam ichra yomon-u yaxshining yaxshi-yu yomoni Haqning taqdiridan ekanligini ta`kidlaydi:

¹⁴ Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati. - Toshkent: Fan, 1983-yil. 4 tomlik. II tom, 612-bet

Ki, haq taqdiridindur olam ichra,
Yomonu yaxshining yaxshi yomoni.

Tarje'dan avvalgi ikki bayt nasihat bo'lib, o'zini dunyoning xojasi-egasi sifatida qarovchilarga bu jahon foniyl ekanligi, uni boqiy deb tasavvur qilmaslik, o'sha ra'noga ham ko'ngil bermaslik zarurligi, chunki Haqdan boshqa hamma o'tkinchi ekanligini uqtiradi:

Jahon foniydurur, ey xoja, zinhor
Ki, sen boqiy tasavvur qilma oni.

Navoiy tarje'bandining uchinchi bandi ham tabiat tasviri vositasida dunyoning o'tkinchili, na o'tkinchiligi bu bir chamanzor bo'lsa, doimiy xazon faslida ekani bayon etilib, bizga ko'rinuvchi jahon lola-yu bog' aslida bog'i – zindon, lolasi – dog' ekani, u bir afsungar va dil oluvchi kelinchakday bo'lib ishi elga firib ko'rsatmoq ekani bayon etiladi:

Jahonkim zohir aylar lolavu bog',
Erur ul bog' zindon lolasi dog'.
Arusidur fusunsoz ul diloshub,
Ishi ko'rguzmak elga lobavu log'.

Kimki bu dunyoga ishonsa, deydi shoir u tuzoqda, chunki dunyo bir zog'ni ming bulbuldan ustun qo'yadi. U gulning joniga olov yoqib, uning ustiga yomg'irdan yog' quyadi. Savsan g'unchasidan nargisni ko'rib, uning ko'zini qasdiga barmoq bosadi. Xazon zulmi bilan yelning harakatlaridan shamshod-u gul boshiga tuproq tortadi. Bu fasl dushmanlik bilan Nasrin yaproqlaridan gulning chehrasini yirtishga tirnoq yasaydi:

Kishikim sandi domi bo'ldi, bordur
Aning ollida ming bulbulcha bir zog'.
Yoqibon otashin gul jonig'a o't,
Quyar yomg'irdin ul o't ustiga yog'.
Ko'rub nargisni savsan g'unchasidin,
Chekar aning ko'zi qasdig'a bormog'.

Bu olam bog'laridagi daraxtning jismidagilarni yaproq deb gumon qilmaslik zarur, dunyo jafo yoyidan paykon yog'diradi. Xazon shamoli esayotgan chog'da ayniqsa bo'stonning vafosi yo'q, bog' xazon ayyomida, jahon ra'nosi, na jahon ra'nosi, Allohdan o'zga hamma narsa boqiy emas:

Nachukkim bo'stonning yo'q vafosi,
Xususankim xazon yeli esar chog'.
Aning ham nisbatin gar istar ersang,
Aningdekkim xazon ayyomida bog'.
Baqosizdur jahon ra'nosi valloh,
Jahon ra'nosi yo'qkim mosivalloh.

Tarje'bandning to'rtinchi bandi jahon ra'nosidan ozod bo'lish, uzoqda bo'lishga da'vat bilan boshlanadi. Bu band mazmuniga yetgan kishi buyuk Navoiyning nima uchun "olamni tavre fard va jariyda" (Bobur ta'rifi) o'tkarganini anglaydi. Chunki bu bandda shoir "qabul ahli" jahon ra'nosini rad etgani, qanday ham maqbul bo'lsinki, unda mardudlik (rad etilganlik) sabablari behad ekani, undan

ozod bo'lgan kishidan Bu Ali (ҳеч бир луғатда учратмадик. Abu Ali ibn Sino bo'lsa kerak – ta'kid bizniki M.X.) abjad o'qishi, fasohat (chiroyli so'zlash)li bo'lsa nazmi Hasson (ibn Sobit – ta'kid bizniki. M.X)ni bexud qilishi, badavlatlik, serobchilikda bo'lsa, Qorun uning dargohida xizmatkorlik qilishi bayon etiladi:

Jahon ra'nosidin bo'lg'il mujarrad
Ki, qilmishlar qabul ahli ani rad.
Nachuk maqbulung o'lg'ay ulki, bo'lg'ay
Anga mardudlug' asbobi behad.
Agar hikmatda ul, miqdor bulkim
O'qusin Bu Ali o'lingda abjad.
Vagar bo'lsang fasohat ichra nav'e
Ki, nazming aylagay Hassonni bexud.
Tamavvul kasratidin bo'lsang andog'
Ki, Qorun dargahingda aylagay kad.

Shoir bunday ozod kishiga qarata shijoat dashtida otingning tuyog'ini o'pmoq uchun Rustam qaddi egiladi, balo ya'juj-ma'juji uchun devor qurmoqchi bo'lsang, Iskandarday ho'l-u quruqni olasan, taxtingning balandligi shunday bo'lsa, yorug' qutb yulduzlari tojingga gavhar bo'ladi, jahonda birorta doimiy, boqiy narsa yo'qdir, barchasi bir necha kunlikdir, xolos, shunday bir narsani istasangki, u ham doimiy, ham abadiy bo'lsa, faqatgina jahondan o'zingni ayir demasman, Haqdan o'zga hammasidan mujarrad (ozod) bo'lg'in, - deb nasihat qiladi:

Shijoat dashtida raxshingg'a bo'lsa,
Rikob o'pmak uchun Rustam nigun qad.
Skandar yanglig' olib bahru barni,
Balo ya'juji uchun bog'lasang sad.
Aningdek bo'lsa taxting rif'atikim,
Guharliq aylasa tojingg'a farqad.
Jahong'a chun baqo yo'qtur bu barcha
Necha kundur vale ermas muhallad.
Tamanno aylasang bir nav' iqbol
Ki, bo'lg'ay ham muxallad, ham muabbad.
Demon yolg'uz jahondin ayla tajrid,
Nekim haq g'ayridur bo'lg'il mujarrad.

Shu tarje'ning beshinchi bandida ham jahon ra'nosi bilan yaqinlashmaslikni, er bo'lsa, uning hajri bilan xursand bo'lishni ta'kidlaydi:

Jahon ra'nosi birla qilma payvand,
Er o'lsang bo'l aning hajrig'a xursand.
Erur olam uyi rahravg'a zindon,
Aning har qaydi yo'l man'ig'a bir band.

Bu olam uyi kelib-ketuvchiga bir zindon bo'lib uning har bog'lanishi yo'ldan goldiradi, bu bandlarni yo'q qilmoqchi bo'lsang, pandim bu olam bilan kishanlangan bo'lma, bu olam ichimliklarini sen shakarxand deb o'ylaysan, undan lazzat topib, tabassum qilmaki, zaharxanddir, seni Xudo mavjud aylagani, bu olamga

kelishindan maqsad ma'rifat topmoqdir, sening ko'ngligga Haq shunday omonatni qo'yganki, senga malak ham teng kelolmaydi:

G'araz irfon ekindurkim adamdin,
Seni mavjud aylabtur xudovand.
Qo'yub ko'ngling aro naqdi amonat,
Malak bo'lmay sanga bu ishda monand.

Bu "kuntu kanzan"ga ishora: "Alloh maxfiy bir xazina edi. U tanilish, bilinish uchun olamni va undagilarni yaratdi ("Kuntu kanzan maxfiyan"). O'sha maxfiy xazinani saqlash mas'uliyatini insondan bo'lak maxluqotlar o'z zimmalariga olishga jur'at etolmadilar. Bu oliymaqom vazifani Inson o'z mas'uliyatiga oldi. Alloh oldida insonning rutbasi, maqomi barcha mavjudotlarnikidan baland bo'ldi"¹⁵.

Professor M.Muhiddinov ta'kidlaganlaridek, "Navoiyning yozishicha, faqat inson Allohning ilmu hikmatiga oshno qilingan («Qilding ani orifu ul ma'rifat»), faqat odamga ma'rifat ganji ishonib topshirilgan"¹⁶.

Navoiy saroy-u, bog'-u rog'-u javja va farzandlar sening asl ishingdan g'aflatda qoldiradi, - der ekan, o'z umriga ishora qilganday bo'ladi. Keyingi baytlarda jahon johil kishiga mahbub bo'lgani, uning oldida hech kim aqlli bo'lmagani haqida fikr yuritiladi:

Seni g'ofil qilib asli ishingdin,
Sarovu bog'u rog'u zavju farzand.
O'zungga kelsang ozdur, gar o'zungni
Bu g'amdin aylasang parkand-parkand.
Jahon johilg'a mahbub o'ldi, lekin
Aning ollinda kim bo'lg'an xiradmand?

Shoir tarje'bandining oltinchi bandida jahon jomi haqida fikr boradi. U shunday zahri qotil to'la jomdirki, kimki oqil bo'lsa, unga mayl qilmaydi. Ammo ajabki, jahon ahli bunday zahrni ichmoqqa jon bilan moyil ekani, undan ajablanarlisi shuki, bu zahrni ichgani sayin ichmoq hirs oshib boraverishi ta'kidlanadi:

Jahon jomi to'ladur zahri qotil,
Anga mayl aylamas kim bo'lsa oqil.
Ajab ishdurki mundoq zahr icharga,
Jahon ahli erur jon birla moyil.
Ajabroq buki ichkan soyu bo'lmas,
Bu zahr ichkanga ichmak hirs zoyil.

Yana yuz ming odam ichmoq bilan mashg'ul bo'lsa, yana yuz mingi uni istash bilan shug'ullanadi. Bu zahrdan elni foniylilik taryoki (ziddi zahar) bilan piri komil qutqarishini, ammo unday piri komil Qof tog'i ustida, uni faqat Anqo ko'rishi mumkinligi, ya'ni bunday odam anqoday kamyob ekanini bayon etadi:

Magar bu zahrdin qutqarg'ay elni
Fano taryoki birla piri komil.
Vale Qof ustida ul kimyogar,

¹⁵ <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/jaloliddin-rumiy-manaviy-masnaviy-birinchi-kitobdan-hikoyatlar.html>

¹⁶ M.Muhiddinov. Komil inson-adabiyot ideali. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005, 23-b.

Ani ko`rmakka Anqo parri hoyil.

Keyingi baytlarda shoir ko`ngilga majnuni g`ofil deb murojaat qilib, sababsiz bu olamni sevgani, pandini olmaganini bayon etadi. Shundan barcha yig`gan savoblaringni (sarmoyangni) berding, endi pushaymon bo`lmoqdan foyda yo`q, jahon ra`nosi tugul, Allohdan o`zga hamma baqosiz ekanini yuz qatla aytgani yodida yo`qligini bildiradi:

Jihatsiz, ey ko`ngul, sevdung jahonni,
Mening pandimdin aylab o`zni otil.
Chu berding barcha sarmoyangni barbod,
Pushaymon bo`lmog`ing emdi ne hosil.
Magar yodingda yo`qturkim, sanga men
Dedim yuz qatla k-ey majnuni g`ofil.

Yettinchi bandda Navoiy jahonni ayyora, dilrabo deb ataydi. Undan o`zni uzoq tutish lozimligini uqtiradi. Agar maqsading Uning ( Allohning – ta`kid bizniki) ruxsoriga nazar solmoqni tilar bo`lsa, dunyoga nazar qilmaslik zarur:

Nazar maqsud ruxsorig`a solmoq
Tilar bo`lsang anga qilma nazora.
Anga xino shafaq rangidin aylab,
Kecha nushodiridin ani qora.
Yiroq bo`l, ey ko`ngul, bu dilrabodin
Ki, sensen shisha, aning ko`ngli xora.
Borib xush-xush anga sayd o`lg`aningdin,
Qilay dermen yoqamni pora-pora.

Ey ko`ngil, bu dilrabodan uzoq bo`lginki, sen shishasan, u esa toshdir. Unga yaqin borib, xush-xush ov bo`lganingdan yoqamni pora-pora qilay derman, - deydi Navoiy.

Bu jahondan kechmoq qanday bo`ladi deb so`ramaki, - deydi shoir va irsoli masal vositasida yaxshi ishga fol ko`rib o`tirishning hojati yo`q. Faqat jahondan o`zingni uzoqlatgin demayman, mosivalloh – Allohdan o`zga barchadan uzoq bo`lgin:

Deding kechmoq nachuk bo`lg`ay jahondin,
Ne hojat xayr ishiga istixora.
Demon yolg`uz jahondin tut kanore
Ki, tutqil mosivallohdin kanora.

Navoiy tarje`ning so`nggi bandida jahon sho`xining kiygani oq-qora libos-u, uning qilgan ishi egrilik ekani, tiriklik ziroatgohi qasdiga har oy oy shaklida o`roq hozirlashi, falak bilan shafaq emas osmon gumbazi dam-badam qon to`lishni muhayyo qilishi, olam la`lini sog`inish bekorligi, chunki u el-ulus qonidan rang berilgan olmosligi, bu qon to`kmoqlikning savdosidan har bir kishi ko`nglida vos-vos ekanligi, jahonda shoir anglagani faqat jafo ekanini bayon etib,

Baqosizdur jahon ra`nosi valloh,
Jahon ra`nosi yo`qkim mosivalloh, - deydi.

Alisher Navoiy ijodida bahs etilgan dunyo mavzusini o`rgangan olim N.Jabborov ta`kidlaganlaridek, “masalaning muhim bir jihatiga e`tibor qaratish

zarurati seziladi. Hazrat Alisher Navoiyning dunyo haqidagi ushbu qarashlari zinhor tarkidunyochilik ma'nosida tushunilmasligi zarur"¹⁷. Zero islom dinida tarkidunyochilikka, uzlatga berilishga, Alloh halol qilgan narsani harom qilib olishga ruxsat berilmaydi. Bu tarje'bandlarda ko'tarilgan masalalardan asosiy maqsad kema suvning ustida yurganday dunyoning ustida yurib, haqiqiy manzilga yetish, ammo kemanday ichiga suv kirsa cho'ktirganiday, dunyo odamning ichiga kirib olishiga yo'l qo'ymaslik, uning hoy-u havaslariga berilmaslik ekanini ta'kidlash lozim.

Xulosa. Alisher Navoiy har bir bandda dunyo bilan bog'liq bir masalani ko'taradi. Birinchi bandda suvning ustida bunyod bo'lgan, poydevori yo'q mehnatobod - "jahon qasri", ikkinchi bandda Haq vafosini olgan, na olgan bermagan, bevafo - "jahon sho'xi", uchinchi bandda ming bulbulni bir zog'cha ko'rmaydigan, firibgar - "jahon bog'i", to'rtinchi bandda qabul ahli rad etgan, mardudlik sabablari bisyor bo'lgan - "jahon ra'nosi" (dunyoning bezagi, chiroyliligi), beshinchi bandda latif, zebo, dilkash bo'lishi kerak bo'lgan "jahon ra'nosi", oltinchi bandda aqlli kishilar moyil bo'lmaydigan, zahri qotilga to'la - "jahon jomi", yettinchi bandda esa ko'ngli tosh, makriga chegara yo'q - "jahon ayyorasi" masalalari ko'tarilgan.

Dunyo mumtoz adabiyotda eng ko'p ishlangan mavzu sanaladi. Islom dinida tarkidunyochilikka, uzlatga berilishga, Alloh halol qilgan narsani harom qilib olishga ruxsat berilmaydi. Ammo nafsni tarbiya qilish uchun, o'zni isloh etish uchun ma'lum vaqtga kishining dunyodan uzoqda bo'lishi, Yaratgan zotga qaytish uchun yaratilgan narsalardan uzoqda bo'lishi mahbub ishlardan sanaladi. Shuning uchun islom diniga asoslangan eng go'zal tariqat Naqshbandiya tariqatida "xilvat dar anjuman" borki, bu dunyoda bo'lib, unga pisand etmaslik, dunyoda yashab unga berilmaslik, anjumanda bo'lib xilvatidan uzoqda bo'lmaslik shart qilib qo'yilgan. Chunki dunyoning bori sarob, unga berilish - aldanishdir. Bu aldanish esa o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan ayriliq - Yaratgan Zotdan judolik ekani mumtoz adabiyotda yuksak badiiy bo'yoqlarda aks ettirilgan. Mumtoz salaflaridan ilhom olgan Alisher Navoiy ushbu tarje'bandda dunyoning real manzaralarini chizib berib, uni makkora kampir suvratida bu olamga o'zini izlash uchun kelgan inson zotini adashtirish uchun qo'lidan kelgan barcha amallarini bajarishini, uning hoy-u havaslarini tark etib, bu olamda g'am bandi bo'lmasdan faqr-u fano yo'liga kirishni alohida ta'kid etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. Toshkent: Fan. 1983-yil. 4 tomlik. I-IV tom
2. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. - Toshkent: G. Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006, 137-bet

¹⁷Nurboy JABBOROV. Alisher Navoiy asarlarida "dunyo" timsoli va uning talqinlari. «ALISHER NAVOIY VA XXI ASR». Buyuk shoir va mutafakkir tavalludining 580 yilligiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. - Toshkent, 2021-yil 8-fevral, 93-102-betlar

3. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. - Toshkent: G. Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006, 12-c
4. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. Navodir ush-shabob. MAT. 20 tomlik. 4-tom. – Toshkent: «Фан» нашриёти, 1989, 479-487-betlar
5. Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at. 1-2-jildlar / Mas’ul muharrir Sh.Sirojiddinov. – T.: Sharq, 2016.
6. Jarman Mark. Dunya ahiretin tarlasidir. AMERICAN POETRY REVIEW. MAY-JUN 2014. Volume 43. Issue 3. Page. 35-35
7. Jabborov Nurboy. Alisher Navoiy asarlarida “dunyo” timsoli va uning talqinlari. «ALISHER NAVOIY VA XXI ASR». Buyuk shoir va mutafakkir tavalludining 580 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Toshkent, 2021-yil 8-fevral, 93-102-betlar
8. Sayyid Sajjodiy, (1992), Farhangi istilohoti va ta’biroti irfoniy. - Tehron, Tahuriy, 394-bet
9. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Zuhd va hayo. – Toshkent: HILOL NASHR, 2016 yil, 176 bet
10. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/najmiddin-komilov-timsollar-timsoli-alisher-navoiy-gazaliga-sharh.html>
11. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/xojanazar-huvaydo-gazallar-ruboiylar.html>

Ishonxanova Iroda

ALISHER NAVOIY TAVALLUDINING 500 YILLIGI ARAFASIDAGI KONFERENSIYA HAQIDA

Annotatsiya: Alisher Navoiy hayoti va ijodining tadqiq etilishi jarayoni nafaqat bizning yurtimizda, balki xorijda ham faol olib boriladi. Bu borada rus adabiyotshunos olimlari faoliyatini alohida ta’kidlash lozim. Maqolada O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi tomonidan tashkil etilgan konferensiya borasida so‘z boradi. Unda rus olimlari ishtirok etishgan hamda Navoiy yashagan davrning turli tomonlarini aks ettirgan holda ma’ruzalar o‘qishgan, o‘z tadqiqotlari hamda fikr-mulohazalari bilan o‘rtoqlashganlar.

Kalit so‘zlar: konferensiya, ma’ruza, Alisher Navoiy, temuriylar, turkiy xalqlar, madaniyat, xattotlik, musiqa.

Annotation: The process of studying the life and work of Alisher Navoi is actively carried out not only in our country, but also abroad. In this regard, it is worth noting the activities of Russian literary scholars. The article discusses the conference organized by the Writers' Union of Uzbekistan. Russian scholars participated in it and gave lectures reflecting various aspects of the era in which Navoi lived, shared their research and opinions.

Keywords: conference, lecture, Alisher Navoi, Timurids, Turkic peoples, culture, calligraphy, music.

Alisher Navoiy hayoti va ijodi, mana bir necha asrki, dunyo miqyosida mutaxassis olimlarni qiziqtirib kelmoqda. Bu borada turli millat adabiyotshunoslari ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. Ularda mutafakkir shoirimizning ko'pgina jihatlarini o'rganiladi. Ayniqsa, rus filolog olimlari tomonidan bu borada salmoqli tadqiqotlar olib borilgan. Rus adabiyotshunosligida Alisher Navoiyga bag'ishlangan ilk tadqiqot sifatida 1856-yilda Muxail Nikitskiy tomonidan yozilgan "Amir Alisher Navoiy" deb nomlangan magistrlik dissertatsiyasi keltirilgan. 1940-yil oktyabr oyida Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligi arafasida O'zbekiston yozuvchilar uyushmasida konferensiya kursi o'tkazilgan. Ushbu konferensiyadagi ayrim ma'ruzalar haqida ma'lumot bermoqchimiz.

Tadbir O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi raisi, shoir Hamid Olimjonning kirish so'zi bilan boshlangan.

Hamid Olimjon, jumladan, shunday degan:

"O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Navoiy ijodi bo'yicha kurs-konferensiya chaqirib, ulkan vazifa bajaryapti, bu bilan nafaqat adabiyotga aloqasi yo'q odamlardan xalos bo'lishga qodirligi, balki muhim adabiy masalalarni kerakli darajaga ko'tara olish imkoni borligini ko'rsatmoqda." [Стен. отчет I, 1940: 1o6]

Konferensiyaning ilk ma'ruzasi professor Yakubovskiyga tegishli bo'lib, "Вопрос этногенеза узбекского народа"/ "O'zbek xalqining kelib chiqishi masalasi" deb ataladi. Turkiy xalqlarning kelish chiqishi, ularga tegishli bo'lgan urug'lar haqida qiziqarli ma'lumotlar beriladi.

Bundan tashqari, Kushon davlati, Turk xoqonligi, Qutayba qo'zg'oloni(7-8 asr arablar bosqini), Muqanna qo'zg'oloni, Qoraxoniylar hukmronligi davri haqida ma'lumot va tahlillar berilgan.

Keyingi ma'ruzachi Yevgeniy Bartold "Туркистан в эпоху монгольского нашествия"/ "Turkiston mo'g'illar istilosi davrida" mavzusida gapirgan. O'sha davrdagi siyosiy va ijtimoiy hayot tafsilotlari, fan va madaniyat arboblari faoliyati ma'ruzada atroflicha aks ettirilgan.

Ma'ruzada Temuriylar hukmronligi davri ham yodga olingan. Chunonchi, Mirzo Ulug'bek va Abdulatif munosabatlari tahlil qilingan. Alisher Navoiyning saroydagi davlat ishlari bilan bandligi, yirik davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga baho berilgan. Muhammad Yodgor va Husayn Boyqaroning taxt talashishlari tavsiflangan.

Алишер Навоий, бошқа аъёнлардан фарқли ўлароқ, халқни севган, ўз манфаатини ўйламаган. [Стен. отчет I, 1940: 14] Shuningdek, Alisher Navoiyning bunyodkorlik ishlari, Astrobodga surgun qilinganligi, Mo'min Mirzoning o'ldirilishi, Husayn Boyqaro va Badiuzzamon ixtilofi, xullas, ijodkorning hayot yo'li vafotiga qadar berilgan. Bundan tashqari, "suyurg'ol", "tarxon", "ushr", "begar", "ulag'", "mirobona", "dorug'ona" atamalariga izoh ham berilgan. Mirxondning "Ravzat us-safo", Xondamirning "Habib us-siyar" asarlari mohiyatiga ham to'xtab o'tilgan.

Professor A.G.Yakubovskiyning keyingi ma'ruzasi «Средняя Азия в I-й половине XV-го века»/ "XV asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo" deb ataladi. Unda asosan Temuriylar hukmronligi masalalariga to'xtab o'tilgan. Ma'ruzachi aniq

fanlarning Hirotda emas, Samarqandda rivojlanganligini muammosini o'z oldiga savol sifatida qo'yadi. Bunga aniq fanlarning rivojiga xayrixoh bo'lgan mafkuraviy sharoitning mavjud emasligini sabab qilib ko'rsatadi. Umuman, XII – XIII asrlarda ilmiy fikrlash masalasi og'ir bo'lganligiga ma'ruzachi dinning reaksiyalarini asos deb hisoblaydi. [Стен. отчет I, 1940: 133]

Shuningdek, ma'ruzada Mirzo Ulug'bekning Samarqanddagi ilm-fanning rivojlanishiga xayrixohligi, uning o'g'li Abdulatif bilan bo'lgan kelishmovchiliklari masalariga ham to'xtab o'tilgan.

A.G.Yakubovskiy Navoiy yubileyi arafasida tarixchilar faoliyatiga qiziqish ortganligi haqida gapirib, ayni shu pallada "Ravzat us-safo"ning VII kitobi hamda unga tenglashtirilgan "Habib us-siyar" asarini nashr etish muhimligini ta'kidlaydi. Agar bu asarlar tarjima qilinib, izohlari bilan chop etilsa, XV asr haqida eng qimmatbaho ma'lumotlarni beruvchi manba sifatida muomalaga kirgan bo'lardi, deb ta'kidlaydi ma'ruzachi. [Стен. отчет I, 1940: 41-41o6]

Keyingi ma'ruzachi taniqli arxeolog va san'atshunos olim, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi Galina Pugachenkova. Olima Alisher Navoiy shaxsining jamiyatdagi o'rnini haqida gapirgan. U Fridrix Engelsning Renessans haqidagi "То было время, не нуждавшееся в титанах и породившее титанов, титанов учености, духа и мысли"/ "Bu buyuklarga muhtoj bo'lmagan hamda buyuklarni, bilim, ruh va tafakkur buyuklarini dunyoga keltirgan davr edi" (ba'zi manbalarga bu fikr Karl Marks tegishliligi keltirilgan) fikrini keltiradi hamda Alisher Navoiyni ham shunday buyuklardan biri ekanligini ta'kidlaydi.

"O'rta Osiyoning zamonaviy respublikalari hududi – Movarounnahrda yashagan xalq madaniy taraqqiyoti avj nuqtasini nishonlamoqdamiz desak to'g'riroq bo'lardi, - fikr bildiradi ma'ruzachi, – chunki bu O'rta Osiyo madaniy hayotining yorqin davri, bu xalq uchun Navoiy maqsad timsoliga aylangan va uning nomi shunchalar qadrdon so'zga aylanganki, buni Mikelanjelo, Leonardo va Rafaelning Italiya Uyg'onish davri uchun yoki Shekspirning Yelizaveta Angliyasi davri uchun qimmatiga qiyoslash mumkin."

Yana bir ma'ruzachi professor A.Ye.Semyonov bo'lib, uning ma'ruzasi mavzusi – "Музыка в эпоху Алишера Навои"/ "Alisher Navoiy davrida musiqa". Ma'ruzachi Hirotda xattotlik san'ati vakillari ko'p bo'lganligi hamda ularning mehnati qadrlanganini aytib o'tadi. Shu jumladan, tasviriy san'at rivojlanishi ham diqqatga sazovor bo'lgan. Olim xattotlik va tasviriy san'at bilan bir qatorda musiqa san'atiga e'tibor nafaqat Hirotda, balki butun Xurosonda yuksak bo'lganini e'tirof etadi. [Стен. отчет I, 1940: 47o6]

Ushbu ma'ruzada yana "navo" so'zining izohi keltiriladi. Shunday bir rivoyat keltiriladi. Unda aytilishicha, Navoiy hech bir shoir musiqasiz she'r yozolmasligini aytib, Binoiyga tanbeh beradi. Navoiy Husayn Boyqaro bilan Marvga ketganda, Binoiy musiqa chalishni o'rganadi, hatto musiqiy to'plam ham yaratadi. [Стен. отчет I, 1940: 50, 50o6]

Shuningdek, ma'ruzachi bilan o'tkazilgan savol-javoblar ham ushbu hujjatda o'z aksini topgan. Ularda Navoiy qo'lyozmalarining qaysi muzeylarda saqlanishi haqidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Professor A.A.Semyonovning ma'ruzasi "Иранская классическая литература"/ "Eron mumtoz adabiyoti" deb nomlangan. Unda Umar Xayyom, Sa'diy Sheroziy, Shams Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Qosim Anvor, Komil Xo'jandiy va boshqa ijodkorlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, g'azal tuzilishi, misra, bayt, shohbayt, qit'a, masnaviy, muta'qorib vazni haqidagi mulohazalarga to'xtab o'tilgan. Masnaviy janri haqida ma'lumot berilganda Jaloliddin Rumiya urg'u berilgan, chunki uning masnaviylari ko'plab tillarga tarjima qilingan. Shuningdek, ma'ruzada rorsiy adabiyotning 75%ini she'riyat tashkil etishi aytilgan.

Olimning aytishicha, "Ming bir kecha" hikoyalari islomgacha bo'lgan qadimiy Eronda paydo bo'lgan, keyin arab tiliga tarjima qilingan.

Ma'ruzada Abdurahmon Jomiy va uning "Nafohat ul-uns" asari haqida mulohaza yuritilgan. Semyonovning fikricha, Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiy asarini qadrlagan holda o'zbek tiliga tarjima qilgan. Ayrim o'rinlarini qisqartirgan, ayrim joylariga ma'lumotlar qo'shgan. Asosiysi, Sirdaryo sohillarida istiqomat qilgan turkiy shayxlar va so'fiylar ta'riflarini kiritgan hamda asarni "Nasoyim ul-muhabbat" deb nomlagan. Bu ikki asar bir-birini to'ldiradi, tasavvufni o'rganish bilan shug'ullanuvchilar bu ikkala mehnatni ko'rib chiqishlari zarur bo'ladi. [Стен. отчет I, 1940: 118-118o6]

Professor M.E.Massonning ma'ruzasi «Обсерватория Улугбека» / "Ulug'bek rasadxonasi" deb nomlangan. Ushbu ma'ruzada Mirzo Ulug'bek hukmronligi hamda ilmiy faoliyati davri ilm-ma'rifatiga alohida e'tibor qaratilgan. Olimning mashhur "Ziji Ko'ragoniy" jadvali xususiyatlariga alohida to'xtab o'tilgan.

Shuningdek, ma'ruzada olim Bartoldning tashabbusi bilan 1908-1909-yillarda O'rta va Sharqiy Osiyoni o'rganish qo'mitasi tomonidan tadqiqotchi Vyatkinning Mirzo Ulug'bekning rasadxonasi yuzasidan olib boradigan tadqiqot ishlariga mablag' ajratilganligi aytiladi. Rasadxona joylashish o'rnining aniqlanishi Vyatkin uchun turtki vazifasini o'tagan. [Стен. отчет II, 1940: 43]

Ma'ruzachi olimning ma'lumot berishicha, rasadxonani kavlash ishlari 1914-yildan boshlangan.

Professor M.E.Masson Mirzo Ulug'bekning shaxsiyati haqida gapirarkan, uning o'z davrining farzandi, o'z sinfining vakili bo'lgani, uning faoliyatiga ham ijobiy, ham salbiy nuqtayi nazardan qarashimiz zarurligini ta'kidlaydi. Mirzo Ulug'bek – sohibqironning nabirasi, uning poytaxti vorisi va, albatta, taxtni egallash huquqi uchun kurashgan yirik amaldor. U – o'z kunlarini davlat ishlari, yurishlar, sershovqin ziyofatlar orasida taqsimlovchi hukmdor. [Стен. отчет II, 1940: 56] Shuningdek, olim uning ovga mukkasidan ketgan, qo'lga kiritgan o'ljalari hisobini yurituvchi odam bo'lganligini ham aytib o'tadi. [Стен. отчет II, 1940: 56o6]

Yuqoridagi fikrlarga shunday xulosalar keltirish mumkin:

1.XIX-XX asrlarda yashab o'tgan rus adabiyotshunoslari Sharq madaniyati va adabiyoti masalasiga jiddiy qaraganlar.

2.Agar madaniyat va fanga oid ma'lum mavzu doirasida fikr yuritilsa, uni tor yo'nalishda emas, keng va atroflicha o'rganishgan. Xususan, biz yuqorida qayd etgan

Alisher Navoiy yubileyiga bag‘ishlangan tadbirda faqat Navoiy haqida emas, balki turkiy xalqlarning kelish chiqish tarixi, Temuriylar davri, uning arxitekturasini kabi masalalar ham tadqiq etilgan.

3. Sifatlash, baholash va maqto‘v so‘zlaridan ko‘ra, aniq faktlarga ko‘proq o‘rin berilgan.

4. Jahon miqyosida Alisher Navoiyning o‘rganilishi borada tadqiq etish kerak bo‘lgan masalalar hali juda ko‘pligiga amin bo‘ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Навоий замондошлари хотирасида”. – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 1985. – 224б.
2. “Навоийнинг ижод олами”. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2001. – 200б.
3. Berdak Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar lug‘ati. – Toshkent, Sharq, 2010. – 528b.
4. Sirojiddinov Sh. va b. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent: Tamaddun, 2019. – 520b.
5. Мадаев О. Навоий суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи НМИУ, 2018. – 248б.
6. Стенографический отчет курсов-конференций по изучению творчества Алишера Навои при ССП (союза советских писателей) Узбекистана. ЎзМА. Фонд 2356, опись(рўйхат) 1, дело 79, часть I.
7. Стенографический отчет курсов-конференций по изучению творчества Алишера Навои при ССП (союза советских писателей) Узбекистана. ЎзМА. Фонд 2356, опись(рўйхат) 1, дело 80, часть II.
8. Эркинов А. Навоийни англаш сари. – Анкара: Акчағ, 2021. – 468б.

Razzoqov Alisher,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
ToshDO‘TAU doktoranti

ARASTU – KOMIL INSON OBRAZI SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiy ijodida qadimgi yunon faylasufi Aristotel obrazining tasavvufiy talqini masalasi o‘rganilgan. Tahlil uchun Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi Aristotel obrazi ishtirokidagi boblar tanlangan. Maqolaning asosiy xulosasi esa Navoiy ijodida tarixiy Aristotelning donishmandlik xususiyati va nomigina saqlanib, uning tasavvuf donishmandi, so‘fiy sifatida qayta talqin qilinganidir.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Aristotel, tasavvuf, badiiy obraz, “Saddi Iskandariy”.

Abstract. This article examines the mystical interpretation of the image of the ancient Greek philosopher Aristotle in Alisher Navoi's work. Chapters with the character of Aristotle from Navoi's epic “Saddi Iskandariy” were selected for analysis. The main conclusion of the article is that in Navoi's work, only the wise

character and name of the historical Aristotle were preserved, and he was reinterpreted as a mystical sage, a Sufi.

Key words: Alisher Navoi, Aristotle, sufizm, artistic image, “Saddi Iskandari”.

Ma'lumki, Alisher Navoiy ijodi mazmun-mohiyatiga ko'ra o'rta asrlar islom tamaddunining bir namunasi, ko'zgusi bo'lsa-da, ammo uning asarlarida tasvirlangan geografik hududlar, shaxslarning ko'lami ancha kengdir. Buni, avvalo, badiiy adabiyotning o'ziga xos qonuniyatlari, obraz yaratishdagi usullar bilan, yana bir tomondan o'rta asrlar musulmon sharqida boshqa tamaddunlar, madaniyatlarga ham qiziqishning kuchliligi bilan ham izohlash mumkin. Shu sabab Alisher Navoiy asarlarida ham antik davr yunon madaniyatiga oid shaxslar obrazi ko'p uchraydi. Shulardan biri sharqda “Arastu” nomi bilan tanilgan Aristotel obrazidir.

Arastu obrazi Alisher Navoiy ijodida, asosan, uning epik she'riyatida, ya'ni dostonlarida ko'zga tashlanadi. Shoir islomiyatdan oldingi yoki undan tashqaridagi shaxslar obrazini qalamga olar ekan, ularni o'z davrining e'tiqodi, falsafasi, adabiy-estetik qarashlari prizmasidan o'tkazib qayta jonlantiradi. Chunki, “Xamsa”dagi obrazlar tizimi Sharq-islom badiiy tafakkurida shakllangan ma'rifiy dunyoqarash, estetik kriteriyalar negizida shakllangan” [Жўракулов 2021, 169]. Ushbu maqolamizda “Saddi Iskandariy” dostonidagi Arastu obrazida mujassamlashgan irfoniy-falsafiy qarashlar xususida so'z yuritamiz. Adabiyotshunos olim N.Komilovning ta'kidlashiga ko'ra, Navoiy badiiy tafakkurining teranligi aynan shu nuqtada bo'rtib ko'zga tashlanadi [Комилов 2005, 124].

Arastu obrazining tasavvufiy talqini uning Iskandar bilan savol-javoblarida ko'proq namoyon bo'ladi. Alisher Navoiy Arastuni umrning mazmun-mohiyatini, inson hayotidan ko'zlangan asosiy missiya – maqsad nima ekanligi teran anglaydigan komil inson sifatida, o'zining estetik ideallariga moslab qayta tasvirlaydi. Zero, Arastuning o'zi ham tarixan aqlu zakovatda tengsiz, donishmand inson bo'lishi bilan birgalikda, mumtoz adabiyotda ilm, aql, oqilona qarash, mantiq timsoli sifatida gavdalantirilgan [Pala 2014, 31].

“Tasavvuf falsafasi” degan istiloh tez-tez tilga olinsa ham, bizningcha, bu shartlidir. Chunki tasavvufda ham, tasavvuf adabiyotida ham haqiqiy ma'nodagi falsafaga munosabat ijobiy bo'lmagan. Hatto Abu Homid G'azzoliy faylasuflarga raddiya o'laroq “Tafohatul ul-falosifa” nomli asar ham yozgan. Unda nega Navoiy o'z asarlarida faylasuflar obrazini tasvirlagan degan masalaga javob shuki, birinchidan, tarixiy Aristotel musulmon sharqida ham obro'si katta bo'lgan va Forobiy, Ibn Sino singari allomalar uning ijodiga katta qiziqish bilan qaraganlar. Ularning o'zga din, e'tiqod tamaddunlariga qiziqish bildirishlari ham islomiy e'tiqod taqozosi edi. “Ilmni Xitoydan bo'lsa ham o'rganing”, “Hikmat – mo'minning yo'qotgani, uni qayerdan bo'lsa ham olaveradi” degan so'zlar musulmon olimlarining shiori bo'lgan, buning natijasida islom mintaqalari ham tamaddun beshiklaridan biriga aylangan. Ikkinchidan, badiiy adabiyotda bu singari obrazlarga o'rin berilishini so'z san'atining o'ziga xos qonuniyatlaridandir. Ya'ni Alisher Navoiy o'z asarida Arastu obrazini jonlantirar ekan, uning faqat tarixiy nomidangina foydalangan.

“Saddi Iskandariy”da Arastuning Iskandarga bergan javoblari, nasihatlariga diqqat bilan nazar tashlasak, ularda tasavvuf axloqi, falsafasiga doir bir qator muhim masalalar, istilohlarga duch kelishimiz mumkin. Jumladan, asarning XVIII bobida Iskandar Arastuga *“maqsudg‘a qaysi maqom yaqinroq va ul maqom sari ne nav’ xitrom munosibroq”* degan savol bilan murojaat qiladi. Ta’kidlash kerakki, savol tarkibidagi “maqsud”, “maqom” soʻzlarini soʻfiylar nazarda tutgan ma’noda tushunmasak, ushbu sarlavhaning ham, savol-javobning ham asl mohiyatini toʻgʻri anglay olmaymiz. Maqsad deganda tasavvufda har doim faqru fanolik maqomiga yuksalish, Haqqa yetish tushunilgan. Maqom esa “solikning foliyati bilan yetishadigan, mashaqqatlarga sabr qilib, qat’iyatlilik bilan erishiladigan manzil. Hollar Allohning solikka in’omidir, maqom esa xohish bilan qilingan harakat natijasida qoʻlga kiritiladi. Hollar kelib-ketuvchi, maqomlar esa qoluvchi va davomlidir” [Uludağ 1995, 345]. Iskandar Arastuga bir shogird oʻlaroq maqsadga yetish uchun ana shunday maqomlardan qaysi biri yaqinroq va qaysi amal tahsinga loyiq, deb savol beradi:

Arastudin etti Skandar savol:

“Ki, ey fikratingg‘a falak poymol,

Ne yoʻldurki, maqsud erur manzili,

Ne ishdurki mahmud erur hosili?” [Навоий 2011 (b), 95].

Arastu esa, bu savollarning birinchisiga xalqdan yakkalanish, ikkichisiga fano koʻchasining changiga aylanish deb javob beradi:

Dedi: “Xalqdin oʻzni fard aylamak,

Fano koʻyi yoʻlinda gard aylamak” [Навоий 2011 (b), 95].

Bu javoblardagi fard, fano tasavvufiy istilohlardir. Arastuning bunday javob berish orqali Iskandar shoh boʻlsa-da, shohning ham saltanatdorlikdan maqsadi xalqdan ruhan mujarrad boʻlish – yakkalanish va fanolik martabasiga erishish ekanini koʻzda tutadi. Chunki shoh ham Xudoning bir bandasi, uning ham Allohga munosib qullik qilishda, Uning roziligini topib, abadiy saodatga – faqru fanolik martabasiga erishishda hukmdorlik ishlari hech qanday toʻsiq boʻlmasligi kerak. Shohlik va ilohiyot, hukmronlik va tasavvuf masalalari Navoiy ijodidagi asosiy konsepsiyalardan biridir. Masalan, shoir “Gʻaroyib us-sigʻar” devonidagi 8-gʻazalda ham boshdan oyoq shu masalani shoh va darvesh obrazlari muqoyasasi orqali talqin qiladi. Unda darveshning shohdan maʼnaviy darajasi yuqoriligi taʼkidlanadida, 9-baytda masala shunday qoʻyiladi:

Shohgʻa shahligʻ musallamdur, agar boʻlgʻay mudom,

Shohligʻ tarkin qilib, darvesh oʻlur niyat anga [Навоий 2011 (a), 29].

Yaʼni, darvesh shohdan maʼnan ustun, Allohga yaqin ekan, chekiga saltanatdorlik ishlari tushgan shoh nima qilsin, uning ham ilohiy dargohga yaqin boʻlishdan umidi yoʻqmi? Navoiyning nazarida albatta bor. Buning uchun shohning niyati darveshlik boʻlishi kerak. Shu sabab Arastu ham Iskandarning oliy maqsadga qanday erishish haqidagi savoliga xalqdan ruhan yolgʻizlanish va fano boʻlish deb javob qaytaradi. Avvaliga bu javob Iskandarga toʻliq tushunarli boʻlmaydi shekilli, Arastuga eʼtiroz tarzida quyidagi mulohazalarini oʻrtaga tashlaydi:

Dedi: “Ul kishikim tavongardurur,

Anga xayr ko‘prak muyassardurur.
Amalning chu maqsud aro daxli bor,
Tavongarg‘a ko‘prak kerak e‘tibor.
Birovkim savob etsa ko‘prak husul,
Anga ko‘prak o‘lg‘ay umidi vusul” [Навоий 2011 (b), 95] .

Ayrim tadqiqotlarda Iskandarning bu e‘tirozi Arastu javobining davomi tarzida talqin qilingan [Toprak 2021, 269; Mamadaliyeva 2022, 179; Исмоилов 2022, 213]. Ammo biz mazkur bobni sinchiklab tahlil qilib, buni Iskandarning Arastuga e‘tirozi deb talqin qilishni lozim topdik. Chunki mantiqan bobning umumiy mazmuni shuni taqozo qiladi va shundagina Navoiyning irfoniy qarashlari yaqqol yuzaga chiqadi. Iskandarning e‘tirozi shundaki, u Arastu aytganidek, xalqdan uzilib, fanolikka intilsa, unda shohlik ishlari nima bo‘ladi? Iskandarning tushunishiga ko‘ra, shohlik – tavongarlik, kuch-qudrat manbai, bunday odam xayrli ishlarni boshqalarga qaraganda ko‘proq qila oladi, shunday ekan, xayrli ishlarni amalda ko‘proq qiladigan qudratli kishilarning Haqqa yetishdan umidlari ko‘proq emasmi? Arastu esa yana javob beradi: “Ha, gaping to‘g‘ri. Ammo badavlat kishilar xayrli ishlar qilar ekan, bunda ikki holat mulohaza qilinadi. Ular bu ishlarni o‘z o‘rnida qilsalar, ba‘zan o‘rinsiz ham qilishlari mumkin. Qaysi ish o‘z o‘rnida qilinmasa, odam nimaiki qilsa ham u marduddir – rad etilgandir. Va qaysi ish o‘z o‘rnida bo‘lsa, u qanday ish bo‘lishidan qat’i nazar, e‘tiborlidir”:

Dedi: “Xayrkim qilsa ahli manol,
Bu ishdin emastur yiroq ikki hol.
Biri ulki: mavqe‘dadur ul ishi,
Ishin g‘ayri mavqe‘ qilur ham kishi.
Gar ish g‘ayri mavqe‘da mavjud erur,
Kishi har nekim qildi mardud erur.
Va gar o‘z yeridadurur qilg‘ani,
Ne ish qilsa maqbul tutsaq ani” [Навоий 2011 (b), 95].

Arastuning, to‘g‘rirog‘i Navoiyning fikriga ko‘ra, shohlik ishidagi asl, asos bu Haqqa fanolikka intilish; Iskandar nazarda tutayotgan qudrat, imkoniyatlar esa asosga eltadigan sho‘balar, vositalar, xolos. Asosdan chalg‘igan odam vositalar bilan mashg‘ul bo‘lib qoladi. Arastu asosdan chalg‘itadigan bu vositalarni yo‘lto‘sar qaroqchiga o‘xshatadi, Haqqa boradigan yo‘lning qaroqchilari esa mosivallohdir, shoh vasliga otlangan kishi, bu yo‘lning qaroqchilarini ham yaxshi bilishi kerak, ammo qaroqchilar bilan do‘stlashgan kishi esa shoh bazmiga qatnashishga munosib emas, deydi:

Nekim asldin topti ma‘zulluq,
Ishi far‘ ila bo‘ldi mashg‘ulluq.
Erur rohzan kimki ogoh erur,
Bu yo‘lda nekim mosivalloh erur.
Birov shoh vaslig‘a qat’ etsa yo‘l,
Kerak voqif o‘lsa qaroqchidin ul.
Qaroqchig‘a bo‘lg‘on kishi muttafiq,
Qachon shoh bazmig‘adur mustahiq? [Навоий 2011 (b), 95 – 96].

Mosivalloh yoki mosivo soʻfiylik istilohida “Tangridan boshqa har qanday narsani anglatadigan arabcha soʻzdir. Soʻfiylarga koʻra, koʻngilda Tangridan boshqa kimning yoki nimaning boʻlsa ham sevgisi, istagi boʻlsa, unday odam mosivoga koʻngil bergandir. Ayni zamonda, borliq olamini Tangridan ayri deb bilgan, ularni Tangri sifatlarining, hukmlarining tajallisi sifatida koʻrmaydigan kishi ham mosivo ahlidir” [Gölpınarlı 2023, 215]. Alisher Navoiy irfoniy gʻazallaridan birida maqsadga yetish qachonligini soʻragan suluk ahliga bu mosivallohdan fano boʻlgan kundi, deb javob beradi:

Ey suluk ahli, qachon maqsud topqumdur desang,

Mosivallohn fano koʻrgan kunin miyʻod bil [Навоий 2011 (a), 385].

Arastu javobidagi irfoniy maʼno uning soʻnggi qismida yanada boʻrtib koʻzga tashlanadi: Kishi oliy maqsad yoʻlida boru yoʻgʻini unutgan onida Haqdan boshqa vujudning yoʻqligiga shak-shubhasi qolmaydi; orada oʻzini yoʻq deb bilgach, qarasaki, maqsadning oʻzi qolibdi. Bundan yuqori maqom borligiga shubha qilma, kimki bunga yetishsa, komilikka erishibdi, deydi:

Vale ulki rafʻ etti budu nabud,

Gumon qilmadi Haqdin oʻzga vujud.

Oʻzin chunki maqsud aro qildi yoʻq,

Oʻzi qolmayin, qoldi maqsudi-oʻq.

Gumon qilma mundin biyikrak maqom,

Kishi anda chun yetti, boʻldi tamom [Навоий 2011 (b), 96].

Alisher Navoiy bu qismda Arastu tilidan tasavvufning eng muhim konsepsiyalari – vahdat ul-vujud va faqru fano gʻoyalarini va ularga olib boradigan asosiy shartlarni izohlagan.

Asarning LI bobida Iskandar Arastuga yana savol bilan murojaat qiladi: barcha odamlar yaratilishda bir boʻlsalar nega Haq taolo baʼzilarga toʻgʻri fikrlash qobiliyatini ato etsa, baʼzilarga yoʻq, yana baʼzilar toʻgʻri fikrlasalar ham gohida xatoga ham yoʻl qoʻyadilar? Arastu shunday javob beradi: Toʻgʻri, barcha xalq yaratilishda bir, ammo aql va qobiliyatda bunday emas, bu har kimda har xil. Chunki Haq taoloning sifatlari beadaddir, insonlardagi turfaliklarning har biri Haq sifatining bir mazharidir. Ikki sifat bir xil boʻlmaganidek, har bir odam ham oʻziga xosdir. Shunday ekan, kimdadir aql-idrok boʻlib, kimdir bundan mosivoligi ajablanarli emas, aqlli odamning tadbirlari baʼzan durust boʻlsa, baʼzan sust ham boʻladi. Negaki, odamzot har doim bir holatda barqaror boʻlmaydi, har zamonda har holatda boʻladi:

Bukim xalq erur ofarinishda bir,

Ne donishda birdur, ne binishda bir.

Erur Haq sifoti adaddin bari,

Bular har biri bir sifat mazhari.

Kerak har biri boʻlsa bir fardzot,

Nedinkim emas birdek iki sifat.

Netong boʻlsa bu birga fahmu xirad,

Yana bir xiraddin esa bemadad.

Xiradligʻning ar boʻlsa royi durust,

Kerak bo'lsa albatta gah-gah sust.

Nedinkim emas kimsa bir hol ila,

Erur har zamon o'zga minvol ila [Навоий 2011 (b), 338].

Insoniyat olamidagi bunday turfalikning sababi nima, unda qanday hikmat bor, nega kamol ahli holatida nuqson ham uchraydi degan maslalarga javob sifatida bularning bari Haq taoloninggina komilligiga ravshan dalildir, deydi Arastu:

Kamol ahlining royi gohi taboh,

Erur Haq kamolig'a ravshan guvoh [Навоий 2011 (b), 339].

Bu savol-javoblarda tasavvufning falsafiy masalalari bayon qilingan bo'lsa, asardagi Arastu xiradnomalari, ya'ni Iskandarga nasihatlarida shoh qanday yo'l tutsa, yuqorida ilgari surilgan tariqat g'oyalariga uyg'un hayot kechira oladi degan savolga javob beriladi. Buning uchun Arastu Iskandarga eng avvalo, olamga e'timod qo'ymaslikni maslahat beradi. Negaki olam va undagi narsalarning vafosi ham, baqosi ham yo'q. Abadiy bo'lmagan narsalarni qadrlash esa yaxshimas:

Ki: "Bilgilki, olam vafosizdurur,

Ne olamdatur – ham baqosizdurur.

Nekim bo'lmag'ay anda poyandaliq,

Anga yaxshi ermas kiroyandaliq" [Навоий 2011 (b), 505].

Chunki kamoli zavol bilmas Allohgina boqiydir. Undan o'zgani o'ylamaslik, o'ylasa ham unga ishonib qolmaslik lozim:

Erur Haqki boqidurur, loyazol

Ki, yetmas kamolig'a oning zavol.

Nekim Tengrining g'ayri yod etmagil,

Chu yod aylasang, e'timod etmagil [Навоий 2011 (b), 506].

Arastuning uqdirishicha, Iskandar shoh bo'lsa ham, ammo Allohning nazdida u bir faqirdir, negaki, shoh ham doimo Tangrining marhamatiga muhtoj. Bas, shunday bo'lgach, u ham raiyatiga marhamatli bo'lsin. Xalq shohga qullik rasmini bajo keltirib tursa, u ham o'z navbatida qudratli bir Shohning qulidir:

Haq ollinda mundoqki, sensen haqir,

Sanga, o'yla yo'q hech zoru faqir.

Nechukkim sanga marhamat aylar ul,

Sen ul elga ham marhamat uzra bo'l.

Uluskim sanga bandakirdordur,

Sanga dog'i bir qodire bordur [Навоий 2011 (b), 506].

Xullas, Alisher Navoiy Arastu obrazini yaratar ekan, uning siymosida tarixiy prototipidagi donishmandlik, hakimlik sifatlarini saqlagan holda o'z davrining adabiy-estetik talablari, naqshbandiya tariqatining usul-qoidalari, irfoniy qarashlari asosida qayta jonlantiradi. Navoiyning fikricha, shoh ham faqru fanolik maqomiga erishib, Haq taoloning inoyatiga sazovor bo'la oladi, buning uchun bir darvesh singari olamdan etak silkib, bir xilvat go'shaga chekinishi shart emas, chekiga tushgan vazifasini ilohiy mezonlarga uyg'un tarzda, adolat, insof, diyonat bilan bajarsa kifoya. Shoir bu fikrlarni Arastu tilidan so'zlatadi va uni go'yoki jahongir sarkarda Amir Temurga doimo nasihatgo'ylik qilib turgan tasavvuf pirlaridek tasvirlaydi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 8-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Gölpınarlı A. Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri. – İstanbul: İnkılab Kitabevi, 2023.
4. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси / Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. 21-жилд. – Тошкент: Tamaddun, 2021.
5. Исмоилов И.А. Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони генезиси ва поэтикаси. Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2022.
6. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005.
7. Mamadaliyeva Z. Alisher Navoiy ijodida Arastu obrazi talqinlari / Alisher Navoiy va XXI asr. Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Toshkent, 2022. 176 – 182-betlar.
8. Pala İ. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – İstanbul: Kapı Yayınları, 2024.
9. Toprak F. Tasavvufi ve Edebi Yönleriyle Ali Şir Nevayî. – Ankara: Akçağ, 2021.
10. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet, 1995.

Qorayev Sherxon,

Qarshi shahridagi Xalqaro innovatsion
universitet dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MAVLAVIYLAR SAMO' YIG'INLARINING YORITILISHI

Annotatsiya Ushbu ilmiy maqola o'rta asrlar Sharqidagi so'fiylik tariqatlari, xususan, mavlaviylik tariqatida o'tkazilgan Samo' yig'inlari tarixi va mazmun-mohiyatiga bag'ishlanadi.

Samo' so'zining ma'nosi, bu marosimning kelib chiqishi, uzoq o'tmishi, mavlaviylik tariqati asoschisi Mavlono Jaloliddin Rumiy hayotida tutgan o'rni Alisher Navoiy asarlari hamda Radiy Fishning “Jaloliddin Rumiy” tarixiy romani ma'lumotlari asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: So'fiyona raqs, zikri jahriya, sukra, vajd, oshiqlar.

Abstract: This scientific article is devoted to the history and essence of the Samo' gatherings held in the Eastern countries of the Sufi order, in particular, in the Mavlavi order.

The meaning of the word Samo', the origin of this ceremony, its long history, and its place in the life of the founder of the Mavlavi order, Mawlana Jalaluddin Rumi, are discussed based on the works of Alisher Navoi and the historical novel "Jalaluddin Rumi" by Radiy Fish.

Keywords: Sufi dance, zahriyya, sukra, vazhd, asiklar.

O'rta asrlar Sharq mamlakatlaridagi ayrim so'fiylik tariqatlarida **Raqsu samo' yig'inlari** o'tkazilgan. Bir so'z bilan aytganda, bunday yig'inlarda darveshlar raqsga tushib, musiqa og'ushida zikr aytishgan, turli she'rlarni ohang bilan o'qishgan, qo'shiqlar kuylashgan. Tasavvufshunos Najmiddin Komilovning yozishicha, *"tasavvuf o'z musiqasi, tasviriy san'ati, raqs san'atini ham yaratdi va hatto so'fiyona teatrlar paydo bo'ldi. Birgina samo'ning o'zida ham she'riyat, ham raqs, ham qo'shiq, ham musiqa ishtirok etadi. Ko'pgina samo' majlislari teatrlashgan tomoshaga aylanar edi, faqat so'fiylarning o'zi emas, atrof-javonibdagi kishilar ham bu tomoshalarini yig'ilishib ko'rganlar* [Komilov, 1996:156]". Diniy g'azallar o'qib, islom dinini targ'ib qiluvchi qalandarlar zikru samo' orqali Allohga ruhan yaqinlashib, faqru fano va haqiqatga erishish maqsadida o'z jismi va qalbini poklashga intilganlar [Karimov, 2021:60].

O'rta Osiyoda vujudga kelgan "Yassaviya tariqatida darvesh, qalandarlar aso – tayoq (xassa)larini baland ko'tarib, tushirib, ixlos bilan pirning Xudoni madh etuvchi, insonlarning osiy (gunohkor) ekanligiga iqror qiluvchi, tavba-tazarru ruhidagi hikmatlarini kuylab, (baland ovozda) zikru jahriyaga tushganlar. Jaloliddin Rumiyning mavlaviya tariqatida xonaqohlarda darveshlarning she'riy rivoyatlar va musiqa jo'rligidagi zikri tabora tezlasha borgan va shiddatli tus olgan. Samo' vaqtida so'fiylar Allohning tariqat piriga ato etgan barakotidan ulush-nasiba olganlar va Haqiqat olamiga kirganlar [Abdurahmonov, 2005:379]. Binobarin, samo' – darvesh uchun Alloh taologa yetishish vositasi sanalgan. "Mahbub ul qulub" asarida Navoiyning yozishicha: *"Suluk ahlig'a bir maxuf yer bu manzildurkim, anda ham nuqsoni ham kamol hosildur. Solik bu yerda bir muhlik oh bila ham maqsudg'a yetibdur va bir na'rai jonkoh bila yillar qozong'oni ham ilgidin ketibdur.*

(Tasavvuf shayxlari) Shibliy va Nuriy (quddissa sirrihumo) samo'da kettilar va bu yo'l suluki bila maqsud sarmanzilig'a yettilar. Baso ahlullohki, arg'anun unidin dayrg'a kirdi va din va islom naqdin mug'bachalarga boy berdi [Abdurahmonov, 2005:379]". Ya'ni, buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning fikricha, bu xatarli manzilda, ya'ni samo' orqali haqiqat ahli - darveshlar kamol topib, murodi hosil bo'lishi hech gap emas. Binobarin, alloma Aziziddin Nasafiy ham *"samo' yig'inlarida soliklarning ayrimlariga hollar yuzlanadi va bu hollardan ular ko'p foydalar va kushoyishlar toparlar"* degan. Aslida, Radiy Fish yozganidek, "Samo'-safobaxsh anjuman. Ishq – muhabbat ila hirsu-havas boshqa-boshqa bo'lganidek, u ham xalifa (Abbosiy xalifa)ning ermak (bazzm)lariga o'xshamaydi.

Samo' – uyg'onish. Lekin zindonda yotgan mahbus uyg'onishni istamaydi, uyg'onish uning bandi zindon ekanini yana bir karra esga soladi [Fish, 1986:66]". Imom G'azzoliy *"samo'ni – poklanish va soflanish jarayoni"* degan: *"Toifai so'fiylarki, samo' qilibdurlar, olami g'aybdan ahvoli latif ro'y berib, samo' savobidan kashfi holat voqe' bo'libdurki, ani vajd (shavqu zavq holati) atarlar.*

Dillari samo'da oncha sof bo'lurki, kumushni o'tg'a solg'ondek. Bu nav samo' ko'ngilda Haq taolo do'stligini ziyoda qilur va hamma quduratlarni zoyil aylar. Chandon riyozat va mashaqqatlar birla hosil bo'lmagan fayzu futuhot bu nav' samo' birla hosil bo'lur [Abu Homid G'azzoliy, 2005:354]".

Aslida "Samo'" so'zi arabcha bo'lib, "Eshitish" ma'nosini bildiradi. Tasavvufda "Samo'" istilohi zikri jahriya (baland ovozli zikr)ni yoki zikrga oid narsalarni eshitishga nisbatan ishlatilgan. Boshqa manbalarda ham "samo' (simo')-so'fiylar, darveshlarning zikr majlislarida davra aylanib, jo'shqinlik bilan raqs tushishlari, ma'joziy mazmunda – vujud va soliklar holati. Ular zikr paytida Xudoi taoloning ismlarini va sifatlarini yod etib, ilohiy zavq holatiga kirganlar [Abdurahmonov, 2005:379]", deb qayd etilgan. Alisher Navoiy: Qomusiy lug'atida yozilishicha, "Samo' majlisi –tariqat ahlining ibodat turi. Umumiy ma'noda Haqqa tavajjuhni kuchaytirish va ko'ngil safosi maqsadida qur'on oyatlari, hadis, mav'iza va ilmiy ma'ruzani tinglash ma'nosida, tor ma'noda ilohiy ishq tarannumidan iborat she'r, qo'shiq, yo ohang eshitish tushuniladi [Alisher Navoiy: Qomusiy lug'at, 2016:498]".

Samo' majlislari tasavvuf shayxlari rahbarligida xonaqohlarda tashkil etilgan. Binobarin, "she'r va musiqaning inson ruhiga ta'sir etish kuchini sezgan tasavvuf shayxlari xonaqohlaridagi yig'inlarda bunday foydalanishga intilganlar. Ayniqsa, samo' yig'inlarini qizitishda she'r va musiqa juda qo'l kelardi. Ma'lumki, jamoa-toifa bo'lib yashash, pir-muridlik odobini saqlab, tongotar suhbatlar qurish, ilohiyot asrori haqidagi bahsu-munozaralar musulmon Sharqining butun qadimiy madaniy markazlarida qurilgan ko'p sonli xonaqoh va zoviyalarda to'plangan faqru fano ahli hayotining mazmunini belgilardi. Xonaqohlarda samo' majlislari uyushtirish, she'r va raqs bazmini tashkil etish odat tusiga kiradi. Xususan, sukra – behudlik konsepsiyasini yoqlagan so'fiylar bunga o'ch edilar. Ular: so'fiy uchun asosiy narsa vujudning borligini unutish, hol maqomini egallashdir, samo' shu ruhiy ijthod qiyomini kuchaytiradi, deb hisoblardilar [Komilov, 1996:159]". Boyazid Bistomiyni mazkur "sukra" – bexudlik konsepsiyasiga ko'ra, "so'fiy to o'zini unutish darajasiga borib yetmasa, ya'ni ruhiy taraqqiy etib, (she'r tinglab, raqsga tushib) xalqni, dunyoni butkul esdan chiqarib, Xudo yodida mastu devona bo'lmasa, foniy bo'lolmaydi. Shu maqsadda "sukra"chilar samo' majlislari uyushtirganlar, jazavaga tushib, o'zlarini yo'qotib, kiyimlarini yirtib tashlaganlar [Komilov, 1996:106]". Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub"dagi "Mug'anniy va mutriblar" zikrida samo' yig'inlari haqida to'xtalgani bejiz emas. Chunki Jaloliddin Rumiydek so'fiylar musiqa va qo'shiq sadolari ostida raqsga tushishgan. Darveshlarning zikr majlislarida davra aylanib, jo'shib raqs tushishidan iborat bo'lgan vujud va soliklar holati – samo' yig'inlari Abulqosim Bag'dodiy fikricha, ikki xil bo'lgan: 1). So'z (Qur'on oyatlari va she'rlar) tinglamoq. 2). Kuy (qo'shiq) tinglamoq. Samo'ning birinchi xilida biror so'z (Qur'on oyatlari, she'rlar) tinglanib, undan ibrat va saboq olingan. Lekin bunday samo'ga faqat poklik va qalb huzuri bilan erishilgan. Ikkinchi xil samo'ga kelsak, tasavvuf tarixining ilk bosqichidayoq musiqa ruhning g'izosi va rizqi sifatida e'tirof etilgan [Alisher Navoiy, 2001:504]. Tasavvufshunos Najmiddin Komilovning yozishicha, "Tasavvufning samo'ga rujui

shubhasiz ijobiy hodisa edi, uning ta'sirida islom dini xush ko'rmagan san'at rivojlandi. So'fiyona bazmlar bag'rida ko'p miqdorda iste'dodli mutrib va mug'anniylar tarbiyalandi, yangi-yangi kuy-ohanglar yaratilib, el orasiga yoyildi. Jumladan, tojik va o'zbek xalqlarining klassik shashmaqomi ham shu zaminda shakllanib, tasavvuf maqomotining holatlarini ifodalaydi [Komilov, 1996:160]”.

Jaloliddin Rumiyning samo' majlislari Saljuqiylar saltanatida mashhur bo'lgan: *“Qozi Sirojiddin esa – ayyor! U ko'p xaloyiq jam bo'lib, musiqiy va tarona bilan kechadigan majlislarni taqiqlab fatvo berishni jon deb istaydi. Ammo, ne qilsinki, bu yerda – Ko'nyoda xaloyiq musiqiy va ash'orni sevadi! Sultonning qudratli noibi Muiniddin Parvona xalq e'tiborini qozonmoq bo'lib, Jaloliddin (Rumi) uchun majlisi samo' tuzar, bunday yig'inlarda oliy amaldorlar, hattoki sulton oyimlar ham ishtirok etishardi [Fish, 1986:60]”.* Rus yozuvchisi va sharqshunos Radiy Fishning “Jaloliddin Rumi” nomli tarixiy-biografik asaridagi samo'ga oid voqealar Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asaridagi ma'lumotlar bilan hamohang ravishda tasvirlangan. “Jaloliddin Rumi”da yozilishicha, *“Keyinchalik o'zi (Jaloliddin Rumi), o'sha xudojo'y o'g'il majlislarda nay va rubob chalib, o'z g'azallarini kuylashni, hattoki raqsga tushishni, o'ltirishda xotinlarning ham ishtirok etib, uni gulga ko'mishlarini (samo' yig'inlarida) bir odat tusiga kiritdi [Fish, 1986:57]”.*

Mavlaviylik tariqatiga avval shahar aholisining o'rta va quyi qatlamlari, keyinchalik xos tabaqalar ham kirgan. Ular yig'iladigan joylar mavlaviyaxona, takyaxonalar deb atalgan va u yerda zikru samo' qilishgan. Mavlaviylar boshqa jamoalardan farqli o'laroq, musiqa tinglash, kuylash va gir aylanib zikr tushish marosimlariga alohida e'tibor berishgan. Shuning uchun ham bu tariqatni o'ziga to'q san'atkor va musiqashunoslar ham keng qo'llab-quvvatlagan.

Mavlaviylar fikricha, mutlaq ruh – Ilohning inson qalbidagi zarrasi musiqa ta'sirida, zikr tushish paytida tiniqlashib, poklanadi, ya'ni, o'z-o'ziga yaqinlashadi. Allohga o'z muhabbatini to'laroq ifodalashga yordam beradi. Mavlaviylar “Girdi darveshlar” nomi bilan ham mashhur bo'lganlar [Karimov, 2021:93].

Odatda samo' majlislarida *“Jaloliddin (Rumi) she'rni ovoz chiqazib o'qirdi. She'rdagi ohang uni beqiyos bir kuch ila o'ziga jalb etardi. Ana shu kuchga u darrov bo'ysina qolmas, dastlab boshini o'ng yelkasiga solintirib, quloq solar, so'ng go'yo unga monelik qilmoqchidek, sekin oyoqqa qalqardi. Keyin etagini bar urib, ilk qadam tashlar va chap qo'lini tikka ko'tarib, bilagidan havoda solintirgancha, turgan yerida asta, gir aylanardi.*

Shu ondayoq uning ruhiy nazari o'ngida abadiy aylanishlar-la koinot hayoti namoyon bo'lar: quyosh atrofida sayyoralar uchar, Yer atrofida yetti qavat osmon charx urardi. Ana shu mavzunlik uning butun vujudini qamrab olardi.

Shunda u o'ng qo'lini ham ko'tarib, raqsga tushib, aylana boshlardi. Avval shoshilmay, keyin tezroq, tobora tezroq aylanar, yer-ko'kni to'ldirgan o'sha jahoniy ohang bilan qo'shilishib, mast-alast bo'lib, to o'zni unutmaguncha, gir-gir aylanaverardi, zero, she'r savti, rubob sadosi o'sha ohangning so'lg'in soylari edi [Karimov, 2021:84-85]”.

Mavlaviylikda nega darveshlar aylanib raqsga tushadi, degan savol tug'iladi? *"Nega aynan aylanish? Chunki borliqning asosiy sharti aylanishdir. Elektronlar yadro atrofida 1000 dan 100 000 kmgacha tezlikda aylanadi. Massalari bir-biridan farq qilmaydigan elektronlar turli energiya darajalariga ega va 7 xil orbitalda aylanadi. Elektronning bu tez va cheksiz aylanishi mavjud bo'lgan hamma narsaning mohiyatidir. Koinotdagi hamma narsa bu aylanish tufayli omon qoladi. Yulduzlar, sayyoralar, tanadagi qon, yerdagi hayot, hamma narsa uyg'unlikda aylanadi (Darakchi.uz.)."*

Samo' yig'inlarida ohang jo'rligida so'fiyona she'rlar, asosan Jaloliddin Rumiy g'azallari, ruboiylari o'qilgan. Adabiyotshunos Ibrohim Haqqul "Jaloliddin Rumiy uchun samo' yig'inlari-tiriklikning oromi bo'lgan", deb shunday yozgan: *"Tadqiqotchilarning e'tiroflariga ko'ra, Sharqdagi boshqa mutasavvif shoirlarning ruboiylaridan farqli o'laroq, Rumiyning ko'pchilik ruboiylari samo' majlislarida yaralgan. Samo' esa Rumiy tushunchasida o'ziga xos bir uyg'onish va surur majlisi edi. Shoir uni tiriklikning oromi, jonning joni, deya ta'riflagandi.*

Samo' oromi joni zindagi hast,

Kasi donadki o'ro joni jonast [Haqqul, 2007:79]".

Tariqat piri, shoir va mutafakkir Jaloliddin Rumiy va uning shogirdlari o'zlarini so'fiylar emas, oshiqlar deb atashgan. Ularga (Allohni) bilish yo'lida karvonboshi – mantiq emas, muhabbat edi.

Sanamlarga asiru bandalar, men ko'p zamon oshiq,

Cho'mib ishq uyqusiga sarbasar, men ko'p zamon oshiq.

Tiriklik ibtido aylab, bo'lurdi shu jahon paydo,

Azizlar, oshiq erdim onqadar, men ko'p zamon oshiq.

Kam ermas, yetti ming yil suvratimga bo'ldilar mashg'ul,

Yetishdi borlig'imdin bir samar, men ko'p zamon oshiq...

"Men ermasmu siza sarvar?" – deya lab ochdi Ollohim,

Aning irfonidin topdim asar, men ko'p zamon oshiq.

Maloiklar, maorif taxtini ko'kka ravon aylab,

Balandroq silkitingiz bolu par, men ko'p zamon oshiq.

Albatta, "Jaloliddin (Rumiy) uchun sevgi – butun borliqni harakatga keltiruvchi kuch edi...

Mutlaqqa intilgan Jaloliddin (Rumiy) uchun oliy ishq – haqiqat ishq edi...

Oq soqoli ko'ksiga tushgan chol (Jaloliddin Rumiy) tun qorong'usini oshiqona g'azallarga to'ldirib, charx urarkan, bu so'fiylar uchun shunchaki nash'ali raqsi samo' emas, balki ishqdan mast-alast bo'lib, olam bilan qo'shilish-qovushish marosimi edi [Haqqul, 2007:79]".

Jahon so'z san'atining buyuk siymolaridan biri bo'lmish "Jaloliddin (Rumiy) ilgari (Shamsiddin Tabriziyni uchratguncha) muridlarga saboq, mo'minlarga fatvo berar, va'z aytar, shogirdlarga pand-nasihat etar, ulamolar bilan bahslashar edi.

Endi esa va'zu duolar she'ru musiqiy bilan oh-faryodlar, raqsu taronalar bilan almashindi. Ilgari u hamisha ma'yus, hamisha boshi egik edi. Endi esa yuzlari yorishib, sevinchu sururga to'lib yurardi. Qo'liga kitob olmas, ularni nay va

rubobga almashgan edi. O'gitlar, fatvolar, bahsu munozaralar bari ortda qolgan edi.

U (Jaloliddin Rumi) she'ru musiqani deb, do'sti (Shamsiddin Tabriziy) ishtirok etadigan majlisi samo'ni deb hamma narsadan voz kechdi [Fish, 1986:192]". Chunonchi, Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat"da Shayx Bobo Kamol Shams Tabriziyga Rumiyldek musohib uchrashini bashorat qilganini yozgan: "Jaloliddin (Rumi)ni o'z maslakdoshiga aylantirgan Shamsiddin (Tabriziy) uni yangicha yo'lga – o'z ichki dunyosini erkin ifodalash yo'liga boshladi, zero, bu Shamsiddin (Tabriziy)ning ham asl mohiyatini ifoda etardi.

Bu yo'l-majlisi samo' edi. Musiqiy, raqs Jaloliddin (Rumi)ni shunday holatga solardiki, oshufta g'azallar o'z-o'zidan oqib kelaverardi. Shamsiddin Tabriziy uni shoirga aylantirdi [Fish, 1986:196]". Darakchi.uz. saytidagi "Nega "semazen"larning boshi aylanmaydi? So'fiylarning samo' raqsi haqida nimalar ma'lum?" nomli maqolada yozilishicha, bugungi kunda "samo' raqsi Mavlono Jaloliddin Rumiyl ilhom bilan yaratilgan va rivojlangan dunyodagi eng sirli raqs sifatida tanilgan. Mavlonoga esa Shams Tabriziy o'rgatgandir. Darhaqiqat, chuqurroq qaralsa, bu Mavlaviy darveshlarning zikr marosimidir. Nay kabi nozik cholg'u asboblari jo'rligida qo'llarini ikki tomonga ochib, o'ng kaftini osmonga, chap kaftini yerga qaratib, Xudodan olib, xalqqa berish kabi tushuniladigan marosim sifatida umumlashtirish mumkin. Bu yerda musiqa mulohaza qilishga yordam beruvchi vositadir."

Raqsga tushayotgan girdi darveshlarning kiyimlari ham o'z ma'no-mohiyatiga ega: "Tennure (Oq kiyim) – poklik va nafsning kafani, sikke esa darvesh toji (uzun bosh kiyim), nafsning qabr toshini, qora nimcha esa ruh ramzidir. Quloqlari tangalar bilan yopilgan. Bu esa dunyoni eshitmasdan yolg'iz Allohga yuzlanishni ifodalaydi."

Hozirgi kunda Turkiyada "samo' raqsiga raqs tushuvchi (mavlaviy) darveshlarni "semazen", samo' o'ynaladigan joyga "samo'xona" deyiladi. Samo'xonaning doirasimonligi koinotning timsolidir.

Nega "semazen"larning boshi aylanmaydi?

Aylanayotgan darveshlar xuddi yerning 23 darajalik burchagi kabi boshlarini 20-25 daraja chapga burishadi. Bu egilish ichki quloqqa ta'sirlarni neytrallashtiradi va bosh aylanishiga olib kelmaydi. Shu bilan birga ular faqat bir nuqtaga, chap qo'lning bosh barmog'iga qarashadi. Darveshlar raqs davomida atrofdagi narsalarga ahamiyat bermaydilar, ular hamma narsani tuman holatida ko'rishadi.

Nay ilohiy nafasni ifodalagani uchun puflanadi. Darveshlar bir vaqtning o'zida kaftlari bilan yerga urishadi. Bu zarba qiyomat kuni va Sirot ko'prigini anglatadi. Darveshlarning o'rnidan turishlari koinot shakllanganidan dalolatdir.

Ko'rinib turibdiki, bu raqs oddiy ko'ngilochar raqs emas, balki, har harakatida ilohiy ma'no yashiringan raqsdir".

XIII asrda Jaloliddin Rumiyl tomonidan asos solingan mavlaviylik sunniy tariqatida darveshlar baland ovoz bilan raqs va musiqa qilib, zikr qilganlari uchun

G'arbda, odatda ularni "charx urib aylanuvchilar" yoki raqqos darveshlar deb ham ataganlar.

Ularning tashqi ko'rinishdagi farqlari darveshlik kulohidir, chunki qalpoq kiyib yurishga odatlanganlar [Po'latov, 2011:122].

Jaloliddin Rumiy davridan buyon mavlaviyaning asosiy bayrami Navro'z bo'lgan. Juma kunlari mavlaviy so'fiylar o'zlari istiqomat qilayotgan xonaqohlarda payg'ambar va tariqat rahbariga bag'ishlangan ayni sharif deb ataluvchi ommaviy zikr va samo' majlislari tashkil qilganlar [Islam, 1991:199]. Radiy Fish iborasi bilan aytganda, "*shu-shu Jaloliddin (Rumiy) hech qachon madrasa so'risiyu masjid minbariga chiqmadi. Mushoira va majlisi samo' – u o'z yangi e'tiqodini e'lon etadigan minbar bo'ldi* [Fish, 1986:202]".

Jaloliddin Rumiy davrida "Samo'" sulton (saljuqiylar hukmdori) poytaxti Ko'nyoda odat tusini oldi. O'zini izzatlaydigan har bir savdogar, amaldor va bek o'z qo'rg'oni, bog'i, uzumzorida shunday majlislar tuzar, ularda Shams (Shamsiddin Tabriziy) va Mavlono (Jaloliddin Rumiy) ishtirok etishmasa, izzat nafsiga og'ir olar edi.

Mavlono (Jaloliddin Rumiy) uchun yangi e'tiqodini ayon etish usuli bo'lmish majlisi samo' ularga mo'g'illar ofatiyu, saljuqiylar davlatining sharmandali zavolini unutishga yordam beruvchi bir ermak edi. Lekin Jaloliddin (Rumiy) she'rlari uchun bu – ilk bor ochilgan keng maydon edi.

Mavlono gohida Shamsiddin Tabriziy va eng yaqin do'stlariga ham aytishga jur'at etolmagan fikrlarni she'rga solib, samo' majlisida aytardi:

Sening kufring oldida imon nadur?

Samandar oldida chivin jon nadur?

Imon – suvdir, kufr – tuproqdir qaro,

Lekin bari kuldir otashing aro.

Garchi imon – shamdir, kufr – shabiston,

Lekin quyosh chiqqach, deyishar hamon.

"Bizga zarurat yo'q, topaylik barham,

Imon – din otidir. Shundoq bo'lsa ham.

O'shandoq ot oshiqlarga na hojat,

Ularga ishq aro shu'ladin sur'at [Fish, 1986:209]".

"Nasoyim ul-muhabbat" asarida yozilishicha, kunlardan bir kuni shunday voqea ro'y beradiki, zargar Salohiddin (Zarkub) zargarlik do'konidan ham voz kechib, Mavlono Jaloliddin Rumiyning samo' yig'inlariga qo'shiladi: "*Mavlono Jaloliddin Rumiy zarkublar hovlisidin o'tardi, alarning zarbi unidin alarg'a hol voqe' bo'lubdur va samo'ga kiribdurlar. Shayx Salohiddin (Zarkub) ilhom bila do'kondin sekrib chiqibdilar va boshin alarning oyog'iga qo'yubdur. Va Mavlono hazratlari (Jaloliddin Rumiy) aning boshin ko'tarib, iltifot va navozish qilib, peshindin namozi digargacha Mavlono hazratlari samo'da ermishlar* [Alisher Navoiy, 2012:363]".

Bor erdi bunda bir zargar do'koni,

Ko'z ochdi chashmai mehri jahoniy.

Ajab, ma'nosi yuksak, chehrasi pok,

Boqib men komron, sarmast, yaqo chok [Fish, 1986:229].

Darhaqiqat, “*qishning boshlarida zargar Salohiddin (Shayx Salohiddin ibn Faridun Ko‘naviy Zarkub) hunarmandlarning o‘zga oqsoqollari bilan qo‘shilishib, Mavlono (Jaloliddin Rumiy) va Shamsiddin (Tabriziy)ni majlisi samo‘ga taklif qildi. Shoir raqs tushib, badiha aytib, hammani o‘z jazavasiga asir etdi. Mashshoqlar holdan toyishib, ketma-ket o‘rin almashdilar. Ammo shoir charchamadi. Ruhiyat bazmi surunkasiga ikki kechayu ikki kunduz davom etdi* [Fish, 1986:214-215]”.

Muxtasar qilib aytganda, Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” va Radiy Fishning “Jaloliddin Rumiy” asarlari mavlaviylik tariqati va samo‘ yig‘inlari mohiyatini anglab yetishga ko‘maklashadi. Albatta, mavlaviylarning ushbu samo‘ yig‘inlari mumtoz adabiyot va musiqa san‘atini rivojiga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. TAT, O‘ninchii jild. T.: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2012.-B.363.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 17-tom. T. Fan, 2001. –B.504.
3. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. T. G‘.G‘ulom nomidagi ASN, 1983.-B.30.
4. Alisher Navoiy: Qomusiy lug‘at. T.: Sharq NMAK BT, 2016.-B.498.
5. Abu Homid G‘azzoliy. Kimiyoi saodat. T. Adolat, 2005.-B.354.
6. Abdurahmonov A. Saodatga eltuvchi bilim. T.: Movarounnahr, 2005.-B.379.
7. Komilov N. Tasavvuf. Birinchi kitob. T.: Yozuvchi, 1996.-B.156.
8. Karimov S. Tasavvuf falsafasi. Samarqand, 2021.-B.60.
9. Fish R. Jaloliddin Rumiy. Tarixiy-biografik roman. T.: G‘.G‘ulom nomidagi ASN, 1986. –B. 66.
10. Haqqul I. Taqdir va tafakkur. T: Sharq NMAK BT-2007.79-b.
11. Po‘latov H. Mamatov M. Tasavvuf tarixidan lavhalar. T.: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2011.-B.122.
12. Islam. Ensiklopedicheskiy slovar. M.: Nauka, 1991.-S.199.
13. Qorayev Sh. Samo‘ yig‘inlari // Jahon adabiyoti.-Toshkent, 2020.- № 8. – B.144-147.
14. Qorayev Sh. Tasavvuf shayxlarining raqsu samo‘ yig‘inlari (Alisher Navoiy asarlari asosida)” / “International Scientific Conference Modern Scientific challenges and trends” nomli Xalqaro Polsha konferensiyasi materiallari to‘plami. Issue 11 (33), Part 1, Warsaw. Poland, Wydawnictwo Naukowe “iScience”, November 30 th, 2020.-P. 87-92.
15. Qorayev Sh. Temuriylar davri samo‘ yig‘inlari. // Vestnik Tadjikiskiy pedagogicheskiiy instituta.-Pendjikent, 2019.-№2.B. 840-844.
16. Qorayev Sh. Ishq ahllariga ohu vovaylo soldi // “Qashqadaryo”, Qarshi, 2020 yil 7 fevral. №010(15650)-son. -B.4-5.
17. Qorayev Sh. Tasavvuf shayxlarining samo‘ yig‘inlari va Alisher Navoiy (Alisher Navoiy asarlari ma‘lumotlari asosida) / “Tarixiy manbashunoslik, tarixnavislik, tarix tadqiqotlari metodlari va metodologiyasining dolzarb masalalari” mavzuidagi Respublika XIII ilmiy-nazariy konferensiyasining ilmiy materiallari. Toshkent, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2021 yil.-B. 378-383.

18. Qorayev Sh. Mir Kamoliddin Husayn Gozurgohiy samo' yig'inlari va Alisher Navoiy// "Sanduvoch", Qarshi. 2021 yil 20 avgust. №15(448).-B.4.
19. Qorayev Sh. Raqsu samo' yig'inlari. –Qarshi: Intellect, 2023.-B.52.
20. <https://www.old.islamonline.uz/index.php/item5-navoiy>.

Mirzaaxmedova Maxliyo,
O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya akademiyasi
Ijtimoiy fanlar va chet tillari kafedrasi katta o'qituvchisi

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MA'RIFIY SHAXS TAKOMILI

Annotatsiya: Bu maqola Alisher Navoiy ijodining asosiy jihatlarini – ma'rifat, ilm, axloqiy kamolot va komil inson tushunchalarini yoritib beradigan chuqur ilmiy va badiiy tahlilga asoslangan. U Navoiy asarlarida insoniy fazilatlar qanday tarannum etilganini, ilm va ma'rifatning inson hayotidagi o'rnini, shuningdek, axloqiy qadriyatlarning qanchalik muhim ekanini tushuntiradi.

Kalit so'zlar: ma'rifat, ilm, axloqiy kamolot, komil inson, insoniy fazilatlar, axloqiy qadriyatlar

Annotation: This article is based on an in-depth scientific and artistic analysis that highlights the key aspects of Alisher Navoi's work—enlightenment, knowledge, moral perfection, and the concept of the ideal human. It explains how human virtues are glorified in Navoi's works, the role of knowledge and enlightenment in human life, and the significance of moral values.

Key words: enlightenment, knowledge, moral perfection, ideal human, human virtues, moral values

Alisher Navoiy ijodini kuzatadigan bo'lsak, u nihoyatda rang-barang va boy ekanligiga guvoh bo'lamiz. Alisher Navoiy ma'rifatli shaxsni ilmu donish egasi, axloqiy barkamollikka erishgan, nafsini jilovlay oladigan va xalq manfaatini birinchi o'ringa qo'yadigan inson sifatida tasvirlaydi. Mutafakkir shoir ma'rifatni "Ma'rifatulloh – Ollohn tanish" deydi, va "Hayrat ul abror"ning "Avvalgi munojot" bobida Alloh taolo Odamni go'zal suratda yaratib yani unga o'zini tanitgani – ma'rifatli qilganini yozib shunday deydi:

Ma'rifatingkim qila olmay sifat

Qilding ani orifi ul ma'rifat [Alisher Navoiy, 2006: 6].

O'zbek mumtoz adabiyotida ma'rifatli shaxs deganda ilmiy, odobli va axloqli shaxslar tushuniladi. Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Ahmad Yassaviy kabi buyuk mutafakkirlar ijodida ma'rifat insonni yuksaklikka olib chiquvchi asosiy omil sifatida qaraladi. Ayniqsa, Navoiyning asarlarida komil inson – ilmga chanqoq, adolatparvar, saxovatli va kamtarin bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi. U ilm va ma'rifatni faqat shaxsiy kamolot uchun emas, balki butun jamiyat ravnaqi uchun zarur deb biladi. O'zbek mumtoz adabiyotida ma'rifatli inson jamiyat taraqqiyotining poydevori sifatida tasvirlanib, bunday shaxsning o'ziga xos fazilatlar doimo madh etilgan.

Navoiy asarlarida insonparvarlik, mehnatsevarlik, do'stlik, muhabbat, vafo, mardlik, halollik, qanoat adolat, oliyjanoblik, yaxshilik va saxovat kabi insoniy fazilatlarni tarannum qiluvchi mavzularda qalam tebratgan.

Navoiy Sharq ilm-fani rivojiga hissa qo'shgan Suqrot, Arastu, Aflotun, va Buqrot kabi olim, fozillar, nasihatg'y pir va hakim obrazlarini keltirish, hamda ularning aqlu donishda tengsiz ekanini tasvirlash orqali kelgusi avlod uchun qimmatli maslahatlar berib o'tgan.

Axloq masalasida Navoiy asarlarining o'ziga xos xususiyati shundaki, u asarlarida hayosizlikni tasvirlovchi obrazlarni yaratmaydi. Shunisi xarakterliki, Navoiy asarlaridagi qahramonlarining hayotida "uyat o'limdan qattiq" tamoyili amal qiladi. Masalan, "Hayrat ul abror" ning oltinchi maqolatini odob-tavozu' masalalariga bag'ishlab, qimmatli fikr va mulohazalarni, hikmatlarni bayon etgan Navoiy, No'shiravon haqida hikoya keltiradi. No'shiravon podshoh bo'lishiga qadar kunlardan birida yori bilan chashma xilvatida o'tirib, unga qo'l uzatayotganida ko'zi nargis guliga tushib, qo'lini tortib oladi. Chunki nargis ko'zni eslatadi, ko'z (birov) oldida yorga qo'l uzatmoq odobdan emas:

Aysh, Navoiy, necha dilkash durur,

Lek adab birla hayo xush durur [Alisher Navoiy, 1960: 852].

Farhod obrazidagi hayo va kamtarlik uning mehnatsevar va kamtar yigit bo'lib, o'zining odob-axloqi bilan boshqalarga o'rnak bo'lishi, Shirin bilan uchrashuvlarida u doimo o'zini e'tiqodli, hurmatli va hayo doirasida tutishi, bu nafaqat Shiringa bo'lgan hurmatining ifodasi, balki uning komil inson sifatidagi uning fazilatini ko'rsatadi. Shirin obrazidagi nazokat va hayo esa bu uning Farhodga nisbatan his-tuyg'ularini ifoda etishda u har doim e'tiqodli va bosiqlikni saqlashi kabi xususiyatlari orqali ko'rinadi. Farhod va Shirin hayosiz harakat bilan amalga oshishi mumkin bo'lgan visol damlaridan voz kechadilar, hayosizlikdan o'limni afzal ko'radilar [Rustamov A. 1979: 24].

Nafsni tiyish va uni poklash masalalari ham juda ko'p murojat qilgan mavzu hisoblanadi. Shoir nafs shaytondan ham battarroq dushmandir deb uni ko'pgina yomon ishlarga boshlashi haqida yozadi. Nafsga berilgan odam Allohni unutadi. Nafs ustunlik qilsa, inson havoyi istaklar iskanjasiga tushadi. Nafs tufayli inson hayvondan ham tubanroq bo'lib qoladi va bunday kishilarga mehr-shafqat, muruvvat, bag'rikenglik kabi ijobiy hissiyotlar begona bo'lib qoladi. Shu jihatdan "Lison ut-tayr" asarida tasvirlangan qushlar o'rtasidagi suhbat diqqatga sazovor. Qushlardan biri Hud-Hudga quyidagi savolni beradi: "Mening ko'nglumga mol-dunyo behad muhabbat soldi, men dunyosiz o'z hayotimni tasavvur etolmayman. Buning oqibati qanday bo'ladi? Hudhud (murshid, shayx, savol beruvchi qush-muridning ramzi): sening qalbingni hirs jomi mast aylagan ekan", deb javob beradi. Bu illatga chalingan odamlar hayoti yaxshi bo'lmaydi, chunki ular boylikka ruju qo'yib odamgarchilikdan yuz o'giradilar, johillik asoratiga duchor bo'ladilar [Xayrullayev M, 1995: 178].

Nafs bu o'zini o'ylash. Tasavvuf talab etgan tiyilish, qanoat, sabrlilikni bilmaslikdir. Bu dunyodagi rohatni faqat nafsini qondirishda deb bilish, boshqalarni

o'ylamaslik, yulg'ichlik, va vahshiylik illatlarga berilish odamni iymonu e'tiqoddan ayirishdir.

Alisher Navoiy ilmni yuksak qadriyat sifatida ulug'lagan va uni insonni kamolotga yetkazuvchi eng muhim vosita sifatida ta'riflagan. Uning ijodida ilm olish va uni tarqatish nafaqat individual rivojlanish, balki jamiyatni taraqqiyotga yetaklovchi asosiy omil sifatida qaraladi. Quyida Navoiyning "Hayrat ul-Abror" dostonida ilmning qadri ta'rifi quyidagicha keltirilgan:

"Bilim bir ulug' nurki, anglamag'ay,

Aning ruhi yo 'q, kimki u birlamag'ay " [Alisher Navoiy, 1991:226].

Ma'nosi shuki, ilm buyuk bir nurdir, uni anglamagan inson ruhan yo'qdir, ya'ni u haqiqiy inson bo'lolmaydi degan tarifni beradi.

"Farhod va Shirin"da esa ilm, mehnat orqali inson hamma joyda hurmat qozonishi haqida quyidagi baytda keltirilgan.

"Ilm aro anglamak o'zlikni anga,

Kimsa topgay yo 'l uzlikni anga. " [Alisher Navoiy, 2006: 51].

Navoiy "Nasoyim ul-Muhabbat" asarida ilmning tasavvufiy jihatlarini yoritadi. Uning fikricha, ilm va ma'rifat nafaqat dunyoviy muammolarni hal qiladi, balki insonni ilohiy haqiqatga yaqinlashtirishi haqida quyidagi hikmatni keltiradi: "Ilmning gultoji adabdir, ilmni egallagan kishining eng yuksak ziynati esa hayodir" [Alisher Navoiy, 2012: 512]. Bu hikmatning ma'nosi orqali Navoiy ilmga ega bo'lgan odam odob va hayo bilan ziynatlanishi shart degan fikrni keltirgan.

"Mahbub ul-Qulub"da ilmning amaliy ahamiyati haqida so'z ketadi va Navoiy quyidagi baytni keltiradi:

"Kimki bilmadin o'qidi, bilmay turdi,

Aysh maydonida tug'ilgan emdi durdi."

Navoiy bu asarda ilm olishni faqat nazariy bilim sifatida emas, balki uni amalda qo'llash zarurligini ta'kidlaydi.

Komil insonning muhim fazilatlaridan biri uning qanoatli bo'lishidir. Asarda qanoatga shunday ta'rif beriladi: "Qanoat– istig'no sarmoyasidur va sharaf va izzat piroyasidur. Muflisi qone' g'aniy va shohu gadodin mustag'niy. Tama mazallatg'a dalil va g'aniyi tome' xoru zalil. Tama' bila ulkim ola olur va olmas, bu adami tama' hech saxovatdin qolmas. Bu nav' saxo ahli karimdur va tama' xayli laim" [Alisher Navoiy, 1966: 66]. Qanoatda tinchlik va farog'at bo'lganiday, aksincha, ta'mada razillik va uqubat bor.

Shu asarning "Yaxshi fe'llar va yomon xislatlar to'g'risidagi" qismida Qanoatga quyidagicha ta'rif berilgan: "Qanoat – bir chashmadirki, olgan bilan uning suvi qurimaydi; u bir xazinadirki, undagi boylik sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug'i izzat va shavkat hosilini beradi; u bir daraxtdirki, unda qaram bo'lmaslik va hurmat mevasi bordir"[Alisher Navoiy, 1966:203].

Asarning uchinchi qismidagi ta'riflar bir-biridan qimmatbaho ma'naviy duru gavharlardir. Xususan, saxovat va himmat to'g'risidagi ta'rifda ko'ngil mulkini zabt etuvchi quyidagi mushohadalar mavjud: "Himmat ahlining ixtisosi – saxovatdir; bu ulug' sifat – pokiza kishilarga xosdir. Odam – bir badan bo'lsa, himmat uning jonidir; himmatlilardan olam ahli uchun yuz ming sharaf va shukuh etishadi...

Himmatsiz odam – xazina topsa ham buyuklarga teng bo'lmas" [Alisher Navoiy, 1966:216-216].

Ulug' shoir boshqa bir asarida naql qilishicha, himmat-saxovat va homiylikni kasbkoriga aylantirgan Hotamtoydan o'zingizdek himmatli boshqa bir kishini ko'rganmisiz, deb so'raydilar. Hotamtoy bir kuni dasht ahliga yuz tuya, son-sanoqsiz qo'ylar so'yib, ziyofat berganini, shu orada toza havo olish uchun dashtga chiqib, o'tinchi cholni uchratganini, uni orqalab olgan tikanlari zahmatidan ozod bo'lib, Hotamtoy ziyofatiga kirib orom olishga da'vat etganini, chol esa rad etib, birov bergan xazinadan ko'ra, o'z qo'l kuchi bilan ishlab topgan bir dirham afzalligini aytib, sen ham Hotamtoy minnatini eshitgandan ko'ra, ushbu tikanli o'tin zahmatini tortaql, deya javob berganini eslaydi va shunday xulosani bayon etadi.

"Bir diram olmoq chekibon dastranj,

Yaxshiroq andinki birov bersa ganj

Ulki bu yanglig' so'zi mavzun edi,

Mendin aning himmati afzun edi"[Alisher Navoiy, 2006: 111].

Mehnat bilan topilgan birgina tanga birov bergan oltindan afzaldir va shu so'zlarni aytgan cholning himmati menikidan baland deb javob beradi. Demak, tamasizlik, qanoat oliyhimmatlikning eng yuksak bosqichi ekan.

Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida ma'rifatli shaxs xususiyatlaridan ilm ahllari, olimlar, ustozlar, ota-onaga hurmatda bo'lish, chiroyli muomala, hunar egallash, haqiqatgo'y bo'lish, oddiy xalqqa rahmdil bo'lish, ularning og'irini yengillatish kabi insoniy fazilatlar keng yoritilgan.

Masalan, Iskandarning yuqorida aytib o'tilgan masalalar yuzasidan olimlar peshvosi Arastuga, donishi zamon Suqrot va Luqmoni Hakimga bergan savollari hamda u zotlarning bu so'roqlarga oqillik bilan bergan javoblari, pandu nasihatlari ifodalangan. Chunonchi, shoh Iskandar:

Ne yo'ldurki, maqsud erur manzili,

Ne ishdiki mahmud erur hosili? [Alisher Navoiy, 2006:75]

ya'ni, qaysi yo'l maqsad manziliga eltadi va qaysi ishning hosili maqtovga arzigulikdir? – deya bergan savoliga donishmand Arastu shunday javob qaytaradi:

Dedi: "Xalqdin o'zni fard aylamak,

Fano ko'yi yo'linda gard aylamak" [O'sha asar, 2006:75].

O'zni bilish va o'zni anglash insoniylikning bosh maqsadi va ma'rifat hosil qilishning poydevori hisoblanadi. Unga tolib bo'lmoq uchun inson bu dunyo ostonasiga qadam qo'ygan. Xo'sh, bu maqsadga qanday erishmoq mumkin va u qay tarzda amalga oshadi? Bu ulug' alloma saboq berganidek, "Xalqdin o'zni fard aylamak" – olam va olam hodisotlaridan ko'ngilni ozod etish, "fano" – o'zdagi barcha illatlardan forig' bo'lish, "man"lik da'vosidan qutulish orqali yuz ochadi. Biroq bu xammaga ham nasib etmaydi. Shoir yozganidek:

Erur rohzan kimki ogoh erur,

Bu yo'lda nekim mosivalloh erur.

Birov shoh vasliga qat' etsa yo'l,

Kerak voqif o'lsa qaroqchidin ul [O'sha asar, 2006:76].

Shoir talqinicha, ko'ngli Haqdan o'zga barcha hoyu havasni tark etgan, ogoh odamgina yo'lovchidir. Eng muhimi, vasl umididagi bu yo'lovchi yo'ldagi "qaroqchi"dan voqif bo'lishi shart.

Bundan tashqari Navoiy shoh obrazini shunday yaratdiki, oddiy jamiyat kishisi ham undagi bu odatlardan o'rnak olib yashash kerakligini ta'kidlaydi.

Shunday misralardan biri:

Nekim o'z qoshingda erur noravo,

Ulusqa ani ko'rma also ravo[Alisher Navoiy, 2006:229].

Navoiy butun umri va ijodi davomida xalqni uni farovonligini o'ylab yashagan ijodkordir. Xalqqa foydang ko'p tegishi bu o'zingga qilgan foydangdir deb quyidagi satrlarda keltiradi:

Naf'ing agar xalqqa beshakdurur,

Bilki, bu naf o'zungga ko'prakdurur [Alisher Navoiy,2011:5].

Navoiy dostonlaridagi hikmatlar zanjiri insonning jamiyatda o'rin topishi, izzat-martaba obro'-e'tiborga ega bo'lishi, odamzodning ma'naviy, axloqiy, ruhiy kamolotida ham benihoya katta xizmat qilishini ko'rsatib berdi. Mazkur dostonlarni o'qish, ulardagi ma'rifiy shaxslar mohiyatini tahlil qilish orqali biz ulug' Navoiyning bu boradagi qarashlarini to'g'ri anglaymiz. Navoiy asarlarini tahlil qilib, shuni xulosa qilish mumkinki, adib ma'rifatli shaxslarni va ularga xos ijobiy sifatlarni kuylash orqali kelajak avlodga juda ham muhim bo'lgan adabiy meros qoldirgan.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Хамса. Ҳайратул-аброр. Фарҳод ва Ширин. ТАТ.Ўн жилдлик, Ж. 6. – Тошкент: – 6 б.
2. Алишер Навоий. «Хамса». –Тошкент: «Фан», 1960, –852 б.
3. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Ғафур ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент.1979.- 24 б.
4. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар..Академик М.М.Хайруллаев таҳрири остида. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Олий ўқув юртлари талабалари учун қўлланма сифатида тавсия этилган. Ўзбекистон. – Тошкент: 1995. – 178 б.
5. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. МАТ. 20 жилдлик, Ж. 7. –Тошкент: Фан, 1991. – 226 б.
6. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин (Насрий баёни билан) Нашрга тайёрловчилар: Абдуқодир Ҳайитметов ва Ваҳоб Раҳмонов. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2006. – 51 б.
7. Alisher navoiy. To'la asarlar to'plami 10 jildlik. Holot Sayyid Hasan Ardasher. Holoti Pahlavon Muhammad. Nazm ul-javohir, **Nasoyim ul-Muhabbat, Muhokamat ul-lug'atayin, Mezon ul-avzon, Arba'in, Siroj ul-muslimin, Munojot.** – Тошкент: G' G'ulom 2012, - 512 b.

8. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Муншаот. Вақфия.15 томлик.13 том. – Тошкент: Ғафур Ғулом. 1966,– 66 б.
9. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Муншаот. Вақфия.15 томлик.13 том. (илова, изоҳ ва таржималар) – Тошкент: Ғафур Ғулом. 1966, – 203 б.
- 10.Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр (Насрий баёни билан).Нашрга тайёрловчи: Азиз Қаюмов. –Тошкент.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2006. –392 б. (Боқий сатрлар).111 б.
- 11.Алишер Навоий. Садди Искандарий. (Насрий баёни билан).Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Тошкент: 2006. – 75 б.
- 12.Алишер Навоий.Ҳикматлар.Тўпловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент: “O‘zbekiston” 2011, – 5 б

Nasirdinova Yorkinoy,
 filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
 Qo'qon universiteti Andijon filiali,
 Tillarni o'qitish kafedrası mudiri.

“ALISHERBEK NAZIRI YO‘Q KISHI ERDI...”: NAVOIY OBRAZI MARK TOUTANT TALQINIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada fransuz olimi Marc Toutant talqini asosida Alisher Navoiy siymosining ilmiy-badiiy tahlili berilgan. Navoiyning adabiy merosi, xususan, uning ijodidagi nazira (imitatsiya) va qayta yozish (réécriture) tamoyillari Toutantning “Un empire de mots” monografiyasi asosida yoritilgan. Muallif, G‘arb orientalistik an‘analari va sobiq sovet davri yondashuvlarini qiyoslab, bu ikki oqimning Navoiyga munosabatidagi tafovutlarni ko‘rsatadi. Orientalistlar Navoiy ijodini ko‘pincha fors adabiyotiga ergashuv nuqtai nazaridan ko‘rgan bo‘lsa, sovet olimlari uni milliy dahoga aylantirib, asarlarining original jihatlarini bo‘rttirib ta’kidlaganlar. Maqolada uch davr – sharqshunoslik, sovet va mustaqillik davrlarida – Navoiy merosining qabul qilinishi tahlil qilinib, har bir bosqichning xususiyatlari ochib berilgan. Xususan, mustaqillik davrida Navoiyni ulug‘lash va dunyoga tanitish borasida amalga oshirilgan ishlar, hamda ilmiy izlanishlar davomiyligida kuzatilayotgan holatlar tilga olingan. Muallif xulosasiga ko‘ra, Alisher Navoiy fenomenini to‘laqonli anglash uchun uning ijodiy metodi – o‘tmish merosini ijodiy qayta ishlash mahoratini – e’tibordan chetda qoldirmaslik zarur. Maqola davomida keltirilgan iqtiboslar va manbalar Navoiy talqinining turli qirralarini yoritib, ilmiylik va badiiy obrazlilik uyg‘unligida Navoiy siymosini yanada ravshanroq tasavvur etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Marc Toutant, taqlid, qayta yozish, sharqshunoslik, sovet davri, mustaqillik davri, Navoiy merosi

Abstract: This article presents a scholarly-literary analysis of the figure of Alisher Navoiy as interpreted by French scholar Marc Toutant. It explores Navoiy’s literary legacy with a particular focus on the principles of imitation and rewriting

(creative imitation and *réécriture*) in his works, based on Toutant's research and the sources he cites. The author compares Western orientalist and Soviet-era approaches to Navoiy, highlighting the differences in their attitudes: Western orientalists often viewed Navoiy as an imitator of Persian literary traditions, whereas Soviet scholars elevated him as a national genius, emphasizing the original aspects of his oeuvre. The article examines how Navoiy's legacy was received during three periods – the Orientalist (pre-Soviet) era, the Soviet era, and the post-independence period – and outlines the characteristics of each stage. In particular, it discusses the post-independence efforts to glorify Navoiy and promote him globally, as well as the continuities observed in scholarly research on Navoiy. The author concludes that a comprehensive understanding of the phenomenon of Alisher Navoiy requires not overlooking his creative method of reworking classical heritage. The quotations and sources throughout the article shed light on various facets of interpreting Navoiy, combining academic rigor with vivid literary expression to provide a clearer vision of the poet's multifaceted persona.

Keywords: Alisher Navoiy, Marc Toutant, imitation, rewriting, Orientalism, Soviet period, independence era, Navoiy's legacy.

KIRISH

Alisher Navoiy ma'naviy merosi – ayniqsa, XV asr Markaziy Osiyosi kontekstida – ko'p qirrali va ko'p qatlamli hodisadir. Ushbu murakkablikni o'rganishda zamonaviy tadqiqotchilar orasida **Marc Toutant**ning qarashlari alohida e'tiborga loyiq. Uning tahlillari Mir Alisher Navoiy ijodining shakllanishi, mohiyati va mazmunini yanada teranroq ko'rishga yordam beradi. Aynan Toutant, Yevropada Navoiyda “imitatsiya” (ijodi taqlid) va “yangilik” (original ijod) o'rtasidagi murakkab muvozanatga diqqatni jalb qilgan muhim olimlardan biri sifatida tanildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur Alisher Navoiyga nisbatan o'zining mashhur bahosini “Alisherbek naziri yo'q kishi erdi” degan so'zlarda ifoda etadi. Marc Toutant nazarida, Boburning bu fikri o'sha davr madaniy-millatlararo aloqalarini anglashda kalit rol o'ynaydi. Zero, Navoiy ijodining tiklanishi va sharq adabiyotida o'ziga xos mavqe egallashida turkiy va forsiy madaniyatlarning uzviy aloqadorligi yotadi.

Toutant, eng avvalo, Navoiy ijodidagi “imitatsiya” – tatabbu' masalasiga e'tibor qaratadi. Garchi Navoiy fors adabiyoti an'alaridan – Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy kabi ustozlardan – ilhomlangan bo'lsa-da, Toutant uni “faqat taqlidchi” deya cheklab bo'lmasligini ta'kidlaydi. Aksincha, forsiy matnlarni chig'atoy tiliga ijodiy tarzda “qayta yozish” (*réécriture*) orqali Navoiy yangi, original bir badiiy olam yaratganini ko'rsatadi.

XV asrda temuriylar saltanati fors madaniy an'analari bilan turk-mo'g'ul madaniyati tutashgan noyob makon edi. Marc Toutant fikricha, Navoiy ijodining shakllanishi, aslida, ushbu madaniy birikishning sarmahsul natijasidir. Hirot – bir tomondan fors adabiy-madaniy poytaxti, ikkinchi tomondan esa turkiy tildagi ijodga poydevor bo'lgan muhit – Navoiy ijodini ikki tilda birday yetuk namoyon qilishga sharoit yaratgan.

1. Marc Toutant talqinida Navoiy siymosi: imitatsiya va qayta yozish masalalari. Toutant Navoiy ijodini “imitatsiya” (tatabbu’) fenomeni prizmasida ko‘rilishini ochiq ta’kidlaydi. Muallifning qayd etishicha, Navoiy o‘z zamonasidagi eng yirik ijodkorlardan biri, “*chig‘atoy adabiyoti*”ning (*littérature chaghatay*) ilk buyuk vakili (*premier grand représentant*) deb e’tirof etilgan bo‘lsa-da, uning ijodi tuzilish jihatidan “*une texture déconcertante*” – ya’ni g‘ayrioddiy darajada murakkab bir tuzilishga ega. Bu yerda muallif “*texture déconcertante*” iborasi orqali Navoiy merosining kutilmagan darajada murakkab va rang-barang ekanini ta’kidlab, uni oddiy tushunchalar doirasiga sig‘maydigan hodisa sifatida tasvirlaydi. Toutant Navoiy obrazini ko‘p qirralilik konsepsiyasi bilan talqin qiladi: Navoiy buyuk adib sifatidagina emas, balki asarlari “deconcertant” (hayrat uyg‘otuvchi) tuzilishga ega ijodkor sifatida talqin etiladi [Toutant, 2016: 51].

Shuni alohida ta’kidlash joizki, muallif Navoiy ijodini tatabbu’ orqali tavsiflar ekan, bu holatni tanqidiy nuqtai nazardan emas, balki ilmiy kuzatuv sifatida tilga oladi. Matn ohangida Navoiyga nisbatan katta hurmat saqlanadi: Navoiy ona tilida (chig‘atoy tilida) yuksak badiiy asarlar yaratgan ilk buyuk adib sifatida e’tirof etiladi. Biroq ayni paytda muallif uning ijodiy yo‘lini mavjud adabiy an‘analarga tayangan holda rivojlangan original san‘at deb tushuntiradi. Toutantga ko‘ra G‘arb tadqiqotchilarining aksari Navoiy asarlaridagi keng qamrovli qayta yozmalar (*réécriture*) qarshisida tobora dahshatga tushgan va shu sababdan ham uni haqiqiy ijodkor sifatida emas, balki fors adabiyoti durdonalarini o‘z ona tiliga ko‘chirib “moslashtirgan adib” sifatida ko‘rishga moyil bo‘lganlar. Matnda bu holat quyidagicha ifodalanadi: g‘arb olimlari, “...*décontentancés par l’ampleur des réécritures...*”, ya’ni Navoiy asarlaridagi qayta yozishlar miqyosi oldida dovdirab, “ko‘pincha matnlarni sinchiklab o‘qib chiqish o‘rniga, shoirmi to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjimon yoxud hech bo‘lmaganda fors adabiyotining go‘zal namunalari “*adaptateur*”i (moslashtiruvchisi) sifatida tasavvur qilish bilan cheklandilar”. Muallif mazkur fikrini “*ils se contentent ... de faire du poète, sinon un traducteur, du moins une sorte d’adaptateur des belles lettres persanes au profit de son idiome maternel*” deya bevosita bayon etadi [Toutant, 2016: 52]. Bu iqtibosdan anglashiladiki, G‘arb sharqshunosligidagi ilk tadqiqotlarda Navoiy ko‘p hollarda mustaqil original ijodkor emas, balki fors adabiyoti yutuqlarini turkiy (ona) tilida takror ishlab bergan muallif sifatida talqin qilingan.

Toutant Navoiyga doir talqinini keng tarixiy-adabiy kontekstga joylashtiradi. Eng avvalo, manba boshida Navoiy shaxsining zamondoshlari xotirasidagi o‘rni eslatilib o‘tiladi. Xususan, o‘z tadqiqotining II bobini Zahiriddin Muhammad Boburning Navoiyga bergan mashhur misralari bilan boshlaydi: “Alisherbek naziri yo‘q kishi edi...”. Boburning fikricha, Alisher Navoiy turkiy (chig‘atoy) tildagi adabiyotning eng ulug‘ namoyandasi bo‘lib, undan avval bu tilda hech kim Navoiychalik ko‘p va yaxshi asar yozmagan edi. Shu bilan birga, muallif Boburning Navoiy forsiy ijodi haqidagi tanqidiy mulohazasini ham keltirib o‘tadi: “ba’zi abyoti yomon emastur, vale aksar sust va furudtur». [Bobur, 1996: 171b]. Boburning bu tanqidi, aslida, Navoiy ijodidagi tatabbu’ jihatni ko‘rsatadi, ya’ni Navoiy fors tilida

ijod qilganida ustoz Jomiy darajasida yetuklik ko'rsata olmagani, ammo turkiy til she'riyatida beqiyos yutuqlarga erishgani ta'kidlaydi. [Toutant, 2016: 52]

Toutant Boburning ushbu so'zlarini eslatib, Bobur tomonidan Navoiyga berilgan baho bejiz emas, balki avlodlar davomida shakllangan bir ilmiy xotiraning tarkibiy qismi ekanini ta'kidlaydi. Boburdan oldin ham keyin ham Sharq tarixchi va adabiyotshunoslari Navoiy siymosiga katta e'tibor qaratganlarini aytib o'tadi. Manbada bu holat "une mémoire édiflée par des générations de chroniqueurs" – ya'ni "bir necha avlod xronolog-tarixchilar tomonidan barpo etilgan xotira" deb ta'riflanadi. Masalan, XV–XVI asrlar tarjimai hol va tazkira mualliflari – Amir Davlatshoh Samarqandiy, Xondamir, Abdulloh Marvārid – Navoiy haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan bo'lsa, keyinchalik Vasifiy, Mirzo Haydar Do'g'lat kabi tarixchilar bu xotirani davom ettirganlarini tilga olib, Navoiyga oid rivoyat va ma'lumotlar Sharq an'anaviy manbalarida uzluksiz saqlanib kelganiga ishora qiladi [Toutant, 2016: 52].

Shu tariqa, Toutant Navoiyga yondashuvini Sharqning ichki adabiy-tarixiy an'anasi fonida boshlaydi. Bunda Navoiy nafaqat shoir va adib, balki tarixiy shaxs sifatida ham ulug'langanini, xotirasi yillar davomida muqaddas meros sifatida qaralganini ko'rsatadi. Bu kontekst Navoiy siymosini faqat G'arb pozitsiyasidan tahlil qilish biryoqlamalik bo'lishini eslatadi. Ayni paytda, muallif Navoiy ijodining xususiyatlarini tushuntirish uchun forsiylashgan XV asr adabiy muhitiga murojaat qiladi. Navoiy keng fors-tojik adabiy an'analari hukmron bo'lgan madaniy doirada faoliyat yuritganini eslatish orqali, uning asarlaridagi "imitatsiya" unsurlarining manbasini tushuntiradi.

Manbalarda qayd etilishicha, ijodiy taqlid va tarjima o'sha davr adabiyotida yot hodisa emas edi. O'rta asr sharq adabiy muhitida bir adibning ikkinchi adib asariga nazira yozishi, yoki mashhur asarni tarjima yoki qayta ishlash orqali o'z tilida takror yaratishi odatiy va hatto sharaflı ish sanalgan. Muallif buni alohida ta'kidlab, Navoiy ijodi misolida kuzatilgan hodisani davr ruhidan kelib chiqqan tabiiy jarayon sifatida ko'rsatadi: *"Bu hol o'sha davr adabiyotlari uchun begona emas edi, imitatsiya va tarjima amaliyoti faqat Sharq adiblarigagina xos emas"* deya eslatadi. Mazkur jumlada muallif Navoiy asarlarining ijodiy "tatabbu'" maxsuli ekani haqidagi tasavvurlarni tarixiy kontekstga qo'yib, Navoiyga zamondosh shoirlarning (masalan, Jomiy, Atoi, Sakkokiy singari shoirlar) ijodida ham shunga o'xshash hodisalar borligini nazarda tutadi. Bu esa Navoiy yaratgan asarlarni tushunishda u faoliyat ko'rsatgan davr adabiy an'alarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Muallif, shuningdek, Navoiy ijodiy faoliyatini tarixiy-siyosiy jarayonlar bilan ham bog'laydi. Navoiy Hirotda, Temuriylar saroyida, buyuk homiylar (Husayn Boyqaro) davrida ijod qilib, davlat arbobi sifatida ham faol ishtirok etgani ma'lum. Matnda to'g'ridan-to'g'ri siyosiy faoliyat haqida batafsil to'xtalmasa-da, Navoiy ijodini tahlil qilishda uning fors va turkiy tillar nufuzi o'rtasidagi tarixiy bahsga ("Muhokamat ul-lug'atayn" asari ruhiga) daxldorligi nazarda tutiladi. Zero, muallifning keyingi tahlillarida Navoiy asarlarida fors tilidan turkiy til foydasiga "ijodiy burilish" (ya'ni til masalasidagi pozitsiya) mavjudligi haqida mulohazalar

borligi ko'zga tashlanadi. Bunday tarixiy-adabiy kontekst Navoiyning "taqlidchi" sifatidagi obrazini bir oz murakkablashtiradi: Navoiy nafaqat boshqa adabiyotga ergashgan oddiy izdosh, balki yangi til – turkiy til – imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida ongli ravishda fors adabiy an'alarini ijodiy o'zlashtirgan adib sifatida talqin qilinadi.

2. G'arb va sovet olimlarining Navoiyga yondashuvidagi tafovutlar.

Alisher Navoiyga doir tadqiqotlarda g'arb (asosan Yevropa va Rossiya sharqshunoslari) hamda sobiq sovet davri olimlarining yondashuvi o'rtasida jiddiy farqlar kuzatiladi. Bu tafovut ularning ilmiy an'alari, maqsadlari va ideologik zamiridan kelib chiqadi. G'arb sharqshunoslari (orientalistlar) odatda Navoiy ijodini fors adabiyoti kontekstida ko'rib, uni ko'pincha "o'zbek adabiyotining otasi" deb e'zozlashdan ko'ra, "fors adabiyotining izdoshi" sifatida tasavvur qildilar. Sovet olimlari esa, aksincha, Navoiy obrazini milliy g'urur timsoli qilib ko'tarar ekan, uning betakror va o'zgacha daholigini ta'kidlashga intildilar.

Yevropalik muallif Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy almashinuv tarixiga ham qisqacha to'xtaladi. Jumladan, XVI asrdayoq Navoiy asarlaridan ayrim parchalarning Yevropada paydo bo'lgani eslatiladi. Masalan, 1557-yilda Yevropada bosilgan bir nemis tilidagi matnda Navoiy "Sakkiz jannat" haqidagi hikoya manbalardan biri sifatida tilga olingani muallif tomonidan qayd etiladi. [Toutant, 2016: 54]. Bu kabi tarixiy faktlar Navoiy siymosi G'arbda allaqachon Uyg'onish davridan e'tiboran ma'lum bo'lganini ko'rsatadi. Biroq keyingi asrlarda Sharqqa qiziqish ortgan sari Navoiyga doir ma'lumotlar ham tobora aniqroq va kengroq bo'lib bordi

Marc Toutant sharhlashicha, XIX asr va XX asr boshlaridagi orientalistlar Navoiy fenomenini anglashda ma'lum bir ikkilanish va murakkablikka duch kelishgan. Sababi shuki, Navoiy – forsiy va turkiy dunyo tutashgan nuqtada ijod qilgan shoir. U fors she'riy an'alarini chuqur egallagan holda turkiy (chig'atoy) tilda asarlar yozgan. Shuning uchun "mazkur murakkabliklar chigalligiga duch kelganda, sharqshunos olimlar – xoh filolog, xoh tarixchi bo'lsin – bu siymoga shakl berishga urinishlarida muayyan darajada sarosimaga tushganini ko'rish mumkin" [Toutant, 2016: 152-159]. Darhaqiqat, dastlabki G'arb manbalarida Navoiy haqida juda cheklangan ma'lumotlar berilgan edi. Masalan, mashhur fransuz sharqshunosi Silvestr de Sasi (Silvestre de Sacy) o'z zamonasida Navoiy haqida xabar berar ekan, uni asosan tarixiy shaxs – ulug' homiy va ulamolar murabbiyi sifatida ta'riflagan va Navoiyni "emir" unvonli ulug' homiy sifatida juda ulug'lab, "bu amirning nomi adiblar orasida eng mashhur nomlardan biridir" deya ta'riflagan edi [de Sacy, 1821: 45].

XIX asr davomida g'arb olimlari sekin-asta Navoiyning adabiy merosiga diqqat qaratgan sari, uning fors adabiyoti bilan bog'liqligi ko'zga tashlanib, ayrimlari uning ijodiy originalligini shubha ostiga ham qo'ygan. Masalan, Parij Milliy kutubxonasi sharq qo'lyozmalari bo'limi mudiri Edgar Blochet 1920-yillarda Navoiyning qo'lyozmalarini tavsiflar ekan, Navoiy ijodi haqida keskin fikr bildirgan. U Navoiyni deyarli butkul o'ziga xos ijodkor emas, balki faqat taqlidchi sifatida tasvirlab: "Navoiy asarlarida xayolot uchqunlari porlamaydi, ularni ilhom

parisi yoritmagan; u o‘zidan oldingi fors adabiyoti daholarini doimo parishon taqlid qilish bilan kifoyalandi” deb yozgan edi [Blochet, 1926: 95]. G‘arb sharqshunos olimining bu hukmi Navoiyga “oddiy taqlidchi” tamg‘asini bosadi – xuddi Navoiy o‘zidan hech qanday yangilik qo‘shmagandek talqin etiladi. Albatta, hozirgi nuqtai nazardan bu fikr biryoqlama va noto‘g‘ri ko‘rinadi, lekin o‘sha davr Yevropa ilmiy doirasida turkiy adabiyot hali yaxshi o‘rganilmagani va fors adabiyotiga nisbatan “yoshroq” ko‘ringani bois, shunday xulosa yuzaga kelgan edi.

G‘arb olimlarining Navoiyni baholashdagi bunday pozitsiyasi bir qator sabablar bilan izohlanadi. Birinchidan, fors tili va adabiyoti Yevropada yaxshi o‘rganilgani holda, chig‘atoy tili (Navoiy asarlarining tili) kam o‘rganilgandi, natijada “fors tili va madaniyati uzoq vaqt maxsus e‘tibor markazida bo‘lgan bo‘lsa, shoir ifodalangan turkiy til bunday chuqur tadqiqotlardan chetda qolgan edi” [Toutant, 2016: 143-150]. Bu bilim nomutanosibliigi tufayli orientalistlar Navoiy asarlarining badiiy qiymatini to‘liq anglay olmadilar. Ikkinchidan, g‘arb sharqshunoslari o‘sha paytda ko‘proq tarixiy va filologik ma’lumot yig‘ishga e‘tibor berib, Navoiy she’riyatining ichki poetikasini tahlil qilishga kamroq kirishdilar. Ular Navoiyning til xususiyatlari, hayotdagi roli haqida yozdilar, ammo uning poetik innovatsiyasi darajasini chuqur tahlil qilmadilar. Uchinchidan, g‘arbda Markaziy Osiyo adabiyotiga qiziqish asosan tarixiy shaxslar (masalan, Bobur) yoki sarguzashtli voqealarga bog‘liq edi. Haqiqatdan ham, sharqshunoslar o‘rtasida Boburning “Boburnoma” asari katta shuhrat qozonib, ko‘p marotaba Yevropa tillariga tarjima qilingan. Bu xotiralarning tarixiy qimmatini baland bo‘lgani sababli g‘arb auditoriyasi va olimlari orasida Bobur nomi tanilgan edi. Masalan, faqat Angliyaning o‘zida “Boburnoma” sakkiz marta nashr etilgan bo‘lib, umumiy olganda ushbu asar G‘arbda bir necha bor tarjima va chop etilgan, holbuki Navoiy devonlari yoki dostonlari bunday e‘tiborga sazovor bo‘lmagandi [Satimov, 1996: 54]. Shu tariqa, Bobur asariga bo‘lgan qiziqish Navoiy ijodining G‘arbda nisbatan soyada qolishiga olib keldi. G‘arb sharqshunoslari Boburning xotiralarini o‘qib, ulardan tarixiy ma’lumot olgan bo‘lsalar-da, Navoiyning murakkab badiiy matnlarini tushunish va qadrlashga kamroq jur‘at etdilar.

Bunday sharoitda sovet davri olimlarining sahnaga chiqishi Navoiyga yangi yondashuv olib keldi. Sovet sharqshunoslari, xususan o‘zbek adabiyotshunoslari, 1920-yillardan boshlab Navoiy merosini chuqurroq o‘rganish va uni milliy qadriyat sifatida ulug‘lash ishini boshlab yubordilar. Bu jarayon avvalo 1924 yilda Turkiston (hozirgi O‘zbekiston) hududida O‘zbekiston SSR tashkil topishi va Stalin davrida yuritilgan “millatlar siyosati” bilan chambarchas bog‘liq. Moskva tomonidan boshqarilgan ushbu siyosat mahalliy xalqlarning madaniy merosini tan olish va ularni yangi sovet milliy o‘zlik qurilishiga xizmat qildirishga qaratilgan edi. Toutant bu holatni quyidagicha tasvirlaydi: “Moskva tomonidan boshqarilgan millatlar siyosati ruhida, shoirni yangi davlatchilik timsoli sifatida to‘la ma’noda ‘original’ bir qahramonga aylantirish vazifasi qo‘yildi” [Toutant, 2016: 188-191].

Sovet davri tadqiqotlarida Navoiyning ijodiy merosi ulug‘lanib, undagi noyoblik va o‘ziga xoslik ta’kidlandi. Orientalistlarning Navoiyga “oddiy imitator”

degan qarashi keskin rad etilib, aksincha, Navoiy “o‘z uslubi va uslubiya-tiga ega, betakror dahodir” degan tezis ilgari surildi [Toutant, 2016: 199-202].

Aytish lozimki, Sovet davri Navoiyshunosligining asoschilaridan biri rus sharqshunosi Ye. E. Bertels bo‘ldi. Bertels 1940-yillarda Navoiy hayoti va ijodi bo‘yicha fundamental tadqiqotlar olib bordi va 1948 yilda rus tilida Navoiyning batafsil ijodiy biografiyasini nashr etdi [Bertels, 1948: 79]. Bertels va uning hamkasblari G‘arbdagi ayrim noto‘g‘ri fikrlarga qarshi chiqib, Navoiy asarlarining asli bilan tanishmasdan hukm chiqarishni tanqid qildilar. Jumladan, yuqorida keltirilgan E. Blochetning “Navoiy faqat taqlid bilan kifoyalangan” degan iddaosiga javoban Bertels keskin e‘tiroz bildirgan. U Blochetni tanqid qilib, aslida “*Blochet Navoiy asarlarini mutlaqo o‘qib chiqqan emas, kutubxonadagi qo‘lyozmalar sarlavhalarinigina ko‘zdan kechirib shunday xulosa bergan*”, deya haqli e‘tirozini bildiradi [Bertels, 1962: 32]. Bertelsning bu fikri sovet olimlarining umumiy pozitsiyasini aks ettiradi: ular Navoiyni aslo “passiv taqlidchi” emas, balki o‘z xalqining tilini yuksak badiiyatga ko‘targan ijodkor deb bilishgan.

Shunday qilib, G‘arb va sovet yondashuvlari orasidagi asosiy farq shundan iboratki, g‘arb sharqshunoslari Navoiy ijodini fors adabiyoti soyasida ko‘rgan bo‘lsa, sovet olimlari uni mustaqil, asl dahoga aylantirdilar. Ammo bu qarama-qarshi qarashlarga qaramay, Marc Toutant ta’kidlashicha, ularning umumiy jihati ham bor edi: har ikkala yondashuv ham, aslini olganda, Navoiy ijodidagi nazira amaliyotining nozik tomonlarini to‘la ochib bermadi va bu mavzuni chetlab o‘tdi [Toutant, 2016: 205-210]. G‘arb olimlari ko‘proq Navoiyni “forsga ergashgan” deya yuzaki xulosa chiqarib, uning taqlid orqali erishgan yutuqlarini tahlil qilmasdan qoldilar. Sovet olimlari esa, aksincha, “Navoiy butkul original” degan g‘oyani oldinga surib, uning fors adabiyotidan o‘zlashtirgan tomonlarini bilvosita e‘tibordan chetlatdilar. Natijada, bir qarashda bir-biriga ziddiy bo‘lib ko‘ringan bu pozitsiyalar Navoiy ijodidagi imitatsiya va qayta yaratish jarayonini yetarlicha tadqiq etmaslik nuqtasida mushtarak edi.

Yana bir e‘tiborli jihat – g‘arb va sobiq sovet hududidan tashqaridagi boshqa mamlakatlar olimlarining ishtirokidir. O‘tgan asr davomida Turkiya, Eron, Afg‘oniston, Xitoy kabi mamlakatlarda ham Navoiy merosiga qiziqish bo‘lgan. Biroq Toutant kuzatishicha, bu hududlardagi tadqiqotchilar ham ko‘pincha ilgari shakllangan orientalist va sovet dalillarini takrorlashdan nariga o‘tmaganlar, yangi yondashuvlar kam edi [Toutant, 2016: 249-258]. Masalan, XX asr oxirida O‘zbekistonda Ubaydulla Sotiqov (Sotimov) “Navoiy va G‘arb” nomli asar yozib, G‘arb olimlarining Navoiyni o‘rganishiga doir ma’lumotlarni jamladi; lekin bu asar ham ko‘proq tarixiy sharh bo‘lib, Navoiy ijodidagi nazira masalasini alohida tahlil qilmaydi [Sotimov, 1996: 45-54]. Demak, bugungi kunda ham Navoiy ijodini taqlid va intertekstual bog‘lanishlar nuqtai nazaridan chuqur tadqiq etish ehtiyoji mavjud. Marc Toutantning ishlari ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qilayotgani bilan ahamiyatlidir.

3. Mustaqillik yillari navoiyshunosligi nazar. Toutant O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy o‘zlikni anglash jarayonida Navoiyga bo‘lgan e‘tibor davlat siyosati darajasiga ko‘tariganligini ham nazardan chetda qoldirmaydi.

Quyidagi ma'lumotlarni ham monografiyasida keltirib o'tadi: 1991 yil mamlakatda "Alisher Navoiy yili" deb e'lon qilindi [Ali, 2017: 112-118]; o'sha yili shoirning 550 yillik yubileyi keng nishonlandi; Toshkent shahrida Alisher Navoiy nomidagi Milliy bog' va ulug' shoirning muhtasham haykali barpo etildi; Navoiyning to'liq asarlar to'plami qayta nashr etilib 20 jildda chop qilindi [Ali, 2017: 113-117]; Respublikada va xorijiy mamlakatlarda (jumladan, Fransiya, Belgiya, Yaponiya, Rossiya, AQSh, Germaniya, Turkmaniston kabi davlatlarda) Navoiyning hayoti va ijodiga bag'ishlangan ko'plab ilmiy konferentsiyalar o'tkazildi. Xususan, 1991 yilda Parijda YUNESKO shafeligida Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligiga bag'ishlangan xalqaro anjuman bo'lib o'tdi – bu Navoiy merosining jahon miqyosida e'tirof etilganidan dalolatdir.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida Navoiy shaxsini yanada chuqurroq o'rganish va targ'ib etish yo'lida yangi izlanishlar boshlandi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshida maxsus Navoiyshunoslik markazlari faoliyat yuritib, Navoiyning qo'lyozmalarini tadqiq etish, ilmiy-tanqidiy matnlarini yaratish bilan shug'ullandi. Shu bilan birga, mustaqillik davri Navoiyga yondashuvda ba'zi yangiliklar ham paydo bo'ldi: sovet davrida ko'lanka solingan diniy-tasavvufiy qirralar ochiqroq tilga olinadigan bo'ldi. Masalan, olimlar Navoiy va Naqshbandiylik tariqati, Navoiy va Jomiy aloqalari haqida erkinroq yozishga kirishdilar. Adabiyotshunoslar endi Navoiy asarlaridagi ma'naviy-ma'rifiy g'oyalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar nuqtai nazaridan sharhlay boshladi.

Biroq Marc Toutantning qayd etishicha, mustaqillik davri akademik izlanishlarida nazira (imitatsiya) va qayta yozish masalalari hamon ko'pchilik tadqiqotlarda chuqur ochilmay qolmoqda – negaki, Navoiyni "betakror ijodkor" sifatida madh etish an'anasi hukmron. Bu, albatta, Navoiyga bo'lgan yuksak hurmatning alomati, lekin ilmiy nuqtai nazardan qaraganda, Navoiyning asoslanish manbalari va ular bilan polemik ruhdagi munosabatini tahlil qilish yana ham boy ma'lumotlar berishi mumkin.

Keyingi yillarda Yevropa va AQShda Navoiy g'azallarining ingliz tiliga to'liq tarjimalari qilinmoqda, Turkiyada Navoiyni Turk dunyosining umumiy faxri sifatida o'rganish tendensiyasi kuchaygan. Shu ma'noda, Navoiy qabulida xalqaro miqyosda Navoiyni sharq madaniy merosining yorqin vakili sifatida anglash tobora ortib bormoqda.

Xulosa. Alisher Navoiy – Sharq uyg'onish davrining buyuk siymosi – turli davr va makonlarda turlicha talqin qilinib keldi. Marc Toutant kabi zamonaviy olimning izlanishlari Navoiyni global miqyosda teranroq anglashga, uning ijodiyotidagi nazira va qayta ijod sir-asrorlarini kashf etishga yordam beradi. Ushbu maqolada tahlil qilinganidek, G'arb orientalistlari va sovet olimlarining Navoiyga yondashuvidagi tafovutlar keskin bo'lsa-da, ularning har ikki lageri ham shoir ijodidagi muhim jihat – badiiy imitatsiya va intertekstual bog'liqlik masalalarini to'la yoritib berolmadi. Aynan shu nuqtada Marc Toutant talqini muhim ilmiy yangilik beradi: u Navoiyni nafaqat o'z asrining porloq yulduzi, balki o'zidan oldingi ma'naviy quyoshlar nurini o'z tilida qayta yoritgan mahoratli san'atkor sifatida ko'rsatadi.

Navoiy o‘z ijodi bilan isbotladiki, nazira – ilhomning dushmani emas, balki yangi ilhom manbai bo‘lishi mumkin. U fors adabiyoti durdonalarini o‘zlashtirar ekan, aslida ularga yangi hayot baxsh etdi, turkiy adabiyot osmonida yangi bir “so‘z saltanati”ni barpo qildi. Shu boisdan ham Navoiy ijodi asrlar osha milliy adabiyotimizning tomiri bo‘lib, undan oziqlanib kelayotgan barcha ijodkorlar uchun o‘lmas ilhom manbai vazifasini o‘tayapti. Garchi sovet davri tadqiqotlarida Navoiy asosan “betakror va hech kimga qaram bo‘lmagan daholar” qatorida tasvirlangan bo‘lsa-da, bugungi ilm-fan u yaratgan noyob badiiyatning ildizlari qayerga borib taqalishini anglashga intiladi. Bunda Toutantning ishlari muhim o‘rin tutib, bizni Navoiyni yanada chuqurroq tushunishga chorlaydi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Alisher Navoiyni to‘la anglash uchun uning siymosidagi ikki jihatni uyg‘un ko‘ra bilish lozim: u – o‘z davrining farzandi sifatida o‘tmish adabiyot an‘analarini davom ettirgan, va ayni chog‘da – daho san’atkor sifatida bu an‘analarni qayta yaratib rivojlantirgan. Uning betakrorligi ana shu ijodiy taqlidning badiiy mo‘jizaga aylanganidadir. Turli davrlar tan olgan va e‘zozlagan Navoiy bugun ham bizni maftun etishda davom etmoqda. Uning ijodi va shaxsiyati hali ko‘p avlodlar uchun ham ilhom, ham tadqiq manbayi bo‘lib qolaveradi. Zero, Navoiydek umumbashariy siymo qancha ko‘p o‘rganilsa, shuncha yangi qirralari namoyon bo‘ladigan cheksiz bir olamdir.

Foydalangan adabiyotlar

Ali, Muhammad. (2017). *O‘zbekiston xalqining faxri* – Alisher Navoiy haqida. (O‘zbekiston Respublikasining BMTdagi Doimiy vakilligi veb-sayti, “The pride of Uzbek people” maqolasi).

URL: <https://www.un.int/uzbekistan/fr/news/pride-uzbek-people>

1. Babur, Zahiriddin Muhammad. (1992). *Boburnoma* (Hazirgi o‘zbek tiliga tarjima). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.
2. Bertels, Ye. E. (1948). *Navoi. Opyt tvorcheskoy biografii* (Navoiy. Ijodiy biografiya tajribasi). Leningrad: Nauka nashriyoti.
3. Blochet, Edgar. (1926). *Les enluminures des manuscrits orientaux de la Bibliothèque Nationale*. Paris: Editions de la Gazette des Beaux-Arts.
4. de Sacy, Silvestre. (1821). “Notice sur Mir Ali-Chir Nawâi” (Mir Alisher Navoiy haqida ma’lumot) // *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi*, t.X. Paris, p. 1-50.
5. Erkinov A. Navoiy va bugungi avlod (Navoiyshunos olim Aftondil Erkinov bilan suhbat). URL : <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/navoiy-va-bugungi-avlod-navoiyshunos-olim-aftondil-erkinov-bilan-suhbat.html>
6. Aftondil Erkinov. “Jahonda yagona qo‘lyozma”. // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 2012 yil, 17 fevral. URL: <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/suhbatlar/aftondil-erkinov-jahonda-yagona-qo-lyozma>
7. Ismatullaev, H. (1968). “Navoiy ijodini xorijiy mamlakatlarda o‘rganishga doir” (Navoiy ijodining xorijda o‘rganilishi haqida) // *O‘zbek tili va adabiyoti* jurnali, 1968, №5, b.13-17.

8. Nikitskiy, M. (1895). *Amir Nizam al-Din Alisher Navoi: ego politicheskaya i literaturnaya deyatel'nost'* (Amir Nizomiddin Alisher Navoiy: uning siyosiy va adabiy faoliyati). Kazan.
9. Toutant, Marc. (2016). *Un empire de mots: pouvoir, culture et soufisme à l'époque des derniers Timourides au miroir de la Khamsa de Mir 'Ali Shir Nawa'i* (So'zlar imperiyasi: so'nggi temuriylar davrida hokimiyat, madaniyat va tasavvuf – Mir Alisher Navoiy “Xamsa”si prizmasida). Leuven: Peeters (Collection Turcica, vol. 21).

Buriyeva Firuza,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika
instituti.

ABDUVALI QUTBIDDIN SHE'RIYATIDA TASAVVUFIIY RAMZIYLIK VA SO'FIYONA OHANGLAR

Annotatsiya. XX asrning 80-yillarida adabiyot maydoniga kirib kelgan shoir Abduvali Qutbiddin badiiy ijodini diniy-tasavvufiy nuqtayi nazar bilan mushohada etmasdan tavsiflash, albatta, imkonsiz bo'lardi. Ijodkorning bu yo'nalishdagi asarlarining kompozitsion tuzilishlarida hozirgi zamon she'riyati ana'alarining davomiyligi ko'zga tashlansa-da, ularning shoir individual uslubini namoyon etib turuvchi bir qancha xususiyatlari: diniy-mistikaga oid mifologik tushunchalarlarga poetik vazifalar yuklab originallik baxsh etish, so'zlikning tanlanishisida zamon tushunchasining ahamiyat kasb etmasligi, Ollohga munojot va buyuk so'fiylarga bag'ishlov she'rlarning mavjudligi, mumtoz tasavvuf adabiyotda mavjud obrazlar, payg'ambarlar va avliyolar hayotiga oid rivoyatlardan ishoratlar beruvchi talmehlarining ko'plab uchrashi ijodkor ma'naviy olami va ilhom chashmalarining kashf etilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Quyidagi maqolada shoir ijodining ushbu jihatlariga ayrim oydinliklar kiritiladi.

Kalit so'zlar: so'fiyona ramziylik, orifona didaktika, tasavvuf, munojot, tavba, lirik qahramon, adabiy portret, ishq, tajalliy, so'fiy, falsafiylik.

Аннотация. Невозможно описать художественное творчество поэта Абдували Кутбиддина, появившегося на литературной сцене в 1980-х годах, не рассмотрев его с религиозной и мистической точки зрения. Хотя композиционные структуры произведений творца этого направления отражают преемственность современных поэтических традиций, ряд их особенностей, отражающих индивидуальный стиль поэта, имеют важное значение для раскрытия духовного мира и источников вдохновения творца: придание оригинальности мифологическим концепциям, связанным с религиозно-мистической тематикой, отсутствие значимости понятия времени в выборе лексики, наличие стихотворений, посвященных Аллаху и великим суфиям, частое использование метафор, дающих намеки на образы,

существующие в классической суфийской литературе, и рассказы о жизни пророков и святых. Следующая статья проливает свет на эти аспекты творчества поэта.

Ключевые слова: суфийская символика, дидактика Орифона, суфизм, молитва, покаяние, лирический герой, литературный портрет, любовь, таджалли, суфий, философия.

Annotation. It would be impossible to describe the artistic work of the poet Abduvali Kutbiddin, who entered the literary field in the 80s of the 20th century, without considering it from a religious-mystical point of view. Although the compositional structures of the creator's works in this direction show the continuity of contemporary poetic traditions, they also have a number of features that reflect the individual style of the poet: giving originality to mythological concepts related to religious and mystical themes with poetic functions, the lack of importance of the concept of time in the choice of vocabulary, the presence of poems dedicated to Allah and great Sufis, the frequent occurrence of images in classical Sufi literature, allusions to the stories about the lives of prophets and saints, which are important in discovering the spiritual world of the creator and sources of inspiration. The following article will shed some light on these aspects of the poet's work.

Keywords: Sufi symbolism, oriphonic didactics, Sufism, prayer, repentance, lyrical hero, literary portrait, love, tajalli, Sufi, philosophy.

Sharq mumtoz shoirlari ijodini tasavvufga bog'lamasdan to'laonli o'rganish mushkul. Shuningdek, hozirgi o'zbek she'riyatida ham so'fiyona ramziylikka asoslangan tasviriy vositalar, orifona didaktika, falsafiylik tadqiqotchilikda alohida o'rganiladigan mavzulardan bo'lib kelmoqda. Ammo ko'pgina olimlarning tasavvufning o'zbek adabiyotidagi tom ma'nodagi ifodasini XI asrlardan XX asr boshlariga qadar aks etganligini ko'rsatadilar. Masalan, B.Qosimovning Milliy uyg'onish davri adabiyotiga bag'ishlangan tadqiqotlarida "Keng ma'noni qamrab oluvchi ishq mavzusi bu davrda ham she'riyatning markaziy mavzusi bo'lib qoldi. Lekin ilohiy ishq, tasavvuf g'oyalari kuchaydi. Yusuf Saryomiy (18045-1912), Ziyovuddin Haziniy (1867-1923) kabi shoirlar diniy tasavvufiy she'rlari bilan shuhrat topdilar"[14.12] kabi fikrlarning keltirilganligi, shuningdek, jadidchilik harakati o'rganilgan ayrim ilmiy manbalarda "...bu davrda nafaqat jadidlar harakati, balki boshqa g'oyaviy ta'limotlar ham shakllandi. Kishilarning dunyoqarashida tasavvuf falsafasi an'analarni tiklashga intilish kuchayib borayotgandi. Bu davrda O'rta asr musulmon mutafakkirlarining asarlarini qayta nashr etish ishlari boshlandi. Kalom falsafasi, shariat axloqiga oid klassik adabiyotlar arab-fors tilidan turkiy tillarga tarjima qilinib nashr etildi"[10] singari qaydlarning uchrashi, yuqorida ta'kidlaganimizdek, milliy adabiyotimizda tasavvufning ta'siri mustabidlik davrida so'z erki va badiiy adabiyotga ko'pgina cheklovlar qo'yilgunga qadar davom etganligidan dalolat beradi. Millat ma'naviy merosi, adabiyotiga nisbatan mustabid tuzumning bu tarzdagi siyosati haqida keyinchalik ko'pgina ziyolilar o'z munosabatlarini bildirib o'tdilar. Jumladan, adabiyotshunos olim I.Haqquluv:"Mustaqillikkacha biz o'qish va bilish zarur bo'lgan falsafiy, tasavvufiy ko'p kitoblarni qo'lga olmaganmiz. Tabiiyki, bilim, malaka, did va saviya,

dunyoqarash va tafakkur ham shunga yarasha bo'lgan. Ko'nikish va unutish oralig'ida ma'naviy buzilish yoki fikriy yo'qotishlarni bugun aytib ado qilish qiyin"[6.17], – degan qaydlari ham yuqoridagi fikrlarimizni asoslaydi.

Xususan, 90-yillar she'riyatida diniy-tasavvufiy mazmundagi she'rlarning paydo bo'lishi o'zbek adabiyotida sun'iy ravishda cheklab qo'yilgan mumtoz ijodiy yo'nalishning to'xtab qolgan o'rinlaridan davom etishi, taraqqiy topishi deyilsa ham bo'ladi. 80-yillarda adabiyot maydoniga kirib kelgan shoir Abduvali Qutbiddin badiiy ijodini diniy-tasavvufiy nuqtayi nazar bilan mushohada etmasdan tavsiflash, albatta, imkonsiz bo'lardi. Shoirning ritm ohanglariga ko'ra so'fiyona she'riyatni eslatuvchi nazm namunalari yo boshdan oxir, yoki ayrim misralarda qatiga jo bo'lgan tasavvufiy ramz-u timsollar irfoniy mohiyati o'z o'quvchisidan xoslik hamda ilmi donishga ega bo'lmoqni talab etadi. Xususan, shoir she'rlaridagi asosiy mavzu bo'lgan muhabbat talqinida ham kishini o'yg'a toldiradi. Lirik qahramon yori azizi ba'zan inson, ba'zan dunyo go'zalliklari, ya'ni Haq tajalliysini namoyon etgan zuhurat – tiriklik, borliq, ba'zan esa to'g'ridan to'g'ri Olloh ekanligi anglashiladi. Umuman olganda, ijodkorning bu turkumga kiruvchi lirik janr-shakllarning kompozitsion tuzilishlarida hozirgi zamon she'riyati ana'analarining davomiyligi ko'zga tashlansa-da, ularning shoir individual uslubini namoyon etib turuvchi bir qancha xususiyatlari: diniy-mistikaga oid mifologik tushunchalarga poetik vazifalar yuklab originallik baxsh etish, so'zlikning tanlanishisida zamon tushunchasining ahamiyat kasb etmasligi, Ollohga munojot va buyuk so'fiylarga bag'ishlov she'rlarning mavjudligi, mumtoz tasavvuf adabiyotda mavjud obrazlar, payg'ambarlar va avliyolar hayotiga oid rivoyatlardan ishoratlar beruvchi talmehlarining ko'plab uchrashi ijodkor ma'naviy olami va ilhom chashmalarining kashf etilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shoirning "Bahouddin Naqshbandga arz"[1.133], "Arzi padari buzrukvor"[1.135], "Sen qodirim"[1.125], "Hofiz nidosi"[1.137], "Armon. Jaloliddin Rumi"[1.157], "Jahr"[1.174], kabi so'fiylar hayoti va tassavufga bag'ishlangan bir qancha she'rlar borki, ular ijodkorning mazkur ta'limotni chuqur o'rgangani va ulardan qattiq ta'sirlanganidan dalolat beradi. Masalan, shoirning shunday she'rlaridan biri "Maqomatdan chiqish"deb nomlanadi va sarlavhadayoq uning so'fiyona tabiati namoyon bo'ladi. YA'ni tasavvufda maqomot"- maqom (manzil, bekat) so'zining ko'pligi bo'lib, solikning ruhiy-ma'naviy bosqichlarini anglatadi. Chunonchi, Abu Nasr Sarroj tariqatning quyidagi maqomlarini qayd etgan: 1. Tavba. 2. Vara'. 3. Zuhd. 4. Faqr. 5. Sabr. 6. Xavf. 7. Rajo. 8. Tavakkul. 9. Rizo".Shoirning ko'pchilik she'rlariga xos kompozitsion tuzilishiga ega bo'lgan mazkur she'r uch bandi an'anaviy to'rtliklar shaklida, uch bandi esa noan'anaviy tuzilishdagi ayrim so'z o'zgarishlariga bilan takrorlangan misralardan iborat bo'lib, odatiy va zinama-zina joylashuv she'rning ajib ohangini yuzaga keltirishda musiqaviy notalar kabi o'rin tutgan:

Achchiq-chuchuk umr bu, yoqsang qora ko'mir bu,

Oq-yashil-sariq uyqu –

Bu-shu

Shu-bu

Valloh, valloh adashdim,

*Xokistarga qalashdim.
Itlar bila tillashdim,
Hazar ila qo'llashdim.[1.192]*

She'rdan olingan misralar mazmuni hali ong-u shuurimizga to'la anglanmasdanoq, ohangi ruhimizni sarmast qila boshlaganligi seziladi. Dastlabki misrada umr uchun qo'llangan achchiq-chuchuk, qora ko'mir tashbehlari hayotimizning yaxshi va yomon kunlardan iboratligiga ishora qilsa, uyquga nisbatan oq-yashil-sariq, ya'ni yorqinlik sifatining berilishi insonning nekbin orzulari ko'pda amalga oshavermasligi, ularning uyqudagi singari sarob ekanligini bildirib kelayotgandek. Ammo she'rning so'fiyona nomlanishi hamda salovot kabi ohangi bizni misralar mazmuni haqida boshqa talqinlarga ham undaydi. Vaholanki, tasavvufda ranglar inson ruhiy holatlari, Alloh tomon safardagi daraja-bosqichlarni bildirib turadi. Ranglar xilma-xilligi va almashinib turishi inson ruhiy holati, shuuriy kechinmalarining davom etayotganini ifodalaydi".[3.84] Tasavvufiy qarashlarga ko'ra ular bir necha xil talqinda bo'lib, jumladan, ulardan biriga ko'ra oq-yurakning poklanishi, yashil- ilohiy olamning yaqinligi, sariq – Alloh yodi bilan yashash hisoblanadi.[3.84-85]

She'rning ana'anaviy to'rtlik shaklidagi ikkinchi bandida esa lirik qahramonning dard to'la faryodi, tavba nolalari ifodalanganki, uni she'rning ikkinchi misrasida qo'llangan xokistar (kul)[9]ga qalashish so'zidan anglash mumkin. Misrada lirik qahramon – Haqqa talpingan ruh, u tan-xokistardan ozod bo'lish istaydi. Tasavvufiy she'riyatda "vujud xokistari" "jismi vayronim", "tan uyi" birikmalari bilan ma'nodoshlik hosil qilib, ruhga muhtoj tana, jonsiz jism ma'nolarida qo'llanilgan.[4.208] Jumladan, XIX asr shoiri Furqat she'riyatida yetakchi ahamiyatga ega tasavvufiy she'rlaridan biri "Adashganman"[7.106] radifli muxammasida ham bu so'zning yuqori qayd etilgan ma'noda kelganini ko'ramiz:

Muhabbat o'tida kuygoch, bo'lib bir to'da xokistar,
Fano bodi tegib nom-u nishonidin adashganman.[7.106]

Yuqoridagi she'r tahlilga qaytadigan bo'lsak, bandning ikkinchi va uchinchi misralarida Haq oshig'i bo'lgan lirik qahramon portreti yanada aniqroq tasvirlanadi. Uning "itlar bilan tillashish" holati ham bizga Navoiyning "Layli va Majnun" dostonidagi voqealarni, ya'ni Majnunning it izini o'pib yig'laganini va vafodorlikda uni o'zidan ustun qo'yanligini yodimizga keltirib, bu bilan uning Ollohning miskin oshig'i ekanligiga ishora qilinadi. Aslida, tasavvufiy adabiyotda it timsoliga bag'ishlangan bir qancha rivoyat va hikoyatlar mavjud bo'lib, Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidagi "Shayx Najmiddin Kubroning so'zi va itga tushgan ko'zi haqida"[2.85], "Komil Fanoga erishmoq haqida Xoja Bahovuddin Naqshband so'zlari"[2.153] kabi hikoyatlar ham shular qatortida sanash mumkin. Mumtoz adabiyotda it timsoli xilma-xil mazmuniy ifodalar talqini uchun vosita bo'lganligini kuzatiladi. Xususan, "Lison ut-tayr" dostonida shaytonning ta'rifi bayonida "uning ko'ngli itlikni havas qilgan edi, shu sababli ham bo'yniga itlar kabi la'nat tasmasi bog'landi"[2.12-13] deya mazkur timsolning barcha tubanliklar va illatlarning ramzi sifatida ko'rsatilsa, Shayx San'on haqidagi hikoyatda vafo bobida uning insondan afzallik ekanligi e'tirof etilgan "Agar Shayx itboqarlik qilib, bir necha it

parvarish etganida edi, unga charxdan bu yanglig‘ jafo yetgan paytda itlardan vafo ko‘rgan bo‘lmasmidi?! Axir ulardan ba‘zilari yo‘qolib ketsa, ba‘zisi qolar, uning atrofidan jilmasdan turar edi-ku!”[2.76] tarzida uni vafodorlik timsoli sifatida keltiradi. Umuman, adabiyotda goho nafs, pastkashlik, laganbardorlik, olomonlik kabi illatlarni ifodalash uchun vosita etib kelinsa-da, aksariyat hollarda xokisorlik va vafodorlik timsolida namoyon bo‘ladiki, shuningdek, mazkur she’riy misra mazmuni uchun uning ushbu talqini mos deb hisobladik.

She’rning uchinchi bandi noan’anaviy tuzilishda:

Achchiq-chuchuk umr bu, yerdan chiqqan tomir bu,

Ko‘k-moviy-qizil uyqu –

Ko‘k-moviy-qizil uyqu

Bu-shu

Shu-bu

Yuqorida aytilganidek, misralardagi ranglar bu yerda ham shunchaki obrazlilik uchun keltrilimayotganligini tushuniladi. Shuningdek, birinchi banddan farqli ravishda ushbu ikkinchi refren bandda uyquning sifati boshqa ranglarda ifodalanyapti. Tasavvufda ushbu ranglarning ham majoziy talqini mavjud: ko‘k rang – iqon (to‘liq ishonch), qizil-irfonni bildirib kelgan. Xususan, manbalarda “Najmiddin Kubroning ranglar va shakllar bilan bog‘liq ruhiy, psixologik tajribalari keyingi so‘fiylar tomonidan rivojlantirilgan. (Aytish o‘rinliki, inson ruhi bilan bog‘liq bu manzara va holatlar Ovrupada XX asr bo‘sag‘asida keng o‘rganilib, yangi bilimlarning vujudga kelishiga sabab bo‘ldi. Chunonchi, Kafka, Shopengauer, Freyd falsafasida parapsixologiya asosiy o‘rinni egallaydi...)[4.418], deya qayd etiladi. Demak, ranglar faqat zohiriy borliqni emas, Sharq-u G‘arb falsafa va adabiyotida inson botin olami turfaliklari uchun vosita bo‘lib kelgan. Ushbu she’rda ham lirik qahramon kechinmalar mavjud voqelikdan ko‘ra, botiniy olam bilan bog‘liqlikda kechadiki, bunga she’rning an’anaviy to‘rtliklar singari a-a-a-b va a-a-b-a tarzidagi qofiyalangan, mohiyatan istig‘vor, tazarrularlarni anglatuvchi keyingi ikki bandi tahlilida ham guvoh bo‘lamiz:

Valloh, valloh, qabul et,

Dushmanimni mag‘lub et,

Gunohimni matlub et,

Hayrat ila yo‘llashdim.

Turbatimda g‘urbatim,

Haqiqatdan suhbatim,

Kubroda-yu sug‘roda

Vasl so‘rab yig‘lashdim. [1.192]

Keltirilgan she’riy parchaning dastlabki misralarida lirik qahramonning Ollohga qarata o‘zini dushmanlari yomonliklaridan asrashini, gunohlarini kechirishini so‘rab qilgan tavbalari, munojotlari tushunarli bo‘lsa-da, “Hayrat ila yo‘llashdim” jumlası chuqurroq yondashuvni talab etadi. Zero, hayrat tushunchasi tasavvufda keng ma’noga ega bo‘lib, uning talqinlaridan biri quyidagichadir: “Qurb -martabalari oshgan sari Alloh ulug‘vorligining asarlari ziyodroq bo‘ladi va

nodonlikka qarama-qarshi o'laroq ilm ko'payaveradi va: "Ey Rabbii, hayrat og'ushidaman", – degan nido ko'tariladi".

Darhaqiqat, ma'rifat hayrat natijasidir." [5.44] Shuningdek, Navoiyning tasavvufiy qarashlarini aks ettirgan majoziy dostoni "Lison ut-tayr" da ham riyoziyot bosqichlarini aks ettirgan vodiy-manzillarning oltinchisi – Hayrat deb nomlangan. [2.2-3]

Demak, jumla mazmunidan anglashiladiki, lirik qahramonning qalbi ma'rifatga yo'g'rilmoqda, haqiqat sirlarini anglay boshlaganligi ayonlashmoqda. Va ushbu mazmun keyingi bandda rivojlantiriladi. Aytish lozimki, tartibiga ko'ra she'rning beshinchi bandi kechinmalar haddi a'losi-kulminatsiyasi, shuningdek, asl maqsad-yechimni ifodalaganiga ko'ra she'rning kompozitsiyasida muhim o'rin tutadi.

She'rdagi so'zlar izohiga, ya'ni ular ifodalagan "**TURBAT** [a. – yer, tuproq; qabr, go'r maqbara; [8.192] **G'URBAT** [a. – g'ariblik, kimsasizlik, musofirlik] ma'nolariga e'tibor qaratilsa, "Turbatimda g'urbatim" misrasining she'r umummazmuniga mos keluvchi bir talqini "Mutu qabla an tamutu" [4.338], ya'ni "o'lmasdan burun o'lmoq", mohiyatan "tirik turib nafsni o'ldirmoq" [4.338] hadisiga ishora ekanligi seziladi. Ikkinchi misradagi ma'no Haqiqat – Alloh [4.42] ni zikr etish, uning sifatleri, buyukligi haqida suhbat qurishni, ya'ni irfonni bildiradi. Bandning so'nggi misralarida lirik qahramonning so'fiylikda koinot, "ilohiy va moddiy olam" ni anglatuvchi "olami kubro [4.133] hamda insonning ruhiy dunyosi – "olami sug'ro [4.133] da uning birgina dardi, buyuk qayg'usi Olloh sog'inchi, uning vasliga intizorlik ekanligi oshkor etiladi. Umuman olganda, shoirning bu kabi misralari qatida ijodkorning so'fiylik adabiyotining g'oyaviy-mazmuni bilan aloqador mushohadalari, mutasavvuf salafлари ilhomi bilan mushtaraklik kasb etuvchi kechinmalari goh Olloh jamoliga intizorlik, goh uning ishqida sarmastlik, goho dunyo tashvishlariga darveshliklarcha qo'l silkish ohanglarida ifoda etiladi.

Garchi shoir soliklar kabi riyozat bosqichlarini bosib o'tmagan bo'lsa-da, ularning his-tuyg'ulari, sezimlarini qalb prizmasidan o'tkazadi:

Chunonam ko'nglimiz sizga bandlashdi,

Jononam, ishqimga qand aralashdi,

Tamkin etmang, taskin as'hobin tuzing,

Bodano'shmasmiz, vale

Siz boda suzing... [1.197]

Bandda keltirilgan bodano'sh emaslik, shoirning o'zini so'fiy deb bilmasligi, ammo qalbi Alloh ishqiga tashna ekanligini anglatib, yuqoridagi fikrlarimizni tasdiqlaydi. Shuningdek, mazkur she'riy parchada jonona, ishq, boda kabi so'zlar ham asarning tasavvufona mohiyatiga ishora etadi. Ularning ramziy talqinlari manbalarda ketirilgan bo'lib, xususan, adabiyotshunos olim Najmiddin Komilov Navoiy she'riyatidagi jon va jonona tushunchasini batafsil yorituvchi tahlillarida "Jonona – Parvardigor" [4.159], boda, may – "muhabbat shavqi" [4.159] ni an'naviy majoziy ma'nosi ekanligini qayd etadi.

Ishq so'ziga keladigan bo'lsak, bu istiloh sofiylik adabiyotida nihoyatda keng qamrovli mazmun kasb etadi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, ishq tasvirida hozirgi

zamon shoirlarining aksariyati ustozlaridan birmuncha farqlanadi: mumtoz shoirlarda ishqning haqiqiyligi ko‘pincha pinhon tutilib, uni majoziy ishq kabi ifodalashga intilganliklari kuzatilsa, hozirgi zamon shoirlari ijodida tasavvufiy istilohlar, diniy tushunchalarni bildiruvchi so‘zlar aksariyat hollarda dunyoviy ishq ifodasi uchun vosita bo‘lganligi ko‘zga tashlanadi. Bu bilan ular majoziy ishqning zalvorini, qayg‘u va dardini, quvonch va zavqini haqiqiy ishq darajasida ekanligiga ishora etib, lirik qahramon qiyofasini jonlantirishni maqsad qiladilar. Demoqchimizki, hozirgi she‘riyatda muhabbat lirikasi, asosan, majoziy ishq talqinida bo‘lib, ularda qo‘llanilgan diniy-tasavvufiy atamalar ham, asosan, insonning ichkin ruhiy holatlarini ifodash uchun vosita etiladi. Bunga sabab inson e‘tiqodi bilan aloqador ushbu tushunchalar o‘zgarmas taqdiri azal qismati talqinlari uchun odatiy tashbehlardan ko‘ra obrazliliroq ekanligi deyish mumkin. Xususan, Abduvali Qutbiddin, she‘riyatida ham bunday ishqning bu tarzda talqin etilishidan ham mustasno emas, diniy tushunchalar, tasavvufiy ramz-u timsollarning ba‘zan an‘anaviy ma‘noda haqiqiy ishq talqini uchun, ba‘zan majoziy ishq uchun vosita bo‘lganligi kuzatiladi. Masalan, shoir ijodiga mansub “Harna yomg‘ir yog‘ar”, she‘rida majoziy ma‘nodagi mahbuba visolining u dunyo rohatidan ustun qo‘yilganligi anglashiladi hamda u mohiyatan Navoiyning dunyo va hayotsevarlik ruhida “Zohid, senga hur menga jonona kerak”[11] ruboiysiga juda yaqinligi bilan e‘tiborimizni tortadi. Demak, shoir turli she‘rlarida ishq mavzusi rang-barang mazmun va ifodada namoyon bo‘ladi, bu borada uning Yassaviy, Rumi, Kubro, Navoiy, Mashrab kabi bir qancha salaf-ustozlariga ergashganligini ko‘rish mumkin. Aabiyotshunos Ibrohim Haqqulov tadqiqotlarida u haqda quyidagicha ilmiy-adabiy qimmatga ega ma‘lumotlar keltirilgan: “Najmiddin Kubroning ta‘kidlashicha, “Muhabbatning intihosi ishqning ibtidosi erur. Muhabbat qalb uchun, ishq esa ruh uchundir”. Shuningdek, Haq sifatlarining mushohada etilishiga muhabbat, Haq nurining idrokiga ishq va haq zot nurining mushohadasiga uns deyilmish”. [12.5] Anglashiladiki, tasavvufiy she‘rlarda, mazkur tushuncha shunchaki qofiya talabi yoki badiiy bo‘yoqdorlik tufayli turli istilohlar bilan ifoda etilmaydi. Chunonchi, Abduvali Qutbiddinning she‘riyatida ham ilohiy oshuftalik ba‘zan muhabbat, ba‘zan sevgi so‘zlari bilan berilsa-da, aksariyat hollarda ishq, ishqparastlik kabi so‘zlar bilan, yuqorida keltirilgandek, ruhga daxldorlik mazmunida ifodada etiladi:

Hukm-u ravonimga bo‘ysunmas taqdir,
Endi yo‘l birgina ruhlar ko‘shkiga.
Tinch komga men qanday tushaman, axir,
Ishqiga to‘ymadim,
Ishqiga...

Yoki

Chunonam, jononam, sizga payvandman,
Ishqparastman, mardumi Samarqandman,
Na jamman, na kamman, na-da butunman,
Na mavjud, na nobud, na-da tutqunman.
Vale, siz uchunman –
Yolg‘iz siz uchunman –

Hargiz siz uchunman, har dam siz uchunman,

Chunonam, chunonam, dil tiyralashdi.[1.197]

Misralarda iqrор etganidek, shoirning lirik qahramoni “ishqparast”, Haq ishqі tufayli behud, dili “tiyralashgan” – g‘am-gussada qolgan, qorong‘ulashgan[13.86] qayg‘uvor oshiq.

Xulosa qіib qytganda, ijodkor qalamiga mansub bu kabi she‘rlarni tahlil etar ekanmiz, muallifning ishqі haqiqiyni qalbida chuqur his etgani, hatto so‘fiyona “jazba”- ilohiy junun[5.29] ga monand holatlarini ham vujudidan kechirganini anglaymiz. Shoir ijodining asosini tashkil etuvchi mazkur she‘rlardagi ilohiy ishq bilan bog‘liq turfa tuyg‘ular rango-rang ohanglarda namoyon bo‘ladi. Shu tarzda ijodkor misralarida ilohiy hayrat, yayrash, taajjub, tasavvur; monojot, tavba, zuhd kabi so‘fiyona hislar tajassum topadi. Shoirning bu kabi she‘rlarini mumtoz tasavvufiy she‘rlar bilan bog‘lamay turib anglash qiyin. Chunki ulardagi eng xarakterli jihat so‘fiyona she‘riyatda an‘anaviy bo‘lgan ramz-u timsollarga bevosita murojaat etish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдували Қутбиддин. Бор. Шеърлар. – Т., Ғафур Ғулом номидаги нашр-матбуот ижодий уйи, 2011. – 320 б.
2. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. – 192 б.
3. Zamira Is‘hoqova. Shayx najmiddin Kubro. Toshkent., “O‘zbekiston” nashr-matnaa ijodiy uyi, 2016. – 136 б..
4. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Тошкент: “Movarounnahr” – “O‘zbekiston”, 2009, – 447 б.
5. Нажмиддин Комилов. Хизр чашмаси. – Т.: “Маънавият”, 2005. – 320 б.
6. Шайх Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Форсийдан Жамол Камол таржимаси. Т.: “Муסיқа” нашриёти, 2007– 400 б.
7. Фурқат шеърятидан. Тузувчи Холид Расул. Тошкент, 1980, – 128 б.
8. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2011. – Б.192.
9. <https://uzsmart.ru/tush/tabiri/359>.,
10. <https://www.bukhari.uz/?p=23165&lang=oz>. D.Tag‘oyeva. XIX asrning oxiri va XX asr boshida jadidlar dunyoqarashiga ta’sir etgan omillar. 29/07/2022
11. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/navoiy-ruboiylar.html>. 09.02.2018
12. www.ziyouz.com кутубхонаси. Иброҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш. Тошкент: “Фан” нашриёти, 2007. – Б. 5.
13. www.ziyouz.com кутубхонаси. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, – Б.86.
14. www.ziyouz.com кутубхонаси. Б.Қосимов, Ш. Юсупов, У. Долимов, Ш. Ризаев, С.Аҳмедов. Миллий уйғониш даври адабиёти. Т.: “Маънавият”, 2004, – Б.12.

Raximov Sherbek,

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MA'NAVIY KAMOLOT VA UNING AHAMIYATI

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk mutafakkir va she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy ijodining komil inson tarbiyasidagi o'rni tahlil etilgan. Navoiyning asarlarida insoniy fazilatlar – ezgulik, saxovat, hayo, muruvvat, rostgo'ylik, insof, adolat va bag'rikenglik kabi sifatlar alohida e'tirof etilishi ta'kidlanadi. Shuningdek, maqolada Navoiyning "Hayratul-abror", "Nasoyimul muhabbat", "Mahbubul qulub" va "Arba'in" kabi asarlarida komil inson g'oyasi qanday aks etgani yoritilgan. Adibning ta'limotlariga ko'ra, inson o'zini nafs va nodonlikdan poklashi, ilm-ma'rifatga intilishi va jamiyatga foydali shaxs bo'lishi kerak. Navoiy asarlari yosh avlodning ma'naviy kamoloti uchun bebaho manba bo'lib, ularning axloqiy yetuklik sari yo'naltirishda muhim o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, komil inson, ma'naviyat, axloq, ilm-ma'rifat, ezgulik, saxovat, adolat, insonparvarlik, tasavvuf, hadis, hikmat.

Abstract: This article analyzes the role of the great thinker and sultan of poetry Alisher Navoi's work in the upbringing of a perfect person. It is emphasized that Navoi's works especially recognize such human qualities as goodness, generosity, modesty, kindness, truthfulness, honesty, justice and tolerance. The article also highlights how the idea of a perfect person is reflected in Navoi's works such as "Khairatul-abror", "Nasoyimul muhabbat", "Mahbubul qulub" and "Arba'in". According to the teachings of the writer, a person should cleanse himself of lust and ignorance, strive for knowledge and enlightenment and become a useful person for society. Navoi's works are an invaluable source for the spiritual development of the younger generation and play an important role in guiding them towards moral maturity.

Keywords: Alisher Navoi, perfect person, spirituality, morality, knowledge and enlightenment, goodness, generosity, justice, humanity, Sufism, hadith, wisdom.

Kirish

Alisher Navoiy – buyuk mutafakkir, shoir va davlat arbobi bo'lib, uning ijodi nafaqat adabiyot, balki inson ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi bebaho xazinadir. Navoiy asarlarida insonni ma'naviy yetuklikka undovchi, odob-axloq qoidalarini targ'ib qiluvchi, ilm va donishmandlikni ulug'lovchi mazmun keng o'rin olgan. U kishilik jamiyatida ezgulik, adolat va axloqiy poklikni asosiy qadriyat sifatida ko'rsatib, insonni o'z ustida ishlashga, ruhiy kamolot sari intilishga chorlaydi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev Qozog'istonda Alisher Navoiy haykalining : *"Buyuk faylasuf va insoparvar shoir Alisher Navoiyning ijodiy merosi nafaqat o'zbek xalqiga, balki butun dunyoga tegishli noyob boylikdir. Navoiy asarlari XVI asrdayoq italyan va nemis tillariga tarjima qilingan bo'lsa, bugungi kunda*

dunyoning deyarli barcha tillarida yangramoqda. Asrlar davomida hayotning o'ziga xos ensiklopediyasi bo'lgan uning ijodi millionlab insonlarni hayratga solib, ruhlantirib kelmoqda" – deya ta'kidladi. [Mirziyoev Sh. Qozog'istonda Alisher Navoiy haykalining ochilish marosimida so'zlagan nutqidan. 2024 yil 8 avgust]

Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlaridagi ma'naviy kamolot tushunchasi va uning jamiyat hamda shaxs hayotidagi o'rni tahlil qilinadi. Shoirning ijodiy merosi bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida muhim manba sifatida xizmat qiladi. Navoiy ma'naviy kamolotga erishish yo'lida ilm-ma'rifat, sabr-qanoat, halollik va adolatni asosiy tamoyillar sifatida ilgari suradi. Shu bois uning asarlari nafaqat o'z davrida, balki hozirgi zamonda ham insoniylik fazilatlarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama va natijalar

Alisher Navoiy asarlarida ma'naviy kamolot tushunchasi keng va chuqur yoritilgan bo'lib, uning ijodi har bir insonning axloqiy va ruhiy yetuklikka erishishi uchun muhim manba hisoblanadi. Navoiy insoniy fazilatlarni, jumladan, halollik, adolat, ilm-ma'rifatga intilish, saxovat va sabr-qanoatni ulug'lagan holda, inson ma'naviy barkamollikka faqat o'z ustida ishlash, ilm olish va yaxshi amallar bilan shug'ullanish orqali yetishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Buyuk ajdodimiz Alisher Navoiy bir qit'asida "Kamol et kasbkim" deya da'vat qilganida komil inson uchun zarur bo'lgan ko'p xususiyatlarni egallashni nazarda tutgan. Alisher Navoiy qayd etganlaridek, inson o'zini hirs, ta'ma, nafs, g'aflat, nodonlik, yovuzlik kabi illatlardan poklamasa, u hech qachon komil inson bo'la olmaydi.

Alisher Navoiy komil insonni ahli ma'ni kishilar deb bilgan. Ahli ma'ni – fikrli odamlar, degan ma'noni anglatadi. Fikrsiz xaloyiqning ongida ma'ni chuqurligi bo'lmaydi. Fikrlash haqiqatni anglashga intilishni ifodalaydi. Hamma ham chuqur va mantiqli fikrlash, mustaqil mushohada yuritish qobiliyatiga ega emas, shuning uchun barcha ham komil inson bo'la olmaydi. Komil insonda, avvalo axloqiy ong rivojlanadi, odam va olam taqdiriga vijdon bilan qarash qobiliyati shakllanadi [<http://oyina>. Komil inson maqolasi. 03.07.2023].

Alisher Navoiy komil inson g'oyasiga o'z asarlarida qayta-qayta murojaat qilgan. Uning "Hayratul-abror" dostonida yetuk shaxsning ma'naviyatidagi ezgulik, saxovat, soflik, hayo, muruvvat, andisha, adab, kamtarlik, sadoqat, qanoat, rostgo'ylik, insof, adolat, bag'rikenglik singari fazilatlar ta'riflanib, ruhiy kamolot yo'llari tahlil etilgan. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, har qanday jamiyatda komillikning eng asosiy belgisi insonning ezgulikka, ijtimoiy baxt-saodatga, insonparvarlik g'oyalariga munosabatida hamda ularga asoslangan amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi, ya'ni jamiyatning umumiy rivojiga, insoniyat sivilizatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan komillik mezoni shaxsning barkamolligi orqali jamiyatni farovon qilishdan iborat bo'lgan.

Navoiy ijodining markazida inson turadi. Allomaning nazaridagi inson ijodkor, qobiliyatli, bilimli, sabr-qanoatli, rostgo'y adolatli, halol, insofli mehnatsevar va kamtarlik kabi insoniy fazilatlarga ega bo'lgan shaxs.

Navoiyning fikricha, Allohning irodasi bilan tog‘u toshlar, o‘simliklar dunyosi, dengiz va okeanlar, bir so‘z bilan aytganda butun borliq yaratilgan. Ammo hazrati inson bu mo‘jizalarning eng asosiysidir. Shu tufayli dunyodagi barcha noz-ne‘matlar, yaxshi narsalar inson uchun yaratilgan. Aql-farosat sohibi bo‘lgan inson bu imkoniyatlardan oqilona foydalanishi lozim. Boshqacha aytganda, inson aql farosati, tafakkuri, muomala madaniyati, o‘zini tutishi, tevarak-atrofga bo‘lgan munosabati bilan boshqa tirik mavjudotlardan farq qiladi. Mutafakkir “Nasoyimul muhabbat” asarida avliyolarga xos bo‘lgan 16 ta sifatga, ya’ni tavba, halol luqma bilan ovqatlanish, o‘z kasbi bilan kun o‘tkazish, shariatga rioya etish, tariqat odobini saqlash, kamsuqumlik, farzandlari va xizmatkorlariga qo‘pollik qilmaslik, chuchuk tilli, rahmdil, saxiy va mard bo‘lish, ilmlilik, xushxulqlik, rozi-rizolik bilan kun kechirish, sabrli, sadoqatli va vafoli bo‘lish, riyozat chekishdan qo‘rqmaslik xislatlariga alohida e’tibor qaratgan.

Alisher Navoiy insonga hayotdagi faoliyatiga, kasbi-koriga, foydali ishlariga qarab baho bergan. Allomaning barcha asarlarida komil insonga xos sifatlar yoritib berilgan. Jumladan, odob to‘g‘risidagi fikr-mulohazalari e’tiborga loyiq. Odobli kishi ochiq yuzli, xushmuomala, istarasi issiq va yoqimli bo‘ladi. Bunday inson doimo izzat-hurmatga loyiq. Yutuq va erishilgan natijalar odob orqali kelishi, obro‘ misqollab yig‘ilishi va botmonlab to‘kilishi mumkinligi hayotning sinovidan o‘tgan haqiqatdir. Shuningdek, mutafakkirning komil insonga xos g‘oyalaridan biri qo‘li ochiqlik, saxiylikdir. “Karam – bir jabrlanganning qattiqchilik yukini ko‘tarmoq va uni o‘sha qiyinchiliklardan qutqarmoq. Karam – birovning mashaqqat tikanining og‘irligini ko‘tarmoq va u tikan uchidan gulidek ochilmoq va o‘sha qilgan ishlarni tilga keltirmaslik, og‘ziga olmaslik, kishiga minnat qilmaslik va uni yuziga solmaslikdir”. [Alisher Navoiy. “Mahbubul qulub”. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 14-jild. –T.: 1998]

Himmatli kishilar xalqning orasida obro‘ga sazovor bo‘ladi. Alloma odamlarni insofli, saxovatli, adolatli, ahil va karomatli bo‘lishga, bir-biriga yordam berishga da’vat etadi. Mutafakkir ehsonni ulug‘lab: “Ehson degan sifatni abadiy saodat bil. Kishilik bog‘ining ko‘ngilga yoqar daraxti ehsondir. Barcha maqbul sifatlar va holatlar ehsonga qarashlidir, bu sifat va holatlarni u o‘z ichiga olgan hamda shuning o‘zida voqeadir. U barcha ezguliklarni o‘zida to‘plagan va barcha yaxshiliklar haqiqatdan unga tegishlidir” [Alisher Navoiy. “Mahbubul qulub”. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 14-jild. –T.: 1998]

Navoiyning fikricha, yaxshilikni o‘ziga maqsad qilib olgan odamlar saxiy va himmatli bo‘ladi. “Saxiylik kishilar bog‘ining hosildor daraxtidir, balki u daraxtning shirin mevasidir, odamgarchilik o‘lkasining to‘lqinli daryosi, balki u to‘lqinli daryoning asl gavharidir” [Alisher Navoiy. “Mahbubul qulub”. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 14-jild. –T.: 1998]

Navoiy odamlarga saxiylikni xalqqa, davlatga faqat mol-mulk bilan emas, balki o‘zidagi aql va bilim yordamida ularga ma’naviy ko‘mak ham berishi kerakligini aytadi. Shoir saxiylik himmatli bo‘lish bilan bog‘liq ekanini uqtirib shunday deydi: “Saxiylik odamning odobidir, himmat uning joni, himmat dunyoga yuz ming

k
u
s
h
o
v

Navoiyning insonparvarlik g'oyalaridan ta'lim tizimida foydalanish maqolasi.
05/08/2022]

Navoiy komil insonga xos xislatlar tavoze, ishq, vafo, saxovat himmat, muruvvat, ilm, kamtarlik kabi fazilatlar ekanini aytadi. "Qanoat – bu buloqdir, suvini olgan bilan qurimaydi, xazinadir. Naqdini sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir, urug'i lazzat va shafqat mevasini beradi; daraxtdir, shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasini yetkazadi", deb ifodalaydi. "Sabr achchiqdir, ammo u foyda beruvchi, qattiqdir, ammo zararni daf etuvchi. Sabr shodliklar kalitidir va bandlarni ochqichdir. Achchiq so'zli nasihatchiday tabiat undan olinadi, lekin zaminida maqsad hosil bo'ladi. Badxo'r dori beruvchi tabibday kasal undan qiynaladi, ammo so'ngida sog'liq yuz beradi". [Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami, 7-tom "Xamsa", "Xayratul abror". –T.: Fan. 1991]

Alisher Navoiyning fikricha, har bir inson xalqiga xizmat qilishi va foyda keltirishi kerak. O'z manfaatini xalq manfaatidan yuqori qo'ymasligi lozim.

Alisher Navoiyning asarlari ichida "Arba'in" (Qirq hadis to'plami) nomli arab, turk tillarida yozilgan asari ham mavjud. Bu asar aslida Abdurahmon Jomiyning fors tilida yozilgan nazmiy asari bo'lib uni hazrat Navoiy turk tiliga tarjima qilganligi keltirilgan. O'rta asrlarda ijod qilgan ko'pgina olim, fozil va mutafakkirlarning ilmiy meroslariga e'tibor qaratadigan bo'lsak ularning aksarlari qirq hadisni jamlab, unga o'z tillarida nazmiy, nasriy sharhlar yozganligi an'anasini ko'ramiz. Demak, Alisher Navoiy ham bu ananani davom ettirib, bu asarni arab tilidan, o'zi mustaqil nazmiy sharhini yaratgan deyishimiz ham mumkin bo'ladi.

Mazkur asarda, Alisher Navoiy odob-axloq, haqiqiy diniy e'tiqod, ilm, kasb-korga bo'lgan mehr-muhabbat va odamiylik fazilatlariga ega bo'lgan komil insonni shakllantirishga chaqiruvchi qirqta hadisni turk tilidagi nazmiy bayonini yaratgan.

Quyida mazkur asarda keltirilgan ba'zi hadislar va ularga bitilgan Navoiyning turkiy nazmini tahlil etamiz.

Mo'min ermasdur, ulki imondin

Ro'zgorida yuz safo ko'rgay,

Toki qardoshig'a ravo ko'rmas

Har nakim o'ziga ravo ko'rgay

Alisher Navoiy mazkur hadisning umumiy mazmuniga e'tibor qaratib unga badiiy talqin bergan. Ya'ni, hadisdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad insonlarning bir-birlari bilan doimiy mehr oqibat, xayr-saxovatda bo'lib, o'zlariga lozim topgan narsalardan birodariga ham ravo ko'rishligi haqiqiy mo'minlik, komillik sifati

Ko'p yillar Navoiy hayoti va ijodi bilan shug'ullanayotgan xorijlik mutaxassislar uchun ham yangi tadqiqotlarni yaratishga juda katta rag'bat berdi. Ular Alisher Navoiyni "Dunyoni ma'naviy tanazzuldan qutqara oladigan mutafakkir" deya ta'riflashadi.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, Navoiy asarlarida ilgari surilgan ma'naviy gamolot g'oyalari nafaqat uning davri uchun, balki bugungi jamiyat uchun ham dolzarbdir. Ayniqsa, globalizatsiya va axborot texnologiyalari rivojlangan bugungi zamonda inson ma'naviyatini mustahkamlash, yosh avlodni axloqiy yetuklik ruhida

tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi. Shoirning asarlari, xususan, “Xamsa” dostonlari, gʻazallar va hikmatli soʻzlari insoniyatni ezgulikka, rostgoʻylikka, ilm-maʼrifatga intilishga undaydi.

Natijalarga koʻra, quyidagi jihatlar aniqlandi:

✓ Navoiy asarlarida maʼnaviy kamolotning muhim omillari aks etgan – ilm-maʼrifat, halollik, adolat va saxovat kabi qadriyatlar jamiyat taraqqiyoti uchun asosiy omillar ekanligi koʻrsatib berilgan.

✓ Shoirning maʼnaviy qadriyatlari bugungi jamiyatda ham dolzarb – uning axloqiy saboqlari yosh avlod tarbiyasida muhim oʻrin egallaydi va insonlarni barkamollikka chorlaydi.

✓ Navoiy asarlarining ommalashtirilishi va targʻib qilinishi lozim – uning ijodiy merosini zamonaviy taʼlim tizimida yanada kengroq oʻrganish, kitoblarni soddalashtirib nashr etish, multimedia mahsulotlari yaratish orqali yoshlar orasida ommalashtirish zarur.

✓ Navoiy merosini xalqaro miqyosda oʻrganish va tanitish muhim – uning asarlarini xorijiy tillarga tarjima qilish, xalqaro anjumanlarda targʻib etish va ilmiy tadqiqotlar orqali Navoiy ijodining umumbashariy ahamiyatini koʻrsatish lozim.

Alisher Navoiy asarlaridagi maʼnaviy kamolot tushunchasi insoniyatni komillik sari yetaklaydigan bebaho merosdir. Uni oʻrganish va hayotga tatbiq etish orqali jamiyatning maʼnaviy va axloqiy yuksalishiga erishish mumkin.

Xulosa va takliflar

Alisher Navoiy asarlarida maʼnaviy kamolot gʻoyasi markaziy oʻrin tutib, insonning ruhiy yetukligi va axloqiy barkamolligiga erishish yoʻllari yuksak badiiy mahorat bilan ifodalangan. Shoir oʻz asarlarida ilm-maʼrifat, halollik, adolat, saxovat, sabr-qanoat kabi fazilatlarni targʻib etib, insonni komillik sari yetaklaydi. Uning asarlarida ilgari surilgan maʼnaviy tarbiya tamoyillari bugungi kunda ham dolzarb boʻlib, yosh avlodning ahloqiy yetukligida muhim rol oʻynaydi.

Shu boisdan quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

birinchidan, taʼlim tizimida kengroq oʻrganish – maktab va oliy oʻquv yurtlarida Alisher Navoiy asarlaridagi maʼnaviy merosni chuqur oʻrganishga alohida eʼtibor qaratish;

ikkinchidan, Navoiy ijodi boʻyicha ilmiy tadqiqotlarni qoʻllab-quvvatlash – uning maʼnaviy merosini yanada chuqur oʻrganish va keng jamoatchilikka yetkazish uchun olimlar va tadqiqotchilar tomonidan yangi ilmiy ishlarni yaratish va chop etishga koʻmaklashish;

uchinchidan, zamonaviy texnologiyalar orqali targʻib qilish – shoirning asarlaridagi maʼnaviy qadriyatlarni ommalashtirish maqsadida zamonaviy raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoqlar va multimedia vositalaridan keng foydalanish;

toʻrtinchidan, oila va jamiyatda targʻib qilish – Navoiy asarlaridagi maʼnaviy saboqlarni oilaviy tarbiya jarayonida qoʻllash va jamiyatda odob-axloq qoidalariga rioya qilishga undovchi tashabbuslarni ilgari surish;

beshinchidan, Alisher Navoiy asarlarini soddalashtirilgan holda chop etish – yosh avlod va keng jamoatchilik uchun shoirning asarlarini zamonaviy tilda

soddalashtirib nashr etish va tarqatish, ularning mazmunini ommaga tushunarli qilish;

oltinchidan, Navoiy merosiga bag‘ishlangan multimedia loyihalarini yaratish – shoirning asarlaridan ilhomlangan audio kitoblar, animatsion filmlar, hujjatli filmlar va teatr sahnalashtirishlari orqali uning ma’naviy g‘oyalarini yoshlar orasida ommalashtirish;

yettinchidan, maxsus to‘garaklar va klublar tashkil etish – o‘quvchilar va talabalarga Navoiy asarlaridagi ma’naviy qadriyatlarni chuqur o‘rganish imkoniyatini yaratish maqsadida maktablar, universitetlar va kutubxonalarda alohida to‘garaklar va ijodiy klublar tashkil etish.

sakkizinchidan, Navoiy g‘oyalari asosida motivatsion dasturlar ishlab chiqish – uning asarlaridagi saboqlar asosida yoshlarga motivatsiya beruvchi dasturlar, treninglar va seminarlar o‘tkazish orqali insoniy fazilatlarni shakllantirishga ko‘maklashish.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy asarlaridagi ma’naviy kamolot g‘oyalari bugungi jamiyatning axloqiy-ma’naviy yuksalishiga xizmat qiladi. Uning ijodiy merosidan samarali foydalanish nafaqat madaniy-ma’rifiy rivojlanishga, balki yosh avlodning komil inson bo‘lib yetishishiga ham katta hissa qo‘shadi.

1. Mirziyoev Sh. Qozog‘istonda Alisher Navoiy haykalining ochilish marosimida so‘zlagan nutqidan. 2024-yil 8-avgust.

2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami, 7-tom “Xamsa”, “Xayratul abrор”. –T.: Sano-standart, 2018-y.

3. Alisher Navoiy. “Mahbubul qulub”. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik.

4. <http://oyina>. Komil inson maqolasi. 03.07.2023-y.

5

6

dAlishyer Navoiy asarlarida islomiy ma’rifat maqolasi. 08.02.2023-y.

Berdiyeva Sadoqat,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Do’stmirzayeva Flyura,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

ALISHER NAVOIY IJODIDA KOMIL INSON KONSEPSIYASI

Annotatsiya: Mazkur maqolada biz Alisher Navoiyning barcha asarlari uchun mushtarak bo‘lgan asl g‘oyani, ya’ni Navoiyning badiiy ijoddan ko‘zlagan asosiy maqsadlaridab biri komil inson g‘oyasini hisoblanadi va bu g‘oyani yoritishga urindik. Adibning barcha asarlarida yaxlit bir g‘oya mavjud: bu insonning yaratgan tomon ma’naviy komillik sifatleri bilan ko‘tarilib borishidir. Shoirning eng kichik asarlaridan tortib to ulug‘vor “Xamsa”sining mohiyatida ham yagona shu

g'oya talqiniga qayta-qayta duch kelaveramiz. Qolgan barcha go'zal fazilatlar tarannumi shu umumiy maslakning rivoji, anglanishi uchun xizmat qiladi. Badiiy adabiyotning maqsadi komil insonni tarbiyalash ekanligini hisobga olsak, komil inson tarannumi sharq mumtoz adabiyotida adabiy an'anaga aylangan desak mubolag'a bo'lmaydi. Nazarimizda Alisher Navoiy asarlarining har birida komil inson g'oyasi tarannumi bor.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Xamsa, ijod, doston, komil inson, Hayrat ul-abror“ („Yaxshi kishilarning hayratlanishi“), „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“, „Sab' ai sayyor“, „Saddi Iskandariy“, asar.

Аннотация: В данной статье мы попытались осветить исходную идею, общую для всех произведений Алишера Навои, то есть идеал совершенного человека, одну из главных целей художественного творчества Навои. Все произведения писателя содержат общую идею: это восхождение человека к Творцу, обладающего качествами духовного совершенства. От мельчайших произведений поэта до сути великолепной «Хамсы» мы неоднократно сталкиваемся с трактовкой этой единственной идеи. Воспевание всех других прекрасных качеств служит развитию и пониманию этой общей цели. Учитывая, что целью художественной литературы является воспитание совершенного человека, не будет преувеличением сказать, что гимн совершенному человеку стал литературной традицией в восточной классической литературе. На наш взгляд, каждое произведение Алишера Навои содержит гимн идее совершенного человека.

Ключевые слова: Алишер Навои, Хамса, творчество, эпос, совершенный человек, «Хайрат уль-аброр» («Трепет перед добрыми людьми»), «Фархад и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Сабай Сайёр», «Садди Искандари», произведение.

Abstract: In this article, we have tried to shed light on the original idea common to all of Alisher Navoi's works, namely, the idea of a perfect person, which is one of the main goals of Navoi's artistic creativity. There is a single idea in all of the writer's works: this is the ascent of man to the Creator with the qualities of spiritual perfection. From the poet's smallest works to the essence of the magnificent "Khamsa", we repeatedly encounter the interpretation of this single idea. The glorification of all other beautiful qualities serves for the development and understanding of this common goal. Considering that the goal of fiction is to educate a perfect person, it is no exaggeration to say that the glorification of a perfect person has become a literary tradition in classical oriental literature. In our opinion, each of Alisher Navoi's works contains the glorification of the idea of a perfect person.

Keywords: Alisher Navoi, Hamsa, creativity, epic, perfect person, "Khairat ul-abror" ("The Wonder of Good People"), "Farhad and Shirin", "Layli and Majnun", "Saba'ai sayyor", "Saddi Iskandari", work.

O'z davri diniy va dunyoviy ilmlarini chuqur egallab, hayotda saodatmandlik, axiylkni kasb qilgan Hazrati Navoiy "Mahbub ul-qulub"dagi nasriy va nazmiy matnlar orqali chin musulmonlik farzi va komil inson ma'naviyatini shakllantirish

g'oyasini ilgari surdi hamda ma'naviy ehtiyoji sabab ushbu asarni yaratdi. "Qobusnoma"da axloq va odob, "Guliston"da adolat va adab mavzusi ko'tarilgan bo'lsa, "Mahbub ul-qulub"ning bosh mavzusi va obyekti inson, insoniylik va shaxs kamolotidir. Inson kamoloti mavzusi sharq adabiyotining yetakchi mavzusidir. Biz, asosan, komil inson konsepsiyasini tasavvuf doirasida o'rganishga odatlanganmiz. Aslida, komil inson mavzusi islomgacha bo'lgan turli diniyfalsafiy ta'limotlarda keng yoritilgan. Xususan, hinduviylikda barahmanlar ilmlil, pokdomon, yuksakma'naviyatli, komil insonlar, avliyo hisoblanganlar. Dostonlardan birinchi farqli jihati turkiy tilda yozilganidir. Navoiy „Xamsa“si „Hayrat ul-abror“ („Yaxshi kishilarning hayratlanishi“), „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“, „Sab' ai sayyor“, „Saddi Iskandariy“dostonlaridan iborat bo'lib, 1483–1485-yillarda yozilgan. Hayrat ul-abror (o'zbekcha: Yaxshi kishilarning hayratlanishi) — Alisher Navoiy qalamiga mansub "Xamsa"ning birinchi dostoni (1483) bo'lib, pand-nasihat ruhidagi ta'limiy-axloqiy, falsafiy doston. 3,988 baytdan iborat bo'lib, 64 bob, 20 maqolatdan tashkil topgan. Aruzning sare' bahrida yozilgan. Asar an'anaviy muqaddima — hamd va na't bilan boshlanadi. Navoiyning dunyo haqidagi qarashlari mana shu muqaddimada o'z aksini topgan. Uningcha, dunyoning boshi ham, oxiri ham, yaratuvchi ham, kuzatuvchi ham Allohdir: Avval o'zung, mobayn o'zung, Barchaga xoliq, boriga ayn o'zung. Asarda shoir Alloh, borliq, inson haqida shunday fikrlaydi: bir vaqtlar bu jahon pinhon (yashirin) edi. Na yer, na ko'k, na kun, na tun — hech narsa yo'q edi. Sendan boshqa hech kim, hech narsa yo'q edi. Nozir ham, manzur ham o'zing eding. Ishqingdan mast, husningdan masrur eding, husning jilvasiga cheku chegara yo'q edi. Senga ko'zgu kerak bo'ldi va shu maqsad bilan dunyo maydonga keldi. Demak, dunyo sening jamolingga oynadir. Sen dunyoni g'oyat go'zal (latif) qilib yaratding, lekin hammasidan insonni ulug' (sharif) aylading. Binobarin, Alloh har narsadan ulug' va yaqin tutgan inson ham tabiatning, ham jamiyatning gultojidir. Navoiy dunyoni Allohning namoyon bo'lishidir, deb biladi. Inson esa uning markaziy siymosi. Nasroniylik diniy manbalarida Ezgu inson Xudoga va insonlarga nafaqat do'stona munosabat bilan, balki jo'shqin hamda samimiy ishq bilan bog'langanligi ta'kidlanadi. Navoiy dostonida umr, uning mazmuni, tabiat, jamiyat va inson munosabatlariga doir savollar qo'yadi va keyingi dostonlarda muayyan taqdirlar, voqealar misolida ularga javob beradi. Dostonida o'sha davr ijtimoiy turmushi, xalq hayoti, urf-odatlar, din-diyonat, axloq-odob haqidagi qarashlar o'z ifodasini topgan. Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni u yaratgan "Xamsa"ning 2-dostoni bo'lib, unda Farhod oddiy tosh yo'nar oshiq emas, balki xoqonning o'g'li, aniqrog'i, Xo'tan mamlakati podshosining qarilikda ko'rgan yakka-yu yagona farzandi bo'lib, yoshligidan fanning barcha sohalariga qiziqqan, harbiy bilimlarni, ayniqsa, toshyo'narlik, kasbini egallashga uringan. Farhod ishq o'tida sarmast obrazida ham juda go'zal tasvirlanadi. U ishq o'tida yonganidan turli mashaqqatlarga ham rozi bo'ladi va turli tilsimlarni yengib chiqishga kirishadi. Komillikning eng asosiy sharti qalbni nasf qutqusidan xalos etmoqdir. Shuning bilan birga kasb-hunar bilan band bo'lmoqlikdadir. Farhod ham aynan shu yo'ldan boradi. Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostoni markazida komil inson tarbiyasi turadi. Shariat ahkomiga tariqat rasmi rusumlari, pir muridlik an'anasi, solik odobi,

poklanish, tavba tazarru, zikr-u samo - hamma hammasidan maqsad insonni komillikka yuksaltirish, ruhni yaxshilash, g'aybiyotning sir-u asrorini kashf etish. Alisher Navoiy Farhod timsolida insonni ruhiy, ma'naviy va jismoniy kamol toptirish va poklash ilmi bo'lgan futuvvat orqali poklaydi. Farhodning botinidagi barcha tuzatishxislatlarni nafs tushunchasiga bog'lab izohlaydi va unga qarshi jihod e'lon qiladi. Asarda temir odam, dev obrazlari nafs timsolidir. Navoiy uchun insonning birinchi narsa o'z nafsini biladi jilab olishi, uni mahy etishidir deb. Qanoat, saxovat va himmat bilan inson o'zining ilohiy tanqidni va ulug'ligini anglasa, eng yomon dushman nafs tanqid ham anglaydi. Navoiy ushbu dostonida aynan komillikka yetishishning bir yo'li futuvvat haqida Farhod obrazi orqali ko'rsatib beradi. "Farhod va Shirin"ni biz ishq, muhabbat ruhida yozilgan noyob asarlar sirasiga kiritamiz. Dostonida Farhodning Shirin ishq uchun, unga yetish uchun qilgan harakatlarida ko'plab insoniy fazilatlarini jumladan: insonparvarlik, tinchlik, do'stlik, har bir ishga butun vujudi bilan yondashib tez o'rganish, mehnatsevarlik, obodonchilikka harakat qilish kabi hislatlarni uchratamiz. Bu asar sevgi va muhabbatni tarannum etish bilan birgalikda chin ma'nodagi inson shaxsiyatini yortib bergan komillikka yetishish yulidagi qiyinchiliklarni bosqichma-bosqich bosib o'tish kerakligini ko'rsatadi. Farhodni kuch-quvvat, qat'iyat, matonat, Shirin esa guzallik, latofat timsolida ko'ramiz. Farhod orqali ilm olish, hunar egalashga, sabr toqat va insoniy fazilatlarini orqali yetuklikka intilishni targ'ib qilingan yoshlarni ayni shu xislatlar bilan oziqlanishi kerakligini takidlangan. Asarda shoir Farhodni voyaga yetguniga qadar parvarish qilib ilm-u hunarni mohirlik bilan uning shaxsiyatiga singdiradi shu ma'noda barcha imkon yoshlar qo'lida ekanligini, harakatchan, izlanuvchan bo'lish kerakligini yorqin misol sifatida ko'rsatadi. Yoshlarni sport va ilmda, umuman olganda, barcha sohada ilg'or bo'lishga undaydi. Barcha davrda dunyo o'z daho insonlarini ko'rgan, bu asar yaratilgan vaqtda ham Xuroson o'lkasida ilm-ma'rifat keng targ'ib qilingan davr bo'lgan. Shu sabdan ko'rishimiz mumkinki, Farhodning shiori "O'qib o'tmak, uqib o'tmak", - deya ta'riflangan. Farhod birinchi ustozlaridan me'morlik, naqqoshlik, tosh yo'nish hunarlarini ham mukammal tarzda o'rganadi, bu bilan shoir nafaqat ilm, balki mohir hunar ham paytida asqotishini ta'kidlaydi.

Layli va Majnun (arab. ليلى و مجنون, „Majnun va Laylo“) fors-turkiy romantik dostonidir. Bu dostonida ham ishqiy ma'noda yozilgan noyob asarlar sirasiga kirdi. Majnun va Layli komillikda vahdatni-yagona- yaxlitlikni tashkil etadi. Bu esa nihoyatda baland darajadagi xos ishqning ko'rinishi bo'lib, unda jismoniylik emas, balki ma'naviylik yetakchi mavni egallaydi. Bunday yuksak darajadagi xos ishqni tushunmaydiganlar Majnun va Layli ishq mohiyatini ham tushunmaydilar. Bular qatorida Laylining otasi ham bor, ibn Salomlar ham bor. Shuning bilan bir qatorda Alisher Navoiy dostonida Majnun va Laylilar ishq mohiyatini tushunuvchi va ularga yordam qo'lini cho'zganlar ham borligini Navfal obrazi misolida ko'rsatadi.

„Sab'ai sayyor“ („Yeti sayyora“) – „Xamsa“ Alisher Navoiyning to'rtinchi dostoni (1484), ishqiy-sarguzasht harakterda bitilgan asar sanaladi.

Saddi Iskandariy ("Iskandar devori") — "Xamsa" Navoiyning yakunlovchi dostoni (1485). Asar 89 bob, 7215 bayt (1 bayt 2 qatorga teng)dan iborat bo'lib,

Navoiy ijodidagi hajman eng yirik epik asardir. Doston aruzning mutaqorib bahrida turkiyda yozilgan.

Lison ut-tayr (arab. – „Qush tili“) – Alisher Navoiyning dostoni, o‘zbek mumtoz adabiyoti va o‘zbek adabiy tilining muhim yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Asar 1498 – 99-yillarda fors shoiri Farididdin Attorning „Mantiq ut-tayr“ asari ta’sirida yozilgan. Navoiy asar syujeti va bosh g‘oya xususida Attorga izdoshlik qilgan. „Lison ut-tayr“ – falsafiy doston bo‘lib, shoir unda majoziy obrazlar, qahramonlarning sarguzashtlari orqali tasavvuriy g‘oyalarini ifodalagan. Navoiy asarda Xudo tashqarida emas, sening o‘zingda, degan fikrni olg‘a suradi. Shu yo‘sinda insonni ulug‘laydi, uning kamolotga erishish yo‘lini yuksak she’riy mahorat bilan bayon etadi. Asarning barcha g‘oyasi odamning tarbiyasini ko‘rsatishga qaratilgan. „Lison ut-tayr“ dostoni 3598 baytdan (176 kichik bobdan) iborat bo‘lib, aruz vaznining ramali musaddasi maqsur (foilotun – foilotun – foilon) vaznida yozilgan. Asardagi boblar alohida epizodlardan, savol-javoblardan, kichik hajmli hikoya va masallardan tashkil topgan. Asardagi hikoyalarda Navoiy buyuk hikoyanavis sifatida ko‘zga tashlanadi. Bir kuni guliston, bo‘ston, o‘rmon, dengiz va biyobon qushlari majlis tuzadilar. Majlisda qushlar o‘rin topolmay, parokanda bo‘lishadi. Shunda Hudhud ularga bir yo‘lboshchi kerak ekanligi, uning nomi Semurg‘ ekanligi haqida xabar qiladi. Barcha qushlar Semurg‘ huzuriga yo‘l olishadi. Yo‘lda ular: Talab, Ishq, Ma’rifat, Istig‘no, Tavhid, Hayrat, Faqr Fano vodiylarini bosib o‘tishadi. Bu vodiylarda ular turli xil qiyinchiliklarga duch kelishadi. Safar davomida turli xil qushlar, turli xil vaziyatlarda safarni tark etishadi va halok bo‘lishadi. Yakunda Faqr Fano vodiysiga yetib kelgan 30 nafar qush o‘zlarining „Simurg“ ekanligini anglab yetishadi. Ular fano yo‘lini bosib o‘tib, boqiylikka erishadi. Har bir Vodiylar bayonidan so‘ng ibratli hikoyatlar keltirilgan. Asardagi eng uzun hikoyat „Shayx San‘on“ haqidagi hikoyatdir. Alisher Navoiy ijodida komil inson konsepsiyasi markaziy o‘rin tutadi. U insonni ma’naviy va axloqiy jihatdan yuksaltirish, kamolotga yetkazish g‘oyasini o‘z asarlarida keng yoritgan. Navoiy komil insonni nafaqat ilmi va hunarmand, balki odobli, insofli va xalqiga foyda keltiruvchi shaxs sifatida tasvirlaydi.

Komil insonning asosiy fazilatlar:

1. Ilm va donishmandlik – Navoiy ilm olishni inson kamolotining asosiy shartlaridan biri deb biladi. Uningcha, ilmga intilgan inson jaholatdan xalos bo‘ladi.¹

2. Adolat va insof – Shoir hukmdorlarga adolat bilan ish yuritishni, odamlarga esa halollikni targ‘ib qiladi.

3. Axloqiy poklik – Komil inson halol va pok yashashi, har qanday yomon odatlardan o‘zini tiyishi lozim.

4. Mehnatsevarlik – Inson hunarga ega bo‘lishi va mehnat qilish orqali jamiyatga foyda keltirishi kerak.

5. Mehr-oqibat va muruvvat – Navoiy insonlarga mehribon bo‘lishni, yetim-esirlarni asrashni buyuk fazilat sifatida ko‘rsatadi.

Asarlarida komil inson timsollari: „Hayrat ul-abror“ – bu doston axloqiy yetuklik, adolat, ilm va donishmandlikni madh etadi. Komil inson – aql va fazilat

bilan bezangan shaxs sifatida tasvirlanadi. “Farhod va Shirin” – Farhod mehnatsevar, vatanparvar, halol va odil inson sifatida gavdalanadi. U ilm va hunarni qadrlaydi, adolat uchun kurashadi. “Layli va Majnun” – Majnun obrazi orqali muhabbat va ma’naviy poklikning yuksak namunasi tasvirlanadi. “Sab’ai Sayyor” – podshoh Bahromning sayohatlari orqali har xil insoniy fazilatlar va ibratli hayot saboqlari ochib beriladi. “Saddi Iskandariy” – Iskandar obrazida donishmand va adolatli hukmdor sifatida komil inson timsoli ko’rsatiladi. “Lison ut-Tayr”- Ushbu asar tasavvufiy ruhda yozilgan bo’lib, unda insonning ruhiy kamolot sari sayohati tasvirlanadi. Asarning asosiy g’oyasi – inson o’z nafsini yengib, ma’naviy mukammallikka erishishi kerak. “Munshaot”- Bu asar Navoiyning maktublar to’plami bo’lib, unda u davlat arboblari, do’stlariga va zamonining muhim masalalariga doir axloqiy va siyosiy fikrlarini bildiradi. “Mezon ul-avzon”- Bu asar nazm va aruz ilmi haqida bo’lib, unda Navoiy shoirning ma’naviy yetuk bo’lishi, so’z san’atini chuqur bilishi lozimligini ta’kidlaydi. “Majolis un-Nafois”- Shoir va adabiyot ahli haqida yozilgan ushbu asarida Navoiy ijod ahlining axloqiy komillikka intilishi zarurligini qayd etadi. Alisher Navoiy ijodida komil inson konsepsiyasi markaziy o’rin tutadi. U insonni ma’naviy va axloqiy jihatdan yuksaltirish, kamolotga yetkazish g’oyasini o’z asarlarida keng yoritgan. Navoiy komil insonni nafaqat ilmi va hunarmand, balki odobli, insofli va xalqiga foyda keltiruvchi shaxs sifatida tasvirlaydi.

Xulosa. Alisher Navoiy barcha asarlarida insonni ma’naviy va axloqiy jihatdan yetuk bo’lishga, jamiyatga foyda keltirishga undaydi. Uning tasavvuridagi komil inson – bu ilmi, adolatli, muruvvatli, fidoyi va pok qalbli shaxsdir. Navoiy merosi bugungi kunda ham o’z dolzarbligini yo’qotmagan, balki har bir inson uchun ma’naviy yo’ldosh bo’lib xizmat qilmoqda. Buyuk mutafakkirimiz o’zining dunyoga mashxur asari "Xamsa" ya’ni beshlik dostonida ham insoniylik kamoloti, komillik, halollik kabi bir nechta g’oyani ilgari surgan. Bu asarlarni o’qigan odamlar dunyoni bimalol idrok eta oladilar. Alisher Navoiy ijodida komil inson konsepsiyasi eng oliy qadriyat sifatida gavdalanadi. U insonni faqat jismonan emas, balki ma’naviy va axloqiy jihatdan yuksaltirishga chorlaydi. Shoirning “Mahbub ul-Qulub” asari esa bu g’oyani yanada teran ochib, adolat, ilm, halollik va mehnatsevarlikni komillikning asosiy mezonlari sifatida ko’rsatadi. Navoiy fikricha, har bir inson ezgulikka intilmog’i lozim, chunki faqat pok qalb, yuksak aql va beg’araz xizmat orqali inson o’z hayotini ma’noli va barakali qila oladi. Demak, komil inson – bu shaxsiy kamolot sari tinimsiz intiladigan, jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan ideal timsoldir.

Foydalangan adabiyotlar

1. Qur’oni Karim (1992). Va-n-najm surasi. Cho’lpon;
2. Navoiy, A. (2011). Mahbub ul-qulub. Toshkent;
3. Komilov, N. (2009). Tasavvuf. Movarounnahr;
4. Kubro, N. (2005). Usuli ashara. O’qituvchi;
5. Komilov, N. (1994). Farididdin Attor “Ilohiynoma”. Yozuvchi.

6. Ochilov, E. (2001). Navoiy idealidagi komil insonlar. O‘zbek tili va adabiyoti jurnali 5-son. 7-bet;
7. Haqqul, I. (2001). Tasavvuf va Navoiy she‘riyati munosabatiga doir. O‘zbek tili va adabiyoti jurnali 1-son. 7-bet.
8. Bertels, E. Sofizm va tasavvuf adabiyoti.
9. <https://ziyouz.com/books/adabiyotshunoslik/Yevgeniy%20Bertels.%20S>

Maxsumov Maqsud,
Shahrisabz davlat pedagogika
instituti doktoranti.

NAVOIY IJODIDA NAFS BILAN KURASH MAVZUSI: TARIXIY DALILLAR VA BADIY TAHLIL

Abstract: This article is dedicated to Alisher Navoi’s unique approach to depicting the concept of nafs in his literary works, the depth of his Sufi worldview, and his high self-discipline in relation to his own desires. It analyzes how Navoi perceived the struggle with nafs as a fundamental criterion of human perfection and how he expressed this idea symbolically and psychologically in his works. Additionally, the study explores his strict discipline in refining his own nafs and the impact of this process on his literary creativity from the perspective of modern scholarly approaches. The research contributes to a broader understanding of Navoi’s teachings on nafs, highlighting his mastery in illustrating its different stages and his exceptional self-discipline, which affirm his status as a great figure of Uzbek literature and a thinker with profound insights into Sufism and human spirituality.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, nafs, tasavvuf, inson kamoloti, o‘z nafsiga talabchanlik, ramziy tasvir, psixologik tahlil, o‘zbek adabiyoti, falsafiy meros, nafs tarbiyasi.

Biz Alisher Navoiy ijodida “nafs” mavzusi va uning tasnif va tartibotlari haqida avvalgi maqolalarimizda bot-bot mulohaza va mubohasalar qildik. Mazkur mavzu genezisi Qur’on va hadislardir. Mazkur manbalarda mavzu nihoyatda batafsil yoritilgan. Shuningdek, mavzu jahon olimlari asarlarida ham bir qadar tadqiq etilgan. Xususan, Najmiddin Komilovning “Tasavvuf” [5], Muslihiddin Muhiddinovning “Komil inson adabiyot ideali” [7], Ibrohim Haqqulovning “Navoiyga qaytish” [9,10,11] asarlarida, qolaversa, adabiyotshunos olimlar A.Muhammadiyev [6], Ibotova Madina [4], Rajabova Marifat kabi ko‘plab olimlarimizning tadqiqotlarida mazkur mavzu o‘rganilgan. Zero, ulug‘ mutafakkir ijodida nafs va uning tarbiyasiga oid ilmiy-ma’rifiy qarashlar o‘z takomilini topgan. Shu sabab, mazkur maqolamizni Hazrat o‘z nafsiga nisbatan qanday munosabatda bo‘lgani haqidagi asosli manbalar tahlili bilan boshlashni ma’qul ko‘rdik.

Alisher Navoiy – o‘zbek adabiyoti va madaniyatining buyuk namoyandasi, shoir, mutafakkir va davlat arbobi sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirgan zot. Uning shaxsiyatidagi eng muhim sifatlardan biri – kamtarlik va xoksorlikdir. Navoiy nafaqat o‘zining betakror ijodi bilan, balki insonlarga munosabati, davlat ishlaridagi fidokorligi va hatto yuksak mansablarga ega bo‘lganda ham o‘zini past tutishi bilan mashhur edi. Uning bu xislati tarixiy manbalarda, xususan, Mirxondning “Ravzat-us-safo” asarida yorqin tasvirlanadi. Navoiyning kamtarligi – bu nafs ustidan g‘alaba, o‘zini doimo takmillashga intilish va har qanday vaziyatda insoniylikni saqlab qolish ramzi edi. Ushbu xislat uni nafaqat o‘z davrida, balki keyingi avlodlar uchun ham ibratli shaxsga aylantirdi.

Tarixchi Mirxond o‘zining “Ravzat-us-safo” asarida Hazrat Alisher Navoiyga muhrdorlik vazifasi yuklatilgani haqida shunday yozadi: “Xayru ehson, latofat va ko‘ngil zarofati bobida amir Alisherning tengi yo‘qligidan jahongir podshohning xotiri hamma vaqt unga moyil bo‘lib, ulug‘lik, vazirlik va amirlik martabasini unga in‘om etdi. So‘zning qisqasi shulki, avval ul hazrat ulug‘ muhrni amir Alisherning qo‘liga tutqazdi va ul amir bir necha vaqt muhrdorlik lavozimida qoyim turib, xizmatkorlik poyasini yuqori osmondan ham o‘tkazdi” [9. 66-bet].

Alisher Navoiyning “Navodirush shabob” devonida Mirxond yozganidek, 1476 yilda Navoiyning Muhrdorlik lavozimi bilan bog‘liq voqealar asosida yozilgan quyidagi qit‘a mavjud. Navoiy mazkur qit‘a sarlavhasida shunday yozadi: “devonda muhr bosqondin nafsiga shikast yetmagan uchun muhrg‘a shikast bergani”

Chun manga lutf etti shah devonda muhr,
Bu edi eldin quyi muhr urmog‘im.
Kim, g‘ururi nafs sarkash man‘ig‘a,
Barchadin bo‘lg‘ay quyi o‘lturmog‘im.
Chun shikasti nafs hosil bo‘lmadi,
Mundin o‘ldi muhrni sindurmog‘im [1. 362-bet].

Mirxondning "Ravzat-us-safo" asaridan olingan tarixiy ma‘lumot va uning tahlili Alisher Navoiy qit‘asini tushunishda muhim kontekst beradi. Endi yuqoridagi she‘rni mazkur tarixiy va ma‘naviy ma‘lumotlar asosida sharhlab ko‘ramiz:

She‘rning tarixiy va ma‘naviy tahlili: Chun manga lutf etti shah devonda muhr, Mirxondning so‘zlariga ko‘ra, Husayn Boyqaro Alisher Navoiyga muhrdorlik mansabini “lutf” sifatida bergan. Bu satrda shoir podshohning marhamatini e‘tirof etadi. “Muhr” bu yerda nafaqat amaliy mansab ramzi, balki yuksak mas‘uliyat va ishonch belgisidir. Navoiyning bu mansabni qabul qilishi uning davlat xizmatidagi faoliyatining boshlanishini ko‘rsatadi.

Bu edi eldin quyi muhr urmog‘im – Mirxond ta‘kidlaganidek, Navoiy muhrni nishonning eng past joyiga bosgan. Bu harakat uning kamtarligi va “nafs sinqiligi”ning namoyon bo‘lishi sifatida tarixda qayd etilgan. Qit‘ada “eldin quyi” degan ifoda orqali shoir o‘zini xalqdan past ko‘rishini, ya‘ni mansabiga qaramay, xoksorligini saqlamoqchi bo‘lganini bildiradi.

Kim, g‘ururi nafs sarkash man‘ig‘a – bu satrda Navoiy o‘zining ichki kurashiga ishora qiladi. Mirxondning ta‘biricha, Navoiy “nafs sinqi” bo‘lgani uchun muhrni pastga bosgan, lekin bu yerda shoir o‘zining nafs bilan kurashida “sarkash

g'urur"ga qarshi turish qiyinligini ham badiiy aks ettirgan. Bu satrda sufiylikdagi "nafsni yengish" g'oyasi yaqqol ko'rinadi: nafs doimo insonni kibrga undaydi, lekin Navoiy uni bosishga urinadi.

Barchadin bo'lg'ay quyi o'lturmog'im – Navoiyning kamtarligi va xokсорligi bu satrda yana bir bor ta'kidlanadi. Mirxondning "xosu avomni hayron qilgan" voqeasiga ishora qilib, shoir o'zini "barchadan quyi" ko'rishini aytadi. Bu uning tashqi martabadan ko'ra ichki poklikka e'tibor berganini ko'rsatadi.

Chun shikasti nafs hosil bo'lmadi – bu yerda Navoiy o'zini tanqid qiladi. Mirxond Navoiyni "nafsi siniq" deb tasvirlagan bo'lsa-da, shoir o'zining nafsini to'liq yenga olmaganini kamtarlik maqomidan turib e'tirof etadi. Tasavvuf adabiyotlarida ta'riflangan nafsning yuqori bosqichi – "nafsul mutmainna" ta'rifiga ko'ra, bu darajaga erishgan inson nafsning g'alayonlaridan butunlay xalos bo'ladi. Navoiy esa o'zini – nafsini hali bu martabaga loyiq ko'rishni istamaydi. Boshqacha aytganda, bu holat ham nafsni jazolashning navoiyona bir turi, nazarimizda. .

Mundin o'ldi muhrni sindurmog'im – bu satrda muhrning ramziy "sindirilishi" haqida so'z boradi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Navoiy muhrni jisman sindirmagan, balki mansabdan voz kechgan. She'rda esa bu "xayolan sindirish" sifatida ifodalanadi. Nafsini to'liq yenga olmagan uchun u mansabdan voz kechishni tanlaydi va bu uning ma'naviy izlanishidagi navbatdagi qadami bo'ladi.

Oradan ancha muddat kechgach, shoir bu mansabni tark etmoqchi bo'ladi va maqsadini podshohga yetkazadi. Iltimos qabul qilinadi. Lekin Husayn Boyqaro Mir Alisher Navoiyni yanada yuqoriroq margabaga — devoni oliy amirligi mansabiga tayinlamoqchi bo'ladi. Shoirning qarshiligiga qaramasdan, bu ish amalga oshiriladi. Husayn Boyqaro «ma'lum soatda muhr bossin» uchun hazrat Navoiy qo'liga nishon berganida u kishi, Mirxond aytmoqchi, «nafsi siniq bo'lganidan, nishonning shunday joyiga muhr bosadikim, undan pastroqda muhr bosishga» joy qolmaydi [9. 68-bet].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, keltirilgan tarixiy fakt va nafsning oliy darajasi – nafsul mutmainna haqidagi izohlarga tayanadigan bo'lsak, bu qit'a Navoiyning o'ziga xos ma'naviy safarini aks ettiradi. U tashqi dunyoda (muhrdorlik, mansab) yuksak martabaga erishgan bo'lsa-da, ichki dunyosida nafs bilan kurashida to'liq g'alaba qozonolmayotganidan norozi. Uning muhrni eng past joyga bosishi — kamtarlikning namoyoni bo'lsa-da, o'zi uchun bu yetarli emas, chunki u "nafsi mutmainna" darajasiga intilgan. qit'adagi "muhrni sindirish" ramzi Navoiyning mansabdan voz kechib, dunyoviy obro'-shondan yuz o'girishi va ma'naviy poklikka erishish yo'lidagi qat'iy qarori sifatida talqin qilinadi. Bu uning yuksak insoniy xislatlari — kamtarlik, xokсорlik va o'zini doimo mukammallashtirishga intilishning ifodasidir. Mirxondning guvohligi va tarixiy voqealar bu she'rning chuqur ma'naviy qatlamlarini yanada boyitadi, Navoiyni nafaqat shoir, balki o'zi bilan kurashgan mutafakkir sifatida ko'rsatadi.

Alisher Navoiy o'zbek klassik adabiyotida nafs va uning ma'naviy darajalarini badiiy tasvirlash borasida tengsiz meros qoldirgan adib sifatida tan olinadi. Uning asarlari, xususan, she'riy devonlari va "Xamsa"sida nafsning inson

ruhiyatidagi o‘rni, uning ichki kurashlardagi ta’siri va ma’naviy yuksalish yo‘lidagi to‘siqlari ko‘pincha murakkab ramziy obrazlar orqali ifodalangan.

Navoiyning yuqoridagi qit’asida ko‘rilganidek, u nafsga nisbatan o‘ta talabchanlik bilan yondashib, uni yengishni ma’naviy kamolotning asosiy shartlaridan biri deb bilgan. Bu uning o‘ziga xos sufiylik dunyoqarashi va inson ruhining poklanish jarayoniga bo‘lgan chuqur e’tiboridan dalolat beradi. Shunday ekan, Navoiyning nafsni badiiy tasvirlashga haqli ekanligi uning o‘zining ichki tajribasi va fikriy teranligi bilan asoslanadi. Shu sabab, Alisher Navoiy ijodida inson ma’naviy kamoloti va axloqiy poklanishi muhim mavzulardan biri hisoblangan. U o‘z asarlarida inson qalbining tubanligi va yuksakligi o‘rtasidagi kurashni tasvirlar ekan, “nafs” tushunchasini keng badiiy talqin qiladi. Navoiy nafsni insonning ichki dushmani sifatida ko‘rsatib, undan xalos bo‘lish yo‘llarini axloqiy-irodaviy tajribalar orqali ochib beradi.

Tasavvuf ta’limotida nafs insonning manfiy kayfiyatlarini, shahvoniy hirslarini va past istaklarini ifoda etuvchi tushuncha sifatida talqin qilinadi. Islom falsafasida nafs uch darajaga bo‘linadi:

Nafsul ammora – insonni yomonlikka undovchi nafs. Bu nafs insonni yomonlikka, nafs istaklariga ergashishga va gunohlarga targ‘ib qiluvchi nafsning bir holatidir. Ammora nafs haqida tasavvufshunos olim N.Komilov shunday yozadi: “...so‘fiylar nafsni butun falokatlarining boshi deb ko‘rsatib, muridlar oldiga avval ana shu shaytoniy nafs («nafi ammora»)ni mahv etish vazifa qilib qo‘yilgan edi. O‘z nafsini yengolgan kishi o‘zgalar g‘amini yeyishi mumkin [5.112-bet]. Navoiy “Hayratul abror”da yozadi:

Gah yiqilib, gah qo‘pub ul har nafas,
Mast solib har sori qo‘l har nafas.
May qilibon behuda holin aning,
Qay qilib oluda saqolin aning...
Qay saqolin har necha nopok etib,
It yalamoq birla yana pok etib [2. 276-bet].

"Gah yiqilib, gah qo‘pub ul har nafas" – baytda ammora nafs iskanjasidagi mayparast tasviri badiiy aks ettirilgan. Nafsning jibilliy kayfiyati (agar u tarbiyalanmasa) doimo yomonlikka undovchidir. Nafs insonni doimo bir holatdan ikkinchisiga tashlab, uni tinimsiz bezovta qiladi. Inson ba’zan gunohga botadi, ba’zan undan chiqishga harakat qiladi, lekin nafs uni doimo qaytarib turadi.

"Mast solib har sori qo‘l har nafas" – mastlik kishi nafsini gunoh va shahvat iskanjasiga tushiradi, doimo uni adashtirib turadi.

"May qilibon behuda holin aning, Qay qilib oluda saqolin aning..." – mast qiluvchi ichimlik insonni behudalikka olib boradi, uning holini xor qiladi va sha’nini yo‘qotadi. bu misrada nafsning razilligi va iflosligi kuchli badiiy tasvir orqali ifoda etilgan.

“Qay qilib” – qayt qilish, qayt qilish holatiga tushish (qusish).

“Oluda” – iflos, kir, najas.

YA'ni, nafs shunday pastkashki, u o'zini o'zi bulg'ashdan, iflos qilishdan hatto uyalmaydi. Bu yerda nafsning odamni xor va razil qilish xususiyati kuchli badiiyat bilan tasvirlangan.

Bu misra nafsning insonni qanday tahqirli va iflos yo'llarga yetaklashini ko'rsatadi. Inson o'ziga bo'lgan hurmatni yo'qotsa, nafs uni g'arq qilib yuboradi va u beobro'lik va pastkashlikka tushadi. Qisqasi, Alisher Navoiy nafsni beqaror, iflos va razil kuch sifatida tasvirlaydi. U insonni xor qiladi, pastkashlikka yetaklaydi va uning qalbi va ruhini bulg'aydi.

"Qay saqolin har necha nopok etib" – ya'ni, qusish uning saqolini iflos qiladi.

"It yalamoq birla yana pok etib" – bu yerda tahqir va istehzo bor: o'zi nopok bo'lgan it guyo uni tozalayotgandek.

Bu misra insondagi nafsul ammoraning razilligini o'ta ifodalarli tarzda ko'rsatadi. Nafs shunchalik iflos va pastkashdirki, u "poklik" tushunchasini ham burmalaydi – unga ko'ra, nopoklikdan xalos bo'lish ham nopoklik orqali yuz beradi. Bu esa ahmoqlik va razillikning cho'qqisi.

Navoiy bu yerda nafsning odamni tahqirli holatga tushirishini hajviy-tanqidiy uslubda ko'rsatmoqda. Uning qalbini va ruhini shunchalik ifloslaydiki, qaysi yo'l bilan "tozalanishga" harakat qilsa ham, bor-yo'g'i yana bir razillikka botadi.

Bu kabi shiddatli badiiy ta'sirni ko'pincha Navoiyning hajviy va tanqidiy misralarida uchratish mumkin. U nafsga qarshi tahqir va istehzo bilan kurashib, uning asl zoti qandoq ekanini ko'z-ko'z qiladi.

Nafsul lavvoma – yomon ishlari uchun o'zini ayblovchi nafs. Bu daraja – inson nafsni evolyutsiyasining muhim bosqichlaridan biri. Bu darajada odam o'z amallarini anglay boshlaydi, yuqori ma'naviyatga intilgan holda, o'z nafsini malomat qiladi, tanqid qiladi. Boshqacha aytganda, nafsning ammoradan qutila boshlashi lavvoma bosqichida namoyon bo'ladi. Demak, nafsning keyingi darajasi "nafsul lavvoma" — "Malomatchi nafs"dir. Qur'onning Qiyomat surasida Alloh ta'olo: "Va malomatchi nafs bilan qasam", deya ont ichadi. Avvalo, Parvardigori olamning O'z Qur'onida keltirilgan qasamlari xususida shuni aytish kerakki, Alloh nima bilan qasam ichsa, shu narsa Uning huzurida qadrlidir. Demak, "malomatchi nafs" ham xuddi shunday. Demak, Nafsi Lavvoma – iymon yo'lidagi muhim bosqich. Bu holatda inson gunohlaridan o'kinadi, o'zini tanqid qiladi va to'g'ri yo'lga qaytishga harakat qiladi. Bu haqda Hazrat Navoiy shunday ta'kidlaganlar:

Bo'lub nafsing'a tobe', band etarsen tushsa dushmanni,

Senga yo'q nafsdek dushman, qila olsang ani qil band [3. 204-bet].

Bu satrlardan haqiqiy g'alaba – nafs ustidan g'alaba ekanligi ko'rinib turibdi. Navoiy fikricha, odam tashqi dushmanlarini yengishi mumkin, lekin eng buyuk kurash – nafs bilan kurashdir. Kishi har qancha kuchli va makkor dushmanni yenga oladi. Biroq o'z nafsiga tobe'. Aslida inson uchun eng daxshatli dushman bu uning nafsidir. Navoiy ta'kidlaydilarki, agar yenga olsang, sen avvalo o'z nafsingga kishan sol. Demak, Navoiyga ko'ra, insonning o'z nafsini ustidan g'olib bo'lishi kuchli dushmanni yengishdan ko'ra buyukroqdir. Angladikki, nafsning lavvoma bosqichi uning bema'ni qiliqlarini anglab, nafsga qarshi chiqa boshlashda ko'rinadi.

Alisher Navoiy ham Qur'oniyl mantiqqa tayanib inson nafsini haqida juda chuqur ma'naviy fikrlar bildirgan. U ta'limotga ko'ra, insonning eng katta g'alabasi – o'z nafsiga qarshi g'alaba. Nafsni lavvoma – bu poklanish, o'ziga to'g'ri yo'l topish va nafsqa qarshi g'azab bilan emas, balki tafakkur va iroda bilan kurashish davridir.

Nafsul mutmainna – to'liq poklangan, Allohga yaqinlashgan nafs. Bu nafsning eng oliy darajalariga yetishish bosqichi. Navoiy fikriga ko'ra, inson bu darajaga yetish uchun nafsini o'ldirishi, ya'ni uning yomon vasvasalaridan xalos bo'lishi lozim. Nafsni o'ldirish – ruhiy yuksalish ramzi:

Desang, bu yo'lda o'lay, nafsni burun o'ltur,

Ki ishq shar'ida go'yo bu nav' keldi qisos [3. 222-bet].

Bu yo'lda o'lay – agar sen Haq yo'lida halok bo'lishni xohlasang, jisman o'lmasdan oldin nafsni (burun) o'ldir! YA'ni, inson ruhiy yuksalish va haqiqiy ishq maqomiga erishishi uchun nafsning yomon vasvasalarini yo'q qilishi kerak. Bu tasavvufda "o'lmasdan oldin o'lish" – "fano filloh" deb ataladi. Uning ma'nosi – nafs istaklarini tark etish, ma'naviy poklanish va Allohga yaqinlashishdir.

Nafsul mutmainna – bu nafs xotirjamligi va Allohga taslim bo'lish holati. Inson nafs istaklaridan xalos bo'lsa, u xotirjamlikka erishadi. Keyingi bosqichlar – roziya va marziya, ya'ni inson Allohning irodasiga to'liq rozi bo'lib, Uning muhabbatiga yetishadi. Navoiyning tasavvufiy qarashlarida nafsni yengish – ruhiy yuksalish uchun zarur bo'lgan asosiy mezon.

Alisher Navoiy ham ushbu tasnif asosida nafsni inson ruhiy kamolotiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omil sifatida talqin qiladi. Uning qahramonlari ko'pincha nafs bilan kurash jarayonida tasvirlanadi. Navoiyning nafs haqidagi tushunchalari faqat nazariy doirada qolmay, uning shaxsiy hayoti va ma'naviy izlanishlari bilan uzviy bog'liqdir. U o'z she'rlarida, masalan, yuqorida tahlil qilingan qit'ada, nafsini "sarkash" va "shikast bo'lmagan" deb tasvirlab, o'ziga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lganini ko'rsatadi. Bu esa uning nafsning past darajalaridan (nafsul ammora) yuksak darajalarga (nafsul mutmainna) o'tish jarayonini nafaqat o'rgangan, balki o'zi amalda sinab ko'rgan shaxs ekanligini isbotlaydi.

Navoiyning "Hayratul abror" va "Xazoyinul maoniyl" asarlaridan olingan misralar asosida nafsning uch darajasi – nafsul ammora, nafsul lavvoma va nafsul mutmainna – o'zbek mumtoz adabiyoti va tasavvuf nuqtai nazaridan ko'rib chiqildi. Nafsning inson ruhiyatidagi salbiy va ijobiy tomonlari, uning evolyutsiyasi va ma'naviy yuksalishdagi o'rni Navoiyning badiiy tasvirlari misolida ochib berildi. Bu esa Navoiyning nafs tushunchasini faqat falsafiy doirada emas, balki amaliy va estetik jihatdan ham chuqur talqin qilgan mutafakkir ekanligini ko'rsatadi.

Maqolaning ilmiy xulosasiga ko'ra, Navoiy nafsning "nafsul ammora" darajasini insonni pastkashlik va razillikka yetaklovchi kuch sifatida tanqidiy va hajviy uslubda tasvirlaydi, bu uning "Hayratul abror"dagi mayparast obrazida yaqqol namoyon bo'ladi. "Nafsul lavvoma" bosqichida esa shoir insonning o'zini malomat qilishi va ma'naviy poklanishga intilishini ta'kidlab, bu darajani iymon yo'lidagi muhim qadam deb biladi.

Nihoyat, "nafsul mutmainna" darajasi Navoiyda nafsning yomon vasvasalaridan xalos bo'lish va Allohga taslimlik orqali ruhiy xotirjamlikka erishish

sifatida talqin qilinadi. Bu daraja “fano filloh” g‘oyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, insonning eng oliy ma’naviy maqomi sifatida ko‘riladi.

Navoiyning talabchanligi uni nafsning turli bosqichlarini – kibr, g‘urur, xoksorlik va tavezililikni – badiiy tasvirlashda munosib nomzodga aylantiradi. Uning asarlarida nafsning inson taqdiridagi o‘rni falsafiy va estetik jihatdan shunday mohirlik bilan ochib berilganki, bu uning o‘zining ma’naviy safaridan kelib chiqqan haqiqiy tajriba ekani shubhasizdir. Shu nuqtai nazardan, Navoiyning nafs va uning darajalarini badiiy tasvirlashga haqliligi uning adabiy iste’dodi bilan birga, o‘zining axloqiy va ma’naviy prinsiplariga sadoqati bilan ham belgilanadi. U nafsni faqat salbiy kuch sifatida emas, balki insonning o‘zi bilan kurashidagi asosiy sinov sifatida ko‘rgan. Bu esa uning asarlaridagi nafsga oid tasvirlarni chuqur psixologik va falsafiy mazmun bilan boyitgan.

Navoiyning o‘z nafsiga nisbatan talabchanligi, uning “Xamsa”dagi qahramonlari orqali yoki mustaqil g‘azallarida ifodalangan ruhiy izlanishlarida yaqqol ko‘rinadi. Shunday ekan, uning nafsni badiiy tasvirlashdagi haqqoniyligi va ustunligi uning o‘zining ma’naviy kamolotga intilishdagi samimiy sa’y-harakatlari bilan to‘la mos keladi. Binobarin, Navoiy nafsning inson hayotidagi o‘rnini tasvirlashga nafaqat haqli, balki bu sohada benazir mahorat sohibidir, degan xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Хазойинул маоний. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, тўртинчи том (Наводир уш-шабоб). – Тошкент: Фан, 1989. – 465 б.
2. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991. – 390 б.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 3-жилд: Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар. Т.: «Фан», 1988. – 498 б.
4. Иботова, М. (2024). Алишер Навоий ғазалиётида рух ва нафс талқини. В innovative research in science (Т. 3, Выпуск 1, сс. 33–39). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10495041>
5. Комилов Н. Тасаввуф. . – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 447 б.
6. Мухаммадиев А. “Ғаройиб ус-сиғар”да нақшбандия тариқатининг тамойиллари таҳлили. “Жаҳон маданий цивилизацияси контекстида Хожагон, Нақшбандия тасаввуфий таълимотлари илмий-маънавий меросининг умумбашарий аҳамияти” мавзусидаги Халқаро илмий конференция маереаллари. – Навоий, 2019 йил, 28 май. 84-б.
7. Мухиддинов М.Қ. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.
8. Қуръони Азим мухтасар тафсири / Шайх Алоуддин Мансур. – Тошкет: “Мунир” нашриёти, 2021. – 988 б.
9. Ҳаққулов И. Камол эт касбким (Эсселар). – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 240 бет.
10. Ҳаққулов И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – 224 б.
11. Ҳаққулов И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: “Фан” нашриёти 2007 йил. – 234 б.

ALISHER NAVOIY IJODIDA XALIFALAR OBRAZINING TALQINI

Annotatsiya: Alisher Navoiy ijodi va uning tadqiqi XX asrning 30-yillaridan boshlangan bo'lib, ushbu jarayonda Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Maqsud Shayxzoda kabi olimlarning hissasi katta. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning eng yirik asarlaridan biri – “Lison ut-tayr” dostonining mazmuni va g'oyaviy yo'nalishlari tahlil etiladi. Dostonning kompozitsion tuzilishi, Alloh va payg'ambar madhidan tortib, to'rt xalifaga bag'ishlangan boblargacha bo'lgan qismlarining mazmuni ochib beriladi. Shuningdek, Navoiyning tasavvufiy qarashlari, ilohiyot va tabiatning mushtarakligi haqidagi fikrlari tahlil qilinadi. Asarda aks etgan tarixiy shaxslarning obrazlari, ularning fazilatlar va islomiy e'tiqoddagi o'rni muhokama qilinadi. Maqolada Navoiyning badiiy san'at vositalari, tashbih va tamsillar orqali yaratgan betakror obrazlari ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Lison ut-Tayr, tasavvuf, badiiy san'at, tahlil, ilohiyot, tarixiy shaxslar, kompozitsiya, islomiy e'tiqod, adabiy tahlil.

Abstract: The study of Alisher Navoiy's literary works began in the 1930s, with significant contributions from scholars such as Abdurauf Fitrat, Sadridin Ainiy, and Maqsud Shayxzoda. This article analyzes one of Navoiy's most significant works, Lison ut-Tayr, examining its thematic and ideological aspects. The composition of the poem is explored, from the praise of Allah and the Prophet to the chapters dedicated to the four caliphs. Additionally, Navoiy's Sufi views, his thoughts on the unity of theology and nature, and his portrayal of historical figures, their virtues, and their role in Islamic belief are discussed. The article also highlights Navoiy's artistic techniques, including his use of metaphors and allegories in creating unique literary images.

Keywords: Alisher Navoiy, Lison ut-Tayr, Sufism, literary art, analysis, theology, historical figures, composition, Islamic belief, literary analysis.

Alisher Navoiyning ijodi va uning adabiy merosi o'zbek xalqining madaniy va ilmiy hayotidagi eng muhim sahifalardan biridir. Maqola ilmiy tamoyillarga asoslangan holda Navoiyning ijodiy yo'li, asarlarining mazmuni va ahamiyati haqida bahs yuritadi.

Alisher Navoiyning ijodiga qiziqish uning hayoti davridayoq boshlangan. Bu haqda Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy kabi o'sha davrning taniqli shoir va ulamolari asarlarida dalillar mavjud. Navoiyning adabiy merosi o'z zamonasida katta e'tibor qozongan bo'lsa-da, uning ijodi ilmiy asosda o'rganila boshlagan davr XX asrning 30-yillariga to'g'ri keladi. Bu jarayonda o'zbek adabiyotidagi muhim shaxslar – Sadridin Ayniy, Maqsud Shayxzoda va Vohid Abdullayev kabi olimlarning hissasi katta bo'lgan. Biroq, Navoiy ijodini chuqur ilmiy tadqiq qilishda birinchi muhim qadamni o'zbek xalqining ulug' adibi va birinchi professori Abdurauf Fitrat qo'ygan. Fitratning Navoiy ijodiga oid tadqiqotlari [9. 38 – 41-

betlar] o'zbek adabiyotshunosligida yangi sahifa ochdi va keyingi avlodlar uchun mustahkam poydevor bo'ldi.

Navoiyning ijodi nafaqat o'zbek adabiyotidagi, balki umumiy Sharq adabiyotidagi muhim hodisa sifatida e'tirof etiladi. Uning asarlari o'z davrida ham, keyingi asrlarda ham o'quvchilar va tadqiqotchilar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qilgan.

Alisher Navoiy turk dunyosining mushtarak qadriyatidir. G'arbdan Sharqqa qadar turkiy xalqlarning barchasi Navoiyni faxr ila "bizniki" deyishadi", – deya e'tirof etgan edi Egey universiteti (Turkiya) professori Fikret Turkman. Darhaqiqat, Navoiy asarlaridagi g'oyalar shu qadar ulkanki, u bir millat, bir mamlakat bag'riga sig'maydi. Shu sabab bugun Navoiy ijodi butun dunyo xalqlari nigohidadir [6. 607 – 620-betlar].

Birgina Navoiyning "Xamsa"si uning ijodiy faoliyatidagi eng muhim yutuqlaridan biridir. Bu asar o'zbek adabiyotidagi birinchi xamsa bo'lib, fors adabiyotidagi xamsachilik an'anasiga javob sifatida yaratilgan. "Xamsa" besh dostonni o'z ichiga oladi: "Hayrat ul-abror" – yaxshi insonlarning hayratini tasvirlaydi. "Farhod va Shirin" – oshiq-ma'shuqlarning fojiali muhabbat hikoyasi. "Layli va Majnun" – afsonaviy sevgi dostonining o'zbekcha talqini. "Sab'ayi sayyor" – yetti sayyora ramzi orqali falsafiy mulohazalar. "Saddi Iskandariy" – Iskandar Zulqarnaynning sarguzashtlari. Ellik ikki ming misradan iborat ushbu beshlik o'zbek tilining imkoniyatlarini to'liq namoyish etdi.

Navoiy bu asarida Sharq adabiyotidagi Xusrav, Iskandar, Bahrom kabi afsonaviy shaxslar va Layli va Majnun kabi oshiqlar hayotidan ilhomlanib, ularga o'zbekona ruh va yangi mazmun berdi. "Xamsa" o'z davrining ijtimoiy, axloqiy va falsafiy masalalarini ko'tarib chiqdi, shu sababli zamondoshlarida katta ta'sir uyg'otdi. Masalan, Abdurahmon Jomiy bu asarni yuqori baholagan, Sulton Husayn Bayqaro esa Navoiyni o'z oq otiga mindirib, ulug'lagan edi (Mallayev, 1974). "Xamsa" nafaqat adabiy asar, balki 15-asr Islom tafakkurining ensiklopediyasi sifatida ham qaralishi mumkin. Unda borliq, tabiat, inson va jamiyat masalalari chuqur yoritilgan.

"Lison ut-tayr" – Navoiyning umrboqiy orzusi. Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni shoir umrining so'nggi yillarida (1498-1499) yozilgan bo'lib, bu asar ustida u butun hayoti davomida ishlagan desak mubolag'a bo'lmaydi. Asarning xotimasidan ma'lumki, Navoiy bolaligidanoq Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" asariga o'xshash doston yozishni orzu qilgan. Navoiyshunos olim Muslihiddin Muhiddinov to'g'ri ta'kidlaganidek, "Javobiya" – javob aytish. Nazarimizda, "Xamsa" dostonlariga nisbatan shu istilohni qo'llash o'rinli. Chunki shuhratli asarlarga javob aytish Sharqda shoirlar orasida odat tusiga kirgan edi".[7. 5-bet.] Bu javob aytish orzusi - niyati ("Mantiqut tayr"ga javob nazarda tutilgan – Mahmudov A.) Navoiyning ongida doimo saqlanib, ijodiy jarayon sifatida umr bo'yi davom etgan. Navoiy o'z she'rida shunday yozadi:

Munchakim nazm ichra qildim ishtig'ol,
Xotirimdin chiqmas erdi bu xayol [1. 169-bet.]

Bu misralar Navoiyning ushbu asarga qanchalik jiddiy tayyorgarlik ko'rganini ko'rsatadi. "Lison ut-tayr" dostoni an'naviy tarzda muqaddima, asosiy qism va xotimani o'z ichiga oladi. Muqaddima 13 bobdan iborat. Dostonning asosiy qismi 14-bobdan boshlanadi. Dostonning birinchi bobi Navoiyning barcha asarlarida an'ana tusiga kirgan Alloh Hamdi bilan boshlanadi. Navoiy Alloh bu olamni aniq bir reja asosida uni insonlarga sinov uchun bunyod qilganligi haqida yozar ekan, unda hech bir narsa tasodifiy yaratilmaganligini aytadi. Inson vujudida suv, olov, tuproq va havo kabi bir-biriga zid unsurlarni birlashtirib, ulardan bir butun yaratilgani Allohning mo'jizasi sifatida tasvirlangan:

Uylakim dushman yarotib o'tqa suv,
Yelni ham tufroqqa aylab aduv.
Sun'idin ko'rgilki mundoq to'rt zid,
Bo'lub inson xilqatida muttahid [1. 4-bet.]

Navoiy bu yerda vahdatul vujud (borliqning birdamligi) falsafasini ilgari suradi. Uning nazarida, tabiat va ilohiyot bir-biridan ajralmas, Xudo o'zi yaratgan olam bilan bir butundir. Shu sababli, insonni olamning markazi sifatida ko'radi va uning yaratilishini ilohiy maqsad deb biladi.

"Lisonut-tayr"ning 3-4-boblari Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning hayoti, me'roj kechasi va dushmanlarga qarshi kurashlariga bag'ishlangan. Navoiy bu boblar orqali islomiy e'tiqodning muhim masalalarini yoritadi, xususan, valiyning hech qachon nabiy martabasiga yetmasligini ta'kidlaydi [5].

Beshinchi, o'n ikkinchi boblar to'rt xalifa – Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali (r.a.)ga bag'ishlangan. Bu boblarda har bir xalifaning o'ziga xos fazilatlari tasvirlanadi: Abu Bakr Siddiq (r.a.) – sadoqat timsoli; Umarul Foruq (r.a.) – adolat va haqni botildan ajratishda tengsiz shaxs; Usmon Zinnurayn (r.a.) – hayo va Qur'onni jamlovchi; Ali Murtazo (r.a.) – ilm va shijoat namunasi sifatida ulug'lanadi. Bu boblar tasavvufiy axloq va falsafiy g'oyalarni targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi [8. 98-bet.].

Abu Bakr Siddiq (r.a.) – Sadoqat va fidoyilik ramzi. U "Lisonut-tayr"da Payg'ambar (s.a.v.)ning eng sodiq do'sti sifatida tasvirlanadi. Навоийшунос олим Муслиҳиддин Мухиддинов "Хамса"ларнинг биринчи дostonларини қиёсий ўрганган илмий тадқиқотларида дўстлик ғоят муқаддас саналадиган ардоқли инсоний сифат эканини уқдиради [7. 132-bet.]. Худди шу маънода Navoiy ҳам Abu Bakr Siddiqni "Лисонут тайр"да "sodiq-us siddiq" deb ataydi va uni Payg'ambarni g'orda qo'riqlagan ajdarga o'xshatadi:

Ganjkim g'or ichra pinhonlik qilib,
Ajdahodek ul nigahbonlik qilib [1. 173-bet.].

Hijrat paytida Abu Bakr Payg'ambarni himoya qilish uchun o'z hayotini xavf ostiga qo'ygan. Bu voqea uning do'stlikdagi fidoyiligini ko'rsatadi. Haqiqiy do'st o'z manfaatini emas, do'stining xavfsizligini birinchi o'ringa qo'yadi. Navoiy bu sifatni Abu Bakrning xalifalik davridagi zakot masalasidagi qat'iy pozitsiyasida ham aks ettiradi. U dindan qaytganlarga qarshi turib, Payg'ambar yo'lini o'zgartirishga yo'l qo'ymagan va shu orqali nafaqat dinni, balki Payg'ambarga bo'lgan sadoqatini isbotlagan [2. 23-bet.]. Abu Bakrning do'stligi shundaki, u o'z nafsini tiyib, faqat

haq yo'lida xizmat qilgan. Tasavvuf nuqtai nazaridan, bu nafsdan voz kechish va do'st uchun o'zini fido qilishning eng oliy darajasidir.

Umarul Foruq (r.a.) – Adolat va haqiqat yo'lidagi do'st. U Navoiy ijodida adolat va haqni botildan ajratish timsoli sifatida tasvirlanadi:

Haqni botildin birovkim qildi farq,

Adli birla ravshan etti g'arb-u sharq [1. 173-bet.].

Sakkizinchi bobda Umar Madoyin fathidagi xazinani g'azotchilarga bo'lib bergani hikoya qilinadi. Uning nafsini jilovlashdagi riyozati ham alohida ta'kidlanadi.

Umar Payg'ambar (s.a.v.)ning do'sti sifatida nafaqat shaxsiy sadoqat, balki jamiyatdagi adolatni himoya qilish orqali uning yo'lini davom ettirdi. Madoyin fathidagi xazinani g'azotchilarga bo'lib bergani, o'z nafsini jilovlab, kibrdan voz kechgani uning do'stlikdagi mas'uliyatini ko'rsatadi.

Umar nafsini riyozat bilan tarbiyalaganini Jaloliddin Suyutiyning "Abdulloh ibn Umar tilidan" keltirgan voqeasi tasdiqlaydi: "Nafsim kibrga ketib qolyapti, shuning uchun uni pasaytirmoqchiman". Haqiqiy do'st do'stining yo'lini davom ettirish bilan birga, uning ideallarini jamiyatda mustahkamlaydi. Umar bu sifati bilan Payg'ambarning adolatli jamiyat qurish orzusiga xizmat qilgan haqiqiy hamroh sifatida namoyon bo'ladi.

Usmon Zinnurayn (r.a.) hayo va hurmatdagi do'stlik timsoli. Asarda Usmon Zinnurayn Qur'onni jamlovchi sifatida ulug'lanadi:

Tengri aylab jome'i Qur'on oni,

Xalq deb Usmon bin Affon oni [1. 174-bet.].

Usmonning Payg'ambar (s.a.v.)ning ikki qiziga uylangani va Qur'onni jamlashdagi xizmati uning do'stlikdagi o'ziga xos o'rnini ko'rsatadi. O'ninchi bobdagi hikoyada Payg'ambar Usmon kirganida oyoqlarini yig'ib olgani voqeasi tasvirlanadi. Bu holat Usmonning hayosi va Payg'ambarning unga bo'lgan hurmatini anglatgan. Haqiqiy do'stlikda hurmat va o'zaro ehtirom muhim o'rin tutadi. Usmon bu sifatni o'z xulqi bilan namoyish etgan. Bundan tashqari, Usmonning jamiyatga xizmat qilishdagi fidoyiligi – masalan, qiyin kunlarda musulmonlarga moliyaviy yordam bergani – uning o'z do'stlariga nisbatan saxiyligini ko'rsatadi. Navoiyga ko'ra, u nafaqat Payg'ambarga, balki uning ummatiga ham do'st bo'lgan.

Ali Murtazo (r.a.) ilm va shijoatda tengi yo'q sahoba edi. U payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning jiyanlari va ko'pgina tarixiy manbalarga ko'ra, islomni qabul qilgan ilk erkaklardan biri bo'lgan. U Payg'ambarning qizi Fotima (r.a.)ga uylangan va ulardan Hasan va Husayn (r.a.) kabi avlodlar dunyoga kelgan, bu esa uning islom tarixidagi muhim shaxs ekanini yana bir karra isbotlaydi. Avvalo, Ali ibn Abu Tolib (r.a.) haqida to'laroq va ilmiyroq tahlillarni amalga oshirish uchun uning tarixiy shaxsiyati, islom tarixidagi o'rnini, ilmiy va ma'naviy merosi, shuningdek, uning tasavvuf va adabiyotdagi aksini mukammal o'rganish lozim.

Ali to'rtinchi xalifa sifatida 656–661 yillarda musulmon jamoasini boshqargan va o'zining adolatparvarligi, shijoati va chuqur diniy bilimi bilan mashhur bo'lgan. Islom tarixida Ali (r.a.) nafaqat siyosiy rahbar, balki ilm va

ma'naviy yetakchi sifatida ham e'tirof etiladi. U haqida ko'plab hadislar rivoyat qilingan, masalan, Payg'ambar (s.a.v.)ning "Men ilm shahri bo'lsam, Ali uning darvozasi" degan so'zlari uning bilimdagi o'rnini ko'rsatadi.

Navoiy Ali (r.a.) haqidagi yuksak tasavvurlarni va uning shijoat, ilm va ibodatdagi o'ziga xos xislatlarini ta'kidlaydi va uni ilm va valoyat timsoli sifatida quyidagicha ta'riflaydi:

Ilm daryosi, valoyat gavhari,
Olam ahlida ajoyib mazhari.

Asarning o'n bir, o'n ikkinchi boblarda Navoiy Ali (r.a.)ni "ilm daryosi" va "valoyat gavhari" deb tasvirlab, uning ilmiy va ma'naviy yuksakligini ta'kidlaydi. Bu so'zlar Ali (r.a.)ning nafaqat jang maydonidagi qahramonligi, balki tasavvuf va ibodatdagi chuqurligini ham ko'rsatadi. Matnda keltirilgan hikoyat – Ali (r.a.)ning namoz vaqtida o'q sug'urilishi va buni sezmasligi – uning "fano" (o'zini unutish) holatiga misoldir. Tasavvufda bu xislat Allohga to'la berilish va dunyoviy og'riqlardan yuksalish darajasi sifatida talqin qilinadi. Navoiy bu voqeani she'riy va falsafiy uslubda bayon qilib, Ali (r.a.)ning ilohiy hidoyat manbai ekanini uqtiradi.

Ali (r.a.)ning namoz vaqtida o'q sug'urilishi haqidagi rivoyat islom tarixida mashhurdir. Bu hodisa ko'pincha uning Xaybar yoki boshqa g'azotlardan birida jarohatlanishi bilan bog'lanadi. Tarixiy manbalarga ko'ra (masalan, Ibn Hishom va Tabariy), Ali (r.a.) o'ta shijoatli va sabrli edi. Ushbu hikoyat uning namozga bo'lgan chuqur e'tiqodi va ibodatdagi istig'roq (to'liq berilish) holatini ko'rsatadi. Biroq, bu voqeaning aniq tafsilotlari tarixiy manbalarda turlicha talqin qilingan, ba'zilar uni ramziy ma'noda qabul qilishni afzal ko'radi.

Tasavvufda "fano" tushunchasi insonning o'z nafsidan voz kechib, Alloh bilan birlashishini anglatadi. Ali (r.a.)ning bu holati uni tasavvufning eng muhim namoyandalaridan biriga aylantiradi. Sufiylkda u "valoyat" (Allohning do'sti) timsoli sifatida ko'riladi, bu Navoiyning "valoyat gavhari" iborasi bilan ham mos keladi.

Navoiyning hikoyotida Ali (r.a.) favqulodda inson sifatida tasvirlanadi. "Ilm daryosi" metaforasi uning cheksiz bilimini, "valoyat gavhari" esa ma'naviy pokligini ifodalaydi. She'rdagi "oncha istig'roqdindur bahravar" satri uning ibodatdagi chuqurligini ta'kidlaydi. Navoiy bu tasvirlar orqali o'z davridagi ahli sunnat va shia orasidagi umumiy e'tirofni ham aks ettiradi, chunki Ali (r.a.) har ikki mazhabda ham muhtaramdir.

Ali ibn Abu Tolib (r.a.) islom tarixida shijoat, ilm va ibodatda tengsiz shaxsiyat sifatida tanilgan. Navoiy uning bu xislatlarini o'z she'riyatida yuksak darajada tarannum etgan. Uning namozdagi o'q sug'urilish hikoyati tarixiy voqea sifatida ham, tasavvufiy ramz sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Bu hodisa Ali (r.a.)ning Allohga to'la berilganligi va dunyoviy dardlardan yuksalishini ko'rsatadi. Navoiy esa bu xislatlarni o'zbek adabiyotida mukammal ifoda etgan va Ali (r.a.)ni "hidoyat maxzani" sifatida ulug'lagan.

Qisqasi, "Lison ut-tayr" falsafiy doston sifatida inson kamolotini ulug'laydi. Navoiy Xudo inson qalbida ekanini ta'kidlab, tasavvufiy g'oyalarni she'riy mahorat bilan yoritadi. O'n uchinchi bobda Attorga hurmat bildirilib, "Mantiq ut-tayr"ga

munosib javob yozish niyati aks etadi. Navoiyning “Lison ut-tayr” asari o‘zbek adabiyotidagi eng muhim yutuqlar bo‘lib, uning merosi bugungi kunda ham o‘rganilmoqda.

Navoiyning “Lison ut-tayr”ida chahoryorlar nafaqat tarixiy shaxslar, balki tasavvufiy yo‘lda kamolotga erishishning ramzlari sifatida talqin qilinadi. Ularning har biri o‘ziga xos fazilatlari bilan haqiqiy do‘stlikning turli jabhalarini ochib beradi: Sadoqat (Abu Bakr) – do‘st uchun o‘z hayotini fido qilish. Adolat (Umar) – do‘stning ideallarini jamiyatda mustahkamlash. Hayo va hurmat (Usmon) – do‘stga o‘zaro ehtirom va saxiylik. Ilm va shijoat (Ali) – do‘st yo‘lini ma’naviy va jismoniy jihatdan himoya qilish. Bu sifatlar birgalikda do‘stlikning to‘liq manzarasini yaratadi. Navoiy chahoryorlarni tasvirlash orqali shuni ko‘rsatadiki, haqiqiy do‘stlik nafsdan yuksalish, o‘zaro yordam va umumiy maqsad yo‘lida birlashishdan iboratdir. Ular Payg‘ambarning eng yaqin hamrohlari bo‘lib, uning yo‘lini davom ettirishda bir-birlariga ham do‘stlik qilganlar.

Xulosa o‘rnida aytish kerakki, Alisher Navoiy “Lison ut-tayr”da chahoryorlarni haqiqiy do‘st sifatida tasvirlash orqali nafaqat ularning tarixiy ahamiyatini, balki tasavvufiy va axloqiy qadriyatlarini ham yuksaltiradi. Abu Bakrning sadoqati, Umarning adolati, Usmonning hayosi va Alining shijoati – bularning barchasi do‘stlikning turli ko‘rinishlari bo‘lib, birgalikda inson kamolotining ramziga aylanadi. Navoiy bu obrazlar orqali o‘quvchilarga shuni yetkazadiki, haqiqiy do‘stlik o‘zaro hurmat, fidoyilik va haq yo‘lda birlashish bilan o‘lchanadi. Chahoryorlarning Payg‘ambarga bo‘lgan do‘stligi esa bu fazilatlarni eng yuksak darajada namoyish etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Мукаммал асарлар тўплами. Ўйигирма томлик, ўн иккинчи том. – Тошкент: Фан, 1996. – 326 б.
2. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr (nasriy bayoni bilan). – T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2005.
3. Jo‘shon, Mahmud As‘ad. Payg‘ambar alayhissalom merosxo‘rlari.– Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.
4. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. –T.: o‘qituvchi, 1974.
5. Muhammad Anvar Badaxshoniy. “Aqidatut-Tahoviya” sharhining talxiysi (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf tarjimai) – Toshkent: Hilol-nashr, 2014. – 267 б.
6. Мухаммадиев А. “Алишер Навоий ва Шарқ ренессанси”. Мир Алишер Навоий таваллудининг 583 йиллиги муносабати билан ўтказилган ИИИ халқаро симпозиум материаллари. – Тошкент: “Жавоҳир-илм-нашр”, 2024. 607 – 620-бетлар.
7. Мухиддинов М.Қ. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.
8. Razzoqov A.A. “Lison ut-tayr” kompozitsiyasi va obrazlari uyg‘unligi // “Oltin bitiglar” (Golden scripts) jurnali. Toshkent – 2023 yil, 2-son. 93 – 111-бетлар.

9. Фитрат А Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида // Маориф ва ўқитғучи. – 927. – № 12. – Б. 38-41.

Usmonova Iroda,
SHDPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
1-kurs magistranti

ALISHER NAVOIYNING “FARHOD VA SHIRIN” DOSTONI NAQSHBANDIYA TARIQATI MASALALARI YORITILGAN ASAR SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisherning Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni naqshbandiya tariqati qonun-qoidalarining amaliyoti aks etgan asar sifatida. o‘rganilgan. Dostonda aks etgan Farhod hayotida ro‘y beradigan voqealar, pirlarning yo‘l-yo‘riqlari, qahramon xatti-harakatlari negizida naqshbandiya tariqatining har bir raxshasi va uning tasavvufiy ahamiyati tahlil qilingan.

Abstract: In this article, Alisher Navoi’s epic “Farhod va Shirin” is researched a work that reflects the practice of the rules of the Nakshbandi order. Based on the events in Farhad’s life, the guidance of the pirs, and the participant’s actions depicted in the epic each principle of the Nakshbandi order and its mystical significance are analyzed.

Kalit so‘zlar: naqshbandiya, pir, murshid, murid, solik, raxsha, konsepsiya, tariqat, “dil bayor-u dast bakor”, “hush dardam”, “xilvat dar anjuman”, “safar dar vatan”, “nazar bar qadam”, “yod kard”.

Kirish.

Azaldan she’riyatni bo‘stonga, shoirlarni esa shu bo‘stonda navo qiladigan, sayroqi qushlarga mengzash an’anasi mavjud. Darhaqiqat, o‘zbek mumtoz she’riyatini ham turli anvoyi gullar bilan to‘lgan bog‘ga qiyos qilsak adashmaymiz, bu mumtoz davrada esa har bir shoirning o‘z ovozi va yo‘nalishi mavjud. Alisher Navoiyni esa shoir M.Shayxzoda ta’biri bilan aytganda, “g‘azal mulkining sultoni” sifatida e’tirof etib, mana shu gulshanning haqiqiy bog‘boni deb atash joiz. Chunki shoir ijodi bir ensiklopediyaga qiyos bo‘lib, unda inson hayotining barcha jabhasi qamrab olinadi, shu bilan birga Navoiy o‘z adabiy-tanqidiy qarashlari bilan XV asrda ulkan bir adabiy muhit qonun-qoidalarini yaratadiki, bu talablar o‘z davrida yetishib chiqqan ko‘pgina shoirlar kamoliga sabab bo‘lgan. Yuqorida bu bo‘stondagi har bir shoirning o‘z yo‘nalishi mavjud deb ta’kidladik, Navoiyning o‘zigagina xos bo‘lgan ijodiy yo‘li mavjud va bu bevosita tasavvuf va shoir e’tiqod qilgan tariqat bilan bog‘liq. Y.E.Bertelsning: “*Navoiyni bilish uchun uning kutubxonasidan to‘la to‘la boxabar bo‘lish kerak*”, – tarzida aytgan bir yaxshi xulosasi bor. Bobokalonimiz so‘z san’ati bobida qaysi daryolardan suv ichgani haqida ozmi-ko‘pmi yozilgan. Ammo nazariy-falsafiy jihatdan, ya’ni dunyoqarash-u mafkura ma’nosida Navoiy tayangan manbalarning birinchisi – Qur’oni karim, ikkinchisi – hadisi sharif, uchinchisi shu ikkisidan kelib chiqqan tasavvuf falsafasi.

Tasavvufda shoir dahl bo'lgan tariqat esa naqshbandiya[1.3b]. Alisher Navoiyni so'fiy shoir sifatida e'tirof etmasak, asarlarida ochiq-oydin tariqat targ'ibiga aynan duch kelmasak-da, lekin e'tibor qaratishimiz kerakki, so'fiylar uchun tariqat hol, karomat manbayi bo'lsa, Navoiy uchun esa u shuuriy mushohada usuli, inson zotini ma'naviy barkamol holda ko'rish orzusi, sirli-xayoliy olamni tasavvurda yaratib, ideal bir go'zallik ishqida yonish bo'lgan. Odamning asrlar davomida abadiy hayot, ruhning o'lmasligi haqida o'ylab kelgan armonlari, rivoyat-asotirlar bu behudud romantik olam ufqini kengaytirgan. Shu bois, umrida tasavvufning biror rasmiy qoidasini bajarmagan, ya'ni rasman so'fiy bo'lmagan. Alisher Navoiy mazkur ta'limotni maslak, mafkuraviy e'tiqod sifatida qabul qilib, o'zining insonshunoslik, haqparastlik va adolatparastlik g'oyalariga bo'ysundirgan edi. Shoh va shahzodalarni insofga chaqirish, riyokor shayxlar, betavfiq so'fiylarni fosh qilishda undan foydalandi[2]. Shoir "Farhod va Shirin" dostonida ham komil inson konsepsiyasini yaratar ekan, naqshbandiya tariqini bosh mezon sifatida e'tirof etadi. Bosh qahramon Farhodning xatti-harakatlari negizida ushbu tariqatning amaliy tomonini batafsil tahlil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Alisher Navoiyning tasavvufga, bevosita naqshbandiya tariqatiga munosabati S.Olimning "Naqshband va Navoiy" kitoblarida o'z aksini topgan bo'lsa, "Farhod va Shirin" dostonining tasavvufiy qatlamlari tahlilini Alibek Rustamov "Navoiyning badiiy mahorati" kitobida, N.Komilovning "Tasavvuf", "Xizr chashmasi" kitoblarida uchratish mumkin. Ayniqsa, N.Komilovning "Tasavvuf" kitobidan o'rin olgan "Suqrot – komil inson timsoli" maqolasida Suqrotni komillik maqomiga erishgan inson va Farhodni uning suluki davomchisi, muridi sifatida tasvirlash orqali asarning tasavvufiy ahamiyati ochib beriladi. Bundan tashqari, "Farhod va Shirin" dostoni o'rganilishida Furqat va Hamid Olimjonning mehnatlarini ham e'tirof etish lozim.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi.

Naqshbandiya tariqatida asosiy talab – qalbni dunyo g'uborlaridan tozalash, o'z nafs bilan kurashib ruhda charog'onlik topish, qalbdan Alloh nomlarini naqshlab borish usullari ishlab chiqilgan. Zikri xufiya (yashirin zikr tushish) shunga xizmat qilgan. "*Tashqaridan xalq bilan, ichkaridan Haq bilan bo'lish*", har bir nafasni Xudo yodi bilan chiqarish, qadamni savob ishlar, ezgu amallar sari qo'yish, yurt kezib, aziz-avliyolar qabrini ziyorat qilish, g'ofillarni hushyor etish, har qanday holatda qalb ogohligiga erishish – Naqshbandiyaning asosiy ma'naviy tarbiya usuli hisoblangan [1.7]. "Farhod va Shirin" dostonini o'qir ekanmiz Navoiy naqshbandiylik tariqati masalalari yuzasidan kashshofona fikr yuritganligiga guvoh bo'lamiz. Dostonda tariqatning ochiq-oydin targ'ibiga duch kelmasak-da, biroq mohiyati bilan doston tasavvufning ilg'or aqidalarini ilgari suradi. Boshqacha, aytganda, zimdan Farhod – aynan naqshbandiy bir solik timsoli. Uning ilm-u hunar o'rganishga munosabati ham, "*dast – ba kor*"likni aynan "*dil – ba yor*"likning bir vositasiga aylantirgani ham, "*hush dar dam*"ligi-yu "*nazar bar qadam*"ligi ham, butun ahvoli ruhiyasidan har lahza o'z xatti-harakatlaridan ogohligi ham shunday deyishga asos beradi. Aynan shu jihatlari bilan u "Layli va Majnun" dostoni

qahramoni Majnundan keskin farq qiladi. Farhodda Naqshbandiylik tariqatiga xos bo'lgan "sahv" yetakchilik qiladi. Majnunda esa "sukra" holati ustundir. "Farhod va Shirin" dostonini naqshbandiya tariqati amaliyoti yoritilgan asar sifatida tadqiq etishda doston matni bilan ishlash muhim hisoblanadi. Bunda induktiv, diduktiv, analiz, sintez kabi metodlar tadqiqot natijalari ishonchli bo'lishini ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar.

Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni o'zigacha yaratilgan "Xamsa" turkumiga kiruvchi shu nomdagi dostonlardan butkul farq qiladi. Chunki Alisher Navoiy ushbu doston orqali o'zining komil inson haqidagi qarashlari konsepsiyasini yaratadi, komil insonni sharaflaydi. Komillik bevosita Haq o'zigagina xos bo'lib, tariqat bosqichlaridan navbat bilan o'tib borgan murid, so'ngda ilohiy ma'rifatni anglab, Haqning sifatlari bilan sifatlanadi. Lekin bu yo'lda vosita kerak edi. Shu o'rinda aytish lozimki, Navoiy ishqni Haqqa eltuvchi yo'llarning eng yaqini deb hisoblaydi va Farhodni ilohiy ma'rifatni maqsad qilgan solik sifatida gavdalantirib, Shirinning muhabbatini majoziy ishq – ilohiy ishqqa ko'priksifatida tasvirlaydi. Shoir dostonni "shavq dostoni" deya nomlab, tariqat yo'liga kirgan murid – oshiqning zavq-u shavqlari, fe'l-atvoridagi o'zgarishlarni, ishqning haroratlanishini go'zal pardalarda ifoda etadi. Jaloliddin Rumiy majoz va haqiqatni tushunish masalasiga shunday izoh beradi: *"Bir danakni qobiqsiz holda eksang, ko'karmas, qobig'i bilan ekaning vaqtda unadi va ulkan daraxtga aylanadi"*. Danak sirtini majoziy qatlam desak, shu qatlamdan o'tmay turib, mag'izga yetish ilojisiz. Tabiat hodisasiga ko'ra, muayyan harorat tufayli danak ustidagi qobiq bo'rtib ochilganidan keyingina uning ichidagi mag'iz nish uradi. Shirin suratini ko'zguda ko'rgan Farhod qalbidagi dard xuddi harorat yetgan danak holiga tushib, o'zligini namoyon etadi. Shu bois Farhodda ro'y bergan bu jarayonni ko'pchilik tushunmaydi:

*Muni bilmayki, qilg'och ishq bedod,
Bo'luryuz aqlu donish rasmi barbod.*

*Quyoshni zarra yoshurmoq bo'lurmu,
Hubob ichra tengiz turmoq bo'lurmu?*

Farhod "majzubi solik" bo'lib, u ish dardi bilan tug'iladi va taniga tushgan ishq cho'g'ini har qancha sir tutishga urinmasin, uni oshkor etmaslikning iloji yo'qligi uy ichiga tushgan olovga qiyoslanadi. Bunday uydin dud chiqmagan taqdirda ham uy ichi yonib, oxir-oqibat yorilishi muqarrar. Farhodning o'z ruhiyatida ro'y berayotgan o'zgarishni oshkor etmaslikka harakati esa naqshbandiylik ta'limotining **"Dil ba yoru dast ba kor"** dasturilamali bilan bog'liq ekanini alohida qayd etish lozim[3.140b].

Naqshbandiya tariqati asosan Yusuf Hamadoniy, Abdulxoliq G'ijduvoniy va Bahouddin Naqshband tomonidan ishlab chiqilgan 11 qoidadan iborat bo'lib, ushbu tariqatga ergashgan solik kamolot kasb etishi uchun bu qoidalarga amal qilishi lozim bo'lgan. "Hush dar dam", "Nazar bar qadam", "Safar dar vatan", "Xilvat dar anjuman", "Yod kard", "Boz gasht", "Nigoh dosht", "Yod dosht", "Vuqufi zamoni", "Vuqufi adadiy", "Vuqufi qalbiy" singari qoidalar negizida naqshbandiyaning komil insonni tarbiyalashga qaratilgan konsepsiyasi yaratilgan

bo‘lib, “Farhod va Shirin” dostonini o‘qir ekanmiz, Farhod yuqoridagi qoidalarining barchasiga amal qilgani barobarida o‘zida komil inson sifatlarini shakllantira borganiga guvoh bo‘lamiz. Imom G‘azzoliy “Kimyoi saodat” asarida quyidagicha yozadi: “Har nimarsaki zohir ko‘zi-la ko‘rinur, ushbu olamdindurki, ani olami shahodat derlar. Va dilning haqiqati ushbu olamdin ermasdur, va bu olamda g‘arib va musofirdur. Dil bu olam ko‘hna rabotidin oxirat dorul najotiga qaytmoqqa kelibdur. Va jumlayi badanning podshohi dil - qalbdur. Xudoyi azza va jallani tanimoq va Haq taoloning jamoli bo kamolini mushohada qilmoq - podshoh dilning sifatidur”[4]. Tasavvufda ko‘zgu “ko‘ngil” ramzi hisoblanadi. Farhodning ilohiy ma‘rifat talabidagi harakatlari ham ko‘zgu tilsimini ochish ya‘ni ko‘ngil sirini, uning haqiqatini anglashga bo‘lgan intilishdan boshlanadi. Chunki Farhod dardining boisi nima ekanini bilishi, ya‘ni o‘zligini anglashi uchun tariqat yo‘liga kirib, maqomot bosqichlarinii bosib o‘tishi lozim. Uning Qoran va Moniylardan o‘rgangan hunarlari ham zohiriy bilimlar bo‘lib, ilohiy sirlarni ochishga yordam bera olmasdi. Haqqul yaqin darajasiga ko‘tarilib, ko‘ngil oyinasida g‘ayb jamolini aks ettira olish “ko‘ngil tilsimi”ni ochish, tariqat maqomlaridan o‘tishda solikka rahnamo, haqiqiy pir zarur bo‘ladi. Farhod ilohiy ma‘rifat tilsimlangan ko‘zgusi sirini ochish uchun piri komil – Suqrot huzuriga yo‘l oladi. Suqrotning huzuriga borish yo‘lini unga Suhaylo ismli hakim (donishmand) o‘rgatadi. N.Komilovning “Tasavvuf” nomli kitobida yozilishicha, Suhaylo Farhodning tariqat yo‘lidagi birinchi piri. U Farhod yengib o‘tishi kerak bo‘lgan to‘siqlar: ajdarho va devdan xabar beradi. Tasavvufda ajdarho – *nafs* timsoli, dev – *saltanat* timsoli hisoblanadi. Suhaylo Farhodga ajdarhoni yengish uchun samandarning yog‘ini beradi. Samandar – olov ichida yashaydigan jonivor. U – *ishq* ramzi. Farhod badaniga samandar yog‘ini surganda, ajdarhoning o‘ti unga kor qilmaydi, ya‘ni ishq otashi nafs o‘tini so‘ndiradi. Shuningdek, Farhodga keyingi manzillarda uchraydigan sher va temir paykarning ham ramziy ma‘nosi bor. Sher – *g‘azab* timsoli, ilohiy ishq yo‘liga kirayotgan solikda esa g‘azab bo‘lmasligi kerak. Temir paykar – *ro‘yo, yolg‘on dunyo* ramzi. Solik dunyo mo‘jizalariga chalg‘imasligi, ularga ko‘ngil qo‘ymasligi kerak. Farhod temir paykarni ham yengib, nihoyat Suqrot dargohiga kirib boradi [5.183b]. Farhodga o‘z maqsadiga erishishda o‘z ma‘rifatini anglashda yordam bergan obrazlar aslida tariqat yo‘lidagi murshidlardir. Suhaylo nafsning vayronakor ajdahosini, nafasi jannatni do‘zahga aylantiradigan yengib bo‘lmas devlarini, boshdan-oyoq olovdek yonib turgan temir odamlarini yengish orqali nafsni o‘ldirish ta‘limini berish barobarida ruhan poklanishga da‘vat etadi.

Naqshbandiya raxshalari jihatidan tahlil etadigan bo‘lsak, Farhod dostonning boshidan to oxirigacha “hush dardam”likni qo‘ldan qo‘ymaydi, ya‘ni hamisha o‘z xatti-harakatlari, ruhidagi o‘zgarishlarga hushyor bo‘ladi. Faqatgina hushini yo‘qotgan holatlar bundan mustasno.

Farhodning tariqat yo‘lidagi ikkinchi piri bu – Xizr alayhissalomdir. U ham ilohiy haqiqatni anglash yo‘lida haq yo‘lga yo‘llaydigan pirlardan biri hisoblanadi. U Farhodga naqshbandiya tariqati qoidalaridan biri bo‘lgan “**Nazar bar qadam**”likni nazarda tutib quyidagicha nasihat qiladi:

Desangkim, toymag‘oy ul yerda goming,

Sanog'liq gom ila bo'lsun xiroming.

*O'qurda "ismi azam" tutma orom,
O'qumay "ism" qo'yma yo'lda bir gom.*

*O'pub, Farhod ayog'in yo'lg'a kirdi,
Nekim qildi oning ta'limi erdi.*

Shu o'rinda naqshbandiyaning **"Yod kard"** raxshasi – til va dil bilan Alloh zikrini amalga oshirishni pir uqtirgani va Allohning ismini tilga olmay biror qadam tashlamaslikni ta'kidlayotganiga guvoh bo'lish mumkin. Yana ahamiyat berish kerakki, Suhaylo bergan samandarning yillar davomida yig'ilgan yog'i (ishq) hamda Farhod sho'ng'igan Hizr bulog'i (suv shariatda poklovchi manba) ruhi poklanayotgan Farhodni tashqi tomondan poklash vazifasini bajargan. Har sinovdan keyin topiladigan xazina (ajdarni o'ldirib, Faridun xazinasini, temir odam yengilgach, Iskandar xazinasiga ega bo'ladi) solik ruhoniyyatidagi evrilishlar, o'sishlarga ishora qiladi.

Suqrot huzurida esa Farhod piri komilning eng zaruriy saboqlarini oladi. Bu saboqlar suhbat asnosida beriladi. Nashqbandiya tariqatining tarbiya usuli suhbat ekanligini ham ushbu o'rinda e'tiborga olish lozim.

*Chu **mahbubi haqiqiy** uldurur ul,
Aning vasli sori qat' aylamak yo'l.*

Insonning haqiqiy sevgani U zotning o'zidir va banda atrofidagi barcha narsada Uni ko'rib faqat U sari qadam tashlashi ya'ni maqsud hamisha Haq bo'lishi lozim.

*Bu yo'l ichraki behad dard-u g'amdur,
Uzoq tortar vale, **ikki qadamdur.***

O'zlikni anglash, bu orqali iloh ma'rifatiga yetishish ikki qadam – o'zlikdan voz kechish va o'zlikni topishdan iborat bo'lsa-da behad qiyin yo'ldir.

*Bo'lub **ma'shuqi asli** chorasozing,
Haqiqatqa badal bo'ldi majozing.*

Bu yo'lda Alloh senga yordam beradi va majoziy ishqing ishqini ilohiyga olib boradi.

Farhodning yil fasllariga moslangan saroylarni qurishdagi faoliyati nafs ofatidan qutilish uchun amalga oshirilgan bo'lsa, Arman yurtida tog'da ariq qazib, suv o'tkazish, toshhovuz barpo etish va muhtasham qasr bunyod etishni orqali ko'zguda surati jilvalangan majoziy yor – Shirin va uning xohish-istagi uchun amalga oshiradi. U *"Aynul hayot"* bulog'idagi suvni *"Nahrul hayot"* arig'i orqali *"Bahrun najot"* hovuziga yetkazib beradi. Shu o'rinda Navoiy tosh yo'nish jarayonida Shirin jamolini ko'rib hushini yo'qotgan Farhodni bir necha kunda o'ziga kelib, saroydan to'g'ri tosh yo'nayotgan joyiga kelib o'z ishini davom ettirishda tasvirlash orqali naqshbandiyaning xilvatni, xalqdan ajralganlikni, boshqalardan o'zini tortishni qoralashi va haqiqiy solik Haqni xalq ichida topishi lozimligi **"Xilvat dar anjuman"** shiorini ifoda etadi. Shoir o'zining "Lison ut-tayr dostonida ham

Hudhudni qushlarga bosh bo‘lishni, ajralib turishni xohlamaganligi tasviri orqali ham ushbu shiorni ilgari suradi.

Dostonda Farhod Armaniyada ming azob bilan tog‘ qaziyotgan odamlar oldiga borganda ular bu hunarmand mehribon yigitga qarata quyidagi e‘tiroflarni ifoda etishi orqali ham shoir Farhodning naqshbandiyaning **“Safar dar vatan”** shiorini bajarganini, o‘z ruhoniyatiga safar qilib, o‘zidagi barcha yomonliklarni yaxshiliklarga aylantirib ulgurgani, zamima fe‘l-atvordan hamida sifatlariga o‘tgani, basharlik sifatlarini o‘zida shakllantirganini bildirib o‘tadi.

*Yaqin ermas malaksen yo basharsen,
Xudo yoringki, bas, oliy guharsen.*

*Malak xorijda gar ko‘rmaydururbiz,
Seningdek xud bashar ko‘rmaydururbiz.*

Yuqoridagi holatlardan tashqari, Farhodning mashaqqatlar oldidan fikr-u yodini Allohga qaratib, uning nomini zikr qilishida naqshbandiyaning **“Boz gasht”** shiorini, doimiy ravishda Allohni yodda tutishida **“Yod dosht”** shiorini bajarganligini ko‘rish mumkin:

*Ne ikki anbaroso zulf vah-vah,
Ne ikki jonfizo lab, Alloh-Alloh.*

Farhodning o‘z holiga, berilgan ne‘matlarga shukr izhor qilib, shukr kalimalarini aytishi orqali esa **“Vuqufi zamoniyy”** shiorining bajarilganligini kuzatish mumkin:

*Yuzung ko‘rdi ko‘zum, alhamdulilloh,
Seni torti o‘zum, alhamdulilloh.*

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, J.S.Trimingem “Islomda so‘fiylik suluklari” asarida yozganidek, tasavvuf, jumladan, naqshbandiya falsafasi **“bundan buyon ham insoniyatning ma‘naviy barkamolligi uchun muhim hayotiy ta‘limot bo‘lib qolaveradi”**. Chunki, bu yo‘l shoh uchun ham, mehnat kishisi uchun ham qulay yo‘l bo‘lib, kundalik hayotdan uzilmay turib, xalq ichida Haqni anglash imkonini beradi. Bahouddin Naqshband aytganidek, naqshbandiyaning **“aqrab ut-turuq”** ya‘ni “eng yaqin yo‘l” ekanligi ham shundandir.

A.Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni esa ushbu ta‘limot asoslarini go‘zal badiiy tasvirlarda ifodalay olganini bilan ahamiyatga molik. Farhod hayoti davomida Alloh tomonidan unga berilgan jazba sababidan pirlarining tarbiyasi natijasida nashqbandiya tariqatining barcha maqomot-u manzillaridan o‘tib, tariqatning barcha qoidalarini bajaradi shiorlariga amal qiladi va natijada majoziy ishqning haqiqiy ishqqa “ko‘prik” qilib, o‘zligini anglash barobarida ilohiy ma‘rifat hosil qilib, Haq vasliga yetishadi, Alloh bilan birlik hosil qiladi. Farhod va Shirinning muhabbati ham Farhod qalbini iloh muhabbatiga hozirlash vazifasini bajaradi. Farhod Shirinni izlab topish, uning muhabbatini qozonish yo‘lida o‘zini Haqdan ajratib turgan jism va moddiy dunyodan qutilish iztiroblarini bosib o‘tadi, shu yo‘lda komillik kasb etib, ma‘rifat bosqichidan o‘tib ilohiy haqiqatni anglaydi.

Vale vahdatda joni poki oning.

Bo‘lub Haq birla istihloki oning.

*Vujudin o‘rtab ul so‘zu gudozi,
Haqiqatqa badal bo‘ldi majozi.*

*Baqo shahrida sultonliqqa yetti,
Haqiqat mulkida xonliqqa yetti.*

Bir so‘z bilan aytganda, A.Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni tariqat yo‘liga kirgan solikning haqiqiy amal daftaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. S.Olim. Naqshband va Navoiy. T.: “O‘qituvchi”, 1996. – 216 b.
2. M.Imomnazarov. Navoiy kashf etgan olam. – “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, 1993-yil, 30-iyul.
3. M. Abdullayeva. Mumtoz tarixiy poetika. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: G‘.G‘ulom. 2023. – 404 b.
4. Abu Homid Muhammad G‘azzoliy. Kimiyoi saodat (elektron format).
5. Komilov N.Tasavvuf. T.: “Movarounnahr” – “O‘zbekiston”, 2009, – 447 b.
6. Alisher Navoiy.Farhod va Shirin. www.ziyo.uz kutubxonasi
7. ziyo.uz

Egamberdiyeva Madina,
Nizomiy nomidagi TDPU,
Ilmiy rahbar: Raxmonberdiyeva S. M
Nizomiy nomidagi TDPU o‘qituvchisi

ALISHER NAVOIY IJODIDA MUSIQA VA SHERIYATNING MUQADDAS UYG‘UNLIGI

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning musiqa va she‘riyat san‘atidagi noyob uyg‘unligi yoritiladi. Navoiy nafaqat adabiyotning yirik namoyandasi, balki musiqa san‘atining ham yuksak qadrllovchisi sifatida tanilgan. Maqolada Navoiyning asarlarida musiqaning ruhiy va axloqiy ahamiyati, ohang va she‘rning o‘zaro bog‘liqligi hamda hofiz va sozandalar bilan aloqalari haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, Navoiy ijodidagi musiqiy tasvirlar va ularning inson qalbiga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Alisher Navoiy musiqa va she‘riyatni bir butun san‘at sifatida ko‘rib, ularning uyg‘unligini inson ruhiyatini yuksaltirish vositasi sifatida qadrlagan. Maqola Navoiy merosining zamonaviy musiqiy madaniyatga ta’sirini ham ochib beradi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, shoir, adabiyot, musiqa, she‘riyat, mumtoz, tazkira, cholg‘u, qo‘biz, daf.

Abstract: This article highlights the unique harmony of music and poetry of the great poet and thinker Alisher Navoi. Navoi is known not only as a great figure

of literature, but also as a great admirer of the art of music. The article discusses the spiritual and moral significance of music in Navoi's works, the relationship between melody and poetry, and his connections with hafiz and musicians. It also analyzes musical images in Navoi's work and their impact on the human soul. According to the results of the research, Alisher Navoi saw music and poetry as a whole art and valued their harmony as a means of elevating the human spirit. The article also reveals the impact of Navoi's legacy on modern musical culture.

Keywords: Alisher Navoi, poet, literature, music, poetry, classic, tazkira, instrument, qobiz, tambourine.

Musiq va she'riyat doimiy o'zaro uyg'unlikda rivojlanib kelgan. Buyuk Alisher Navoiyning ijodiy faoliyati bunga yorqin misol bo'la oladi. Buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri hazrat Alisher Navoiy 1441- yilning 9 fevral kuni Hirotda tavallud topgan. Uning otasi G'iyosiddin kichkina temuriylar saroyiga yaqin turgan- amaldor bo'lgan. Alisher kichik yoshlaridan temuriy shahzodalar bilan birga tarbiyalanadi. To'rt yoshidan o'qiy boshladi, ziyrakligi va qobiliyati bilan boshqa bolalardan ajralib turar edi. Ota va ona Alisherning har tomonlama bilim olishi uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib berdilar. Alisher zamonasining mashhur musiqashunosi Xoja Yusuf Burhondan musiq saboqlarini oldi. Shu bilan bir qatorda tarix, adabiyot, husnixat bilan shug'ullandi. Navoiy taxminan 18-19 yoshlarida Abdurahmon Jomiy bilan tanishadi. Navoiyning qobiliyatidan mamnun bo'lgan Jomiy uni ham shogird, ham farzand qatorida ko'rar edi. Ko'p o'tmay shogird va ustozning munosabatlari ikki ulug' shoir va mutafakkarning do'stligi va hamkorligiga aylandi. 1466-1469 yillarda Navoiy Samarqandda yashadi. Bu yerda ham madrasalarga qatnadi, ilm-fan, san'at va adabiyot ahli bilan yaqinlashdi, bilim saviyasi, iste'dodi bilan obro'-e'tibor qozondi. Hirotda qaytgach, Husayn Boyqaro unga muhrdorlik vazifasini topshirdi. 1471-yili esa vazirlik vazifasiga tayinlandi. Alisher Navoiy atrofida olimlar, yozuvchilar, san'atning turli sohalaridagi kishilarni jalb qildi, ularga homiylik qildi, rahbarlik qildi. Mashhur rassom Kamoliddin Behzod, xattot Sulton Ali kabilar ham Navoiyning homiyligida kamolga yetganlar. "Zahiriddin Muhammad Bobur" (1482-1530) "Bobunoma"da, Zayniddin Mahmud Vosifiy (1485-1566) "Badoe' ul-vaqoe'"da, Muhammad Mirxond (1433-1498) "Ravzat us-safo"da, G'iyosiddin Xondamir (1480-1535) "Makorim ul-axloq" va Zaynulobiddin Ilusayniy (XV asr) "Qonun"da Hazrati Alisher Navoiyni ulug' musiqashunos sifatida ta'riflaydilar. Alisher Navoiyning ko'p qirrali ijodida musiqaga doir qator masalalar o'z ifodasini topgan. Ma'lumki, Navoiy musiq nazariyasi va amaliyoti masalalariga doir maxsus asar yaratmagan, faqat "Mahbub-ul qulub" asaridagi sozanda va xonandalarga bag'ishlangan qism bundan mustasno, uning musiqaga doir fikr-mulohazalari, musiqiy-estetik qarashlari adabiyot, tarixiy va ilmiy asarlarida tarqoq xolatda. "Mahbub-ul qulub" falsafiy va ahloqiy ta'limiy asardir. "Mutrib va mug'anniy" deb nomlangan faslida Navoiy musiq va qo'shiqqa katta e'tibor va baho beradi, turli xil sozlarni ta'riflaydi. Ayni chog'da u o'z san'atini pulga sotuvchi san'at ahlini tanqid qiladi. "Majolis un-nafois" tazkirachilik yo'nalishidagi yangi asar sifatida vujudga keldi va o'zbek tazkirachiligiga asos bo'ldi. Ushbu asar adabiyot dunyosiga tegishli bo'lsada, musiq oid ayrim

ma'lumotlarni olishimiz mumkin. Navoiy davrida ko'plab yetuk musiqachilar yashab, ijod qilganliklari turli manbalardan ma'lum. Musiqashunos T.G'ofurbekov Navoiyning "Xamsa" asari haqida quyidagicha yozadi: "Allomaning Qomusiy "Xamsa"sini, besh qo'shiq, deb idrok etish mumkin. Ya'ni "Hayratul abror" - falsafiy- axloqiy mazmunga ega bo'lgan qo'shiq, "Farhod va Shirin" - jasorat va vatanparvarlik qo'shig'i, "Layli va Majnun" - betakror sevgi qo'shig'i, "Sab'ai sayyor" - vafodorlik qo'shig'i, "Saddi Iskandariy" - axloqiy qo'shiq deb atalishi mumkin". Musiqa haqida ma'lumotlar Navoiyning boshqa asarlarida ham uchraydi. Masalan, musiqiy cholg'ularning nomlarini olsak, "Saddi Iskandariy" dostonida ochiq havoda chalinuvchi karnay, urma cholg'ular haqida misralar bor. "Hazoyinul maoniy" asarida esa shoir qo'biz va dafni eslab o'tadi. Muallifning dostonlarida, devonlarida juda ko'p sozlar nomi tilga olinadi. Ular orasida, ud, nay, g'ijjak, tanbur, chang, rubob, qo'biz, qonun, rud, nog'ora, daf cholg'ularining nomi ko'p uchraydi.

Kamdur, ey gulruh mug'anniy husni savting janbida,

Yangi oy birla quyosh jirmidin o'lsa changu daf.

Mazkur baytda chang va daf cholg'ularining nomlari ifodalangan. Navoiy asarlarida kuylar va musiqiy shakllar masalalasi ham ma'lum darajada aks etgan. O'sha zamonlarda bastakorlar ko'proq amal, savt, naqsh, peshrav, tarona shakllarida kuy va qo'shiqlar yaratganlar. Allomaning ijodida musiqaning ba'zi nazariy va amaliy masalalari ham o'z ifodasini topgan. Masalan, "Mezonul-avzon" asari she'r o'lchovlarini asoslab beruvchi risola bo'lib, unda musiqa nazariyasi bilan bog'liq bo'lgan qator holatlar bor. Navoiyning ko'rsatishicha she'r vaznlari sabab, vatad va fosila deyilgan uch xil ruklardan tuziladi. Musiqa risolalarida ham xuddi shunday. She'r o'lchovlari va musiqa ritm o'lchovlari bir xil asosga ega ekanligi ularning uzun-qisqa bo'g'inlardan tashkil topganligidadir. Mazkur asarida muallif vaznlarning turlari haqida gapirar ekan, oddiy xalq qo'shiqlari haqida ham ma'lumotlar beradi va ularga aytiladigan she'r matnlarini keltiradi. Shuningdek, Navoiy bizga ma'lum va ma'lum bo'lmagan "tuyug", "qo'shuq", "chinga", "Muhabbatnoma", "mustazod", "aruzvoriy", "budi-budoyi", "turkiy" kabi musiqiy janr va ashulalarga to'xtaladi hamda har biriga misollar keltirib tushuntiradi. She'riyat va musiqa mavzusi haqida gapirilganda, albatta yorqin misol sifatida Alisher Navoiyning ijodiga e'tibor qaratiladi. Navoiy g'azallari u hayotlik davridayoq musiqiy asarlar matni sifatida musiqachilar tomonidan qo'llanilgan. Keyingi asrlarda ham Navoiy she'riyati namunalari musiqachilar amaliyotida keng qo'llanildi. Bugungi kunda butun Shashmaqom turkumini notaga tushirgan akademik Yunus Rajabiy notaga olgan maqom namunalarining ko'pchiligi, g'azal mulkining sultoni Hazrat Alisher Navoiy so'zi bilan ijro etiladi. Ayniqsa, Xorazm va Farg'ona - Toshkent maqom yo'llarida Navoiy she'rlari juda ko'p qo'llanilgan. Chunki Navoiyning baytlari o'zining ohangi, o'ziga xos navosi bilan yaralgan. Bunga sabab esa shoirning musiqa ilmini, uning nazariy asoslarini, bastakorlikka oid jihatlarini puxta egallaganligidir. Hozirgi kunga qadar bizgacha yetib kelgan mumtoz ashula yo'llari orasida ardoqli hofiz Mulla To'ychi Toshmuhamedovning xalq orasida "Qaro ko'zum" yoki "Toshkent Ushshog'i" nomi bilan mashhur bo'lgan ashula yo'li o'zining betakror tarovati bilan bir necha yillardan beri

tinglovchilar qalbidan o‘rin olib kelmoqda Musiqachilar she‘riyatning nafaqat g‘azal janriga, balki muxammas asosida ham bir qator ajoyib musiqiy asarlar yaratganlar. Xoji Abdulaziz Rasulov ijodiy merosiga mansub “Guluzorim” Navoiyning muxammasi asosida yaratilgan. XX asr o‘zbek kompozitorlik ijodiyotida Navoiy asarlarining ahamiyati yangi bosqichga ko‘tarildi. Navoiy dostonlari o‘zbek musiqali teatrining shakllanishida muhim rol o‘ynadi. 20-yillarda musiqali drama janri shakllana boshladi. Dramaturg Xurshid sahnalashtirgan birinchi asar Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni bo‘ldi. 1933-yili esa aynan shu asar musiqali drama janri ko‘rinishida tomoshabinlarga havola etildi. Nisbatan kechroq esa “Farhod va Shirin” operasi dunyoga keldi. “Layli va Majnun” dostoniga ham ana shunday musiqiy hayot berildi. “Sab‘ai sayyor” dostoni “Dilorom” operasi ko‘rinishida-1958-yili sahna yuzini ko‘rdi. Mazkur opera muallifi kompozitor Muxtor Ashrafiydir. Buyuk shoir she‘rlari musiqa olamida romans janri ko‘rinishida ham talqin etildi. D.Zokirovning “Ko‘rmadim”, M.Burhonovning “Tabassum qilmading hech”, S.Yudakovning “Basandast”, I.Sodiqovning “Sarvi gul”, Ik.Akbarovning “Gul ichra” romanslarini misol sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Kompozitorlik ijodiyotining simfoniya janrida ham “Navoiy va musiqa” mavzusi o‘z o‘rniga ega. V.A.Uspenskiyning “Alisher Navoiy xotirasiga lirik poema”, M.Burhonovning “Alisher Navoiyga qasida”, G.A.Mushelning “Alisher Navoiy xotirasiga” simfoniyasi va boshqalar bunga misol bo‘la oladi. “Navoiy va musiqa” mavzusining yoritilmagan sahifalari ko‘p. Bu masala zamonaviy musiqashunoslikning dolzarb muammolaridan biridir. Hozirgi kunlarda ham, kelajakda ham hazrat Alisher Navoiyning asarlari yangi-yangi darajalarda o‘z talqinini topib boradi, negaki, uning ijodiy merosi cheksiz ummon kabidir.

Alisher Navoiy — nafaqat buyuk mutafakkir balki Sharq musiqa san‘atining ham yuksak qadrllovchisi va qo‘llab-quvvatlovchisi sifatida e‘tirof etilgan nodir shaxslardan biridir. Uning ijodi va musiqaga bo‘lgan munosabati inson ruhiyatiga, qalb pokligiga va yuksak ma‘naviyatga katta e‘tibor qaratganligidan dalolat beradi. Navoiyning asarlarida musiqa va she‘riyatning uyg‘unligi, ohang va ruhiyatning tutashuvi yaqqol namoyon bo‘ladi. U musiqani inson ruhini poklovchi va tarbiyaviy ahamiyatga ega san‘at sifatida tasavvur qilgan. Ayniqsa, “Xamsa” dostonida musiqaning inson qalbi va ruhiyatiga ta‘sirini yuksak darajada talqin qilgan. Bu asarlarda kuy va raqs orqali inson tuyg‘ulari, qalb holatlari hamda axloqiy qadriyatlar betakror ifodalangan. Alisher Navoiy musiqa bilan bog‘liq turli termin va tushunchalarni o‘z asarlarida keng qo‘llab, musiqa va adabiyotning bir butunlikda rivojlanishini ko‘rsatib berdi. U musiqiy obrazlar va hofizlik san‘atini yuksak qadrlagan, zamonasining mashhur hofiz va sozandalari bilan yaqin aloqada bo‘lgan. Navoiy musiqa san‘atining nafaqat ijodiy, balki tarbiyaviy tomonlarini ham chuqur anglagan va uni inson qalbini yuksaltirish vositasi sifatida ko‘rgan. Navoiy ijodida musiqa va she‘riyatning muqaddas uyg‘unligi nafaqat o‘tmish uchun, balki bugungi zamonaviy musiqa madaniyati uchun ham qimmatli manba hisoblanadi. Shoir o‘z asarlarida musiqaning kuchini va uning inson qalbiga ruhiy ta‘sirini chuqur anglagan holda, musiqa san‘atining axloqiy-tarbiyaviy jihatlarini alohida ta‘kidlagan. Bu yuksak badiiy qarashlar bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib, Navoiyning madaniy va

ruhiy merosi zamonaviy san'atkorlar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi. Alisher Navoiyning musiqaga qo'shgan hissasi bugungi yosh avlod uchun ham ma'naviyat va san'at darsligi sifatida qadrli bo'lib qolmoqda. Uning merosi musiqiy ijodkorlarga inson ruhini yuksaltirish va qalblarga yorug'lik olib kirishda buyuk ilhom manbai bo'lib xizmat qilmoqda. Shu sababli, Navoiyning musiqiy merosini o'rganish va uni keng targ'ib etish muhim ahamiyat kasb etadi. Navoiyning musiqaga bo'lgan qarashlari ularning nazariy jihatlarini o'z ichiga oladi. U musiqa ruhiyatga ta'sir etib, qalbni poklaydi va insonni ezgulikka yetaklaydi deb hisoblagan. Musiqaning inson hayotidagi ahamiyatini u ko'plab g'azallarida va dostonlarida ta'kidlagan. Navoiy musiqani o'z asarlarida inson his-tuyg'ulari va ruhiyatini tasvirlash uchun vosita sifatida ishlatgan. Navoiyning asarlarida musiqa bilan bog'liq turli terminlar ishlatilgan. Masalan, maqomlar, ohanglar, sozlar, dutor, chang kabi musiqiy atamalar Navoiyning musiqa san'atiga chuqur bog'liqligini ko'rsatadi. U musiqa va musiqa asboblari yaxshi tushungan va o'z asarlarida ularni tasvirlagan. Alisher Navoiy musiqaning axloqiy va tarbiyaviy ahamiyatini ko'rsatib, uning yuksak ma'naviyatni tarbiyalashda rol o'ynashini ta'kidlagan. U musiqa va raqs orqali insonning qalbi poklanishi, ruhiy holatini yaxshilanishi mumkinligini bildirgan. Alisher Navoiy musiqaga bo'lgan yuksak hurmatini ko'rsatgan va uning inson ruhiga ta'sirini chuqur anglagan. U musiqa va adabiyotning o'zaro bog'liqligini, shuningdek, musiqaning tarbiyaviy ahamiyatini o'z asarlarida yoritgan. Navoiy musiqaga qo'shgan hissasi bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. www.zivouz.com kutubxonasi.
2. Alisher Navoiy va musiqa. Ilmiy konferensiya materiallari (2011 yil 18 fevral). - T.: "MUMTOZ SO'Z", 2011.
3. Баймухамедова Н. Алишер Навои о музыке. // История и современность. Проблемы музыкальной культуры народов Узбекистана, Туркмении и Таджикистана. - М., 1972, с. 376- 386.
4. Bertels Ye.E. Navoiy va Sharq adabiyoti. // Jahon adabiyoti. №2. - T., 2006, 135-141 b.
5. Ibrohimov O. Hazrat Navoiy va maqom. // Musiqa ijodiyoti masalalari. Maqolalar to'plami. II jild. - T.: "Yangi asr avlodi", 2002, 53-64 b.
6. Ibragimov O. Ranglarda sadolangan maqomlar. // Shashmaqom saboqlari. (Maqola va mahruzalar to'plami). II jild. - T.: 2005, 50- 70 b.
7. Каримова З.Г. Навои в музыке — Т., 1988
8. Konrad N.I. Renessans va Navoiy. // Jahon adabiyoti. №2. - T., 2006.-123-134 b.
9. Mallaev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. "O'qituvchi", 1965. www.zivouz.com kutubxonasi.
10. Nabiyeva M. 1990 yillar kompozitorlik ijodida Alisher Navoiy nazmi. // Musiqa ijodiyoti masalalari. Maqolalar to'plami. II jild. - T.: "Yangi asr avlodi", 2002, 87-97 b.

11. Oripov Z. Navoiy davri musiqa risolalari haqida. // Musiqa ijodiyoti masalalari. Maqolalar to'plami. II jild. - T.: "Yangi asr avlodi", 2002, 47-52 b.
12. G'ofurbekov T. Temuriylar davri musiqa madaniyati. // Amir l emur va Temuriylar davrida madaniyat va sanhat. - T.: 1996, 34- 44 b.
13. Ergasheva Ch. Toshkent Ushshog'i. // Moziydan sado. №4. 2009, 44-45 b

Qalandarova Madina,
Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti.

O'RTA ASRLARDA KITOBAT SAN'ATI: TEMURIYLAR DAVRIGA OID TARIXIY ASARLAR TAHLILI.

Annotatsiya: Ushbu maqola orqali o'rta asrlardagi kitobat san'ati haqida, hamda temuriylar davrida ijod qilgan mohir xattotlar, ularning yangi uslublarga asos solishi haqida ma'lumotlarga ega bo'lasiz. Amir Temurning harbiy yurishlari natijasida yurtimizga olib kelingan ko'plab xattotlar, olimlar va ularning ilmiy faoliyati haqida ma'lumotlar berilgan. Maqolada, Temuriylar davrida yozilgan tarixiy asarlar va ularning tahlili, shuningdek Amir Temurning " Tuzluklari" yuzasidan kelib chiqqan munozarali fikrlar, ularning isbotlanmagan haqida yozilgan. Buyuk mutaffakkir Alisher Navoiy ham aynan Temuriylar davrida ijod qilgan. Alisher Navoiyning ilmiy faoliyatiga nazar tashlar ekanmiz, unda Temuriylarga alohida to'xtalib o'tganligini ko'rishimiz mumkin. Alisher Navoiy asarlarida Amir Temur faoliyatiga bog'liq jarayonlar, hamda Temur bilan bog'liq rivoyatlarga alohida ehtirom ila eslab o'tilgan.

Kalit so'z: kitobat san'ati, "Temur tuzluklari", Bartold, "Hayrat ul-abror", lavvoh, xattot, nas'taliq, Mir Ali Tabriziy.

Аннотация: Благодаря этой статье вы получите информацию о литературном искусстве Средневековья, а также об искусных каллиграфах, творивших в эпоху Тимуридов, и об основании ими новых стилей. Приводятся сведения о многих каллиграфах, ученых и их научной деятельности, привезенных в нашу страну в результате военных походов Амира Темура. В статье написаны исторические труды, написанные в эпоху Тимуридов, и их анализ, а также противоречивые мнения, вытекающие из «Тузлуков» Амира Темура и их недоказанности. Великий мыслитель Алишер Навои также творил в эпоху Тимуридов. Глядя на научную деятельность Алишера Навои, мы видим, что особое внимание он уделял Тимуридам. В произведениях Алишера Навои с особым уважением упоминаются процессы, связанные с деятельностью Амира Темура, и повествования, связанные с Темуром.

Ключевые слова: книжное искусство, «Соли Темура», Бартольд, «Хайрат уль-Абдор», мемориальная доска, каллиграф, насталик, Мир Али Тебризи.

Annotation: Through this article, you will get information about the art of literature in the Middle Ages, as well as about the skillful calligraphers who created during the Timurid era, and about their foundation of new styles. Information about many calligraphers, scientists and their scientific activities brought to our country as a result of Amir Temur's military campaigns is given. In the article, historical works written during the Timurid era and their analysis, as well as controversial opinions arising from Amir Temur's "Tuzluks" and their unprovenness are written. The great thinker Alisher Navoi also created during the Timurid era. Looking at Alisher Navoi's scientific work, we can see that he paid particular attention to the Timurids. In the works of Alisher Navoi, the processes related to the activities of Amir Temur and the narratives related to Temur are mentioned with special respect.

Key word: book art, "Temur Salts", Bartold, "Hayrat ul-Abror", plaque, calligrapher, nastaliq, Mir Ali Tabrizi.

KIRISH.

XV asrda kitobat san'ati hisoblangan musavvirlik, xattotlik, lavvohlik va sahhoflik ham nihoyatda yaxshi taraqqiy etdi. Kitobat san'ati-(arab, kataba -yozish, yozmoq so'zidan)-qo'lyozma kitoblarni yaratish va ziynatlash. Markaziy Osiyoda (jumladan, O'rta Osiyoda) qo'lyozma kitoblarni bezash juda qadimdan mahalliy madaniyat taraqqiyot bosqichlari bilan bog'liq holda shakllangan.[1]¹⁸

Bu davrda yurtimizda temuriylar humronligi o'rnatilgan edi. Temuriy hukmdorlarning ilmga bo'lgan qiziqishi va bu kabi sohalarda o'zlarining ham faolligi ilm-fanning yanada rivojlanishiga sabab bo'ldi. Kitob nashr etish hali vujudga kelmagan vaqtlarda kitob yaratish va uni nusxalash juda og'ir mehnat va ko'p vaqt sarflanar edi. Har bir kitob qog'ozidan tortib muqovasigacha, siyohidan tortib to bo'yog'igacha ma'lum qonun-qoida asosida ko'chirilar edi. Bu sohaning ham alohida kishilari bo'lgan. Kitobga lavha chizish ishlari bilan Lavvohlar, qog'ozni sahifalash va kitobni muqovalash bilan Sahhoflar shug'ullanar edi. Xattotlar esa kitoblarni matnini ko'chirish ishlari bilan shug'ullangan. Xattot bo'lish uchun uzoq vaqt sabr-matnat bilan mashq qilish, mukammal savodli va badiiy didi yuqori inson bo'lish kerak edi. Bu davrda mashhur xattotlar o'z usuli va sirlarini shogirdlariga o'rgatar edilar va bu orqali xattotlik sohasi yanada rivojlanib boraverdi. Xattotlik sohasining rivojlanishi aynan temuriy hukmdorlar bilan ham bog'liqdir, chunki hukmdorlar tomonidan barpo etilgan kutubxonalarda turli hududlardan keltirilgan noyob qo'lyozma asarlar bo'lgan.

ASOSIY QISM.

Samarqandda Amir Temur va Mirzo Ulug'bekning, Hirotida Shoxruh, Boysung'ur, Husayn Bayqaro va Alisher Navoiylarning boy kutubxonalari mavjud edi.[2].Kutubxona ishlariga kutubxona dorug'asi yoki kitobdor boshchilik qilgan. Uning qo'l ostida xattotlar, naqqoshlar-u musavvirlar, mohir lavvohlar-u sahhoflar buyurtmalarni bajarganlar. Masalan, Hirotida temuriy shaxzoda Boysung'ur Mirzo kutubxonasida qirqta xattot va bir qancha naqqoshlar qo'lyozma asarlardan nusxalar

¹⁸ O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

2.A.Muhammadjonov "O'zbekiston tarixi" T-2017

3. "Amir Temur va temuriylar davrida madaniyat va san'at" (maqolalar to'plami) T-1996

ko'chirishgan va ularni bezash ishlari bilan shu'g'ullangan. 1429-yilda bu kutubxonada Abulqosim Firdavsiyning mashhur "Shohnoma" dostoni ko'chiriladi va unga 20 ta turli mazmunli rangdor miniaturalar qo'shiladi. Sohibqiron Amir Temur o'z hukmronligi davrida juda ko'p hududlarga bosqinchilik yurishlarini olib boradi va ulkan saltanat tuzdi. U bu yurishlar orqali nafaqat mamlakat hududini kengaytirdi balki, ilm-ma'rifatning yuksalashiga ham sabab bo'ldi. Xususan, Amir Temur zabt etgan hududlaridan turli kasb egalarini o'z yurtiga olib kelgani ham sir emas. Buning natijasida Buxoro, Samarqand, Toshkent, Andijon, Xo'jand va Marg'ilonda madaniyat, hunarmandchilik, xattotlik, naqqoshlik va musavvirlik san'ati keng rivojlanadi. Masalan, Samarqandda Ustod Go'ng degan musavvir bo'lgan. Bu kabi ma'lumotlarni Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston"ida, Amir Davlatshayxning "Tazkirat-ush-shuaro"sida, Alisher Navoiyning "Majolis-un-nafois" asarlarida uchratish mumkin.[3]. Amir Temur Samarqandga hamda Movaraunahrning boshqa shaharlariga ustalarni Xorazmdan, Tabrizdan, Isfaxondan, Sheroz, Bog'dod, Xalab va Damashqdan shuningdek, Hindistondan keltirgan. Bundan tashqari, ko'plab olimlar o'z Amir Temur davlati poytaxtida tashkil etilgan kutubxonalarga ishlash maqsadida kelgan. Ulardan biri, matematik, Qozizoda Rumi, Ulug'bekning va Alovuddin Ali ibn Muhammadning (Ali qushchi)ning ustozibo'lgan. U Samarqandga Bursadan kelgan edi. Amir Temur Armanistondan ham ko'pgina nodir hisoblangan qo'lyozma asarlarni ham olib kelgan. Arman tarixchisi S.A. Babayanning ma'lum qilishicha, Taevisk monastiri huzuridagi kutubxonaning kitob fondining ma'lum bir qismi Samarqandga olib ketilgan. Ushbu kitoblarning orasida Suriyalik Murabas Gaddining qo'lyozmalari ham bo'lib, uni muallif arman podshosi Bagarshikning farmoniga binoan Xalday, Eron va boshqa sharq mamlakatlaridan to'plagan va bu ma'lumotlar eramizdan avvalgi 150-yilgacha bo'lgan tarixni qamrab olgan edi. M.A. Gadin tomonidan yozilgan Armaniston tarixi keyinchalik Moisey Xarenskiy va boshqa arman tarixchilariga o'zlarining tarixiy asarlarini yozishga manba bo'lib xizmat qilganligi to'g'risida ilmiy ma'lumotlarda bayon etilgan.[4]

Ibn Arabshox ma'lumotiga ko'ra Amir Temur saltanatida naqqosh-u masavvirlar va hunarmandlar son-sanoqsiz edi. Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida musavvirlik bilan shug'ullangan shoir mavlona Xovo'y, mavlono Fig'oniy, mavlono Fazliy, Ustod Qul Muhammad, mavlono Sharbatiy, Xo'ja Kamoliddin Xusayn, zargar va misgar mavlono Yoriy, kulollardan mavlono Xoshimiylar bor. Shuningdek navoiyning risolasida bir qancha mashhur xattotlar, jumladan, xattotlar peshvosi Kamoliddin Bexzodning ustozlaridan biri Sulton Ali ham zikr qilingan. Sulton Ali Mashhadiy (1432-1520) tomonidan ko'chirilgan 50 dan ziyod kitob va ko'pgina qit'alar hozirgi kunga qadar yetib kelgan. Sulton Ali o'ymakorlik san'atida ham mohir edi. U xattotlik san'ati turlari haqida maxsus asar ham yozgan. Sulton Ali Mashhadiy "Qiblat ul kuttob" (Kotiblar qiblasini) hamda "Sulton ul-xattotin" (Xattotlar sultoni) nomlari bilan mashhur bo'lgan[5]. Sulton Alining xat san'atiga oid "Qavoidi xutut" ("Xat qoidalari", 1519) she'riy risolasida (dastxat qo'lyozmasi Rossiya milliy kutubxonasida) xattot va shoirning nozik didi va holati o'z aksini topgan: risola matni nasta'liq xatida kitobat qililib, oltin suvi bilan hallangan, qo'lyozma sahifalari

hoshiyalariga o'simlik va hayvonlar tasvirlari ishlangan (sarlavha varag'idagi unvon ichiga muzahhib Jaloliddinning nomi yozilgan). Sulton Ali ushbu risolada xat uslublari (jumladan, nasta'liq xati) ustida to'xtalgan. Sulton Ali imoratlar, yog'och va toshlarga o'yib yoziladigan xatlarni bitishga ham mohir bo'lgan. Sulton Husayn qurdirgan binolariga kitobalar, uning marhum qarindosh va yaqinlarining qabr toshlariga bitiklar bitgan[6]. Vosifiyning "Badoeul vaqoe" risolasida mashhur musavvir Kamolid¹⁹din Bexzod ijodiga, uning musavvirlik san'atini o'ziga xos xususiyatlariga alohida to'xtalib o'tilgan. Muallif mashhur musavvir Yusuf Naqqosh haqida, uning ba'zi lavhalari va ularning yaratilish jarayoni haqida bir necha boblarda yozib o'tgan. Klavixoning guvohlik berishicha, bu davrda Samarqandda ming nafardan ortiq hunar egasi ijod qilgan. Mashhur xattotlar Umar O'kta, Mirali Tabriziy, musavvirlardan Pir Ahmad Bog'ishamoliy, ustod Jahongir, Junayd naqqosh, Muhammad Siyoh-qalam, Shomuhammad va Shayx Muhammadlar keltirib o'tilgan. Kitobat san'ati xat bilan bog'liq hisoblanadi. Buni biz Mirali Tabriziyning ushbu jumalari orqali ham bilishimiz mumkin.

"Ma'nolar dengizi sadafining durri xatdir, Nihoniy haqiqatar yoquti xatdir." deya yozib qoldirgan.

Mir Ali Tabriziy (1330-1405)—xattot, nasta'liq xatining ixtirochisi (Sultonali Mashhadiyning ta'kidlashicha, Mir Ali Tabriziy. bu xatni nasx va ta'liq yozuvlari asosida yaratgan). Amir Temur va Shohrux Mirzo xizmatida bo'lgan. Nasta'liq xatining qonun-qoidalari bayon etilgan risola yaratgan, ko'plab shogirdlar tayyorlagan. U ko'chirgan qo'lyozmalar, jumladan, Kirmoniyning "Xumoy va Humoyun", "Kamolnoma", "Ravzat al-anvar" dostonlari (1396, Britaniya muzeyida), Sa'diyning "Kulliyot"i, "Bo'ston" asari (1377), Nizomiy va Dehlaviyning "Hamsa"lari (Eron milliy kutubxonasida) va qit'alar (1donasi Sankt-Peterburgdagi Rossiya milliy kutubxonasida) bizgacha yetib kelgan.

Aynan ilmiy bilimlarning rivojlanishi, temuriylardagi xattotlik kabi sohalarining rivojlanishi natijasida bizgacha ko'plab tarixiy asarlar, risolalar va beqiyos ilmlar yetib kelgan. Olimlarning asarlari mohir xattotlar tomonidan nusxa olinib kutubxonalarda saqlanar edi. Shu jumladan quyidagi kitoblarni, ular haqida ma'lumotlarni keltirib o'tmoqchiman:

Buyuk olim G'iyosiddin Ali ibn Jamol al-Islom Yazdiyning "Ro'znomai g'azovoti Hindiston" ("Hindistonga yurish kundaligi") risolasi Amir Temur faoliyatiga oid ilk asar hisoblanadi. Bu risola Amir Temurning shaxsiy ko'rsatmasi bilan 1399-1403 yillar oralig'ida yozilgan. Unda 1398-1399 yillar²⁰dagi yurish batafsil tasvirlangan.[7]G'iyosiddin Ali risolasiga Amir Temurning munosabati e'tiborga sazovordir. Bu munosabat Amir Temur shaxsiy xislatlarning ayrim jihatlarini birmuncha yoritib beradi. Yuqorida takidlanganidek, bu asar "Gayritabiiy iboralarsiz va kitobxon uchun tushunarli uslubda" yozilishi lozim edi. Shu sababli

4. "AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA KITOBAT SAN'ATI VA KUTUBXONALAR" Dildoraxon To'ychiyeva. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal Volume 3 Issue 2 / June 2022 ISSN 2181-063X.

5.A.Muhammadjonov "O'zbekiston tarixi" T-2017

6.A.Murodova "O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan" T-1971

²⁰ 7. G'iyosiddin Ali ibn Jamol al-Islom Yazdiyning "Ro'znomai g'azovoti Hindiston"

G'iyosiddin Alining ko'pincha asosiy ishga aloqasi bo'lmagan va bayon mavzusini xiralashtiradigan, tushinish qiyin bo'lgan dabdabali va jimjimador tasvirlari Amir Temurga uncha yoqmadir. Ammo shunday bo'lsa ham, G'iyosiddin Ali Yazdiyning risolasi unda aniq ma'lumotlar bayon etilgani jihatidan qimmatli manba hisoblanadi. Amir Temur va Temuriylar davrida yozilgan tarixiy asarlar orasida Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarlari, o'ziga xosligi va qimmatli dalillarga boyligi bilan, shubhasiz, birinchi o'rinda turadi. Nizomiddin Shomiy (taxminan 1409-yilda vafot etgan) o'z asarini 1402-1404 yillar orasida Amir Temurning topshirig'i bilan yozgan. Asarda Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishidan (1370) to uning G'arbiy Eron, Iroq, Suriya, Kichik Osiyo va Turkistonga qilgan yetti yillik yurishi (1399-1404) voqealari bayon etilgan.

Asarning oddiy til va sodda uslubda yozilganligi undan foydalanishni yengillashtiradi. Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"si bizgacha ikki tahrirda yetib kelgan. Birinchi tahriri 1404-yil iyun oyida Amir Temurning Erondan Movaraunnahrga qaytish paytida unga taqdim qilingan nusxa bo'lib, hali unga nom berilmagan edi. Ikkinchi tahriri o'sha paytda Ozarbayjon va Iroqni idora qilib turgan Mironshohning o'g'li Mirzo Umarga taqdim qilingan nusxadir. Muallif uni bir qadar tahrir qilgan. Muqaddimaga ba'zi qo'shimchalar kiritgan.

Mashhur tarixshunos olim Hofizi Abro' Shomiyning bu asarga qo'shimcha yozgan va u "Zayli Zafarnomai Shomiy" deb ataladi. Unda Amir Temur vafotigacha (1405-y. 18-fevral) bo'lib o'tgan voqealar bayon etilgan.

Mazkur asarning qo'lyozma nusxalari juda kam bo'lib, Turkiya hamda Armaniston kutubxonalarida saqlanadi. Asardan ko'p parchalari rus tilida "Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды" (M., 1941) va "Материалы по истории туркмен и Туркмении" (M., 1939) nomli majmualarda e'lon qilingan. Nizomiddin Shomiy "Zafarnoma"sining matni, zarur izohlar va ko'rsatgichlar bilan to'ldirilib, chex sharqshunos olimi Feliks Tauer tarafidan chop etilgan. Asarning Najotiy Lug'at qilgan turkcha va o'zbekcha (1996 y) tarjimalari ham bor.

Yana bir "Zafarnoma" Sharfuddin Ali Yazdiy (1454 y. vafot etgan)ning qalamiga mansub bo'lib, ko'tarinki uslubda bahodirlik qissasi tarzida yozilgan. Asar "Zafarnomai Temuriy", "Tarixi jahonkushoyi Temuriy", "Fathnomai Sohibqironiy" nomlari bilan ham atalgan bo'lib, Nizomiddin Shomiy asari asosida yozilgan. Sharafuddin Ali Yazdiy asarining bir qancha afzal taraflari bor. Masalan, ko'plab dalil va hodisalar aniqlab yozilgan. Xalil Sulton hukmronligi yillari voqealarini ham o'z ichiga olgan. Asarning yana bir muhiim afzalligi shundaki, uning katta muqaddima qismi ham bo'lib, unda Jo'ji, Chig'atoy uluslari hamda Elxoniylar davlatining Amir Temurgacha bo'lgan tarixi qisqacha bayon etilgan. Muqaddima "Tarixi Jahongiriy" va "Muqaddimai Zafarnoma" nomlari bilan ma'lum. Sharfuddin Ali Yazdiy bu asrni Fors hokimi, Temuriyzoda Ibrohim Sultonning topshirig'i bilan yozgan (1425).

Asar Amir Temur tarixi, uning tvallud topishidan (1336) to Xalil Sulton hukmronligiga chek qo'yilishigacha (1409) bo'lgan davrda Movaraunnahr, Eron, Ozarboyjon va boshqa mamlakatlarda kechgan voqealarni o'z ichiga oladi. Asarning

qo'lyozma nusxalarini Osiyo va Yevropadagi talaygina mamlakatlarning kutubxonalarida uchratish mumkin.

Sharafuddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" sining matni ikki jildda Kal'kultta (1885-1888) va Tehron (1957)da Mavloniy Muhammad Ilohdod va Muhammad Abbosiylar tarafidan chop etilgan. Fransuz (Pati de La Krua, 1722) va ingliz (J. Darbi, 1723) tillardagi qisqacha tarjimalari ham bor. Asarning Shayboniyxonlardan Ko'chkunchixon (1510-1529) zamonida Muhammad Ali ibn Darvesh Ali al-Buxoriy o'zbek tiliga qilgan tarjimasi bizgacha yetib kelgan.

NATIJA VA TAHLIL.

XIX asrda shoir va vazir Munisning topshirig'iga binoan Xudoyberdi ibn Qo'shmuhammad Xivaqiy qigan tarjima va Yaroqboy Qong'irotning ko'rsatmasi bilan noma'lum tarjimon qilgan o'zbekcha tarjimalari, shuningdek Mustafu Rahimning turkcha tarjimasi (Istanbul, 1929) ham mavjud.

Asrdan ayrim parchalar fransuz, ingliz, rus, italyan va o'zbek tillarda chop etilgan. Parchalar Oltin O'rda hamda Amir Temurning 1360-1370 (Movorounnahr), 1398-1399 yillardagi (Hiniston yurishi) tarixga oiddir.

Har ikkala "Zafarnoma" Movounnahr, Eron va Ozarboyjonning ijtimoiy - siyosiy va etnik tarixini, xalqning madaniy hayotini, shuningdek Amir Temur va Temuriylar davlatining boshqa mamlakatlar bilan siyosiy munosabatini o'rganishda muhim manbadir. Sharofuddin Ali Yazdiy asarining o'ziga xos xususiyati shundaki, u hassos yilnomachi sifatidagina emas, balki istedodli adib, mohir bayonchi sifatida ham namoyon bo'ladi. Keyinchalik ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy risolaning shu jihatini alohida uqtirib, Sharofiddin Ali Yazdiyning asarini mahorat bilan yozilgan eng mukammal risolalar jumlasiga kiritadi. Hozirgi zamon ilmiy adabiyatida "Zafarnoma" "markaziy Osiyo tarixnafislarning durdonasi" sifatida baholanadi.

XX asrning yirik sharxshunosi va bilimdoni A.K. Arends "Shomiy va Yazdiy Zafarnoma" larini solishtirib ushbu haqqoniy gapni aytgan edi: "Amir Temur haqidagi asarlardan biri Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" nomli rasmiy tarixi bo'lib, bu asar hali Amir Temur hayotlik davridayoq tuzilgan edi.

Biroq Amir Temur davri tarixiga oid anchagina to'liq ma'lumot Sharofiddin Ali Yazdiyning ilm-fanda "Zafarnoma" nomi bilan mashxur bo'lgan asarida berilgan".

Tarixchi va olim Sharofiddin Ali Yazdiy Amir Temur tarixini yo²¹ritishda katta ehtiyotkorlik bilan yondashdi. Muallif o'z kitobini imkoni boricha ishonchli faktik materiallar, Amir Temur buyrug'iga asosan uning kitoblari tomondan yozib qoldirilgan voqealar, bu voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishilar ma'lumoti asosida badiiy tarzda bayon etilgan.... Shuning uchun ham ortiqcha maqtovlar bo'lishiga qaramay, Sharofiddin Ali Yazdiy Amir Temur shaxsiyatidagi ziddiyatlarni ancha haqqoniy tasvirlagan. Yazdiy keltirgan xabarlarining haqqoniyligiga "Zafarnoma" ning noshiri A.O'rinboyev ham qator asosli dalillar keltirdi. U bunday yozadi: "Muallifning takidlashicha, Ibroxim Sulton (Shoxruxning o'g'li) haqida maxsus kitob yozdirishni niyat qilgan va (822) 1419 -1420 yillarda o'z davrida kotiblar -baxshi va munshiylar tomonidan Temur haqida turkiy hamda

²¹ 8. Sharofiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"

forsiy tilda yozib qoldirilgan mavjud ma'lumotlarni birga keltirish haqda farmon chiqargan. Keyin esa materyallar o'rganila boshlangan. Asarning Amir Temur tarixidan bayon etuvchi asosiy qimida yozilishicha, podshohlikning barcha tomonlardan Amir Tamur haqidagi turkiy va forsiy tillarda bayon etilgan hikoyalarning hamma sheri va nasriy nusxalari to'plab bo'lgach, materyallar bilan tanishish uchun 3 ta guruh tuzilgan.[8]

Turkiy va forsiy tillarning bilimdonlari 2 guruhni, voqealarni ko'rganlar esa 1 guruhni tashkil etgan. Dastlab Amir Temur haqidagi har bir hikoya o'qilgan, agar u voqeaning o'z ko'zi bilan ko'rgan kishining talqiniga to'g'ri kelmay qolsa, Ibroxim Sulton haqiqatni topish uchun turli shaharlarga choparlar yuborib, mazkur voqeani Amir Temurning boshqa zamondoshlardan surishtirgan yoki qo'shimcha ma'lumot to'plagan. Boshqa guvohlarning hikoyalarini ham eshitgach, Ibrohim Sulton aytib turgan va dastlabki xomakisi yozib borilgan. Ana shu materyallar asosida esa Sharafuddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" asarini yozgan. Ibrohim Sultonning buyrug'iga asosan bu asarni yozish vaqtida sanalar, joy nomlari, ular orasidagi masofa haqidagi barcha ma'lumotlar juda sinchiklab tekshirish shart bo'lagan. Sharafuddin Ali Yazdiy oldiga asarni jonli hamda tushunarli qilib yozish talabi qo'yilgan, shuningdek u hujjatlarga qat'iy rioya qilishi, Ibrohim Sultonning bevosita nazorati ostida amalga oshirilgan dastlabki xomaki yozuvdan chetga chiqmasligi hamda narsani bo'yab ko'rsatmasligi kerak edi. Shunday qilib Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"si Amir Temur haqidagi yozma manbalar orasidagi aniq hujjatlarga asoslangan eng haqqoniy va ishonarlisidir. Bunga izoh sifatida shuni ayto lamanki, ko'pgina tarixchilarning asarlarida bo'rtirish ustunlik qiladi. Xolbuki, bu kabi asarlar ba'zi hukmdoorlarga ma'qul keladi, ayrimlariga esa yo'q. Sohibqiron Amir Temur hayotlik chog'ida yozilgan ko'plab asarlarda shuni ko'rish mumkin. Temur bu kabi asarlardan ko'ra xolisona ta'riflovchi va o'zi guvoh bo'lib asar yozgan mualliflarni ma'qullar edi.

Tarixchi va elshunos olim Shaxobiddin Abdulloh ibn Lutfulloh ibn Abdurashid al-Havofiy (Hofizi Abro') ham Amir Temur tarixnavisligining yana bir namoyandasi bo'lib maydonga keldi. Uning o'z so'zlariga qaraganda, u Amir Temur saroyida xizmatda bo'lgan, muayyan darajada unga yaqin turgan. Hofizi Abro' Amir Temurning xizmatida sharqning bir qancha mamlakatlari bo'lgan, Amir Temurning vafotidan so'ng uning o'g'li Shoxrux saroyida tarixnavis bo'lgan. Hoizi Abro' 1431 yilda vafot etgan. Hofizi Abro' Amir Temur va Shoxruxga yaqin odam bo'lgani uchun ham u keltirgan ma'lumotlar ham o'ta muhim. Hofizi Abro' bir necha muhim tarixiy asarlar yozib qoldirgan. Ulardan biri "Majmuayi Hofizi Abro'" deb ataladi. undan muhim arabiynavis tarixchi Tarabiy (839-923)ning "Kitobi rasul val-mulk va-l-xulafa" ("Payg'ambarlar podshohlar va xalifalar tarixi") kitobining Balamiy qilgan forscha taxriri aniqrog'i, xalifa Muqtadir zamoni (908-932)dan to xalifa al-Muxtasim(1242-1258) davrigacha bo'lgan tarix, shuningdek, "Zayli Majmua at-tavorixi Rashududdin" (Eronning 1306-1393 yillaridagi tarixi) va "Zayli Zafarnomai Shomiy" asari o'rin oldi. "Majmuayi Hofizi Abro'" dan ayrim parchalar matni Xonbobo Bayoniy (1938), Feleks Tauyer vz K.M.Maytra (1934) tomonidan nashr etilgan. Hofizi Abro' asaridagi Amir Temur haqida bayon etilgan ayrim

ma'lumotlar tadqiqodchilar e'tiborini tortadi. Masalan, Hofizi Abro'ning guvohlik berishicha, Amir Temur din va shariatni mustahkamlash borasida sitqidildan g'amxo'rlik qilgan. Amir Temur zamonida Samarqand yaqinidagi Angor tumanida va Murg'ob daryosi havzasining yuqori qismida ariq va zovurlar qazilganligi haqida ma'lumotlar ham shu asarda bayon etilgan.

Amir Temur tomonidan yozilgan deya e'tirof etilayotgan asar " Temur tuzluklari" hozirgi kunga qadar munozarali mavzu bo'lib kelmoqda. Unda Amir Temurning davlat boshqaruvi, harbiy san'ati, harbiy yurishlari kabi ma'lumotlar berib o'tilgan.[9]

Qiziqarli tomoni shundaki Amir Temurning "Tuzuklar" muallifi ekanligiga shubhani V.V. Bartold 1918 yilda chop etilgan " Ulug'bek va uning davri" asarida bildirgan edi. U, Amir Temurning rasmiy istoriogarfyasi (tarixnavisligi)da Sohibqironning 1360 yilgacha bo'lgan hayotida ro'y bergan voqealar xususida hech nima deyilmasligi va "Qozag'onning hukmronligi to'g'risidagi hikoyalarda Amir Temur ham, otasi Tarag'ay tilga olinmasligi " to'g'risidagi o'z so'zlarini sharhlar ekan, jumladan, shunday yozadi: " Amir Temurning mavhum tarjimai holi, ma'lumki, Amir Temurni ana o'sha hikoyalarning hammasiga kiritadi, shuning o'ziyoq mazkur asar qalbakiligining eng yaxshi isbotlaridan biridir. Agar Amir Temur chindan ham Qazag'on janglarida qatnashganida rasmiy tarix bu haqda yozgan bo'lur edi. Lekin V.V. Bartold Amir Temur tarjimai holining "qalbakiligi" to'g'risidagi o'z fikrini isbotlash uchun, yuqorida aytganlaridan bo'lak biron-bir dalil keltirmaydi. U, shuningdek, Sharafuddin Ali Yazdiy Amir Temur uchun tuzilgan turkiy sherlar solnomasi muallifi to'g'risida keltirgan ma'lumotlarni ham asoslamay shubha ostiga olgan. O'sha muallif ko'p voqealar, ayniqsa faoliyatining ilk davridagi voqealar, hodisalar Amir Temurning o'z xoxishiga ko'ra solnomaga kiritilmagan, chunki ularga kitobxonlar ishonmasdi, haqiqatdan uzoq bo'lib tuyilardi, deb yozadi.

Amir Temurning yoshligida bo'lib o'tgan voqea -hodisalarni qanday mulohazalar asosida solnomaga kiritishga rozilik berganligi to'g'risida biz hozir turli faraz va gumonlargaborishimiz mumkin. Lekin biz barcha e'tirof etgan Sharafuddin Ali Yazdiydek tarixchining aytganlariga ishonmasligimiz mumkin emas. Bundan tashqari, Bartold, Amir Temur Qozag'onga -Markaziy Osiyoning Ikkidaryo oralig'i va Afg'onistonning shimoliy yarmini o'z ichiga olgan shunday yirik davlat hukmdoriga qanday qilib bunday yaqin bo'lib qolganligi, 1355 yilda hukmdor unga o'z nevarasini turmushga berganligi to'g'risida mutlaqo o'²²ylab ko'rmagani qiziq. Hozirgi kunda ham ko'plab tarixchilar tomonidan ushbu mavzu munozari mahslarga sabab bo'lyapdi. Bartold bu savollarni o'ziga ongli ravishda, jo'rttaga bermaydi, chunki agar ularga javob bersa, Amir Temurning 1355 -1360 yillarda Movarounnahrning eng buyuk arboblardan bo'lganligini, "Tuzuklar" ning tarjimai hol qismida berilgan o'sha davrlarga oid voqealarning qalbaki emas, balki haqiqiyiligini, to'g'riligini o'z -o'zidan etirof etgan bo'lardi.

²² 9. Temur Tuzuklari. - Toshkent, Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996-yil. 344 b.

Ana shundan keyin 1920-yilda ingliz sharqshunosi E.G.Braun V.V.Bartoldni ro'kach qilib, "Tuzuklar"ni qalbaki deb ataydi, lekin, afsuski, u ham hech bir dalil - isbot keltirolmaydi.

Mening fikrimcha "Temur Tuzluklari" asari shaxsan Amir Temurga tegishli, chunki faqatgina Amir Temur davlat boshqaruvi va harbiy san'atdagi mahoratini siridan mirigacha bilgan shaxs edi. Aynan "Temur tuzluklari" da biz bu kabi kerakli ma'lumotlarni ololamiz.

Keyinchalik V.V.Bartold o'zining 1928-yilda chop etilgan "Mir Alisher va siyosiy hayot" nomli asarida yana shu masalaga qaytib, Temur "Tuzuklar"i qalbaki bo'lib, XVII asrda Hindistonda bitilgan va ular Xvasrdagi Eron uchun mutlaq xos emas", deb yozadi. Mazkur asarda V.V.Bartol'd Fransiya sharqshunosi L.Buveni va rus sharqshunosi M.Nikitskiyni ular Temur "Tuzuklar"ini tarixiy manbalar ro'yxatiga kiritganlari uchun tanqid qiladi. Bartold bu yerda ham o'z fikrini isbotlamaydi.

Orada ancha vaqt o'tganidan keyin ingliz sharqshunosi Ch.A Stori V.V.Bartol'd va E.G.Braun yuqorida tilga olingan ikki asarini dastak qilib, "Tuzuklar"ga ham, "Tarjimai hol"ga ham "Qalbaki asarlar sifatida qoralayapti", - degan.

Shunday qilib, ko'rinib turibdiki, ikki ingliz sharqshunosining Amir Temurning "Tuzuklar" muallifi ekanligiga shubha bilan qarashi V.V.Bartol'dning asossiz fikrlariga asoslangan. Holbuki Yevropa olimlarining asosiy ko'pchiligi Amir Temur "Tuzuklar" muallifi ekaniga mutlaqo shubha qilmaydi. V.V.Bartol'dning Markaziy Osiyo xalqlarining o'rta asr tarixini o'rganish, tadqid etishdagi katta xizmatlarini e'tirof qilgan holda, shuni ham ta'kidlash kerakki, uning ayrim cheklangan fikr-mulohazalari o'z davridagi hukmron siyosatga hamohang aytilganligi shubhasizdir.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan "Tuzuklar"ning sakkiz qo'lyozmasi (38,1503, 1989, 7783, 9386, 3717, 2730, 8201) tahlili shuni ko'rsatadiki, matn forsha bo'lishiga qaramay, unda XVII asrga emas, balki Xvasrning birinchi yarmiga xos turkiy so'zlar ko'p uchraydi. Bundan tashqari, harbiy tarixchilar (jumladan, M.M.Ivaninning) tadqiqodlari "Tuzuklar" davriga xosligini ko'rsatadi. "Temur tuzuklari"ni o'sha zamon yozilgan boshqa tarixiy asarlar bilan, xususan Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" si bilan solishtirib o'rganib chiqarilgan xulosa shuki, u Amir Temurning bevosita ishtirokida yozilgan asl va noyob asardir.

Buyuk mutaffakkir olim hazrat Alisher Navoiy o'rta asrlar tarixida o'chmas iz qoldirdi desak mubolag'a bo'lmaydi. Alisher Navoiy o'z asarlari orqali kishilarga o'rnak bo'la oladi. Navoiy butun faoliyati va ijodiyotini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o'zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va o'zbek mumtoz adabiyotini yangi pog'onaga ko'tardi. Navoiy o'ttizdan ortiq asar muallifi hisoblanadi. Navoiy o'z asarlarida o'ta insonparvarlik g'oyalari orqali jahon adabiyotining buyuk nomoyondalari qatoridan joy oldi. Abdurahmon Jomiy Alisher Navoiyning zamondoshi, ustoz va do'sti edi. Ularning do'stligi va hamkorligi o'zbek va qardosh

xalqlar do'stligi va hamkorligining yorqin misoli bo'la oladi va bu biz uchun o'rnak bo'ladi.[10²³]

Amir Temurning nomi Navoiyning besh asarining sakkiz joyida ehtirom bilan tilga olingan. "Hayrat ul-abror"da "To'rt ulus xoni Temur Ko'ragon", "jahon xoni Temur Ko'ragon", "Farhod va Shirin" dostonida "Temurxon", "Muhokamat ul-lug'atayn"da "Sultoni sohibqiron Temur Ko'ragon", "Munshaot" hamda "Nasoyim ul-muhabbat"da turk avliyolardan Xoja Boyazid va Bobo Sungu zikridagi boblarda "Temurbek" nomlari bilan eslangan.

Navoiy asarlarida Amir Temur nomi zikr etilgan holatlarni o'z mohiyat-muddaosiga ko'ra quyidagicha tasnif etish mumkin:

1. Muayyan ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-didaktik masalalarning talqini jarayonida Amir Temurni misol keltirish;

2. Amir Temur bilan bog'liq rivoyatsimon hikoyatlar;

3. Amir Temur hayotidan tarixiy lavhalar;

4. Turk mashoyixining Amir Temur bilan bog'liq kechgan karomatlari.[10]

Navoiy ikki joyda Amir Temur nomini mashhur hukmdorlar qatorida qayd etib o'tadi. "Hayrat ul-abror"ning 48-bobida olamning baqosizligi, umrning o'tkinchiligi, olam barcha uchun sinov maydoni ekanligi haqida kutilmagan tashbehlar, favqulodda istioralar bilan so'z yuritadi.

Shuningdek, "Majolis un-nafois" tazkirasining temuriy hukmdorlar ijodiga bag'ishlangan yettinchi majlisi Amir Temur haqidagi fiqra bilan boshlanadi.

Navoiy Amir Temurga "muluk shajarlarining bo'stoni va salotin gavharlarining ummoni, xoqoni jahongiri sohibqiron, ya'ni Temur Ko'ragon", deya ta'rif berib, bu tavsiflari orqali uning buyuk sulolaga asos solganligi, temuriy shahzodalar, ayniqsa, Sulton Husayn Boyqaroning yaxshi fazilatlarini, jumladan, she'riyatda tab'i nozikligi "jaddi buzurgvor"laridan meros ekanligini ta'kidlab o'tadi.

She'rni tushunish zavqi, tab'i noziklik, o'z vaqtida jo'yali so'z topa olish salohiyati she'r yoza olishlikdanda ustun fazilat ekanligi Sohibqiron hayotidan keltirilgan lavha orqali yanada ta'sirchanroq ifoda etilgan. "Farhod va Shirin" dostonida esa shahzoda Abulfavoris nasihatiga bag'ishlangan bobda shahzodani ilm o'rganishga da'vat etib, donishmand podshohning timsoli bo'lmish Mirzo Ulug'bekning ilmu fanga bo'lgan kuchli ishtiyoqiga asl sabab Temurxon avlodidan bo'lganligini nozik ishora qilib o'tgan. Alisher Navoiyning boy merosi, uning yuksak g'oyalari haligacha kishilarning qalbidan chuqur joy olgan. Navoiy haqida gap borar ekan ushbu so'zlarni aytib o'tish joizdir. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov "Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak shoirlarning sultonidir" deya bajizga ta'kidlab o'tmagan.[11²⁴]

Agar kitobat san'ati rivojlanmaganda edi, hozirgi kunda biz ko'plab asarlar haqida, ularning tahlili va tarixiy voqealar to'g'risida ma'lumorlarga ega bo'lmas edik. Aynan kitobat san'ati tarixiy asarlarni bizgacha yetib kelishiga sababchi bo'ldi.

²³ 10.A.Muhammadjonov "O'zbekiston tarixi" T-2017

²⁴ 11. Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch"

Amir Temur kabi buyuk sarkarda haqida ko'plab asarlar yaratildi. Afsuski ularning hammasi ham aniq ma'lumotlarga ega emas hisoblanadi, chunki ularda bo'rtirish kabi holatlar uchragan. Buni kabi asarlarga shaxsan Amir Temur buyrug'i bilan tuzatishlar kiritilgan. Yevropaning ko'pgina olimlari Sohibqiron Amir Temurning "Tuzluklari" ga shubha asnosida qaraydi, ammo ularning fikrlari aniq bir dalilga asoslanmagan. Temuriylar davrida ijod qilgan mutafakkir Alisher Navoiyning faoliyatida insoniylik, haqiqiy do'stlik kabi illatlar ulug'langan. Bu asarlarning bizgacha yetib kelishida xattolar-u masavvirlar, lavvohlar-u olimlarning hissalarini beqiyos hisoblanadi. Biz shu kabi ulug'zotlarning farzandi ekanligimizdan faxrlanishimiz, ularning ulkan merosiga munosib bo'lishimiz darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.A.Muhammadjonov "O'zbekiston tarixi" T-2017
2. "Amir Temur va temuriylar davrida madaniyat va san'at" (maqolalar to'plami) T-1996
3. "AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA KITOBAT SAN'ATI VA KUTUBXONALAR" Dildoraxon To'ychiyeva. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal Volume 3 Issue 2 / June 2022 ISSN 2181-063X.
- 4.A.Murodova "O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan" T-1971
5. H. Ziyoyev "Buyuk Amir Temur saltanati va uning taqdiri" T-2008.
- 6.I. Mo'minov "Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli" T-1993.
7. Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch"
8. Temur Tuzuklari. - Toshkent, Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996-yil.
- 1.O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
9. G'iyosiddin Ali ibn Jamol al-Islom Yazdiyning "Ro'znomai g'azovoti Hindiston"
- 10.Sharofiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"
- 11.Temur Tuzuklari. - Toshkent, Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996-yil.

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa
doktori **Bahodir Raxmanov**
Sh.Rashidov nomidagi SamDU
talabasi **Ilxomjonova Zinnura**

ALISHER NAVOIY MA'NAVIY MEROSIDAGI KOMIL INSON KONSEPSIYASIDA SINERGETIK G'OYALAR

Annotatsiya: XV asr jahon tafakkur taraqqiyoti va ma'naviyati yuksalishiga ulkan hissa qo'shgan buyuk o'zbek shoiri, mutafakkiri Mir Alisher Navoiy (1441-1501) o'z ijodiyotida, hayoti davomida falsafiy g'oyalar va insonning

barkamolligiga oid ta'limotlarni keng targ'ib qildi. Aynan uning qarashlarida borliq, koinot, hayot, axloqiy me'yorlar, inson muammosi, komil inson kontsepsiyasi asoslari va omillari hamda o'z-o'zini tashkillashtirish, o'z-o'zini tarbiyalash kabi sinergetik g'oyalar o'z aksini topgan. Mazkur maqolada shu va shu kabi masalalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Navoiy, sinergetika, komillik, o'z-o'zini anglash, ma'naviyat.

Temuriylar xonadonidan bo'lgan Alisher Navoiy o'z zamonasidan to hozirgi kunga qadar komil inson siymosi hisoblanadi. Sababi u inson qanday qilib o'z-o'zini bilishi, o'z-o'zini anglashi, aqliy va noratsional tomonlarini rivojlantirishi, o'z-o'zini boshqarishi kabi xususiyat va fazilatlarini falsafiy mushohada qilgan. Serqirra va sermahsul shoirning falsafiy qarashlari keng qamrovligini inobatga olib, mavzumiz doirasida uning borliq, koinot, inson va komil inson haqidagi falsafiy g'oyalarini tadqiq etishni joiz deb bildik.

O'z davridayoq shon-u shuhrat, aql-u tafakkur, iste'dod va izzat-ikrom bilan mashhur va manzur bo'lgan Navoiyning hayotiy yo'li oson kechmadi. Garchi ilm olish, tahsil qilishga unga barcha sharoitlar yaratilgan bo'lsa-da, uning tafakkur tarozisi bilan tortilganda, ba'zi bir avom, nodon, savodsiz odamlar ahli orasida tafovut katta edi. Shu bois o'z davridan ma'naviy jihatdan ilgarilab ketgan ulug' mutafakkirga hamsaboq va hamsuhbat, mubohisa qiladigan shaxslar nihoyatda kam edi. Chiziqli tafakkur egalariga nisbatan nochiziqli tafakkur sohibi Navoiy esa donishmand shaxslar suhbatini va diydoriga ehtiyoj sezgan:

«Meni men istagan o'z suhbatiga arjumand emas,

Meni istar kishining suhbatini ko'nglum pisand etmas» [Navoiy. Saylanma] deb yozganda, shoir o'sha holat va jarayonlarni nazarda tutgan. Mushohada qilsangiz, u o'zi orqali inson psixologiyasidagi tafovut, ziddiyatni ko'rsatib o'tgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, ilmini mustahkamlash va tafakkurini kengaytirish maqsadida Samarqandga tashrif buyurgan Navoiy o'sha «ruhiy ozuqa» manbasini topgandek bo'ladi. Jumladan, bir qancha olim-u fuzalolar qatori Abdurahmon Jomiyning shaxsiga nisbatan e'tibori va hurmati oshib, ushbu shaxs bilan mustahkam do'stlik va birodarlik rishtasini bog'laydi. Ustozi Jomiydan nafaqat adabiyot, falsafa, tasavvuf ilmidan, balki komil inson xususiyatlari borasida ham saboq oladi. Bu fikrlarni isbotlovchi bir qancha tarixiy dalil va asarlar borki, ularning ustoz-shogird va o'zaro adabiy aloqalari xalqlar o'rtasidagi adabiy hamkorlik va do'stlik an'analari davom ettirishda muhim bo'lib, uni o'rganish, tadqiq etish soha mutaxassislarining yangi ilmiy tadqiqotlarida ayni muddao hisoblanadi. Zero, Jomiy hazratlari va ulug' mutafakkir Navoiy o'z zamonalarining yetuk faylasuflari sifatida yangi adabiy va ilmiy yo'nalishlarni kashf etishga muvaffaq bo'lishgan.

Navoiy shaxsiyatini o'rganganda, uni o'z-o'zini tashkillashtira olgan, tom ma'nodagi komil inson siymosi sifatida nafaqat ilmiy darsliklar, balki o'rta maktab darsliklarida o'rgatish lozim. Chunki uzoq o'tmishida (masalan, Zardusht, Arastu, Suqrot, Muhammad payg'ambar, Amir Temur, Hotam Toy, Xo'ja Xizr va h.k.) va o'z zamonasi siymolarida komil inson timsolini ko'rgan, ularning o'ziga xos xususiyat va sifatlarini anglab mushohada qilgan Navoiy, tabiiyki, komillikka intilib

yashagan va shu g'oyalar asosida bebaho ma'naviy meros qoldirgan. U xalq orasida insonparvarlik g'oyalarini yoydi, turli millat va elatlar o'rtasidagi do'stlikni ulug'ladi. Forobiy, ibn Sino, Beruniy va boshqalar singari mukammal jamiyat haqida fikr yuritdi. Shoir mamlakat obodonchiligi, ravnaqi va osoyishtaligi yo'lida ko'p ishlar qildi [Nazarov Q.O'zbek falsafasi. -T.O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.2013. B.139.]. Bu buyuk e'tirof va badiiy ijodga bo'lgan qobiliyatga baho berish bejiz emas. Zero, hozirgi zamon ilm-fani texnologiyasi yutuqlari bilan taqqoslab, bir insonning o'rtacha ijodiy qobiliyati va mehnat mahsulini muayyan qilib, uni Navoiy hayoti va ijodiyoti bilan taqqoslaganda, tabiiyki, Navoiy shaxsiyatidagi "vunderkind"lik va parapsixologik holatlar va daholikning aniq ilmiy-nazariy isbotini topish mumkin. Shu nuqtai nazardan, yangi avlod tadqiqotchilariga Navoiydagi bu qadar o'ziga xoslik, aqlbovar qilmas darajadagi ijod mahsuli va samarasining asrori va omillarini topishda keng tadqiq etishni, chuqur ilmiy yondashuv asosida tahlil qilishni tavsiya etmoq mumkin.

Navoiy zamondoshlaridan biri shoir A.Sheroziy o'zining «Qasidan masno' dar madhi Mir Alisher Navoiy» (Mir Alisher Navoiy madhiga yozilgan masno' qasida) nomli qasidasida Navoiy shaxsiyatiga yuksak baho beradi. Murakkab badiiy san'at bilan yozilgan ushbu she'rning har bir baytida Hazrat Navoiyning buyuk tarixiy xizmatlari, ezgulik yo'lidagi fidoyiliklari, ijodiy mahoratini bayon etishga harakat qilgan. N.Komilov ta'kidlab o'tganidek, «Ahliy Sheroziy qasida muqaddimasida Navoiy «davlat, dunyo va dinning nizomini saqllovchi Haq taoloning vakili» deya ta'riflab, quyidagi she'rni keltiradi:

On ki nash'u namoyi gulshani dahr.

Hama az oftobi himmati o'st.

Surxro'yii ahli fazl imro'z,

Chun aqiq az Suhayli davlati o'st.

(Dunyo gulshanining yashnashi uning himmati quyoshidandir: bugun fazl ahli yuzining qizilligi uning davlatining la'li konidandir). Mana shu g'oya, ya'ni mamlakat ma'naviy kamolotining sardori va madadkori ekanligi qasidada g'oyat ta'sirchan, chiroyli tasvirlar vositasida izchil ochib berildi». [Komilov N. Ma'nolar olamiga safar: Alisher Navoiy g'azallariga sharhlar/. N.Komilov –T.: Tafakkur, 2012. –B.279.]

Albatta, Hazrat Navoiyning shaxsiyati vakilligi borasida bu kabi yuzlab mirsalarni keltirish mumkin. Asosiy muddao esa komil insonning fazilat va xususiyatlari komil inson kontsepsiyasi yaratuvchilaridan biri Navoiyda mavjudligini isbotlashdir. Shu o'rinda, N.Komilovning quyidagi so'zlari o'rinlidir: «Voqean, adabiyotning o'zi komillik belgisi, komil so'z, komil ma'no va komil tafakkur ifodasi. Bularni egallagan inson komil xilqat bo'la oladi. Demak, ulug' Alisher Navoiyning o'zi komil insonning yorqin timsolidir» [Komilov N. Tasavvuf. –B.148.]. Darhaqiqat, o'zida o'z-o'zini tashkillashtiruvchi asoslarni jamlagan shaxslardan biri sifatida Navoiy hayoti davomida boshqa odamlarni ham komillikka da'vat etgan. Q.Nazarov ta'kidlaganidek, "Alisher Navoiy o'z davri kishisi sifatida o'rta asr madaniyati, ongi va tafakkuri, qadriyatlar ruhida tarbiyalangan, demak, o'sha zamon hayot tarzi va madaniyatining o'zagi bo'lmish ta'limotlardan chetda

shakllanish imkoni yo‘q edi. Alloma amalda aynan ana shunday tahsil va tarbiya topgan, komil inson bo‘lib yetishgan. Shuning uchun ham Navoiy qarashlarida izchil tarzda uning komil inson to‘g‘risidagi tamoyili ham butun mohiyati bilan namoyon bo‘lgan. Avvalo, komillik, Navoiy fikricha, insonning insoniylik tabiati, imkoniyatlari va ma‘naviyati chegaralaridagi komillikdir” [Nazarov Q. O‘zbek falsafasi. -T.O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.2013. B.140.].

Ulug‘ shoir o‘zining boy adabiy merosida komil insonning ma‘naviy qiyofasini yarata oldi. U ijodidagi bir qancha tarixiy va to‘qima obrazlar siymosida, jumladan, Suqrot, Arastu, Xo‘ja Xizr, Farhod, Naqshband va Jomiy kabi mutafakkirlar misolida komil insonni kashf etadi. Bu xulosaga kelishdan oldin, Navoiy yuqoridagi tarixiy shaxslarning hayot faoliyatlari va falsafiy-axloqiy ta‘limotlarini o‘rganadi. Quyidagi baytlarda mutafakkir nafaqat antik davr tarixi va falsafasidan xabardorligini, balki uni mukammal o‘zlashtirganini Farhod obrazi orqali quyidagicha bayon qiladi:

Uchinch Iskandari Rumiyl tilismin

Ki ochtim teng qilib yer birla jismin.

Bo‘lub to‘rtunch Arastug‘a raqamkash,

Ki g‘ori ichra kirdim ajdahovash [Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent-1986. “Farhod va Shirin”. XIX bob. B.147.].

Shuningdek, «Hayrat ul-abror», «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin» va “Saddi Iskandariy” dostonlaridagi qahramonlarni, ularning tillaridan aytilgan falsafiy-axloqiy so‘zlarni keltirish mumkinki, Navoiy bu asardarida o‘z davrigacha bo‘lgan falsafiy ta‘limotlar haqida fikr yuritib, o‘zining falsafiy ta‘limotini, jumladan, komil insonning falsafiy konsepsiyasi haqida o‘z qarashlarini she‘riy tarzda ifodalaydi.

Navoiy komil insonni ilohiy sifatlar mujassamlashgan, aql-idrok darajasi yuqori, iymon-e‘tiqodli, pok, halol, to‘g‘riso‘z va o‘zini anglagan, Xudo yaratgan shaxs deb aytadi. Shuning uchun, komil insonning barkamollik darajasi yuqori bo‘lgani sari Allohga yaqinlashadi. Aqli kull sohibi Alloh oldida esa komil inson o‘zlik qiladi. Ammo Yaratganning asl muddaosi inson bilan bog‘liqligi va uning eng sharif mavjudot ekanligini Navoiy quyidagicha talqin etadi:

Muncha g‘aroyibki misol aylading,

Borchani mir‘oti jamol aylading,

Ganjing aro naqd farovon edi,

Lek boridin g‘araz inson edi...

Borchasini garchi latif aylading,

Borchadin insonni sharif aylading. [Navoiy A. Hayrat ul-abror [Elektron resurs]http://navoi.natlib.uz:8101/uzb/xamsa_hayratul_abror_ettinchi_tom/hayratul_abror/1-10/]

Ya‘ni mavjudot, barcha tiriklik ichra eng ulug‘i va azizi inson hisobalanar ekan, inson ham shunga munosib hayot kechirishi lozim. Shu bois, shoir odamni mukammallik sari Haqni anglash va munosib yashashga undab, go‘zal xulq va fazilat egasi bo‘lishga da‘vat etadi.

Tadqiqotchi B.Tursunov Alisher Navoiyning komil inson konsepsiyasini yoshlar qalbiga singdirishda sinergetik metodologiyani o'zining haqida tadqiqot olib borib, mutafakkirning inson haqidagi falsafiy fikrlariga sinergetika nuqtai nazaridan yondashishga urinadi va quyidagi fikrlarni bayon etadi: "Alisher Navoiy asarlarida ilgari surilgan basharni sharaflovchi jamiki fazilatlarni komil inson konsepsiyasining ustuvor jihatlari, deyish mumkin. Shoir imon, qanoat, saxovat, ilm-ma'rifat, vafo, himmat, xoksorlik, adolat, adab kabi sifatlarni o'z asarlarida turli voqealar bayonida qayta-qayta ta'kidlab o'tadi:

Kimki jahon ahlida inson erur,

Balki nishoni anga imon erur [Navoiy A. Xamsa: Hayrat ul-abror. MAT: 20 tomlik. 7 t. –T.: Fan, 1991. –B. 103.].

Darhaqiqat, "Navoiy asarlaridan bahra olish, ta'sirlanish, ruhiy oziqlanish va shu orqali o'z-o'zini tarbiyalash shoir yaratgan adabiy siymolardan ibrat olish demakdir" [A'zam A. Munojotnoma (Alisher Navoiyning "Munajat" asariga sharh.) –T.: Movarounnahr, 2018. –B.29.]. Shunday ekan, komillik kishiga hayot ro'baro' qilgan narsalarning barchasini o'rganishga intilish, irodani kuchaytirish, o'z-o'ziga talab va qoidalar yaratib, o'zini aqlan va jismonan mukammallashtirish, bardoshga va sabr-toqatga o'rgatish, xulq-atvoridagi salbiy illatlardan forig' bo'lish kabilardan iborat. Zero, hamma narsaning ibtidosi kishining ma'naviy mukammallashuvidir [Tolstoy L. Iqronoma. Sharafiddinov O. tarjimas. –T.: Ma'naviyat, 1998. –B.37.]. Shubhasiz, odob-axloq juda murakkab tarkibiy tuzilma bo'lib, unda ko'p sonli elementlarning hamkorlikdagi harakati insonning xulq-atvorini belgilab beradi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, sinergetika g'oyalarining falsafiy tadqiqotlarda qo'llanilishi qonuniydir. Axloq-odob obyekti uchun sinergetika o'rganadigan tarqoqlik, beqarorlik, alohidalik, murakkablik, iyerarxialik va hatto, nochiziqlik kabi tizimdagi barcha xususiyatlar xosdir [Буданов В.Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании.].

Tadqiqotchining bu kabi iqtibos va fikrlari qaysidir ma'noda Navoiyning falsafiy ta'limotini tushunishga yordam bersa-da, tadqiqotda shoirning aniq va falsafiy ta'limotidagi sinergetik g'oyalar yetarli darajada keltirilmaydi. Qolaversa, B.Tursunovning ushbu dissertatsiya ishida Navoiyning g'oyalarini ko'proq diniy ta'limot va din falsafasi bilan qiyoslash holatlari ko'p uchraydi.

Alisher Navoiy insonni eng ulug' va muhim mohiyat sifatida bilsa-da, uni Yaratganning mavjudligi in'ikosi sifatida talqin etgan. Inson qatori barcha borliq, tabiat, koinot ham Mutlaq borliq (ya'ni Alloh B.R.) izmi va ma'lum bir qonuniyati asosida mavjud va harakatdadir. Bu borada mutafakkirning koinot borasidagi fikrlari ham e'tiborga molikdir. Uning falsafiy mushohidasiga ko'ra, borliq, koinot, hayot va insonning paydo bo'lishi mutlaq borliq harakati va irodasi bilan bog'liqdir:

Chu bir junbish etti ayon bahr-i zot,

Padid o'ldi amvojidin koinot [Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. 7 tom. –T. Fan. 1991. B.239].

Mazkur baytni kengroq mushohada etsangiz, shoirning Buyuk portlash effekti nazariyasini o'ziga xos tarzda bayon etganini ham fahmlash mumkin.

Yana bir e'tiborli tomoni, sinergetika ilmidagi tartibot, o'zaro bog'liqlik va sistemalarning o'zaro aloqadorligi g'oyalari Navoiyning borliq haqidagi quyidagi misralarida o'z aksini topgan:

*Qatragacha qulzum-i zaxxordin,
Zarragacha shamsa-yi zarkordin.
Oni munga, muni anga band etib,
Bir-biriga barchani payvand etib.
Vositalar bo'ldi ayon to'-bato',*

Bir-biriga bog'lanibon mo'-bamo' [Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. 7 tom. –T. Fan. 1991. B.22].

Mutlaq borliq sifat va xususiyatlarini o'zida aks ettirgan insonning ichki muhim elementlari ham shu darajada o'zaro bog'liqlik va uyg'unlik asosida rivojlanadi. Bunda esa ichki barqarorlik va o'zaro aloqadorlik, tashqi ta'sir omillari muhim o'rin tutadi. Bub o'z navbatida, sinergetikadagi sistemalarning xususiyatlarini ifodalaydi. Inson ham murakkab sistema sifatida o'z ichki olamini nazorat qilishi, tarbiyalashi va uning barqarorligini saqlashiga mas'uldir. Shuning uchun, inson o'zini anlashi, nochiziqli tafakkur tarzi orqali hayot kechirishi, muammo va masalalarni hal etishi joiz. Shu ma'noda Navoiy aytadi:

*Dedi: "Har ishki qilmish odamizod,
Tafakkur birla bilmish odamizod
Ulum ichra manga to'ldi madxal,*

Topilmas mushkile men qilmag'on hal [Navoiy A. Xamsa: Farhod va Shirin. MAT: 20 tomlik. 8 t. –T.: Fan, 1991. –B.132.].

Ya'ni o'zimdanda o'zga barcha muammolarni aql-idrok va teran tafakkur orqali hal etish mumkin. Inson o'zini anglash orqali uni o'rab turgan atrof muhitga, reallikka, o'tmish moddiy madaniyat izlari, din, falsafa, ma'naviy meros obyektlari kabi kishi tabiatini aks ettiruvchi turli yo'nalishlarga yangicha tafakkur ko'zi bilan qaraydi. O'z-o'zini tashkillashtiruvchi materiya sifatida boy ma'naviy merosni o'rganish asosida takomilning yanada yuqori pog'onasiga ko'tariladi. Shaxs tomonidan yangi sifatning o'zlashtirilishi o'z-o'zini rivojlantirishning muhim jihatlardan bo'lib, bunda nochiziqlik va dissipatsiyalarning o'zaro muvofiqligi, har qanday keskinliklardan og'ish strukturaning barqarorligini ta'minlab beradi. Chunki kuchli ichki nomuvozanalilik, tashqi ta'sirning kuchayishi yoki dissipatsiya insonni struktura va sistema sifatida vayron qiladi.

Navoiy insonning aql idroki va nochiziqli tafakkuri kuchiga bergan ta'rif va falsafiy izohidan anglash mumkinki, bugungi kunda ma'naviy va axloqiy qadriyatlar zahirida kechayotgan o'zgarishlar insoniyatni qutqarish sirlari va yo'llarini uning o'zidan, ruhidan va tafakkuridan qidirish lozimligini ko'rsatmoqda [Майнцер Х. Сложность и самоорганизация / Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М., 2000. –С.60.].

Tasavvuf namoyandalardan bo'lgan Alisher Navoiyning fikricha, inson o'z-o'zini rivojlantirish va takomillashtirishga layoqatli bo'lgan yagona mavjudotdir. Tasavvuf, umuman olganda, insonni kamolga yetkazish nazariyasidir [Mayntser K. Slojnost i samoorganizatsiya / Sinergeticheskaya paradigma. Mnogoobraziya

poiskov i podxodov. –M., 2000. –S.60.]. Unga ko‘ra Yaratganning izni va ko‘rsatmasi asosida inson avvalo o‘zini anglashi, o‘zini bilish va tarbiyalashi, ruhan va jisman poklanishi, aql tafakkur asosida adolat mezonlarini buzmasdan ijtimoiy munosabatlarga kirishi, moddiy boylik va nafsga, hirsga berilmasligi, ma’rifat ila kamolot sari intilishi lozim. Bu yo‘lda esa axloqiy fazilatlar va yuksak bilim muhim hisoblanadi. Bu o‘z navbatida, insonning salbiy beqarorligi va bifurkatsion jarayonlarning oldini olishiga va rivojlanishiga xizmat qiladi hamda komil shaxs sifatida shakllanishiga asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A’zam A. Munojotnoma (Alisher Navoiyning “Munojot” asariga sharh.) – T.: Movarounnahr, 2018.
2. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. 7 tom. –T. Fan. 1991.
3. Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent-1986. “Farhod va Shirin”. XIX bob.
4. Komilov N. Ma’nolar olamiga safar: Alisher Navoiy g‘azallariga sharhlar/. N.Komilov –T.: Tafakkur, 2012.
5. Navoiy A. Hayrat ul-abror [Elektron resurs][http://navoi.natlib.uz:8101/uzb/xamsa hayratul abror ettinchi t om/hayratul abror/1-10/](http://navoi.natlib.uz:8101/uzb/xamsa_hayratul_abror_ettinchi_tom/hayratul_abror/1-10/)
6. Navoiy A. Xamsa: Farhod va Shirin. MAT: 20 tomlik. 8 t. –T.: Fan, 1991.
7. Nazarov Q. O‘zbek falsafasi. -T. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2013.
8. Tolstoy L. Iqrornoma. Sharafiddinov O. tarjimasi. –T.: Ma’naviyat, 1998.
9. Буданов В.Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании.
10. Майнцер Х. Сложность и самоорганизация / Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М., 2000.

ALISHER NAVOIY IJODI: ADABIY TA’SIR VA POETIKA MASALALRI

Sultonmurod Olim,
filologiya fanlari doktori, Toshkent amaliy
fanlar universiteti professori.

MURAKKABLIK ZAMIRIDAGI ASL MAQSAD (Bir g‘azal sharhi)

Annotatsiya: Ma'ruzada buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" idagi birinchi devoni bo'lmish "G'aroyib us-sig'ar" ning 228-g'azali atroflicha tahlil etiladi. Shu tariqa uning muallif merosidagi til va ifoda jihatidan nisbatan murakkab she'rlari toifasiga kirishi isbotlanadi. Chunki undagi mavjud 10 qofiyaning hammasi – arabiy-forsiy so'zlardan iborat. Bundan tashqari, asarda shoir "sunbul", "lola", "nastaran", "ra'no", "nargis" kabi gul timsollarini qay tarzda lirik tasvir va bayonning asosiy vositasiga aylantirgani sirlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Navoiy, g'azal, turkiy til, arabiy til, forsiy til, sunbul, lola, nastaran, ra'no, nargis, sarv.

Аннотация В докладе всесторонне анализируется 228-газель первого дивана "Чудеса детства" ("Гарайиб ус-сигар") четырехтомного лирического сборника "Сокровищниц мыслей" великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Навои. Таким образом доказывается то, что этот газель по языку и выражению входит в состав относительно сложных стихотворений автора. Потому что в нем все 10 рифм состоятся из арабско-персидских слов. Кроме этого, освещены секреты как поэт превращал в произведении на основные средства лирического изображения и изложения образов цветов гиацинт ("сунбул"), тюльпан ("лола"), сирень ("настаран"), роза ("раъна"), нарцисс ("наргис").

Ключевые слова: Навои, газель, тюрский язык, персидский язык, арабский язык, гиацинт, тюльпан, сирень, роза, нарцисс.

Annotation: The report comprehensively analyzes the 228th gazelle of the first divan "Quirks of Childhood" ("Garayib us-sigar") of the four-volume lyrical collection "Treasures of Thoughts" by the great Uzbek poet and thinker Alisher Navoi. Thus, it is proven that this ghazal, in terms of language and expression, is part of the relatively complex poems of the author. Because all 10 rhymes in it consist of Arabic-Persian words. In addition, the secrets of how the poet transformed the hyacinth ("sunbul"), tulip ("lola"), lilac ("nastaran"), wild rose ("rano"), and narcissus ("nargis") into the main means of lyrical depiction and presentation of flower images are illuminated in the work.

Key words: Navoi, gazelle, Turkic language, Persian language, Arabic language, hyacinth, tulip, lilac, wild rose, narcissus.

Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" i birinchi devoni bo'lmish "G'aroyib us-sig'ar" ning 228-g'azali quyidagicha jaranglaydi:

*Sunbulin Laylo ochiptur, yel abiroso emas,
Dog'ini Majnun qonatmish, lolayi hamro emas.*

*Nastaran ko'zgusida bir sori – men, bir sori²⁵ – yor
Chehra aksin ko'rguzupturbiz, guli ra'no emas.*

²⁵Нашрда "сари" деб берилган. Вазн жиҳатидан бу – мутлақо хато. Чунки бу сўзнинг икки ўрнида ҳам биринчи бўғин ("со-") чўзиқ ҳижо бўлиб келган ва у, албатта, "о" билан ёзилиши ва ўқилиши – шарт.

*Gulni o'xshatqan uchun yoring'a go'yo bog' aro,
Muztarib ko'nglum qushidur, bulbuli shaydo emas.*

*Sunbul ustidin nasim eskach, nigorim turrasin
Yod qildimkim, dimog' oshuftadur, savdo emas.*

*Nargis oltun jomining ollida kofuriy harir
Pardayi jonimdurur marhun, qadahpolo emas.*

*Dema: "Afg'onimda bulbul nolasidek yo'q nishot"²⁶,
Bu ham anduhzo emas, gar ul nishotafzo emas.
Gulni sarv uzra xayol ettim ko'ngul bo'stonida,
Rost aytay, sarvi gulro'yum kebi zebo emas.*

*Bo'lmangiz mag'ruri husn, ey sho'xlarkim, bog' aro
Siz kebi bilturg'i gullardin biri paydo emas.*

*Manga gulrux soqi-yu, bulbulg'a gul tutti qadah,
Mast erur ul ham Navoiydek, vale rasvo emas²⁷.*

Navoiy o'zi qayd etganidek, "G'aroyib us-sig'ar"dagi she'rlar, asosan, "tufuliyat (bolalik – **S. O.**) bahori g'unchasining ajib gullari va sig'ar (kichiklik – **S. O.**) gulzorining bog'chasining g'arib (nodir, ajoyib – **S. O.**) chechaklari bila orosta (bezatilgan – **S. O.**) bo'lub erdi"²⁸. O'zi shoir she'rlarining qachon yozilgani sanalari qo'yilmagan. Ammo shu shartli bo'linish, bu g'azalni muallif yoshlik yillarida yozgan, deb hisoblash huquqini beradi.

Ilgarilari biror-bir g'azal shoirning yoshligida yozilganini aniqlashtirish uchun adabiyotshunosligimizda shu paytgacha muxlislar tomonidan tuzilgan, "Ilk devon" nomi bilan mashhur bo'lib kelgan qo'lyozma matniga suyanar edik. Zukko navoiyshunos Olimjon Davlatov faktik misollar asosida bu Navoiyning ilk devoni emasligi, unda keyinroq yozilgan, "Xazoyin ul-maoniy" devonlariga kiritilgan g'azallari ko'proq uchrashini ilman isbotladi: "Demak, "Ilk devon"dagi asarlarning asosiy qismi shoirning o'rta yosh va keksalik davridagi ijodini ifoda etuvchi rasmiy devonlaridan joy olgan"²⁹. Shuning uchun shoir bir g'azalining oldinroqmi yoki keyinroqmi yozilganini aniqlashning bitta ishonchli yo'li qoldi. Navoiy "Xazoyin ul-maoniy"dan oldin 1472 – 1476 yillari "Badoe' ul-bidoya", keyin 1486 yili "Navodir un-nihoya" degan devonlar tuzgan edi. Tahlil etilayotgan g'azalning

²⁶Нашрда бу кўчирма гап, ўзбек тили имло қоидаларига зид равишда, қўштирноққа олинмаган, биз тузатиб кўчирдик.

²⁷Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 3. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 192-193.

²⁸Ўша нашр. – Б. 18-19.

²⁹Давлатов О. Хун эвазига келтирилган қўлёзма ёхуд "ғалати машхур"лардан бири хусусида. // Жаид, 2025 йил, 1 январь.

oldinroq yozilganini uning birinchi devonga 262-gʻazal sifatida kiritilgani ham toʻla tasdiqlaydi.

Avval-boshdan Navoiy oʻz oldiga juda katta va oʻta masʼuliyatli vazifa qoʻygan. Bu turkiy, yaʼni oʻzbek soʻz sanʼatini forsiy adabiyotdan hech ham kam boʻlmagan yuksakdan-yuksak darajaga koʻtarish maqsadi edi. Ochigʻini, bu maqsad turkiy adabiyot oldiga, aslida, XI asrdan qoʻyila boshlagan. Yusuf Xos Hojib “Qutadgʻu bilig”ni aynan Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma”si vazni va janrida bitgan va uni forsiylar “*Shohnoma*”yi turkiy” deyishlarini bekorga qayd etmagan.

Keyin Sayfi Saroiy Shayx Muslihiddin Saʼdiy Sheroziyning “Guliston”ini, Qutb Xorazmiy Shayx Nizomiy Ganjaviyning “Xusrav va Shirin”, Haydar Xorazmiy esa uning “Maxzan ul-asror”ini eski oʻzbek tiliga tarjima qilishi zamirida ham shu intilish yotgan. Lirikada Xorazmiy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy sheʼrlarida ham fors-tojik tilidagi sheʼriyatning kuchli taʼsirini koʻramiz.

Navoiy bu jarayonni oxiriga yetkazdi: fors-tojik sheʼriyati darajasidan aslo kam boʻlmagan, hatto, baʼzi jihatlari bilan undan ham ustun bir pogʻonaga koʻtarilgan ijod namunalarini yaratdi. Buni ustoz va piri mavlono Abdurahmon Jomiyning: “*Navoiy forsiy sohibi qalamlarga rahm qilib, xayriyat, turkiy tilda asarlar yozdi*”, – qabilidagi qaydi ham toʻla tasdiqlaydi.

Fors-tojik sheʼriyatidan kam boʻlmagan sheʼriyat yaratishning Navoiy tanlagan bir muhim yoʻli shu ediki, u forscha-tojikcha va arabcha soʻz va ifodalarni oʻzbek tilidagi asarlarida maksimal darajada qoʻlladi.

Keltirilgan gʻazal ham – aynan shu yoʻlda bitilgan sheʼrlardan biri. Chunki undagi mavjud 10 qofiyaning hammasi – forsiy-arabiy soʻzlardan iborat.

Ehtimol, shoir zamonasidagi forsiy sheʼriyatdan toʻla boxabar turkiy kitobxon uchun bu gʻazalni tushunish u qadar katta mushkulot tugʻdirmagandir. Lekin hozirgi oʻquvchi uchun bu gʻazal baytlari mazmunini chaqish, shu tariqa ulardagi badiiy goʻzallikdan toʻla bahramand boʻlish unchalar oson ish emas.

Keling, avval 9 baytli bu gʻazalda nechta soʻz ishlatilganiyu uning qanchasi turkiy ekanini aniqlashtirib olaylik. Jami 119 ta soʻz qoʻllangan. Ayrimlari takror-takror ishlatilgan ham. Mayli, keling hozir shu soʻzlarni uchga boʻlaylik:

1. Turkiy (oʻzbekcha) soʻzlar: *ochiptur, yel, emas, qonatmish, emas, koʻzgusida, bir, sori, men, bir, sori, koʻrguzupturbiz, emas, oʻxshatqan, uchun, aro, koʻnglum, qushidur, emas, ustidin, eskach, qildimkim, emas, oltun, ollida, emas, dema, yoʻq, bu, emas, ul, emas, uzra, ettim, koʻngul, aytay, kebi, emas, boʻlmangiz, aro, siz, kebi, bilturgʻi, biri, emas, manga, tutti, erur, ul, emas.*

Demak, 119 ta soʻzdan 50 tasigina – turkiy. Bu, hatto, ishlatilgan jami soʻzlarning yarmini ham tashkil etmaydi. Bularidan “*emas*” 11, “*bir*” 3, “*sori*” 2, “*koʻngul*” 2, “*men*” 2, “*kebi*” 2, “*aro*” 2 martadan qoʻllangan. Bundan 17 soʻz qisqaradi. Demak, bu sheʼrda jami 33 tagina turkiy kalima keltirilgan boʻlib chiqadi.

2. Forscha-tojikcha soʻzlar: *sunbul, dogʻini, lolayi, hamro, nastaran, yor, chehra, guli, gulni, yoringʻa, goʻyo, bogʻ, bulbuli, shaydo, sunbul, nigorim, turrasini, yod, oshuftadur, nargis, jomining, kofuriy, pardayi, jonimdurur, afgʻonimda, bulbul, nolasidek, ham, anduhzo, gar, gulni, sarv, boʻstonida, rost,*

sarvi, gulro'yum, zebo, ey, sho'xlarkim, bog', gullardin, paydo, gulrux, bulbulg'a, gul, mast, ham, Navoiydek, rasvo.

Demak, 119 soʻzdan 49 tasi – forsiy. Miqdor jihatidan bu – turkiy soʻzlardan, bor-yoʻgʻi, 1 tagina kam, xolos. Demak, 119 ta kalimadan 99 tasi turkiy va forsiy soʻzlar. Arabcha soʻzlar 20 tagina qolyapti. Marhamat, sanab koʻramiz.

3. Arabcha soʻzlar: *Laylo, abiroso, Majnun, aksin, ra'no, muztarib, nasim, dimog', savdo, harir, marhun, qadahpolo, nishot, nishotafzo, xayol, mag'ruri, husn, soqi-yu, qadah, vale.*

Oʻzbek tili oʻz guruhidagi qardosh 40 ta lison orasida eng forsiylashgan turkiy zabon hisoblanadi. Tilimizda arabiy va forsiy soʻz va iboralarning koʻp qoʻllanishi jihatidan Navoiy ijodiga teng keladigani – yoʻq. Bu anʼana undan keyingi davrlar adabiyoti, ayniqsa, sheʼriyatida ham izchil davom etdi. Xususan, Muhammad Rizo Ogahiy ijodida yana qaytadan boʻy koʻrsatdi.

Navoiy qalam tebratgan til turkiy guruh orasidagi “*chigʻatoy tili*” deb yuritilar edi³⁰. Bu tilning boshqa turkiy tillardan keskin ajratib turadigan uch muhim xususiyati bor edi:

1. Qarluq-chigil guruhiga mansub edi, yaʼni uygʻur tilidagi kabi, soʻzlar, masalan, “*keldim*”, “*ketdim*” (“*galdim*”, “*getdim*” emas), “*yetti*” (“*yedi*” emas), “*toʻrt*” (“*doʻrd*” emas), “*yigʻladim*”, “*yoʻq*”, “*yetti*”, “*ip*”, “*ilon*” (“*jiladim*”, “*joʻq*”, “*jetov*”, “*jip*”, “*jilon*” emas) tarzida ishlatiladi.

2. Bu tilda forsiy va arabiy soʻz va ifodalar boshqa barcha turkiy tillardagidan koʻra koʻp ishlatilgan.

3. Forsiy-arabiy talaffuz taʼsirida rivojlanish jarayonida bu tilda singarmonizm keskin kamayib borgan, hatto, hozirgi oʻzbek adabiy tilida yoʻq darajaga tushib qolgan, ayrim soʻzlardagina saqlanib qolgan, xolos. Ammo hozirgi oʻzbek tilining oʻgʻuz va qipchoq lahjalarida u toʻla amal qilib kelmoqda. “*Singarmonizm*” yunoncha “*syn*” (“*birga*”) hamda “*harmoniya*” (“*uygʻunlik*”, “*ohangdoshlik*”) soʻzlarining qoʻshilmasidan hosil boʻlgan. U, asosan, turkiy, qisman ayrim boshqa tillarda uchraydigan unlilar uygʻunligini anglatadi. Bunda qoʻshimchalardagi unlilar oʻzakdagi unlilarga moslashadi. Masalan, “*kel*” feʼliga “*-gan*” sifat-dosh yasovchi qoʻshimcha qoʻshiladi. Chunki “*ye*” unlisi “*-gan*”ni talab qiladi. Biroq “*qol*” oʻzagiga sifat-dosh qoʻshimchasini qoʻshadigan boʻlsak, u endi “*-gʻon*” yoki “*-gʻan*” shaklini talab qiladi: “*qolgʻon*” yoki “*qolgʻan*” boʻladi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida singarmonizm yoʻqolganining isboti – shuki, biz bugun adabiy tilda “*qolgan*” deb yozamiz va shunday talaffuz ham qilamiz.

1643 – 1663 yillarda Xiva xoni boʻlgan Abulgʻozi Bahodirxon oʻzining “*Shajarayi turk*” asarini yozishda tilni soddalashtirish, aynan forsiy-arabiy soʻz va ifodalarni kamaytirib, besh yashar bola ham tushunadigan qilib yozishni maqsad qilganini alohida qayd etadi: “*Bu tarixni yaxshi va yomon barchalari bilsin, teb,*

³⁰Бу ҳақда батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг: О л и м С. Навоий ва туркий қавмлар. / Тафаккур, 2000, № 4. – Б. 62 – 75; Шу муаллиф. “Чигатой лафзи ила ракам урдум...” / Тафаккур, 2005, № 3. – Б. 94 – 101.

turk tili birlan aytтим. Bir kalima chig‘atoy turkiydin va forsiydin va arabiydin qo‘shmayman, besh yashar o‘g‘lon tushunur”³¹.

Bu qaydda, birinchidan, chig‘atoy turkiysida eski, tushunish murakkab so‘z va ifodalar ko‘pligi, ikkinchidan, unda forsiy va arabiy kalimot haddan ziyod ishlatilgani nazarda tutilgan. Ammo, ochig‘ini aytganda, Abulg‘ozi Bahodirxon har qancha eski hamda forsiy-arabiy so‘z va ifodalarni qo‘llashdan chekingani bilan o‘zi, baribir, o‘sha chig‘atoy tili an‘anasi asosida asar bitgan. Chunki bu til Navoiyga qadar ham adabiy til sifatida shakllanib kelgan, Navoiydan keyin esa Movarounnahrda asosiy adabiy til bo‘lib qolgan edi.

Chig‘atoycha uyg‘urlar, shuningdek, Movarounnahr va Xurosondagi o‘zbeklarning qarluq-chigil lahjasida so‘zlashuvchi vakillari shevalari asosida shakllangan adabiy til edi. Buni Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zining yaqinda ilmda yaqinda ma‘lum bo‘lgan “Taqte” asaridagi ikki izohdan ham bilib olamiz.

Birinchi izoh – shuki, asarning 2-sahifasida: *“Buxoro lisoni ila aruzi chig‘atoy”*, – degan sarlavhaga duch kelamiz. Bu – *“Buxoro o‘zbeklarining lahjasi asosidagi chig‘atoy aruzi”*³² degani. Ammo shuni unutmaslik – kerakki, *“Buxoro”* deganda muallif hozirgi Buxoro viloyatinigina ko‘zda tutmagan, albatta. Buxoro tipidagi shevalar hozirgi Buxoro, Navoiy, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari, Tojikistonning ayrim tumanlari va shimoliy Afg‘onistondagi keng hududlarda uchraydi.

Ikkinchi izoh – shundan iboratki, “Taqte”ning 3-sahifasida: *“Buxoro va Xo‘qand va Samarqand va Xo‘jand va atrofida mxsus chig‘atoy lisoni vaznida tartibi aruzdur”*, – degan qayd ham uchraydi. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, *“chig‘atoy tili”* deganda Bobur shu shaharlar va ular atroflarida tarqalgan qarluq-chigil lahjasi vakillari zabonini ko‘zda tutgan. Bu lahjada, tabiiyki, forsiy va arabiy kalimot va iborot bisyor edi. Buni shu hududlardagi o‘zbek shevalarida hozir ham kuzatish – mumkin.

Endi, keling, g‘azalga qaytib, uning mazmunini baytma-bayt sharhlaylik.

*Sunbulin Laylo ochiptur, yel abiroso emas,
Dog‘ini Majnun qonatmish, lolayi hamro emas, –*

matla’si mazmuniga yetish uchun undagi bugungi o‘quvchiga murakkablik qiladigan so‘zlarni aniqlashtirib olishimizga to‘g‘ri keladi.

“Sunbul” degan piyozbexli gul – bor. Juda xushbo‘y va guli halqa-halqa, ya’ni jingalak bo‘lgani uchun musulmon Sharqi shoirlari ijodida yorning sochini unga o‘xshatish an‘anaga aylangan. Demak, baytdagi *“sunbul”* istiorasi *“soch”* ma’nosini anglatib kelgan. Bu gulning bir turi to‘q nofarmon, ya’ni binafsha rangda bo‘ladi va u qop-qora sochga mengzaydi.

³¹*Абулғозӣ Шажарайи турк.* – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б. 62. Бу асар ҳақида тўларок маълумот олиш учун қаранг: *Худойназаров Ҳ.* “Шажарайи турк” ва унинг ўрганилиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

³²Қуйидаги манбадан олинди: *Машрабов З., Раҳмонов В.* Бобур илмий ижодининг чўққиси – “Тактеъ” рисоласи топилди. / Бобур ва дунё, 2024 йил, № 4. – Б. 7.

Ammo bu gulning oq, pushti, qirmizi, ko‘kimtir, sarg‘ish, och binafsha va boshqa ranglarda ochiladigan turlari ham bo‘ladi.

Arabcha *“abir”* xushbo‘y moddalar qorishmasini anglatadi. Ya‘ni bu *“yoqimli hid”* degani. Unga forsiy *“-oso”* qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasalgan *“abiroso”* esa *“yoqimli hid tarqatuvchi”* ma‘nosida keladi.

Baytda, bir qarashda, bugungi o‘zbek o‘quvchisiga osongina anglashilganday tuyuladigan, ammo, aslida, tushunarsiz bir so‘z – bor. Bu – *“hamro”*. Buning tushunarli dey tuyulgani – shundaki, o‘zbek ismlari orasida *“Hamro”* uchraydi. U forsha-tojikcha *“ham+roh”* ning qo‘shilmasi sifatida yuzaga kelgan va talaffuzda *“roh”* so‘zining oxirgi tovushi qisqarib, *“hamro”* bo‘lib qolgan. O‘zbek tilida uning *“yo‘ldosh”* (*“yo‘l+dosh”*) degan ma‘nodoshi ham – bor. Lekin bu mulohazalar bilan baytdagi *“lolayi hamro”* so‘z birikmasidan ma‘no chiqarmoqchi bo‘lsak, aniqki, kalavaning uchini butunlay yo‘qotib qo‘yamiz. Chunki tilimizda *“yo‘ldosh lola”* degan tushuncha mavjud emas-da.

Xo‘sh, nima – gap? Gap – shundaki, arab tilida *“ahmar”* degan so‘z bor. U bizdagi *“qizil”* ma‘nosini anglatadi. Arab tilida, rus tilidagi kabi, jins, ya‘ni rod – bor. *“Ahmar”* – muzakkariy jins(mujskoy rod)dagi shakl. Uning muannasiy jins(jenskiy rod)i *“hamro”* bo‘ladi.

G‘azalni arab yozuvi asosidagi eski o‘zbek alifbosida o‘qigan mutaxassis bunday tarzda adashmaydi. Chunki arabcha *“hamro”* so‘zi boshqa *“h”*, ya‘ni *“heyi hutti”* harfi bilan bitiladi. Buning esa yozilishida forsha-tojikcha *“hamroh”*

soʻzidan ikki harf bilan farq qiladi: birinchidan, bu boshqa “h”, yaʼni “he”yi havvoz” ilan yoziladi, ikkinchidan, soʻz oxirida yana “h” (“he”yi havvoz”) ishtirok etadi. Bu kalima, vazn taqozosi bilan, “hamrah” shaklida yozilishi ham – mumkin. Ayonlashdiki, “*lolayi hamro*” aynan “*qizil lola*” degani ekan.

Qarang, bir bayt mazmunini tushunib olish uchun shuncha lugʻat koʻrishga toʻgʻri keldi. Ana endi bu qoʻshmisrani nasriy bayon etsa, boʻladi:

“*Layli sochini ochibdi, yel xushboʻy hid taratuvchi emas (yaʼni bu xushboʻy hid Laylining sochidan taralyapti), (uning yuzidagi) dogʻ qizil lola emas, uni Majnun qonatgan*”.

“Dogʻ” soʻzining “gʻam”, “anduh”, “hasrat”, “qalb azobi” kabi koʻchma maʼnolari ham yoʻq emas. Shoir, yuzaki qaraganda, yuzdagi xol yoki norni aytayotgandek tuyulgani bilan, zimdan koʻngil dogʻini ham nazarda tutgani sir emas.

Shoirning bor-yoʻgʻi 11 tagina soʻz orqali bir baytda shunday ajoyib manzarani oʻquvchi koʻz oldida chizib berish mahoratiga qarang.

*Nastaran koʻzgusida bir sori – men, bir sori – yor
Chehra aksin koʻrguzupturbiz, guli raʼno emas, –*

tarzida jaranglaydigan 2-baytning mazmunini anglash unchalar mushkullik tugʻdirmaydi. Chunki undagi “*nastaran*” – aynan rus tilida “*siren*” deb yuritiladigan gulning nomi. “*Guli raʼno*” degani esa “*atirgul*”(ruscha “*roza*”)ni anglatadi. Demak, baytda quyidagi mazmun bayon etilgan:

“*Nastaran shunday chaman boʻlib ochilganki, u goʻyo koʻzguga aylangan, undagi tasvirni ikki atirgul deb oʻylamanglar, chunki bir tarafda mening, bir tarafda yorning chehrasi aks etib turibdi*”.

1-baytda Layli bilan Majnun haqida soʻz borgan edi. Lirik shu muvozana, yaʼni parallellik qatʼiyati asosida 2-baytda birdan “sahna”ga oʻzi bilan yorini olib chiqadi. Oʻquvchi koʻz oldida, buyuk rassom yangligʻ, boshqa manzaraning “rasm”ini chizadi.

*Gulni oʻxshatqan uchun yoringʻa goʻyo bogʻ aro,
Muztarib koʻnglum qushidur, bulbuli shaydo emas, –*

degan 3-baytda muallif yana bir ijodiy “oʻyin” qiladi. Oʻzi-ku 2-baytda, *nastaranda aks etgan ikki chehrani “atirgul” deb oʻylamanglar*, degan edi. Endi esa gulni yoriga oʻxshatganini tilga oladi. Bu baytda bugungi oʻquvchi tushunishga qiynaladigan birgina “*muztarib*” soʻzi – bor. U esa “*iztirob chekuvchi*”, “*betoqat*”, “*bezovta*”, “*oshufta*” maʼnolarini anglatadi. Shuning uchun qoʻshmisrani mana bunday tarzda nasriy bayon etish – mumkin:

“*Gulni bogʻdagi yoringa oʻxshatganim uchun iztirob chekib, bezovta boʻlayotgan (narsa) – koʻnglim qushi, shaydo boʻlgan bulbul emas*”.

4-bayt mana bunday jaranglaydi:
*Sunbul ustidin nasim eskach, nigorim turrasin
Yod qildimkim, dimogʻ oshuftadur, savdo emas.*

Bundagi “nasim” so‘zi “shamol”ni, “turra” kalimasi “kokil”, “soch o‘rimlari”, “zulf”ni, “savdo” esa “aqldan ozish darajasida oshiqlik”ni bildirib kelganini inobatga olsak, undan shunday mazmun anglashiladi:

“Sunbul ustidan shamol esgach, nigorim (yorim) sochlarini esladim, (shundan) dimog‘ (ko‘ngil) oshufta (oshiq), (lekin) aqldan ozish darajasida emas”.

Nargis oltun jomining ollida kofuriy harir

Pardayi jonimdurur marhun, qadahpolo emas, –

degan 5-baytda yana bugun uchun tushunarsiz so‘zlar – ko‘p. G‘azalning shu yerigacha “sunbul”, “lola”, “nastaran”, “ra‘no” kabi gullar tilga olingan. Endi bu safga “nargis” ham qo‘shiladi. Bu gulning ko‘p turlari oppoq rangda ochiladi.

Ammo atrofida oq gul-u, o‘rtada sap-sariq qadahga o‘xshagan kosachasi bor turlari ham uchraydi. Shoir bu baytini uning aynan ana shu turini ko‘z oldiga keltirib yozgan.

“Jom” so‘zi – “qadah”ning ma‘nodoshi. “Kofur” oppoq rangdagi xushbo‘y kristal modda hisoblanadi. Rus tilida “kamfora” deb ishlatiladi. “Kofuriy” sifati – “kofur rangida”, ya‘ni “oppoq” degani. “Harir” kalimasi ipak matoni, ya‘ni yupqa va nozik gazlamani bildiradi. Bunda nargis gulining kosachasi tagidagi oq gulbarglar nazarda tutilyapti. “Marhun” esa “garovga qo‘yilgan” yoki “garovga berilgan” ma‘nosida kelgan. “Qadahpolo” degani “maysuzgich”ni anglatadi. May tozalanishi uchun u doka yoki surpdan o‘tkazilgan-da.

Ana endi bayt mazmunini tugal ifodalash imkoni paydo bo‘ldi:

“Nargis gulining oltindek sap-sariq qadahi oldidagi yupqa oppoq gulbarglar jonimning garovga berilgan pardasi hisoblanadi, u mayni suzib oladigan narsa emas”.

*Dema: “Afg‘onimda bulbul nolasidek yo‘q nishot”³³,
Bu ham anduhzo emas, gar ul nishotafzo emas, –*

³³Нашрда бу кўчирма гап, ўзбек тили имло қоидаларига зид равишда, кўштирноққа олинмаган, биз тузатиб кўчирдик.

deya jaranglaydigan 6-baytdagi “*afg‘on*” so‘zi “*nola*”, “*fig‘on*”ni, “*nishot*” kalimasi “*shodlik*”, “*xurramlik*”, “*xursandchilik*”ni, “*anduhzo*” ifodasi “*g‘am-anduh keltiruvchi*”ni, “*nishotafzo*” esa “*xursandlik paydo qilish*”ni bildiradi. Demak, baytda quyidagicha mazmun anglashiladi:

“Chekkan nola-fig‘onimda bulbul nolasidek shod-xurramlik – yo‘q”, – dema, garchi u xursandlik paydo qiluvchi bo‘lmasa-da, bu ham g‘am-anduh keltiruvchi emas”.

Endi navbat 7-baytga keldi:

*Gulni sarv uzra xayol ettim ko‘ngul bo‘stonida,
Rost aytay, sarvi gulro‘yum kebi zebo emas.*

Shoir gullar galereyasidan daraxtga o‘tdi, ya‘ni “*sarv*” so‘zini qo‘lladi. Ochig‘i, “*sarv*” she‘rlar orqali hammamizga juda tanishdek. Holbuki, unday emas. Sarv – ninabargli, ya‘ni archalar oilasiga kiradigan daraxt. O‘ziga xosligi – shundaki, u juda tikka va ingichka bo‘lib o‘sadi. Yog‘ochi juda qattiq bo‘ladi. Qabri Toshkentning hozirgi O‘zbekiston islom akademiyasi hududidagi Shayx Xovand Tohur hazratlari (XIII asrning oxirlari – 1359) o‘zlari ekan bir sarv daraxti yoniga dafn etilganlar. Yillar o‘tib, daraxt qurigan. Ammo Shayxga maqbara qurayotganda sarvning tanasini aynan qoldirishgan. Hozirgacha ham tik holda saqlanib turibdi. 2002 yili Toshkent shahrining Istiqlol xiyobonida O‘zbekiston tantanalar saroyi bunyod etildi. Unda ilk bor Toshkentning 2200 yilligi tantanasi o‘tkazildi. Ana shu saroyga kiraverishda ikki tomonga sarv ekilgan. Hozir Toshkent-sitida ham tikka o‘sayotgan sarvlarni ko‘rish – mumkin.

“Gulro‘y” so‘zi – aynan “gul yuzli” degani.

Shu tariqa baytdan mana bunday mazmun chiqarish – mumkin:

“Ko‘ngil bo‘stonida gulni sarv uzra deb xayol qildim, rostini aytay, (u) gul yuzli sarvim (tik qomatli yorim) kabi zebo (chiroyli, go‘zal) emas”.

8-bayt, bir qarashda, oldingi baytlardagi bayon va tasvirga bevosita bog‘lanmaydi:

*Bo‘lmangiz mag‘ruri husn, ey sho‘xlarkim, bog‘aro
Siz kebi bilturg‘i gullardin biri paydo emas.*

Musulmon Sharqi mumtoz she‘riyatida g‘azalning oxirgi qo‘shmisrasi, ya‘ni maqta‘dan oldingi bayt yoki baytlarda shoir – erkinroq bir masalani o‘rtaga qo‘yishi, masalan, nasihat qilishi huquqiga ega. Shuning uchun ilmda *“begona bayt”* deyiladi. Unda shoir oldingi 7 baytdagi izchil tasvirdan chekinadi – kutilmaganda sho‘xlarga, ya‘ni o‘z husni bilan g‘ururlanib yurgan tannozlarga nasihat qilishga o‘tadi, ularga dunyoning o‘tkinchiligini ta‘kidlagan bo‘ladi:

“Ey sho‘xlar, bog‘aro husnlaringizga mag‘rur bo‘lmanglar, (chunki) siz kabi bulturg‘i gullardan birortasi paydo emas (ya‘ni qolmagan)”.

9-bayt – maqta’. Unda bugungi o‘quvchi uchun tushunarsiz so‘z – yo‘q darajada:

*Manga gulrux soqi-yu, bulbulg‘a gul tutti qadah,
Mast erur ul ham Navoiydek, vale rasvo emas.*

Faqat “gulrux” qo‘shma so‘zidagi “rux” o‘zbekchadagi “yuz”ni bildirishini qayd etish – kerak, xolos. Shoir dastlabki 7 baytda qo‘l kelgan timsollarga yana qaytadi. Chunki ularda lirik qahramonning gulrux yori, bulbul, nargis gulining qadahi tilga olingan edi.

Shu tariqa baytdan mana bunday mazmun anglashiladi:

“Menga gul yuzli (yor) soqiylik qildi-yu, bulbulga gul qadah tutdi, u (bulbul) ham Navoiydek mast, lekin rasvo bo‘lgan emas”.

Ko‘rinib turibdiki, bu shoirning ancha murakkab g‘azallari sirasiga kiradi. Baytlarda zichlik – bor. Ifodalarda forsiy-arabiy so‘z va qo‘shimchalar ustuvorlik qilgan. Ochig‘ini aytganda, bu asarni forsiyga o‘girish – u qadar mushkulot tug‘dirmasa ham kerak.

Birinchidan, zinhor-bazinhor, *shoir turkona uslubda she‘r yozishga qiyналgan, shuning uchun forsiy-arabiy so‘zlardan unumli foydalangan*, deb o‘ylamaslik – kerak. Yo‘q, u bilib turib shu yo‘lni tutgan. Bu bilan turkiy tilda ham shunaqa yuksak darajadagi forsiy-arabiy ifoda va tasvirlarni yaratish mumkinligini isbotlash uning asl maqsadi zahirida yotgan.

Ikkinchidan, aynan shu yo‘l bilan ham u ona tili imkoniyatlarini kengaytirishga munosib hissa qo‘shgan. Chunki har qanday til, jumladan, boshqa tillardan olingan so‘zlar hisobiga boyib boradi.

Uchinchidan, Navoiyning sof turkiy so‘zlarni ko‘proq ishlatishni maxsus maqsad qilib yozgan g‘azallari ham kam emas. Bu uning turkiy til imkoniyatlarini namoyon etishdagi ikkinchi bir yo‘li edi. Biroq ayni masalani alohida ko‘rib chiqish – lozim.

Ochilov Ergash,

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi.

ALISHER NAVOIY VA RIYOZIY SAMARQANDIY

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy adabiy merosining Riyoziy Samarqandiy ijodiga ta’sirining ba’zi bir qirralari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Riyoziy Samarqandiy, adabiy an’ana, o‘zaro ta’sir, o‘ziga xoslik, tatabbu, mahorat.

Аннотация. В статье будут освещены некоторые аспекты влияния литературного наследия Алишера Навои на творчество Риязи Самарканди.

Ключевые слова: Алишер Навои, Риязи Самарканди, литературная традиция, взаимосвязи, своеобразие, татаббу (подражание), мастерство.

Annotation. The article will highlight some aspects of the influence of Alisher Navoi's literary heritage on the work of Riyazi Samarkandi.

Keywords: Alisher Navoi, Riyazi Samarkandi, literary tradition, interaction, originality, tatabbu, skill.

XV asr ikkinchi yarmi Hirot adabiy muhitining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri, mahoratli shoir, nuktadon olim, xushnavis xattot Mavlono Imomiddin Riyoziy Samarqandiy (vafoti – 1479) Samarqandda tug'ilgan. Ona shahrida tahsil olib, zamonasining asosiy fanlarini o'qib-o'zlashtirgan. She'rlari mutolaasidan uning madrasani xatm qilib, mudarrislik bilan shug'ullangani ma'lum bo'ladi [4,10–11]. Keyin o'sha davrning madaniy markazlaridan bo'lgan Hirotga borib, Alisher Navoiy mansub adabiy muhitga yo'l topadi. Yosh Imomiddindagi betakror iste'dod, keng va chuqur ilm, teran dard, katta mahoratni ko'rgan Alisher Navoiy unga ustozlik va homiylik qiladi.

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasida ma'lumot berishicha, Riyoziy Samarqandiy barcha fazilatlarining tajassumi va dalillari puxta kishi bo'lgan. Yaxshigina qalami bo'lib, xususan, g'azal yozishda mohir edi. 7 xil arab yozuvi (suls, muhaqqiq, taqvi', rayhon, riqo', nasx, ta'liq)da mohir, Qur'onni 7 xil qiroat bilan o'qiydigan hofiz ham edi. Biror ilm sohasidan bebahra emas edi. Qaysi ishga qo'l urmasin, albatta uni amalga oshira olgan. Musiqa, nujum va boshqa sohalarda ham tengsiz bo'lgan. Shunga yarasha obro'-e'tibori ham baland edi. O'z iste'dodiga mahliyolik unda kibru g'urur paydo qilgan bo'lsa kerakki, Alisher Navoiy uni “mutakabbir va mo'jab (xudbin, manman. – E.O.) kishi erdi”, – deb tanqid ham qiladi. Uning shunday bayti bor edi:

*Sitoraest duri go'shi on hilolabro',
Zi ro'i husn ba xurshed mezanad pahlo'.*

Mazmuni: “U hilol qoshli go'zal qulog'idagi dur bir yulduzga o'xshaydiki, quyosh bilan husn talashadi”.

Alisher Navoiyning aytishicha, ikki misrani o'zaro bog'lash uchun bir “ki” bog'lovchisi taqozo qilinadi. Shuning uchun u baytni quyidagicha tuzishni taklif etadi:

*Zi ro'i husn duri go'shi on hilolabro'
Sitoraest, ki bo moh mezanad pahlo'.*

Mazmuni: “U hilol qoshli go'zalning qulog'idagi dur bir yulduzdirki, oy bilan husn talashadi”.

Alisher Navoiy taklif qilgan nusxada ikki misrani bir-biriga bog'laydigan “ki” bog'lovchisi keltirilishi bilan birga tashbeh ham mantiqan to'g'ri tus oladi. Lekin Mavlono Riyoziy bu to'g'ri maslahatni olish o'rniga o'zidan xato topganlari uchun jahli chiqib ketadi. Yaqinlari har qancha insofga chaqirsalar ham qabul qilmaydi [1,9,329–330]. Holbuki, Sadridin Ayniy Alisher Navoiyning mazkur islohidan so'ng bayt badiiy jihatdan mukammallik kasb etganini ta'kidlaydi [3,63].

Ilmu adab ahli o'rtasida katta shuhrat qozongan Mavlono Riyoziy yosh o'lim topadi. Mashhur G'arb sharqshunoslari A.Shprenger va H.Etelarning turli manbalar

asosida bergan ma'lumotlariga ko'ra, u suvga cho'kib halok bo'lgan. Qabri o'zi tug'ilib o'sgan Samarqandda [4,4–5].

O'zi intilgan va e'tirof qozongan Hirotni tashlab, tug'ilgan yurti Samarqandga qaytishining o'zi Riyoziyning, ehtimol, tor fe'li, kibru havosi tufayli Navoiy nazaridan qolganligi haqidagi xulosaga olib keladi, bil'aks u iste'dodi nash'u namo topgan shunday ilm-fan, adabiyot va san'at markazini tark etmas edi.

Mavlono Riyoziydan 88 g'azal, 3 qit'a, 1 ruboiy va 8 farddan iborat 526 baytni o'z ichiga olgan devon bizgacha yetib kelgan [2]. Devon nusxalarining Hirot, Bag'dod, Agra kabi shaharlarda ko'chirilgani va namunalari dunyoning turli kutubxonalarida saqlanishi uning o'z davrida mashhur shoir bo'lganligidan dalolat beradi. Riyoziy Samarqandiyda serqirra iste'dod va katta mahoratdan tashqari, teran bir dard ham ko'ramizki, ijod uchun bu muhim. U asosan g'azalnavis shoir bo'lib, g'azallarida ilohiy ishq tarannumi, irfoniy g'oyalar talqini, tabiat tasviri, hasbi hol, zamonadan shikoyat ohanglari yetakchilik qiladi.

Riyoziy Samarqandiy g'azallarida XV asr she'riyatining uslubiy xususiyatlari, asosiy mavzulari talqini, timsolu tashbehlari istifodasini ko'ramiz. An'ana doirasida ijod qilsa-da, u o'z uslubi va ovozigacha ega shoir bo'lgan: dard, ehtiros, jo'shqinlik, isyon; badiiy san'atlardan mahorat bilan foydalanish; o'z fikrini keskin va ta'sirchan ifodalash; ohorli va betakror timsolu tashbehlari kashf etish shoir she'riyatining yetakchi xususiyati hisoblanadi.

G'azallari mutolaasi Mavlono Riyoziyning qalami o'tkir san'atkor shoir ekanligidan dalolat beradi. Shoir ijodiga Xo'ja Hofizning kuchli ta'sirini dark etamiz. Shu bilan birga, u Bobo Tohir, Jaloliddin Rumiy, Kamol Xo'jandiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylar ijodidan ham samarali ilhomlangan. Ayni paytda, Fuzuliy va Ogahiy ijodida ham Riyoziyning ba'zi g'azallari va tashbehlari bilan mushtarak jihatlarni kuzatamiz.

Barcha Sharq shoirlari ijodida o'zining shoirlik salohiyati, she'rlari-ning shuhratidan faxrlanib yozilgan bayt va she'rlarga duch kelamiz. Ilmu bade'da bu faxriya san'ati deb yuritiladi. O'zining shoirlik salohiyati va so'z san'atidagi qudratini yaxshi bilgan Mavlono Riyoziy ham maqtalaridan birida faxru iftixor bilan "Agarda malaklar Riyoziy she'rlarini mehru ixlos bilan falakning moviy sahifalariga darj etsalar, bu sahifalar tillarang tus oladi", – deb mubolag'a qilishi bejiz emas:

*To navisand qudsiyon she'ri Riyoziro zi mehr,
Sahfai sabzi falakro kardaand afshon ba zar [2,44].*

Bu misralar faxriya san'atini haddi a'losiga yetkazgan Xo'ja Hofizning "Sahar chog'ida Arshdan bir bongu sado taralayotganini eshitib, aql dedi: "Malaklar Hofiz she'rini yod olmoqdalar", – mazmunidagi mashhur baytni esga soladi:

Subhidam az Arsh meomad xuro'she, aql guft:

"Qudsiyon go'i, ki she'ri Hofiz azbar mekunand" [6,255].

Riyoziy Samarqandiy ijodida Alisher Navoiy qalamga olgan ba'zi mavzular davom ettirilgani va rivojlantirilgani, o'ziga xos ohorli talqin qilingani, buyuk so'z san'atkori qo'llagan tashbehlarning yangi qirralari kashf etilib, ularning imkoniyatlari kengaytirilganini ham ko'ramiz. Jumladan, Navoiy o'z ijodida "ko'b

va xo‘b” qo‘llagan she‘riy san‘atlardan biri mubolag‘a hisoblanadi. Shoir tasvir jarayonida ba‘zida u yoki bu narsa-hodisaning asl va tabiiy holatini kattalashtirib yoki kichraytirib oladi, ya‘ni ta‘rifni haddan tashqari yuksakka ko‘taradi yoki nihoyatda yerga urib yuboradi. Bu usul mubolag‘a deb atalib, uning uch turi farqlanadi. Agar shoirning ushbu da‘vosi aqlu odatga muvofiq bo‘lsa, bunday mubolag‘a maqbul hisoblanadi va tablig‘ deyiladi. Agar da‘vo aqlga sig‘sa-yu, odatdan tashqari bo‘lsa, ig‘roq deb ataladi. Agar da‘vo odatdan tashqari bo‘lib, aqlga ham sig‘masa g‘uluv deb nomlanadi. G‘uluv haddan o‘tmoq ma‘nosini bildiradi.

Mavlono Riyoziy ijodi ham mubolag‘ali tasvirlarga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Jumladan, quyidagi baytida u: “Ayrilik tunida tanim shunchalik zaiflashdiki, hatto o‘rnimdan turishga ham majolim qolmadi”, – deb yozadiki, bu mubolag‘aning maqbul turiga kiradi:

Azbaski gasht dar shabi hijron tanam zaif,

Zo‘r on qadar namond, ki xezam az joi xesh [2,47].

Quyidagi mubolag‘a esa ig‘roqqa yorqin misol bo‘ladi oladi:

Barkasham az tan libosi zindagoni, chun namond

On qadar zo‘re, ki z-in pas bori pirohan kashad [2,39].

“Endi egnimdan tiriklik libosini yechib otsam ham bo‘ladi, chunki zaiflikdan ahvolim shu darajaga yetdiki, hatto kiyimni ko‘targulik holim qolmadi”.

Lekin shoir “Falak binosi mening ko‘z yoshlarim selidan nam tortdi – endi bu eski g‘amxonaning boshimga yiqilishidan vahimada yashayman!” – der ekan, kishi ko‘z yoshdan osmonning nurashini tasavvur ham qilolmaydi, uning qulashiga ishonmaydi ham:

Nam girift az obi chashmi man binoi osmon,

Tarsam, in g‘amxoni derina aftad bar saram [2,53].

Navoiy ijodida ham mubolag‘aning barcha turlariga duch kelish mumkin, lekin u g‘uluv turi ko‘proq uchraydi va bu turni shoir haddi a‘losiga yetkazadi. Chunonchi:

Bo‘lubtur za‘fim ul yanglig‘ki, bossam mo‘rni o‘lmas,

Vale ul jismim uzra chiqsa, dardidin chiqar jonim [1,3,401].

Shoir: “Shunchalik zaiflashibmanki, men chumolini bossam u o‘lmaydi-yu, lekin chumoli mening ustimga chiqsa, og‘irligidan jonim chiqadi”, – deb mubolag‘a qilar ekan, chumolining odam oyog‘i ostida qolib ham o‘lmasligi-yu, lekin chumoli ustiga chiqsa, uning og‘irligidan kishining o‘lishi birovni ishontirmaydi va bu da‘vo tasavvurga ham sig‘maydi.

Rizoiy Samarqandiy ham bir baytida “Bu xoki bandaning vujudi sening g‘amu hajringda shunchalik zaiflashib ketdiki, hattoki birgina sovuq nafas ham mening g‘uborimni sening ko‘yingga ko‘tarib bora oladi”, – deb mubolag‘ani yuksak pardaga ko‘taradi:

Z-on guna zaifam mani xoki, ki dami sard

Bardoshta dar ko‘i tu orad chu g‘uboram [2,51].

Boshqa baytida esa “Yuragimning haroratidan havoda biror qush parvoz qilolmagan bir vaziyatda mening maktubimni yoringa kim yetkazadi?” – der ekan,

o‘zining avj nuqtasiga yetgan bu mubolag‘a ham o‘quvchini hayratga solsa ham, kishini ishonitirmaydi:

So‘i nigori man ki barad nomai maro,

K-az otashi dilam naparad murg‘ dar havo [2,32].

Navoiy baytlaridan birida: “Xasdek nozik jismim bilan g‘am tog‘ini ko‘tarishga bel bog‘lagan edim, lekin devor orasidagi somondek uning ostida qoldim”, – deb mubolag‘ani haddan oshirgan edi:

Ko‘hi g‘am tortarg‘a xasdek jism ila bel bog‘ladim,

Ostig‘a qolmishmen andog‘kim samon devor aro [1,1,22].

Quyidagi baytida Riyoziy ayni mubolag‘aning yangi bir qirrasini ochadi:

Bas ki shud dar poi devorash tanam az g‘am zaif,

Kas namedonad manam yo soyai devori o‘ [2,57].

“Tanim yor devori ostida shunchalik zaif bo‘ldiki, ko‘rgan kishi bu menmi yoki devorning soyasi ekanligini ajratolmay qoladi”.

Ma‘lumki, Navoiy qator baytlarida yuragini ma‘shuqa ko‘yining itlari oldiga solgani va ulardan har birining og‘zida oshiqning yuragining bir porasi ekanligi haqida lof uradi. Jumladan, quyidagi baytida: “Yuz pora ko‘nglimni itlaring oldiga soldim – mana, qara, har birining og‘zida bir pora ko‘ngil”, – deb mubolag‘a qiladi:

Itlaring ollida yuz pora ko‘ngulni soldim,

Muna ko‘r: har birining og‘zida bir pora ko‘ngul [1,1,379].

Riyoziyning “Ko‘ksimdan yuz pora ko‘nglimni sug‘orib olib, yor eshigi itlari oldiga solaman”, – mazmunidagi bayti ustozining ayni bayti bilan mushtaraklikka ega:

Dili sadporai xudro zi shikofi sina

Bikasham, peshi sagoni dari yor andozam [2,52].

Boshqa bir baytida esa: “Yonib yotgan ko‘ksim ichra yuragim kabobga aylangan – agar ko‘ying itlari mehmon bo‘lib kelsa, bu kabobni ularning oldiga qo‘yaman”, – deb lutf etadi:

Dilam biryon shudast, ey jon, daruni sinai so‘zon,

Ki pesh oram, agar oyad sagi ko‘yat ba mehmoni [2,59].

O‘rni kelganda, Rizoiy Samarqandiy ijodida it obrazi ko‘p uchrashini ta‘kidlab o‘tish joiz. Shoir g‘azallarida it obrazi xoksorlik, kamtarlik, sadoqat kabi sifatlarni tamsil etib keladi va oshiq bilan birgalikda qo‘llanadi. Chunonchi, bir baytida: “Soching zanjirini Riyoziyning bo‘ynidan olib tashlaki, u ko‘yingda Majnun bo‘ldi – devona itni qachongacha zanjirda tutasan?” – deb lutf etadi:

Kamandi zulf biksho az Riyoziy, chunki Majnun shud,

Sagi devonaro to chand dar zanjir medori? [2,59]

Navoiy hamisha hayotiy hodisalar, narsalardan o‘z fikrini ifodalash, uni kuchaytirish uchun go‘zal va betakror tashbehlar hosil qiladi. Aytaylik, ma‘shuqa otgan o‘qlar ham shoirning ko‘plab baytlarida turli timsolu tashbehlar vositasida ifodalanadi va har gal yangi badiiy kashfiyot darajasiga ko‘tariladi. Chunonchi, quyidagi baytda oshiq yuragiga sanchilgan ma‘shuqa o‘qlarining uni teshib

tashqariga chiqishi qanotlari qotib, uchishga yaraydigan, ya'ni temirqanot bo'lgan qush bolasining uchish maqsadida inidan chiqishiga o'xshatilayapti.

To ko'nguldin bosh chiqarmish har taraf paykonlaring,

Qush bolasidek bo'lubturkim, bo'lur temurqanot [1,1,74].

Bu bilan shoir yuragimning dardi shunchalar zo'rki, unga sanchilgan o'q-da qushga aylanib, ma'shuqa tomonga parvoz qilishi va uning oldida mening ishqim dostonini kuylashi mumkin, degan bir fikrni ham ifodalagani misralar qatidan sezilib turibdi. Ko'ngilning qushga nisbat berilishidan foydalanib, shoir bu yerda o'qni qanotga qiyoslayapti: qush qanoti bilan parvoz qilganidek, ko'ngil ham ma'shuqa otgan o'qlarni o'ziga qanot qilib, u sari talpinadi.

Riyoziyning qator baytlarida ham shu holni ko'ramiz. Jumladan, mana bu baytida "Ko'nglimdagi zanglagan yoyingning o'qi qafasga tushib qolgan to'tiga o'xshaydi", – deb lutf etadi:

Paykoni zangxo'rdai tiri tu dar dilam,

Monandi to'tiest giriftor dar qafas [2,46].

Boshqa bir baytida "Mening ko'ksim u kamon qoshli sanam kiprigi o'qining nishonidir" (*Siynai man sipari tiri kamonabro'est [35]*, – deb lutf etsa, yana birida "Ey kamonqoshli mahbuba, dilim kipriging otgan o'qlarga shu qadar to'lib ketdiki, agar yana ko'ksimni nishonga oladigan bo'lsang, ular mening dilimdan oyoq qo'yishga joy topolmaydi", – deb mubolag'a qiladi:

Bas ki pur shud dil zi paykoni tu, ey abro'kamon,

Gar rasad tirat, nayobad joi po mondan dar o' [2,57].

Riyoziyning:

Gar xiromad, jon nisori sarvi siminash kunam,

V-ar nishinad, joy dar chashmi jahonbinash kunam [2,52] –

ya'ni: "Mahbuba xirom aylaganida jonimni sarvday kumush qomatining sadqasi, agar o'tirsa, jahonni ko'radigan ko'zimda unga joy hozirlayman", – mazmunidagi baytining ikkinchi misrasi Navoiyning mashhur ko'zimning qorachig'ida vatan qilgil degan baytini esga soladi:

Qaro ko'zum, kelu mardumlig' emdi fan qilg'il,

Ko'zum qarosida mardum kibi vatan qilg'il [1,1,371].

"Mening jonim bir gulshanu ishqing dog'idan unda otashin gullar qiyg'os ochilib turibdi", – ma'nosidagi:

Chun gulshan ast joni man, ey sarvi nozanin,

Dar vay zi dog'hoi tu gulhoi otashin [2,54], –

degan bayti ham ayni g'azalning "Yuzing guli uchun ko'ngil bog'ini gulshan, qading niholi uchun jon gulshanini chaman ayla" mazmunidagi bayti bilan muayyan ma'noda mushtaraklik hosil qiladi:

Yuzung guliga ko'ngul ravzasin yasa gulshan,

Qading niholig'a jon gulshanin chaman qilg'il [1,1,371].

Riyoziyning "Ey Xudo, jahon bog'ida sira quvonch guli unmadimi yoki mening taqdirim shodlik bahoridan mosuvomi?" – mazmunidagi:

Yo Rab, az bog'i jahon hargiz guli shodi narust,

Yo bahori xurrami dar ro'zgori man nashud? [2,42] –

bayti ham Navoiyning bu dunyo bog'i quvonchu vafo gullaridan xoli ekanligi haqidagi baytlariga hamohang jaranglaydi.

Barcha sohalarda bo'lgani kabi so'z san'atida ham vorisiylik mavjud. Bu muayyan mavzular, timsolu tashbehlarining rivojlantirilishi va yangidan-yangi qirralarining kashf etilishida namoyon bo'ladi. Jumladan, Farhod va Shirin muhabbati vasfida talmeh san'atiga tashbeh va mubolag'ani omuxta qilgan holda minglab baytlar bitilgan. Bu muazzam silsilaga har bir shoir o'z tashbehlar marjonini qo'shishga harakat qilgan. Aytaylik, Fuzuliy “Mening ishq yo'lidagi shijoatim oldida Farhod o'z kuch-qudratidan lof urmasa ham bo'ladi, chunki u bitta tog'ni qazish uchun mingta teshani o'tmas qilgan bo'lsa, men mingta tog'ni bittagina tirnog'im bilan qo'porishga qodirman”, – deb lutfu mubolag'a qiladi:

Ko'hkan kund aylamish ming teshayi bir tog' ilan,

Man qo'porub solmisham ming tog'i bir tirnog' ilan [5,232].

Bu mavzuda Riyoziy ham o'z so'zini ayta olgan:

Mehnati Farhodro bo ranji man nisbat makun,

Saxtjone ko'h agar mekand, man jon mekanam [2,53].

“Farhodning yor ko'yida chekkan mashaqqatlarini men tortgan ranju azoblarga tenglashtirma – u sabr bilan bir necha yil mobaynida agar tog'ni qazgan bo'lsa, men har lahza mahbubamning ko'yida jon olib-jon beraman”.

Riyoziyning “Bir pari yuzli go'zalning ishqida devona bo'ldimu xalq qo'liga tosh olib orqamdan quvadi”, – mazmunidagi:

Gashtaam devona dar ishq pari ro'evu xalq

Sangho dar dast meoyand az dunboli man [2,54], –

bayti ham Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidagi bolalarning Qaysning ortidan “Majnun!”, “Majnun!” – deb masxara qilib qochishlari tasviriga o'xshab ketadi:

Savdo qilib oni muxtalifhol,

Tinmay yugurub so'ngicha atfol.

“Majnun” bila aylabon xitobin,

Kim har ne desa berib javobin.

El deb chu yetishsa ul jigarxun:

“Keldi Majnunu, keldi Majnun” [1,7,95].

Mavlono Riyoziy she'rlari favqulodda mubolag'alar, ohorli tashbehlar, haddi a'losiga yetkazilgan husni ta'lillar, kutilmagan talmehlar, hayratomuz tashxislar, o'quvchining esini teskari qilib qo'yadigan tazodlar va boshqa ma'naviy va lafziy san'atlarga boyligi bilan o'ziga xos joziba va teranlikka ega. Ma'lumki, irfoniy she'riyatda ma'shuqaning yuzini Mus'hafga, demakki, iymonga, sochini zunnorga, demakki, kufrga nisbat berish bir an'ana tusini olgan. Shundan kelib chiqib, bir matlasida u: “Ey pari, jilvagar sochlaringni yuzing ustidan olib tashla – qachongacha Mus'haf ustiga zunnorni qo'yasan”, – deb tutilmagan tashbeh topadi:

Ey pari, az rux barafkan turrai tarrorro,

Tobakay bar ro 'i mus 'haf menihi zunnorro [2,31].

Boshqa bir baytida esa “Sening beqiyos husning aks etgani tufayli ko‘zimning pardasi pari surati tushirilgan qog‘ozga o‘xshaydi”, – deya yana bir betakror tashbeh qo‘llaydi:

Doni, ki chist pardai chashmam zi ro 'i tu

Chun kog 'aze kashida bar o ' surati pari [2,60].

Ma'lumki, mehrob – sajdagoh, masjidda imom turadigan tepasi qayrilma joy. Go'zallarning qayrilma qoshini unga tashbeh etadilar. Shunga ishora qilib, quyidagi baytida shoir men ma'shuqaning mehrobga o'xshagan qoshi turganda quruq devordan iborat mehrobga sajda qilmaymen deb lutf etdi:

Toqi abro 'i tu mexoham – ba mehrobam chi kor?

Sahv boshad sajda kardand surati devorro [2,31].

“Mening mehrob bilan qiziqishim yo‘q, chunki sening qoshing toqini xohlayman. Axir, devordagi suratga sajda qilish xato emasmi?”

Rizoiy Samarqandiy nozik va samimiy, ohorli va o‘ziga xos lutflar muallifi sifatida ham mashhur. Jumladan, quyidagi baytida “Boshqalarda yorimni bir ko‘rish orzusi paydo bo‘lmasligi uchun ham sira birovning oldida mahbubamning husnu jamoli ta’rifida so‘z ochmayman”, – deb lutf etadi:

G'ayrro, tarsam, ki zavqi didani ro 'yash shavad,

Peshi kas z-on ro ' namexoham, ki tahsinash kunam [2,52].

Ma'lum bo'ladiki, Rizoiy Samarqandiy Alisher Navoiy ta'rifiga loyiq iste'dodli va mahoratli shoir bo'lgan. Mavlono degan yuksak rutbani u hammaga ham munosib ko'ravermagan. Buning ustiga, u yoshlayin bu ulug' maqomga sazovor bo'lgan. Agar yosh juvonmarg bo'lib ketmaganida u Sharq so'z san'atining zabardast namoyandalari safidan joy olishi shubhasiz edi. Bu o'ziga xos otashin shoir adabiy merosini izlab topish, tarjima qilib o'quvchilarga yetkazish va she'rlari ustida tadqiqotlar olib borish orqali Alisher Navoiy adabiy muhitiga mansub yana bir serqirra iste'dodni kashf etish shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Layli va Majnun \ To'la asarlar to'plami, X jildlik. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.
2. Riyoziyi Samarqandiy. Devon (Tartibdihanda va muallifi sarsuxan: Sahobiddin Siddiqov). – Dushanbe: “Donish”, 1974.
3. Sadriddin Ayniy. Namunai adabiyoti tojik. – Dushanbe, 2010.
4. Siddiqov S. Imomiddin Riyoziyi Samarqandiy (Sarsuxan) \ Riyoziyi Samarqandiy. Devon (Tartibdihanda va muallifi sarsuxan: Sahobiddin Siddiqov). – Dushanbe: “Donish”, 1974.
5. Fuzuliy. Qalb gavhari (Tuzuvchi va so'zboshi muallifi: E.Ochilov). – Toshkent: “Hilol-nashr”, 2014.
6. Hofizi Sheroziy. Kuliyot (Murattibi kitob va muallifi sarsuxan: Jamshed Shanbezoda). – Dushanbe: “Irfon”, 1983.

Шарипова Муътабар,
доктор филологических наук, профессор,
Худжандского государственного университета
имени академика Бабаджана Гафурова.

ВЛИЯНИЕ «ЧИХИЛ ХАДИС»-А ДЖАМИ НА «АРБАИН ХАДИСА» АЛИШЕР НАВОИ

Abstract: This article examines the tradition of writing forty hadiths in two languages. Taking into account the language of presentation, such works are divided into Arabic prose "Arbains" of Iranian thinkers and Persian prose and poetic "Chikhil hadith"-s. The translation of Jami's Chihil Hadith had a significant impact on the development of literature in other nations. For the first time, "Chikhil Hadith" was translated into Uzbek by Alisher Navoi. Alisher Navoi wrote his "Chikhil hadith" in prose, which shows the poet's skill and knowledge of studying hadith in literature.

Keywords: Navoi, Jami, arbain, chikhil hadith, poetry.

Влияние исламской культуры на персидско-таджикскую литературу берет свое начало со времен вступления ислама на владения персов. Признание ислама первоосновой общественной, политической, экономической, культурной и нравственной жизни, обусловило становление литературы мощным механизмом пропаганды религиозных идей. Иными словами, литература взяла на себя миссию распространения и истолкования исламских канонов среди персоязычных народностей, в какой-то степени сохранивших свою культуру и язык и после основания исламской религии. Традиция заимствования аятов Корана и хадисов Пророка в литературе началась со времен Рудаки, и стала развиваться в последующие годы. Если в начальные периоды формирования и становления персидско-таджикской литературы в сочинениях передавалось лишь содержание аятов Корана, то в будущем аяты стали цитироваться уже на арабском языке.

Исследование общей панорамы развития литературы показало, что заимствование и употребление аятов и хадисов в художественной литературе способствовало появлению целого ряда «Чихил хадисов» и «Арбаинов». В этой связи следует назвать «Арбаина фи-т-тасаввуф» Абуабдуррахмана Сулами [Солори Аджам, 1995:81], «Арбаин» Ходжа Абдуллоха Ансори [Абдуллох Ансори, Национальная библиотека: №1274], «Арбаин» Абухафса Насафи [Адын Наджафов, 2003: 143], «Китоб-ул-арбаин» Абухомида Мухаммада Газали [Газали Абухомида, 2003, 303], «ар-Рисолат-ул-алийя фи аходис-ин-набавийя» Хусайн Воиза Кошифи [Кошифи Хусайн, Институт востоковедения НАНТ: 264], «Чихил хадис» Абдуррахмана Джами [Джами Абдуррахман, 1981: 16], «Арбаин кирк хадис» Алишера Навои и др.

Исследование традиции написания сорока хадисов в персидско-таджикской литературе, в особенности произведения Джами «Чихил хадис»

считается одной из важнейших проблем таджикского литературоведения. Таджикские литературоведы в своих трудах, посвященных исследованию истории таджикской классической литературы и жизнедеятельности суфиев, в соответствии с целью и задачами научных изысканий и при рассмотрении жанрово-стилевых особенностей творчества отдельных писателей, упоминали о существовании данной традиции и произведения «Арбаин кирк хадис» Алишера Навои. Необходимость выбора данной темы продиктована тем, что предпосылки и факторы формирования, эволюции и расширения данного литературного явления до сих пор не подверглись комплексному научному исследованию. Предметом изучения настоящей статьи это проблемы заимствования, использования и толкования аятов Корана и хадисов литераторами периода становления традиции написания сорока хадисов. Следует отметить, что в научных монографиях зарубежных ученых эта проблема в зависимости от предмета исследования в той или иной степени нашла косвенное отражение. Карл Броккельман в своем исследовании затрагивает вопросы возникновения «Арбаин» в истории арабской литературы, Дж. Робсон – вопросы научного исследования хадисов, Е.Э. Бертельс – вопросы толкования и комментирования хадисов, «Подарок к сорокалетию» (опыт анализа поэтических толкований хадисов Джами и Навои) Айдына Наджафова, Алиакбар Деххудо – вопросы влияния хадисов на «Амсол ва хикам», Алиасгар Халаби – вопросы значения Корана и хадисов в персидско-таджикской литературе. Кроме того, в исследованиях иранских ученых, в том числе Алимухаммада Муаззини, Баде'уззамона Фурузонфара, Сайидмухаммада Ростгу, Козима Мудиршонаши, Зохида Вайси определяются роль и место хадисов в творчестве литераторов разных веков. Монография Козима Мудиршонаши «Арбаини Чоми» («Арбаин Джами») посвящена изучению художественных особенностей сорока хадисов, однако в работе вопросы традиции написания аналогичных сочинений упомянуты лишь в общем плане. Иранский ученый первым автором книги «Чихил хадис» считает Ибн Аслама Туси, «Арбаин кирк хадис» Алишера Навои по его мнению, является последователем Джами.

В научных монографиях известного русского востоковеда Е.Э. Бертельса и иранских исследователей Хошима Рази, Алиасгара Хикмата и других упоминается о «Чихил хадисе» Джами, однако обстоятельное изучение роли и значения «Чихил хадис» в персидско-таджикской литературе остались за пределами научных изысканий ученых.

В таджикском литературоведении эта тема также остается также малоисследованной. Тем не менее, необходимо отметить, что Аълохон Афсахзод в своей книге высказывает важные предположения по поводу принадлежности книги «Чихил хадис»-а Джами и существовании рукописей данного произведения в некоторых библиотеках, а также уделяет особое внимание проблеме подготовки текста произведения на основе сопоставления с другими аналогами «Чихил хадиса». По мнению этого ученого, основная цель Джами заключалась в более упрощенном толковании хадисов, хотя во

введении сам автор утверждает о том, что он лишь следовал хадисам Пророка. Примечательно, что Афсахзод в своем труде не касается вопросов приверженности Джами традициям сочинения сорока хадисов. Фактически же вопрос о степени влияния традиции написания сорока хадисов на творчество поэта остается не раскрытым. На наш взгляд, причиной тому было предвзятое отношение к суфийской литературе в советском периоде. Однако, с достижением Государственной независимости появилась возможность для всестороннего и глубокого изучения данного религиозно-литературного направления, в том числе «Чихил хадис»-а Джами. И его влияние на «Арбаин хадиса» Алишер Навои.

Айдын Наджафов в своем труде, известном под названием Подарок к сорокалетию, в связи с исследованием творчества Навои затрагивает некоторые аспекты произведения «Чихил хадис» Джами. Наиболее важным достижением ученого в этой области является перевод «Чихил хадис»-а на русский язык.

Сорок четверостиший «Арбаин кирк хадис», написанные великим узбекским поэтом и мыслителем Алишером Навои в 1481 году на тюркском языке, впервые переведены на русский язык Айдыном Наджафовым. Основой книги послужили сорок хадисов Пророка Мухаммада (мир ему и благословение). Создавая своё произведение, Навои назвал его переводом сорока четверостиший учителя Джами с языка фарси на узбекский (тюркский) язык. Так, в течение шести столетий «Арбаин»- Джами на языке фарси и «Арбаин»-Навои на узбекском языке вместе жили - переписывались, издавались и зачитывались целыми поколениями. Четверостишия несли поэтические слова о сущности добра, благородства, нравственного совершенства личностей. Это произведение поэта неоправданно замалчивалось советской идеологией в течение десятилетий. В настоящее время, когда народы обращаются к своим духовным корням, его актуальность не только не исчезла, но, напротив, возросла. Идейный замысел «Арбаин», направленный на формирование общественных представлений о высокой нравственности, присутствует в фольклоре современных тюркоязычных народов, населяющих территории Азии, Кавказа, Турции и некоторые регионы России. Основная цель работы Айдына Наджафова - поддержка идеи непрерывности историкокультурного процесса с введением в научный оборот и общественное пользование «неизвестных, забытых, и уникальных источников, материалов и документов по истории культуры народов и цивилизации Средней Азии».

Перевод «Чихил хадиса» Джами оказал существенное влияние на развитие литературы других народов. Впервые «Чихил хадис» был переведен на узбекский язык Алишером Навои.

Джами и Навои, как выдающийся мастера слов, в своем произведении творчески использовали хадисы в различных формах, в том числе цитат, указаний, талмеха, анализа, символов и цифр, толкования хадисов, использования различных хадисов для выражения одной мысли и наоборот,

упоминания имени сказителя и т.д. Он, как знаток стилистики поэтической речи, также мастерски использовал различные приемы и художественно-выразительные средства, такие как тазод, восклицание, описание, таджнис, тансикуссифот, аллегория, метафора, многословие, акс, перевод, гипербола, ирсоли масал и др.

Список Литературы

1. ал-Газали, Абухомид Мухаммад. ал-Арбаин фи усул-ид-дин. –Дамаск: Дор-ул-калам, 1414/2003. –303 с.
2. Ансори Абдуллох. Арбаин фи-с-салавот. Рукопись отдела рукописей Национальной библиотеки РТ. № 1274.
3. Афсахзод Аълохон. Рӯзгор ва осори Абдуррахмони Джоми. –Душанбе: Дониш, 1980. –224 с.
4. Джоми, Абдуррахмон. Субхат-ул-аброр. Юсуф ва Зулайхо». (Составители З.Ахрори, М.Мамедова). -Душанбе: Адиб, 1988.–384с.
5. Джоми, Абдуррахмон. Арбаини Джоми. С исправлениями, глоссарием и исследованием Козима Мудиршонаси. –Машхед: Остони Кудси Разави, 1363. –48 с.
6. Кошифи, Хусайн Воиз. ар-Рисолат-ул-алийя фи аходис-ин-набавийя. Рукопись отдела рукописей Института востоковедения АН РТ. -264 с. –№ 1601.
7. Наджафов Айдын. Подарок к сорокалетию (Опыт исследования поэтического толкования хадисов Джами и Навои) // Звезда Востока, 2003. - №2.
8. Наджафов Айдын. Опыт исследования поэтического толкования хадисов Джами и Навои. Часть II.
9. Насафи, Абухафс Умар ибни Ахмад. Арбаин. Рукопись отдела рукописей Института Востоковедения АН РТ: 1429, –56с. № /1359.
10. Ниязов Х.Н. К критике однородных сюжетов в восточных литературах. Абдуррахмон Джоми (Сборник статей). –Душанбе: Ирфон, 1965. –С.185-196.
11. Омули, Шамсуддин Мухаммад ибн Махмуд. ан-Нафоис-ул-фунун фи ароис-ил-уюн. –Тегеран: Дор-ул-исломийя, 1381х.-3ch.
12. Охан Ахлокахмад. Джоми дар Шибхи Кора. Бободовуд Мушкоти. Донишномаи забон ва адаб дар Шибхи Кора. –Тегеран: Фархангистан, 1384. – 1243с. –2 ch.
13. Солори Аджам (Сборник статей про жизнь и творчество Мирсаида Али Хамадони). –Душанбе: Пайванд, 1995. –81с.
14. Сулами, Абуабдуррахмон. Китоб-ул-арбаин фи-т-тасаввуф. -Хайдаробод: Доират-ул-маориф-ил-усмония, 1401/1981. –16 с.
15. Хадис дар адаби форси. Фархангномаи адаби форси. –Стр. 514-519.
16. Ходжи Халифа. Кашф-уз-зунун ан асоми-л-кутуби ва-л-фунун. -Бейрут: Дор-ул-фикр, 1406/1986. -1;2;3;4;5;6 ch.

Asadov Maqsud,

filologiya fanlari doktori, professor

O'ZFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

NAVOIY QIT'ALARI: OBRAZ, MA'NO VA TASVIRDAGI YANGILANISHLAR

Annotatsiya: Maqolada Navoiy qit'alarida so'zning obrazga aylanish tamoyillari, xususan, "falon" obrazining ma'naviy-axloqiy qiyofasi tahlil qilingan, she'riy matn mazmuni va badiiy obraz tabiatining o'zaro bog'liqligi misollar bilan dalillangan.

Kalit so'zlar: qit'a, she'r, "faloniy", "falon", davr, obraz, timsol

Annotation: The spiritual and moral image of "someone" in Navoi's poems is considered and the connection between the content of the poetic text and the nature of the artistic image is given by examples.

Keywords: short poem, poem, "someone", "somebody", period, image, symbol.

Ma'lumki, badiiy obraz adabiyotning hayot haqiqatlarini jonli va ta'sirchan tarzda aks ettiruvchi o'ziga xos kategoriyasidir. Obraz tabiatini, eng avvalo, adabiy matnning mazmuni, tasvir yo'li va ifoda usuli belgilaydi. Muayyan matn tarkibi, uning mavzu ko'lami, ma'no qamrovi, estetik ta'sir quvvati badiiy obrazning imkoniyatlariga ham u yoki bu darajada daxldor bo'ladi, albatta. Obraz mohiyatan adabiyotning qat'iy va o'zgarmas nazariy qonun-qoidalariga hamisha ham bo'ysunavermaydi. Poetik obraz turg'unlikdan xoli, shoirning maqsad-muddaosi, his-tuyg'ulariga bog'liq ravishda o'zgarishlar hamda yangilanishlarga yo'l ochadigan adabiy hodisadir. Shoir o'z-o'zicha istalgan so'z yoki gapni obrazga solavermaydi. "Bunda u mavjud voqelik, unda yashab turgan odamlar qarashi va ma'naviy qiziqishlariga suyanadi" [Haqqulov, 1989: 127]. Shu tariqa davr va sharoitga qarab poetik obrazning mundarijasi boyib boradi. She'riy obraz shoirning dunyoqarashi, ma'naviy olamini inkishof etishda birlamchi vosita sanaladi. Tashqi muhit ta'siri, ya'ni ijtimoiy hayotning turli madaniy, ma'naviy, axloqiy masalalari obrazning o'ziga xos tamoyillarini shakllantiruvchi muhim omillardir. Mavhumlik obraz mohiyatiga begona, u tabiatan aniqlik – konkretlikka asoslanadi. Shu sababli, so'zning obraz maqomiga yuksalishida shoirning nafaqat badiiy mahorati – olamni obrazli idrok qilish iqtidorining alohida jihatlari, balki davr va zamon hodisalariga, zamondoshlariga munosabati ham, teran hayotiy xulosalari ham yetakchi ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, falon so'zini olaylik. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da falon quyidagicha izohlangan:

"1. Narsa, shaxs yoki voqea-hodisa, ular haqidagi biror xususiyat, belgini aniq bildiruvchi so'zlar o'rnida ishlatiladi.

2. Biror xususiyat yoki hodisaning, jarayonning miqdori juda ortiqqligini, yuqori darajada ekanini bildiradi.

3. Odob-axloqqa zid, aytish uyat hisoblangan so'zlar o'rnida qo'llanadi" [O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 t.].

Shuningdek, xalq orasida falon kimdir, birov, boshqa bir, qandaydir kabi ma'nolarda ishlatiladi. Bu so'z ko'pincha umumiylik, ko'plik, noaniqlik

mazmunlarini ham ifodalaydi. O‘zbek mumtoz she‘riyatida “falon” obrazining yuzaga kelishi va o‘rinlashishida falon so‘zidan anglashilgan yuqoridagi ma’nolar g‘oyatda muhim asos bo‘lib xizmat qilgan. Buni buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy qit’alarida qo‘llangan “falon” timsoli xususidagi kuzatishlarimizdan ham bilib olish mumkin.

Navoiyning “falon” turkumiga mansub qit’alari haqida adabiyotshunoslikda ba’zi bir fikr-mulohazalar bildirilgan. Adabiyotshunoslar R.Orzibekov [Orzibekov, 1976: 162], I.Haqqulov [Haqqul, 2021: 174], M.Xudoyorova [Xudoyorova, 2022: 156]larning maqola va tadqiqotlarida ulug‘ shoir qit’alaridagi “falon” obrazi borasida turli munosabat bilan to‘xtalib o‘tilgan. Shunisi ham borki, “falon” timsoli keltirilgan qit’alarni atroflicha o‘rganish Navoiy yashagan tarixiy davr, zamon va ijtimoiy muhit haqida tasavvur berishi bilan birga, ulug‘ shoirning shaxsiyati, ma’naviy-axloqiy qiyofasini yorqin aks ettirishga ham keng imkon yaratadi. XV asrning ikkinchi yarmida jamiyat taraqqiyotining rivojiga keskin qarshilik qilayotgan, ijtimoiy-madaniy hayotning tanazzuliga sabab bo‘layotgan, xoh davrining yuqori tabaqa vakillari bo‘lsin, xoh oddiy xalq kishilari bo‘lsin buyuk shoirning ayovsiz tanqididan chetda qolmagan. Buni, ayniqsa, “falon” turkumiga oid qit’alar yaqqol tasdiqlaydi. Professor I.Haqqulning yozishicha, “...oddiy odamlar orasidan chiqqan “falon” bilan, siyosatda yoki amaldor toifasiga mansub “falon” boshqa-boshqa kimsa: birining yuzsizligi, fitnakorligi va o‘jarligi ikkinchisiga aynan o‘xshamaydi” [Haqqul, 2021: 68]. Shubhasiz, xuddi shunday. Biroq Navoiy qit’alarida tanqidga uchragan “falon”lar faqatgina amaldor toifasidagi kishilargina emas, balki turli soha, tabaqa vakillariki, ular tabiatidagi nuqsonlar – kim bo‘lmasin – ochiq-oshkora fosh etiladi.

O‘z-o‘zidan savol paydo bo‘lishi tabiiy. Navoiy tanqid ostiga olinayotgan “falon”larning nomini she‘rlarida keltirishdan cho‘chiganmi? Bu haqda adabiyotshunos R.Orzibekov shunday yozadi: “Shafqatsiz va andishasiz bir zamonda yuqori tabaqa vakillari hamda nufuzli kishilarning hammasini ham oshkora fosh qilish, ularga xos yaramas xususiyatlarni dangal aytish qiyin edi. Shuning uchun Navoiy ayrim zamondosh amaldorlarni, munofiq shaxslarni, ulardagi g‘ayriinsoniy va g‘ayri axloqiy nuqsonlarni qoralashning shu usulini topdi, undan muvaffaqiyat bilan foydalandi”. Darhaqiqat, “falon” obrazi qo‘llangan qit’alar o‘zbek mumtoz adabiyoti, xususan, Navoiy ijodining o‘ziga xos kashfiyotlaridan biri edi. Ulug‘ shoir faloniy turkumida yengil kinoya va o‘tkir kesatq mazmunlarini o‘zaro uyg‘unlashtirib, jamiyatdagi turli tabaqa va soha kishilarining xarakteri, xatti-harakatlariga xos qusurlarni ayamadan ochib tashlaydi. Bizningcha, qit’alarida o‘z davrining hukmdorlarini (Abusaid Mirzoni eslang) mardona turib tanqid qilgan Navoiy (masalan, “Jahon ganjiga shoh erur ajdaho...”, – deb boshlanuvchi yoki “Devoni Foni”dagi “Ey falon, so‘xti xaloyiqro...”, – deb boshlanuvchi qit’a) zamonasining qandaydir bir boyiyu imomi, fisq-fasodchisiyu kotibining nomini keltirishdan hech qachon qo‘rqmagan [Orzibekov.R, 1976: 24]. Aksincha, bunday kimsalar shunchalik ko‘p bo‘lishganki, ularning barcha salbiy xususiyatlarini “falon” timsoli vositasida tipiklashtirgan, umumlashtirgan.

Navoiyning “falon” turkumidagi qit’alarini mazmuniga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1) fisq-fujurchi, g‘iybatchi, ig‘vogar “falon”lar qoralangan qit’alar (masalan, “Birov bobidakim, bu saroyin sotib, fisq asbobi tuzdi va bu fisq asbobi bila ul saroyin buzdi” sarlavhali qit’a);
- 2) fitnakor, g‘alamis, xudbin, odamlar orasiga nifoq solib yuradigan xudparast “falon”lar tanqid qilingan qit’alar (chunonchi, “Fuzul el bobidakim, bor ishga daxl qilurlar va har xorij ishga doxil dururlar” sarlavhali qit’a);
- 3) baxil, xasis, manfaatparast “falon”lar mazammatt qilingan qit’alar (jumladan, “Ashhabning tuvog‘i berkligin temurga o‘xshatqondek o‘zin ham berk ekan jihatdin temurbo‘z debtur” sarlavhali qit’a);
- 4) mas’uliyatsiz, bilim-saviyasi sayoz, nodon “falon”lar qoralangan qit’alar (masalan: “G‘alat bir kotib bobida qalam surmagu qorasining g‘alatin yuziga kelturmak” sarlavhali qit’a);
- 5) ikkiyuzlamachi, munofiq, riyokor “falon”lar tanqid qilingan qit’alar (masalan, “Masx bobidakim, masxarayedur betariq takallum surmak” sarlavhali qit’a);
- 6) jafokor, zolim “falon”lar fosh etib yozilgan qit’alar (masalan: “Ba’zining neshu jafosidin nola kilg‘ani va kelsalar, qova olmasa, muxlisni o‘z qocharig‘a havola qilg‘ani” sarlavhali qit’a).

Yuqoridagi fikrlarning isboti uchun “G‘alat bir kotib bobida qalam surmagu qorasining g‘alatin yuziga kelturmak” sarlavhali mana bu qit’aga e’tibor qilaylik:

Falon kotib ar xatni mundoq yozar,
Bu mansabdin ani qo‘parmoq kerak.
Yuzin nomasidek qaro aylabon,
Qalamdek boshin dag‘i yormoq kerak.
Qarodin qarog‘a beribon uloq,

Qalamravdin ani chiqarmoq kerak [Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. I jild, 2011: 721] (Bundan keyin mazkur nashrga murojaat qilinganda jildi va sahifasi qavs ichida ko‘rsatiladi. – M.A).

“Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da g‘alat so‘zi yanglish, xato, sahv, noto‘g‘ri, yolg‘on deb izohlangan [Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. IV jildlik. IV jild, 1985: 100]. Sarlavhadan anglashiladiki, qit’a “g‘alat”, ya’ni xato qiluvchi yoki xatni noto‘g‘ri ko‘chiruvchi “bir kotib” haqida nadomat bilan yozilgan. Sarlavhaning ikkinchi qismi (“qorasining g‘alatin yuziga kelturmak”) badiiy sayqal va ifodaning yorqin namunasidir. Aniqrog‘i, iyyom san’ati talabiga ko‘ra, undan ikki mazmun anglashiladi: qalamning qorasini yuziga surtmoq (1) va aybini oshkor qilib, yuziqora yoki yuzini shuvut qilmoq – uyaltirmoq (2). Aslida, sarlavhadanoq ulug‘ shoir kotiblik ilmini yaxshi o‘zlashtira olmagan, o‘z ishiga o‘ta mas’uliyatsizlik bilan qaraydigan xat sohiblariga so‘z vositasida haqqoniy ko‘zgu tutadi. Qit’adagi “falon kotib”ning axloqiy qiyofasini yanada ravshanroq tasavvur qilish uchun “Mahbub ul-qulub”da berilgan “Kotiblar zikrida” faslidagi mulohazalarga e’tibor qilish kifoya – masala to‘la oydinlashadi.

“Mahbub ul-qulub”da xatni chiroyli husnixat bilan yozuvchi kotib haqida mana nima deyilgan: “Xushnavis kotib so‘zga oroyish berar va so‘zlaguvchiga

osoyish etkarur”. Ammo xati chiroyli bo’lsa-yu, diqqati sust bo’lsa – xatni turli xatolar bilan yozsa-chi? Ayonki, arab alifbosidagi harflarda nuqtalar ham muhim ahamiyatga ega: kotibning birgina diqqatsizligi so’zning asl ma’nosiga, xatning mazmuniga zarar yetkazishi, deylik, habib – do’st so’zi habis – yaramas, muhabbat kalimasi esa mehnat tarzida o’qilishi ham mumkin. Bunday xatolarga yo’l qo’yadigan kotibga nisbatan ulug’ shoir juda keskin munosabat bildiradi – uni la’natlaydi: “Xushnavis hamkim, sahvi (xatosi) ko’p bo’lg’ay – ilgi falaj illatig’a (kasalligiga) jo’b (muhtalo) bo’lg’ay. Ulki, bejo nuqta bila “habib”ni “habis” qilg’ay va “muhabbat”ni “mehnat” – aningdek habisi mehnatzadag’a yuz la’nat”. Yomon, badxat, savodsiz kotib xususida bo’lsa Navoiyning qarashlari yuqoridagi qit’a mazmunini yana ham to’ldiradi: “Yamon kotib manzili qalamdonidek choh aro bo’lsun, qalamidek boshi yaro va yuzi qaro bo’lsun” (9, 466). Bunday kotibning jazosi qanday bo’ladi, deysiz? Navoiy qit’ada shu kabi noshud va no’noq kotiblarga ham keskin hukm e’lon qiladi. Shoirga ko’ra, uni kotiblik mavqeidan tushirish, ya’ni haydab solish, qolaversa, xalq oldida o’zi yozgan xatolarga to’la xatdek yuzini qora qilish va “qalam”ning uchini yo’ngandek “boshini yor”ish kerak. Faqat shumi? Yo’q! Bu “qora” ishi – qilmishi uchun “qora” – qattiq jazo berib, ya’ni “qarodin qaroga beribon uloq”, uni “qalamrav”dan – mamalakatdan butkul badarg’a qilish lozim. Kotibning xatosi o’quvchini haqiqatdan chalg’itishi, xat mohiyatini yanglish tushunishga sabab bo’lishi, kayfiyatiga salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin. Shu bois qit’aning lirik qahramoni bunday kotiblarga shafqat qilmaydi – o’tkir tanqid tig’ini yalang’ochlaydi. Diqqat qilsak, qit’ada bir nechta badiiy san’atlar o’zaro qorishiq tarzda qo’llanganiga guvoh bo’lamiz. Jumladan, “kotib”, “xat”, “noma”, “qalam” kalimalarining o’zaro mutanosibligi asosida tanosub san’ati hosil bo’lsa, “qaro” – “qarodin” – “qarog’a” asosdosh so’zlari orqali ishtiqoq va takrir badiiy san’atlari yuzaga kelgan. “Nomasidek”, “qalamdek” o’xshatishlari tashbehni, “qalamdek boshini yormoq” ifodasi tashxis poetik san’atini, yozuv quroli va mamalakat ma’nolaridagi “qalam” shakldosh so’zlari esa tajnis san’atini hosil qilgan. Yuksak badiiy ifoda va ma’noning teranligi faloniy turkumiga oid mazkur qit’aning estetik ta’sirchanligini yanada oshirib, ulug’ shoirning maqsad-muddaosini yuzaga chiqarishga ko’mak bergan.

Oddiy odamlar orasida ham yana shunday “falon”lar borki, bundaylar qayerda bo’lmasin, nima hodisa yuz bermasin – bari-bariga hoziru nozir, ammo hech qachon hech bir ishdan ko’ngli to’lmaydi, hech kimdan sira-sira rozi bo’lmaydi – doim fitnayu g’avg’o qo’zg’ab, hamma bilan talashib-tortishib yuraveradi. Quyidagi qit’ada ana shunday “falon”lar haqida gap boradi:

Falong’a ajab hol erurkim xaloyiq
Ne qilsa alar birladur mojarosi.
Sola olmas el oshig’a bir nuxud, gar
Tuzulmas aning birla ul el arosi.
Qazon yo’qki, ul anda kafliz emastur,
Ki bo’lsun yuziga qazonlar qarosi.

Ma’lum bo’lmoqdaki, “falon”ning yaramas odati shunday: odamlar nima ish qilsalar ham unga aslo yoqmaydi, qanday mavzuda suhbat kechmasin, “falon”,

albatta, bilsa-bilmasa, tushunsa-tushunmasa, boshqalar bilan bahsga kirishaveradi. “El”ning “oshiga bir nuxud” – no‘xot solishga ham yaramaydi, ya’ni muruvvatu shafqatu himmatdan butkul yiroq. Biroq yaxshilik nimaligini bilmaydigan bu kimsaning “el” bilan yaqinligi, hamfikrligi ham yo‘q. Odatda, qit’ada ifodalangan fikr-mulohazalar biror hayotiy voqeani misol keltirish orqali (tamsil san’ati – M.A) dalillanadi. Mazkur qit’ada ham xalq orasida ko‘p qo‘llanadigan “qozonga kapkir bo‘lma” iborasi irsoli masal san’atini hosil qilgan bo‘lsa, “yuzi qora bo‘lsin” qarg‘ishining “bo‘lsin yuziga qazonlar qorasi” tarzida ifodalanishi fikrning ta’sir quvvatini orttirgan. She’rdagi muayyan so‘zlarning o‘zaro mutanosibligi vositasida “falon”ning axloqiy qiyofasini yanada yorqinroq tasvirlash mumkin: “mojaro”, “el oshi”, “nuxud”, “qazon”, “kafliz”, “qazonlar qarosi”.

Darhaqiqat, kundalik turmushda uchrab turadigan maqol, matal yoki hikmatli so‘zlarni obrazli tafakkur imkoniyatlaridan kelib chiqib, she’r mazmuniga singdirish aynan Navoiyning “falon” turkumidagi qit’alariga xosdir. “Ashhabning tuvog‘i berkligin temurga o‘xshatqondek o‘zin ham berk ekan jihatdin temurbo‘z debtur” sarlavhali qit’a tahlili ham shunday fikr bildirishimizga to‘la imkon beradi. Masalan:

Falonning sarxun otiki gar erur berk,
Qilur ta’vil aqli nuktaomuz.
Ki go‘yo niyati mahkamlig‘idin
Aning otini debturlar Temurbo‘z. (2, 702)

Ichki bir mantiq, qarshilantirish asosida masalaning asl mohiyatiga ishorani ilg‘ash mumkin. “Navoiy asarlari izohli lug‘ati”da “ashhab” oq rangli, bo‘z tulpor deb izohlangan. Zamon odamlari “falon”ning minib yurgan oti juda pishiq, mahkam, baquvvat bo‘lgani uchun uning tuyoqlarini temirga o‘xshatishadi. Otning egasi bo‘lsa “ta’vil” – so‘zni o‘z ma’nosidan boshqa bir ma’noga burish, vaziyatdan oson chiqib ketish, aniqrog‘i, o‘ziga suv yuqtirmaslikka juda usta bo‘lgan – ustomon odam. Uning qanday insonligi, maqsadi nimayu qanday o‘y-xayolda ekanini bilib bo‘lmaydi, ya’ni “falon” sira sir boy bermaydi – “niyati mahkam”. Qit’aning so‘nggi – to‘rtinchi misrasida tajnis san’ati vositasida fikr favqullodda go‘zal ifodalangan: “Aning otini debturlar Temurbo‘z”. Ya’ni “falon”ning otini “Temurbo‘z” – pishitilgan temir, po‘lat deyдилar. Misraning yana bir ma’nosi: kishilar “falon”ning o‘ziga “Temurbo‘z” deb nom – laqab berganlar. Bu o‘rinda temurbo‘z so‘zining qattiq ma’nosini ham nazardan soqit qilmaslik lozim. Ma’lumki, xalq orasida “Mol egasiga o‘xshamasa harom o‘ladi” naqli keng qo‘llanadi. Qit’aga mana shu mazmun mahorat bilan singdirib yuborilganki, “falon”ning tabiatidagi qusurlar hazilomiz tarzda fosh etilgan.

Faloni turkumidagi qit’alarning hammasida ham “falon” obrazini yaratishda umumlashtirish, tipiklashtirish tamoyiliga tayanilgan deb bo‘lmaydi. Ayrim qit’alarning sarlavhasida “birov” obrazi keltiriladiki, bu ham “falon”ning real, hayotiy bir shaxs ekanini dalillaydi. Jumladan:

“Birov bobidakim, bu saroyin sotib, fisq asbobi tuzdi va bu fisq asbobi bila ul saroyin buzdi”

Faloni mardak ar sotti saroyin,

Demakim, ul saroyin yaxshi tuzdi.

Qilib ikki saroyig'a ajab ish,

Bu birni sottiyu ul birni buzdi. (3, 739)

Qit'a fisq-u fujurga yon bergan bir kimsa – "faloni mardak" haqida nafrat va taassuf bilan yozilgan. Ulug' shoir parallelizm vositasida maqsad-muddaosini yuzaga chiqarish uchun o'ziga xos yo'l tanlaydi: ikki – biri sotilgan, boshqasi yangi barpo etilgan – saroy timsol-tushunchalari orqali "falon"ga munosabatini jonli ifoda etadi. Ikki saroydan ham fosiqqa manfaat yo'q, ya'ni "Bu birni sottiyu ul birni buzdi". Qit'a mazmunini teranroq tushunish uchun "Mahbub ul-qulub"dagi mana bu "tanbeh"ni keltirish o'rinli bo'ladi, nazarimizda: "Fisq shumlig'idin o'zingni yaxshilardin huratma va yomonlar arosida qotma. Ul shum agarchi aqlg'a majruhdur, ammo nafsg'a mahbubdur, agarchi Haq yo'lida mag'mumdur, ammo shayton yo'lida marg'ubdur" (9, 512).

Atrofida fisq-u fujur, g'iybat-u ig'vo, kizb-u adovat qo'zg'ab, ming turfa hiyla-yu nayranglarga usta bo'lgan shaytonsifat "falon"lardan Navoiy aziyat chekmagan deysizmi? Zulm tig'ini qo'lida tutgan, ilon kabi jafo "neshi" – zahrini sanchib olishga har lahza shay turgan ayrim kimsalarning nohaqliklaridan shoir ham chetda qolmagan. Bu mulohazalarimizning tasdig'i uchun yana "Mahbub ul-qulub"ga diqqat qaratamiz: "Davr bevafolari javridin dod va dahr behayolari zulmidin fig'on-u faryod! To olam binosidur bu o'tg'a hech kishi mencha o'rtanmaydur, to bevafolig' ibtidosidur bu yoling'a hech kim mendek churkanmaydur. Zamon ahli bevafolig'idin ko'ksunda tunganlar va davron xayli behayolig'idin bag'rimda tikanlar, har qaysig'a raqam uray desam, Ayyub sabri anga vafo etmas va qalam suray desam, Nuh umrida tamomg'a etmas. Haq alarg'a rahm va insof sari tavassul bergay yo bu mahrum jafokashg'a sabr va tahammul bergay" (9, 456). Quyidagi qit'ada esa Navoiy ana shunday zulmkor kimsalarning badiiy qiyofasini "falon" timsoli orqali gavdalandiradi:

Manga yetsa ming zulm neshi falondin,

Ilojida holimg'a hayron qolurmen.

Jafo qilg'oli qo'ysa vayronima yuz,

Agar qavlay olmon, qocha xud olurmen.

Lirik qahramon "falon"ning jafokorligiga, andishasizligiga biror chora topa olmay o'z holiga hayronu lol. "Falon"ga bas kelish, ya'ni nodonu johil bilan tenglashish mushkul bir ish, aniqrog'i, foydasizdir. Zamonaviy shoirlarimizdan biri o'zining bir she'rida go'yo Navoiydan ilhomlangandek bu haqda mana qanday yozgan edi:

Nodon, johil bilan olishmoq abas,

Zero unda bo'lmas sira andisha.

Shishani toshga ur yo shishaga tosh,

Alqissa: baribir sinadi shisha!

XV asrda ham bunday zolim va johil "falon"lar shunchalik ko'p bo'lganki, ular bilan samarasiz olishib, fursatini behuda sarflaguncha, Navoiyning lirik qahramoni bundaylardan uzoq yurishga, "falon"larga yaqin yo'lamaslikka astoydil intiladi: "Agar qavlay olmon, qocha xud olurmen".

Umuman, Alisher Navoiy “falon” timsoli bilan o‘zbek mumtoz she’riyatining obrazlar tizimini yanada boyitdi. Ulug‘ shoirning “falon” obrazi keltirilgan qit’alarida davr, zamon va ijtimoiy muhitning turli ma’naviy, axloqiy masalalariga e’tibor qaratilib, ayrim toifa kishilarning jamiyat hayotiga dog‘ bo‘lib tushadigan g‘ayriinsoniy nuqsonu qusurlari o‘tkir tanqid ostiga olingan. “Falon” turkumidagi qit’alar orqali buyuk mutafakkirning go‘zal ma’naviy dunyosini teranroq kashf etishga, o‘lmas asarlarida ilgari surilgan saxiylik, rostgo‘ylik, mardlik, ochiqko‘ngillik kabi olijanob insoniy fazilatlar mohiyatini kengroq anglashga ham yo‘l topiladi. “Falon”larga nisbatan yuragimizda nafrat hissi paydo bo‘ladi, lirik qahramonning qalbiga, ruhiy olamiga oshnolik tuyg‘usi o‘quvchini Navoiy shaxsiyatiga yanada yaqinlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 127.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик
3. Орзибеков.Р. Лирикада кичик жанрлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 162 б.
4. Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Тошкент: Ёшлар матбуоти, 2021. – 174 б.
5. Худоёрова М. Алишер Навоий шеъриятида қитъа жанри: Филол.фан.б.ф.док.дисс.. – Тошкент, 2022. – 156 б.
6. Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Тошкент: Ёшлар матбуоти, 2021. 68-бет
7. Орзибеков.Р. Лирикада кичик жанрлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. 24-бет.
8. Худоёрова М. Алишер Навоий шеъриятида қитъа жанри: Филол.фан.б.ф.док.дисс.. – Тошкент, 2022. 59-бет.
9. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. I жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.721-бет (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ишида кўрсатилади. – М.А)
10. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилдлик. IV жилд. – Тошкент: Фан, 1985. 100-бет.

Yusupova Dilnavoz,
filologiya fanlari doktori, professor
ToshDO‘TAU

SAMARQAND VA IKKI BUYUK SHOIR

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahonning eng qadimiy shaharlaridan biri bo'lgan Samarqandning ikki buyuk siymo asarlaridagi talqini qalamga olinadi. Mavlono Jaloliddin Rumiyning hayoti va ijodiy faoliyatida Samarqand shahrining muhim o'rin tutganligi uning shaxsiy hayoti, "Masnaviyi ma'naviy" asari va "Devon"i asosida yoritib beriladi. Alisher Navoiy ijodida Samarqand ta'rifi ijodkorning "Tarixi muluki Ajam", "Hayrat ul-abror", "Saddi Iskandariy" asarlari bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: Samarqand, "Masnaviyi ma'naviy", Jaloliddin Rumi, Alisher Navoiy, "Badoye' ul-vaqoye", "Hayrat ul-abror", "Saddi Iskandariy".

Abstract: The article describes Samarkand, one of the most ancient cities in the world, the pearl of the earth and a unique city of the Turkic-Islamic civilization, in the language of two great figures. Using the example of Rumi's personal life, the works "Masnavi-i Manavi" and "Devon", the important place of the city of Samarkand in the life and work of Mevlana Jalaluddin Rumi is emphasized. The description of Samarkand in the works of Alisher Navoi is interpreted in connection with the author's works "Tarihi Muluki Ajam", "Khairat ul-Abror", "Saddi Iskandariy".

Keywords: Samarkand, "Masnavi-i Manavi", Jalaluddin Rumi, Alisher Navoi, "Badoe ul-Vakoye", "Khairat ul-Abror", "Saddi Iskandariy".

Kirish

Samarqand sayyoramizdagi eng qadimiy shaharlardan biri bo'lib, qadimiyligi jihatidan Rim va Afina shaharlariga teng keladi. U 2750 yoshdan oshgan. Bu ko'hna shaharni "Sharqiy Bobil" deb atashadi. Samarqand nomi tarixiy va adabiy manbalarda turli nomlar bilan keltiriladi. Qadimgi Yunon va Rim mualliflari asarlarida shahar nomi Marakanda, Marganda va Margandi shakllarida qayd etiladi. Arablar esa uni Samaroy deb ataganlar. Italiyalik sayyoh va adib Marko Poloning asarida shahar Samarqan, Sarmakan va Sanmarkan shakllarida tilga olinadi [16].

"G'iyos ul-lug'ot" asarining muallifi Muhammad G'iyosiddinning "Tarixi Tabariy" asaridagi ma'lumotlarga tayanib xabar berishicha, "Samar" podshohning nomi bo'lib, "kand" turkiy tilda "shahar" degan ma'noni anglatgan. Demak, Samarqand "Samarning shahri" demakdir [10. 435].

Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy va Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida Samarqand "Semirqand", ya'ni "semiz shahar" ma'nosini bildirishi aytib o'tiladi. Xususan, Bobur "Boburnoma"da Samarqandga ta'rif berar ekan, yer yuzining aholi yashaydigan qismida Samarqandcha latif shahar kam ekanligini aytib, shahar hazrati Usmon zamonida musulmon bo'lgani, sahobalardan Qusam ibn Abbosning qabri Samarqanddagi Ohanin darvozasining tashqarisida – Mozori Shoh (Shohi Zinda) nomi bilan mashhurligini ta'kidlaydi [7. 55].

Samarqand miloddan avvalgi IV asrdan milodiy VI asrgacha Sug'd davlatining poytaxti bo'lgan. Milodiy VI asrda Turk xoqonligi tarkibiga kirgan va mahalliy hokimlar tomonidan boshqarilgan. 712-yilda Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi arablar qo'shini Samarqandni egallagan. IX asrdan boshlab Samarqand Somoniylar, XI asrda esa Qoraxoniylar davlati tarkibida bo'lgan.

Keyinroq uni saljuqiylar bosib olgan. XII asrda yana Qoraxoniylarga tobe bo'lgan. 1210-yildan Xorazmshohlar davlati tarkibiga kirgan Samarqand 1220-yilda Chingizxon qo'shinlari tomonidan talon-toroj qilingan. XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Temuriylar sulolasining poytaxti bo'lib, Movarounnahrning eng yirik iqtisodiy, madaniy va ma'muriy markaziga aylangan [6. 497].

Samarqand juda ko'p allomalarni, ijodkorlarni, olimlarni yetishtirgan shahardir. Uning ta'rifi ko'plab tarixiy va adabiy manbalarda, buyuk ijodkorlarning mashhur asarlarida keltiriladi.

Mavlono Rumi va Samarqand

Mavlono Jaloliddin Rumi hayotida Samarqand muhim o'rin tutadi. Adabiyotshunos olim S.Siyoevning tarixiy manbalar, xususan, Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye" asari (XVI asrning birinchi yarmi)ga asoslanib keltirishicha, Rumiyning bolalik va o'smirlik davri ma'lum muddat shu shaharda o'tgan. Unga ko'ra, Rumi Samarqandda, "Xoki Narm" ("Yumshoq yer") mahallasida sayr qilib yurgan vaqtida uning yonidan bir yigit o'tib qoladi va unga qarab: "Xurosonlik maxluq bu yerga nima uchun keldi?", deb hazillashadi. Rumi bu savolga hozirjavoblik bilan: "Chunki u "yumshoq yer"da dumalashni xohlaydi", deb javob beradi. Bu hikoyadan ma'lum bo'ladiki, "Xoki Narm" guzari Samarqandda mo'g'ullar istilosidan oldin ham mavjud bo'lgan [17]. "Badoye' ul-vaqoye"da Rumiyning ushbu munosabat bilan yozgan bir bayti ham keltiriladi:

Dy chu did on mah maro, az roh gardidan chy bud

V-on ravon gashtan, ba xoki narm g'altidan chy bud?

Vosifiyning zamondoshi Ahmadiy Samarqandiy keyinchalik ushbu baytga javoban quyidagi baytni bitgan ekan:

Dar Samarkand on xama amdo bigardidan chy bud,

Raftanu on gah ba xoki narm g'altidan chy bud? [8. 406].

S.Siyoyevga ko'ra, bu voqea Rumiyning yoshlik yillariga to'g'ri keladi. Shaharning go'zalligi, undagi xotiralar keyinchalik mavlononing asarlarida chuqur muhabbat bilan tasvirlanadi. Rumiyning Samarqandga aloqador yana bir jihati, u 1225-yilda asli samarqandlik bo'lgan Said Burhoniddinning Gavhar ismli qiziga uylangan edi. "Masnaviy"ning birinchi daftaridagi ilk hikoyaning ham Samarqand bilan bog'liq holda talqin qilinishi tasodifiy bo'lmay, Rumi uchun bu shahar muhabbat va sog'inch ramzi edi. Rumiyning ustoz va do'sti Shams Tabriziyning yodi ham aynan shu hikoyatda keltirilishi fikrimizni asoslaydi. Mazkur hikoyatga ko'ra, bir podshoh ov qilish uchun xizmatkorlari bilan shahar tashqarisiga chiqadi va yo'l yarmida go'zal bir kanizakni uchratadi. Shoh kanizakka qattiq oshiq bo'lib qoladi va katta mol-dunyo evaziga uni sotib oladi. Ko'p o'tmay, kanizak xastalanadi. Shoh chor-atrofdan tabiblarni huzuriga chorlaydi. Tabiblarning har biri o'z bilimlari asosida, Olloh irodasini unutib, kanizakni davolashni boshlaydilar. Lekin bemorning ahvoli og'irlashib boradi. Iztirobga tushgan shoh masjidga borib, u yerda tunab qoladi. Tushida bir piri murshidni ko'radi. Piri murshid unga kanizakni davolay oladigan tabib haqida ma'lumot beradi.

Shoh o'sha tabibni topib, kanizakning oldiga olib keladi. Dono tabib bemor kanizakka razm solib, uning dardi jismoniy emas, balki ishq kasali ekanligini anglaydi. Ilohiy hakim kanizakning qon tomiriga barmog'ini qo'yib, undan ona shahri, hamshaharlari, ko'ngliga yaqin kishilar haqida so'ray boshlaydi. Tabibning kanizak qo'l tomirini tutgan holatda savollar berishdan muddaosi hikoya jarayonida qay holatda tomir urushida o'zgarish sodir bo'lishini bilib olish edi. Tabib kanizakdan ona shahrini tark etganidan so'ng yashagan shaharlari haqida so'raydi. Kanizak shaharlar nomini tilga olar ekan, uning na rang-ro'yida, na tomir zarbida hech qanday o'zgarish sezilmaydi. Lekin *Samarqand* nomi tilga olinganda, tomir zarblari shiddatli tusga kiradi, yuzlari qizarib ketadi – kanizak samarqandlik bir zargarga qattiq oshiq edi. Rumiylar Samarqand shahrini tilga olar ekan, uni qand – totli shahar deb ta'riflaydi:

Nabzi u bar xonu xud bud begazand,

To bipursid az Samarqandi chu qand [9. 20].

(Mazmuni: To qand kabi totli Samarqand tilga olinmaguncha, qizning ahvolidagi o'zgarish bo'lmadi).

Nabz jasbu ro'y surxu zard shud,

K-az Samarqandii zargar fard shud [9. 20].

(Mazmuni: Samarqandlik zargar eslangan onda uning tomirida jazba sodir bo'ldi, yuzlari qizardi).

Shoh Samarqandga odam yuboradi. Kanizak oshiq bo'lgan zargar Samarqandning Saripul guzari, G'otfar mahallasidan edi:

Guft: "Go'y o' kadam andar guzar?,

U "Saripul guft va ko'y G'otfar. [9. 20]

Rumiylarning mahalla va ko'cha nomlarini bu qadar aniqlik bilan tilga olishi uning bu shaharni yaxshi bilganidan darak beradi.

Asarning 6-daftarida Termiz podshosi sayyidning muhim bir ish bilan o'z fuqarolaridan birini Samarqandga borishga undagani haqida bo'lib, podshohning qiziqchisi (masxaraboz) Dalhaq buni qishloqda ekanida eshitgani va zudlik bilan podshoh huzuriga yetib kelgani bayon qilinadi. Garchi bu hikoyatda Samarqand shunchaki jug'rofiy nom sifatida keltirilgan, podshohning Samarqandda qanday ishi borligi aytilmagan va shorihlar tomonidan majoziy ma'no kasb etuvchi hikoya sifatida sharhlangan bo'lsa ham, bizningcha, bu o'rinda Samarqand nomi Rumiylar tomonidan tasodifan keltirilmagan. Samarqand Rumiylar uchun armon shahri hamdir. U bolaligi o'tgan bu shaharni umrining oxirigacha sog'inib o'tadi.

Shuningdek, "Masnaviy"ning boshqa daftarlarida ham Samarqand ta'rifi keltirilgan baytlarni uchratamiz. Xususan, asarning 3-daftarida Samarqand qand shahri sifatida tilga olinadi. Rumiylar ko'ra, haqiqiy qand, ya'ni eng totli qand Samarqanddadir:

Dar Samarqand ast qand, ammo labash

Az Buxoro yoft, v-on shud mazhabash [9. 314].

(Mazmuni: Qand Samarqandda edi, lekin labi uni Buxorodan topdi).

To'rtinchi daftarda esa Samarqand Damashq bilan birga tasvirlanib, bu ikki shaharning yashnashi ishqqa bog'liq holda talqin qilinadi:

Jam' boyad kard ajzoro ba ishq

To shaviy xush chun Samarqand-u Dimishq [9. 426]

(Mazmuni: Agar ishq barcha a'zolari bir joyga yig'sa, Samarqand va Damashq kabi yashnagaysan).

Quyidagi ruboiyda Mavlononing Samarqandga muhabbati alohida ifodalanganini ko'rish mumkin:

Ishqat sanamo chi dilbariho kardi

Dar kushtani banda sohiriho kardi.

Baxshi hama ishqat ba Samarqand, dilam

Ogoh nai chi kofiriho kardi [18].

(Mazmuni:

Ey sanam, ishqing bilan qanday go'zalliklar qilding?

Meni o'ldirishda jodugarliklar qilding.

Ey ko'ngil, butun muhabbatingni Samarqandga berib

Bilmaysanki, qanday kofirliklar qilding).

Rumiy g'azalidan olingan quyidagi baytda ham Samarqand muhabbat shahri sifatida talqin qilinadi:

To zi Quniya bitobad nuri ishq

To Samarqand-u Buxoro soate... [19].

(Mazmuni: Ishq nuri Qo'nyodan chiqib, Samarqand-u Buxoroga bir lahzada yetsin).

Samarqandlik olim va shoir Hayot Ne'mat o'zining "Mavlaviy asarlaridagi xalq og'zaki ijodiga oid so'zlar va ifodalar lug'ati" kitobida Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" asari va she'rlaridagi ibora, maqol va masallarni o'rganish asnosida "Mavlononing she'r tili bugungi Samarqand tojiklari tiliga o'xshashdir" degan xulosaga keladi. Unga ko'ra, Mavlono tilining sarchashmalari hozir ham Samarqand va Zarafshon vodiysi aholisi foydalanadigan tojikcha-forscha so'zlarga borib taqaladiki, ularning aksariyati shoir she'rlarida keng qo'llangan. Masalan, *sho'rbo*, *tunuk*, *yaxniy*, *pocha* (taom nomlari), *nag'z*, *ganda*, (yaxshi, yomon – sifatlar), *xunuk* (fasl), *kurta* (libos), *karru far* (xislat) va boshqalar.

Shuningdek, olimning ta'kidlashicha, Rumiy asarlari orasida faqat Samarqand va Panjakentda iste'molda bo'lgan shunday so'zlar borki, ular boshqa hududlarda juda kam qo'llaniladi. Masalan, *kalkala* so'zi endi boshlanayotgan og'riq; *kaftor* – kaptarning shevadagi shakli; *kosales* – himmati past, ochko'z, tilanchi; *levulak* – qo'lning kichik barmog'i; jimjiloq, *lo'ki* – to'rt oyoqlab yuradigan kishi va boshqalar.

Muallif Mavlono she'rlarida uchraydigan xalq ifodalarini teran tahlil qilish asnosida ayrim so'zlar adabiy forsiy tilda boshqa ma'noni, jonli xalq tilida boshqa

ma'noni (Rumiy qo'llagan ma'noni) ifodalashiga diqqat qaratadi. Masalan, “tamanno” — adabiy tilda “orzu”, “umid” ma'nosida, lekin Samarqand shevasida “ishva, noz” ma'nosida qo'llanadi; “battol” — adabiy tilda “bekorchi”, lekin xalq tilida “buzg'unchi, noto'g'ri ish qiluvchi” ma'nosini ifodalaydi. “Mutahham” — adabiy tilda “tuhmatchi”, lekin shevalarda “gunohkor, tili qisqa” ma'nosida qo'llanadi [15]. Bularning barchasi Jaloliddin Rumiy Samarqandda ma'lum muddat yashaganligi va uning tilidan yaxshi xabardor bo'lganligi bilan bog'liq taxminlarni kuchaytiradi.

Demak, ko'rinadiki, Samarqand shahri mavlono Rumiy hayoti va ijodiy faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning asarlarida bu shahar sog'inch, armon va muhabbat ramzi sifatida talqin etilgan.

Alisher Navoiy asarlarida Samarqand tasviri

Samarqand shahri Alisher Navoiyning hayoti va adabiy faoliyatida ham muhim o'rin egallagan shaharlardandir. Navoiy XV asrning 60-yillarida Samarqandda yashagan va u yerda Fazlulloh Abullays Samarqandiy kabi yirik olimlar huzurida saboq olgan. Ko'plab shoirlar, ilm ahllari bilan tanishgan. Keyinchalik shoir “Majolis un-nafois” tazkirasining oltinchi majlisida 30 ga yaqin samarqandlik ijodkorlar haqida ma'lumot beradi [3]. Navoiyning tarixiy asarlaridan bo'lmish “Tarixi muluki Ajam”da keltirilishicha, Samarqand qo'rg'oni Kayoniylar hukmdori Gushtosp zamonida bunyod etilgan: *Va Gushtosp zamon osoridin Samarqand qo'rg'oni va devorikim, Eron va Turon orasig'a tortilibdur* [5. 211].

“Siroj ul-muslimiyn” asarida Samarqand shahri go'zallik va huzurda jannatga qiyoslanadi: *Ki nuzhat ichradur firdavsmonand* [4. 275]. Imom Buxoriy, Imom Ahmad va Imom Ibn Hibbon rivoyat qilgan hadisga ko'ra, Payg'ambarimiz (s.a.v.) firdavs jannati haqida gapirganlarida, uni “jannatning o'rtasida va jannatning eng tepasida joylashgan, uning ustida Rahmonning arshi bor. Undan jannat daryolari oqib chiqadi» deb ta'riflaganlar. Demak, Navoiy Samarqand shahrini ana shunday yuksak maqom, ya'ni firdavs jannatiga qiyoslayapti.

“Hayrat ul-abror”da Navoiy o'z ona shahri Hirotni go'zallik va muhtashamlik bobida Samarqand va Misrga tenglashtiradi:

*Misr-u Samarqand ne monand anga,
Zimnida yuz Misr-u Samarqand anga* [1. 313].

Ta'kidlash joizki, Samarqand so'zi Navoiy ijodida ikki ma'noda – shahar hamda jug'rofiy mintaqa (Movarounnahrning sinonimi) ma'nosida qo'llanilgan. Xususan, “Saddi Iskandariy”dostonining 35-bobida Samarqand Movarounnnahr bilan bog'liq holda talqin qilinib, unga *bemonand*, ya'ni o'xshashi yo'q shahar deb ta'rif beriladi va Samarqandning Iskandar tomonidan barpo qilinish jarayoni tasvirlanadi:

*Yana kishvare ko'rdi firdavsvash,
Havo-u suyi misli firdavs xush.*

*Latofat aro ravzadin bahr anga,
Vale ism o'lub Movarunnahr anga...*

*Aning yonida shahr qildi bino
Ki, o'lturmasun anga gardi fano.*

*Sikandar otodi Samarqand ani,
Samarqandi firdavsmonand ani... [2. 238-239]*

Xulosa

Samarqand dunyoning eng ko'ha shaharlaridan biri bo'lib, uning tarixi 2750 yilga borib taqaladi. Samarqand juda ko'p allomalar, ijodkorlar, olimlarni o'ziga maftun etgan, ta'rifi turli tarixiy va adabiy manbalarda, buyuk ijodkorlarning mashhur asarlarida keltirilgan shahardir. Mavlono Jaloliddin Rumiyning hayoti va ijodiy faoliyatida Samarqand shahri alohida ahamiyatga ega bo'lib, uning bolaligi ma'lum muddat shu shaharda o'tgan. Rumiyo'zining "Masnaviyi ma'naviy" asari va "Devon"idan o'rin olgan g'azal va ruboiylarida Samarqandni alohida muhabbat bilan tasvirlaydi. Samarqand Rumiyo uchun muhabbat, armon va va sog'inch ramzi bo'lib, mavlono asarlarida bu shahar "Samarqandi qand" – totli Samarqand nomi bilan keltiriladi.

Alisher Navoiyning hayot va faoliyatida ham Samarqand muhim o'rin egallagan shaharlardan bo'lib, Navoiy XV asrning 60-yillarida Samarqandda yashagan va u yerda yirik olimlar huzurida saboq olgan, ko'plab shoirlar, fozillar va ilm ahli bilan tanishgan. Alisher Navoiy ijodida Samarqand tasviri ijodkorning "Tarixi muluki Ajam", "Hayrat ul-abror", "Saddi Iskandariy" asarlari bilan bog'liq holda talqin qilinib, Navoiy Samarqandni firdavsmonand – jannatmisol shahar deb ta'riflaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброп. МАТ. 20 томлик. Т. 7. – Тошкент: Фан, 1991.
 2. Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ. 20 томлик. Т. 11. – Тошкент: Фан, 1993.
 3. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. Т.13– Тошкент: Фан, 1997.
 4. Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. МАТ. 20 томлик. Т. 16. – Тошкент: Фан, 2000.
 5. Алишер Навоий.Тарихи мулуки Ажам. МАТ. 20 томлик. Т. 16. – Тошкент: Фан, 2000.
- Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-жилд. /Масъул муҳаррир
Ш.Сироҷиддинов. – Тошкент: Sharq НМИУ, 2016.
6. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1990.
 7. Восифий Зайнуддин. Бадоеъу-л-вақоеъ. – Душанбе: Адиб, 2017.
 8. Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ – Румӣ. Маснавии маънавӣ. – Техрон: Нашри замон, 2001.

9. Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс ул-луғат. Иборат аз се ҷилд. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1988.
10. Румий Жалолиддин. Маънавий Маснавий: Куллийёт. Ж.1. К.1 (Таржима шарҳи билан; таржимон А. Маҳкам). – Т.: Шарқ, 1999.
11. Румий Мавлоно Жалолиддин. Маснавийи маънавий (Форсӣдан Ж. Камол таржимаси). – Т.: Meriyus, 2010.
12. Румий Жалолиддин. Маънавий маснавий. 1-6-китоблар (Форсӣдан О. Икром таржимаси). – Т.: Oydin, 2022.
13. Шарифова Г.Ҳ. Густариши забони Мавлоноӣ Рум аз Самарқанд то Қўня. (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ таҳти унвони «Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ – фахру мубоҳоти миллат». Данғара 27 – 28 апрели соли 2023) – Бохтар: Маҳин, 2023.
14. Ҳаёт Неъматӣ Самарқандӣ. Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлавӣ. – Душанбе: Адиб, 2017.
15. <https://www.samdu.uz/cy/news/33503>
16. <http://old.muslim.uz/index.php/rus/stati/item/36603-dzhalaleddin-rumi-i-samarkand>
17. <https://ganjoor.net/moulavi/shams/robaeesh/sh1905>
18. <https://ganjoor.net/moulavi/shams/ghazalsh/sh2905>

Sulaymonov Isroil,
 filologiya fanlari doktori, professor,
 O'zbekiston

ALISHER NAVOIY IJODIGA IZDOSHLIK VA IJODIY O'ZIGA XOSLIK MASALASI

Annotatsiya: mazkur maqolada XIX asr Qo'qon adabiy muhitida yashab ijod etgan sohibidevon shoir Qoriy Ho'qandiy ijodida mumtoz adabiy an'analar takomili, salafalarga, xususan Alisher Navoiyga izdoshlik hamda ijodiy o'ziga xoslik masalalari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: adabiy ta'sir, izdoshlik masalasi, Alisher Navoiy, Qoriy Ho'qandiy, mumtoz an'analar.

Abstract: The article examines the development of classical literary traditions, commitment to predecessors, in particular Alisher Navoi, and creative originality in the work of the poet Qori Khokandi, who lived and worked in the literary environment of Kokand in the 19th century.

Keywords: literary influence, question of continuity, Alisher Navoi, Qori Khokandi, classical traditions.

Ma'lumki, mumtoz adabiyotimizning tadrijiy davomi va tarkibiy qismi sanalgan XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi Qo'qon adabiy muhiti xalqimiz badiiy tafakkuri tarixida muhim bosqich hisoblanadi. Asr boshlarida devon

tuzish, tazkiranavislik, nazirago'ylik, zullisonaynlik, muvashshah bitish kabi an'analar badiiy ijodda yetakchilik qilgan bo'lsa, uning ikkinchi yarmida ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib qiluvchi asarlar kurtak yoza boshladi. XX asr boshlariga kelib, yangi mavzu va janrdagi asarlarning shakllanishi bilan birga diniy-tasavvufiy ruhda asarlar yaratish kabi adabiy an'analar muvaffaqiyatli davom ettirildi.

Ushbu davrda keng tarqalgan mumtoz an'analardan biri devon tuzish edi. XX asr boshlarida ijod qilgan ko'plab shoirlar mumtoz she'riyat an'alaridan chekinayotgan bir davrda Qoriy Xo'qandiy (1828-1906 yy)ning o'z she'rlarini to'plab, devon tuzgani va shu tariqa bu an'anani muvaffaqiyat bilan davom ettirgani alohida e'tiborga molik. Devondan shoirning, asosan, turkiy, qisman tojik tilida (13 ta muxammas) bitgan she'rlari o'rin olgan. Qoriy o'zbek va tojik tillarida ijod qilgan zullisonayn shoir. Zullisonaynlik ham o'sha davrda keng tus olgan adabiy an'analardan biri sanaladi. Qoriy devoni, an'anaviy tartibga ko'ra, hamd bilan boshlangan, undan so'ng na't, munojot kabi she'rlar joylashtirilgan. E'tiborli jihati shundaki, Qoriy ijodida an'ana va adabiy ta'sir masalasining muhim ko'rinishlaridan biri nazirago'ylikning quyidagi ikki ko'rinishida namoyon bo'lgan:

- 1) o'zidan oldin o'tgan ustoz shoirlarning ta'siri;
- 2) zamondosh shoirlarning ta'siri.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi madrasa ta'limi, ayniqsa, uning adabiy dasturi Nizomiy, Dehlaviy, Lutfiy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy ijodini o'rganishga qaratilganidan kelib chiqsak, ravshan bo'ladiki, Qoriy ham ustoz shoirlar ijodidan nafaqat ta'sirlangan, balki ular she'riyatiga ergashib, asarlaridan ilhomlanib, bir qancha she'rlar bitgan. Albatta, ta'sir, hayajon, ruhiy ko'tarinkilik, u yoki bu fikr mustabidligini uyg'otishi tabiiy hol. Biroq Qoriy butunlay ta'sir qaramligida qolib ketmaydi. Bunga uning iste'dodi yo'l qo'ymaydi. «Odatda talantli shoir o'z adabiy faoliyatining shakllanish bosqichida ilg'or an'analarga yo'nalish nuqta sifatida qarab, ularni doimo diqqat markazida tutadi va shaxsiy uslubi, ovozining kamolotga yetishida zarur bosqich deb qaraydi, unga harakatdagi narsa o'laroq ijodiy yondashadi. Chunki to'la ma'nodagi an'ana hamma vaqt o'z ichiga yangilik yaratish (novatorlik) g'oyasini oladi»³⁴.

Qoriy iste'dodli shoir sifatida adabiy an'analarni davom ettirishda o'z ovozi bilan ishtirok etadi. Zero, boshqacha bo'lishi ham mumkin emas edi. Chunki XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Qo'qon adabiy muhiti vakillari ijodida Alisher Navoiy she'riyatiga ergashish va undan ta'sirlanib she'rlar bitish orqali o'z ijodi poydevorini mustahkamlash, so'z san'atini puxta egallash maktabi shakllangan edi. Shu bois, bu davrning ko'zga ko'ringan shoirlari – Muqimiy, Muhyi, Muhayyir, Zoriy, Furqat, Haziniylar ham Navoiy ijodi ta'sirida kamol topib, so'ng o'z yo'llarini yaratgan shoirlar sirasiga kiradi. Fikrlarimiz isboti sifatida ayrim misollarga e'tibor qaratamiz:

Navoiy:

Gar bahor el topsa bo'standin gulu rayhon isi,

³⁴Юнусов М. Алишер Навоий бадий анъана ва янгилик яратиш тўғрисида. Адабий мерос. 2 томлик, иккинчи том. –Тошкент: Фан, 1968.– 102 б

Kelur ul rayhon ila guldin manga hijron isi.

Mazmuni: Bahor faslida odamlar bog'u bo'stondan gul va rayhonlarning xushbo'y hidlarini topsa, mening dimog'im esa, bu gulu rayhonlardan faqatgina hijron hidini tuyadi, xolos. Shoir dimog'iga xushbo'ylik o'rniga hijron hidining yetishini, gul umrining nihoyatda qisqa ekanligi bilan izohlash lozim.

Menki bir guldin jahon bog'ida bo'e topmadim,

Naylayin, qilsa muattar dahrni bo'ston isi...

Butun olamni gullarning xushbo'y hidi tutgan bo'lsa-da, men ulardan o'zim istagan gulning hidini topa olmadim.

Qaydakim jonbaxsh la'lidin Masihoso kalom –

Surdi, ul yerdin kelur yuz qarndin so'ng jon isi.

Qaerdaki, yorning Masih kabi jonbaxsh lablari takallum qilsa, o'sha yerdan yuz asrdan so'ng ham jon, ya'ni tiriklik isi kelaveradi:

Jon isi tutdi jahonni, men borurmen ko'yiga,

Kim, tilar el jon isi, men istaram jonon isi.

Shu baytda Navoiyning asl maqsadi oydinlashadi. Butun dunyo jon isi bilan to'ldi. Navoiyning esa u bilan ishi yo'q. Chunki Navoiyga bashariyat orzu qilgandek, jon isi emas, balki jononning (yorning) visoli kerak.

Chun Navoiyg'a kelur hijron isi har dam, ne sud,

Gar bahor el topsa bo'stondin gulu rayhon isi³⁵.

Navoiy g'azal matla'sidagi hijron bilan bog'liq fikrini butun g'azal davomida isbotlab, uni maqta'da yanada kuchliroq ohangda takrorlaydi. Xullas, shoirning istagi elning istagidan ancha farq qiladi.

Furqat:

Elga keldi to bahor ayyomi gar bo'ston isi,

Yor ko'yidin kelur menga guli rizvon isi.

Gul isin istab hamisha bormog'um, ahboblar,

Yetkurur har dam mashoming'a sabo jonon isi³⁶.

Ana shu ikki baytdan ham ma'lum bo'ladiki, Furqat ushbu nazirada Navoiy tanlagan vaznni, qofiya va radifni aynan saqlagan. Xuddi shu tariqa Navoiyning mazkur g'azaliga Qoriy ham nazira bog'lagan:

Nogahon keldi mashoming'a sahar rayhon isi,

Dema rayhon ul muattar aylagon jonon isi.

Navoiy g'azalida rayhon va jonon so'zlari ma'no jihatidan jiddiy farqlangan edi. Qoriyda esa, rayhon isi so'z birikmasi jonondan xabar beruvchi bir vosita sifatida tasvirlangan.

Qoriy g'azalining quyidagi baytida tasvirlanishicha, gulning vasliga yetish, xursand bo'lish xayoli bilan xushxon bulbul kechalar ohu afg'on tortadi:

Gul xayolidurki afg'on aylagaylar kechalar,

Andalibi xushnavo go'yo olib xandon isi³⁷.

³⁵Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўйигирма томлик, бешинчи том. Ҳазойинул маоний. Бадоеъ ул-васат. – Тошкент: Фан, 1990. – 421-422 б.

³⁶Фурқат. Танланган асарлар. Икки томлик (нашрга тайёрловчи Холид Расул). – Тошкент: Бадий адабиёт, 1959. – 103 б.

³⁷Қорий. Девони Қорий. Самарқанд Давлат музейи, инв. № 5512 / 327. – Б. 186.

«Mening ko'zlarim yorning la'l rang lablari xayolida qonli yosh to'kadi, ohim otashiga har zamon suzon (kuyuk) hidlari yetadi», deya davom etadi shoir:

Ko'zlarim la'li xayolida to'kar surxoblar,
Otashi ohimga yetur har zamon so'zon isi.

Keyingi baytda shoir ishq tashrif buyuradigan qalbning, avvalo, nihoyatda pok bo'lishi lozimligini uqtiradi: «Pokiza supurgi bilan qalb uyini shunday tozalaginki, – deydi shoir, – u go'yo oina kabi yarqirasin, shoyad tong shamoli bu yerga (qalbg) mehmon (ishq) isini yetkarsa»:

Pok jorub ila dil tobsun safo oinavor,
Shoyad ul bodi sabo yetkursa bir mehmon isi.

«Yor ko'z qorachig'ining asosiy ishi tezlik bilan oshiq jonini olishdan iborat bo'ldi, ey sho'x (yor), o'z oshiqlaringga rahm qil, aks holda butun olam qon isi bilan to'ladi», – deyiladi navbatdagi baytda:

Bo'ldi mardum ishlari cholok jon olmaq uchun,
Rahm qil, ey sho'x, olamni tutubdur qon isi.

Quyidagi misralarda aytilishicha, bir nomehribon sanam lirik qahramon qalbiga jarohat yetkazdi, u kiprigi xanjarlari bilan oshiqlarini qurbon qiladi:

Bir buti nomehribon soldi diling'a raxnalar,
Xanjari mujgonlaridin jon olur qurbon isi.

Shoir mana bu baytda bevosita Parvardigori olamga munojot etmoqda: «Ey saxovatli shoh, mendan o'z lutfu ehsoningni darig' tutma, jon berar vaqtimda esa, dimog'imga jannating hidlarini yetkaz»:

Lutfi ehsoning darig' etma karamlig' shohsan,
Jon berur vaqti mashoming'a ketur rayhon isi.

Munojot ruhi keyingi satrlarda ham davom etadi: «Parvardigor zikri bilan qalbing bog'ini obod qil, ko'ngling esa gul kabi ochilsin va unda iymon barqaror o'rnashsin»:

Zikri Haq birla chunon sarsabz qil bog'i diling,
Gul-gul ochilsun ko'ngul topsun qaror iymon isi.

Quyidagi bayt orqali shoir kishilarni hushyorlikka, o'zini va foniy dunyoning asl mohiyatini anglab yetishga chaqiradi. Inson g'aflat ichra yashamasligi lozim. Kimki g'aflat uyqusini o'z vaqtida harom qilmasa, u kishi o'z umrining nihoyalanib borayotganini ham anglamay qoladi:

O'tti g'aflatdin ko'z ochmay qilmadi uyqu harom,
Oqibat ranjurlikdin keldi qabriston isi.

Maqta'da lirik qahramon bir musulmon banda sifatida xulosa qiladi: «Agar Yaratgan jon chiqar vaqtida o'z rahmati bulutidan Qur'on islarini yog'dirib tursa, Qoriy uchun bunday martaba shohlik maqomidan ham balandroqdir»

Vaqt rixlatdur, Qoriy, shohdin kam bo'lmag'ay,
Abri rahmatdin to'kub keltursa Haq Qur'on isi.

Navoiyning mazkur g'azali 5 baytdan iborat bo'lib, Qoriy unga 10 bayt hajmida nazira bog'lagan. G'azallar bir-biriga nafaqat shaklan, balki mazmunan ham o'zaro hamohang bo'lsa-da, ammo ularning har biri o'ziga xos originallikka ega.

Ma'lumki, ta'sir – shiddatli va davomli jarayon. Sharq mumtoz adabiyoti bunday jarayonning izchilligini saqlab qolish uchun: tatabbu', nazira kabi she'riy ergashmalarni (usullarni) joriy qilgan. Bu istilohlarga berilgan izohlar ham fikrimizga hamohang keladi: «... Bir shoirning manzum bir asariga, xususan, g'azaliga boshqa bir shoirning ayni vazn, qofiya hamda radifda yozgan o'xshatma she'ridir. Nazirani «tanzir» deb ham ataydilar»³⁸. Boshqa bir mulohaza: «Nazirani taqlid deb qarash to'g'ri bo'lmaydi, chunki bu hodisaning asl mohiyati taqlidchilikda emas, balki shoir tomonidan temaga kiritilgan yangilikdadir»³⁹. Ushbu fikrlardan anglashiladiki, ta'sir nazira bitish asosida o'xshatmaga aylanadi, biroq o'xshatma doirasidan chiqib, shoir mahoratini ko'rsatuvchi, uning novatorona yondashuvini ifodalovchi omilga aylanadi. Nazarimizda, Qoriyning Navoiy g'azaliga yozgan ushbu nazirasi qarashlarimizning to'g'riligini yana bir karra tasdiqlaydi:

Navoiy:

Gar tanimda zohir o'lmish dog'i hijron har taraf,
Jonda xud yuz oncha bordur dog'i pinhon har taraf.
Ishq sahrosida menmen soyir andoqkim quyun,
Dema sargardon kezar Majnuni hayron har taraf⁴⁰.

Qoriy:

Ishqdin tiyri balo boshimg'a boron har taraf,
Juyilar sangi malomat zaxmidin qon har taraf.
Iqdi shabnamdur va yo kim terlamish ruxsorasi,
Safha uzra dona-dona durri g'alton har taraf⁴¹.

Qiyoslash asnosida Qoriy g'azalidagi qofiyadosh so'zlar (boron, qon, g'alton, xonavayron, ton, turkiston, tobon, obi hayvon, guliston, to'fon, ozgon, farovon)ning Navoiy g'azalidagi qofiyadosh so'zlar (hijron, pinhon, hayron, qon, paykon, mujgon, nayson, javlon, obi hayvon, afg'on)ga naqadar hamohang ekanini ko'rish mumkin. Lekin Navoiy g'azali yo'lchi yulduz, unga parvonalik esa erkin harakatlanishni talab etadi. Shuning uchun ham Qoriy ijodida Navoiyga xos ohang, garmoniya, dinamika, kompozitsiya saqlab qolingani bo'lsa-da, harakatlanuvchi so'zlar va ular yaratayotgan poetik manzara mutlaqo boshqacha ko'rinish olgan.

Qoriyning Alisher Navoiy ijodi ta'sirida yaratilgan boshqa bir g'azalida esa qofiya va radiflarning aynan saqlanganligiga guvoh bo'lamiz:

Navoiy:

Ey, o'lukni tirguzur chog'da surub durbor lafz,
Dam-badam zohir qilib lutfung Masih osor lafz.
Qadding ul naxliki, bori gavhari alfoz erur,
Olloh-olloh, ne qadi ra'novu gavharbor lafz .

Qoriy:

To fasohat birla qildi elga shakkarbor lafz,
Do'stu dushman barchasiga bo'ldi xush guftor lafz.

³⁸Орзибеков Р. Ўзбек лирик шеърини жанрлари. – Тошкент: Фан, 2006. – 39 б.

³⁹Бертельс Е. Э. Роман об Александре. М. – Л., 1948. – 115 с.

⁴⁰Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, бешинчи том. Хазойинул маоний. Бадоеъ ул-васат. – Тошкент: Фан, 1990. – 222 б.

⁴¹Қорий. Девони Қорий. Самарқанд Давлат музейи, инв. № 5512 / 327. – Б. 105.

Bo'lmas inson ichra mundog' oftobi xovari,
Muncha zebolik bila olamda beozor lafz⁴².

Tabiiyki, Qoriy ijodiy faoliyati davomida ustoz asarlarini qunt bilan o'rgangani, unga ergashib she'rlar bitgani aniq. Lekin shoir lirikasi mavzu va g'oyaviy yo'nalishi jihatidan Navoiydan ko'ra Mashrab she'riyatiga yaqin. Buning sababini uning she'riyatidagi polifoniya Mashrabnikiga o'xshashligi bilan izohlash mumkin. Ayrim urg'u yo'nalishlari, semantik tafovutlardan tashqari – ruhiy mushtaraklik ham mavjud.

Xullas, Qoriy o'z ijodiy faoliyati davomida ustoz salaflar tajribalaridan bahramand bo'lish bilan birga, ularning o'lmas an'alarini muvaffaqiyatli davom ettira olgan iste'dod sohibi, o'z salaflariga ijodiy ergashib, zamondosh shoirlar she'riyatiga katta hurmat bilan qaragan, originallikka intilgan, yangicha qarashlarni dadillik bilan istifoda etgan shoirdir. Uning o'ziga xos uslubi, poetik novatorligi Qo'qon adabiy muhitida e'tibordan chetda qolmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, 5-том. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. – Т.: Фан, 1990. – Б. 421– 422.
2. Бертельс Е. Э. Роман об Александре. М. – Л., 1948. –115 с.
3. Орзибеков Р. Ўзбек лирик шеърляти жанрляри. – Тошкент: Фан, 2006. – 39. Б.
4. Қорий. Девони Қорий. Самарқанд Давлат музейи, инв. № 5512 / 327. – Б. 186.
5. Юнусов М. Алишер Навоий бадий анъана ва янгилик яратиш тўғрисида. Адабий мерос. 2 томлик, иккинчи том. –Тошкент: Фан, 1968. – 10. Б.
6. Фурқат. Танланган асарлар. Икки томлик (нашрга тайёрловчи Холид Расул). – Т.: Бадий адабиёт, 1959. – Б. 103.

Hamroyeva Orzigul,
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti,
filologiya fanlari doktori, professor

NAVOIY QOFIYASINING TAQTI' IMKONIYATLARI

Annotatsiya: Alisher Navoiy poetik mahorati, poetik uslubining mukammalligini ta'minlovchi bir qancha unsurlar mavjudki, bu unsurlar vazn, qofiya va badiiyat masalasida yaqqol namoyon bo'ladi. Shoir lirikasining qofiya imkoniyatlari umumiy jihatdan tadqiq etilgan bo'lib, qofiyaning taqti' imkoniyati, qofiyaning tarkibiy tuzilishi jihatdan tadqiqi yetarlicha amalga oshirilmagan. Maqolada bu borada kichik tadqiqot olib boriladi.

⁴²Қорий. Девони Қорий. Самарқанд Давлат музейи, инв. № 5512 / 327. – Б. 67.

Annotation: There are a number of elements that ensure the poetic mastery and perfection of Alisher Navoi's poetic style, which are clearly manifested in the issues of meter, rhyme, and art. The poetic possibilities of the poet's lyrics have been studied in general terms, but the study of the rhythmic possibilities of rhyme and the structural structure of rhyme has not been sufficiently carried out. The article conducts a brief study in this regard.

Kalit so'zlar: qofiya, mutakovis, mutarokib, mutadorik, mutavotir, mutarodif.

Keywords: rhyme, mutakovis, mutarokib, mutadorik, mutavotir, mutarodif.

Mumtoz poetikaga oid risolalarda qofiyaning bir qancha turlari keltirilish barobarida eng asosiy turlardan biri sifatida qofiyaning tarkibiga (taqti') ko'ra turi alohida izohlanadi. Qofiya harflarining ishtiroki va shu asosda yuzaga keluvchi qofiya turlari alohida tur sifatida emas, qofiya harflari tarkibida izohlanadi. Biroq mumtoz qofiyaning aruz bilan bog'lab turuvchi turlari qofiyaning asosiy turi sifatida arab, fors va turkiy tildagi risolalarda alohida izohlangan va qofiya ilmidagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Arab va ajam shoirlari qofiyadosh so'zlar tarkibidagi sukunli va mutaharrik harflarning joylashish o'rniga qarab qofiyaning alohida turlarga ajratganlar. Qofiyadosh so'zlar bir mutaharrik va bir sokin, ikki mutaharrik yoki uch mutaharrik va bir sokin holatida yoki uch mutaharrik yoki to'rt mutaharrik va bir sokin holatida bo'lishi mumkin. Qofiyadosh so'zlardagi bu qismlar turlicha bo'lishi mumkin. Qofiyadosh so'z tarkibidagi sokin va mutaharrik harflarning miqdori qofiyaning qismlari, ba'zi manbalarda taqti'lari jihatiga ko'ra ajratiladi. Shu nuqtai nazardan bu qofiya turlari vazn bilan o'zaro uyg'un holatda taqdim etiladi. Arab olimlari tomonidan qofiya qism(taqti')lari tarkibiga ko'ra 5 turga ajratilgan holda o'rganilgan.

1. Mutakovis
2. Mutarokib
3. Mutadorik
4. Mutavotir
5. Mutarodif

Mumtoz qofiyaga oid risolalarning deyarli barchasida qofiyaning besh turi izohlanadi. Faqat Ahmad Taroziy fors shuarosi tomonidan qo'shilgan 3 tur izohini ham keltiradi.

1. Mutavosiy
2. Mutarojoh
3. Mutazoyid

Qofiyaning bu turi aruz vazni bilan uyg'un holda tadqiq etiladi. Misra so'ngidagi sabab, vatad va fosilaning ishtiroki qofiyadosh so'zlar qismlarini tashkil qiladi. Sabab, vatad, fosila ishtirok etgan qismlar qofiya turlari bilan birga vazniy holatini ham belgilab beradi.

Navoiy lirikasida qofiyaning taqti' e'tiboriga ko'ra turlari qofiya mukammaligini ta'minlovchi asosiy unsur sifatida vazn bilan uyg'un holda keltirilganki, bu shoirning bu ikki ilm bilimdoni ekanligini ko'rsatadi.

1. **Mutavotir** (“paydar-pay”, “ketma-ket”). Bu qofiya turida qofiyadosh soʻzdagi raviy sokin holatda yakunlanadi, raviydan oldingi harf mutaharrik holatda boʻladi. Yaʼni sababi xafif⁴³dan iborat boʻladi, faʼ (-)vaznida boʻladi. *Axtar* – *anbar* qofiyadosh soʻzlarning oxirgi boʻgʻini, ohangdorlikni taʼminlab turgan qismi bir mutaharrik va bir sokin harfdan iborat.

Laʼling ul oʻtki, koʻngul mijmar anga,
Yo koʻngul durju labing gavhar anga.
Gʻamidin ayru emonkim, tutmish
Uns bu xotiri gʻamparvar anga.

Ushbu baytdagi qofiyadosh soʻzlar: *mijmar*, *gavhar*, *gʻamparvar* soʻzlari tarkibida eʼtibor qilinadigan boʻlsa, soʻzlar bir mutaharrik va bir sokin harfdan tashkil topgan, faʼ (-)vaznida yozilgan. Bunday qofiya turi mutavotir qofiya turi sanaladi.

Savodi xoli aning laʼli ruhparvar aro,
Magarki murcha nisfi uzuldi shakkar aro.
Koʻngulda nuqtai xoling xayoli toʻsh-toʻshdin,
Yogʻin asarlaridur nuqta-nuqta axgar aro.
Yoki
Ishq har dam koʻngluma bir oʻzga mehnat kelturur,
Hajr har soat boshimgʻa oʻzga shiddat kelturur.
Doʻzax oʻtidin ajal dogʻi keturmas oncha soʻz
Kim, gʻam oʻtidin ichimga dogʻi furqat kelturur.

2. **Mutarodif** (“bir-birining maʼnodoshi”, “ridfli”). Bu qofiyaning oʻziga xos xususiyati shundaki, qofiya qismlari mutaharrik harfdan soʻng ikki sokin harfning kelishidan tashkil topadi. “Funun ul-balogʻa”da sababi mutavassit (~) bu qofiya turini shakllantirishi aytiladi. Atoulloh Husayniy “Risolayi qofiya” asarida sodda uslubda tushuntiradi: ikki harfning yonma-yon kelishi mutarodif qofiya turiga asos boʻladi. *Muxtor* – *agʻyor* qofiyadosh soʻzlari tarkibiga eʼtibor qilinsa, “alif” va raviy – “ro” harfi sokin holatida turibdi.

Necha koʻnglum pora boʻlsa, rahm qilmas yor anga,
Necha bagʻrim boʻlsa qon, boqmas dame dildor anga.
Bir yuguruk tifi erur kirpiklarim ichinda yosh
Kim, yiqilib sonchilibtur har tarafdnn xor anga.

Mutarodif qofiya turi ridf bilan ham bevosita bogʻliq boʻlib, ridfning kelishiga asoslanadi. Agar baytdagi qofiyadosh soʻzlarga eʼtibor qilinsa, soʻzlar tarkibida ridfi asliy ishtirok etgan, bu esa aruz vazni qonuniyatlariga koʻra sababi mutavassitni hosil qilgan, oʻta choʻziq hijo(~)ga asos boʻlgan.

Telba koʻnglum yorasi hadsiz tani uryon aro,
Uyladurkim, yer tutar devonae vayron aro.
Buki, laʼling nuktasi har dam oʻlukni tirguzur,
Kirdi Ruhulloh, magar ul chashmai hayvon aro.

Yoki

⁴³ Juzvlarning uch turidan biri sabab (arqon) deb nomlanib, uning yengil (sababi xafif) shakli bir sokin va bir mutaharrik harfdan iborat boʻladi: (-)

Ul ko'y qasdi etmisham, ey voiz, ani man' etib
Har dam dema jannat so'zin, so'z solmag'il maqsud aro.
Qochsa Navoiy shayxdin piri mug'on sari, ne ayb
Kim, bor tafovutlar, base, maqbul ila mardud aro.

3. Mutadorik ("etishuvchi", "orqadan kelib qo'shiluvchi", "bir-birini topib olgan", "bir-biriga yaqin"). Bu qofiya turida qofiya qismlari vatadi majmu' (V-), ya'ni ikki mutaharrik harf va bir sokin harfdan iborat bo'ladi. *Muxtasar* – *mo'tabar* va *mumtahan* - *yosuman* qofiyadosh so'zlar yakuni ikki mutaharrik va bir sokin harfdan iborat.

Falak nilufaridin chashmai mehr o'ldi qar paydo,
Yuzungda nildin ul chashma qilmish nilufar paydo.
O'qung ko'nglunga kirgach, qatra qonlar oqti, kim ko'rmish
Nihol andoqki, ani tikkach-o'q bo'lg'ay samar paydo.
Achiq so'z birla bel qatling'a bag'lar, turfaroq bukim,
Nazarda ne o'izdur zohir andin, ne kamar paydo.

Baytlarda qofiyadosh so'zlar sifatida keltirilgan *gar*(o'zidan oldingi o'ldi so'zi bilan birlashgan holda), *nilufar*, *samar*, *kamar* so'zlari vatadi majmu' (V-), ya'ni ikki mutaharrik harf va bir sokin harfdan iborat, bunday qofiya turi qofiyashunoslikda mutadorik qofiya sifatida keltiriladi.
Ul chaman bargi guli shavq hadisig'a varaq,
Sunbuli silsilasi hush jununig'a madad.

Asli bir zot kelib chunki marotibg'a o'tub,
Benihoyat bo'lub ijodu sifot ichra adad.

Birdurur asli adad, kimki haqiqatbindur,
Gar adad yuz tuman o'lsa, tuzatur birga sanad.

Yoki

Fig'onki, hajridin o'ldi o'kush alam bizga,
Tarahhum etmadi ul mehri yo'q sanam bizga.

4. Mutarokib ("bandli", "bog'langan", "otning ustida o'tirmoq"). Mutarokib qofiya qismlari fosilai sug'rodan (VV-) iborat bo'ladi, ya'ni uch mutaharrik va bir sokin harfdan tashkil topgan qofiyadosh so'zlar bir butunlikda qofiyaning mutarokib qofiya turini shakllantiradi.

Jamodateki, junun man'ini manga qilasiz,

V V-

Tosh otibon ne uchun telbalarga qotilasiz?

V V-

Keting, ko'ngul bila jonkim, vidoingiz qildim,
Firoq agar budurur, erta kunni kech qilasiz.

V V-

Firoq vaqtidur, ey ko'zlar, emdi qon yig'lang,
Bilurmusizki, bukun ne kishidin ayrilasiz?

V V-

Yoki

Yo‘qki ul ko‘z qoradur husn**ung aro**, ey qorako‘z,

V V-

Kim, qoshing dag‘i erur asru **qaro**, ey qorako‘z.

V V-

Gar ko‘ngullarni jaloyi vatan istar bo‘lsang,

Yesh tugunlarniyu zulfung**ni tara**, ey qorako‘z.

V V-

Qora nargis ko‘zu gul yuz bila gar sen kebi yo‘q,

Bulbule men kebi yo‘q nag‘**masaro**, ey qorako‘z.

V V-

5. Mutakovis (“mo‘l-ko‘llik”, “ko‘plik”). Mutakovis qismli qofiya turida qofiyadosh so‘zlar tarkibi to‘rt mutaharrik va bir sokin harfdan iborat bo‘ladi, ya‘ni qofiya qismlari fosilai kubro (VVV-)dan tashkil topadi. Navoiy lirik merosi tarkibida qofiyaning bu turiga duch kelinmadi. Shamsiddin Qays Roziy va Abdurahmon Jomiy kabi yirik olimlar ham mutakovis qismli qofiya turi fors she‘riyatida uchramasligini ta‘kidlaydilar.

Ahmad Taroziy ajam fuzalolari tomonidan qofiya qismlarining besh turiga qo‘shimcha uch tur ixtiro qilinganini ta‘kidlab, “Funun ul-balog‘a”da ularni birma-bir izohlaydi. Ahmad Taroziy keltirgan uch qofiya turlarining barchasi qofiya qismlarining oxirgi hijosi o‘ta cho‘ziq ⁴⁴hijo bilan tugallanishiga asoslangan.

1. **Mutavosiy**. Mutavosiy qismli qofiya turi vatadi kasrat (V ~) juzvidan tashkil topadi. Qofiya qismlari ikki mutaharrik va ikki sokin harfdan tashkil topadi.

Sarv kim ko‘rdi aning ustida mohi dil**navoz**,

Oy qachon qildi tulu’ — ostida aning sarv**vinoz**.

Baytda qofiyadoshlik hosil qilgan so‘zlar *dilnavoz*, *sarvinoz* so‘zlarining ikki hijosi vatadi kasratdan tashkil topgan.

Agarchi yo‘q talabingdin dame **qaror** manga,

Irodat emgagidur bu, ne ix**tiyor** manga.

Yoki

Sochsa anjumdin falak boshingg‘a yuz ming dur**ri nob**,

Jolai g‘am, bilki, yog‘durg‘ay bir ofatlig‘ **sahob**.

2. **Mutarojih**. Mutarojih qismli qofiya turi uch mutaharrik va ikki sokin harfdan tashkil topadi. “Funun ul-balog‘a” muallifi Ahmad Taroziy bu mutarojih qofiya turi faulot (VV~) vaznida yozilishini ta‘kidlaydi: *naqshi jahon – boriganron*.

Yana g‘arib gule jonima jafo **qiladur**,

V V~

Yana ajab tikane ko‘nglum ichra **sanchiladur**.

V V~

Yana bir o‘zgacha ishq ikki ilgi zo‘ridin

Bag‘ir bila yuragim bir-biridin **ayriladur**.

V V~

⁴⁴ Ikki sokin harfning yonma-yon kelishi.

Yoki

Orazing ko'zgusimu ter kasratidin **sudadur**

V V~

Yoxud ul oraz suyining aksimu ko'zgudadur?

V V~

Dema ayni nozdin ul ko'z ochilmaydurki, bor

Kofirekim mastlig' ifrotidin **uyqudadur**.

V V~

Mutazoyid. Mutazoyid qismli qofiya turi to'rt mutaharrik va ikki sokin harfning kelishiga asoslanadi, ya'ni failaton (**VVV~**) vaznida yoziladi: *ey shahi jahon – dar dili kason*. Tahlil va tekshiirishlar shuni ko'rsatadiki, qofiyaning bu turi Navoiy lirik merosi tarkibida uchramadi.

Har bir she'r tizimi alohida qonuniyat, lirik janrlar, janrlar tarkibidagi bayt va misralar o'z kompozitsiyasiga ega. Misralar tarkibidagi so'zlar shunchaki shoir tuyg'u va fikrlarining ifodasi emas, she'rshunoslik qonuniyati asosida shoirning mahorati va iste'dodi uyg'unligi mevasi o'laroq yaraladi. Navoiy lirik merosi tarkibidagi har bir bayt va misrada ana shu hodisotni ko'rish mumkin. Misra so'ngida keluvchi ohangdosh so'z – qofiya ham shoirning iste'dodi hamohangligida vazn, badiiyatga yo'g'rilgan ilohiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. TAT.10 jildlik. 1-jild. -T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi. 2013.
2. Alisher Navoiy. Badoye' ul-vasat. TAT. 10 jildlik. 3-jild. -T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi. 2013.
3. Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. TAT. 10 jildlik. 2-jild. -T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi. 2013.
4. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. TAT. 10 jildlik. 4-jild. -T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi. 2013.
5. Хамроева О. Темурийлар дфвридаги поэтикага доир рисолаларда кофия илмининг киёсий тахлили. Монография.-Т: BOOKPRINT, 2022. -Б. 255.
6. Hamroyeva O. Mumtoz qofiyaning nazariy asoslari. O'quv qo'llanma. -T: BOOKPRINT, 2022. -B. 155.
7. Shamsi Qaysi Roziy. Al-Mu'jam fi ma'oyiri ash'oru-l-ajam. - Dushanbe: Adib, 1991. - Sah. 161.
8. Shayx Ahmad Taroziy. Fununu-l-balog'a. - T.: Xazina, 1996.
9. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Fununu-l-balog'a. (Nashrga tayyorlovchi H.Boltaboyev, J.Jo'rayev) -T.: MUMTOZ SO'Z. 2016. -244 s.

G'afforova Ziyoda,

Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti.

NAVOIYNING HAMD VA NA'T QIT'ALARI POETIKASI

Annotatsiya: Maqolada buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" to'plamiga kiritilgan hamd va na't qit'alari poetikasi atroflicha tahlil etiladi. Bunda materialga hamd va na'tlarning umumiy talablaridan kelib chiqqan holda yondashiladi. Shu tariqa shoir hamd va na't qit'alarining miqdori, devonlarda joylashtirilishi xususiyatlari, o'ziga xos poetik jihatlari, ma'naviy-ma'rifiy, islomiy-irfoniy asoslari, asosiy mazmun-mohiyati va tarbiyaviy ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Tayanch tushunchalar: Alloh, Muhammad (s. a. v.), Navoiy, poetika, hamd, na't, qit'a, hadis, mo'jiza.

Аннотация: В данной статье всесторонне анализируются кыт'и хамд и на'т, включенные в четырех томный сборник "Сокровищница мыслей" ("Хазайин ул-маани") великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Навои. В ней автор относится к материалу выходя из основных требований к хамд и на'т. Таким образом показываются число, особенности распределение в диванах, поэтические особенности, духовно-просветительские и исламо-суфийские основы, главный смысл и воспитательные значения кыт'и хамд и на'т поэта.

Ключевые слова : Аллах, Мухаммад (с. а. в.), Навои, поэтика, хамд, на'т, кыт'а, хадис, чудо.

Annotation: This article comprehensively analyzes kyt'i hamd and na't included in the four-volume collection "The Treasury of Thoughts" ("Khazayin ul-maani") by the great Uzbek poet and thinker Alisher Navoi. In it, the author treats the material out of the basic requirements on hamd and na'at. Thus the number, peculiarities of distribution in divans, poetic features, spiritual-educational and Islamo-Sufi bases, main meaning and educational values of the poet's kyt'i hamd and na't are shown.

Keywords: Allah, Muhammad (s.a.w.), Navai, poetics, khamd, na't, kit'a, hadith, miracle.

Buyuk Alisher Navoiy o'zbek tilida bitgan barcha qit'alarini yig'ib, "Xazoyin ul-maoniy" ("XM") to'plamiga kiritgan.

Shoirning lirik merosini janrlar bo'yicha bu to'plamdagi 4 devonga taqsimlashi ham muayyan qonuniyatga bo'ysunadi. Bunda bir necha jiddiy qat'iyatga amal qilingan. Avvalo, jami 2 ming 600 ta g'azal teppa-teng tarzda to'rtga bo'linib, har bir devonga 650 tadan g'azal joylashtirilgan. Qolgan 15 janr orasida ruboiylarni faqat 1-devon bo'lmish "G'aroyib us-sig'ar" ("G'S")ga kiritgan. Boshqa devonlarda ruboiy uchramaydi. Qit'alar, xuddi g'azal kabi, barcha devonlarda uchraydi. Ular ham ma'lum tartib bo'yicha joylashtirilgan.

Shoir o'zbek tilida jami jami 210 qit'a bitgan. Ularni 4 ga bo'lib, devonlarga taqsimlashda ham muayyan qat'iyatga amal qilinadi. 1-devon bo'lmish "G'S", 2-devon bo'lmish "Navodir ush-shabob" ("NSh") va 4-devon bo'lmish "Favoyid ul-kibar" ("FK")da teppa-teng miqdorda, aniqrog'i, 50 tadan qit'a o'rin olgan. "Badoe'

ul-vasat”(“BV”)da esa 60 ta qit’a joylashtirilgan. Shoir, istasa, 2 ta devonga 50 tadan, qolgan 2 tasiga 55 tadan qit’a kiritishi mumkin edi. 3-devonga boshqalaridan 10 ta ko‘p qit’a joylashtirishni ma’qul ko‘rgan. Bunda ham muayyan simmetriya – bor.

Bular – qit’alarni devonlarga taqsimlash bilan bog‘liq jihatlar.

Endi ikkinchi bir masala o‘rtaga tushadi: qit’alarni har bir devonga joylashtirishda ham ketma-ketlik, muayyan qonuniyat bo‘lishi – lozim. Bu – Navoiyning qat’iyati.

Ma’lumki, devon shoirlarning kichik, ya’ni lirik asarlarini alifbodagi harflar ketma-ketligiga asoslangan maxsus tartib bo‘yicha joylashtiradigan to‘plami hisoblanadi. Harflar asosida joylashtirishda o‘sha asarlar, aytaylik, g‘azallarning qofiyasi, radifli bo‘lsa, radifi qaysi harf bilan tugaganiga suyaniladi. Shu tariqa avval “*alif*”, keyin “*be*”, so‘ng “*te*” va hokazo harflar bilan tugagan asarlar berib boriladi.

Avvalo, shuni aytish kerakki, devon tuzishda Navoiy o‘ziga xos yo‘l tutgan. Binobarin, shoirning o‘zi tuzgan birinchi devon – “Badoe’ ul-bidoya”ga yozgan “Debocha”sida bu haqda maxsus fikr yuritilgan: “*Necha nav’ ishkim, munda mar’iy bo’lubturur* (amal qilinibdi – **Z. G’.**), *o’zga davovinda* (devonlarda – **Z. G’.**) *ko’rulmaydurur*”⁴⁵.

Demak, boshqa devonlarda amalda bo‘lmagan ayrim tartib-qoidalarni shoir yangidan joriy etgan. Davomidan o‘qiymiz: “*Avval budurkim, har kishikim devon tartib qilibdurur, o’ttiz ikki harfdinki, xaloyiq iboratida voqi’durur va ulus kitobatida shoyi’, to’rt harfg’a taarruz qilmaydururlar* (ya’ni qofiyasi yo radifi shu to’rt harf bilan tugaydigan g‘azallar bitilmagan bo‘lsa ham, e’tiroz bildirmaydilar – **Z. G’.**). *Chun so’z arusi* (kelini – **Z. G’.**) *nazm haririning matbu’ kisvatin va mavzun xil’atin kiyib, jilva og’oz qilsa, huqqayi yoquti dog’i o’ttuz ikkita gavhardin qachonkim to’rtig’a nuqson voqi’ bo’lsa, muqarrardurkim, jamolig’a andin qusur va kalomig’a andin futur voqi’ bo’lg’usidurur.*

*Sho’xeki, o’kush husnu jamol o’lg’ay anga,
Bir husn yana husni maqol o’lg’ay anga.*

*La’li aro durlarida gar bo’lsa qusur,
So’z derda kerakkim, infiol o’lg’ay anga.*

Bu jihatdin ul to’rt harf gavharlarin dog’i o’zga huruf javohiri silkiga tortib, g’azaliyotni o’ttuz ikki harf tartibi bila murattab qilindi”⁴⁶.

Ma’lum bo‘ldiki, shoirning devon tuzishdagi birinchi yangiligi – arab yozuvi asosida shakllantirilgan forsiy-turkiy alifbodagi to’rt harf “*pe*” (“*p*”), “*chim*” (“*ch*”), “*gof*” (“*g*”), “*je*” (“*gijda*”, “*mija*”dagi “*j*”) sinfiga ham moslab g‘azal bitib, devoniga kiritgani.

⁴⁵Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 1. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 20.

⁴⁶Ўша асар, 20 – 21-бетлар.

Biz uchun muhimi – devon tuzishdagi ikkinchi yangiligi. Shoir fikrida davom etib, yana shunday deb yozadi:

“Yana bukim, har harf g‘azaliyotining avval bitigan g‘azal bila o‘zga g‘azallar orasida uslub haysiyatidin (e‘tibori bilan – Z. G‘.) tafovut rioyat qilmaydururlar. Muqarrardurkim, har amrda bir lahza Haq subhonahu va taolo hamdidin yo rasul alayhissalom na’tidin, yo bu ikki ishga dalolat qilurdek bir amrdin g‘ofil bo‘lmamog‘liq avlodurur. Agar lahzae bu saodat muyassar bo‘lmasa, har mutaayyin amr iftitohida xud ne nav’ tag‘oful va takosul ravo ko‘rulgay:

*Garchi erur Tengri taolo so‘zi,
Boshtin-ayog‘ig‘a kalomi qadim.*

*Ko‘rki, erur avvali har suraning
“Bismillohir rahmonir rahim”.*

*Bu ishga hadis ham erur shohidi hol, –
Kim sobit erurki: “Kulli amrin zi bol”.*

*Ham buyla ayon qildi Xudoyi mutaol,
Ham ulcha rasul dedi, bordur anga dol.*

Bu nav’ xayole xotirg‘a kelgan uchun har harf g‘azaliyotining avvalg‘i g‘azalini yo Tengri taolo hamdi bila muvashshah, yo rasul alayhissalom na’ti bila mufattah, yo bir mav’iza bilakim, bu ikki ishdin biriga dol bo‘lg‘ay, muvazzah qilindi”⁴⁷.

u yerda g‘azallar haqida so‘z yuritilyapti, albatta. Chunki “XM”dagi jami she’rning naqd 2 ming 600 tasi – g‘azal. Ammo shoir avval hamd, keyin na’t keltirish aqidasi qit’alarni devonlarda ketma-ket joylashtirishda ham qat’iy amal qilgan. Buni 3 ta devonda ham ko‘ramiz.

Masalaga shu jihatdan yondashganda: “Navoiy o‘zbek tilida nechta hamd qit’a va nechta na’t qit’a yaratgan?” – degan savolga yuzaga chiqadi.

“G‘S” qit’alarining birinchisiga: “Haq taolo xoni in’omiyu karami omi borida o‘zga din nima tilagonning tama’i xomiyu zoti nofarjomi”⁴⁸, – degan sarlavha qo‘yilgan. Uning she’riy qismi mana bunday jaranglaydi:

*Tengri xonin ochuq aqida qilib,
Xalqdin ro‘ziy istagan gumroh*

*Uyladurkim, tengiz qirog‘inda
Ro‘za ochmoqqa kimsa qozg‘oy choh⁴⁹.*

Navoiy qit’alari – shundayki, agar sarlavhani o‘qimasangiz yoki uning ma’no-mazmuniga e‘tibor bermasangiz, ochig‘i, she’riy satrlardagi asl muddaoni to‘la tushunib yetmaysiz. Bu qit’a ham – aynan shunday. Sarlavhani bugungi til bilan

⁴⁷Ўша ерда, 21-бет.

⁴⁸Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 4. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 505.

⁴⁹Ўша нашр. – Б. Ўша.

qayta bayon etsak, u: *“Haq taolo dasturxoni in’omiyu omma(hamma)ga karami (himmati) bo’la turib o’zgan (bir) nima tilagan (kishi)ning ta’masi xomligiyu (uning) zoti pastligi”*, – bo’ladi. Demak, Xudodan emas, bandadan so’rash, xomta’ma bo’lish xatoligi uqtirilyapti.

Ana endi she’riy satrlarni nasriy bayon qilsa, bo’lar:

“Tangri dasturxon(ya’ni beradigan rizq)ini ochiqchasiga pisand qilmay, xalqdin rizq istagan gumroh shunday (odam)ki, (u xuddi) dengiz qirg’og’ida ro’zasini ochish uchun quduq qazgan kimsaga o’xshaydi”.

Chunki dengiz qirg’og’idan quduq qazsangiz, bpbir, sho’r suv chiqadi va ro’zani ochishga yaramaydi. Demak, Yaratgandan emas, bandadan rizq tilagan kishining ishi – befoyda.

Albatta, bu biz Navoiy g’azallaridagi hamdlarga aynan o’xshamaydi. Lekin, baribir, bu ixcham asar zamirida Alloh taoloning Roziqlik sifati maqtalyapti. Shunday ekan, uni hamd qit’a hisoblashga to’la haqlimiz.

Bu qit’aning hamdligini isbotlaydiki yana bir poetik dalil – shuki, ketidan na’t keladi. Uning sarlahasi – quyidagicha: *“Muhammadni Tengri taolo ayni muhabbatdin yaratqong’a daloyil tuzmak va shavohid ko’rguzmak”*⁵⁰. Ko’rinib turibdiki, bu – na’t. Na’tligini sarlavha ma’no-mazmuni ham bildirib turibdi: *“Muhammadni Tangri taolo ayni muhabbatdan yaratganiga dalillar tuzmoq (keltirmoq) va shohidlar (isbotlar) ko’rsatmoq”*. Demak, sarlavhada oldindan da’vo qilinyaptiki, bu asarda Alloh taolo Muhammad(s. a. v.)ni muhabbatdan yaratgani isbotlab beriladi.

Endi qit’aning she’riy matnini o’qiymiz:

*Muhammadni yaratti chun, ki Haq ayni muhabbatdin,
Kishi vaznin muvofiq chun, ki da’vo etsa, sodiqdur.*

*Burung’i ikki harfi har birining dog’i bir keldi,
Talaffuz holatida ul, ki sobiq, yo’qsa, lohiqdur.*

*Uchinchi ikki harfi birla to’rtinchi iki harfi,
Taammul aylagan maxraj ham anglarkim, muvofiqdur*⁵¹.

Qit’alarda hamisha fikr birlamchi bo’ladi. Lirik qahramon bu yerda g’azaldagi yanglig’ erkin bo’la olmaydi. Bunga janr hajmi ham izn beravermaydi. Natijada satrlar siqiq tarzda bitiladi. Tahlil etilayotgan qit’ada ham shu holatni ko’ramiz.

Bu misralar mohiyatiga yetish uchun *“Muhammad”* hamda *“muhabbat”* so’zlarining arabiy harflar bilan bitilishini ko’z oldimizga keltirishimiz – kerak. Chunki bu ikki so’z ham arabiyda to’rttadan harf bilan “محمد” hamda “محبت” tarzida bitiladi. Agar kirill yoki lotin yozuvi asosidagi o’zbek alifbolarida yozsak, bu so’zlarni sakkiztadan harf bilan ifodalaymiz. She’rda esa to’rtta harf haqida gap boradi.

Qisqasi, nazmiy matnning nasriy bayoni quyidagicha bo’ladi:

⁵⁰Ўша нашр. – Б. Ўша.

⁵¹Ўша нашр. – Б. Ўша.

“Muhammadni Xudo ayni muhabbatdan yaratdi, kishi, (ular) vazn jihatidan (o‘zaro) muvofiq, deb da’vo qilsa, haq bo‘lib chiqadi. Bu so‘zlar birinchi harflari (“m”) ham bir (xil) keldi, talaffuz holatida uning biri oldingisiga o‘xshaydi, ya’ni harfga bir xil tovush (“u”) bog‘lanadi. Uchinchi ikki harfi (“m” hamda “b”) birla to‘rtinchi iki harfi (“d” hamda “t”) ham talaffuzda o‘zaro muvofiq tushadi, deb o‘ylash – mumkin”.

Albatta, bu qit’a ham biz ko‘nikkan na’t g‘azallarga aynan o‘xshamaydi. Biroq, baribir, bu yerda ham Muhammad payg‘ambar (s. a. v.) ta’riflanyapti. Yana bir muhim g‘oya ilgari surilyaptiki, oxirzamon payg‘ambari (s. a. v.) Allohning eng sevgan bandasi edi va shuning uchun u hazrat *“Habibulloh”*, ya’ni *“Allohning habibi”* deb ulug‘langan. *“Habib”* bilan *“muhabbat”* so‘zlari esa arbachada bir o‘zakdan yasalgan. Qit’ada aynan payg‘ambar(s. a. v.)ning *“Habibulloh”* ekanidan kelib chiqib mulohaza yuritilyapti.

Qiziq yeri – shundaki, keyingi 3-devon bo‘lmish “BV”dagi 1-qit’ada ham xuddi “NSh” devoni 1-qit’asidagi kabi g‘oya talqin etiladi. Buni nasriy sarlavhadanoq bilib olish – mumkin:

“Badoe’ ul-vasat” muqattaotining sarsuxanlari. Tengrining xazonayi karamin mamlu bilib, eldin tama’ qilg‘an daryo borida xo‘y suyidin dur tilagan bo‘lg‘ay”⁵².

Buni bugungi tilda ifodalaydigan bo‘lsak, mana bunday mazmun chiqadi:

“Badoe’ ul-vasat” qit’alarining boshlanmalari. Tangrining karami xazinasi to‘laligini bilib turib, eldan ta’ma qilgan (kishi) dengiz turganida yomg‘irdan dur tilaganday bo‘lgani”.

Bundan anglashiladiki, Navoiy bir mavzuda 2 ta qit’a yozgan va ularni ana shu ikki devoni qit’alari boshida keltirgan.

Endi qit’aning she’riy qismiga diqqat qilamiz:

*Haq taolo maxzanin, anglabki, xoli bo‘lmamish,
Xalqdin har kimki, jam’iyatqa asbob istagay,*

*Mehr olamni munavvar aylabon, ul kulbasin
Yoriturg‘a tiyra tundin garm shabtob istagay”⁵³.*

Buning nasriy bayoni – quyidagicha:

“Kimki Haq taolo xazinasi har qancha olgan bilan kamaymasligini bilib turib, xalqdan olib, odamlarni boqmoqchi bo‘lsa, u Quyosh olamni yoritib turganini ko‘rib turib, kulbasini qorong‘u tun bilan isitmoqchi va yoritmoqchi bo‘lgan odamga o‘xshaydi”.

Bu qit’ada ham zimdan Allohning bitmas-tuganmas xazina egasi ekani ta’riflanyapti. Bahonada esa xalqni talamaslik g‘oyasi ham ilgari surilyapti.

Devondagi 2-qit’a – tabiiyki, na’t. Unga shunday nasriy sarlavha qo‘yilgan:

⁵²Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 5. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 487.

⁵³Ўша нашр. – Б. Ўша.

“Nabi shar’idin ayoq chiqarg’an kajrav va ko’zi zulmat bodiyasida hidoyat sham’idin bepartavdur”⁵⁴.

Buni bugungi tilimizda shunday bayon etish – mumkin:

“Nabi shariatidin chetga oyoq qo’ygan (kishi) egri yo’lda yuruvchi va ko’zi zulmat cho’lida to’g’ri yo’lga boshlash shamidan bebahra bo’ladi”.

She’riy matnda shu g’oya yanada aniqroq tarzda talqin etiladi:

*Bu yo’lda kimki nabi shar’idin chiqardi qadam,
Yo’l ozdi, chunki mute’ o’ldi aqli johilig’a.*

*Tavakkul ahliki, chiqmas safarda jodadin,
Yaqindururki, yetar gom birla manziliga’a⁵⁵.*

Nasriy bayoni quyidagicha bo’ladi:

“Bu yo’lda kimki nabi shariatidan (chetga) qadam qo’ysa, yo’ldan ozgan bo’ladi, chunki u jaholatli aqliga qaram bo’lgan. Tavakkul ahli (Xudoga e’timod qilganlar) safarda yo’ldan chetga chiqmagani uchun bir-bir qadam tashlab, manziliga yetadi”.

Bu yerda ham Muhammad payg’ambar (s. a. v.) to’g’ridan-to’g’ri ta’rif-tavsif etilayotgani – yo’q. Shunga qaramay, musulmon banda uchun uning shariatidan chetga chiqmaslik kerakligi uqtirilyapti. Shu qit’aning na’tlikni xususiyatini ta’minlagan.

Navoiyshunosligimizda Navoiyning “Arbain” asari – uning ustozlari va piri Mavlono Abdurahmon Jomiy tanlab, har birini fors-tojik tilida to’rt satrli she’rga solgan matnning o’zbekchaga tarjimasi sifatida qog’ozga tushgani ma’lum. Ko’rinib turibdiki, “Arbain”dagi she’rlar arabchadan forsiyga tarjimaning tarjimasi. Ammo ulug’ o’zbek shoirining ayrim hadislarni uning forsiysi orqali she’rga solishi yana uchraydi. “Badoe’ ul-vasat”dagi 3-qit’a ham – aynan hadis tarjimasi. Biroq shoir uni Xoja Bahouddin Naqshband talqini asosida she’rga solganini nasriy sarlavhadayoq maxsus qayd etadi: *“Hadis mazmunikim: “Al-kosib – habibulloh”, hazrat Xojayi Naqshband qaddasa sirrahu mundoq bayon qilibdurkim”⁵⁶.* Bu: *“Kosib (hunarmand) – Allohning do’sti” degan hadis mazmunini hazrat Xojayi Naqshband (sirrini muqaddas qilsin) mana bunday bayon qilibdi”,* – degan mazmunni bildiradi.

Keyin esa she’r keladi:

Nukta asnosida Habibulloh

Dedi: “Al-kosibu – habibulloh”.

Ma’ni aytur bu so’zga piri komil, –

Ki : “So’zi erdi haq sari shomil.

⁵⁴Ўша нашр. – Б. Ўша.

⁵⁵Ўша нашр. – Б. Ўша.

⁵⁶Ўша нашр. – Б. Ўша.

*G'araz ermas bu kasbdin dunyo,
Bal erur kasbdin murod fano*"⁵⁷.

She'rni nasriy bayon etsak, Xoja Bahouddin Naqshband hadis mazmunini tasavvufiy tarzda talqin etgani ayonlashadi: "*So'z orasida Habibulloh (s. a. v.): "Al-kosibu – habibulloh", – dedi. Bu so'zni piri komil (Naqband) mana bunday talqin etdi: "So'zi Haq yo'lida hammaga tushunarli edi. (Ammo) bu yerda "kasb" deganda dunyo emas, balki fano (dunyoning o'tkinchiligi) ko'zda tutilgan*".

Navoiy hadisni to'g'ridan-to'g'ri arabchadan tarjima qilib, she'riy yo'l bilan bayon qilgan ham. "Badoe' ul-vasat"dagi 4-qit'a – aynan shunday. Buni nasriy sarlavhadanoq bilib olamiz: "*Hadis tarjimasi – saxiyning o'tdin najoti bovujudi ubudiyat va baxilning jannatdin hirmoni bovujudi siyodat*"⁵⁸. Bugungi tilimizda ifodalasak, bu: "*Hadis tarjimasi – saxiyning ko'rsatgan xizmati bilan (do'zax) o'tidan najot topishi va baxilning, sayyidlardan bo'lishiga qaramay, jannatdin bebahra qolishi*", – bo'ladi.

She'rda bu fikr yanada mustahkamlanganini ko'ramiz:

*Kirmagay jannat ichra hech baxil,
Garchi ul bo'lsa sayyidi Qurashiy.*

*Bormag'ay do'zax ichra hech saxiy
Filmasal bo'lsa bandayi habashiy*⁵⁹.

Uning nasriy bayoni – quyidagicha bo'ladi:

"*Garchi Qurashiy sayyidlaridan bo'lsa ham, baxil (kishi) hech ham jannatga kirmaydi. Hatto, habashiy(efiopiyaalik negr)lardan bo'lsa ham, saxiy (kishi) hech ham do'zaxga tushmaydi*".

Bu yerda payg'ambar (s. a. v.) hadisidagi kishi naslu nasabi emas, hayoti davomidagi a'moliga ko'ra mukofotlanishi yoki jazolanishi, saxiylarning baxillikdan ustunligi talqin etilgan.

Devonda ana shu keyingi ikki hadis talqiniga bag'ishlangan qit'a aynan na't o'rnida kelgan. Demak, bu, payg'ambar(s. a. v.)ning sifatlarini ta'riflash ham na't sanalgani singari, uning hadislarini talqin etish ham na't hisoblash lozimligidan dalolat beradi.

"FK" devonidagi qit'alar boshida ham hamd va na'tlar keltiriladi. 1-qit'aga: "*Favoyid ul-kibar*" muqattaotining sarsuxanlari. *Razzoq al-al-itloq banda ro'zisin muqaddar qilibtur, sa'y bila ortmasida aytur*"⁶⁰, – degan nasriy sarlavha qo'yilgan. Buning mazmunini bugungi tilda mana bunday ifodalash – mumkin: "*Favoyid ul-kibar*" qit'alarining boshlanmalari. *Rizq beruvchi (Xudo) banda taqdirini belgilaydi, u sa'y-harakat bilan o'zgarmaydi*".

She'rda bu g'oya bataqsilroq talqin etiladi:

Haq taolo bandasining qismatin

⁵⁷Ўша нашр. – Б. Ўша.

⁵⁸Ўша нашр. – Б. 488.

⁵⁹Ўша нашр. – Б. Ўша.

⁶⁰Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 6. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.

Chun azal devonida qilmish raqam.

*Chun aning tag'yirining imkoni – yo'q,
Negakim, qilmish o'zi jafful-qalam.*

*Kimki, andin ortuq-o'ksuk istagay,
Bordur oning jahli – ortuq, aqli – kam.*

*Tengri ehsonig'a shod o'lg'an qilur
O'zni shod-u, mehnatidin elni ham.*

*Shokir o'lmay ulki, ozu hirsdin,
Doim etgay o'zni g'amgin, kimga – g'am?*⁶¹

Bu satrlar mazmunini buggungi tilda ifodalamasak, to'la tushunib bo'lmaydi:

“Haq taolo bandasining taqdirini azal devonida yozib qo'ygan. Shunday ekan, uni o'zgartirishning imkoni – yo'q, chunki O'zi qat'iy qilib belgilagan. Kimki bundan ortiq yoki kam bo'lishini istasa, demak, uning nodonligi – ko'p-u, aqli – kam. Tangri ehsoniga shod bo'lgan (kishi) o'zini shod-u, mehnatidin elni ham xursand qiladi. Ko'zi ochlik bilan oziga shukr qilmagan (kishi) doim o'zini g'amgin qilib yuradi, bundan kimga – g'am?”

Ma'lum bo'lyaptiki, uchala devondagi qit'alar turkumining 1-qit'alari umumiy tarzda Haq taolo amriga bo'ysunish, ochko'z bo'lmaslik, boriga shukr qilishga undaydi. Bu xuddi shoir bir yoki bir-biriga yaqin mavzuda 4 ta qit'a yozib, keyin ularni shu devonlarga taqsimlagandek tasavvur uyg'otadi.

“G'S”ning 2-qit'asi na't ekanini uning nasriy sarlavhasidanoq bilib olamiz: *“Rasuli a'zam sha'nidakim, Quyoshdin olamoroyroqduru nafy qilg'on xuffoshdin tiyraroq”*⁶². Keyin 4 satrli she'riy matn keladi:

*Muhammadi arabiy sha'ni andin a'zam erur, –
Ki nuqs bo'lg'ay ulus bo'lsa nafyig'a qoyil.
Quyosh ashi'asig'a lam'a andin ortuq erur, –
Ki zarra kasrati bo'lg'ay ziyosig'a hoyil*⁶³.

Xuddi shuningdek, “NSh” hamda “BV” devonlaridagi 2-qit'alar ham⁶⁴ – na't.

⁶¹Ўша нашр. – Б. Ўша.

⁶²Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 3. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 541.

⁶³Ўша нашр. – Б. Ўша.

⁶⁴Қаранг: Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 4. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 505; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 5. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 487.

“FK”ning 2-qit’asi ham – tabiiyki, na’t. Unga: *“Hazrat risolatning mo’jizanamoy barmog’i ta’rifidakim, Qamar shaqqida⁶⁵ yadi bayzo ko’rguzdi”⁶⁶*.

Bu sarlavha mazmunini anglash uchun islom tarixidagi bir necha muhim nuqtadan xabardor bo’lish talab etiladi. Birinchisi – payg’ambar(a.)larga Tangri taolo oddiy odamning qo’lidan kelmaydigan mo’jizalar berishiga suyanilyapti. Ikkinchisi – Muhammad(s. a. v.)ning mo’jizalaridan biri hisoblanmish barmoq ishorati bilan Oyni ikki bo’lakka bo’lgani (*“shaqqi Qamar”*) tilga olinyapti. Uchinchisi – xuddi Muso(a.)ning qo’li o’zidan Quyoshday porloq nur taratgani kabi, Oyni ikkiga bo’lganida Muhammad (s. a. v.) qo’li ham oppoq qo’l (*“yadi bayzo”*) bo’lgani aytilyapti.

*Muhammad arabiy barmog’i ishorat ila
Sipehr xonida Oy qursin ul sifat oson*

*Ikki oyirdiki, bir nonni xoni ichra xalil,
Aningdek ikki ushatmoq emasturur oson⁶⁷.*

Nasriy bayoni quyidagicha bo’ladi:

“Arablardan bo’lgan Muhammad barmog’i ishorasi bilan osmon dasturxonidagi Oy gardishini osonlikcha ikkiga ayirdiki, dasturxondagi bir (butun) nonni bunday tarzda ikkiga bo’lmoq ham oson ish emas”.

Na’tlarda Muhammad(s. a. v.)ning fazilatlarini, ko’rsatgan mo’jizalari ta’rif-tavsif etiladi. Bu qit’ada esa uning faqat shaqqi Qamar mo’jizasi maqtalgan, xolos. Ammo shuning o’zi ham uning na’t ekanini isbotlaydi. Shuning uchun ham shoir uni hamd qit’adan keyin joylashtirgan.

Tahlillarimiz asosida quyidagi xulosalarga kelish – mumkin:

– Navoiy o’zbek tilida jami 210 ta qit’a bitgan. Shundan 4 (“G’S”da 1, “NSh”da 1, “BV”da 1 va “FK”da 1) tasi hamd, 6 (“G’S”da 1, “NSh”da 1, “BV”da 3 va “FK”da 1) tasi na’t qit’a hisoblanadi (nasriy asarlari tarkibida kelgan qit’alar bu sanoqqa kirmaydi).

– “XM” devonlaridagi g’azallarni joylashtirishda amal qilingan avval hamd va keyin na’t qat’iyatiga qit’alarni joylashtirishda ham izchil amal qilingan.

– “XM”ning 4 devonidagi hamd qit’alar mavzu-mazmun jihatidan bir-biriga juda yaqin turadi, hatto, o’quvchida muallif bir mavzuda 4 qit’a yozib, keyin ularni shu 4 devonga bo’lib tashlagandek taassurot qoldiradi.

– Shoir na’t qit’alarining ba’zilarida payg’ambar(s. a. v.)ning birgina jihati yoritiladi, ayrim na’t qit’alar u yoki bu hadis mohiyatini ochib berishga qaratilgan. Bu jihatdan shoir o’zi “Badoe’ ul-bidoya” devoni “Debocha”sida aytgan *“yo bu ikki ish(hamd va na’t – Z. G’.)ga dalolat qilurdek bir amr”* degan qat’iyatga amal qilgan.

– Hamd va na’t qit’alarida Navoiy o’zining ma’naviy-ma’rifiy, diniy-irfoniy aqida va pozitsiyalarida qat’iy turadi.

⁶⁵Нашрда бу сўз “шақийда” тарзида хато ёзилган, биз тузатиб кўчирдик.

⁶⁶Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 6. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 511.

⁶⁷Ўша нашр. – Б. Ўша.

Shoir hamd va na't qit'alari ham o'quvchiga tab'iy zavq bag'ishlaydi, uni to'g'ri yo'lga da'vat etadi.

Muxitdinova Badia,
filologiya fanlari doktori, professor
SamDU (O'zbekiston)

QUTBIY IJODIDA NAVOIY AN'ANALARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qutbiddin Muhiddinovning adabiy va ilmiy faoliyati yoritilgan. Unda muallifning Alisher Navoiy ijodidan chuqur ilhomlanganligi, Navoiy an'alarini ijodiy tarzda davom ettirganligi va o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga qo'shgan bebaho hissasi tahlil etilgan. Shuningdek, Muhiddinovning taniqli lug'atshunos, donishmand olim, mohir matnshunos va manbashunos sifatidagi faoliyati ham alohida e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: ilm-u ma'rifat, adabiy an'ana, ijodiy rivojlanish, lug'atshunoslik, matnshunoslik, manbashunoslik, shoir

Annotation: This article explores the literary and scholarly activity of Qutbiddin Muhiddinov. It analyzes his deep inspiration from the works of Alisher Navoi, the creative continuation of classical traditions, and his invaluable contribution to the development of Uzbek literature. The article also highlights Muhiddinov's role as a renowned lexicographer, wise scholar, skilled textologist, and source critic.

Keywords: knowledge and enlightenment, literary tradition, creative development, lexicography, textology, source studies, poet

Аннотация: В данной статье рассматривается литературная и научная деятельность Кутбиддина Мухиддинова. Проанализировано его глубокое вдохновение творчеством Алишера Навои, творческое продолжение классических традиций и неоценимый вклад в развитие узбекской литературы. Также подчёркивается его роль как известного лексикографа, мудрого учёного, опытного текстолога и источниковеда.

Ключевые слова: наука и просвещение, литературная традиция, творческое развитие, лексикография, текстология, источниковедение, поэт

Qutbiddin Muhiddinov O'zbekistonda taniqli lug'atshunos, qadim Sharq ilmi va adabiyotining donishmandi, mohir matnshunos va manbashunos olim, filologiya fanlari nomzodi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sparqshunoslik institutining katta ilmiy xodimi edilar. Ul zot ilm-u ma'rifat va poklikdan nurga to'lgan xonadonda 1906-yilda, Urgutning So'fiyon mahallasida dunyoga keldi. Q. Muhiddinov Urgut madrasalarida tahsil olgach, keyingi ta'limni Samarqand madrasasining zabardast ulamolaridan oladi, she'riyatga ham mehr qo'yib, Nizomiy, Jomiy, Navoiy, Bedil asarlarini qunt bilan mutolaa etadi, ilmi bade', ilmi aruz, qadimgi Sharq falsafasini o'rganadi. U kishi Tojikiston Fanlar Akademiyasining Ro'dakiy nomidagi Til va

adabiyot instituti lugʻatshunoslik boʻlimida ishlab, bir qator ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirdilar. Jumladan, Mirzo Abduqodir Bedilning “Chor unsur”, “Turi maʼrifat”, “Muhiti aʼzam” kabi asarlari, shuningdek, qator sharq klassiklari asarlariga sharh va tafsirlar yozganlar. 1956-yilda Tojikiston fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutiga ishga taklif qilinadilar va u yerda olim “Tojik tilining izohli lugʻati” (“Farhangi zaboni tojik”)ni tuzish ustida faol ish olib borib, uning mualliflaridan biri boʻlib qoldilar.

Q.Muhiddinov 1961-yilda Tokentga kelib Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot institutida ishlay boshladilar. 1961-68-yillar orasida tarixiy etimologiya boʻlimida ilmiy ishlar olib bordilar, natijada u kishining koʻmagi bilan XIV asr yodgorliklaridan Qutb Xorazmiyning “Xisrav va Shirin”, Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy” Xoʻjandiyning “Latofatnoma” asarlari hozirgi imloga koʻchirilib nashr etildi.

Qutbiddin Muhiddinov uzoq yillar davomida Alisher Navoiy asarlari tiliga bagʻishlab yozilgan Mirzo Muhammad Mahdixonning forsha “Sangloh” asari ustida ishlab, uni oʻzbek tiliga tarjima qildilar. Olim “Sangloh”ni oʻzbek tili tarixini oʻrganish, avvalo, Navoiy til xususiyatlarini tekshirish uchun gʻoyat qimmatli manba ekanini isbotlab, asarni fonetik va morfologik tahlilini ham amalga oshirdilar. Olim asarni “Badoeʼul-lugʻat”, “Abushqa”, “Burhoni qoteʼ”, “Gʻiyos ul-lugʻot”, shuningdek, Abdujalil Nosiriy, Gʻarogʻiy, Nazar Ali singari mualliflarning oʻzbek tiliga oid ishlari bilan qiyosan tekshirib, Mahdixon ishining qimmatini va afzalliklarini koʻrsatib berdilar. “Sangloh”ning grammatik qismiga ilmiy sharh bogʻlab, 1971-yili “Sangloh” kitobini yakunlab, nomzodlik dissertatsiyasini yoqladilar.

Qutbiddin Muhiddinov oʻzbek adabiyotshunosligining katta yutugʻi hisoblangan 4 jildlik “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati” ning asosiy mualliflaridan biridir.

Olim bir oʻzi “Xamsa” dostonlari lugʻatlarini tuzib sharhlab chiqdilar. “Xazoyin ul-maoniy”, “Lison ut-tayr”, “Majolis un-nafois” asarlari lugʻatini tuzdilar va izohladilar. U kishi Navoiy qalamiga mansub barcha sheʼriy, nasriy va ilmiy asarlaridagi forsiy soʻz va iboralarni sharhlab, yuzlab baytlarning tafsir va talqinini yozdilar.

Miskin tabiatli bu insonni tom maʼnoda “allomayi davron” desa boʻladi. U kishidan nafaqat qator ilmiy asarlar, balki bagʻoyat goʻzal badiiy ijod namunalari – sheʼrlar, gʻazallar ham bizga meros boʻlib qolgan. Hazrat zullisonayn shoir edilar. Oʻzbek va tojik tillarida bir qator gʻazallar, ruboiylar yozib qoldirganlar. Bu sheʼrlar asosan soʻfiyona ishqiy va maʼrifiy – didaktik mavzulardagi asarlardir. Shoir lirik qahramonining oʻziga xos qarashlari va xulosalari bor. Chunonchi, shoirning estetik qarashlari uning oshiqona gʻazallarida oʻz aksini topgan:

*Dam-badam vasling yeli dilni charogʻon aylagay,
Har zamon ranju azobdan koʻngil afgʻon aylagay.
Ayriliqning dastidan naylay labimga keldi jon,
Hajru gʻamni kulfati koʻngulni vayron aylagay...
Dam badam xushdan borur Qutbiy jamoling sogʻinib,
Yuksalib koʻksida oʻt har lahza soʻzon aylagay.*

Ushbu gʻazal hazrat Navoiyning “Kimki bir koʻngli buzugʻning xotirin shod aylagay” deb boshlanuvchi gʻazali bilan ham vazn, ham mazmunda mutanosib boʻlib, shoirning Navoiy anʼanalarining munosib davom ettirganidan dalolat beradi.

Navoiy:

*Necha sabr avroqi yozgʻay koʻnglumu bir oh ila
Sarsari ishqing yetib, borini barbod aylagay.*

bayti orqali oshiq qanchalik sabr qilmasin, yor ishq azobi bir oh bilan borini vayron qilishini yozsa,

Qutbiy:

*Ayriliqning dastidan naylay labimga keldi jon,
Hajru gʻamni kulfati koʻngulni vayron aylagay*

deya ayriliq dastidan jon labiga kelib, hajr va gʻam yuki sabab koʻngil vayron boʻlganini yozadi.

U kishining bir qator gʻazal va ruboiylarida maʼrifiy-didaktik fikrlar targʻib etiladi. Lirik qahramon oʻz oʻy-xayollari, hayot va uning mazmuni haqidagi falsafiy mulohazalarini oʻquvchi bilan oʻrtoqlashar ekan, uni biror oliy maqsadga yetish uchun tinmay, katta umid va ishonch bilan saʼy-harakat qilmoqqa undaydi. Shoirning fikricha:

*Havas bozorida har kimning oʻz savdosi bor, bilsang,
Umid-xohishda har koʻngil boʻlak bir ishga zor, bilsang,
Tilak, maqsad bilan yongʻuvchi dil bir mendamas tanho,
Erur har bir yurak ham bir yumushga chin xumor bilsang.*

Maqtaʼda shoir otashin muhabbatini insonning barcha ehtiyojlarini mukammal ato etguvchi benioz Xoliqqa iymon keltirish orqali ifoda etadi:

*Bobur dildoriga ajzu niyozini olib Qutbiy,
Etar hal barcha mushkulni faqat ul gulʼuzor bilsang.*

Hazratning kichik lirik janrlardagi ijod namunalari, jumladan, fors-tojik va turkiy tilda yozgan ruboiylarida ham orifona ruh yetakchi mavqeʼ egallab, aksari maʼrifiy va oshiqona mavzudagi ruboiylarga ham bu ruh singdirib yuboriladi. Shoirning yuksak sanʼatkorlik mahorati kichik hajmli, moʻjaz sheʼrga katta falsafiy mazmun va maʼno yuklashda kamoyon boʻladi.

Qutbiy meroslarida shunday bir ajoyib ruboiy namunalari uchraydiki, bu asarlar bevosita Sharq mumtoz sheʼriyati paygʻambari, sulton ul-ashrof Hazrati amir Nizomiddin Alisher Navoiy sheʼriyatlari ummoni muazzamidan bahra olib, gʻayr ilgʻamas ruhiy taʼsir natijasi sifatida dunyoga kelgandir. Shoir Hazrat Navoiy lirik uslubiga xos boʻlgan poetik imkoniyatlardan foydalanib, nazokatga boy, goʻzalligi va xalqona sifati bilan ajralib turadigan mahbuba obrazini yaratar ekan, uni navoiyona uslub bilan nafis bir poetik lavhada namoyon etadi. Shoir ruboiy imkoniyatlari doirasida gʻoyat nuqtasanjlik bilan bir epizodik holat, voqeiy hodisa – kichik sujetni oʻquvchi eʼtiboriga havola etadi. Oshiq va maʼshuqaning goʻzal bogʻda uchrashib, mahbubasi xirom etgan paytda bechora oshiqning birov koʻrib qolmasligi uchun oʻz jismini bogʻ eshigiga zulfin yoki zanjir qilganligi hodisasini tasvirlagan ruboiy bagʻoyat latif, dilkash va ruhafzodir. Mana oʻsha ijodkor oʻtkir qalami bilan darjlangan mislsiz mahorat natijasi boʻlgan ruboiy:

*Bezab bog'ingni gul, rayhonu nasrin,
Berib oro, etibdur buncha rangin.
Xirom etgan chog'ingda bunda, dilbar,
Bo'lay zanjir eshikka yoki zulfin.*

Ushbu ruboiy bevosita Hazrat Navoiyning mana bu she'rlarini eslatib unga hamohangdek tasavvur uyg'otadi:

*Bir sori sorig' po'lovi men tutsog' yo'l,
Ne tog'u ne tuz desang, ne obodu ne cho'l.
Yirtuq kepanaktin chiqorub yalang qo'l,
Ul qochsavu men qovsamu, men qochsamu ul.*

Shuningdek, Qutbiy ijodida Alisher Navoiy g'azallariga ham muxammas yozib, o'zining Navoiy ijodiga ixlosmandligi va undan ma'naviy oziq va badiiy zavq olganligini ifodalaydi.

Alisher Navoiy:

*Tiyra kulbamg'a kirib, jono, o'lumdin ber najot,
Zulmat ichra Xizrg'a ul nav'kim obi hayot.
Sodda ko'nglum ichra la'lingning xayoli tushgali
Shishaedurkim, aning ichiga solmishlar nabot.
Orazing mehrida og'zingdur gadolig' qilg'onim,
Haq seni xurshid qilmish, zarraye bergil zakot.
To ko'nguldin bosh chiqarmish har taraf paykonlaring,
Qush bolasidek bo'lubturkim, bo'lur temurqanot.
Vasl umidig'a tilarman umr, lekin voykim,
Sensizin ko'rsam tirikmen, o'lturur meni uyot.
Istasangkim, ul quyosh chiqqach sanga qilg'ay tulu',
Ey ko'ngul, g'am seli yetgach, tog'dek tutqil sabot.
Ishqing o'tin gar Navoiy desakim aylay raqam,
So'zidin kuyar qalam, qurur qaro, erir davot.*

ushbu g'azalga yozilgan muxammas:

*Hajrdin bemormen go'yo qarini bo'ldi mamot,
Daf' etarga chorasizlikdin tugab say'u sabot,
Ishq o'ti har lahza jon qasdig'a yonmish bot-bot,
Tiyra kulbanga kirib, jono, o'limdin ber najot,
Zulmat ichra Xizrg'a ul nav'kim obi hayot.
Ko'zuma mardum bo'lur, yuzungni xoli tushgali,
Zahr ham totli kechar la'lingni boli tushgali,
Shohdir har dilki sarvingni misoli tushgali,
Sodda ko'nglum ichra la'lingni xayoli tushgali,
Shishayedurkim, aning ichiga solmishlar nabot.
Bilki ishqingda mening, ey, xudnamolig' qilg'anim,
Kibr yo g'asbdin emas bu jonfizolig' qilg'anim,
Ranji taryoki yuzung deb oshnolig' qilg'anim,
Orazing mahrida og'zingdur gadolig' qilg'anim,,
Haq seni xurshid qilmish, zarraye bergil zakot...*

Gʻazal toʻlaligicha oshiqona holatni mujassamlashtirgan. Sheʼrning umumiy mavzusi ishq boʻlsa-da, boshqa mavzu va masalalar, ijtimoiy-falsafiy maʼnolar ham ifodalangan.

Yana Qutbiy Navoiyning *“Ey jamoling jilvasi mirʼot insu jon aro...”* misralari bilan boshlanadigan gʻazaliga yozgan muxammasida ilgari surgan badiiy maqsadini, badiiy-estetik gʻoyasini davom ettirgan:

Alisher Navoiy:

*Ey jamoling jilvasi mirʼoti insu jon aro,
Lek oʻlub ul jilva komil mazhari inson aro.
Topmagʻan boʻlsa labingning sharbatidin choshni,
Bas bu ne jonbaxshliqdur chashmai hayvon aro.
Nega olam oʻrtadi husnuning oʻtidnn lamʼai,
Tushmagan boʻlsa jamoli Yusufi Kanʼon aro.
Tushmagan boʻlsa quyoshingdin qoʻligʻa partavi,
Bas ne bayzo erdi jaybi Musai Imron aro.
Esmayin lutfung riyozidin chaman sori nasim,
Gulga bulbul qayda vola boʻldi bu boʻston aro.
Fayz agar olmas vujudung gulsitoni atridin,
Shammai naqshi vujud imkon emas imkon aro.
Tortibon solgʻil Navoiyni karam daryosigʻa
Kim, boʻlubtur gʻarqa bahri bodai isyon aro*

Qutbiy Navoiyning ushbu gʻazaliga yozgan muxammasi:

*Ey quyoshing partavi to tushdi bu davron aro,
Jon ato qildi hamul manzilgakim aʼyon aro,
Ham visoling nashʼasi nur sochdi kavnu kon aro,
Ey jamoling jilvasi mirot insu jon aro,
Lek ulub ul jilva komil mahzari inson aro.
Toptimu ul chashmayi hayvon labingdin choshni,
Jon topar har kimsa olsa ul suvidin choshni,
Tirilur topgʻon koʻngul hayvon suvidin choshni,
Topmagʻon boʻlsa labingning sharbatidin choshni,
Bas bu ne jonbaxshlikdur chashmayi hayvon aro...*

Ushbu muxammasdan koʻrinadiki, Qutbiy ijodiga Navoiyning taʼsir kuchi yuqori boʻlgan. Diniy-irfoniy mavzudagi lirik asarlarida ham Navoiy ilgari surgan gʻoyalarga hamohang qarashlarini oson ilgʻash mumkin.

Xullas, Qutbiy taxallusi bilan ijod etgan olim Qutbiddin Muhiddinov ilmiy-ijodiy izlanishlari Navoiy ijodiy merosini oʻrganish va keyingi avlodga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Olim fakatgina lugʻatshunos, tilshunos, islomshunosgina emas, nazm boʻstonining muallifi hamdir. Shoir gʻazal, qasida, masnaviy, ruboiy, qitʼa, fard kabi janrlarda barakali ijod qilganlar. Shorning lirik ijodidan namunalar kitob holida nashr etilgan. Kitob zullisonayn shoir va olimning oʻzbek va tojik tillaridagi sheʼrlaridan tashkil topgan boʻlib, “Man zi xatti qalamat omadaam” deb nomlanadi. Kitobda shoir hayotining qariyb barcha davrlariga ijodidan namunalari keltirilgan. Shoir Qutbiy sheʼriyatining umumiy ruhiga nazar

tashlaydigan bo'lsak, unda insonning dunyoga kelishi, taqdiri va yaratuvchi buyuk qudrat oldidagi javobgarligi masalalariga asosiy e'tibor qaratiladi. Shoir she'rlari barcha Sharq klassiklari ijodi kabi orifona va oshiqona, ishq ilohiy va ishq dunyoviy (hayotiy) yo'nalishlarda yozilgan. Shu nuqtayi nazardan ushbu she'rlarda munajat va hamdlar muhim o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кутбӣ. Ман зи хатти қаламат омадаам. –Тошкент: Янги авлод, 2003. –Б. 61.
2. Ҳикмат ва ибратдан инган маърифат. Илмий-бадiiй мақолалар ва хотиралар мажмуаси. – Самарқанд: СамДУ, 2002. – 120 б.
3. Алишер Навоий. Ҳазойинул маоний. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, 1, 2 том. – Тошкент: Фан, 1987. – 689, 622 б

Muhammadiyev Axadjon,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti, dotsent,
Maxsumov Maqsud,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti doktoranti
Maxmudov A'loxon,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs magistranti.

TASAVVUFIY TALQIN: NAFSNING BADIY OBRAZI NAVOIY VA MUHYI SHE'RIYATIDA

Annotation. This article analyzes the artistic interpretation of the image of nafs in the poetry of Alisher Navoi and Muhyiddin Muhyi. The concept of nafs is one of the fundamental principles of Sufi ideas, and in the works of these poets, it is depicted as an important stage in a person's spiritual perfection. The study examines the positive and negative aspects of nafs, as well as its role in human thought and the process of moral purification, based on the ghazals of Navoi and Muhyi. Additionally, the article explores how nafs is reflected through symbolic images and depicted using artistic devices in the works of both poets.

Kalit so'zlar. Alisher Navoiy, Muhyiddin Muhyi, nafs, tasavvuf, badiiy obraz, g'azal, axloqiy poklanish, ramziy timsollar, she'riyat.

Tasavvuf ta'limotiga oid manbalarda nafs va uning darajalari uchta ekani ta'kidlanadi. Ular: nafs-ul ammora – buyuruvchi, gunohkor nafs; nafs-ul lavvoma – malomat qiluvchi nafs; nafs-ul mutmainna – xotirjam, komil nafsdir [10]. Nafsul ammora – amr qiluvchi, yomonlikka ko'p undovchi nafs bo'lib, u haqda Qur'oni karimning "Yusuf" surasida Yusuf alayhissalom tillaridan shunday deyiladi:

"Va o'z nafsinni oqlamayman. Albatta, nafs, agar Robbim rahm qilmasa, yomonlikka ko'p undovchidir" [15. 173-bet].

Bu daraja (maqom)dagi nafs Haqni inkor etadi, har doim yomon ishlarni qilishni rejalashtirib yuradi. Nafsi ammora – kofirlar va munofiqarning nafsi. Ammora bosqichi nafsning zulmatdagi bosqichidirki, u bosqich faqat tuban axloq manbaidir. Bu bosqichda bo'lgan kimsalarda vasvasa bo'lmaydi, ular jahannamdan qo'rqmaydi. Bu toifa Alloh taolodan boshqa hamma narsadan qo'rqadi. Eng qattiq qo'rqadigani va nafratlanadigani o'limdir. Ularning sevgilari ham nafslari uchundir.

Alisher Navoiy ijodida ham barcha mutasavvif shoirlar singari nafs va uning darajalari badiiy aks etgan o'rinlar ko'p. Navoiy ijodida ham nafs ruhning dushmani sifatida badiiy ifoda etilgan. Navoiyga ko'ra, nafs ruh etagiga yopishgan loy (iflos narsa). Etakni tozalash uchun esa loydan voz kechish kerak. Demakki, nafsdan xalos bo'lish, boshqacha aytganda uni o'ldirish lozim.

Zero, devoni Foniya shoir yozadi:

Gadoi maykadai ishq boshu shohā kun,

Maxoh xostai nafsu harchi xohā kun [4. 196-bet].

Ma'nosi: (xohlasang) ishq mayxonasining gadosi bo'l, xohlasang shohlik qil. Nimani istasang qil, biroq nafs xohlaganini qilma.

Ta'kidlaganimizdek, Alisher Navoiy ijodida nafsning barcha darajalari o'zining badiiy ifodasini topgan. Masalan, shoir ammora nafsqa qul bo'lgan mayparastlar haqida shunday yozadi:

Gah yiqilib, gah qo'pub ul har nafas,

Mast solib har sori qo'l har nafas.

May qilibon behuda holin aning,

Qay qilib oluda saqolin aning...

Qay saqolin har necha nopok etib,

It yalamoq birla yana pok etib [2. 276-bet].

Bildikki, ammora nafs sohibi faqat ma'siyat ichida yashaydi. Navoiy tasviricha, sharobdan mast holga tushgan odam ayni ammora nafs sohibidir. Chunki u o'zining insoniy qiyofasini yo'qotgani, tubanlashib, odam jirkanadigan hayvonlar qiyofasiga kirib qolganiga iqrar emas. Qayt qilgani bois ahvoli nihoyatda ayanchli va kulguli. Negaki it yalagan narsa nopok bo'ladi. Lekin bu aftodaning soqoli qayt qilish natijasida shu qadar jirkanch holga keldiki, uni it yalamoq ila pokladi, deya istehzo qiladi va shu ahvolda ham, mabodo bir zum o'ziga kelsa, yana may so'raydi, deb yozadi shoir.

Ammora nafs haqida tasavvufshunos olim N.Komilov shunday yozadi: "...so'fiylar nafsni butun falokatlarining boshi deb ko'rsatib, muridlar oldiga avval ana shu shaytoniy nafs («nafsi ammora»)ni mahv etish vazifa qilib qo'yilgan edi. O'z nafsini yengolgan kishi o'zgalar g'amini yeyishi mumkin [8.112-bet].

Alisher Navoiyning "Lison ut-Tayr" asarida nafs mavzusi tasavvufiy ramzlar va falsafiy timsollar orqali ifodalanadi. Ushbu asar, tasavvufiy an'analarga asoslangan holda, inson ruhiy kamolotining bosqichlarini tasvirlaydi va bu jarayonda nafsning roli alohida ta'kidlanadi.

Asarda qushlarning samoga ko'tarilish yo'lida duch keladigan to'siqlar orasida nafs ham eng katta sinov sifatida talqin etiladi. Nafs insonni haq yo'ldan chalg'ituvchi, uni ma'naviy yetuklikdan uzoqlashtiruvchi omil sifatida

gavdalantirilgan. Biroq, Navoiy nafsni shunchaki yovuz kuch sifatida emas, balki uni jilovlash va poklash orqali insonning mukammallikka yetishi mumkin bo'lgan omil sifatida ko'rsatadi.

"Lison ut-Tayr"dagi bunday tasvirlar Qur'oni Karim va tasavvufiy g'oyalarga asoslanib, insonning ruhiy kamoloti uchun nafsdan voz kechish yoki uni poklash zarurligini ta'kidlaydi. Asar qahramonlari o'z nafslarini jilovlash orqali ilohiy haqiqatga yetishishlari lozimligini anglaydilar. Shu bois, asar davomida nafs istaklari bilan kurashish, unga qarshi sabr va riyozat bilan bardavom bo'lish g'oyalari yetakchi o'rin egallaydi.

Navoiy asarida Abu Bakr Siddiq (r.a.), Umar ibn Xattob (r.a.), Usmon ibn Affon (r.a.) va Ali ibn Abu Tolib (r.a.) kabi buyuk sahobalarning nafs ustidan g'alaba qozonish misollari ham uchraydi. Ularning fidoyiligi, adolati, hayo va ilm bilan nafsni jilovlaganliklari "Lison ut-Tayr"ning asosiy g'oyasi – insonning ruhiy kamoloti uchun nafs ustidan g'alaba qozonish zarurligini tasdiqlaydi.

Navoiyning munosib izdoshi 19-asrning ikkinchi yarmi 20-asr boshlarida yashab ijod etgan Muhyiddin Muhyi ijodida ham ayni mavzu atroflicha yoritilgan. Ma'lumki, diniy-tasavvufiy g'oyalar davr jamiyati hayotida o'chmas iz qoldirgan. Ta'kidlaganimizdek, o'zaro nizolar adolat mezonlarining kuchsizlanishi davrning ijtimoiy vaziyatini tahlikali va notinch marom olishiga olib kelgan. Shu bois mavjud ijtimoiy-siyosiy muhitdan qoniqmaslik, norozilik tuyg'ularini ifodalashda, undan qutulishning yo'llarini qidirishda nisbatan progressiv aqidalarni o'zida mujassam etgan tasavvuf g'oyalari bitmas-tuganmas najot manbai bo'lib xizmat qilgan.

Xususan, Muhyi ham o'zining munojot-g'azallari orqali o'z xulq-atvori va a'molidan noroziligini, o'zidan qanoatlanmaslikni va shunday ekanidan nadomatini hissiyotli tarzda ifodalab, bezovta qalbining manzaralarini chizadi.

*Saharlar yig'ladim doim duo ta'sirini bilmay,
Kel ey ko'ngil tavajjuh qil budam ahli du'olarga.
Ajab yo'q murshidi komil sani ham avliyo qilsa,
Ki oson xokni zar qilmoq valiyu porsolarga. [11. 250-b.].*

Qisqasi, Muhyi ammora nafsdan qutilishni va komillikka yetishishni istaydi. Piri komilga murid tushib, kamolot sari yuzlanishni, oriflar hukm surgan manzilga (jamiyatga) yetishni orzu qiladi.

Nafsning ammoradan qutila boshlashi lavvoma bosqichida namoyon bo'ladi. Demak, nafsning keyingi darajasi "nafsul lavvoma" — "Malomatchi nafs"dir. Qur'onning Qiyomat surasida Alloh ta'olo: *"Va malomatchi nafs bilan qasam"*, deya ont ichadi. Avvalo, Parvardigori olamning O'z Qur'onida keltirilgan qasamlari xususida shuni aytish kerakki, Alloh nima bilan qasam ichsa, shu narsa Uning huzurida qadrlidir. Demak, "malomatchi nafs" ham xuddi shunday. Bu haqda Hazrat Navoiy shunday ta'kidlaganlar:

*Bo'lub nafsing'a tobe', band etarsen tushsa dushmanni,
Senga yo'q nafsdek dushman, qila olsang ani qil band.*

Kishi har qancha kuchli va makkor dushmanni yenga oladi. Biroq o'z nafsiga tobe'. Aslida inson uchun eng daxshatli dushman bu uning nafsidir. Navoiy ta'kidlaydilarki, agar yenga olsang, sen avvalo o'z nafsingga kishan sol. Demak,

Navoiyga ko'ra, insonning o'z nafs ustidan g'olib bo'lishi kuchli dushmanni yengishdan ko'ra buyukroqdir. Angladikki, nafsning lavvoma bosqichi uning bema'ni qiliqlarini anglab, nafsqa qarshi chiqa boshlashda ko'rinadi.

Aytish lozimki, Muhyi o'z ijodida sharq she'riyatida mavjud bo'lgan she'riy san'atlardan unumli foydalangani bejiz emas. Chunki o'zbek klassik poeziyasi haqida gap ketganda, ko'z oldimizga beixtiyor turlicha qarashlar va g'oyalar ifodasi uchun asrlar davomida faol xizmat qilgan xilma-xil original tashbeh va sifatlashlar (epitet), nozik istiora va istioraviy obrazlar keladi. Bular garchi she'riy san'at sirasiga kirsada, ammo ular klassik she'riyatning qon-qoniga singib, uning zaruriy elementlariga singib ketgan [7. 108-b.].

Muhyi qalamiga mansub hamd-g'azallarning birida shunday jumlar uchraydi:

*Hashri jam'iyatgahida oh yuz sharmandalig',
Kelmasa qaddimga gar tashrifi G'ufroning raso.*

Ey Tangrim, har bir inson o'z maqsadiga erishish uchun Senga iltijo qiladi, topinadi. Rahmating esa gunohkor bandangga ham, taqvodor bandangga ham barobardir. shunday ekan, mening aybu nuqsonlarimni Sening xil'ati avfing (gunohlarni kechiruvchi sifat) berkitmasa, qiyomat kunida mendagi itoatsizlik, bo'ysunmaslik kasalligi yuzimni qora qilib qo'yadi. Agar G'ufro (gunohlarni kechiruvchi) sifatiga menga muyassar bo'lmas ekan, jamiki insoniyat jam bo'ladigan mahshargohda menga sharmandalikdan boshqasi nasib bo'lmaydi.

*Bo'lmadi Muhyida hargiz Senga loyiq toate,
Lutf qil sharmandaman «fag'fir zolamno Robbano».*

G'azal maqtasida shoir insonning aybu nuqsonlardan xoli emasligi hamda nafs domidan qutulish mushkul bir vazifa ekaniga ishora etar ekan, o'zining ham shu nafs domidan qutula olmagan bir osiy – gunohkor (ammora nafs) sifatida tasvirlaydi. Parvardigordan sharmisor qilmay, shafqat qilishini (lavvoma nafs) umid qiladi. Nihoyat, «fag'fir zolamno Robbano» (ma'nosi: ey Robbim, biz o'zimizga zulm qilguvchi bo'ldik, bizni kechirgin) – deya g'azalga yakun yasaydi. Muhyining ushbu umumlashma – biz o'zimizga zulm qilguvchi bo'ldik; Lutf qil, sharmandaman – mazmunidagi qarashlari bir qadar tasavvufona mazmun kasb etsada, bir qadar davrga nisbatan individ munosabatini ham anglatadi. Bu kabi munosabatlarni quyidagi misralarda ham ko'ramiz:

*Xudovando o'zing lutf et maningdek ro'siyolarg'a,
Gunah daryosig'a botgan g'ariyqu mubtalolarg'a [11. 234-b.].*

Ey, Tangrim, men kabi yuzi qora, gunoh daryosiga butkul g'arq bo'lgan, nafs shaytonga asir, havoyi nafs uchun dambadam yuz ming balolarga qoluvchi gunohkor bir qulingni kechir. YO Rab, agar o'z lutfing bilan jurmim (gunohlarim)ni avf etmasang, mahshar kuni qattig' jazolarga giriftor bo'lishim aniq.

Ey, Tangrim, dunyo hayotida savob ishlarni qilish, to'atu tavfiqqa enish hargiz mening qo'limdan kelmadi. Shu bois, har bir qilgan gunoh ishlarim uchun zor-zor yig'layman.

Ey, Tangrim, saharlar yig'lab doim duolar qildimu biroq, ushbu duolarim ta'sirini his etmadim, bas shunday ekan, ey ko'nglim, kel endi ahli du'o

(murshid)larga tavajjuh qil (yuzlan). Ajab emas, komil murshid seni ham to'g'ri yo'lga boshlasa, valilar darajasiga yetkazsa. Chunki vali va porsolarga xokni zar qilmoq oson bir ishdur.

Ey, Tangrim, avliyolar-da qattiq kuduratlar ichra qoladigan ulug' kun – qiyomat kuni vahmi (qo'rquvi)dan dilimda zarra rohat yo'q. Shu bois, Muhammad Mustafoni men uchun ham shofi' qil. Aks holda, barcha jurmu xatolarimga qanday ham javob qila olaman. Xudoyo, meni – Muhyini riyo ahlining sharri (yomonliklari)dan saqla va meni mahsharda ruhi bosafolarga yor ayla.

Shoirning munojot ruhidagi g'azallarining aksarida nafsdan qutila olmagan shaxs e'tiroflari badiiy aks etgan:

O'tub umrim xato birlan kechirgaysan gunah yo Rab,

Agar lutf etmasang menga na qattig'dur jazo yo Rab.

Ey, Tangrim, umrim xato va kamchiliklar bilan o'tdi. O'zing gunohlarimni kechir va mening holimga rahm et. Aks holda, men uchun beriladigan jazo juda qattiqdir.

YO Rab! Haddan ziyod gunohlarim, havoyu nafs yo'lida sarflanib ketgan vaqtlarim haqida Senga qaysi til bilan hisob beraman.

Tangrim, garchand bir umr riyozat chekkan bo'lsamda poklikka erisha olmadim, biroq Sen meni mahshar kuni ahli safolar (pokiza qalb egalari) bilan birga qil.

Ey, Tangrim! Hargiz Sening haq yo'lingga qadam qo'ymay, Senga bandalik qilmay, xato va yaramas qiliqlarim ortidan ergashgancha, bu aziz umrimni sarf etib qo'ydim. YO Rab, endi menga o'z lutfing bilan tug'yon ahlidan najot ber, chunki ularga aralashish mening kunlarimni tunga aylantirmoqda. Shaytonlar tuzog'ining asiriga aylanib qolibman va men uchun qutulish (najot topish) imkoni qolmabdi. Ahli havolarga (hoyu havasga muhtalo bo'lganlarga) bog'lanib qoldim, oxir oqibat baloga yo'liquvchilardan bo'ldim. Menda na toat quvvati va na ehsonu sahovat bor. Ey Tangrim, meni mahshar kunida jazoga giriftor bo'luvchilardan qilib qo'yma. Parvardigorim, agar Sen mahshar kunida habibingni menga shofe' qilsang, menga (Muhyiga) gunohlar qurshovida o'tayotgan kunlarim g'amini chekishimning hojati qolmasdi.

Ko'rinib turibdiki, Muhyi hamd, munojot va na'tlarda o'zidan noroziligini izhor etadi. Jamiyat va uning ahlini nodonlikda ayblaydi va o'zini jamiyatdan ajratmagan holda gunohkor deb biladi. U inson hayotini xato va yaramas qiliqlar oshyoniga mengzaydi. Hirs-havas, nafs boshqargan zamonda inson tug'yon ahliga aylanib qolishidan o'ksinadi. Komil inson bo'la olmaslik armoni uni tilka-pora qiladi. Shu bois pokiza qalb egalarini izlaydi, ammo topolmaydi. Faqat Muhammad (s.a.v.) – komil. Chunki uning nuri komillik san'atkoridandir. Hamma narsadan burun yaratilgan.

Muhyi tinimsiz istig'for, tavbaga yuz tutishi bejiz emas, albatta. U o'zini yo'lga tushganini va yo'lning dastlabki bekati «tavba» ekanini yaxshi tushunadi. Binobarin, Alisher Navoiy «Lisonut-tayr» da hudhud tilidan shunday deydi:

Bu gunahdin oritmoq etting havas,

Ul dog'i oson erur, ey bulhavas.

*Tavbadur oni oritmoqqa iloj,
Zulmati isyon aro budur siroj [5. 149-b.].*

Demak, tariqat yo‘lidan maqsadi sari yo‘l olgan oshiq avvalo, tavba maqomida to‘xtab, poklanmog‘i lozim. Poklanmoq tavba natijasida ko‘ngildagi g‘uborlar, dog‘lar yuviladi. Ko‘ngil maxzani yorishadi. U adashish yo‘liga xotima yasaydi, haqiqat sari eltadigan yo‘lga solib qo‘yadi.

«Tavba – haqdan najot tilash vaqti kelganidir: bandaning nafsga tobe bo‘lishni tark etganidir. Bu – kechani yorituvchi gavhar, har bir qora kun kechiruvchi kimsaga loyiq emas. Bu tavfiq shamini yaxshiliklar yo‘lboshchisi har kimga ham ato qilmaydi...» [6. 44-b.].

Tavba – ushbu g‘azallarning shaxs intonatsiyasida – shaxsining ichki kechinmalari, ruhiy iltiroblari, fikrining ayrim paytdagi xulosasida ham bo‘rtib turibdi.

Muhyi tasavvuf g‘oyalari orqali o‘zligini tanishni, hech kim ko‘rmagan, bilib anglamagan narsalarni payqashni, oliy haqiqatni qalban his etishni istaydi. «Xudo – oliy haqiqat, unda hamma hammasi mukammal, musaffo va go‘zal uning adolati parchalanmas, qarashlari ziddiyatsiz». [13. 37-60-b.]. Alalxusus, Muhyi:

Meni ishq majozig‘a giriftor aylama, yo Rab,

Alar ishq bilan bag‘rimni afgor aylama, yo Rab – deb nola chekishida yaratgandan ko‘nglini o‘tkinchi ishq (havas, mayl, shahvat, ishtiyoq va h.k.)dan ozod etishini so‘raydi, uning (o‘tkinchi ishqning) ishq bilan bag‘irni vayron qiladi, unda «ozodlik»ka joy yo‘q. Ozodlikka joy yo‘qmi, demak, Muhyi ham yo‘q. Ya‘ni, uning o‘zligi mavjud emas. Shoir o‘zlikni tanish – ozod bo‘lishdan boshlanishini va boshlanish muttasil, aslo tugamaydigan pok va go‘zal harakatga asos solishida degan g‘oyani ilgari suradi. «Har qanday g‘oya shaxs xarakterida ildiz yozib, o‘zlikni ifodalagandagina qudrat kasb etadi» – deydi taniqli adabiyotshunos Ibrohim Haqqulov [18. 21-b.]. Binobarin, Muhyi devonidagi hamd, munojot, na‘tlarda shaxs xarakteridagi ildiz otgan g‘oya «tavbadan» kurtaklaganini va yorqin ifodalarda ijodkor yuragida aks sado berganini ko‘ramiz.

*Vafosi yo‘q, jafosi cho‘x parivashlar g‘ami birla,
Kecha-kunduzlari diydami xunbor aylama, yo Rab.
Ko‘ngil choxi zindonig‘a band o‘lg‘och, bo‘lib oshiq,
Jamei yoru ahhobimni bezor aylama, yo Rab.
Menga fazling nasib aylab xatodan saqla bandangni,
Be beboku jafosi bilan yor aylama, yo Rab.*

Muhyining o‘zini bunday qattiq tanqid ostiga oluvchi mushohadalariga sabab nima? Yuqorida aytganimizdek, shoir ishq majozidan chekinib, ishq haqiqatga tomon yo‘l olgani bois, uning dastlabki bosqichiga xos istig‘forini bayon qilgan, ammo har qanday o‘z-o‘zini «toshbo‘ron» qilish ostida tashqi ekvivalent ta‘sir yotadi. Shu bois shaxs og‘ir ruhiy iskanjada tinimsiz inkor vositalarini izlaydi. Inkor vositalari ishga solingach, u xotirjam tortadi va psixoanaliz hodisasi yuzaga chiqadi. Psixoanaliz tinimsiz ichki va tashqi sabab-oqibatlarini hissiy-ruhiy aspektida taftish etish asnosida kechadi. Shu o‘rinda biz Muhyi Xudoyorxon sulolasining inqirozga uchrashida o‘zini ham aybdor sanab, kuchli depressiv holatga tushgan

bo'lishi mumkin, degan taxminni ilgari surmoqchimiz. Muhyi Xudoyorxonning siyosiy masalalarda maslahatgo'yi bo'lgani, uning hurmatini qozongani, sodiq amaldori sifatida saroyda obro' topganini, hatto Xudoyorxon quvg'in qilinganda ham uni taxtga qaytarishga uringanlar safida ekanini, o'g'li bilan mustahkam aloqada faoliyat yuritganini qayd etsak, uning ichki iztiroblari nafaqat ma'lum bir g'oyalar va qarashlar, balki hayotiy muvaffaqiyatsizliklar, zamon va davrning oqibatlari ta'sirida shakllanganiga ishonch hosil qilamiz.

Chunonchi, «farangizodalar ishqida majnundek qilib sarson, Meni mahbusi pechu tobu zunnor aylama yo Rab» – baytida shayx San'on ibрати va maylini yengishga bo'lgan irodат – so'fiyona yo'sunda kelsa-da, unga Muhyi davriga bog'lab nazar tashlansa, o'ta real mohiyat kasb etadi. Muhyi devoniga tartib berayotgan kezlar – Qo'qon xonligi mustaqilligini yo'qotib bo'lgan, vodiya siyosiy, diniy va madaniy ekspansiya boshlangan edi.

O'z-o'zidan bir vaqtlar mamlakat taqdiriga ma'lum darajada mas'ul bo'lgan Muhyi uchun bu juda alamli va fojiali ko'rgulik edi. U «Meni farangizodalar xizmatida Majnun ishqda qanday qul bo'lgan bo'lsa, shunday qul qilma, ularning imoni, fikru zikriga o'ralib qolgan asirga aylantirma» – deyish bilan millat kelajagini barbod qiladigan fikriy va ma'naviy manqurtlikka ishora qilmayaptimikan?

«Lirikaning ijtimoiy muhit bilan munosabati, asosan, chuqur norozilikka asoslangan oppozitsiya, ilg'or bir mutafakkir – ijodkor oppozitsiyasi sifatida ko'rinadi. Bu oppozitsiya uni rad etish va keskin tanqid tarzida namoyon bo'ladi» [7. 128-b.].

*Doni havog'a zinhor mayl etmakim muqarrar,
Aylar seni giriftor bir kun bu nafsi sayyod.
Muhyi jahong'a hargiz qo'yma bino fanodur,
Haq aylasun ilohi jannat uyini obod [11. 259-b.].*

Ushbu nola, ohang, ichki dard, tug'yon – Muhyi hayotiy pozitsiyasi faol munosabatining sharhi sifatida gavdalanadi. Bir qarashda ahli zamondan, gumroh va nodon kaslar dunyosidan qo'l siltab yuz o'g'irish bor; bir qarasang ana shu nola ta'sir haqiqat nuri qoraygan jamiyatga mas'ullik hissining hayqirig'i mavjud.

Nima bo'lganda ham taqdir va zamon zarbalaridan ruhan singan Muhyi ishq majozidan, barcha gunohlaridan, zamon jabru jafosidan, uning noqis ahlidan, zulmat qoplagan tiriklik makonidan voz kechib, kimligini, dunyoga nima uchun kelganini, nima ish qilishi lozimligini va bundan buyon yashashi uchun ichki quvvat beradigan asos nima ekanini bilish istagida ishq haqiqatga yuzlanish oshyoni – «xilvat»ni ko'zlaydi.

Aytish lozimki, Muhyining alal-oqibat haqiqiy ishqqa yukunishi va bu ulug' ishni amalga oshirish maqsadida «xilvat» izlashga kirishgani qaysi bir ma'noda uning falsafiy qarashlaridagi yangilanishlarni ham belgilab beradi:

*Gar aylasang birodar sen ixtiyor xilvat,
Albatta bo'lg'usidur Haq sanga yor xilvat [11. 245-b.].*

«Xilvat» – nuqsli hissiyotlar bartaraf etiladigan, o'zlik javhari poklanib «Javhar-uz-zot» nurini anglash uchun shart-sharoitlar hozirlanadigan makon. Ahmad Yassaviy «Xilvat» manzilini tamomila shaxsiyatiga singdirgan va uning saodatini bilib, sezib,

fikrlab soʻzlab bera olgan zotdir. U nafsni yengishning butun bir tizimini ishlab chiqqan, uning amaliy yechimini koʻrsatgan, «gʻoliblik» ruhi nashidasining mezonlarini aniqlagan buyuk soʻfiydir. Tasavvufda nafsga qarshi jangu jadal nafsi ammorani mahv etishdan boshlanadi. Nafsi ammora salbiy shaytoniy quvvat: adovat, manmanlik, munofiqlik, yolgʻonchilik, noqislik va nodonlik, ifloslik va hasaddir. Undan qutulish koʻngilni yangi martaba koʻtaradi. Koʻngil yangi martabada oʻz javharini yanada musaffolashtirish imkoniga ega boʻladi. Bunda u «nafsul-lavvoma» maʼnosida yuksalishga intiladi. YAʼni tiyilmoqni oʻrganadi. Keyin «nafsul-mulhama» maʼnosida Haq sevgisini qadrlash, undan ilhomlanishning siru asroriga yetadi. Undan soʻng «nafsul-mutmainna»da – sabr, tavakkul, rizolik, xotirjamlik maʼnosida charxlanadi. «Nafsul roziya» bosqichida esa nihoyat yagona ilohiy huzur – yagonalik kashf etadi. Haq jamoli sifatlaridan huzurning ziddi ham, aksi ham, sherigi ham boʻlmaydi. Qalb – ilohiy huzurga choʻmadi yoxud ilohiy huzur qalbgaga aylanadi. Ahmad Yassaviyning «Xilvati» - bu gʻalaba nashidasidir. Insonning tafakkuri, hissi uning buyukligi tantanasidir. Aslo boqibegʻamlik, loqaydlik, tarki dunyochilik emas. Bu – sinov, oliy imtihon. Bu imtihon insonning komillik martabasini baholaydi.

Ushbu imtihondan oʻtgan shaxs esa teran idrok sohibiga aylanadi. U endi na majozda, na haqda adashadi. Oʻzini biladi, tevarakni sezadi, kelajakni koʻradi.

*Xilvatni ganji bilsang ishq ahlining bihishti,
Bogʻi eramdin ortuq albatta gʻor xilvat.
Topqay maqomi rohat dorussalom ichinda,
Har xasta dilki boʻlsa ul xoksor xilvat.
Muhyini shul duosi haqdin tilab hamisha,
Etgaymusan dubora, yo Rab, duchor xilvat [11. 245-b].*

Muhyi yoʻlga kirgan solik albatta yor jamolini ixtiyor etishi va bu uchun xilvat axtarishi shart deb taʼkidlaydi. Chunki, bu xilvatda jannat guli ochiladi, lola kabi har bir dogʻ namoyon boʻladi. Koʻngil ochiladi, uning fasli boshlanadi. Umuman xilvatning ganji ishq ahlining bihishtidir. Unda har xasta dil xoksor boʻlgay va shubhasiz maqomi rohatga erishgay. Xilvatga qayta-qayta qaytish bamisli saodatdir. Shu bois Haqdan Muhyining iltijosi ham – shu.

Ahmad Yassaviyning «Tufroq boʻlgin, seni olam bosib oʻtsin» – degan hikmatini shu oʻrinda eslasak, Muhyining qarashlari naqadar yassaviyona qarashlarga ham hamohang, uygʻunlashib ketganini koʻramiz.

Umuman olganda, Muhyi jamiyatni, insonni, xalqni karaxtlikdan, uyqudan uygʻonishini orzu qiladi. Bu uchun qalbdagi inqilob qilishni zarur deb hisoblaydi. Har bir odam oʻziga qaytib kelib, tozalanib, poklanib nafsni, kibrni, ojizlikni, notavonlikni, loqaydlikni, ochkoʻzlikni mahv etib, tiyraklashishini – maʼrifatning yuksalish saodatining rohatini anglashini istaydi.

Muhyi «Komil inson»dan ibrat va oʻrnak olishga chorlaydi. Zero, komillikning harakatsiz urugʻi har bir qalbdagi mavjud. Faqat uni qayta ekib, parvarish qilish lozim. Shunda urugʻ koʻkaradi, inson haqiqat sari yuzlanadi.

Shoirning ishq haqiqiyysi baʼzan ishq majoziy chegarasidan yorib chiqqanday taassurot qoldiradi. Muhyi ishq majoziyini ham poklik va soflik mezonida

baholaydi. Unga ko‘ra, har ikki ishqda ham sabr va soflik juda muhim. Har ikki ishq mohiyatan bir nuqtadan ko‘kargan. Shunday ekan, sevgi va muhabbat – sohir va bokira. Demak, sohir va bokiralik amallarigina uning javobi bo‘lishi mumkin.

Muhyining falsafiy qarashlari, xulosa qilib aytganda – murakkab zamonda yashab, fikrlagan, ezilgan, ammo kun kelib, porlab qad ko‘tarishiga ishongan shaxsning kechinmalari tadrijida qalqib chiqadi. Zero, har bir g‘azal qahramoni, yuqorida ta’kidlaganimizdek, shoirning o‘zi. Dunyoni, jamiyatni, voqelikni bilguvchi, uni tadqiq va tahlil etuvchi ham uning o‘zi. Shunday ekan, shoirning dunyo bilan ziddiyati – o‘ta shiddatli.

Muhyi adabiy an‘analar doirasida yor, mahbub, ma’shuq kabi o‘nlab obrazlarni o‘z asarlariga kiritadi. Ammo bu obrazlarga yana o‘zini ro‘baro‘ qiladi. Ular bilan bahsga kirishadi. Ular orqali zamon qiyofasini chizadi.

Mashhur mutasavvif Abbosiy Tusiyning «Dunyo – bu bir murdor narsa bo‘lib, u bilan avval sherlar, so‘ng qoplonlar, bo‘ri va itlar, undan keyin esa qarg‘alar qorin to‘ydiradi. Ulardan qolganiga esa go‘ng qo‘ng‘iz va chumolilar yopishadi. She‘rlar – podshohlar, qoplonlar – amirlar, bo‘ri va itlar – ularning ayonlari, qarg‘alar – ularga tobe kishilardir. Go‘ng qo‘ng‘izlar – aravakashlar, chumolilar esa bozordagi odamlardir» [18. 14-b.]. mazmunidagi qarashi Muhyi qarashlarida ham aks-sado beradi. Ammo Muhyi – «Dunyoni – o‘laksalikdan, unga yopishib «xarobot»ga aylantirishdan, sherlik, qoplonlik, bo‘rilik, itlik, chumolilik – nafsidan, ushbu nafs illatlaridan qutulishga chaqiradi.

...Davlatu molingg‘a mag‘rur o‘lmag‘ilsan zinhor,

Kasrati jam‘iyyati dunyo balodur, ey aziz.

Bog‘lamas dunyog‘a ko‘ngil har kishi oqil erur,

Dunyog‘qa dil bog‘lamoq mutlaq xatodur, ey aziz [11. 282-b.].

Muhyi o‘z devonida vafodor oshiq, sadoqatli do‘st, zukko donishmand, teran idrok sohibi tarzida – yonib, kuyib, harakatlanib turadi. Ana shu holatda Muhyining hayot, borliq, jamiyat xususidagi falsafiy konsepsiyasi davrga va zamonga munosabati o‘zaro birlashib, uyg‘unlik hosil qiladi.

Demak, Muhyi ijtimoiy-falsafiy qarashlarini bevosita ishq haqiqat mazmunidagi asarlarida ifoda etish bilan bir qatorda, uni ishq majoziy ruhidagi asarlariga ham ko‘chiradi.

Muhyining falsafiy qarashlari gumanizm ruhi bilan sug‘orilgan. Ayniqsa, inson go‘zalligiga muhabbat (chunki inson asli go‘zal yaratilgan) uning har bir asarida jo‘shib talqin etiladi.

U insonni ulug‘laydi, uning olami nihoyatda jozibali ekanini ta’kidlaydi. Bu olamga tenglik, saxovat, olijanoblik, rahm-shafqat, ezgulik, yaxshilik xosligini uqtiradi. Jaholat, razolat, saxovat, hirsu ta’ma dog‘larining ustuvor bo‘lishi sabablarini – go‘zallikni qadrlamaslik, o‘zlikni tanimaslik, tanballik, shaytoniy vasvasalarga ko‘ngil qo‘yish, zamon ahlining nodonligi kabilarda deb ko‘rsatadi. Bugun – xarob bo‘ldi. Lekin ertangi kun ham shunday bo‘lmog‘i mumkin emas. Istiqbol shunchaki istiqbol emas, ruhan pok, ma’naviy komil insonlarning komil jamiyatni barpo eta olishliklaridadir, deydi Muhyi.

Jumladan, Muhyi falsafiy qarashlari ana shunday yuksak munavvarlik bosqichida to‘xtaydi. Bu bosqich – o‘ylaymizki, bugun – Istiqlol davri uchun muhim ahamiyat va bebaho mohiyat kasb etadi.

Muhyi poetikasining yana bir o‘ziga xos xususiyati shundaki, uning oshiqona g‘azallari mazmunida zamonning ayrim qusurlarini o‘zida aks ettiruvchi ijtimoiy ohanglar ham uchraydi. Shoir bu g‘azallarida asosan, majoziy ishqdan hali-hanuz qutula olmagan, zamon va zamon ahlining nodonliklari – nafsul-lavvomadan noliydi:

*Bo‘lmadi ko‘nglum mani mujgon siyolardin xalos,
Ore bo‘lmas bul havas ko‘zi qarolardin xalos.
Ey ko‘ngul, eshitmading pandimni endi yig‘lakim,
Bo‘lmag‘aysan ishqida yuz ming balolardin xalos [11. 286-b.].*

G‘azal aruzning ramali musammani maqsur vaznida bitilgan. Shoir g‘azalning dastlabki baytlarida inson qalbidagi hissiyotning nozik suratini nihoyatda mohirlik bilan chizadi. Muhyi qalbni ishq yo‘lida sobit turishini istaydi, biroq qalb qoshu ko‘zi qora sanamlar ishq bilan ovvora. Shoir qalbni bu darddan xalos etish choralarini izlaydi, unga pand-nasihatlar qiladi. Qalb esa bu o‘gitlarga parvosiz. Uning yuz ming balolarga giriftor bo‘lishi muqarrar ekanini anglagan shoir o‘z nafsi uchun yig‘lashdan o‘zga chora yo‘qligini anglaydi:

*Donai xoling ko‘rib ko‘ngil qushi bo‘ldi asir,
Bo‘lmadim, ahboblar, yuzi qarolardin xalos.
Qayda bo‘lsam bo‘lg‘usi tab‘im mukaddar xalqdin,
Ahli donish bo‘lmag‘aylar norasolardin xalos.*

Barcha narsadan go‘zallik va poklikni ko‘rishni istagan shoir atrofida gilaridan ham shu go‘zal fazilatlarni qidiradi. Tabiiyki, bu samarasiz urinishlar shoir qalbini mahzun qiladi. Shu bois, u **ahli donish, nodonlar** (tazod) ozoridan xalos bo‘la olmaslar, deya qalbiga taskin beradi. Bu o‘rinda «norasa» – ko‘chma ma’noda kelgan. U – istak, mayl, xohish, ahli donishga mutlaqo yot xususiyatlar. Demak, donolar o‘zlaridagi mayl istaklarni yengib o‘tsalargina ular o‘z maqsadlariga yetishadilar:

*Istasang osudalig‘ qat’ ayla eldin ixtilof,
Xotirang ko‘zgusin ayla badnamolardin xalos.*

Haqiqiy osuda hayot kechirishni istasang el (bu o‘rinda dunyo g‘avg‘olari) orasida aralashishdan o‘zingni tiy, qalbing ko‘zgusini nafs va hirsga berilgan badnamolardan (yoki hirs va nafs aralashgan lavhalardan) asra.

*Shohidi dunyoga hargiz mayl qilma bo‘lmag‘ay,
Ushbu shohid zulfi hargiz ag‘niyolardin xalos.*

Ushbu dunyoga ko‘ngil qo‘yma, chunki u ham bir mahbubaga o‘xshaydi, uning zulfi ag‘niyo (dunyoparast)lar changalida turibdi. Shunday ekan, deydi shoir, sen u bevafo go‘zal zulfidan (dunyodan) umidvor bo‘lma.

*Shukrillah Muhyi tuttum go‘shai mayxonani,
Bo‘ldum oxir suhbat i ahli riyolardin xalos.*

Ma’lumki, mumtoz adabiyotda may – ilohiy ishq yoxud ilmu ma’rifat ma’nolarini anglatadi. Ushbu maqta’dan anglashiladiki, nodon va riyokor kaslar

suhbatidan qutulish uchun ma'rifat bo'stoniga intilmoq darkor. Bu esa ammora nafsning lavvoma nafsga o'z o'rnini bo'shatib berishi bilan yakun topadi.

Qur'onning Fajr surasi, 27, 28-oyatlarida Robbul alamin shunday deydi: "Ey, xotirjam nafs! Robbingga sen Undan, U sendan rozi bo'lgan holda qayt! Bu oyatlar orqali bizga "nafsul mutmainna", "nafsur-roziya" va "nafsul marziya"lar haqida ma'lumot berilmoqda. Demak, bularning majmui "nafsul kamila" – komil nafsni taqozo etadi. Navoiy bu haqda shunday yozadi:

Desang, bu yo'lda o'lay, nafsni burun o'ltur,

Ki ishq shar'ida go'yo bu nav' keldi qisos.

Demak, Navoiyga ko'ra, mutmainna nafs sohibi o'lmasdan burun o'lishi (nafsini o'ldirishi) lozim. Kishi nafsning qutqularidan xalos bo'lgach, xotirjam nafs egasiga aylanadi. Undan keyingi manzil roziya va marziya maqomlaridir:

Rizo yo'lida Navoiy borur qayon cheksang,

Chu ishq bog'ladi bo'ynig'a rishtayi ixlos [1. 171-bet].

Rizo – oliy maqom. Navoiy bu yo'lda bo'lish uchun har qanday mashaqqatga rozi. Negaki, uning bo'yniga ishq ixlos arqonini mahkam bog'lagan. Xuddi shu holat Muhyida ham bor. U ham shu oliy maqomga yetish istagida. Muhyining "Yo'q manda" radifli g'azalini biz shoirning o'z hasbi holi ifoda etilgan bir g'azal bo'lsa kerak deb o'ylaymiz. Biroq shoir unda o'z pozitsiyasini – nafsni yengish uchun dunyodan mosivo bo'lish lozimligini ta'kidlaydi:

E'tibor etmadim bu dunyoni,

Lojaram e'tibor yo'q manda.

Man nechuk mayl etayki dunyog'a,

Zarra ixtiyor yo'q manda.

Muttakou panoh ey Muhyi,

G'ayri parvardigor yo'q manda. [11. 326-327-b.].

Bu satrlarda Muhyi ikki suvratli majoziy ifoda usulidan foydalangan. Birinchi suvratda oddiy hasbi-hol ko'zga tashlanadi. Ikkinchi suvratda u falsafiy tarzda akslanadi. Xususan, «Mulku johu diyor yo'q manda» satrida – mayl va ta'madan ozod bo'lmoq, «dunyo»ga – hirsu nafs makoniga ko'ngil qo'ymaslik, qalbda Haqdan o'zganing bo'lmasligi, ya'ni birlamchi soflikkina hukm yuritishi lozimligi uqtiriladi. Shuning barobarida Muhyi ikkinchi suvratga san'atkorona tarzda ijtimoiy yukni joylashtiradi. Mustabidlik negiziga qurilgan davrni, uning mayl va ta'malari o'tkinchiligini ta'kidlaydi. Ko'ngilni «Mulku johu diyor»ga bermaslikka, qalbni sof va toza tutmoqqa, demakki, o'zlikni yo'qotmaslikka chorlaydi. Atoqli adabiyotshunoslarimizdan biri Muhyining «ustina» radifli g'azalini tahlil eta turib, jumladan, shunday yozadi: «O'ziga binosi juda ulug' bo'lib, boshqa shoirlardan oldinda ekanini tubandagi she'rida afsus ila aytadur: (Ustina radifli g'azalida)

Hayfkim, o'tgan ekan arbobi bozori hunar,

Toli'im ko'rkim, tushubman bazmi vayron ustina.

Ahli fazllarning qadriga yarasha hurmati bo'lmaganidan oldingi davrga ham yetib kelalmay shunday bir davrda qolganidan shikoyat etadur. Bazmi vayrona qolganidan afsuslanadur» [16. 556-b.].

Bizningcha, bu o‘rinda «hunar bozori»da, ya’ni she’riyat bo‘stonida arboblar – uni san’at darajasida o‘zlashtirganlar, oliy maqom kasb etganlar qolmaganidan afsus-nadomat anglashiladi. Taqdirimga qarakim, she’riyat olami vayron bo‘libdi. Men bunda begonaman. Bazmi vayronda nima qilishimni bilmayapman – deydi shoir. Muhyi, nazarimizda, o‘zining ijod olami tushunilmayotganini bildirib, san’atkorona she’rlari hech kimga keraksizligidan armon qiladi.

Biroq bu fikrlar Muhyining ijodkor zamondoshlarini tan olmasligini isbotlay olmaydi. G‘azalda shoirning davrga nisbatan munosabati ham, o‘z shaxsiga nisbatan ayovsiz xulosasi ham birdek qalqib turibdi. Chunki Muhyi hamisha orif zotlarning suhbatiga oshiqqan. Do‘stu qadrdonlarini doimo ko‘klarga ko‘tarib alqagan. Ular bilan hamdard, hamnafas bo‘lishga intilgan. Tevarak-atrofdan kechayotgan voqealardan xalq bilan birga aziyat chekkan, iztiroblarini qalban his etgan.

«Muhyi o‘zi e‘zozlagan, iste’dodiga tan bergan ko‘plab qalam sohiblari qarshisida nihoyatda xokisorlik bilan ta’zim bajo etadi, ular xususida o‘quvchi qalbini zabt etadigan zo‘r fikrlar aytadi. Birgina misol: shoir Tajalliy haqida «Tarixi Muhyi Xo‘qandiy»dan quyidagilarni o‘qiymiz: – Janobi sayyid avlod Husaynxon Dehlaviy taxallusi Tajalliy... Hozirda Xudoning panohida salomatdur. Hozir bul zotg‘a barobar keladigan shoir butun olamda ko‘rinmaydur va eshitilmaydur, bunday shoir avvalda ham bo‘lmagan, keyin ham bo‘lmaydur» [16. 119-b.].

Muhyi faol ishtirok etgan Qo‘qon adabiy muhitida u yoki bu ma’noda she’riy majlislar haqida so‘z borganda, aksariyat hollarda dastlab Muhyi nomi tilga olinadi. Akademik Ko‘r o‘g‘li «Uzbekskaya literatura» asarida Muhyi, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Nisbatiylarning tez-tez majlislar o‘tkazib turishganini, unda qizg‘in bahsu munozaralar avj olganini ta’kidlab o‘tadi [9. 115-b.].

Haqiqatan, Muhyi tevaragida zamonasining peshqadam shoirlari to‘plangan edilar. Muhyi bular orasida eng nuqtadoni, she’riy ilmlar allomasi bo‘lganini e’tiborga olsak, u bu davralarda ma’lum ma’noda xolis hakamlilik vazifasini ham o‘tagani ayonlashadi.

Xullas, nafs haqida yozilgan manbalarda nafsning “nafsul ammora” – buyuruvchi, gunohkor nafs, “nafsul lavoma” – malomat qiluvchi nafs, “nafsul mulhima” — ilhomlantiruvchi nafs, “nafsul mutmainna” – xotirjam nafs, “nafsul roziya” – rozi bo‘lgan nafs, “nafsul marziya” – undan rozi bo‘lingan nafs, “nafsul kamila” – komil nafs kabi darajalari mavjudligi ta’kidlangan.

Nafs mavzusining Hazrat Navoiy va uning xalaflari ijodlaridagi badiiy talqinlarini o‘rganish esa, bugungi kunning dolzarb mavzularidan biridir. Negaki, nafsning bema’ni qiliqlaridan qutilgan kishigina o‘zining munosib maqomiga ega bo‘la oladi va kishilik jamiyati uchun foyda keltiradi. Nafsi tarbiyalanmagan kishi esa buning ziddidir. Negaki, nafs domiga tushgandan keyin, kishi hech narsadan tap tortmaydi, harom-harishdan hazar etmay, boshqalar hisobiga bo‘lsa ham yaxshi yashashni o‘ylaydi. Oqibatda u zolim, berahm, riyokor bo‘lib qoladi. Shuning uchun tasavvuf talab etgan tiyilish, qanoat, sabru faqirlik tariqida gap ko‘p.

“Lison ut-Tayr” asarida nafs mavzusi insonning ma’naviy kamolot yo‘lidagi eng katta sinov sifatida talqin qilinadi. Asar tasavvufiy-falsafiy mazmuni bilan insonni o‘z nafs bilan kurashishga va haqiqiy haqiqatga yetishishga undaydi.

“Xazoyinul ma’oniy” g‘azallarida esa Navoiy nafsni faqat yomonlik manbai sifatida emas, balki uni poklash orqali inson mukammallikka erishishi mumkin bo‘lgan narsa sifatida tasvirlaydi.

Muhyining dunyoqarashi, g‘oyalari, bashariyat haqidagi hikmatona fikrlari, badiiy talqinlari bugungi tarbiya jarayonida ham ma’lum ahamiyat kasb etadi. Muhyi butun ijodi bilan inson qalbi go‘zalligini, shaxs kamolotini kuyladi, odamzodni nafs, hirs, nafrat kishanidan ozod etish yo‘lini axtardi, vatanparvarlik va insonparvarlikning sharqona axloqiy poklikka asoslangan tizimini yaratishga harakat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. 1-жилд. Бадоеъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987.
 2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 7-жилд. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент: “Фан”, 1991 йил.
 3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. 17-жилд. Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват. Илмий-танқидий матнни нашрга тайёрловчи, сўз боши ва кўрсаткичлар муаллифи Ҳамидхон Исломий. – Тошкент: “Мовароуннахр”, 2011 йил.
 4. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 19-жилд. Дувони фоний. – Тошкент: “Фан”, 2002 йил. 330 бет.
 5. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, ўн иккинчи том. – Тошкент: Фан, 1996. – 326 б.
 6. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-кулуб. Насрий баён муаллифи Иноят Махсумов. Тошкент: 1983 йил, 44 – бет.
 7. Ишожов Ё. Навоий поэтикаси («Хазойинул маоний» асосида). – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б. 108-бет
 8. Комилов Н. Тасаввуф. . – Т.: Ўзбекистон, 2009. - 447 б.
 9. Кор-Оғлы Х.Г. Узбекская литература. – Москва: Высшая школа, 1968. – 292 ст. 115-стр.
- uhammadiev A. “G‘aroyib us-sig‘ar”da naqshbandiya tariqatining tamoyillari tahlili. “Jahon madaniy sivilizatsiyasi kontekstida Xojagon, Naqshbandiya tasavvufiy ta’limotlari ilmiy-ma’naviy merosining umumbashariy ahamiyati” mavzusidagi Xalqaro ilmiy konferensiya mayereallari. – Navoiy, 2019 yil, 28 may.
- uhyiddin Muhyi. Devoni Muhyi. – Toshkent: Hoji Abdurrauf nashri, 1911/m. (O‘zFASHI ning toshbosma asarlar fondida №3220 inventar raqami bilan saqlanmoqda), 360 sahifa. O‘zbekcha-tojikcha, o‘zbekcha qismi 231-sahifadan
- амазонов Н. Алишер Навоий ижодида факр талқини ва фақир образи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (пхд) диссертацияси автореферати. Тошкент 2019-йил. – 56 б.
- а с с е л Б. Почему я не христианин. М.: 1987, стр. 37-60

Юсупов Ш. Мухйи Хўқандий // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2002. № 1. Б. 111 – 119.

Қуръони Азим мухтасар тафсири / Шайх Алоуддин Мансур. – Тошкет: “Мунир” нашриёти, 2021. – 988 б.

Қайюмов П. Тазкираи Қайюмий. ИИИ жилдлик, 3-жилд. Тошкент – 1998. 556-бет.

Ҳаққулов И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: “Фан” нашриёти 2007 йил. – 234 б.

18. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 184 б. 21-бет.

19. <http://old.muslim.uz/index.php/maqolalar>

Muxitdinova Nazmiya,
filologiya fanlari doktori,
SamDU professori.

MUHAMMAD G‘OZIY IJODIDA ALISHER NAVOIY USLUBIGA IZDOSHLIK KO‘RINISHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola 18-asr va 19-asr boshlarida Qo‘qon adabiy muhitining taniqli vakili G‘oziy lirikasida ustozlar an‘analarining aks etishini o‘rganishga bag‘ishlangan. Asarda G‘oziy she‘rlaridagi ustozlarning an‘analari, g‘oyalari, obrazlari, uslubi va badiiy mahorat yaqinligi tahlil qilingan. Shoir she‘riyatidagi g‘oyaviy-badiiy xususiyatlar bir qator she‘rlar misolida ochib berilgan.

Tayanch so‘zlar: tatabbu, urf-odat, mafkura, obraz, uslub, mavzu, badiiy mahorat.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению отражения традиций наставников (Алишер Навои) в лирике видного представителя литературной среды Коканда XVIII века и начале XIX века Газий. В работе анализируется близость традиции, идей, изображения, стиля и поэтического образа наставников в стихах Газий. Освещаются вопросы художественного мастерства в лирике поэтов, тематика их произведений раскрывается на примере ряда стихотворений.

Ключевые слова: татаббу, традиция, идейность, образ, стиль, тема, художественное мастерство.

Abstrakt. This article is devoted to the study of the reflection of the traditions of mentors (Alisher Navoi) in the lyrics of Gazi, a prominent representative of the literary environment of Kokand in the 18th century and the beginning of the 19th century. The work analyzes the closeness of tradition, ideas, images, style and poetic image of the mentors in Gazi's poems. Issues of artistic skill in the poetry of poetry are highlighted, the themes of their works are revealed on the example of a number of poems.

Keywords: tatabbu, tradition, ideology, image, style, subject, an artistic skill.

Muhammad G'oziy o'z she'riyati bilan Qo'qon adabiyotida "Oltin beshik davri" deb nom olgan katta ijodiy muhitning ishtirokchilaridan biriga aylandi. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida o'ziga xos ma'rifiy taraqqiyotni boshidan kechirgan Qo'qon adabiy muhiti Muhammad G'oziy Ho'qandiy she'riyati vositasi bilan yanada boyidi, o'ziga xoslik kasb etdi. G'oziy she'riyati faqat, shakliy benuqsonlik, ko'rkamlikdangina iborat bo'lmay, o'z davri tafakkurini yangi falsafiy mushohadalar, didaktik yo'l-yo'riq va ko'rsatmalar, orifona fikrlar bilan boyitdi. Sharq mumtoz shoirlari, Alisher Navoiy adabiy an'alarini o'z ijodida baland salohiyat va mahorat bilan davom ettirgan shoir G'oziy adabiyotimiz tarixida o'z o'rnini va mavqega ega ijodkor sifatida namoyon bo'ladi. U sharq klassiklari ijodiy uslublaridan ilhom olib, she'riyatning nodir namunalarini yaratarkan, salafлари qoldirgan ijodiy an'analarni o'zining donishmandona falsafiy mushohadalari, keng dunyoqarashi, zamonasi ijtimoiy muammolariga hozirjavobligi o'ziga xos didaktik targ'ibot uslubi va, asosan, nafosat qonuniyatlari doirasida shaklangan badiiy mahorati bilan boyitdi, takomilga yetkazdi.

Qo'qon adabiy muhiti haqida tadqiqot olib borgan olimlar ushbu adabiy muhit ham an'anaviylik bag'rida kamol topganini qayd qiladilar. Umuman olganda, mumtoz she'riyat tarixida an'anaviylik ustuvor yo'nalishlardan hisoblanadi. Qaysi mumtoz shoirning devonini ochmasak, undagi she'rlarning salmoqli qismini nazira va tatabbular tashkil etganiga guvoh bo'lamiz. An'anaviylik bir tomondan adabiyotda yakranglik, ko'chirmakashlik, turg'unlik kabi salbiy holatlarni vujudga keltirgan bo'lsa-da, asosan badiiy tafakkurning tadrijiy rivoji, so'z san'atida vorisiylik tendensiyasining barqaror bo'lishiga mustahkam zamin yaratgan. Adabiy-estetik an'analarni puxta o'zlashtirgan iste'dodli shoirlar esa o'ziga xoslikka erishib, yangi-yangi obraz va timsollar, ma'no va mazmunlar, ifoda va bayon vositalarni yaratishga erishganlar. Shu nuqtayi nazardan olganda, har bir shoirning novatorlik darajasini belgilashdan oldin uning an'anaviylik doirasidagi faoliyatini har tomonlama ko'rib chiqish zarur bo'ladi.

Tatabbu'navislik borasida tadqiqot olib borgan B.Fayzulloyevning haqli ravishda qayd qilishicha, "XIX asrning birinchi boshida tatabbu'navislik eng rivojlangan adabiy muhit Qo'qonda edi" [Fayzulloyev B. – B.17]. Qo'qon adabiy muhitidagi tatabbu'navislikni shartli ravishda uch guruhga tasniflash mumkin: a) zamondosh va bir adabiy muhit doirasida ijod qilgan shoirlarning she'riga tatabbu' bog'lash; b) milliy adabiyot vakillarining she'rlariga tatabbu' yozish; v) qardosh xalqlar adabiyotining yirik namoyandalarining izdoshlik qilish.

G'oziyning devonida⁶⁸ ham tatabbu' g'azallarning miqdori ancha salmoqli ekaniga guvoh bo'lish mumkin. Yuqoridagi tasnifni agar ushbu devonlarga tatbiq etsak, quyidagi manzara hosil bo'ladi:

Qo'qon adabiy muhitida ijod qilgan shoirlarning g'azallariga bog'langan tatabbu'larni to'liq qamrab olish ancha qiyin kechadi. Buning bir necha sabablari bor.

⁶⁸ Қаранг: Ғозий. Девон. Инвентарь №121. Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Мақолада шоир шеърларидан намуналар ушбу манбадан келтирилди.

Birinchidan, devon sohiblari yozgan gʻazallari aynan qaysi shoirga izdoshlik yoʻlida bitilganini qayd etishmagan. Bu hol, Alisher Navoiyning forsiy merosi jamlanmasidan iborat “Devoni Foni”ni hisobga olmaganida, deyarli barcha devonlarga xos xususiyat hisoblanadi. Sharq adabiyoti tarixida tatabbuʼlar alohida toʻplanib, bayozlar, tazkiralar hamda “Radoif ul-ashʼor” nomi bilan shuhrat topgan jamlanmalarda eʼlon qilingan. Jumladan, “Majolis un-nafois”ning tarjimoni Faxriy Hirotiy oʻzining “Radoif ul-ashʼor” asarida mashhur gʻazallarga yozilgan tatabbuʼlarni bir joyda toʻplashga harakat qilgan. Fazliy Namangoniyni “Majmuai shoiron” tazkirasida ham Qoʻqon adabiy muhiti shoirlarining Amiriy gʻazallari hamda bir-birlarining gʻazallariga javob tariqasida yozgan gʻazallaridan namunalar berilgan.

Ikkinchidan, Qoʻqon adabiy muhitida jami 300 dan shoir yashab ijod qilgan boʻlsa-da, ularning aksar qismi hali-hanuz tadqiqotchilarini kutib turibdi. Jumladan, tadqiqotimiz obʼekti boʻlgan Sadoiy va Gʻoziylarning ijodi ham davr sheʼriyatiga bogʻliq holda tadqiq qilish masalasi kelajakda amalga oshirilgan vazifalardan hisoblanadi.

Uchinchidan, bir davrda yashab ijod qilgan shoirlarning gʻazallari vazn, qofiya, radif va obrazlar tizimi oʻxshash boʻlgan taqdirda ham shoirlarning qaysi biri original asar muallifi, qaysi biri uning izdoshi ekanini aniqlash qiyin kechadi.

Turkiyoʻy salaflarga izdoshlik haqida gap ketganda, Qoʻqon adabiy muhiti shoirlari eng avvalo Alisher Navoiy gʻazallariga koʻp murojaat qilganini taʼkidlash joiz. Qoʻqon xonlari Oʻrta Osiyodagi boshqa hukmdorlardan farqli oʻlaroq oʻz shajaralarini temruiylar xonadoniga bogʻlaganlari, shuningdek, ushbu salatant davrida Navoiyning devonlari koʻp nusxada koʻchirilgani va tarqatilgani anʼanaga aylangani, Alisher Navoiyning badiiy olami taʼsirida qoʻqonlik shoirlar yuzlab tazmin va tatabbular, muxammaslar bogʻlaganliklari, shuningdek, adabiy muhitda oʻzbek tilining nufuzi fors tilidagi adabiyotdan balandroq boʻlgani mazkur omil – Navoiyga izdoshlik anʼanasining kuchayishiga olib kelgan [Joʻraboev O. – B.74]. Gʻoziy devonida ham ushbu anʼanaga izchil rioya etilganini kuzatish mumkin.

Alisher Navoiyning “Gʻaroyib us-sigʻar” devonida “mango” radifida toʻrtta gʻazal bor. Ularning biri quyidagi matlaʼ bilan boshlanadi:

Shahr bir oy furqatidin baytul-ahzondur mango,

Bir guli raʼno gʻamidin bogʻ zindondur mango.

[Navoiy Alisher. – B.35].

Gʻoziyning shu qofiya va radifda bir gʻazali borki, obrazlar silsilasi va badiiy sanʼatlar tizimiga koʻra Navoiyning yuqoridagi gʻazaliga tatabbu ravishida bitilgani maʼlum boʻladi:

Gul yuzungsiz ey pariyoʻ, bogʻ zindondur mango,

Furqatingdin gʻunchalar bir dasta paykondur mango.

[Gʻoziy. №121: 21 b]

Navoiyning gʻazalida ham, Gʻoziyning nazirasida ham tazod sanʼati yetakchilik qiladi. Navoiyning gʻazalida yorning husnu malohati, bagʻritoshligi va muruvvatsizligi bila oshiqning sabru sadoqati, xokmorligi va sobitligi qarama-qarshi

qo'yilgan bo'lsa, G'oziyning g'azalida oshiqning holot va kayfiyatining tashqi dunyo bilan qarama-qarshi qo'yiladi. Bu holat ayni radifda yangi ma'nolarni ifodalash, tatabbu' bog'lanayotgan g'azal mazmunini kengaytirish va rivojlantirish tatabbu'navislikning asosiy sharti ekanini G'oziy ijodi misolida ko'rish mumkin. Albatta, G'oziyning g'azali struktural va kompozision tuzilishi, badiiy san'atlar qo'llanilishi bobatida Navoiyning g'azali darajasiga ko'tarila olmagan, ammo shu g'azalning o'zi ham G'oziy ulug' ustoz darsxonasidagi saboqlarni ancha puxta o'zlashtirganidan dalolat beradi.

Shoir o'ziga "G'oziy" degan taxallus tanlab, o'zining din yo'lida jaholat bilan kurashuvi va g'olib chiquvchi ekanligini e'lon qilgan. Bunday taxallus tanlash tasodifan qabul qilingan qaror emas edi. U dinga kirmagan dinsizlarga qarshigina emas, johillarga qarshi, dunyoga qattiq ko'ngil bergan g'ofillarga qarshi, jannat ta'ma qiluvchi nodonlarga qarshi, riyokor zohidlarga qarshi g'azot e'lon qilgan. Ma'rifat nuri jaholat zulmatini engishga uning iymoni komil. O'zi ma'rifat talabida yo'lchi va ma'rifat yoyuvchi ekan, demak, u G'oziy. Ma'rifat tushunchasi dunyo va oxirat, butun borliq tushunchalaridan ko'ra kengroq. U butun borliqni yaratguchi zotga talabgorni yaqin etuvchi, oshno etuvchi vosita. Shu boisdan shoir uyg'oq qalbining rohati uchun faqat ma'rifat istaydi:

Farog'at istasang kech hosili dunyovu uqbodin,
Bir ohi sard ila ikki jahon raxtini barbod et.

Mumtoz shoirlar, xususan Navoiy an'analariga taqlid etib, shoir faqirlik bilan o'z qalbini yoki ma'rifattalab solik qalbini "sing'on safol", yoxud "sing'an kosa" deb ataydi. Ammo, bu "sing'an kosa" unga Shoh Jamshidning jomi jahonnamosidan afzal, Yor ishqida yonganidan to'plangan gulxan kuli Shoh Doroning taxti murassa'sidan afzal. U o'zi anglagan va qalbini to'ldirgan muhabbat Doroyu Jamshid davlatlaridan ham ziyoda ekanligini faxr bilan qayd etadi. Mana shu mazmundagi ba'zi baytlar:

- Muyassar bo'lsa sing'an kosau gulxan kuli G'oziy,
Havoyi taxti Doro, orzui jomi Jam qilmaz;
- Masnadim gulxan kulidur, sog'arim sing'on safol,
Oncha men topdim bu davlat topmadi Dorou Jam.

Shunday fikrlar shoirning mustahzodlarida ham bayon etilgan:

Har kimki erur podshahi mulki qanoat, hargiz anga shak yo'q,
Qaysar ila Kayxusravu Fag'fur ilan Jam oldida gadodur...

G'oziy o'z she'riyatining mazmun – mohiyati ma'naviyati yuksak, ishq talabida ma'rifat darajasiga ko'tarilagan, dunyoviy talab –istaklarga ko'plik, riyokorlik illatlaridan qutulgan faqir, so'fiy rind shaxsning dardu alamlari ifodasidan iborat ekanligini ochiq – ravshan bayon etadi:

Men, ey G'oziy, bu noqis shayxlarga yo'qtur ixlosim,
Muhaabbat murshidim, dardu alamdur xatti irshodim.

Shunday qilib, XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi Qo'qon adabiy muhitida orifona g'oyalar talqin etilgan she'riyat vujudga kelgan. U Alisher Navoiy she'riyati g'oyaviy-badiiy an'alaridan bahramand bo'lgani holda, o'zining xususiy jihatlariga ham ega bo'ldi. Qo'qon adabiy muhitining asosiy xususiyatlaridan biri –

unda orifona she'riyatning mavjud ekanligi bo'lib, irfoniy ruh umuman badiiy adabiyotning yetakchi g'oyaviy yo'nalishlaridan edi. Irfoniy tafakkur va ruh barcha shoirilar ijodida aniq, ravshan namoyon bo'lib turgan esa-da, siyosiy cheklashlar tufayli bu haqda so'z yuritishning imkoni yo'q edi. Bugungi adabiyotshunoslik ushbu masalaga o'zining bahosini bermog'i, munosabat bildirmog'i va davr ijodkorlari adabiy merosini yangicha ilmiy nuqtai nazardan o'rganmog'i lozim. Keyingi yigirma yil ichida bu borada ilk ilmiy tadqiqotlarga yaratildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Навоий Алишер. Девон. 4 жилдлик. 1-ж. Фаройиб ус-сиғар/ Нашрга тайёрловчи О.Давлатов. – Т.: Тамаддун, 2011.
2. Ғозий. Девон. Инвентарь №121 Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди.
3. Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. Тошкент, ЎзДБАН. 1961, 194 б.
4. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Моварауннахр – Ўзбекистон, 2009. – 290 б.
5. Қаюмов А. Ғозий. Тошкент: ЎзФА, 1959. – 146 б.
6. Жўрабоев О. Матнинг матноси сирлари. –Т.: Тамаддун, 2017. –Б.72-74.
7. Файзуллоев Б. Ўзбек шеъриятида татаббуъ тарихи ва маҳорат масалалари (XVII-XIX асрлар ва XX аср бошлари ғазалчилиги асосида): филол. ф.н.... дисс. Авт. Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2002. – Б.17.

Toshniyozova Dilfuza,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti, mumtoz
adabiyot tarixi kafedrasida o'qituvchisi

SAYIDMUHAMMAD XALIFA IBNI DAVLAT IJODIDA ALISHER NAVOIY AN'ANALARI

Annotatsiya: Mumtoz adabiyotning o'ziga xos an'alaridan biri bu mavzu, motiv va syujetdagi o'xshashlik bo'lib, bu jihatdan mos asarlar ko'plab yaratilgandir. Misol uchun, Alisher Navoiyning Sharq xamsachiligi an'alarini asosida mutlaqo mustaqil va muhtasham "Xamsa" yaratganining o'ziyoq buning yaqqol isboti bo'la oladi, deyish mumkin. Shu bilan birga lirik she'riyat takomili bilan bog'liq jihatga keyingi davrlar adabiyotida ham guvoh bo'la olamiz. Ushbu maqolada XX asrda yashasa-da, ammo sharq mumtoz adabiy an'alarini munosib davom ettirgan, Ibn Davlatning mumtoz an'analardan biri sanalgan devon tuzishida buyuk Alisher Navoiy ijodiga hamohanglikni hamda umumiy g'oyalar mushtarakligini aks ettirganlik mahorati ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: an'ana, devon, mavzu, an'ana, syujet, hamd, na't.

Annotation: One of the distinctive traditions of classical literature is the similarity in themes, motifs, and plots, and many works have been created in this regard. For example, the fact that Alisher Navoi created a completely independent and magnificent "Khamsa" based on the traditions of Eastern khamsa writers can be considered clear evidence of this. Similarly, we can observe the perfection of lyrical poetry in the literature of later periods.

This article scientifically substantiates how Ibn Davlat, although he lived in the 20th century, worthily continued the traditions of Eastern classical literature and demonstrated mastery in compiling a divan — one of the classic traditions — in harmony with the creative spirit of the great Alisher Navoi, reflecting shared general ideas.

Keywords: tradition, divan, theme, tradition, plot, hamd, na't.

Ma'lumki, Sharq adabiyoti tarixi ko'p asrlik xarakterga ega bo'lib, mavzular ko'lami hamda janrlar tabiati avvaldan belgilangan qoidalar asosida voqe bo'lgan va bu holat davr kishilarining dunyoqarashi bilan izohlanadi. Har bir shoir ko'hna mavzuga murojaat etar ekan, uni ma'lum darajada zamonasi bilan bog'lashga harakat qiladi, mavzuni estetik didi, adabiy muhitning yetakchi tendensiyasidan kelib chiqib yoritishga harakat qiladi va muayyan g'oyani ilgari suradi. Shu sababli, mavzu davomida adabiy an'ana muhim rol egallaydi. Shoirlar salaflari ijodiy merosiga murojaat qilar ekanlar, avvalo, o'z estetik qarashlariga mos, ko'ngillariga yaqin, dunyoqarashlariga nisbatan uyg'un keladigan asarlarni maqbul ko'rganlar.

Mana shunday bebaho asarlar bugungi kun yoshlarini ma'naviy-ma'rifiy jihatdan tarbiyalashda, yoshlarni barkamol avlod bo'lib yetishishida, komil inson bo'lishida muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bunday manbalar sifatida sharq mumtoz adabiyotining buyuk namoyondalaridan bo'lgan Navoiy va Ibni Davlat ijodini olishimiz mumkin. Ibni Davlat ijodini Alisher Navoiy an'analari bilan bog'lovchi jihatlar turli shakllarda namoyon bo'ladi. Birinchi navbatda, Ibni Davlat ham Navoiydek ma'rifatli, diyonatli shaxs bo'lishga intildi. Mir Alisher Navoiydek she'riyat amiri bo'lishni orzu qildi, shu yo'lda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Ibni Davlat o'z g'azallarida Navoiyga yondashdi. Navoiy an'alarini davom ettirdi. Mumtoz badiiyat va an'analardan yaxshi xabardor ijodkor, ayniqsa, turkiy tilda ijod qiluvchi shoir, albatta, hazrat Alisher Navoiy ijodiyotini ham o'rganmay qo'ymaydi. Ibni Davlat devonining biror bir o'rnida Navoiy nomi yoki asarini tilga keltirmagan bo'lsa ham, uning bir qancha she'rlaridan bu ulug' adibga muhabbatni ilg'ashimiz mumkindir. Xuddi shuningdek, Navoiy g'oyalari, badiiyati va o'ziga ham ideal – komillik nuqtai nazaridan nigoh tashlaganini sezamiz.

Mazkur jihatni biz Ibni Davlat ijodidagi yetakchi mavzulardan bo'lgan munojot misolida ko'rib chiqmoqchimiz. Bu borada Alisher Navoiy qalamiga mansub "Munojot" nomli asarni qiyosan olamiz. "Navoiyning nasrda yozilgan eng qisqa va eng go'zal asari "Munojot"dir. U shoirning boshlang'ich murojaati. Bu asar ma'naviy boshlang'ich bo'laklardan so'ng lirik qahramon yuragidagi chuqur va ta'sirli kechinmalar izhoridan iborat" [Qayumov A. Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash'orlar. – 2014:243-244].

Darhaqiqat, Navoiyning ushbu asari nasriy saj' yo'li bilan yozilgan badiiyat namunasidir. Biroq, unda ham mavzu mohiyat e'tibori ila Allohga murojaat bo'lgani bois Ibni Davlat devonidagi bir necha she'rlarga hamohanglikni ko'rdik. Matniy solishtirishlar natijasida shunga amin bo'lish mumkinki, Ibni Davlat Navoiyning mazkur asaridan boxabar bo'lib va undan ancha bahramandlik topgan. Bu fikrimizni quyidagi o'rinlar isbotlab turibdi.

Birinchidan, Navoiyning "Munojot" asari asosiy qismidagi har bir murojaat "Ilohi" (Iloho) so'zlari bilan boshlagan. Ibni Davlat devonidagi to'rt g'azal ham aynan shu so'z bilan boshlanadi.

"Et", "Qil" radifli va "Iloho osiy bandang tavbasini aylag'il maqbul" deya boshlanuvchi g'azalning har bir misrai "Iloho" murojaati bilan boshlansa, "Iloho, bandai mo'minni qilma misli Barsiso..." deya boshlanuvchi g'azalning har bayt boshi "Iloho" so'zi bilan ochilgan.

Jami 23 bayt bo'lgan ushbu to'rt g'azaldan boshqa ayrim she'rlarda ham "Iloho" tarzidagi muhotabni ko'rishimiz mumkin.

Endi bevosita matniy qiyosga kelsak.

Navoiy: "Ilohi, akramul-akramin – sen va men – gunohkor. Ilohi, arhamar-rohimin – sen va men – tiyraro'zgor" [Alisher Navoiy. 2000: 294].

Ibni Davlat:

Iloho, san karam birlan hama mo'minni hurram qil,

Iloho, jumla mo'minni havodisdin salomat qil.

avoiy: "Ilohi, o'zluk yomonlig'idin o'zlugum bila o'ta olmaydurmen va yaxshilarning etagin yomonlig'im uyotidin tuta olmaydurmen" [Alisher Navoiy. 2000: 294].

Ibni Davlat:

Iloho, man kabi osiy qulungni mag'firat ayla,

Iloho, yo'lga solg'il, bandani rahmatga sarshor et.

Navoiy: "Ilohi, inoyatingg'a ummidvormenkim, gunohim behaddur va rahmatingg'a sazovormenkim, xatovu sahvim beaddur" [Alisher Navoiy. 2000: 294].

Ibni Davlat:

Iloho, Ibni Davlatni gunohin mag'firat ayla,

Iloho, bandayi osiy duosini ijobat qil.

Iloho, mag'firat ayla, o'tub sahvum xatolarni...

Iloho, osilarni rahmating birlan sazovor et...

Iloho, ushbu bandangni gunohin mag'firat ayla...

Iloho, rahmatingning qatrasi bas ko'hi isyonga...

Navoiy: "Ilohi, men tavba qildim degandin ne sud, sen tavba bergilki, ham Tavvobsenu ham Ma'bud" [Alisher Navoiy. 2000: 295].

Ibni Davlat:

Iloho, banda bilmaydur hama sudu ziyonini,

Iloho, banda g'ofildur, saodatdin bashorat qil...

Iloho osiy bandang tavbasini aylag'il maqbul

Iloho, Ro‘zi mahshar osiylarni qilmag‘il mahjul...

Navoiy: “Ilohi, qalamimg‘a hamding raqamig‘a mashg‘ulluk ber va raqamimg‘a xaloyiq ko‘nglig‘a maqbulluq ber” [Alisher Navoiy. 2000: 298].

Ibni Davlat:

Iloho, Ibni Davlatni dilini quflini ochg‘il,

Iloho, nazmini boe‘tibor et, misli tumor et...

Iloho, osining nazmini ayla barniga maqbul...

Iloho, Ibni Davlatni bu xalqqa aylading nosih,

Mulazzaz aylayin nazmim. amaldin aylama ma‘zul... ” [Ibni Davlat, “Devon”. 2019: 68].

Mazkur matniy qiyosdan ma‘lum bo‘ladki, Navoiyning “Munojot” asaridagi bir necha o‘rinlardagi mazmun va yo‘nalish Ibni Davlat devonidagi munojot she‘rlarda takrorlangan. Hattoki, ba‘zi so‘zlarning qo‘llanishi va o‘z o‘rniga mazmunijoylashuvi nuqtai nazaridan ham Navoiyning asari tom ma‘noda Ibni Davlat uchun maktab va namuna bo‘lgan. Undagi g‘oyaning badiiy ifodasida shoir she‘rlari bilan biroz farq seziladi. Lekin, munojotlardagi mavzu, mohiyat, g‘oyaviy motiv va uslubiy umumiylik bir xil ekanligini dalolat qilib turibdi. Ushbu jihatlar esa, shubhasiz, hazrat Alisher Navoiy ijodi ham Ibni Davlat adabiy-estetik qarashlariga to‘la muvofiq, ulug‘ mutafakkirning shaxsiyati esa shoir uchun ideal-komillik namunasi ekanligi isbot etadi, deya olamiz. Ibni Davlat o‘z devonidagi she‘rlarda qat‘iy shakllangan mumtoz an‘analardan vazn, qofiya va radif masalasiga jiddiy e‘tibor bergan. Alisher Navoiyga ergashib aruzning ramal, hazaj, muzore‘ va xafif bahrlarida mahorat bilan she‘rlar yozgan. Qofiya va radifning bir necha turlarini muvaffaqiyat bilan o‘z asarlarida qo‘llagan. Uning bu boradagi mahorati shoir she‘rlarining badiiyati va g‘oyaviy jihatlar bilan hamorhang ravishda namoyon bo‘lgandir.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, 4-jild. Navodir ush-shabbob. – Toshkent: Fan, 1989. 271-b.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. To‘rt tomlik. - Toshkent: Fan, 1984. 415-b.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, 1-jild. Badoyi‘ ul-bidoya. – Toshkent: Fan, 1987. 296-b.
4. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Birinchi jild. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Birinchi jild. G‘aroyib us-sig‘ar. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 219-b
5. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Birinchi jild. G‘aroyib us-sig‘ar. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 23-b.
6. Ahmedov T. Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni. – T.: Fan: 1970. 19-b.
7. She‘riyat va qalb tarbiyasi / Ibni Davlat. Devon.– Toshkent: Tamaddun, 2019.

8. Alisher Navoiy. MAT. Yigirma jildlik, 2-jild. Navodir un-nihoya. – Toshkent: Fan, 1987. 5-b.

9. Bertels E.E. Zulf va yuz // Jahon adabiyoti, 2005. 2-son. 147-bet.

10. Nizomiy Ganjaviy. Xamsa. – Toshkent: Olmos qilich qoshidagi Istiqlol nashri

11. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi (to'ldirilgan va tuzatilgan ikkinchi nashr). – Toshkent: O'zbekiston, 2015. 179-b.

Asrorov Akbarxon,

Sharof Rashidov nomidagi SamDU

Urgut filiali dotsenti.

ALISHER NAVOIY IJODIDA HUSAYN BOYQARO SHAXSIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodida Husayn Boyqaro obrazi va asarlardagi badiiy talqini ochib berilgan. Mavzu tarixiy shaxslar, shohlar bilan bog'liq hikoyatlar orqali yoritilgan.

Abstract. This article explores the image of Husayn Boykara in the works of Alisher Navoi and his artistic interpretation in the works. The topic is covered through stories related to historical figures and kings.

Kalit sozlar: obraz, timsol, doston, masnaviy, qasida, nasr, nazm.

Keywords: image, epic, masnavi, ode, prose, poetry.

Sulton Husayn Boyqaro timsoli Navoiyning asarlaridan ko'p o'rin olgan. Shoir hamma o'rinlarda uni madh etadi, uning shohona nasabi, fazilatleri, ilmi, shaxsiy mardligi va boshqalarni tilga oladi. «Xamsa»da ham bu masalaga alohida e'tibor qaratiladi.⁶⁹

«Navoiyning «Hayrat ul-abror»ida olg'a surgan hayot falsafasi, yaxlitligi g'oyalarini maqtash va tashviq etish, yomonlikni qoralash va ulardan insonlarni nafratlantirishga qaratilgan. Nihoyatda yaxshilik ideallari qonun va adolatda, ishqda, to'g'rilikda va yana bir ko'p barkamol insoniy fazilatlarda tajassumlanadiki, shoir bularni juda jonli, maroqli, go'zal she'rlarda naqshlaydi. Xalqqa jabr-zulm eng katta yomonlikdir. Navoiy zulmni qoralaydi. Lekin bu qoralash abstrakt mulohazalarda, va'z-nasihatlarida emas, balki xalqqa jabr-zulm qiluvchi konkret aybdorlarni, jinoyatkorlarni ochib berishda ko'rinadi»⁷⁰.

Shoir asarlarida, xususan, «Hayrat ul-abror» dostonining mazkur o'rnida ham qahramonlarining nomi ularning ichki ruhiy olamiga qarab, shunga monand qilib tanlangan.

«Hayrat ul-abror»dagi muhim bir epizod Shohi G'oziy, shuningdek boshqa obrazlar ma'naviy dunyosini ochishda ham ahamiyat kasb etadi. Ta'riflanishicha:

Nolav-u afg'on chekibon tortib oh

Dediki: «Ey shohi shariatpanoh,

⁶⁹ Каюмов А. «Хайрат ул-аброр» талқини. – Тошкент, 1977, 41-бет.

⁷⁰ O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. II tom. – Toshkent, 1978, 212-бет.

Qilg‘um agar adl esa mar‘iy bukun,
Sening ila da‘viyi shar‘iy bukun.
Shart bukim, aylama mahkam itob,
Mahkamai shar‘da bergil javob».
Shah dedi: «Gar da‘i esa qonima,
She‘riy esa minnatidur jonima».
Ayladilar, bo‘ldi chu bu nukta jazm,
Qoziyi islom huzurig‘a azm.

Sultonlar haqidagi maqolotning oxirida, ya‘ni ikkinchi qismida esa Shohi G‘oziyning adolati mavzusida bir hikoyat keltirilgan.

Uchinchi maqolat oxirida keltirilgan hikoyat ko‘zdan kechirilsa, unda Husayn Boyqaroning podshohlik vaqtida yuz bergan bir voqea tasvirlanadi.

Avvalo, sultonlar haqidagi yigirma oltinchi bobda ham hukmdorlikning xutbasi osmoniy ekanligi haqidagi fikrlar bildirilib, uning izzat-hurmati, obro‘si adolat tufayli bo‘lishi ta‘kidlanadi. Shuningdek, Navoiyning «Xalq poda bo‘lsa, sen cho‘pon, u mevali bog‘ bo‘lsa, sen bog‘bon» singari fikrlari ham mavjudki, o‘z navbatida, bunday qarash an‘anaviy xarakterga ega. Chunki Nizomiyda ham, Dehlaviy va Jomiy «Xamsa»larida ham aynan shunga yaqin so‘zlar mavjud. Hatto, shoir Sakkokiyda «Raiyyat qo‘y erur, sulton anga cho‘pon...» degan satr bor. Ammo bu o‘rinda masalaning boshqa bir jihati muhim. Navoiyning podshohga murojaat qilib aytgan fikrlari ohang keskinligi, mantiq chuqurligi va murosasizligi bilan g‘oyatda ta‘sirchan, originaldir. U podshohga qarata: «Bil munikim, sen ham bir bandasan, aslida ularning ko‘plaridan ojizu afgandasan», deganda so‘z chinakam shoirona jasoratni aks ettirayotganga o‘xshaydi. Bu daho san‘atkorlarga xos erkinlik, shijoat bor. Navoiy aytadi, anglatadi, da‘vat qiladi va ayni paytda, qattiq ayblaydi. Xususan, «zulm sori» yo‘l solgan shohlar qilmishlarini ochadigan misralarda shoir tanqid san‘atining g‘olib kuchini ko‘rsata olgan.

Keyingi o‘rinlarda Navoiy shohlarda bunday sifatlar kam bo‘lishini, Shohi G‘oziy – Husayn Boyqaro bunday yuksak sifatlarga ega ekanligini aytadi.

Ma‘lumki, Shohi G‘oziy laqabi XV asrning ikkinchi yarmida hukmronlik qilgan Sulton Husayn Boyqaroga nisbatan qo‘llanilgan. Demak, Alisher Navoiy bu hikoyada Sulton Husayn Boyqaro faoliyatidan bir lavhani badiiyat qonuniyatlari asosida qalamga olgan. Hikoyatda Shohi G‘oziy adolatligi bilan hurmat qozongan podshoh sifatida talqin qilingan. Shuning bilan birga, unda qonun oldida shoh-u gadoning tengligi muammosi amaliy tarzda tasvirlangan. Yuqorida keltirilgan misralarda aytilganidek, bir kampir Shoh G‘oziyga da‘vogar bo‘lib, aytadi:

Sen urushlaring vaqtida o‘g‘limni o‘ldirding. Endi shar‘iy qonun oldida javobini ber. Shoh G‘oziy rozi bo‘lib, qozi oldiga keladi. Qozi shariat qonunlari asosida kampirning da‘vosini eshitadi va guvohlar so‘zini ham tinglaydi. Shunda Shoh G‘oziy: shunday bo‘lishi mumkin. Agar maqsading boshimni olish bo‘lsa, mana senga tig‘ va mening boshim, agar maqsad qon puli bo‘lsa, mana senga boylik, deb hamyonlarini qo‘yadi:

Shah dedi: «Shar‘ etsa bu yanglig‘ ado,

Shar'i nabi hukmig'a jonim fido».
Yog'lig' ila bog'ladi bo'ynini rust,
Yuz hamyonning dog'i bo'ynini sust.
Tig' berib zolg'a bevahmu biym,
Bir sori dog'i to'kubon ganju siym,
Dedi: «Qisos aylasang olingda bosh,
Siymni ol, gar g'arazingdur maosh.
Men edim ul amrda beixtiyor,
Har ne sen etsang manga ne ixtiyor».
Tig'ni ul adl ila insofi tund
Zoli hazin tishlaridek qildi kund.

Bu holni ko'rgan kampir:

Tushti oyog'iga bo'lub uzrxoh,
Dediki: Ey, husravi anjumpanoh.
Gar yigitim qildi fido jon sanga
Men qari joni dog'i qurbon sanga...
Zol kechib da'viyu dostonidin,
Yo'qi, o'g'il qonidin, o'z jonidin.
Turfa bu kim xusraviy odil ani,
Adl ila ul davrda aylab g'ani. (MAT, 7-tom, 132 bet).

Shoh G'oziy nohaq xatti-harakatlar qilgan chog'ida majbur edi. Bu epizod muhim ma'no kasb etadi. Shuning uchun ham bu obraz kitobxonlarda o'zga nisbatan samimiy munosabat va yaxshi hissiyotlarni uyg'otadi:

Shah dedi: «Shar' etsa bu yanglig' ado,
Shar'i nabi hukmig'a jonim fido»...
Dedi: «Qisos aylasang olingda bosh,
Siymni ol, gar g'arazingdur maosh.
Men edim ul amrda beixtiyor,
Har ne sen etsang manga ne ixtiyor».

Navoiy ta'rifidagi xarakterli jihatlardan biri, shubhasiz, guvohlar masalasi bilan bog'liq. Talab etilgan guvohlar – shohning adolat va insofi ekanligi, albatta, Navoiy ideallariga hamohangligi bilan o'ziga xosdir. Quyidagi misralar esa aynan shu ruhiyat – adolat va insof g'alabasi sifatida yangraydi:

Zolni anjum kibi siymi ravon
Zoli falakdek qilibon navjuvon.
Siym kuchidin bo'lubon siymbar,
Xalq laqab aylab anga «Zoli zar».
Zoli falakdin necha ko'rsang alam,
Shah chu qilur adl, Navoiy ne g'am.
Soqiyi gulchehra ketur jomi adl,
Ko'rki, ne gullar ochar anjomi adl.
Ad layog'in tutki, bo'lub shod ichay,
Odili davronni qilib yod ichay.

Demak, Alisher Navoiy bu hikoyatda juda katta va muhim masalani hal qiladi: qonun oldida shohu gado tengdir, ikkinchidan, bu hodisa adolatning barqaror bo'lishi uchun asosiy omil hamdir. Albatta, Alisher Navoiy shunday sharoit va shunday zamon bo'lishini xohlardi. Ilmiy manbalarda asosli ta'kidlanganidek, "Bu hikoyat orqali Navoiy sulton Husaynni zolim podsholarga qarama-qarshi qo'ygani, ularni sulton Husayn Boyqarodek odil shohlardan ibrat olishi lozimligi aniq ko'rinib turibdi".⁷¹

Umuman, podshohlarga ibrat bo'larli fikrlar dostonning boshqa o'rinlarida ham ta'kidlab turiladi. Masalan, Navoiy ta'biricha, Iskandarning qo'lini tobutdan chiqarib qo'yilishi boshqalarga ibrat bo'lishi kerak, bu haqda «Hayrat ul-abror»da shunday deyiladi:

Jismida jon yo'q bu makondin borur,
Xomit ilik birla jahondin borur.
Kimki jahon mulki havasdur anga,
Ushbu ilik tajriba basdur anga.

Iskandardek jahonni egallagan, hatto, dengizlardagi «la'l ila gavharlar»gacha o'ziniki qilgan jahongir ham narigi dunyoga hech nima olib ketmayotir, kaftida bir siqim tuproq, xolos. Demak, dunyoga hirs qo'ymaslik, undan ko'ra xayrli ishlar qilib yaxshi nom qoldirish kerak:

Bu gulshan ichraki yo'qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot.

Buyuk Navoiyning o'zi hayotda ulug' sahovatpesha inson bo'lgan. U «o'nlab shoirlar, san'atkorlarga homiylik qilgan, yuzlab kishilarga moddiy yordam bergan, qanchadan qancha noyob asarlarning dunyoga kelishida ilhom va kuch bag'ishlagan, iste'dod sohiblarini qanoti ostiga olib, tarbiyalagan. Navoiy Yana ko'plab madrasalar, maqbaralar, hammom va tegirmonlar, bog'lar barpo etgan. Umrining oxirida esa qolgan barcha mulkini ma'rifat maskanlariga vaqf qilib qoldirishni vasiyat etdi. Sahovat shuncha bo'lar, himmat shu qadar axir! U o'z g'oyalarini o'zi hayotga tatbiq etib, tarixda ulug' homiy nomini oldi⁷².

Alisher Navoiy bilan Husayn Boyqaroning yaqin do'stligi, bir-birini cheksiz hurmat qilish, bir-biriga suyanishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Husayn Boyqaro adolatli va xalqparvar podshoh sifatida Alisher Navoiyning hurmatiga sazovor bo'lgan edi. U adabiyot va san'atni teran tushunadigan, o'zi ham Amiriy taxallusi bilan mazmun, g'oya va badiiy darajasi yuqori g'azallar yozar edi. Ular bir-birlarining she'rlariga o'xshatma-tatabbular, naziralar, muhammaslar bog'lar va bir-birlarining asarlarini yuqori baholar edilar. Husayn Boyqaro Alisher Navoiyning ona tilida «Xamsa» yaratishini muhim ijtimoiy-siyosiy voqea deb ham hisoblab, uning yakunlanishi munosabati bilan shukronalar bildirib, maxsus risola yozib qutlaydi – Navoiyni «turk tilining o'lgan jasadig'a Masih anfosi bila ruh kiyurdi», deb ulug'laydi. «So'z mulkining sohibqironi», deydi. Navoiy «Xamsa»ni yozib tugatganida unga o'zining eng oliy hurmatini bildiradi – oq otiga shoirni mindirib, o'zi piyoda otning jilovidan yetaklab shahar o'rtasidan olib o'tadi, uni ulug' pir

⁷¹ Мухиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005, 134-135-бетлар.

⁷² Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 18.

sifatida elga tanitadi. Alisher Navoiy shohga bir umr sadoqat bilan munosabatda bo‘ladi, «Xamsa», «Lison ut-tayr», «Xazoyin ul maoniy» kabi ulkan asarlarida samimiy so‘zlar bitadi. Chunonchi, «Xazoyin ul-maoniy»ga yozgan «Debocha»da Husayn Boyqaro haqida so‘zlab, «Shukrkim, bu banda nazm vasilasi va she’r vositasi bilan tamom umrimni ul hazratning madhi bila kechurdum. Va barcha hayotimni aning duosi bila o‘tkardim», deydi.

Husayn Boyqaro nafaqat yaqin do‘st, hamfikir inson, farovon mamlakat hukmdori, shuningdek ona tilining ravnaqi uchun jonbozlik ko‘rsatgan fidoyi ham edi. Shuning uchun ham prof. M.Muhiddinovning “Komil inson – adabiyot ideali” kitobida quyidagilarni alohida ta’kidlaydi: “Gap Husayn Boyqaro haqida borar ekan, bu masalada Navoiyning tutgan yo‘li nihoyatda nozik bo‘lganini unutmaslik kerak, shekilli. Chunki Husayn Boyqaro – Navoiyning ham do‘sti va ham homiysi, ko‘p masalalarda hamfikri”.⁷³

Alisher Navoiy temuriy Sulton Husayn Boyqaroning ota-bobolari boshlagan yo‘lni davom ettirib, ona tilining ijtimoiy hayotdagi o‘rnini mustahkamlash, uning qadrini ko‘tarish, xususan, ona tilida badiiy adabiyotni rivojlantirishga katta ahamiyat berilganini alohida ta’kidlaydi. «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida bu temuriy hukmronning ijod ahlini o‘z ona tilida qalam tebratshga doimo da’vat etganligi haqida qoniqish bilan so‘zlaydi. Navoiyning ta’kidicha, ona tiliga bunday munosabat Husayn Boyqaro olib borgan rasmiy davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan: «Bovujudi bu sulton us-salotinning kimyoasar va xurshedosor zamiri dag‘i munga moyilki, turi nozimlari o‘z alfozlari bilan she’rg‘a mashg‘ulluq qilg‘aylar va ko‘ngul g‘unchasi dog‘ini – pechlar chirmabdur, bahor nasimidek anfos bila guldek ochilg‘aylar. Va iltifot va ehtimom yuzidan ba’zi ma’nilar topib nazim qururg‘a hukmlar joriy bo‘ldi va so‘z uslubig‘a ta’yinlar va adosig‘a taminlar ham izhor bo‘ldi».

Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida temuriylarning ona tili rivoji yo‘lida amalga oshirilgan ishlari natijasida o‘zbek tilining taraqqiy topayotganligi, bu tilda ko‘plab shoirlarning durdonalar yaratganligi jonli dalillar asosida nazariy asoslandi, ilmiy sharhlandi⁷⁴.

Hazrat Alisher Navoiy axloq masalasiga alohida to‘xtalishi, uni shohlar siymosida tasvirlashining ulkan ijtimoiy ahamiyati mavjud. Zero, Axloqiy madaniyat jamiyat a’zolarining axloqiy xislatlari, insoniylik mohiyati va urf-odatlarining gavdalangan majmui hisoblanadi. Shu ma’noda u axloqiy qadriyat tushunchasi bilan hamohangdir. Masalaning yana bir muhim jihati shundaki, axloqda axloqiy ong va xulq ichki aloqadorlikda namoyon bo‘ladi, axloqiy madaniyat esa ko‘proq kishilarning, jamiyat va millatning xulqi sohasidagi amaliy-ijodiy sifatlarini nazarda tutadi.

Axloqiy madaniyat keng ma’noda har bir shaxs, jamiyat, millat va xalqning xulqida barqaror amal qiladigan, ularning turmush tarzi va urf-odatlariga qat’iy aylangan axloqiy fazilatlarning jonli ifodalanishidir. Ayni vaqtda, axloqiy

⁷³ Мухиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005, 132-бет.

⁷⁴ Абдуғафуров А. Темурийлар ва ўзбек адабиёти равнақи. 1- мақола. «Турк зухуридур очунда бу кун!»//Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам, № 6, 40-бет.

madaniyat jamiyatning aksariyat qismi faoliyatiga daxldor bo'lgan oliy axloqiy qarashlar, hissiyotlar, axloq-odob qoidalarini ham qamrab oladi. Axloqiy madaniyat jamiyat a'zolari tomonidan axloqiy me'yorlar tamoyillar, ideallarni o'zlashtirish, amaliy jihatdan kundalik xulqiy hayotida qaror toptirish darajasi bilan belgilanadigan tushunchadir.

Alisher Navoiyning boshqa asarlarida ham Husayn Boyqaro haqidagi fikrlar o'zgacha bir ehtirom bilan bayon etilgani kuzatiladi. "Hiloliya" qasidasi tarkibida uchraydigan quyidagi satrlar ham bunga bir misoldir:

Qaysi shoh ulkim, azaldin Haqqa ul ermish murod,
Xalq qilmoqqa salotin gavharining xilqatin:
Shoh Abulg'ozzi saodat axtari Sulton Husayn
Kim quyoshni zarra der ko'rgan sipehri hashmatin.

Shuningdek, "Tarixi muluki Ajam" asarida Iskandar haqida so'z yuritilgan o'rinda, "Tarixi anbiyo va hukamo" asarining Yofas payg'ambar zikri oxirida Husayn Boyqaroning tilga olinishi hamda "Vaqfiya" asaridagi alohida to'xtalib o'tilgan o'rinlar fikrimizning yana bir dalidir, desak mubolg'a bo'lmaydi. Albatta, dostonidagi Husayn Boyqaro badiiy timsol. Binobarin, unda mutafakkir shoirning idealidagi shoh siymosi talqini ham o'z aksini topganligi tabiiy holdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қаюмов А. «Ҳайрат ул-аброп» талқини. – Тошкент, 1977, 41-бет.
2. О'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. II tom. – Toshkent, 1978, 212-бет.
3. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005, 134-135-бет
4. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 18.
5. Абдуғафуров А. Темурийлар ва ўзбек адабиёти раvнақи. 1- мақола. «Турк зухуридур очунда бу кун!»./Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам, № 6, 40-бет.

Ismailov Is'haqjon,
filologiya fanlari nomzodi, UrDU dotsenti.

ALISHER NAVOIY IJODINING OGHIY TARIXIY-ADABIY ASARLARI YARATILISHIDAGI O'RNI

Abstrakt. This article discusses the influence of Alisher Navai's work on the formation of art in Agakhi's historical and literary works.

Key words. historical and literary work, image, language and style, art.

Kirish. Ogahiy tarixiy-adabiy asarlari badiiyatini yuzaga keltirgan omillar borasida fikr yuritish ekanmiz, bunda ijodkorning o'zigacha bo'lgan davr mobaynida ijod qilib o'tgan salaf shoirlar, xususan, Alisher Navoiy ta'siri masalasini istisno qilib bo'lmaydi

Mavzuning dolzarbligi. Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarini ijtimoiy fanlarning qaysi yo‘nalishi bo‘yicha o‘rganmaylik, mumtoz asarlar uslubi va ta’siri omilini chetlab o‘tish imkoni yo‘q. Ogahiy tarixiy-adabiy asarlari mutolaasi davomida ularning bu qadar yuksak badiiy saviya, yaqqol gumanizm kabi qator fazilatlarga ega bo‘lishi sabablari sifatida, eng avvalo, muarrixning solnomalarning milliy va umumbashariy ahamiyatini chuqur anglashi natijasi, deb baholash o‘rinli, degan to‘xtamga kelamiz.

Tajriba qismi. Ogahiy tarixiy asarlari badiiyatini oshirishda muarrix xarakterining ayrim qirralari yaqqol aks etishi ayni haqiqatdir. Aslini olganda, muarrixning mumtoz merosga bo‘lgan muhabbati va uning ijobiy jihatlarini san’atkorlik bilan o‘z asarlariga ko‘chirishi uning xarakteridagi yana bir muhim fazilat – mumtoz merosga muhabbat ifodasidir.

Shu bilan Ogahiyning so‘zga ijtimoiy ahamiyat berish bobidagi sa’y-harakatlari zahirida Alisher Navoiyning nihoyatda katta ta’siri yotganini qayd etish lozim. Hazrat Navoiyning so‘z va uning fazilati borasida bildirgan fikrlari ham bir qarashda salaf mutafakkirlar mulohazalariga hamohang bo‘lsa, ikkinchi tomondan o‘zining ohoriyligi bilan ajralib turadi. Alisher Navoiy “G‘aroyib us-sig‘ar” debochasida “*Shukr-u sipos ul qodirg‘akim, chun adam osoyishgohidin vujud oroyishi ogohlarig‘a jilva berdi, insonni soyir maxluqotdir nutq sharofati bila mumtoz qildi*”, – deydi [6.9]. Demakki, insonga berilgan nutq qobiliyati uning boshqa maxluqotdan mumtozligi, sarafrozligi, Yaratganning nazdida o‘ziga xos buyuk martabasini anglatga, ana shu nutq ahli aro nazzm aytish salohiyatiga ega bo‘lish bundan-da katta sharaf, mumtozlar ichra mumtozlik topishdir:

*Ulkim, chu jahon xilqatini og‘oz etti,
Sun‘i kilkini naqshpardoz etti,
Inson xaylini nutq ila mumtoz etti,
Nutq ahlini nazm ila sarafroz etti.*

Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarida Alisher Navoiyning tarixiy asarlaridan ko‘ra badiiy asarlari ta’siri kuchli. Misol tariqasida Navoiy Farhodni ilm olish borasidagi intilishlarini quyidagi ta’riflaydi:

*Agar bir qatla ko‘rdi har sabaqni,
Yana ochmoq yo‘q erdi ul varaqni.
Ne so‘znikim, o‘qub ko‘ngliga yozib,
Dema ko‘ngliki, jon lavhiga qozib.
O‘qub o‘tmak, uqub o‘tmak shiori,
Qolib yodida safha-safha bori.*

Tabiiyki, so‘z romantik qahramon haqida ketayotganda insonni bu kabi xislat va fazilatlar koni ekani sifatida vassf qilish mumkin. Lekin Ogahiy real insonni, aniqrog‘i hukmdorni “...ilm-u fazl iktisobig‘a kamoyanbag‘iy sa‘yu shitob ko‘rguzub, oz fursatda ulumi aqliy va naqliyg‘a mahorati tamom hosil qildi” [Riyozu-d-davla, 251^a] deyishi ular aslida muarrix idealidagi xonlar ekani ma’lum bo‘ladi. Ogahiyning real qahramoni Alisher Navoiyning ideal qahramonlari darajasida vassf qilingan. Masalan, mamlakatning joriy hukmdori yoshligida tahsil

jarayonida “she’rshunoslig-u latifago’ylik uqudining hallida diqqat tirnog’in andoq ishlatur erdi, fuzaloyi zamong’a hayrat barmog’in tishlatur erdi” [RD, 251^b]. Alisher Navoiyning romantik qahramoni esa

Tabiiy-u, riyoziy-u, ilohiy,
“Alif, be, te”dek ollinda kamohi [1.496].

Bu bilan Ogahiyning madhiyabozlikda aylab, hukmdorlarning asl qiyofasini yashirganlik, ularni ijobiy fazilatlar sohibi qilib ko’rsatib, barcha nuqsonlarini yashirganlikda ayblash juda oson va asosli ko’rinadi. Lekin muarrix yashagan zamon va makon imkonlarini hisobga olsak, Ogahiydan ko’ra maqbulroq ish amalga oshirish mushkul bo’lganini butun vujudimiz bilan his qilamiz. Ogahiy nafaqat tarixiy-adabiy asarlarida, lirikasida ham hukmdor tabaqalarni “barcha ilmni yod olib” farishtasifat ezgu fazilatlar sohibi bo’lishiga undaydi:

*Ul malaksiymoki borcha ilm bo’lmish yod anga,
Ro’z-u shab dars-u saboq takroridur mu’tod anga.
Ilm tahsili suluki ichra solik bo’lg’ali,
Aql piridin damodam yetkusi irshod ang [2.38].*

Shu bilan birga Ogahiy tiynatidagi qone’lik, ozga qanoat va shukur qilish fazilatini ham nazardan chetda qoldirmasligimiz kerak. Masalan, Olloqulixon boshqa hukmdorlarga nisbatan tarix va she’riyatga e’tibori baland, shu bilan nisbatan zabardast va yakqalam davlat barpo etish yo’lida jiddiy ishlarni amalga oshirayotgan hukmdor edi. Muarrix uning bu xislatlarini mamlakat iqboli uchun xizmat qilajagidan umid va shod holda uning vasfida “...majlisi firdavsmisol va bazmi ishratmaol tartib berdurub, ulamoyi izom va fuzaloyi kirom va shuaroyi fazoyilmaob va zurafoyi latoyifintisob bila hamsuhbat bo’lub, goho masoyil ilmining mushkiloti va goho tavorix fanining mug’laqoti kashfig’a sa’yi mashkur va jahdi nomahsur zuhurg’a yetkurub, barcha fuzalodin avval anomili idrok bila hal qilur erdi” [RD, 251^b], – deb yozadi. Parcha mazmuni Alisher Navoiy Iskandar ta’rifida bitgan

*Ki, olam olurg’a bo’lur muntahi,
Bu so’z fikrida xotiri ogahi.
Taammul qilur erdi haddin fuzun,
Chekar erdi andisha torin uzun.
Chu adlu shijoat anga yor edi,
Yana roy ila hikmati bor edi [3]*

satrlariga muvofiq keladi. Ularning biri real, ideal qahramon vasfi ekaniga qarab, Ogahiy hukmdorlardagi ozgina fazilatni ham g’animat bilib, ularni ruhlantirishga, mana shu fazilatlarining tom sohibi bo’lishga undaydi. Ogahiy tarixiy asarlari badiiyatini boyitishda muarrix xarakteridagi qanoat, shukr hislariga boyligining o’rni katta ekanini ilm ahliga e’tibor lavhalarining g’oyat baland ohanglarda kuylanishi, oz bo’lsa ham xalqning xursandchilik kunlarini [hayit va to’y tasvirlarida] o’ziga xos jo’shqinlikda tavsiflashida ko’rishimiz mumkin.

Muarrix tarixning insoniyat hayotidagi ahamiyati xususida muxtasar tarzda quyidagi fikrlarni bayon qilgan:

“Xusho, ul tavorix sohibi sharaf,

*Ki bor anda axbori ahli salaf.
Savodi aning ko'zni ravshan qilur,
Ko'ngulni iboroti gulshan qilur.
Ma'onisidin gar topar kimsa bahr,
Bo'lur jilvagar anga holoti dahr.
Agar bo'lmasa ul na bilgay kishi,
Kim erdi payambar, na erdi ishi"* [RD, 249^a].

Ushbu baytlarining o'zi ham Ogahiyning tarixnavislikning milliy va bashariy ahamiyatini naqadar chuqur anglaganidan darak beradi. Sharaf egasi bo'lgan tarix ilmida o'tgan ajdodlardan xabarlar mujassam. Tarix bitilgan satrlar qoraligi ko'zni ravshan qiladi. Bunda muarrix *savod* so'zining ham "qoralik", ham "anglash", "uqish", "idrok qilish" ma'nolarini nazarda tutgan. Demak, ushbu bayt qa'riga tarixni anglash ikki bosqich: o'qish va uqishdan iborat ekani ham singib ketgan. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin"ida Shoh G'arib Mirzoga "Erursen shoh – agar ogohsen sen, Agar ogohsen sen – shohsen sen" – deb nasihat qilgan ekan, "Ravon tarix sori rag'bat aylash" muhimligini uqtirib:

*Vagar tarix sori aylagung mayl,
Muni bilgachki, ne ish qildi har xayl.
Salotineki, bo'ldilar jahongir,
Ne yanglig' qildilar har ishda tadbir.
Qayu zulm ayladi, qay bir adolat,
Ne ishga ayladi har bir dalolat.
Ne ishdin mamlakat obod bo'ldi,*

Qayu ishdin ulus barbod bo'ldi [1.466], – deya ta'kidlaydi.

Haqiqatan ham, tarix insoniyat qaysi ishdan qanday oqibat hosil bo'lishi haqida aniq xulosa chiqarishiga asos bo'ladi. Shuning o'zi tarix ilmining dastlabki, balki eng muhim vazifasi, shu bilan birga ahamiyati ham insoniyatga har bir narsa haqida muhim xulosa chiqarish, ibrat olish imkoniyatini berishidir. Ogahiy esa bunga hamohang fikrlarini "*tavorixi oliyshamorixkim, azminayi sobiqa avzoye'ining holoti va salotini moziya ahvolining hikoyatig'a mushtamil*" [RD, 249^a] deya ifodalaydi. Muarrix bu bilan "azminayi sobiqa holoti" (o'tgan zamonlar ahvoli)ni bilgan kishi o'z zamonasidagi vaziyatga xolis baho bera oladi hamda "salotini moziya ahvoli"dan boxabar davr hukmdorigina o'z istiqbollari to'g'ri belgilay oladi va shunga munosib ishlarni amalga oshiradi. Ogahiy yashagan va ijod qilgan muhit vakillari – uning ustoz va izdoshlarining tarix haqida mulohazalarini ko'zdan kechirish ham masalaga bir qadar oydinlik kiritadi, degan umiddamiz.

Ogahiyning "Shohnoma"ga bo'lgan muhabbati haqida to'xtalganda ham asar xususida Alisher Navoiyning nihoyatda iliq va "Shohnoma"dagi ko'tarinki ruhda bitilgan so'zlari muarrixga yoshlikdan yod bo'lganligiga guvoh bo'lamiz.

*Bu maydonda Firdavsiy ul gurd erur
Ki, gar kelsa Rustam javobin berur.
Raqam qildi farxunda "Shahnoma"ye
Ki, sindi javobida har xomaye* [4.529].

Alisher Navoiy bu haqda fikrini davom ettirar ekan, Firdavsiyning o‘z ona tili rivojiga qo‘shgan hissasiga e’tibor qaratadi. Albatta, bu o‘rinda o‘zining ham bu borada chekkan mashaqqatlari bois genial xammosanavis ruhiyatini chuqur anglagani namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham Alisher Navoiy aynan uning quyidagi baytini eslaydi:

Dedi o‘z tili birla ul koni ganj:

Ki, si sol burdam ba “Shahnoma” ranj [4.529].

به سی سال بردم به شهنامه رنج
[5] که شاهم ببخشد بسی تاج و گنج

Bunday fikr yuritishimizga sabab, Alisher Navoiy uchun shoirning millati oldidagi xizmati muhim bo‘lgani bois “Shohnoma”ning Firdavsiy yozganiga qat’iy dalil bo‘lmagan “Hajvnoma” qismidan keltiradi. Chunki ayni o‘z ona tili ravnaqi uchun kurashga chog‘langan Navoiy o‘ziga namuna va ruh olishi uchun [shu masnaviyda shoir buni Sayyid Hasan Ardasheriga, aslida butun elga e’lon qiladi] Firdavsiyning o‘ttiz yil mashaqqat chekib fors tilini tiriltirgani haqidagi faxriyasi muhim edi:

بسی رنج بردم در این سال سی
[5] عجم زنده کردم بدین پارسی

Ogahiy tarixiy-adabiy asarlarida “Shohnoma” qahramonlari nomi asar qahramonlarini ularga qiyoslash, tashbih qilish barobarida ko‘plab uchrashi, ikkinchi tomondan, Alisher Navoiy asarlari ta’siri bilan ham bog‘liq. Masalan, Alisher Navoiy “Farhod va Shirin”da bosh qahramonni ta’riflab, shunday yozadi:

Qilib Ro‘yintan o‘z ilgini ranja,

Tutub chin panjasi olig‘a panja [1.72].

Ro‘yintan – aynan: bronza tanali; Firdavsiyning “Shohnoma”siga ko‘ra, Eron shohlaridan Isfandiyorning laqabi. Uning tanasiga zarba yetkazib bo‘lmas ekan. Shoir Farhodning tanasini, uning kuchini Asfandiyor//Isfandiyordan ortiq deb ta’riflamoqda [1.496].

Ogahiy tarixiy asarlari badiiyati shakllanishida adabiy ta’sir o‘rnini chetlab o‘tib bo‘lmaydi. Masalan, Ogahiy axloqiy-ta’limiy va adabiy asarlar tarjimasi jarayonida ham o‘quvchining fikrini murakkab badiiy san’atlar vositasida chalg‘itmaslik, uning diqqatini asar syujeti, eng muhimi, ulardan chiqadigan xulosalarga qaratish uchun xalq og‘zaki ijodiga xos saj’, o‘xshatish, mubolag‘a, takrirlarga ko‘proq e’tibor bergan.

Ogahiy tarjimasidagi “Haft paykar”ni ilk o‘qigan o‘quvchi, asar taassurot qoldirganidek, shahvoniyat targ‘ibi emas, aslida uning mutlaq aksi o‘laroq nafsga qarshi kurashdan saboq beruvchi pandnoma ekanini anglab yetishi qiyin. Buning uchun Nizomiy va Ogahiy shaxsiyati haqida to‘g‘ri tasavvurga ega bo‘lsak, xolisona xulosa chiqarib bila olamiz. Shu o‘rinda ko‘zga yaqqol tashlanadigan jihatlar haqida so‘z ochishimiz mumkin. Jumladan, “Haft paykar”ning asliyatida Bahromning laqabi *Go‘r*, yana bir nomi *Go‘rxon* orqali tajnis, ishtiyoq ishlatilgan o‘rinlar bor. Ogahiy ularni (aniqrog‘i, ular ishlatilgan qismlarni) tarjimada aks ettirmagan bo‘lsa ham, asar nihoyasida juda go‘zal tarzda “*Falaki*

kajraftorning ul kirdori budurkim, agar kishi ming yil podshohliqda o'turub, yetti iqlimg'a hukumat sursa va yuz yil murod bodasin ichib, ko'ngli komiga xushhol va masrur bo'lsa, oxir aning komin ajal zahri birla sho'r [7.263], maqomin tiyra go'r qilg'usidur", – degan xulosani bergan. E'tibor bersak, *kom* (maqsad) va *kom* (tanglay) so'zlarining shakldoshligidan ham tarjimon mohirlik bilan foydalangan. Ushbu go'zal tajnis namunasi beixtiyor Alisher Navoiy qalamiga mansub

Jahon ganjiga shoh erur ajdaho,

Ki o'tlar sochar qahri hangomida.

Aning *komi* bila tirilmak erur,

Maosh aylamak ajdaho *komida* [8.512], – qit'asini yodga soladi.

Ogahiyning asar nihoyasidagi saj' va tajnis orqali ifodalangan xulosalari ildizini, bizningcha, Alisher Navoiy "Tarixi muluki Ajam" asarining Bahrom ibn Yazdijurd (ya'ni "Haft paykar" qahramoni Bahrom) qissasi yakunida berilgan

Chu shoh o'ldi olamg'a Bahrom Go'r,

Jahonda may-u ayshdin soldi sho'r.

Ajal sharbati ayshini sho'r etib,

Chiqordi jahondin yerin go'r etib [9.221]

baytlari tashkil etadi.

Xulosa. Ogahiy tarixiy-adabiy asarlari mutolaasi davomida ularning bu qadar yuksak badiiy saviya, yaqqol gumanizm kabi qator fazilatlarga ega bo'lishi sabablari sifatida, eng avvalo, muarrixning solnomalarning milliy va umumbashariy ahamiyatini chuqur anglashi natijasi, salaf ijodkorlar merosi bilan yaqindan tanish ekanligi, deb baholash o'rinli, degan to'xtamga kelamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Саккизинчи том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 496.
2. Муҳаммад Ризо Огаҳий. Тўла асарлар тўплами. Биринчи жилд: Девон. Нашрга тайёрловчилар: Д.Ғойипов, С.Сариев, Б.Умрзоқов. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2014. – Б. 38.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 12-том. – Тошкент: Фан, 1992.
4. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Учинчи том – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 529.
5. <https://ganjoor.net/ferdousi/hajvname>
6. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Биринчи том. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 9.
7. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 9-жилд. – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2019. – Б. 263.
8. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 512.

9. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б. 221.

Eshniyazova Ayimxan,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti dotsenti.

ADABIYOTSHUNOSLIK ILMIDA BADIY TALQIN MUAMMOSI

Annotatsiya: Maqolada germeneytikaning taraqqiyot tamoyili, nazariyotchilari, ilmiy-nazariy asoslari, metodologiyasi, adabiyotshunoslikdagi mohiyati, interpretatsiya istilohi, germeneytika va interpretatsiyaning farqli jihatlarini, adabiy asar talqini va tahlil masalalari tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: germeneytika, interpretatsiya, talqin, tahlil, tafsir, adabiy asar talqini, badiiy asar talqini.

Abstract: The article examines the principles of development of hermeneutics, theorists, scientific and theoretical foundations, methodology, essence in literary studies, the term interpretation, different aspects of hermeneutics and interpretation, and issues of interpretation and analysis of a literary work.

Key words: hermeneutics, interpretation, interpretation, analysis, exegesis, interpretation of a literary work, interpretation of a work of art, hermeneutic circle.

Talqin badiiy mazmunni bilish va ijodiy o'zlashtirishning, shuningdek adabiyotni idrok etishning eng muhim va muvofiq shakli hisoblanadi. Talqin faoliyatining dialogik asoslari adabiy asarni va uning ortidagi muallifni tushunishga yo'naltirilgan bo'lib, ayni paytda subyektiv xususiyatga ega. Adabiy asarlarni to'g'ri tushunish talqin faoliyatining asosiy muammolaridan biridir. Talqin keng ma'noda o'zga tomonidan aytilgan gap yohud yozilgan asar mazmunini anglash, uni ma'lum yaxlitlikda tushunish va tushuntirish deganidir.

O'zbek tilining izohli lug'atida talqin termini quyidagicha izohlanadi: talqin – arabcha (o'qitish, o'rgatish, o'gitlash, aniq qilib tushuntirish, o'qib, bilib, o'zlashtirib olish) 1. Diniy va'z, ta'lim; 2. Mazmun, mohiyatini tushuntirish; sharh; 3. Obraz yoki musiqiy asarning o'ynovchi, ijro etuvchi tomonidan yoritilishi, ijrosi. Talqin qilmoq – tushuntirmoq, izohlamoq, talqinini bermoq [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2022: 51]. Abu Ali Ibn Sinoning "Ash-shifo" asari tarkibidagi "Al-iborat"da talqin, ta'bir, sharhlash usullarini tadqiq etadi. Ibn Sinoning fikriga ko'ra, ilmiy talqin mantiqiy fikrlash va mulohazalarning bir ko'rinishi, unda chin va xato fikrlarning bo'lishi ongda obyektiv borliqning qanday in'ikos topishiga bog'liq [Irisov. 1992: 85].

Dunyo adabiyotshunosligida talqin istilohi ma'nosini anglatuvchi germeneytika va interpretatsiya atamalarini ishlatiladi. 1. Germeneytika – yunoncha "germeneon" atamasiga mos keladi va "tushuntiruvchi", "talqin etuvchi" ma'nosini anglatuvchi

matnni talqin qilish tamoyillari haqidagi ta'limot, gumanitar fanlarning metodologik asosi; 2. Interpretatsiya lotincha soʻz boʻlib, “tushuntirmoq”, “talqin” ma'nolarini anglatadi. Sharq ilmida talqin istilohi bilan bir qatorda tafsir ishlatiladi. “Tafsir” soʻzi lugʻaviy jihatdan “tushuntirish”, “talqin etish” ma'nolariga mos keladi. Tafsir – arabcha (bayon qilish, ochib berish va ravshan qilish) inson qudrati yetguncha Qur'oni Karimdagi Allohning murodini oʻrganadigan ilm. Bu ilm Paygʻambar (sav)ning davrida yuzaga kelgan. Sahobalarga tafsir ilmi Paygʻambar (sav)dan meros qoldi. U kishi odamlarga Qur'onning ma'nolarini bayon qilar, sahobalarning Qur'on oyatlari ma'nosi toʻgʻrisidagi savollariga javob berar edi [Islom ensiklopediyasi, 2004: 227]. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida tafsir termini biror gap, voqea-hodisa, matn va sh.k.ga berilgan mukammal izoh, sharh, tushuntirish ta'rifi beriladi. Demak, tafsir mukammal izohni talab qiladi. Talqin esa tushuntiruvchi va tushunuvchining dunyoqarashi, tafakkur tarzi bilan bogʻliq jarayon.

Germenevtikaning ilmiy-nazariy asoslari boʻyicha adabiyotshunoslikda koʻplab tadqiqotlar olib borilgan. Germenevtika Sharqda “Avesto” davrida, Hindistonda “Vedalar”ning sharhi boʻlgan “Upanishadlar” shakllanishi, Xitoyda “Oʻn kitob” sharhlari, Gʻarbda qadimgi yunon shoirlarining asarlarini, keyinchalik “Injil”ni talqin qilish ta'limoti sifatida maydonga kelgan. Islom Sharqidagi “Ilmi tafsir”, “Ilmi sharh”ga sharqona germenevtikaning, matnni muayyan tizim asosida talqin qilish namunasi sifatida qarash mumkin. “Talqin soʻzini soha olimlari oʻzlariga mos ravishda qoʻllaydi. Musiqashunos ijro etiladigan kuyni, aktyor dramatik obrazlarni, teatrshunos sahnani, tarjimon fikrlarni, matematik olim formulalarni talqin etadi” [Nazarov, 2023: 265].

Germenevtikani ikki xil yoʻnalish sifatida koʻrishimiz mumkin: 1) matnlarni tahlil qilish nazariyasi va amaliyoti; 2) hozirgi zamon falsafasi oqimlaridan biri boʻlib, tarixiy-falsafiy fan doirasida matnlarni nazariy asoslovchi va metodologik tushuntiruvchi soha. Jahon falsafasi qomusida germenevtika sof ilmiy nuqtayi nazardan (muqaddas soʻz mazmun-mohiyati, muallif shaxsiyati, asar yaratilgan tarixiy voqelik yoki madaniy an'ana) “matn”ni tushunish va talqin etish san'ati, interpretatsiya toʻgʻrisidagi ta'limot deya ta'riflanadi [Nazarov, 2023: 260].

Germenevtikaning jahon falsafasi, estetika va adabiyotshunosligidagi oʻrni hamda ta'sir doirasi juda keng. “Germenevtika” afsonaviy Germes nomi bilan ham bogʻliq, chunki germenevtikada talqin obykti dastlab ilohiy timsollar boʻlgan. Nemis ruhoniysi va ulamosi F.Shleyermaxer (1768-1834), faylasuf V.Diltey (1833-1911), ekzistensialist-faylasuf M.Xaydegger (1889-1976) va uning shogirdi G.Gadamer germenevtikani talqin nazariyasi sifatida yuzaga chiqarishda katta xizmatlar qildi [Karimov, 2011:80]. Qadimgi yunonlar, xususan, Platon uchun germenevtika Xudolar soʻzlarini sharhlash, izdoshlari uchun miflarning ilk oqilona ifodalanishi, Aristotel uchun sharhlashning turli uslublarini oʻrganuvchi fan hisoblangan. “Germenevtik bilimlar evolyutsiyasiga koʻra germenevtikaning predmetini birinchidan, yordamchi tadqiqot uslubi, ikkinchidan tushunish metodologiyasi, uchinchidan har qanday diniy, mifologik va badiiy, san'at obrazlarining idrok etilishi, toʻrtinchidan M.Xaydegger tomonidan taklif qilingan borliqni oʻziga xos tushunish ontologiyasi, beshinchidan P.Riker ilgari surgan toʻgʻri

falsafiy mushohada yuritishni ta'minlaydigan falsafiy ta'limot ekanligi tashkil qiladi"[Allayarova, 2010: 102].

Adabiyotshunos olim A.Rasulov "Hozirgi o'zbek tanqidchiligida tahlil va talqin muammosi" tadqiqotida hermenevtikani batasfil o'rganadi. Olim hermenevtikaning tadqiqotchilari, ilmiy-nazariy, metodologik asosi va bugungi kungacha bo'lgan taraqqiyot tamoyillari haqida tasavvur beradi. Hermenevtikani badiiy asar talqini, adabiy asar talqini va tanqidning talqini sifatida uch jihatdan o'rganadi. Hermenevtika ilk bor "Iliada" va "Odisseya" asarlari talqinida foydalanilgani, XVII asrda bu termin ilk bor klassik filologiyada qo'llanilgani, tarjimon olim Fridrix Shleyermaxer tomonidan hermenevtika nazariy muammo sifatida ilm olamiga olib kirilgani tadqiq qilinadi [Rasulov, 2002: 34]. F.Shleyermaxer hermenevtikani tarixiy talqin metodi sifatida, xususan, tarjima san'ati prinsipi holatida qo'llaydi. Olim F.Shleyermaxerning "talqinchi bilan talqin qilinayotgan asar muallifi aro individual yaqinlik, moslik bo'lsagina, haqiqiy talqin paydo bo'ladi" degan fikrini inkor qiladi, ya'ni "xato prinsipi" degan mulohazani beradi. F.Shleyermaxer asarni bo'lak, qismlarga ajratib, ularni alohida-alohida talqin qilish yo'lidan bordi, ammo bu ham teskari natija berganini aytadi. XIX asrda yashagan V.Diltey F.Shleyermaxer nazariyasini davom ettirdi. Talqinchi va talqin qilinuvchi aro moslik bo'lishi nazariyasi V.Diltey tomonidan rivojlantirildi [Rasulov, 2002: 275]. Olim o'rganishlari natijasida hermenevtikani ikki asosga bo'linganini aytadi. Birinchisi muqaddas kitoblar sharhi, talqini, bunda talqinchi obyektidan yuqoriga ko'tarilishi va undan zid ma'no chiqarishni xayoliga keltirmagani; ikkinchisida bo'lsa asarni talqin qilish, unga o'z shaxsiy qarashlari va munosabatini bildirishi lozimligi. Adabiyotshunos olim A.Rasulov o'z tadqiqotida hermenevtikaning taraqqiyot omillari, tadrijiy rivoji va adabiyotshunoslik metodologiyasi sifatida ilmiy-nazariy asoslab berdi.

Adabiyotshunos olim B.Karimov "XX asr adabiyotshunosligida talqin muammosi (Qodiriyshunoslik misolida)" tadqiqotida hermenevtikani adabiyot va san'at sohasiga tatbiq qilgan. B.Karimov hermenevtikani quyidagicha izohlaydi: "Hermenevtika ta'limotida "talqin" so'zi istilohiy mazmunda keladi. Hermenevtikaning o'zi esa, g'arbda matn talqini nazariyasi va amaliyoti hamda zamonaviy falsafadagi oqimlardan biri ma'nosida izohlanadi". Shu bilan birga olim hermenevtikani dunyo adabiyotshunosligida adabiy talqin ta'limoti, talqin nazariyasi sifatida adabiy tanqidchilik va adabiyotshunoslik uchun metodologik asos qilib olishga urinishlar kuchli" ekanligini ta'kidlaydi va hermenevtikaning adabiyotshunoslik sohasida xususiylashganda o'zining falsafiy-nazariy imkoniyatlari kengligini namoyon qiladi degan xulosani beradi. Shu bilan birga bu ta'limot doirasida shakllanish jarayoni kechayotganini nazardan qochirmaslikni e'tirof etadi [Karimov, 2011: 79]. Bundan tashqari adabiyotshunoslikdagi ahamiyatini alohida ta'kidlab ko'rsatadi: "Hermenevtika asosida ish ko'rilganda, matn mohiyati soxtalashtirilib, qandaydir o'tkinchi mafkuraviy manfaatlarga qurbon qilinmaydi. Badiiy asarni har kim o'zicha, o'z dunyoqarashiga mos, bilimi va hayotiy tajribasi darajasida tushunadi, his etadi. Asarda yo'q narsa izlanmaydi, bor narsa berkitilmaydi" [Karimov, 2014: 8].

Adabiyotshunos olim Q.Yo‘ldosh germenevtikaning umumiy va maxsus singari ikki turini ajratib, umumiy hermenevtika “Injil”ning butun matnini izohlash qoidalarini o‘rganish bilan shug‘ullanishi, u tarixiy-madaniy, sintaktik va ilohiy sharhlarni o‘z ichiga olishi, maxsus hermenevtika esa rivoyat, majoz, timsol singari konkret janrlarni sharhlashda qo‘llaniladigan qoidalarini o‘rganishini tadqiq qiladi [Qozoqboy Yo‘ldosh, Muhayyo Yo‘ldosh, 2016: 338].

Germenevtikada asarning ko‘p ma’noliligi muhim. Bunday asarni turlicha tushunish va tushuntirish imkoni bo‘ladi. Bunday asar, ehtimol bir-biriga o‘xshamaydigan talqin tiplarini maydonga keltiradi. Ko‘p ma’noli badiiy asardan muallif pozitsiyasini topish qiyin bo‘ladi. R.Bart ta’biri bilan aytganda “muallif o‘lgan” sanaladi. X.G.Gadamer fikricha, muayyan matnni to‘liq tushunish hech qachon oxiriga yetmaydi. Bundan tashqari, matnning barcha potensial ma’nolarini to‘liq ro‘yobga chiqarish adabiyot uchun halokatlidir, chunki bu jarayonning natijasi asarning to‘liq tugallanishi bo‘ladi [Borev, 1985: 213].

Germenevtika rivojida Shleyermaxerning yana bir yangiligi “yaxshiroq tushunish” [Shleyermaxer, 2004: 13] tamoyilidir. Bu tamoyilga ko‘ra, tadqiqotchi matnni o‘z ijodiy yondashuvi bilan muallifdan ham ko‘ra chuqurroq va kengroq tushunishi mumkin. Mazkur tamoyil tadqiqotchidan faqat matnda ifodalangan voqealar mazmunini emas, balki muallif hayoti, yashagan davri kabilarni bilishi lozimligini talab qiladi. Zotan ijodkor o‘z davrining mahsuli. Yozuvchi asarlarini o‘z davri nuqtayi nazaridan o‘tkazib tasvirlaydi, baho beradi. Talqinchi bo‘lsa mazmunni izohlashga oqilona, ongli yondashadi va natijada muallif nazarda tutmagan narsa-hodisalarning yangi ma’nolarini kashf etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Natijada talqinchi muallifdan yaxshiroq tushunishi mumkin. Badiiy asarni talqin qilish, uning madaniy mazmunini belgi-o‘lik shakllardan madaniyatning real qonuniyatlar hamda funksional shakllariga o‘tkazishdir. Ana shu pirovard maqsad va madaniy vazifani anglamasdan va aniqlamasdan turib, talqin ma’no va ahamiyatga ega bo‘lmaydi. Diltey qadriyat va hermenevtikani o‘zaro bog‘ladi, hermenevtikani qadriyatni anglash nazariyasi sifatida ko‘rib chiqdi.

Germenevtika yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarini o‘rganish natijasida hermenevtika matn talqini nazariyasi va ma’noni tushunish haqidagi ta’limot, adabiyotshunoslik metodologiyasi xulosasini beradi. Hermenevtika tushunish va tushuntirishga asoslangan keng qamrovli soha. Interpretatsiya hermenevtik konsepsiyalar negizida taraqqiy etgan faoliyat, jarayon, yondashuv tarzi. Interpretatsiya qabul qiluvchining badiiy matnni tarixiy, ijtimoiy va shaxsiy tajribasidan kelib chiqib talqin qilishi, ya’ni talqinni talqin qilishidir. Bunda talqinchining dunyoqarashi va taffakkur tarzi birlamchi asosga ega.

Interpretatsiya istilohi “talqin qilish, tushuntirish” ma’nolarini anglatuvchi, badiiy asarni talqin qilish, uning g‘oyasi, ma’nosini idrok qilish, badiiy konsepsiyasini anglash, tushunishga, asar mazmunini qayta yaratishga qaratilgan faoliyat, badiiy matnni o‘rganish hamda izohlashda qo‘llanib kelingan yondashuv tarzi sanaladi. Shu bilan birga “interpretatsiya biror narsa, voqea-hodisaning ma’nosini, tub mohiyatini ochib berish, tushuntirish, bilishga qaratilgan jarayon” [Nazarov, 2023: 502].

Interpretatsiya dastlab matematikada ishlatilgan, matematik tushuncha. Matematik belgilar va tushunchalarni fan tiliga o'girishdagi mantiqiy jarayonda qo'llanilgan. U tadqiq qilinayotgan obyektlar tizimi haqida mantiqiy fikrlashni, talqin etishni anglatgan. "Keng ma'noda interpretatsiya o'zga tomonidan aytilgan gap, yozilgan asar (ilmiy, falsafiy, diniy, badiiy va h.) mazmunini bir butun sifatida tushunish va tushuntirib berish ma'nosini bildiradi. Badiiy interpretatsiya turli ko'rinishlarda, jumladan, badiiy mazmunni, ya'ni asardagi "obrazlar tili"ni mantiqiy tushunchalar tiliga (tanqid, adabiyotshunoslik), lirik-publitsistik (essehilik) yoki boshqa bir "badiiy til" tizimiga (rassomlik, kino, teatr va b.) o'girish orqali amalga oshadi. Interpretatsiya adabiyotshunos faoliyatida yetakchi o'rin tutadigan birlamchi amal, chunki adabiy asar haqida fikr bildirish va baholash uchun, avvalo, uni bir butun sifatida tushunish talab qilinadi" [Quronov, 2010: 118].

Dastlabki davrlarda bu atama adabiy asarning birlamchi ma'nosi, g'oyasi va konsepsiyasini anglab, tushuntirish hamda uni biror bir shaklda qayta yaratib berishga qaratilgan ilmiy faoliyatni anglatgan. Bugungi kunda u ko'proq badiiy asar mohiyatini turli yo'sinda talqin qilish, izohlash usuli ma'nosida qo'llaniladi. Yanada mufassal aytganda talqin badiiy asardagi "obrazlar tili"ni "mantiqiy tushunchalar" tiliga o'girmoq degani. Badiiy asar talqini tahlilga asoslanadi. Tahlilga tayangan talqin ilmiy sanaladi.

"Hozirda badiiy matnni interpretatsiya qilish, ya'ni qayta yaratish asosan uch yo'l bilan amalga oshadi. Birinchi yo'l badiiy asarni ilmiy tadqiq etish – mantiqiy-tushunchaviy interpretatsiya; ikkinchi yo'l liro-publitsistik interpretatsiya; badiiy interpretatsiya. Badiiy asar mohiyati ilmiy yo'sinda adabiyotshunoslik yoki sinchilik nuqtayi nazardan tadqiq etilsa, mantiqiy-tushunchaviy interpretatsiya yuzaga keladi" [Qozoqboy Yo'ldosh, 2016: 323-324]. Interpretatsiya qabul qiluvchi tomon talqini hisoblanadi. Ya'ni "interpretatsiya muallif "birlamchi" fikrining o'zlashtirilgan "yangi" talqini sifatida yuzaga chiqadi. Bu yangi talqin ilm oluvchi shaxsning (interpretator) xususiyatini ifoda etadi. Ammo bu talqin, ma'no mutlaq subyektiv emas. Chunki interpretator yangi talqinni, ma'noni har doim davr ehtiyojlari va an'analardan kelib chiqib yaratadi [Alimatova, 2000: 41].

Adabiyotshunos olim D.Quronov interpretatsiyaning tushunish va tushuntirish orasidagi "oralik" o'rinni egallashini hamda konkret asar talqinlari nechog'lik turfa bo'lmasin, ularning chegaralarini belgilab beruvchi muayyan asos, yadro – javhar mavjudligi, barcha talqinlar shuning atrofida voqelanishi va bu javhar esa badiiy asarning o'zi, moddiylashgan badiiy matn ekanini e'tirof etadi. [Quronov, 2018: 459]. Tushunish bir tomondan matn mohiyatini, ikkinchi tomondan talqin etuvchining ma'naviy dunyosi va bilimini ko'rsatadi. Tushunish ikki qirralidir. M.M.Baxtin iborasi bilan aytganda "dialogichno", unda ikkita ong, ikki subyekt ishtirok etadi. Tushuntirishda esa bir ong, bir subyekt o'zini namoyon qiladi. "Tushunish", "tushuntirish", "tushunishdan oldingi holat" bir-biri bilan o'zaro bog'liq istilohlar. Adabiyotshunoslik ilmi doirasida talqin atamasi "badiiy talqin" tushunchasi ma'nosida ham, "adabiy asar talqini" ma'nosida ham birdek qo'llanaveradi. Bu ikki tushuncha bir-biridan farqlanadi: ularning birinchisida ijod jarayoni bilan, ikkinchisi adabiy asarni o'qish (uqush) jarayoni bilan bog'liq.

Adabiyotshunos ham talqinni o'quvchi sifatida boshlaydi, ya'ni u ham talqinni talqin qiladi – obrazlar vositasida aks ettirilgan voqelikni tasavvurida qayta yaratadi. Biroq uning talqini shu amalning o'zi bilan cheklanmaydi, u tadqiq ham etadi" [Quronov, 2019: 28].

Adabiyotshunos A.Rasulov talqin va tahlilning farqini sodda tushuntirib beradi: "Tahlilda munaqqid asarning yutuq va kamchiliklarini ko'rsatish maqsadida uni boshqa asarlarga qiyoslaydi, "yaxshi" va "yomon" tomonlarini ko'rsatadi. Asar orqali yozuvchi nima demoqchiligini yoritadi. Talqinda esa talqinchi asarning ich-ichiga kirib boraveradi. Asarning ildiz-ildizidan yozuvchi qanday maqsadlarni oldiga qo'yganini yoritadi. Yozuvchining qarashlari, intilishlari yuzaga chiqadi. Olimning fikricha "Aristotel yaratgan katarsis ta'limotining eng yorqin talqinlaridan biri Cho'lponning "Adabiyot nadur" maqolasidir" [Rasulov, 2006: 11]. Adabiyotshunoslikdagi tahlil badiiy asarni tadqiqotchi sifatida o'qish va uqish demakdir. Q.Yo'ldosh badiiy tahlilning mohiyatini terminning kelib chiqishi va unga yuklatilgan ma'noning mohiyatga mosligini asoslab beradi, ya'ni "tahlil – arabcha "yechmoq", "tortmoq", "burab olmoq", "ozod qilmoq" ma'nosidagi "halala" fe'l o'zagidan yasalgan va atama sifatida "eritib yuborish", "murakkab butunni soddaroq qismlarga ajratish" mazmunida qo'llaniladi. Olim tahlil istilohini original talqin qiladi. Jumladan, "tahlil" so'ziga "halollash" ma'nosi ham yuklatilgan. Badiiy matnning ma'nosi va jozibasining halollab berilishi, o'qirmanga begona bo'lgan matnni ilmiy mantiq kuchi bilan eritib uning shuuriga joylashga qaratilgan faoliyat ko'zda tutiladi" [Qozoqboy Yo'ldosh, 2016: 71].

"... yozuvda muhrlangan onidan fikr egasidan ayro mustaqil hayotini boshlaydi – ming-minglab onglarda qayta-qaytadan jonlanib, har birida o'ziga xos tarzda jilolanaveradi. Haqiqatan ham, Suqrot aytmoqchi, unga endi hatto egasi (muallif)ning ham zarracha biyligi yo'q, ya'ni muallifning talqini ham imkondagi talqinlarning biri, xolos" [Quronov, 2016: 103] Badiiy yaratq so'zda moddiylashgandan keyin yaratuvchining ixtiyoridan chiqadi. Interpretatsiyada ijodkor – badiiy asar –tadqiqotchi kitobxon uchligi yuzaga keladi. Bu jarayonda asosiy javhar – badiiy matn. Tadqiqotchi kitobxon ijodkor qalb fotografiyasi bo'lgan badiiy asarni tushunadi va tushuntirib beradi. Bunda badiiy yaratq ortidagi subyekt ham tadqiqot manbayi hisoblanadi.

"Badiiy asarni talqin etishda muhim bir qoida bor: talqinchi asarning ich-ichiga kirib borishi, uning botinida turib mulohaza yuritishi lozim. Buni asarni sinchiklab tekshirish yohud mikroanaliz qilish deyдилar. Sinchiklab tahlil etilganda asar poetikasi, ichki hujayralari, so'zlarning "qalb urishi", "joni" anglashiladi" [Quronov, 2016: 103]. Agar tadqiqotchi matn tahlili bilan shug'ullansa, u "ideal o'quvchi" tushunchasini, ya'ni matnning potensial ma'nosini to'liq anglash qobiliyatiga ega bo'lgan subyektni boshqaradi. Zamondosh o'quvchidan farqli o'laroq, bu tushuncha voqelik bilan bog'liq bo'lmagan sof nazariy tushunchadir. Biroq "ideal o'quvchi" tushunchasida asar "hayoti" uchun xavf yashiringan. Ideal o'quvchi (agar u chindan ham ideal bo'lsa) muallif bilan mutlaqo bir xil kodga ega bo'lishi kerak, agar bu mumkin bo'lsa, muloqot... ortiqcha bo'lib qoladi, chunki muloqot faqat biror narsa bir vaqtning o'zida jo'natuvchi va qabul qiluvchi

tomonidan bo‘linmagan taqdirdagina yuz beradi. Bundan tashqari, matnning barcha potensial ma'nolarini to'liq amalga oshirish adabiyot uchun zararlidir, chunki bu jarayon natijasida asar o'zining butun mohiyatini yo'qotadi va to'liq tugallanib qoladi.

Biz muallifning fikrini unga qanchalik yaqin bo'lsak, shunchalik tushunamiz; fikrda esa muallifning ma'naviy dunyosi aks etadi, biroq nafaqat bu ma'naviy dunyo, balki unda aks etgan voqelik ham to'liq ifodalanmaydi. Muallif matnda o'zini to'liq namoyon eta olmaydi. Bo'shliq qoladi. Bundan tashqari, muallifning ma'naviy dunyosi hajmi eng katta muallif matnidan ham kengroqdir.

Interpretatsiya o'quvchi (birlamchi), ilmiy va ijodiy-obrazli turlarga bo'linadi. Birlamchi talqin o'quvchi badiiy asarni o'qiganda oladigan umumiy taassurot va tushunchaga asoslanadi; u har doim ham o'quvchi ongida mantiqiy tuzilmalarda shakllanmaydi, ko'pincha kechinma, kayfiyat, his-tuyg'u tarzida qoladi. Adabiyotshunos o'z o'quvchilik taassurotlaridan (birlamchi talqindan) kelib chiqib, ularni aniq shakllantiradi va keyin tahlil orqali tekshiradi. Natijada, obyektiv haqiqat maqomiga da'vo qiladigan va shu sababli faktik, mantiqiy va hissiy asoslanishni talab etadigan ilmiy talqin paydo bo'ladi. Biror badiiy mazmunni o'zlashtirib, qayta yaratish talqinchining ijodkor subyekti bilan g'oyibona "ruhiy muloqoti" orqali amalga oshadi. Bunda talqinchining instuitsiyasi, ya'ni muallif ruhiyati va fikrini g'ayrisha'uriy tarzda tuyishi hal qiluvchi o'rin tutadi. "Badiiy asar – xoh u lirik, xoh nasr, xoh drama bo'lsin – yozuvchining ijod mahsuli. Farzand ota-onaga o'xshamasligi mumkin emas. Badiiy asar talqin, tahlil qilinganda, tabiiyki, yozuvchining ruhiy holati, kayfiyati hisobga olinadi". [Rasulov, 2006: 26].

Badiiy asar o'quvchi, tomoshabin yoki tinglovchi bilan o'zaro ta'sirga kirishadi va bu o'zaro ta'sirda yangi ontologik maqom - badiiy talqin obykti maqomini oladi. Interpretatsiya yozuvchi ijodkor bilan bog'liq hodisa bo'lib, unda asarda aks ettirilgan voqelik, yangi tarixiy davr realliklari, muallif va uning shaxsiyati, matn yaratishning ijodiy jarayoni, asarni yaratgan davr madaniyati, oldingi va keyingi badiiy hamda umummadaniy an'analar bilan aloqalarining ma'nosi va qiymati namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Allayarova S. Falsafiy germevntikaning metodologik jihatlar. Falsafa fan.b.fals.dok. ...diss. – T.: 2010.
2. Alimatova N. Talqin ilmiy bilish uslubi sifatida. Falsafa fan. nomz. ...diss. 2000.
3. Боров Ю.Б Теории, школы, концепции. – М.: Наука, 1985.
4. Боров, Ю.Б. Эстетика: Учебник. —М.: «Высшая школа», 2002.
5. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – 3-е изд. –М.: Флинта, Наука, 2000.
6. Эпштейн М. Краткая литературная энциклопедия. – М.: 1978.
7. Гадамер Х.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики – М.: Прогресс, 1988.
8. Irisov A. Hakim Ibn Sino. – T.: O'zbekiston, 1992.

9. Islom ensiklopediyasi. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004.
10. Karimov B. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. – T.: Muharrir, 2011.
11. Karimov B. Abdulla Qodiriy va germenevtik tafakkur. – T.: “Akademnashr”, 2014.
12. Литературный энциклопедический словарь. – М.: “Советская энциклопедия”, 1987.
13. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. Birinchi jild. – T.: Ma'naviyat, 2023.
14. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. Ikkinchi jild. – T.: Ma'naviyat, 2023.
15. Поэтика: слов, актуальных терминов и понятий / [гл. науч. ред. Н.Д. Тамарченко]. — М.: Издательство Кулагиной; Intrada, 2008.
16. Qozoqboy Yo'ldosh, Muhayyo Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. – T.: Kamalak, 2016.
17. Quronov D. Talqin imkonlari. – T.: Turon zamin ziyo, 2015.
18. Куронов Д. Адабиёт назарияси асослари. Akademnashr, 2018.
19. Quronov D. Adabiyot va b. haqida. – T.: “Akademnashr”, 2019.
20. Quronov D. Adabiy o'ylar. – T.: Turon zamin ziyo, 2016.
21. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: Akademnashr, 2010.
22. Rasulov A. Hozirgi o'zbek tanqidchiligida tahlil va talqin muammosi. Filol. fan. doktori. diss... – T.: 2002.
23. Rasulov A. Tanqid, talqin, baholash. – T.: Ma'naviyat, 2006.
24. Rasulov A. Ilmi g'aribani qo'msab... – T.: Ma'naviyat, 1998.
25. Rasulov A. Badiiylik – bezavol yangilik. – T.: Sharq, 2007.
26. Рикер П. Герменевтика и метод социальных наук // От текста к действию. Очерки по герменевтике-II. –М.: Наука, 1990.
27. O'zbek tilining izohli lig'ati. Beshinchi jild. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
28. Шлейермахер Ф. Герменевтика. – СПб.: Европейский дом, 2004.

Qarshiyev Komil,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

ALISHER NAVOIY VA JAMOL KAMOL IJODIDA ADABIY TA'SIR MASALASI

Annotatsiya: Maqolada shoir va mutafakkir Jamol Kamolning adabiy-nazmiy tarjimalari, ilmiy risolalari, publitsistik ocherklaridagi Alisher Navoiy ijodidan ta'sirlanish masalasi xususida fikr yuritilgan bo'lib, shoir faoliyatidagi milliy va umuminsoniy qadriyatlarning badiiy ifodasi, genezisi haqida muxtasar xulosalar chiqarilgan.

Kalit soʻzlar: Adabiy taʼsir, anʼanaviylik, transformatsiya, ijtimoiy davr, adabiyot, maʼnaviyat, ijod, obraz, janr, vazn, tuygʻu, tafakkur.

Annotation: The article discusses the issue of influence from the works of Alisher Navoiy in the poetic translations, scientific treatises, and publicistic essays of the poet and thinker Jamol Kamol. Brief conclusions are drawn regarding the genesis of the artistic expression of national and universal values in the poet's creative activity.

Keywords: Literary influence, traditionalism, transformation, social period, literature, spirituality, creativity, image, genre, meter, emotion, thought.

Maʼlumki, turkiy xalqlar ijodida, xususan, oʻzbek adabiyotida Nizomiddin Mir Alisher Navoiy asarlari buyuk ilhom manbayi boʻlibgina qolmay, Sharq falsafasini, milliy tarovatini yorqin ifodalashi bilan badiiy ijod, jumladan, sheʼriyatda bosh leytmotivni belgilashga asos boʻlib xizmat qilib keladi. Mashhur mojar sayyohi Herman Vamberi taʼbiri bilan aytganda, “... (*turkiy*) *shoirlarning deyarli barchasi uni (Navoiyni) oʻziga ustoz deb biladi*”. Shu bois zamonaviy sheʼriyatda poetik salmogʻi va hayotiy mantigʻiga ega har qanday shoir ijodida Alisher Navoiy ijodidan bahramandlik tamoyili sezilib turadi. Bu borada Gʻafur Gʻulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov va Jamol Kamol kabi donishmand shoirlar yetakchilik qiladi. Ularning ozarbayjonlik “*sheʼr lochini*” – Maqsud Shayxzoda tomonidan yaratilgan “*Gʻazal mulkining sultoni*” prafrasasini turkumli davom ettirishining oʻziyoq Navoiy dahosiga boʻlgan muhabbatini namoyon etadi. Masalan, Gʻafur Gʻulom hazrat Navoiyni: “*Erk-u baxt timsoli*”, – deya eʼtirof etsa, Erkin Vohidov: “*Soʻzni malham deb bilgan daho*”, – deya eʼzozlaydi. Abdulla Oripov Navoiyni: “*Zanjirband bir sher*”, – deya ulugʻlasa, Jamol Kamol: “*Buyuk orzular kuychisi*”, – deya unga baho beradi.

Alisher Navoiyni oʻziga maʼnaviy ustoz deb bilgan Jamol Kamol ijodida Navoiy siymosi ilmiy, badiiy, publitsistik va tarjima asarlar kesimida talqin etilgan. Buni shoirning asarlari oʻzagiga singdirilgan badiiy mantiqdan tashqari alohida turkumli adabiy-estetik qarashlari misolida ham oʻrganish mumkin. Jumladan, Jamol Kamolning “*Navoiy va biz*” maqolasida istiqloq yillaridagi ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-mafkuraviy vaziyat buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning falsafiy qarashlari orqali tadqiq etilgan. “*Qizil, sorigʻ, yashil*” nomli maqolasida Jamol Kamol Navoiyning xuddi shunday radifli mashhur gʻazalini tahlil etgan va Navoiy olamning markazida odamni, odam siymosida olamni koʻrishi, olam va odam birgalikda “*husni mutlaq*”, “*mehri mutlaq*”ning rang-barang shuʼllalarini koʻrib, hayrat va hayajonga tushishini taʼkidlagan.

Jamol Kamol mumtoz anʼanalarini davom ettirib, Alisher Navoiyning “*istangiz*” va “*har yon qizil, sorigʻ, yashil*” radifli gʻazallariga muxammas bogʻlagan. Bunda shoir aruz vaznini qayta badiiy isteʼmolga olib kirishi bilan birga muxammas janrining hozirgi oʻzbek sheʼriyatiga xos poetik transformatsion variantini ham yarata olgan. Shuningdek, voqeband lirikaga xos mumtoz ohangdagi sakson oltita hikoyat ham yaratgan. Bularda hikoyat janrida uchrovchi roviy yoki muallif timsoli oʻrnini xalqaro tadbirkor Anvar Mirzo Husanov obrazi egallagan. Shoirning turkum hikoyatlari qofiyalanish sistemasiga koʻra masnaviy shaklida

yozilgan, ammo ular muallifning o‘zi yoki Anvar Mirzo Husanov guvohi bo‘lgan dramatik syujetga ega hayotiy hikmatlar jamlanmasi sanaladi. Shu jihati bilan tarixiylik va publitsistik mohiyat kasb etadi. Aniqroq aytganda, Jamol Kamol Anvar Mirzo Husanovdan eshitgan voqealarni mumtoz ohangda, masnaviy qolipida, hikoyat tarzida qayta badiiy inkishof etgan. Bu hikoyatlar shakli va bayon uslubiga ko‘ra Alisher Navoiyning “Hayrat ul- abror” dostonidagi hikoyatlarni yodga soladi. Didaktik mazmundagi g‘oya va ifoda tarzi Navoiy asarlariga mos xususiyatga ega. Mana shunday klassik tarovatli asarlarida ham Jamol Kamol Alisher Navoiy siymosini o‘ziga xos tarzda tasvirlaydi. Masalan, “*Shayx Abdurazzoq Yunus hazratlarining Navoiyga atab haj ato etgani*” nomli hikoyatida nafaqat shoirning o‘zi, balki millat oydinlari ham Alisher Navoiyga ehtirom ko‘rsatishini faxr bilan kuylaydi:

*Bilarmisiz shayxning nechun sidq-u vafo etganin,
Haj farzini Navoiyga atab ado etganin?*

*Bu xabardan sevinch tuydim, g‘urur tuydim hayajon,
Bu ham o‘sha yurakdagi ma’rifatdan bir nishon.*

*Haj etishni qancha orzu etgan edi Navoiy,
Haj etolmay, armon ila ketgan edi Navoiy.*

*Ko‘ring endi bu amalni, bu savobga kim yetar?
Navoiyga atab bugun avlodlari haj etar. (5.239)*

O‘n to‘qqiz baytli mazkur hikoyatda 1948-2018-yillarda Toshkent viloyatida istiqomat qilgan taniqli ulamo Abdurazzoq Yunusovning Alisher Navoiyga atab haj ado etgani bayoni berilgan. Raviy vazifasidagi muallif bugungi avlodning Navoiyga bo‘lgan hurmati, sadoqati, ehtiromidan hayratlanar, g‘ururlanar ekan, buning boisi asli “*yurakdagi ma’rifat*”dan ekanligini uqtiradi. Bu ma’rifatni esa Navoiy asarlari shoir asliyatiga yuqtirganligini izohlash ortiqchadir.

Mana shunday tarixiy voqelik bayoni berilgan asarlaridan biri “*Tokio shahrida Navoiyga haykal qo‘yilganligi*” hikoyatidir. Unda shoir Jamol Kamol Daysaku Ikayeda tashabbusi bilan dunyoning eng nufuzli poytaxtlaridan biriga Navoiy haykali o‘rnatilganini badiiy joziba va hayajon bilan tasvirlangan.

Jamol Kamol butun umr hayolida pishitgan Alisher Navoiyning muhabbati haqidagi o‘ylarini jamlab, umrining so‘nggi yillarida “*Navoiy muhabbati*” nomli doston ham yozgan.

Jamol Kamol adabiy tanqidchi sifatida Alisher Navoiy siymosini yetarli darajada yorita olmagan, badiiy kashf eta olmagan asarlarni tanqid ham qilgan. Masalan, munaqqid sifatida yozgan “*Doston mas’uliyati*” nomli risolasida Barot Boyqobilovning “*Yulduzli osmon*” dostonini xolisona baholaydi va mazkur dostonda Navoiyning bolaligi haqidagi ma’lumotlar Oybek yoki Mirkarim Osim asarlarida allaqachon ma’lum bo‘lganligini, muallif bu voqealarni yangicha talqin, yangicha inkishof etolmaganini qoralaydi. Nikola Bualo ta’biri bilan aytganda, “*O‘rtacha bo‘lmoqlik – beiste’dodlik*” ekanligini uqtiradi.

Jamol Kamol Alisher Navoiyning *“Arba’in”* asariga hamohang *“Qirq hadis ilhomi”* nomli she’riy turkum yaratgan. Mazkur asardagi she’rlari aziz Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) hadislarining ayni tarjimasi emas, o‘sha durdonadan shoir qalbi va ongiga ko‘chgan fikr-u mushohada va kechinmalar bayoni sanaladi.

Jamol Kamol tarjimon sifatida Alisher Navoiyning *“Devoni Foni”* sini ham o‘zbek tiliga adabiy-nazmiy tarjima qilgan. Shu bilan birga, 1941-yilda oshiq-baxshi Mudomiy tilidan yozib olingan *“Guli va Alisher hikoyati”* nomli turk xalq dostonini ham hozirgi o‘zbek tilimizga o‘giran.

Jamol Kamol Alisher Navoiy shaxsiyati va uning asarlariga doir ilmiy, adabiy-nazmiy, tarjima asarlaridan orttirgan ijodiy tajribasini 300 ga yaqin g‘azal, 100 dan ortiq ruboiy, tarona, muxammas, musaddas, fard va doston janridagi asarlarida mahorat bilan qo‘llay olgan. Bunda adabiy ta’sir ko‘nikmasi nafaqat janriy ko‘lamda, balki obrazlar olami va tasvir usulida ham yorqin namoyon bo‘lgan. Mana shunday asarlaridan biri *“Shahribonu”* dostonidir. Jamol Kamolning *“Shahribonu”* dostoni 2000-yilda yozilgan bo‘lsa-da, besh asrlik tarixga ega bo‘lgan Alisher Navoiyning *“Xamsa”* sidan yangragan hikoyatdek taassurot qoldiradi. Mumtoz ohanglarga yo‘g‘rilgan uslubda asar yozish uchun shoirlik iste’dodining o‘zi kamlik qiladi. Buning uchun katta ijodiy tajriba, mumtoz adabiyot bilimdoni bo‘lish talab etiladi. *“Shahribonu”* dostonidagi syujet yangi, ammo voqelikning ta’rif-u tavsifi Navoiyona usul va ohangda berilgan. Doston orqali Jamol Kamolning Alisher Navoiy asarlarining bilimdoni bo‘libgina qolmay, o‘z ijod yo‘nalishini yoritib turuvchi bosh mayoq sifatida Navoiyni bilishini anglash mumkin. *“Hamid Olimjon, G‘afur G‘ulom, Shayxzoda, Mirtemir – bular yosh Jamolning yaxshi ko‘rgan shoirlari edi. U Oybekka alohida mehr qo‘ygan va bir umr uning ijodiga bog‘lanib qolgandi. Biroq hammadan ham yuksak, hammadan ham yorqin porlagan mash’ala – Navoiy edi. U boshqa shoirlarni ustoz hisoblagan bo‘lsa, Navoiyni pir deb bilgandi”*, – deb yozadi adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqul (1.7). Darhaqiqat, iste’dodli ijodkor Jamol Kamolning doston va g‘azallarida Alisher Navoiyning ta’siri sezilib turadi. *“Shahribonu”* dostonida rost va yolg‘on mavzusi yoritilgan. Shu bois dostonga *“Hayrat ul-abror”* dagi *“Rostlik ta’rifi”* ga bag‘ishlangan maqolatning quyidagi so‘nggi bayti epigraf qilib tanlangan: *“Necha zarurat aro qolgan chog‘i, Chin demas ersang, dema yolg‘on dog‘i”*. Mazkur epigraf dostonning mazmun olamiga kirish, bosh g‘oyani ifodalashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan.

Ma’lumki, hazrat Navoiyning *“Hayrat ul-abror”* dostonidagi o‘ninchi maqolat va undan keyingi hikoyatda, *“Sab’ai sayyor”* dagi *“Muqbil va Mudbir”* hikoyatida ham bu mavzu chuqur badiiy tahlil etilgan.

Jamol Kamolning *“Shahribonu”* dostonida Alisher Navoiy *“Xamsa”* sini eslatuvchi yana quyidagi badiiy mushtarakliklar mavjud:

1. *“Shahribonu”* dostoni muqaddimasida *“Farhod va Shirin”*, *“Layli va Majnun”* dostonlari kabi farzandsizlikdan qiynalayotgan ota obrazi berilgan. Ruhiiy kayfiyat ifoda etilgan. Niyati ijobat bo‘lgach, dostonlardagi an’analarga muvofiq shoh xursandchiligini *“Xamsa”* dagi ulug‘ podshohlar singari quyidagicha nishonladi:

*El-yurtga ovoza aylabon to'y berdi
Ot so'ydi, ho'kiz so'ydi, necha qo'y berdi.*

Navoiy dostonlaridan farqli ravishda asarning bosh qahramoni – Shahribonu nutq irod etolmaydigan, ya'ni til-u zabonsiz qiz bo'lib tug'iladi. Navoiy dostonlaridagi bosh qahramonlar vorislikka da'vogar o'g'il bo'lib dunyoga keladi, tug'ilishi bilanoq komillik belgilari bo'y ko'rsata boshlaydi. "Shahribonu" dostonidagi bu holat shohning zavq-u sururiga soya soladi. Shu bois u farzandi uchun yana qayg'uga botadi.

2. "Shahribonu" dostoni ham "Xamsa" dostonlari kabi masnaviyda yozilgan. Alisher Navoiy "*vase maydoni*" deb atagan bu she'riy shaklning qofiyalanishidagi baytlararo erkinlik syujetning batafsil yoritilishiga xizmat qiladi. Qolaversa, Jamol Kamol baytlaridagi ruju' san'atining qo'llanilishi ham Alisher Navoiy misralarining shaklan va mazmunan yangilangan, zamonaviy, transformatsion variantidek yangraydi. Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida:

Shabistonida tug'di bir yangi oy,

Yangi oy yo'qki, mehri olamoray, – deya farzand ne'matidan bahramandlik voqeligini badiiy ifoda etgan.

Jamol Kamolning "Shahribonu" dostonida esa:

Men bandayi bechoraga farzand berding,

Farzand demakim, diydayi ravshan berding, –

deya uzoq kutilgan farzand quvonchi aks ettirilgan. Ushbu baytlararo mushtaraklikni faqat mazmun va tasvir usuli emas, unda qo'llanilgan istiora va ruju' san'atlari ham ta'minlab turibdi. Voqelikni tasvirlashdagi tuyg'ular oqimining silsilasi ham falsafiy-badiiy jihatdan bir nuqtada kesishadi, ammo zamon nuqtayi nazaridan farqlanadi. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni 5782 baytdan iborat bo'lsa, Jamol Kamolning "Shahribonu" dostoni 279 baytni o'z ichiga oladi. Ko'rinadiki, hajm jihatida mushtaraklikka ega emas, ammo "Shahribonu" minidoston hisoblanib, mazmunan yirik umuminsoniy g'oyani o'zida aks ettirgan. Qolaversa, Jamol Kamolning bu dostoni janriy jihatdan poetik transformatsiyaga uchragan, ya'ni janr tipi, spetsifikatsiyasi zamonaviy dostonlar kabi shakllantirilgan. Bunga sabab, poeziyaning prozadan davr o'tishi bilan mustaqillashib chiqishidir. Dostondagi badiiy transformatsiya belgilari sifatida hamd va na'tlarning yo'qligi, muayyan kompozitsion qismlarning soddaligi, hajmning siqirligi, epigraf tanlanishi, bayonning yengilligi, obrazlarning ters alomatlari kabilarni keltirish mumkin. Buni muayyan janrning zamonaviy formatlanishi bilan izohlash mumkin. Aslida, janrning shakliy unsurlari ikkilamchi mohiyat kasb etadi. Aniqrog'i, har qanday janr mazmunni tashuvchi shakliy ifoda qobig'i bo'lib xizmat qiladi. Shunigdek, Jamol Kamolning "Shaxribonu" asarida ertak dostonning xususiyatlari ham mavjud. Har ikki dostonida inson va nafs munosabatlari badiiy mushtaraklikda tasvirlangan. Navoiy dostonidagi Farhod Boniy, Moniy va Qoran kabi ustozlar ta'limida kamol topib, nafsdan ustun keladi, ammo Shahribonuni komillik sari yetaklovchi ustozlar bo'lmagach, u nafsga mag'lub bo'lib, oltin qurboniga aylanadi. Dostonda moddiy ne'matlarga mukkasidan ketgan malika – Shahribonu misolida boylikka qullik insonni fojiiyaga yetaklashi mumtoz usulda bayon etilgan. Bayon uslubi klassik

tarzda bo'lsa-da, asarda ilgari surilgan g'oya eskirmas hisoblanadi. Negaki iymon va nafs dixatomiyasi poetikada doimiy murosali mavzu sanaladi.

Xullas, Jamol Kamol asarlarining tili, uslubi, janrlari, obrazlar olami, ulardagi falsafiy g'oyalar, tasavvufiy belgilar va aruziy ohang Alisher Navoiy ijodining traditsiyalari zamonaviy o'zbek adabiyotida davom etganligini ifodalab turadi. Bunda adabiy ta'sir masalasi markaziy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. I жилд. Аср билан видолашув. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б. 492.
2. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. II жилд. Ёнаётган дала. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.387
3. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. III жилд. Абдият остонасида. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.461.
4. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. IV жилд. Шеър санъати. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.461.
5. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. V жилд. Анвармирзо ҳикоятлари. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.455.
6. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. VI жилд. Булбулнома. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. –Б.460.
7. Жамол Камол. Сайланма. Етти жилдлик. VII жилд. Шайхурраис. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2022. –Б.416.
8. Хасанов Ш. Истеъдоднинг рангин жилolari. Шарқ юлдузи. 2019 йил. 1-сон.
9. Хо'jayev T. Navoiy "Xamsa"si: obraz, badiiyat va mohiyat. – Toshkent: Zilol buloq, 2023. – B. 231.

Shomurodova Sitora,

Xalqaro Nordik universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

DEVONCHILIK AN'ANASIDA ALISHER NAVOIY ILGARI SURGAN TALABLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning devonchilikka doir qarashlari tahlil qilingan. Shoirning "Badoe ul-bidoya" devonida devon tuzish an'anasining nazariy asoslari bayon etilgani alohida ta'kidlangan. Alisher Navoiyning tuzgan devonlari o'zi ilgari surgan talablar asosida tartib berilgani tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: an'ana, devon, devonchilik, alifbo tartibi, g'azallar mazmuni, janrlar, novatorlik.

Abstract. This article analyzes Alisher Navoi's views on the divan system. It is emphasized that the poet's divan "Badoye ul-bidoya" outlines the theoretical foundations of the tradition of compiling divans. It is studied that the divans

compiled by Alisher Navoi were organized based on the requirements he put forward.

Keywords: tradition, divan, divanism, alphabetical order, content of ghazals, genres, innovation

Sharqda devon tuzish shoirning yetuklik belgisi hisoblangan. O'zbek adabiyotida sohibi devon shoirlar bir qadar ulug'langan. Shoirning devon tartib berishi uning muxlislari oldidagi bir hisoboti yanglig' qabul qilingan. Mumtoz adabiyotimizda Alisher Navoiyga qadar ham sohibi devon shoirlar yashab o'z ijodiy meroslarini qoldirishgan. Shular qatorida Atoyi, Gadoiy, Lutfiy va Sakkokiy devonlarining original badiiy topilmalari, beqiyos g'azallari bilan haligacha o'quvchini o'ziga jalb qilib kemoqda.

Mumtoz o'zbek devonchiligi haqida mulohaza yuritganda Alisher Navoiyning "Badoyi' ul-bidoya" devonidagi fikrlar mumtoz devonchilikning nazariy asoslari vazifasini bajarganiga amin bo'lish mumkin. Shoir o'zi tartib bergan birinchi devoni uchun maxsus kirish qism – "Debocha" yozdi va bu so'zboshida g'azalchilik, adabiyot, devon tuzish odobi haqida fikrlarini bayon etdi. Devon tuzish odobi deyishning boisi u uzoq yillar devon tuzishga istihola qilgan, shoirning "Ilk devon"i muxlislari tomonidan tuzilgani kabi, Ozarbayjondagi ixlosmandlari tomonidan "Oqqo'yunlilar devoni" ham tartib berilgan. O'zining ma'lum muddat devon tuzmagani haqida ham to'xtalib o'tgan:

Ish anga junun, manzil anga mayxona,

Devon yasamoqni ne bilur devona?!⁷⁵

deya nihoyatda kamtarlik bilan, Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Lutfiy, Sakkokiy kabi shoirlarning devon tuzgani haqida yozadi va bunday buyuk daholar oldida tadvinga (devon tartib berishga) jur'at qilolmasligini ta'kidlaydi: *"Va yana dog'i latofatshior nozimlar zaroyifi va zarofatisor roqimlar latoyifi har yondin istimo' tusharkim, ko'pragi g'azal uslubig'a mashg'ul va aytilg'on g'azallaridin ko'pragi matbu' va maqbuldur. Ma'no daryosida muncha g'avvos orasida bir biyobong'a xo'y qilg'an devonakim, shino fanidin dog'i begona bo'lg'ay, o'zin ne nav' bu daryog'a solg'ay va solsa ham, ne gavhar topa olg'ay?"*⁷⁶ Ya'ni Alisher Navoiy o'zidan oldingi salaflarini ma'no dengizidan dur topguvchi g'avvoslarga, o'zini esa sahroda yurishga odatlangan devonaga qiyoslarkan, mubolag'a san'ati vositasida ajoyib lutf qiladi: suvda suzish hunaridan tamoman xabarsiz bo'lgan inson, o'zini qanday qilib daryoga tashlashi mumkin va bu daryodan qanday gavhar topa olsin?

Bu haqda adabiyotshunos olim Dilorom Salohiy shunday yozadi: "Navoiy devon tuzish ishini orqaga surib yurishi bizning nazarimizda bir jihatdan, uning ijodiy ishga o'ta mas'uliyat bilan qaraganligi bo'lsa, ikkinchidan, Alisher Navoiyning shaxsiyatiga xos o'ta kamtarlik hamda oriyatchanlik bilan izohlanadi.

⁷⁵ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 11.

⁷⁶ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 12.

Vaholanki, debochada shoirning o‘zi e’tirof qilishicha, uning she’rlari adabiy gurun va majlislarda zo‘r ishtiyoq bilan tinglangan va yuqori baholangan”.⁷⁷ Bu kamtarlik aslo Hazrat Navoiyning darajasini tushirmaydi, aksincha, ustozlariga bo‘lgan ehtiromi sabab, muallifni o‘quvchi oldida sevimli qiladi. Alisher Navoiy shu andisha sabab uzoq yillar devon tuzmasdan yurganini, bu jarayon to Husayn Boyqaro taxtga chiqquncha davom etganini yozarkan, shohni nihoyatda yuksak ta’riflar bilan tavsiflaydi.

“Shahekim, vasfi yuz ming yil tuganmas, desa yuz ming til,
Bu aytilg‘oncha yuz ming bil, yana har birni yuz ming qil.
Ki yuz mingdin biri zikr o‘lma’ay zikr o‘lsa yuz ming qarn,
Bu yuz ming qaridin ham bo‘lsa har bir lahza yuz ming yil”.⁷⁸

Shu kabi so‘z o‘yinlari vositasida shohni ulug‘lar ekan, Husayn Boyqaroning Navoiy she’rlarining ilk eshituvchisi va ilk tanqidchisi ekanini ham uqtiradi: “*Va durarbor tiliga majolisda ba’zi abyotim mazkur va gavharnisor ilgiga mahofilda ba’zi g‘azaliyotim mastur bo‘lur erdi. Va gohi iboratim qusur in tag‘yir bermak bila aybdin mubarro, va gohi maoniyimdin futurin isloh qilmoq bila nuqsondin muarro qilur erdi*”.⁷⁹ Bu satrlardan ko‘rishimiz mumkinki, Sulton Husayn Boyqaro Hazrat Navoiyning ilk tinglovchisi va ilk tanqidchisi ham bo‘lgan. “Navoiy va Boyqaro o‘rtalaridagi yozishmalar, Mirxond, Xondamir, Vosifiy, Davlatshoh, Isfizoriy, Jaloliddin Yusuf kabi tarixchilarning asarlarida ma’lumot berilishicha, shoirning deyarli hamma asarlarini tezroq kitob holiga keltirilishiga shaxsan podshoh Husayn Boyqaroning o‘zi boshu qosh bo‘lib turgan”.⁸⁰

1. “Badoe ul-bidoya” muallifi she’riyat, o‘z she’rlarining xalq orasida mashhur bo‘lgani va Husayn Boyqaroning taklifi bilan devon tuzishga kirishgani haqida to‘xtalarkan, o‘z devonining boshqalarnikiga o‘xshamaydigan tarzda tuzishga qaror qilganini aytib o‘tadi: “*kim, har kishikim devon tartib qilibdurur, o‘ttiz ikki harfdinki, xaloyiq iboratida voqi’durur va ulus kitobatida shoyi’, to‘rt harfg‘a taarruz qilmaydururlar. Chun so‘z arusi nazm haririning matbu’ kisvatin va mavzun xil’atin kiyib, jilva og‘oz qilsa, huqqayi yoquti dog‘i o‘ttuz ikkita gavhardin qachonkim to‘rtig‘a nuqson voqi’ bo‘lsa, muqarrardurkim, jamolig‘a andin qusur va kalomig‘a andin futur voqi’ bo‘lg‘usidurur*”.⁸¹ Bu o‘rinda Alisher Navoiy devonchilikdagi asosiy talab: g‘azallar misralarining so‘nggi harfini alifbo tartibida joylashtirish masalasiga to‘xtaladi. Navoiyga qadar tadvin tartibida arab alifbosidagi 28 harf mezon qilib olinardi. Ma’lumki, arab alifbosiga asoslangan eski o‘zbek yozuvida forslar arab harflariga qo‘shimcha tarzda qo‘shgan 4 harf bor edi: bular j(ajdar), p, ch, g harflari. O‘zbek tilida yuqoridagi harflar bilan tugagan so‘zlar

⁷⁷ Салахутдинова Д.И. «Бадойиъ ул-бидоя» девони ва бадий санъаткорлик масалалари. // Филология фанлари номз. ...дисс. – Самарқанд, 1993. 25-б.

⁷⁸ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 13.

⁷⁹ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 15.

⁸⁰ Салахутдинова Д.И. “Бадоеъ ул-бидоя” девони ва бадий санъаткорлик масалалари. // Филология фанлари номз. ...дисс. – Самарқанд, 1993. 29-б.

⁸¹ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 20.

talaygina ekanini hisobga olsak, albatta, tadvinida 28 emas, balki 32 harfda tugagan misrali gʻazallar keltirish oʻrinli boʻladi. Demak, Alisher Navoiyning dastlabki talabi alifbo toʻgʻrisidagi mezondir. Shu tariqa, Hazrat Navoiy tadvin tartibidagi bir qator kamchiliklar, nuqsonlar haqida mulohazalarini bayon etadi.

2. Mumtoz adabiyotda har bir asar hamd va naʼt bilan boshlangan. Alisher Navoiy devonlarni hamd va naʼt ruhidagi gʻazallar bilan boshlash lozimligini taʼkidlaydi: *“Yana bukim, har harf gʻazaliyotining avval bitigan gʻazal bila oʻzga gʻazallar orasida uslub xaysiyatidin tafovut rioyat qilmaydururlar. Muqarrardurkim, har amrda bir lahza haq subhonahu va taolo hamdidin yo rasul alayhis-salom naʼtidin, yo bu ikki ishga dalolat qilurdek bir amrdin gʻofil boʻlmamogʻliq avlodurur”*.⁸² Yuqoridagi fikrlarda muallif gʻazallarning mavzu-mundarijasiga eʼtiborni qaratadi. Gʻazallarni joylashtirishda, avvalo, Yaratganga hamd va Paygʻambar (s.a.v.)ga naʼt ruhidagi gʻazallar berilishi, undan soʻng pand-nasihat yoʻsinida bitilgan sheʼrlar, undan keyingina ishq-muhabbat ruhidagi gʻazallar keltirilishi lozimligini Navoiy aytib oʻtgan va oʻz devonlarida bunga amal qilganini ham koʻrish mumkin. Bu fikrlarining isboti sifatida Hazrat quyidagi satrlarni keltirib oʻtadi:

Garchi erur Tengri taolo soʻzi
Boshtin-ayogʻigʻa kalomi qadim.
Koʻrki, erur avvali har suraning
“Bismillohir-rahmonir-rahim”.⁸³

Yaʼni, garchi har bir soʻzi Allohnik boʻlsa-da, Qurʼoni karimdagi har bir sura “Bismillohir rahmonir rahim” kalimasi bilan boshlanadi. Shu dalilning oʻziyoq gʻazallarni devonga joylashtirishda avvalo hamd va naʼt mavzusidagi gʻazallardan boshlash lozim ekanini bildiradi.

Mumtoz adabiyot bilimdoni, ustozimiz professor M.Muhiddinov hamd va naʼtlar xususida quyidagi fikrlarni bildirib oʻtadi: “Bizning fikrimizcha, hamd va naʼtlar muallif dunyoqarashini oydinlashtirishda muhim ahamiyatga ega... “hamd” va “naʼt”da qasida xususiyati bor, yaʼni taʼrif-tavsifi, til uslubi koʻtarinki ruh bilan yozilgan. Lekin qasidaning shakl, qofiyalanish tartibi boshqa (aa, ba, va...), bundan tashqari, qasida janrining obʼekti “naʼt-hamd”lardan farq qiladi. Naʼt-hamdlarda muallifning falsafiy mushohadalari ham ifodalangan”⁸⁴.

Alisher Navoiyning oʻzi ham tadvinida shu qoidaga rioya qilgan. Har yangi harf boshlanganda, shu harf bilan tugagan gʻazallar ichidan Allohga va paygʻambar(s.a.v.)ga bagʻishlanganini yoki mavʼiza mazmunidagi gʻazalni birinchi oʻringa joylashtirishga harakat qilgan. Buni uning quyidagi fikrlaridan ham bilishimiz mumkin: *“Bu navʼ xayole xotirgʻa kelgan uchun har harf gʻazaliyotining avvalgʻi gʻazalini yo tangri taolo hamdi bila muvashshah, yo rasul alayhis-salom naʼti bila mufattah, yo bir mavʼiza bilakim, bu ikki ishdin biriga dol boʻlgʻay,*

⁸² Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 20.

⁸³ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 21.

⁸⁴ Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 36

muvozzah qilindi”.⁸⁵ Ko‘rinib turibdiki, shoirning tadvin, tag‘azzul borasidagi fikrlari anchayin tanqidiy bo‘lgan.

3. Alisher Navoiy devonda faqatgina ishq-muhabbat mazmunidagi she‘rlar bo‘lishini, she‘rda esa faqatgina ishqiy hayqiriqlar bo‘lib, biror bayt ham ma‘rifatomuz mazmunga ega bo‘lmasligini qattiq qoralaydi: “Yana bir bukim, go‘yiyo ba‘zi el ash‘or tahsilidin va devon takmilidin g‘araz majoziy husnu jamol tavsifi va maqsud zohiriy xattu xol ta‘rifidin o‘zga nima anglamaydururlar. Devon topilg‘aykim, anda ma‘rifatomiz bir g‘azal topilmag‘ay va g‘azal bo‘lg‘aykim, anda mav‘izatangiz bir bayt bo‘lmag‘ay”.⁸⁶ Shoir bu kabi devon tuzmoq mehnatni behudaga sovrmoq ekanligini ta‘kidlar ekan, she‘riyatdan maqsad, avvalo, ma‘rifat bo‘lmog‘i lozimligini ta‘kidlaydi. Ayni shu satrlar orqali Alisher Navoiyning shoir sifatidagi ijtimoiy pozitsiyasi o‘zini namoyon qiladi. Demak, Alisher Navoiy ilgari surgan uchinchi talab g‘azallarning ma‘rifiy xarakterda bo‘lishi, hech bo‘lmaganda bir baytning mav‘iza mazmunida bo‘lishi lozimligi edi.

4. G‘azallarning mazmuniga o‘ta talabchan bo‘lgan shoir ularda mazmun mushtarakligi nihoyatda muhim ekanligini ta‘kidlaydi: “Va agar ahyonon matla’e maxsus nav‘da voqi‘ bo‘lg‘on bo‘lsa, hamul matla‘ uslubida bila itmom xil‘atin va anjom kisvatin kiydurmaydururlar, balki tugang‘uncha agar bir bayt mazmuni visol bahorida guloroyliq qilsa, yana biri firoq xazonida xornamoyliq qilibdurur”.⁸⁷ Ulug‘ shoir bu o‘rinda g‘azal matla‘da qanday boshlangan bo‘lsa, qolgan baytlarda ham shunday davomiylik kasb etishi lozimligini, ya‘ni **g‘azalning mazmun jihatdan yakpora bo‘lishi lozimligini** ta‘kidlaydi.

G‘azal janrini A.Qayumov, G‘.Karimov, O.Nosirov hamda R.Orzibekov kabi adabiyotshunos olimlar muayyan xususiyatlariga ko‘ra o‘rganishgan. Jumladan, O.Nosirov “O‘zbek adabiyotida g‘azal” kitobida g‘azalning janr sifatidagi xususiyatlari, taraqqiyot bosqichlari, yetakchi tamoyillari, g‘oyaviy jihatdan turlari, boshqa lirik va epik janrlar bilan aloqasi haqida to‘xtalgan.⁸⁸ Shuningdek, olim mazkur risolasida g‘azalning mazmuniy turlari hamda shakliy turlarini bir jihatdan navlarga ajratadi. Ya‘ni orifona, oshiqona, rindona mavzudagi g‘azallar tasnifiga g‘azalning shakliy turlari: husni matla‘, musajja, mulamma‘, muvashshah, zebqofiya kabi turlarini ham kiritadi. Bu esa muayyan badiiy san‘atning g‘azalda qo‘llanilishi g‘azalning yangi navini hosil qilganday taassurot uyg‘otadi. Shu boisdan R.Orzibekov “O‘zbek lirik poeziyasida g‘azal va musammat” kitobida bu tasnifga bir qator e‘tirozlarini bildirib o‘tgan. Olim badiiy san‘atlar janr yaratmasligi, aksincha, muayyan janrning takomiliga hissa bo‘lib qo‘shilishini ta‘kidlaydi: “Klassik adabiyotdagi badiiy san‘at va usullarning esa mazmunini ochish va go‘zal qilib ifodalashdagi roli qanchalik sezilarli va muhim bo‘lmasin, ularning ta‘sir doirasi ko‘proq ijodning poetik dunyosiga aloqadordir, ular badiiy-estetik

⁸⁵ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 21.

⁸⁶ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 21.

⁸⁷ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 22.

⁸⁸ Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 136 б.

kategoriyalar sifatida asosan, san'atda go'zallik, nafosat, ta'sirchanlikni yuzaga keltirish va kuchaytirishga xizmat etadilar".⁸⁹

G'azallar, baytlar mustaqilligi, ya'ni qo'shmisralarning o'zaro bog'liqligi, mantiqiy ketma-ketligi va bir-birini taqozo etishi darajasiga ko'ra, quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Parokanda g'azallar - bunda baytlar bir-biridan o'ta mustaqil bo'ladi, ularning o'zni almashtirilsa ham, unchalar sezilmaydi.

2. Yakpora g'azallar - bunda baytlar mantiqan ketma-ketlikka ega bo'ladi.

3. Voqeaband g'azallar - bunda baytlar ketma-ketligini syujet, ya'ni muayyan voqea tasviri boshqaradi.

4. Musalsal g'azallar - bunda baytlar o'zaro chambarchas bog'liq bo'ladi, ma'no-mantiq jihatidan kuchli tarzda biri ikkinchisini taqozo etib keladi.

Alisher Navoiyning yuqorida keltirilgan tanqidiy fikrlari parokanda g'azal haqida ekanini sezish qiyin emas. Demak, Alisher Navoy g'azal baytlarining mazmunan uzoq bo'lishini yoqlamagan, balki yakpora, musalsal g'azallarga e'tibori kuchliroq bo'lgan. O.Nosirov g'azal baytlaridagi mazmun va bu mazmuniy aloqa haqida quyidagicha ta'rif beradi: "G'azalning matlai bilan maqta orasida ma'lum mazmuniy aloqa mavjud bo'ladi. Agar matla' biror tezisni qo'ysa, maqta o'sha tezisni sharhlovchi o'zidan oldingi baytlardagi fikrlarni umumlashtiradi, yakunlaydi, lirik yoki falsafiy xotima yasaydi."⁹⁰ Olim, umuman, g'azal janriga yakpora va musalsal g'azalga beriladigan ta'rifni bermoqda. Demak, nazariya amaliyotga qarab hosil qilinadigan bo'lsa, yakpora g'azallarining ko'lami ko'proq va zalvarliroq bo'lgani uchun ham g'azal baytlarining mavzu-mundariyasi haqida yuqoridagi tavsifga qo'shilish mumkin.

5. Bundan tashqari, Alisher Navoiy tadvin tartibida g'azaldan boshqa janrlarga ham e'tibor berish lozimligini uqtirar ekan, o'z devonining ham turli janrdagi she'riy asarlar bilan muzayyan qilganini ta'kidlaydi: "*Yana masnaviy bila qasoyiddin boshqakim, inshoolloh, alar dog'i har qaysi boshqa mujallad bo'lg'ay, har nav' she'rdin, masalan, ruhafzo muxammaslar, barcha xamsaziynat; va ravonoso musaddaslar, barcha sittaziynat; va mufid ruboiyot, barcha latofatomiz; va nofi' muqattaot, barcha manfaatangiz; va dilpazir mustazodlar, barchaning vasfi zoyidul-had; va benazir fardlar, barcha lutfu ravonliqda mufrad; va nomiy muammolar, barchasi ot yoshurmoqda sotir; va kiromiy lug'zlar, barchaning mabtunlug'i zohir; va musalsal tarji'lar, barcha marg'ub; va mu'tadil tuyug'lar, barcha turkiy uslub bu abyot zaylida muxayyal va bu ash'or xaylida muzayyan bo'ldi*"⁹¹. Beshinchi talab devonda janrlar xilma-xilligini ta'minlash bilan bog'liq.

Alisher Navoiy o'zbek adabiyotining har bir sohasida bo'lgani kabi devonchilikda ham nihoyatda katta o'zgarishlarni amalga oshirgan. Alisher Navoiyning devon tuzish an'anasiga doir qarashlari etalon darajasiga ko'tarilgani haqida adabiyotshunos olim A.Muhammadiev shunday yozadi: "Devon tuzishning Alisher Navoiy meros an'analari xos bo'lgan unsurlar – hamd-na'tning kirishda

⁸⁹ Орзибеков Р. Ўзбек адабиётида ғазал ва мусаммат. – Тошкент: Фан 1976. – Б. 20.

⁹⁰ Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

⁹¹ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987.

aks etishi, alifbodagi barcha harf bilan tugallanuvchi gʻazallarning boʻlishi, janrlarning tadrijiy joylashtirilishi va boshqa jami besh xususiyatdan iborat tizim badiiy jozibalarning kompozitsion yaxlit asar holatiga keltirish qurilmasi sifatida behad qadrli ahamiyat kasb etdi”.⁹²

Xulosa oʻrnida aytadigan boʻlsak, devonchilik anʼanasi asrlar osha mumtoz shoirlarimiz tomonidan davom ettirib kelindi. Bu anʼana Alisher Navoiy devonlari orqali oʻzining haddi aʼlosiga yetgan. Ulugʻ shoir “Badoe ul-bidoya” devonining “Debocha”sida devon tartib berishga qoʻyiladigan talablarga toʻxtalib oʻtgan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2005.
2. Muhammadiev A. Muhyining turkiy va forsiy devoni poetikasi. – Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. Samarqand-2008. 32 b.
3. Navoiy A. MAT. Yigirma tomlik. Birinchi tom. Badoyiʼ ul-bidoya. – Toshkent: Fan, 1987.
4. Nosirov O. Oʻzbek adabiyotida gʻazal. – T.: Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1972.
5. Orzibekov R. Oʻzbek adabiyotida gʻazal va musammat. – Toshkent: Fan 1976.
6. Salaxutdinova D.I. “Badoeʼ ul-bidoya” devoni va badiiy sanʼatkorlik masalalari. // Filologiya fanlari nomz. ...diss. – Samarqand, 1993.
7. Shomurodova, S. (2024). Zamonaviy o'zbek shoirlarining devonlarida vazn masalasi (aruz vazni bo'yicha). Nordic_Press, 1(0001).

Aziz Rajabiy,

Oʻzbekiston davlat sanʼat va madaniyat
instituti vokal kafedrasida dotsenti

Xusainov Ismoil,

Samarqand shahar 3- son bolalar
musiq va sanʼat maktabi direktori

ALISHER NAVOIY IJODI VA MAQOM SANʼATI (Yu. Rajabiy qayta sayqallagan va notalashtirgan maqomlar misolida)

Annotatsiya. Mazkur maqolada mutafakkir shoir Mir Alisher Navoiy ijodidagi maqom sanʼati akademik Yunus Rajabiy qayta sayqallagan va notaga olgan maqomlar misolida tadqiq qilingan.

Kalit soʻzlar: musiqa, maqom, Alisher Navoiy, soʻz sanʼati, Rajabiy, milliy ruh, “Shashmaqom”. estetik tafakkur, madaniy meros.

⁹² Мухаммадиев А. Мухйининг туркий ва форсий девони поэтики. – Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Самарқанд-2008.

Jahon ilm ahli Amir Alisher Navoiy hazratlarini barcha davrlarning ulkan siyosiy arbobi, tilshunos – adabiyotshunos - tarixshunos – san’atshunos olim - qomusiy alloma sifatida e’tirof etadi. Uning milliy hamda umuminsoniy g’oyalarni nazarda tutib yaratgan nazmiy va nasriy asarlari o’sha davr siyosati, xalqlar etnografiyasi, madaniyati, adabiyoti, musiqa san’ati haqida mufassal ma’lumot beruvchi noyob yodgorliklardir. Buyuk mutafakkirning teran falsafasi, jozibador uslubi, o’ta nozikta’bligi, shoirona qalbi betakror so’z gavharining sharafini eng yuksak cho’qqiga olib chiqqan.

Hamma zamonlarda ham ulkan shaxslar, millatlar va mamlakatlarning taqdiri juda ko’p jihatdan tilga, ona tili madaniyati va siyosatiga bog’liq bo’lgan. Mir Alisher Navoiy ijodida radif, qofiya va she’riy san’atlarning go’zal hamda shohona ovlanishlari, mug’anniynoma, muxammas, masnaviy kabi murakkab she’riy janrlarning takomillashuvi, ritmik va mazmuniy mutanosibliklarning betakror, nodir namunalari dunyo ilm, ijod va san’at ahlini hamon hayratga solmoqda. Ulug’ shoir qaysi janrda ijod qilmasin, o’sha janrni yangi xususiyatlar bilan bilan boyitdi, buyuk so’z zargari sifatida o’zbek tilining ichki imkoniyatlarini, go’zal qirralarini kashf qildi, tilimizning nufuzini yanada yuksaltirdi.

Atoqli navoiyshunos olim, O’zbekistonda xizmat ko’rsatgan yoshlar murabbiyi M.Muhiddinov to’g’ri ta’kidlaganidek, “Navoiy so’zni ilohiy ne’mat, mutlaq ruhning fayzi deb ta’rif etadi. So’z kishining diliga g’ulg’ula soladi, bardamlik bag’ishlaydi, hayotga muhabbatni oshiradi. Ishq rozining izhori, ko’ngildagi yashirin sirlar, buyuk hikmatlar ham so’z vositasida dunyo yuzini ko’radi, ajib his – tuyg’ularni uyg’otadi. Bas, so’z inson bezagi, kamoloti nishonasi ekan, boshqa hamma narsadan uni aziz va mukarram tutish kerak” [17;20].

Mutafakkir shoir “ko’ngildagi yashirin sirlar, buyuk hikmatlar”ni uyg’unlashtirgan g’azallarida musiqa ilmi qonuniyatlaridan qay darajada mohirona foydalanganligini “Chor devon”da tilga olingan **cholg’ay, ohang ayladi, navha tut, sozingga bog’la, tarannum aylaram, tor etib, soz ayladi, tuz maqom, ohangi tuzib, lahning tuz, aylagil nola, aysh tuz, amal bog’lab, nag’ma chekib, nag’ma tuzgil** kabi so’z birikmalari ham isbotlab turibdi. Ularning atama sifatida o’z o’rnida to’g’ri qo’llanilishi Hazrat Navoiyning ulkan san’atshunos, nozikta’b musiqashunos ekanligini bildiradi:

Maqomingga yetayin deb Navoiy aylar sayr,
Gahe Ajam bila Nerez, gahe Hijoza Iroq.

Shuningdek, “Badoye’ ul - bidoya”, “Navodir ush - shabob”, “Xazoyin ul - maoniy” kabi asarlarida ham musiqa va cholg’u nomlarini keltirar ekan, ularning har birining badiiy – estetik quvvatini, inson ruhiyatiga hissiy ta’sirini zargarona ifodalaydi. Binobarin, Navoiy hazratlari nafaqat ulug’ shoir, yuksak salohiyatli adabiyotshunos, san’atshunos, betakror tarixnavis, balki musiqa ilmining ulkan bilimdoni sifatida ham ulug’ ehtiromga munosib. U o’zining adabiy - falsafiy qarashlarida ijod ahlini san’atning faqat bir yo’nalishi bilan cheklanib qolmasdan, musiqa va shunga o’xshash sohalarni o’rganishlari zarur ekanligini ta’kidlagan. Bu o’gitga amal qilgan shoirlarni, olimlarni alohida e’zozlab, ularni boshqalarga ibrat qilib ko’rsatgan. Buyuk shoir va atoqli davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur

“Boburnoma” asarida Hazratning musiqiy salohiyatiga ham yuksak baho beradi: “Yana musiqada yaxshi nimalar bog‘lab turgan. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur”[Bobur Z., 1989:74.]. Donishmand shoir ilm, adabiyot va san’at ahlini ma’rifiy davralarga chorlab, yosh ijodkorlarga yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatib, maslahatlar berib turgani kabi, zamondosh sozanda va hofizlarga homiylik qilib, ularni yangi kuy va qo‘shiqlar yaratishga da’vat etgan. Ulug‘ shoirning yordami va tashabbusi bilan ko‘pgina shoirlar, sozandalar va musiqashunos olimlar Sharq san’ati tarixidan o‘rin oldilar.

Insoniyat madaniyatining taraqqiyoti va unga xos bo‘lgan omillarni anglatuvchi mezonlardan biri musiqiy cholg‘ular timsolida ham o‘z aksini topgan. Alisher Navoiy musiqa muammolarining yechimi va rivojiga bag‘ishlangan ilmiy risolalar yaratish darajasiga faqat intellektual salohiyatga ega odamlargina emas, balki ruhiy va ma’naviy kamoloti yuksak shaxslargina chiqa olishi mumkinligini ta’kidlaydi.

Hazrat Navoiy yashagan muhit bevosita musiqiy olam bilan chambarchas bog‘liqdir. Bundan tashqari, Alisher Navoiy musiqa cholg‘ularidan udni mukammal chalgan va bu borada bir qator shogirdlar tayyorlagan. Ular o‘z zamonlarida butun Xurosonda shuhrat qozonganlar. Maqomshunos olim, professor I.Rajabovning fikricha, “Navoiyning o‘zi durustgina bastakor edi. U ba’zi maqom yo‘llariga moslab naqsh, peshrav shakllarida musiqa asarlari yaratgan”[Rajabov I., 2006:29.].

Millatimizning ma’naviy yuksalishi ko‘p jihatdan milliy qadriyatlarimizni qayta tiklash, ularni chuqur anglash, qalb bilan his etgan holda keng ko‘lamda targ‘ibot qilishni taqozo etadi. Bu borada musiqiy qadriyatlarimiz alohida o‘rin tutadi. O‘zbek xalqi musiqasidagi turfa shaklli kuy-qo‘shiqlar, ustoz san’atkorlar ijodi bo‘lmish maqomlar millatning chinakam bebaho boyligi bo‘lib, uni mukammal o‘rganish va tadqiq qilish uchun “musiqiyni nazariy-amaliy yoqlarini yaxshi bilish” talab etiladi.

Akademik Yunus Rajabiy badiiy – estetik, ilmiy - ijodiy tafakkuri takomilida Amir Alisher Navoiy g‘azaliyoti maktab vazifasini o‘tadi. Ulug‘ hofiz buyuk mutafakkir ijodini butun umr o‘rgandi. Radio suhbatlardan birida u shunday degan edi: «Ulug‘ Alisher Navoiy faqat nazm sohiblarining sardori bo‘libgina qolmay, ayni chog‘da sozandalar, honandalar, bastakorlar va musiqashunos olimlarning ham buyuk ustozidir. Chunki Navoiy o‘z davrida o‘zbek xalq va klassik musiqasining taraqqiyoti, istiqboli haqida dono fikrlar aytganlar, qoldirganlar. Musiqa ilmining kamol topishiga har jihatdan homiylik qilganlar. Shu sababli Navoiyga suyanib, juda ko‘p xalq bastakorlari, hofizlari kamol topdilar, yurtga tanildilar, el xizmatida bo‘ldilar va bo‘lib kelmoqdalar. Navoiy mehribon san’atshunos sifatida o‘z davrining musiqa namoyandalari haqida, ayniqsa, mufassal, haqiqiy ma’lumotlar qoldirdilar, klassik maqomimizning sho‘balarini o‘zlari kuylar yaratib to‘ldirdilar. Musiqa nazariyasini boyitdilar va ustodlar tahsiniga sazovor bo‘ldilar. Men ham klassik kuylarni, ashulalarni kuylash va ularga sayqal berishda buyuk ustoz Navoiydan ko‘p narsa o‘rgandim, o‘zim yaratgan ko‘pgina kuylarimga Navoiy g‘azallarini asoslab oldim, uning dostonlari asosida musiqali dramalar yaratdim. Shu yo‘l bilan Sharqning ulkan musiqa olimi va cholg‘uchisi – Navoiyga bo‘lgan

hurmatu muhabbatimni ifoda etdim» [Rajabiynoma. T., 2016:110.]. Darhaqiqat, atoqli musiqashunos olim, mashhur hofiz, mohir sozanda Yunus Rajabiy maqom merosimizning ulkan bilimdoni edi. Zamondoshlarining fikricha, “Rajabiyning qismatida Navoiyning ruhi bor. Chunki Hazrat:

To tuzdi Navoiy oyati ishq,
Ishq ahliaro Navo bo‘libdur, -

deganlaridek, o‘sha oyati ishqning ishq ahli aro navolanishida Navoiyning 146 ta g‘azalini “O‘zbek xalq musiqasi” kitobining 5 jildiga va Shashmaqom kitoblariga, o‘nlab g‘azaliga kuy bastalab, o‘nlab g‘azalini ijro etgan Rajabiyning xizmati beqiyosdir”[Eshonov A., 2016:210.], deb yozgan edi shoir Anvar Eshonov.

1944 yilda Yu.Rajabiy Mir Alisher Navoiyning “Koshki” radifli g‘azaliga kuy bastalaydi. Komil Yashin librettosi bilan Hazratning “Farhod va Shirin” dostoni asosida sahna asari yaratilganda aynan mazkur qo‘shiq tomoshabinlarni hayratga soladi. Keyinchalik bu ashulani hofizning o‘zi ham yuraklarni sel qilib, ijro etadi:

Ochmagay erding jamoling olamoro koshki,
Solmag‘ay erding bori olamga g‘avg‘o koshki,
Chun jamoling jilvasi olamga soldi rustaxez,
Qilmagay erdi ko‘zum oni tomosha koshki...

Ming yillik o‘zbek san‘ati tarixidan, umuman, jahon madaniyati tarixidan shu narsa ma‘lumki, san‘at hamma zamonlarda ham u xalqning eng olijanob ideallarini namoyon qiladi. Xususan, “Xamsa” ning yaratilishi XV juda katta tarixiy voqea bo‘lgan edi. U hamon yangi-yangi avlodlarga sadoqat, nafosat, milliy o‘zlik va bag‘rikenglik falsafasidan saboq bermoqda. Mumtoz musiqiy merosning mukammallashishi, vorisiylik asosida avlodlardan avlodlarga o‘tishi, o‘zining milliy qalriyatlarini saqlab qolishi mashhur xonanda va sozandalarning, san‘atshunos – musiqashunoslar mehnati, iste’dodi va ijodining samarasidir.

Yozuvchi Mixli Safarning fikricha, “Alisher Navoiy va Yunus Rajabiy muqoyasasida ko‘zga eng avvalo barcha ulug‘ zotlarga xos yuksak ma’noli umumiylik, monandlik, mushtaraklik ko‘zga tashlanadi. Bu ikki buyuk ijodkorning munavvar shaxsiyati, ijodi, bemisl mehnatlarining mohiyatidan tug‘iladigan bosh xulosa shuki, ular dunyoga kelib, qalam va soz ushlab, «xalq g‘amidin» o‘zga g‘amni bilmay yashab, shu burchga o‘zlarini fido qilib ketdilar. Xalqni o‘ylab, uning ruhiy-ma‘naviy kamolotini rivojlantirishga hissa qo‘shishni eng ulug‘ odamiylik, deb bildilar”[Safar M., 1991]. Yunus Rajabiyning otashin ijrolari tufayli ulug‘ mutafakkirning muxlislari uning so‘z tanlash mahoratiga yana bir bor tahsinlar o‘qidilar, buyuk shoir asarlariga ko‘rk bag‘ishlab turgan munavvar so‘zlarning musiqiy ohangdorligini, ichki jozibasini yanada teranroq his qildilar.

Akademik V.Zohidov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “U mavlono Navoiy g‘azallariga umr bag‘ishlagan, uni el orasida yoygan, san‘at obidalariga aylantirgan zarshunos taronachi hamdir” ”[16;].

Ma‘lumki, bir millat qachonki boshqa millatlarda takrorlanmaydigan madaniy merosga ega bo‘lsa, shundagina o‘ziga xos maqomga ega bo‘ladi. Madaniyati yuksak, ildizlari baquvvat millat mustahkam birligi va jipsligi bilan yangi-yangi avlodlarga ibrat bo‘ladi. Navoiy bobomiz nazmiy g‘azallarining musiqiyliigi, ichki

jarangdorligi millatimizning bebaho ma'naviy merosidir. Zero, "Yunus Rajabiy Navoiy g'azaliyotiga kuy bastalab, yuzlab xonandayu hofizlarimizning xush ovozlari yuzaga chiqardi. Lekin shuni aytish kerakki, ustoz Rajabiyning o'zi kuy bastalab, ijro etgan Navoiy g'azallari ham musiqa san'atimizning o'lmas durdonalaridir. Ularni sanab adog'iga yetib bo'lmaydi. Rajabiy ijrosidagi Navoiy g'azaliyotining so'lim navolari fonotekalarda, lappaklarda mujassam bo'lib, qalblarda, xonadonlarda yangrab turibdi"[Safar M., 1991:20].

Akademik Yunus Rajabiy Mir Alisher Navoiyning "Koshki", "Gul sochar", "Qadah", "G'urbatda g'arib...", "Yor mehri", "Tong nasimi", "O'lmasun", "Jonimdadur" kabi turli janrlarda yozilgan asarlariga kuy bastalab, ijro qilar ekan, eng avvalo so'zlarning lug'aviy ma'nosiga va ichki musiqiylikiga alohida e'tibor berar edi. Uning O'zbekiston musiqa madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Zero, professor O.Ibrohimov qayd etganidek, "Hazrat Navoiy va maqom" mavzui g'oyat sirqirra bo'lib, u maxsus tadqiqotlar asosida o'rganilishi kerak. Shunda biz mutafakkir shoirning hikmatlarga to'la nazmiy – ilmiy merosini yanada teran idrok etishga va shu asosda maqomat ilmini muhim ilmiy ma'lumotlar bilan boyitishga erishamiz. Zero, hazrat Navoiy asarlari mumtoz maqomlarni ilmiy – nazariy jihatdan o'rganishda bebaho manbadir"[15;139].

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, so'z mulkingning sohibqironi Mir Alisher Navoiy hazratlarining dunyoni hayratga solayotgan asarlarini, serqirra ijodini, musiqashunoslik kabi qator fanlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasini turli sohalar kesishuvida tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Akademik Yunus Rajabiy umr bo'yi hazrat Navoiy kabi so'z san'ati sohibqironining betakror g'azallari qo'shiq shaklida o'zbek xalqi musiqiy xazinasining bebaho durdonasiga, umumbashariy qadriyatga aylanishi uchun jonkuyarlik ko'rsatdi. O'sib kelayotgan yosh avlod ongu shuuriga milliy o'zlik tuyg'usini singdirishda, ularni nafosat olamiga oshno qilishda adabiyot va san'atni uyg'unlikda tadqiq qilish o'zining ijobiy samarasini berishi aniq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. "Yangi O'zbekiston" gazetasi, 2022 yil, 4 fevral, 25- son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 26 maydagi "Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirish chora – tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. O'zA, 2020 yil, 26 may.
3. Bobur Z. Boburnoma. T.: "Yulduzcha", 1989. –B.-74
4. Rajabov I. Maqomlar. T.: "San'at", 2006. B.- 29..
5. Bobur Z. Boburnoma. T.: "Yulduzcha", 1989. B.- 144.
6. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. T.: Ma'naviyat, 1994. B.- 155.
7. Eshonov A. To tuzdi Navoiy oyati ishq.. Rajabiynoma. T.: Art –Press, 2016. B.-210.
8. Rajabiynoma. T.: Art –Press, 2016. B.-110.

9. Safar M. Alisher Navoiy va Yunus Rajabiy. “Xalq so‘zi” gazetasi, 1991 yil, 20 aprel
10. Qo‘shjonov M. She‘r hofiz talqinida.. “Guliston” jurnali, 1997 yil, 1 – son. B.7.
11. Safar M. Alisher Navoiy va Yunus Rajabiy. “Xalq so‘zi” gazetasi, 1991 yil, 20 aprel.
12. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 7-j. T.: “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2004.
13. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2–jild. T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, Davlat ilmiy nashriyoti, 2001.
14. Jomiy A. Risolai musiqiy. Toshkent.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat nashriyoti, 1998.
15. Ibrohimov O. Hazrat Navoiy ijodida maqom san’ati.// Alisher Navoiy ijodi san’at va madaniyat kesimida. To‘plam.-T.: 2019.
16. Zohidov V. Xazina.// “O‘zbekiston madaniyati” gazetasi, 1967 yil, 2 sentabr.
17. Muhiddinov M. Turkiy xalqlarning ma’naviy yalovbardori, milliy ma’naviyatimiz quyoshi.To‘plam T.: “ADABIYO‘T”, 2021.

Rahmonova Zarina,
Sharof Rashidov nomidagi SamDU
Mumtoz adabiyot tarixi kafedrası
o‘qituvchisi, PhD.

ALISHER NAVOIY GA‘ZALLARIDA POETIK SINTAKSIS – ANJAMBEMAN HODISASI (Professor B.Sarimsoqov tadqiqoti asosida)

Ma’lumki, bugungacha so‘z ilmida Navoiy asarlarining turlicha talqinlari yaratilgan. Shoirning nazmiy, nasriy va boshqa turdagi asarlari tadqiqotchilar tomonidan adabiy-tanqidiy, falsafiy, psixologik, diniy-tasavvufiy va boshqa jihatlardan tadqiq etilgan. Professor Bahodir Sarimsoqov esa Navoiy ijodiga ilmiy-nazariy jihatdan yondashdi. Xususan, olim «Alisher Navoiy poetik sintaksisidagi bir usul xususida»⁹³, «Alisher Navoiy she‘riyatida g‘azal-muloqot shakllari»⁹⁴, «Alisher Navoiy va she‘riy mezonlar masalasi»⁹⁵, «Badiiy ijodning ikki asosi» kabi maqolalarida mumtoz adabiyotdagi she‘riy kanonlar, Navoiy lirikasida poetik sintaksis va g‘azal-muloqot masalalari, badiiy ijoddagi mimises va matezis muammolarini individual tarzda tadqiq etdi.

Uning tadqiqotlarida poetik va lingvistik tahlillar uyg‘unlashib, adabiy matnning sof filologik talqinlari yuzaga chiqqan. Ulardagi ijodiy individuallik – ham

⁹³ Саримсоқов Б. Алишер Навоий поэтик синтаксисидagi бир усул хусусида/ Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. №2.

⁹⁴ Саримсоқов Б. Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари// Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. №7.

⁹⁵ Саримсоқов Б. Алишер Навоий ижодида шеърый мезонлар масаласи//Ўзбек тили ва адабиёти, 2004 й. № 1.

adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik nuqtai nazaridan qamrab olinganligi, fikrlar izchilligi, aniqligi, ilmiy asoslanganligi, maqsadliligi va kashfiyotlarga boyligida yaqqol namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, sintaksis (yunoncha *sintaxis* – tuzish, biriktirish; tuzilma, tarkib, birikma) tilshunoslikning so'z birikmalari va gaplarning tuzilishi, ma'nosi va vazifalarini o'rganadigan bo'limi hisoblanadi⁹⁶. Jahon tilshunosligida poetik sintaksisni faqat she'riy nutqning sintaktik qurilishini o'rganuvchi yo'nalish sifatida baholab, uni nasriy asarlar tuzilishini tadqiq etuvchi an'anaviy sintaksisdan faqlash uchun qo'llaydiganlar ham, yoki uni yo'nalish sifatida alohida e'tirof etilishi shart emas, har qanday nutq birliklari sintaksis sathida tadqiq etiladi⁹⁷, deb hisoblaydiganlar ham uchraydi. Poetik sintaksis har bir badiiy usul va vositaning badiiy asar matnidagi sintaktik vazifasi nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Asar muallifining maqsadi va ma'lum bir vositaga qanday uslubiy vazifa yuklaganligi, uni qanday usulda yetkaza olganligini tekshiradi. B.Sarimsoqovning «Alisher Navoiy poetik sintaksisidagi bir usul xususida» nomli tadqiqotida ham poetik sintaksisning ayni shu jihatlariga e'tibor qaratilgan. Ungacha ham g'arb va sharq she'rshunoslari tomonidan poetik sintaksisdagi ko'plab vosita va usullar badiiylik hodisasi sifatida o'rganilgan. B.Sarimsoqov kashf etgan sintaktik usulning ulardan farqli jihati, aruz tizimida, xususan, Navoiy g'azallari kontekstida teran falsafiy-mantiqiy fikrni emotsional tarzda ifodalash vositasi sifatida talqin etishida namoyon bo'ladi.

Olimda mazkur masalaga oid ilk tasavvurlar dastlab folklor janrlari poetikasini o'rganish jarayonida tug'ilgan. Ya'ni u xalq epik she'riyatidagi saj'ning vazifalari, qofiya va saj' o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutlarni ko'rsatib berish, shuningdek, xalq marosim folklori janrlarining she'riy tuzilishini tekshirish asnosida she'rshunoslik va she'riy tizimlarga oid ilmiy-nazariy asarlarni o'rganadi. Bunday tadqiqotlar orasida Umar ar-Roduyoniyning «Tarjimon ul-balog'a», Rashidaddin Vatvotning «Hadoiq us-sehr fi daqiq um-she'r», Bahrom Saraxsiyning «G'oyat ul-aruzay», «Kanz ul-qofiya», Shamsi Qays ar-Roziyning «Al-mo'jam fi ma'oyiri ash'or il-ajam», Abdurahmon Jomiyning «Risoi qofiya», Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon», Atoulloh Husayniyning «Badoyi'u-s-sanoyi'», Boburning «Muxtasar», Vohid Tabriziyning «Jam'i muxtasar», Siddiqi Husayniyning «Majma' us-sanoye'» kabi sharq she'rshunoslik manbalari bilan bir qatorda V.M.Jirmunskiyning «She'r nazariyasi»⁹⁸, V.V.Tomashevskiyning «Stilistika va she'riyat»⁹⁹, I.V.Steblevaning «VI-VIII asr turk she'riyati», «Arab-fors qofiya nazariyasi va turkiy she'riyat», «Bobur g'azallari haqida»¹⁰⁰ kabi asarlari ham bor edi. B.Sarimsoqov ulardan qadimgi turkiy adabiyot namunalari tahlilidan tortib,

⁹⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. -Т.: ЎзМЭ, 2007. -Б.514.

⁹⁷ Небросина Н.П. Синтаксис стихотворной речи как предмет лингвопоэтического исследования: На материале англ. и амер. поэзии XVI-XX вв. АКД. Пермь. 2014. -С.5.

⁹⁸ Жирмунский В. М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного стиха. / Вопросы языкознания. М., 1964, №4, -С.3-24; Теория стиха. -Л., 1975.

⁹⁹ Томашевский В. В. Стилистика и стихосложение. -Л., 1959. -С.406.

¹⁰⁰ Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII в.в. -М., 1965; Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия/ Тюркологический сборник. -М.: Наука, 1966. -С.246-254.

vaznli nasr, metrik she'r, barmoq va aruz tizimlari hamda zamonaviy she'r qonuniyatlarigacha o'rganadi; ulardan poetik nutqning fonetik, morfologik, semantik, leksik, poetik, ritmik va evfonik jihatdan tahlil qilish usullarini ijodiy o'zlashtiradi. Umuman, B.Sarimsoqovning ijodiy individualligi badiiy asarga ham lingvistik, ham poetika nuqtai nazaridan – lingvopoetik yondashuvlarida ko'zga tashlanadi.

Olimning «O'zbek marosim folklori» asaridagi «Choy momo» qo'shig'ining she'riy tuzilishiga oid tahlillarida ayni shunday lingvopoetik jihatlar aks etgan. U «Choy momo» qo'shig'ining ayrim variantlaridagi bo'g'inlar miqdorining nomutanosib bo'lishiga qaramay, ohangiga putur yetmaganligiga anjambeman hodisasi sabab bo'lganini ko'rsatib beradi. Anjambeman barmoq vazni qonuniyatlari buzilishiga olib kelar ekan, unda ushbu hodisaning xalq she'riyatida qo'llanilishi boisi nimada edi? Buni olim «Choy momo» qo'shig'ining dastlabki variantlari poetik shaklga ega bo'lmaganligi, marosimda kishilarning iltijolari oddiy nasriy xitoblar shaklida bayon etilganligi bilan izohlaydi: «Ko'p davrlar mobaynida qo'llanaverish oddiy prozaik xitoblarning muayyan ritmik qolipga tushishiga olib kelgan. Ammo marosim qo'shig'ida asosiy diqqat-e'tibor marosim maqsadini to'la, yorqin ifodalash bo'lganligi uchun ham yuqoridagidek metrik qonuniyatlarning buzilish hollari uchrab turadi. Muayyan bir qo'shiq doirasida turlicha ritmik tebranishlarning mavjudligi ham ushbu fikrimizni tasdiqlaydi». Olim avvalgi tadqiqotlarida ham, aniqrog'i, «O'zbek adabiyotida saj'» monografiyasida xalq epik she'riyati haqidagi xulosalarida xalq nasriy she'rlari asosida ritmik-sintaktik parallelizmlar yotishini asoslab bergan edi. Marosim folklori yuzasidan olib borgan keyingi izlanishlardan ma'lum bo'lishicha, anjambeman hodisasi ritmik-sintaktik parallelizmlarga butunlay zid bo'lib, ular she'r vaznidagi mutanosiblik(metrik simmetriya)ning buzilishiga sabab bo'ladi. Xalq she'riyatiga unchalik xos bo'lmagan ushbu hodisa o'ziga yarasha afzalliklari, fikrni to'laroq ifodalash imkoniyati mavjudligi tufayli barmoq vazni qonuniyatlariga zid bo'lsa-da, marosim qo'shiqlarining ayrim variantlarida uchraydi:

Cho'y, cho'y, cho'y moma,
Cho'ymomaning o'lganiga –
Uch kun bo'ldi
Cho'y, cho'y, cho'ymoma¹⁰¹...

E'tibor bersak, qo'shiqning uchinchi satri jonli ijroda ikkinchi satrning davomi sifatida aytiladi va o'n ikki bo'g'in bo'lishiga qaramay, asli besh bo'g'inli, ammo talaffuzda cho'ziqroq talaffuz etiladigan birinchi hamda to'rtinchi satrlar vazn ichida sezilmay ketadi. Buning natijasida oz bo'lsa-da, vazn jihatdan bir-biriga yaqin ritmik birliklar yuzaga keladi. Shu asosda olim: «birinchi, to'rtinchi satrlarning uch hijo talaffuziga mos holda cho'zilib talaffuz etilishi sakkiz hijoli ikkinchi satrni ham o'ziga uyg'unlashtirib oladi hamda uchinchi satr vazndagi nuqson bo'lib qoladi»¹⁰², deya qo'shiq vaznida anjambeman hodisasi tufayli yuzaga kelgan nomutanosiblikni ko'rsatib beradi. Bu o'rinda anjambeman barmoq tizimidagi

¹⁰¹ Саримсоқов Б. томонидан ёзиб олинган Жаҳон опа Имомрашидова варианты.

¹⁰² Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. -Т.: Фан, 1987. -Б.129.

she'rlarda nuqsonni yuzaga keltirgan bo'lsa, aruz vaznida esa aksincha, badiiylikni ta'minlovchi, fikriy tugallik va emotsionallik baxsh etuvchi vosita ekanligi olimning keyingi izlanishlaridan ma'lum bo'ladi.

Olim poetik sintaksisdagi mazkur usulga Navoiy g'azallari poetikasiga bag'ishlangan tadqiqotida kengroq to'xtaladi¹⁰³. Bunda u mumtoz adabiyotimiz gultoji bo'lgan Navoiy g'azallari poetik sintaksisini o'rganish asnosida buyuk shoirning mahorati qirralaridan yana bittasini kashf etadi.

«Odatda, she'rda misralar mazmunan va shaklan tugal bo'lishlari talab etiladi. Biroq shoir aytmoqchi bo'lgan poetik fikr, u ifodalamoqchi bo'lgan lirik kechinma murakkabligi tufayli baytdagi she'riy misralar mustaqilligi buziladi, – deb yozadi olim anjambeman hodisasiga to'xtalib: – birinchi misrada boshlangan poetik fikr ikkinchi misrada yakunlanadi. Tabiiyki, she'riy jumlaning birinchi misradan ikkinchi misraga ko'chishi va bayt mazmuni, vazni va ohangini buzmaganda holda davom etishi ijodkorning san'atkorligini belgilaydi». Bu o'rinda olim poetik sintaksisning muhim masalalaridan bo'lgan she'riy nutqning sintaktik qurilishi va ichki ritm masalasi, ularning o'zaro bog'liqligi, bir-biriga mutanosibligiga diqqat qaratadi. She'riy misradagi fikriy ko'chuv hodisasi Navoiy g'azallarida bayt mazmuni va ritmini buzmaganda mahorat bilan qo'llagan bir qancha tipologik o'rinlar sifatida quyidagilarni ko'rsatadi:

1. Sintaktik ko'chuv birinchi misradagi ikkinchi hashvdan keyin, ya'ni aruz ruknidan boshlanadi:

Charxi soyir go'yiyo oshiqdururkim,/ kechalar

Bor aning ham men kibi ko'p ashkiyu oz uyqusi. (G'S, 457-bet).

2. Sintaktik ko'chuv birinchi misradagi hashvdan oldin, ya'ni sadr ruknidan keyingi o'ringa to'g'ri keladi. Bunday ko'chuv turida ba'zan birinchi hashvning bir hijosi yoki sadrning bir hijosi vazn nuqtai nazaridan ko'chuv hodisasiga halal bergandek holatda bo'ladi, ammo fikriy ko'chuv nuqtai nazaridan bu narsa e'tiborga olinmaydi:

May ichingkim, // dahr eli ichra ko'p istab topmaduq

Ahdu paymonida bo'lg'on ustivor, ey do'stlar. (BV, 106-bet).

3. Sintaktik ko'chuv ikkinchi misradagi birinchi hashvning birinchi hijosidan keyingi o'ringa to'g'ri keladi:

Rishtayi zulfi xayolidin havo qilg'an ko'ngil

Bir qushdurkim, // qochibdur go'yiyo bog'i bila. (G'S, 427-bet).

4. Sintaktik ko'chuv birinchi misradagi birinchi va ikkinchi hashvlar o'rtasiga to'g'ri keladi. Biroq bu xildagi ko'chuv nihoyatda kam uchraydi. Misol:

Xo'blarg'a chun vafo yo'q, // avlo uldurkim, ko'ngil

O'zni ul qattig' ko'ngulluglarga mu'tod etmasa. (G'S, 437-bet).

5. Sintaktik ko'chuv ba'zan birinchi misradagi ikkinchi hashvning birinchi hijosidan keyingi o'ringa to'g'ri keladi. Misol:

Kechalar hajringda behudmen, // mening holimg'adur

¹⁰³ Саримсоков Б. Алишер Навоий поэтик синтаксисидagi бир усул хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. №1. -Б.7.

*Sham'ning goh kuymagi, goh nolasi, goh riqqati*¹⁰⁴. (G'S, 456-bet).

Olim poetik ko'chuv hodisasining «shunchaki ko'chuv hodisasi emasligi»ni, u baytdagi «poetik mazmunni to'g'ri, mantiqiy ifodalashning muhim vositasi» ekanligini Navoiy g'azallarining kauzal tahlillari misolida ham yanada aniqroq ko'rsatib beradi. B.Sarimsoqov fikricha, anjambeman hodisasi ko'pincha baytda aytilgan poetik oqibatning sabablarini yoki sababning oqibatlarini izohlashga, baytda ifodalangan poetik fikrni to'g'ri ilg'ab olishga yordam beradi. Bu fikrni Navoiyning:

«Aylamang bekasligimni ta'n, bir kun // bor edi

Menda ham bir nozanan chobuksuvor, ey do'stlar» (BV, 106-bet), bayti tahlili misolida izohlaydi. «Birinchidan, lirik qahramon «yorga, mahbubaga yoki raqibga» emas, balki «do'stlarga» murojaat etmoqda. Milliy ruh, milliy xarakterdan, turkiy xalqlar mentalitetidan kelib chiqilsa, «do'stlar» har kuni emas, faqat bir kun – payti, vaziyati taqozo etgandagina lirik qahramonning yorsizligini ta'na qilishlari mumkin», deya masalaga milliy va mantiqiy talablar asosida yondashadi olim. Bu o'rinda undagi kuchli mantiqiy tafakkur bilan bir qatorda, xalq ruhiyatidagi nozik nuqtalarni ilg'ay oladigan teran kuzatuvchilik xususiyati ham yorqin ifodasini topgan.

Barmoq tizimiga asoslangan xalq she'riyatida anjambeman hodisasining qo'llanishi unchalik ijobiy natija bermasligini, qaytanga ritmda nomutanosiblikni vujudga keltirishini B.Sarimsoqov marosim qo'shiqlari kontekstida ko'rib chiqqan bo'lsa, aruz vazni ustida olib borgan keyingi izlanishlari olimda «mumtoz g'azalchilik an'anasida she'rning ritmik tuzilishi va misralarning taqte'lanishi bevosita vaznning izchil qoidalariga bo'ysunadi», degan fikrga, bu esa o'z navbatida, sintaktik ko'chuv faqat aruz ruknining ko'chishiga to'g'ri keladi», degan xulosani keltirib chiqaradi.

Ayrim tanqidchi va adabiyotshunoslar lirikani sub'ektivlik saltanati deya bong urib, muayyan she'rni har bir she'rxon o'zicha talqin qilishi mumkin deb hisoblaydilar. Biroq chinakam she'rxon asardan shoir ko'zlagan ma'noni anglab yetishi kerak, aslida. Poetik nutq hodisalaridan biri bo'lgan sintaktik ko'chuv hodisasi she'rdan xuddi shunday ma'noni topishga yordam beradi. Anjambeman – she'rga singdirilgan nafaqat hissiy, fikriy boylik, balki ana shu boylikni ro'yobga chiqarish uchun xizmat qiladigan usul hamdir. Xuddi shunday betakror imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda, B.Sarimsoqov «Poetik ko'chuv g'azaldagi monotonlikka barham beradi, she'riy nutqni jonli nutqqa yaqinlashtiradi, eng muhimi, poetik fikrni aniq, mantiqli ifodalashga yo'l ochadi», deya unga yuqori baho beradi. Poetik sintaksisdagi mazkur hodisa inkishofida, avvalo, olimning o'zigagina xos bo'lgan falsafiy-mantiqiy tafakkuri yaqqol aks etgan. Chunki ushbu hodisaning o'zi ham sabab-oqibat singari mantiqiy munosabatlarga asoslanadi. Bunday ilmiy kashfiyotlar olim ijodiy individualligida muhim o'rinni egallab, o'quvchining badiiy asar mohiyatini to'g'ri anglashiga keng imkon yaratadi.

¹⁰⁴ Мисоллар Б.Саримсоқовнинг юқорида номи келтирилган мақоласидан олинди.

Professor B.Sarimsoqov serqirra adabiyotshunos sifatida faoliyat ko'rsatgan bo'lib, u badiiy so'z nazariyasini muayyan bir davr, bo'lim yoki yo'nalish doirasida emas, bir butun tizim sifatida, tizimli tarzda tadqiq etdi. Zero, uning mumtoz adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, hozirgi adabiy jarayon hamda atamashunoslik borasida yaratgan «O'zbek adabiyotida saj'», «Saj' va qofiya», «Qofiya va she'r sistemasi haqida», «Tajnis», «Navoiy lirikasida g'azal-muloqot shakllari», «Alisher Navoiy g'azallaridagi bir sintaktik usul haqida», «Navoiy ijodida she'riy mezonlar masalasi» kabi mumtoz adabiyot poetikasiga doir maqolalari fikrimiz isboti bo'la oladi.

Dastlabki yirik tadqiqoti «O'zbek adabiyotida saj'»dayoq olim mumtoz adabiyot masalalari, ayniqsa, Navoiy ijodiga murojaat qiladi. Monografiyaning «Alisher Navoiy va saj' taraqqiyoti» deb nomlanuvchi bobida buyuk allomaning «Vaqfiya», «Majolis un-nafoyis», «Hamsat ul-mutahayyirin», «Nasoyim ul-muhabbat», «Munshaot», «Mahbub ul-qulub» kabi nasriy asarlari badiiyati, ularda saj' san'atidan foydalanilgan o'rinlarni tipologik asosda tadqiq etdi¹⁰⁵. Shu paytgacha Navoiy ijodi adabiyotshunos olimlar tomonidan turli aspektlarda o'rganilganiga qaramay, B.Sarimsoqov uning asarlari poetikasiga oid individual talqinlarni ilgari surdi. Olimning aniqlashicha, Navoiy «Vaqfiya» asarida nasrning uch turi - epik nasr, saj'li nasr va vaznli nasrni qo'llagan bo'lsa-da, boshqa turdagi saj'larga nisbatan to'liq saj' ko'proq qo'llanganini: «...viloyatlardan kelgan darmondalar holining taftishi va alarni rizolari bilan uzatmoqning tashvishi, sarhad beklari elchisi taklifining zaxmati va alarni dilxohlari bilan qaytarmoqning mehnati...»¹⁰⁶ misoli orqali isbotlaydi hamda saj'ni Navoiyning asosiy maqsadini ifodalovchi vosita sifatida ko'rsatadi: «Navoiydagi mana shu ezgu tuyg'u va olijanob ruhiy holatni poetik libosda aks ettirishda to'liq saj' qo'l kelgani, shubhasiz».

B.Sarimsoqov o'zbek mumtoz she'riyati unsurlari bo'lmish – bayt, qofiya, radif, kompozitsion o'ziga xosliklar haqida olib borgan tadqiqotlari ham ilmiy-nazariy jihatdan puxta asoslanganlik, individuallik kasb etadi. Ushbu mavzu yuzasidan u rus olimlari V.Jirmunskiy, I.V.Stebleva, V.Tomashevskiylarning she'rshunoslikka oid asarlarini ko'p o'qigani va tadqiqotlarida ulardan keng foydalangani seziladi. Ayniqsa, qadimgi turk she'riyati spetsifikatsiyasi, barmoq tizimining aruz vazni bilan qiyosiy-tipologik, sintaktik-semantik, leksik-morfologik va boshqa jihatlardan o'rganilgan tadqiqotlarning aksariyati haqida olim o'z munosabatlarini bildirib o'tgan¹⁰⁷. Jumladan, rus sharqshunos olimasi I.V.Stebleva o'zining «Arab-fors qofiya nazariyasi va turk she'riyati» nomli maqolasida turk she'riyatidagi aruz vaznining eng muhim jihatlari haqida fikr yuritib: 1) ushbu vazn orfografiya – harf tamoyiliga asoslanadi; 2) qofiyaning bosh elementi bo'lgan harf – raviy so'zning asosi yoki o'zagida bo'lishi talab etiladi, agar raviy so'z affiksida

¹⁰⁵ Саримсоков Б. Ўзбек адабиётида сажъ. –Т.: Фан, 1978 101-119-бетлар.

¹⁰⁶ Навоий А. Вақфия. 15 томлик. 13-том. –Т.: 1967. -Б.175.

¹⁰⁷ Стеблева И. В., О проникновении арабо-персидских метров в тюркоязычную поэзию. М.: 1964.; Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. –М.: Наука, 1966. –С.246-254.; Преодоление традиционной тематической нормы в газели Бабура. Тюркологический сборник. М.: Наука, 1978. –С.226-233.

bo'lsa, bunday qofiya to'q qofiya hisoblanmaydi. Shuningdek, qofiyadosh so'z qo'shimchasida raviy bir martadan ortiq qo'llanishi mumkin emas; 3) raviydan tashqari qofiyada 8 muhim element - 4 tasi raviydan oldin, 4 tasi raviydan keyin kelishi shart; 4) ushbu harflar o'z navbatida 6 ta unli tovushlar bilan bog'liq; 5) agar she'rning boshidan-oxirigacha raviy harfi bir xil takrorlanib kelsa, to'q qofiyali she'r hisoblanadi¹⁰⁸ kabi mulohazalarni ilgari suradi. B.Sarimsoqov esa I.V.Steblevaning «aruz vazni – harf tamoyiliga asoslanadi», degan fikrlarining aksi o'laroq, ushbu vaznning tovushlarga asoslanishini yuqorida nomi keltirilgan tadqiqotida misollar yordamida isbotlab beradi.

Shuningdek, olim I.V.Steblevaning «qadimgi turkiy yodnomalar turkiy xalqlarning qadimgi she'riy namunalari» degan fikriga emas, balki V.M.Jirmunskiyning «yodnomalar nasriy tuzilishga ega» degan mulohazalariga qo'shiladi. Akademik V.M.Jirmunskiy yodnomalarni nasriy tuzilishini ishonarli dalillar asosida isbotlab bersa ham, ammo bu yodnomalarga xos uslubni aniq ko'rsatmaydi va qandaydir «ko'tarinkilik» mavjud deb qo'ya qoladi. B.Sarimsoqov undan farqli ravishda, hodisa mohiyatida yotgan sababni, uni yuzaga keltiruvchi vositani ham sinchkovlik nazari bilan ilg'aydi. Ya'ni «yodnomalarga ko'tarinkilik, alohida ritmiklik baxsh etgan narsalar saj' usuli va shu tufayli yuzaga kelgan vaznli prozaning mavjudligidir», degan fikrini yodnoma matnidan keltirilgan ko'pgina misollar asosida dalillaydi.

B.Sarimsoqovning «Qofiya va she'r sistemasi haqida» nomli maqolasi xuddi shu nomdagi boshqa bir tadqiqotga munosabat tarzida yuzaga kelgan¹⁰⁹. U «Aruzdagi qofiya asosan yozuvga, harf «huruf»ga, barmoq sistemasidagi qofiya akustik metodga, talaffuzga, nutq tovushlarining talaffuzdagi ohangiga suyanagan»¹¹⁰ degan fikrga qarshi bahsga kirishadi. «Chunki, – yozadi B.Sarimsoqov, – azaldan-oxir qofiya harfga emas, tovushlar va ularning ohangdorligiga tayanadi. Tovush va uning grafik shakli – harf haqidagi ta'limotlar keyin yuzaga kelgan. Klassik qofiya nazariyasi yaratilgan davrda fonema nazariyasi yo'q edi. Shunday bo'lgach, klassik qofiya nazariyasida huruf deb ishlatilishi tabiiy-ku. Mana shuning uchun qaytarib aytamiz, qofiya hamma vaqt, u aruzdami, barmoqdami, tovush va ularning evfoniyasiga tayangan. Alisher Navoiy, Bobur kabi klassik shoir va adabiyotshunoslar raviy deb harfni ko'rsatgan bo'lsalar ham, biroq ular shu harf asosida yotgan tovushni tushunganlar. Ularga faqat «fonema» termini yetishmasdi, xolos»¹¹¹. Mazkur tahlilda «huruf» aslida «harf» degan ma'noni anglatishini e'tiborga olsak, domla aytganlaridek, «klassik qofiya nazariyasida huruf deb ishlatilishi tabiiy» emas, notabiiy bo'lib chiqadi. Olimning o'zi ham bu o'rinda huruf deganda, bizningcha, harfning yozuvdagi shaklini emas, balki uning asosida yotgan tovushni nazarda tutgan. Bu borada ayrim olimlar aruz va barmoq o'rtasiga qat'iy chegara qo'ygan bo'lsalar, B.Sarimsoqov qiyoslash asosida har ikki tizimning o'ziga xos tomonlari bilan birga ular o'rtasidagi bog'liqliklarni ko'rsatib beradi,

¹⁰⁸ Стеблева И. В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. -М.:Наука, 1966. -С.246-254.

¹⁰⁹ Саримсоков Б. Қофия ва шеър системаси// Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. №6. -Б.36-41.

¹¹⁰ Тўйчиев У. Қофия ва шеър системаси// Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. №4. -Б.36-42.

¹¹¹ Саримсоков Б. Қофия ва шеър системаси//Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. №6. -Б.38.

barmoqdagi xalq she'riyatida ham aruz tizimiga xos xususiyatlar mavjudligini aniqladi. Ushbu mulohazalar zaminida olim ilk bor aruzning aslida barmoq tizimidan o'sib chiqqanligi haqidagi xulosasini ilgari suradi va bunday fikrlarini quruqdan-quruq taxmin tarzida emas, balki asosli nazariy xulosa sifatida taqdim etadi. U o'z mulohazalarini quyidagi misollar yordamida izohlaydi:

«Yo'q seni malak desam g'aribi,

Kim yo'q sanga ishqdin nasibi...

(Alisher Navoiy «Layli va Majnun»).

Yuqoridagi bayt hazaji musaddasi axrabi maqbuzi makruf vaznida bo'lib, qofiyalangan so'z mazkur bayt doirasida uchinchi rukndadir:

Yo'q seni// malak desam// g'aribi,

Kim yo'q // sanga ishqdin// nasibi...

Ma'f'ulu mafoilun faulun.

Yoki:

...Jarangladi tog'larda bu kuy,

Shirin yurgan bog'larda bu kuy.

(Zulfiya. «Uni Farhod der edilar»).

Keltirilgan ikki misra 9 bo'g'inli barmoq vaznida yozilgan bo'lib, qofiyalanuvchi so'zlar shu ikki misra doirasida ikkinchi turoqdadir. Ikkinchidan, qofiyalanuvchi so'zning she'riy sistema talabiga ko'ra bo'linib ketishi yoki bo'linmasligi qofiyaning ritmik pozitsiyasi qat'iy ekan, uning funktsiyalarini o'zgartira olmaydi. Demak, klassik qofiya nazariyasini aruz sistemasi uchun ham qo'llash mumkin¹¹². Xulosalarning ilmiy jihatdan bunday ishonarliligi va dalillarga boyligi ham olim ijodining individualligiga asos bo'lgan.

B.Sarimsoqov mumtoz adabiyotshunoslikdagi bir qator muammolarga aniqlik kiritdi. Jumladan, mumtoz poetikaga doir asarlarda uchraydigan «saj' – qofiyali proza» yoki «nasrda saj', nazmda qofiyadir» singari fikrlarning asossiz ekanligini, mazkur ikki tushuncha o'rtasidagi farqli xususiyatlarni «Saj' va qofiya» nomli maqolasida ko'rsatib berdi: «Qofiya tarkibida o'n besh element (asosan, raviy bo'lishi shart – raviysiz qofiya bo'lmaydi) bor. Vazn esa qofiyada asosiy rol o'ynamaydi. Saj'da esa vazn muhim element sanaladi, chunki saj'i mutavozinda hamvaznlik bo'lmasa, saj' san'ati yuzaga kelmaydi. Saj'i mutarrafda hamvaznlik bo'lmay, faqat raviy e'tiborga olinadi. Ikki tur (mutavoziy, mutarraf)dagi raviydagi moslik bu turlarni qofiyaga yaqinlashtirib qo'yadi. Ammo saj' san'atini izohlashda shu ikki turgina nazarga olinmay, balki har qofiya bir narsa bo'lib chiqmaydi»¹¹³. Olimning aniqlashicha, saj' va qofiya vazifaviy jihatdan ham o'xshashlik hamda tafovutlarga ega. Har ikkisi ham asar mazmunini ochish, obrazlilik, evfonik va ritmik funktsiyalarni bajarishiga qaramay, ularning ritmik vazifalaridagi farqlar nasr va nazm xarakteridan kelib chiqadi. Chunki nazm o'lchovli nutqqa tayanadi, nasr esa aksinchadir. Qofiya she'rda pala-partish holda emas, balki ma'lum qonuniyatlar asosida yo misralar boshida, yo o'rtasida, yo oxirida qo'llaniladi. Demak, qofiyaning qo'llanishi muayyan ritmik bo'laklarning qat'iy tengligiga asoslanadi. Saj' ham

¹¹² Саримсоқов Б. Ўша мақола. -Б.40.

¹¹³ Саримсоқов Б. Сажъ ва қофия//Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. №1. -Б.79.

jumlalarni ma'lum ritmik bo'laklarga bo'linishiga olib kelsa-da, biroq bu bo'laklar she'rdagiday qat'iy tartibga ega bo'lmaydi.

«Vaznli nasr haqida mulohazalar»¹¹⁴ nomli maqolasida esa domla yuqoridagi mavzuning mantiqiy davomi bo'lgan o'zbek mumtoz adabiyotidagi vaznli nasr, uning turlari, o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida fikr yuritadi. U mumtoz adabiyotdagi qofiya, saj', kompozitsion o'ziga xosliklarni tadqiq etar ekan, bu bilan hozirgi o'zbek she'riyatidagi shakliy xususiyatlar, ularning tarixiy ildizlari masalalarini ilmiy asosda o'rganish fan oldidagi muhim vazifalardan ekanligini teran anglaydi. Keyinroq olim xuddi shunday muammolarga doir bir qator tadqiqotlar olib bordi¹¹⁵. Xususan, «Alisher Navoiy lirikasida g'azal-muloqot shakllari»¹¹⁶ nomli maqolasida buyuk shoir ijodida g'azal-muloqot fenomeni, uning shakllari, va poetik tizimini tadqiq etib, undagi o'ziga xosliklarni asoslab berdi (Bu haqda III bobning 2-fasliga qarang).

«Navoiy va she'riy mezonlar masalasi»¹¹⁷ deb nomlanuvchi maqolasida mumtoz adabiyotdagi she'riy kanonlar, ularning adabiy jarayonda qaror topishi va janrni nomlashdagi muammolar xususida fikr yuritilgan. She'riy janrlar masalasiga doir uzil-kesil hal qilinmagan ilmiy qarashlar B.Sarimsoqov e'tiborini o'ziga tortadi. Ayrim ilmiy monografiyalarda alohida bir asarga ikki janr atamasining ishlatishi, xususan, akademik B.Valixo'jayevning ishlarida «tuyuq-ruboii», «qit'a-tuyuq», professor R.Orzibekovning kitoblarida «tuyuq-ruboii», «ruboii-tuyuq» tarzida qo'llanishini terminologik chalkashlik deb baholaydi.

Tuyuqning janr xususiyatlari, etimologiyasi bilan bog'liq bir-birini to'ldiruvchi, mukammallashtiruvchi, undagi o'ziga xoslikni ko'rsatuvchi fikrlar ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan. Ushbu janrga oid ilk fikrlarni Navoiy va Bobur bildirgan bo'lsalar, keyinchalik Ye.E.Bertels, E.Rustamov, H.Zarif, N.Mallayev, B.Valixo'jayev, I.Stebleva, R.Orzibekov, A.Bagirov, T.Xo'jayev va boshqa olimlar bu qarashlarni yanada mukammallashtirdilar. Hodi Zarif: «Tuyuq» o'zbek adabiyotining milliy bir formasi bo'lib, hozir tor ma'noda «qo'shiq» deb ataganimiz to'rt yo'ldan iborat mustaqil she'rlarga mos keladi» desa, rus sharqshunosi Ye.E.Bertels «omonim so'zlar unchalik ko'p emas, shunday ekan, yaxshi tuyuq yaratish ancha qiyin» degan fikrni o'rta tashlaydi¹¹⁸.

Sarimsoqov esa bu xususda Navoiyning ilmiy-nazariy qarashlariga asoslanadi. Navoiy «Turk ulusi bataxis chig'atoy xalqi aro shoi' avzondurkim, alar surudlarin ul vazn bila yasab, majolisda ayturlar» deb, tuyuq janri belgilarini aniq ko'rsatadi, shundan keyin u ikki bayt, tajnis aytilishi va o'sha vaznning «ramali musaddasi maqsur»dan iborat bo'lishini ta'kidlagan. Buyuk shoirning nazariy qarashlari mohiyatini to'g'ri anglagan olim shu o'rinda uning tuyuq ta'rifiga xos

¹¹⁴ Саримсоқов Б. Вазнли наср ҳақида мулоҳазалар//Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. №4. -Б.73-74.

¹¹⁵ Саримсоқов Б. Алишер Навоий поэтик синтаксисдаги бир усул хусусида//Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, №2.

¹¹⁶ Саримсоқов Б. Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари// Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, №1.

¹¹⁷ Саримсоқов Б. Навоий ва шеърий меzonлар масаласи//Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, №1.

¹¹⁸ Кўчирма З.Қувноннинг «Абдуқодир Ҳайитметовнинг илмий мероси» мавзусидаги фил. ф.бўйича фалсафа док. даражасини олиш учун ёзилган диссертациясидан олинди.

nozlik bir jihatini topadi. Bu jihatni «sa'y qilurlarkim, tajnis aytilg'ay», degan jumlada ko'radi. Hozirda biz tilimizda qo'llaydigan «sa'y» so'zini faqatgina urinmoq, harakat qilmoq ma'nolarida qo'llanayotgani, hatto bu so'zni harakat so'zi bilan juft holda, ya'ni «sa'y-harakat» tarzida noto'g'ri qo'llanayotgani, aslida «sa'y» harakat qilib erishmoq degan ma'no anglatishidan, tuyuqda tajnis qo'llanishi shart ekanligini ta'kidlaydi¹¹⁹.

B.Sarimsoqov boshqa ko'pgina mumtoz she'riy janrlar nomlanishiga e'tibor qaratib, ularga xos yetakchi xususiyatlarni to'g'ri ko'rsatadi. Jumladan, ruboiyning to'rt misrada katta falsafiy mazmunni ifodalashi, qit'aning kesilgan, ya'ni ixchamlashtirilgan shaklda ibratli yaxlit fikr bildirishi, qasidaning u yoki bu narsani, shaxs yoki voqeani madh etish yoxud tanqid etishga qaratilganligini ta'kidlash bilan bir qatorda, «tuyuq» termini ifodalagan ma'nosiga asoslanib, ushbu janrning yetakchi xususiyatlarini ko'rsatib beradi. Unga ko'ra, «tuyuq» so'zi qadimgi turkiy tilda siqilgan, tumanli, bulutli va yumuq ma'nolarini anglatib, uning yetakchi kanoni tajnis hisoblanadi. Demak, «bevosita tajnisgina tuyuqdagi mazmunni xira, yumuq» ifodalashga xizmat qiladi. B.Sarimsoqovning mumtoz adabiyotdagi shu singari ko'plab tadqiqotlari, she'riy tizimlar, janrlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari va kanonlari, vaznli nasr xususida olib borgan izlanishlari adabiyotshunosligimizni yangi nazariy bilimlar bilan boyitdi.

Jo'rayeva Husnigul ,
ToshDO'TAU doktoranti

HUSAYN BOYQARO SIYMOSSI ALISHER NAVOIY TALQINIDA

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy ijodi, xususan, "Xamsa"da Husayn Boyqaro siymosining talqini xususida so'z yuritilgan. O'zbek adabiyotshunosligida mavjud qarashlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Xuroson, Hirot, an'ana, adabiy muhit, shoh, shoir, devon.

Annotation. The article discusses the interpretation of the figure of Husayn Boykaro in the work of Alisher Navoi. The existing views in Uzbek literary criticism are analyzed.

Keywords: Khorasan, Herat, tradition, literary environment, king, poet, divan.

Alisher Navoiy ijodiy merosida Husayn Boyqaro siymosi – nasl-nasabi, xulq-atvori, saltanatdorligi, shoirlik iste'dodi, olim va adabiyotshunos sifatidagi qiyofasi ko'pgina o'rinlarda tasvirlangan. Agar ushbu madh va lavhalar bir joyga jamlansa, ko'z o'ngimizda Husayn Boyqaro fenomeni yaqqol gavdalanadi.

Alisher Navoiyning Shoh G'oziy to'g'risidagi qaydlari XV asr ikkinchi yarmi XVI asr boshlarida yashab ijod etgan, shoh va shoir Husayniyning tarjimai holi, hukmdorlik faoliyati, nozikta'b shoir sifatida davr adabiy muhitida tutgan o'rnini belgilashda tarixiy hujjat vazifasini o'taydi. Ta'kidlash kerakki, aynan Alisher

¹¹⁹ Саримсоқов Б. Навоий ва шеърӣй мезонлар масаласи//Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. №1.

Navoiyning qarashlari Husayniy ijodiy merosini baholashda metodologik asos sifatida olinishi maqsadga muvofiq. Zero, Navoiy ham badiiy ijod qonuniyatlarini teran idrok etuvchi ijodkor-adabiyotshunos, ham Husayniyning yaqindan bilgan hammaslak sifatida uni to'g'ri baholay olgan. Zamonaviy husayniyshunoslikda mazkur qarashlarga tayanish Husayn Boyqaro ijodi bilan bog'liq masalalar mohiyatining to'g'ri ochilishiga zamin yaratadi deb hisoblaymiz.

Alisher Navoiyning Husayn Boyqaro siymosiga taalluqli qaydlari bir necha jihatdan qimmatli. Birinchidan, Husayniyning biografiyasini to'ldirishga, uning hasbi holi masalasini yoritishga xizmat qilsa, ikkinchidan, Husayniy ijodining saviyasi, mazmun-mohiyati, poetikasiga doir mezonlarni belgilab olishga yordam beradi, uchinchidan, adabiyotimizning ikki buyuk darg'asi – Navoiy va Husayiy o'rtasidagi ijodiy munosabatlarni chuqurroq o'rganish imkonini yaratadi.

Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning u yoki bu faoliyati xususida so'z yuritar ekan, avvalo, zamona hukmdori bo'lgan Boyqaroning dunyoqarashiga sezilarli ta'sir ko'rsatishga harakat qiladi. Xuroson podshosining ijtimoiy-siyosiy faoliyati, ilm-fan, adabiyotga bo'lgan g'amxo'rliqi xalqparvarlik, adolatpeshalik singari fazilatlar bilan uyg'unlashib ketishini istaydi.

Hozirga qadar Navoiy ijodida Husayn Boyqaro siymosi talqini yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda Alisher Navoiy Husayn Boyqaro obrazini yaratishda mubolag'aga yo'l qo'ygani, shohlik masnadidagi Husayn Boyqaroni sharqona hurmat va ehtirom yuzasidan, bo'rttirib ta'riflagani aytiladi [Qayumov, 2008: 38]. Shoirning talqinlarida bunday o'rinlar ham borligini inkor etib bo'lmaydi, biroq masalaga chuqurroq yondashilsa, Navoiy Husayn Boyqaro siymosini zo'r qoniqish va iftixor bilan ulug'lagani ma'lum bo'ladi. Navoiy bir o'rinda shunday yozadi: "Shukrkim, bu banda nazm vasilasi-yu she'r vositasi bila tamom umrumni ul hazratning madhi bilan kechurdim va barcha hayotimni aning duosi bila o'tkardim" [Alisher Navoiy, 1988: 17]. Navoiyning o'z e'tirofi va ta'kid bo'lgan mazkur satrlar ikki inson – Husayn Boyqaro va Navoiyning har jabhada qo'shqanot, hamfikir shaxslar bo'lganidan darak beradi. Mazkur masalani tadqiq etgan A. Abdug'afurov Navoiy Husayn Boyqaro Xuroson hokimiyatiga kelganidan keyin yozgan deyarli barcha yirik asarlari, tuzgan hamma devonlarida uni insof-u diyonatli, adolatli, raiyatparvar shoh, ilm-fan homiysi sifatida madh etganini ta'kidlab, "Bunday ta'rif – baho uchun ulug' shoir yetarli va jiddiy asos, dalillarga ega bo'lgan" [Abdug'afurov, 1995: 134], deb yozganda haq edi. Olim Navoiy merosidagi Husayn Boyqaro madhini quyidagi uch yo'nalishda tasniflaydi:

1. *Chin insoniy fazilatlar, go'zal xulq-atvor va yetuk xislatlar sohibi, mehribon, g'amxo'r, asl do'st, suyukli, vafodor "yor"*;

2. *Ulkan mamlakatning ham ota, ham ona avlodi tomonidan shohlik huquqida bo'lgan qudratli hukmdori, buyuk Temurning davomchisi – "Sulton Sohibqiron", sahovatli va odil, raiyatparvar va orif, el-yurt osoyishtaligi va farovonligi yo'lida muntazam qayg'uruvchi hamda raqiblari ustidan zafar qozonuvchi "Shohi G'oziy"*;

3. *Iste'dodli ijodkor, "Husayniy" taxallusi ostida qalam tebratgan sohibi devon shoir, badiiyatni nozik tushunuvchi va yuksak qadrllovchi, "she'riyat poyasin yetti ko'ktin o'tkargan", san'at ahlining saxiy homiysi, xususan, ona tilida ijod*

qilishga tinmay da'vat etib rag'batlantiruvchi, o'z qoshida shoirlar guruhini to'plab, muntazam ravishda o'tkaziladigan she'riyat bazm-mushoiralarining tashkilotchisi [Abdug'afurov, 2000: 134].

Darhaqiqat, Alisher Navoiy ijodiy merosida Husayn Boyqaroga aloqador madh, ta'riflarni kuzatar ekanmiz, ularda hukmdorning podshohona shon-shuhrati, davlatlararo munosabati, chiqargan hukm va farmonlari, ilm va adab ahliga homiyligi bilan birga o'z jamiyatining bir fuqarosi sanalgan Husayn Boyqaroning kundalik faoliyati, turmush-tarzi, fe'l-atvori, yoshlarga g'amxo'rliqi, Alisher Navoiy bilan do'stligi, sohibi devon shoir sifatidagi mahorati vasf etilganini ham ko'ramiz. A. Qayumov Navoiyning ta'rif va tavsiflarini tahlil qilar ekan, ulug' shoirning o'z hukmdorini imkon boricha ko'klarga ko'tarib maqtangani, adolatli, jasur podshoh sifatida ta'riflaganini qayd etadi. Bu sifatlar real podshohdan ko'ra Alisher Navoiy orzularidagi shohga mansubligini uqtirib, quyidagi xulosaga keladi: "Demak, Alisher Navoiy Sulton Husayn obrazini hamisha ideallashtirib keldi, uning hukmronligida yuz bergan ayrim salbiy hollarni (bazm, aysh-ishrat, mayxo'rlik) pardali ravishda tanqid qilgan bo'lsa-da, aslida u shohga chin sadoqat bilan xizmat qildi" [Qayumov, 2008: 40]. E. Ochilov esa Navoiyning Husayn Boyqaroga bergan ta'riflari zahirida ikki inson, ikki davlat arbobi, ikki ijodkor, ikki do'st munosabatlari aks etganini yozadi. Shunga ko'ra, Navoiyning Husayn Boyqaro shaxsiga oid vasflarini jimjimador va bo'rtma ta'riflar sifatida qabul qilmaslikka o'quvchini chaqiradi: "Ba'zi bir qusurlardan qat'iy nazar, Sulton Husayn shunday maqtovlarga, juda bo'lmasa, ularning yarmiga munosib hukmdor bo'lgan. Navoiyning bu maqtovlarini butunisicha yolg'onga chiqarsak, buyuk shoirga nisbatan katta hurmatsizlikka yo'l qo'ygan bo'lamiz. So'zni muqaddas bilgan, so'zga talabchan bo'lgan, mag'rur va mijozi nozik hisoblangan Navoiyning bekordan bekorga, faqat hukmdor bo'lganligi uchungina Husayn Boyqaroni deyarli har bir asarida ta'rif-u tavsif etishga, huda-behuda unga xushomad qilishga ishonish qiyin" [Ochilov, 2018: 40].

"Xazoyin ul-maoniyy"da Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro o'rtasidagi biografik o'rinlarni yorituvchi g'azal va baytlar ham masala mohiyatini ochishda muhim ahamiyatga ega. Ayni jihatni tadqiq etgan F. Karimova ularni quyidagicha guruhlaydi:

1. Husayn Boyqaroni adolatparvar shoh sifatida madh etuvchi g'azal va baytlar;
2. Shoh va shoir o'rtasidagi munosabatlar ifodasi bo'lgan g'azal va baytlar;
3. Husayn Boyqaroning zukko she'rshunos sifatidagi fazilatlar aks etgan g'azal va baytlar [Karimova, 2003: 83].

Muxtasar aytganda, o'zbek adabiyotshunosligida Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlarining bir necha muhim jihatlari, Navoiy ijodidagi Husayn Boyqaro siymosi masalalari o'zaro uyg'unlikda ilmiy jihatdan tadqiq etilgan. Bularga qaramay shoirning Husayn Boyqaro siymosiga oid talqinlarini Navoiy lirik va epik merosini to'liq qamragan holda, sistemali ravishda yondashib, *ikki inson, ikki buyuk do'st, ikki davlat arbobi, ikki ijodkor, ikki zamondosh* kabi muhim masalalar negizida yanada kengroq o'rganish zarurati mavjud. Boisi Navoiy

asarlarida bolalikdan birga ulg‘aygan, maktabdosh va hammaslak sifatida umr bo‘yi bir-birini qo‘llab-quvvatlagan, bir davrda buyuk davlat arbobi va iste‘odli ijodkor sifatida tanilgan, Hirot adabiy muhitiga rahnamolik qilgan Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlari nisbatan real va haqiqatlarga yaqin tasvirlangan.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy asarlaridagi madh va ta‘riflarda Husayniyning nasabi, shaxsi, faoliyati, shoirlik iste‘dodi, o‘zaro do‘stligi kabi masalalar talqini ustuvorlik qiladi. Lekin bunday talqinlar har doim ham barobar mavqeda bo‘lmay, ularning ayrimlari muayyan asarlarda yetakchilik qiladi. Xususan, Navoiy “Xamsa”sidagi maxsus boblarda ko‘proq Husayn Boyqaroning hukmdorligi masalasiga e‘tibor qaratilgan bo‘lsa, “Majolis un-nafois”da shoirlik mahorati, iste‘dodi va ilm-u adab ahliga homiyligi masalasi birinchi o‘rinda turadi. Hatto, ba‘zan Navoiyning Husayniy siymosiga doir qarashlari tegishli asarning mavzusi va mazmuni bilan ham bog‘lanib ketadi. Shu bois Navoiyning Husayniy siymosiga oid qarashlari tadqiqida tegishli asar, bob va mavzu kabi jihatlarni ham e‘tibordan qochirish kerak emas. Zero, ulug‘ shoirning Husayn Boyqaro siymosiga oid har bir qarashi mazmundorligi, ilk bora bildirilganligi kabi jihatlari bilan zamonaviy husayniyshunoslik uchun zamin va mezon hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Алишер Навоий. G‘аройиб ус-сиг‘ар. Мукаммал асарлар то‘плами. 20 томлик. 3-том. – Тошкент: Фан, 1988.
2. Абдуг‘афуров. А. Буюк бешик сабоқлари. Мақолалар. – Тошкент: G‘афур G‘улом номидаги Адабиёт ва сан‘ат, 1995.
3. Абдуг‘афуров А. “Хазойин ул-маоний” жумбоқлари // О‘збек тили ва адабиёти. – 2000. – № 5.
4. Каримова Ф. "Хазойин ул- маоний"да Нусайн Бойқаро талқини. Навоийга армуг‘он. 3-китоб. Нашрга тайёрловчи: Ф. Набиёв. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси, 2003.
5. Очилов Е. Нафис мажлислар. Илмий-оммабоп рисоалар. – Тошкент: Info Capital Group, 2018.
6. Қаюмов А. Асарлар. 1-жилд, 1-китоб. "Найрат ул-аброр" талқини. "Фарход ва Ширин" сирлари. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2008.

Mavlonov Ahmadjon,
Samarqand davlat universiteti,
O‘zbekiston

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDA QO‘LLANGAN ANATOMIYA VA TIBBIYOTGA OID TERMINLAR TAHLILI

Annotatsiya: “Saddi Iskandariy” Xamsadagi dostonlarning hajman eng kattasidir. Ushbu maqolada dostonida qo‘llangan anatomiya va tibbiyotga oid terminlar o‘rganilib, tuzilish, morfologik, leksik jihatdan tahlil qilindi. Ushbu

terminlarni o'zbek tilining izohli lug'atidan o'rganganimizda o'zbek, arab va fors tillariga mansubligi ma'lum bo'ldi. Bu terminlarning ko'pchiligi hozirda umumiste'moldan chiqib ketgan bo'lsa, ba'zilari o'rini boshqa bir so'zga bo'shatib bergan, yana bir qismi esa hozir ham ishlatiladi. Biz maqolamizda buni batafsil yoritishga harakat qildik.

Kalit so'zlar: termin, tabib, sihat, hazm, xabt o'lmoq, ajz, majruh, ranjur, tarixiy so'zlar, arxaik so'zlar.

Annotatsiya: "Saddi Iskandariy" is the largest of the Hamsa epics in terms of volume. In this article, the terms used in the epic related to anatomy and medicine were studied and analyzed structurally, morphologically, and lexically. When we studied these terms in the explanatory dictionary of the Uzbek language, it became clear that they belong to the Uzbek, Arabic, and Persian languages. Most of these terms have now gone out of common use, some have given way to other words, and some are still used today. We tried to cover this in detail in our article.

Keywords: term, doctor, health, digestion, desire to die, infirm, crippled, painful, historical words, archaic words.

Ma'lumki, "Saddi Iskandariy" Alisher Navoiyning hajman eng yirik dostonlaridan biridir. Bu dostonida savdo-sotiq, diniy, musiqa, toj-u taxt va harbiy soha bilan bog'liq bir qancha terminlardan foydalanilgan.

Termin (lotincha – chek, chegara, chegara belgisi). Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki so'z birikmasi, atama. Terminlar bir ma'noli bo'lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo'lmashligi kabi belgilari bilan ham umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadi.

Terminlar ilmiy kommunikatsiyadan jonli so'zlashuvga o'tganda, xalq uchun tushunarli so'zlarga aylana boradi.

Biz ushbu maqolamizda Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonidagi tibbiyot va anatomiyaga oid terminlarni tahlil qilishga harakat qildik.

Ma'lumki, XIV – XV asrda ilm-fan gullab-yashnadi. Shu jumladan, tibbiyot hamda anatomiya ham rivojlandi. Dostonida ushbu sohaga oid ko'plab terminlar uchraydi.

Alisher Navoiy nafaqat shoir, balki barcha fanlardan kuchli bilimga ega bo'lgan qomusiy olim edi. Buning isbotini dostonida qo'llanilgan anatomiya hamda tibbiyotga oid terminlar misolida ko'rishimiz mumkin.

Anatomiya tirik organizmlarning shakli va tuzilishi haqidagi fandir. Odam anatomiyasi esa uning bir qismi sanaladi. Dostonida odam anatomiyasi bilan bog'liq terminlar ko'plab uchraydi. Masalan: *bosh*, *boshchanoq*, *so'ngak*, *yurak*, *oyoq/ayoq*, *kaf(t)i*, *engak*, *jayb*, *jabin*, *chin*, *mardum*, *jigargoh*, *jabha*, *qon*, *mardumak*, *tish*, *g'abg'ab*, *me'da*, *rag*, *oranj*, *bozu*, *zanax*, *zaqan* va shu kabilar.

Asarda oranj (tirsak va uning yuqorisi) hamda bozu (bilak) terminlari qo'llanilgan. Navoiy ularni bir misrada qo'llab, uyadoshlik hodisasini yuzaga keltirgan.

Chu zo'r ortuq aylab tarozusidin,

Chiqib yo'qki, oranj bozusidin (Saddi Iskandariy, 558-bet).

Ya'ni zo'r berib kuchanishlari natijasida ularning bilaklari tirsaklaridan chiqib ham ketgan, – demoqda hazrat Alisher Navoiy.

Dostonda qo'llanilgan terminlardan yana biri me'da termini hisoblanadi.

Nadomat chiqorsa falak uzra dud,

Chu me'da o'ti muhriq erdi, ne sud? (SI, 426)

Me'da arab tilidan o'zlashgan olinma so'z bo'lib, oshqozon ma'nosini anglatadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida me'da va oshqozon so'zlari sinonim hisoblanadi. U ham anatomiyaga, ham tibbiyotga oid termin hisoblanadi. Yurak, qon, rag, mardumak, parda, jigargoh kabi terminlarni ham bunga misol qilib keltirishimiz mumkin.

Alisher Navoiy Hirotda "Shifoiya" nomli kasalxona qurdirgan. Bu shoirning tibbiyotga bo'lgan e'tiboridan dalolat. "Saddi Iskandariy" dostonida Navoiy **tibbiyot (meditsina)** ga doir *tabib, sihat, hazm, xabt o'lmoq, ajz, majruh, ranjur, bosh aylanmoq, dorchiniy, xasta, to'tiyo, ramad, gung, salomatlig', za'f/za'fliq, sudo', quvo topmoq, betob, xasta, haml, homila, maraz, davo qilmoq, darmon, shal, tob hamda yora* kabi terminlarni qo'llagan.

Dostonning o'n beshinchi bobida Faylaqus bir xarobada homilador ayolning homilasini dunyoga keltirib, o'zi jon bergani, chaqaloqning yig'layotgani bayoni keltirilgan. Masalan,

Ko'rarkim, qo'yub haml bir homila,

Qarin qolmayin ruh anga jism ila.

Yotib ollida tifli zor-u zabun,

Chekib gah-gahe yig'lag'on yanglig' un (SI, 85).

Yuqoridagi baytda Alisher Navoiy haml (homilador ayol), homila kabi meditsinaga oid terminlardan foydalangan.

Shuningdek, Iskandarning dengiz safariga chiqish voqealari aks etgan yetmish oltinchi bobda ham tibbiyotga oid terminlar qo'llangan. Bu sahnalarda ham Navoiyning tibbiyotni yaxshi bilishi va terminlardan o'rinli foydalanishi ma'lum bo'ladi. Dengiz safariga chiqqan Iskandar va hamrohlarida kuchsizlik, holsizlik, bosh og'rig'i kuzatiladi. Hatto Iskandarning o'zi ham ozib ketadi. Bu voqealar dostonda quyidagicha keltirilgan:

Muhayyo qiling Rumdin ko'p mato',

Kim, ul aylagay daf'i za'fu sudo (SI, 499-bet).

Yuqoridagi baytda tibbiyotga doir za'f (kuchsizlik, holsizlik, kasallik) va sudo' (bosh og'rig'i) terminlari qo'llangan, ya'ni Iskandar o'z odamlaridan holsizlikni hamda bosh og'rig'ini daf etuvchi dori-darmonlarni muhayyo qilib qo'yishni so'ramoqda.

Shu bobning oxirida Iskandarning maraz (betoblik) dan jismida tob (isitma) bo'lgani tufayli a'zoyi badani titrashi quyidagicha bayon qilingan:

Marazdinki, bor erdi jismida tob,

Mizojig'a solmish edi iztirob (SI, 509-bet).

Xalqimizda "Ko'zlaringga to'tiyo bo'lay", degan ibora ko'p ishlatiladi. Frazema tarkibidagi to'tiyo so'zi ham tibbiyotga oid termin hisoblanadi. Unga lug'atda quyidagicha izoh keltirilgan:

To'tiyo. f. Mis zangidan paydo bo'lgan kristall (ilgarigi vaqtlarda ko'z og'rig'iga qarshi va ko'zni ravshan qilish uchun ishlatilgan)¹²⁰. "Saddi Iskandariy"da ham to'tiyo termini qo'llangan, ya'ni

Yo'li uzra oncha to'kub mushki nob –

Ki, el to'tiyoliqqa topmay turob (SI, 373-bet).

Dostonda ramad termini ham qo'llangan. Ushbu termin ko'z og'rig'i ma'nosini anglatadi. Lug'atda unga quyidagicha izoh keltirilgan: Ramad. a. Ko'z og'rig'i, ko'zdan suv oqishi natijasida ko'z oqining qizarishi¹²¹.

Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonida bu terminni aynan ko'z og'rig'i ma'nosida qo'llagan. Masalan:

Ramad yo'qki, chun qor uza ko'z solib,

Qoriqmoq ko'zining ziyosini olib (SI, 374).

Qorga qaragan paytda odamning ko'zlari qamashib ketadi. Ko'zga og'riq kiradi, ziyosini oladi. Navoiy bu terminni aynan shu ma'noda qo'llagan.

Dorchin yoki dolchin Hindistonda yetishadigan bir daraxtning po'stlog'i bo'lib, undan sharq tibbiyotida dori sifatida foydalanishgan. Bu termin ham dostonida qo'llanilgan.

Shajarkim, bo'lub javzi bo'yo yeri,

Kelib shoxiga dorchiniy tiri (SI, 307).

Tibbiyotga doir terminlarning bir qismi dostonning qirq ikkinchi bobida buyuk olim Arastuning Iskandarga bergan javobida qo'llanilgan. Masalan,

Harorat kam o'lg'och, bo'lub me'da sust,

G'izo topmadi, chunki, hazmi durust.

Agar qilsa ta'lil quvvat ketib,

Ko'pidin tabiatqa illat yetib (SI, 288).

Ya'ni "Kishi vujudida harorat kamaysa, me'da sustlashib, yeyilgan ovqatlar yaxshi hazm bo'lmay qoladi. Agar hazm bo'lmayapti, deb kam ovqat yesa, kundan kunga kuch-quvvati pasayadi, ko'p yesa-chi, hazm bo'lmasligi orqasida vujudi kasallanadi", – demoqda Arastu shogirdi Iskandarga.

Yuqoridagi ikki baytda qo'llanilgan harorat, me'da, hazm, ta'lil (kasallanish), quvvat ketmoq kabi terminlar tibbiyotga oid bilimlarni kuchli, aniq va ta'sirli tushuntirishga yordam bergan.

Biz "Saddi Iskandariy" dostonida qo'llanilgan terminlarni genetik jihatdan tahlil qildik. Quyidagi terminlar o'z qatlam terminlari hisoblanadi:

1) tibbiyotga oid terminlar: xabt o'lmoq, bosh aylanmoq, dorchiniy, quvo topmoq, davo qilmoq, yora, o'lim/o'lum, salomatlig', za'fliq, to'tiyoliq;

2) inson tana a'zolari, ya'ni anatomik terminlar: bosh, boshchanoq, so'ngak, yurak, oyoq/ayoq, engak, qo'l, bel, qosh, quloq, og'iz, bo'g'iz, tobon, ko'z, kirpik, bag'ir, tish, ucho, qon, mengiz, qaboq, og'iz, yuz, xol, tish, soch, qo'l, barmoq, saqol, tirnoq, til, burun, so'ngak, oranj, qad, kokul.

Arab tili o'sha davrda dunyoning eng mashhur, rivojlangan tillaridan biri edi. Bu davrda arab ilm-fani barq urib gullagan, juda ko'p madrasalar tashkil qilingan va

¹²⁰ Навоий асарлари луғати. – Тошкент, 1972. – Б. 621.

¹²¹ Навоий асарлари луғати. – Тошкент, 1972. – Б. 520.

unda dunyoning turli burchaklaridan kelgan talabalar ta'lim olishar edi. Arab tilida ko'plab kitoblar, darsliklar yozilgan, tadqiqotlar olib borilgan. Buning natijasida ko'plab terminlar arab tilidan olingan va boshqa tillarga o'zlashgan.

Dostonda arab tilidan o'zlashgan tibbiyotga oid tabib, sihat, hazm, salomat, me'da, ta'lil, illat, ajz, majruh, xasta, ramad, za'f, sudo', maraz, shal; anatomiyaga oid kaf, kitf, badan, zulf, zanaxdon, chin, jigargoh, mija, zanax, mardumak kabi treminlar qo'llangan.

O'zbek va tojik xalqi asrlar davomida yonma-yon yashagani, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalaridagi hamkorligi tufayli fors tiliga xos terminlar tilimizda keng qo'llanilar edi va "Saddi Iskandariy" dostonida ham o'z aksini topgan edi.

Dostonda fors tilidan o'zlashgan tibbiyotga oid tandurust, ranjur, gung, betob, darmon; anatomiyaga oid jayb, zabon, dimog', zulf, zanaxdon, panjabot, chin, mardum, mardumak, jigargoh, mija, zanax, lab, kolbad, rag, bozu kabi treminlar qo'llangan.

Adabiyotlar:

1. Буюк мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш бо'йича Президент Қарори, 2020-йил 19-октябр
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луг'ати. 1-жилд. – Тошкент, 1983.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луг'ати. 3-жилд. – Тошкент, 1983.
4. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар то'плами. 11-том. – Тошкент, 1993.
5. Алишер Навоий. Садди Искандарий. – Тошкент, 2020.
6. Абдулхайр Манзар. Навоий асарларининг изоҳли луг'ати. - Тошкент, 2018.
7. О'zbek тилининг изоҳли луг'ати. 1-жилд. – Тошкент: О'збекистон миллий энциклопедияси, 2006.
8. О'zbek тилининг изоҳли луг'ати. 2-жилд. – Тошкент: О'збекистон миллий энциклопедияси, 2006.
9. О'zbek тилининг изоҳли луг'ати. 3-жилд. – Тошкент: О'збекистон миллий энциклопедияси, 2007.
10. О'zbek тилининг изоҳли луг'ати. 4-жилд. – Тошкент: О'збекистон миллий энциклопедияси, 2008.
11. О'zbek тилининг изоҳли луг'ати. 5-жилд. – Тошкент: О'збекистон миллий энциклопедияси, 2008.
12. Ножиев Азим. Тилшунослик терминларининг изоҳли луг'ати. – Тошкент: О'збекистон миллий энциклопедияси, 2000.

Meyliyeva Nasiba,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti.

ALISHER NAVOIY POETIKASI: ADABIY TASVIR VOSITALARI VA ULARNING ILMIY TAHLILI

Annotatsiya: Ushbu maqola Alisher Navoiy poetikasida adabiy tasvir vositalarining ilmiy tahlilini o'z ichiga oladi. Maqolada shoir asarlarida keng qo'llaniladigan tashbeh, istiora, tazod, tajnis, mubolag'a, kinoya, talmeh va boshqa badiiy uslublar batafsil o'rganilib, ularning poetik ifodalanishidagi o'ziga xos jihatlari aniqlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Navoiy ijodi nafaqat o'z davrining ijtimoiy va madaniy hayotida, balki keyingi asrlar adabiyotida ham beqiyos o'rin tutgan.

Kalit so'zlar: Tashbeh, istiora, tazod, tajnis, mubolag'a, kinoya, talmeh, badiiy uslub

Annotation: This article contains a scientific analysis of the means of literary imagery in the poetics of Alisher Navoi. The article studies in detail the metaphor, allegory, allegory, tazd, tajnis, exaggeration, irony, talmeh and other artistic methods widely used in the poet's works, and identifies their specific aspects in poetic expression. The results of the study show that Navoi's work played an incomparable role not only in the social and cultural life of his time, but also in the literature of subsequent centuries.

Keywords: Metaphor, allegory, contrast, simile, exaggeration, irony, talisman, artistic style

Alisher Navoiy ijodi o'zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida beqiyos ahamiyatga ega. U o'z asarlari orqali nafaqat o'z davrining adabiy-estetik me'yorlarini belgilab berdi, balki keyingi asrlar adabiyotiga ham kuchli ta'sir o'tkazdi. Shoirning poetikasini chuqur tahlil qilish orqali uning badiiy ifoda vositalaridan foydalanish mahorati va she'riyatining falsafiy asoslari yanada aniqroq tushuniladi.

Mazkur maqolada Navoiy she'riyatida uchraydigan tashbeh, istiora, tazod, tajnis, mubolag'a, kinoya, talmeh, tanosib va ishoriy obrazlar asosida shoir poetikasining o'ziga xos jihatlari ilmiy nuqtai nazardan o'rganiladi. Tadqiqot davomida "Xazoyin ul-maoniy", "G'aroyib us-sig'ar", "Navodir un-nihoya" va boshqa asarlardan olingan misralar asosida poetik tahlil amalga oshiriladi.

Navoiy badiiy tasvir vositalaridan foydalanishda faqatgina tasviriy san'atga emas, balki she'riy ifodaning estetik-falsafiy asoslariga ham katta e'tibor qaratgan. Shoirning badiiy vositalari yuksak ma'naviy g'oyalarni yetkazish, inson tuyg'ularining murakkabligini aks ettirish, falsafiy fikrlarni estetik shaklda taqdim etish kabi maqsadlarga yo'naltirilgan. Ushbu maqolada aynan shu nuqtai nazardan Navoiy poetikasining o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi.

Navoiy asarlaridagi **tashbeh** va **istiora** vositalari badiiy uslubda tahlil qilinadi. Har bir misol orqali so'zlarning ramziy qudrati va inson qalbidagi iztiroblarni aks ettirishdagi o'rni aniqlanadi.

1.1. Tashbeh misollari

Misol:

“Ko ‘zumdin oshiyo bo ‘ldi ravon yorimning shabnamdek,”
(“G‘aroyib us-sig‘ar”)

Ushbu misolda ko‘z yoshi shabnamga taqqoslanadi. Shabnam – mayin, pok va soflik timsolidir, shuning uchun shoir inson qalbidagi nozik, lekin chuqur iztirobni ifoda etishda shabnam tasviridan foydalanadi. Bu tashbeh orqali hissiy holatni poetik, nozik uslubda bayon qilib, o‘quvchi qalbida ham shu noziklikni uyg‘otadi.

Boshqa misol:

“Ul oy jamoling birla xush, ey gul, bu bog‘ aro,”
(“Navodir un-nihoya”)

Bu yerda sevgilining jozibasi “gul” obraziga taqqoslanadi. Gulning nafosati, nazokati va go‘zalligi sevgining ideal holatini ifodalaydi. Tashbeh yordamida shoir sevgilining tashqi va ichki go‘zalligini, uning nafisligini badiiy ravishda yoritadi.

1.2. Istiora misollari

Misol:

“Hijron otashida yongan yuragim kul bo ‘ldi,”
(“Xazoyin ul-maoniy”)

Misrada “yurakning yonishi” metaforik tarzda qo‘llanilgan. Bu yerda yurakning yo‘qolishi, ichki azob va tushkunlik “otash” kabi ta’sirli ifodalanadi. Istiora usuli bilan shoir insonning ichki dardini, ajralish natijasida yuzaga keladigan ruhiy so‘nish va iztirobni badiiy uslubda aks ettiradi.

Tazod (antiteza) – ma’nolarning ziddiyat orqali kuchaytirilishi

Tazod – she’riy nutqning ifodaviyligini oshirish uchun qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon qo‘yish san’atidir.

Misol:

“Keldi guli navbahor, ketti xazon, ey dil,”
(“G‘aroyib us-sig‘ar”)

Bu misolda “bahor” va “xazon” tushunchalari orqali hayotdagi qarama-qarshiliklar – yangilanish va so‘lish, umid va qayg‘u – badiiy ifoda etiladi. Bahor hayot, umid va yangilanish ramzi sifatida ko‘rsatilsa, xazon esa vaqtning o‘tishi, so‘lish va qayg‘u holatini bildiradi. Tazod uslubi shoirning hayot falsafasini, uning insoniy his-tuyg‘ularning murakkabligini yanada ta’kidlaydi.

Tajnis va so‘z o‘yini: she’riy ovoz ta’siri

Tajnis – o‘xshash tovushlarga ega bo‘lgan, ammo ma’nosi farq qiluvchi so‘zlarni yonma-yon qo‘yish orqali badiiy ifodani kuchaytirish usulidir.

Misol:

“Ko ‘ngul ko ‘ngilni do ‘st tutsa bo ‘lg‘ay,”
(“Xazoyin ul-maoniy”)

Misolda “ko‘ngul” va “ko‘ngil” so‘zlari o‘xshash tovushlari orqali takrorlanib, she’rning ritmini boyitadi. Ushbu so‘z o‘yini orqali shoir insonlar o‘rtasidagi samimiylilik va yaqinlikni, qalblarning bir-birini tushunishiga urg‘u beradi. Tajnis nafaqat tovush takrorlanishi orqali estetik go‘zallik yaratadi, balki so‘zlar o‘rtasidagi nozik farqlarni ham ochib beradi.

Mubolag‘a – ta’sirni kuchaytirish san’ati

Mubolag‘a – so‘zlarning o‘zini o‘zi kuchaytirish usuli bo‘lib, asardagi hissiy iztirob va taassurotni yanada chuqurroq ifodalashga xizmat qiladi.

Misol:

“Ko‘z yoshi girdobidin chiqolmasam ne chora,”

(“G‘aroyib us-sig‘ar”)

Ushbu misolda ko‘z yoshlarining girdobga aylanishi bilan insonning ruhiy holati dramatik tarzda ifodalanadi. Mubolag‘a uslubi yordamida shoir insonning dardini haddan tashqari kuchli, deyarli abadiy va nazokatli ifoda etadi. Bu orqali o‘quvchi, shoirning ichki olamidagi hissiy burilishlar va dardning intensivligini yanada chuqurroq his etadi.

Inoya va talmeh – ma’nolarni nozik ifodalash

Kinoya – so‘zning bilvosita ma’noda qo‘llanilishi orqali, nozik ma’no qatlamlarini ochib beruvchi badiiy uslub vositasidir.

Misol:

“Bu dunyo bir ko‘hna karvonsaroy,”

(“Xazoyin ul-maoniy”)

Misolda dunyo “ko‘hna karvonsaroy” bilan taqqoslanadi. Karvonsaroy, o‘tkinchi, vaqtinchalik va doimiy yangilanib turadigan joy sifatida, dunyoning ham vaqt bilan o‘zgarishini, uning o‘tkinchiligi va nostalgik ruhiyatini aks ettiradi. Kinoya uslubi orqali shoir hayotning o‘tkinchiligi va doimiy o‘zgarishini badiiy ifoda etadi.

Talmeh esa tarixiy yoki diniy ishoralar orqali badiiy ma’no berishda qo‘llaniladi.

Misol:

“Majnun misol o‘rtanibim, ey sanam,”

(“G‘aroyib us-sig‘ar”)

Ushbu misolda Majnun obrazidan foydalanish orqali shoir fidoiy, cheksiz muhabbat va ehtirosni tasvirlaydi. Talmeh uslubi orqali shoir, tarixiy va madaniy ramzlar yordamida, sevgi mavzusining chuqur va ko‘p qirrali ma’nolarini ochib beradi. Bu orqali o‘quvchi nafaqat sevgi hissiyotining intensivligini, balki uning insoniyat tarixidagi o‘rni va ahamiyatini ham idrok etadi.

Har bir badiiy tasvir vositasi Navoiy poetikasida o‘zining maxsus o‘rniga ega bo‘lib, shoirning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytirish, ma’no qatlamlarini boyitish va o‘quvchi qalbida chuqur taassurot qoldirishga xizmat qiladi. Ushbu chuqur tahlillar orqali, Navoiy ijodining nafaqat estetik, balki falsafiy va ma’naviy jihatlarini ham to‘liq yoritiladi.

Alisher Navoiy poetikasi o‘zining badiiy tasvir vositalari bilan ajralib turadi. Shoir tashbeh, istiora, tazod, tajnis, mubolag‘a, kinoya va talmeh kabi uslublardan mukammal foydalanib, o‘z she’riyatida chuqur his-tuyg‘ular va falsafiy mazmunni badiiy ifoda etadi. Har bir badiiy vosita o‘zining noyob san’at asosi sifatida tahlil qilinadi va Navoiy ijodining o‘zbek adabiyotidagi beqiyos o‘rnini, madaniy merosini yanada kengroq yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобоев Т. Олий о'қув юртларида о'збек ше'рияти поэтикаси асосларини о'рганиш. – Т.: ДДQ, 1997. – Б. 32–268.
2. То'хлиев В. Badiiy asarlarni sharhlab o'rganish (Mumtoz adabiyot misolida) monografiya. – Т.: Fan, 2013. – Б. 142.
3. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Т.: Akademnashr, 2020. – Б. 295.
4. Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. TAT. 10-jildlik. 1-jild. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013. – 733-b.
5. Раҳмонов В. Ше'р сан'атлари. – Т.: “Sharq”, 2020. – Б. 240.
6. Rahmonova Sh. Umumta'lim maktablarida aruz tizimini o'qitishning muammolari. – Т.: Mahalla va oila, 2021. – 114 b.

Quljanova To'lg'anoy,
SamDU 2-kurs doktoranti.

ABDUVALI QUTBIDDIN SHE'RIYATIDA NAVOIYONA OHANGLAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada irfoniy ma'rifat kuychisi hazrat Alisher Navoiy she'riyatiga izdoshlik an'anasi hozirgi zamon ijodkorlaridan biri Abduvali Qutbiddin ijodi misolida tahlilga tortilgan. Abduvali Qutbiddin she'rlaridagi ramziy-majoziy timsollar tahlili orqali hozirgi zamon she'riyatiga xos tamoyillar qisman o'rganilib, navoiyona an'analarning bugungi adabiy jarayondagi ahamiyati o'rganilgan. Shu bilan birga bugungi davr she'riyatida an'anaviylik va novatorlik masalasiga doir ayrim mulohazalar ham berilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, an'ana, novator, ma'rifat, so'fiy, pir, tasavvuf, ruh.

Annotation: In this article, the tradition of following the poetry of the mystic poet Alisher Navoi is analyzed using the example of the poetry of one of the contemporary artists, Abduvali Qutbiddin. Through the analysis of symbolic and figurative images in the poems of Abduvali Qutbiddin, the principles inherent in contemporary poetry are partially studied, and the significance of Navoi traditions in the current literary process is analyzed. At the same time, some considerations are given on the issue of traditionalism and innovation in contemporary poetry.

Keywords: Alisher Navoi, tradition, innovator, enlightenment, Sufi, saint, mysticism, spirit.

Insoniyat yasharkan, doimo o'zi bilgan va bilmagan borliq haqiqatlarini anglashga intiladi. Qaysidir ma'noda adabiyotning ham bosh maqsadi mana shu olam va odam ma'rifati. Bu ma'rifat ummoniga ne -ne g'avvoslar sho'ng'iydi va ular o'zi anglab ulgurgan haqqoniyatlarnigina so'zlashga qodir bo'ladi. Faqat yeng mohir g'avvoslarga abadiyatga daxldor haqiqatlarni anglaydilar va ular so'zlagan ma'rifat zamonlar osha yashayveradi. Xalq tili bilan aytganda “So'z mulkingning sultoni Hazrat Nizmomiddin Mir Alisher Navoiy” dahosi ham abadiyatga daxldor insonparvarlik g'oyalari bilan nafaqat xalqimiz, balki butun insoniyat qalbida

yashab kelmoqda. “Yey Navoiy, ishq atvorin hifz aylay desang, Borchha ishni qo‘yubon qilsin bizim devonni hifz” deya qariyib 6 asrdan buyon bashar millatini yezgulik tariqatiga, ilohiy ishq-muhabbatga chorlagan hazrat Alisher Navoiy merosi bugungi kunda ham dunyo ahlini hayrat ummoniga g‘arq qilmoqda. Uning she‘rlaridagi irfoniylar ruhiyat so‘zga aylangan kundan boshlab xalqimiz qalbida va adabiyotimizda o‘z o‘rniga ega bo‘ldi. Alisher Navoiy asarlaridagi majoz va haqiqat tasviri ijod ahli uchun tengsiz ma‘naviy ozuqa bo‘lsa, adabiyotshunoslar uchun xazinaga yetaklovchi bir yo‘l kabi. O‘zbek adabiyoti tili bilan aytganda, Navoiy asarlarini anglamaslik hech narsani anglamaslikdir. Chunki buyuk dahoning so‘zi va irfoniylar ruhiyati ijod ahli tafakkurida davrlar osha yangicha qiyofa kasb etmoqda. O‘zbek adabiyotida hech bir shoir yo‘qki, shoirlik maqomini olib Navoiyga murojaat qilmagan bo‘lsa.

Navoiyga izdoshlik an‘anasi barcha davrlarda bo‘lgani kabi hozirgi zamon she‘riyatida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tadqiqotimizda Abduvali Qutbiddin ijodida navoiyona ohanglar talqiniga doir ayrim mulohazalarni bildirishni maqsad qildik. Alisher Navoiy ijodiga xos ma‘rifiy-irfoniylar g‘oyalar, tasavvufiy qarashlar, ramziy- majoziy obrazlar va timsollar qaysidir ma‘noda, Abduvali Qutbiddin she‘riyatining mazmun- mohiyatini tashkil qiladi. To‘g‘ri, shakl, janr davr va voqelikning ifodalanishi, tasvirlash predmetlari farq qiladi, ammo shoir she‘riyati bilan tanishgan kitobxon bevosita Navoiyga xos irfoniylar ruhiyatni his qiladi. Abduvali Qutbiddin she‘riyati tahlilida quyidagi an‘anaviy jihatlarni ko‘rish mumkin:

Tasavvufiy- ma‘rifiy qarashlarning ifodalanishi.

Bizga ma‘lumki, Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlarida tasavvufiy- ma‘rifiy qarashlar o‘z aksini topgan. Ma‘rifat va muhabbat yetakchi mavzu hisoblanadi. Abduvali Qutbiddin she‘riyatida ham tasavvufiy g‘oyalarni, timsollarni kuzatamiz. Albatta tasvirlash makoni va zamon, voqelikning ifodalanishi va ijodkor mahoratida anchagina farqli jihatlarni kuzatiladi. Bu ikkala shoir ijodida ham darvesh, ishq, may, xarobot, qalandar, ruh va vujud, shoh va gado, so‘fiy, jahr, zikr, tavhid, shayx, tariqat, ma‘rifat, haqiqat, dargoh, dunyo, nafs va boshqa shu kabi tasavvufiy timsollarni uchratamiz.

Allohg murojaat va munojotlarning ifodalanishi.

Abduvali Qutbiddin ham o‘z she‘rlarida “Alloh”, “Ilohiy”, “Xudo”, “Xudoyim”, “Haq”, “Valloh”, “Iloyo”, “Xudovando”, “Yo rabbano”, “Yo rab”, “Yo rabbim”, “Xudoy”, “Xudoyo” deya Yaratganga murojaat qiladi. Uning “Arzi padari buzrukvor”, “Ohang” nomli she‘rlari munojot tarzida yozilgan. “Ohang” she‘ridan olingan ushbu parchani o‘qigan kitobxon shu urida o‘z haqiqatini anglolmay qiynalayotgan, gunohlardan iztirobga tushgan chorasiz bandaning Tangriga iltijolari namoyon bo‘ladi.

Xudoyim, boshimni qayga berkitay,
Qaysi daqiqangda qanday yirtilay,
Kimga nima beray, kimdan ne tilay,

Ayyy... [A.Qutbiddin,2011:147]

Payg‘ambarlar tasviri

Adabiyotimizda payg'ambarlar ramziy-majoziy obraz darajasiga ko'tarilgan bo'lib, Alisher Navoiydan tortib barcha ijod ahli bu obrazlarga murojaat qilib kelgan. Payg'ambarlar va ular haqidagi ma'lumotlarning asl manbaasi Qur'oni karim bo'lib, o'zbek adabiyotida payg'ambarlar haqidagi yaxlit asar Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisas ul anbiyo" asari hisoblanadi. Muallif asarini asosan, Qur'oni karimga tayanib yozganligini aytib o'tgan. O'zbek she'riyatida payg'ambarlarni ramziy- majoziy obraz darajasiga ko'tarilishi Alisher Navoiy ijodi bilan bog'liq va bu keyingi adabiy jarayon uchun ham tayanch vazifasini o'tab kelmoqda. Adabiyotshunos olim M. Muhiddinov: "...tasavvuf ahli bir ovozdan komillikning oliy namunasi – komil inson timsoli deb, hazrati Muhammad rasulullohni tilga oladilar. Agar hazrati Rasululloh oliy darajadagi komillik namunasi bo'lsa, valiyalar undan keyin turuvchilardir,"- deya ta'kidlab o'tadi. [M.Muhiddinov, 2022: 22] Darhaqiqat, adabiyotning maqsadi komil insonni tarbiyalash va bu yo'lda yeng yaxshi namuna payg'ambarlar hayotidir.

Shoir Abduvali Qutbiddin ham payg'ambarlar tasviridan keng foydalangan. Har bir payg'ambar obrazi o'ziga xos ma'no ifodalashga xizmat qiladi. Nuh, Odam, Xizr, Ayyub, Sulaymon, Yusuf va boshqa payg'ambarlar nomlari mumtoz adabiyotga xos ramziylik asosida keltirilgan. Masalan, shon-shuhratga erishgan Yusuf, Jannatdan haydalgan Odam Ato voqealariga ishoraviy-ramziy o'xshatishlardan foydalanadi. Shoirning "Ozodlik" dostoni Vatanimiz mustaqilligiga bag'ishlangan madhiya bo'lib, 1998-2004-yillar oralig'ida yozib tugatilgan. Dostonda shoir qalbida yastanib yotgan izhorlarini shunday mohirlik bilan tasvirlaydiki, bunda qaramlikdan ezilgan, qadr-qimmatini toptalgan, qadriyatlari oyoqosti qilingan xalq iztiroblari namoyon bo'ladi. Shoir ozodlikni "Eng buyuk rasuldan Ozodlik" deya payg'ambarlarga o'xshatadi. Darhaqiqat, Alloh har bir qavmga payg'ambar yuborib, najot yo'liga boshlagani kabi, ozodlik ham xalqimizga yorug'lik, najot berdi. Xuddi Iso o'likni tiriltirgani kabi ozodlik sabab qadriyatlarimiz, dinimiz qayta tirildi. Dostonda shoir qaramlikning qora kunlaridan payg'ambarimiz Rasuli Akramga shikoyat qiladi. Bugungi ummatning holidan so'zlaydi, bo'zlaydi va shafolatidan umid qiladi. Qalbidagi isyonini so'zlarga ko'chiradi.

Hayhot!

Janob Rasuli Akram;

"O'ldiring qavmingiz",- demagandingiz. [A.Qutbiddin, 2011:299]

-deya dunyo uchun bir-biri bilan dushmanga aylangan bir ummatning ahvolidan so'zlaydi. Xarob holidan iztirobga tushadi. Keyingi misralarda bid'at va xurofotlarga, qotilliklarga to'lgan dunyoni malomat qiladi:

Bir qarich insonu ko'ppak orasi

Bir qarich ingrashu hangrash orasi...[A.Qutbiddin, 2011:299]

Ushbu jumlar inson uchun ma'rifatning naqadar muhim ekanligini ko'rsatadi. Ma'rifatgina insonni mavjudotlardan ustun qildi. Shu yerda Hazrat Navoiyning mashhur qit'asini keltirish o'rinli.

Nokas-u nojins avlodin kishi bo'lsun debon,

Chekma mehnatkim, latif o'lmas kasofat olami.

Kim, kuchuk birla xo‘dukka necha qilsang tarbiyat,
It bo‘lur, dog‘i eshak, bo‘lmaslar aslo odami.[A. Navoiy, Navodir ush- shabob]
So‘fiylar tasviri

Adabiyotda so‘fiy obrazi komillik yo‘liga otlangan sayyoh sifatida tasvirlanadi. Bizning diyorlarimizda ko‘plab so‘fiy valiyalar yetishib chiqqan va ularning g‘oyalari adabiyot bilan birga yashab qoldi. Abduvali Qutbiddin ham an‘anaga ko‘ra she‘rlarida so‘fiylar obraziga murojaat qilgan. Shoir o‘z ruhiyatining moddiyatga bo‘lgan isyonini tasvirlashda bevosita ushbu obrazlardan foydalangan. Shoirning “Shayx Shibliy va it borasida”, “Xalloj.Talqin”, “Armon. Jaloliddin Rumiy”, “Bahouddin Naqshbandga arz” kabi she‘rlarida islom olamining mashhur mutasavvuflariga murojaat qiladi. Abduvali Qutbiddin ham xuddi Alisher Navoiy kabi Naqshbandiylik tariqatini o‘zgacha e’tirof etadi. Uning “Bahouddin Naqshbandga arz” nomli she‘rida bu yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shoir o‘zini ahli hollardan bo‘lishini istaydi, lekin nafsu havo to‘rt tomondan o‘rab bunga qarshilik qilayotganidan Hazrat Naqshbandga shikoyat qilib shunday deydi:

Kibrim ko‘p. Ajuzday soyamga sherik,
Nafsim qafas solgan, to‘plagan cherik,
Qandog‘ kasofatdur bo‘g‘zimda ko‘pik,
U yog‘imda xo‘tik, bu yog‘imda xo‘tik.
Xo‘jamu hazratim balogardonim,
Balodan iborat bo‘ldi jahonim. [A.Qutbiddin, 2011:133]

Shoir tariqat yo‘lidan borishni istaydi, ruh istaydi, ammo nafsi vujud bunga qarshi. Lirik qahramon moddiy dunyoni ofat-u balo deb hisoblaydi. Bu balodan qutulish uchun balogardon Naqshband kabi bir pirga muhtoj ekanligiga ishora qiladi.
Qushlar tasviri

Shoir ijodida qushlar obrazi ham ko‘p uchraydi. Qushlar ramziy- majoziy mano anglatadi. Uning she‘rlarida qaqnus, hudhud, laylak, musicha, bedana, chumchuq, haqqush, to‘rg‘ay, bulbul, semurg‘, qaldirg‘och, qumri kabi qushlar nomini ko‘rish mumkin. Afsonaviy qushlar- Qaqnus va Semurg‘ shoir ijodida ishq otashi, muhabbat o‘ti ma’nolarini ifodalab kelgan. Shoir qushlar obrazida an‘anaviylikka ergashibgina qolmay, o‘ziga xos novatorlik yarata olgan hamdir. “Men shoir emasman, men bir firibgar” nomli she‘rida musichaning Yashinqushga aylangani tasviri beriladi. Shoir Yashinqush o‘z otashi bilan nafaqat o‘zini, balki atrofdagilarni ham kuydirib kulga aylantirishi mumkinligi, kun kelib o‘zini firibgar deb hisoblovchi shoirga haqiqatlarni kuylovchi chiltor olib kelishini uqtirmoqchi bo‘ladi. O‘shanda u haqiqiy shoir bo‘ladi. Hozircha u o‘zini so‘z o‘yinlari va qochirimlardan mohirona foydalanib, insonlarni chalg‘itishga harakat qilayotgan firibgar deb hisoblaydi. Shoir she‘rlarida qushlar obrazi ko‘pincha tana ichida makon topgan ruhga qiyoslanadi. Buni “Assalom, ey ahli qush” nomli she‘ri tahlilida ham ko‘rish mumkin. She‘rda vujud qafasiga qamalgan ruhning ozodlikka o‘z makoniga intilishi g‘oyasi ifodalangan. Tasavvufda jon-ruh umumiy tushuncha bo‘lib, vujud uning vaqtinchalik oshyoni, u doim o‘z asliyatiga qarab intiladi. Shoir ahli qush deganda tasavvuf ahlini nazarda tutmoqda. Ya‘nikim bu dunyoda moddiyatdan qutulib, ruhiy ozodlikka erishgan, Haqni topganlar ahli.

Assalom ey ahli qush,
Boshim hayol egnim tush.
Ko'krak qafasim sarob,
Olar nafasim azob.[A.Qutbiddin, 2011:163]
Aruzdan foydalanish.

Zamonaviy she'riyatda ko'pgina shoirlar aruz vazniga murojaat qilishgan. Albatta bu she'rlar mumtoz aruz qoidalari to'liq javob berolmaydi, lekin an'anaviylik asosida bugungi adabiy jarayonda shakl va mazmun jihatidan aruzga ergashish kuzatilmoqda. Abduvali Qutbiddin ijodida ham mumtoz aruz vazniga xos shakllarni uchratamiz. Uning "Erkin aruz" turkum she'rlari alohida ahamiyatga ega. Shoir ruhiyati shu qadar isyonkorki, uning so'zlarga ko'chayotgan isyoni mavjud aruz qoliplariga sig'ishi qiyin. Shuning uchun shoir asosan erkin vaznda irod qiladi. Erkin aruz turkumi ham shu sababdan paydo bo'lgandir balki. Bu turkumdagi she'rlar tahlilida shakl yangilanishlarini uchratamiz.

Umuman olganda, shaxsga sig'inish davrida adabiyotdan siqib chiqarilgan an'anaviy obrazlar bugungi adabiy jarayonda o'z o'rnini topib bormoqda. Mustaqillik davri adabiyotida an'anaviylik yetakchi tamoyilga aylanmoqda. Buni shoir Abduvali Qutbiddin ijodi misolida tahlil qilib ko'rdik. Shoir ijodida Alisher Navoiyga xos ohanglar o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Buni quyidagicha tasniflash mumkin:

Birinchidan, til va uslubga e'tibor – Qutbiddinning she'riyati uchun Navoiy asarlari ma'naviy ozuqa bo'lib xizmat qildi. Buni ramziy-majoziy obrazlar tasvirida, asar badiiyatida kuzatish mumkin. Uning she'rlari sodda, lekin ma'noli ifodalar bilan boyitilgan.

Ikkinchidan, tasavvufiy ohanglar – Navoiy singari Abduvali Qutbiddin ham tasavvufiy g'oyalarni o'z she'rlarida aks ettirgan. Uning asarlarida ishq, ma'rifat va ruhiy poklik mavzusi ko'p uchraydi.

Uchinchidan, ma'naviy va axloqiy g'oyalar – Uning she'rlarida Navoiy asarlaridagi kabi axloqiy poklik, ilm va donishmandlikni ulug'lash, insoniy fazilatlarini tarannum etish muhim o'rin tutadi.

To'rtinchidan, aruz vazniga munosabat – Abduvali Qutbiddin ham mumtoz she'riyatning an'anaviy aruz tizimiga murojaat qilgan. She'rlarida bu an'anaviy ohanglar yaqqol seziladi.

Beshinchidan, muhabbat va ishq falsafasi – Navoiy asarlarida bo'lgani kabi, Qutbiddinning she'riyatida ham ishq faqatgina dunyoviy tuyg'u emas, balki ilohiy ishq timsoli sifatida tasvirlanadi.

Xulosa qilib auyganda, shoir she'rlari bir qaraganda biz tushunadigan mantiqqa bo'ysunmaydi, o'z mantig'iga ega. Har qanday kitobxon ham bu she'rlarni bir o'qishda anglab ololmaydi. Har bandda goho har satr va jumlada to'xtashga majbur bo'ladi. O'ylashga majbur bo'ladi. Ma'naviyatini titkilay boshlaydi. Bu she'rlarni anglashga kimdir qodir bo'ladi, kimdir ojiz qoladi. Bir jihat muhimki, Abduvali Qutbiddin zamonaviy she'riyatda o'ziga xos yo'li va so'ziga ega shoirdir va uni shoir qilgan dard, u kuylagan g'oyalar, u istagan orzular bugunniki emas... boshi azaliyatga boruvchi ruhning isyoni, ruhoniyyat olamining chizgilaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduvali Qutbiddin. Bor.-Toshkent.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2011.-320 b.
3. Alisher Navoiy. Navodir ush- shabob.// Toʻla asarlar toʻplami. Toʻrtinchi jild. Toshkent, 2011.
4. Badiiy adabiyot va tasavvuf timsollari.-Toshkent, 2010, 198-b.
5. Istiqlol davri oʻzbek navoiyshunosligi: 30 jildlik / Alisher Navoiy; Muslihiddin Muhiddinov: Koʻngil hayratlari; nashrga tayyorlovchilar O. Davlatov, D. Yusupova; Alisher Navoiy nomidagi xalqaro jamoat fondi. – T.: Tamaddun, 9-jild. 2022.-304 b.
6. Najmiddin Komilov. Tasavvuf.-Toshkent.: “Movaraunnahr”, 2019.-447-b.
7. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tasavvuf haqida tasavvur.-Toshkent.: “Hilol-Nashr”, 2021.- 296 b.

Xalilova Nigora,

Samarqand davlat universiteti magistranti

ALISHER NAVOIYNING “XAZOYIN UL-MAONIY” KULLIYOTIDAGI GʻAZALLARDA BEGONA BAYTLAR POETIKASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy “Xazoyin ul-maoniy” devonidagi gʻazallar tahlili asosida begona bayt hodisasi poetik struktura va gʻazal kompozitsiyasidagi funksional roli nuqtai nazaridan chuqur tahlil etilgan. Maqola zamonaviy poetik analiz metodlariga tayanib, tekstologik yondashuv hamda intertekstual qarashlar asosida yozilgan. Begona baytlarning gʻazal mazmuniga kirib borish, uni toʻldirish yoki unga qarama-qarshi badiiy ohang baxsh etishi singari holatlar tahliliy misollar orqali ochib berilgan.

Tadqiqotda Navoiy gʻazallaridagi begona baytlar Mahmud Qoshgʻariy, Hofiz, Saʼdiy Sheroziy singari mumtoz adiblarning gʻazal uslublari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada begona baytlar orqali shoirning estetik qarashlari, falsafiy-didaktik gʻoyalari va individual poetik dunyoqarashi aks ettirilgani isbotlanadi. Xususan, begona baytlar yordamida gʻazal ichidagi ichki dialoglar, stilistik kontrastlar va semantik ogʻishlar namoyon boʻlishi tahlil markazida turadi.

Mazkur maqola oʻzbek klassik poeziyasi poetik strukturasini zamonaviy adabiyotshunoslik yondashuvlari bilan oʻrganishga bagʻishlangan boʻlib, Navoiy asarlarining ichki qatlamlarini anglashda yangicha nazariy asos yaratadi.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, Xazoyin ul-maoniy, gʻazal, begona bayt, poetika, intertekstual tahlil, adabiy qiyoslash, badiiy yaxlitlik.

KIRISH

Alisher Navoiy nafaqat o‘zbek, balki butun turkiy adabiyot tarixida eng yuksak cho‘qqiga ko‘tarilgan siymolardan biridir. Uning boy va sarmazmun ijodi turkiy tildagi adabiy an‘analarni yuksak badiiy darajaga olib chiqqan. Ayniqsa, “Xazoyin ul-maoniy” nomli kulliyoti Navoiy poetikasining eng yetuk namunasi bo‘lib, unda jamlangan g‘azallar nafaqat mavzular xilma-xilligi, balki poetik qurilish, badiiy tafakkurning chuqurligi va ruhiy kechinmalarni ifodalash borasida ham o‘z davrining eng ilg‘or yutuqlarini mujassam etgan. “Xazoyin ul-maoniy” to‘rt devondan iborat bo‘lib, ular orasida g‘azal eng ko‘p ishlatilgan va eng ko‘p ijodiy imkoniyatlarga ega janr sifatida ajralib turadi (Abdullaev, 1999).

G‘azal – mumtoz adabiyotimizda eng nozik tuyg‘u va kechinmalar ifodasini o‘zida mujassam etgan she’riy shakldir. Dastlab fors-tojik adabiyotida shakllanib, turkiy she’riyatga o‘ziga xos tarzda kirib kelgan bu janr vaqt o‘tishi bilan faqat muhabbat kechinmalari emas, balki falsafiy, ijtimoiy, axloqiy va orifona mazmunlar bilan ham boyib borgan. Navoiygacha bo‘lgan davrda turkiy g‘azal taraqqiyotida Sayfi Saroyi, Gadoiy, Atoiy va Lutfi kabi ijodkorlar muhim o‘rin tutgan bo‘lsa-da, aynan Navoiy bu janrni san‘at darajasiga olib chiqqan, uni shakl va mazmun jihatdan yangi bosqichga ko‘targan shoir sifatida e’tirof etiladi.

G‘azal o‘zining qat’iy struktura – matla, radif, qofiya, bayt va maqta kabi tarkibiy qismlari bilan ajralib turadi. G‘azalning o‘ziga xos badiiy qurilishi uni boshqa janrlardan farqlaydi. Shu bilan birga, g‘azalda mavjud bo‘lgan “begona bayt” tushunchasi – bu janrning o‘ziga xos estetik hodisasi hisoblanadi. Begona bayt, odatda, maqta baytidan oldin joylashadi va ko‘p hollarda g‘azalning umumiy mavzusidan chetlashgan, lirik chekinish bo‘lgan fikrlarni o‘z ichiga oladi. Bu bayt orqali shoir lirik qahramon holatini yangi burchakdan yoritadi, ba’zida esa shaxsiy iztirob, nasihat yoki istehzo aralash his-tuyg‘ularini ifodalaydi. Mashhur adib Abdulla Oripov ta’kidlaganidek, “Shoir kimni maqtagisi kelsa – maqtagan, kimni yomon ko‘rsa – undan alam olgan, umumiy yo‘nalishga bog‘lanmagan gapni shu yerda aytib olgan” (Oripov, 2002).

Begona bayt – bu shunchaki mavzudan chekinish emas, balki g‘azalning poetik tuzilmasida muhim estetik vazifani bajaruvchi badiiy unsurdir. Alisher Navoiy ushbu tushunchani “shohbayt” atamasi bilan ifodalagan. Aynan “Xazoyin ul-maoniy”ning debochasida bu atama bir necha marotaba ishlatilganini ko‘rish mumkin. Bunda u “shohbayt”ni g‘azalning ziynati, yuksak badiiy topqirlik namunasi sifatida talqin etadi. Shoir o‘zining “Badoye’ ul-bidoya” devoni debochasida ham har bir g‘azalda bir bayt nasihat, ma’rifat yoki chuqur badiiy fikr bo‘lishini ta’kidlagan. Bu fikrlar bevosita begona baytga – ya’ni g‘azalning eng mohiyatli qismiga qaratilganini anglash qiyin emas (Navoi, 1991).

Mazkur poetik unurning dolzarbligi shundaki, bugungi kunga qadar begona bayt tushunchasi ko‘proq adabiy-tarixiy izohlar orqali baholangan bo‘lsa-da, uning aniq poetik funksiyalari, estetik ahamiyati yetarlicha o‘rganilmagan. Bu jihat mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi va dolzarbligini belgilaydi. Ya’ni, Alisher Navoiy g‘azallarida begona baytlar qanday badiiy vosita sifatida ishlatilgani, ular orqali qanday lirik, falsafiy, ijtimoiy yoki shaxsiy g‘oyalar ifoda etilgani tahlil qilinadi. Begona baytga berilgan turli talqinlar – A. Hayitmetovning “lirik

chekinish”, Y. Is’hoqovning “qistirma bayt”, N. Komilovning “gardish” va “bozgasht” kabi atamalaridan tortib, Navoiyning o‘z ifodasi – “shohbayt”gacha bo‘lgan qarashlar tadqiqot manzurasida chuqur tahlil qilinadi.

Demak, ushbu maqola Alisher Navoiy g‘azallarida begona baytlar fenomenining poetik xususiyatlarini yoritish, ularning g‘azaldagi estetik va mazmuniy vazifasini ochib berish hamda bu jarayonda Navoiy ijodining noyob badiiy tafakkurini yana bir bor namoyon qilishni maqsad qiladi.

Alisher Navoiy ijodi, xususan, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi g‘azallar tahlili shuni ko‘rsatadiki, shoir g‘azal janrini nafaqat badiiy shakl, balki falsafiy-tasavvufiy mazmun bilan boyitgan. U g‘azal tuzilmasiga o‘zgacha poetik element – **begona bayt** (yoki **shohbayt**) ni kiritar ekan, bu bayt orqali g‘azalning umumiy yo‘nalishidan lirik chekinish qilib, kengroq ma’no, chuqur fikr, ijtimoiy yoki orifona mazmunni joylashtirgan.

Tadqiqot davomida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. **Begona bayt** – Navoiy g‘azal poetikasining muhim unsuri bo‘lib, u shoir tomonidan maxsus tanlangan pozitsiyada – ko‘pincha maqtadan oldin joylashtirilgan. Bu bayt orqali shoir g‘azal umumiy mavzusidan chekinib, o‘zining falsafiy, ijtimoiy yoki diniy qarashlarini ifoda etadi.

2. **Lirik chekinish** – begona baytning asosiy vazifasi bo‘lib, u g‘azal tarkibida alohida mazmun yuklangan, mustaqil poetik fikr sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy bu uslubni o‘zbek adabiyotiga joriy qilgan va “shohbayt” atamasi bilan mustahkamlagan.

3. Navoiy g‘azallarida begona baytlar ko‘p hollarda ikki ma’noli bo‘lib, ularning zohiriy va botiniy ma’nolari mavjud. Bu esa ularni chuqur badiiy-falsafiy talqinga loyiq qiladi va shoirning orifona dunyoqarashini ifodalaydi.

4. Begona baytlar g‘azalning mavzu mundarijasiga har doim ham bog‘liq bo‘lmaydi. Bitta g‘azalda ishqiy kayfiyat hukmron bo‘lsa-da, begona baytda orifona, ijtimoiy, hatto axloqiy mazmun ifodalangan bo‘lishi mumkin. Bu holat Navoiyning ijodiy tafakkuri kengligini ko‘rsatadi.

5. Tadqiqotda tahlil qilingan begona baytlar badiiy san’at vositalariga boy bo‘lib, ularda tanosub, takrir, tajohuli orifona, mubolag‘a, talmeh kabi poetik uslublardan mahorat bilan foydalanilgan.

6. Begona baytni yaratish yuqori darajadagi badiiy mahorat va falsafiy tafakkurni talab etadi. Bu sababli, bunday baytlar nafaqat g‘azalning estetik qimmatini oshiradi, balki uni ma’naviy jihatdan ham boyitadi.

7. Shoidan keyingi adabiyotshunoslar tomonidan begona bayt turlicha nomlar bilan yuritilgan: “lirik chekinish” (A. Hayitmetov), “qistirma bayt” (Yo. Is’hoqov), “gardish” yoki “bozgasht” (N. Komilov), biroq ularning barchasi mohiyatan bir g‘oyaga – g‘azal mazmunining eng yuksak fikrini izhor etuvchi bayt sifatida talqin etilgan.

Alisher Navoiy ijodida begona baytlar g‘azal poetikasining estetik va falsafiy qirralarini chuqurlashtiradi. Ular g‘azalning tarkibiy bo‘lagi sifatida emas, balki mustaqil poetik mazmunni ifodalovchi yadro sifatida maydonga chiqadi. Begona bayt orqali shoir o‘z davrining ijtimoiy muammolariga, ilohiy ishqqa yoki ruhiy

kechinmalarga murojaat etadi va shu orqali o'zbek mumtoz she'riyati tarixida beqiyos iz qoldiradi.

O'zbek adabiyotiga begona bayt tushunchasini Alisher Navoiy kiritgan bo'lib, u begona baytni "shohbayt" atamasi bilan qo'llagan. Aynan "Xazoyin ul-maoniy" debochasida ham bu atamani bir necha bor keltirib o'tganini ko'rish mumkin. Yani: "Nazm shohbaytining zevaroyi", "Bu devonlar ul hazratning (Husayn Boyqaroning, takid bizniki N.H.) adilsiz tabidek benazir-u har shohbayti o'z humoyun zotidek olamgir bulg'ay" (17-bet). Shuningdek, begona bayt yozish ham shoirdan yuksak iste'dodni talab qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak Navoiy davrigacha, Navoiydan keyin ham begona bayti mavjud g'azallar nihoyatda kam uchraydi. Buni Navoiyning o'zi "Badoye ul-bidoya" devoni debochasida quyidagicha yozadi:

"Devon topilg'aykim, anda ma'rifatomiz bir g'azal topilmag'ay va g'azal bo'lg'aykim, anda mav'izatangiz bir bayt bo'lmag'ay. Mundoq devon bitilsa, xud asru behuda zahmax va zoyi' mashaqqat tortilg'on bo'lgay".

Shoirning bu fikrlari begona bayt haqida ekanligi shubhasiz. Chunki "pardadarlik", "jilvagarlik", "nasihatsoz" bo'lishi haqidagi talablar aynan shu baytga tegishlidir.

Adabiyotshunoslikda begona baytga nisbatan turli atamalar qo'llanilgan: A.Hayitmetov – "lirik chekinish", Yo.Is'hoqov – "qistirma bayt", N.Komilov – "gardish" yoki "bozgasht" (qaytish) deb ataydi. Bu terminlar har xil yondashuvlarni ifodalasa-da, mazmun mohiyatida bitta – g'azalning asosiy mavzusidan ajralib turuvchi, biroq g'oyaviy jihatdan bog'langan muhim poetik birlikdir. A.Hayitmetovning begona baytni aynan "lirik chekinish" deb nomlaganining sababi g'azalning boshidan aytilayotgan fikrdan go'yo chalg'igandek, g'azal umummazmuniga go'yo bog'lanmagandek taassurot qoldirishi sabab bo'lgan bo'lsa, Yo.Is'hoqovning "qistirma bayt" deyishiga sabab esa shohbaytning ma'nosi anglanmasa, boshqa bir g'azaldagi bayt "qistirib o'tilgandek" tuyiladi. Begona bayt, qistirma bayt, lirik chekinish, bozgasht, gardish deb ataladimi yoki shohbaytmi, muhimi qanday nom bilan atalishi emas, balki, g'azalning ayni shu baytida mavzuning mag'zi berilishidadir.

Begona baytga Yoqubjon Is'hoqov ham o'zining "So'z san'ati so'zligi" kitobida o'z fikrlarini bildirib o'tgan: "Shohbayt – baytlardan tashkil topgan sherdagi eng yaxshi, sara bayt. Shohbayt qasida yoki g'azalda o'zining salmoqli ma'nosi, jozibali, yorqin uslubi bilan boshqa barcha baytlardan ajralib turadi." Shohbayt shu o'rinda begona baytga to'g'ri kelishi ham, to'g'ri kelmasligi ham mumkin. Masalan Navoiyning:

*Kimki bir ko'ngli buzug'ning xotirin shod aylagay
Oncha borkim, Kaba vayron bo'lsa, obod aylagay*

Matla'si ham shohbayt hisoblanadi.

Begona baytlar hamma g'azalda ham bo'lavermaydi. Uni yozish ham o'ziga xos iste'dodni talab qiladi. Bir g'azalda begona bayt aytish uchun ijodkordan faylasuf, mutafakkir bo'lish talab qilinadi. Chunki bunday baytlarda kamida ikki xil ma'no yashiringan bo'ladi: birinchisi o'z ma'nosi ya'ni zohiriy ma'no bo'lsa, ikkinchisi esa botiniy ma'nosidir. Navoiyning:

*Nega ko'rguzdi sovug' o'hu sarig' ruxsor subh,
Gar nihoniy mehridin mendek emas bemor subh.*

deb boshlanuvchi g'azali orifona ruhda bitilgan bo'lib, uning shoh bayti quyidagicha:

*Soqiyo tutqil sabuhiy bodakim, bu dayrdin,
Biz ketib bu nav toli bo'lg'usi bisyor subh.*

Ya'ni: ey soqiy, tong mahali ichiluvchi may – sabuhiy bodadin quy, bu mayxona (dunyo) dan biz ketsak ham, sabuhning bu qismati ko'p takrorlanaveradi. Yani, qayta-qayta tong otaveradi.

Bu baytning zohiriy manosi edi. Orifona mazmunini tushunish va anglash uchun, avvalo, soqiy so'zining ma'nosini tushunib olishimiz darkor. So'fiylar soqiyini shunday izohlaydilar: "Fayz manbaikim, vujud zarrotini borliqning bodasidin sarhush qilgandir". Badiiy matnda soqiy bir necha ma'noda kelishi mumkin: Ilohiyot nuri va yoxud Ilohning o'zi; Muhammad paygambar(s.a.v.); piri murshid (komil inson); go'zal mashuqa.

Ushbu baytda esa oshiq ilohiyot nuriga murojaat qilar ekan, undan sabuhiy boda so'raydi, zero, uning qalbidagi zulmatlarni soqiy uzatgan sabuhiy bodagina tozalay olishi va oqibatda oshiq ko'nglining yorishishi, farah topishi, uning bu dayrdin voz kechib keta olishini osonlashtirish mumkin. Tong esa u ketgandan keyin xam hali ko'p bor o'zini namoyon etaveradi.

Bu begona baytdagi soqiy, boda, dayr va sabuhiy, subh so'zlari tanosub badiiy san'atini hosil qilgan.

Navoiyning:

*Bo'lsa ikimizning yuzi aksi suda paydo,
Ul su ne taraf borsa, ochilg'ay guli ra'no*

g'azali oshiqona ruhda bitilgan. G'azalning to'rtinchi baytida Farhod va Majnun nomlari tilga olinib, talmeh sanatini hosil qilgan. G'azalning begona bayti esa quyidagicha:

*Davron sanga zulm etsa, qadahlar to'la may ich,
Qon yutsang ayog'lar to'la davrong'a ne parvo?*

Ya'ni: davron(zamona) senga zulm aylasa qadahlarni to'ldirib may ich, agar sen qadax-qadax may ichsang ham, qon ichsang ham zamona ahliga ne parvo?

Bu baytning zohiriy manosi. Uning botiniy manosini anglash uchun davron, qadax, may, ayog' istelohlarining tasavvufiy manosini tushunib olish zarur.

Davron - zamona, davr, falak, asr. Dunyo manosida ham keladi. Dunyo esa so'fiylar nazdida nafsoniy xuruj, shaytoniy istaklar jamlangan voqelik demakdir.

Qadah - kosa, piyola; may kosasi; may. Uning tasavvufiy ma'nosi esa ko'ngildir. May - sharob, boda. Uning tasavvufiy ma'nosi ilohiy ishq. Ayog' - qadax, jom, may ma'nosida .

Ya'ni: sen ilohiy ishq yo'lida may yutsang ham, qon yutsang ham zamona ahliga hech qanday ahamiyati yo'q, demoqchi bo'ladi shoir. Baytdagi "davron" so'zi ikki marta takrorlanib takrir badiiy sanatini, "qadah", "may", "ayog'"; "ich", "yutsang" so'zlari tanosub badiiy sanatini hosil qilgan. Baytdagi qon yutsang

birikmasi bilan mubolag'a badiiy sanatanidan mohirona foydalanganligini ko'rishimiz mumkin.

Alisher Navoiy o'zining "Xazoyin ul-maoniy" devoni orqali o'zbek adabiyotiga "begona bayt" tushunchasini olib kirgan va uni "shohbayt" termini orqali ifodalagan. Shoir bu baytlarni g'azalning mazmuniy yo'nalishidan lirik chekinish, lekin badiiy va g'oyaviy jihatdan bog'liq bo'lgan baytlar sifatida keltiradi. Ayniqsa, Navoiy begona baytni yozish uchun yuksak iste'dod, falsafiy tafakkur va sof ilohiy muhabbat tuyg'ularini talab etadi. Bunday baytlar nafaqat g'azalga badiiy jilo baxsh etadi, balki uning ma'naviy-estetik darajasini oshiradi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, begona baytlar Navoiy ijodining badiiy-falsafiy kuchini, shoirning ichki dunyosi va ijodiy salohiyatini ifodalovchi eng muhim poetik vositalardan biridir. Ular orqali Navoiy g'azallarining mazmun doirasi yanada kengayadi, chuqur ma'no qatlamlari ochiladi va o'zbek mumtoz she'riyatiga xos nozik estetik did, murakkab tafakkur yondashuvi namoyon bo'ladi. Bu baytlar shoirning faqatgina adib emas, balki mutafakkir, orif, va murshid sifatidagi qiyofasini ham ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yo.Is'hoqov. So'z sanati so'zligi. T. "O'zbekiston" 2014-y
2. D.Yusupova. o'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri) T. "Tamaddun" 2016-y
3. Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. TAT, 10 jildlik, 1- jild. -Toshken: FAN, 1987.-B. 10. Alisher Navoiy ijodiy va ma'naviy merosining olamshumul ahamiyati (xalqaro ilmiy nazariy anjuman materiallari). – T.: O'zbekiston, 2011.
4. Alisher Navoiy g'azallari. Sharh va izohlar. T.: Bayoz, 2015
5. Alisher Navoiy.Badoye ul-bidoya. MAT, 20 jildlik, 1- jild. - Toshken: FAN, 1987.
6. Qarang. Navoiy g'azallari. 1-kitob. - T.: G'.G'ulom nashriyoti. Bertels Ye.E So'fizm i so'fiyskaya literatura. Moskva.: Nauka,1965.-S.259.
7. Navoiy g'azallari (nasriy bayon,sharh va izohlar)1-kitob. To'ldirilgan va tuzatilgan 2-nashr. -T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot, 2015.
8. Alisher Navoiy asarlari tilining izoxli lug'ati 1-jild.-T.: Fan, 1983.
9. Alisher Navoiy asarlari tilining izoxli lug'ati 2-jild.-T.: Fan, 1983.
10. Alisher Navoiy asarlari tilining izoxli lug'ati 3-jild.-T.: Fan, 1983.
11. Alisher Navoiy asarlari tilining izoxli lug'ati 4-jild.-T.: Fan,1983.
12. N.Komilov. Tasavvuf. Birinchi kitob-Toshkent:Yozuvchi, 1996-y13. Abdug'afurov A. "Xazoyin ul-maoniy" jumboqlari // O'zbek tili va adabiyoti. – T.: Fan, 1995. - № 1.

Yangiboyev Shavkat,

Xalqaro innovatsion universitet mustaqil tadqiqotchisi

ALISHER NAVOIYNING TAHRIR ISHLARI (kichik lirik she'rlari misolida)

Abstrakt: This article discusses Alisher Navoi's contributions to the field of editing. It is known that the poet later made certain corrections and revisions to some of his early lyrical poems. Such modifications help to explore the poet's creative evolution and the stages of development of his literary-aesthetic and philosophical thinking.

Keywords: examples of early creativity, editing, editor, correction, modification, option, stylistic options, abstraction, accuracy.

Alisher Navoiy o'z asarlari ustida o'zi tahrir ishlarini, bugungi til bilan aytganda, muharrirlik ishlarini amalga oshirgani fanga ma'lum. Shunday ishlarining eng yirigi va jiddiysi sifatida "Majolis un-nafois" tazkirasi tahririni ko'rsatish mumkin. Ma'lumki, "Majolis un-nafois" dastlab 1491-1492-yillar oralig'ida yozilgan, keyinchalik muallifning tuzatish va to'ldirishlari bilan 1498-yilda qaytadan tartiblangan [G'anieva, 2022: 253-263].

Atoqli navoiyshunos olim Yoqubjon Is'hoqov hozirda Sankt-Piterburgdagi Saltikov-Shchedrin nomidagi Davlat xalq kutubxonasida saqlanayotgan Alisher Navoiyning ilk devoni (inventar raqami № 564) qo'lyozmasi bilan shoirning keyingi devonlarini o'zaro solishtirib, tahrirlangan o'nlab o'rinlarni aniqlagan. Shoirning o'zi tomonidan keyingi devonlarga kiritilgan tuzatish – o'zgartirishlarni variantlar deb ataydi va ularni quyidagi guruhlariga ajratadi [Is'hoqov, 1965: 120-136].

1. **Stilistik variantlar.** Bunda bir xil grammatik formalarning boshqa grammatik formalar bilan almashtirilgani nazarda tutilgan. Alisher Navoiyning stilistik tahririni yanada aniqroq tushunish uchun olim keltirgan quyidagi misolga e'tibor qaratamiz. Ilk devonda:

Ul ko'zumga chun etib, taskin topar giryonlig'i,
Ko'zdin olg'ach, yona ashkimni ravona aylaram.

Ushbu bayt keyinchalik "Badoyi' ul-bidoya" [Navoiy, 1987: 383] va "Favoyid ul-kibar" [Navoiy, 1990: 301] devonlariga

Ul ko'zumga chun etib, taskin topib giryonlig'i,
Ko'zdin olg'ach, yona ashkimni ravona aylaram

tarzida tahrirlangan holatda kiritilgan. "Topar" va tahrirlangan "topib" so'zlariga ioklangan ma'no, iozaki qaraganda, albatta, bir-biridan keskin farq qilmaydi. Lekin, olimning qayd etishicha, "dastlabki variantda ikkala misrada ham grammatik, ham ma'no jihatidan mustaqillik mavjud. So'nggi variantda esa, birinchi misra keyingi misraga grammatik jihatdan bo'ysunadi, ergashadi. Natijada fikrning, harakatning zichligi, davomiyligi ta'minlanadi. Shuning oqibatida bu baytda avvalgi baytda ifodalangan harakat, mazmun dinamik ravishda davom ettiriladi".

2. **Navoiyning badiiy tasvirda, fikrni ifodalashda reallikka intilishi bilan bog'liq variantlar.** Bu xildagi tahrirlar shoirning ilk lirikasiga xos tasvirdagi ayrim mavhumliklarni keyinchalik aniq, real hayotiy tasvirlar bilan almashtirishida ko'rinadi. Yoqubjon Is'hoqov bir nechta misol keltirgan. Jumladan

Markabining na'lidin har dam choqilg'on o't emas,
Kim ko'ngul otlig' zaifu xoru zorimdur mening.

Olimning tushuntirishicha, "so'nggi misrada "ko'ngul"ga nisbatan epitet sifatida "zaifu xoru zor" ishlatilgan. Vaholanki, "xoru zor" juda ko'p predmetlarga nisbatan qo'llanilib kelingan shablon epitetdir. Buni avtor "guluzorim, shahsuvorim, xoksorim, intizorim, abri bahorim, orim" kabilarga qofiy qilish uchun qo'llagan. Bu esa tasvirning xira va siyqaroq chiqishiga sabab bo'lgan, harakat esa statik bo'lib qolgan. Keyinchalik avtor buni payqaydi va mazkur iborani sifatlanmish predmetning xususiyatiga nihoyatda mos tushadigan original epitet bilan almashtiradi. Natijada badiiy tasvirda siyqalik va mavhumlikdan qutilib reallikka erishadi. SHE'ning asosida yotgan harakat – mazmun dinamik tus oladi:

Markabining na'lidin har dam choqilg'on o't emas,
Kim ko'ngul otlig' zaifi beqarorimdur mening".

Mazkur tuzatilgan baytli g'azal keyinchalik "Badoyi' ul-bidoya" [Navoiy, 1987: 295] va "G'aroyib us-sig'ar" [Navoiy, 1988: 280] devonlariga kiritilgan.

3. Obraz (fikir)ni konkretlashtirishga qaratilgan variantlar. Shoir yoshlik lirikasiga xos ayrim obrazlar haqidagi ba'zi bir fikrlarini keyinchalik tahrirlashga ehtiyoj sezgan. Bu holat Alisher Navoiy tomonidan "Xamsa" dostonlariga kiritilgan o'zgartirishlarga o'xshaydi. Yoqubjon Is'hoqov shoirning ilk lirikasiga xos quyidagi baytga e'tiborimizni qaratadi va "bu she'r Navoiy Abulqosim Bobur xizmatiga kirgan davrlarda yozilgan bo'lsa kerak" deb taxmin qiladi:

Ey Navoiy, Ka'bayi maqsud vaslin istasang,
Shoh qasrining mudom ayvoni oliy shonin o'p.

"Yosh Alisherning shoh saroyiga bo'lgan umid va ishonchini ifoda qilgan" (ta'kid – Y.Is'hoqovniki) mazkur baytdagi shoh obrazi mavhum (kim ekani aniq emas). Natijada unda "shoh qasrining oliynishon ayvonini o'p" degan mazmun ifodalangan. Bu shoh Alisher Navoiyning o'zi butun umr orzu qilgan va asarlarda ta'rif-u tavsif etgan adolatli shoh (masalan, No'shiravoni odil singari) ham, zulm-zo'ravonlikni o'ziga odat qilib olgan (masalan, Hajjoj kabi) shoh ham bo'lishi mumkin. Ma'lum vaqtdan keyin bu mavhumlikni tahrirlash lozim ekanini anglagan shoir baytni quyidagicha o'zgartiradi:

Ey Navoiy, Ka'bayi maqsud vaslin istasang,
Shohi G'oziy qasrining ayvoni oliy shonin o'p.

Ko'rinadiki, tahrirdan keyin baytdan ko'zlangan maqsad reallashgan. Ya'ni "Shoh G'oziy qasrining oliynishon ayvonini o'p" degan mazmun anglashiladi va bu shoir o'z idealidagi shohni Husayn Boyqaroda ko'rmoqchi bo'lganini anglatadi.

Ma'lumot uchun: ushbu tahrirlangan g'azal "Badoyi' ul-bidoya" [Navoiy, 1987: 87] va "G'aroyib us-sig'ar" [Navoiy, 1988: 74] devonlariga kiritilgan.

4. Voqelik haqidagi fikrlarni falsafiy umumlashmalar darajasiga ko'tarish va falsafiy xulosalarga siyosiy ruh berishga intilishga qaratilgan variantlar. "Bu tipdagi variantlar avtorning o'z ijodining turli etaplarida o'z davri voqealariga nisbatan turlicha munosabatini ko'rsatuvchi muhim faktorlardir", deb yozadi Y.Is'hoqov.

“Badoyi’ ul-bidoya” [Navoiy, 1987: 648] devoniga va “G‘aroyib us-sig‘ar” [Navoiy, 1988: 555] devoniga kiritilgan

G‘urbatda g‘arib shodmon bo‘lmas emish,

El anga shafiqu mehribon bo‘lmas emish.

Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,

Bulbulg‘a tikandek oshyon bo‘lmas emish

ruboiysi, Y.Is‘hoqovning guvohlik berishicha, shoirning ilk devonida

G‘urbatda g‘arib shodmon bo‘lmas emish,

El anga rafiqu mehribon bo‘lmas emish.

Oltun qadah ichra gar qizil gul butsa,

Bulbulg‘a tikandek oshyon bo‘lmas emish

tarzida berilgan.

Ko‘rinadiki, ruboiyning keyingi matniga ikkita o‘zgartirish kiritilgan. Bu o‘zgartirishlar shoirning bevosita shaxsiy hayoti bilan bog‘liq ekanini olim aniq misollar bilan dalillaydi [Ishoqov, 1965: 133-134].

Alisher Navoiyning shu va shu singari boshqa o‘zgartirish va tuzatish ishlarini ilk bor tadqiq qilgan olim (Y.Is‘hoqov) shoir ijodiy tafakkurining tadrijiy takomili haqida bir nechta xulosaga keladi. Jumladan, Alisher Navoiy yoshlik davriga xos

1) o‘z uslubidagi ba’zi mavhum va chalkashliklardan qutula borgan;

2) badiiy tasvirda, poetik obraz va detallarda tobora konkretlikka intilgan;

3) o‘z tezislarni konkretlashtirishga intiladi;

4) o‘z xulosalarini ixcham va qat’iy hukm sifatida bayon qilishga harakat qiladi;

5) ilk she’rlarida bayon qilgan falsafiy fikrlarini keyingi davrlarda yanada chuqurlashtirgan, kengaytirgan, falsafiy ruhdagi tezislarga siyosiy tus berishga intilgan [Ishoqov, 1965: 135].

Biz ushbu xulosalarni to‘ldirgan holda yana shuni qo‘shimcha qilamizki, Alisher Navoiy (tilga olingan ilk devondan boshqa) har bir devonining tartiblanishi uchun shaxsan o‘zini mas’ul deb bilgan va qayd etilgan tahrir ishlari 1469-yildan oldin sodir bo‘lmagan, shuningdek, bu paytda shoirning o‘zi ham endi yosh yigit emas – kamida 30 yoshdan kam yoshda emas edi. Ya’ni endi shoirning o‘zi yoshlik va yigitlik g‘o‘rligi hamda shiddatkorlik davronidan o‘tgan, yoshlik va yigitlik bilan bog‘liq yo‘l qo‘yilgan ayrim xato-nuqsonlarni o‘zi bartaraf etish bosqichiga etib kelgan edi.

Ikkinchidan, “Badoyi’ ul-bidoya” (kitobat qilinishiga Navoiyning o‘zi bevosita ishtirok etgan birinchi devon) Husayn Boyqaroning maxsus topshirig‘i bilan jamlangan. Navoiy bu topshiriqni jiddiy qabul qilgan va aytish mumkin bo‘lsa, ortig‘i bilan ado etgan. Ishning borishini Husayn Boyqaroning o‘zi kuzatib borgan. Ehtimol, ayrim tuzatish va o‘zgartirishlarga tavsiyalar ham bergan. Chunki, “Majolis un-nafois”ning 8-majlisidagi ma’lumotlar Husayn Boyqaroning bunday iqtidorga ega bo‘lganidan dalolat beradi [Navoiy, 1997: 161-201].

Bu fikrlarni “Badoyi’ ul-bidoya”ga yozilgan maxsus “Debocha” ham tasdiqlaydi. Ya’ni “Debocha”ning Husayn Boyqaro haqida aytilgan sahifalaridan olingan mana bu fikrlar buning isbotidir: “Va gohi iboratim qusurin tag‘yir bermak

bila aybdin mubarro va gohi maoniyimdin futurin isloh qilmoq bila nuqsondin muarro qilur erdi. Ba'zi baytimdin biror nomunosib lafzni chiqorib, bir dasta subha ichra bir durri shahvor tortqondek biror lafz kiurur erdi va ba'zi g'azalimdin biror nohanjor baytqa xat urub, bir buzug' dasht ichra bir qasri zarnigor yasag'ondek, biror baytg'a daxl berur erdi" [Navoiy, 1987: 15].

Xullas, Alisher Navoiy o'zining ilk lirikasi – 20-25 yoshlar oralig'ida yaratgan kichik lirik janrlardagi asarlarini keyinchalik tanqidiy qayta ko'rib chiqqan va zarur deb bilgan joylariga tuzatish va o'zgartirishlar qilgan. Bu bilan shoir tahrir va muharrirlik ishlarida ham namuna bo'la olishini namoyon qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'аниева С. Бу асп шуароси била бу давр зурафоси отин сабт этилган... / Истиқлол даври навоийшунослиги / 30 жилдлик, 1-жилд. –Тошкент: 2022. – 348 б.
2. Ишоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. –Тошкент: Фан, 1965. – 140 б.
3. Навоий, Алишер. Бадойи' ул-бидоя. // Йигирма томлик, биринчи том. – Тошкент: Фан, 1987. –689 б.
4. Навоий, Алишер. Фавойид ул-кибар. // Йигирма томлик, олтинчи том. – Тошкент: Фан, 1990. –555 б.
5. Навоий, Алишер. G'аройиб ус-сиг'ар. // Йигирма томлик, учинчи том. – Тошкент: Фан, 1988. –575 б.
6. Навоий, Алишер. Мажолис ун-нафоис. // Йигирма томлик, олтинчи том. – Тошкент: Фан, 1997. –300 б.

Xaydarova Dilorom,
Namangan davlat universiteti
ilmiy tadqiqotchisi

ISMOIL GASPRINSKIYNING ALISHER NAVOIY IJODIGA MUNOSABATI

Annotatsiya: XIX asrning so'ngi choragida shakllana boshlagan jadidchilik qisqa muddatda Chor Rossiyasi qo'l ostida qolgan turk xalqlarining istiqloлга eltuvchi harakatga aylanib ulgurdi. Ayni shu davrda milliy adabiyot yangi bosqichga ko'tarildi va tarixga jadid adabiyoti nomi bilan kirdi. Jadidchilik harakatining asoschi Ismoil Gasprinskiy umumturkiy adabiy til haqida yozar ekan Alisher Navoiy ijodiga juda katta ahamiyat qaratadi. Mutafakkirning asarlarini chop qiladi va "Tarjimon" gazetasi o'quvchilariga hadya qiladi. Ushbu maqolada Gasprinskiyning Alisher Navoiy ijodi va shaxsiya bo'lgan munosabati birlamchi manbalar asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, Ismoil Gasprinskiy, Alisher Navoiy, adabiyot, adabiy til.

Abstract. Jadidism, which began to take shape in the last quarter of the 19th century, quickly turned into a movement leading to the independence of the Turkic

peoples under Tsarist Russia. During this period, national literature reached a new level and entered history under the name of Jadid literature. Ismail Gasprinsky, the founder of the Jadidism movement, while writing about the pan-Turkic literary language, attached great importance to the work of Alisher Navoi. He published the thinker's works and presented them to the readers of the newspaper "Tarjimon". This article analyzes Gasprinsky's attitude to Alisher Navoi's work and personality based on primary sources.

Keywords: Jadidism, Ismail Gasprinsky, Alisher Navoi, literature, literary language

Gasprinskiy o'zining ilmiy va publitsistik faoliyatida Alisher Navoiyni buyuk mutafakkir va shoir sifatida tilga olgan. U Navoiy she'riyatining go'zalligini va uning turkiy xalqlarga ta'sirini yuqori baholagan. O'zbekiston yangi tarixida XIX asrning so'nggi choragida maydonga kelgan va tarixga "jadidchilik", "milliy uyg'onish davri", adabiyot tarixiga esa "jadid adabiyoti", "milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" nomi bilan kirgan siyosiy-ijtimoiy va adabiy-madaniy harakatining asos nuqtalaridan biri, bu turkiy tilda so'zlashuvchi millatlar uchun yagona adabiy til yaratish bo'lgan edi. Ushbu g'oyaning asosiy targ'ibotchisi, yuqorida tilga olingan jadidchilik harakatining tamal toshini qo'ygan shaxslardan biri, qrimlik Ismoil Gasprinskiy edi. Ismoil Gasprinskiy (1851–1914) – turkiy xalqlar ma'rifati va uyg'onish harakatining yirik vakillaridan biri hisoblanadi. U o'z asarlari va faoliyati orqali turkiy xalqlarning birligi, ma'rifati va taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan. Ismoil Gasprinskiy turkiy xalqlarning yagona adabiy tilga ega bo'lishini orzu qilgan. U Navoiyga murojaat qilib, uning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ilgari surilgan fikrlarini davom ettirgan. Navoiy bu asarida turkiy tilning arab va fors tillaridan kam emasligini isbotlashga harakat qilgan. Gasprinskiy ham shu g'oyani ilgari surib, turkiy xalqlarni o'z ona tilida savodli bo'lishga chorlagan. Uning fikrlari va qarashlari Alisher Navoiy merosi bilan hamohang bo'lib, bu ikki siymoning g'oyalari o'zaro bog'liqdir. Ismoil Gasprinskiy yagona umumadabiy til yaratishga "Tarjimon" gazetasiga asos solgan 1883-yildan qattiq kurashdi va ma'lum natijalarga erishganligini o'sha davrda yaratilgan turli adabiy-badiiy manbalar ko'rsatib turibdi. Gasprinskiyning turkistonlik izdoshlari ham "Tarjimon" gazetasi "tili"da yozishga harakat qildilar va bu "til"da talaygina asarlar ham yaratdilar. Gasprinskiy umumadabiy turkiy tilni targ'ib qilar ekan, eng avvalida turkiy tilning asoschisi hisoblanmish Alisher Navoiy shaxsiyati va ijodiga juda katta qiziqish bilan qaradi. U Navoiyni "turk olamining eng buyuk bir shoiri, eng buyuk bir adibi" [1, Mir Alisher Navoiy. Mukolamatu-l-lug'atayn 2-b.] hisoblaydi. Shu bilan bir qatorda Turkistonda keng yoyilgan, Gasprinskiyning so'zlari bilan aytadigan bo'lsak, turkiy tilning "chig'atoy shevasi"ni aynan Alisher Navoiy qayta tiriltirgan. [2, Mir Alisher Navoiy Maktab ("Tarjimon" gazetasiga ilova), 48-son 1898-yil.] Gasprinskiy ushbu "chig'atoy shevasi"da so'zlashuvchi turkistonliklarning "adabiy" tili va adabiyoti, ayrim rus tadqiqotchilarining nazdida, biror "ilmiy" ma'lumot berish uchun yaramasligi haqidagi puch fikrlariga qarshi qat'iy fikr bilan kurashgan. Shu ma'noda Gasprinskiyning "Turkestanские Ведомости" gazetasining 1900-yilgi sonlaridan birida chop etilgan noma'lum

muallifining mahalliy millat adabiyotiga oid maqolasiga bergan javobi diqqatga sazovor. Noma'lum muallif "sartlar" tili va adabiyoti haqida fikr yuritib, u haqda o'ta salbiy va noma'qul xulosa bergan edi. Unga ko'ra, turli foydali ma'lumotlar va ilmiy asarlarni "sart" tiliga tarjima qilishga xojat yo'q, bunday tarjimalar foydadan ko'ra ko'proq ziyon keltiradi; "sart" tili o'ta sodda, unda turli terminlarni ifoda etish imkoniyati yo'qligi sabab ilmiy va adabiy tarjimaga yaroqli emas. Gasprinskiy ruslarning bu kabi fikrlariga munosabat bildirar ekan, noma'lum muallif fikr yuritgan "sart" tili chig'atoy turkiysining mahalliy shevasi ekanligi, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa turkistonlik adiblarning yaratgan o'lmas asarlari "sart" tilining allaqachon adabiy til sifatida shakllanib bo'lgani hamda "sart" tili boshqa "taraqqiy" etgan millatlar tili kabi keng tarqalmagan bo'lsa-da, mahalliy aholiga mo'ljallangan turli ma'lumot beruvchi ilmiy asarlar uchun yetarli darajada yaroqli" ekanligini isbot qilib berdi. [3, Adabiyoti sartiya Tarjimon, 48-son 1900-yil]. Gasprinskiyning Navoiy asos solgan turkiy til borasidagi fikrlariga yana bir misol. 1911- yilning boshlarida Rossiya Davlat Dumasi turli mintaqalarda tashkil etilgan rus-tuzem maktablarida olib boriladigan ta'limning tili borasida farmoyish qabul qildi. Ushbu Farmoyishga muvofiq "Turkistonda mahalliy adabiy til mavjud bo'lmagani bois rus-tuzem maktablarida barcha darslar to'liq rus tilida olib borilishi kerak" edi. Maktab ta'limi bilan bog'liq bu muhim Farmoyish o'sha davrdagi barcha gazetalarning asosiy muhokama mavzusiga aylandi. Xususan "Tarjimon"ning ham. Gasprinskiy Farmoyishni tanqid qilar ekan, Turkistonda joriy muomalada bo'lgan va keng tarqalgan "chig'atoy" tili turkiy xalqlarning eng qadimgi tillaridan biri ekanligini ko'rsatishga tirishdi va "ilmning barcha sohalari bo'yicha o'nlab buyuk olimlarni yetishtirgan xalq qanday qilib adabiy tilga ega bo'lmasligi mumkin", degan savolni o'rtaga tashlaydi. Gasprinskiy ushbu savolga yana o'zi javob berish barobarida Alisher Navoiyning "Muhokamatu-l-lug'atayn" asarini misol tariqasida keltiradi va ushbu asarda turkiy til adabiy til sifatida fors tilidan, hatto ayrim o'rinlarda, ustun kelishi isbot etilganligini ko'rsatib berdi [4, Mir Alisher Navoiy Maktab ("Tarjimon" gazetasiga ilova), 48-son 1898-yil]. Shu bilan bir qatorda Gasprinskiy Navoiy qalamiga mansub asarlarni nashrdan chiqardi va ularni o'zi targ'ib qilgan umumturkiy adabiy tilga o'g'irgan shaklda o'quvchilarga taqdim qildi. Gasprinskiy nashr qilgan asarlardan biri Alisher Navoiyning "Muhokamatu-l-lug'atayn" (Ikki til muhokamasi) risolasidir. Noshir ushbu asarni "Mukolamatu-l-lug'atayn" (Ikki til suhbat) nomi bilan 1902-yili nashrdan chiqardi. Ushbu nashrga so'z boshi sifatida yozilgan kichik maqola "Mir Alisher Navoiy" deb nomlangan va unda buyuk shoir haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan: "Bu daf'a bir cho'q asarlaridan biri o'lan "Mukolamatu-l-lug'atayn" risolasini nashr etdigimiz Mir Alisher Navoiy turk olamining eng buyuk bir shoiri, eng buyuk bir adibidir. Movarounnahr va Turkiston qit'asida joriy va mo'tabar o'lan chig'atoy shevasida qalam chekkanlardan eng buyugi, ulug'i bir zotdir. Xolis turkcha so'yladigi she'r va g'azallari bir cho'q devonlarga doxil o'lub, bu kuna qadar namunai imtisol tutiliyurlar. Shoh Temur xonadonina mansub kibor oiladan, 844 sanai hijriyada Hirot shahrinda dunyoga kelmishdir. Zamonincha g'oyat mukamal tahsili ulum etdikdan so'ngra davlat xidmatina kirib voliy va vazir poyalarini bo'lmishdir. Ma'muriyat ila bo'ldig'i

shuhrat buyukdir, ammo qalam ila kasb etdigi nom va nishon daha buyukdir. Ma'muriyat ila o'z zamonina, o'z makonina xidmat etmish esa, qalami ila zamonlarga, makonlarga xudam o'lmish bir nodiri vujudidir. Forsiy va turkiy dillarini tamoman bilib, har ikki dilda ibrozi kamolot etdigindan "ikki dilli" (zu-l-lisonayn) laqabi foxirasini olmish edi. Ismoil Gasprinskiy Alisher Navoiy haqida bergan xabarlarini qisqa biografik ma'lumotlardan iborat bo'lib, asosan gazeta o'quvchilarini buyuk shoir bilan yana-da yaqinroq tanishtirishga mo'ljallangan. Bundan tashqari Gasprinskiy Alisher Navoiy qalamiga mansub "Arba'iy" asarini "Qirq hadis" nomida nashr etib, "Tarjimon" gazetasi o'quvchilariga bepul hadya qildi. Ushbu asar kichik formatda 1907-yili bosmadan chiqdi. Kitobning muqaddimasida noshir quyidagi ma'lumotni ilova qiladi: "Qirq hadis. Mavlaviy Jomiy hazratlarining forsiycha va Mir Alisher Navoiyning turkiycha tarjimalari ila muharrir va noshiri jaridai "Tarjimon" Ismoilbek Gasprinskiyning himmati ila shahri Bog'chasaroyda nashr o'lindi." [5, Mir Alisher Navoiy. Mukolamatu-l-lug'atayn 2-b.] Ismoil Gasprinskiyning buyuk adib va mutafakkir Alisher Navoiy hayoti, shaxsiyati va ijodiga bo'lgan qiziqishi ayniqsa uning umuadabiy til borasidagi qarashlarida yaqqol ko'rinadi. Gasprinskiy Navoiy haqida turli ma'lumotlarni gazeta o'quvchilariga taqdim qilish barobarida adibning asarlaridan o'z fikrlarini qo'llab-quvvatlash uchun asosiy manba sifatida foydalandi hamda o'z izdoshlarini shoirning ijod namunalaridan bahramand qildi. Navoiy o'z asarlarida turkiy tilning davlat va ilm-fan tiliga aylanishi uchun kurashgan bo'lsa, Gasprinskiy ham "Turkiy tillar birligi" g'oyasini ilgari surgan. U Navoiy asarlarining xalq orasida keng tarqalishi va tushunarli bo'lishi uchun sodda til tarafdori bo'lgan. Gasprinskiy o'zining ma'rifatchilik faoliyatida Navoiyning asarlaridan manba sifatida foydalangan va ularni turkiy xalqlarning umumiy madaniy merosi sifatida targ'ib qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mir Alisher Navoiy. Mukolamatu-l-lug'atayn. Noshiri muharriri "Tarjimon" Ismoil Gasprinskiy. Bog'chasaroy: Matbaai Tarjimon, 1902.
2. Abdurahon Jomiy, Alisher Navoiy. Qirq hadis. Bog'chasaroy: "Tarjimon" jaridasining elektrik bosmaxonasi. 1907.
3. Adabiyoti sartiya Tarjimon, 48-son 1900-yil.
4. Mir Alisher Navoiy Maktab ("Tarjimon" gazetasiga ilova), 48-son 1898 yil
5. Chig'atoy dili Tarjimon, 10-son 1911-yil.

Nazarova Xilola,

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti.

NODIM NAMANGONIY SATIRIK HAJVIYOTIDA NAVOIY IJODINING TA'SIR KO'LAMI

Annotatsiya. Hazrat Navoiy ijodi keyingi davr o'zbek adabiyoti boyishi va rivojlanishidagi o'rni beqiyosdir. Navoiy ijodidagi satiraning qaysidir u yoki bu adib

ijodida yuzaga kelishi hamda hamohanglik kasb etishi satirik va yumor ruhdagi asarlar yaratilishidagi ahamiyati haqida B.Zohidov, F.Karimov, X.Abdusamatov, A.Abdug'ofurovlar o'zlarining mulohaza va kuzatuvlarida bayon qilgan. Navoiy o'zbek adabiyotining badiiy tafakkurini baland cho'qqilarga ko'tarib, badiiy so'zning ahamiyatini oshirdi. Uning ijodi butun boshli adabiyotdagi singari o'zbek satirasining taraqqiyotini yuqori bosqichga olib chiqqan.

Kalit so'zlar. Nodim talqini, komiklik, tendensiya, an'anaviylik, kuchli satira, yumor, gavhar va anbar.

Абстрактный. Творчество Хазрата Навои занимает ни с чем не сравнимое место в будущем узбекской литературы. Б.Зохидов, Ф.Каримов, Х.Абдусаматов, А.Абдугофуров высказали свои мнения и наблюдения о значении сатиры в творчестве Навои для достижения гармонии в творчестве того или иного писателя в создании сатирических и юмористических произведений. Навои поднял художественное мышление узбекской литературы на большую высоту, повысил значение художественного слова. Его творчество вывело развитие узбекской сатиры на более высокий уровень, как и во всей литературе.

Ключевые слова Интерпретация Нодима, комедия, тренд, традиционализм, сильная сатира, юмор, жемчужина и сокровище.

Abstract. The work of Hazrat Navoi has an incomparable role in the enrichment and development of Uzbek literature of the subsequent period. The importance of the emergence and harmony of satire in Navoi's work in the creation of works with a satirical and humorous spirit was described in their comments and observations by B.Zohidov, F.Karimov, Kh.Abdusamatov, A.Abdug'ofurov. Navoi raised the artistic thinking of Uzbek literature to high peaks and increased the importance of the artistic word. His work, like that of all literature, brought the development of Uzbek satire to a high level.

Keywords. Nodim interpretation, comic, tendency, traditionalism, strong satire, humor, gem and storehouse.

Navoiy satirasi yuzasidagi birinchi mulohazalarni 30-40-yillarda akademik Oybek yaratgan ilmiy tadqiqotlarida uchratamiz. Yana shu yillar Navoiyning "kuchli satirasi" xususida professor A. Sadiy ham fikr yuritgan, ya'ni Oybekning tezisini qo'llab-quvvatlab, "Alohida ta'kidlash zarurki, Navoiy shubhasiz, o'zbek adabiyotida badiiy satiraning ilk ijodkorlaridan biridir. Xuddi u o'zbek adabiyotida satirik realizmga asos soldi va Turdi, Maxmur, Muqumiy, Zavqiy, Nodim kabi shoirlar uning izidan bordilar",- deb yozadi. [1.6]

Navoiy adabiy ijodining asosiy mohiyati, yetakchi g'oyasi insonparvarlik va xalqparvarlik motivlari bilan sug'orilgan. Uning butun boshli ruhiyati esa insonlarning hurriyati hamda teng huquqliligini kuylash bo'lgan. Shu jihati bilan u zulm va istibdodga, insonlarni tahqirlanishiga qarshi qat'iy kurashlar avj olgan ma'rifatparvarlik davrida ham o'zining umumbashariy ahamiyatiga ega bo'lgan. Shu o'rinda satirik ruh gavdalangan Nodim Namangoniy ijodidagi "*Maqsudi alarni*

siymu zardur”, “*G’alati*”, “*Shikoyati paxta*”, “*Dar mazzammati zamona*”, “*Xit qildi*”, “*Bezgak*” kabi satirik xarakterdagi she’rlarida klassik adabiyotimizning serqirra ijodkorlaridan Navoiy, Zavqiy, Nodira, Muqumiy, Maxmur ijodiga bog’lagan muxammaslarida tuzumdagi adolatsizlik, haqsizlik holatlarini satirik chizgilar bilan tasvirlab bergan.

*Ehtiyojingdin xudodin o’zga ogoh demakim,
Tut qanoat domanin sulton ila shah demakim,
Mun’imu muhsin haqiqatda suvallo demakim,
Ey gado, olam elig’a shay’anlilloh demakim,
Bu chamandin kelmadi hargiz guli ehson isi. [5.67]*

Ushbu satrlar Nodim Namangoniyning hazrat Navoiy g’azaliga bog’lagan muxammas bo’lib bunda yuqorida keltirilgan fikrlarning isbotidir.

Navoiy ijodida satirik ruhdagi asarlar, ya’ni tanqidiy yo’nalish oqimi va bu davrdagi jamiyki qabohat hamda zulmni shu darajada real tasvirlay olganki, o’sha zamona kitobxonlarini xonlik va shohlik boshqaruv tuzumiga nafratini uyg’otadi. Bu bilan xalqning ozod va hur hayotni sevishga, qadrlashga undaydi. Sababi Navoiy xuddi shunday ideal bir jamiyat pozitsiyasidan-adolat, tenglik, ozodlik, tantana qilgan “farovon el va obod ulus” ideal pozitsiyasidan zamonasini, o’sha davrni, “zolim falak” va “jajofo’, kajraftor charx”ni tanqid etgan, qoralagan edi.[1.260] Nodimning yuqorida sanab o’tilgan hamda “Maqsudi alarni siymu zardur” lirikasida ham aynan mana shunday illatlarga tanqidiy baho berib o’tilgan.

*Dehqon eli aylagay ziroat,
Tun-kun chekibon jafo-yu mehnat,
Sarf aylab anga kuch ila quvvat,
Bu xirpadin, ey zavil basorat,
Maqsudi alarni siymu zardur. [5.13]*

Hajviy asar zamonning fojiiyaviy manzaralarini komik tarzda tasvirlar ekan, bundan, albatta, fazilat qidirmoq kerak. Bizga ma’lumki, hech qanday san’at asari hajviy mavzu singari asarda ko’tarilayotgan muammoni tub mohiyatini aniq ifodalay olmaydi. Yana shuni ham ta’kidlash joizki, poeziyaning poetik hayot ifodaliligini hech bir zamon va tuzum unutgan emas. Shoir Nodim Namangoniyning har qanday hajviy-satirik she’ri zahirida yengil hazil-mutoyiba bilan kinoya uyg’un tarzda ifodalanib, unda zamon, davr va vaqt birga xarakterlanadi. Professor D.Quronov ta’kidlaganidek: “Komiklik umumestetik kategoriya sanalib, badiiy asarlarning barida (me’morlikdan tashqari) kuzatilishi mumkin. Har qanday kulgi ham komiklik sanalavermaydi, bu o’rinda ijtimoiy ahamiyatga molik kulgi nazarda tutiladi. Satira ob’ektda idealga mutlaqo zid, jamiyatning joriy holati nuqtayi nazaridan to’la inkor qilinuvchi ziddiyatlarni aks ettirsa, yumorda ob’ektdagi ayrim jihatlarnigina inkor qilish ko’zda tutiladi”. [4.140] Shuni alohida ta’kidlash lozimki, hazrat Navoiy satirasiga hamohanglik taraqqiyparvar hamda ilg’or fikrli shoirlardan Muqumiy, Maxmur, Zavqiy, Gulxaniy, Nodimlar satirasida duch kelamiz. Ular hech bir mavzu masalasiga ko’r-ko’rona yondashilmagan, avvalo ijtimoiy tuzum, zamon talablari hamda mavjud hayot ashyolariga asoslangan. Ijodida xon, shoh va beklar faoliyatini ochib berishdan cheklanmagan holda, ayni zamonda ijtimoiy va iqtisodiy hayotda

yuz bergan o'zgarishlar, jamiyatdagi tabaqalanishlar avj olganligi ushbu adiblar ijodini zamonga mos mavzular bilan oziqlantirdi. Ya'ni maskovchi boylar va kapitalistlar, fabrikant va gumashtalar, chor chinovniklar va firibgar bekturlar, eng achinarlisi davrdagi tibbiyotning achinarli holatini tasvirlaganlar. Buni biz Nodim hamda Muqumiyning "Bezgak" mavzusidagi she'rlari orqali bilishimiz mumkin.

Yolg'iz o'zin deganlar tog'lar oshib yuribdur,
Yoshin chu abri boron tinmay sochib yuribdur,
Rasvolik ilki birla ketin ochib yuribdi,
Yormaxd birla Viktor pinhon qochib yuribdi,
Hargis bular topilmas dunyoni izlag'onda... [5.22]

Ijtimoiylik hamda ob'ektlikni hisobga olgan holda Nodim Namangoniyning ushbu "Shikoyati paxta" muxammasini o'qigan kitobxonda Yormaxd va Viktorlar kim degan savol tug'iladi. Bunda Yormaxd asli qo'qonlik boylardan bo'lib, Namanganda paxta zavodi qurgan; Viktor esa Namanganda hozirgi shoyi to'qish fabrikasi o'rnida paxta zavodi qurgan boy, bu ikkala "boy" keyinchalik sinib mamlakatni ham o'zlariga qo'shib parokanda qilib mamalakatdan qochib ketishgan. Bular holatini ifodalashda shoir "yolg'iz, pinhon, ko'z yoshlari abri boron", hattoki "dunyoni izlaganda ham topilmas" holga kelib qolganini mahorat bilan tasvirlab ketgan. Band yakunidagi ko'p nuqta esa she'rning butun ma'no-mazmunini ochib bera olgan. Bu bilan shaxs va jamiyat o'rtasidagi muammoni yechish butun dunyoni jalb qilsa ham ilojsiz holat ekanligini tushunish mumkin. Mana shuni nazarda tutgan holda Nodim Namangoniyning hajviy she'rlarida tinish belgilari ham ma'lum bir funksiyani bajarganligini ko'rishimiz mumkin.

Xuddi shu mazmundagi Muqumiyning "Hajvi Viktor boy", "Hajvi Viktor", Voqeai Viktor" kabi hamda Maxmurning shu mavzudagi o'tkir satirik ruhdagi she'rlarini o'qiganimizda adabiyotimizda "Viktor sikli" deb nomlanishi mumkin bo'lgan satirik she'rlar seriyasi maydonga kelishi ham bejiz emas.

Yoki,
G'avvos to pishilmas suvga, olurmi gavhar?
Yoki,
To nafa bo'lmayin xun hargis bo'lurmi anbar?
(Nodim Namangoni. Tanlangan she'rlar. B-22)

Bundan anglashiladiki, mazkur satrda hech bir ne'matga osonlikcha, rohat-farog'at bilan yetkazmasligini shoir o'z oldiga savol qilib qo'yadi. Savolda esa gavhar va anbar kabi qimmatbaho, qadri baland ob'ektlarni unsur sifatida ishlatib, mehnatning tag zamirida rohat va farog'at yotishini tasvirlagan.

Bekulfat-u mashaqqat rohat sanga qayonda?!

(Nodim Namangoni. Tanlangan she'rlar. B-22)

Deya shoir bandni yakunida, oxiriga avval so'roq, keyin undov tinish belgisini qo'yib kitobxonga nima demoqchi, bunda so'roqdan ko'ra his-hayajon xarakteri kuchliligini satirik "chizgi ostiga" olib ifodalab kelgan. Hajviyot ijtimoiy hayotni aks tasvirlasa, undagi illatlarni, boshboshdoqliklarni salbiy hodisa yoki voqealarni shunchaki oddiy qayd etmay, aksincha, uning mohiyatini to'la-to'kis ochib berishni

o'z oldiga maqsad qiladi. Holbuki, yumor ijtimoiy hayotdagi illatlarni oldini olsa, satira bunday illatlarni davolaydi.

Barchamizga ma'lumki, o'zbek adabiyotida hajvnavislik an'anasi ikki davrni o'ziga qamrab oladi:

Birinchisi. Mumtoz hamda ma'rifatparvarlik davri;

Ikkinchisi. Yangi o'zbek she'riyati, ya'ni istiqlol va ungacha bo'lgan davr.

Ushbu ikki davr yozuvchi va shoirlari hajviy asarlarida yetakchi tendensiyaning ham davrga, ham makonga, ham zamonga moslagan holda mahorat bilan talqin qila olgan. Alisher Navoiy va Nodim Namangoniylarning ijodidagi satira ham ana shu vazifani muvaffaqiyat bilan ado etgan. Navoiy ijodidagi satirik merosning ahamiyati xususida so'z borganda, uning ogohlantiruvchilik vazifasini ham unutmasligimiz kerak. Chunki keyingi asrlar o'zbek adabiyotining taraqqiyparvarlik yo'nalishiga mansub bo'lgan ijodkorlar satirik tasvirni hazrat Navoiy chizgilari orqali davom ettirgan. Ulug' shoir ijodida uchrovchi barcha janr va shakllarni qabul qilgan holda satirik ifodaning qator yangi shakllarini kashf etib hamohanglik kasb etgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. A. Abdug'afurov. Navoiy ijodida satira. FAN. T.: 1972. B-260.
2. A.Ulug'ov. "Adabiyotshunoslik nazariyasi". T., 2002.
3. A.Xalilbekov. Nodim hayoti va ijodi. –Namangan: 1994.
4. Қуронов Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луг'ати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. –Б.140.
5. Nodim Namangoniylarning tanlangan she'rlari, T.: 1964.
6. A.Qayumov. Qo'qon adabiy muhiti. Toshkent-1961, 41-bet. Ansob us-salotin.
7. V.Abdullayev. O'zbek adabiyoti tarixi II kitob. T.: 1967.B-376.

Abduraxmonov Dostonbek,

Mirzo Ulug'bek nomidagi Samarqand davlat
arxitektura-qurilish universiteti.

OYBEK ASARLARIDA NAVOIY OBRAZINING YORITILISHI

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiy siymosining Oybek asarlarida adabiy qahramon sifatida gavdalantirilishi va Oybek tomonidan shoir shaxsiyatining o'rganilishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: roman, qissa, she'r, monografiya, mustazod.

Annotation: this article describes the embodiment of Alisher Navoi as a literary hero in Oybek's works and the study of the poet's personality by Oybek.

Key words: novel, short story, poem, monograph, mustazad.

Аннотация: в данной статье описывается воплощение Алишера Навои как литературного героя в творчестве Ойбека и исследование Ойбеком личности поэта.

Ключевые слова: роман, рассказ, стихотворение, монография, мустазад.

Har bir zamon va davrdagi adabiy muhit borki, ularda hazrat Alisher Navoiy o'qilgan va uqilgan. U kishining asarlari o'rganilgan hamda chuqur tahlil etilgan. Keyinchalik esa Navoiyning nafaqat so'z zargari, balki bunyodkor inson, vafodor do'st, dono maslahatchi, porso kishi ekanligi ham e'tiroflarga sazovor bo'lgan. Adabiyotimizda komil shaxs obraziga nisbatan talab yuqori edi, shunday vaziyatda Navoiy shaxsiyatiga adabiy obraz sifatida murojaat qilish boshlandi. Bu esa qaysidir ma'noda uzoq yillik va asrlik orzularning ibtidosi edi. Chunki shoir o'z shaxsiyatida har tomonlama yetuk inson ruhiyatini mujassamlashtirgan edi. Uning bashariyat oldidagi ilmiy merosi mana salkam VI asr o'tibdiki, hali-hanuz tillarda doston. Ijodkorning shaxsiyati hamda uning inson sifatida qilgan xizmatlari ham birday ardoqli va komil inson obrazi uchun tajriba maktabidir. Ijodkor tavalludiga yarim asr to'lishi munosabati bilan sobiq tuzum tomonidan shoir shaxsiyatidan propaganda uchun foydalanildi hamda uning oddiy xalq uchun qilgan ishlariga urg'u berildi. Ammo shunday bir davrda Oybek birinchilardan bo'lib boshlab berish barobarida o'zining Navoiy asarlari bilimdoni, nafis adabiy san'atni naqadar yuqori saviyada tushunishini ijodkor haqida yozgan she'rlari bilan isbotlab berdi. Keyinchalik "Navoiy" dostoniga qo'l urish barobarida o'zbek adabiyotida hali qo'l urilmagan yangi janr, ya'ni tarixiy biografik roman ustida ishlashga kirishdi. Oybek o'z-o'zidan shoir shaxsiyati bilan oshno bo'lib qolgani yo'q, buning uchun ijodkorga yillar kerak bo'ldi. Shuning uchun Oybek umrining 20 yildan ko'p yillarini, aynan, Maqsud Shayxzoda ta'biri bilan aytganda, so'z mulkining sultonining hayoti va yuksak ijodiyotini o'rganishga bag'ishladi. Oybek ijodiy jihatdan turli vaziyatlarga tushar ekan, Navoiyning quyidagi mustazodidan olingan misralarini takrorlagancha o'yga cho'mishini o'zining "Yo'qotganlarim va topganlarim" asarida e'tirof etadi Said Ahmad:

Din ofati mug'bachayi mohi liqodir, mayxorau bebok,

Kim ishqidin oniy vatanim dayri fanodir, sarmasti yoqam chok.

Ham kurrasining dudi vara beliga zunnor, men kofiri ishq.

Ham yuzi ma'jus o'ti kibi shu'la sizodur, men o'rtanibon pok.

Mazkur mustazodning birinchi misrasida muallif diniy e'tiqodlar va ma'naviy o'lim haqida gapiradi. "Din ofati" - bu dinning insonni ichki azobga soladigan ta'siri yoki uning burchlari va qoidalariga qarshi chiqish. "Mug'bachayi mohi liqodir" deb, muallif o'zini ma'naviy ichkilikka berilgan, u haqiqiy ma'naviy yo'ldan adashgan inson deb ko'rsatgan Navoiy. "Mayxorau bebok" beparvo, hech narsaga umid qilmasdan ifodasi esa uning bu holatdan xabar berayotganligini bildiradi. Ikkinchi misrada, sevgi (ishq) va vatan (dunyo) o'rtasidagi ziddiyat aks etadi. "Ishqidin oniy vatanim dayri fanodir" - sevgi dunyosining o'tkinchiligini va vaqtincha ekanligini ko'rsatadi. Vatan esa, muallif uchun, faqat bir "fanodir" ya'ni o'tuvchi va

yo'qoluvchi narsadir. Biroq, shunga qaramay, "sarmasti yoqam chok" - bu xushxabar va xursandchilikka intilish hali ham o'zini namoyon qiladi. Oybekning turmush o'rtog'i, kimyogar olimi Zarifa Saidnosirova o'zining "Oybegim mening" asarida 1944-yilda sodir bo'lgan tarixiy voqeani quyidagicha tasvirlaydi: "Inson har qanday qiyinchilikni ko'tarar ekan. Oylar, yillar, o'tsa ham hayot yaxshilanish o'rniga tobora og'irlashib borardi. Ochlikdan bolalarimiz ham, o'zimiz ham nimalar qilmadik... Oybek ana shunday mushkul bir sharoitda "Navoiy" romanini yozib tugatdi." O'tgan asrning qirqinchi yillarida insonlar uzundan uzoq navbatga turishgani haqida eslaydi Said Ahmad o'zining "Yo'qotganlarim va topganlarim" xotiralar kitobining "Shu'la" deb nomlangan qismida. Ocharchilik avj olgan, turmush sharoiti og'irlashgan, urush qaynagan bir davrda insonlar faqatgina non yoki kerosin olish uchun shunday turnaqator navbatga turishardi. Ammo bu safar ular kitob do'koni yonida edi. Shunday murakkab vaziyatda Oybek o'zining tarixiy-biografik romani "Navoiy" ni e'lon qilgandi. Olomon ulug' dahoning hayoti haqida yaqindan tanishishga mushtiq edi, zero, bu asar o'zbek adabiyotida shoir shaxsiyatiga murojaat qilingan ilk yirik asardir. Asarda boshida Oybek Navoiyni quyidagicha tasvirlaydi: "Qomati o'rtadan baland, ingichka, lekin gavdasi pishiq, barmoqlari uzun va nafis; qora va qisqa soqolli, xushbichim miyiqqlari tekis va silliq; yonoqlari chiqiqroq, kenggina yuzida doimiy tafakkurning asl ma'nosi, ma'naviy qudrat va yengil go'zallashtiruvchi horg'inlik jilvalanadi. Qabariqroq qovoqlari ostidagi qiyg'och ko'zlarida go'yo tafakkur va xayol bilan birga qandaydir iroda kuchi ifodalanadi." Asardagi voqealar Husayn Boyqaro Navoiyni Samarqanddan Hirotga chorlashidan boshlanadi va shoirning vafoti bilan yakunlanadi. Bundan tashqari Navoiy shaxsiyatini ochib berish maqsadida Dildor, Arslonqul, Sultonmurod, To'g'onbek, Zayniddin kabi to'qima obrazlarini tarixiy qahramonlar bilan birga gavdalandiradi. Shoirning nafaqat buyuk ijodkor, balki dono maslahatchi va o'sha davrdagi ota va o'g'il o'rtasidagi munosib ko'prik bo'lganligini Husayn Boyqaro va Badiuzzamon Mirzo munosabatlarida ko'rishimiz mumkin. Umrining so'nggi yillarida og'ir xastalikdan aziyat chekayotgan adib "Bola Alisher" qissasini yaratdi. Naim Karimovning guvohlik berishicha, Oybek ushbu qiyin davrda qissani qog'ozga tushirishga qiynalgan va shu sababli Zarifaxonimga va qizi Gulrang yoki kelini Hulkarga aytib turib qog'ozga tushirgan. Lekin shunga qaramay bu qissa ham o'zbek bolalar adabiyotida Navoiyning bolaligi, yoshlik yillari tasvirlangan tansiq asarlardan biridir.

Tarix so'qmoqlari izimdan cho'tir,

Har bir xok shivirlar: "Bir lahza o'tir!"

"Qushlar tili" piri — yurakda tilak,

Izlaymen marvarid — qo'limda elak.

Oybek hazrat ijodiyotini o'rganganligi uchun ko'p e'tirof-u e'zozlarga sazovor bo'ldi. Naim Karimov "Bola Alisher" qissasi haqida yozar ekan, Oybek qalamiga mansub yuqoridagi Umar Xayyomga ergashib bitilgan misralarni keltiradi va Oybek butun umri davomida ulug' shoirni o'ziga pir bilib, tarix so'qmoqlaridan uning mo'tabar izlarini qidirgani va Nizomiddin Alisher Navoiy timsolini shoir hayotining bolalik yillaridan umri oxiriga qadar o'z she'r, qissa, doton-u romanlari

orqali ko'z oldimizda tiklaganini e'tirof etadi. Zotan, Alisher Navoiy va Oybek shaxsiyati o'zbek adabiyotimizning yorqin vakillari bo'lib, ikkala adibning tanlangan asarlari 20 jildni tashkil etish bejiz emas. Tolmas ijodkor Oybek umrining oxirgi yillarida 1967-yilda "Navoiy gulshani" nomli monografiyasini nashr ettiradi, uning " Bola Alisher" qissasi esa yetmishinchi yillarga kelib bosiladi. Oybekning Alisher Navoiy hayoti va ibratli umr yo'lini o'rganishda qilgan ishlari hali-hanuz adabiyot ixlosmandlari uchun bebaho va buyukligicha qolmoqda.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Oybek. Navoiy. Toshkent, 2004.
2. N.Karimov. Oybek. Toshkent, 1985.
3. Zarifa Saidnosirova. Oybegim mening. Toshkent, 2005.
4. Oybek. Mukammal asarlar to'plami. Toshkent, 1980.

Narziyeva Saodat,
SamDU, mustaqil izlanuvchi

MUXAMMASLARDAGI ADABIY TA'SIR VA O'ZIGA XOSLIKLAR

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning zamonaviy o'zbek mumtoz adabiyoti vakili Samandar Vohidov ijodidagi o'rni hamda shoirning taxmis muxammaslari ilmiy tahlil qilinadi.

Annotation: This article analyzes the role of Alisher Navoi in the work of Samandar Vohidov, a representative of modern Uzbek classical literature, as well as the poet's takhmis mukhammas's.

Kalit so'zlar: aruz ilmi, qofiya ilmi, qiyoslash, g'azal, mustazod, murabba', tab'i xud muxammas, taxmis muxammas, mumtoz poetika.

Key words: aruz, rhytme, comparison, ghazal, mustahzod, murabba, tab'i khud, mukhammas, takhmis mukhammas, classic poetics.

Mumtoz adabiyotning musammat she'riy janrlar tizimida muxammaslar katta o'rinni egallaydi. Shoirarning o'zidan oldingi ijodkorlar yaratgan asarlardan ta'sirlangan, ulardan ilhom olgan holda yaratgan asarlari tabiiyki o'z muxlislarini topmasdan qo'ymaydi. O'tgan asrning 70-yillarida ijod olamiga kirib kelib, mustaqillik davrida ham barakali ijod etgan shoirlar orasida aruzda she'rlar bitish bir qadar kamyob adabiy hodisa sifatida namoyon bo'ldi. Tabiiyki, bunda sho'ro davrida aruzda ijod qilishga nisbatan "eskilik sarqiti" tarzida munosabat bildirilishining ham ta'siri bor. Shunday bo'lsa-da, shu avlod vakili sanalgan E.Vohidov singari zabardast shoirlar aruziy she'rlarga nisbatan bildirilgan bunday munosabatlarning asossiz ekanligini amalda isbot etganligi e'tiborga loyiq. Biroq bunday ma'naviy jasoratni namoyon etish XX asr 70-yillar avlodi sanalgan barcha shoirlarga xos xususiyat sanalmaydi. Negaki, davrning aruziy she'rlarga nisbatan bir

qadar salbiy munosabati bois Sharq mumtoz poetikasining “ilmi aruz”, “ilmi qofiya” va “ilmi badii” deya ataluvchi tarkibiy qismlarini teran o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj ham ancha sustlashdi. Adabiyotshunos O.Safarov Samandar Vohidov ijodi bilan yaqindan tanish tadqiqotchi sifatida uning Alisher Navoiy g‘azallariga bog‘langan taxmis muxammaslarini Sobir Abdulla, Habibiy, Chustiy, Erkin Vohidov va Jamol Kamolning taxmis muxammaslari bilan qiyosiy o‘rganishga kirishgan. Olim nihoyatda topqirlik bilan taxmis misralarda nomlari qayd etilgan shoirlar hozirgi o‘zbek adabiy tiliga xos so‘z va ifodalarni qo‘llashga rag‘bat ko‘rsatganlariga e‘tiborni qaratadi. Qiyoslash asnosida bunday taxmis muxammaslarning bandlarida poetik fikr uyg‘unligi yuz bersa-da, ularda poetik leksika uyg‘unligi sodir bo‘lmasligini e‘tirof etadi. Olimning fikricha, muayyan bir an‘ana zahirida bitilgan taxmis muxammaslardagi har bir beshlikning dastlabki uch satri poetik lug‘ati bilan mumtoz g‘azal baytidagi poetik lug‘at o‘sha bandning qaysi zamonda bitilganini farqlantirib turadi. O.Safarov Samandar Vohidovning Alisher Navoiy g‘azallariga bitilgan taxmis muxammaslarida bunday kemptiklik kuzatilmaganligini qiyosiy o‘rganib, misollar asosida fikrlarini dalillaydi.[1; B.3-12.] Olimning ta’kidlab o‘tgan xulosalari orasida quyidagi mulohazalari o‘zining ilmiy-nazariy ahamiyati bilan alohida e‘tiborga molik: “Salkam yarim asrlik ijodiy tajribasi davomida sayqallangan badiiy iqtidor va iste’dod egasi bo‘lganligidan, to‘la ishonch bilan aytish mumkinki, barcha taxmis muxammaslarida u (Samandar Vohidov–S.N.) bu muammoni deyarli hal qila olgan. U Alisher Navoiy g‘azallari ruhini, vazn-u ohangini, tasviriy jozibasini nozik va teran his qila olgan”. [1; B.10-11.]. Ushbu maqolada Samandar Vohidov taxmis muxammaslari davrning yuksak iste’dod egasi bo‘lgan shoirlari tomonidan bitilgan taxmis muxammaslar bilan qiyosiy o‘rganish asosida yuqoridagi xulosa bayon etilgani kuzatiladi. Ta’kidlash lozimki, ushbu xulosada Samandar Vohidovning Sobir Abdulla, Habibiy, Chustiy, Erkin Vohidov va Jamol Kamol singari aruzda ijod qilgan shoirlar orasida o‘zining munosib o‘rni borligiga ishonch hosil qildiradi. Tabiiyki, Samandar Vohidovdagi bunday iste’dod o‘z-o‘zidan bu mavqega ko‘tarilgan emas. U yillar davomidagi tinimsiz mehnat, ijod va izlanishning samarasidir.

Ma’lumki mumtoz adabiyotda muxammaslarning ikki turi ya’ni tab’i xud hamda (mustaqil) va tazmin (taxmis) muxammas kabi turlari bor ekanligi aytiladi. Samandar Vohidov taxmis muxammaslarni maromiga yetkazib bitish bilan birga tab’i xud muxammaslarda ham kamol topgan shoirlardan. Shoir yaratgan muxammaslarga e‘tibor qaratsak, qator yillar davomida dunyo yuzini ko‘rgan yaratqalarda ularning soni salmoqli ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Jumladan “Xayoling men bilan” to‘plamida 36 ta g‘azal, 4 ta muxammas, 1 tasi Bobur g‘azaliga bag‘ishlangan, “Sunbula” – 45 ta g‘azal, 5 ta muxammas, “Umr chorbog‘i” – 6 ta g‘azal, 1 ta muxammas, “Haj daftari” – 10 ta g‘azal, 1 ta Hazrati Eshon Imlo g‘azaliga muxammas, “Gullayotgan kunlar” – 13 ta g‘azal, 12 ta taxmis muxammas: 10 ta Navoiy, 1 ta Husayniy, 1 ta Jamol Kamol g‘azaliga bag‘ishlangan, “Bu bog‘da bahra boqiydur” – 1 ta tab’i xud, 50 ta taxmis muxammaslar tashkil qiladi. “Gullayotgan kunlar”, “Dunyo kami bitmagay” to‘plamlaridan joy olgan tab’i xud muxammaslar biz yuqorida bildirgan fikrimizning dalili o‘laroq, muxlislar

ko'nglidan joy olishga ulgurgan.

Xalqimizning eng ulug' va boqiy qadriyatlarini o'zida jam qilgan, turkiy xalqlarning yil hisobining boshlanishi o'ziga aksettirgan mazkur kun sharafiga bitilgan alyorlar bisyor, ammo S.Vohidov "Navro'z" muxammasida ichki qalb kechinmalari ila eng go'zal tashbehnlarni bitadi. Voz kechmayin o'zlikdan, cheksangda jafo, Navro'z, Dashnomga berib bardosh, haqqa jon fido, Navro'z, Ruhiga bobolarning ko'rsatib vafo, Navro'z, Tillo kabi zang bosmay, sochgancha ziyo, Navro'z, Qilding bad niyatlarning yuzini qaro Navro'z.

"Navro'z" muxammasi an'anaviy besh misradan tashkil topib, (a-a-a-a-b, b-b-b-b-a,...) tarzida qofiyalangan mustaqil muxammasdir. "*Xalqim senda o'tmishning so'nmas ramzini ko'rgay*" –deya ta'riflar ekan, xalqimiz tarixi bilan mudom barhayot bo'lgan maxvash Navro'zning ham o'tmishi ko'hna ekanligini dalillab ketadi. Ushbu she'r muxammas janri talablariga to'la muvofiq holda ijod etilgan bo'lib, unda samoning yerga o't yoki qor yog'dirishi uning qahri sifatida talqin qilinadi. Yerning bu kabi jabrlarga ko'ksini ochib turishi manzaralariga e'tibor qaratilib, falak bir kunmas bir kun insofga kelib, yerga mehriyoning ko'kdan yog'ilishiga sababchi bo'lishi badiiy tasvirlanadi. Shu tariqa falakning qahrligi ma'shuqaga qiyoslanib, lirik qahramon ishqiga sadoqatli oshiq sifatida namoyon bo'ladi. Muxammas so'ngida shoir ismining taxallus sifatida qo'llanilib, gado timsoli vositasida tamsilning keltirilishi shoirning ancha mahoratli ekanligidan dalolat beradi. Shoir "*Ey fasli safo, Navro'z, kel-kel, MARHABO, NAVRO'Z*" deya she'rni yakunlar ekan be'ixtiyor xayolimizga Hazrat Navoiyning "*Har tuning qadr o'lubon, Har kuning o'lsun Navro'z*" misralari keladi. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, har bir misrasi xalqimiz shuuriga singib ketgan ulug' mutafakkir ash'orlaridan ilhomlanmagan, undan ta'sirlanmagan shoir bo'lmasa kerak.

Arabchada she'rdan bir parcha olish, ko'chirish ma'nolarini anglatuvchi tazmin yoki taxmis muxammas atamasi ham o'z nomi bilan biror mashhur bayt yoki iboralarni kerakli o'rinda qo'llab, yaratilajak she'rning ham shakliga ham mazmuniga singdirib yuboraolish demakdir. Bu esa ijodkordan katta mahorat talab qiladi. Samandar Vohidov ijodini, u bitgan baytlarni kuzatar ekanmiz, Navoiy g'azallariga eng ko'p taxmis muxammaslar bitgan shoir ekanligiga guvoh bo'lamiz. Samandar Vohidov Mir Alisher Navoiy ijodidan chuqur ilhomlanib ulug' mutafakkir tavalludining 570 yilligiga armug'on sifatida ellikta g'azaliga muxammas bitadi. Bunda ko'rkam muxammaslar yagona kitob shaklda "Bu bog'da bahra boqiydur" nomi bilan nashr etilgan. Ulug' shoirning mukammal yig'ma devoni "Xazoyin ul maoniy"dan o'rin olgan devonlardagi ayrim g'azallarga Samandar Vohidov bitgan taxmis muxammaslar haqida shoir, adabiyotshunos Shodmon Sulaymon fikr bildirar ekan "Majmuadan o'rin olgan muxammaslar aruz imkoniyatlarini nozikta'blik ila xis eta oladigan, mumtoz lirikamiz havoyu havasidan chuqur boxabar bo'lgan iqtidorli shoir ijodining yangi sahifasini ochdi"[2; B.148.] – deydi. Ulug' shoir yaratgan "G'aroyib us-sig'ar" devonining birinchi g'azali hisoblanmish "*Ashraqat min aksishamsil-ka'si anvorul-xudo*" satri bilan boshlanuvchi birinchi g'azaliga nozik lutf ila muxammas bog'laydi. Mazkur g'azal

ko'plab adabiyot ixlosmandlari tomonidan o'rganilgan, unga sharhlar bitilgan. G'azalning aynan ilk devonning ilk g'azali o'rniga qo'yilganini esa adabiyotshunos Najmiddin Komilov shunday izohlaydi: "Ushbu g'azal o'zidan keyin keladigan g'azallar uchun ma'lum ma'noda dasturiy xususiyatga ega. Ya'ni unda ulug' shoir dunyoqarashining asosiy yo'nalishi aks etgan va u keyingi g'azallarda davom ettirilgan. Shu ma'noda mazkur g'azal ma'nolarini to'g'ri tushungan odam Navoiy devonlaridagi boshqa g'azallarni ham anglab yetishga kalit topadi va shoir ideallari olamiga kirib boradi." Demak shoir Samandar Vohidov ham tazmin muxammaslarida mazmun va maslakni bildirmoq uchun aynan mazkur g'azalga e'tibor qaratmagan. Lekin g'azal mazmunini anglashda, unga bitilgan sharhlardan ham ko'ra, taxmis muxammaslar bilan tanishilganda mazmun to'liq anglashiladi.

*Bu yurak mulkini qay kun ayladi ishq istilo,
Keng jahon menga jahonmas, bo'ldi dashti Karbalo,
Hajr o'ti komida tilg'a kelg'anida "alvido"*

***"Ashraqat min aksi shamsil-ka'si anvorul-xudo
"Yoraksin mayda ko'r" deb, jomdin chiqdi sado"***

Lirik qahramon ko'nglini qachon ishq istilo qilganini aniq bilmaydi. Keng jahon esa go'yo jahon emas dashti Karbalo (hazrati Ali, imom Hasan, imom Husaynning vafoti bu joy bilan bog'liqligi sababli balo dashti sifatida qaraladi) ga aylangan. Ayni hajr o'ti sabab muqaddas tushunchalardan voz kechilish paytiga yetganda, ertalab chiqqan quyosh kosasining aksidan hidoyat nurlari borliq uzra yoyildi, va shunda yor aksini mayda ko'r deb jomdan sado chiqdi. G'azalni tahlilga tortgan she'r ixlosmandlarning aynan oxirgi misrasi haqida ko'plab fikr va mulohazalarga duch bo'lamiz. Bizningcha shoir muxammasda aynan mazkur baytni tog'ri va ravsh an anglanishi uchun, bu baytga qadar aynan o'zining qarashlarini keltirib beradi.

*Payqadim ishq siyrati qandoq ekani ushbu dam,
Ortga qaytdi eshigim ochmoqqa shay turgan odam.
Go'yo do'zax qaridan jannat sari qo'ydim qadam,
"G'ayr naqshidin ko'ngul jomida bo'lsa zangi g'am
Yo'qtur,soqiy, mayi vahdat masallik g'amzudo"*

Lirik qahramon ayni shu ondan boshlab, ko'ngilda paydo bo'lgan ishq siyratini anglab, go'yo do'zax qaridan jannat tomon qadam qo'yganligini, garchi ko'ngilda g'ayr sabab, izlar bo'lsada, ko'ngilda ishq talablikdan boshqa oliyroq g'amguzorlik yo'q – deya ahvolini ma'lum qilmoqda. Tazmin muxammaslar yaratish jarayonida shakl va mazmun uyg'unligidan tashqari yana bir jarayon borki, bunda so'z qo'llash bilan bir qatorda undan tog'ri ma'no ham anglashilmog'i darkor. Bu har ikkala taxalluslarni birdek qo'llay bilish mahorati desak adashmagan bo'lamiz. Bunda ham shoir aytilayotgan fikrni ta'sirchanligini oshirib qo'ymasdan ismlarni ham mos o'rinlarda qo'llay bilgan:

*Samandar bo'yla zohid izidin, Bormagin zinhor
May emas zuhdi ani begona qilg'on esidin.*

*Jomga bir boq, ichmayin o'zidan ketursan, isidin,
"Tashnalab o'lma, Navoiy, chun azal soqiysidin,*

“Ishrabu yo ayyuhal-atshon” kelur har dam nido”

Ya’ni tasavvufda zohidlar ishq haqida gap ketganda ular yuzaki tomondan ishq salaflari sifatida qaraladi. Qahramon o’ziga nisbatan murojaat qilar ekan, aynan zohidlarning zohid bo’lishiga aslida may ya’ni ilohiy ishqqa bo’lgan tashnalik emas zuhdleri ekanligini; haqiqiy ishq makon etgan ko’ngilga boqginki, uni ichmasingdan oldin isidin (hididan) es-hushingdan ayrilasan deya izohlaydi. Ta’kidlash lozimki, shoir ushbu muxammaslari bilan aruzda ijod qilishda yuksak mahorat ko’rsata olishini, o’zining katta salohiyat sohibi ekanligini amalda isbot etishga muvaffaq bo’ldi. O.Safarov “Alisher Navoiy g’azallariga bitilgan ko’rkam muxammaslar” nomli so’zboshi maqolasida shoir ijodining ayni qirrasini quyidagicha baholaydi: “Bu o’zbek tazminli muxammasnavisligida birgina shoir g’azallariga taxmis bog’lashdagi eng yuksak ko’rsatkich bo’lib, hozirgacha boshqa biror shoir g’azallariga birgina shoir tomonidan bu qadar “ko’p va xo’p” taxmis muxammas yozilmagan”[3; B.8.]. Shoirning tab’i xud muxammasidan keltirilgan banddagi ikkinchi misradan ayonlashadiki, Alisher Navoiy hikmati Samandar Vohidov ko’ngliga go’daklik davridanoq singdirila boshlangan. Bu singdirilish Nizomiy Aruziy Samarqandiyning yetuk shoir bo’lish haqidagi talablaridan biri sanalgan oldin yashab o’tgan shoirlar ijodidan she’rlar yod olish kerakligiga borib taqaladi. Samandar Vohidov go’dakligidan Alisher Navoiy she’rlari qulog’iga kirganini aytish bilan kifoyalanmay, “Ani ko’zi bilan ko’rdim hayotni baytlarin tinglab” deyish bilan shoir she’rlarini ko’ngliga jo qilib borganiga ham ishora qiladi. Shuningdek, u ulug’ shoir she’rlarini chuqur tushunishga erta kirishganini ham badiiy ifodalab o’tadi.

Samandar Vohidovning 1985-yilda nashr qilingan “Olamdan rang izlab”, “Asalbobo”, singari kitoblarida ham aruzda bitilgan she’rlarning mavjudligi kuzatilmaydi. Shoirning mustaqillikning ilk yilida chop etilgan “Kengliklarni qo’msash” nomli kitobidan “Agar oshiqligim aytsam”, “Kecha sen tomonlardan men tomon xabar keldi”, “Men senga ishondim dardimga darmon bo’lasan deb”, “Yo’qotdim ayni navro’zda” singari g’azallarining o’rin olganini ko’rish mumkin. Shoir ijodida aruz vazni talab-tamoyillariga to’la rivoya qilgan holda she’rlar yozishning tizimli holga aylanishida mustaqillik yillaridagi o’zlikni anglash bilan bog’liq jiddiy o’zgarishlar sabab bo’ldi, deyish mumkin. Xususan, ijodkorning “Xayoling men bilan” to’plamidan 30 dan ortiq g’azal va bir qator muxammaslariga o’rin ajratilganligi fikrimizni quvvatlaydi.

Samandar Vohidovning “Buxoro haqiqati” gazetasining 1971-yil 13-noyabr sonida “Ne umidda tufhayi ishq aylading bir tola soch” satri bilan boshlanuvchi muxammasining boshlanma va xotima bandlarining keltirilgani kuzatiladi. Bu davrda shoir 29-30 yoshlarda edi. Muxammas bitish shoirdan aruziy ilm va badiiyat sirlaridan chuqur xabardor bo’lishni talab etishidan kelib chiqadigan bo’lsak, shoirda g’azal singari aruziy janrlarda ijod qilish o’tgan asr 60-yillarida shakllanib, shu 10 yillikning oxirlarida o’zining samarasini ko’rsata boshlagan deyishimiz mumkin. Samandar Vohidovning chop etilgan to’plamlari sanalariga tayanib, unda aruzda ijod etish ko’nikmasini belgilaydigan bo’lsak, bu adabiy hodisa shoirda mustaqillik yillari bilan boshlangan, tarzida xulosaga kelishimizga bois bo’ladi.

O'tgan asr 70-yillari va 80-yillarining o'rtalariga qadar ayrim aruzda bitilgan g'azallari bilan ko'nglidagi shunday maylni badiiy izhor qilib borgan bo'lsa, 80-yillar yillar oxiriga kelib, unda aruzda ijod qilish tizimli holatga o'ta boshladi. 90-yillarning ikkinchi yarmidan shoir ijodining muayyan bir qismini aruziy she'rlar tashkil qildi. Uning fors-tojik tilida buxoriylar tomonidan turli asrlarda bitilgan aruziy she'rlarning tarjima qilishi bu boradagi ishtiyoqini yanada oshirdi. Shoir va tarjimon Samandar Vohidovda shakllangan "aruzdan aruz yasash", "g'azalni g'azal bilan tarjima qilish" uslubi shoirning o'z aruziy she'rlar bitishida ham, taxmis muxammaslar ijod etishida ham nihoyatda qo'l keldi. Ta'kidlash lozimki, bunday tajribalar Samandar Vohidovni o'z davrida aruzda ham barakali ijod qilgan Erkin Vohidov, Jamol Kamol singari iste'dodli, bir qadar kamyob shoirlar qatoridan munosib o'rin egallashiga zamin hozirladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Safarov O. Alisher Navoiy g'azallariga bitilgan ko'rkam muxammaslar//. Kitobda: Samandar Vohidov. Bu bog'da bahra boqiydur. "Buxoro", 2011,
2. Adabiy Buxoro: Kecha va bugun// Buxoro nashriyoti, 2023,
3. Safarov O. Alisher Navoiy g'azallariga bitilgan ko'rkam muxammaslar//. Kitobda: Samandar Vohidov. Bu bog'da bahra boqiydur. "Buxoro", 2011
4. Vohidov S. Gullayotgan kunlar// Buxoro nashriyoti, 2010,
5. Vohidov S. Dunyo kami bitmagay// Saylanma IV jild//Buxoro nashriyoti ,2014

Yakubova Safiya,
Sharof Rashidov nomidagi
SamDU Urgut filiali.

ALISHER NAVOIY VA ISMOILXON FAQIRIY IJODIDA BADIY MUSHTARAKLIKLAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandasi Alisher Navoiy hamda XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida yashab ijod qilgan shoir Ismoilxon Faqiriy g'azallaridagi mushtarakliklar tahlil etiladi. Tadqiqotda har ikki shoirning g'azal janrida erishgan yutuqlari, ularning badiiy-estetik qarashlari, ma'naviy-ma'rifiy g'oyalari va tasvir uslublaridagi o'xshashliklar ilmiy asosda yoritiladi. Jumladan, ilohiy ishq, tasavvufiy timsollar, axloqiy tarbiya, vatanparvarlik va xalqparvarlik kabi mavzularda g'azallarning umumiylik nuqtalari tahlil qilinadi. Har ikki adib o'z davrining yirik ijodkori va tasavvufiy adabiyot namoyandasi sifatida tanilgan bo'lib, ularning asarlarida chuqur falsafiy mazmun, ilohiy ishq, axloqiy poklik, ma'naviy kamolot kabi mavzular markaziy o'rin tutushi haqida so'z brogan.

Kalit so'zlar: tasavvufiy mavzular, haqiqiy mezon, ilohiy ishq, sochbog, nuqta-yi nabiyo, chuqur falsafiy mazmun, ilohiy ishq, mumtoz she'riyat

Abstract: The article analyzes the similarities between the ghazals of Alisher Navoi, the greatest figure of Uzbek classical literature, and Ismailkhan Fakiri, a poet who lived and worked in the late XIX th and early XX th centuries. The study will scientifically examine the achievements of both poets in the ghazal genre, their artistic and aesthetic views, spiritual and educational ideas, as well as the similarities of their figurative styles. In particular, the general provisions of the ghazals on such topics as divine love, mystical symbols, moral education, patriotism and nationalism are analyzed. Both writers are known as great creators of their time and representatives of mystical literature, and their works are said to have deep philosophical content, touching on such topics as divine love, moral purity and spiritual perfection.

Key words: mystical themes, true criterion, divine love, sohbug, nukta-yi nabiyo, deep philosophical content, divine love, classical poetry

Har bir ulug‘ shoirning dunyoga kelishi alohida hodisa. Alohidaligi shundaki, chin shoir ijodiyoti millat ma’naviy hayotida yangi o‘zgarishlar, tafakkurda esa yuksalishlar paydo etadi. Shuningdek, haqiqiy shoir har qanday sharoitda ham xalqining ishonchlarini oqlash bilan bir qatorda, uning qalb tayanchi ham bo‘la oladi. Alisher Navoiy she’riyati ana shunday ilohiy dard va iste’dod samarasi o‘laroq dunyoga kelgan bir bo‘stondir. Ulug‘ mutafakkir ijodiga adabiyotshunos olim I. Haqqulov: “Shoir she’riyati san’atkorlikning buyuk maktabigina emas, haqiqiy mezon hamdir”, – deya baho berganida tamomila haq edi. [Haqqulov, 2009:158]. Shu bois bo‘lsa kerak, she’riyatning ulkan sarhadlarini zabt etgan shoir ijodi hanuzgacha ijodkorlar uchun sirli bir olam, intilish va ilhom manbai bo‘lib kelmoqda. Navoiyga havas qilmagan uning boy va ulkan merosidan foydalanmagan mumtoz adabiyot vakillari birqancha deb aytishimiz mumkin. Alisher Navoiy ijodining sermahsulligi va ko‘pma’noliligini albatta izohlash mushkul. Ismoilxon Faqiriy ham Navoiyga bo‘lgan qiziqishi va havasini o‘z g‘azallarida ta’kidlab o‘tgan. Shuningdek, Alisher Navoiy ijodining Faqiriy g‘azaliyotiga ko‘rsatgan ta’siri, Faqiriyning Navoiyni o‘ziga ustoz sifatida e’tirof etgani hamda uning badiiy merosidan ilhomlangan jihatlari misollar bilan ko‘rsatiladi. Ismoilxon Faqiriy ijodida tasavvufiy g‘azallar muhim o‘rin tutadi. Ish adabiy taqqoslash metodlariga tayangan holda yozilgan bo‘lib, g‘azal janridagi adabiy an’ananing davomiyligini va yangi bosqichdagi talqinini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Faqiriy (taxallusi; asl ismi Ismoilxon Shayx Ibrohimxon o‘g‘li Shahrisabziy) Naqshbandiya tariqatining murshidi sifatida, o‘z asarlarida tasavvufiy g‘oyalarni chuqur yoritgan. Uning “Devon”, “Ash’ori mutafarriqot” kabi she’riy to‘plamlarida tasavvufiy mavzular keng yoritilgan. Masalan, “Devon”da sevgi, sadoqat, ma’rifat, axloq, xalqparvarlik kabi g‘oyalar ulug‘lanadi. “Ash’ori mutafarriqot”da esa tasavvufiy fikrlar, ilohiy ishq, nafsni yengish, kamtarlik kabi mavzularni uchratish mumkin. [N. Muhammadov, 2001:39.]

Shoirning “Risoi tariqi zikr” (“Zikr odobi risolasi”) va “Risoi tariqat” kabi tasavvufiy risolalari ham mavjud. Xuddi Navoiy singari Ismoilxon Faqiriy ham mumtoz adabiyotda ijod qilgan adib deb ayta olamiz. Har ikkisi ham o‘z davrining yirik adiblari bo‘lib, ular ijodida ko‘plab mushtarakliklar va o‘xshashliklar mavjud.

Tadqiqotda har ikki shoirning gʻazal janrida mohirliklari, ularning badiiy-estetik qarashlari, maʼnaviy-maʼrifiy gʻoyalari va tasvir uslublaridagi oʻxshashliklar ilmiy asosda yoritiladi. Jumladan, ilohiy ishq, tasavvufiy timsollar, axloqiy tarbiya, vatanparvarlik va xalqparvarlik kabi mavzularda gʻazallarning umumiylik nuqtalari tahlil qilinadi. Shuningdek, Alisher Navoiy ijodining Faqiriy gʻazaliyotiga koʻrsatgan taʼsiri, Quyida ularning ijodidagi asosiy umumiylik va oʻxshash jihatlar haqida umumlashtirib berishga harakat qilamiz. Har ikkala shoirning asarlarida tasavvuf asosiy mavzulardan biri hisoblanadi. Navoiy tasavvufni gʻoyaviy-estetik asos sifatida qoʻllagan, ayniqsa “Lison ut-Tayr”, “Farhod va Shirin” kabi asarlarda bu yaqqol koʻrinadi. Ismoilxon Faqiriy ham tasavvuf yoʻlida ijod qilgan. U oʻzini taxallusi “Faqiriy” deb atashi ham tasavvufiy kamtarlikni bildiradi. Alisher Navoiy va Ismoilxon Faqiriy ijodi oʻzbek adabiyoti taraqqiyotida alohida oʻrin egallaydi. Uning yuksak ahloqiy-falsafiy qarashlari nafaqat asarlarida balki gʻazallarida ham yaqqol koʻzga tashlanadi. Ularning gʻazallari orqali asrlar osha uzluksiz davom etib kelayotgan maʼnaviy, badiiy va estetik anʼanalar oʻz aksini topgan. Ushbu maqolaning ilmiy asosini gʻazal janrining taraqqiyoti jarayonida Alisher Navoiy tomonidan shakllantirilgan poetik mezonlarning keyingi davr shoirlari, jumladan, Ismoilxon Faqiriy ijodida qanday davom ettirilgani va yangicha talqinda namoyon boʻlgani masalasi tashkil etadi. Tadqiqotda nazariy asos sifatida mumtoz poetika, qiyosiy-adabiy tahlil metodlari, tasavvufiy-estetik qarashlar va gʻazal janrining shakl-shamoyiliga oid ilmiy qarashlar(A.Qayumov, I.Gʻaniev, V.V.Bartold, E.Rustamov, T.Mirzoev kabilarning ilmiy ishlari)ga tayanilgan. Shuningdek, Alisher Navoiy va Ismoilxon Faqiriy devonlaridan olingan aniq misollar orqali poetik mushtarakliklar, badiiy tasvir vositalaridagi oʻxshashliklar, gʻoya va mazmun uygʻunligi ilmiy tahlil qilinadi.

Uning koʻplab gʻazallarida dunyo gʻamidan voz kechish, ilohiy ishqga yetishish mavzulari koʻtariladi. Navoiy turkiy adabiyotda gʻazal janrining yetuk namunasini yaratgan. Uning gʻazallari nafaqat badiiy mahorati, balki falsafiy chuqurligi bilan ham ajralib turadi. Ismoilxon Faqiriy ham aynan gʻazal janrida ijod qilgan va Navoiy anʼanalarini davom ettirgan. U oʻz gʻazallarida koʻproq axloqiy, diniy va maʼnaviy masalalarni tilga olgan. Ularning tili obrazli, sheʼriy sanʼatlarga boy, badiiy ifoda vositalaridan mohirona foydalanilgan. Navoiy asarlarida insonparvarlik, halollik, ilm-fan, mehr-oqibat kabi gʻoyalar targʻib qilinadi. Faqiriy ham bu gʻoyalarni davom ettirgan — u xalqni maʼnaviy poklikka chaqirgan. Ismoilxon Faqiriy toʻgʻridan-toʻgʻri Navoiy maktabining davomchisi sifatida tanilgan. U oʻz gʻazallarida koʻpincha Navoiyni yodga olib, unga taqlid qilgan yoki ilhom olganini bildiradi. Darhaqiqat, endi Alisher Navoiy va Ismoilxon Faqiriy gʻazallaridagi oʻxshashliklarga chuqurroq toʻxtalamiz. Har ikki shoirning gʻazal janridagi ijodi oʻzaro yaqin boʻlib, ularning quyidagi jihatlarda oʻxshashliklari bor: Navoiy gʻazallarida ishq koʻproq ilohiy ishq sifatida talqin qilinadi. U maʼshuqni Haq (Alloh) timsolida tasvirlaydi. Masalan, “ishq” odamni poklaydigan, komillikka yetkazadigan kuch sifatida tasvirlanadi. Jumladan, A.Navoiy ijodida maʼshuqaning sochi taʼrifida ilon yoki ajdaho tashbehining keltirilishi koʻp kuzatiladi. Ajdaho folklarga xos mifologik obrazlardan biri boʻlib, uning qoʻllanishi qadim miflarga

borib taqaladi. Xususan, xalq erataklarida ajdaho salbiy timsol sifatida qo'llanadi va ko'rinishi juda haybatli, vahimali, og'zidan olov purkovchi maxluq sifatida tasvirlanadi. U ko'pincha xazinalarni ko'riqlaydi. Ajdar xalq tasavvurida ilonning kattasi. Shuning uchun xalqda "Ilon qirq yil yashasa, ajdar bo'ladi" degan qarash ham mavjud. Xalq og'zaki ijodi namunalarida yomonlik ramzi sifatida kelgan mazkur obraz ham Alisher Navoiy ijodida turli maqsadlarda qo'llanganini kuzatishimiz mumkin:

Sochbog'ing o'rg'anmudur siymin taning davrig'a pech,

Yo'qsa husnung kunjig'a chirmashg'an ajdarmu ekin? [Navoiy, 1987:434]

Baytda "Sochbog'ing siym taningda chirmashib to'lg'anayaptimi yoki husnungga chirmashgan ajdarmi?" ifodasi orqali tajohuli orifona (bilib bilmaslikka olish) san'ati vujudga keltirilgan. Ikkinchi tomondan esa sochbog', ya'ni ayollar soch taqinchoqlaridan biri bo'lgan jamalak ajdahoga o'xshatilib, tashbeh san'ati hosil qilingan. Shuningdek, baytda sinekdoxa vositasida qism orqali butun atab kelinmoqda. Ya'ni ma'shuqaning ajdarday to'lg'angan qalin va uzun sochlari misolida uning go'zalligiga ishora qilinmoqda. Ayni paytda yor go'zalligi (husni) uning xazinasini hamdir. Bu xazinaning qo'riqchisi esa ajdardir. Demak, bunda shoir ajdar bilan bog'liq xalq tasavvurlariga ijobiy bo'yoq berib, undan ma'shuqaning go'zalligini tasvirlash uchun foydalangan. E'tiborli tomoni shundaki, Alisher Navoiy baytiga hamohang bunday tasvirni Faqiriy lirikasida ham kuzatish mumkin: Xuddi shunday mazmunga boy g'azallardan Faqiriy ham bitgan. Uning falsafiy-ahloqiy mazmunga boy "Yaktagim" nomli g'azalining quyidagi baytida ham soch so'zining turli ko'rinishlarini uchratishimiz mumkin.

Har safar oshiq bo'lsam, goh oh-o'lim alangasida,

Goh timsolin sochidan o'zgacha hol paydo bo'ladi? [Faqiriy, 2004:39]

Faqiriy ham ishqni ilohiy ma'noda talqin qiladi. Bu baytdagi har safar oshiq bo'lganda hatto o'lim chog'ida ham soch timsoli yorning o'zgacha ishq tavsifi sanaladi. U Navoiyning ilhomida yozgan ko'plab g'azallarida ishqni Allohga bo'lgan muhabbat tarzida ifodalaydi. Ba'zi holatlarda dunyoviy ishq vositasi orqali ilohiy ishqqa yetishish tushunchasi beriladi. Ayniqsa, mumtoz adabiyotimiz vakillari ijodining har bir qirrasida ulug' shoir Alisher Navoiyning ijodiy ta'sirini sezish mumkin. Natijada Ismoilxon Faqiriy ijodi yangilik sifatida mumtoz adabiyotimizda yorqin bir sahifani tashkil qildi. Shunisi aniqki, xalq she'riyatida ham, mumtoz adabiyot namunalarida ham yorning go'zalligi, uning yurish-turishi, bo'yi, sochi bilan bog'liq tasvirlar poetik ko'chimg'larga asoslanadi. Biroq mumtoz she'riyat namunalarida shunday tasvirlar borki, ularni xalq lirikasidagi turli murakkab obrazlarning o'xshatishlar va tavsiflashlar tarixi va mohiyatini tushunmay anglash mushkul. Faqiriy ijodidagi ushbu bayti:

Muso sani na kuribdur Xusrovi Qaysar bila Doro sani

Manga kurmishdur Muyassar xazrati Mavlo sani [Faqiriy, 2004:109]

Bu bayt forsiy-turkiy aralash tilga ega va an'anaviy Sharq she'riyatidagi mubolag'a, tashbeh (o'xshatish), istiora (majoz) kabi badiiy san'atlardan foydalanilgan. Endi baytni badiiy tahlil qilib, har bir so'zini izohlaymiz: Shoir bu yerda o'z sevgilisi yoki ulug' zotni (Hazrati Mavlo) Muso, Xusrov, Qaysar (Kayser),

Doro kabi buyuk shaxslar bilan taqqoslaydi, lekin ularning hech biri bu zotni ko‘rmagan – ya’ni ularni ko‘rishga muyassar bo‘lmagan. Faqat shoirning o‘zi bu ne’matga erishgan: "Menga bu nasib bo‘ldi," – deydi. **tashbeh** – Hazrati Mavlo Musoga o‘xshatilmogda. Bu payg‘ambarning ulug‘vorligi, mo‘jizakorligi ta’riflanadi. Talmeh san’atidan sermahsul foydalangan. **“Xusrovi”, “Qaysar”** – Ehtimol, Rim imperatori (Qaysar) yoki forsiy Xusravlardan biri. “Farhod va Shirin” dostonidagi Xisrav ham seni haqiqiy ishqingni ko‘rmagan. **“Doro”** – Qadimgi Fors podshohi Doro (Dariyus). Qaysar ham xuddi shunday. Ular shoh va rahnamo bo‘lishiga qaramasdan haqiqiy ishqni anglamadilar. Ular ham xuddi shu shohlardek dunyoga ishq quydi. Bu bayt o‘xshatish qiyoslash, **tashbeh, tazod, talmeh, mubolag‘a, istiora, lafziy san’atlar** bilan boyitilgan. Shoir o‘ziga nasib bo‘lgan ne’matni — Hazrati Mavlona ko‘rishni — hatto Muso, Qaysar, Doro, Xusrov kabi tarixiy buyuklar ham erishmagan noyob sharaf sifatida ta’riflaydi. Hazrati Mavlo deganda shoir mohirlik bilan balki pirni ham nazarda tutayotganligini ham ko‘rishimiz mumkin.

Kurmagandur umirida odam bila xavvo sani

Kurdi na nuxti nabiyo hazrati? [Faqiriy, 2004:110]

“Nuqta-i Nabiyo” (yoki **“nuqta-yi nabiyo ”**) iborasi fors-tojik tilidan kirib kelgan bo‘lib, **tasavvufiy-adabiy** matnlarda ishlatiladi. Uni quyidagicha tahlil qilish mumkin: Nuqta (نقطه) — nuqta, nuqta belgi; ko‘pincha sir, markaz, boshlanish nuqtasi degan ma’nolarda ham ishlatiladi. Nabiyo (نبي) — payg‘ambar, ya’ni nabi so‘zining forsiy-yu yumshoq talaffuzdagi shakli hisoblanib baytning badiiy qiymatini boyitgan.

Faqiriyning tasavvufiy dunyo bilan bog‘lanishi Najmiddin Kubro tariqiga, balki undan ham oldinga uzayib borar. Faqiriy Alisher Navoiyning she’riyatdagi yo‘lini davom ettirgan eng sodiq izdosh va eng talantli shogirdidir. Yuqoridagi fikrlarni inobatga olsak, Faqiriy o‘zining betimsol she’riyatida Sharqning Nizomiy, Nasimiy, Sa’diy, Jomiy, Bobur, Fuzuliy kabi ulug‘ san’atkorlarining tajribalarini katta mahorat ila umumlashtirgan va o‘zidan keyingi shoirlarga yo‘l ko‘rsatgan qalami o‘tkir ijodkordir. Nazm hunariga tamomila hokim, mahoratli bir shoir bo‘lgan Ismoilxon Faqiriy ishq va may haqidagi asarlarida boshqa “Shohnoma” tarzida jang voqealarini tasvirlovchi she’rlar yozishda ham mohir ekanligini namoyish qila olgandir», deyishi asossiz emasdir. Bu gaplarni aytishdan maqsad bitta. Faqiriy tasavvuf shoiri emas, tasavvufning muhibi. U tasavvufiy hayot go‘zalligi va haqiqatlariga muhib nazari bilan qaragan. U nafs va axloqni poklash, qalb va ruhni kamolga yetkazish, ishq va jazba zavqiga yetishishda tasavvuf ta’lmoti va ko‘rsatmalariga suyangan. Lekin hech qachon she’rni tasavvuf aqida yoki quruq nasihatlar targ‘ibiga aylantirmagan. Ismoilxon Faqiriyning she’riyati – tasavvuf bilan aloqador she’riyat. Ammo bu aloqadorlik tamoyillarini ko‘rsatishda hech bir ma’noda mahdudlik uchramaydi. Mumtoz adabiyotda esa telbalik – devonalik bu ishqning natijasi deb qaralgan.

Ne ayb, Navoiy kibi devonalig‘ etsa,

Har odamekim, bo‘lsa aning yori parizod [Navoiy, 1987:115].

Shoirning fikricha, pari har kimning yori bo'la olmaydi. Navoiy "Har odamekim" deganda ishq sirrini anglagan, qalbi toza insonlarni nazarda tutadi. Shuning uchun oshiq Navoiy kabi devonalig' qilsa ayb qilma, chunki uning yori parizoddir, deydi. Faqiriy lirikasida ham mazmunan shunga yaqin baytlar mavjud. Xulosa qilib aytish mumkinki, mifologik, diniy-tarixiy obrazlarning qo'llanishi har ikkala ijodkorda ma'shuqa ta'rifini qiyoslash, bo'rttirish orqali uni vasf qilish bo'lsa, oshiqning ishq bobidagi jasorati, sabr qanoati, shijoatini badiiy aks ettirish uchun xizmat qildirilgan. Alisher Navoiy va Ismoilxon Faqiriy ijodi o'zbek adabiyoti taraqqiyotida uzviy bog'liq bo'lgan ikki yirik bosqichni ifodalaydi.

Ularning asarlaridagi g'azallardagi misralarida o'xshashliklar, avvalo, umumiy badiiy-estetik qarashlar, tasavvufiy dunyoqarash, g'azal janrining an'anaviy talqini va lirik qahramon obrazining shakllanishida yaqqol namoyon bo'ladi. Har ikki shoir ijodida ilohiy ishq, ma'naviy komillik, sabr, kamtarlik kabi tushunchalar markaziy o'rin egallab, g'azal janrining mazmun va shakl jihatidan rivojlanishiga xizmat qilgan. Faqiriy Navoiy maktabining sodiq davomchisi sifatida, uning poetik an'alarini nafaqat takrorlagan, balki o'zining ichki ruhiy kechinmalari, axloqiy-falsafiy qarashlari orqali bu an'anani boyitgan. Alisher Navoiy va Ismoilxon Faqiriy g'azalparvarlik an'alarini davom ettirgan turkiy adabiyot vakillari sifatida o'z davrlarining estetik, ma'naviy va badiiy mezonlariga tayangan holda, g'azal janrida chuqur falsafiy va lirik mahorat namoyon etgan ijodkordirlar. Ularning g'azallaridagi mushtarakliklar, eng avvalo, tasavvufiy ruh, ilohiy ishq mavzusining yetakchiligi, ma'naviy kamolot sari intilish, ma'shuqa timsolining zohiran jismoniy, botinan ruhiy yoki ilohiy mohiyatga ega bo'lishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Qur'on va hadisga ishoralar, islomiy ilmlar bilan bog'liq ramziy obrazlar ko'p uchrashi, ularning diniy-falsafiy bilimga boy shaxslar bo'lganligini tasdiqlaydi. Ikkala shoir ham Navoiy maktabining badiiy an'alariga sodiq qolgan holda, g'azal tuzilishi, radif, qafiya va mazmun-mohiyatdagi mujassamlik, hikmatlar va obrazlar tizimini boyitgan. Navoiyda bu uslub an'anani boshlab bergan bo'lsa, Faqiriyda bu an'ana davom ettirilgan va yangi ijtimoiy-ma'naviy kontekstda talqin etilgan. Bu holat o'zbek mumtoz adabiyotida yangi ilmiy tadqiqotlar olib borilishini shu bilan birgalikda barqaror poetik maktablar uzluksiz rivojlanib borishi lozimligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. I жилд. Бадоеъ ул бидоя. – Т.: Фан, 1987: 689 б.
2. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. II жилд. Наводир ун-ниҳоя. – Т.: Фан, 1987: 622 б.
3. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VI жилд. Фавойид ул-кибар. – Т.: Фан, 1990: 555 б.
4. Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971: 390 б.
5. Ҳаққулов И. "Рух раҳмоний эрур...". Ижод иқлими. – Т.: Фан, 2009: 387 б.

6. Kattaev K. "Maxdumi A'zam va Dahbed..." – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994: 73 b.
7. Muhammadov N. Nasaf va Kesh allomalari. Tazkira. – T.: ФАН, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2001: 49. b
8. Vohidov. Sh, Erkinov.A, Shahrizabzlik xattot va shoirlar. Ming yillar merosi Shahrizabz. 20700. T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2002: 126 b.
9. Ismoilxon F. Bayozi Faqiriy. Saylanma (O'zbek va tojik tillarida) – T.: "Akademnashr NMM" 2004: 198 6.

Xasanova Dilshoda,
Sharof Rashidov nomidagi
SamDU mustaqil tadqiqotchisi

NAVOIYSHUNOSLIK ILMI TARAQQIYOTIDA BOTIRXON VALIXO'JAYEVNING O'RNI

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada Samarqand adabiyotshunoslik maktabi an'analari va bu jarayonda akademik Botirxon Valixo'jayev ilmiy faoliyatining o'rni haqida fikr yuritiladi. Unda asosan navoiyshunoslik ilmi taraqqiyotida samarqandlik olimlar, xususan, Botirxon Valixo'jayev olib borgan ilmiy tadqiqotlar tahlil etiladi. Shuningdek, olim ilmiy izlanishlarining bugungi navoiyshunoslik rivojida o'rniga ham baho beriladi.

Kalit so'z va iboralar: Sharq adabiyotshunoslik ilmi, Samarqandda navoiyshunoslik, Botirxon Valixo'jayev faoliyati, adabiy-estetik qarashlar, badiiyat ilmi, Alisher Navoiy siymosi, adabiy muhit va an'ana, tahlil va talqin.

Abstract: This scientific article examines the traditions of the Samarkand literary school and the role of academician Botirkhan Valikhojaev in this process. Basically, scientific research conducted by Samarkand scientists, especially Botirkhan Valikhojaev, in the development of Navoi research is analyzed. The role of the scientist's scientific research in the development of today's Navoi science is also assessed.

Key words and phrases: The science of oriental literary criticism, Navoi studies in Samarkand, the work of Batirkhan Valikhojaev, literary and aesthetic views, art criticism, the figure of Alisher Navoi, literary environment and tradition, analysis and interpretation.

Samarqand tarixiy taraqqiyot davrida kishilik jamiyatining rivojiga, ravnaq topishiga o'z hissasini qo'shib kelayotgan qadimiy shahar hisoblanadi. U jahongir fotihlar, san'at va madaniyat ahli, tolibi ilmu hikmat, tariqat va ma'rifatning fidoyilari intiladigan, jamlanadigan nurli maskandir. Bu yurt "sayqali ro'yi zamin", "firdavsmonand", "bal dai mahfuza" - deya e'zozlangan edi. Samarqand Ismoil al-Buxoriy, Imom Motrudiy, Al-Marg'inoniy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Xo'ja Ahrori Valiy singari mo'tabar siymolarni voyaga etkazgan bo'lsa, Abu Abdulla Rudakiy, Umar Xayyom, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Ali Qushchi kabi

ko‘plab ilm ahli va so‘z ustalarining har tomonlama kamol topishiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatgan. Samarqand ilmi tarixida so‘zshunoslik, so‘z nafosati bilan bog‘liq qadimgi adabiyotshunoslik ko‘rinishlari ham o‘zining izchil an‘analariga ega hisoblanadi. Nizomiy Aruziy Samarqandiyning “Chahor maqola”, Shayx Xudaydod Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a”, Muhammad Bade‘ Maleho Samarqandiyning “Muzakkiri ashob” kabi ko‘plab nodir manbalar bu zaminda ilmi bade‘, ilmi fasohat kabi hozirgi adabiyotshunoslik ilmining ilk irmoqlari uzoq asrlardan beri rivojlanib kelganligi ham bundan dalolat beradi. Bu an‘ana dunyo adabiyotshunosligida alohida fan sifatida o‘zining yuksalish bosqichiga qadam qo‘ygan XX asrda ham davom etdi. Samarqand adabiyotshunoslik maktabi Respublikamizdagi ilk so‘zshunoslik, nafosat ilmi maktabidir.

Ilk adabiyotshunos olim Ahmad Taroziy, Alisher Navoiylar yashagan, tahsil olgan hamda Sharqdagi “ilmi segona” – ilmlar uchligi rivojiga katta ta‘sir ko‘rsatganlar ham shu maktab vakillaridir. Samarqand davlat universiteti rektori, professor R.Xolmurodov “Shonli tarixga bir nazar” maqolasida Samarqand adabiyotshunosligi maktabi haqida quyidagilarni yozadi: “Ustoz murabbiy Vohid Abdullayevning sa‘y-harakatlari natijasida adabiyotshunos, xususan, o‘zbek va tojik adabiyoti tarixi ilmi taraqqiyotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan bir guruh yetuk olimlar jamlandi. Bu esa alohida olimlarning faoliyati shaklida rivojlanayotgan adabiyotshunoslikning ilmiy maktab darajasiga etganligidan darak berar edi. B.Valixo‘jayev, N.Shukurov, S.Mirzayev, R.Orzubekov, O.Ikromov, I.Salohiy, S.Sa‘diyev, S.Halimov, Sh.Shukurov, Q.Tohirov, A.Abdurahmonov, Sh.Xolmatov kabi yirik adabiyotshunos, matnshunos olimlarning akademik Vohid Abdullayev rahbarligida mazkur davrdagi ilmiy pedagogik faoliyati Samarqand adabiyotshunosligining yuksalish davri bo‘ldi” [9;5-b]. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi R.Xolmurodov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, Botirxon Valixo‘jayev mazkur adabiyotshunoslik maktabining bayroqdori, sardori sifatida umrining so‘nggi kunlarigacha o‘zbek adabiyoti rivojiga munosib xizmat qildi, ustoz akademik V.Abdullayev singari ziyo ahliga yo‘lboshchi bo‘ldi. Iste’dodli, mahoratli, jonkuyar, fan fidoyisi bo‘lgan shogirdlar yetishtirdi. Bugun ular domla boshlab bergan ilmiy tadqiqot ishlarini sharaf bilan davom ettirmoqdalar. Bugungi kunda Samarqand adabiyotshunoslik maktabining zabardast olimlari filologiya fanlari doktori, professor M.Muhiddinov, D.Salohiylar B.Valixo‘jayev rahbarligida doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilganlar. Komil ishonch bilan aytish mumkinki, bugun, ya‘ni XXI asr choragida ham Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Vohid Abdullayev, Botirxon Valixo‘jayev asos solgan navoiyshunoslik maktabi shogirdlari tomonidan izchil davom ettirilmoqda.

“Samarqandning ilmiy vijdoni”, “Olimu fozillar botiri” kabi e’tiroflarga sazovor bo‘lgan Botirxon Valixo‘jayevning ilmiy asarlarida zakiy, keng qamrovli chuqur mulohazali, odobi yuksak va o‘ta andishali komil inson va tadqiqotchining dilkash siymosi ko‘zga tashlanadi. Botirxon Valixo‘jayev butun umrini ilmi ziyoga bag‘ishladi. U Samarqand adabiyotshunoslik maktabining munosib vorisi sifatida Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Abdurahmon Sa‘diy, Vohid Abdullayevlar kabi fors-tojik adabiyotining dolzarb muammolari bo‘yicha ham tadqiqotlar olib borgan

Sharq adabiyotshunosi bilimdonidir. Olim o‘zining yirik monografiya va risolalari bilan, shuningdek, teran tahlillar va xulosalarga boy maqolalari bilan nozikta’b jamoat ahli va keng o‘quvchilar nazariga tushdi. Afg‘oniston, Turkiya, Eron, G‘arb mamlakatlaridan Chexiya, Italiya va AQSh nashrlarida olimning qator maqolalari, risola va monografiyalari chop etildi. Jumladan, “Zahiriddin Muhammad Bobur” maqolasi Afg‘onistonning Qobul shahrida o‘zbek tilida chop etiladigan “Yulduz” haftanomasining 1982-1983 yillardagi 24 sonida alohida e’tirof bilan muntazam nashr etildi. “Muhaqqiqi buzurgi du adabiyot” (Dushanbe, Irfon, 1978), “Chakidahoi qalam” (“Qalam qatralari”) (Dushanbe, Adib, 1992), “Xocha Ahrori Valy” (Tehron, 1997), “Ulug‘bek Mirzo davri madrasalari” (Istambul, 2003) kabi kitoblarning xorijiy nashrlarda chop etilishi adabiyotshunosligimizdagi katta yutuqlardan bo‘ldi. Bu zahmatkash olimning Samarqand adabiyotshunosligiga, qolaversa, vatanimiz fani taraqqiyotini ta’minlash va uning dovruq‘i sarhadlarini yanada kengaytirish sohasiga qo‘shgan hissasidir. Botirxon Valixo‘jayevning o‘zidan keyingi adabiyotshunos olimlardan ajratib turadigan darajasi uning ikki tilda bir xil ijod qila olishi va tarjimon sifatidagi noyob qobiliyatidir.

Botirxon Valixo‘jayev o‘zbek adabiyotshunosligida ilk marotaba epik she’riyat tarixini yaxlit hodisa sifatida keng qamrovda tadqiq etishi natijasida janr va uslub rang-barangligi, dostonnavislikning shakllanishi va taraqqiyot etaplari, an’ana va novatorlik, xususan, badiiy tarjima va nazira an’analarning qorishib ketishi kabi masalalarning ilmiy xulosalari, mantiqiy asoslarini ochib berdi. “Yusuf va Zulayxo” mavzusidagi asarlar hamda Olim Devonaning “Ravzai asror” dostoni, Xiromiy tarjimalari, ayniqsa, Ochildimurod Miriy va uning “Ra’no va Zebo”, “Qissai Salim Javhariy”, “Majididdin va Faxrunniso”, “Rustam va Suxrob” asarlari tahlilini ilk bora amalga oshirib, ilmiy jamoatchilikka taqdim etdi. Olimning yillar davomida olib borgan mashaqqatli ilmiy kuzatishlarining hosilasi “O‘zbek epik poeziyasi tarixidan” monografiyasi nashr etilishi bilan yakun topdi. Samarqandlik adabiyotshunos olimi, olimning iste’dodli shogirdi Dilorom Salohiy B. Valixo‘jayev ilmiy merosini munosib ravishda baholaydi. Olimaning fikricha, “XX asrning 50-yillardan boshlab o‘zbek adabiyotshunosligining navoiyshunoslik sohasidagi yutuqlarini katta olim Botirxon Valixo‘jayev tadqiqotlarisiz tasavvur etish qiyin. Uning Alisher Navoiy “Xamsa”si dostonlari, Navoiy she’riyati, Navoiyning ustozlari va diniy rahnomalari, Navoiyning katta va kichik zamondoshlari faoliyati mavzulari yuzasidan e’lon qilingan ilmiy ishlari (“Mumtoz siymolar”, “Alisher Navoiy she’riyati”, “Buyuk ma’naviy murshid”, “Malikul kalom Mavlona Lutfiy”, “Husayniy she’riyati” va b.) adabiyotshunoslik fanimizning oltin sahifalarini tashkil etadi”[9;11-b]. Olima ustozi Botirxon Valixo‘jayevning har bir tadqiqoti Navoiy va navoiyshunoslikka qo‘shilgan ulush bo‘lishi bilan birga, uning izlanishlarida, ilmiy ishlarida Alisher Navoiyning ustozlari, do‘stlari, shogirdlari, zamondoshlari, temuriy shaxzodalar qo‘yingki, unga tegishli bo‘lgan davr va adabiy muhit ijodkorlari haqida so‘z yuritadi. Shuning uchun olimning ilmiy merosi, Samarqand adabiyotshunosligi maktabidagi o‘rni navoiyshunoslikning tom ma’noda har tomonlama o‘rganilishiga, boyishiga bag‘ishlanganligi bilan o‘lchanadi.

Alisher Navoiyning nigohi tushgan o'z zamonining ko'pgina mo'tabar ziyoli kishilari haqida Botirxon Valixo'jayev to'lib-toshib yozadi. Mazkur ilm va ma'rifat ahlining ba'zilaridan Navoiyning qattiq ta'sirlangani, ba'zilariga esa o'zi kuchli ta'sir etganligi olimning e'tiboridan chetda qolmaydi. Shu jihatlari bilan olimning izlanishlari Samarqand adabiyotshunoslik maktabida alohida sahifani tashkil etadi.

Botirxon Valixo'jayevning munosib shogirdi filologiya fanlari doktori, professor M.Muhiddinov ham ustozlari tadqiqotlari ildizini Navoiy mavzusi tashkil etishini yozadi: "Akademik Botirxon Valixo'jayevning tadqiqotlari o'q tomirini Navoiy mavzusi tashkil etadi, desak yangilashmagan bo'lamiz. Adabiyotshunoslikni mumtozlik darajasiga ko'targan zahmatkash olim deyarli barcha tadqiqotlarida Navoiyning shaxsiyati, hayot va faoliyatiga munosabat bildirib kelgan. Bu xulosa, kuzatuv va umumlashmalar keyinchalik ikki jildlik "O'zbek adabiyoti tarixi" o'quv qo'llanmasi, Xoja Ahrori Valiy haqida yozilgan "Buyuk ma'naviy murshid" shuningdek, "Mumtoz siymolar" kitobida o'z aksini topdi. Botirxon Valixo'jayev uchun Navoiy nomi Samarqanddek aziz va tabarruk. Bu ikki tushuncha bog'lovchi har qanday dalil, har qanday kichik detal olimning diqqat markazidan chetda qolmadi. "Muloqot" jurnalida e'lon qilingan "Alisher Navoiyning Samarqanddagi qadamjolari" maqolasida Navoiy Samarqandda ta'lim olgan madrasalar haqida ma'lumot berilgan bo'lsa, "O'zbek adabiyoti tarixi kitobida" Navoiy va Samarqand adabiy muhiti masalasi yangi faktik materiallar va xulosalar bilan boyitildi"[10].

Darvoqe, olimning "O'zbek adabiyotshunosligi tarixi" qo'llanmasidagi har bir fikr mulohaza Navoiy qarashlari bilan tutashadi. Asar uch katta qismdan iborat: "ilk qadamlar", "taraqqiyot bosqichlari", "an'ana va yangilik". Badiiy adabiyotning rivojida adabiyotshunoslik va adabiy tanqidning munosib o'rni borligini olim o'z vaqtida, sinchovlik bilan nozik ilg'aydi. Zero, adabiyotni tushunish ko'p jihatdan adabiyotshunoslik ilmiga bog'liq. Badiiy adabiyotning tarixi, o'tmish qa'riga qanchalik chuqur kirib borgan bo'lsa, adabiyotshunoslik ilmi ham shunchalik uzoq tarixga ega.

X-XIX asrlardagi tarixiy sharoitlarda adabiyotshunoslik o'ziga xos tarzda, alohida fan sifatida rivojlanmagan bo'lsa-da, turli-tuman ko'rinishlarda, u yoki bu adabiy asarlar tarkibida, tazkiralarda o'zini namoyon etib turdi. Zero, adabiyotshunoslik muammolari aruz, qofiya, badiiy san'atlarga bag'ishlangan risolalar, taskira, tarixiy esdaliklar, lug'at va manoqiblarda ifoda etilar edi. Bu kabi tarqoq fikrlar orasidan adabiy tanqidga oid mulohazalarni bir joyga jamlash, yagona kontseptsiya yaratish adabiyotshunos olimdan yuksak ilmiy salohiyat, o'tkir zehn, serqirra tanqidchilik mahoratini talab qiladi. Bizning nazarimizda, bu borada ham Botirxon Valixo'jayevga Navoiy asarlarini qunt bilan o'rganish yaqindan yordamga keladi. O'quv qo'llanma mohiyatiga teran e'tibor qaratsak barchasida Alisher Navoiyning qarashlarini kuzatamiz. "O'zbek adabiyotshunosligi tarixi" o'quv qo'llanmasi "Ilk qadam" qismida keltirilgan tazkiralalar, manoqib holatlarda Navoiy qarashlari yetakchilik qiladi. "Taraqqiyot bosqichlari" qismi esa to'liq Navoiyga bag'ishlangan. Alisher Navoiyning adabiyotshunoslikka oid bevosita va bivosita janrlardagi asarlari tahlilga tortilgan. Masalan, o'quv qo'llanmaning "An'ana va yangilik" nomli uchinchi so'nggi qismida ham Alisher Navoiyga bog'liq ko'pgina

ma'lumotlar tilga olinadi. Olim Roqim Samarqandiyning "Tarixi kasira" (XVII asr) deb ataluvchi tojik tilida yozilgan asarida XV-XVII asrlarda sodir bo'lgan voqealar, hayot kechirgan shaxslar, jumladan, Xofiz Sheroziy, Kamol Xo'jandiy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi shoirlar haqida ham qisqa ma'lumotlar keltirilganligini yozadi. "Muallifning shoirlar haqidagi ma'lumotlari xolisligi, mazmunan pishiqligi bilan ajralib turadi. Masalan, Alisher Navoiyni "So'z san'ati iqlimining podshohi" sifatida tavsiflab, uning devonlari, "Xamsa"si, "Majolis un-nafois" kabi asarlarini hurmat bilan tilga oladi va Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonida ustozlariga bag'ishlangan misralarini namuna sifatida keltiradi:

*Yo 'ldasa bu yo 'lda Nizomiy yo 'lim,
Qo 'ldasa Xusrov bila Jomiy qo 'lim.
Kahfi fano ichra alar bo 'ldi gum,
Men ham o 'lay robehum kal buhum[4;118-b].*

Xullas, mazkur o'quv qo'llanmasi ham Alisher Navoiyning adabiy tanqidchilikdagi qizg'in faoliyatini keng va atroflicha yoritadi.

Zahiriddin Muhammad Boburning adabiy-tanqidiy fikrlari asosida ham Alisher Navoiyning ilmiy-ijodiy faoliyatiga oid qarashlar "Boburnoma"ning ulug' fazilatlari va ilmiy qimmatini belgilab beradi. Botirxon Valixo'jaev Alisher Navoiyni birinchi o'zbek tanqidchisi, o'z asarlari tanqidchisi sifatida noyob fazilatlarini juda qadrlaydi. ulardan o'rnak olishga chaqiradi, o'zi ham Alisher Navoiydan qattiq ta'sirlanganini yozadi. Olimning Xoja Ahrori Valiy faoliyati yuzasidagi tadqiqotlari Samarqand adabiyotshunoslik maktabidagi alohida sahifadir. Adabiyotshunos olim Abduqodir Hayitmetov ham olimning bu boradagi xizmatlarini alohida e'tirof etgan: "XX asrning 50-yillaridan boshlab o'zbek adabiyotshunosligining mumtoz adabiyotimiz tarixini o'rganish sohasidagi yutuqlarini katta olim Botirxon Valixo'jayev tadqiqotlarisiz tasavvur qilish qiyin. Uning Alisher Navoiy "Xamsa"si dostonlari, Zahiriddin Bobur ijodiyoti, Xoja Ahrori Valiy faoliyati yuzasidan e'lon qilingan ilmiy ishlari adabiyotshunoslik fanimizning oltin sahifalarini tashkil etadi"[11;10-b].

Ko'rinadiki, olimning Samarqand adabiyotshunoslik maktabi tarixida tutgan o'rni navoiyshunoslikka qo'shgan hissasi bilan o'lchanadi. Darvoqe, tarixning unutilgan sahifasini, ya'ni Xoja Ahror faoliyatini qayta tiriltirishga qo'shgan buyuk xizmatlarining singiganligi, o'shani ham Alisher Navoiyga bog'liqliq jihatlariga katta e'tibor qaratishi Botirxon Valixo'jayevning ilmiy-ijodiy faoliyatida o'chmas iz qoldiradi. Zero, Xoja Ahrori Valiy qismati, taqdiri, uning elu yurt orasidagi nihoyat darajadagi obro'-e'tibori, kambag'alparvarligi, saxiyliqi, oddiy dehqon, kosiblarni zolimlardan himoya qilishida ham namoyon bo'ladi. Olim tadqiqotlarini sinchiklab o'qigan kishi uning "Xoja Ahror Vali" fazilatlarini Nizomiddin Mir Alisher Navoiyga nisbat berib o'rganilishida ham katta hikmat yotganligini sezadi. Xoja Ahrori Vali ham gadolar va podsholarga bir xil muomala va murosa ko'chasini tanlagan shaxs ekanligi, podsholik tartibotida oddiy er egalari tarafida turishi, adabiyotshunos olim nazarida, aynan Alisher Navoiy faoliyatiga juda o'xshab ketadi. Masalan, shu o'rinda Zahiriddin Muhammad Boburning Xoja Ahror Valiy

faoliyati haqidagi fikrlari Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy o'rtasidagi o'zaro hamjihatlikka juda mos tushadi. Bu kabi qarashlar Botirxon Valixo'jayevning fikrlarini asoslashga ham xizmat qiladi: "Samarqand ahlikim, yigirma-yigirma besh yili Sulton Ahmad Mirzoning zamonasida rafoiyat va farog'at bila o'tkarib edilar, aksar muomala hazrati Xoja (Ubaydulloh) jihatidin adl va shar' tariqi bila edi"[12;70-b]. Xoja Ahrori Valiyning ijtimoiy faoliyati kuzatilganda shu narsa oydinlashadiki, u fuqarolar osoyishtaligi, hunarmand va tijorat ahli ishining ravnaqi uchun har qanday bahsli muammolarni urush va qon to'kish yo'li bilan emas, balki kelishuv, tinch-osoyishtalik bilan hal qilishga intilganligini guvohi bo'lish mumkin. Shuning uchun ham olim Xoja Ahror haqida ba'zi noxolis fikrlarga to'xtalarkan, albatta, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur e'tiroflariga suyanadi. O'z davrining buyuk ma'rifatparvar shoirlari asarlaridan parchalar keltirib, fikrini isbotlaydi. Bu xulosalar Xoja Ahror haqidagi tuhmat va bo'htonlarga munosib javob sifatida kitobxonlarni e'tiroziga o'rin qoldirmaydi.

Olim e'tiroficha, Alisher Navoiy ham o'zining ko'pgina asarlarida Xoja Ubaydulloh haqida turli munosabat va mazmunda so'z yuritadi. Muhimi shundaki, ularning hammasida ham Alisher Navoiyning Xoja Ubaydullohga nisbatan ehtirom va samimiyati seziladi. Olim Xoja Ahrorning Alisher Navoiyga tegishli ikkita maktubini keltiradi. Biri Alisher Navoiyning o'ziga, biri esa Abdurahmon Jomiyga; har ikkalasida ham Alisher Navoiyni fuqarolar tinchligi, osoyishtaligi yo'lidagi xizmatlarini olqishlaydi. Hunarmand kosiblar manfaati yuzasidan uning Husayn Boyqaro xizmatidan, maslahatchilikdan iste'fo bermaslikka chaqiradi. Masalan, "...Turli voqealar sizni ranjitgani sababli Sizda ba'zan ul hazrat (podshoh) xizmatidan bezish kayfiyati sezilarkan, deb eshitamiz. Iltimosimiz shulki, musulmonlarga madda etkazishni o'ylab, ul xizmatdan uzoqlashish fikrini xotirangizga keltirmasangiz, toki sizning ko'magingizda bir faqirning xotiri qayg'udan najot topib, uning ko'nglida xursandlik paydo bo'lar degan umiddamiz.."[13;120-b] – degan fikrlari har qanday davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Xuddi shu mazmundagi xat keyinchalik Abdurahmon Jomiyga ham yoziladi. Bu maktub 1475-1476 yillardan Alisher Navoiyda Sulton Husayn Boyqaro saroyida xizmat qilishdan birvarakayiga iste'fo berish kayfiyatida yurgan paytlariga to'g'ri keladi. Bu xabar Hirotdagina emas, balki Samarqandda ham tarqalganligini sezish qiyin emas. Xoja Ubaydulloh Alisher Navoiy kabi zotning xalq manfaatlarini himoya qilish uchun ham saroy xizmatida bo'lish zarurligini sezib, eshitib uni bunday niyatdan qaytarish maqsadida uning o'ziga xat yozish bilan qanoatlanmay Abdurahmon Jomiyga ham bu ishga aralashuvini, uni niyatidan qaytarishga yordam berish lozimligini uqtirgan, - deb yozadi Botirxon Valixo'jayev. "Iltijo bilan murojaatimizdan murod shulki, Sizdan iltimos shuki, ba'zan o'zingizni mehribonlik manbai muhtaram mavlono Alisher huzuriga yetkazib, bu faqirni ul janobning sharif xotiriga keltirib, iltimos qilingkim, Xudo hurmati uchun saltanat farmonlig' hazratlari huzurida xolison bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarni bajarishda hech qanday dag'dag'a va fikr qilmasinlar. Qanday foyda keltirolsalar u muslimlar manfaatiga yo'naltirilgan bo'ladi". Bu ko'chirmalari bilan olim Alisher Navoiyning ijtimoiy faoliyatiga juda katta baho berilganligini anglatmoqchi bo'ladi. Tarix fanlari doktori Farxod

Qosimov Xoja Ahrori Vali siymosini qayta elu xalqqa tanitganini Botirxon Valixo‘jayeov xizmatlarining yuqori cho‘qqisi sifatida ko‘radi: “Samarqand adabiyotshunosligi haqida gap ketganda beixtiyor ko‘z o‘ngimizda akademik Botirxon Valixo‘jayeovning nurli qiyofasi gavdalanadi. Botirxon Valixo‘jayeov benazir inson, saxovatli kasb egasi, zabardast olim va mehribon murabbiy sifatida nafaqat Samarqandda, balki butun O‘zbekiston ilm ahliga, barcha ziyolilarga tanish va qadrlidir... Bebaho ma‘naviy merosga tashna xalqimizga akademik Botirxon Valixo‘jayeovning Xoja Ahrori Valiy haqidagi risolalari tuhfa etildi. Darvoqe, Xoja Ahrori Valiy, Valiy Xoja... bu ohangdosh nomlarda hayot haqiqati, olimona tutashlik va uyg‘unlik, insoniy fazilatu, umumiylik yashirinib yotgan bo‘lsa, ne ajab?!”[14;34-b]. Hamidulla Boltaboev o‘zining Abdurauf Fitrat haqidagi maqolasida Samarqand adabiyotshunosligi maktabi haqida ob‘ektiv, xolis fikrlar bildiradi: “Fitrat domlaning adabiyot tarixi bilan bog‘liq ravishda o‘zbek mumtoz adabiyotida uch adabiy maktab borligini aniqladi. Ular Xoja Ahmad Yassaviy bilan bog‘liq “ibodat maktabi”, Alisher Navoiy adabiy merosi orqali shakllangan “mumtoz adabiy maktab” va nihoyat Umarxon davri adabiyotida shakllangan “poetika maktabi”dir. Bu maktablarga xos xususiyatlar, istilohlar, tamoyillar va taraqqiyot omillari Fitrat domla tomonidan tavsiya etilgan ilmiy istilohlarning o‘zidagina munosib shaklini oldi”[15;56-b]. Botirxon Valixo‘jayeov Fitrat domla e’tirof etgan maktablarning har uchalasida qalam tebratgan ma’rifatparvar allomadir. U shu yo‘nalishdagi shoirlar hayoti va ijodi bilan qiziqdi. Ular haqida keng qamrovli tadqiqotlar olib bordi. Shu fazilatlari bilan ham samarqand adabiyotshunoslik maktabi vakillari orasida o‘z o‘rniga ega bo‘ldi. Botirxon Valixo‘jayeov Navoiy ijodiy faoliyatiga doir tadqiqotlarida ulug‘ allomaning komil inson, buyuk ma’rifatparvar shoir ekanligini anglashga bag‘ishladi. U har qanday mavzudagi izlanishlarida Navoiy dahosini ko‘ra bildi. Masalan, dastlabki epik poeziyaga oid tadqiqotlarida ham, Lutfiy va Husayn Boyqaro haqidagi risolalarida ham Xoja Ahrori Vali haqidagi qarashlarida ham, “Samarqandda oliy ta’lim – madrasayi oliya – universitet tarixidan lavhalar” risolasida ham Alisher Navoiyga talpinadi. unga bog‘liq jihatlarni topadi, kashf qiladi. Alisher Navoiy nafasi, qadami tekkan joy osoyishta, maromli bo‘lishiga ishonadi. Masalan, Madrasai oliya majmuasining keyingi davrlardagi faoliyatiga e’tibor qaratar ekan, shu madrasalarda Alisher Navoiy ham tahsil olganligini faxr bilan tilga oladi, bu bilan bu madrasalarni ulug‘vorligiga, sharafiga urg‘u beradi. Alisher Navoiy Samarqandda ta’lim olgan yillarida Mirzo Ulug‘bek madrasayi oliyasi mudarrislaridan biri bo‘lgan Mavlono Xoja Xurddan ham saboq olganligini yozadi. Bu haqda Alisher Navoiy o‘zining “Majolis un-nafois asarining oltinchi majlisida shunday ma’lumot keltiradi: “Xoja Xurd Samarqand taxtining yakkalama qozisi va Ulug‘bek Mirzo madrasasining mudarrisidir. Bavujudi fazli kamol aql va donish xullasi bila orastadir va bavujudi zuhdi taqvo husni axloq zevari bila poyrastadir...” Faqirning “Vaqfiya”sining tashehin qilurda “Min vaqf-i Alisher” tarix (886x-1481m, yil tarix) topibdur”[16;82-b], - deb olim Ulug‘bek madrasasi haqidagi qarashlarida Alisher Navoiyni eslashni bir zum unutmaydi. “Ahmad Hojibek madrasasi” haqidagi ma’lumotlarda ham Alisher Navoiy faxr bilan tilga olinadi. Shunday o‘z davrining ma’rifatli, fasohatli

shohi haqida ham Alisher Navoiyning “Majolis un- nafa’is” asarida ma’lumotlar saqlanib qolganligini, uning Alisher Navoiyga har tomonlama ko‘mak berganligini, jumladan, Alisher Navoiy Samarqandda bo‘lgan muddatda Ahmad Hojibekning marhamatidan foydalanganligini hamda uning bevosita homiyligida bo‘lganligini aytib o‘tadi.

Botirxon Valixojayev Alisher Navoiy haqidagi tadqiqotlarida, jumladan: Navoiyning she’riyati va uning mavzu doirasi, timsollari, badiiyatiga ham katta e’tibor qaratadi. Alisher Navoiyning o‘zbek she’riyati tarixida g‘azal nav’ini ham mazmun, ham shakl va ham badiiylilik jihatidan yuqori cho‘qqiga ko‘targani sababli uni “G‘azal mulking sultoni” deb e’zozlanishini e’tirof etadi. Shu o‘rinda ingliz sharqshunosi A.Gibbning: “Navoiy turkigo‘y shoirlar uchun ibrat va namunadir” degan fikrini keltiradi. Bu bilan A.Gibb haqiqatni yozgan edi, deb izoh berib o‘tadi. Nazarimizda, olim faqat zamondoshlari, o‘zidan keyingi davr shoirlari uchun emas, turkiy olam bor ekan, barcha zamonlar uchun ham Alisher Navoiy she’riyati ibrat namunasi bo‘la olishligini e’tirof etadi: “Alisher Navoiy g‘azallarining mavzu doirasi keng, ularda (majoziy va haqiqiy), ijtimoiy, falsafiy, axloqiy mavzular shunchalik mahorat bilan yoritilganki, natijada har bir g‘azal badiiy tafakkurning o‘ziga xos mujassamiga aylangan. Alisher Navoiy o‘zining g‘azallari bilan o‘zbek she’riyatidagi g‘azal yozish an’anasini rivojlantirdi va navoiyona uslubda yozilgan g‘azallarni yaratdi. Navoiyona uslubda yozilgan g‘azallar bir mavzuni keng va chuqur yoritish ruhiy kechinmalarning samimiy va haqqoniyligi, pand-nasihati yoki mav’izaning mavjudligi hamda badiiy tasvir vositalaridan nihoyatda mahorat bilan foydalanganlik bilan ajralib turadi. Alisher Navoiyning o‘zi “navoiyona” uslubning mohiyatini quyidagi qit’ada bayon etadi:

*G‘azalda uch kishi tavridur ul nav’ –
Kim andin yaxshi yo ‘q nazm ehtimoli.
Biri mu’jaz bayonlig‘ sohiri Hind,
Ki ishq ahlini o‘rtar so‘zi holi;
Biri Isonafaslik rindi Sheroz.
Fano dayrida mastu louboli:
Biri qudsiy asarlik orifi jom,
Ki jomi Jamdur singan safoli.
Navoiy nazmiga boqsang emastur –
Bu uchning holidan har bayti xoli.
Hamona ko‘zgudurkim, aks solmish
Anga uch sho‘x mahvashning jamoli[8;230-b].*

Olim mazkur qit’a mohiyatidan chuqur ma’no topadi. Xuddi shu qit’aga Ibrohim Haqqulov ham “Kamol et kasbkim”[17;149-b] kitobida fikr bildiradi. Undagi fikrlar baytlar mazmunini sharhlash bilan chegaralanilgan. U qit’aga chuqur ilmiy-falsafiy mohiyat e’tibori bilan yondashmagan. Alisher Navoiy “ishq so‘zi”, “rindonalik”, “orifonalik”ning qorishganiga alohida e’tibor qaratadi. Bu bilan g‘azalnavislik an’anasidagi uslublardan ijodiy ilhomlanish natijasida maydonga kelgan yangi uslubga – Navoiyona uslubga ishora qilinganligini alohida ta’kidlaydi. Olim e’tiroficha, Alisher Navoiy bu bilan qanoat qilib qolmay, navoiyona uslubda turkigo‘y xalqlar og‘zaki ijodidagi “turkiy”, “qo‘shuq” nav’lari xususiyatlaridan ilhomlanish yo‘nalishi ham ko‘zga tashlanadi, deb xulosa qiladi.

Botirxon Valixo‘jayev Alisher Navoiyning g‘azaldagi mahoratini ham forsiy, ham turkiy g‘azal va “Turkiyu qo‘shuq”lar xususiyatlarining qorishuvi natijasida yaratilgan ajoyib asarlar ekanligini to‘g‘ri va haqqoniy bahosini beradi.

Xullas, Botirxon Valixo‘jayevning Samarqand adabiyotshunoslari orasidagi o‘rni birgina navoiyshunoslik maktabiga qo‘shgan hissasi bilan ham buyuk ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga hozirda alohida fan sifatida shakllangan navoiyshunoslik ilmi taraqqiyoti uchun zamin bo‘lib ham xizmat qiladi. Bu olamshumul merosning zamon va insonlararo har doim barhayot bir maktab bo‘lib qolishini ta‘minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- [1] Abdullaev V. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. Birinchi jild. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2002 yil
- [2] Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012 yil
- [3] Valixo‘jayev B. O‘zbek adabiyoti tarixi. O‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2002 yil
- [4] Valixo‘jayev B. O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi. – T.: O‘zbekiston, 1993 yil
- [5] Valixo‘jayev B. Mumtoz siymolar. I jild. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002. – 304 b.
- [6] Valixo‘jayev B. Mumtoz siymolar. II jild. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002. – 175 b.
- [7] Valixo‘jayev B. Saylanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2012 yil
- [8] Valixo‘jayev B. Saylanma. II qism. – Samarqand: SamDU nashri, 2022 yil
- [9] O‘zbek adabiyotshunosligi fani shakllanishi va taraqqiyotida Samarqand ilmiy maktabining tutgan o‘rni. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari – Samarqand - 2017.
- [10] Muxiddinov M. Samarqand navoiyshunoslik maktabi.”Yangi O‘zbekistom” gazetasi. 2020.23-oktabr.
- [11] Valixo‘jayev B. Adabiy portret. Hayitmetov A. Samarqand adabiyotshunosligi maktabi. Samarqand SamDU. 2018.
- [12] Valixo‘jayev B. Xoja Ahror tarixi. T. Yozuvchi 1974. 70-b.
- [13] Valixo‘jayev B. Xoja Ahrori Vali. Samarqand. Zarafshon. 1993.120-b.
- [14] Valixo‘jayev B. Bibliografik ko‘rsatgich. Samarqand. SamDU. 2002.34-b.
- [15] Boltaboyev H. Samarqand universiteti adabiyotshunoslik maktabining shakllanishida Fitrat ilmiy faoliyatining o‘rni. Respublika anjuman materiallari. Samarqand. 2017.
- [16] Valixo‘jayev B. Saylanma. I qism. – Samarqand: SamDU nashri, 2022 yil.
- [17] Haqqul I. Kamol et kasbkim. T. Cho‘lpon. 1991.

SHARQ MASNAVIYILIGI TARIXI VA TARAQQIYOTI: “XAMSA” LARNING KOMPARATIVISTIK TADQIQI

Mirzayev Ibodullo,
Sharof Rashidov nomidagi
SamDU professori, f.f.d.
O‘zbekiston.

QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK ILMI VA TAKOMILIDA PROFESSOR M.MUHIDDINOVNING O‘RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada filologiya fanlari doktori, professor M.Q.Muhiddinovning “Xamsa”lardagi birinchi dostonlarning qiyosiy tahlili” nomli o‘quv qo‘llanmasi tahlil etilgan. Olimning Navoiy va salafлари ijodiga munosabati “Xamsa”larning birinchi dostonlarida aks etgan ilmiy, tasavvufiy-irfoniy qarashlari misolida ochib beriladi. Olim nazira, tatabbu, payrav kabi istilohlar ma’nosiga e’tibor qaratib, masala mohiyatini oydinlashtirib oladi va ijodkorlarning an’anaga munosabatini, olam va odam haqidagi qarashlarini batafsil tahlil etadi.

Kalit so‘zlar: nazira, xamsanavislik, xilvat, hayrat, inson, odamiylik, na’t, so‘fiylik, so‘z, yaxshi axloq.

Abstract: This article analyzes the textbook titled “*Comparative Analysis of the First Epics in the Khamsas*” by Doctor of Philological Sciences by Doctor of Philological Sciences, Professor M.Q.Muhiddinov. The scholar's approach to the works of Alisher Navoi and his predecessors is explored through the scientific, mystical and spiritual perspectives reflected in the first epics of their respective *Khamsas*. The author pays particular attention to the meanings of literary terms such as *nazira*, *tatabbu*, and *payrav*, clarifying their essence and thoroughly examining the poets' attitudes toward literary tradition, as well as their views on the universe and humanity.

Keywords: *nazira, Khamsa writing, seclusion (xilvat), wonder (hayrat), human being, humaneness, na't, Sufism, word, good morals*.

Sharq adabiyotida javobiya an’anasi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, bir-biriga o‘xshash yoki g‘oyasi, obrazlari, usul-uslubı yaqin asarlarnı ko‘plab uchratish mumkin. Ana shu o‘xshashliklar zaminida yotgan ijtimoiy-axloqiy, adabiy-estetik hodisalar sababiyati, umumiylikning ildizlarini ochish va tipologiya qonuniyatining amal qilishi, shu qonuniyat ichida shakllangan adabiy hodisalarning xususiyati, originallik darajalari, ta’sir va individual mahorat masalalari doimo adabiyotshunoslarni qiziqtirib kelgan. Filologiya fanlari doktori, professor Muslihiddin Muhiddinovning “Xamsa”lardagi birinchi dostonlarning qiyosiy tahlili” nomli o‘quv qo‘llanmasida Sharq adabiyotidagi ana shu mushtaraklik hodisasi Alisher Navoiy va salafлари tomonidan yaratilgan ta’limiy dostonlarning qiyosiy tadqiqi orqali amalga oshiriladi. “Xamsachilik tarixidan” nomli dastlabki

mavzuda “Forsiy va turkiy tildagi badiiy ijod namunalari: mushtaraklik va individuallik”, “Xamsachilikda javobiya an’anası: nazira, tatabbu’ va payrav” hamda “Alisher Navoiy “Xamsa”sining birinchi dostonida salaflarga munosabat masalasi” yoritiladi. Muallif olimlar tomonidan yaratilgan tadqiqotlarga e’tibor qaratib, nazira, tatabbu’, payrav istilohlarning asil ma’nosi xususida yozadi hamda Sharq adabiyoti, xususan, turkiy adabiyotdagi javobiya aytish masalasini atroflicha tahlil etadi. “Javobiya” – javob aytish. Nazarimizda, “Xamsa” dostonlariga nisbatan shu istilohni qo’llash o’rinli. Chunki shuhratli asarlarga javob aytish Sharqda shoirlar orasida odat tusiga kirgan edi. Javob aytish – kurashga bel bog’lash. Firdavsiy yoki Nizomiy asaridan hayratlangan kitobxonni yangidan hayratlantirish niyatidir. Ana shu niyatga erishgan shoir musobaqada g’alaba qozonib, salafi bilan barobar obro’-e’tiborga sazovor bo’lgan, buyuklar silsilasidan joy olgan. Hatto original asar yozib e’tiborga loyiq bo’lmagan bo’lsa-da, javobiyada shuhrat qozonganlar kam emas edi”, [5-b] – deya masalaning mohiyatini ochib beradi. Dostonchilik an’anasida “Ustozlar e’tirofi” bobi alohida ahamiyatga ega bo’lib, ijodkorning adabiyotshunosikka munosabati ham ma’lum ma’noda aks etadi. Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostoni birato’la uch dostonga nazira bo’lib, shoir ushbu bobda salaflari tomonidan yaratilgan asarlarning tahlilini beradi. Ammo ularning hech birini bir-biridan ustun qo’ymaydi: “Nizomiy ham, Amir Xusrav ham so’z mamlakatining podshohi, ularni bir-biridan kam yoki ortiq deb baholab bo’lmaydi. Nizomiy teran, Xusrav mo’jizakor, Nizomiy boshlovchi, Xusrav “monand”lik kamolini topgan kishi” [11-b].

“Ulug’ shoirlar ijodida inson talqini” nomli ikkinchi mavzuda “Adabiyotda inson konsepsiyasining namoyon bo’lishi”, “Xamsa”larning birinchi dostonlarida ulug’ siymolar talqini” hamda “Inson konsepsiyasiga tasavvufiy nazar” kabi masalalar tahlil etiladi. Har bir yozuvchi, har bir shoir jamiyat hodisalari, o’zini qiziqtirgan, to’lqinlantirgan g’oyalarni qalamga olar ekan, albatta, inson siyrati va surati, axloqi, faoliyati, niyat-orzulariga qadalib o’tadi. Sharqning gumanist shoirlari barcha davrlarda insonni ulug’lash, uning ajib fazilatlarini vasf etib, nomaqbul, tuban holatlarini tanqid qilib kelishgan. “Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylarning odamning yaratilishi, xilqati va axloqiy-ijtimoiy vazifalari haqidagi qarashlari islom aqidolari asosida shakllangan”[18-b]. Shu bois M.Muhiddinov to’rt buyuk xamsanavisning dostonlarini tahlil qilib, ularni Qur’on oyatlari va hadislar bilan mutanosib ekanligini misollar yordamida asoslab beradi.

Shoirlarning inson haqidagi qarashlari to’liq holda islomiy haqiqatlar va tasavvufiy tushunchalarga asoslangan bo’lib, muayyan tizimni tashkil etadi. Bu muallif tomonidan quyidagicha izohanadi:

1. Inson – maxluqot xulosasi, gultoji.

2. Inson Allohning yerdagi xalifasi, uning qalbi Alloh ilm-u irfonining xazinasi.

3. Insonda ikki asos, to’rt unsur dan iborat moddiylik va ruhdan iborat ilohiylik mujassamdir.

4. Inson o’zini anglab kamolga erishishi kerak. Buning uchun u, avvalo, komil musulmon bo’lmog’i, shariat talablariga rioya qilmog’i lozim [37-b].

“Dostonlarda na’tlar: adabiy mushtaraklik va farqliklar” nonli uchinchi mavzuda “Hayrat ul-abror” va “Matla’ ul-anvor” dostonlaridagi na’tlarning hajmi hamda mavzu mundarijasi, “Xamsa”larning ilk dostonlarida “Nuri Muhammadiya” masalasi, “Dostonlardagi “Me’rojnoma”larning qiyosiy tadqiqi masalasi yoritiladi. Hamd va na’tlar dostonlarning ajralmas qismi bo’lib, muallif dunyoqarashini oydinlashtirishda muhim ahamiyatga kasb etadi. Professor M.Muhiddinov ijodkorlar tomonidan yaratilgan dostonlardagi na’tlarni tahlil etar ekan, hazrat Navoiy Rasululoh (s.a.v.)ning go’daklik chog’lari haqida ham batafsil yozganligini qayd etadi hamda hamd va na’tlar garchi doston mazmuni bilan bog’lanmasa-da, ijodkor dunyoqarashi, tasavvufiy-irfoniy fikrlarini aks ettirishda muhim ekanligini ta’kidlaydi. “Payg’ambar – komil inson timsoli, ideal bo’lgani uchun tasvir ham shunga muvofiq romantik ko’tarinki kayfiyat qo’zg’atuvchidir. Xayolot va mubolag’ali tasvir yetakchilik qiladi. Mualliflar hamd-u na’tda eng munosib va “najib” sifatlarni kullay Payg’ambarning ulug’vorligi, bemislligini tasvirlashga intiladilar”[53-b]. Na’t dostonlarning tarkibiy qismi bo’lib, shoirlarning islomga munosabati yorqin aks etgan.

“Dostonlarda ko’ngil timsoli” mavzusida “Matla’ ul-anvor” dostonidagi xilvatlarning o’rni, “Hayrat ul-abror”dagi hayratlarda ko’ngil tasviri, Nizomiy va Jomiy dostonlarida ko’ngil timsoli qiyosiy jihatdan tahlil etiladi. Muallif Xusrav Dehlaviyda xilvatlarning alohida ahamiyatga ega ekanligini dostonida keltirilgan uch xilvat misolida aks ettirib beradi. “Matla’ ul-anvor”dagi uch xilvat va “Hayrat ul-abror”dagi uch hayrat ikki doston mohiyatini anglashda katta ahamiyatga ega. Amir Xusrav qalblarga ilohiy nur bag’ishlash yoxud ilohiy nur manbayidan vahiylik hodisasini nazarda tutib dostonning nomini “Nurlarning boshlanish joyi” deb qo’ygan. Alisher Navoiy esa tariqat yo’lida kamolot sari intilayotgan kishining axloq-u avsofi, iymon-u e’tiqodini nazarda tutib, asarga “Abrorlar hayrati” deb nom qo’ygan [56-b]. Navoiy talqinicha, ko’ngil yuqoridan – arshdan tushgan ne’mat. U ruhi qudsiy, ko’zdan yashirin, ammo jahonni o’zida joylagan xazina. Ilohiyot xazinasining konidir.

“Valiylar va oriflar siymosi” nomli keyingi mavzuda valiylar va orifar obrazining dostonlardagi badiiy talqini tahlil etiladi. Amir Xusrav Dehlaviyning “Matla’ ul-anvor” dostonida Payg’ambar na’tidan so’ng keltirilgan Nizomiddin Avliyoga bag’ishlangan bob keltirilgan bo’lib, shoir uni o’ziga pir deb biladi. Professor M.Muhiddinov ushbu bob tahlilida Xusrav Dehlaviyning Nizomiddin Avliyoga bo’lgan shogirdlik muhabbatini alohida qayd etadi hamda uning hayoti bilan bog’liq faktlarni keltirib o’tadi. “Hayrat ul-abror” dostonidan esa Bahouddin Naqshband va Abdurahmon Jomiyga bag’ishlangan boblar tahlilga tortiladi. Olim “Jomiy Navoiy uchun ham pir va ham iste’dod ilhomchisi – ustozu suxan” [76-b] ekanligini alohida qayd etib, “Hayrat ul-abror”dagi Abdurahmon Jomiy haqidagi bobda shu ikki jihat birga ifodalanganligiga urg’u beradi.

Olim ijodkorlarning so’fiylar haqidagi qarashlariga to’xtalib, Amir Xusrav dunyoparastlik bilan so’fiylikni qarama-qarshi qo’yib, tasavvufning tarkidunyochilik g’oyasini ma’qullaganini ta’kidlaydi. [Bu g’oya, umuman, mol-dunyoga hirs tuyg’usini so’ndirib, qanoatga chorlashga olib kelar, odamlarni chin

soʻfiylar hayot tarzi, eʼtiqodiga hurmat bilan qarashga undar edi [84-b]. Ammo Navoiy bu maʼnolarni boshqacha tarz-u ifoda bilan beradi. Oʻzbek shoirida riyoni fosh qilish gʻazabi shiddatliroq, tanqid, zaharxanda kuchli hajv darajasiga koʻtarilgan. Alisher Navoiy riyokor shayxning haqiqatdan ham hajviy timsolini hosil qilganligini, hiylagar makkor odamning tashqi qiyofasi va ichki dunyosini hajviy yoʻsinda tasvirlab berib, kitobxonning nafratini qoʻzgʻatadigan iboralar qoʻllaganini alohida qayd etadi.

Olim qoʻllanmada soʻfiy axloqi borasida ham toʻxtalib, dostonlar tarkibidagi kichik hikoyatlarga eʼtibor qaratadi. Maqolatdan soʻng hikoyat keltirish anʼanasi Nizomiy Ganjaviydan boshlangan boʻlib, Xusrav Dehlaviy va Alisher Navoiy tomonidan davom ettiriladi. “Matlaʼ ul-anvor” va “Hayrat ul-abror” tarkibidagi “...orifona hikoyatlarni ikki qismga ajratamiz: biri – mashhur tarixiy shaxslar (Soʻfiy shayxlari, ulamolar) nomi bilan bogʻliq hikoyatlar. Ikkinchisi – umuman tasavvuf gʻoyasi aks etgan ramziy hikoyat yoki masallar”[94-b]. Ularning qiyosiy tahlili orqali “Xamsa”larning birinchi dostonlarida ilohga oshiqlik, sadoqat, poklik, riyozat, qanoat singari soʻfiy gʻoyalari aniq tarixiy shaxslar haqidagi tasvirlar vositasida ochib berilganligi qayd etiladi.

“Dostonlarda inson axloqi tasviri” mavzusida xamsanavislarning inson axloqiga doir qarashlari, yaxshi feʼlning xosiyati hamda dostonlarda ifodalangan yaxshi fazilatlar va shoirlarning yomonlikka munosabati misollar yordamida tahlil etilgan. Alisher Navoiy nazdida axloqiy nuqsonlarning hammasi birday zararli va ular biri ikkinchisini yetaklab, odamni nafs palid domiga tortishini, yomonlik yomonlikni toʻldirishini taʼkidlab, “Vaholanki, inson zoti sharifdir va bu xislatlarning birortasi ham uning yuksak nomiga munosib emas. Inson nafsining yovuz qutqularini yengib, ichki jasorati bilan oʻz-oʻzini yengishi va maʼnaviy kamolot sari intilib, umrini ezgu-xayr ishlariga sarflashi kerak”[120-b], – deya muhim fikrlarni olgʻa suradi.

“Inson va ijtimoiy muhit” mavzusida insonning jamiyatdagi oʻrni, shaxs sifatida namoyon boʻlishi hamda hukmdorlar shaxsiyati dostonlardagi shohlar obrazi misolida tahlil etiladi. Olim yaxshilik va yomonlik degan tushunchalar, saxiylik, karam, adolat, insof singari qadriyatlar, shuningdek, jamiyatga munosabat, hukmronlik, hokimlar va tobelar orasidagi munosabatlar ijtimoiy xarakterga ega kategoriyalar” ekanligini alohida qayd etib, mazkur masalalar shoirlarning shoh-sultonlarga, toj-taxtga munosabatlarida aniqroq koʻzga tashlanishini taʼkidlaydi. “Chunki shoh – ijtimoiy shaxs, uning sifati yoki nuqsi, kamchiligi butun jamiyatga taʼsir etadi”[126-b].

Shu bilan birga ushbu oʻquv qoʻllanmada Navoiy va salafлари ijodidagi toʻgʻri soʻzning foydalari va yolgʻonning zararlari, muhabbat tuygʻusi tarannumi xususida fikr yuritiladi, shuningdek, ijodkorlarning odamiylik sifatlariga munosabati qiyosiy jihatdan tahlil etiladi.

Xulosa qilib aytganda, Filologiya fanlari doktori, professor M.Q.Muhiddinovning “Xamsa”lardagi birinchi dostonlarning qiyosiy tahlili” nomli oʻquv qoʻllanmasi adabiyotshunoslik, xususan, navoiyshunoslik uchun muhim manba hisoblanadi. Olimning ilmiy tahlillari, hayotiy mushohadalari, olam va odam,

ilm-u urfon haqidagi qarashlari nafaqat filologik yo‘nalish talabalari, balki ilm istagida bo‘lgan, Navoiy va salafлари ijodiga qiziqqan har qanday yoniq qalb egasini befarq qoldirmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Muhiddinov M. “Xamsa”lardagi birinchi dostonlarning qiyosiy tahlili. O‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2023. – 212 b.

Jabborov Nurboy,

filologiya fanlari doktori, professor,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

“HAYRAT UL-ABROR” TALQINIGA DOIR YANGI MULOHAZALAR

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” dostonining “Xamsa” umumsyujeti va kompozitsiyasida tutgan o‘rniga doir ilmiy qarashlar bildirilgan. “Hayrat ul-abror” nomini tanlashda buyuk mutafakkir Qur’oni karimga tayangani, *ahli rad va ahli qabul, qahr va lutf* haqidagi talqinlar muallif ijod konsepsiyasini belgilab, asarni buyuk beshlikning boshqa dostonlari bilan mantiqan bog‘lashi haqida misollar asosida fikr yuritilgan. Doston muqaddimasidagi hamd, munajat, na‘t, buyuk salaflar vasfi bilan bog‘liq boblar to‘g‘risida tahliliy mulohazalar yuritilgan. Tahlillarni sintez qiluvchi ilmiy-nazariy umumlasmalar ifodalangan.

Kalit so‘zlar: xamsachilik, ijod konsepsiyasi, tatabbu, doston, tasvir, badiiy talqin, xazinaning kaliti.

Annotation .The article presents scholarly perspectives on the role of Alisher Navoi’s Hayrat ul-abror within the overall plot and composition of the Khamsa. It is argued that in choosing the title Hayrat ul-abror, the great thinker relied on the Holy Qur’an, and that his interpretations of concepts such as ahl al-radd and ahl al-qabul, wrath and grace, define the author’s creative conception and logically connect the work with the other poems in the great quintet. Analytical reflections are offered on the introductory chapters of the poem, including the hymns of praise (hamd), supplications (munajat), eulogies (na‘t), and the descriptions of great predecessors. The article also presents theoretical generalizations that synthesize the analytical findings.

Keywords: Khamsa tradition, creative conception, tatabbu, epic poem, depiction, literary interpretation, key to treasury.

Sharq adabiyotining benazir namoyandasi shayx Nizomiy Ganjaviy jahon adabiyotida noyob poetik hodisa – xamsachilikning tamal toshini qo‘ydi. Uning “Xamsa”si 1170 – 1204-yillarda yaratilgan. Ushbu bebaho beshlikka munosib javob yozishga o‘z davrining juda ko‘p shoir-u adiblari intilgan. Lekin “sher oldida ham sher jangi, hech bo‘lmaganda, palangi” zarurligi bois buning uddasidan chiqish oson

bo‘lmagan. Hazrat Alisher Navoiy “Xamsa”ning ilk dostoni – “Hayrat ul-abror”da buni quyidagicha ta’kidlaydi:

Har kishi ham qildi tatabbu havas,
Sarvu gul o‘trusig‘a kelturdi xas.

Ya’ni Nizomiy “Xamsa”siga tatabbu yozishga intilganlarning aksari sarvu gul qarshisiga munosib badiiy guldastani emas, xas keltira oldi, xolos. Faqat oradan bir asrdan ko‘proq muddat o‘tib, bu olamshumul yumushni Xusrav Dehlaviy uddalay oldi. Navbatdagi beshlik muallifi bo‘lish unga muyassar bo‘ldi. Garchi forsiyda bitilgan bo‘lsa ham, mazkur ikki “Xamsa”da turkiy tafakkur, turkiy ruhiyat aks etgani ma’lum. Ulug‘ o‘zbek mutafakkiri hazrat Alisher Navoiy esa “Xamsa”si bilan Nizomiy Ganjaviy boshlagan poetik an’anani yangilash barobarida yuksak takomil darajasiga ko‘tardi. Bu esa, o‘z navbatida, Nizomiy panjasiga munosib darajada panja uradigan she’riyat sheri maydonga kelganidan dalolat berar edi. Garchi usmonli va boshqa turkiy xalqlar adabiyotida ba’zi tatabbular yaratilgan bo‘lsa ham, ulug‘ Alisher Navoiyning buyuk beshligiga loyiq maqomda javob aytish mudom hech bir ijodkorga muyassar bo‘lgan emas.

“Xamsa” – tengsiz tilsim. Ushbu buyuk beshlik haqida ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan. Bu bebaho nazm xazinasining sirini ochishga ne-ne olimlar urinmagan deysiz. Hatto uning fasohat va balog‘atini to‘laqonli inkishof etish ham ne-ne daqiqbin-u nuktadonlardan birortasiga ham nasib etmadi. Bu bebaho xazinadan bir-ikki dur ola bilish ham ulug‘ saodatdir. Ana shunga muyassar bo‘lganlar ham olimlar ichra mumtozlik va sarafrozlik topdi. Bu xazina sirini ochishga intilganlarning aksariyatiga esa so‘zbozlikdan o‘zga nasiba yetishmadi.

“Xamsa” dostonlarining ibtidosi – “Hayrat ul-abror”. Ko‘p o‘rganilgan bo‘lishiga qaramay, doston, bizningcha, o‘z sirini hali hech kimga to‘laqonli ochgan emas. Uni hatto majozan bu buyuk beshlik xazinasining kaliti, deyish mumkin. Bu asar ana shu nuqtai nazardan qayta tadqiq qilinishi, munosib ilmiy baholanishi zarur. Unda ulug‘ mutafakkirning barcha kelajak zamonlardagi ijod ahli uchun mezon bo‘la oladigan adabiy-estetik qarashlari ifodalangani ham ushbu fikrni tasdiqlaydi. Jumladan, bu qarashlar “Xamsa”ning keyingi dostonlari uchun ham badiiy-irfoniy mezon vazifasini o‘tagan. Bugungi urf bo‘lgan ta’bir bilan aytganda, “Hayrat ul-abror” – buyuk beshlikning nazariy-metodologik asosi.

Avvalo, doston nomi haqida. Hazrat Navoiy bu asarni nima uchun shunday nomlagan? Bunda qaysi mezonlarga tayangan? Dastlab sarlavhadagi “hayrat” istilohi haqida. Culaymon Uludog‘ ta’rifiga ko‘ra: “Hayrat – qalbgga kelgan bir tajalli (vorid) sababidan solikning anglab va muhokama qilib bo‘lmaydigan holga tushishi. Hayrat yo dalilda bo‘ladi yoki ma’noda. Allohning borligini isbotlaydigan dalilda hayratga tushish zindqlik va mulhidlikdir. Dalil-la boriladigan Haq tajallilarining tomoshosida hayratga tushmoq esa siddiqlikdir” [Uludağ 1995: 231]. Dostondagi har uch hayrat aynan “Haq tajallilarining tomoshosi” bilan bog‘liqdir. Bu hol doston sarlavhasidayoq yaqqol kuzatiladi. Hazrat Navoiy talqinicha: hayrat ko‘ngilda tug‘iladi. Buning uchun ko‘ngil: 1) “adam tunidin qutulub, vujud subhig‘a hamnafas bo‘lmog‘i”; 2) “malak olami bahoristonining rango-rang azhori va gunogun ashjorin tamosha qilmog‘i”; 3) ularning «Sabbihisma Rabbikal-a’lo» amri bila Qayyumi

haqiqiy tasbihig‘a mashg‘ul erkonin bilib, dimog‘i bog‘ida hayrat gullari ochilmog‘i”; 4) “ul gullar atri dimog‘idin hush olib behush yiqilmog‘i” [Navoiy 2011: 64] taqozo etiladi. Bunday hol, tabiiyki, siddiqlik maqomidagi solik ko‘nglidagina kechishi, sayr-u suluk natijasidagina yuzaga kelishi mumkin. Mazkur holatlarni birma-bir tahlil etishga urinamiz.

Ko‘ngilning “adam tunidin qutulub, vujud subhig‘a hamnafas bo‘lmog‘i”. “Adam tuni” – yo‘qlik zulmati demakdir. “Vujud subhi” – mavjudlik tongi. Mazkur istioralar ko‘ngilning asl fitratiga qaytishi, boshqacha aytganda, tirilishi ma’nosini anglatadi. Odamning bu yorug‘ dunyoda yashayotganining o‘zi hali uning ko‘ngli tirik ekaniga dalil bo‘la olmaydi. Oriflar jaholatni ko‘ngilning o‘limiga qiyoslaganlar. Tirik bo‘lishi hamda hayratga oshno tutinmog‘i uchun ko‘ngil ma’rifat yog‘dusidan bahra olmog‘i taqozo etiladi. Sarlavhada berilgan yuqoridagi fikrlar ana shu mohiyatni ifodalaydi.

“Malak olami bahoristonining rango-rang azhori va gunogun ashjorin tamosha qilmog‘i”. Aziziddin Nasafiy uch olam – mulk, malakut va jabarut olamini farqlaydi. “...jabarut olami mulk va malakut olamining mabda’idur. Mulk olami va malakut olami jabarut olamidan paydo bo‘lib, borliqqa aylandilar. Jabarut olamida yashirin va mujmal bo‘lgan narsalarning barchasi mulk va malakut olamida zohir va mufassal bo‘ldilar; ijmol olamidan tafsil olamiga keldilar, zot martabasidan sifot martabasiga etishdilar” [Nasafiy 2021: 128-129]. Malak olami bahoristonining rang-barang gullari va har turli yam-yashil daraxtlarini tomosha qilish maqomiga ko‘tarilishi ko‘ngilning komil insonga tegishli ekanini, mulk olamidan malakut olamiga sayr etgani va darajasi balandligini anglatadi.

Ularning (ya’ni malakut olamidagi nabototlarning) “Sabbihisma Rabbikal-a’lo” amri bila Qayyumi haqiqiy tasbihig‘a mashg‘ul erkonin bilib, dimog‘i bog‘ida hayrat gullari ochilmog‘i”. Bu o‘rinda hazrat Navoiy “hayrat” istilohining tub mohiyatini, uning asl manbai nimada ekanini ifodalagan.

سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى

oyati “(Ey Muhammad), eng oliy Parvardigoringiz nomini poklab yod eting” ma’nosini anglatadi [Samarqandiy 2019: 568]. Solikning ko‘ngli malakut olamiga sayr etar ekan, undagi rango-rang gullarning Qayyumi haqiqiyga tasbih aytish bilan mashg‘ul ekanini bilgach, dimog‘i bog‘ida hayrat gullari ochiladi. Shuning o‘ziyoq hazrat Navoiyning “hayrat” istilohi zamiriga ijod va hayot konsepsiyasi bilan bog‘liq teran irfoniy ma’noni yuklaganidan dalolat beradi.

“Ul gullar atri dimog‘idin hush olib behush yiqilmog‘i”. Tabiiyki, dostonda ifodalangan ushbu behushlik holati hayotdagi oddiy hush yo‘qotishdan mohiyat e’tibori bilan farq qiladi. Mazkur behushlik orif ko‘nglidagi hayrat natijasida yuzaga keladi. Ko‘ngilning Haq taolo ma’rifatini his etishi hosilasi bo‘lgan ushbu behushlik g‘ofilning hushyorligidan ming karra afzalroqdir. Kamolot yo‘lidagi havas qilsa arziydigan maqom-martabadir. “Avvalg‘i hayrat”dagi talqinlar sarlavhadagi mohiyatni izchil suratda ocha boradi:

Berdi sahar hullasi zar rishta tob,
Qolmadi tun pardasidin rishta tob.

Yozdi falak toqig‘a kilki qazo,
Oyati «Vash-shams» bila «Vaz-zuho» [Navoiy 2011: 64].

“Sahar hullasi” va “tun pardasi” istioralari hosil qilgan kontrast ifoda buyuk shoir ijodiy niyati mukammal talqin etilishini ta’minlagan. Sahar hullasi – tong egnidagi nafis libosning zar rishtasi – quyoshning zarrin nurlari tun pardasining rishtalarini mahv etgani tasviri zamirida solik ko‘nglidagi jaholat zulmati o‘rnini ma’rifat yog‘dusi egallaganiga ishora qilingan. Taqdir qalami falak toqiga «Vash-shams» bilan «Vaz-zuho» oyatlarini yozdi. Ya’ni mazkur ikki oyatda Alloh taoloning quyosh bilan hamda choshgoh bilan qasam ichgani ifodalangan. Ulardan iqtibos keltirish orqali hazrat Navoiy olamlar Yaratguvchisining ulug‘ ne’matlarini yod etib, o‘quvchini tafakkur va tadabburga chorlamoqda. Shu tarzda Haq tajallilarining tomoshosidan dalillar orqali hosil bo‘lgan hayrat tadrijiy ravishda badiiy mantiq asosida yoritila boradi. Tangri taolo shom qorong‘iligining qora xoklarini subh supurgisi bilan pok qilgani, mushkrez – qorong‘i charxni o‘sha mushk bilan kofurbez – yorug‘ etgani, zulmat tuni quyosh o‘tiga kuyib, havo uzra yulduzlar uchqunlari sochilgani, yo‘qlik shomini tutun kabi surib, dimoqqa vujud nasimini etkazgani – barchasi Haq tajalliysi tomoshasiga keltirilgan ohorli dalillardir. Bunga yana ko‘p yzngidan yangi dalillarni keltirgach, buyuk shoir mana bunday yozadi:

Kim, bu gulistonkim erur bu jahon,
Balki jahone gul ichinda nihon.

Butmak o‘zi xud emas imkon anga,
Gar bu emas kim esa Dehqon anga. [Navoiy 2011: 69].

Bu yorug‘ olamni gulistonga tashbih etgan buyuk shoir ushbu jahonning gul ichida nihon ekanini ta’kidlaydi. Bu gul o‘z-o‘zidan bino bo‘lishi imkonsizdir. Uning mavjudligi qudrat egasi bo‘lgan buyuk Dehqon – Tangri taoloning irodasi tufaylidir.

Soldi nihodig‘a bu hayrat xurush -
Kim, dedi ul hayrat ichinda surush -

Kim, nedurur hayrati befoyda,
Sanga bu hayrat ila ne foyda.

Sirri haqiqatdin o‘lub bahravar,
Ayla basirat ko‘zi birla nazar.

Dur kibi etgach qulog‘ig‘a bu so‘z,
Nuri hidoyat bila ochti chu ko‘z ” [Navoiy 2011: 69].

Yaratganning qudratini mushohada etgach, ko'ngilni hayrat tuyg'usi chulg'adi. Keyin esa hayrat ichida unga farishtadan nido keldi: befoyda hayrating boisi ne? Bu hayratdan senga qanday naf bor? Undan ko'ra haqiqat sirlaridan bahra olib, basirat ko'zi bilan najar solgin. Dur kabi bu so'zlar qulog'iga yetgach, hidoyat nuridan ko'zlari charaqlab ochildi. Ya'ni hayrat ko'ngilning hidoyat yog'dusi bilan yorishmog'iga bois bo'ldi.

Asarning "Ikkinchi hayrat" bobida ko'ngilning ma'rifatulloh hosil etgani hamda o'z holida unga g'ayrat yuzlanib, hayrati ming karra ziyoda bo'lgani talqini beriladi. "Uchinchi hayrat" bobida esa hayrat ichidagi mashaqqat-u zahmatlar xojani, ya'ni ko'ngilni fano maqomiga yuksaltirgani, ya'ni foniyligini ifodalaydi. Professor Muslihiddin Muhiddinov fikricha: "Ko'ngilni Navoiy "Xoja" deydi ehtirom bilan. Xoja – ega demak. Xoja bunday shukronalik, ilohiy olamlar yagonaligi va yaxlitligini tark etib, bexud bo'ladi – foniyligini yuz beradi. Natijada ko'ngil dunyoni va g'ayb olami asrorini ham egallaydi (Muhiddinov 2022: 51).

Ma'lumki, Nizomiy Ganjaviyning "Maxzan ul-asror"ida ko'ngil safari "xilvat"lar asosida, Xusrav Dehlaviyning "Matla' ul-anvor" dostonida esa "suhbatlar" negizida kechadi. Hazrat Navoiy mavzuga yangicha rakursda – yanada teranroq yondashib, ko'ngil hayratlari talqiniga alohida urg'u beradi. Xamsachilik tarixida birinchi marta badiiy-rfoniyligini talqin "hayrat" konsepsiyasi asosiga quriladi. Zero, "Alisher Navoiy ko'ngilning hayratlanishini tasvirlaydiki, buning o'zi inson ma'naviy taraqqiyotida buyuk kashfiyot edi. Butun ulug'vor fors mumtoz adabiyotida hanuz bu masala kun tartibiga qo'yilmagan edi. Ko'ngilning hayratlanishi – bu butkul Yangi davr nishonasi edi" [Imomnazarov 2022: 144]. Ayon bo'ladiki, doston nomidagi "hayrat" tushunchasi zohiriy mazmundagi hayratlanish tuyg'usini emas, teran ma'nodagi irfoniyligini ifodalaydi. Mohiyatan, hazrat Navoiy ijod tutumining asosi sanalgan fano konsepsiyasini – komil insonga xos fazilatni aks ettiradi.

Endi doston sarlavhasidagi اَبْرَارٌ ("abror") atamasining tahqiqiga harakat qilamiz. Ushbu so'z بَرٌّ ("barrun") kalimasining ko'plik siyg'asi bo'lib: 1) itoatli, ixlosli, ota-onasiga mehribon; 2) yaxshilik, taqvodorlik; odillik, haqqoniylik; diyonat, xudojo'ylik, mo'minlik; 3) muhtojlarga yordam, xayr-saxovat, ehson [Baranov 2006: 62] kabi ma'nolarni bildiradi. Ayon bo'lyaptiki, "abror" so'zining ma'no qirralari keng va teran. "Abror" so'zi ayni shaklda Qur'oni karimning olti o'rnida zikr etilgan. "Oli Imron" surasi 198-oyatida: "Lekin Robbilariga taqvo qilganlar uchun ostidan anhorlar oqib turgan jannatlar bo'lib, unda abadiy qolurlar. Bu Allohdan ziyofatdir. Alloh huzuridagi narsa abrorlar uchun yaxshidir" deyiladi [Muhammad Yusuf: 2008: 126]. Oyati karimada "abror" deyilganda "Robbilariga taqvo qilganlar" nazarda tutilmoqda. "Infitor" surasida "abror" so'zi "fujjor" (fojirlar) bilan zid qo'yiladi. "Tafsiri hilol"da "abror" sifatiga ega insonlar – "...nomai a'mollaridan bu dunyoda qilgan yaxshiliklari, iymon-e'tiqodlari, ibodatlari, solih amallari chiroyli va go'zal xulqlari, qilgan xayr-ehsonlari va boshqa savob ishlari haqida mufasssal ma'lumotlar chiqadi. Ana o'sha yaxshiliklari uchun Robbilar – Qiyomat kunining egasi – Alloh taolo ularni jannatga kiritish bilan mukofotlaydi" [Muhammad Yusuf: 2008: 405], deya ta'riflanadi. E'tibor berilsa,

“abror” tushunchasining lugʻaviy va mazkur tafsirdagi istilohiy maʼnolari uygʻun kelyapti. Yaʼni “abror” deyilganda, barcha ezgu fazilatlarga ega, Tangrining marhamatiga sazovor insonlar nazarda tutilmoqda. “Mutaffifun” surasida “abror” sifatiga ega kishilarning bu dunyoda qilgan katta-yu kichik amallari yozib yuriladigan “nomai aʼmol” kitobi oʻzlari abadiy qoladigan joyda, jannatda turishi zikr etilgan [Muhammad Yusuf: 2008: 414].

Yuqoridagilardan ayon boʻladiki, “yaxshilar” soʻzi “abror”ning maʼnosini toʻlaqonli ifodalay olmaydi. Doston nomi – “Hayrat ul-abror” jumlasida oʻzbek tilida “Yaxshi kishilarning hayratlanishi” deya talqin etilganda, bu tushuncha maʼnolaridan faqat bittasi olingan, xolos. Matematik Abdulla Aʼzam mazkur doston tahliliga oid kitobini “Abrorlar hayrati” deb nomlagan. “Abror” soʻzi koʻplik siygʻasida ekani eʼtiboridan, unga yana “lar” qoʻshimchasini qoʻshish maqsadga muvofiq koʻrinmaydi. Shunga koʻra, doston nomini oʻzbek tilida “Abror hayrati” tarzida ifodalash maqsadga muvofiq boʻlar edi.

Doston islomning asosi sanalgan “Bismillahir-Rahmonir-Rahim” kalimasi sharhiga doir bob bilan boshlanadi:

Bismillohir-Rahmonir-Rahim,
Rishtagʻa chekti necha durri yatim.

Har dur anga javhari jondin fuzun,
Qiyamat aro ikki jahondin fuzun.

Rishtasi xud iqdi jahon rishtasi,
Dema jahon rishtasi, jon rishtasi. [Navoiy 2011: 6].

Buyuk shoir ushbu kalimaning har bir harfini durri yatim (sadafnig ichidagi yagona yirik dur)ga qiyoslaydi. Bu durlarning har biri jonning javharidan, qiymati ikki jahondan ham afzalroq, deya taʼriflanadi. Ushbu durri yatimlarni bogʻlab turgan rishta esa – jahon rishtasi. Yaʼni jahonni birlashtiradi. Jahon rishtasi ham emas, jon rishtasi (jon tomiridir). Bu kabi talqinlarda ulugʻ mutafakkir siymosida komil musulmon va buyuk shoir timsollari uygʻunlashib ketgani namoyon boʻladi. Asarning mazkur bobida insonlar ana shu muborak kalimaga munosabati eʼtiboridan ikki toifaga: ahli qabul va ahli radga boʻlinishi chuqur mazmun va goʻzal badiiy shakl uygʻunligida yoritilgan. Muallif taʼrificha, Haq taolo dargohida ular ikkalasi ham mehmon. Farqi shundaki, ahli rad qahr aro boʻlsa, ahli qabul – lutf aro. Qahr va lutf tushunchalari “Xamsa”ning oʻq ildizini tashkil etadi. Asar qahramonlarini ham ayni shu ikki toifaga boʻlish mumkin. Lekin bu degani lutfga sazovor kishilar hayotda qiyinchilikka uchramaydi, degani emas. Aksincha ular juda koʻp sinovlarni, mashaqqatlarni engib oʻtishlari taqozo etiladi. Jumladan, Farhod, Shirin, Shopur, Majnun, Layli, Navfal, Dilorom, Farrux, Axiy, Iskandar kabi obrazlar shu kabi sinovlarni engib oʻta olgani, har qanday murakkab sharoitda iymonini butun saqlay bilgani uchun ham Haq lutfga sazovor ahli qabul vakillari sifatida tasvirlanadi. Xusrav, Sheruya, Ibn Salom, Bahrom, Doro, Mallu kabi obrazlar esa ahli radga mansub. Chunki ular Haqning emas, nafsning, hoy-u havasning quli sifatida namoyon boʻladi. Bu hol asar muqaddimasining har besh doston syujeti bilan chambarchas

bog‘langani hamda ulug‘ shoir “Xamsa”ni yaxlit badiiy konsepsiya asosiga qurgani dalilidir.

“Hayrat ul-abror”da “Bismillah” bobidagi ahli qabul va ahli rad haqidagi konseptual qarashlardan kelib chiqib, insonga xos ezgu fazilatlar va nuqsonlar mohiyati ochib berilgan. Doston muqaddimasi “Bismillah” sharhi, Allohga hamd, to‘rt munajat va besh na‘tdan tarkib topgan. Hamd bobida Yaratguvchining buyuk san‘ati madh etiladi. Unga hamd aytish vojibligi, hamd aytuvchi Uning zoti oldida zarra qadarligi, Zotining yagonaligi quyosh borligiday oydin ekani vasf qilinadi. Alisher Navoiy Alloh taoloni shunchaki madh etish emas, Uning san‘ati nechog‘liq yuksak ekanidan hayratlariga dalil keltirish usulini tanlaydi. Oy va yulduzlar bilan ziynatlangan osmonni feruzarang gulshanga, quyoshni bu gulshan gullaridan yasalgan guldastaga tashbih etadi. Yulduzlar – gullar ochilishi, guldastasidan ko‘kka sochilishi – Uning san‘ati bois. Moviy falak bilan er Uning “sun‘i bisoti” oldida go‘yo “ikki taxta nard”. Barcha to‘g‘rilik ham, qusur ham ana shu nardda namoyon. Bu esa Uning buyukligi va qudratiga dalildir. Tasvirni insonga burar ekan, buyuk shoir asosiy e‘tiborni cheksiz koinot va odamzod munosabatiga qaratadi:

Chun yasabon hujrai tori dimog‘

Aqldin ul hujrada yoqib charog‘ [Navoiy 2011: 10] –

baytida inson miyasi (tor hujra), va uni yoritib turgan aql chirog‘i, bu chiroqning rishtasi – tori inoyat, shu‘lasi – nuri hidoyat ekaniga urg‘u beradi. Ya‘ni aqlning insonga ato etilgan chinakam ulug‘ ne‘mat ekani, Allohdan inoyat bo‘lsagina, aql hidoyatga sabab bo‘lishi obrazli ifodalanadi. Hamd bobining har bir baytida nafaqat birinchi dostoniga, balki “Xamsa” umumsyujetiga zamin bo‘luvchi fikrlar yuksak badiiyat bilan ifodalanadi. Masalan, ishq mohiyati mana bu tarzda talqin qilinadi:

Ishq yelin etkurubon tund-u tez,

Aql alochug‘in etib rez-rez. [Navoiy 2011: 11].

Ushbu satrlardagi ishqning shiddatli shamoli esadigan bo‘lsa, aql chaylasini mayda-mayda qilib sovurishi haqidagi fikr “Layli va Majnun” dostonida Qaysning Majnunga aylanishi misolida ta‘sirli talqin etilgan. Hamd bobi Tangri taoloning qudrati vasfiga doir lutfi mavjudlikka bois bo‘lsa, qahri nobudlikka sabab ekani haqidagi bayt bilan xulosalanadi.

Birinchi munajatda olamlarning yaratilishi va bundan asl maqsad inson ekani, ikkinchi munajatda Alloh taoloning Masjud – sajda qilishga loyiq yagona zot ekani, ijod – yo‘qdan bor qilish Ungagina xos bo‘lgani singari i‘dom – bordan yo‘q etish ham Uning sifati ekani ta‘rifi beriladi. U koinotni shu qadar mukammal me‘morlik asosida yaratganki, idrok etishga hislar ojiz va aql muhandislari o‘xshashini yaratishga qodir emas. Lekin bu mukammallikka xalal etkazish ham Uning irodasi oldida osonligi qiyomat tasviri misolida beriladi. Uchinchi munajat Alloh taoloning lutfi bois olamlarning yaratilishi va Muhammad alayhissalomning gunohkorlarni shafolat qilishi haqida. To‘rtinchi munajat Yaratganning karami kengligi, gunohlarni kechirish Unga oson ekani to‘g‘risida.

Distonda badiiy ijodning mohiyati hamda ijodkor tutumi mezonlari xususida ham konseptual fikrlar ifodalangan. Hazrat Navoiy “nazmi aqolimi jahonni, nasri dog‘i kishvari jonni tutgan” ustoz mavlono Jomiyni ta’riflar ekan, uning qo‘liga qalam tutishidan maqsadini barcha zamonlar shoir-u adiblariga namuna sifatida ko‘rsatadi:

Parada yasab holati pinhon uchun,

Safha yozib satr ila kitmon uchun [Navoiy 2011: 43]. –

Satr – yopmoq, bekitmoq; kitmon – yashirmoq, sir tutmoq ma’nolarini ifodalashi ma’lum. Hazrat Navoiy fikricha, ulug‘ Abdurahmon Jomiyning safha yozishidan, ya’ni badiiy ijoddan murodi “ko‘ksi – haqoyiq duri ganjinasi, ko‘ngli – maoniy yuzi oyinasi” ekanini xaloyiqdan bekitmoq, holatini pinhon tutish uchun parada yasamoqdir. Ma’lum bo‘ladiki, mutafakkir ajdodlarimiz ijodni maqsad emas, vosita deb bilganlar. Undan ham muhimi, ijod ular uchun shon-shuhratga, mansab-martabaga erishmoq, ya’ni vositai joh emas, aksincha, xaloyiq o‘rtasida shuhrat qozonishdan berkinish vositasi sanalgan. Mana, ijodkorning e’tiqodi qanday bo‘lmog‘i kerak?! Shuning o‘ziyoq bu ikki mutafakkirning ijodkor va inson sifatidagi kamoloti qay darajada ekanini ko‘rsatib turibdi.

So‘z ahli, birinchidan, ijodni shuhratparastlik manbaiga aylantirmasligi kerak bo‘lsa, ikkinchidan, bitiklari haqiqat nuriga yo‘g‘rilmog‘i zarur. Aks holda, uning so‘zi e’tiborga tushmaydi, e’tirof qozona olmaydi:

Nukta su yanglig‘ eritur toshni,

Topsa haqiqat o‘tidin choshni.

Bo‘lsa haqiqat guharidin yiroq,

Rishta so‘zin so‘zlamagan yaxshiroq. [Navoiy 2011: 44-45]

Ya’ni haqiqat guharidan mosivo so‘zni so‘zlashdan naf yo‘q. Bunday so‘z na xaloyiq oldida e’tiborli – na Xoliq nazdida. Shu bois ham insoniyat tarixining ibtidosidan to bugunga qadar qog‘oz qoralaganlar soni qancha ekanini yagona Alloh taolo biladi, ular orasida yozmishlari el ko‘ngliga malham bo‘lganlari esa barmoq bilan sanarlidir. Zero, ijod sir-sinoatga to‘liq jarayon. Tangri taolo qalbiga hidoyat nurini solganlargina ham xalqqa, ham Haqqa manzur asarlar bitish sharafiga noil bo‘ladi. Hazrat Navoiy ijodi buning isbotidir, “Xamsa”ning umrboqiyliги boisi shunda. Shu sababdan ham ul zot muyassar bo‘lgan buyuk maqomga erishmoq mahol.

“Xamsa” xazinasining kaliti hisoblangan “Hayrat ul-abror”ning badiy-irfoniy mohiyatiga doir ilmiy tahlillar yuqoridagi mulohazalar bilangina nihoyasiga yetmaydi. Bu borada muttasil izlanishlar olib borish, buyuk adib ijod konsepsiyasi asoslarini yanada teranroq tadqiq qilish navoiyshunoslikning galdagi vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.

2. Баранов Х.К. Большой арабско-русский словарь. В 2 т. -Москва: Живой язык, 2006.
3. Имомназаров, Муҳаммаджон. XXI аср. Навоийшуносликка кириш. /Истиклол даври ўзбек навоийшунослиги. – Тошкент: Tamaddun, 2022.
4. Муҳаммад Юсуф, Муҳаммад Содик. Тафсири ҳилол. Биринчи жуз. - Тошкент: Шарқ НМАК, 2008.
5. Муҳаммад Юсуф, Муҳаммад Содик. Тафсири ҳилол. Олтинчи жуз. - Тошкент: Шарқ НМАК, 2008.
6. Муҳиддинов, Муслиҳиддин. Кўнгил ҳайратлари. /Истиклол даври ўзбек навоийшунослиги. – Тошкент: Tamaddun, 2022.
7. Насафий, Азизиддин. Комил инсон китоби. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2021.
8. Самарқандий, Шайх Усмонхон Темурхон. Тафсири ирфон. 27-30-жузлар. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2019.
9. Uludağ, Suleyman. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. – İstanbul: Marifet Yayınları, 1995.

Qobilov Usmon,
Samarqand davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori
Sanaqulov Ulug'bek,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA LAYLI OBRAZI BADIY TALQINI

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola Sharq mumtoz adabiyoti, xususan, Alisher Navoiy ijodida Layli obrazining talqin etilishi masalasiga bag'ishlanadi. Unda Layli obrazining mumtoz adabiyot, chunonchi, Alisher Navoiy lirikasida talqin etilishi tadqiq etiladi. Maqolada Layli obraz-timsolining epik ko'lamdan lirik ifodaga ko'chishi, bu obraz orqali ifoda etilgan rang-barang majoziy talqinlar ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Mumtoz she'riyat, epik va lirik ifoda, Layli obrazi, lirik devon, obraz ko'chishi, ramz va majoz, talqin va tahlil

Jahon adabiy tajribalaridan kelib chiqib aytish mumkinki, mumtoz adabiyotning eng mashhur adabiy yodgorliklaridan biri “Layli va Majnun” mavzusida yaratilgan asarlar hisoblanadi. Binobarin, mumtoz adabiyotda sevgi-ishq qadimiy mavzu, shu bois dunyo xalqlari yaratgan eng sara va nodir asarlar ayni mavzuga to'g'ri keladi. Ma'lumki, Layli – Yaqin va O'rta Sharq adabiyotining an'anaviy obrazlaridan, uning mumtoz adabiyot olamidagi tadrijiy taraqqiyoti uzoq asrlarni o'z ichiga oladi. Manbalarning guvohlik berishicha, Layli obrazining badiiy ijod olamidagi ilk davri xalq og'zaki ijodiga to'g'ri keladi. U dastavval go'zal yor sifatida afsona va rivoyatlarning qahramoni bo'lgan edi. Ba'zi manbalarda Layli

obrazi shumer va suryoniy xalqlar mifologiyasida (mil.av.) mavjud bo'lgan Lolit (Lili, Lilit) timsoliga bog'lanadi¹²². Mazkur qarashlarni adabiyotshunos S.Tohirov bu ikki timsol o'rtasidagi umumiylik, ya'ni ular "lali" hamda "layl" so'zlaridan yasalganligi va "kecha" ma'nosini ifodalashi bilan izohlaydi¹²³. Naql qilinishicha, "Qays va Layli arab qabilasi boshliqlarining farzandlari bo'lib, Najd tog' bag'irlarida tuya boqib katta bo'lishadi va bir-birlarini sevishib qolishadi. Ularning sevgisi kundan kun zo'rayib boradi. Layli buni sezdirmaslikka harakat qiladi, Majnunni ham sir saqlashga undaydi. Biroq harchand urinishmasin ularning sevgisini atrofdagilar sezib qolishadi va ikkalasini bir-biridan uzoqlashtirish chorasini ko'radilar. Qays ko'cha-kuyda Layli to'g'risida g'amgin she'rlar aytib, qo'shiq kuylab yuradi. Uni ko'rganlar "Majnun" – savdoyi deb atay boshlaydilar. Natijada ikki yoshning sevgisi haqida gap-so'z taraqaladi. Bu gap Laylining otasiga yetib boradi. Qaysning otasi Layli qabilasi boshlig'inikiga sovchilikka boradi. Laylining otasi o'z obro'sini o'ylab, sha'niga dog' tushmasin deb sovchilarga rad javobini beradi. Bu voqea Majnunga qattiq ta'sir qiladi. Qaysning ahvoli esa kun sayin yomonlashaveradi. Majnun ayriliq azobi tufayli dasht-biyobonlarga chiqib ketadi. Otasi uni da'volatish chorasini ko'radi, biroq bundan foyda chiqmaydi...¹²⁴ Arab manbalarida keltirilgan rivoyatlarning asosiy mazmunida Layli va Majnun yoshlikda birga ulg'ayishi yoki o'smir chog'ida uchrashib bir-birlarini sevib qolishgani, Majnun otasining sovchilikka borishi, sevishganlarning ayrilishi, Laylining boshqa kishiga turmushga chiqishi, Qaysning devona majnunga aylanib, dashtu biyobonlarda kezishi, Najd tog'ini maskan tutib, vahshiy hayvonlar, kiyiklar bilan yurishi, Layli ishqida she'rlar yozishi va Majnun vafot etishi kabi epizodik voqealarni qamrab oladi. Layli va Majnun haqida bizgacha saqlanib qolgan rivoyatlar, Ye.Bertels ta'kidlaganidek, tarqoq epizodlardan iborat bo'lib, izchil va mukammal syujetga, kompozitsiya asosiga qurilgan emas. Masalan, sevishganlarning ilk uchrashuvini olaylik, ularning aksariyatida bo'taloq boqib yurganlarida sevishib qolganligi aytilsa, ba'zilarida ziyofat chog'ida Majnun Laylini uchratib qoladi deyiladi (Majnun qizlarga tuya go'shtidan ziyofat beradi v.h) yoki Majnun Laylilar uyiga charm so'rab chiqqanda bir-birini ko'rib sevishib qoladi. Xullas, keyingi voqealar bir-biriga yaqin epizodlardir. Majnun otasining sovchilikka borishi, ayriliq damlari, o'rtada sevgining kuchayishi, sevishganlar hayotining fojeali yakun topishidan iborat. Adabiyotshunos N.Mallaev Layli va Majnun qissasi genezisi xususida fikr bildirar ekan, "agar Majnun nomiga nisbat berilgan she'rlar turli rivoyatlarning vujudga kelishiga asos bo'lgan bo'lsa, rivoyatlar yozma adabiyotda Layli va Majnun haqida yirik obidalarining paydo bo'lishiga zamin tayyorladi"¹²⁵, - deydi. Alisher Navoiygacha Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Ashraf, Shayxim Suxayliy, Xoju Kirmoniy kabi bir qator ijodkorlarning masnaviy-dostonlarida Layli obrazining turli talqinlari yaratilgan. Dastlab Layli obrazining to'laqonli obrazi Nizomiy Ganjaviy "Layli va Majnun" dostonida

¹²² Қобилов У. Илоҳиёт ва бадийят (Монография). – Тошкент: 2008 йил.

¹²³ Тоҳиров С. Темурийлар даврида Хамсанавислик (Монография). – Самарқанд: СамДУ нашри, 2020. 33-б.

¹²⁴ Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достони. – Т.: Фан: 1970.19-б.

¹²⁵ Ўша асар, 158-б.

ko‘rinadi. Bu haqda T.Ahmedov: “Nizomiy dostonidagi Layli harakat va xarakteri bilan arab rivoyatlaridagidan tubdan farq qiladi. Agar manbalarda Layli kichik epizodik xarakter tarzida ko‘rinsa, Nizomiy asarida to‘laqonli mukammal obraz darajasiga ko‘tarilgan bo‘lib, u dostonida Majnun bilan teng mavqega ega... Shoir, xususan Laylining ichki dunyosini ochish, jamiyatda tutgan o‘rnini ko‘rsatishga katta e‘tibor bergan. Bundan tashqari, Nizomiy uni mohir shoira sifatida gavdalantiradi”¹²⁶, - deydi. Buyuk ozar shoiri “Layli va Majnun” dostonida Layli husniga, latofatiga alohida urg‘u beradi.

Ham jadvali yetti osmon,

Ham yetti xalifa unga qurbon.

Rashki ruhi mohi osmoniy,

Ranji dili sarvi bo‘stoniy...

Dilbari xazor durri maknun,

Minglarni etib xoru Majnun.

Layliki go‘zallik oyatidur,

*Hukmida aning viloyatidur...*¹²⁷

Muallif Layli portretini yorqin tasvirlarda ko‘rsatar ekan, uning ma‘naviy go‘zalligiga diqqat qaratadi. Alisher Navoiy ijodida ham Layli obrazi o‘ziga xos talqinga ega. Bu o‘z-o‘zidan muallifning mazkur obrazga jiddiy e‘tibor berganidan dalolat beradi. Tabiiyki, Alisher Navoiy ham bu ijodiy an‘analar ta‘siridan chiqib ketolmasdi. Bunda, birinchidan, buyuk xamsanavislikka o‘z ona tilida javob yozish talabi turgan bo‘lsa, ikkinchidan, “Layli va Majnun” dostonida Layli va Majnun obrazlarining yangicha talqini masalasi, ya‘ni salafaridan o‘zga asar yozish masalasidir. Buyuk shoir o‘z oldida turgan masalani a‘lo darajada bajaradi. Dostonida Layli obrazini mukammal tasvirlaydi. Navoiy Layli obrazini yaratarkan, uning portretini 30 bayt, ya‘ni 60 misralik she‘rga ko‘chiradi. Layli go‘zallikda tengsiz obraz darajasiga ko‘tariladi. Alisher Navoiy ijodida “Layli va Majnun” dostoni yaratgunga qadar she‘riyatda, xususan, g‘azaliyotda Layli obraz-timsolining bashariy va ilohiy sifatlarini poetik ifodalariga ham e‘tibor bergan edi. Shoirning turli mavzuda yaratilgan g‘azallariga bu obraz-timsol talmih-tamsil, sifatlash tarzida keltiradi. Shoir “Badoyi’ ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya” devonlarida Layli obraz-timsoliga 43 marta murojaat qilgan, “Xazoyin ul-ma‘oniy” kulliyotida shoirning murojaati 80 ga yaqinlashadi (76 bayt 152 misrani tashkil etadi).

Alisher Navoiy she‘riyati betakror badiiy olami, sermazmun va chuqur umuminsoniy dard-kechinmalarni ifodalaydi. Ayniqsa, shoir g‘azallarida uyg‘oq va dardmand qalbning his-kechinmalari, hayojonli ruhiy olamiga kirib boriladi. Alisher Navoiy lirik devonlari hamd, munojot hamda na‘t mavzusida yozilgan g‘azallar bilan boshlanadi. Ma‘lumki, hamd g‘azallar Xoliqi Mutlaq, ya‘ni biz bilgan va bilmagan koinotdagi hamda undan tashqaridagi barcha mavjudotni yaratgan, yagona misli yo‘q, azaliy va abadiy bor Zot Haq taolo madhiga bag‘ishlangan¹²⁸. Alisher Navoiyning hamd g‘azallari poetik jihatdan nihoyatda mukammal va jozibador

¹²⁶ Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони. – Т.: Фан: 1970. 19-б.

¹²⁷ Низомий Ганжавий. Хамса. – Тошкент: Olmos qilich qoshidagi Istiqlol nashri, 2016. 246-б.

¹²⁸ Salohiy D. Navoiyshunoslik (O‘quv qo‘llanma). – Samarqand: SamDU, 2019. 116-b.

bo'lgan obraz-timsollari bilan ham ajralib turadi. Shunday timsollardan biri Layli, uning ilk talqini Navoiy she'riyatida ham hamd ruhida yozilgan g'azallarda ko'rinadi.

*Ne ishka bo'ldi beorom ko'zgu aksidek Majnun,
Yuzi ko'zgusida aksini gar ko'rguzmadi Laylo*¹²⁹.

Mazkur bayt dastlab "Badoyi' ul-bidoya", keyinchalik "G'aroyib us-sig'ar" devonidan o'rin olgan. Bunda Laylo yuzi "mazhar" ekanligi, uning yuzi oynasida Alloh zuhuri aks etgani aytilgan. Zero, tasavvuf adabiyotida "yuz"ga "...husni zotiy va tajalliyoti jamoliyning zuhur bo'lish joyi"¹³⁰ deya ta'rif beriladi. Majnun ham Layli yuzining ko'zgusida Alloh jamolining aksini ko'rganligi uchun oromini yo'qotgan. Shoir baytda majoz orqali buyuk Yaratuvchi sifatini ulug'lagan, ishq ilohiyni sharaflagan. "Layli Qays uchun juda ulkan, mukammal go'zallikning bir zarrasi"¹³¹. Quyidagi baytda Majnun va Laylo timsollari ilohiy ishq, junun ahliga ramz qilib olinadi.

*Navoiy, ahli junun zumrasig'a kirdi ilohiy,
Chu aylading ani Majnun, o'zungni qil anga Laylo*¹³².

Keltirilgan bayt 7 baytlik g'azalning maqta'si bo'lib, bunda Layli timsolining ikkita vazifasi bor. Bunda, birinchidan, shakl (Layli so'zi "Laylo" tarzida g'azal so'nggi qofiyasi va radifi qilib olingan), ikkinchidan, ma'no bilan bog'liq. Bayt mazmunida "Navoiy junun guruhiga kirdi, uni (Navoiy) Majnun (devona, telba) qilding, o'zingni esa unga Laylo qil", - degan poetik fikr ifodalangan. Bunda Layli haqiqat ahli, junun ahli uchun maqsad birligi, ya'ni "Lison ut tayr" asarida qushlar izlagan Simurg' kabi pok mazharga timsol qilib olingan. Majnun esa haqiqiy ishq yo'lini tutgan savdoyi oshiqning tipik ramzidir. Quyidagi baytda esa Layli timsoli Shirin bilan muvoziy olinib, Yaratgan(Alloh)ning yerdagi huzur-halovati, zavqini aks ettirgan timsollar sifatida, Farhod va Majnun mazharga oshiq timsollar etib tasvirlanadi.

*Sening nash'ang edi Shirin ila Laylodakim, Farhod
O'lub Majnung'a bo'ldi yuz tuman ranju ano paydo*¹³³.

Baytda Shirin, Layli go'zallar tufayli oshiq Farhod va devona Majnun boshiga ming xil ranju balolar tushgani ta'kidlangan. Bunda Shirin va Layli timsollari Allohning nash'a(zavq, bahra, halovat)siga ramz qilib olingan. Shoirning hamd g'azallaridan shuni xulosa qilish mumkinki, Layli timsoli oliy va mukammal hilqat, ya'ni Mutlaq husn, go'zallikka ramz, ilohiy ishq sururini ifodalashi bilan ilohiy mohiyatga ega. Layli timsolining aynan hamd va na't g'azallarda tasvir etilishi

¹²⁹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. Birinchi jild. G'aroyib us-sig'ar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 23-b.

¹³⁰ Бертельс Е.Э. Зулф ва юз // Жаҳон адабиёти, 2005. 2-сон. 147-бет.

¹³¹ Маматкулова Х.А. Навоийнинг "Лайли ва Мажнун", Шекспирнинг "Ромео ва Жульетта" асарларининг қиёсий тадқиқи. Филол. фан. номз. дисс. – Самарқанд, 2009. 67-б.

¹³² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 2-жилд. Наводир ун-ниҳоя. – Тошкент: Фан, 1987. 5-б.

¹³³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 2-жилд. Наводир уш-шаббоб. – Тошкент: Фан, 1989. 3-б.

falsafiy mohiyati bilan asl haqiqatga ishora etadi. Shoir nazarida, asl haqiqatlar Qur’onda aytilgan. Pok ishq ham asl yuz mazharida namoyon bo’ladi.

*Layli andin qo’ydi Majnun ko’nglida raxti g’amin,
Kim yo’q erdi manzil ul vodiya andin pokrok*¹³⁴.

Laylining mukammal siymosi, husndagi tengsizligi, ayniqsa, Arab va Ajamda mashhur bo’lgan. Buni Alisher Navoiy o’zining “Layli va Majnun” dostonida ham, she’riyatida ham tilga oladi. Layli obrazi hamd g’azallardan boshqa g’azallarga talmih-tamsil etilganda, asosan, uning xos sifatleri tilga olinadi.

*El ichra ko’pdurur afsona Layli husnidin, lekin
Sening husnungg’a tashbih etmak oni ne hikoyatdur?*¹³⁵

Alisher Navoiy tasvirlagan yor timsoli go’zallikda mukammaldir. Shoir Layli husni haqida xalq ko’p afsonalar yaratganiga diqqat qilarkan, bunda o’z oldiga boshqa vazifani qo’yadi. U “el orasida Layli husni to’g’risida afsonalar ko’p, biroq sening husning ta’rifini Layliga o’xshatish qanday hikoyat bo’lar ekan”, – deydi. Quyidagi g’azalda oshiq ishqijununing ortishiga sabab qilib yorning husni olinadi.

*Onchakim Shirinu Laylidan sening husnung fuzun,
Menda ham Farhodu Majnundin fuzun ishqu junun*¹³⁶.

Baytning mazmuni: “sening go’zalliging hatto Shirin va Laylidan ham ziyoda, mening ishqujununim Farhod va Majnundan ham ortiq”. Baytda shoir mubolag’a bilan yor go’zalligini Shirin va Layli husnidan ham ortiq, deb ta’kidlaydi. Yor obrazining birinchi – o’ziga xos xususiyati va eng muhim tomoni uning go’zalligidir. Shu go’zallik yor obrazining eng asosiy mazmunini tashkil etadi¹³⁷. Bu husn(go’zallik)ga maftun oshiqning ishqujununi Farhod va Majnundan ustun qo’yilgan. Bu bilan shoir bir tomondan ishq va oshiqlik parvozini ko’klarga ko’tarsa, ikkinchi tomondan talmih va mubolag’a san’ati vositasida lirik qahramon ruhiy holatining chuqur va dardli tasvirini badiiy tarzda yuzaga chiqara olgan.

Alisher Navoiy “Navodir ush-shabbob” devoniga kirgan “El pariyo hurni degay gumon qilg’ancha xo’b, Lek erur huri pariyozim mening yuz oncha xo’b” deb boshlanuvchi 43-g’azalning oltinchi baytida Farhod-Majnun, Shirin-Layli timsollari muvoziy tasvirlaydi. Shoir “xo’p” so’zining “yaxshi, durust, ma’qul, chiroyli go’zal, afzal”¹³⁸ ma’nolaridan foydalanib, ajoyib she’r namunasini yaratgan.

*Husnig’a ushshoq agar mencha halok ermas ne ayb
Kim, kishi ul yuzni ko’rmaydur meni hayroncha xo’b.*

Baytning mazmuni: “Oshiq ahli uning husniga mencha halok bo’lmasa aybi nima, chunki ular yuzni men kabi hayratda ko’rmaydi”. Shoir nazarida ma’shuqa benihoyat go’zalki, uning husniga to’yish mumkin emas. Bundan o’ksingan lirik

¹³⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 1-жилд. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. 296-б.

¹³⁵ Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plami. Birinchi jild. G’aroyib us-sig’ar. – T.: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 219-b

¹³⁶ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 4-жилд. Наводир уш-шаббоб. – Тошкент: Фан, 1989. 318-б.

¹³⁷ Хайитметов А. Навоий лирикаси. (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр) – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. 179-б.

¹³⁸ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик, учинчи том. – Тошкент: Фан, 1984. 415-б.

qahramon ma'shuqasi husni hech bo'lmasa Kanonlik Yusufning husnicha bo'lgandayam unga to'yar edim, deb dardini izhor etadi va o'z ko'ngliga murojaat etadi.

*Husnidin to'ymog' emas mumkinki, behad xo'b erur,
To'yg'ay erdim, bo'lsa erdi Yusufi Kan'oncha xo'b.
Ey ko'ngul, Farhodu Majnun bo'lg'ay erdi bizcha zor,
Bo'lsa erdi Layliyu Shirin bizing jononcha xo'b¹³⁹.*

Demak, bu baytda shoir chizgan yor husni ilohiy mohiyat kasb etganki, shu sabab oshiqning unga qay darajada oshuftaligi va bundan nechog'lik ruhiy ahvolini anglash qiyin emas. Alisher Navoiy she'riyatida ma'shuqaning ma'naviy sifatlarini ta'rifu tavsif qilishda ham Layli timsolidan foydalaniladi. She'riyatda oshiqning o'z yoridan mehr vafo kutishi sharqona she'riyatning an'anaviy motivlaridan biridir. Alisher Navoiy ham yorning vafosi xususida ko'p bora bahs yuritar ekan, baytga muvofiq tarzda Layli va Majnun timsollariga murojaat qiladi.

*Ul pari bu telba birla oshno bo'lsa ne tong
Notavon Majnunga Laylidan vafo bo'lsa ne tong¹⁴⁰.*

Ushbu baytda she'ning lirik qahramoni hijron kechasining orzumand oshig'i sifatida yangi tongga umid ko'zlari bilan boqadi. U yorini o'ziga yaqin kelishini, unga vafo ko'rsatishini chin dildan istaydi. Xuddi bechora Majnun Laylidan qanchalik vafo kutgani kabi. Baytda shoir ma'shuqani afsonaviy pariga, hayotda esa Layliga o'xshatadi. Biroq, muhim tomoni u oshig'iga vafo ulashishi lozim, bo'lmasa oshiqning nomi Majnun bo'lib elga tarqalishi mumkin. Alisher Navoiy bir g'azalida ayni shu jihatni tilga olish bilan Layli tufayli Qaysning majnunlikda shuhrat topdi deydiganolarni o'z lirik qahramoni nazar solganligini ta'kidlaydi.

*Degankim topti majnunluqqa Laylo oshiqi shuhrat,
Meni ishqingda ko'rgach, bildi Majnun yor emish oqil¹⁴¹.*

Shoir g'azallarida Layli timsoli yangicha ruhda talqin etilganligi bilan ajralib turadi. G'azallarning birida ma'shuqa oshiqqa (lirik qahramon) o'zgacha iltifot ko'rsatib, uni o'ziga xos yangi his-kechinmalar girdobiga solganlikda tasvirlaydi. Muallif bu borada oshiq va ma'shuqani an'anaviy oshiq-ma'shuqalarning ishqiy tuyg'ulari va his-kechinmalariga qiyoslar ekan, kitobxonni yangi tuyg'ular og'ushiga olib kiradi.

*Iltifot etti bukun men qulg'a ul shoh o'zgacha,
O'zgacha anglabmen o'z holimni billah o'zgacha.
Goh o'zumdamen, gahi beholmenkim, ul pari
Goh yaxshidur meni majnun bila, gah o'zgacha.
Holim o'lsa o'zgacha Farhodu Majnundin ne tong*

¹³⁹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 4-жилд. Наводир уш-шаббоб. – Тошкент: Фан, 1989. 33-б.

¹⁴⁰ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 4-жилд. Наводир уш-шаббоб. – Тошкент: Фан, 1989. 263-б.

¹⁴¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 4-жилд. Наводир уш-шаббоб. – Тошкент: Фан, 1989. 271-б.

*Kim, erur Shirinu Laylodin bu dilxoh o'zgacha*¹⁴².

Guvohi bo'lganimizdek, oshiq bundan goh o'zini yo'qotib, goh o'ziga kelib boshidan turli holatlarni o'tkazyapti. Oshiqda yuz bergan bunday o'zgarishlar poetik ifodada shoirning Farhod va Shirin, Layli va Majnun timsollariga qiyoslashi orqali ifodalangan. Bunda shoir "Farhodu Majnundan ahvolim o'zgacha bo'lsa ne ajabki, meni bu holga solgan yorim (ma'shuqa) ham Shirin Laylidan o'zgachadir", - deydi. Baytda tazod, tashbeh, istiora, talmeh san'atlarining baravar qo'llanilishi poetik ifodaning jozibador va ifodali bo'lishini ta'minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma jildlik, 4-jild. Navodir ush-shabbob. – Toshkent: Fan, 1989. 271-b.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. To'rt tomlik. - Toshkent: Fan, 1984. 415-b.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma jildlik, 1-jild. Badoyi' ul-bidoya. – Toshkent: Fan, 1987. 296-b.
4. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. Birinchi jild. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. Birinchi jild. G'aroyib us-sig'ar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 219-b
5. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. Birinchi jild. G'aroyib us-sig'ar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 23-b.
6. Ahmedov T. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni. – T.: Fan: 1970. 19-b.
7. Alisher Navoiy. MAT. Yigirma jildlik, 2-jild. Navodir un-nihoya. – Toshkent: Fan, 1987. 5-b.
8. Bertels Ye.E. Zulf va yuz // Jahon adabiyoti, 2005. 2-son. 147-bet.
9. Nizomiy Ganjaviy. Xamsa. – Toshkent: Olmos qilich qoshidagi Istiqlol nashri, 2016. 246-b.
10. Tohirov S. Temuriylar davrida Xamsanavislik (Monografiya). – Samarqand: SamDU nashri, 2020. 33-b.
11. Qobilov U. Ilohiyot va badiiyat (Monografiya). – Toshkent: 2008 yil
12. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi (to'ldirilgan va tuzatilgan ikkinchi nashr). – Toshkent: O'zbekiston, 2015. 179-b.

Tohirov Sobirjon,
filologiya fanlari nomzodi,
SamDU mumtoz adabiyot tarixi
kafedrası dotsenti

ALISHER NAVOIY VA ABDURAHMON JOMIY: IJODIY HAMKORLIK QIRRALARI

¹⁴² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 4-жилд. Наводир уш-шаббоб. – Тошкент: Фан, 1989. 398-б.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Navoiy “Xamsa”sida tavsiflanadigan Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy uchrashuvlari xronologiyasi va mazmuni o’rganiladi. Ma’lumki, Navoiy “Xamsa”sining ba’zi dostonlarida shoirning Abdurahmon Jomiy bilan jami oltita uchrashuvi qayd etiladi. Ushbu uchrashuvlar aksariyat holda xususiy xarakterda bo’lib, shoir “Xamsa”sining yaratilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ushbu uchrashuv va suhbatlarning holati va mazmuni ikki buyuk inson o’rtasidagi do’stlik, ustoz-shogirdlik va ijodiy hamkorlikning butun insoniyat uchun nodir namunasi hamdir.

Annotation. This article studies the chronology and content of the meetings of Alisher Navoi and Abdurahman Jami narrated in the Navoi quintuplet. As is known, some poems of Alisher Navoi’s quintuplet recount a total of six meetings between the poet and Abdurahman Jami. These meetings are in most cases private and are one of the key moments in the creation of the poet's pentad (Khamsa). At the same time, the circumstances and content of these meetings and conversations personify the standard of friendship, mentoring and creative cooperation between two greatest people and are an example for all humanity.

Key words: Creation of the quintuple (“Khamsa”), chronology, first and last poem mentoring, creative collaboration.

Insoniyat tarixida ustoz-shogirdlik, do’stlik va o‘zaro muhabbatning yuksak namunalari bo‘lgan ibratli hayot yo‘llari talaygina. Ular orasida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy o‘rtalaridagi do‘stona munosabatlar barcha davrlar uchun namuna bo‘la oladi. “Qudsiy asarliq orifi Jom”, “qutbi tariqat”, “koshifi asrori haqiqat”, “Zindapili Jomiy”, “yuz pil yanglig‘ pil” kabi eng yuksak ta’riflar bilan tilga olingan Hazrat Jomiy o‘z navbatida Alisher Navoiy qalamiga “falakdan ofarinlar” yog‘dirgan, Nizomiy va Xusrav Dehlaviydan ustun qo‘ygan hamda Yusuf (a.s.)ga qiyoslagan edi. Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy munosabatlari insoniyat tarixida eng ko‘p e’tibor va havas uyg‘otgan, qator-qator maqola va risolalar yaratilishiga sabab bo‘lgan hodisalardandir. Zero bu nafaqat pir va murid munosabati, balki ikki buyuk shoir o‘rtasidagi ijodiy hamkorlik va ijobiy ma’nodagi raqobat, ikki mutafakkirning dunyo va oxirat ma’rifatiga doir musohaba va mubohasalari hamdir.

Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlarida Abdurahmon Jomiy bevosita va bilvosita tilga olinadi. Biroq ular orasida “Xamsa” alohida mavqega ega. Bu bejiz emas, albatta. Zero buyuk “Xamsa”ning maydonga kelishi bevosita Abdurahmon Jomiy faoliyati bilan bog‘liqdir.

Alisher Navoiy “Xamsa”ning ilk dostoni “Hayrat ul-abror”da Abdurahmon Jomiy ta’riflar ekan, o‘zining pir dargohida alohida mavqega ega ekanligini, uning birinchi o‘quvchisi bo‘lganligini faxr bilan eslatadi:

Fayzi gadovu shah aro muntashir,
Xizmatiga shohu gado muftaxir.
Lek manga ollida ajzu niyoz,
Borcha ulusdin beribon imtiyoz...
Nomag‘akim roqim etib xomasin,
Ko‘rmadi, men ko‘rmayin, el nomasin. [1.53]

Alisher Navoiy “Xamsa”sining uchta dostoni (“Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Saddi Iskandariy”) to’rtta bobida (“Saddi Iskandariy” dostonining 15- va 89-boblarida) Abdurahmon Jomiy bilan bo’lgan jami oltita uchrashuvlari turli darajada tasvirlangan. Ularning xronologiyasini, sabab va tafsilotlarini o’rganish ikki buyuk daho minosabatlarining ayrim nozik jihatlarini ilg’ash imkoniyatini beradi.

Birinchi uchrashuv. Ilk uchrashuv “Hayrat ul-abror” dostonining 13-bobida quyidagicha tasvirlanadi:

Bazmda bir kun yuzidin nur edi,
Har soridin nodira mazkur edi.
Tushti chu rahrav bila payravg’a so‘z,
Yeti Nizomiy bila Xusravg’a so‘z.
Gavhare yo‘q «Maxzan ul-asror» dek,
Axtare yo‘q «Matla’ ul-anvor»dek.
O‘zga sanamlar ham erur jilvasoz,
Borchasining husnida zebi majoz. [1. 54]

Ikkinchi uchrashuv. Shu bobning davomida Alisher Navoiy va Jomiy o’rtalaridagi ikkinchi uchrashuv ham tavsiflangan:

O’tti chu alqissa bir oy, ikki oy,
Bir kun o‘lub, baxtu xirad rahnamoy.
Xidmatin ettimki, tamanno edi,
Ilgida ko‘rdum necha ajzo edi.
Kulgu bila qildi ishorat manga,
«To‘hfa» bila berdi bashorat manga.
Kim olibon boshtin ayog‘ig’a boq,
Qil nazar avroqig’a boshtin-ayoq. [1. 55]

Bu ikki voqeada bayonida bir nechta muhim va e’tibor talab etadigan nuqtalar bor.

Birinchidan, «Maxzan ul-asror» va Matla’ ul-anvor» haqida qizg’in bahs kechgani holda, na Navoiyning na Jomiyning bu masalaga munosabati sezilmaydi. Ular go‘yo bahs-u munozarani kuzatuvchi sifatida ishtirok etgan.

Ikkinchidan juda qisqa fursatdan keyin («O’tti chu alqissa bir oy, ikki oy») Jomiy hali musavvada (qoralama) shaklidagi asarni Navoiyga taqdim etadi. Bu paytda Jomiy «Tuhfat ul-Ahror»ni yozishni boshlagan edimi yoxud shu voqea sabab bo‘ldimi, buni aniq aytish qiyin. Voqealar ketma-ketligi ikkinchi fikrga ishora etayotgandek.

Uchinchidan, Jomiy asarni shunchaki ko‘rsatmasdan uni diqqat bilan o‘qishni tavsiya etadi («Qil nazar avroqig’a boshtin-ayoq»).

Abdurahmon Jomiy dostonining hajman juda qisqa ekanligi, qisqa muddatda yozilganligi va kitob holiga keltirilmasdan (shoshilinch tarzda) Navoiyga taqdim etilganligi dostonning aynan Alisher Navoiy uchun, uning shoir va mutafakkir sifatida yetilganligini inobatga olib, rejalashtirib yurgan ishiga kirishishi uchun yozilgandek taassurot qoldiradi. Har holda keyingi voqealar shunga ishora etadi:

Chun o‘qumoq zamzamasi bo‘ldi bas,

Ko'nglum aro dag'dag'a soldi havas.
Kim bu yo'l ichraki alar soldi gom,
Bir necha gom o'lsa manga ham xirom.

Abdurahmon Jomiy Navoiyning tariqatdagi piri va ijod sohasidagi ustozlari sifatida asarning shogirdiga aynan shunday ta'sir qilishini bilgan bo'lishi kerak.

Shu davrda ya'ni hijriy 886-(1481) yilda Navoiy va Jomiyning yana bir uchrashuvlari "Xamsat ul-mutahayyirin"da qayd etilgan:

"Ul vaqtdakim alar (Abdurahmon Jomiy) "Arba'in hadis"ni forsiy nazm bilan tarjima qilib erdilar va ma'hud odat bilan borcha as'hobdin burunroq faqirg'a iltifot qilib, musavvadasin (qo'lyozmasini) berdilar, chun mutolaasig'a mashg'ul bo'ldum, alfozidin haloyiqi nomutanohi azhori va maonisidin haqoyiqi ilohiy anvari zohir bo'la kirishti.

Hamul "Arba'in"ga turkcha til bilan tarjima orzusi ko'ngulga tushti. Alardin ruxsat sharafiga musharraf bo'lg'ondin so'ngra hamul kun ul samin javohir nazm silkiga kirdi" [2. 55].

Uchinchi uchrashuv. "Saddi Iskandariy" dostonining o'n beshinchi hamda yakunlovchi boblarida Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy o'rtalaridagi uchta uchrashuv tavsiflanadi. Shulardan xronologiya nuqtai nazaridan birinchisi 89-bobda keltirilgan.

Alisher Navoiyda "Xamsa" yaratish niyati qat'iy tus oldi. Biroq bu ishning murakkabligi, mashaqqatlari oldida buyuk shoir ko'nglida xavotir paydo bo'ldi:

Meningkim qo'lum erdi behad zaif,
Emas erdi ul panja birla harif.
Desam tark etay, qo'ymayin himmatim,
Desam zo'r etay, yetmayin quvvatim. [3. 562]

Shu holatda hotifdan nido kelib Navoiyni Pir dargohiga undaydi:

Ki har quflkim fathidur nopadid,
Anga bor eranlar duosi kalid. [3. 563]

Ishim butmagiga duo ayladi,
Bori hojatimni ravo ayladi. [3. 566]

To'rtinchi uchrashuv "Farhod va Shirin" dostonining sakkizinchi bobida keltirilgan:

Qo'yub vasvosu savdolarni bir yon,
Yetishtim pir dargohiga giryon...
Demakka arzi holimni uyolib,
Shukuhi jismima titratma solib...
Kulub chun subh mehr izhor qildi,
G'amim shomini subhosor qildi...
Chu ul boshlab masihoso kalomin,
Duo ul deb maloyik aytib: omin...
Manga chun yetdi bu davlat nishoni,
Ochildi har yon abvobi ma'oni. [4. 40-41]

Beshinchi uchrashuv. «Saddi Iskandariy» dostonini boshlash jarayonida Iskandarning nasl-nasabi, ikki Iskandar haqidagi ma'lumotlar Alisher Navoiyni mushkul ahvolda qoldirgan. Navoiy dostonning 15-bobida bu haqda fikr bildirib, uch xil variantni keltiradi:

- Faylaqus Iskandarni ov paytida kulbadan, jonsiz ona tanasi yonidan topadi;
- Iskandar Doro (Dorob)ning Faylaqus qizidan tug'ilgan o'g'li;
- Tarixda ikki iskandar – foteh Iskandar va Qur'onda zikr etilgan Iskandar (Zulqarnayn) mavjud.

Navoiy shu mavzuda doston yozayotgan Abdurahmon Jomiy dargohiga borib maslahat so'raydi.

Bu yerda meni chunki ajz etti lol,
O'pub yerni, donodin ettim savol.

Jomiy bu borada Nizomiyning fikri to'g'ri ekanligini tasdiqlaydi:

Sikandarga ikki ekanni adad,
Chu olinda tahqiq edi, qildi rad...
Aningdekki aslin Nizomiy dedi,
Hamul nav' farzona Jomiy dedi.
Kim ul Faylaqus o'g'li ermish yaqin.
Emas ahli ta'rix tardida chin. [3. 89]

Parchadan ma'lun bo'ladiki, kulbadan topilgan chaqaloq epizodi Iskandarning sarguzashti emas, shunchaki afsona yoki mavjud variantlardan biri. Buni Alisher Navoiy dostonidagi Iskandar sujetining boshlanishi sifatida tushunish to'g'ri emas. Shuning natijasida navoiyshunoslikda aytilgan fikrlar, jumladan, «Iskandar shahzoda emas, u otasi va onasi noma'lum tashlandiq boladir» [5. 47], yoki «Iskandar aslida shahzoda emas, balki vayronadan topilgan chaqaloq» [6. 166] kabi fikrlar ham asosli emas.

Oltinchi uchrashuv “Saddi Iskandariy” dostonining yuqorida tilga olingan yakunlovchi bobi davomida keltirilgan:

Bu besh ganjnikim kushod ayladim,
Varaq uzra oni savod ayladim.
Savodin solib juzvdonim aro,
Dema juzvdonimki jonim aro.
Aning sori bo'ldi ko'ngul rag'batlari,
Kim erdi madadkor aning himmati...
Nazar soldi ochib varaq barvaraq,
Bo'lub multafit, chun ochib har varq.
Qayu so'zdek bir savol aylabon,
Javobin degach zavqi hol aylabon.
Qilib goh tahsinu gohi duo,
Ki, yuzdin biri yo'q manga muddao.
Chu egnimga ul qo'l bila yeng yetib,
Zamirimdin o'z luk xayoli ketib...

A.Qayumovning fikrlaricha, «Bu uchrashuv **tamomila xayoliy hikoya** bo'lsa-da, Navoiyning shaxsiy fazilatlari, o'z-o'ziga talabchanligi, kamtarligi kabi

xususiyatlarini namoyish etadi» [5. 42]. Y.Bertels bu voqeani Jomiyning ruhiy ta'sir o'tkazish (aynan, gipnoz qilish) qobiliyati bilan bog'lagan: «Jomiy kuchli ruhiy ta'sir o'tkazish qobiliyatiga ega bo'lganligini eslang. U agar istasa, do'sti tafakkurida bunday ko'rinish (ro'yo)ni yuzaga keltirishi mumkin edi... Hech shubha yo'qki uning (Navoiyning – S.T.) aksariyat o'quvchilari bu ko'rinishga badiiy usul sifatida qaramagan. Ular bunday ko'rinish mumkinligiga ishonishgan...» [7. 377]. Ushbu mulohazalardan bir narsani sezish mumkin: Y.Bertels, garchand materialistik tafakkur va ateizm hukmron bo'lgan zamonda yashagan bo'lsa-da, bunday hodisaning ruhiyat olamida sodir bo'lishi mumkinligiga ishora etgan. Mazkur epizodda shoirning «e'joz maqomida» bo'lgan badiiy so'z va so'z ahliga munosabati ham o'z ifodasini topgan.

Navoiy va ayniqsa Jomiyning valiylik maqomi, butun «Xamsa» davomida Navoiyning o'z salaflari va piri bilan ruhiy muqorabaga kirishganligini mushohada etgan kishiga mazkur voqea nihoyatda tabiiy va qaysidir ma'noda kutilgan hodisadek tuyuladi. Kompozitsiya nuqtai nazaridan bob «Xamsa»ni yakunlovchi epizod - «istehkom» sifatida kiritilgan bo'lib, «Hayrat ul-abror» dostonidagi «basmala» bobi bilan birgalikda qoliplovchi unsur vazifasini bajaradi. Bu esa Sharq adabiyotida boy va rang-barang usullarga ega bo'lgan turkum sujetlar an'anasining o'ziga xos usuli – kirish va xotima boblari yordamida qoliplanish usulining yuksak namunasidir.¹⁴³

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 7-том. – Т.: Фан, 1991.
2. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 15-том. Хамсат ул-матаҳаййирин. – Т.: Фан, 1999.
3. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 11-том. – Т.: Фан, 1994.
4. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 8-том. – Т.: Фан, 1991.
5. Qayumov A. “Saddi Iskandariy”. – Т.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at, 1975.
6. Sirojiddinov va boshq. Navoiyshunoslik. – Т.: Tamaddun, 2019.
7. Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке // Избранные труды. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965.

Ruzmanova Roxila,

Doç. Dr., Şeraf Reşidov Semerkant Devlet
Üniversitesi Türkoloji
Araştırmaları Enstitüsü Müdürü.

NİZÂMÎ GENCEVÎ VE ALÎ ŞİR NEVÂÎ

Annotatsiya. Maqolada sharq xamsachilik an'anasi asoschisi Nizomiy Ganjaviyning “Mahzan ul-asror” va buyuk mutafakkir shoir Mir Alisher Navoiyning

¹⁴³ Bu haqda ko'proq ma'lumot olish uchun qarang: Tohirov S. Sharq adabiyotida turkum sujetlar va “No'h manzar”. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Samarqand, 2005.

“Hayrat ul-abror” asarlari g‘oyaviy, mazmuniy jihatdan tahlilga tortilgan. Alisher Navoiyning turkiy adabiyotda xamsachilik an‘anasi rivojiga qo‘shgan hissasi asarlari misolida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: xamsachilik, an‘ana, adabiy meros, ijodiy izdoshlik, doston.

Doğu epik şiirinin tarihi ile 11. yüzyılda ortaya çıkan Hamsecilik geleneği arasında sıkı bir ilişki vardır ve dokuz yüzyıl boyunca yüzlerce destan yaratılmıştır. Doğu edebiyatında ilk olarak “Hamse” yazan Azerbaycan şairi Ebu Muhammed İlyas bin Yusuf bin Zeki Ebulmuayyad (1141-1209), yani Nizâmî Gencevî’dir.

Nizâmî 1173-1176 yıllar arasında Erzincan Valisi Fahriddin Bahramşah’a ithaf edilen “Mahzanü’l-Esrâr” (Sırlar Hazinesi) başlıklı bir kaside yazmıştır. 1180-1181 yıllarında Irak hükümdarı II. Turgul’un isteği üzerine “Hüsrev ve Şirin” destanını yazdı. 1188 yılında Şirvanşahlardan I. Ahsatan Nizâmî’ye “Leyla ve Mecnun” destanını yazmasını emretti. Böylece 1196 yılında hükümdar Alouddin Körpe Aslan’ın emriyle şah Bahram hakkında “Heft Peyker” Şah Bahram’ı konu alan “Haft Paykar” (Yedi Güzel) adlı eser ortaya çıktı. 1196-1201 arasında “İskendernâme” yazıldı. Dolayısıyla 1173 ile 1201 yılları arasında 28 yıl boyunca yazarın beş destanı yayınlandı. Şairin ölümünden sonra beş destan, “Penc Genc” (Beş Hazine) adı verilen tek bir dîvânda birleştirildi ve daha sonra *hamse* olarak bilinmeye başlandı.

Nizâmî Beşlisi’nin yaratılmasından bir asır sonra Hüsrev Dehlevî (1253-1325), Hamsecilik geleneğini ona bir cevap yazarak başlatmıştır. O 1299-1301 yıllarında “Matlau’l-Envâr” (Işıkların Başlangıcı), “Şirin ve Hüsrev”, “Mecnun ve Leyli”, “Heşt Behişt” (Sekiz Gök), “Âyine-yi İskenderî” (İskender’in Aynası) adlı destanlarını yazarak Nizâmî’nin çalışmalarını sürdürmüş ve bunun sonucunda edebiyatta *hamsecilik geleneği* ortaya çıkmıştır.

Dehlevî’den sonra bu geleneğin Doğu dünyasına yayılması sonucu birçok millette Nizâmî destanlarının tema ve olay örgüsüne dayalı eserler ortaya çıkmıştır. Azerbaycanlı bilim adamı F. Aliyev, dünya kütüphanelerinde korunmakta olan el yazmaları ve kaynakları inceleyerek, Nizâmî Beşliğine özel bir cevap yazan yaklaşık 300 sanatkâryı tespit etti ve bunlarla ilgili bilgileri özetleyerek «Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока» (Doğu Halklarının Edebiyatında Nizâmî Tema ve Olay Örgüsü) adlı bir monografi telif etti¹⁴⁴.

Nevâîşinas bilim adamı Dilnavoz Yusupova’ya göre, 15. yüzyılda Herat’ın edebî ortamında 20’ye yakın sanatkâr şiirle uğraştı. Bu yazarların hepsi tam bir Hamse yaratmasa da, popüler gelenekle olan ilişkilerini Beşler’in şu veya bu destanına yanıtlar yazarak ifade ettiler.

Özbek bilim adamı Dilnavoz Yusupova sanatkârlar hususunda sunduğu malumatlar neticesinde bir tasnif yapmıştır. Ona göre sanatkârları, *Hamse yazarları* (Cemâlî, Eşref Marogî, Ali Şir Nevâî, Abdurahman Câmî), “*Hamse*” *destanlarının bazılarını yanıtlar yazan şairler* (Kâtibî Turşizî, Abdullah Hâtifi, Badruddin Hilâlî, Şehabittin Câmî) ve *tek bir destana yanıt yazan şairler* olmak üzere üç kategoride toplamak mümkündür. Son grubu ise ideolojik yönelimlerine göre kendi içinde ikiye

¹⁴⁴ Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – Москва: Наука, 1985. – 366 с.

ayırır: 1) “Mahzanü’l-Esrâr” türünde destan yazan şairler: Asafî Hiravî, Nergisî, Gıyasiddin Sabzavarî, Fasîh Rumî, Seyyid Kasimî. 2) “Leyli ve Mecnun” tarzında destanlar yazan şairler: Şeyhim Suheyli, Ali Ahi, Hoca İmad Lori, Hoca Hasan Hızırşah, Zave Kazisi¹⁴⁵.

Fars edebiyatında Nizâmî’nin beşliğine ilk cevap veren sanatkâr Hüsrev Dehlevî olurken, Türk edebiyatında Ali Şir Nevâî bu görevi yerine getirmiştir. Nevâî’nin “Hamse”si, geçmiş dönemin sosyal hayata, insan hayatına, geleneklerine, dinine, ahlakına dair görüşleri yansıtan, Türk atalarımızın manevi yaşamının bir aynasıdır. Özbek klasik edebiyatının zirvesi olan Ali Şir Nevâî’nin “Hamse”sinin dünya edebiyatının eşsiz ve ölümsüz bir başyapıtı olduğu şüphesizdir.

Ali Şir Nevâî, Nizâmî Gencevî’yi sanatsal yaratım dünyasında manevi hocası piri mürşidi olarak görüyordu. Nevâî, Türkçe yazılan “Hamse” destanlarının her birinde, şeyhlerin ve evliyaların anıldığı “Nesayimü’l Muhabbet”te Nizâmî’den büyük bir ustad olarak bahsetmiştir. Mesela “Nesayimü’l Muhabbet”te büyük şeyhler arasında Nizâmî’den de söz ederek onun kâmil bir insanın karakteristik özelliği olan hayat tarzını şöyle anlatmıştır:

*“Şeyh Nizomiy – Alarga zohiriy ulumi va rasmiy istilohotdin bahrai tamom bor ermiş. Ammo barçadin ilik tortib Hak subhonahu taolog’a yuz kelturubdurlar. Umri garonmoyani avvaldin oxirg’aça qanoatu taqvo va uzlatu inzivo bila o’tkaribdurlar va hargiz soyir şuarodek hirsu havo g’alabasidin dunyo arbobiga iltijo qilmaydurlar. Balki ro’zgor salotini alar mulozamatig’a tabarruk tilarlar erkondur”*¹⁴⁶.

Nizâmî’nin Hamse adlı eserinde yer alan ilk destan “Mahzanü’l-Esrâr” (Sırlar Hazinesi) adıyla 1173-1176 yılları arasında yazılmıştır. “Mahzanü’l-Esrâr” ve “Hayretü’l-Ebrâr” destanlarını karşılaştırmalı olarak araştıran Özbek bilim adamı Ma’mura Raşidova, Nizâmî Gencevî’nin “Mahzanü’l-Esrâr” adlı eserini H. 572 yılının Rabe’ül-Evvel ayında yazdığını bildirmiştir. Miladi 30 Eylül 1176’da yazmayı tamamlamıştır¹⁴⁷.

Nizâmî, bu destanı Küçük Asya’nın Erzincan şehri valisi Bahramşah’a (XII. yüzyıl) ithaf etmiştir. E. Bertels’e göre, “Mahzanü’l-Esrâr”ın ortaya çıkışında, 12. yüzyılda Hakim Sanai mahlasıyla şiirler yazan Ebu Mecdud bin Alem Gaznevî tarafından yazılan “Hadîkatü’l-Hakayık” (Hakikatlar Bahçesi) destanının etkisi vardır¹⁴⁸.

Nizâmî Gencevî’nin “Mahzanü’l-Esrâr”ı sosyal-felsefi, ahlaki-eğitimsel bir standıdır, Hakim Sanai’nin “Hadîkatü’l-Hakayık” (Hakikatlar Bahçesi) gibi hafif bahri ile değil, belki sari’i müseddesi matviyi maksur (mevkûf) vezni (muftailun muftailun failun) kalıbında yazılmıştır. Bu 2264 beyt (4528 mısra), giriş, 59 bölüm, 18 giriş, 20 makale, 20 hikâye ve sonuçtan oluşmaktadır.

¹⁴⁵ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Akademnashr, 2013, 83-бет.

¹⁴⁶ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. O‘n yettinchi tom. Nasoyim ul-muhabbat. – Toshkent: Fan, 2001, 465-bet.

¹⁴⁷ Рашидова Маъмура. Дурдоналар хазинаси (Низомий Ганжавий «Махзан ул-асрор» ва Алишер Навоий «Хайрат ул-аброр» дostonларининг қиёсий таҳлили). – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2015, 4-бет.

¹⁴⁸ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фзули. – Москва: Наука, 1962, 174-бет.

Ali Şir Nevâî'nin "Hayretü'l-Ebrâr" destanı, felsefi-eğitimsel destan olarak, "Mahzanü'l-Esrâr" destanına benzer şekilde sariyi musaddasi matviyi makşuf vezni (muftailun muftailun failun) da yazılmıştır¹⁴⁹. Ancak "Hayretü'l-Ebrâr" destanının boyutu ve yapısı "Mahzanü'l-Esrâr"dan biraz farklıdır. "Hayretü'l-Ebrâr" destanı 3988 beyt (7976 mısra), 63 bölüm, 20 makale ve 20 hikayeden oluşmaktadır. Giriş (mukaddime) 21 bölümden oluşmaktadır¹⁵⁰.

"Mahzanü'l-Esrâr" destanının yapısı, giriş, 2 munacat, Peygamber (s.a.v) vasfı, mi'racın tanımı, 4 naat, Malik Fahrüddin Bahromşah bin Dâvud'un medhi, kendi saygı ifadesindeki sözü, eserin konumu ve değeri hakkındaki düşüncesi, sözün fazileti beyanı, nazmın nesirden üstünlüğü, gece tasviri ve gönül bilgisi, gönül eğitimde birinci anlam ve etkisi, gece şenliği sırasındaki ikinci anlam ve etkisi, 20 diyalog (makale), 20 destan (hikaye) ve bir sonuçtan oluşmaktadır.

"Hayretü'l-Ebrâr" destanının içeriği ise, 2 bölümden oluşmaktadır, giriş, 4 dua, 5 naat, Hz. Nizâmî'nin medhi ve Emir Hüsrev tarifi, Abdurrahman Cami'nin medhi, kelimelerin tanımı ve anlamları, Sultan Hüseyin Bahadır Han medhi, kalbin tanımı, 3 hayret, Hoca Bahaüddin Nakşibend medhi, 20 makale, 20 hikaye ve sonuçtan oluşmaktadır.

Yani her iki destanın da 20 makale ve hikâyeden oluşması ve aynı vezinde yazılmış olması bir benzerlik noktasıdır ancak destanlarda yer alan yazı ve hikâyeler konu ve anlam bakımından birbirlerinden temelde farklıdır. "Mahzanü'l-Esrâr"ın "Kitap İntihası" bölümüyle bitmesi, "Hayretü'l-Ebrâr"da sonuca iki bölüm daha eklenmesi ayırt edici bir özelliktir.

Nizâmî başlıkları kısa ve öz yazarken, Ali Şir Nevâî her bölümün başlığında bölümün içindeki konuyu detaylı anlatıyor, yani başlıkta bölümlerin içeriğinin kısa düzyazıyla açıklıyor. Bunu Nevâî'nin Hamsecilikte getirdiği bir yenilik olarak belirtebiliriz.

Destan yazarlığı tarihinde Nizâmî Gencevî, aruz ağırlığıyla, yani "Bismillahirrahmanirrahîm" (Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla) sözleriyle başlayan destanı yazan ilk şairdir. Mesela "Mahzanü'l-Esrâr" destanı şöyle başlıyor:

*Bismillahir-rəhmanir-rəhim,
Hikmət xəzinəsinə budur açar, ey həkim!
Odur fikrin əvvəli, odur kələmin sonu,
Nə iş görsən, tanrının adıyla qurtar onu*¹⁵¹.

Özbekçe metin:

*Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим
Бўлди калит очғали ганжи ҳақим.
Фотиҳайи фикрату сўз интиҳо*

¹⁴⁹ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Akademnashr, 2013, 100-бет.

¹⁵⁰ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Ҳайрат ул-аброп. – Тошкент: Фан, 1991. – 392 б.

¹⁵¹ Nizami Gəncəvi. Əsərləri. 2 cildə. 1-ci cild. Sirlər xəzinəsi. Xosrov və Şirin. Leyli və Məcnun. Lirik şeirlər. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 7-бет.

*Ному Худо бирла бўлур, эт адо*¹⁵².

Nizâmî, “Mahzanü’l-Esrâr” destanının ilk bölümünde Allah’ın birliğinden, büyüklüğünden, her şeye kadir olduğundan şiirsel bir dille söz etmekte ve Kur’an’ın manalarını güzel bir şiirle sarmaktadır. Şairin amacı sadece Allah’ın sıfatlarını sıralayıp dünyanın nasıl ve neden yaratıldığını vurgulamak değil, aynı zamanda bu ölümsüz ve yaşayan fikirleri sanatsal ve görsel araçlarla süsleyerek asıl gerçeği insanlığa aktarmaktır.

Ali Şiir Nevâî, Hamsecilikteki hocası Nizâmî Gencevî’nin geleneklerini takip ederek, “Hayretü’l-Ebrâr” destanının ilk bölümünü Kur’an-ı Kerim’deki ana ilahi cümle olan “Bismillahirrahmanirrahîm”in şiirsel bir yorumuna ayırdı:

*Bismillohir-rahmonir-rahim,
Rishtaga chekti necha durri yatim.
Har dur ang ‘a javhari jondin fuzun,
Qiyamat aro ikki jahondin fuzun*¹⁵³.

Hazret-i Nevâî, hidayete ulaşanlara “Ehl-i Kâbül”, yoldan sapmışlara da “Ehl-i rad” adını vermiştir.

“Bismillahirrahmanirrahîm” cümlesini her bir harfine ayrı bir anlam yükleyerek kabul edilenler ve reddedilenler açısından inceler. Şair ilk başta hidayet şerefini bulmayanlara verilecek acılar üzerinde dururken, «س» – “sin” harfi, dev balığının omurgasındaki testere gibi, her bir kısmı yüz gemiye afet getirir, «م» – “mim” harfi ise, yılan nefesi gibi ateş püsküren, yolun başında ağzını açarak yatmış gibi teşbihlerinden faydalanır. Nevâîşinas Olimjon Davlatov’a göre “mim” harfini ateş püskürten bir yılanla benzetmek sadece bir istiare değil, aynı zamanda bir telmih sanatıdır. Nevâî bu istiareyle Musa (a.s)’ın yere bırakıldığında yılanla dönüşen ve Firavun’un cadılarının karışımlarını yutan, ağzından ateş püskürten, inkarcıların kalplerini titreten اساسını kastediyor¹⁵⁴. Bu sayede Nevâî, cümlelerin geri kalan harfleri (“be”, “ye”, “elif”, “lam”, “he”, “nun”, “re”)nin her birine anlam yükleyerek edebiyat sanatının mühteşem örneklerini ortaya koyar.

Nevâî kabul edilenlere nispeten bu harflerin olumlu anlamlarını kullanır. Örneğin «س» – “sin” harfi selamet yolunun merdiveni ve mutluluk yüzünün aynasına benzetilirken, «م» — “mim” harfi ise sıhhat yolunu açan hedef ve bu hedefteki kaynağın başına işaret eder.

Nizâmî Gencevî, Allah’ın sıfatlarını tek tek anlattıktan sonra, “Allah’ın gazabı ve ondan korkmasının beyanında” (ikinci bölüm) ve “Allah’ın mağfiret ve ihsanlarının beyanında” (üçüncü bölüm) başlıklı iki duayı aktarmaktadır. Birinci duada Nizâmî, “iki dünya için yeri öpüp” Allah’tan onun kalbini ilimle bereketlendirmesini, boynunu kederden kurtarmasını diledi, ikinci duada ise Allah’tan günahlarının bağışlanmasını ve doğru yola başlamasını niyaz eder.

Əfv et suçlarımızı, ulu Tanrı, bağışla,

¹⁵² Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Сирлар хазинаси). Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Камалак, 2016, 24-бет.

¹⁵³ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. Yettinchi tom. Hayrat ul- abror. – Toshkent: Fan, 1991, 5-bet.

¹⁵⁴ Давлатов О. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги басмала бобининг қиёсий таҳлили // «Ўзбекистонда хорижий тиллар» илмий-методик электрон журнал, 2017, 1, 185-бет.

*Sığınmışıq biz sənə ümidlə, yalvarışla*¹⁵⁵.

Özbekçe metin:

Aybimiz afv aylaki, so 'rguchimiz,

*Siylaki, ummid ila turguchimiz*¹⁵⁶.

Nevâî de ustadının geleneğini sürdüren Nevâî, “Hayretü'l-Ebrâr” kitabının ikinci bölümünü Allah'a hamdetmeye ayırıyor. Şair bu bölümde şair her şeyi yaradan Halık'ın gökten güneşe kadar her şeyin Yaratıcı'sı olduğunu, her zerreyi, tüm bitki ve hayvan dünyasını ve insan toplumunu hareket ettirdiğini sonsuz bir hayretle anlatır.

Nizâmî, “Mahzanü'l-Esrâr”da duaya iki bölüm (2, 3. bölümler) ayırırken, Nevâî destanında dört bölüm (3, 4, 5, 6) yer almaktadır. Dualarda, dünyadaki tüm canlıların daima Yaradan'a ibadet etmeleri gerektiği, Allah'ın gazabı gelirse “ko'k bir etak kul” gibi savrulup gidecekleri vurgulanıyor.

Nevâî de Nizâmî gibi son duasında Allah'a yönelerek günahlarının bağışlanmasını diler:

Günahın sonu olmamasına rağmen,

Dönmezsen merhamet olmaz.

Nizâmî Gencevî dualarından sonra “Resul-i Ekrem Vafında” (Bölüm 4) ve “Miraç”ta (Bölüm 5) bazı kısımları aktarıyor. Şair, 4. bölümde Hz. Muhammed (s.a.v.)'in şerefine, “nabiylar aro avval-u oxir”, “ikki jahon halqayi taslimi”, “so'zu suxan nuktasi go'zal”, “ishi xayr” gibi tevsifleri söyleyen olursa, 5. bölümde Cebrail ve Muhammed (s.a.v.)'in Burak isimli binek üzerinde göğe uçup Allah ile iletişim kurduklarını, ümmetleri için 50 rekat namaz kılmak yerine 5 vakit namaz kılmanın 10 kat sevabı ile yeryüzüne indiklerini anlatıyor.

Bundan sonra 6-9. bölümlerde Nizâmî, Hz. Muhammed (sav)'in ilahisine ithaf edilen dört selavattan (na't) söz ediyor. 1. Natta Hatamü'l-Enbiyâ'nın yedi yıldızlı dokuz mesnetli kandili övülmekte, 2. natta beden ve ruhun temizliği, 3-4. natlarda ise Peygamber Efendimiz (s.a.v) övülmektedir. 4. nata göre Nizâmî, Peygamberimiz (s.a.v)'i «tiniq najot subhi» va «obi hayot» a benzetererek, kendini ise alçakgönüllü bir şekilde "toprak" ve "köle" ile karşılaştırmaktadır:

Nicat sübhü ver mənə, ey dağım, ey dayağım!

Sən dirilik suyumsan, mən də sənənin torpağın.

Torpağından gözünə sürmə çəkər Nizâmî,

*Yəhərini daşıyar sənənin qulamın kimi*¹⁵⁷.

Özbekçe metin:

Eyki tiniq subhi najotim o 'zing,

Menki g'ubor, obi hayotim o 'zing.

Xoki daring ko 'zga Nizomiy chekar,

¹⁵⁵ Nizami Gəncəvi. Əsərləri. 2 cildə. 1-ci cild. Sirlər xəzinəsi. Xosrov və Şirin. Leyli və Məcnun. Lirik şeirlər. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 14-6et.

¹⁵⁶ Shayx Nizomiy Ganjaviy. Maxzan ul-asror (Sirlar xazinasi). Forsiydan O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol tarjiması. – Toshkent: Kamalak, 2016, 34-bet.

¹⁵⁷ Nizami Gəncəvi. Əsərləri. 2 cildə. 1-ci cild. Sirlər xəzinəsi. Xosrov və Şirin. Leyli və Məcnun. Lirik şeirlər. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 28-6et.

*Ber anga dardingni, g‘uloming chekar*¹⁵⁸.

Ali Şir Nevâî hocası Nizâmî Gencevî’den farklı olarak “Hayretü’l-Ebrâr”da Hz. Muhammed (s.a.v)’in tasviri ve Miraç gecesine özel bir bölüm ayırmamış ve ayrı bir başlık koymamıştır. Nevâî, bu konularda ifade edilen fikirleri destanının 5 nat (7-11. Bölümler) içeriğine dahil etti. Örneğin şair 1. natta tasavvuftaki “Nuri Muhammediyye” teorisine değinerek, “Adem hem oğul, hem babadır” kavramını tanımlamaktadır. Bu görüşe göre Allah, âlemleri yaratmadan önce Muhammed’in nurunu yaratmıştır. Demek Adem de Muhammed’in nurundan yaratılmıştır. Daha sonra Hz. Muhammed (s.a.v.), 7. yüzyılda Adem’in soyundan gelerek dünyaya geldi. Dolayısıyla Hz. Muhammed (s.a.v), Adem’in hem babası hem de oğludur:

Bo ‘ldi sanga Odam sabqatnamo,

*Avval o ‘g‘ul, so ‘ngra gar o ‘lsa ato*¹⁵⁹.

Aşağıdaki natlarda Nevâî, Peygamber Efendimiz’in doğuşunu, çocukluğunu, gençliğini, peygamberlik mertebesine ulaşmasını ve faaliyetlerini, eşsiz insan niteliklerini, yaptıklarının hikâyesini anlatmaktadır.

Her iki destanda da Miraç gecesini konu alan hikâyeler aynı kaynağa dayandığı için içerik bakımından birbirine çok yakın olmakla birlikte, yorum ve sanatsal anlatım açısından incelediğimizde sanatkâr sözcüğünün kullanıldığı görülmüştür.

Nizâmî Gencevî’nin “Mahzanü’l-Esrâr” ve Ali Şir Nevâî’nin “Hayretü’l-Ebrâr” destanları, şairlerin Allah- Evren — İnsan ilişkisi hakkında uzun yıllar süren gözlem ve düşünceleri sonucunda fark ettiklerini, varlığın özü hakkında düşündüklerini yansıtmaktadır. Hayatın ve insan yaşam anlamının, ideal bir toplum ve mükemmel bir insan hakkında ne istendiğinin, felsefi, sosyal ve ahlaki görüşlerin sanatsal bir bileşimi olan sanatsal imgeler ve semboller aracılığıyla şiirsel bir yorumudur.

Bu büyük tarihçilerin paha biçilemez eserleri yüzyıllar boyunca farklı dillere çevrilmiş ve dünya bilim adamları tarafından okunmaktadır. Nizâmî Gencevî’nin “Mahzanü’l-Esrâr” ve Ali Şir Nevâî’nin “Hayretü’l-Ebrâr” destanları şekil, ağırlık ve fikir bakımından birbirine benzetmekle birlikte içerik, yazı ve hikâye bakımından birbirlerinden çok farklı oldukları için yaratıcılığın yüksek örnekleri olarak kabul edilen başyapıtlardır diyebiliriz.

Bu destanların ana fikri, insanlık erdemlerini, vatanseverliği, ahlaki mükemmelliği, adaleti, barışı, dostluğu, sevgiyi, güzelliği ve nimetlere şükretmeyi teşvik ederek insanı kâmil bir insan olarak yetiştirmektir.

Özbek-Azerbaycan edebî dostluğu ve işbirliği genel olarak Nizâmî-Nevâî şahsında tecessüm etmekle birlikte uzun bir geçmişe kadar uzanmaktadır. “Mahzanü’l-Esrâr” ve “Hayretü’l-Ebrâr” destanlarında ifade edilen felsefi, sosyal-siyasi, didaktik ve ahlaki fikirler; insanların manevi gelişimine eşsiz katkılar

¹⁵⁸ Shayx Nizomiy Ganjaviy. Maxzan ul-asror (Sirlar xazinasi). Forsiydan O‘zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol tarjimai. – Toshkent: Kamalak, 2016, 52-bet.

¹⁵⁹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. Yettinchi tom. Hayrat ul- abror. – Toshkent: Fan, 1991, 30-bet.

sunmaya devam ederek, uluslararası işbirliğini, kültürel ve kurumsal yakınlaşmaya ivme kazandırarak sonsuza dek süreceğine şüphe yoktur.

Kaynakça

1. Nizâmî Gəncəvi. Əsərləri. 2 cildə. 1-ci cild. Sirlər xəzinəsi. Xosrov və Şirin. Leyli və Məcnun. Lirik şeirlər. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013. – 780 s.
2. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – Москва: Наука, 1985. – 366 с.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент: Фан, 1991. – 392 б.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. – Тошкент: Фан, 2001. – 519 б.
5. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузуди. – Москва: Наука, 1962. – 552 с.
6. Давлатов О. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги басмала бобининг қиёсий таҳлили // «Ўзбекистонда хорижий тиллар» илмий-методик электрон журнал, 2017, № 1, 178-187-бетлар.
7. Рашидова Маъмура. Дурдоналар хазинаси (Низомий Ганжавий «Махзан ул-асрор» ва Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» дostonларининг қиёсий таҳлили). – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2015. – 154 б.
8. Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Сирлар хазинаси). Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Камалак, 2016. – 216 б.
9. Юсупова Дилнавоз. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 272 б.

Sharipova Nigora,

Navoiy davlat universiteti doktoranti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

“XAMSA” ILK DOSTONLARIDA SUJET VA TIL MUNOSABATI

Annotation: The article examines the role of the unique plot lines in the first poems of the “Khamsa” in shaping the expressive language of the work. The author emphasizes that alongside the general plot of the poems, each chapter and narrative has an individual plot structure, which allows for the use of a variety of speech forms. The conclusions are supported by convincing examples.

Keywords: epic, plot, language, speech, monologue, dialogue, artistic mastery.

“Xamsa” ilk dostonlari – “Maxzan ul-asror”, “Matla’ ul-anvor”, “Tuhfat ul-ahror”, “Hayrat ul-abror” yagona epik sujetga ega bo‘lmagani sababli asar tili ham o‘ziga xos shakllangan va u “Xamsa”ning keyingi dostonlaridan butkul farq qiladi. Ularda umumiy sujetni shakllantirishning asosiy ulushi muallif zimmasida bo‘lib, maqolat, hikoyatlarda talqin etilgan masalalar turli nutq shakllarida ifoda etiladi. Shu nuqtayi nazardan “Xamsa” ilk dostonlarida so‘z, fikr, g‘oyalarning kim tomonidan aytilayotganiga qarab bir necha guruhlarga ajratish mumkin: **1) muallif tili; 2) roviy tili; 3) monolog; 4) dialog; 5) oyat va hadislar.**

Muallif tili. Muallif nutqi «Xamsa»ning ilk dostonlarida boshqa dostonlariga nisbatan eng ko‘p o‘rin egallaydi. Chunki mazkur dostonlarning bosh qahramoni – shoirning o‘zi. Ular yagona epik syujetga ega emasligi, bir necha hikoyat, rivoyat va masallarning bir syujet ipiga mohirlik bilan tizilganligi tufayli «Xamsa»ning boshqa dostonlaridan farq qiladi. Dostonlar markazida shoir shaxsi turadi. Shuning uchun ham bu dostonda muallif nutqi asosiy o‘rin egallaydi, muallif hayotiy voqealarga o‘z bahosini beradi. Munojotlar, hamd va na‘tlar, salaf va zamona hukmdorlari ta‘rifi, xilvat, suhbat, hayratlar bevosita muallifning o‘z tilidan aytiladi. Dostonlarning kirish qismlarida tavhid ta‘limotining murakkab masalalari badiiy timsollar va so‘z san‘atlari vositasida muhokama qilinadi. Dostonda muallif tili bilan aytilgan baytlarda iqtibos (oyat va hadislar, mashhur asarlardan olingan fikrlar), tajnis va uning turlari va nav‘lari, tazod (inson hayotidagi va tabiatidagi bir-biriga zid holatlarni tasvirlash), talmeh (tarixiy yoki afsonaviy, mashhur voqealarga va qahramonlarga ishora qilish), tanosub (bir turdagi narsalarni o‘zaro moslash), tarse’ va boshqa ma‘naviy hamda lafziy san‘atlar juda ko‘p uchraydi.

“Xamsa” ilk dostonlarining barchasida muallif tili voqelik, hayot, xarakterlarning turli tabiati tasvirlanishiga qarab uslub, ritm, ohang ham o‘zgaradi. Shu jihatdan muallifning tasvirlanayotgan voqelikka, shaxslarning xarakterlariga, fe‘l-atvoriga munosabati ham o‘zgarib turadi. Xususan, «Hayrat ul-abror»da muallifning ifodalanayotgan voqelikka emotsional munosabati kuchli. Bu munosabat, ayniqsa, muallifning salbiy xarakter egalariga bo‘lgan munosabatida quyuq ifodalanadi:

Masnadi Jamshid uza aylab maqom,

Topmay iliging o‘parin g‘ayri jom. [Alisher Navoiy, 2013:104]

Bu baytda muallif tili o‘tkir kinoya va istehzo ohangida so‘zlaydi. Firdavsiy «Shohnoma»si qahramoni Jamshidning kuch-qudrati eslanib, davlat hukmdoriga Haq taolo siylab, buyuk maqom bersa-da, uning faqat Jamshidning may to‘la jomidan foydalanganligini qoralaydi.

Roviy tili. Alisher Navoiy «Hayrat ul-abror»ning o‘n oltinchi maqolatida musulmlar va g‘ayridinlar o‘rtasidagi kurashda Abdulloh Muborak o‘zini tanitmagan holda g‘azotda jasorat ko‘rsatgani roviy Hasan ibn Rabi’ tilidan hikoya qiladi:

Qildi rivoyat Hasan ibn Rabi’

G‘azv masofida bu amri badi’.

Kim bor edi ma‘raka paykor ila,

Zumrayi islomg'a kuffor ila. [Alisher Navoiy, 2013:242]

Roviy kofirlar safidan maydonga chiqib, musulmon bahodirlarini yakkama-yakka mag'lub etgan dushman bahodirining jasurligini erkin tasvirlaydi. Muallifning maqolatlarga hikoyat ilova qilishda ba'zi o'rinlarda an'anaviy hikoyachilik yo'lidan bormay roviy tilidan aytiladigan hikoyat kiritishi – shu hikoyatlar kompozitsiyasining o'ziga xosligini ta'minlashi barobarida muallif badiiy mahoratining yuksak qirralarini ham ifoda etadi.

Monolog. “Maxzan ul-asror” dostonining “Noumid podsho va uni Alloh afv etgani” hikoyatida podshohning Allohga iltijosi monologik nutqning yuksak namunasi sanaladi. Unda shoh tunda jami gunohlari uchun Tangridan afv tilaydi, o'tkir dramatik ruh kasb etgan mazkur monolog munojot xarakteridadir.

Navoiy “Hayrat ul-abror”ning maxsus bir bobida Abdulloh Ansoriyning o'z tariqati tamoyili haqida fikrlarini keltiradi. SHu yerda shoir tariqat haqida haqiqatni ilmiy xolislik bilan muxlislarga yetkazish uchun monologik nutqni tanlaydi. Bu fikrlarni Abdulloh Ansoriyning o'z tili bilan aytgan **monologi** deyish mumkin. Navoiy avvalgi uch baytda A.Ansoriy qanday martabada ekanligini aytadi:

Dedi bukim, ish manga toat turur,

Tengrining amrig'a itoat turur.

Do'zax o'ti biymi ham ermas g'araz,

Ne buki, jannat anga bo'lg'ay evaz. [Alisher Navoiy, 2013:123]

Ansoriy tilidan aytilgan monolog ma'rifiy xarakterda. Ansoriy monologda toat-ibodat qilishdan maqsadi do'zax o'tidan qo'rqish va jannat havas qilish emasligini ta'kidlaydi. Monologning tili ravon, ta'sirchan. Navoiy tilidan emas, mashhur tariqat piri tilidan ilmiy xolislik bilan bayon etilgan, uning dunyoqarashini to'la aks ettiruvchi monologning kiritilishi dostonning ta'sir kuchini oshirib, ma'rifiy-irfoniy mohiyatini yuksaltirgan:

Bandaliq amrig'a chu ma'murmen,

Tun-kun ishim bu esa ma'zurmen.

Qil dedikim, qilmoq erur varzishim,

Raddu qabuli ila yo'q hech ishim. [Alisher Navoiy, 2013:123]

Shu qisqa monolog oxirida Navoiy ham ustoz Ansoriy g'oyasiga qo'shilishini bildiradi.

Dialogik nutq. Bunday nutq turi ilk dostonlarning barchasida katta qismni egallaydi va quyidagi vazifalarni bajaradi:

- *Dialoglarda aksar qahramonlarning xarakteri ochiladi;*
- *Dialoglar asarda voqealarni, syujetni harakatga keltiradi;*
- *Dialoglarda muallif asarda qatnashayotgan shaxslar nomidan so'zlab, asar g'oyasining hayotiyligini ta'minlaydi.*

“Maxzan ul-asror”ning “No'shiravon va uning vaziri”, “Sulaymon va dehqon”, “Kimsasiz kampir va sulton Sanjar”, “G'ishtchi chol”, “Sayyod, uning iti va tulki” hikoyatlaridagi dialogik nutq shakli nafaqat qahramonlar xarakteri ochilishining muhim ifoda shakli, balki masala mohiyatiga chuqurroq kirib borishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Hazrat Navoiyning estetik qarashlari aks etgan qalam ahli, xushnavislar haqidagi O'n ikkinchi maqolatga ilova qilingan hikoyatda xalifa Musta'sim saroyidagi bir yig'ilishda shayx Suhravardiy xalifa hurmatlab, o'z yoniga o'tkazadi. Qabulxonaga kelganlar orasida mashhur kotib, xattot Yoqutni shayx Suhravardiy ko'rib qoladi, o'rnidan turib, u bilan suhbatlashadi. Bu holdan ajablangan xalifa Musta'sim shayxdan so'raydi:

K-ey ayog'ing tufrog'i ogohlar,

Qullug'unga faxr etibon shohlar.

Qaydin anga bo'ldi bu oliy maqom,

Kim bu sifat aylagasen ehtiom. [Alisher Navoiy, 2013:203]

Xalifa Musta'sim va shayx o'rtasidagi dialogda Qur'oni karimni ko'chirishda tengsiz sanalgan kotib Yoqut va uning san'ati ta'riflanadi. Shayx xalifaga Yoqutni nima uchun izzatlash kerakligini aytadi:

Shayx dedi: Qaysi biyik izzu joh,

Mundin o'tarkim, anga bermish Iloh. [Alisher Navoiy, 2013:203]

Shuningdek, dostonning ikkinchi maqolatida Ibrohim Adham bilan Robiayi Adviya savol-javobida Robiyaning Qur'on oyatlariga zid karomatlari ochiladi: Robia uchun muhimi – Allohni sevish. Do'zaxdan qo'rquv va jannat umidi uning uchun ahamiyatsiz. Hikoyatga tugunni rivojlantirish va voqealar rivojini yaratish uchun dialog kiritiladi, hikoyat syujeti shu dialog asosiga qurilgan, hikoyat mohiyati shu qisqa dialogda yoritilgan. Shoir an'anaviy hikoyachilik yo'lidan bormay, dialogik nutqdan foydalanishi natijasida hikoyatda Navoiy badiiy-estetik munosabati emas, qo'proq mashhur sufiylar dunyoqarashi o'z tilidan aniq-ravshan bayon etiladi, asar tilining badiiy qimmatini hamda ma'rifiy ahamiyati oshadi.

Dostonning uchinchi maqolatiga ilova qilingan hikoyatda Shoh G'oziy va farzandi shoh lashkarlari safida urushda halok bo'lgan qariya o'rtasidagi dialog o'tkir syujetli. Bizningcha, davlat hukmdori va oddiy fuqaro dialogi dostonga kiritilishining bir necha sababalari mavjud:

birinchidan, shoir bu singari dialogik nutqni kiritish orqali Husayn Boyqaroning adolatli, insofli hukmdor ekanligiga urg'u bergan;

ikkinchidan, yurt hukmdori har qanday vaziyatda unga e'tiroz bildirgan fuqarosiga adolat qo'rsatishini ma'qullagan;

uchinchidan, asardagi mazkur dialogik nutq orqali xalqning arz-dodini hukmdorga bildirishiga imkon yaratgan;

to'rtinchidan, zamona hukmdorlariga namuna ko'rsatgan; bu dialogik nutq asrlar davomida shohlar adolatiga xizmat qilishini istagan.

Dostonning birinchi, ikkinchi maqolatlari, ba'zi bob va hikoyatlarda iymon, islom va uning ruknlari xususida so'z boradi hamda bu boblarda diniy-ma'rifiy ruh ustunlik qiladi. Navoiyshunos A.Hayitmetov bu tasvirlarda Navoiyning ortiqcha hayajonga berilmasligini, kitobxon bilan suhbat olib borayotganda voizlar o'z nutqlarini fasohatli bo'lishiga intilganlari kabi Navoiy ham o'z fikrini chiroyli so'z va iboralar bilan ifodalashga harakat qilganini ta'kidlaydi [Hayitmetov;2001:32]. Umuman, olim bu dostonning uslubini quyi yoki oddiy uslub emas, yuqori uslubga mansub deb hisoblaydi. Adabiyotshunos Yo.Is'hoqov o'rta asrlar o'zbek

she'riyatidagi asosiy ulublarni **1) turkona uslub; 2) mumtoz (klassik) uslub; 3) oliy yoki navoiyyona uslub** singari turlarga ajratadi. Olimning e'tiroficha, «Navoiy uslubi – besh asr davomida to'plangan boy adabiy tajribalar zaminida tarbiyalangan ulug' ijodkor kashfiyotlarining bevosita ifodasidir. Navoiy uslubi barcha uslublar uchun xos bo'lgan eng xarakterli jihatlarning sintezidan iborat mutlaqo yangi hodisa»dir[Is'hoqov;2014:302-311]. Chindan ham, navoiyyona uslub o'zigacha va o'z davridagi barcha uslublarning eng asosiy jihatlari o'zida mujassam etdi, ularni to'ldirdi, rivojlantirdi, oliy bosqichga olib chiqdi. Xususan, turkona uslubga xos bo'lgan fikr va kechinmalarni sodda, ravon uslubda bayon etish; mumtoz (klassik) uslubga xos she'rda poetik unsurlar, badiiy san'atlardan keng foydalanish, poetik obrazlarning kengayishi singari muhim jihatlarni o'zida aks ettira oldi. Navoiy davri va undan keyingi ijodkorlar asarlarida shoir uslubining ta'sirini sezish qiyin emas.

Salaflar ilk dostonlari singari «Hayrat ul-abror»ning ham lisoniy xususiyatlari va uslubi xususida so'z borganda quyidagilarni qo'shimcha qilish o'rinli:

- «Hayrat ul-abror»ning ishq o'ti haqidagi to'qqizinchi maqolati ancha murakkab, ziddiyatli uslubda yozilgan. Navoiy ishqning inson uchun ofatlar keltirishi, shunga qaramay, oshiq bu falokatlarini o'zi uchun baxt-saodat deb bilishini tasavvuf ta'limotiga asoslanib, haqiqat va majozga doir san'atlardan unumli foydalanib yoritadi;

- dostonning ba'zi boblarida hajviy uslubdan unumli foydalanilgan. Uchinchi maqolatda sultonlar bilan yaqinlarining maishatparastligini, to'rtinchi maqolatda soxta sufiylar aldovlarini, tamagirligini, o'n beshinchi maqolatda mayparastlikni hajviy uslubda ayovsiz fosh etadi. Shoirning bu toifa shaxslarga munosabati tartibli. Avval ularning salbiy harakatlariga o'z munosabatini bildiradi, so'ng bu ishlarni tark etsa, kutilajak mukofotlarni birma-bir sanab o'tadi, agar xulosa chiqarmasa, keyin kutilajak jazolarni keltiradi va bob so'ngida yana ularning ezgulik tomon yuz tutishiga umid bog'laydi. SHu tarzda shoir uslubi goh baland pardalarda jarang sochsa, goh sokinlik va hazinlik kasb etadi, ba'zan nasihat ruhi bilan yo'g'riladi;

- “Maxzan ul-asror” va “Hayrat ul-abror”ning ba'zi boblari ilmiy tilga yaqin uslubda yozilgan. Xususan, Nizomiy dostonining so'z ta'rifiga bag'ishlangan o'n uchinchi va o'n to'rtinchi, Navoiy dostonining shu mavzudagi o'n to'rtinchi va o'n beshinchi boblarida mualliflarning so'z ilmi, nasr va nazm adabiy turlar borasidagi nazariy-estetik qarashlari o'z ifodasini topgan. Nizomiy dostonida so'zga olam yaralishining sababkori sifatida ta'rif berilib, “qalblarni o'zaro bog'lab turuvchi rishta”ga qiyoslanadi. Olamning tarovati va go'zalligi so'z bilan barqarorligiga urg'u beriladi:

Бе сухан овозаи олам набуд,

Ин ҳама гуфтанду сухан кам набуд.

Дар луг'ати ишқ сухан ҷони мост,

Мо суханем, ин талал айвони мост [Низомии Ганҷавӣ, 2012:40].

Hazrat Navoiy dostonidagi shu mavzuga oid boblarda ilmiy uslub elementlari yaqqol namoyon bo'ladi. Shoirning badiiy asardagi mazmun va shakl mutanosibligi masalasidagi nazariy qarashlari orqali muallifning bugungi davr adabiyotshunosligidagi mazkur dolzarb muammoga munosabati aniqlanadi:

Nazmki ham surat erur xush anga,

Zimnida ma'ni dog'i dilkash anga. [Alisher Navoiy, 2013:51]

Umuman oldanda, “Xamsa” ilk dostonlari tili nihoyatda boy bo‘lib, ularda mualliflar Qur’oni karim oyatlari va hadislardan, xalq maqol va iboralaridan, badiiy tasvir vositalarining go‘zal namunalaridan mahorat bilan foydalangan. Bu esa asar sujetini shakllantirishda, qahramonlar ruhiyatini, ichki dunyosini tasvirlashda, asar g‘oyasini kitobxonga to‘la-to‘kis yetkazishda, asardagi voqealar rivojini mantiqan rivojlantirishda muhim mezon vazifasini o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Oltinchi jild. Hayrat ul-abror.– T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.
2. Is‘hoqov Yo. O‘zbek mumtoz she‘riyatida uslub // So‘z san’ati so‘zligi. – T.: O‘ZBEKISTON, 2014.
3. Mamadov X. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф.дисс...канд.фил.наук. –Т., 1969;
4. Низомии Ганҷавӣ.Хамса. Махзану-л-асрор. Душанбе: Адиб, 2012.
5. Karimov A. Alisher Navoiy «Farhod va Shirin» dostoni tilining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari: Filol.fan.nom.diss. – T., 1974;
6. Rustamov A. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои: Автореф.дисс...д-ра филол.наук. – Т., 1966
7. Umarov E. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов «Хазойин ул-маоний» Алишера Навои: Автореф.дисс...канд.фил.наук. – Л., 1968;
8. Hayitmetov A. “Hayrat ul-abror”da uslub rang-barangligi // Navoiyning ijod olami. – T.: Fan, 2001.

Dedakhanova Muazzam,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Xitoy Xalq Respublikasi, Shanxay

Shanghai International Studies University

“XAMSA”DA JUR’ATLI AYOLLAR TALQINI

Annotatsiya. Alisher Navoiy o‘zining “Xamsa” dostonlarida ko‘tarib chiqqan masala: qiz-ayollar qadrini oshirish, erkini himoya qilish, ularning maqsad, orzu-umidlarining ro‘yobga chiqishi uchun imkon berish g‘oyasi barcha davrlar uchun dolzarbdir. Ayol psixologiyasi bilan bog‘liq bu umumbashariy masala bugungi kunda siyosat darajasiga ko‘tarilganligi bejiz emas. Shuni inobatga olib, maqolada mazkur mavzuga e’tibor qaratildi.

Kalit so‘zlar: Zoli zar, Mehinbonu, Layli, Laylining kanizi, Navfalning qizi, Dilorom, Malluning qizi, Mehr, Chin xoqoni tuhfa etgan kaniz, Bonu, Mehrinoz.

Abstract. The issue that Alisher Navoi raised in his “Khamisa” epics: the idea of increasing the value of girl and women’s, protecting, allowing their goals, dreams to come true is relevant for all periods. It is no coincidence that this universal issue with female psychology has risen to the level of politics today. With this in mind, the article focused on this topic.

Keywords: Gold old woman, Mehinbonu, Layli, Layli 's concubine, Navfal's daughter, Dilorom, Mallu's daughter, Mehr, Concubine gifted by the Chinese king, Bonu, Mehrinoz.

Buyuk o‘zbek shoiri Hazrati Nizomiddin Mir Alisher Navoiy nafaqat sharq mumtoz adabiyotiga ulkan hissa qo‘shdi, balki butun jahon adabiyoti tarixida munosib o‘rin tutgan iste’dodlar silsilasiga mansub buyuk shaxsdir. U munosib shogird sifatida barcha ustoz-u salaflariga yuksak ehtirom va ixlos ko‘rsatgan holda “nazirayi benazir – o‘xshash-o‘xshamas uslubda” [Valixojayev B. 2023] o‘z “Xamsa”sini yozib, xamsachilikni yuqori bosqichga ko‘tardi.

“Xamsa” dostonlarida ayol timsolining, deyarli, barcha qirralari to‘laqonli o‘z ifodasini topgan. Xususan, ayrim ayol obrazlari erkaklar bilan bir xil darajada turishi va hatto ba’zi hollarda ularga qaraganda jur’atli, uzoqni ko‘ra biladigan oqila ekanligi bilan har bir davrdagi ayol uchun ibrat bo‘la oladi. Jumladan, “Sab’ai sayyor” dostonidagi Diloromni sadoqat, uddaburonlik va sabr-matonat timsoli deyish mumkin. U to‘griso‘z, jur’atli, o‘z so‘zining ustidan chiqadigan mard ayol. Ammo yoriga qat’iy itoat qilmaslik, u bilan tortishish natijasi salbiy oqibatlariga olib borishini his qilgach, muhitga moslashish uchun taslim bo‘ladi. Bahromni to‘gri yo‘lga boshlab, yaxshi maslahatlar berishni davom etish o‘rniga, uning ko‘ngliga qarab, har qanday ishini ma’qullaydigan bo‘lib qoladi. Natijada, Bahrom bilan birgalikda fojiali o‘lim topadilar. Dilorom obrazi orqali ayol qanchalik qaysar bo‘lsa ham, o‘z sevgisi yo‘lida har qanday sharoitga ko‘nikishi, taslim bo‘lgan holda tubdan o‘zgarishi mumkinligi haqiqat ekanini ko‘ramiz.

Aqli, dono, to‘g‘riso‘z bo‘lishi bilan birga, Diloromdan farqli o‘laroq, hatto shohlarni ham tarbiyalay olish fazilati bilan erkaklardan ustun turadigan ayollar obrazi ham A.Navoiy nazdidan chetda qolmagan. Xususan, “Xamsa”da Zoli zar shoh G‘ozini, Navfalning qizi Qaysni, Chin xoqoni tuhfa etgan kaniz Iskandarni ana shunday hayratda qoldiradi. Jumladan, “Saddi Iskandariy” dostonida Chin xoqoni Iskandarga tuhfa etayotgan kanizga nisbatan “jang maydonida shijoatli sipoh hamdir”, degan ayni sifati Iskandarga yoqmagan edi [Alisher Navoiy. 2015: 456]. Biroq bu qiz kurash bobida tajribali pahlavonlar yenga olmagan raqibni yengib, shohni lol qoldiradi. Darhaqiqat, o‘ziga ishongan, uncha-muncha erkaklar bajara olmaydigan vazifani uddalaydigan bunday jasur qizlar bugungi kunda ham ayrim erkaklarga yoqmaydi. Chunki ayolni ojiza, erkakdan doim bir pog‘ona pastda turishi kerak, deyidiganlar har zamonda topiladi.

Ayollarda rashk azobi og‘ir kechishi Qays uylanayotganini eshitgan Layli va Iskandarni Ravshanakdan qizg‘ongan Mehrinoz (Malluning qizi) timsollarida aks etgan. Bu borada Laylining kanizi Layliga qarshi ish tutishida ham hikmat bor. Zero,

ayol ishq yo'lida har qanday razil ishga ham, jasoratga ham tayyor bo'lishi mumkin, xudbinlik hissini uyg'otuvchi rashk juda katta kuchga ega.

"Sab'ai sayyor" dostonidagi "Saxiy Jo'na va Mas'ud" haqidagi 4-hikoyatda Malluning qizi va 5-hikoyat "Mehr va Suhayl"dagi Mehr obrazlarida o'z yorini chohdan xalos etgan jasur qizlar siymosini ko'ramiz. Bu mavzu A.Navoiydan oldin "Zarina va Striangey"da Zarina, "Guldursun" afsonasi va Sayfi Saroiyning "Suhayl va Guldursun" dostonidagi Guldursun timsollarida ham uchraydi va ularda ham sevgisi uchun kurashgan ayollar ulug'lanadi. Ammo ta'kidlash kerakki, A.Navoiy qaharamonlari Guldursun kabi sevgisiga sadoqat yo'lida vataniga xiyonat qilmaydi. "Saxiy Jo'na va Mas'ud" hikoyatida qiz beixtiyor otasi Malluga qarshi ish tutishi natijasida adolatsizlik qaror topdi. Ezgu ishlari tufayli mashhur bo'lgan bir begunohning o'ldirilishi, haqiqatan, zulm edi. "Mehr va Suhayl"da esa Mehr jasorat ko'rsatmaganida o'z yaqinlari bilan Jobir qo'lida umrbod qaram bo'lar edi va qaroqchilarning xalqqa, yo'lovchilarga zulmi yakun topmasdi. Bu o'rinda, ayollardagi jur'at, qiziquvchanlik va orzulari yo'lida kurashuvchanlik ulug'lanadi [Altmishbayevna D.M. 2024: 244].

"Hayrat ul-abror"da xalq orasida "Zoli zar" (tilla kampir) nomi bilan mashhur bo'lgan kampir, "Farhod va Shirin"da Mehinbonu, "Saddi Iskandariy" dostonida tarbiyachisi Bonu orqali ayol suratida mehr-muhabbat, insonparvarlik, o'z jonidan ham kecha oladigan ona timsolining ulug'vorligi, xola – ikkinchi ona ekani namoyon bo'ladi.

Tarix silsilasida "ayollar jamiyatning teng huquqli a'zolari sifatida qabul qilinmagan va ularga nisbatan har qanday kamsitish va zo'ravonlik ishlatilgan. Ushbu kamsitish va zo'ravonlik, shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy hayotda ko'plab zararli oqibatlarga olib keldi, ayollarni jamiyatdan ajratib qo'ydi, ularni jamiyatdan uzoqlashtirdi" [Shalala Muxtarqizi. 2021]. Shunga ko'ra, "Navoiy o'z davrining mashaqqatli hayot tarzi va zulmi ostida ezilib yashagan ayollarning qaddini ko'tarish maqsadida asarlarida ular haqidagi ilg'or fikr va orzularni yuksak badiiy shakl va bo'yoqlarda, o'ziga xos badiiy vositalar ifodasida ko'rsatib beradi. Ayollarga nisbatan hurmatsizlik qilish, ularga past nazar bilan qarash kabi yomon illatlarni tanqid ostiga oladi"lar [Yusupova D.A. 2023: 192]. Doston qahramonlarining real ijtimoiy hayot bilan shu tarzda uyg'unlikda tasvirlanishi asar qiymatini yanada oshirgan. Natijada, "Xamsa"dagi ayollar talqini "nafaqat Sharq adabiy-madaniy qadriyatlari, balki G'arb adabiy-madaniy qadriyatlarining mukammal sintezini topdi" [Shalala Muxtarqizi. 2021].

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning xotin-qizlar haqidagi o'y-fikrlari, orzu-istaklari bir tomondan, muayyan muhit zahirida tug'ilgan bo'lsa, boshqa tomondan, qiz-ayollar qadrini oshirish, erkini himoya qilish, ularning maqsad, orzulari ro'yobiga imkon berish masalasini o'zida mujassam etgan edi. Bugungi kunda gender tengligi sifatida bu mavzu jiddiy masalaga aylanib, postmodern falsafaning rivojlanishi va gumanitar fanlar ilmiy paradigmasining o'zgarishi bilan bog'liq holda gender tilshunoslik, ya'ni lingvistik genderologiya nomi bilan dunyo filologlari diqqat markazidan joy olishi bejiz emas.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Valixo‘jayev B. (2023). Nizomiddin Mir Alisher Navoiy (davri, zamondoshlari, hayoti, faoliyati, merosi). (<https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/botirxon-valixojayev-alisher-navoiy-davri-2.html>)
2. Alisher Navoiy (2015). Xamsa. Qisqartirib nashrga tayyorlovchi A.Hojiahmedov; mas’ul muharrir V.Rahmonov. – T.: Yangi asr avlodi. – B. 496.
3. Altmishbayevna, D. M. (2024). Alisher Navoiy dostonlarida ayol timsoli talqini. Ta’lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali, 4(2), 182-185. (<https://sciencebox.uz/index.php/ajed/article/view/9736/8891>)
4. Şelalə Muxtarqızı. (2021) Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qadın haqlarının təbliği: “Şirinlər, Nüşabələr, Leylilər... (<https://oxu.az/cemiyyet/nizami-gencevi-yaradiciliginda-qadin-haqlarinin-tebliği-sirinler-nusabeler-leyliler-foto?ysclid=m6b6xrxtst407616795>)
5. Yusupova D.A. (2023) Navoiy ijodida ayol siymosi. O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o‘rganish masalalari // xalqaro konferensiya. Volume 4 | Conference Proceedings 1. 191-196. (<https://tai.uz/>) 9, B. 192.

Muminova Dilorom,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
dotsenti

ALISHER NAVOIY IJODIDA “NOMA” JANRIGA BO’LGAN MUNOSABAT

Annotatsiya. Ushbu maqola Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asari tarkibida qo’llanilgan janr xususida fikr bildirib o’tilgan. Bu asar ta’sirida esa noma janrida yaratilgan nomanavis ijodkorlar asarlari va janrlar ko’lami haqida fikr bildirilgan.

Kalit so’zi: noma, janr, surud, asar, “Muhabbatnoma”, vazn, doston.

Аннотация. В данной статье рассматриваются размышления Алишера Навои о жанре “Муhabбатнама” в его произведении “Мезон ул-авзон”, а также сфера творчества и жанров писателей-нома, создавших жанр нома под влиянием этого произведения.

Ключевые слова: письмо, жанр, гимн, произведение, “Муhabбатнама”, стих, эпос.

Abstract: This article examines Alisher Navoi's thoughts on the genre of "Muhabbatnama" in his work "Mezon ul-avzon", as well as the scope of creativity and genres of noma writers who created the noma genre under the influence of this work.

Keywords: letter, genre, hymn, work, "Muhabbatnama", verse, epic.

Mumtoz adabiyotida nomanavislik fors-tojik va turkiy xalqlar adabiyotining eng go‘zal va boy an‘analaridan biridir. Janr atamasi sifatida “noma” so‘zi haqida Alisher Navoiy o‘z fikr va mulohazalarini bildirib, bu bo‘yicha “Mezon ul-avzon” asarida “Muhabbatnoma” janri xususida shunday yozadi: “Va yana ham turk ulusida bir suruddurkim, ani “Muhabbatnoma” derlar va ul hazaji musaddasi maqsur bahridadur va holo matrukdur, budur, bayt:

Meni og‘zing uchun shaydo qilibsen,
Manga yo‘q qayg‘uni paydo qilibsen”.¹⁶⁰

E‘tibor berilsa, hazrat Navoiy surud, ya‘ni qo‘shiq nav‘i deya e‘tirof etgan “Muhabbatnoma” poetik jihatdan noma janriga hamohang. Binobarin, Alisher Navoiy mazkur adabiy janrning ilk tadqiqotchisi sifatida e‘tirof etish mumkin.

“Noma” adabiyotshunoslik istilohi sifatida yirik asarlar tarkibidagi timsollarning o‘zaro yozishmalari ma‘nosini ham ifodalaydi.

Adabiyotshunos olim N.Rahmonov ta‘kidlashicha, uning ilk namunalaridan biri o‘zbek qahramonlik dostoni bo‘lmish “Alpomish” dostonida mavjud¹⁶¹. Olim, shuningdek, “O‘g‘uznoma” dostonida O‘g‘uz xoqon barcha ellarning hukmdorlariga “bildirguluk”, ya‘ni noma yuborishi, “Qutadg‘u bilig”da “Oyto‘ldining Elikka nasihatnoma yozib qoldirishi” kabilarni ham misol tariqasida keltiradi.

Bunday nomalarning eng qadimiy namunalari Faxriddin Gurgoniyni “Vis va Romin”, Nizomiy Ganjaviyni “Xusrav va Shirin”, Xusrav Dehlaviyni “Shirin va Xusrav” dostonlari tarkibidagi nomalar bo‘lib, jahon adabiyotshunosligida ko‘plab olimlar bunga doir fikr-mulohazalar bildirgan.

O‘zbek adabiyoti tarixida noma janrining dastlabki namunasi bo‘lgan Xorazmiyning “Muhabbatnoma”¹⁶² hamda unga izdoshlik qilgan Xo‘jandiyni “Latofatnoma”¹⁶³, Sayid Ahmad ibn Mironshohning “Taashshuqnoma”, hamda Yusuf Amiriyni “Dahnoma” asari haqida asosiy ma‘lumot va fikr-mulohazalar muxtasar tarzda o‘z ifodasini topgan. Bunda har bir nomaning arxitektonikasi va kompozitsiyasidagi mushtarak va farqli jihatlar, ular tarkibida qo‘llangan lirik janrlar tarkibi va tartibi xususidagi statistik ma‘lumotlar ham aks etgan.

Xorazmiy fors-tojik adabiyotida mavjud nomachilik an‘analari: muqaddima, asar yaratilish sababi, nomalar, xotima kabilarga rioya qilgani holda asarning qurilmasi jihatidan ulardan farqli usulda butunlay yangi original ijod namunasini yaratadi. “Asarda an‘naviy muqaddimadan tashqari, noma, g‘azal, qasida, fard, qit‘a, munojot, masnaviy, voqe‘, hikoyat kabilar bor”¹⁶⁴. Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asari muayyan an‘anaga ko‘ra Alloh hamdi bilan boshlanadi. Shundan so‘ng shoir Muhammad Xo‘jabek bilan ko‘rishganini bayon qiladi va ikki

¹⁶⁰ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик, 16-том. – Т.: Фан, 2000. -93 б.

¹⁶¹ Алпомиш. – Тошкент: 1987. 57-бет., Рахмонов Н. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 11-жилд. 2007-йил. 94-б., N.Rahmonov. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Sano – standart, 2017. -321 b., Жамолова М. Ўзбек адабиётида нома жанри. – Тошкент: Фан, 1992. -8 б.

¹⁶² “Муҳаббатнома” асари ҳақида қаранг: Щербак А.М. Огуз-наме. “Муҳаббат-наме”. – М.: 1959. - С. 126., Хорезми. “Муҳаббат-наме”. Издание текста.

¹⁶³ Ходжанди. Латофат – наме. Фозилов Э. – Тошкент, 1976.

¹⁶⁴ Жамолова М. Ўзбек адабиётида нома жанри. – Тошкент: Фан, 1992.

turkiy hamda bir forsiy g'azal keltiradi. Bundan tashqari, asarda masnaviy, "Muhammad Xo'jabek madhi" va "Vasful hol" fasllari mavjud. Asarning asosiy qismini nomalar tashkil etadi. Shoir asarni boshida o'n noma qilib yozmoqchi bo'ladi, keyin esa yana bir noma qo'shib, jami o'n bir noma qiladi. Bu haqda asarda shunday yozilgan:

Bu yerga yetti so'z ta'xir bo'ldi,
Burun o'n dedim, ul o'n bir bo'ldi¹⁶⁵.

Xo'jandiy "Latofatnoma"ni yozishda bevosita Xorazmiyning "Muhabbatnoma"sidan ilhomlanadi. "Latofatnoma"dagi quyidagi baytlar buning yorqin misolidir:

Muhabbat jomidin ichsang sharobe,
"Muhabbatnoma"ga aysang javobe...
Tilimda so'z, alimda xoma bo'ldi,
"Latofatnoma" ham o'n noma bo'ldi¹⁶⁶.

Xo'jandiy "Muhabbatnoma"ning o'n nomadan iborat bo'lgan nusxasiga javob yozgan. Xorazmiy "Muhabbatnoma"sida bo'lgani kabi Xo'jandiy "Latofatnoma"sida ham muallif shaxsi faol ishtirok etadi. Xo'jandiy Xorazmiy "Muhabbatnoma"sidan ijodiy ilhomlangan bo'lsa ham, kompozitsiya, obrazlar talqini, tabiat manzaralarini yaratishda o'ziga xoslikka erishdi.

Mazkur janr takomiliga o'z hissasini qo'shgan yana bir ijodkor Sayid Ahmad ibn Mironshohdir. Uning "Taashshuqnoma" asari Allohga hamd va payg'ambarga na't, munojot, kitob sababi, Shohruh Sulton madhi, 10 noma, kitob xatmin aytur, iltimosin aytur kabi qismlardan tashkil topgan. Sayid Ahmadning yaratgan yangiligi shundan iboratki, "u asardagi har bir nomani qurilma jihatidan uch qismdan – noma, g'azal, so'zning xulosasi qismlaridan iborat qilib tuzdi va bu holat asardagi nomalarda izchil saqlanadi. Nomalardagi bu uch qism mazmunan bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, bir butunlikni tashkil etadi".¹⁶⁷ Fors-tojik shoiri Ibn Imod singari noma janrida epizmnı kuchaytirish yo'lidan borgan Yusuf Amiriy oshiq va ma'shuqning ishqiy maktublarini muayyan voqea bilan qoliplaydi. Amiriyning hijriy 823 (1420) yilda yozilgan¹⁶⁸ "Dahnoma" asari jami 46 katta-kichik boblarga bo'lingan bo'lib, unda masnaviy yo'lida bitilgan o'nta nomadan tashqari, g'azal, fard va hikoyatlar mavjud. "Dahnoma" asari o'zining tuzilishi, undagi boblarni ma'lum reja bilan yozilganligi jihatidan ham boshqa nomalardan keskin farq qiladi. Undagi nomalar 30 baytdan, g'azallar 7 baytdan, nomani o'qish jarayoni 25 baytdan iboratdir".¹⁶⁹

XX asrning II yarmi hamda XXI asrning o'tgan davri davomida mumtoz lirik janrlar tadqiqiga doir bir qator ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ularda u yoki bu darajada nomanavislik an'anasiga ham murojaat etiladi. Professor R.Orzibekovning

¹⁶⁵ Муборак мактублар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, – Т.: 1987. -35 б.

¹⁶⁶ Муборак мактублар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, – Т.: 1987. -41 б.

¹⁶⁷ Жамолова М. Ўзбек адабиётида нома жанри. – Тошкент: Фан, 1992. -33 б.

¹⁶⁸ Асарнинг ёзилиш тарихи "зибти вожиб" бирикмаси билан берилган.

¹⁶⁹ Шу китоб, -56 б.

“O‘zbek klassik poeziyasida g‘azal va musammat”¹⁷⁰, “Lirikada kichik janrlar”¹⁷¹ monografiyalarida “Muhabbatnoma” tarkibidagi g‘azal, qit‘a, fard janrlari namunalariga ham murojaat etilgan. Nomalar tarkibida soqiynoma mazmunidagi masnaviylar ham mavjud bo‘lib, nomalarda soqiy, mayxo‘rlik, may bazmi, undagi urf-odatlar, bazm ishtirokchilari, shuningdek, may idishlari haqida ham o‘ziga xos talqinlar o‘rin olgan. Bu orqali, ijodkorning ishq-muhabbat kechinmalari, ijtimoiy-hayotiy xulosalari, tabiat va inson taqdiri haqidagi chuqur hayotiy-falsafiy mushohadalari o‘z ifodasini topgan. Bu esa, nomalarda keltirilgan soqiynoma mazkur janrning dastlabki ko‘rinishi sifatida baholashga to‘la imkon beradi”¹⁷².

Ko‘rib o‘tilgan janrlar haqida asosan yuqorida keltirib o‘tilganidek, Navoiy ijodida dastlabki fikr va mulohazalar mavjudligi va bu bo‘yicha chuqur mulohaza yuritilgan jummalarni guvohi bo‘lishimiz mumkin. Bundan tashqari ijodkorlarning har bir yaratilgan janrlari tahlili, vazni va badiiy san‘atlarining o‘rni haqida ham katta qiziqish bilan o‘rganib, o‘z fikr va mulohazalarini keltirib o‘tgan o‘rinlari mavjud. Bu esa bugungi kunda ilmiy salohiyatni yanada takomillashib, ravnaq topishi uchun xizmat qiladi. Shuningdek, yosh ilmiy tadqiqotchilarni ham qiziqishini oshirib, bu esa bugungi kunda eng ahamiyatli jihatlardan biridir¹⁷³.

Xoshimova Mohigul

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

2-bosqich tayanch doktoranti

ALISHER NAVOIY IJODINING XIX-XX ASR DOSTONCHILIGIGA TA’SIRI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq mumtoz adabiyotining durdonasi bo‘lmish Alisher Navoiy ijodi va dostonchiligi an‘analarining keyingi asrlarda davom etishi, uning ijodi XIX-XX asr dostonnavislariga ilhom manbai bo‘lib xizmat qilganligi tahlil etiladi. Bundan tashqari doston janrining ushbu asrlarda qanday o‘zgarish va yangilanishlarga uchragani, kimlarning ijodida o‘zining yuksak cho‘qqisiga chiqqanligi tadqiq etiladi. Maqola doirasida Alisher Navoiy dostonnavisligi Xiva va Samarqand adabiy muhiti vakillari ijodi misolida ko‘rib chiqilgan. Ahmad Tabibiy va Ochildimurod Miriy dostonlaridagi an‘ana va novatorlik jihatlari haqida so‘z yuritiladi.

¹⁷⁰ Орзибеков Р. Ўзбек классик лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. -Т., Фан, 1976.

¹⁷¹ Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. -Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

¹⁷² <https://saviya.uz/ijod/adabiyotshunoslik/noma-va-soqiynoma>.

¹⁷³ Muminova D. “Nomanavislik an‘anasi va turkiy she‘riyatda lirik janrlar taraqqiyoti (XIV-XV asrlar she‘riyati misolida)” (PhD) avtoreferati. 2023.

Kalit soʻzlar: dostonnavislik, adabiy taʼsir, anʼnaviylik, novatorlik, Navoiy dahosi, badiiy talqin, adabiy kashfiyot, epik janr.

Abstract: This article analyzes the continuation of the work of Alisher Navoi, a masterpiece of classical Eastern literature, and the traditions of epic poetry in subsequent centuries, and how his work served as a source of inspiration for epic writers of the 19th and 20th centuries. In addition, it examines how the epic genre underwent changes and renewals in these centuries, and in whose works it reached its peak. The article examines the epic poetry of Alisher Navoi using the example of the work of representatives of the literary environment of Khiva and Samarkand. The aspects of tradition and innovation in the epic poems of Ahmad Tabibiy and Ochildimurod Miri are discussed.

Keywords: epic poetry, literary influence, tradition, innovation, Navoi's genius, artistic interpretation, literary discovery, epic genre.

Mumtoz adabiyotimiz durdonalari bilan chuqurroq tanishimiz bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri sifatida eʼtirof etilmoqda. Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev taʼbiri bilan aytganda: "Buyuk ipak yoʻlining chorrahasida joylashgan ona zaminimiz azaldan yuksak sivilizatsiya va madaniyat oʻchoqlaridan biri boʻlganini koʻramiz. Xalqimizning boy ilmiy madaniy merosi, toshga muhrlangan qadimiy yozuvlar, bebaho meʼmoriy obidalar, nodir qoʻlyozmalar, turli osori atiqalar davlatchilik tarimizning uch ming yillik teran ildizlaridan dalolat beradi [Shavkat Mirziyoyev, 2007: 65]. Shu nuqtayi nazardan salmoqli ijodi bilan alohida ajralib turuvchi Ahmad Tabibiy va Ochildimurod Miriy ijodlarini keng aspektida oʻrganish bugungi davr talabi ekan, ular yaratgan dostonlarning gʻoyaviy va badiiy jihatdan tadqiq etilishi muhimdir.

Har qanday ijodkor oʻzining qiziqtirgan muayyan gʻoyani qator obrazlarda, ularning xatti-harakati, intilishi, qarashlari, kishilarga, tabiat va jamiyatga boʻlgan munosabatlari orqali ifodalaydi. Shuning uchun obrazlar ijodkorlar tomonidan bir xil boʻyoq bilan bezatilmay, turli xil yaʼni bir birida uchramaydigan ranglar bilan jilolanadi va ularning har biri orqali maʼlum maqsad ilgari suriladi. Bir soʻz bilan aytganda asardagi har bir obrazga alohida yuk qoʻyiladiki bu esa yozuvchining mahoratini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan "Yetti ravza" va "Vomiq va Azro", "Majididdun va Faxrunniso" dostonlariga murojaat qilganimizda har bir obrazning aniq maqsad va yoʻnalishda yaratilganligi aʼyon boʻladi. Mazkur ikki ijodkor oʻz asarlarini yaratishda xalq ogʻzaki ijodidan yaxshi foydalangan. Xalq orasida mavjud boʻlgan afsonalar dostonga asosiy mavzu qilib olingan.

Shunday ekan, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi ijtimoiy ziddiyatlarga boy, murakkab bir davr adabiyotining yorqin vakillari ijodi ham ana shu asosda jiddiy tadqiq etilishi lozim. Taʼkidlash kerakki, Navoiy har bir sheʼrida mazmunan va shaklan mutanosiblikni juda qadrlagan. Oʻz navbatida Tabibiy va Miriylar ham mazkur mutanosiblikni asarlarida saqlashga uringan. Mantiq, tasvir, izchillik, har qanday xilma-xillikning bir xilligi Navoiy gʻazallarining qadr qimmatini belgilaganini va bu xususiyat poetik idrok va mahoratga asoslanishini Tabibiy teran anglagan. Shu bois u nafaqat yaxlitlik, mantiqiy izchillikka eʼtibor

qaratgan, balki dostonlarini detallashtirishda, uni obrazli tizim bilan ta'minlashda ehtiyotkorona munosabatda bo'lgan. "Yetti ravza" axloqiy- ta'limiy xarakterdagi doston bo'lib, u 14 ta hikoyatdan iborat [Ahmad Tabibiy, 1978: 56]. Dostonda adib o'z davrining ilg'or, xalqchil g'oyalari, insonparvarlik, ilm-ma'rifatga intilish, ta'madan yuz o'girish, o'z mehnati samarasiga qanoat qilish, odob, tavoze, soflik kabi oliyjanob xislatlar haqida didaktik fikrlarni bayon etadi. [A.Jalolov, 1991: 124].

Dostonda hikoyatlar ko'pincha latif va mazmunli xulosalar bilan yakun topadi. Kitobning birinchi bobi "Karam vasfida" deb nomlanishining o'zi Navoiy an'analarini munosib davom ettirganligini ko'ramiz. Bunda shoir yaxshilik va yomonlik orasidagi tafovutni, yaxshilik har doim g'olib bo'lajagini, saxiylik va ehson ko'rsatganlar kamol topajagini qalamga oladi:

Karam xalqni qilg'usi nek nom,

Karam hosil etgusi maqsud kom[Ahmad Tabibiy, 1978: 35].

Shoir yuqoridagilarni to'laroq ifodalash uchun Sa'diyning "Hotami Toyi" hikoyatini keltiradi. Navoiyning "Xamsa" asarida ham ushbu obraz saxiylik timsoli sifatida gavdaladi. Ushbu obraz tashigan yuk XIX asrga kelib ham o'z vazifani ado etgan. " Yetti ravza" ning ikkinchi bobi ilm-ma'rifat masalalariga bag'ishlanadi. Tabibiy limning mohiyatiga yuksak baho berib, kishilarni ilm olishga chaqiradi. Dostonda keltirilgan "Imom Faxr Roziy bila Sulton Muhammad Xorazmshoh" haqidagi hikoyatda , ayniqsa, bu g'oya o'zining yuqori ta'sir cho'qqisiga chiqqan bo'lib, bu hikoyat ham Alisher Navoiyning "Xamsa" sidan olingan[A.Rustamov, 1979: 121]. Unda Navoiyning ilmga bo'lgan qarashlari o'z ifodasini topgan.

Miriy dostonlarining g'oyaviy-badiiy tahlil qilish va talqin etish, shu tariqa uning nechog'li muvaffaqiyatga erishganini ko'rsatish, she'rlarning axloqiy-ma'rifiy, badiiy-estetik jihatlarini, tamoyillarini aniqlash, shular orqali ijodkorning o'zbek adabiyoti tarixidagi o'ziga xos mavqei, nufuzi, ta'sirini isbotlab berish va asoslashdan iborat. Miriy "Rustam va Suhrob" dostonini yozgan vaqtda 59 yoshda bo'lgan [B.Valixo'jayev, 1977: 67].

Uning "Ra'no va Zebo" dostoni forsiyda yozilgan. "Majididdun va Faxrunniso" dostonlarida adolatli tuzum, farovon turmush va komil inson g'oyalari ilgari surilgan. Miriy eski turk klassik adabiyotini yaqindan bilgan va uning uchqunlarini o'z asarlarida yaqqol namoyon bo'lgan. An'anaviy timsollardan butun ijodi davomida unumli foydalangan ijodkor o'rni kelganda ulardan vos kechib, yanada ta'sirchan, ko'p ma'noli, ko'p su'ratli tasvirlar yaratdi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki Alisher Navoiyning ijodi barcha davrlarda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan holda ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni XIX-XX asr dostonchiligida mavzu an'anaviyligi saqlangan holda yangi g'oyaviy asar yaratganlar. Ushbu davr dostonchiligiga ahamiyat berib qaraydigan bo'lsak, ijodiy tarjima va nazirago'ylik an'analarining qorishib yaxlit holga kelib qolganligi kuzatiladi. Yangi epizodlarni kiritish orqali voqealar tizimini yanada mukammallashtirganlar. Mana shunday ijodkorlarning ijodini chuqurroq tadqiq etish va keng aspektda o'rganish bugungi davr adabiyotshunosligining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Keyingi yillarda bu borada keng ko'lamli ishlarning amalga oshirilishi kuzatilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –Toshkent O'zbekiston. 2017.
2. A.Jalolov. XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi O'zbek adabiyoti.-Toshkent: Fan, 1991.151 b
3. B.Valixo'jayev."O'zbek epik poeziyasi tarixidan", Toshkent"Fan"1974.170 bet.
4. Valixo'jayev B. XIX-XX asrning 2-yarmidagi o'zbek poemachiligida Alisher Navoiyning traditsiyalari.Adabiyot va hayot.-Samarqand,1969.13-20-b.
5. Muhiddinov M.Q. Adabiy an'ana va ijodiy o'ziga xoslik.-Toshkent: Ma'naviyat,1990.105-b.
6. G'anixo'jayev F. Ahmad Tabibiy. -Toshkent:"Fan"1978.80-b
7. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. -Toshkent: *O'zbekiston, 2008.-536 b.*
8. B.Valixo'jayev.Miriy va uning zamondoshlari.-Toshkent:Fan,1977.260 bet.
9. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. –Toshkent: -Toshkent: Adabiyot va san'at, 1979. – 213b.
10. *Tabibiy. Tanlangan asarlar. Vomiq va Azro. -Toshkent: Badiiy adabiyot, 1968.-218 b.*

Sunatillayeva E'zoza,

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali

Ilmiy rahbar: O'ZMU Jizzax filiali kata

o'qituvchisi Sirojiddin Saitov.

ALISHER NAVOIY IJODINI O'RGANISH, RIVOJLANTIRISH VA JAHONDA KENG TARG'IB ETISH

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodining jahon miqyosida o'rganilishi tahlil qilingan. Navoiy asarlari G'arb, Rossiya va turkiy mamlakatlarda ilmiy tadqiqot obyekti sifatida keng o'rganilib, adabiyotshunoslik, lingvistika va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan baholangan. Maqolada yevropalik va turkiy olimlarning Navoiy merosiga qo'shgan hissasi hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlar haqida ma'lumot berilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Navoiy ijodi nafaqat Sharq adabiyotiga, balki jahon madaniyatiga ham katta ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy she'riyati, jahon adabiyoti, adabiyotshunoslik, she'riy uslub.

Annotation: This article analyzes the study of Alisher Navoi's works on a global scale. His literary heritage has been extensively researched in the West, Russia, and Turkic countries, being evaluated from the perspectives of literary studies, linguistics, and cultural studies. The article provides information on the contributions of European and Turkic scholars to the study of Navoi's legacy, as well as modern scientific research. The findings indicate that Navoi's works have

significantly influenced not only Eastern literature but also world culture, maintaining their relevance to this day.

Keywords: Alisher Navoi's poetry, world literature, literary studies, poetic style

O'zbek xalqining zabardas vakillaridan biri bo'lgan Alisher Navoiy bobomizning hayoti va ijodi bugungi kunda juda ham ko'pchilikka o'rnak bo'lib kelmoqda. U haqida umumiy ma'lumotlarni esa deyarli har bir o'zbek farzandi yaxshi biladi desak maqsadga muvofiq bo'ladi. Alisher Navoiy (1441–1501) — buyuk o'zbek shoiri, mutafakkir, davlat arbobi va adabiyotshunos olim. U Chig'atoy (eski o'zbek) tilida o'z ijodini olib borgan va bu tilning taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan. Navoiy o'zining "Xamsa" turkumiga kiruvchi besh dostonidan ham tashqari, ko'plab g'azallar, ruboiylar va ilmiy asarlar yaratib, o'quvchilarga taqdim etgan. Uning eng mashhur asarlari qatoriga "Xamsa", "Mahbub ul-qulub", "Mezon ul-avzon" va "Muhokamat al-lug'atayn" kabilarini kirita olamiz. U o'z ijodida adolat, mehr-oqibat, axloqiy fazilatlar va ma'rifatparvarlik singari g'oyalarni ilgari surgan. Navoiy nafaqat shoir, balki madaniyat homiysi sifatida ham dong taratgan bo'lib, ilm-fan va san'at rivoji uchun ko'plab maktablar, masjidlar va kasalxonalar qurdirgan. Uning ijodi o'zbek adabiyotida juda katta o'rin tutadi va bugungi kungacha o'rganilib kelinmoqda.

Turk dunyosining buyuk shoiri Alisher Navoiy jahon adabiyotining umrboqiy siymolaridan biridir. Alisher Navoiy ma'naviy merosini tadqiq qilish va bu boy merosdan xalqimiz ma'naviy merosini boyitish har birimizning burchimizdir. Alisher Navoiy hayoti va ijodi o'z davridayoq mashhur zamona olimlari va keng jaoatchilik e'tiborini qozona boshlagan. Xususan, Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-ahloq", Mirxondning "Ravzat us-safo", Boburning "Boburnoma", Xondamirning "Makorim ul-ahloq", Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ushshuaro", va Abdurahmon Jomiyning "Hiradnomai Iskandariy" va boshqalar, Navoiy ijodi va adabiy merosi haqida muhim ma'lumotlarni beradi. Alisher Navoiy asarlarining g'oyaviy-badiiy jihatdan ta'siri, faqat O'rta Osiyoda emas, balki Ovro'pada yashagan turkiy xalqlar ijodiga ham ta'sir qiladi. Turk adabiyotshunoslarining fikriga ko'ra XV asrning so'nggi choragida boshlangan bu jarayonlar, Turk adabiyotining lirik va liro-epik taraqqiyoti uchun namuna vazifasini o'taydi. Alisher Navoiy asarlari yozilgan yillardan boshlab ham O'rta Osiyoda, ham Usmonli turk davlatida katta shuhrat qozonadi. G'azallari o'zi tirikligidayoq usmonli shoirlarining diqqatini qozonadi va ularga nazira bog'lash an'anaga aylanadi. Bu haqdagi ma'lumotlar turli xil manbalarda tez-tez tilga olinadi.

Alisher Navoiy bobomizning ijod yo'lini tadqiq qilib o'rganish oson emas. Agar uni insonlar umriga qiyoslaydigan bo'lsak, butun hayotini bag'ishlaydigan insonlar umriga teng bo'ladi, lekin afsuski shunda ham vaqt yetmaydi. Masalan, adabiy merosi borasida Fuod Ko'prulu, Ogoh Sirri Levend, Sadettin Nushat Ergun, Alaidin Go'vsa, Mustafa Eson, Vohit Türk, Yusuf Chetindoğ kabi olimlarning bir qancha ilmiy tadqiqotlari mavjud. Shuningdek, Alisher Navoiy asarlarining chet eldagi qo'lyozmalarini tadqiq etish, ularni ilmiy muomalaga olib kirish bilan uzoq yillar davomida shug'ullanib kelayotgan prof.A.Erkinov tomonidan bir qator ilmiy

loyihalar amalga oshirib kelinmoqda. Xorij kutubxona va muzeylarida yurtimiz tarixi, madaniyati va adabiyotiga oid ko‘plab qo‘lyozmalar mavjudligiga amin bo‘lgan olim 2018-yildan beri Alisher Navoiy asarlarining dunyo bo‘ylab tarqab ketgan qo‘lyozmalari fehristini tuzish borasida tadqiqotlar olib borib, bir qator qo‘lyozma asarlar reyestirini tuzadi. Prof.A.Erkinov mana shunday ma‘lumotlarni aniqlash jarayonida ularni tadqiq etish maqsadida endilikda Alisher Navoiy qo‘lyozmalari butunjahon fehrstini yaratish, dunyo bo‘yicha Navoiyning qancha qo‘lyozmasi borligini bilish zarurati haqidagi fikrlarni bildiradi va “Alisher Navoiy” xalqaro elektron jurnalining 2022-yil 3-sonida nashr qilingan maqolasida xorijdagi Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining bir qismiga oid ma‘lumotlarni keltiradi. Maqsadimiz hozirgacha mavjud ma‘lumotlarni to‘plash va ular bilan ilmiy jamoatchilikni tanishtirib borish, deydi prof.A.Erkinov. Shu tufayli Rossiya qo‘lyozma fondlarida mavjud bo‘lgan Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining bir qancha qismini keltiradi va reyestrni tuzishda S.L.Volin (1909–1943) va Ilya Zaysevlarning Alisher Navoiy qo‘lyozma asarlariga oid kataloglaridagi fikrlaridan ham foydalanilganligini bildirib o‘tadi.

Alisher Navoiy ijodiga G‘arb dunyosining qiziqishi hali hamon davom etib kelmoqda, albatta. Navoiy ijodining bir qatrasini kashf etgan xorijlik borki, o‘z hayratlarini hech ham berkita olmaydi. Tezroq Navoiy haqida zamondoshlariga xabar yetkazgisi, uni o‘z ona tiliga tarjima qilgisi kelaveradi. Navoiy g‘azaliyoti bilan yuzlashgan G‘arb madaniyati vakillari borki, uni - ijodi yuksak, takrorlanmas shoir ekanini tan olishadi. Amerikalik islomshunos olim Barri Xoberman “Saudi Aramco World” jurnalida chop etilgan “Chaucer of Turks” nomli maqolasida Navoiyni Sharq uyg‘onish davri asoschilaridan biri sifatida ulug‘laydi va aytib o‘tadi. Germaniyaning Frayye universiteti simpoziumida o‘qilgan ma‘ruzalar asosida tashkil etilgan “Mir Alisir Nawai” nomli to‘plamga kiritilgan Z.Klaynmihelning “Navoiy-benavo” nomli 300 sahifali maqolasida Navoiy ijodidan olgan hayratlarini bir maqola ichiga joylashtirish mumkun bo‘lmagan va iloji yo‘q bo‘lgan ish.

Alisher Navoiy ijodi G‘arb olimlarining ham e‘tiborini tortganligi haqida yuqorida aytib o‘tdik. Xususan, nemis, ingliz, fransuz va rus sharqshunoslari uning asarlarini tarjima qilib, turli ilmiy maqolalar va tadqiqotlar yaratganlar. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Yevropa va Rossiya sharqshunoslari Navoiy ijodiga alohida qiziqish bildirganlar.

Ba‘zi mashhur tadqiqotchilar:

1. V. V. Bartold – Navoiy davrining ijtimoiy-madaniy muhiti haqida ilmiy izlanishlar olib borgan.
2. E. E. Bertels – Navoiy asarlarini tahlil qilib, uning Sharq adabiyotidagi o‘rnini ko‘rsatib bergan.

A. N. Samoylovich – Navoiy va turkiy adabiyot masalalarini o‘rgangan.

3. J. Eckmann – Navoiy ijodining turkiy tillarga ta‘sirini o‘rgangan.

Shuningdek, Navoiy asarlari fransuz, ingliz, nemis va boshqa Yevropa tillariga tarjima qilingan. Uning "Muhokamat al-lug‘atayn" asari turkiy va forsiy tillarning lingvistik jihatlarini o‘rganishda muhim manba sifatida baholanadi.

Navoiy ijodining Turk dunyosida o'rganilishi ham ancha jadal brogan. Turkiy xalqlar orasida Navoiy ijodiga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, Turkiyada Navoiy ijodini tadqiq qilish XX asrning o'rtalarida keng rivojlandi. Uning asarlari turk tiliga tarjima qilinib, universitetlarda o'rganildi.

Ba'zi turk olimlari:

1. Fuat Köprülü – Navoiy va turkiy adabiyot aloqalari haqida ilmiy ishlar qilgan.
2. Ahmet Caferoğlu – Navoiy asarlarini lingvistik jihatdan tadqiq qilgan.
3. Reşit Rahmeti Arat – Chig'atoy tili va Navoiy ijodi haqida ilmiy ishlari bilan tanilgan.

Turkiyada har yili Navoiy ijodiga bag'ishlangan konferensiyalar va ilmiy anjumanlar o'tkaziladi. Bundan tashqari Navoiy merosining zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda o'rni jud yuqori va beqiyos.

Bugungi kunda Navoiy ijodi jahon miqyosida turli sohalar – adabiyot, lingvistika, tarix, falsafa va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilmoqda. Uning g'azallaridagi insonparvarlik g'oyalari, tasavvufiy qarashlari va axloqiy pand-nasihatlar ko'plab tadqiqotchilar e'tiborini tortmoqda.

O'zbekiston va boshqa mamlakatlardagi ilmiy markazlar Navoiy ijodini targ'ib qilish va chuqur o'rganish bo'yicha faoliyat olib bormoqda. Masalan:

1. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Navoiy merosini tadqiq etish bo'yicha maxsus bo'limlarga ega.
2. Moskva, Sankt-Peterburg, Qozon, Boku universitetlari Navoiy ijodi bo'yicha ilmiy ishlar olib bormoqda.
3. Sharqshunoslik instituti (Toshkent) Navoiy asarlarini tadqiq qilishda yetakchi ilmiy markazlardan biri hisoblanadi.

Alisher Navoiy ijodi nafaqat o'zbek xalqi, balki butun dunyo adabiyoti va madaniyati uchun muhim meros hisoblanadi. Uning asarlari Sharq va G'arb adabiy an'analarini o'zaro bog'lagan noyob asarlar bo'lib, bugungi kunda ham ilmiy doiralarda o'rganilib kelinmoqda. Navoiy ijodiga bo'lgan qiziqish yildan-yilga ortib bormoqda va u global miqyosdagi adabiy fenomen sifatida o'z o'rnini saqlab qolmoqda. Chet elliklar o'rtasida targ'ibotni kengaytirishdan oldin o'z yutimizda ham bir qancha keng ko'lamli ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Navoiyshunos olimlar oldidagi vazifalar:

1. Bolalar uchun Navoiy asarlaridan mosini saralab olish va alohida ilustratsiya kitoblarni nashr etish lozim.
2. Maktab yoshidagi bolalar uchun Navoiy asarlaridan sahlashtirish uchun dramatik asarlarni ssenariysini ishlab chiqish.
3. Navoiy asarlaridan multfilmlar va qisqametrajli maxsus dars mazmunidagi filmlarni yaratish maqsadga muvofiq.
4. Brayel yozuvidagi Navoiy asarlari, hamda audiokitoblar jamlanmasini yanada keng ko'lamda ko'paytirish zarur.

Bu orqali maktablarga tatbiq etilayotgan tarbiya darslarini samaradorligini oshirish juda qulay bo'lishi mumkin. Shu bilan birga Navoiy ijodi, u yashagan davr, asarlari juda katta manbaa sifatida – ham adabiyot, ham tarix, ham tarbiya darsiga to'liq xizmat qilish imkonini yaratadi. Masalan, Navoiyning nasriy bayondagi asarlari,

ularning targ'iboti adabiyotshunoslikda deyarli sezilmaydi, to'g'ri, bir nechta dissertatsiya yoqlangan, ilmiy maqolalar chop etilgan. Buni, albatta, ijobiy baholash kerak. Ammo, Navoiy ijodi va uning nasriy bayondagi asarlari uchun bu to'liq va yetarli deya olmaymiz. Mariya Sabteln o'tgan asrning 70-yillaridan Hirot madaniy muhiti va undagi Navoiy o'rni masalalari bilan shug'ullanishni, ishlashni boshlagan. Masalan, olimaning maqolalaridan birida o'n beshinchi asr so'ngida Xirotda urf bo'lgan chiroyli, murakkab va jimjimador qilib she'r yozish san'ati va uning ortidagi holatlar borasida so'z boradi. Murakkab uslubda asar yozish shoirlik mahoratini belgilovchi omillardan biri bo'lganligi isbotlaydi. Mariya Sabteln maqolasini o'qigach, Navoiy fors she'riyati bilan bo'ylashish uchun o'sha muhitdagi atrofidagi forsigo'y shoirlardan qolishmasligini isbotlashga, o'zbek she'riyatining imkoniyatlarini isbotlash uchun murakkablikdan mukammallikka intilgandir, deb o'ylanib qoladi kishi. Bizdagi ko'pincha hissiyotlarga to'la, ammo aqlga ozuqa bermaydigan tadqiqotlar oldida bu tur maqolalar Navoiy ijodini o'rganishda ko'proq narsa beradi. Masalan, nemis olimasi Zigrid Klaynmixel Navoiyning turk adabiyotiga ta'siri haqida qisqa, ammo chuqur maqola yozgan.

Xulosa: Har bir millatning o'z maqtana oladigan va doimo o'rnak oladigan shaxslari, bobokalonlari bo'ladi. Biz O'zbekistonliklar esa ko'pincha she'riyat haqida gap ketganda shoir Navoiy bobomizni tilga olamiz. Uning asarlariga yildan yilga katta e'tibor berilmoqda. Yurtimizdagina emas, balki chet davlatlarda ham uning ijodi keng va yuksak darajada baholanib, turi xil izlanishlar, tadqiqotlar olib borilyapti. Uning she'r uslubi ayniqsa hozir butun dunyoni o'ziga rom etib qo'ydi deya olamiz. Biz o'zbeklar bunday oltin adabiyotimiz– ma'naviy boyligimizni asrab avaylash bilan bir qatorda uni yanada keng targ'ib etish uchun harakat qilishimiz darkor. Zero adabiyot durdonalari millat an'analarining ko'zgidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Hayitmetov Temuriylar davri adabiyoti. – T.: Fan, 1996.(142-b.)
2. Abdullayev, V. (1941). Alisher Navoiyning hayoti va Samarqanddagi adabiy faoliyati (Filologiya fanlari nomz. ...diss). Toshkent.
3. O.Sharafiddinov. Alisher Navoiy. Kitobda: Tanlangan asarlar.-T.: Fan,1978:
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Alisher_Navoiy

Jovliyeva Yulduz,
Shahrisabz davlat pedagogika
instituti 1-kurs magistranti

ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” DOSTONIDA ISTIG‘NO VODIYSI VA U BILAN BOG‘LIQ HIKOYAT TAHLILI

Annotation: This article explores the spiritual and symbolic essence of the Valley of Istighna, one of the seven valleys described in Alisher Navoiy's “Lison ut-Tayr”. Within the storyline, this valley represents a crucial stage in the seeker's

spiritual journey toward divine truth. Istighna, derived from the concept of being free from worldly needs, signifies complete reliance on God alone. The article analyzes the different levels of spiritual detachment described in the text, highlighting how Navoiy presents Istighna not only as a stage of mystical enlightenment but also as a reflection of human equality and inner freedom. Special attention is given to the allegorical story of the chess game, which illustrates the transience of worldly power and status. Through this, the valley is shown to symbolize inner purification, self-awareness, and readiness for union with the Divine.

Kalit soʻzlar: talab, ishq, maʼrifat, istigʻno, tavhid, hayrat, fano...

“Lison ut-tayr” dostoni hazrat mir Alisher Navoiy umrining soʻngida yaratgan falsafiy-tasavvufiy mavzudagi asari boʻlib, Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” asariga javoban yaratilgan. “Lison ut-tayr” – falsafiy doston boʻlib, shoir unda majoziy obrazlar, qahramonlarning sarguzashtlari orqali tasavvufiy gʻoyalarini ifodalagan. Navoiy asarda Xudo tashqarida emas, sening oʻzingda degan fikrni olgʻa suradi. Shu yoʻsinda insonni ulugʻlaydi, uning kamolotga erishish yoʻlini yuksak sheʼriy mahorat bilan bayon etadi.

Asar syujetiga koʻra adolatli hukmdor – Simurgʻni izlab Hudhud boshchiligida qushlar safarga otlanishadi. Ular oldida mashaqqatli yoʻl – yetti vodiya oʻtish turar edi. Bu vodiylar: talab, ishq, maʼrifat, istigʻno, tavhid, hayrat va fanodir. Ushbu vodiylarning har biri oʻziga xos tasavvufiy maʼnoga ega. Quyidagi jadvalda ular bilan batafsil tanishish mumkin:

Talab	• <u>Qushlarning Simurgʻ vasliqa talabaorligi</u>
Ishq	• <u>Bu vodiya qushlarning koʻnagini Semurgʻ ishq zabt etadi, ular oʻzlari va dunyoni unutadilar</u>
Maʼrifat	• <u>Bunda qushlar Simurgʻ haqidagi bilimlar, gʻoyalar cheksizligini his etadilar, Simurgʻni tanib boshlaydilar</u>
Istigʻno	• <u>vodiysida qushlarning ehtiyojmand, Simurgʻning esa ehtiyojsizligi tasviri bayonida solikning mana shu ehtiyojsizlikni anglab yetish zamiridagi holati ifodalanadi.</u>
Tavhid	<u>Butun borliq yagona ruh – Simurgʻdan iboratligini anglash</u>
Hayrat	<u>Simurgʻning ulugʻvorligidan hayratga tushib, aqldan mahrum boʻlish</u>
Fano	<u>vodiysida oʻzlikdan voz kechib, Simurgʻ bilan birlashish, abadiylikka qavtish mohirati mujassam</u>

1-chizma

Toʻrtinchi vodiya Istigʻno deb ataladi. Istigʻno gʻani asosidan olingan boʻlib boy boʻlmoqdir. Ammo bu badavlatlik Allohdan boshqasiga muhtoj boʻlmaslik. “Zero, Alloh barcha odamlardan behojatdir (Ankabut: 28/6)” oyatiga asosan, Al-Gʻaniy Allohdir. Barcha mulklar Yaratuvchisi va sohibigagina muhtojliklik martabasiga erishish Istigʻnodir. Uning 3 turi bordir: barcha sabablarni qalbidan olib tashlagan solikning koʻngil gʻinosi, faqat Parvardigorning hukmlariga rozi boʻlishni oʻylaydigan nafs gʻinosi. Bunda qalb barcha riyokorlik, yolgʻondan poklanadi. Va oxirgisi esa soʻfiyning Haq taolo bilangina zanginlik topishidir. Buni ham uch

darajaga ajratishgan. Birinchisi – Haq taolo o‘zini zikr etganini mushohada etish. Ya’ni Alloh azza va jallaning azalda o‘zini bilib yaratganini mushohada etgan solik abadiyatga qadar ham Allohning unutmasligini idrok etadi. Ikkinchisi – Allohning har narsaning avvali ekanini anglash. Solik bunda taqdirini yozuvchi, barcha rizqlarni ato etuvchi, butun ehtiyojlarni qondiruvchi Alloh ekanini idrok etadi. Uchinchisi esa so‘fiyning Allohning ismlarida fano bo‘lgach, uning zotida fanolikka erishishidir. Shu tariqa baqobillohga yuzlanadi. Istig‘no vodiysidan o‘tish juda mushkul. Ammo Navoiy nazdida, solik bu vodiyni rizo maqomi bilan bosib o‘tadi.[2;15]

Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” asari tasavvuf adabiyotining noyob namunasi sifatida insonning ruhiy kamolotga yetishish jarayonini to‘liq aks ettiradi. Mazkur asardagi yetti vodi, jumladan, Istig‘no vodiysi ruhiy sayr yo‘lidagi muhim bosqichlardan biri sifatida alohida o‘rin tutadi. Istig‘no – insonning moddiy dunyoga bo‘lgan bog‘liqliklardan xalos bo‘lib, faqat Yaratganga muhtojligini anglash, Unga to‘liq tavakkul etish holati sifatida tavsiflanadi. Bu holat tasavvufda ruhiy mustaqillik, ya’ni faqr va tavakkul mafhumlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Navoiy Istig‘no vodiysida inson qalbida kechadigan ma’naviy tozalanish, nafsni jilovlash va ilohiy maqomga intilish jarayonini badiiy obrazlar orqali talqin etadi [8;3-b]. Uning ta’kidlashicha, bu bosqichda solik moddiy ehtiyojlardan yuksalib, dunyoviy manfaatlarga muhtoj emas holatga yetadi. Navoiy moddiy boylikni qadrsiz deb bilmasdan, balki unga nisbatan ichki beparvolikni – ruhiy ozodlikni targ‘ib qiladi.

Vodiyga yetib kelishdan avval qushlar turli xil sinov va qiyinchiliklarni boshdan kechirishadi. Bu sinovlar ularni dunyoviy bog‘lanishlardan ajratib, ruhiy poklanishga olib keladi. Istig‘no vodiysi bu poklanishning ramzi hisoblanadi. Vodi qushlarning o‘z zaifliklari va kamchiliklarini anglab yetishlariga yordam beradi. Ular o‘zlarining haqiqiy mohiyatlarini va Xudoga bo‘lgan intilishlarini tushunishga kirishadi. Vodi nomining o‘ziyoq bu yerda erishiladigan maqsadni bildiradi: ruhiy ozodlik. Qushlar endi shaxsiy xohish va ehtiyojlariga bog‘liq emaslar, balki faqat Xudoga intilishadi. Bu Xudoga bo‘lgan cheksiz muhabbat va itoatning boshlanishi. Istig‘no vodiysi Simurg‘ga (haqiqiy ma’naviy haqiqat) yetish uchun oxirgi tayyorgarlik bosqichidir. Bu yerda qushlar o‘zlarini to‘liq Xudoga bag‘ishlaydilar va uning nuriga loyiq bo‘ladilar.

Vodi mohiyatini yoritish uchun Alisher Navoiy shatranj o‘yini bilan bog‘liq hikoyatni keltiradi. Unga ko‘ra, ikki shatranj ustasi ikki tomonga o‘tirib, o‘rtaga taxtani qo‘ygan holda unga shatranj donalarini terib chiqishadi. Ikki o‘rtada kurash boshlanadi. Bunda shatranj taxtasi o‘rab olingan qal’aga, undagi kurash esa xuddi haqiqiy urush maydoniga o‘xshab qoladi. Agar o‘yin tugab, shatranj o‘ynovchi taxtaning bir chetini ko‘tarsa, bularning barchasi bir zumda yo‘qqa chiqadi. Chunki shatranj o‘ynovchi usta uchun o‘yin tugagach, shatranj donalarining hech qanday farqi qolmaydi. Shatranj donalari xalta ichiga solingach, “shoh” quyi tushishi, “piyoda” esa yuqoriga ko‘tarilishi mumkin. Hikoyatdan chiqarilgan asosiy xulosa shundan iboratki, Haq nazdida barcha insonlar shatranj donalari kabi “hayot

o'yini"dan so'ng teng daraja kasb etadilar. Ya'ni barcha bandalar Alloh uchun tengdirlar, xoh u shoh bo'lsin va yo gado. [3; 9]

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida tasvirlangan Istig'no vodiysi tasavvufiy ruhiy yetuklikka erishish yo'lining muhim bosqichlaridan biridir. Ushbu vodiya orqali Navoiy insonning dunyoviy bog'liqliklardan xalos bo'lib, faqat Yaratganga tayanishini, Allohning rizosigagina intilishini ramziy tarzda tasvirlaydi. Istig'no – bu beparvolik yoki boylik emas, balki Allohdan boshqasiga muhtoj emaslik, ruhiy ozodlikdir. Vodiyni tafsiliy tahlili orqali solikning qalbida yuz beradigan bosqichma-bosqich o'zgarishlar ochib beriladi: qalb poklanadi, nafs rozi bo'ladi, va so'ngra ilohiy haqiqat bilan birlashishga intiladi.

Guvoh bo'lganimizdek, Navoiy bu bosqichni tushuntirishda shatranj o'yini misolida hayotning o'tkinchiligi va insonlar tengligini yoritmoqda. Bu orqali u nafaqat ruhiy sayrning murakkabligini, balki uning falsafiy va ijtimoiy mazmunini ham ochib beradi. Istig'no vodiysi faqat tasavvufiy talqin emas, balki shaxsiy kamolot, ruhiy uyg'onish va ijtimoiy tenglik g'oyalarini o'zida mujassam etgan bosqichdir. Asarda bu vodiya – Simurg'ga yetishish yo'lida so'nggi sinov, ilohiy haqiqat sari dadil qadamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Navoiy "Lison ut-tayr" "Yangi asr avlodi" Toshkent – 2019 y.
2. Z.Rahmonova "Yetti vodiya sayri" maqola "Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o'rganish masalalari" mavzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiali 115-bet
3. D.Yusupova "Navoiyning "Lison-ut tayr" dostoni" maqola (xurshid davron kutubxonasi)
4. A.Iskandarova "Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidagi vodiylar ta'rifi va mohiyati" Cognitive and Language Sciences | Статя | Опубликовано 2009.
5. Mukhammadiyev, A. M., Ganiev, A. G., & Nurbayeva, M. T. (2021). Exploration of alisher navai's "khamsa" with A mind map. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 12(4), 37-42. Retrieved from <https://www.proquest.com/scholarly-journals/exploration-alisher-navais-khamsa-with-mind-map/docview/2623048716/se-2>
6. www.ziynet.uz
7. <https://kh-davron.uz>
8. www.wikipedia.uz

Vaxabova O'g'ilxon,
Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti,
Yo'ldoshboyeva Durdona,
Andijon davlat pedagogika instituti.

“LAYLI VA MAJNUN” DOSTONIDA RUHIYAT MURAKKABLIKLARINING MOHIRONA AKS ETTIRILISHI, O‘ZLIKNI ANGLASH MASALALARI.

Anotatsiya: O'rta Osiyo adabiyotining yuksak namoyondasi bo'lgan Alisher Navoiy nafaqat nasriy yorqinligi, balki inson ruhiyatiga oid teran fikrlari bilan ham shuhrat qozongan. Lirik go'zalligi va falsafiy teranligi bilan ajralib turadigan asarlarida inson tuyg'ularining murakkabliklari va axloqiy fikrlashlari aks etgan. U o'z shaxsiyatlari va axloqiy ma'suliyatlari bilan kurashayotgan personajlarni tasvirlab, jamiyat va shaxsiy istaklari o'rtasidagi keskinliklarni mohirona aks ettiradi. Alisher Navoiy asarlaridagi psixologik jihatlarni atroflicha o'rganishga kirishar ekanmiz, uning qahramonlarining ichki ziddiyatlari, ular duch keladigan axloqiy ikkilanishlar, uning ishq, o'zlik va taqdir haqidagi falsafiy mulohazalari insoniyat tabiatiga qanday chuqur izoh berishini ko'rib chiqamiz.

Abstract: Alisher Navoiy, a high representative of Central Asian literature, gained fame not only for his brilliant prose, but also for his deep thoughts on the human psyche. His works, distinguished by their lyrical beauty and philosophical depth, reflect the complexities of human feelings and moral thinking. He deftly portrays the tensions between society and personal desires, portraying characters struggling with their identities and moral responsibilities. As we begin a detailed study of the psychological aspects of Alisher Navoi's works, we will see how the internal conflicts of his characters, the moral dilemmas they face, and his philosophical reflections on love, identity and destiny provide a deep explanation of the nature of humanity.

Kalit so'zlar: inson ruhiyati, shaxsiy istaklar, ichki ziddiyat, ruhiy iztirob, antagonist, protagonist.

Key words: human psyche, personal desires, internal conflict, mental anguish, antagonist, protagonist.

Alisher Navoiy asarlaridagi qahramonlarning ichki kechinmalari va ruhiy kurashlari bilan uyg'unlikni topadi. Alisher Navoiy, o'zbek adabiyotining mashhur siymolaridan biri, o'z asarlaridagi murakkab obraz tasvirlari va chuqur psixologik tahlillari bilan mashhur. Uning qahramonlari ko'pincha murakkab hissiy holatlarni boshdan kechiradi va inson tajribasining ko'p qirrali tabiatini aks ettiradi. Ushbu tahlil Navoiyning asosiy asarlarida, xususan, "Layli va Majnun" dostonida uchraydigan ichki ziddiyatlar, hissiy kurashlar va qahramonlarning o'sishi jarayoniga e'tibor qaratadi.

"Layli va Majnun" dostonida Navoiy muhabbatni jismoniy chegaralardan yuqori bo'lgan, so'fiyona ma'naviy yuksalish vositasi sifatida tasvirlaydi. Majnun o'zining Layliga bo'lgan oshiqona muhabbati tufayli chuqur ruhiy iztirobnı boshdan kechiradi. Uning muhabbati uni go'yo telbaga aylantiradi va shu orqali Navoiy muhabbatning ikki qirrali mohiyatini — lazzat va iztirobnı aks ettiradi. Bu dualizm

so'fiylikdagi haqiqiy muhabbat insonni o'zini va ilohiy haqiqatni chuqurroq anglashga olib boradi, degan tushunchani ifodalaydi.¹⁷⁴

Uning asarlarida sevgi nafaqat hissiy kechinma, balki insoniy yuksalishning vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Majnun obrazi Navoiyning inson qalbidagi ziddiyatlarni ochib berish mahoratini yaqqol ko'rsatadi. Layliga bo'lgan muhabbat kuchliligidan uni ko'rgan vaqtida, hushidan ketadi. U Layliga bo'lgan cheksiz muhabbat tufayli dunyoviy hayotni tark etib, butunlay ichki olamiga sho'ng'iydi. Bu jarayonda Majnun sevgisi uni telbaga aylantirgandek tuyulsa-da, aslida, bu holat uning ruhiy yuksalishini aks ettiradi. Bu tasvir falsafiy g'oyalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, haqiqiy muhabbat insonni ilohiy haqiqatga yetaklaydi degan tushunchani ifodalaydi. Navoiy g'oyat ustalik bilan Allohning yerdagi mavjudotlari tasvirini shu dostoni g'oyasi bilan bo'g'liq holda namoyon qiladi. Yaratuvchining har yerdagi mahluqotlari jahonda unga Layli bo'lib ko'rinadi, ko'z oldida gavdalanadi, uning bu xususiyati esa yaratilganlarni Majnun qilishdan iborat. Navoiy falsafasida oshiqning iztirobi ruhiy poklanish va Allohga yaqinlashish yo'li sifatida ko'riladi. Majnun ham aynan shu yo'lni bosib o'tadi.

Navoiyning ishq haqidagi tushunchasi insonning ilohiy fayzdan bahramandligi bilan bog'liq e'tiqodga asoslangan, ya'ni haqiqiy muhabbat faqat pokiza insonlar qalbidan joy olishi mumkin. Majnun ishq bu borada eng oliy namuna, chunki u butun qalbi va jon-u dili bilan Allohni sevadi, shu sababli u mehr-muruvvati, yuksak axloqi va beqiyos iste'dodi bilan eng go'zal insondir.

Navoiy ishqning "marotiblari" borligini aytib uning uch turini aytib o'tadi. Eng avval "marotib" so'ziga e'tibor qaratadigan bo'lsak, u so'z o'zi arab tilidan olingan bo'lib "darajalar", "bosqichlar" degan ma'nolarni anglatadi. "Marotib" so'zi tariqat ahlining istilohlaridan biri bo'lib, u solik(haqiqat yo'lini izlagan, ma'naviy kamolot sari intilgan shaxs)ning ruhiy-ma'naviy taraqqiyot darajasini anglatadi. Bundan ko'rinib turibdiki, ishq insoniy kamolot darajasini ko'rsatadigan fazilatdir. Ishqning marotiblari: avom ishq (nafsoniy ishq), "xavos" – xos kishilar ishq (majoziy ishq) va avliyolar ishq (ya'ni, ilohiy ishq) kabi turlarni o'z ichiga oladi.

"Avom" deganda Alisher Navoiy savodsiz, oddiy xalqni nazarda tutmagan, balki, ilohiyot tajalliyotini qalban his qila olmagan insonlarni, ya'ni borliqqa faqatgina zohirona qarab, jamiyatning odatlaridan boshqasiga o'ta olmaydigan shaxslarni nazarda tutgan.

"Xos kishilar" – aslzodalar tabaqasi, ular shox-amirlar emas. Navoiy bu istilohni, Alloh yo'lida zahmat chekuvchi, dili va tili Haq yodidan bo'shamaydigan chin so'filarga nisbatan ishlatadi.

Shuningdek, Navoiyning fikricha, pok insoniy muhabbat va ilohiy ishqni bir-biriga zid qo'yish to'g'ri emas, chunki ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq, biri ikkinchisi-dan o'sib chiqadigan hodisa. Majnun ota-onasi uni Layliga uylantirish bilan dardiga chora topmoqchi bo'ladilar va Layli qabilasiga sovchi

¹⁷⁴ Khan, A. (2018). The Psychological Dimensions of Alisher Navoi's Works. Journal of Central Asian Literature, 12(3), 45-67.

yuboradilar. Navoiy shu o'rinda haqiqiy ishq-dan bexabar kishilar "ishq uylanish, oila qurish bilan yakuniga yetadi" degan tushuncha asosida yashashlariga ishora qiladi, ya'ni Majnunning ota-onasi va jamiyat ahli ishq deganda Navoiy "Mahbub ul-qulub"da keltirgan ishqning quyi darajasi, ya'ni avom ishqinigina anglaydilar. Majnunning ota-onasi uni Layliga uylantirish uchun sovchi yuboradilar. Lekin Laylining otasi qizini aql-hushdan begona bir "devona"ga berishdan or qiladi va Majnunning Layli qabilasiga kelishini taqiqlab qo'yadi. Majnunning otasi qabiladoshlari bilan maslahatlashib, Qaysni zanjirband qiladi. Lekin ishq otashi ta'siridan zanjir uzilib, Majnun uyidan chiqib ketadi. U bedard qabiladoshlarini ham, yaqinlarini ham, umuman, jamiyatni unutish darajasiga boradi, zero, bu holat haqiqiy oshiq uchun xos xususiyatdir.¹⁷⁵

Majnunning sevgisi uni faqat Layliga emas, balki umumbashariy va ilohiy haqiqatga olib keladi. Uning cheksiz iztiroblari uni dunyoviy bog'liqliklardan xalos etadi va u oxir-oqibat ichki tinchlikka erishadi. Bu o'zgarish Navoiyning muhabbatni nafaqat insonlar o'rtasidagi tuyg'u, balki yuksak ma'naviy haqiqatga yetaklovchi yo'l sifatida talqin qilishini ko'rsatadi. Shunday qilib, "Layli va Majnun" dostonining oxirgi qismida Majnun ruhiy sayohati sevgan yoridan jismonan ayrilish, ammo ilohiy haqiqatga yaqinlashish bilan yakunlanadi. Bu esa Navoiyning muhabbat haqidagi falsafiy qarashlarining eng yuksak nuqtasini belgilaydi.¹⁷⁶

Alisher Navoiy qahramonlari duch keladigan tashqi qarama-qarshiliklar ularning shaxsiyatini va jamiyat madaniy dinamikasini yanada yorqinroq ochib beradi. "Layli va Majnun" dostonida jamiyat tomonidan qo'yilgan cheklovlar oshiq-ma'shuqlarning yo'liga katta to'siq bo'lib xizmat qiladi. Ular oilaviy va ijtimoiy rad etish holatlari ichida yo'l topishga majbur bo'ladilar. Majnun o'zligini anglash jarayoni jamiyat talablariga zid keladi, natijada u jamiyat me'yorlarini rad etib, Layliga bo'lgan ehtirosli muhabbatini tanlaydi.

"Navoiy hikoyalaridagi ijtimoiy kutilmalar ko'pincha qahramonlarning shaxsiyati va tanlovlarini shakllantiruvchi antagonistlar sifatida namoyon bo'ladi."⁽Antagonist – bu adabiyot, kino yoki teatrda bosh qahramon (protagonist)ga qarshi turgan shaxs, kuch yoki g'oya. Antagonist hikoyaning asosiy ziddiyatini yuzagga keltiradi va bosh qahramonning rivojlanishiga sabab bo'luvchi to'siq sifatida namoyon bo'ladi.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Navoiyshunoslik (1-kitob) Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov Toshkent, - 2018y

¹⁷⁶ Khan, A. (2018). The Psychological Dimensions of Alisher Navoi's Works. *Journal of Central Asian Literature*, 12(3), 45-67.

¹⁷⁷ Gafurov, B. (2021). Individualism versus Collectivism: Societal Pressures in Navoi's Works. *Central Asian Literary Studies*, 15(3), pp. 15-29.

Alisher Navoiy ziddiyatni o'rganish jarayonida o'z qahramonlari uchun yechim va o'zini anglash lahzalarini yaratadi, bu esa ularning sezilarli o'zgarishiga olib keladi. "Layli va Majnun" dostonida Majnunning yo'li uni jamiyat cheklovlaridan yuqori bo'lgan muhabbatni chuqurroq anglashga olib keladi. Uning o'zgarishi shuni ko'rsatadiki, kurash insonning haqiqiy mohiyati va maqsadini tushunishiga yo'l ochishi mumkin.

"Layli va Majnun" dostonidan kelib chiqadigan xulosa shuki, bu dunyoda yashovchi har bir inson oshiqlik yo'lini tutib, o'zi-ni o'limga emas, balki vasl mayini ichishga tayyorlashi kerak, zero, bu dunyoning birdan-bir mazmuni ham shu. Ruhi mutlaqni tasavvur qilishda inson aqli va ongi ojizlik qiladi, shu sababli Navoiy uni mazhar Layli timsolida yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning adabiy merosi ziddiyat va shaxsiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur o'rganadi. "Layli va Majnun" asari orqali u sevgi psixologiyasini va jamiyat bosimi ostidagi shaxsiyat shakllanishini yorqin tasvirlaydi. Majnunning ichki kurashlari muhabbatning o'zgarish kuchini aks ettirsa, ularning tashqi to'qnashuvlari shaxsiy o'zlikni jamiyat bosimi oldida sinovdan o'tkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Khan, A. (2018). The Psychological Dimensions of Alisher Navoi's Works. Journal of Central Asian Literature, 12(3), 45-67.
2. Navoiyshunoslik (1-kitob) Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov Toshkent , - 2018y
3. Khan, A. (2018). The Psychological Dimensions of Alisher Navoi's Works. Journal of Central Asian Literature, 12(3), 45-67.
4. Gafurov, B. (2021). Individualism versus Collectivism: Societal Pressures in Navoi's Works. Central Asian Literary Studies, 15(3), pp. 15-29.

Toshpulatova Marjona,
Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO'TAU mustaqil izlanuvchisi.

BADIIY TAHLIL DARSLARINI USUL VA TEXNOLOGIYA ASOSIDA TASHKIL ETISH ("Farhod va Shirin" dostoni misolida)

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyot darslarida asarlarni tahlil qilishda "Zinama-zina" texnologiyasi, "Kuchlar tahlili" usulini qo'llash haqida so'z yuritiladi. Usul va texnologiyadan foydalanish yo'l-yo'riqlari Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonini o'rganish misolida yoritilgan. "Zinama-zina" texnologiyasi o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga, jamoa bo'lib ishlashga, izlanishga o'rgatadi. Shuningdek "Kuchlar tahlili" usuli mustaqil qaror qabul qilish, qiyin vaziyatlarni yengib o'tish kabi hayotiy ko'nikmalarni shakllantiradi.

Kalit soʻzlar: kitobxonlik, badiiy asar, tahlil, “Zinama-zina”, “Kuchlar tahlili” izlanish, jamoada ishlash, taqdimot

Annotation: This article discusses the application of "adultery" technology, a method of "force analysis" in analyzing works of literature. The methods and technologies are described using the example of "Farhad and Shirin" by Alisher Navoi. The technology of "adultery" teaches students to think logically, to work together, to search. " In addition, "force analysis" forms life skills, such as self-decision making and overcoming difficult situations.

Keywords: reading, artwork, analysis, "Adultery," "Analysis of forces" form research skills, teamwork, presentations.

Oʻquvchi chinakam badiiyat namunasini ajrata olsagina haqiqiy kitobxonga aylanadi. Kitobxonlik madaniyatini shakllantirishda asar tahlil yetakchi omil hisoblanadi. Badiiy asarni oʻrganish, tahlil qilish uni talqinini yuzaga keltiradi. Bu eʼtiqodni mustahkamlash, ruhni poklash, maʼnaviy yuksaklikka intilishni kafolatlaydi. Asarni oʻqish davomida qahramonlar hayotida yashay olish, ularning koʻngil kechinmalarini yurakdan his qilish, voqealarga aralashish estetik zavq olish demakdir. Agar uning aksi boʻlsa, yaʼni asarni shunchaki oʻqish, qahramonlar taqdiriga loqaydlik, voqealar chizigʻini eʼtiborsiz kuzatish, hissizlik, oʻquvchi maʼnaviyatida yangi qirralarni kashf etmaydi. Tuygʻusiz avlod shakllanadi. Oʻqish uchun tanlangan badiiy asarning yozuvchi nazarda tutgani kabi singdirilishi emas, balki oʻquvchi tushuna oladigan darajadagi qulaylikni yarata olgan pedagoglargina tahsinga loyiqdir. [Jamoliddin Nur, 1:3] Pedagogning birinchi galdaki vazifasi – oʻquvchida badiiy tahlil koʻnikmasini shakllantirish orqali estetik tafakkurni yuksaltirish, jamiyatda shaxs sifatida oʻ-oʻzini kamol toptirishga yoʻnaltirish. Tahlil asar mohiyatini chuqurroq anglash, badiiy didni oʻstirish, sara asarlarni farqlash, keng dunyoqarashga ega boʻlishga zamin hozirlaydi. *Nodir asarlarning qiymati oʻquvchi aqlida salohiyatli pedagogning maromida yetkazilgan tahlili bilan yanada barhayotdir.* Shunday ekan oʻqituvchi maʼlum bir badiiy tahlil tamoyili asosida darslarni tashkil etishi maqsadli. Yaʼni oʻquvchi bilan birga harakat qiladi, faolligini taʼminlashga imkoniyat yaratadi. Asarni oʻrganish davomida, uning tahlilini usul va texnologiyalar vositasida amalga oshiradi. Deylik, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini oʻrganishda “Kuchlar tahlili” usuli va “Zinama-zina” texnologiyasidan quyidagicha foydalanish mumkin.

“Zinama-zina” texnologiyasi mashgʻulot davomida oʻquvchilarni oʻtilgan yoki oʻtilishi kerak boʻlgan mavzu boʻyicha yakka va kichik jamoa boʻlib fikrlash hamda xotirlash, oʻzlashtirilgan bilimlarni yodga tushirib, toʻplangan fikrlarni umumlashtira olish va ularni yozma, rasm va chizma koʻrinishda ifodalay olishga oʻrgatadi. Bu texnologiya oʻquvchilar bilan bir guruh ichida yakka holda yoki guruhlarga ajratilgan holda yozma ravishda oʻtkaziladi va taqdimot qilinadi. Texnologiyaning maqsadi oʻquvchilarni erkin, mustaqil va mantiqiy fikrlashga, jamoa boʻlib ishlashga, izlanishga, fikrlarni jamlab ulardan nazariy va amaliy tushuncha hosil qilishga, jamoada oʻz fikri bilan taʼsir eta olishga, uni maʼqullashga, shuningdek mavzuning tayanch tushunchalariga izoh berishda egallagan bilimlarni qoʻllay olishga oʻrgatish.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi:

- O'qituvchi o'quvchilarni 3-5 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;
- O'quvchilar mashg'ulotning maqsadi uning o'tkazilish tartibi bilan tanishtiriladi. Har bir guruhga qog'ozning chap qismida asarning ma'lum bir obraz yoki voqealariga ishora qiluvchi so'z yoki so'z birikmalari yozilgan varaqalar tarqatiladi;

Tug'ilish	Favqulodda iste'dod	Boniy, Qoran, Moniy	To'rt qasr
Sirli ko'zgu	Xatarli safar	Suqrot	Shopur
Armaniston	Shirin	Xusrav	Salosil

-O'qituvchi guruh a'zolarini tarqatma materialida aks etgan tushunchalar haqida bilganlarini flamaster yordamida qog'ozdagi bo'sh joyiga jamoa bilan birgalikda fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi va vaqt belgilaydi;

-guruh a'zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan topshiriqni (yoki chizma) ko'rinishda ifoda etadilar. Bunda guruh a'zolari imkon boricha to'laroq ma'lumot berishlari kerak bo'ladi;

-tarqatma materiallari to'ldirilgach guruh a'zolaridan bir kishi taqdimot qiladi. Taqdimot paytida guruhlar tomonidan tayyorlangan material, albatta, sinf doskasiga mantiqan tagma-tag ilinadi;

Tug'ilish. Chin xoqoni farzandsizlikdan iztirob chekardi. Alloh uning iltijolarini qabul etib o'g'il farzand ato etdi. Farhod onadan ishq bilan tugildi;

Favqulodda iste'dod. Farhod tug'ma qobiliyat sohibi edi. Uch oyda savod chiqardi, bir yilda Qur'oni karimni yod oldi.

Boniy, Moniy, Qoran. Ular hunarlarini san'at darajasiga yetkizgan uch

Sirli ko'zgu. Xazinadagi g'aroyib bir sandiqning ichida Iskandariy Rumiy har biri Aflotundek to'rt yuz olimga yasattirgan. Ko'zguning orqasiga maxfiy sirlar yozilgan

Xatarli safar. Tilsimni ochmoqchi bo'lgan odam birinchisida ajdahoni, ikkinchisida Ahraman devni, uchinchi manzilda ikkalisidan

Suqrot. Bu donishmand Yunonistondagi bir tog'da yashaydi. Suqrot Farhodning, otasi va otabegi, Mulkoroning taqdiri haqida bashoratlarni beradi, nasihatlar qiladi.

Shopur. U dunyodagi barcha mamlakatlarni kezib chiqqan, Xitoyda ham bo'lgan, Moniy bilan suhbat qurgan

Armaniston. Farhod tushida ko'rgan mamlakat Shirinning yurti. U yerning havosi hushhavo bo'lsa ham suvi yo'q. Farhod u yerda tog'ni qazib suv chiqaradi.

Shirin -shahzoda sirli ko‘zguda ko‘rgan oy yuzli sohibjamol. Afridun nasabidan bo‘lgan malika Mehinbonuning suyuqli

Xusrav..Arab va Ajam mulkining hukmdori.Uning biro‘g‘li bo‘lsa-da, shohlikka yaramaydi. Shuning uchun tag-tugli qizga uylanib o‘g‘il ko‘rish orzusida vaziri bilan maslahatlashib Shiringa so‘vchi qo‘vadi

Salosil.Xusrav Farhodni kuch yengolmasligini bilgach makr xiyla bilan qo‘lga tushirib, Salosil qo‘rg‘oniga bandi qiladi.Besh yuz sipohga uni ko‘z qorasiday saqlashni buyuradi.

-o‘qituvchi guruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib, ularni baholaydi va mashg‘ulotni yakunlaydi.

Adabiy tahlil o‘rganilayotgan badiiy asardagi tasvirning hozirgi hayotiy va badiiy mantig‘i hamda estetik o‘ziga xosligini anglash orqali o‘quvchilarni barkamol shaxs sifatida shakllantirishga yo‘naltirilgan va jamoa shaklida amalga oshiriladigan estetik pedagogik faoliyatdir.[Yo‘ldoshev Q, Yo‘ldoshev M, 2:111] Umumta’lim bosqichlarida hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish, mustaqil qaror qabul qila oladigan ozod shaxsni tarbiyalash, ta’lim zimmasidagi dolzarb vazifalarda biridir. Quyida tavsiya etilayotgan usulni dars jarayonida qo‘llash o‘quvchilarning faolligini oshirish, darslarni jonli tashkil etishda qo‘l kelishi mumkin. “Kuchlar tahlili” usulidan foydalanish tizimli muhokama qilish taqqoslash, solishtirish, tahlil va sintezni amalga oshirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

O‘quvchilar grafik tuzish qoidalari bilan tanishtiriladi. Yakka (juftlikda) garfik tuziladi va u to‘ldiriladi. Unda asar qahramonlarining maqsadi so‘ngra shu maqsad yo‘lida uchraydigan to‘siqlar va uni yengib o‘tish vositalari yoziladi. Ish natijasi taqdimot qilinadi. Amaliyotda ma’lum bo‘lishicha, dars jarayonida interfaol metodlarni qo‘llash o‘quvchilarning asabiy zo‘riqishlarini bartaraf qiladi, ular faoliyati shaklini almashtirib turish, diqqatlarini dars mavzusining asosiy masalalariga jalb qilish imkoniyatini beradi.[M.E.Musayeva, 3:7] Quyida “Farhod va Shirin” dostoni misolida “Kuchlar tahlili” usulini darsda qo‘llash jarayonida grafikni to‘ldirish ko‘rsatmasi berildi.

Maqsad	To‘siq	Yengib o‘tish vositalari
Zurriyod qoldirish	Farzandsizligi	Ko‘p nazirlar qildi, talay tangalar sochdi, o‘g‘ilsizlarning ko‘nglini oldi, otasizlarga otalik qildi.

Xoqon o'g'lining g'amginligini keltkazish uchun bahor, yoz, kuz, qish fasliga moslab qasrlar qurdirdi.	Farhodda o'zgarishning yo'qligi, mahzunligi ishq dardiga mubtaloligi.	Mamlakat xazinasini ko'rsatish, g'aroyib sandiqni ochish.
Ko'zgu tilsimini ochish.	Xatarli safar, ajdahoni, Ahraman devni, mushkulroq tilsimni yengish.	Ko'zgu tilsimidan voqif bo'lib, unda qandaydir tog' qazish bilan mashg'ul odamlar, o'zining ariq qaziyotganini, Shirinni ko'rishi.
Arman yurtini izlab yo'lga chiqish.	Dengizda to'fon ko'tarilib, Farhodning hushsiz holatda o'zga yerga suzib ketishi.	Dengiz safarida kemada Shopurni uchratish va u bilan do'st tutunish.
Suqrot bilan uchrashish	Ahraman dev	1.Suhaylo 2.Devning burnida osig'liq taxtacha 3.Jamshid jomi
Armaniya malikasi Mehinbonu va uning jiyani Shirinning orzusi uchun ariq qazib suv chiqarish.	Ariq qazib suv chiqarish uchun toshlardan iborat metindek tog'ni qazib, uning naryog'idan suv olib o'tish.	Farhod Qorandan o'rganganlari asosida metin teshasi bilan bahaybat toshlarni maydalab, ariq qazishi.

Adabiy ta'limda fanni san'at darajasida o'rganish uchun asar tahlilida shunday usul va texnologiyalarni qo'llash, o'quvchilarda tahlil malakasini shakllantiradi hamda dars samaradorligini oshirishda qo'l keladi. Mumtoz adabiyot namunalarini o'rganish tahlil qilishda asosan an'anaviy usullardan keng foydalaniladi. Bizningcha noan'anaviy metodlar ancha samarali. Hamda bugungi o'quvchi uchun qiziqarli va zavqli. Xususan maktab o'quv dasturida Alisher Navoiy asarlarini o'rganishga sinflar kesimida yetarlicha o'quv soatlari ajratilgan. Bu esa o'z navbatida darslarni tashkil qilishda ko'p qirralilikni taqozo etadi. Navoiy asarlarini o'rganishda yuqori salohiyat bilim va malakaga ega bo'lish, undagi mazmun - mohiyat, voqea-hodisalar tizimi, obrazlar silsilasi, so'z, jumla talqini, umuman g'oyaviy - badiiy nafosatni tushunib yetish yetarlicha tayyorgarlikni talab etadi. [Toshpulatova M, 4:94] Adabiyot darslarida asarlarni tahlil qilishda o'quvchilarni yuqorida keltirilgan usul va texnologiyalar bilan mustaqil ishlashlarini ta'minlash, o'qituvchiga izlanish faoliyatini yangi pedagogik g'oyalar bilan uyg'unlashtirish uchun qulay imkoniyat yaratishi tayin. Aslida o'rgatish orqali yangi kreativ g'oyalar paydo bo'ladi. Adabiyot go'zallik nafosat demakdir. Nafosatga limmo-lim qalb hamisha ezgu istaklarga intiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.E.Musayeva, G.T.Boymurodova, A.K.Otaboyev, D.T.Po‘latova. Ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan interfaol metodlar. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. -T.: O‘zbekiston, 2016. -B.7.
2. Jamoliddin Nur. Adabiyotdan ochiq darslar tashkil etish metodikasi. -T.: Muharrir nashriyoti, 2021. -B.3.
3. Yo‘ldoshev Q, Yo‘ldoshev M. Badiiy tahlil asoslari asoslari. – T.: O‘qituvchi, 2016. –B.111.
4. Yo‘ldoshev Q, Qodirov V, Yo‘ldoshibekov J, Adabiyot : Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. –T.: O‘zbekiston, 2019. –B. 368.
5. Toshpulatova M. “Farhod va Shirin” dostonini o‘qitish metodikasi. -Toshkent, 2024. – B. 94.

“Ipak yo‘li” turizm va
madaniy meros xalqaro
universiteti **Otayarova Umida**

ISKANDAR OBRAZINING ALISHER NAVOIY IJODIDAGI TADRIJIY TAKOMILI

Annotatsiya: Alisher Navoi examines the historical foundations of Iskandar’s character in his work *Tarixi Muluki Ajam* while artistically shaping his image in the epic *Saddi Iskandariy*. In this poem, Iskandar is portrayed as a devout Muslim and a just ruler. Beyond these two works, Navoi frequently references Iskandar in his other epics and lyrical poems, integrating him with themes of sovereignty, monumental constructions, and characters such as Khizr, Darius, and Jamshid. Through these intertextual connections, Navoi skillfully employs the literary device of *talmeh* (allusion), enriching the symbolic depth of Iskandar’s image. This study explores the representation of Iskandar in Navoi’s works through these thematic and artistic dimensions.

Kalit so‘zlar: Iskandar, dostonlar, g‘azallar, elchilik, mulk, adolat, Xizr, abadiylik

Iskandar siymosi badiiy obraz sifatida Sharq adabiyotida eng ko‘p murojaat qilingan timsollardan biri bo‘lib, Alisher Navoiy “Xamsa” tarkibidagi dostonlaridan tashqari “Lison ut-tayr” dostoni va “Tarixi muluki ajam” nomli tarixiy asarida hamda lirik merosida turli badiiy ehtiyoj jihatidan mazkur obrazga murojaat qiladi.

“Saddi Iskandariy” dostonida bosh obraz darajasiga ko‘tarilgan Iskandar siymosi “Farhod va Shirin”da sujet voqealarini rivojlantiruvchi asosiy epizod hisoblanadi. Farhod tug‘ilganidayoq “*Yuzinda ishq asrori yozilg‘on, Ichinda dard ta‘vizi qozilg‘on*” bo‘lib, voyaga yetgani sari undagi dard kuchaya boradi. O‘g‘lidagi mahzunlikni ketkazish maqsadida xoqon turli tadbirlar qiladi, ammo hech qanday natijasi bo‘lmagach, podshohlik xazinasini ko‘rsatishga qaror qiladi. Xazinama

Iskandar yasattirgan ko‘zguni ko‘rib qolgan Farhod uning tilsimini ochish uchun safarga otlanadi va barcha shartlarni bajarib, o‘zining tog‘ qaziyotganligini ko‘radi hamda Shirinning jamoliga oshiq bo‘lib, uni izlab yo‘lga chiqadi.

“Lison ut-tayr” dostonida esa Iskandar elchi qiyofasida namoyon bo‘ladi.

Bir kun Iskandar bu oyin ayladi,

Elchilikka o‘zni ta‘yin ayladi.[Alisher Navoiy, 2012: 58]

“Saddi Iskandariy”da Iskandarning har biri Aflotundek 400 olimga ko‘zgu yasattirgani haqida epizod mavjud bo‘lsa-da, uni elchi qiyofasida uchratmaymiz. Ammo xuddi shunga o‘xshash Xitoy xoqonining o‘zi Iskandar huzuriga elchi bo‘lib kelishi va Iskandarning uni tanimaganligi haqida lavha bor. Ya‘ni Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonida Chin xoqonini, “Lison ut-tayr”da Iskandarni elchi qiyofasida gavdalantirib, xaloyiq tomonidan elchi deb xayol qilinganini yozadi.

“Tarixi muluki ajam” asarida esa Iskandar kayoniylar sulolasining vakili sifatida tasvirlanadi. Navoiy Beruniy kabi uning nasl-nasabi bilan bog‘liq ixtiloflar haqida gapirib, Iskandar haqida Dorobning o‘g‘li, Xurmusi Rumiy o‘g‘li, Bozur binni Albun va Afliyun binni Nuqolarning farzandi kabi uch xil farazni ham keltiradi. Keyingi ikkisini Banokatinyning “Devon un-nasab” kitobiga tayanib yozadi va xalq orasida keng tarqalgan afsonani keltiradi. Unga ko‘ra Bozur Afliyunni otasining yoniga qaytarib yuborganda Afliyun Iskandarga homilador edi va sahroda chaqaloq tug‘iladi. Ammo bir quduq yoniga yetganlarida uzoqdan ko‘ringan qorani qaroqchilar gumon qilib, chaqaloqni tashlab qochadilar. Allohning irodasi bilan Iskandarga bir echki har kuni sut berib yuraveradi. Echkisining ortidan kuzatib kelgan kampir uni boqib oladi va vaqt soati yetib, Iskandar dastlab bobo yurtiga boradi, keyinchalik otasining mulkini qo‘lga kiritadi, Doroning ham yurtini bosib oladi. Navoiy asarda xamsanavislar haqida ham gapirib, Xusrav Dehlaviy Iskandarning saltanati besh yuz yildan ortiq davom etganini, Nizomiy Ganjaviy uni Faylaqusning o‘g‘li deganini yozadi va o‘zi ham bu mavzuda nazm yo‘lida “Saddi Iskandar” nomli asar yaratganligini qayd etadi. “Tarixi muluki ajam”da Iskandar sujeti bilan bog‘liq Doro ustidan qozonilgan g‘alaba, yer yuzini egallagani, hakim va valiyliqi, to‘rt yuz hakim uning xizmatida ekanligi, zulmatga safari, hayot bulog‘idan benasibligi, ya‘juj-ma‘jujlar zulmidan to‘suvcchi devor qurgani, Marv, Hirot, Samarqand, Isfaxon shaharlarini bino qilgani va dunyodan bo‘sh qo‘l bilan ketganini bayon qiladi.[Alisher Navoiy, 2012: 12]

Shuningdek, lirik turdagi asarlarida ham bu obrazga qayta-qayta murojaat qilganligiga duch kelamiz. Navoiy biror bir fikrni tasdiqlash maqsadida Iskandar obrazini oyna, obi hayot, sad, boylik timsollari hamda Xizr, Doro, Jamshid, Nuh obrazlari bilan birgalikda qo‘llab, she‘riyatda talmeh san‘atini vujudga keltiradi. “Shoir lirikasida Iskandar obrazi umuminsoniy tuyg‘ular, komil jamiyat va odil shoh haqidagi qarashlarni ifoda etib beradi”. [Usmon Qobilov, 2024: 702]. Alisher Navoiy “Badoye’ ul-bidoya”, “Navodir un-nihoya” va “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotida jami 36 marotaba Iskandar obraziga murojaat qiladi. Bu obraz quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi: 1. Iskandar devori (ya‘juj-ma‘juj). 2. Iskandar va hayot suvidan benasiblik (Iskandar va zulmat safari). 3. Iskandar oyinasi. 4. Iskandar va Doro mojarosi. 5. Iskandarning dunyoni zabt etishi, ya‘ni Iskandar mulki.

Hazrat Navoiy Husayn Boyqaroning talabi va istagi bilan tartib berilgan ilk devoni “Badoye’ ul-bidoya” debochasida shu davrga qadar yozilgan she’rlari devon tuzish uchun yetsa-da, ulardan ko’ngli to’lmagani bois devon tartib qilmaganini yozadi. “...ammo xaloyiq arosida ming bayt-ikki ming bayt ortug’roq-o’ksukrakkim o’zlari jam’ qilib erdilar, bag’oyat mashhur bo’lub erdi. Bularning tartibig’a hukm bo’lg’ondin so’ngra ba’zi abyotekim, xomroq va ba’zi g’azaliyotekim, notamomroq erdi, kitobat shuyu’idin va shuhrat vuqu’idin o’zgalar orasidin xorij qilmoqliq mutaazzir, balki muhol ko’rindi, ul jihatdin har qaysi o’z yerida nazm silkiga kirdi”. Ushbu debochada Navoiy devonni binoga o’xshatib, har kimki bino qursa, u bino boniy nomi bilan abadiy atalishini ta’kidlaydi:

...Xalil ar Ka’bani obod qildi,
Yaqin bormuki, ne ustod qildi?!
Hamul sadkim, Sikandar qildi ma’mur,
Kim ayturkim, anga kim erdi muzdur?
Imorat sa’yida kim bo’lsa zarposh,
Bino oning oti birla bo’lur fosh.
Binog’a garchi har kim bo’lsa boniy,
Atarlar boniy ismi birla oni.

Navoiy Iskandar nomini o’z ma’nosida qo’llab, uning qurgan devori “Iskandar devori” deb atalganligiga ishora qiladi.

Navoiy “Navodir un-nihoya” devonining 582-g’azalida Iskandar obrazini hazrati Xizr nomi bilan birga qo’llab, bayt mazmunini ochib beradi. Xalq orasida Iskandar butun yer yuzini egallab, cheksiz mulkka egaligi bilan mashhur bo’lgan bo’lgan bo’lsa, Xizr alayhissalom abadiylikka erishgan zot hisoblanadi. Shu bois shoir quyidagicha yozadi:

Gar Skandar mulki birla Xizr umri bersalar,
Uyla mulku, buyla umri jovidondin kechamen.

“Iskandar mulki va Xizr umrini bersalar ham unday mulk va bunday uzun umrdan kechaman” mazmuni aks etgan ushbu baytda lirik qahramon ko’pchilik insonlar uchun eng qadrlı bo’lgan boylik va abadiy umr haqida gapirib, yorsiz ularning ma’nisiz ekanligini, shu bois “unday mulk va bunday uzun umrdan” kechishini ta’kidlaydi. Yoki “Navodir ush-shabob”ning 178-g’azalida ham ushbu obrazlar orqali yorsiz mulk va umrning mazmunsiz ekanligi haqida so’z ochadi:

Xizr umri-yu Sikandar mulki topqan yorsiz,
Obi hayvon ichsa, zahr begumondirkim, ichar.

Shu kabi baytlar tarkibida o’z qarashlarini badiiy ehtiyoj jihatidan Iskandar obrazi yordamida ochib beradi.

“Saddi Iskandariy” Alisher Navoiyning Iskandar haqidagi qarashlarining umumlashmasi hisoblanadi. Iskandarning tug’ilishi, yoshlik yillari, ta’lim-tarbiyasi, Faylaqusning vafoti va Iskandarning taxtga chiqishi, uning Doro bilan to’qnashuvi, Eronni egallab, u yerda adolat o’rnatishi, Kashmirga yurish qilib zolim Malluni yengishi, Hind shohi va Chin xoqoni bilan do’stona bitishuvi, Mag’ribda vahshiylarga qarshi jangi, Qirvon o’lkasida ya’juj va ma’jujlarning yo’lini to’sish uchun sad – devor barpo etishi hamda dengiz sayohati Iskandar sarguzashtlarining

asosini tashkil qiladi. Navoiy haqiqiy inson va odil shoh haqidagi o'y-fikrlarini, orzu-umidlarini Iskandar timsoliga joylaydi. Bir so'z bilan aytganda, bir qancha shaxsga xos bo'lgan sifatlarni bir insonda umumlashtirib beradi. Navoiy salaflari tomonidan yaratilgan boshqa Iskandarnomalardagi sujetni qayta ishlashda, asosan, sujetni mukammallashtirish, tarkib va tartibni o'zgartirish, tipologik epizodlarni yangicha talqin etish, Iskandarning diniy mansubligi va payg'ambarligi masalasiga yondashuv, milliy kolorit tasviriga e'tibor kabi prinsplarga tayanib ish ko'radi. Navoiy ko'proq Iskandar obrazi va u bilan bog'liq sujetning mohiyatini o'zgartirishga e'tibor qaratgan.

Xulosa qilib aytganda, Iskandar obrazi Navoiy ijodida o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, badiiy ehtiyoj jihatidan shoirning maqsadini aks ettirib berishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: I.Haqqul. J.1. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 804 b.
2. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: S.Rafiddinov. J.2. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 768 b.
3. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: I.Haqqul. J.3. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 764 b.
4. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: S.Rafiddinov. J.4. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 840 b.
5. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: I.Haqqul. J.5. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 680 b.
6. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: S.Rafiddinov. J.6. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 812 b.
7. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: S.Rafiddinov. J.7. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 696 b.
8. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: I.Haqqul. J.8. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 704 b.
9. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: S.Rafiddinov. J.9. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 768 b.
10. Alisher Navoiy. TAT: O'n jildlik / mas'ul muharrir: S.Rafiddinov. J.10. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 684 b.
11. Бертельс Е.Э. Навоий. Монография (И.К.Мирзаев таржимаси). Т.: Тафаккур қаноти. 2015.
12. Mukhiddinov M. Professor of SamSU, d.f.f. Wisdom in the Praises of the Epic “Saddi Iskandariy”. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE “EISSN: 2660-6828 | Volume: 04 Issue: 05-May 2023 <https://cajlp.centralasianstudies.org>
13. Тоҳиров С.Қ, Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони архитектурони ҳақида. Темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи ва уларнинг шарқ адабиёти тараққиётидаги ўрни мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман (6-7 ноябрь 2020 й) 190-бет

14. Qobilov U. Alisher Navoiy she'riyatida Iskandar obrazi badiiy talqini // "Alisher Navoiy va XXI asr" xalqaro konferensiya materiallari. – Toshkent – Bursa. 2024. – B. 701-703.

ALISHER NAVOIY NASRIY ASARLARINING UMUMINSONIY VA UMUMBASHARIY AHAMIYATI

Abdullayeva Marg'uba,
filologiya fanlari doktori, professor

“TARIXI ANBIYO VA HUKAMO”DA HIKMAT JANRI XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada hikmat janrining shakllanish tarixiga nazar tashlanadi. Bu janrning nasrda va nazmda yaratilishi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari o'rganilgan. Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida hikmatlarning ikki usulda berilishi tahlilga tortilgan. Navoiyning hakimlar tomonidan aytilgan hikmatlarni she'riy ifoda etishi tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: hikmat janri, shakllanishi, tarixiy asarlar, "Tarixi anbiyo va hukamo", hakimlar, Navoiy, tahlil.

Абстрактный: В статье рассматривается история становления жанра мудрости. Изучены творчество этого жанра в прозе и стихах, идейно-художественные особенности. В произведении Алишера Навои «Тарихи анбиё ва хукамо» передача мудрости анализируется двояко. Изучается поэтическое выражение Навои мудрости, высказываемой судьями.

Ключевые слова: жанр хикмата, становление, исторические произведения, «Тарихи анбиё ва хукамо», хакимы Навои, анализ.

Abstract: The article examines the history of the formation of the genre of wisdom. The work of this genre in prose and poetry, ideological and artistic features are studied. In the work of Alisher Navoi "Tarihi anbiyo va hukamo" the transmission of wisdom is analyzed in two ways. Navoi's poetic expression of wisdom expressed by judges is studied.

Key words: genre of hikmat, formation, historical works, "Tarihi anbiyo va hukamo", Navoi's hakims, analysis.

Xalq og'zaki ijodida donishmand kishilar tomonidan, "Kitobi Dada Qo'rqu"da Qo'rqu ota tilidan aytilgan hikmatlar turkiy adabiyotda bu janrning qadimdan shakllanib kelganligini ko'rsatadi. "Devonu lug'otit turk"da keltirilgan "bilik", "o'tluk", "ata so'zi" kabi atamalar ham hikmat janriga xos jihatlarni o'zida jamlaydi. Hikmatlar tasavvuf adabiyotiga she'riy shaklda o'zlashtirildi. Uning mazmuniga islomiy qoidalar, ahkomlar, diniy va dunyoviy tarbiya mezonlari singdirildi. Bu janr mumtoz adabiyotga ko'chdi va unda tasavvufiy mazmun

saqlangan holda, donishmandlik, pand-nasihatga asosiy e'tibor qaratildi. Bu janrning shakllanishi tarixiy asarlarda ham salmoqli o'ringa ega. Hikmatlarga oddiy badiiy asar sifatida emas, Qur'on, hadisi sharif va tasavvuf g'oyalarini targ'ib etuvchi muqaddas asar sifatida qaraganlar. Tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, hikmatlarning ilohiy xususiyatga ega ekanligi haqida "Devoni hikmat"da ham ko'p bor ta'kidlanadi, hikmatlar "Xudoyimning so'zi" deyiladi¹⁷⁸. Hikmatlar turkiy tilda so'zlashadigan qavmlar uchun asosiy targ'ibot vositasi bo'lgan. Demak, bu janrning o'ziga xos belgilaridan biri ilohiylik xususiyatidir. Hikmat janrining bu kabi jihatlarini ilmiy o'rganish adabiyotshunoslikning muhim vazifalaridandir¹⁷⁹.

Adabiy-tarixiy asarlarda tarixiy voqealarni bayon qilishda an'anaviy ravishda epik va lirik turning kichik janrlaridan samarali foydalanib kelingan. Shunday kichik janrlardan biri hikmat janridir. Hikmat janrining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligi bilan belgilanadi.

Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida 13 nafar hakimlar haqida ma'lumot beradi. Ma'lumot berish jarayonida ularning hikmatlaridan eng mashhur, xalq tilida e'tirof etilganlaridan namunalar keltiradiki, bu o'z navbatida, tarixiy mavzudagi asarlarda keltirilgan kichik janrlarni alohida tadqiq etishni talab qiladi. Asarning "Hakimlar zikri" deb nomlangan ikkinchi qismida ma'lumotlarni Luqmoni hakimdan boshlaydi. Navoiy Luqmoni hakimni aksar el nabiylar hisoblashini inobatga olib, anbiyolar qismida ham qayd etganini e'tirof etadi. Luqmoni hakimning barcha yukni tortdim, lekin burchdan og'irroq yuk ko'rmadim, barcha lazzatdan totdim, biroq ofiyatdan (sog'lik, tinchlik ma'nosida) chuchukroq sharbat totmaganligini ta'kidlab o'tadi. Luqmoni hakimdan so'radilar: "Ne nimadurkim, foydasi borcha xaloyiqqa teyar? Dedikim, yomonlarning yo'qligi". Navoiy Luqmoni hakimni uzoq umr ko'rganligini ikki misra she'r bilan ta'riflab o'tadi.

Yoshing Luqmondin ar xud bo'lmasa kam,

Chu borg'ungdur borur damdur hamul dam. [1; 598-bet]

Fisoqurs hakim Luqmoni hakimning shogirdi. U Gushtosb zamonida yashagan. Musiqiy ilmning asoschisi. Musiqa ilmi bo'yicha undan oldin kim shug'ullangani ma'lum emasligini qayd etadi. Soz ham uning ixtirosi ekanligini ta'kidlaydi. Va yana ikki misra she'r keltiradi.

Andaki so'zi safar o'ldi anga,

Sozlari navxagar o'ldi anga. [1; 598-bet]

Navoiy shu tarzda hakimlar to'g'risida qisqa-qisqa ma'lumotlar berib, bu ma'lumotlarni kichik she'riy parchalar bilan quvvatlantiradi. Lirik chekinish she'riy parchalar tarixiy shaxs (hakim)lar haqidagi ma'lumotlarga badiiy tus berish bilan birga, o'quvchiga estetik ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi. She'riy parchalar har bir hakim haqidagi ma'lumotda mavjud. Asardagi barcha she'rlarning muallifi Navoiyning o'zidir. Keltirilgan hikmatlarning har biriga she'riy yo'l bilan ta'rif beradi. Bu ta'riflar hikmat mazmuni bilan hamohang bo'lib, asarning badiiy

¹⁷⁸ Рафиддинов С., Маннопов И. Ўзбек мумтоз адабиётида ҳикматнавислик анъанаси. ФарДУ ахборотномаси. – Фарғона: 2018. №-2. – Б. 67.

¹⁷⁹ Qarang: Абдуллаева М. Адабий-тарихий асарларда кичик жанрлар поэтикаси. – Самарқанд: 2021. 170-бет.

qimmatini boyitgan. Yana Luqmoni hakimning shogirdi Jomasb haqida gapirib, uning hikmatli soʻzlarini keltiradi. "...karimning yomonroq xislati oʻz ilmining tarki, va laim (xasis, nokas)ning yaxshiroq xislati oʻz ilmining tarki" [1; 598-bet].

Hikmat janri Rabgʻuziy qissalari tarkibida ham uchraydi. Kuzatishlarimiz shuni koʻrsatadiki, adabiy-tarixiy asarlarda anʻanaviy ravishda kichik janrlar – maqol, hikmat, latifa, foyda, sheʼr kabilardan unumli foydalanilgan. Navoiyning hikmat va kichik sheʼrlardan foydalanishi oʻziga xos. Uning hikmatlari aynan hakimlar faoliyati bilan chambarchas bogʻliq. Baʼzi asarlarda mualliflar hikmatlardan badiiy tasvir vositasi sifatida foydalansa, Navoiy hakimlar haqidagi maʼlumotlarni asoslash va boyitishda bu janrdan foydalanadi.

Nasimxon Rahmonovning taʼkidlashicha, "Rabgʻuziy hikmatga oʻz asarida alohida urgʻu beradi va hikmatni qissa janrining kaliti sifatida talqin qiladi – qissadagi maʼlum bir voqeaning sabab va natijasini ochish, uning mohiyatini kitobxonga yetkazish uchun hikmat keltiradi" [2; 250-bet].

Navoiyning hikmatlarni keltirishi tarixiy shaxslarning sifatlarini uygʻunlashtirish, hakimlarning alomati haqida soʻz yuritish bilan bogʻliq. Bu jihat Rabgʻuziyda ham kuzatiladi. Masalan, Luqmoni hakim hikmatlarini Muhammad a.s.hayotiga bogʻlaydi. Navoiy keltirgan hikmatlar shakl jihatdan qisqa, mazmunan boy. Hikmatlarning nasriy bayoni va sheʼriy talqini Navoiyning oʻziga xos yondashuvi hisoblanadi. Navoiydan oldin ham hikmatlar sheʼriy usulda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Baqirgʻoniy tomonidan ijodiy ishlangan. Ular ijodidagi sheʼriy hikmatlarda Olloh, (Tangri) paygʻambarlar, soqiy kabi obrazlar koʻzga tashlanib turadi.

"Tarixi anbiyo va hukamo"da Fisoqursning shogirdi "Fusuli Buqrot" asarining muallifi Buqrot hikmatlari moʻtabar ekanligini taʼkidlab, namunalar keltiradi. Jumladan, "...umr qisqadur, ish uzun. Oqil oʻldir kim bu qisqa umrni bir nimagʻa sarf qilgʻaykim, zarurat roqdur, yaʼni oxirat maslahati va Tengri taolo rizosi" – deya, shu mazmunni sheʼriy usulda mahorat bilan tasvirlaydi:

Kishi qildi amal Tengrining rizosi bila,

Haq yetti oxiratin komu muddaosi bila. [1; 598-bet]

Navoiy tomonidan tarixiy shaxs (hakim)lar haqidagi maʼlumotlar aniq, qisqa, shu bilan birga ularning hikmatlaridan namunalar keltirish yoʻli bilan berib boriladi. Bu hikmatlar mazmunini sheʼrga solib, oʻquvchiga taʼsirchan ruhda yetkazib berishga harakat qiladi.

Navoiy Aflotun hakim haqida yozganida, uni ilohiy hakim ekanligini aytib, uning soʻzlaridan keltirib oʻtadi. "Podshogʻa chogʻir ichmak xaromdur, nevchunkim, ul mulk va raiyyatning nigohbonidur (qarovchisi, quriqllovchisi – M.A.). Nigohbonkim anga nigohbon kerak boʻlgʻay, yaxshi boʻlmagʻay. Mufliski, (kambagʻal, bechora) oʻzin gʻaniy tutgay dejamdekturkim oʻzin semiz koʻrguzgay. Jud (inʼom, ehson) tilamay bermakdur, nevchunki, tilab bergan tilaganning mukofotidur" [1; 599-bet]. Hikmatning mazmuni shuki, ehson qilinganda, hech narsani tilab (soʻrab) qilinmaydi, balki ehson qilganga, inʼom beriladi.

Ayni shu hikmatga hamohang ikki misra sheʼr berilgan.

Tilamay jid qil saxiy ersang,

Tilamak muzdirur tilab bersang. [1; 599-bet]

Aflotunning shogirdi Aristotilis Iskandarning vaziri bo'lgan. Uning so'zlari ham hukmdor haqida. "...podshoh ulug' rudg'a (bu o'rinda, Navoiy podshohni daryoga qiyos qilgan) o'xshar va atbo'i (tobe'lar, fuqarolar) arig'larg'akim, ul ruddin ayrildilarkim, ul rud suyig'a har hol bo'lsa, arig'larg'a hamul holdur. Ul chuchuk bo'lsa, bo'lar chuchuk; Ul achig' bo'lsa, bo'lar achig'; Ul sof bo'lsa, bo'lar sof; Ul loy bo'lsa, bo'lar loy", - deyiladi.

Shoh daryo va xalq erur anhor,

Ikisining suyig'a bir maza bor. [1; 599-bet].

Aristotilisning shogirdi Balinos hakim haqida ma'lumot keltiradi. Uning ham podshoh haqidagi so'zlarini ilova qiladi. Jumladan, "podshoh kerakkim, borchaeldin nima olgay, ammo e'tidol bila, to mulk barqaror bo'lg'ay. Yo'qki borchag'a nima bergay bee'tidoliq bila, to mulk buzulg'ay". [1; 599-bet]. Davr talabi nuqtayi nazaridan Navoiy ko'proq hukmdorlarga tegishli hikmatlardan foydalanadi. Ularni adolatli bo'lishga, xalqidan ogoh va mulki barqarorlikka chaqiradi.

Batlimus hakim so'zlari:

"...qobilning saodati buvurkim, fahim bo'lg'ay. Nekbaxt uldurkim, el holidin pand olg'ay va badbaxt ulkim, aning holidin el pand olg'aylar".

She'r:

Ulus a'folidin sen bo'l barumand,

Yo'q ulkim, olg'ay af'olingdin el pand. [1; 600-bet]

Mazmuni: Baxtli odam el ahvolidan bahramand bo'ladi, yomon odamning holidan el pand (o'git) oladi.

"...Navoiydek fikr dunyosi keng va mushohada quvvati zabardast shoirning asarda payg'ambarlar va hukamo-donishmandlar to'g'risidagi ma'lumotlarni birga berishi bejiz emas, albatta. Ilm ahlini qadrlab, parvarishlab kelgan Navoiy asarda "anbiyolar" qatorida "hakimlar" bayonini bergan, bu esa adibning ilm ahlini anbiyolar kabi ulug'langanligining isbotidir [3; 14-bet]. Nushuravonning vaziri Buzurjmehr so'zlaridan keltirib, yigitlikda ilm kasb qilmoqlik, qarilikda esa uni sarf etmoqlik yaxshidir, -deydi:

Yigitlig'da yig'ilmning maxzani,

Qarilig' chog'i xarj qilg'il ani. [1; 600-bet]

Xulosa qilib aytganda, "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida keltirilgan kichik janrlar – hikmat, she'r (masnaviy)lar asardagi tarixiy shaxslar (hakimlar)ning sifatini aniqlash, ularning faoliyatini o'rganish, qolaversa, o'quvchini ma'naviy jihatdan tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Nasriy asarlardagi kichik janrlarni o'rganish - o'sha davr adabiyotida kichik janrlarga xos xususiyatlarni aniqlash, ularning shakllanish genezisi, taraqqiy etishini ilmiy asoslash imkonini beradi. Shuni ta'kidlash mumkinki, "Tarixi anbiyo va hukamo"da berilgan kichik hikmatlar bir paytning o'zida ham nasriy, ham nazmiy bayon etilishi, Navoiyning bu janrdan ikki usulda foydalanganligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Sakkizinchi jild. Tarixi anbiyo va hukamo. G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – Toshkent: 2013. 539-bet.
2. Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. www.ziyouz.com kutubxonasi
3. Aziz Qayumov. Asarlar. 3-jild. –Toshkent. Mumtoz so‘z. 2009. – 384 b.
4. Рафиддинов С., Маннопов И. О‘zbek mumtoz adabiyatida hikmatnavislik an‘anasini. ФарДУ ахборотномаси. – Фарғ‘она: 2018. №-2. – Б. 67.
5. Абдуллаева М. Адабий-тарихий асарларда кичик жанрлар поэтикаси. – Самарқанд: 2021. 170-бет.
6. Nasimxon Rahmonov. O‘zbek adabiyoti tarixi. (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). Sano-standart. – T.: 2017. 250-bet.
7. Pardayeva Iroda. Alisher Navoiy tarixiy asarlarining badiiyati. (PhD) diss. avtoreferati. 52-bet.

Ismoilov Ilyos,

filologiya fanlari doktori,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti

universiteti professori

MUNAQQASH TASVIR

(Xoja Bahouddin madhi va Xoja Ubaydullohga o‘tinchi)

Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” dostoni debochasining XXI bobida Xoja Bahouddin Naqshband madhi va Xoja Ubaydullohga o‘tinchi bitadi.

Avvalo qayd etmoq kerakki, Navoiy ushbu bobni *xoja* so‘zi vositasida avvalroq kelgan hayrat haqidagi boblar bilan bog‘laydi. Aslida, shoir uch hayratda ko‘ngilni *xoja* deb atash bilan ushbu bobdagi tasvirlarga zamin hozirlagan edi va XXI bobda Allohni ham *xoja* deb ataydi. Ushbu bobda, asosan, Xoja Bahouddin va Xoja Ubaydulloh vasfini bayon qiladi. Navoiy shu yo‘l bilan debochaning yaxlit kompozitsiyasini yaratishga erishadi.

Alisher Navoiy o‘z uslubiga muvofiq Xoja Bahouddin madhida *naqsh* so‘zi va timsoli vositasida ajoyib tasvirlar yaratadi. **Naqsh** so‘zidan *naqqosh*, *naqshband*, *munaqqash*, *naqshsoz*, *naqshbin* kabi so‘zlar hosil qilish orqali ishtiqoq san‘atining go‘zal namunasi yuzaga keltiriladi. Xoja Bahouddin vasf etilgan 15 baytning har bir misrasida naqsh so‘zi yoxud undan hosil qilingan so‘z (jami 30 marta) ishtirok etadi va ular birlashib munaqqash bir poetik tasvirni yuzaga keltiradi:

Ayladi avroq munaqqash base,

Naqsh raqam ayladi dilkash base¹⁸⁰.

Navoiy naqsh timsoli orqali irfoniylar haqiqatlar va turli poetik ma’nolarni ifodalashga ham erishadi. Dastlab, Allohni *yuksak osmon naqqoshi* deb ataydi va

¹⁸⁰ Навоий А. Ҳайрат ул-аброҳ. МАТ. 20 том. 7-т. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 96. Keyingi misollar ham shu manbadan olinadi.

shu mantiq asosida U yaratgan mavjudotni *naqsh* deb ko'rsatadi. Ya'ni Navoiy naqsh deganda, avvalo, borliq va undagi mavjudotni nazarda tutatdi.

So'ngra Bahouddin Naqshband siymosi tasviriga kirishadi. Yaratgan uning naqshi (vujud)dek yoqimli naqsh solmadi deya uni vasf etadi. Xoja Bahouddin ko'nglida ehson naqshlangan, ayni paytda ko'ngli borliq xayolidan holi bo'lgan inson sifatida tasvirlanadi:

Sobit aning ko'ngli aro naqshi jud,
Mahv o'lub ul safhada naqshi vujud¹⁸¹.

Chin naqshi uning naqshiga o'zini teng ko'rmaydi, olam esa uning qo'lida uzuk ko'ziga joylangan naqsh (muhr)dek turadi. Ul zotning asosiy a'moli jonini ranj-u uqubatga solib, unga fano naqshini naqshlamoq bo'lgan:

Jong'a chekib ranj-u ano naqshini,
Sizmoq uchun anda fano naqshini¹⁸².

Xoja Bahouddin siymosi ta'riflar ekan "g'ayr naqshi"dan qutilib "baqo naqshi"ni kasb qilgani uning eng asosiy fazilati sifatida ta'kidlanadi:

Turfa bukim naqshga ko'z solmayin,
Jonida juz naqshi baqo qolmayin¹⁸³.

E'tiborli jihatlaridan yana biri shuki, Navoiy baytlar zahirida Xoja Bahouddinning tariqati – naqshbandiylikning asosiy tamoyili, mohiyatini ham qayd etib o'tadi:

Ko'ngli chekib maskan aro naqshi sayr,
Sayrda yo'q ko'ngli aro naqshi g'ayr¹⁸⁴.

Ushbu baytda naqshbandiyaning ikki muhim jihatiga ishora qilingan, birinchisi, *safar dar vatan* bo'lsa, ikkinchisi *dast ba kor-u dil ba yordir*. Ya'ni Xojaning ko'ngli maskan (bir joy, vatan) ichra dunyoni sayr qiladi, ammo bu sayrda ko'ngli ichra "g'ayr naqshi" (dunyo havasi, istagi) bo'lmaydi.

Xullas, Navoiy ul zoti bobarokat o'zi va qo'li dunyo bilan birga turgandek ko'rinsa-da, qalbi Haq yodi va ishq bilan limmo-lim inson bo'lgan, uning bu fazilati keyinchalik o'zi asos solgan tariqatining ham eng ustuvor tamoyiliga aylanib ketgan demoqchi bo'ladi. Xoja Bahouddinni fano bo'lgan, baqo martabasiga yetishgan, tariqat va haqiqat bobida Haqqa yetishgan komil murshid sifatida tasvirlaydi.

Shundan so'ng Xoja Ubaydulloh ta'rifiga o'tiladi. Xoja Ubaydulloh ham Xoja Bahouddinning munosib o'rinbosari, olamning murshidi sifatida ko'rsatiladi:

Yuz qo'yubon qullug'ig'a shohlar,
Bazmida bexud o'lub ogohlar¹⁸⁵.

Ya'ni, shoh-u gado uning xizmatida bo'lgan. Navoiy hatto uni sultonlar sultoni, jahon ekinzorining dehqoni deb alqaydi. E'tiborli tomoni shundaki, Navoiy aksar o'rinlarda Xoja Ubaydulloh Ahror siymosini shoh, sulton, tojboxsh kabi tushunchalar bilan aloqador holda tasvirlaydi. Bu orqali Xoja Ubaydullohning o'z davri sultonlari va davlat egalarining ham murshidi bo'lgani, xalq manfaati yo'lida

¹⁸¹ Хайрат ул-аброҳ, – Б. 96.

¹⁸² Хайрат ул-аброҳ, – Б. 97.

¹⁸³ Хайрат ул-аброҳ, – Б. 97.

¹⁸⁴ Хайрат ул-аброҳ, – Б. 97.

¹⁸⁵ Хайрат ул-аброҳ, – Б. 98.

davlat ishlariga daxl qilgani to'g'risidagi tarixiy voqelikni badiiy aks ettiradi. Ul zotni faqr bobida tengsiz, suluk bobida esa ulug' murshid sifatida ko'rsatadi:

Borcha suluk ahlig'a rahbar bo'lub,
Yo'l elig'a tiyra tun axtar bo'lub¹⁸⁶.

Navoiy bir o'rinda Xojaning kasbi tijorat bo'lganini qayd etadi, ammo uning maqsadi faqat buni aytish emas, balki bu orqali Xojaning ilm-u irfon bobida, ma'rifatparvarlik bobida naqadar ulug' xizmatlar qilganligini ta'kidlashdir. Shu bois shoir Xojaning kasbi vositasida ajib poetik ma'nolar yaratadi:

Garchi tijorat bo'lub oyinlari,
Bo'lmadi bir mulkda taskinlari,
Yuklarida tuhfayi naqdi fano,
Har biri ul naqddin istab g'ino.
Simlari borcha fano konidin,
Durlari yo'qluq suvi ummonidin¹⁸⁷.

Ya'ni, garchi ul zotning ishlari tijorat bo'lsa ham, shu tufayli bir mulkdan ko'p turmagan bo'lsalar ham, ul zot bir joydan ikkinchi joyga elitgan yuklarida *fano xazinas*i bo'lardi, odamlar esa undan bahramand bo'lishni istaydi. Kumushlari, aqchalarining bari *fano konidan* olingan, durlari esa *yo'qlik (adam) ummoni* tubidan olib chiqilgan. Bir so'z bilan aytganda, ul zot so'zlari va amallari bilan insonlarga ma'rifat ulashgan, ularni ma'naviy kamolot sari chorlagan, shu yo'lda ularni tarbiya qilgan demoqchi bo'ladi shoir.

Navoiy Xoja Ubaydulloh haqidagi fasl so'ngida tasvir yo'sinini o'zgartirmagan holda o'z hasbi holi bilan bog'lab yuboradi:

Himmatidin bizni ham etsun Xudoy
Faqr yo'lida g'ani, imong'a boy¹⁸⁸.

Ya'ni, Navoiy Xudo ul zotning himmati, ya'ni saodatga targ'ibi, ma'rifat ziyosidan bizni ham bahramand qilib, faqr bobida ehtiyojsiz aylasin, iymonimizni esa boy (mustahkam) qilsin deydi.

Muxtasar aytganda, Alisher Navoiy ushbu bobda Xoja Ubaydullohni naqshbandiya tariqatining munosib peshvosi, shoh-u gadoning murshidi, sultonlar rahnamosi, davlatmand shaxs sifatida gavdalantiradi. Bobning so'ngida esa ul zoti bobarakotga xayrixoh bo'lgani, uning ma'rifatidan bahramand bo'lish istagi bo'lganini ham ma'lum qiladi. Umuman olganda, Navoiyning Xoja Bahouddin va Xoja Ahror vasfi uchun alohida bir bob yozishi, bob so'ngida Xoja Ahror va uning ma'rifatiga mayl ko'rsatishi kabi jihatlar shoirning naqshbandiya tariqatiga ayricha e'tibor bilan qaragani, ushbu tariqatga ixlos qo'ygani, uni to'g'ri deb bilganini tasdiqlaydi, ammo bular Navoiy rasman naqshbandiya tariqatini o'taganini asoslash uchun kamlik qiladi. Holbuki, Navoiy biror o'rinda mazkur tariqatni rasman o'tagani, naqshbandiyaning murdi bo'lganini aniq qayd etgan emas.

¹⁸⁶ Хайрат ул-аброп, – Б. 99.

¹⁸⁷ Хайрат ул-аброп, – Б. 99.

¹⁸⁸ Хайрат ул-аброп, – Б. 100.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MAVLONO GADOIY IJODIGA MUNOSABAT

Annotatsiya: Hazrat Alisher Navoiy tazkiralari XV asrda yashab ijod etgan ko‘plab shoirlarning hayoti, faoliyati, ijodiy namunalari haqida ma’lumot beruvchi boy manbadir. Ushbu maqolada ham ana shunday shoirlardan biri Mavlono Gadoiy haqida Alisher Navoiy ijodiy merosida keltirilgan sharhlar tahlil qilingan. Tazkiraning tarjima variantlari ham mavjud bo‘lib, unda ham Gadoiyning portreti va ijodining o‘ziga xos jihatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: tazkira, devon, g‘azal, monografiya, ijod, tarjima, lirika.

Аннотация: Стихи хазрата Алишера Навои являются богатым источником информации о жизни, творчестве и творческих примерах многих поэтов, живших и творивших в XV веке. В данной статье также анализируются комментарии об одном таком поэте – Мавлано Гадой – в творческом наследии Алишера Навои. Существуют также переводные версии «Тазкиры», которые также подчеркивают уникальные аспекты портрета и творчества Гадои.

Ключевые слова: тазkira, деван, газел, монография, творчество, перевод, тексты песен.

Annotation: The poems of Hazrat Alisher Navoi are a rich source of information about the life, work and creative examples of many poets who lived and worked in the 15th century. This article also analyzes comments about one such poet - Mavlano Gadoi - in the creative heritage of Alisher Navoi. There are also translated versions of Tazkira that also highlight the unique aspects of the portrait and Gadoi's work.

Key words: tazkira, devan, ghazal, monograph, creativity, translation, lyrics.

Gadoiy hayoti va uning tafsilotlari haqida ma’lumotlar juda ham kam. Bizga hatto uning haqiqiy ismi ham ma’lum emas. Alisher Navoiy o‘zining “Majolisun-nafoiyis” tazkirasida unga Mavlono Gadoiy deb murojaat qiladi: “Mavlono Gadoiy – turkigo‘ydir, balki mashohirindur. Bobur Mirzo zamonida she’ri shuhrat tutti. Bir nav’i aytur va aning mashhur matla’laridan biri budurkim:

Ohkim devona ko‘nglum muhtalo bo‘ldi yana,

Bu ko‘nglulning ilkidin jong‘a balo bo‘ldi yana.

Mavlononing yoshi to‘qsondin o‘tubdur. Bu matla’ aningdurkim:

Dilrabo sensiz tiriklik bir baloyi jon emish,

Kim aning dardi qoshida yuz o‘lum hayron emish” [Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 13-том, 1997: 70].

Gadoiy hayotiga dahldor bo‘lgan asosiy manbamiz bu “Majolisun-nafoiyis” asaridir. Alisher Navoiyning “Majolisun-nafoiyis” tazkirasining tarjimalari Alisher Navoiy vafotidan “20-22 yildan so‘ng amalga oshdi. “Majolisun-nafoiyis”ni fors-

tojik tiliga o'g'irish mas'uliyatini bir vaqtning o'zida ikki madaniy markazda ikki tarjimon o'z zimmasiga oladi. Hirotida 1521-1522-yillar orasida shoir va fozil sulton Muhammad Faxriy Hirotiy va 1522-1523-yillarda Qazvinda Muhammad Hakimshoh Qazviniiy bu ishni amalga oshirdilar" [Вохидов Р, 1984: 3]. Mutarjimlar ishini faqat tarjima deb emas, balki asarning fors-tojik tilidagi yangi to'ldirilgan varianti deyish mumkin. Izlanishlarda shu narsa ma'lum bo'ladiki, "Faxriy qalamiga mansub "Latoyifnoma"ning Britaniya muzeyida saqlanayotgan 7669 raqamli nusxasi"¹⁸⁹ning 83 sahifasida Mavlono Gadoiy haqida ma'lumotlar mavjud. Unga ko'ra, 239 tartib raqamida Mavlono Gadoiy to'g'risida shunday qayd mavjud: "Mavlono Gadoiy az shu'aroyi mashohir turkigo'y ast, dar zamone Bobir mirzo she'ri o' shuhrat girift. In matla'i turki az o' ast:

Ohkim devona ko'nglum muftalo bo'ldi yana,
Bu ko'nglulning ilkidin jong'a balo bo'ldi yana.

In matla' az o' ast:

Dilrabo sensiz tiriklik baloyi jon emish,

Kim aning dardi qoshida yuz o'lum hayron emish" [Фахрий Ниротий "Латойифнома", Инвентар-7669: 83].

Ko'rinib turibdiki, ushbu fikr "Majolisun-nafoyis"ning forsiy to'liq tarjimasidir. Ma'lumki, o'zbek adabiy tilida "gado" so'zi "qashshoq" ma'nosini anglatadi. "Majolisun-nafoyis" asarini fors tiliga tarjima qilgan Hakimshoh Qazviniiyning fikricha, Gadoiy taxallusini shoirning "ko'ngillar eshigida gado" bo'lganligiga ishora qiladi. lekin, Faxriy Hirotiy "Radoyif ul-ash'or" (Radifdosh she'rlar) bayozida XV asr fors-tojik tilida ham she'rlar yozib, ma'lum e'tiborga ega bo'lgan ijodkorlar ro'yxatini tuzib, g'azallaridan namunalar keltirgan. Ushbu asar O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 7695-inventar bilan saqlanmoqda. Uning 4-b sahifasidagi mundarija qismida "Mavlono Gadoiy quddisiya sirruhu" tarzida nomi keltirilgan va 46-b sahifada esa, Gadoiyning besh baytli g'azali keltirilgan. Shoirning yagona devoni – "Devoni Gado" (ديوان گدا) Parijdagi "Bibliatque Nationale" ("Milliy kutubxona")ning "Departament des. Manuscrits Suppl turc" ("turk qo'lyozmalari bo'limi")da 981-raqamli inventar ostida saqlanib kelinmoqda va uning fotonusxasi esa, 1968-yilda professor Hamid Sulaymon tomonidan keltirilib, Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi fondiga topshirilgan.

Ayni Gadoiy haqida Italiya turkshunos olimi Alessis Bombachining 1956-yilda nashr etilgan "Storia della letteratura turca" (Turk adabiyoti tarixi) [Alessio Bombaci, Storia della letteratura turca, 1956: 127] nomli kitobida Navoiydan oldin yashab ijod etgan lirik shoirlar orasida Gadoiyning faqat nomini tilga oladi xolos. Uning ma'nosi, izohi haqida hech bir fikr bildirilmagan. Gadoiy haqida chet el olimlaridan eng ko'p ma'lumotni Yanosh Ekman beradi. Uning tadqiqotlarida Gadoiy to'g'risida asosli fikrlarni uchramiz. Jumladan, "Gedai (kendi şürlerinde Geda, Neva'de Mevlâno Gadai) XV asirda yashayan belli başli Çağatau şairlerindir.

Asil ismi bilinmemektedir. Hayati haqqida da pak az bilgimiz vardır. Nevai', Meça'lisün-nefais'nin III meclisinde Gedai'nin Ebülkasim Babur (1452-1457) zamanında büyük bir şöhrət kazamış olduğunu ve docsan yaşını gecdiği halde haniz hayatta olduğunu kaydetmektedir. Meça'lisün-nefais'h 897/1491-92 de meydana getirilmiş olduğuna görə, şairimizin 807/1404-05 sirararında doğmuş olduğu anlaşıyor" [J.Eckmann, 1960, cilt X: 65]. (Gadoiy, keyingi she'rlarida Gado, Navoiyda Mavlon Gadoiy, - XV asrda yashagan butun boshli chig'atoy shoirlaridandir. Asli ismi noma'lumdur. Hayoti haqida ham juda oz bilimimiz bordir. Navoiy "Majolisun-nafoiyis"ning III majlisida Gadoiyni Abulqosim Bobir (1452-57) zamonida buyuk bir shuhrat qozonganini va to'qson yoshdan oshgani holda hanuz hayot ekanligini qayd etmishdir. "Majolisun-nafoiyis" hijriy 897/1491-92 yilda maydonga kelganiga ko'ra, shoirimizning 807/1404-05-yillarida tug'ilganligi anglashiladi). Tazkirada: "Mavlononing yoshi to'qsondin o'tubdur" [Алишер Навоий, 1966: 70] degan qaydlarni o'qishimiz mumkin. Ma'lumki, "Majolisun-nafois" hijriy 807-(melodiy 1491-1492) yilda tuzilgan. Agar shu paytlarda Gadoiyning 90 yoshlarda ekanligini nazarda tutsak, adib taxminan XV asr boshlarida ya'ni 1403/1404-yillarga to'g'ri keladi. Ushbu dalil "Majolisun-nafois"ning uchinchi majlisida keltirilganligini hisobga olgan holda ya'ni Navoiy bevosita suhbatda bo'lgan kishilar majlisi haqida so'z boryotganligiga tayanib xulosa chiqarish mumkin. Yana shuni aytish mumkinki, hazrat Navoiy tazkirasida shunday yozganlar: "Bobir mirzo zamonida she'ri shuhrat tutti" [Алишер Навоий, 1966: 70]. Demak, Mavlon Gadoiy Bobir mirzo zamonida yashagan va ijod qilgan. Shunday ekan, Bobir mirzo 1452-1457-yillarda hukmronlik qilgan. Bundan xulosa qilish mumkinki, Gadoiy kamolot kasb etgan yoshida she'riyati gullab-yashnagan va bu esa, uning XV asr boshida tavallud topganligini anglatadi.

Shuningdek, Navoiy o'zining "Muhokamatul-lug'atayin" (ikki til muhokamasi) asarida ham Gadoiyning nomini Temurning o'g'li va vorisi Shohrux (1447) hukmronlik qilgan davrning oxirida ko'zga ko'ringan buyuk turk shoirlarimizning nomlari bilan birga tilga oladi. Navoiy tomonidan berilgan bu ma'lumotlarga suyangen holda, shoirni XV asrning birinchi o'n yilligida, taxminan 806/1403-04-yillarda yashagan, deb taxmin qilishimiz mumkin. Navoiyning "Majolisun-nafoiyis" asarining kirish qismidan ma'lumki, u Jomiyning "Bahoriston" (bahor bog'i, 1488) va Davlatshohning "Tazkirat ush-shuaro" (shoirlar haqida xotiralar) asarlaridan ta'sirlangan holda o'zi ham shunday asar yozishga kirishadi. U buning sababini shunday izohlaydi. Ya'ni yuqoridagi ikki muallif ham faqat o'zidan oldin o'tgan adabiyotga daxldor bo'lgan shaxslar haqida yozgan bo'lsa, Navoiy aksincha Husayn Boyqaro davrida ijod qilgan shoirlar va ularning xatlar almashinuvini o'z asarida keltirilishini Husayn Boyqaroning qutlug' tug'ilishidan shonli hukmronligigacha bo'lgan davrdagi adabiy muhitni yoritishni xohlagan.

Yana shuni aytish kerakki, "Navoiyning aytishicha, "darveshvas, foniyl sifat va karim axloq kishi" va ta'bi ham nazm aytishga moyil bo'lgan, forsiy va turkiy tillarda she'rlar yozgan Xuroson podshosi Abulqosim Bobir zamonida shoir Gadoiyning she'rlari shuhrat tutib o'zi butun mamlakatga mashhur bo'ladi. Bu davrda "nazmlari xurosonda shuhrat topgan" Alisher Navoiy ham ana shu saroy

xizmatida bo'lganligini ilgari aytgan edik. Yuqoridagilarga asoslanib shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiyning "Majolisun-nafoiys"ning uchinchi majlisida keltirilgan ma'lumotlar va yil hisoblari, Suyuma G'anieva va Yanosh Ekmanning "Majolisun-nafoiys"ning yozilgan yili, Gadoiyning tug'ilgan vaqti, qasidasining yozilgan davri va uning adresati haqidagi xulosalarining to'g'riligini va Gadoiyning Abulqosim Bobir podsho bo'lgan davrda taxminan 50 yoshlardan oshganligi haqidagi taxminning to'g'riligini ko'rsatadi. Yuqoridagi xulosalarga asoslanib, Gadoiy taxminan 1403-04-yillar atrofida tug'ilgan deyish mumkin".

Mavlono Gadoiy uzoq umr ko'rgan ijodkor ekanligini hatto o'zining g'azallari orqali ifodalangan yuqoridagi "umri darozim" baytining mohiyati ham guvohlik beradi. Demak, Gadoiyning XV asr vakili ekanligini tasdiqlovchi eng muhim ma'lumotni biz yana Alisher Navoiyning manbasiga ya'ni "Muhokamatul-lug'atayn" asariga tayangan holda fikr yuritishimiz mumkin: "Huloguxon zamonidir sultoni sohibqiron Timur ko'ragon zamonidin farzandi xalafi Shohrux sultonning zamonaning oxirigacha turk tili bila shuaro paydo bo'ldilar. Va ul hazratning avlod va ahfodidin ham xush tab' salotine zuhurg'a keldi: shuaro Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoyi va Muqimiy (bu o'rinda XV asrda ham Muqimiy taxallusli shoir haqida so'z yuritilmoqda) va Yaqiniy va Yusuf Amiriy va Gadoiydeklar" [Алишер Навоий, 1997: 123]. Demak, Gadoiy temuriylar saltanatiga molik bo'lgan ijodkorlar qatoridan o'rin olar ekan, uning Hirotda yashaganligi haqidagi fikrga kelishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Асарлар. О'н беш томлик. «Мажолисун-нафойис», 12-том. Т., G'.G'улом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966.
2. Алишер Навоий. Асарлар. О'н беш томлик. «Муҳокаматул-луг'атайин», 14-том. Т., G'.G'улом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967.
3. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 13-том. – Т.: Фан, 1997.
4. Alessio Bombaci, Storia della letteratura turca, 1956, 127-s.
5. Ахмадхо'жаев Э. Гадоий (Наёти ва ижодий мероси) Т., «ФАН» нашриёти 1978.
6. Воҳидов Р. «Мажолисун-нафойис»нинг таржималари. Т., «ФАН» нашриёти, 1984.
7. «Девони Гадо»(ديوان گدا) Париждаги «Biblatique Nationale» («Миллий кутубхона»)нинг «Departament des. Manuscrits Suppl turc» («Турк қўлёзмалари бўлими»)да 981-рақамли инвентар остида сақланиб келинаётган қўлёзма.
8. J.Eckmann, Gedai divanindan parçalar, "Turk dili ve edebiyati dergisi", 1960, cilt X, 65-s.
9. Фахрий Ниротий «Латойифнома». Инвентар-7669.

Berdiyeva Lobar,

Qashqadaryo viloyati, Iqtisodiyot va pedagogika
nodavlat ta'lim muassasasi .

ALISHER NAVOIY MEROSIDA UMUMINSONIY TARBIYA MASALALARINING TALQIN ETILISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiy merosida tarbiya masalalari qay tariqa talqin qilinganligi keltirib o'tilgan. Alisher Navoiy ilm o'rganishga intilishni inson kamolotini ta'minlash uchun xizmat qiluvchi eng zarur fazilatlardan biri deb bilgan va inson kamolotida ilmning o'rniga alohida to'xtalib o'tganligi haqidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Ta'lim-tarbiya jarayoni, barkamol inson, umuminsoniy tarbiya, ilm-ma'rifat, fazilatlar, insonparvarlik g'oyalari.

Annotation: This article discusses how educational issues are interpreted in the legacy of the great scholar Alisher Navoiy. He considered the pursuit of knowledge one of the most essential virtues for ensuring human perfection and emphasized the significance of knowledge in human development.

Keywords: Educational process, well-rounded individual, universal education, knowledge and enlightenment, virtues, humanistic ideas.

Respublikamiz mustaqilikka erishgandan so'ng xalqimiz hayotida ko'pgina tub o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar ta'lim-tarbiya jarayoniga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Zero ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri yo'lga qo'ymasdan turib jamiyatni har tomonlama yuksak darajada rivojlantirib bo'lmaydi. Chunki jamiyat taraqqiyoti ko'p jihatdan shu jamiyat a'zolarining qanchalik bilimli, ongli, axloqiy jihatdan yetuk tarbiyalangan darajasiga bog'liq. Mustaqil Respublikamizda o'tkazilgan islohotlarning muhim vazifalaridan biri axloqli, ma'rifatli, madaniyatli kishilarni tarbiyalashdan iborat.

O'tmishdagi ilg'or mutafakkirlarning dono fikrlari, o'gitlari, tafakkur mevalari, ijodiy yutuqlarini o'rganish xalqimizning ma'naviy dunyosini kengaytiradi. Yosh avlodning barkamol inson bo'lib yetishishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda Sharq murafakkirlaridan Alisher Navoiyning merosini o'rganish, undan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish har bir pedagogning vazifasi hisoblanadi.

Buyuk alloma, shoir Alisher Navoiy umuminsoniy tarbiya sohasida bir butun asar yaratmagan bo'lsa ham o'zining bu haqidagi fikrlarini turli ilmiy va adabiy asarlarida ifodalangan.

Allomaning tasavvuridagi komil inson o'z qiyofasida eng yuksak insoniy fazilatlar mujassam eta olishi lozim. Chunonchi, u ijodkor, qobiliyatli, shu bilan birga ilm-fanga nisbatan muhabbatli bo'lmog'i zarur. Alisher Navoiyning qarashlariga ko'ra, ana shunday sifatlarning sohibi bo'la olgan insongina o'z kuchi hamda aqlu zakovatiga ishonadi. O'z kuchi va aqlu zakovatiga qattiq ishona olgan insongina turli qiyinchiliklarga bardosh bera oladi, u o'ta murakkab muammolarni ham yechimini topa olishga qodir. Ilm-fan sirlaridan xabardor bo'lishning inson ahamiyatini yoritir ekan, alloma ayni o'rinda ilmni qorong'ulikni yoritadigan chiroq, hayot yo'lini nurafshon etadigan quyosh, odamlarning haqiqiy qiyofasini ko'rsata oluvchi omil sifatida ta'riflaydi. Ushbu fikr mutafakkir tomonidan yaratilgan «Nazmul-javohir» asarida quyidagicha bayon etiladi:

Kim olim esa nuqtasida barhaq de oni,
Gar bazm tuzar bihishti mutlaq de oni.
Har kimsaki yo‘q ilm axmaq de oni,
Majlisdagi ilm bo‘lsa uchmaq de oni.

Mazkur to‘rtlikning mazmunida ilmi, oqil odam o‘z maqsadiga erishish yo‘lida uchraydigan har qanday qiyinchilikni yengib o‘tadi, kim ilmni o‘ziga tayanch qilib olsa, u hech qachon qoqilmaydi, zero, ilm insonning baxt-saodatini ta‘minlashga xizmat qiladi degan g‘oya o‘z aksini topgan.

Alisher Navoiy ilm o‘rganishga intilishni inson kamolotini ta‘minlash uchun xizmat qiluvchi eng zarur fazilatlardan biri deb biladi. Ilmni insonni, xalqni nodonlikdan, jaholatdan qutqazuvchi omil sifatida ta‘riflaydi. Asarlari mazmunida ilgari surilgan g‘oyalar yordamida kishilarni ilmi va ma‘rifatli bo‘lishga undaydi.

Mutafakkir ilm o‘rganishni har bir kishining insoniy burchi deya e‘tirof etadi. Zero, ilm o‘rganishdan maqsad ham xalqning farovon, baxtli-saodatli hayot kechirishini, mamlakatning obod bo‘lishini ta‘minlashga hissa qo‘shishdir, deya ta‘kidlaydi. Bilimli va dono kishilar hamisha o‘z xalqining manfaati hamda mamlakatining ravnaqi yo‘lida faoliyat olib borishlariga ishonadi. Mazkur o‘rinda Mirzo Ulug‘bekni ana shunday xislatga ega bo‘lgan kishilardan biri bo‘lganligiga urg‘u beradi hamda uning nomi tarix sahifalarida abadiy saqlanib qoladi, deb hisoblaydi. Alisher Navoiy orzu qilgan komil inson faqat ilmi bo‘lish bilan qanoatlanib qolmaydi. Uni yetuk inson sifatida ta‘riflash uchun unda, yana shuningdek, sabr-qanoat, saxiylik, himmat, to‘g‘rilik, rostgo‘ylik, tavoze, adab, vafo va hokazo sifatlarning ham mavjud bo‘lishi taqozo etiladi.

Alisher Navoiy asarlari mazmunida o‘z aksini topgan har bir fikr amaliy ahamiyatga ega, zero, mutafakkir ularni o‘zining ulkan hayotiy tajribasiga tayangan holda bayon etadi. Alloma uzoq yillar davomida olib borgan hayotiy kuzatishlari va tajribasi asosida «Mahbub-ul-qulub» («Ko‘ngillarning sevgani») asarini yaratadi. Ushbu asarda «Xamsa» dostonining tarkibiy tuzilmasidan o‘rin olgan «Hayrat-ul-abror», shuningdek, «Nazm-ul-javohir» kabi ta‘limiy-axloqiy asarlarida ilgari surilgan axloqiy qarashlarni mazmun jihatidan yanada boyitadi.

Mutafakkir «Mahbub-ul-qulub» asarini yozishdan ko‘zlagan asosiy maqsadini asar muqaddimasida quyidagi tarzda ochib bergan: «Har ko‘cha-ko‘yda yuguribman va olam ahlidin har xil kishilarga o‘zimni yetkazibman. Yaxshi va yomonning fe‘l-atvorini bilibman, yomon-yaxshi xislatlarini tajriba qilibman.

Yaxshilik va yomonlikning aslini ham, zahrini ham tortib ko‘rdim. Xasislar va karamlar yetkazgan yara va bergan malhamni ko‘nglim tag-tugi bilan sezgandirman. Zamon ahlidan ba‘zi hamsuhbatlar va davr kishilaridan ayrim do‘stlar bu hollardan xabarsiz va ko‘ngillari bu yaxshilik va yomonliklardan asarsizdir...

Alisher Navoiy o‘zining umuminsoniy tarbiya to‘g‘risidagi fikrlarini badiiy asarlarida barkamol inson obrazini yaratish yo‘li bilan bayon etdi.

Alisher Navoiyning ilm-ma‘rifat, ta‘lim-tarbiya masalalaridagi fikrlarida insonparvarlik g‘oyalari bosh o‘rinda turadi. Alisher Navoiyning fikricha, inson dunyoda hammadan yuksak, aziz va qadrlidir.

Alisher Navoiy o'z davridagi barcha sof vijdonli insonlarning manfaatini himoya qildi. U inson uchun zarur bo'lgan umuminsoniy axloq qoidalarini o'rgandi, asar qahramonlari obrazida o'z qarashlarini aks ettirdi.

Alisher Navoiy o'zi yashagan davrdagi insonlarning fe'l-atvorini uzoq sinchliklab kuzatdi. U o'z kuzatishlarini, ko'rgan-bilganlarini bir-biriga taqqoslaydi, ulardan tegishli xulosalar chiqardi. Alisher Navoiy "Mahbubul-qulub" asarida quyidagilarni yozadi: "Har ko'cha –ko'yda yuguribman va olam ahlidan har xil kishilarga o'zimni yetkazibman. Yaxshi va yomonning fe'l-atvorini bilibman, yaxshi-yomon xislatlarni tajriba qilibman, yaxshilik va yomonlikning asalini ham zaharini ham totib ko'rdim. Xasislarni va karamlilar yetkazgan yara va bergan malhamini ko'nglim tagi –tugi bilan sezgandir. Bu xildagi hamsuhbat va do'stlarni xabardor qilmoq va bu hollardan ogohlantirmoq lozim ko'rindiki, har toifaning xislatlaridan ma'lumotlarni va har tabaqaning ahvolidan bilimlari bo'lsin, keyin munosib kishilar xizmatiga yugursinlar".

Alisher Navoiy odamlarni axloqli va odobli bo'lishga da'vat etadi hamda axloqni bunday ta'riflaydi: "Axloq shaxsning og'ir baqolig' libosidir va libos jismning sangin debosi. Shuning bilan birga odamni bezaydigan ham axloqdir".

Alisher Navoiyning fikricha, inson uchun toj, davlat va boshqalar emas, balki eng yaxshi fazilatlar har qanday boylikdan afzaldir.

Oltin, kumush etma kasb davlat kunidin,
Kim tortar adab ulusni davlat tunidin,
Gar yo'qdir adab ne sud oltin uni din,
Elning adabi xushroq erur oltundin.

Alisher Navoiy xalqqa ish bilan ham, so'z bilan foyda keltirish kerakligini aytadi.

U xalq manfaati uchun ishlaydigan xalqning baxt-saodati uchun kurashadigan kishilarni haqiqiy odam deb biladi :

Odami ersang demagil odami,
Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami.

Xalqqa yordam berishni istamaydigan, xudbin qora ko'ngil odamlarni Alisher Navoiy eng yomon odam, xalqqa zarar yetkazadi.

El qochsa birovdin el yomoni bil oni,
Ahvolida idbor nishoni bil oni.
Fe'l ichra ulus bolam joni bil oni,
Olam elining yomoni yomon bil oni.

Insonlar bir-birlari bilan do'st-inoq va hamjuhat bo'lib yashaguncha o'z oezu-niyatlariga yeta olmaydilar, yakkalik, yolg'izlik bilan hech qanday ish qilib bo'lmaydi, shuning uchun ham u hamma insonlarni do'st bo'lib yashashga chorlaydi. Alisher Navoiy do'stlikni ulug'laydi, shu bilan birga soxta g'araz bilan do'st bo'luvchi kishilarni qoralaydi.

Alisher Navoiyning asarlaridagi Farxod, Shirin, Layli, Dilorom, Qays, Shopur kabi ijobiy qahramonlari umuminsoniy tarbiya asosida tarbiyalanganlar, kamtarin, odobli, or-nomusli insonlardir. Bu qahramonlar orqali yoshlarni ulardan ibrat olishga chorlaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiyning barcha asarlari yoshlar tarbiyasi uchun muhim xazina hisoblanadi. U o'z asarlarida har bir so'zdan unumli va o'rinli foydalana olgan. Har bir hikmati biz uchun ibratlidir. Alisher Navoiyning hayoti va merosi yoshlarda umuminsoniy fazilatlarni tarbiyalashda bizga har tomonlama namuna bo'ladi. Ulug' shoir o'zining ta'lim-tarbiyaga oid fikr-mulohazalari bilan barkamol avlod tarbiyasiga katta hissa qo'shdi, umuminsoniy fazilatlar to'g'risidagi fikrlari hozirgi davrimiz uchun ham muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pedagogika. /prof. M.X.Toxtaxodjayevaning umumiy tahriri ostida.- T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010,- 400 b.
2. Alisher Navoiy "Farxod va Shirin" nasriy bayoni bilan. G'. G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi. T. : 2006. 533-bet.
3. Pedagogika A. Zunnunov, M. Xayrullayev, B. To'xliyev, N. Xotamov. tarixi. T. Sharq, 2000, 236 b.
4. Pedagogika. O'. M. Asqarova, M. Xayitboyev, M. S. Nishonov. Toshkent, "Talqin" nashriyoti. 2008 y. -288 b.

Ortiqova Mavluda,

Xalqaro innavatsion universitet o'qituvchisi.

“ HOLOTI PAHLAVON MUHAMMAD ” RISOLASIDA VALOYAT INKISHOFI

Annotatsiya. Ushbu maqola millat va dinning quyoshi deb ulug'langan Muhammad Kushtigir, ya'ni Pahlavon Muhammadning suratlari va siyratlari bayon etilgan hazrat Alisher Navoiyning "Holoti Pahlavon Muhammad" risolasidagi u kishining muborak valoyatlari, kashf-u karomatlarini yoritishga qaratilagan. Pahlavon Muhammadning ilm-u fandagi qobiliyati, fazl-u kamoloti, musiqa san'atidagi yoqimli ovozi va san'at usullarini yaxshi egallaganligi, axloqi go'zalligi xalq orasidagi hurmat- e'tibor qozonishiga sabab qilib ko'rsatiladi. Alisher Navoiy murabbiysi, do'sti va maslakdoshi Pahlavon Muhammadni jismonan va ma'nan barkamol shaxs sifatida tasvirlaydi.

Kalit so'zlar: Pahlavon Muhammad, Alisher Navoiy, kushtigir, valoyat, kashf-u karomat.

Annotation. This article is aimed at highlighting the blessed states, discoveries and miracles of Muhammad Kushtigir, that is, Pahlavan Muhammad, who was glorified as the sun of the nation and religion, in the treatise "The State of the wrestler Muhammad" by Hazrat Alisher Navoi, which describes the images and biography of that person. Pahlavan Muhammad's ability in science and technology, his grace and perfection, his pleasant voice in music and his mastery of artistic methods, and the beauty of his morals are shown as the reasons for his

respect and admiration among the people. Alisher Navoi describes his trainer, friend and colleague Pahlavon Muhammad as a physically and spiritually perfect person.

Keywords: Pahlavon Muhammad, Alisher Navoi, wrestling, valoyat, kashf-u karomat.

Mumtoz adabiyotshunosligimizni o'zining bebaho asarlari bilan boyitgan Benazir ijodkor, Alisher Navoiyning durdona asarlaridan biri "Holoti Pahlavon Muhammad" manoqibidir. Ushbu asar millat va dinning quyoshi deb ulug'langan Muhammad Kushtigir, ya'ni Pahlavon Muhammadning suratlari va siyratlari bayonidagi asar hisoblanadi. Ismlari Muhammad "Kushtigir" deyilishining boisi, zamonidagi xalq kurash turlaridan biri, yakkama-yakka kurashish – kushtigir deb nomlangan. Ushbu kurash turida dovrug' qozonib, shuhrat topgani uchun ismiga "Kushtigir" so'zi qo'shib aytilgan. Ilm-u fanda ham qobiliyatli, fazl-u kamolot hosil qilganidan zamon ahli uni ko'p ulug'lashi aytiladi. Musiqa san'atida ham ovozi yoqimli va san'at usullarini yaxshi egallagan. U musiqadek qiyin va nozik fanda ko'p sa'y-harakatlar bilan so'zlarni kuyga solib, g'azallari tasnif qilib, ma'romiga yetkazib ijro etganligi aytilgan. Pahlavon Muhammad she'r va muammo ilmidan ham xabardor va chaqqon ijodkor bo'lganligi ta'kidlanadi. Zamonasining shoirlari she'r bitsalar Pahlavonga ko'rsatib tabdil qildirar ekan. Pahlavon Muhammadning qit'alari, masnaviylari ham bo'lib, ijodida "Kushtigir" taxallusini qo'llagan. Pahlavon Muhammadning bir o'g'il farzandi bo'lib, uning tarbiyasiga bor vaqtini sarflab, ilmi qilib ulg'aytiradi. Ammo, farzandi bevafoqlik qilib, otasini tashlab ketadi. Bu xolatdan Pahlavon Muhammadning qalbi chuqur jarohatlanadi, ammo hech kimga bildirishni istamaydi. Ammo, Navoiynin o'ziga yaqin tutib barcha sirlarini unga aytadi, shu jumladan Navoiy ham bu kishidan sir yashirmasligini, ikkisi o'rtasidagi ittifoqlikni keltirib o'tadi. Pahlavon Muhammadning badiiy san'atlar, aruz ilmi, qofiya, qiroat ilmi, tajvid va munajjimlikda ham mahoratli ekanligi risolada qayd etilgan. Asarda tibbiyotdan ham xabardor ekanligi va fiqh ilmida ham bisyor ma'lumotlarga ega ekanligi ta'kidlanadi. Navoiyning yozishicha, buncha ko'p va xo'p bilimlarga ega bo'lishi, unga Allohning inoyat ko'rsatishidir. Navoiy "Holoti Pahlavon Muhammad" asarida quyidagicha keltiradi: "Haq subhonahu va taolo anga qobiliyat karomat qilib erdi. Har nav' ishga xotir mutavajjih qilsa erdi – ul nav' daxl qila olur erdikim, ul fan ahlining mohirlarig'a mustahsan tushgay va bir nav' qabuliyatni aning zotida xalq qilib erdikim, har nav' xaloyiq bila ixtilot qilg'och, alarning ko'ngliga matbu' va tab'ig'a mahbub erdi va pisandida atvori beg'oyat va hamida ahloqu shiori benihoyat, mijozida bazlu saxo g'olib va tab'ida shafqatu raho mufrit, ulug'larg'a zotiy niyozmandlig' va xizmat va kichikroq notavonlarga rasmi mehru shafqat va sarpayvandliq va mutavassitul-hollarga ishi muloyamat va xo'b zabonliq va fuqaro va masoking'a varzishi muvofaqat va naf'rasonlig'" [1:2012.23] Ya'ni, Alloh unga qobiliyat karomat qilgan. Har qanday ishga qo'l ursa, albatta muvafaqqiyatli bo'lgan. U kishining axloqi go'zal bo'lib, saxovatli, shafqatli, kattalarga xizmat va iltifotli, kichiklarga va miskinlarga mehr-muhabbatda bo'lgan. Vosita-hollarga muloyimlik va xushzabon va fuqaro va miskinlarga foyda keltiruvchi va muvofiq

odatda bo'lgan. Bu fazilatlar qobiliyatlari karomati jihatidan bu zotni avliyo ekanligini aytadi. Ushbu asarda yana shunday keltiriladi: “Kechalik va kunduzlik yigirma to'rt soatda Pahlavonning takyasida hoh safarda, hoh hazarda tabx ishtig'olidin farog'at yo'q erdi, turluk-turluk at'ima erdi. Andoqki, bu ne'matu ag'ziyadin fuqaro va masokinu muqim va musofir mahzuz erdilar. Ag'niyo va ahli tamkin va ozodalaru shahzodalar va akobiru ashrof bahramand erdilar, hattokim, sulton salotin ham yetgach, bu mazkur bo'lg'on at'imalar ham tortilur erdi va yetmasalar erdi – Pahlavonning ushoqlari ko'tarib tog'g'a elturlar erdi va agar eltmalar erdi – yuqoridan kishi kelib, tilab elta borurlar erdi va ashriba va favoqih va halviyot hamul at'imag'a - yarasha muqarrar erdikim, tortilur erdi va har tarafdin kelgan fuqoro va g'uroba va ak-sarash o'n kun, balki bir oy-ikki oyg'acha tavaqquf qilsalar erdi – bu ma'kulot alarning ilayiga kulfatsiz, balki ikki-uch qatla tortilur erdi va ulog'lariga arpa va somon, ulog'lar va o'zlariga orosta maskan ham tayyor erdi. Va bu xaloyiqdin ko'pi andoq erdikim, borur chog'larida Pahlavon muruvvat va karamidin yo'l xarjisi va ba'zi darveshona liboslar va tabarruklarg'a ham mustafid bo'lub erdilar. Jamii ahli turuq o'zlarini Pahlavonning fotiha va takbirig'a yetkurmag'uncha o'z tariqlarida ishlari tamom bo'lmas erdi”. [1:2012.23]

Ya'ni, kechasi-yu kunduzi yigirma to'rt soat davomida Pahlavon Muhammadning darveshona xonasida xoh safarda, hox hazarda bo'lsin turli xil taomlar bo'lar edi. Bu taomlardan faqrlar-u miskinlar, muqimlar-u musofirlar bahramand edilar. serdavlat va sersavlatlar ham, ozodalar va shahzodalar ham bahramand bo'lardi. Husayn Boyqoro tashrif buyurganida ham mana shu turli taomlardan tortilar edi. Bunda sharob, ho'l mevalar, xalvo va qand-qurslar ham bo'lar edi. Agarki, faqir va g'ariblar najot tilab kelsa, o'n kun, balki bir oy bo'lsa ham ularga taom tortilib, siylanar edi. Ulovlariga ham arpa va somon hozirlab, o'zlari va ulovlariga osoyishta maskan tayyor bo'lar edi. Shunday holatlar ham bo'lar ediki, Pahlavon Muhammad kelganlarning yo'l harjisi va darveshona liboslar, tuhfa ham ulashar edi. Jamiki tariqat ahli o'z ishlarida Pahlavon Muhammaddan fotiha olmagunlaricha, tariqida ishlari tamom bo'lmas ekan. Bunda ham ko'rishimiz mumkinki, Valiylarning o'ziga xos karomatlari, ya'ni g'oyibdan taom kelish, g'arib va miskinlarga shafqat va mehribonlik bilan sahovat qilish, ochiqko'ngillik va kamtarinlik, duosi mustajob bo'lishi kabi sifatlar bilan Pahlavon Muhammadning avliyo ekanligini dalillab beradi. Navoiy ta'kidlashicha, u zot ko'pincha zamonining ahlulullohlari va darveshlari bilan majlislarda ishtirok etishni xohlagan. U bilan esa xalqning barcha toifa kishilari, xususan podshoh va shahzodalar, saroy ahli ham suhbatlariga mushtiq bo'lar ekan. Pahlavon Muhammadni ahlululloh va darveshlar, podshoh va gado ham, hattoki boshqa din vakillari ham juda yaxshi ko'rib, hurmat qilishini keltirib o'tadi. Bunda Alloh o'zining eng yaqin, yaxshi ko'rgan do'stlarini aziz va mukarram qilganidek, Pahlavon Muhammad ham Allohning valiysi ekaniga amin bo'lamiz. Navoiy bu buyuk zot bilan qirq yilga yaqin hamdam-u do'st bo'lib, hamfikir bo'lganliklarini mamnuniyat bilan aytar ekan, u kishining siyratlari bayonida ojiz ekanligini tan oladi. Navoiy betob bo'lganida ko'p e'tiborda bo'lib tabib aytgan muolajalarni o'zi bajarib Navoiyni sog'ayishiga yordam beradi. Navoiyga qirq yil davomida ham pir, ham do'st, maslakdosh bo'lgan Pahlavon

Muhammad betob bo'lib vafot etadi. O'limidan oldin Navoiyni chaqirtiradi. Navoiy ming iztirob bilan yozadiki, Pahlavon Muhammad tariqat peshvosi, do'sti, ustoz Abdurahmon Jomiy vafotidan bir yildan so'ng, bir ming to'rt yuzi to'qson uchinchi yil vafot etadi. Uning o'limi butun xalqni qayg'uda qoldirib, motam tutishiga sabab bo'ladi. Har bir davrda ham avliyolar xalqni ezgulikka chorlab turuvchi, ularga to'g'ri yo'l ko'rsatib turuvchi pir-u komil sifatida jamiyat orasida e'zozlanib kelingan. Xususan, Pahlavon Muhammadning avliyo sifatida ham o'z davrining madaniyat va ilm-fan rivojlanishidagi o'rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy A. To'la asarlar to'plami 10 jildlik 10-jild.T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi 2012. B-23
2. Navoiy A. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 9-jild-T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi 2012.
3. Navoiy A. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 5-jild-T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot –matbaa ijodiy uyi 2012.
4. Navoiy A. Nasoyim ul- muhabbat.-T.: 2018.
5. Shamsiyev P. Navoiy asarlari lug'ati. T.: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti 1972

Sa'dullayev Aziz ,
Iqtisodiyot va pedagogika
universiteti NTM o'qituvchisi.

ALISHER NAVOIY NASRIY ASARLARIDA TARBIYA VA TA'LIMNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya: Alisher Navoiy o'zining nasriy asarlarida ta'lim va tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Uning asarlarida yosh avlodning ma'naviy kamoloti, axloqiy tarbiyasi va ilm olishga bo'lgan intilishi keng yoritilgan. Navoiy ta'lim-tarbiya jarayonida inson psixologiyasining nozik jihatlarini chuqur anglab, ularni o'z asarlarida mahorat bilan tasvirlagan. Uning fikricha, ta'lim va tarbiya inson ruhiyatiga bevosita ta'sir etib, uning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Mazkur maqolada Alisher Navoiy nasriy asarlarida ta'lim va tarbiyaning psixologik jihatlarini tahlil qilinadi, shuningdek, ularning umuminsoniy va umumbashariy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, nasriy asarlar, ta'lim, tarbiya, psixologik jihatlar, ma'naviy kamolot, axloqiy tarbiya, ilm olish, inson ruhiyati, umuminsoniy ahamiyat, umumbashariy qadriyatlar

Аннотация: Алишер Навои в своих прозаических произведениях уделял особое внимание вопросам образования и воспитания. В его работах широко освещены духовное совершенствование молодого поколения, нравственное воспитание и стремление к знаниям. Навои глубоко понимал

тонкости человеческой психологии в процессе обучения и воспитания, умело отражая их в своих произведениях. По его мнению, образование и воспитание непосредственно влияют на психику человека, играя важную роль в его формировании. В данной статье анализируются психологические аспекты образования и воспитания в прозаических произведениях Алишера Навои, а также раскрывается их общечеловеческое и универсальное значение.

Ключевые слова: Алишер Навои, прозаические произведения, образование, воспитание, психологические аспекты, духовное воспитание, нравственные ценности, человеческая психика, общечеловеческое значение, универсальные ценности

Abstract: Alisher Navoiy paid special attention to the issues of education and upbringing in his prose works. His writings extensively cover the spiritual development of the younger generation, moral education, and the pursuit of knowledge. Navoiy deeply understood the intricacies of human psychology in the processes of learning and upbringing, skillfully reflecting them in his works. In his view, education and upbringing directly influence a person's psyche, playing a crucial role in their formation. This article analyzes the psychological aspects of education and upbringing in the prose works of Alisher Navoiy, revealing their universal and humanistic significance.

Keywords: Alisher Navoiy, prose works, education, upbringing, psychological aspects, spiritual education, moral values, human psyche, universal significance, humanistic values.

KIRISH.

Alisher Navoiy o'zining nasriy asarlarida ta'lim va tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Uning asarlarida yosh avlodning ma'naviy kamoloti, axloqiy tarbiyasi va ilm olishga bo'lgan intilishi keng yoritilgan. Navoiy ta'lim-tarbiya jarayonida inson psixologiyasining nozik jihatlarini chuqur anglab, ularni o'z asarlarida mahorat bilan tasvirlagan. Uning fikricha, ta'lim va tarbiya inson ruhiyatiga bevosita ta'sir etib, uning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Mazkur maqolada Alisher Navoiy nasriy asarlarida ta'lim va tarbiyaning psixologik jihatlarini tahlil qilinadi, shuningdek, ularning umuminsoniy va umumbashariy ahamiyati yoritiladi. Alisher Navoiy o'z davrining yetuk mutafakkiri sifatida ta'lim va tarbiyaning inson hayotidagi o'rni va ahamiyatini chuqur anglagan. Uning asarlarida ta'lim-tarbiya jarayonining inson ruhiyati va shaxsiy kamolotiga ta'siri keng yoritilgan. Navoiy ta'lim va tarbiyani insonning ma'naviy va axloqiy jihatdan yetuklikka erishishining asosiy omili sifatida ko'radi. Uning fikricha, ta'lim va tarbiya orqali inson o'zining ichki dunyosini boyitadi, jamiyatda munosib o'rin egallaydi va umuminsoniy qadriyatlarni o'zida mujassam etadi. A. Navoiy asarlarida ta'lim va tarbiya masalalari turli jihatlarini bilan ko'tarilgan. U, avvalo, ilm olishning inson hayotidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Navoiy ilmi insonni zulmatdan nurga olib chiquvchi kuch sifatida tasvirlaydi. Uning fikricha, ilm olish orqali inson o'zining haqiqiy qadr-qimmatini anglaydi, jamiyatda o'z o'rnini topadi va baxt-saodatga erishadi. Navoiy ilm olishni nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki jamiyat taraqqiyoti

uchun ham muhim deb biladi. A.Navoiy tarbiya masalasiga ham katta e'tibor qaratadi. Uning asarlarida axloqiy tarbiya, odob-axloq qoidalariga rioya qilish, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat kabi masalalar keng yoritilgan. Navoiy tarbiyani insonning ichki dunyosini shakllantiruvchi, uni yuksak ma'naviyatga yetaklovchi asosiy omil sifatida ko'radi. Uning fikricha, yaxshi tarbiya olgan inson jamiyatda hurmatga sazovor bo'ladi, boshqalarga o'rnak bo'ladi va umuminsoniy qadriyatlarni o'zida mujassam etadi. A.Navoiy ta'lim va tarbiya jarayonida o'qituvchi va murabbiylarning o'rnini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, o'qituvchi va murabbiylar yosh avlodning ma'naviy va axloqiy kamolotida muhim rol o'ynaydi. Navoiy o'qituvchini inson ruhiyatining nozik jihatlarini anglaydigan, o'z bilim va tajribasini shogirdlariga samimiylilik bilan yetkazadigan shaxs sifatida tasvirlaydi. Uning asarlarida o'qituvchi va murabbiylarning mas'uliyati, ularning shaxsiy fazilatlari va kasbiy mahorati haqida qimmatli fikrlar bildirilgan. A.Navoiy asarlarida ta'lim va tarbiyaning psixologik jihatlarini ham chuqur tahlil qilingan. Uning fikricha, ta'lim va tarbiya jarayonida insonning psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Navoiy har bir insonning individual xususiyatlarini, uning qobiliyat va layoqatlarini inobatga olish kerakligini ta'kidlaydi. Uning asarlarida ta'lim va tarbiya jarayonida psixologik yondashuvning ahamiyati, shuningdek, o'qituvchi va murabbiylarning bu boradagi roli keng yoritilgan. A.Navoiy ta'lim va tarbiyaning umuminsoniy va umumbashariy ahamiyatini ham alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, ta'lim va tarbiya orqali insonlar o'rtasida o'zaro hurmat, hamjihatlik va tinchlikka erishish mumkin. Navoiy ta'lim va tarbiyani jamiyat taraqqiyoti, millatlararo totuvlik va umuminsoniy qadriyatlarning rivojlanishida muhim omil sifatida ko'radi. Uning asarlarida ta'lim va tarbiyaning insoniyat kelajagi uchun ahamiyati keng yoritilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Alisher Navoiy o'z asarlarida inson ma'naviy yetukligiga, odob-axloq qoidalariga, ta'lim-tarbiyaning inson rivojlanishidagi o'rniga alohida e'tibor qaratgan. Uning "Mahbub ul-qulub", "Nasoyim ul-muhabbat", "Munshaot" kabi asarlari tarbiyaviy va psixologik jihatlar nuqtai nazaridan qimmatli manba hisoblanadi. "Mahbub ul-qulub" asarida inson ruhiyati va tarbiya Bu asarda inson axloqi va ruhiy tarbiyasining eng muhim jihatlarini yoritiladi. Navoiy insonlarni uch toifaga – yaxshi, o'rtacha va yomon kishilarga ajratib, ularning ruhiy xususiyatlarini ochib beradi. Bu bo'limda psixologik tahlil metodlari asosida inson ruhiyatining tarbiya jarayoniga ta'siri o'rganilishi mumkin. "Nasoyim ul-muhabbat" va tasavvufiy tarbiya Navoiy tasavvufiy g'oyalar orqali insonning ichki dunyosini tarbiyalash, nafsni poklash, ruhiy kamolotga erishish haqida fikr bildiradi. Bu asar psixologik nuqtai nazardan qaralganda, shaxsning o'zini anglash, ijtimoiy moslashuv va shaxsiy o'sish jarayonlariga oid qimmatli ma'lumotlar beradi. "Munshaot" asarida ta'lim-tarbiyaning ijtimoiy-psixologik jihatlarini. Bu asar maktublar to'plami bo'lib, unda davlat boshqaruvi, jamiyat taraqqiyoti va inson kamoloti bilan bog'liq tarbiyaviy jihatlar yoritiladi.[3]; Navoiy ta'limning faqat bilim olish emas, balki insoniy fazilatlarni shakllantirish vositasi ekanligini ta'kidlaydi. Ilmiy adabiyotlarda Navoiy nasrining psixologik tahlili. Alisher Navoiy

asarlarining psixologik jihatlarini o'rgangan olimlar qatoriga Sh.Sirojiddinov, N.Qosimov, H.Homidiy, G.Karimova va boshqalar kiradi. Ularning tadqiqotlarida Navoiy asarlarining pedagogik, psixologik va falsafiy jihatlarini tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar.

Tarbiya va ta'limning psixologik asoslari -Alisher Navoiy nasriy asarlarida tarbiya va ta'limning psixologik jihatlarini chuqur yoritilgan. U inson ruhiyati va axloqiy kamolotini o'rganishda zamonaviy psixologiyadagi ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyalari bilan bog'liq g'oyalarni ilgari suradi. Ayniqsa, shaxs shakllanishi, motivatsiya, ma'naviy rivojlanish kabi psixologik tamoyillar uning asarlarida aniq ko'zga tashlanadi.

“Mahbub ul-qulub” tahlili-Bu asarda insonlar uch toifaga ajratilib, har birining psixologik portreti tasvirlangan. Ushbu tasnif zamonaviy shaxs psixologiyasidagi tipologik yondashuvlar (masalan, K. G. Yung yoki Gippokrat temperament nazariyalari) bilan bog'lanishi mumkin. Navoiy ijtimoiy muhitning inson axloqiga ta'siri haqida fikr yuritadi va bu bugungi kun ijtimoiy psixologiyasi bilan uyg'un keladi.[1] “Nasoyim ul-muhabbat” va ruhiy tarbiya-Bu asar tasavvufiy g'oyalarga asoslangan bo'lib, shaxsning o'zini anglash, ichki ziddiyatlarni bartaraf etish, nafsni tarbiya qilish va ruhiy poklanish masalalariga bag'ishlangan. Psixologik nuqtai nazardan, bu eksistensial psixologiya va transpersonal psixologiya doirasidagi masalalar bilan chambarchas bog'liq. Masalan, A. Maslou va K. Rojersning insoniy o'sish haqidagi nazariyalari bilan taqqoslash mumkin.“Munshaot” va ta'lim-tarbiyaning psixologik-ijtimoiy jihatlarini-Asarda ta'lim inson ongini shakllantiruvchi eng muhim vosita sifatida ta'riflanadi. Bu fikr zamonaviy kognitiv psixologiya tamoyillariga mos keladi, chunki inson tafakkurining rivojlanishi ta'lim olish jarayoni bilan bog'liq. Navoiy ta'lim faqat bilim berish emas, balki axloqiy va hissiy tarbiya jarayoni ekanligini ta'kidlaydi. Bu esa bugungi emosional intellekt va shaxsiy rivojlanish nazariyalari bilan hamohang.

1. Navoiy inson ruhiyati va tarbiyasini mukammal tahlil qilgan – uning qarashlari zamonaviy psixologiya bilan uyg'un keladi.
2. Inson shaxsiyati va axloqiy rivojlanishi haqida ilgari surgan fikrlari bugungi kun psixologiyasida ham dolzarb – ijtimoiy muhit, ruhiy poklik, ta'limning ta'siri kabi masalalar chuqur yoritilgan.
3. Tasavvufiy va axloqiy qarashlari zamonaviy psixoterapiya nazariyalari bilan bog'liq – masalan, insoniy o'sish (Maslou), shaxsiy motivatsiya va transpersonal rivojlanish g'oyalari.
4. Psixologiya, pedagogika va falsafa fanlari doirasida Navoiy asarlari chuqur tadqiq qilinishi zarur – bu uning asarlarining universal ahamiyatini ko'rsatadi

Xulosa

Alisher Navoiy nasriy asarlarida tarbiya va ta'limning psixologik jihatlarini chuqur tahlil qilingan bo'lib, uning g'oyalari zamonaviy psixologiya va pedagogika bilan uyg'un keladi. U inson ruhiyatini ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy rivojlanish jarayonida o'rganib, shaxs tarbiyasida muhitning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi.

- Shaxs rivojlanishi va tarbiya: Navoiy insonni uch toifaga ajratib, ularning axloqiy va ruhiy xususiyatlarini tahlil qiladi, bu esa hozirgi zamonaviy shaxs psixologiyasi bilan bog'liq.

- Ta'lim va tarbiya o'zaro bog'liq jarayonlar: Uning asarlarida bilim olish faqat ilmiy jarayon emas, balki shaxsiy va ma'naviy rivojlanish omili sifatida qaraladi.

- Tasavvuf va psixologik rivojlanish: Navoiy inson nafsini poklash va o'zini anglashni insoniy kamolot yo'li sifatida talqin qiladi, bu esa zamonaviy transpersonal psixologiya bilan bog'liq.

Takliflar

- Navoiy asarlari bo'yicha zamonaviy psixologik tadqiqotlar o'tkazish – uning qarashlarini bugungi pedagogika va psixoterapiya nazariyalari bilan solishtirib tahlil qilish.

- Pedagogik ta'lim dasturlarida Navoiy asarlaridan foydalangan holda psixologik yondashuvlarni rivojlantirish – bu, ayniqsa, shaxs rivojlanishi va tarbiya jarayonlarida qo'llanilishi mumkin.

- Psixologiya va ta'lim sohalarida Navoiy g'oyalari asosida ilmiy maqolalar yozish va xalqaro miqyosda taqdim etish.

- O'quvchilar va talabalar uchun maxsus seminar va treninglar tashkil qilish – bunda Navoiy asarlari asosida shaxsiy rivojlanish, axloqiy tarbiya va psixologik tahlil masalalari o'rganilishi lozim.

- Navoiy asarlarining psixologik jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy to'plam yoki qo'llanma yaratish, bu kelajak avlodlar uchun muhim metodik resurs bo'lishi mumkin

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy, (2001). *Mahbub ul-qulub*. Toshkent: Fan.
2. Alisher Navoiy, (1993). *Nasoyim ul-muhabbat*. Toshkent: Sharq.
3. Alisher Navoiy, (1998). *Munshaot*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
4. Sirojiddinov, Sh. (2006). *Navoiy asarlarida insoniy kamolot va ta'lim-tarbiya*. Toshkent: Fan.
5. Qosimov, N. (2010). *Navoiy asarlarida axloq va tarbiya*. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti.
6. Karimova, G. (2012). *Sharq mutafakkirlari pedagogik qarashlari*. Toshkent: O'zbekiston pedagogika markazi.
7. Maslov, A. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
8. Rojers, C. (1961). *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin.
9. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
10. Yung, C. G. (1921). *Psychological Types*. Princeton: Princeton University Press.

ALISHER NAVOIYNING “NASOYIM UL-MUHABBAT” TAZKIRASIDA IJODKOR SO‘FIYLAR ZIKRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasining o‘ziga xosligi, unda zikr etilgan ijodkor so‘fiylardan bo‘lmish - Shayx Najmiddin Kubroning tasavvufiy qarashlari va she‘riyati haqida so‘z boradi. Shayx haqidagi zikrlar tazkiraning bir necha o‘rinlarida uchrashi, jumladan, ul zotning ustozlari, muridlari, a‘moli va af‘oli haqida ma‘lumot berilayotganda, shayx ul-mashoyixning nomi zikr etilishi Hazrat Navoiyning Najmiddin Kubroga bo‘lgan ulkan ehtiromi o‘laroq xulosalangan. Shuningdek, mazkur ilmiy maqolada Najmiddin Kubroning hayoti va ijodiga doir tadqiqotlardan fikr-mulohazalar ham keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, so‘fiy ijodkor, shayx ul-mashoyix, zikr, tazkira, murshid, murid, musohib, sahva va sukra.

Annotation. This article explores the uniqueness of Alisher Navoi's remembrance named “*Nasoyim al-Muhabbat*”, focusing on the mystical views and poetry of one of the Sufi figures mentioned in it — Shaykh Najmuddin Kubra. References to the Shaykh appear in multiple sections of the tazkira, including mentions of his teachers, disciples, actions, and spiritual states. The frequent mention of the “Shaykh of Shaykhs” is interpreted as a reflection of Hazrat Navoi’s deep reverence for Najmuddin Kubra. Additionally, the article presents scholarly reflections and research related to the life and works of Najmuddin Kubra.

Keywords: Sufism, Sufi poet, Shaykh of Shaykhs, remembrance, murshid, murid, companion, sahwa and sukr.

Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asari nafaqat, o‘zida tasavvufning mashhur vakillari – shayx va valiy zotlar zikri, balki o‘z tasavvufiy qarashlari, tasavvufdagi tariqat yo‘llarini she‘riyatlariga ham jo qila olgan ijodkor so‘fiylar zikrini ham qamrab olgan. Bular sirasiga Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy kabilarni kiritishimiz mumkin.

Shayx Najmiddin Kubro avliyolik maqomidagi shayx sifatida Farididdin Attorning ham, Abdurahmon Jomiyning asarida ham chuqur hurmat-ehtirom bilan qalamga olingan.

Farididdin Attorning “Tazkirat ul- avliyo” asarida avliyolar bir necha turga bo‘linadi: ma‘rifat ahli, nuomilot ahli, muhabbat ahli, tavhid ahli, miskin faqirlar ahli va boshqalar. Lekin shunday buyuk shayxlar borki, ularda sanab o‘tilgan toifalardan bir qanchasining sifatlari mujassam bo‘ladi. Shayx Najmiddin Kubro ana shunday sifatlarga ega bo‘lgan avliyolardan biri bo‘lgan. Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” asarida keltirilishicha, uning ustozlari Ammor Yosir Najmiddin

Kubroga Xorazmga borib tariqatni yoyishni buyuradi, shunda shogirdi yurtining odamlari tasavvufni qabul qilmaslik ehtimoli mavjudligini aytganda, ustoz shunday deydi: “Borgin va tahlikaga tushmasdan g‘ayrat bilan ish boshlagin”. Shu gapdan so‘ng shayx Najmiddin Kubro Xorazmga boradi va ahli Xorazm bu zotni nihoyatda yuqori ixlos bilan kutib olganini manbalar tasdiqlaydi. Ul zot haqidagi tadqiqotlarni o‘rganganimizda Najmiddin Kubroning “Valiytarosh”. “Abuljanob” labi laqablari mavjud bo‘lgani va bu laqablar shayxning tariqatdagi faoliyatining u yoki bu jihatini muayyan darajada yoritishini bilish mumkin. Bu haqda Najmiddin Komilov shunday yozadi: “Najmiddin Kubro tasavvufning buyuk amaliyotchilaridan biridir, ungacha Xorazm xalqi ushbu ta’limotdan bebahra edi. Najmiddin valiylik kamoloti, tariqat riyozati va o‘zini o‘zi poklash, ma’naviy yetuklikka intilishni urfga – an’anaga aylantirdi”.¹⁹⁰ Bundan tashqari olim Najmiddin Kubroning tasavvuf nazariyotchisi bo‘lganini ham ta’kidlaydi. Mog‘ul bosqinchilari, bayroq va Najmiddin Kubro nomi bilan bog‘liq tarixiy voqea xalq tilida afsonalarga qorishib ketganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”ning bir necha o‘rinlarida Shayx Najmiddin Kubro nomiga to‘xtalgan. Shayx Ammor Yosir, Shayx Roz’behxoni Kabir, Shayx Ismoil Qasriy kabi ulug‘lar haqida yozganda hazrat Navoiy bu zotlarni Najmiddin Kubro nomi bilan bog‘lab tanitishga urinadi. “alarning suhbatiga yetgan”ini ta’kidlaydi. Shu tariqa o‘quvchi Najmiddin Kubroning ustozlari bilan tanishib boradi. Navoiy tazkirasida Najmiddin Kubro haqidagi ma’lumotlar 472-o‘rinda anchayin batafsil keltirilgan. Kubro taxallusining ma’nosi haqida Alisher Navoiy shunday yozadi: “Va debdurlarki, alarg‘a Kubro andin laqab bo‘ldiki, yigitlik avonidakim, zohir ulumi tahsilig‘a mashg‘ul ermishlar, har kim bilakim, munozara va mubohasa qilsalar ermish – ul kishiga g‘olib bo‘lurlar ermish”.¹⁹¹ Shuning uchun unga «Tummat ul-kubro» laqabini berdilar. U ancha vaqtgacha shu laqab bilan atalib keldi. Keyinroq «tomma» so‘zini qoldirib, «Kubro» deb atay boshladilar. Mana shu sabab to‘g‘riroqdir. Buni uning rostgo‘y, ishonchli ashoblari naql qilgan. Alisher Navoiy uning “Valiytarosh” laqabiga ham izoh berib o‘tadi. Ulug‘ mutafakkirga ko‘ra, shayxning nazari kimga tushsa, valoyat martabasiga yetar emish. Shu tariqa, Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”da shayx Najmiddin Kubroning hayot yo‘li, ustozlari, shogirdlari haqida, u zot ko‘rsatgan karomatlar haqida batafsil ma’lumot beradi. Tazkiraning salmoqli qismi ushbu shayx hayoti va faoliyatiga bag‘ishlangan. Najmiddin Kubro pir izlab shaharma-shahar kezadi, Dizful shahriga yetib keladi. U yerda shayx betob bo‘lib qoladi. Begona shaharda hech kimi yo‘q bo‘lgan Najmiddin bir kishidan yordam so‘raganda uni bir shayxning xonaqosiga borishga undaydi. O‘sha shayx xonaqosidagi samo majlislaridan birida ittifoqo Najmiddin ham raqsga tushadi va kasalligidan butunlay forig‘ bo‘ladi.

Alisher Navoiy Kubro haqida yozarkan, uning ustozlari va shogirdlari bilan munosabatini ilohiy bir ko‘rinishda tasvirlaydi. Najmiddinning xayolidan o‘tgan fikr

¹⁹⁰ Комилов Н. Нажмиддин Кубро. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. Б. 10.

¹⁹¹ А. Navoiy Mukammal asarlar to‘plami 20 tomlik. 17-tom. “Nasoyim ul-muhabbat”, “FAN” nashriyoti. T, 2001. – B. 138.

ham ustoz Shayx Ismoilga ayon bo'ladi. Shogirdining ko'nglidagi kibrni sezgan ustoz uni boshqa ustozga – Shayx Ammor Yosir huzuriga yuboradi.

Alisher Navoiy Najmiddin Kubroning shogirdlari haqida yoza turib, ularning juda ko'pchiligi nihoyatda buyuk martabalarga erishgani haqida to'xtaladi. Chunonchi, Shayx Majdiddin Bag'dodiy, Shayx Sa'diddin Humuyiy, Bobo Kamol, Jandiy, Shayx Rozuddin Ali Lolo, Shayx Sayfuddin Boxarziy, Shayx Najmiddin Roziy, Shayx Jamoluddin Giliy va Mavlono Bahouddin (Jaloliddin Rumiyning otasi bo'lgan) kabi shogirdlarining shuhrati nihoyatda baland bo'lganini yozib o'tgan. Shuningdek mazkur shogirdlar hayotini hikoya qilarkan, ularning tarjimai holi doirasida ham Najmiddin Kubro nomi zikr etilganini kuzatish mumkin: "Va ul vaqtki, Shayx Najmuddin Kubro q. s. hadis talabig'a Hamadong'a bordi, Shayx Ali Lolo bo'lur kentning bir yig'ochida tushdi. Ittifoqan Shayx Ali Lolo ham kecha voqe'ada ko'rdiki, bir shotu qo'yubdurlar, osmong'acha. Va birav bu shotu boshida turubdur. Va el bir-bir aning qoshng'a kelurlar va ul bularning iligin tutub, osmong'acha eltur. Va bu ilig tutub eltgan kishi bu kishining iligin anga berur va ul iligin tutgan kishini osmong'a eltur. Shayx Ali Lolo ham bordi va aning ham iligin tutub, ul kishi iligiga berdilar va osmong'a chiqardi".¹⁹² Shu tariqa Shayx Ali Lolo tushida ko'rgan ustoz Shayx Najmiddin Kubroning yoniga borishi hikoya qilingan.

"Nasoyim ul-muhabbat"da Najmiddin Kubroning bir ruboiysi ham keltirilgan. Mazkur ruboiy ulug' shayx maslagini o'zida mujassam etgan:

Biz qo'lga qadah oluvchn ulug'vor kishilarmiz.

Oriq echkisi bilan qolgan qashshoqlardan emasmiz.

Bir qo'lda iymonning xolis sharobin icharlar,

Bir qo'lda kofirning kokilin mahkam tutarlar.¹⁹³

Bu ruboiyda qadah, qashshoq, sharob, iymon, kofir kabi so'zlar ramziy-majoziy ma'noda qo'llanganini, muallif bu so'zlar orqali o'zining tariqatdagi maslagini aniqlashtirib berayotganini anglash qiyin emas. Najmiddin Kubro tasavvuf tarixida kengfe'llikni maslak tutgan shayxlardan hisoblanadi. Chunki uning xonaqohida sunniy mazhabdagilar ham, shia mazhabdagilar ham ta'lim olgan. Shayxning o'zi sunniy mazhabiga mansub bo'lsa-da, shialarning e'tiqodiga ham hurmat bilan qaragan va bu ikki mazhab o'rtasida nizo chiqishiga aslo yo'l qo'ymagan. Aslini olganda, tasavvuf, mazhablar ayirmachiligidana ncha baland tushuncha hisoblanadi. Oliy Jamolga intilayotgan, Haq vaslini tilayotgan solik uchun faqatgina birgina haqiqat mavjud – u ham bo'lsa, Yor Vasli. Ayni shu haqiqatga intilgani uchun ham Najmiddin Kubroda firqaga ajratish, mazhab ajratish kabi illatlar mavjud bo'lmagan desak, adashmayotgan bo'lamiz.

Ma'lumki, tasavvufda haqqa yetishishning turli yo'llari bor. Shulardan ikki bir-biriga qarama-qarshi yo'l sahva va sukradir. Tasavvufga oid manbalarda sahva – hushyorlik, sukraga – mastlik deya ta'rif beriladi. Najmiddin Kubro esa tasavvufda Junayd Bag'dodiyning sahva yo'lini tutgan. Junayd Bag'dodiyning shav yo'li

¹⁹² A. Navoiy Mukammal asarlar to'plami 20 tomlik. 17-tom. "Nasoyim ul-muhabbat", "FAN" nashriyoti. T, 2001. – B. 145.

¹⁹³ A. Navoiy Mukammal asarlar to'plami 20 tomlik. 17-tom. "Nasoyim ul-muhabbat", "FAN" nashriyoti. T, 2001. – B. 139.

soʻfiyning maʼrifati faqatgina oʻziga emas, balki atrofdagilarga ham xizmat qilishi lozimligiga asoslangan. Shuni ham taʼkidlash lozimki, garchi Kubro sahiv yoʻlini tutgan boʻlsa-da, sukra yoʻliga ham nafrat bilan qaramagan. Yuqorida taʼkidlaganimiz kabi ulugʻ shayxda kengfeʼllik, bagʻrikenglik xislatlari mujassam boʻlgan.

Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”da Shayx Najmiddin Kubroning aʼmollari va afʼollari haqida yuqoridagi batafsil maʼlumotlarni beradi. Bayon jarayonida muallifning ham Najmiddin Kubroga chuqur ixlosi borligini, uning kengfeʼlligi va bagʻrikengligiga doir hikoyatlarni maroq bilan qalamga olganini kuzatish mumkin. Shayx haqidagi hikoyatning soʻngida uning vafot etgan sanasini ham aytib oʻtadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Navoiy Mukammal asarlar toʻplami 20 tomlik. 17-tom. “Nasoyim ul-muhabbat”, “FAN” nashriyoti. T, 2001.
2. Hamidjon Homidiy. Tasavvuf allomalari. T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2004.
3. Комилов Н. Нажмиддин Кубро. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. 32 б.

ADABIY MATNSHUNOSLIK: NASHR, TARJIMA, ILMIY TAHLIL VA TALQIN

Axmedova Shoira

Osiyo xalqaro universiteti professori,
filologiya fanlari doktori.

ALISHER NAVOIY OBRAZINI YARATISH YOʻLIDAGI IZLANISHLAR

Annotatsiya. Buyuk shoir, millatimizning faxri Alisher Navoiyga bagʻishlangan badiiy, adabiy, adabiy-tanqidiy asarlar soni ham son jihatdan, ham sifat jihatdan koʻpayib bormoqda. Bu silsilada adabiy-tanqidiy asarlarning ham oʻrni bor. Shu jihatdan qaragnada, ushbu maqolada akademik Azizxon Qayumovning Alisher Navoiyga bagʻishlangan essesi va unda insonparvar davlat arbobi va ulugʻ shoir obrazini yaratish yoʻlidagi izlanishlari tahlil qilingan, essenavis olimning mahorat qirralari haqida mulohazalar bildirilgan.

Kalit soʻzlar: esse, ijodkor, essenavis, xayolot, erkinlik, shoir, tanqidchi “men”i.

Abstract. The number of artistic, literary, and literary-critical works dedicated to the great poet, the pride of our nation, Alisher Navoi, is increasing both quantitatively and qualitatively. Literary-critical works also have a place in this series. In this regard, this article analyzes the essay of Academician Azizkhan Kayumov dedicated to Alisher Navoi and his research on creating the image of a humanist statesman and a great poet in it, and comments on the mastery of the essayist.

Key words: essay, creator, essayist, imagination, freedom, poet, critic "I".

Kirish. Adabiy-tanqidiy mavzularda yozilgan, adabiyotshunoslik, estetika, falsafa masalalari erkin tahlil va talqin qilinadigan adabiy tanqidchilik janrlaridan biri essedir. Erkin tuzilishga ega, shaxsiy mulohaza va qarashlarni ifodalovchi asar esse hisoblanadi. Esseda adabiyotshunoslikning turli sohalaridagi da'vo va xulosalardan foydalanish orqali muallif o'zining shaxsiy qarashlarini dalillashga intiladi. Esseda adabiyotshunoslik qonun-qoidalariga to'la-to'kis rioya qilinishi, dalillarning ilmiy jihatdan har tomonlama isbotlangan bo'lishi ko'pam talab qilinavermaydi [Axmedova, 2009: 108]. Yevropa adabiyotida bu janrning asoschisi fransuz yozuvchisi-gumanist va faylasuf M. Montenning "Tajribalar" asaridan keyin esse mustaqil adabiy janr sifatida shakllana boshlagan. Farang olimi Frensis Bekon Monten kashfiyoti haqida gapirar ekan, essening kelib chiqishi haqida shunday deydi: "Esse badiiy madaniyatda yangi so'z. Ammo paydo bo'lish ildizlari bag'oyat qadimiydir" [KLE.1968: 961].

Munaqqidning ijodkor haqidagi essesi XX asrning 70-yillarida alohida yo'nalishda rivojlana boshladi. Ularda san'atkorning tabiati, ijodining nozik jihatlarini, o'ziga xos qirralarini ilg'ab, obrazli va ilmiy tafakkur chig'irig'idan o'tkazib berish tamoyili kuchli. Bu xususiyat, ayniqsa, esse-romanda yorqin aks etgan. O'zbek adabiyotshunosligida XX asrning 60-yillarining oxiridan yuzaga kela boshlagan "Ajoyib kishilar hayoti" seriyasidagi esse-romanlarda ilmiy-nazariy tadqiqotchilik yo'nalishi bilan birga ilmiy-ommaboplik va ma'rifiylik xususiyatlari ustuvor. Shu ma'noda "Ajoyib kishilar hayoti" turkumidagi asarlarda adabiyotshunoslik va tanqidchilik "fikrlari kamolining yorqin izlari" ko'rinadi.

Adabiyotshunos olimlar, munaqqidlarning ijodkorlar haqidagi esselari XX asrning 70-yillarida alohida yo'nalish rivojlana boshladi. Ularda san'atkorning tabiatini, ijodining nozik jihatlarini, o'ziga xos qirralarini ilg'ab, obrazli va ilmiy tafakkur chig'irig'idan o'tkazib berish tamoyili kuchli bo'lib, ular, ayniqsa, esse-romanlarda yorqin aks etgan [Axmedova, 2009: 120].

Esse-romanlar silsilasini tashkil etuvchi asarlardan biri akademik Azizxon Qayumov qalamiga mansub. Adabiy tanqidga xos ilmiy va estetik tafakkurning kengligi, erkinlik, ilmiy dalillarga doimo ham bo'ysunmaslik kabi xususiyatlar buyuk shoir Alisher Navoiyga bag'ishlangan esseda yaqqol namoyon bo'lgan.

Azizxon Qayumov dastlab 1976 yilda asarni "Alisher Navoiy" (shoirning hayoti va ijodi haqida lavhalar) nomi ostida nashr ettirgan bo'lib, u 24 qismdan iborat edi. Keyin to'ldirib, yana qayta ishlab, olim uni 1991 yilda "Alisher Navoiy" (Ulug' shoir hayoti va ijodi to'g'risida lavhalar) sarlavhasi bilan buyuk shoirning 550 yilligiga armug'on sifatida "Mashhur siymolar hayoti" ruknida chop ettiradi.

Yangi nashrda olimning o'zi ko'rsatganidek, Navoiyning otasi, Abulqosim Bobur Mirzo haqida, shoir she'riyatiga oid yangi ma'lumotlar, "Vaqfiya", "Nazmul javohir", "Sirojul muslimiyn" va boshqa bir qancha asarlari "ilmiy va badiiy" lavhalar bilan to'ldirildi.

Essening o'ziga xos yetakchi fazilati - erkin va bermalol fikr mulohaza yuritish tamoyiliga ega bo'la turib, mustaqil syujet yo'nalishi va qahramonga ega ichki lavha - epizodlar asosida tarkib topishidir. Bu xususiyat ayniqsa, esse-romanda yaqqol namoyon bo'ladi. A.Qayumov ham shu tamoyilga asoslanib, buyuk shoirning tug'ilishidan to umrining oxirigacha bo'lgan davrni o'ziga xos ijodkorlik bilan badiiy buyoqlarda o'quvchi dunyoqarashiga moslagan holda tasvirlaydi. Shoir tug'ilishi haqidagi badiiy va ilmiy lavha "Xushxabar" deb nomlangan bo'lib, u Hirotdagi sovuq qish shamolini tasvirlash bilan boshlanadi. Shoirning tog'asi Mavloni Ali bu xushxabarni otasi G'iyosiddin Kichkinaga yetkazganda otasi shunday deydi: "Jiyaningizni sizning nomingiz bilan ataymiz. Sizdek shoir, fozil odam bo'lsin. Yana sher ham qo'shamiz. Sherdek qudratli, jasur bo'lib o'ssin. Farzandimizning nomi Alisher bo'ladi"[Qayumov, 1991:9].

Tanqidchi xuddi shu tarzda keyingi qismlarda ham buyuk shoirning yoshlik yillari, o'smirligi, Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashuvi, Lutfiy, Sayyid Hasan Ardasher, Muhammad Pahlavon, Jomiy kabi ustozlar bilan munosabatlari haqida hikoya qiladi. Ayniqsa, shoirning Samarqanddagi hayoti haqidagi lavhalar ta'sirchanligi bilan diqqatni o'ziga tortadi: "Samarqandda g'urbat azobini ko'p chekkan Navoiy Xurosondagi qadrdon do'stlarini sog'inib yodlar edi. Bir kuni u tanishlaridan birini Xurosonga ketadigan karvon bilan yo'lga chiqajagidan xabar topdi. Navoiy u kishi orqali Sayyid Hasan Ardasheriga bir maktub yuborishga niyat qildi. Karvon sahar payti yo'lga otlanar edi. Alisherning faqirona hujrasida tong otguncha chiroq o'chmadi. Oylab ko'nglida yig'ilgan kudurat, dard, hasratini qog'ozga to'kdi. Misralar yonayotgan shamning ko'z yoshidek tinimsiz quyilar edi..." "[Qayumov, 1991:47]. Shu bilan birga asarda 294 misradan iborat she'riy maktubdan parchalar keltiriladi, uning yozilish jarayoni haqidagi badiiy lavha tanqidchining fantaziyasi kengligini, shu bilan birga ijodkorlik iste'dodini ham namoyon etadi.

Esse-romanda izchillik ustuvorligi ko'zga tashlanadi. Olim xronologiyaga e'tibor berib, shoirning yuksaklikka bo'y cho'zishini qadam-baqadam tasvirlaydi. "Hiloliya" qasidasining yaratilish jarayoni, "Ilk devon" nomi bilan mashhur devon atrofidagi bahsu munozaralar, "Xazoyin ul - maoniy" va undagi she'rlarning o'ziga xos xususiyatlari sodda va shirali tilda o'quvchiga yetkaziladi.

Tanqidchi Alisher Navoiyga bo'lgan muhabbatini kitobxondan yashirmaydi, aksincha, unga ham yuqtirishga intiladi. Shoir yaratgan chinakam haqiqiy asarlardan olgan estetik zavqini boshqalar bilan baham ko'rishga oshiqadi. Shuning uchun kitobda olimning tanqidiy-biografik xarakterdagi barcha asarlariga xos xususiyat - ilmiy va estetik tafakkurning o'zaro sintezi, shoir ijodiga simpatiya bilan qarash, asarlariga kuchli muhabbat sezilib turadi.

Esseda munaqqid o'zini erkin his etadi, fikr oqimining chegarasizligi, his-tuyg'ularning rang-barangligi unga katta imkoniyat beradi. Shuning uchun ham

essening boshlanishidan to oxirigacha tanqidchi tafakkuri kengliklarni qamrab olishga harakat qiladi. “Xamsa”ning yaratilishi, Jomiy bilan Navoiyning bu boradagi suhbatlari tasvirlangan qismda ustoz - shogird o‘rtasidagi hurmat, tavozega tanqidchi e’tibor qaratadi: “Navoiy odob bilan qaytarib uzatgan qo‘lyozmani olar ekan, Jomiy unga dedi:

Turkiy tilda “Xamsa” bitmoq endi Siz uchun ham farz, ham qarz bo‘lib qoldi.

- Nizomiy va Xisrav meni qo‘llasalar, Siz duo bilan madadkor bo‘lsangiz, inshoalloh, bu vazifaning adosiga kirishgumdir,- dedi Navoiy” ”[Qayumov, 1991:86]. Bu lavhada shogird Navoiyning ustози Jomiyga bo‘lgan cheksiz hurmati, odobi tasviriga keng o‘rin berilganki, bu epizod o‘quvchi uchun ibrat maktabi bo‘la oladi.

Shu tariqa munaqqid Alisher Navoiy yaratgan har bir asar tavsifiga bir lavha bag‘ishlaydi. Sof belletristik esse hajman chegaralanmagan, erkin kompozitsiyali, sinkretik tarzda yaratiladi. Ammo adabiy-tanqidiy mavzuda yoziladigan esse, ayniqsa, esse-roman ham sinkretik xususiyatga ega bo‘lsa-da, unda ko‘pincha kompozitsiya qat’iy bo‘ladi. Tanqidchining barcha mulohazalari, ular erkin, xayolotga to‘yingan bo‘lsa-da, Navoiyning hayoti va ijodini tasvirlash atrofida jipslashadi.

“Shunisi e’tiborliki, muallif kitobning ko‘pdan-ko‘p sahifalarida o‘z taxayyuli, xayolotiga erk beradi, bu uslub, o‘z navbatida, asarning badiiyligini oshirib, uni yanada o‘qimishli, sehrli, qiziqarli qiladi. Olim taxayyulidan to‘yingan shoir hayoti va ijodiga doir ayrim ma’lumotlarning hujjatli asosi bo‘lmasligi mumkin, lekin ularga biz to‘liq ishonamiz, chunki ular shoir turmushi, ijodi va taqdiriga doir shart-sharoitlar bilan ajralmas uyg‘unlikda sodir bo‘ladi” ”[Nazarov, 2002: 8]. Akademik Baxtiyor Nazarovning “Usmon Nosir” esse-romani haqidagi bu mulohazalarini “Alisher Navoiy” essesiga ham qo‘llash mumkin. Chunki haqiqatan ham esse-roman yaratishdagi bunday usul kitobxon diqqatini bir nuqtaga jamlab, asarni jozibali qilishga yordam beradi.

Munaqqid asarda obrazli ifoda, tasviriy vositalardan unumli foydalanadi. Asardagi fasllarning nomlanishida muallifning tafakkuri boyligi, hayajonlari ko‘pincha drammatizmga to‘liq ekanligi, eng muhimi qaynoq qalbi va millat faxriga bo‘lgan buyuk hurmati ko‘rinib turadi.

Akademik A.Qayumov “Mashhur siymolar hayoti” seriyasidagi asarida Alisher Navoiy ijodi haqida yosh kitobxonlarga mo‘ljallangan hikoya qilish yo‘sinini tanlaydi, shu sababli buyuk shoir hayotining ziddiyatlari, ijodining falsafiy-estetik asoslarini yoritishga ko‘p e’tibor qaratmaydi. To‘g‘ri, Alisher Navoiy haqida yaratilgan badiiy, ilmiy asarlar ko‘p, ammo ular orasida A.Qayumovning mazkur esse-romani o‘zining ilmiy-estetik mushohadalarga boyligi, Navoiy ijodi va hayotini targ‘ib qilishdagi o‘ziga xos yo‘sinini, ayniqsa, maktab o‘quvchilari, yoshlarga mo‘ljallanganligi bilan ajralib turadi.

Xulosa. Akademik A.Qayumov esselari o‘zining ilmiy-estetik tafakkurga yo‘g‘rilganligi, ijodkorga va adabiyotga bo‘lgan chuqur muhabbatining ramzi sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, navoiyshunos olim, ijodkor munaqqid

A.Qayumovning “Alisher Navoiy” essesi quyidagi xususiyatlarga ega: adabiy tanqidning ko‘lamli va yirik janrlaridan sanalgan esse-romanda muallifning his-tuyg‘ulari jo‘shib, satrlarga sochiladi, shuning uchun u ko‘proq erkin mulohazalarga asoslanadi. Asarda falsafiy, badiiy, publitsistik, ilmiy uslublar sintezlashtiriladi. Uning ilmiy-ma’rifiy qimmatini shundaki, asar yosh kitobxonni “besh asrdan beri nazmiy saroyini titratib” kelayotgan buyuk ajdodining hayoti va ijodi bilan tanishtiradi, asarlarining ilmiy-estetik tavsifu talqinlari bilan shoironing badiiy olamiga yaqinlashtiradi, yoshlar qalbida buyuk shoirga nisbatan hurmat va qiziqish uyg‘ota olishi jihatidan ham muhim tarbiyaviy ahamiyatga egaligi namoyon bo‘ladi. Shuning uchun shu yo‘nalishdagi ulug‘ insonlarning shaxsi, hayoti tasvirlanadigan, tavsiflanadigan asarlarga ehtiyoj katta bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedova Sh. O‘zbek adabiy tanqidchiligi janrlari. Toshkent. “Fan”. 2009.
2. Kratkaya literaturnaya ensiklopediya. M., 1968. S.961.
3. Nazarov B. Teran adabiyotshunos // O‘zbek tili va adabiyoti, – Toshkent, 2002, - № 6. – B.5-8.
4. Qayumov A. Alisher Navoiy. Toshkent. “Kamalak”. 1991.

Bekova Nazora,

Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori.

"DEVONI FONIY": TADQIQ, TALQIN, NASHR VA TARJIMA

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiy forsiy merosiga munosabat masalasi Sharq mumtoz adabiyotshunosligi, XV asrga oid Xondamirning «Makorim ul-axloq» kabi tarixiy, Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro», Abdurahmon Jomiyning «Nafohat ul-uns», Som Mirzoning «Tuhfai Somiy», Rizo Qulixon Hidoyatning «Majma ul-fusaho», Husayn Voiz Koshifiyning «Tafsiri forsiy» singari adabiy manba va tazkiralari asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: “Devoni Foniyy”, fors-tojik tili, forsiy adabiy meros, Xondamir (“Makorim ul-axloq”), Davlatshoh Samarqandiy (“Tazkirat ush-shuaro”), Abdurahmon Jomiy (“Nafohat ul-uns”), Som Mirzo (“Tuhfai Somiy”), Rizo Qulixon Hidoyat (“Majma ul-fusaho”), Husayn Voiz Koshifiy (“Tafsiri forsiy”), fors tazkiranavislari.

Annotation: This article deals with the attitude of Alisher Navoi to the Persian heritage, classical literature of the East, historical works of the 15th century, such as Khandamir's "Makorim ul-akhloq", State Samarkand's "Tazkirat ush-shuaro", Abdurahman Jami's "Nafohat ul-uns", Som Mirza's "Tuhfai Somi". Riza Qulikhan is based on Hidayat's Majma ul-Fusaho and Husayn Waz Kashifi's Tafsiri Farsi.

Keywords: “Devoni Foni”y”, Persian-Tajik language, Persian literary heritage, Khandamir (“Makorim ul-akhlaq”), Davlatshah Samarkandi (“Tazkirat ush-shuaro”), Abdurahmon Jami (“Nafohat ul-uns”), Som Mirza (“Tuhfai Somi”), Riza Qulikhon Hidoyat (“Majma ul-fusaho”), Husayn Waz Kashifi (“Tafsiri farsiy”), Persian biographical collection writers.

Alisher Navoiyning adabiyotimiz tarixidagi eng ulkan xizmatlaridan biri, shubhasiz, uning zullisonaynligidir. Buning eng ajoyib samarasi – shoir mahoratining o‘lmas namunasi “Devoni Foni”y”dir. U fors-tojik tilida ham she’riyatning juda ko‘p turlarida qalami qudratini sinab ko‘rdi va bu tilda yaratgan she’rlarining katta qismini to‘plab “Devoni Foni”y” kitobiga kiritdi. Devon Navoiy–Foni”yning butun umri davomida fors-tojik tilida yaratgan deyarli barcha she’rlarining kulliyotidir. Alisher Navoiy bunyod etgan katta xazinaning qimmatini uning janriy rang-barangligi, boy mavzular olami, badiiyatining yuksakligi, obraz va g‘oyalar olamining yorqin va teranligidadir. Eng muhimi, Alisher Navoiy fors-tojik tilidagi merosida ham o‘zligini ko‘rsata oldi. Navoiyona g‘azallar, ruboiy va qasidalar yaratib, ularda o‘zi yashagan ijtimoiy hayotning turli lavhalarini, xalq dilidagi shirin tuyg‘u va niyatlarni ifodalashga erishdi. Navoiyning fors-tojik tilidagi adabiy merosida o‘sha adabiyotning an‘analari g‘oyat kuchli ta’sir o‘tkazgan.

Buyuk shoir Foni”y taxallusi bilan yozgan forsiy she’rlarida esa fors-tojik mumtoz adabiyotining mohir ustozlari qatorida tura oladigan asarlar yaratdi, o‘z davrigacha besh yuz yillik taraqqiyot davrini bosib o‘tgan tojik adabiyotini ma’lum darajada yakunladi. Navoiy-Foni”yning fors tilida yozgan g‘azallari, qit’alari, ruboiylari va boshqa asarlaridan tashkil topgan “Devoni Foni”y” kitobi olti ming baytdan ortiq she’rni o‘z ichiga oladi. “Muhokamat ul-lug‘atayn”da yozilishicha, Navoiyning dastlabki mashqlari fors tilida bo‘lgan. Bu zavq va va qiziqish Alisher Navoiyning umri oxirigacha davom etdi.

Navoiyning o‘zi bu kitobni “Maydon ul-balog‘at” deb ham atagan. Bunda ulug‘ shoir fors-tojik adabiyoti suxan maydonining ajoyib chavandozlari Shayx Muslihiddin Sa’diy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Nuriddin Abdurahmon Jomiy va boshqalar bilan bellashib ko‘rishni, bu sohada balog‘at va fasohat ko‘rsatishni, so‘ng esa ona tili – turkiy tilda lirik va epik asarlar yaratib, o‘z xalqini yakqalam qilish, o‘zbek she’riyatini ham yuksak badiiyat ko‘kiga ko‘tarish maqsadini oldiga qo‘ygan.

Alisher Navoiyning “Devoni Foni”y” asari bilan tanishib chiqqan kishi o‘n beshinchi asrgacha ham, o‘n beshinchi asrda yoki undan keyin ham hech bir shoirda uchramagan bir holatning guvohi bo‘ladi. Chunki na tojik shoirlari va na o‘zbek shoirlaridan birortasi o‘tmishda o‘z devonidagi g‘azallarning har biriga alohida sarlavha qo‘yib chiqqan. Qaysi g‘azali qaysi shoirga tatabbu’ ekanini alohida ajratib ko‘rsatib o‘tirmagan. Alisher Navoiy esa adabiyotimiz tarixida birinchi bo‘lib bu ishni bajargan.

“Devoni Foni”y”ning mundarijasi xususida Alisher Navoiyning o‘zi “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida shunday mulohaza yuritadi: “Yana forsiy g‘azaliyot devoni Xoja Hofiz tavridakim, jami’ suxan adolar va nazm piyrolar nazarida mustahsan va

matbu'dir, tarbib beribmankim, olti mingdan ab'yoti ko'prakdurki, ko'prak ul hazrat she'rig'a tatabbu' voqe' bo'libdur" [Navoiy, 2000:32]. Yuqoridagi ma'lumotdan shoirning forsiy merosiga xos ikki muhim jihatini ilg'ash mumkin. Bulardan birinchisi mazkur devon tarkibidagi asarlar ko'pchiligining Xoja Hofiz g'azaliyotiga tatabbu' qilinganligi va ikkinchidan, to'plamga kiritilgan she'rlar miqdorining olti mingdan baytdan ortiqroq ekanligidir.

Shoirning o'zi ham forsiy she'rlarini turkiy asarlari bilan baravar qadrlab, "Devoni Foniyy"ga kirgan faxriya qit'alaridan birida o'zbek va fors tilidagi asarlari haqida faxr bilan shunday yozadi:

G'yyo dar rasta bozori suxan bikushodaam,

Yak taraf d'ykoni qannodiyu yak s'y zargarā [Navoiy, 2003: 33].

Ya'ni, go'yo rastada so'z bozorini ochibman: bir tomonda kandolat do'koni, ikkinchi tarafda esa zargarlik do'konlari.

O'rni kelganda ta'kidlash joizki, Navoiyning forsiy merosini Davlatshoh Samarqandiy ("Tazkirat ush-shuaro"), Abdurahmon Jomiy ("Nafohat ul-uns"), Som Mirzo ("Tuhfai Somiy"), Rizo Qulixon Hidoyat ("Majma ul-fusaho"), Husayn Voiz Koshifiy ("Tafsiri forsiy") kabi fors tazkiranavislari juda yuksak baholagan va taqdirlangan edi.

Davlatshoh Samarqandiy Navoiyning adabiy merosi, jumladan, forsiy asarlarini yuksak baholaydi: "Ash'ori turki va forsi xulosai tab'i sharifash va guftanu shikoftani muammo xosai fikri latifash. Va ba har chand ro'ze mavji donishash iqdi durhoi manzumu mansur barmefishonad va ahli ilm dar go'sh megirand, balki zevari go'shi ahli xush mekunand.... Va bar tariqi odat, ki dar in ta'lif jorist, az ro'i gustohi az kalomi turki va forsi in amiri kabir chande xohem ovar, to peshi fozilon namudore boshad va az on hazrat ba'd az imro'z yodgore. Va dar javobi qasidai "Bahrul-abror"i Xusravi Dehlavi in amri kabirro qasidai g'arrost. Ba gumoni muallif chunon ast, ki in javob bar javobhoi digaron fazl dorad" [Davlatshohi Samarqandi, 1999:129-130]. Davlatshoh Samarqandiy hazrat Navoiyning ikki tildagi merosini ham birdek qadrlagan, har ikki tildagi merosiga juda yuksak baho bergan. Davlatshoh Samarqandiyning quyidagi fikrlari, ayniqsa, e'tiborga molik: "Dar avoni shabob zulisonayn shud va dar shevai turki sohibfan gardid va dar tariqi forsi sohibfazl..." [Davlatshohi Samarqandi, 1999:135].

Nuriddin Abdurahmon Jomiy esa "Subhat ul-ahror", "Yusuf va Zulayxo", "Layli va Majnun", "Xiradnomai Iskandariy", "Fotihat ush-shabob" kabi asarlarida turli munosabatlar bilan Alisher Navoiyning nomini tilga olgan. Ma'lumki, Jomiy o'z do'sti va hamkoru hamdasti bo'lgan Navoiy asarlarini juda qadrlab, munosib baholar bilan sarafroz etgan. Navoiy "qutbi tariqat" Jomiy bilan qanchalik hammaslak ekanligi va bir-birini qo'llab-quvvatlashlarini "Xamsat ul-mutahayyirin" asarida bayon etadi. Jomiy "Haft avrang" dostonlari muqaddimasida Navoiyga maxsus baytlar bag'ishlab, uning salohiyati, ijodiy yutuqlariga tahsinlar aytadikim, Navoiy buni "Xamsat ul-mutahayyirin"da iftixor bilan alohida ta'kidlab o'tadi.

Alisher Navoiyning fors-tojik tilidagi boy merosini bir yerga jamlasa, hajm jihatidan juda katta meros yuzaga keladi. Uning "Devoni Foniyy", "Sittai zururiya",

"Fusuli arba", "Risolai mufradot", "Munshooti forsiy" asarlarida yaratilgan qasidalar, gʻazallar bir yerda toʻplansa, uning tarixiy, ilmiy, badiiy asarlarida keltirilgan qitʼa, ruboiy, muammo va masnaviylari kiritilsa, fors-tojik tilidagi merosining hajmi yanada aniqroq boʻladi.

Shoirning forsiy sheʼrlarining yuksak saviyasi haqida "Makorim ul-axloq" asarining muallifi hisoblangan Xondamir shunday deydi: "Bu mahorat maydoni chavandozining forsiy qasida va gʻazallari...gʻoyatda ochiqligi va yengilligi, ajoyib maʼnilari bilan bezalishi, soʻz boyligi va betakallufligi, zoʻrakilikning yoʻqligi orqasida oz muddatda bu badiiy baytlar va toʻla ziynatli nazmlarning latiflik va noziklik shuhrati shunday darajaga yetdiki, dunyo tevaragidagi mamlakatlarning podsholari ataylab Hirot poytaxtiga suxandon elchilar yuborib, sanʼat nishonli kulliyotlarini talab qildilar" [Xondamir, 1948: 35].

Alisher Navoiy forsiy sheʼriyatining barkamolligi va beqiyos shuhrati haqida boshqa yana bir necha adabiy, tarixiy manbalarda ham yuqoridagicha iliq, samimiy fikrlar bayon etiladi.

Abdurahmon Jomiyning:

Kushad dar sheʼr tabash mʼyshikofi,
B-az on mʼy nʼygi kilcash sheʼrbofi.
Nihad z-in sheʼri mushkin domi dilho,
Dihad az sheʼri shirin komi dilho.

Mazmuni:

Tabʼi sheʼrda qilni qirqqa ajratdi,
U qildan qalamning uchi sheʼr toʻqiydi.
Bu mushkin sheʼr (soch)dan koʻngilga tuzoq qoʻyadi,
U shirin sheʼrdan koʻngillar zavqlanadi.

Davlatshoh Samarqandiyning:

Bo vuqudi forsī dar ʻqonibi sheʼri komilash,
Chist ashʼori Zahiru kist bori Anvarī?

Mazmuni:

Forsiyda uning komil sheʼrlari oldida,
Zahir Faryobiyning sheʼri qayda, Anvariyy qayda?

Kamoliddin Binoiyning:

Buvad dar forsiyu turkī xub,
Forsi xubu turkiyash margʻub.

Mazmuni:

Forsiyda ham, turkiyda xoʻb yaratdi,
Forsiyda xubu turkiysi margʻub edi,-

kabi satrlarida Alisher Navoiyning forsiy tildagi merosi juda ulugʻlanadi. Abdulloh Hotifiy shoirning sheʼriyatdagi mahoratiga juda yuksak baho berib, uni arab shoiri Hasson, ulkan soʻz ustalari Firdavsiy, Hoqoniy, Amir Xusrav Dehlaviy bilan taqqoslaydi va Alisher Navoiy oʻz zamonida bu buyuk adiblar koʻtarilgan darajadan yanada yuqoriroq pogʻonaga koʻtarilganini eʼtirof etdi:

Loli suxanash shakarmaqolon,

Saydi gʻazalash hama gʻizolon,
Hassoni arab quqost imr̄ȳz,
To boshad az ŷ fasohat om̄ȳz
Ku Firdavs̄n̄, ki dar in zamona
Lab soz kunad ba in tarona?!
Ku Hoqoni, ki dar in zamona
Z-in koni namak barad malohat.
Ku qodui sehrgan̄i Xusrav,
To shevai sohiri kunad nav.

Navoiyning forsiy asarlari oʻz zamonida shuhrat topganligini esa Mavlono Xondamirning bergan bahosidan ham bilsa boʻladi. Tarixchi oʻzining “Makorim ul-axloq” asarida bu xususda quyidagicha maʼlumot beradi: “...Arab va Ajam mamlakatlari atrofidagi goʻshanishin darveshlar ul hazratning shavqli sheʼrlarining ohangidan lazzatlanib, uni zoʻr gʻayrat bilan izlab yuradilar. Shoh va gado, yosh va qari, musulmon va kofir, yaxshi va yomon ul hazratning goʻzal nazmlari mazkur va butun xalq ommasi va ayrim tabaqalarning koʻngil sahifalarida va qalb lavhalarida muborak sheʼrlari naqshlangandir. Shuning uchun Xito va Xoʻtan mamlakatlarining chegaralaridan boshlab, to Rum va Gʻarb mamlakatlarining oxirigacha

Sening yaxshi sifatlarining minbardagi notiq,

Maqtovisiz butun olamga yoyilgan.

Sening noming tanga ustiga naqshlanmagan boʻlsa-da,

Hammaning koʻngliga oltin ila naqshlangan” [Xondamir, 1948: 35].

Alisher Navoiyning “Devoni Foniyy”si tuzilishida mumtoz devon tartib berishning qator xususiyatlari koʻrinadi. Ayni paytda unda alohida eʼtiborga molik bir yangilik, oʻziga xoslikning mavjudligini ham qayd etmoq zarur. Bu originallik kitobda joylashtirilgan gʻazallardan oldin berilgan sarlavhalarda namoyon boʻladi. Hazrat Navoiy sheʼrlarini jamlab devon tuzishga kirishar ekan, ularning har birini izohlovchi-sarlavhalar bilan taʼminlab beradi. Shoir tomonidan qoʻllangan bunday prinsip Navoiy ijodiyoti tadqiqotchilariga bir qator qulayliklar tugʻdiradi yoki oʻsha ishoralarni koʻzdan kechirishning oʻziyoq u yoki bu asarning tatabbuʼ va yo muallif ixtirosi ekanligini oshkor etadi. Tojik adabiyotshunosi R.Hodizodaning haqli taʼkidiga koʻra, bu yoʻnalish Navoiygacha va uning davridagi shoirlar devonida koʻzga tashlanmaydi.

“Devoni Foniyy”ning mazmun va mundarijasini belgilashda “Ixtirolar”, “Oʻziga javob aytadi”, “Naʼt”, “Zamon ahli tanqidiga doir”, “Zamonaning bevafoqligi xususida nasihatlar”, “Oʻsha tavrda”, “Oldingi uslubda”, “Maʼviza”, “Baʼzi azizlarga tatabbuʼ”, “Maxdum sheʼriga javob”, “Amir Xusrav gʻazaliga tatabbuʼ”, “Maxdumning Xoja tavridagi gʻazaliga tatabbuʼ” singari sarlavhalar muhim rol oʻynaydi. Ayrim mualliflar “Devoni Foniyy”dagi izohlovchi sarlavhalarining ijodkori masalasida qatʼiy bir fikrni oʻrtaga qoʻymaydilar. Shunday holni R. Hodizodaning Navoiy-Foniyy adabiy merosi tadqiqotiga qaratilgan yirikkina ilmiy maqolasida ham koʻramiz. “Bilmaymiz bu ish shoirning oʻz topshirigʻiga binoan bajarilganmi yoki uning musavvadalaridan koʻchirilganmi? Ehtimol ular sinchkov kotibning qiziqishi tufayli aniqlangan boʻlishi mumkin. Harqalay, barcha

tatabbu' she'rlarda avval ularning kimga tegishli ekanligi ko'rsatilgandir" [Hodizoda, 1974: 52]. Shunday salmoqli ma'naviy meros mundarijasini – u yoki bu she'rning kimning tavrida, tatabbuida yozilganligini oydinlashtirish masalasini, bizningcha, faqatgina bir shaxs – o'sha asarlarning ijodkori kamu ko'stsiz uddalashi mumkin, xolos. Kotib qanchalik savodli, adabiy muhitdan xabardor va qiziquvchan bo'lmasin, unday mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olishi, uni ko'ngildagiday bajarishi qiyin. Negaki, o'sha ishni kutilganday uddalash uchun Alisher Navoiygacha va uning davrida yashab, fors-tojik tilida qalam tebratgan yirik so'z san'atkorlarining to'la adabiy merosiga ega bo'lish, ularni erinmay Navoiy-Foniyning shu tildagi she'rlari bilan muqoyasa qilib chiqishga to'g'ri keladi. O'sha taqdirda ham bu ish ayrim noaniqliklardan xoli bo'lmaydi. Ko'rinadiki, ma'lum bir asarning "taqdiri"ni belgilovchi sarlavha qo'yish xamirdan qil sug'urishday oson ish emas. Bizningcha, "Devoni Foniy"dagi sarlavhalarining shoirning o'zi tomonidan qo'yilganligiga shubha qilmasa bo'ladi. "Devoni Foniy"dagi she'rlar mavzu doirasi, g'oyaviy-badiiy qimmati, nafisligi va til boyligi jihatidan "Xazoyin ul-maoniy" qatoridan o'rin olishga sazovor. Ikki tildagi she'lar go'yo bir-biriga egizak, bir-biriga uyg'un, biri biridan go'zal she'rlardir.

Mazkur devonning qimmati uning janriy rang-barangligi, mavzular olamining ko'lamdorligi, g'oya va timsollarining yorqin va teranligidadir. Muhimi, Alisher Navoiy forsiy merosida ham o'z badiiy calohiyati, betakror uslubi, o'zigagina xos ijodiy qirralarini ko'rsata olgan. Ustozlariga o'ta sadoqat qo'ygan ulug' o'zbek shoirining mazkur iqtibosda yorqin aks etib turibdi. Navoiy fors-tojik she'riyatining Shayx Sa'diy, Xoja Hofiz Sheroziy, Kamol Xo'jandiy, Amir Xusrav Dehlaviy, Hasan Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Amir Shohiy singari o'nlab so'z san'atkorlari asarlarini g'oyat baland mehr va ixlos bilan mutolaa qildi. Lekin ular aytgan gaplarni aynan takrorlamadi. Negaki, "mustaqil ijodiy yo'nalishdan chiqib, quruq taqlidchilik yo'liga o'tib olish Navoiyday adab olami buyuklarining ishi emas edi". Uning baxti shundaki, ustozlar dahosiga yangilik qo'shishga, ular boshlagan yo'lni ijodiy davom ettirishga muyassar bo'la oldi. Alisher Navoiyning ana shunday harakati devon tartib berishida ham ko'rinadi. Alisher Navoiy bunyod etgan katta xazinaning qimmati uning janriy rang-barangligi, mavzu va g'oyalar olamining boyligi, badiiyatining yuksakligi, timsollarining yorqin va teranligidadir. Shoir fors-tojik tilidagi merosida ham o'zligini ko'rsata oldi. Navoiyona g'azallar, ruboiylar, qasidalar yaratib, ularda o'zi yashagan ijtimoiy hayotning jirkanch lavhalarini, xalq dilidagi shirin tuyg'u va niyatlarini ifodalashga erishdi. "Lison ut-tayr" asarida shoir buni faxr bilan e'tirof etadi:

Forsiy nazm ichra chun surdim qalam,
Nazmning har sinfini qildim raqam.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 16- tom. –T.: Fan, 2000. –B.32.
2. Alisher Navoiy. MAT. 20-tom. – T.: Fan. 2003. – B. 33
3. Alisher Navoiy. MAT. Lison ut-tayr. . – T.: Fan. 1999. – B. 79.
4. Davlatshohi Samarqandi. Tazkirat ush-shuaro. – D.: Irfon, 1999. – Sah.129-135.

5. Xondamir. Makorim ul- axloq. –T.: O‘zFA , 1948. – B. 35.
6. Hodizoda R. Az guzashta va hozirai adabiyoti tojik. – D.: Irfon. 1974. – Sah.47, 52.

Sulaymonov Mo‘minjon,
Namangan davlat universiteti
o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

HOFIZ XORAZMIY LIRIKASIDA OSHIQ OBRAZI

Abstract: This article explores the image of the lover depicted in the poetry of Hafiz Khwarazmi, a prolific poet who wrote in the Turkic language. It discusses how the poet adhered to the traditions of classical literature while also portraying the lover’s image in a unique and personal style. The analysis highlights both the traditional elements and the individual characteristics of his poetic expression.

Keywords: image, lover, beloved, poetry, tradition, classical poetry, Hafiz Khwarazmi.

Hofiz Xorazmiy she’riyatidagi asosiy timsollarni o‘rganish, ularning mohiyatini belgilab olish katta ahamiyatga ega bo‘lib, shoir ijodini atroflicha tushunishimizga yordam beradi.

Shoirilar lirikada o‘zlarining tabiatga, borliqqa va jamiyatga bo‘lgan munosabatlarini aks ettiradilar. His-tuyg‘ularini, o‘y-fikrlarini, dunyoqarashlarini obrazlar orqali ifodalaydilar. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, lirik qahramon shoirning o‘zi deyish, bir hisobda to‘g‘ri, – deb ta’kidlaydi A. Hayitmetov. [Hayitmetov A. 1661.198] Lekin hamma o‘rinlarda, xususan, mumtoz adabiyotda, g‘azallarda shoir shaxsini qidirish, aynan shoir hasbi holi tasvirlangan deyish hamisha ham to‘g‘ri bo‘lmaydi. Shu bilan birga g‘azallarda real hayot tasviri, hayot tajribasi va biografik dalil qayd etilgan baytlar ham mavjudki, bunday holatda lirik qahramon shoirning o‘zi bo‘ladi. Inchunun, lirik qahramon tushunchasi shoir shaxsiga qaraganda kengroq tushunchani anglatadi.

Hofiz Xorazmiy ijodida ham yuqoridagi holatni kuzatamiz. Uning aksariyat g‘azallari ishq mavzusidadir. Shundan kelib chiqib, shoir ijodida lirik qahramon shoir bilan birga oshiq, qisman o‘rinlarda rind, mutafakkir sifatida namoyon bo‘ladi. Muhabbat mavzuidagi g‘azallarda ma’shuqa va raqib obrazlari ham salmoqli o‘rin egallaydi, shuningdek, zohid va boshqa obrazlar uchraydi.

Hofiz Xorazmiy ijodida asosiy lirik qahramon oshiqdir. Bu oshiq, aynan shoirning o‘zi emas, ammo oshiq san’atkor his-tuyg‘ularini, o‘y-fikrlarini, qarashlarini ifodalaydi.

Ishqning so‘zindin o‘zga so‘zlamas Hofiz dame,

Chun kechurdi umrini bu tavru bu mazhab bila... [Devon,67]

deb yozar ekan, shoir real hayotiy fakti, ya’ni umrini vafodorlik bilan o‘tkazganini, ishq uning mazhabi bo‘lganini ta’kidlamoqda.

Quyidagi baytda esa boshidan ko‘p hayot tajribalarini o‘tkazgan, muhabbatda

hijron azobiniyu, visol zavqini totib ko'rgan kekxa mutafakkir obrazi ko'zga tashlanadi. Bu mutafakkir ishqda ma'shuq va oshiq pok bo'lsa, ikkalasi sohibi kamol bo'ladi, deydi.

*Ma'shuq birla oshiq agar pok borsalar,
Nozu niyoz ikkisini sohibi kamol etar.* [Devon, 176]

Hofiz Xorazmiy lirikasida ishq-muhabbat mavzui keng ma'noda, ya'ni insonning insonga bo'lgan muhabbati, insonning tabiatga, hayotga bo'lgan muhabbati va insonning yaratgan Allohga bo'lgan muhabbati tushunilganidek, oshiq obrazini ham keng ma'noda tushunmoq lozim.

San'atkor yaratgan oshiq birinchi navbatda hayotiy ma'shuqaga mehr qo'ygan inson obrazidir, qolaversa, bu oshiq ilohiy ishqda vafodor, Haq visoliga yetishni orzu qilgan so'fiydir.

Ko'plab g'azallarda ham majoziy, ham ilohiy ishq kuylangani kabi, oshiq obrazi orqali ham ikki sevuvchi – ham so'fiy oshiq ham oddiy inson nazarda tutilgani seziladi. Ko'pincha bir she'rda har ikki oshiqni anglash mumkin, ya'ni g'azalning zohiriy ma'nosi anglashilganda, dunyoviy oshiqni, botiniy ma'nosi anglashilganda esa, so'fiy oshiqni nazarda tutamiz.

Oshiq timsoli Sharq adabiyotida an'anaviy va o'lmas timsollardan biri sifatida ishqiy she'rlar, xususan, g'azallar yaratila boshlangan vaqtdan beri she'riyat markazida turadi. O'rta asrlarga kelib oshiq obraziga xos bir qancha an'anaviy tashbehlar she'rlardan-she'rlarga ko'chib yurar edi. Oshiqqa xos fazilatlar ham dunyoviy ruhdagi, ham ilohiy ruhdagi she'rlarda barobar qo'llangan.

Hofiz Xorazmiy lirikasidagi oshiq obrazi ham o'zida an'anaviy xislatlarni mujassamlashtirgan bo'lib, shoir bulardan unumli foydalangan holda yangi fikr aytishga, uni o'ziga xos obrazli ifodalashga harakat qiladi.

Ijodkor o'zbek adabiyotida birinchilardan bo'lib oshiq obrazini keng ma'noda talqin etdi: oshiq obrazi orqali ishq-muhabbat haqidagi, zamona xususidagi, vafodorlik va bevafoqlik borasidagi fikrlarini badiiy ifodaladi. Navoiy lirikasini tadqiq etgan mashhur adabiyotshunos olim prof. Abduqodir Hayitmetov shoir yaratgan oshiq obrazi haqida shunday yozadi: "... Oshiq – Navoiy ko'p jihatdan o'z davridagi oshiq, o'zida ma'lum darajada shu davr ruhini aks ettiradi. Chunki yuqorida aytganimizdek, lirik qahramon obrazi ko'p vaqt shoir obrazi bilan qo'shib keladi. Go'yo lirik qahramon – oshiq orqasida sahnadagi suflyor kabi shoir turgandaydir. Shoir esa har tomonlama o'z davri kishisidir". [Hayitmetov A. 1661. 191]. Bu fikrlarni Hofiz Xorazmiy lirikasidagi oshiqqa nisbatan ham qo'llashimiz mumkin.

San'atkor yaratgan oshiq obrazi o'zini muhabbat yo'lida yor visoli uchun qurbon qilishga tayyor turuvchi, ishqda boylikdan, dindan, hatto o'zidan ham kechgan haqiqiy fidoiydir.

*Har kishi yor uchun qayda kechar jonindin,
Vali oshiqdari erurki, rizo birla kechar.* [Devon, 210]

Oshiqdan din yo'lini so'rash befoya, chunki yorning kofir kabi ko'zlari uni dindan chiqargan, undan or-nomus, shuhratni, ilmni so'rash ham befoya, unga oshiq, degan nom yetarli.

*Din yo'lini so'ramangiz oshiqi gumrohdin,
Qildi chu kofir ko'zi g'orat islomimiz.
Ilm so'zin so'rangiz boring olimlara,
Oshiqu qalloshmiz, ilmdamiz omimiz.* [Devon, 265]

Bu baytlarda tasavvuf tushunchalari ravshan ko'rinib turibdi: Oshiqlik – gumrohlik, ya'ni ko'ngil ishi, olimlik aql-zakovat ishidir. Haqni ko'ngul ko'zi bilan taniladi. Ishq oshiqni dindan, imondan chiqarishi tabiiy, chunki u omidir.

Oshiqni bulbulga qiyoslash an'anaviy bir holdir. Shoir bu an'anadan ijodiy foydalandi, uni rivojlantirdi: Oshiq gulistondan kechmagan bulbulga qiyoslanadi. Mubolag'a qilib agar lola rang olmoqchi bo'lsa, qon yig'layotgan oshiq ko'zlaridan olsin, – deydi.

*...Oshiqining yuzi gar ishqda sori bo'lsa,
Lola rang aylasun oni ko'zining qonindin.* [Devon, 433]

Shoir quyidagi baytlarda oshiq Hofiz haqida so'zlaydi, ma'shuq mingga otning tuyog'iga bosh qo'yishni, oxirgi nafasi chiqayotganda ma'shuq eshigini o'pib jon bersa, umri bo'yi qilgan orzusiga erishishini, ishq yo'lida or-nomus, shon-shuhratdan kechganligini ifodalaydi. Bu bilan ishqda vafodorlikni, fidoyilikni targ'ib qiladi.

*Boshimni yetkurgay edim man otining tuyoqina,
Gar rom qilsam bir nafas ul tavsani ayyomni.
Oxir nafasda eshigin o'pib ravon jon bersaman,
Umrumning ichra topqaman hosil o'shul dam komni.* [Devon, 499]

Hofiz Xorazmiy yaratgan oshiq obrazi vafodorlikda tengsizdir. Ma'shuqa berahmlikda haddan oshadi: jaf qilganligi kamlik qilib, oshiqni “o'lsin” deydi. Oshiq bunga ham og'rinmaydi, balki xursand bo'ladi. Agar men o'lsam yorimga uzoq umr bersin, ya'ni mening qolgan yoshimni ham u yashasin, deb niyat qiladi. Bu baytlar zamirida hayotga va hayotiy ma'shuqaga mehr yotadi.

*O'zgaga vafo qilgan uchunmu bila bilman,
“O'lsun” teyu ul sangi jafoni biza toshlar.
Maqsadu jafosi bu erur: “O'lsun o'shul” ter,
Man o'lsam o'layim, bo'lsun ko'p anga yoshlar.* [Devon, 216]

Bemehr yor “o'lsun” deyish bilan cheklanib qolmaydi, balki oshiqni dorga osishi ham mumkin. Yoriga vafodorlik qilib vafot etgan oshiq mozori ham yori yurtida qolishini suraydi.

*Jon bersa yor dardi bilan yorliq qilib,
Qilg'aysiz ul diyorda Hofiz mazorini.* [Devon, 518]

Oshiq o'lganda ham ma'shuqdan ajralishni istamaydi, shuning uchun yorning qaddiga o'xshash sarvdan tobut yasashlarini so'raydi.

*Sarvdin qilgasiz manga tobut,
O'lsaman qaddining havosindin.* [Devon, 44]

Oshiqning yana bir xususiyati shuki, ma'shuq ishq oldida dinni ham, molidunyoni ham ko'zga ilmaydi. U ishqdan mast bo'lgan, hushyorlikni unutgan.

*Qachon oshiqlari ko'zinga ko'rinur,
Muhabbat yo'lida dunyovu uqbo.* [Devon, 557]

Bu baytlarning botiniy ma'nosini nazarda tutsak, ilohiy ishqda mast bo'lgan oshiq namoyon bo'ladi.

Shoir asarlarida Sharq adabiyotida an'anaviy obrazga aylangan sevgi rivoyatlariga ham tez-tez murojaat qiladi. U oshiqni Majnunga, ma'shuqani Layliga qiyoslaydi. Oshiqni Majnunga o'xshatishning ma'lum sabablari bor. Avvalo, Majnun shoir bo'lganligini hisobga olmoq lozim. Layliga, so'fiylar ta'limoti buyicha Haqqa bo'lgan otashin muhabbati tufayli o'zligini unutib, es-hushidan ayriladi va Majnun degan nom oladi. Demak, majnunlikni oshiqlikka ham, shoirlikka ham ishora deb tushunmoq kerak. Shu ma'noda quyidagi baytda shoir o'zini zamonasining Majnuni deb atashi asoslidir.

Gar manga Majnuni vaqt erur tesangiz, ayb emas,

Zulfining savdosidin hosil chun aylabman junun. [Devon, 436]

Oshiqning maqsadi ma'shuq – yor visoliga yetishdir. Buning uchun ma'shuq ham oshig'iga vafo, sadoqat ko'rsatishi lozim. Hech bo'lmasa, jamolini ko'rsatib turishi kerak, aks holda, oshiq ko'zidan qon seli oqib, yer yuzini lolarang qiladi. Shu o'rinda shoir mubolag'a san'atidan mohirona foydalanib oshiq holatini aniqroq tasvirlaydi.

Yuzini ochmasa lutf aylab ul zebo nigor emdi,

Qilur qon yosh ila oshiq ko'zi yuzin nigor emdi.

Agarchi xor yanglig' xushk g'am birla qolubdurman,

Qilurman ko'z yoshindin yer yuzini lolazor emdi. [Devon, 488]

Hofiz Xorazmiy talqinida oshiq, vafodor va sadoqatli kishidir. Garchi jonona jafokor bo'lsa ham, oshiqni qon yig'latsa ham, oshiq undan rozi, chunki ma'shuqning qayg'usi oshiqning xazinasidir. Oshiq shu xazinadan ayrilib qolmay deydi, shuning uchun ma'shuqning barcha jabru jafosiga chidaydi.

Bermasman ul jononaning qayg'usini dunyoga man,

Ganji nihonimdur manim jonimda ul jon qayg'usi. [Devon, 581]

Mumtoz adabiyotimizda sabo yoki bodi sabo haqidagi baytlar ko'plab uchraydi. Sabo goh oshiq arzi holini yorga yetkazuvchi, goh ma'shuqdan oshiqqa xushxabar olib keluvchi - vositachi sifatida tasvirlanadi. Bu ham o'ziga xos ma'noga ega, chunki ma'shuq yodi bilan bedor bo'lgan oshiq erta tong sabosini hammadan burun uchratadi. O'z dil rozini arz qiladi, yoriga salom yo'llaydi. Sabo yordan xabar olib keladi, yor bo'ylarini keltiradi.

Zavq birla g'uncha yanglig' chok qilg'ay siynani,

Gar sabo oshiqg'a keltursa visolindin payom. [Devon, 384]

Hofiz Sheroziy esa, bodi saboda ma'shuqa sochining yoqimli hidi bo'lganligi uchun bu olamda yodgor bo'lib qoladi deydi:

Ey sabo, senda u mushkin kokilin xush bo'yi bor,

*Sen shu hid birlan qolursan olam ichra yodgor.*¹⁹⁴

Mumtoz shoirlar ijodida ma'shuqaning yuzini gulga, sochini sunbulga, labini qandga o'xshatish an'anasi mavjud. Hofiz Xorazmiy ana shu tasvir usulidan ham unumli foydalangan. U oshiqqa gul ham, sunbul ham, qandu asal ham kerak emas,

¹⁹⁴Ўша нашр. 190-191 б

faqat yorning o'zi kifoya, deydi.

*Ul yuz bila zulfungni ko'rib oshiqi sodiq,
Gulni tilamas sunbuli serob kerakmas.
Shirin labi la'ling so'za mashg'ul bo'lurda,
Oshiqларingg'a qand ila julob kerakmas.* [Devon, 288]

Oshiqning vafodorligi, fidoyiligi haqida fikr yuritgan shoir, quyidagi xulosaga keladi: ma'shuq noz qiladi, ozor yetkazadi, ammo oshiqning mehri tobora orta boradi, xuddi yonayotgan shamga o'zini urib qurbon qilgan parvonadek oshiq ham yor ishqida o'zini halok qiladi, lekin u ishq yo'lida shahid bo'lgani uchun g'oziy bo'ladi, deydi. Demak, ishqda vafodorlik, sadoqat va fidoiylik asosiy mezon.

*Nechakim o'lturur ma'shuq nozi,
Taqi ortar oshiqning niyozi...
O'zin o'lturdi oshiq ishq birla,
Shahidi ishq, erur ishq ichra g'oziy.* [Devon, 565-566]

Oshiq-shoir olami ichra yana bir olam kashf etadi. Ya'ni o'zi yashab turgan olamda yangi olam – Haq olamini ko'radi. Agar yangi olam topmas ekan, bu ishqda safo yo'q.

*Olam ichra olame topmasa oshiq dard ila,
Ne safo bo'lg'ay bu olam ichra olam bo'lmasun.* [Devon, 392]

Hofiz Xorazmiy oshiqni ulug'lab, gado bo'lsa ham podshohdir, agar olamning shohi oshiq bo'lmasa, ya'ni uning qalbida muhabbat o'ti yo'q ekan, u shoh emas, balki gadodur deb hisoblaydi. Bu bilan qalbida insoniy dard-muhabbat o'ti bo'lmagan shoh ma'naviy jihatdan gadodan pastdir demoqchi.

*Agar bo'lmasa oshiq shohi olam,
Ani san shoh bilmakim, gadodur.* [Devon, 142]

Ishqda aql va ko'ngul o'rtasidagi munosabat ham asosiy masala hisoblangan. Shoirlar aql – donolik, ko'ngul – nodonlik deyish bilan yuqorida ta'kidlaganimizdek, ishqning ko'ngul, yurak ishi ekanligini nazarda tutganlar. Hofiz Xorazmiy ham oshiq ishqda nodon bo'lishiga qaramasdan donodir, chunki Haq yo'lini tanigan, bilgan nodon oshiq har qanday muhabbatsiz ilmdan ustundir.

*Bilig erur biligsizlik muhabbat yo'lida bilsang,
Zihi dono o'shul oshiqkim erur ishq nodoni.* [Devon, 521]

Sharq mumtoz adabiyotida bo'lgani kabi Hofiz Xorazmiy ijodida ham ishq, oshiqlik haqida shoirning tilidan yozilgan baytlarni uchratamiz. Bu baytlarda ishq kuyida yonayotgan, muhabbat shahrida pobastayu sargashta oshiq holi namoyon bo'ladi.

*Man' qilmang ishqdin gar o'tg'a yonsam-yonmasam,
Ne tilarsiz ushbu jonimdin manim, qardoshlar.
Man muhabbat shahrida sargashtayu pobastaman,
Qayda ko'nglungiz tilasa boring, ey, yo'ldoshlar.* [Devon, 216]

Oshiq ma'shuqi o'zgalarga jaf o'z qilishidan xavotirga tushadi, hatto yor jafosini ham boshqalarga ravo ko'rmaydi. Quyidagi baytda oshiqning ma'naviy olami aks etgan.

Man bor erkan o'zga oshiqg'a jaf o'z qilmasa teb,

Bo'ldi g'olib jonu ko'nglumda ziyoda hasratim. [Devon, 383]

Shoirning ta'biricha, haqiqiy oshiq yor jafosiga vafo qiladi. Hatto oshiq ma'shuq ishqida halok bo'lsa, uning uchun bayramdir. Bu oshiq ichki olamining yana bir qirrası.

Hofiz sevar sani nechakim javr aylasang,

Yor ul erurki qilsa vafo yor jafosina. [Devon, 77]

Ma'shuqni yagona bevafo deb atagan oshiq, uning visolidan umid uzmaydi, tushkunlikka berilmay, kelajakka umid ko'zi bilan qaraydi.

Lutf aylab manga dildor yetishsa Hofiz,

Azoqi tuproqidin qilg'ay edim toji sare. [Devon, 542]

Hofiz Xorazmiyga qadar ham she'riyatda oshiqni bulbulga, yorni gulga qiyoslash mavjud edi. Shoir salaflarining an'analaridan ijodiy foydalanib, o'ziga xos baytlar yaratadi.

Qayu oshiqkim aning dilbari zebosi bor,

Chamni umri ichinda guli ra'nosi bor...

...Rozin aytur yuzini ko'rgan aro oshiqi zor,

Qayda gul bo'lsa, bale, bulbuli go'yosi bor. [Devon, 202]

Shoirning mana shu g'azali O'zbekiston xalq artisti Sherali Jo'raev tomonidan haddi a'losiga yetkazib kuylanganini va o'tgan XX asrning 80-90-yillarida shedevrğa aylanganini ham alohida ta'idlash lozim.

Hofiz Xorazmiy lirik qahramoni – oshiq vafodor, sadoqatli, yori javru jafosiga rozi bo'lib, kelajakka umid ko'zi bilan qarovchi yigitdir.

San'atkor oshiq obrazi orqali o'zining muhabbat haqidagi, ayollarga munosabat to'g'risidagi eng oliyjanob his-tuyg'ularini ifodalash bilan birga she'riyatga oshiq obrazi haqidagi yangi tushunchalar olib kirdi, yangi tashbehlar qo'lladi. Shoir yaratgan oshiq obrazi hayotni sevuvchi, ishqni dinu, mol-dunyodan ustun qo'yuvchi, ishqda o'zini fido qiluvchi kishidir. Shu bilan birga shoir she'rlarida oshiq Haq visolini orzu qilgan so'fiydirki, bu tasavvuf bilan bog'liq bo'lib, lirik qahramon ma'naviy olamini tashkil etuvchi asoslardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xorazmiy, Hofiz. She'riyatidan namunalar. //Adabiy meros, 1978. NZ. – B.23-44.
2. Xorazmiy, Hofiz she'riyatidan. – Toshkent: O'z KPMK nashriyoti, 1980. – B.120.
3. Xorazmiy, Hofiz. Devon. 1-kitob. – Toshkent: O'z KPMK nashriyoti, 1981. – 304 bet
4. Xorazmiy, Hofiz. Devon. 2-kitob. – Toshkent: O'z KPMK nashriyoti, 1981. – 300 bet.
5. Xorazmiy, Hofiz. Qo'lyozma fotokopiyasi. – B.78.
6. Sheroziy, Hofiz. G'azallar. – T.: O'zbekiston Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1958. – 137 bet.
7. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – T.: O'zFA nashriyoti, 1961. – 180 b.
8. Harezimli Hafiz'in divani. – Ankara: Turk Dil Kurumi, 1998. 121-127-bet.

9. Komilov, Najmiddin. "Bu qadimiy san'at". - T.: 1989.190-bet.

Tojiboyeva Ozoda,
Alisher Navoiy nomidagi
TDO'TAU dotsenti.

"FAVOYID UL-KIBAR"NING TURKIYA NASHRI XUSUSIDA

Annotatsiya: Alisher Navoiyning lirik merosini o'rganishda Turkiyada katta tajriba to'plangan. Aynan bugun fanda katta ilmiy qimmat kasb etuvchi kulliyotlarning bir qanchasi va lirik devonlarining noyob qo'lyozmalari Turkiya fondlarida saqlanishi ham olimlar uchun qiyosiy-matniy tadqiqotlar uchun manba bo'la oladi. Mazkur qo'lyozmalar asosida Navoiy devonlarining qiyosiy-yig'ma nashrlari tayyorlangani fanda muhim ahamiyat kasb etadi.

"Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti tarkibiga kiruvchi "Favoyid ul-kibar"ning turk olimi Onal Kaya tomonidan o'rganilishi va qiyosiy-yig'ma matniga xos xususiyatlar yoritildi.

Kalit so'zlar: lirika, devon, qo'lyozma manba, janr, qiyosiy-yig'ma matn.

Abstract: Turkey has accumulated a great deal of experience in studying the lyrical heritage of Alisher Navoi. The fact that Turkish funds currently contain several collections of great scientific value and rare manuscripts of lyrical divans can also become a source for comparative textual research for scholars. Based on these manuscripts, comparative collective editions of Navoi's divans were prepared, which is of great importance in science.

Particular attention is paid to the study of "Favoyid ul-kibar", which is included in the collection "Hazoyin ul-maoniy", by the Turkish scholar Onal Kaya, as well as to the features of the comparative-abstract text.

Key words: lyrics, divan, manuscript source, genre, comparative-compilative text.

Kirish

Matnshunoslik fanining rivojida Alisher Navoiy asarlariga doir tadqiqotlarning o'rni va ahamiyati katta. Son va sifat, hajm jihatidan ulkan hisoblangan bu adabiy meros o'rta asrlarning madaniy yodgorligi sifatida butun dunyoga keng tarqalib ketgani, asl nusxalari ko'plab sonda mavjudligi yangi izlanishlarga imkon beradi. Navoiy asarlari badiiyatiga doir tadqiqotlar ham aniq, ishonchli nusxa asosida bajarilishi muhim sanaladi. Bugun keng muomalada bo'lgan ilmiy-tanqidiy matn va qiyosiy-yig'ma matn tuzish ishlari ham davrga ko'ra farqli rivojlangan. Kitobxonning davrlar o'tishi bilan o'zgarib boradigan dunyoqarashi, ehtiyojlarini belgilab boradigan germenektika ilmi singari matnshunoslikdagi ana shu ikki jarayonga munosabat turli davrlarda turlicha bo'lgani kuzatiladi.

Qiyosiy-yig'ma matn XIX asr yarmi, XX asr boshlarida turkiy adabiyotni ilm sifatida o'rganish boshlangan dastlabki davrlarda kuzatiladi. Jumladan, o'zbek

adabiyotini o'rganib, ilk bora Alisher Navoiy haqidagi ma'lumotni o'zi nashrga tayyorlagan 16 tomlik (1872-1879) "Rus qomusiy lug'ati"ga kiritgan Ilya Nikolayevich Beryozin (1818-1896) "Turkiy xrestomatiya"ni (1857) tuzishda bir qancha qo'lyozmalardan foydalanadi. Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", "Vaqfiya", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Munshaot", "Mahbub ul-qulub", "Xamsa" asarlari va lirik she'rlaridan namunalar beriishda Sankt-Peterburg FA Osiyo muzeyi va Davlat xalq kutubxonasidagi qo'lyozmalardan foydalanadi. Matnni eski o'zbek yozuvida berib, matn ostida farqlarni boshqa qo'lyozmalar asosida ko'rsatib boradi va rus tilida izohlaydi. Yana A.N.Kononovning "Mahbub ul-qulub", "Shajarai turk" matnidagi matn osti qiyoslari qiyosiy-yig'ma matnga xos xususiyatlar borligi bilan ahamiyatli. Albatta, bu nashrlar keng xalq ommasi uchun emas, sof ilm sifatida turkologiya, navoiyshunoslik fanlari tadqiqi uchun yo'lida bajarilgan ishlar edi.

Ilmiy-tanqidiy matn tuzish ishlari XX asr matnshunosligida keng ustuvorlikni egalladi. Bu davrda tanqidiy matn tuzishda asosiy e'tibor keng xalq ommasi uchun mumtoz asarlar matnini mukammal yetkazishga qaratildi. Matnlardagi farqlar mazmunga mos ravishda tanlab olindi va yagona matn shakllantirildi. Sababi kitobxon uchun qiyosiy-yig'ma matndagi farqlar bilan mutolaa qilish anchayin murakkab.

Fanda keyingi yillarda agar avtograf nusxa bo'lmasa, ilmiy-tanqidiy matn manbani nashrga tayyorlagan muallifga tegishli bo'lib qoladi, asl manba mazmuni to'liq saqlanmaydi, kabi fikrlar ilgari surilmoqda. Shu ma'noda bugun mumtoz adabiy merosning barcha matn tarixini o'zida mujassam etgan yig'ma-qiyosiy matn tuzish tamoyillari dolzarblik kasb etmoqda. Ilmiy-tanqidiy matnlar yaratish tajribasini bosib o'tgan bugungi fan uchun yig'ma matnlarni shakllantirish ham anchayin zavqli va natijador jarayondir. Bu jarayonda matnshunoslik fani yangi manbalar va matniy aniqliklar hisobiga boyishi aniq. Qiyosiy matnga olib kirilayotgan matnning har bir afzalligi, farqi, qimmatini qiyoslarda ochilib boradi.

Turkiyada yig'ma matn tayyorlash borasida kattagina tajriba to'plangan va amaliy vazifalar bajarilgan. Xususan, Gunay Kut "G'aroyib us-sig'ar" (1965), Metin Karao'rs "Navodir ush-shabob" (1985), Turkay Kaya "Badoye' ul-vasat" (1988), Onal Kaya "Favoyid ul-kibar" (1989), Nursel O'zdarendeli "Ilk devon" (2001), Bilge Nalbant "Navodir un-nihoya" (2005) devonlarining ilmiy-tanqidiy, qiyosiy-chog'ishtirma, jamlanma matnlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari himoya qilishgan. Olima Gunay Kut Istanbul To'pqopi kutubxonasidagi 808-raqamli kulliyotning faksimel nashrini tayyorlagan (2020). Turkiyadagi milliy boyliklarning yaxshi saqlanishi, xorij va Sharqni bog'lovchi ko'pri sifatidagi joylashuv markazi, mustamlakachilik siyosatini boshidan o'tkazmagani va boshqa ko'plab sabablar ilmiy tadqiqotlar uchun qulay imkoniyat bera olgan.

Ma'lumki, "Xazoyin ul-maoniy" tarkibiga kiruvchi "Favoyid ul-kibar" devoni shoir umrining oxiri, ijodiy kamolotga yetgan bosqichini namoyon etuvchi oxirgi devon hisoblanadi. Devonda to'qqiz janrdagi 793 ta she'r bo'lib, ular 650 g'azal, 1 mustazod, 2 muxammas, 1 musaddas, 1 musamman, 1 tarji'band, 1 soqiynoma, 50 qit'a, 86 fardni tashkil etadi. "Xazoyin ul-maoniy"ga kiruvchi

boshqa devonlardan farqi – bu devonga barcha turkiy tildagi fardlari va yagona soqiynomasi kiritilgan.

Turk olimi Onal Kaya “Favoyid ul-kibar” devoni matni bo’yicha maxsus tadqiqot ishi olib borgan. Nodir manbalar asosida devonning qiyosiy-yig‘ma matnini shakllantirgan. Mazkur tadqiqot ishi alohida kitob holida ham nashr etilgan [Kaya 1996]. Quyida mazkur ish uchun matnni ko‘chirishda asos bo‘lgan manbalarni ko‘rib o‘tamiz [Kaya 1989, 7-11]:

1. To‘pqopi kutubxonasidagi Revan 808-raqamli kulliyot. Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan Hirotida ko‘chirilgan. “Favoyid ul-kibar” devonida 627 g‘azal, 1 mustazod, 2 muxammas, 1 musaddas, 1 musamman, 1 tarjiband, soqiynoma, 48 qit’a, 84 fard bor.

2. Sulaymoniya Fotih kutubxonasidagi 4056-raqamli kulliyot. “Favoyid ul-kibar”da 657 g‘azal va boshqa janrlar bor.

3. Parijdagi 316-317-raqamli kulliyot. 1526-27-yillarda Ali Hijroniy tomonidan Hirotida ko‘chirilgan.

4. Istanbul universiteti kutubxonasidagi 1565-raqamli “Favoyid ul-kibar”ning 948/1540-yilda alohida ko‘chirilgan nusxasi. Kotib Jamshid. 643 g‘azal, 85 fard va boshqa janrlar mavjud.

5. Istanbul universiteti kutubxonasidagi 2794-raqamli “Favoyid ul-kibar”ning alohida ko‘chirilgan nusxasi. Kotib Husayn ibn Haydar al Husayniy Jurjoni. 1043/1633-yilda ko‘chirilgan. Mazkur devonda she’r matnlari asosiy sahifadan tashqari hoshiyaga ham ko‘chirilgan.

6. Alisher Navoiyning 1963-65-yillarda nashr etilgan 15 tomlik “Asarlar”idagi “Favoyid ul-kibar” matni asos qilib olingan. Tahrir hay’ati: Oybek, G‘afur G‘ulom, Vohid Zohidov, Aziz Qayumov, Hamid Sulaymon, Porso Shamsiyev, Hodi Zarif, Ramz Bobojon.

Ko‘rinadiki, matniy tadqiq uchun 5 ta manba va 1 ta nashr asos qilib olingan. Manbalarning 4 tasi Istanbulda saqlanadi, 1 tasi Parij kulliyoti. Onal Kaya manbalarni raqamlab chiqar ekan, eng ishonchli va qadimiy manba sifatida 808-raqamli kulliyotni tanlaydi, unga eng yaqini deb Parij kulliyotini belgilaydi. Ikki nusxadagi farqliliklar 4056, 1565 nusxalar va Hamid Sulaymon nashri bilan aynan o‘xshash. Hamid Sulaymon nashri eng mukammali bo‘lib, qadimiy manbalar asosida tayyorlangan, deb ta’kidlaydi. 1565, 2797-raqamli qo‘lyozmalar devonning alohida nusxalari bo‘lgani uchun jalb etilgani aytiladi. Istanbuldagi Navoiy devonlari manbalari orasida “Xazoyin ul-maoniy”ning alohida ko‘chirilgan nusxalari ham mavjud. Xususan, “G‘aroyib us-sig‘ar” qo‘lyozmalari nisbatan ko‘proq, 1565, 2797-raqamli qo‘lyozmalar “Favoyid ul-kibar”ning qadimiy nusxalari sirasiga kiradi.

Mazkur olti tayanch manbadan so‘ng yana qo‘shimcha manbalar ham jalb etilganini aytadi. Bular:

1. Anqara TDK kutubxonasi 33-raqamli “Favoyid ul-kibar” qo‘lyozmasi.

2. Istanbul universiteti kutubxonasidagi 930/1523-yil Alovuddin Mahmud tomonidan Hirotida ko‘chirilgan 5669-raqamli qo‘lyozma.

3. Sankt-Peterburgdagi Xanikov fondi 55-raqamli kulliyot.

4. Ko'nya Genel kutubxonasidagi 6623-raqamli kulliyot.
5. London Osiyo jamiyati kutubxonasidagi 47-raqamli kulliyot.
6. Istanbul universiteti kutubxonasidagi 5452-raqamli kulliyot. 1232/1816-yil ko'chirilgan.

7. Sankt-Peterburgdagi 7-raqamli nusxa. 1241/1825-yil kotib Abdurrahim tomonidan ko'chirilgan.

8. Sankt-Peterburgdagi 9-raqamli qo'lyozma. 1281/1864-yil ko'chirilgan.

Mazkur manbalar qo'shimcha sifatida olinib, yuqoridagi olti manba asos manba qilib olingan. Qiyosiy matn uchun ular deyarli jalb qilinmagan. Onal Kaya Turkiyadagi manbalarni ko'proq asos qilib oladi. Olim "Xazoyin ul-maoniy" nashri uchun Hamid Sulaymon foydalangan Toshkent, Sankt-Peterburg, Dushanbe nusxalaridan foydalanmagan. Ularning o'rniga mo'tabar manbalarni qamrab olgan Hamid Sulaymon nashrining o'zidan foydalangan. Sankt-Peterburgdagi Xanikov №55 raqamli qo'lyozmani S.Volin tasnifi asosida "Favoyid ul-kibar" devoniga tegishli o'rinlarni tavsiflab o'tadi. Bizningcha, olim ularni ko'rmagan, faqat ma'lumot uchun keltirib o'tgan bo'lishi kerak. Hamid Sulaymon o'z ishida 55-raqamli qo'lyozmani eng nodir manba sifatida qayd etadi. Dorn tavsiflagan 558-raqamli kulliyot ham mo'tabar manba bo'lib, unda devonlar alohida emas, g'azallar umumiy alifbo tarzida terib chiqilgan. Ya'ni, barcha devonlardagi alif bilan boshlanuvchi g'azallar birinchi berilgan, so'ng boshqa harflar ketma-ket terilgan. Bunday tartib devonlarga tegishli g'azallarni ajratib olishda anchayin qiiynchilik tug'diradi. Hamid Sulaymon tanqidiy matn tuzish jarayonida shu tartibdagi bir qancha Toshkent nusxalaridan ham foydalangan.

Onal Kaya tadqiqotida matndagi har bir g'azal raqamlangan, matn arab alifbocida emas turk-lotin alifbosida ko'chirilgan. She'rlar vazni belgilangan. Asosiy matn uchun 808-raqamli To'pqopi kulliyotidagi "Favoyid ul-kibar" devoni olinib, matn ostida boshqa qo'lyozmalardagi farqlar ko'rsatilgan, ya'ni matn ostida qiyosiy matn shakllantirilgan. Devondagi g'azallar tartibi va soni Toshkentdagi devon nashrlaridan farqlanadi. Onal Kaya asos qilib olgan qo'lyozmalardagi g'azallarning barchasi kiritib ketilgan. Ya'ni shu o'rinda fanda mo'tabar sanalgan, Alisher Navoiyning 26 ta asari kiritilgan 3 ta kulliyot – Revan, Parij, Sulaymoniya nusxalarining ayricha xususiyatlari ham nashrda yaqqol ko'rinadi.

Har uch kulliyotning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari bor. Revan va Parij nusxalari matniy jihatdan juda bir-biriga yaqin. Sulaymoniya nusxasida farqlar anchagina. Hamid Sulaymon ta'kidicha, "Parij kulliyotining "Xazoyin ul-maoniy" qismida boshqa qo'lyozmalarda uchramagan va biz chop ettirgan to'rt tomlikka ilova qilingan she'rlarga ham kiritilmagan Alisher Navoiyning 33 g'azali uchraydiki, bu mazkur qo'lyozmaning ahamiyatini yanada orttiradi. Bu g'azallarning ko'pchiligi Istanbul kulliyotida ham bor, lekin "Xazoyin ul-maoniy" gacha bo'lgan "Devon" va devonlar majmuasining bizga ma'lum bo'lgan birortasida ham uchramaydi" [Sulaymonov 1973, 194]. "Favoyid ul-kibar" matni qismida Parij kulliyotida boshqa qo'lyozmalarda bo'lmagan baytlar bor. Aynan 7 baytli g'azallar bu nusxadagi bir bayt bilan 8, 9 baytli g'azalga aylangan. Qizig'i bu

baytlarning ayrimlari joriy nashrlarda ham yo‘q. Onal Kaya matnini ana o‘sha yangi baytlar hisobiga ham to‘ldirib ketgan.

Matnshunoslar Alisher Navoiyning devonlariga kirmay qolgan she‘rlarini Tojikiston №1990, Parij №316-317, Sulaymoniya №4056 nusxalaridan olganini aytishadi. Onal Kaya nashridagi yangi g‘azallar Sulaymoniya №4056 nusxasidan olingan. Bu nusxadagi “Favoyid ul-kibar” qo‘lyozmasi hoshiyalarida ana o‘sha devonlarga kirmay qolgan she‘rlar o‘rin olgan. Onal Kaya nashrda o‘sha g‘azallarni ham ketma-ket to‘liq ko‘chirgan, shunga ko‘ra devon Toshkentdagi devon nashrlaridan farqli songa ega bo‘lgan. Keyinchalik 20 jildlik Alisher Navoiy asarlarida “Devoni Foni” oxiriga kiritilgan, Fozila Sulaymonova tomonidan “Ayyomi visol o‘ldi yana” nomi bilan nashr etilgan kitobdan o‘rin olgan she‘rlar ayni mana shu qo‘lyozmalardan olingan. She‘rlar matni qiyoslanganda farqlar borligi kuzatiladi. “Favoyid ul-kibar” oxirgi devon bo‘lgani sababli ham Navoiy asarlarini ko‘chirgan kotiblar devonlarga kirmay qolgan she‘rlarni oxirgi devonga kiritgan bo‘lishlari mumkin.

Onal Kaya bevosita buyuk shoirning tiriklik paytida ko‘rgan, mualliflik prinsiplari asosida ko‘chirtirilgan deb hisoblanuvchi Revan №808 ga asoslangan. Toshkent nashrlarida esa Sulaymoniya №4056 matniga xos xususiyatlar mavjud. Bu holat nashr uchun asos bo‘lgan manbaga bog‘liq bo‘lgani shubhasiz. Mazkur har uch kulliyotdagi farqlar umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgani holda “Favoyid ul-kibar”ning alohida №1565, 2797 Istanbul nusxalarida farqlar juda katta ekanligi, so‘zlar butkul boshqa holatda qo‘llangani kuzatiladi.

Turkiyadagi mazkur nashrlar o‘zbek adabiyotidagi barcha adiblar ijodiy merposini xuddi shu yo‘sinda o‘rganish zaruratini ko‘rsatadi. Qiyosiy matnda har bir qo‘lyozmaning to‘liq aks etishi fanda invertarlari takror sanaladigan qo‘lyozmalar haqida tasavvur beradi. Tor doiradagi matuxassislar uchun manbalarning sirlari ochilib boradi, she‘rlarning ko‘chirilishi, o‘zgarish jarayoni sabablari oydinlashadi. Natijada olimlar Navoiy devonlariga kirmay qolgan she‘rlarning manbalari haqida aniq ma’lumotga ega bo‘ladilar. Bu o‘z o‘rnida buyuk adibning lirik merosi hajmini aniqlashda muhim sanaladi. Onal Kayaning mashaqqatli mehnati asosida yuzaga chiqqan mazkur nashr o‘zida matn tarixi, manbalar tarixini o‘zida mujassam etgani uchun noyob nashrdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар то‘плами. 20 жилдлик. 6-жилд: Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-кибар. Илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрловчи: Намид Сулаймон. – Тошкент: Фан, 1990.

2. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Хазойин ул-маоний. То‘ртинчи девон. – Тошкент: Tamaddun, 2011. – 780 бет.

3. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Хазойин ул-маоний. То‘ртинчи девон. – Тошкент: G‘афур G‘улом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2021. – 840 бет.

4. Alisher Navoiy. Kulliyot. Qo‘lyozma. To‘ppopi saroyi kutubxonasi. Revan 808-inv. raqam.

5. Alisher Navoiy. Kulliyot. Qo'lyozma. Fransiya Milliy kutubxonasi. Suppl. Turc. 317-inv. raqam.
6. Alisher Navoiy. Kulliyot. Qo'lyozma. Sulaymoniya kutubxonasi, Fotih fondi. 4056-inv. raqam.
7. Березин И.Н. Турецкая хрестоматия. Том I. Отделение джагатайское или восточное. – Казан: Типография университета, 1857. – 375 с.
8. Мадалиева, О. Алишер Навоий девонлари qo'lezmalarining tarqibiy-qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Donishmand ziyosi. 2021.
9. Külliyyat-ı Nevayî: İnceleme, Tıpkıbasım. Kut Günay. İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu. 2020.
10. Сулаймон Намид. Алишер Навоийнинг Париж куллийети. // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1981. № 2. – Б. 191 – 194.
11. Сулаймон Намид. Алишер Навоий куллийети qo'lezmalarini tadqiqotidan // Adabiy meros. – Toshkent, 1973. №3. – Б. 83 – 93.
12. Kaya Önal. Ali Şir Nevayî. Fevayidü'l-Kiber. – Ankara Üniversitesi, 1996.
13. Kaya Önal. Ali Şir Nevayî "Fevayidü'l-Kiber" (inceleme-metin-dizin). Doktora tezi. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989. - 1382 s.

Hazratqulova Elmira,
FA Temuriylar tarixi davlat
muzeyi ilmiy xodimi, filologiya
fanlari bo'yicha falsafa doktori

MARIYA SABTELNI – HIROT ADABIY MUHITI MANBALARINING TADQIQOTCHISI

Annotatsiya: Mazkur maqolada kanadalik sharqshunos olimi Mariya Sabtelning Hirot madaniy muhitini o'rganishdagi ilmiy izlanishlari tadqiq etilgan. Olimaning Hirot adabiy muhitini o'rganish borasida to'plagan manbalari va ularning muhim ahamiyatli belgilariga, manba mualliflarining tanlagan uslublariga munosabati tahlil qilindi. Mariya Sabtelni manbalarni tarixiylik va aniqligiga ko'ra guruhlarga ajratgan bo'lib, bu guruhlar, tazkiralari, tarixlar, xotiralar va hujjatlar kabi nomlar bilan ataladi. Hamda olimi ularning ahamiyatli tomonlari, ishonchli jihatlarini bir-biriga taqqoslagan holda yoritib o'tgan. Mariya Sabtelning Hirot adabiy muhiti va uning yaralishi borasida Husayn Boyqaroning xizmatlarini asoslash uchun to'plagan va o'rgangan manbalari o'z ilmiy ahamiyati bilan bugungi kun ilm-fan rivoji uchun ham o'z vazifalarini to'kis bajarib kelmoqda.

Kalit so'zlar: xorijda navoiyshunoslik, adabiy manbalar, tazkirachilik, Hirot adabiy muhiti, ijodkor uslubi, tarixiy xolislik, she'riy iste'dod.

Abstract: This article examines the scientific research of the Canadian orientalist Maria Sabtelny in the study of the cultural environment of Herat. The sources collected by the scientist for the study of the literary environment of Herat

and their relationship to their important features and the chosen styles of the authors of the sources were analyzed. Maria Sabtelni grouped the sources according to their historicity and accuracy, with names such as groups, tazkiras, histories, memoirs, and documents. And the scientist has highlighted their important aspects and reliable aspects by comparing them with each other. The sources collected and studied by Maria Sabtelni to substantiate the services of Husayn Boyqaro regarding Herat's literary environment and its creation are fulfilling their tasks for the development of science today with their scientific importance.

Key words: Navoi studies in the abroad, literary sources, tazkira, literary environment of Herat, creative style, historical objectivity, poetic talent.

Аннотация: В данной статье рассматриваются научные исследования канадского востоковеда Марии Сабтельной по изучению культурной среды Герата. Были проанализированы источники, собранные ученым для изучения литературной среды Герата и их взаимосвязь с их важными чертами и избранными стилями авторов источников. Мария Сабтельни сгруппировала источники в соответствии с их историчностью и точностью, с такими названиями, как группы, тазкиры, истории, мемуары и документы. И ученый выделил их важные аспекты и достоверные аспекты, сравнив их друг с другом. Собранные и изученные Марией Сабтельни источники для обоснования заслуг Хусейна Бойгаро в отношении литературной среды Герата и ее создания сегодня выполняют свои задачи по развитию науки своей научной значимостью.

Ключевые слова: навоиведение за рубежом, литературные источники, тазкиризм, литературная среда Герата, творческий стиль, историческая объективность, поэтический талант.

Mariya Sabtelni Kanadaning Toronta universitetida faoliyat olib boradi. Uning nomzodlik tadqiqoti “Temuriy hukmdor Husayn Boyqaro saroyi adabiy muhiti va uning siyosiy ahamiyati” mavzusida [Sabtelni M, 1979: P.230] yaratilgan bo‘lib, olima izlanishlarining rasmiy himoyasi 1979 yilda bo‘lib o‘tgan.

Olima o‘z tadqiqotida Husayn Boyqaroning madaniy muhit yaratishdagi xizmatlarini e‘tirof etar ekan, o‘z tanlagan ilmiy uslubida xolislik va aniqlik kabi tamoyillarga rioya qiladi. Husayn Boyqaro yaratgan muhitning, xususan, Hirot adabiy muhitining gullab-yashnashi sabablarini o‘sha davr manbalarida keltirilgan faktlarga tayangan holda o‘rganib chiqib o‘z xulosalarini bildiradi.

“XV asrning ikkinchi yarmi o‘zbek adabiyotining eng rivojlangan davri bo‘lib, bu yuksalish temuriylardan 1469 yildan 1506 yil orasida podshohlik qilgan Sulton Husayn Boyqaro hamda o‘zbek adabiyotining porloq quyoshi Alisher Navoiy nomlari bilan bog‘liq. Husayn Boyqaro 40 yillik hukmronligi davrida Xurosonda adabiyot, san‘at va fanning ko‘p sohalari rivojiga katta ahamiyat bergan. Shoir sifatida «Husayniy» taxallusi bilan mashhur bo‘lgan bu zoti sharif o‘z hukmronligi davomida Alisher Navoiyga o‘z saroyida muhrdorlik, bosh vazirlik, «muqarrabi hazrati sultoniy» mansablarini berib, uning davlat arbobi sifatida mamlakatni insof va adolat bilan boshqarish, tinchlikni saqlash, keng

miqyosda madaniyatning rivojlanishiga homiylik qilishdek noyob fazilatlaridan foydalanishga intildi”. [Hayitmetov A, 1996: 10]

Olima tadqiqotning dastlabki bobini manbalar qismiga ajratgan bo‘lib, Husayn Boyqaro madaniy muhitining qirralarini yoritishda birlamchi va ikkilamchi manbalar bilan chuqur ishlagan. Olimaning tasnifiga ko‘ra birlamchi manbalar deganda, Husayn Boyqaro bilan zamondosh bo‘lgan allomala, ijodkorlarning asarlari nazarda tutiladi. Olima, ikkilamchi manbalar deb “ Xurosonda temuriylar inqirozidan bir qancha vaqt o‘tib yozilgan, mualliflari Husayn Boyqaro hukmronligining so‘nggi yillari voqealariga zamondosh bo‘lgan va bundan tashqari uning faoliyatidan juda yaxshi xabardor bo‘lgan bir qancha asarlar” [Sabtelni,1979: 10.] ni hisobga oladi. Uning ta’kidlashicha, bu asarlar “voqealarga yangi tafsilotlar qo‘shmasdan, noaniqlik xavfini oshirmasdan ” voqealarni takrorlaydi.

Mariya Sabtelnini mazkur manbalar bilan ishlash asnosida ularni umumlashtirgan holda to‘rt guruhga ajratib oladi. Quyida ushbu asarlar jadval ko‘rinishda berilmoqda:

1-jadval [Sabtelni,1979: 10.]

T.r	Asosiy manbalar	
	Tazkiralalar	
1.	Alisher Navoiy	“Majolis un-nafois”
2.	Faxriy Hiraviy	“Latoifnoma”
3.	Davlatshoh Samarqandiy	“Tazkirat ush-shuaro”
4.	Som Mirzo	“Tuhfai Somiy”
	Tarixiy asarlar	
1.	Xondamir	“Habib us-siyar”
2.	Xondamir	“Dastur ul-vuzaro”
3.	Mirxond	“Ravzat us-safo”
4.	Muhammad Haydar	“Tarixi Rashidiy”
	Xotiralar	
1.	Bobur	“Boburnoma”
2.	Zayniddin Vosifiy	“Badoyi ul-vaqoe”
	Hujjatlar	
1.	Abdullo Marvarid	“Sharafnoma”

Olima keltirilgan o‘n bitta asarning har bir turi, klassifikatsiyasi bo‘yicha janrning o‘ziga xos xususiyatlarini birma-bir tasniflab o‘tadi. Mariya Sabtelnining tadqiqotida mana shu manbalar bilan ishlashda ilmiy izchillik kuzatiladi. Tadqiqotchi sifatida har bir janrning tavsifini berar ekan, jumladan, ularning tarixiga oid ma’lumotlarni aniq berib o‘tadi.

Tazkiralalar. Bu janr haqida ularning o‘ziga xos bo‘lgan belgilari haqida to‘xtalar ekan, dastlab islom davri arab adabiyotida bu janrning ma’lum tabaqotlari tafsilotlarini yoritishga bag‘ishlangani, keyinchalik faqat shoirlarga bag‘ishlangan

turlari ham shakllanganini qayd etadi. XII asrgacha arab tilidagi tazkiralari ommalashgan bo'lsa, XII asrdan keyin forsiy tazkirachilik an'anasi boshlanganiga e'tibor qaratadi. Afviyning "Lubob ul-albob"ning tazkirasi ham arab tazkiralari an'anasi ta'siri ostida yaratilganini ta'kidlaydi.

Darhaqiqat, Sharq mumtoz adabiyotida ham bir qancha lirik, epik xarakterdagi tur va janrlar o'zining tadrijiy takomilini milliy adabiyot bosqichlari va boshqa o'zlashtirilgan adabiyot makonlarida bosib o'tdi. Jumladan, arab adabiyotiga xos bo'lgan g'azal, ruboiy, qasida kabi she'riy janrlarning, tazkira, naql, manoqib kabi adabiyotshunoslik janrlarining ham fors va turkiy adabiyotga singishi bir qancha tarixiy davrlar bilan bog'liq tarzda amalga oshgan edi. "O'z-o'zidan ko'rinadiki, milliy badiiy adabiyotning yuksalishi qardosh va qo'shni halqlar adabiyoti bilan aloqadorlikda ham yuzaga chiqadi"[Xazratkulova E, 2022: 135] .

Olima tazkira janrini "odatda, buyurtmasiz yoziladigan asar bo'lib, u o'zida ikki tomonlama vazifani: biografiyalari va she'riyat antologiyasini yaratishga mo'ljallangan bo'lib, ular islom tarixi va adabiy tanqidga eng yaqin tushunchani ifodalaydi", deya hisoblaydi. Shuningdek, "Majolis un-nafois" asarini o'z davrining adabiy olami darajasini ko'rsatib beradi" [Sabteln, 1979: 10.], deb baholaydi.

Tazkirachilik jarayoni o'z-o'zidan tarixiy davrlar mobaynida adabiyotda o'zining mazmunan turlarini biroz kengaytirgan. Ularning eng ko'p tarqalgan turlari quyidagilardir: 1. Shoirlar tazkirasi. 2. Valiylar tazkirasi. 3. Dabirlar (kotib va xattotlar) 4. Adiblar yoki olimlar tazkirasi. Adabiyotshunoslar tomonidan bularning nisbatan ko'p tarkalgani shoirlar va valiylar tazkirasi deya e'tirof etiladi [Haz. Dr. Haluk Ipekten, 2002. S 17-28].

Tazkiraning eng ko'p tarqalgan ushbu turiga turkiy adabiyotda Alisher Navoiy asos solgan edi. Turkiy tazkirachilikka xos bo'lgan xususiyatlar, albatta, arab, fors adabiyotining tazkirachilik an'analari ta'sirida shakllanganini ta'kidlash lozim. «Bevosita tazkira sifatida XV asrda ikki yirik asar yaratildi: «Tazkirat ush-shuaro» (Davlatshoh Samarqandiy) va «Majolis un-nafois» (Alisher Navoiy). Shu bilan birga Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston» asari ham XV asr tazkirachiligida ma'lum o'rin tutadi» [Mallaev N. 1959: 278.] .

"... Ammo Navoiy o'zining mashhur «Majolisun-nafois» asarini boshlaganida asosan Davlatshohning «Tazkiratush-shuaro»sini va Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston»ini ko'zi oldida tutgan edi.

Navoiy Abdurahmon Jomiydek «oliymiqdor kishining «Bahoriston» otlig' kitobi»da bir ravzaning vaznlik kuylovchi bulbullarga bag'ishlanganini qayd qilib o'tganida Jomiyning bir qancha tazkirachilardan ajratib olgandek bo'lib, «Ul jumladin biri» deb ko'rsatadi. So'ngra Alisher Navoiy «Xuroson mulkining asil mirzodalari orasida fazl va donish zevari bilan bahramand bo'lgan amir Davlatshoh»ning «Tazkiratush-shuaro» otlig' kitobiga yuksak baho berib, «voqian base zahmat tortibdur va bu toifani yaxshi jam' qilibdur», deydi"

[Shayxzoda M, 1972. B. 295] .

Shuningdek, Mariya Sabteln o'z ishida "Majolis-un nafaos"ning o'zigacha bo'lgan an'anaviy tazkiralardan farqli jihatlarini ham ziyrak ilg'aydi va bu haqda eslatmalar berib o'tadi. Masalan, olim Alisher Navoiyning taniqli, mashhur shoirlar faoliyatini yozishi bilan birga shoirlikka havasmand bo'lgan, endi mashq boshlagan yosh qalamkashlarni ham tilga olganini e'tirof etadi: "Nafaqat zamonasining taniqli shoirlari balki yosh shoirlariga, ta'limni endi tugatganlarga va shoirlikka qadam qo'yayotlarga katta e'tibor beradi" [Sabteln M, 1979: P.21].

"Majolis un nafaos" matni bilan ishlashda o'zbek olimasi Suyuma G'anieva tayyorlagan turkiy tildagi qo'lyozmasini ham tilga olib, uning ruscha tarjimasidan unumli foydalanganini so'zlab o'tadi: "Suyuma G'anievaning turkiy tildagi faksimil nashri (chig'atoy tili) menda mavjud emas, lekin uning ruscha tarjimasidan foydalandim [Sabteln M, 1979: P.22].

Olima Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarini tazkira sifatida tadqiq etarkan, uning fors tiliga tarjima qilingan nusxalarini ham sinchiklab o'rganadi. Asarning Faxriy Hiraviy, Qazvinii tomonidan fors tiliga o'girilgan bu manbaning o'ziga xos xususiyatlariga ham diqqat qaratadi: "Ikkala tarjimon ham o'z tarjimalarini Navoiy vafotidan atigi 20-25 yil o'tgach tugatganligi sababli ular "Majolis un nafaos"da oxirgi to'xtagan sanadan keyingi qo'shilgan biografik qo'shimchalari bilan to'ldirib borishlari mumkin edi" [Sabteln M, 1979: P.23]. Haqiqatdan ham, bu tazkiraning to'ldirilgan, erkin tarjimasini keyingi davrda temuriylar rioya qilgan adabiy an'analarga qanchalik rioya qilinganligi masalasini ham oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Mariya Sabteln fors tilidagi tarjimalarni Hirot adabiy muhiti ma'lumotlarini to'ldirishdagi ahamiyatini o'rganib chiqadi. Jumladan, Faxriy Hiraviyning "Latoyifnoma" ning to'qqizinchi bobi Alisher Navoiy tazkirasining bevosita davomiy qismini tashkil etadi. ... Unda ahamiyatli jihati shundaki, o'zi ilova qilgan to'qqizinchi majlisda 180 ta shoirning tarjimai hollarini kiritgan bo'lib, bu shoirlar guruhini kasblariga ko'ra guruhlab chiqqan edi. Va muallifning quyi tabaqa oddiy aholi tarkibidagi shoirlarning faoliyatini keng yoritgani ham diqqatga sazovordir. Shu bilan birga olim tazkira janrining boshqa adabiy janrlardan farqli tomonini alohida e'tirof etadi va adabiyot tarixi va adabiy tanqidchilik sohalarining mutaxassislari uchun ham mo'ljallanganini aytib o'tadi: "Ushbu turdagi ishning buyurtma berilmaganligi va hatto qo'shimcha qilish mumkin bo'lsa-da, "mashhurligi" sababli va u bevosita madaniy muhitdan yaxshi xabardor bo'lgan jamoatchilik tomonidan foydalanish uchun mo'ljallanganligi sababli, bu manbadan ko'p narsa o'z-o'zidan tushuniladi va bu odatiy hol sifatida qabul qilinadi."

Ma'lumki, "Majolis un-nafois"da hasbu holi yoritilgan shoirlarning aksariyati fors tilida ijod qilgan hamda turkiy tilli shoirlarning ham fors tilida yozishga moyilligi kuchli bo'lgan. Tabiiyki, fors tilining madaniy muhit markazida mavqei baland ekanligi bunday an'ananing keng tus olishiga sabab bo'lgan edi. Mariya Sabteln o'z kuzatishlari asosida "Majolis un nafaos" orqali turkiy til va fors tilining mavqei ular o'rtasidagi nozik raqobat masalasiga ham e'tibor qaratadi: "... ma'naviyati sof islomiy ruhda va forsiy bo'lsa-da, asar turkiy tildagi birinchi tazkira bo'lib ko'rinadi va bu juda ham diqqatga sazovordir). "Majolis-un nafaos"da

iqtiboslarning askariyati fors tilida bo'lsa-da, bu asar o'sha davrdagi madaniyatli tillarga nisbatan me'yoriy qadriyatlar tizimining o'zgartirilishidir" [Sabtelni M, 1979: P.19].

Darhaqiqat, olimlar e'tirof etganidek, bu davrda Hirotida Alisher Navoiyning, Husayn Boyqaroning sa'i harakati bilan turkiy tilli shoirlarga ma'nan rag'bat boshlangan edi. Lekin asosiy ijod tili fors tili bo'lgani uchun, mutolaa qiluvchilarning katta auditoriyasiga fors tilidagi manbalar qulay edi. Bu haqda shu madaniy hayotning kechmishi haqida mushtarak fikrlar bildirilgan: "... umuman olganda, Markaziy Osiyoda forsiy tildagi adabiyot yetakchilik qiladi, ayrim o'rinlarda turkiylardan chiqqan qator iste'dod sohiblari ham adabiy an'anaga rioya qilib, forsiy tilda ijod etar edilar" [S.Saidqosimov, 2006: 336 b.] .

Bu holatning ahamiyati haqida olimlar "Majolis un nafois"ning tarjimalari borasida so'z yuritish asnosida e'tibor qaratadi: "Uchta tarjimaning ikkitasi turkiylar hududidagi turkiy hukmdorlar (Usmonli Sulton Salim va Din Muhammad o'g'li Jonibek O'zbek) uchun qilingan bo'lsa-da, "Majolis un nafois"ni tarjima qilish zaruratining o'zi ham fors tilining madaniy hayotda qanchalik ildiz otganligini ko'rsatadi." [Sabtelni M, 1979: P. 22] .

Fors tiliga o'girilgan tarjima va uning qimmatli tomoni haqida gapirar ekan, asarning temuriylardan keyingi davr ruhini o'rganishdagi o'rniga diqqat qaratadi: "Faxriy Hiraviyning "Latoifnoma"si Hirotidagi Temuriylar va Shayboniylar davridan keyingi she'riy faoliyati to'g'risida kichik bo'lsa-da, qimmatli manba hisoblanadi. Uning asosiy fazilati "Majolis un nafois"ga qo'shimcha bo'lishidadir, chunki u 1507 yilda Hiroti Shayboniylar tomonidan egallab olingandan keyingi davrni yoritadi" [Sabtelni M, 1979: P. 25] .

Shuningdek, olimlar Alisher Navoiyning tazkiranavislik mahoratini o'zigacha bo'lgan tazkiralar va zamondosh adiblar tazkirasidagi o'ziga xos uslub bilan taqqoslaydi. Xususan, "Davlatshoh Samarqandiy asarida tasvirlangan shoirlari uchun eng ko'p tanlov mezonlari – bu biografik element: ota-ona va oilaviy kelib chiqish darajasi oliyanob fon bo'lib ifodalangan. Tazkirada undan keyin shoirning tug'ilgan joyi, ta'limoti va boshqa standart ma'lumotlar, jumladan, she'rlardan iqtiboslar keltirilgan [Sabtelni M, 1979: P. 28].

Navbatdagi tahlilga tortilgan tazkira Som mirzoning "Tuhfai Somiy" tazkirasi bo'lib, olimlar bu tazkiraning muhim qirralarini boshqa tazkiralardan aniq farqlab ko'rsatadi. Jumladan, tazkiraning muallifi Alisher Navoiyga zamondosh bo'lmasa-da, lekin Alisher Navoiydan keyingi davrni tekshirish uchun aniq materiallardan biri ekaniga urg'u beradi. Shu bilan birga tadqiqotchi tazkiraning asosiy kamchiligi sifatida shoirlar haqidagi ma'lumotlarni berishda ular hukmronlik va geografik hududga ko'ra birlashtirilmagani, ba'zida shoirlarning Sulton Yoqub, Oq quyunli, Sulton Husayn Boyqaro va Shoh Ismoil Safaviy saroylariga mansub bo'lganini ko'rsatishi, ba'zida ko'rsatmasligini aytib o'tadi. Olimaning fikricha, Som Mirzo Davlatshoh Samarqandiy kabi o'zining shaxsiy kuzatish va mushohadalarini berib o'tmagan. Lekin nisbiy izchillik asosida berilgan ma'lumotlar ichida o'lim sanasi aniq bo'lgan.

Shu bilan birga olimi Som Mirzoning o'zi oliy nasabdan bo'lsa-da, o'z tazkirasini beshinchi bobining katta qismini hunarmandlar va quyi tabaqa shoirlari haqida shuncha bilimga ega bo'lishini ijobiy baholaydi. Va bu hodisani yangi tendensiya sifatida e'tirof etadi.

Tarixiy asarlar. Bu rukndagi asarlar qatorida Mariya Sabtelni muarrix Mirxond va Xondamirlarning "Ravdat as-safo" va "Habib us-siyar" asarlarini tilga oladi. Olimi bu tarixiy asarlar mualliflari haqida fikr yuritish asnosida sobiq sovet yozuvchilarining "feodal manfaatlari" degan nom ostidagi yondashuvini tanqid qiladi. Shu bilan birga Xondamirning tarixiy asar yozishdagi uslubi haqida gapirar ekan, muallifning pozitsiyasiga e'tibor qaratadi: "Habib us-siyar" Sharqda tarixiy asarning mumtoz namunasi hisoblansa-da, zamonaviy tadqiqotchi uning tanqidiy yondashuvi va alohida ibratli uslubi yo'qligini sezmay qolmaydi". [Sabtelni M, 1979: P. 30] Shu bilan birga asarning tarixiy xarakterga ega ekani, biografik bo'limda saroyga qanday xizmat qilishidan qat'iy nazar, saroy shoirlari haqida ma'lumotlar berilgani foydali ekani haqida yozadi.

Tarixiy asarlar qatorida bundan tashqari Muhammad Haydar mirzoning "Tarixi Rashidiy" asarini tahlilga tortilgan bo'lib, olimi uni rasmiy tarix va xotiralardan iborat asar [Sabtelni M, 1979: P.33] sifatida talqin qiladi.

Bizning fikrimizga ko'ra, «Boburnoma»ning ilk adabiy ta'sir doirasi Haydar mirzoning «Tarixi Rashidiy» asarida ko'rinadi. Xususan, bu asarda ham muallif hayotining eng muhim nuqtalari, shaxsiy kechinmalar va sarguzashtlarning hikoya qilinishiga e'tibor qaratilishi fikrimizga yorqin misol bo'la oladi. «Tarixi Rashidiy»ning hajman ikki qismdan iboratligi uning ilmiy va adabiy maqsadidan kelib chiqqan holda ro'y berdi. Zotan bu haqda muallif maqsadi, nomlanishi hamda uning tarkib topishi haqidagi mulohazalarida asosan asarning qiziqarli va suyakli bo'lib o'qilishiga astoydil harakat qilgan. Zero «Tarixi Rashidiy» forsiz zabonda yaratilgan bo'lsa-da, biroq uning tasvir imkoniyatlari va yaratilishida «Boburnoma»ning to'g'ridan to'g'ri adabiy ta'siri namoyon bo'lgan [Sabtelni M, 1979: P. 34].

Xotiralar deya tasniflangan asarlar qatorida olimi Zayniddin Vosifiyning "Badoe'-ul-vaqoe'" hamda Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarlari o'rganilgan. Olimi bu ikki asarga nisbatan "norasmiy tarix toifasiga kiruvchi va avtobiografik, estalik ruhida" manba deya ta'rif beradi. Mariya Sabtelni bu mualliflarni bir vaqtning o'zida yozish maqsadlari mushtarak, ammo dunyoqarash va uslubi jihatidan juda farq qilganligi sababli ularni bir vaqtning o'zida tavsiflash foydali bo'ladi, deydi. Olimaning fikriga ko'ra, "Badoe'-ul-vaqoe'"ning Alisher Navoiy va uning muhiti haqidagi XII-XVII boblarida ifodalangan hikoyatlar silsilasi alohida qiziqish uyg'otishi va bu boblar kitobning eng qiziqarli bo'limlari deb hisoblaydi. Asarda hikoya qilingan Hirotda, boshqa markazlarda, saroylarda, xonadonlarda o'tkazilgan ko'plab majlislarining tasviri haqida to'xtalar ekan, o'sha davr adabiy hayotini yorqin tasvirlaydigan boshqa manba yo'q, deya xulosa chiqaradi.

Mariya Sabtelnining fikriga ko'ra mualliflarning kelib chiqishi, nasabi ularning o'z materialiga yondashish va taqdim etish uslubini belgilab beradi. Bobur misolida aristokratik nuqtai nazar saqlanib qolgan va shu asosida o'z tanqidini butun tashqi

dunyoga bildiradi. Jumladan, olim Boburning mavlono Hiloliy yozgan “Shoh va Darvesh” masnaviysining tanqidi haqida ham uning podshohlik pozitsiyasidan turib xulosa chiqargan degan mushohadasini bildiradi.

Bizningcha, mazkur tanqid orqali tasavvufiy mazmundagi asarlarda ramzlar va majoziy ishq vositalari haqida yetarli bilimga ega bo‘lgan alloma Bobur aynan payg‘ambarlar hayoti haqidagi tasniflarda ehtiyotkorlik qilish lozimligini uqtirmoqchi bo‘ladi. Ishqiy-timsoliy obrazlarning badiiy asar tarkibida qo‘llanishi haqidagi Boburning muhim qarashlari keyingi shoir Hiloliy masnaviysi bilan ham bog‘liq holda davom etadi: « Yana Hiloliy edi. Bu tarixda ham bordur. G‘azallari hamvor va rangin va kam xadshadur. Devoni ham bordur. Bir masnaviysi bor, «xafif» bahrida «Shoh va Darvesh»qa mavsum, agarchi ba’zi baytlari tavre voqi’ bo‘lubtur, vale bu masnaviyning mazmun va ustuxonbandlig‘i bisyor kovok va xarobtur. Shuaroyi muqaddam ishq va oshiqlik uchun masnaviylarkim aytibdurlar, oshiqlikni erga va ma’shuqlikni xotung‘a nisbat qilibturlar. Hiloliy darveshni oshiq qilubtur, shohni ma’shuq. Abyotekim, shohning af‘ol va aqvolida debtur, hosilkim shohni jalbiy va fohisha qilibtur. O‘z masnaviysining maslahatig‘a bir yigitni va yana shoh yigitini bisyor besuratturkim, jalblar va fohishalardek ta’rif qilg‘ay» [Bobur, 2002: P. 139]. Hiloliyning masnaviysiga nisbatan bu kabi keskin raddiya orqali Boburning badiiy asarlardagi ideal shaxs tushunchasi bo‘lgan munosabati ham ravshan sezilmoqda.

Adabiyotshunos olim Hasan Qudratullaev Boburning ushbu tanqidiga quyidagicha yondashadi: «...adib «Shoh va Darvesh» dostonida o’sha davrdagi hukmron shaxslar axloqini tanqid qilib, ulardagi mavjud illatlarni mahorat bilan fosh etadi. Bular orasida Xuroson saltanatida bek va amirlar orasida besoqolbozlikka moil shaxslarning mavjudligini «Shoh va Darvesh» asari orqali tanqid qilgan. Lekin Boburga Hiloliyning «Shoh va Darvesh» dostoni umuman yoqmaydi, uni mavjud an‘anaviy uslubni buzganlikda ayblaydilar. Ko‘rinib turibdiki, Boburga Hiloliy asarining g‘oyasi-shohlarni tanqid qilinishi, boshqacha qilib aytganda, shohning fosh etilishi ma’qul tushmagan» [Qudratullaev, 2018: P. 44]. Bizningcha, bir umr adolat yo‘lida ulug‘vor saltanat qurishga harakat qilgan Boburning nazmda yirik va keng qamrovli janr – masnaviyning markaziga shoh obrazining olib kelinishi va uning faqatgina ishqiy kayfiyat pardasi bilan yaratilishini, tabiiyki, qabul qilolmagan. Yana bir tomoni tasavvufiy mazmundagi asarlarning ramzan turli obrazlar bilan boy bo‘lishi, zohiran ishqda jins va yosh tushunchalarini farqlanmasligi kabi motivlar Boburdek alloma uchun ham tanish bo‘lgan. Biroq Boburning bu tanqidiy mulohazasi ana shu tasavvuf nazariyasi mohiyatini anglagani holda ro‘y bermoqda. Sababi, bu davrgacha yetib kelgan va yaratilayotgan asarlarda ham shahzodaga oshiq qullar timsoli mavjud edi. Masalan, Navoiy ijodida «Lison ut- tayr [Navoiy. 1994. B. 120] ning Talab vodiysida keltirilgan Shahzodaga oshiq ikki qul hikoyati, «Xamsa»ning «Hayrat ul-abror» dostoni «Maqsadning o‘talgani» haqidagi maqolotda ham ana shunday mazmundagi ramziy hikoyatlarda ham shunday timsollar yaratilgani bejiz emas.

Bizningcha, bu yerda Boburning tanqidi asosan mana shu motivlarning yirik janr markaziga ko‘chirishga urinishlar va ularni ommalashtirishlarga qarshi

qaratilgan bo'lishi mumkin. Har holda Bobur tabiiy borliqqa xos bo'lgan muvozanatni boricha qabul qilishga va uni badiiy adabiyotda ham o'z holicha idrok etishga bo'lgan estetik talabni qo'yimoqda. Ya'ni badiiy adabiyotda badiiy obraz tushunchasi ortida mantiqiylik bo'lish lozimligiga undamoqda. Bu o'rinda Boburning tasavvufiy ohangdagi asarlarning obrazlar tizimiga bo'lgan adabiy-estetik talabi yana ham oydinlashadi. Lekin Bobur Hiloliyning masnaviysini keskin tanqid qilishi ortidan uning shaxsiyati va ijodining boshqa qirralariga ham o'z xolis bahosini berishda davom etadi. Bu hol uning munaqqid sifatida xolislik va haqqoniylik tamoyiliga tayanganidan dalolatdir. Adabiyotshunos olimi Iqboloy Adizova Boburning Hiloliyga bergan ta'rifi haqida shunday mulohaza bildiradi: «... Bobur Hiloliyning masnaviysini tanqid qilsa-da, lirik she'rlarini *g'azallarini hamvor va rangin va kamxadshadur* deya tavsiflaydi. Quvvayi hofizasiga havas bilan qaraydi. Aruz, qofiya va she'r ilmining bilimdoni ekanligini tan oladi» [Adizova, 2008: P. 28].

Mariya Sabtelnini "Badoe'-ul-vaqoe'"ni saroy hayoti haqida tushuncha berishi bilan birga, o'rta asrlar islom manbalari orasida odatda o'z ifodasini topmaydigan shahar aholisi kayfiyatini ham aks ettiradi, deya ta'kidlaydi. Aynan saroy voqealariga xalqning munosabatini aks ettirishiga e'tibor qaratadi. Olima "Badoe'-ul-vaqoe'" muallifining uslubida "Habib us siyar" asariga xos bo'lgan tantanavorlik va sun'iylik yo'qligini, epizodik tabiati tufayli ba'zida sarguzashtlilik ustunlik qilishini aytib o'tadi.

"XV asrning ikkinchi yarmi o'zbek adabiyotining eng rivojlangan davri bo'lib, bu yuksalish temuriylardan 1469 yildan 1506 yil orasida podshohlik qilgan Sulton Husayn Boyqaro hamda o'zbek adabiyotining porloq quyoshi Alisher Navoiy nomlari bilan bog'liq. Husayn Boyqaro 40 yillik hukmronligi davrida Xurosonda adabiyot, san'at va fanning ko'p sohalari rivojiga katta ahamiyat bergan. Shoir sifatida «Husayniy» taxallusi bilan mashhur bo'lgan bu zoti sharif o'z hukmronligi davomida Alisher Navoiyga o'z saroyida muhrdorlik, bosh vazirlik, «muqarrabi hazrati sultoni» mansablarini berib, uning davlat arbobi sifatida mamlakatni insof va adolat bilan boshqarish, tinchlikni saqlash, keng miqyosda madaniyatning rivojlanishiga homiylik qilishdek noyob fazilatlaridan foydalanishga intildi" [Hayitmetov, 1996: B.10].

Muallifning uslubini o'rganish asosida olimaning chiqargan xulosalariga ko'ra, "Badoe'-ul-vaqoe'" bilan ishlashda, undagi materiallarni sharhlashda uning ba'zi kamchiliklarini yodda tutish lozim:

1. Bu tarixshunoslik nuqtai nazaridan unchalik aniq manba emas, uning janrini hisobga olish kerak. 2. Asar shialar ta'qibi tufayli o'z shahrini tark etishga majbur bo'lgan shaxs tomonidan yozilgani bois, shialarga qarshi tomonga tarfkashligi bilan ajralib turadi [Sabtelnini M, 1979: P. 39].

Bundan tashqari Mariya Sabtelnini Zayniddin Vosifiyning shoirlik qobiliyati yoki qay darajadagi shoir ekani haqidagi mulohazalarni bildirgan bo'lib, muallifning shoir sifatida birlamchi manbalarda, xususan, "Majolis un-nafois" da tilga olinmaganiga to'xtalib o'tadi. Shuningdek, "Tuhfai Somiy"da ham Vosifiy nomi bilan hech kim tilga olinmaganini so'zlaydi. Faqatgina Fahriy Hiraviy

“Latoifnoma”sining to‘qqizinchi bobida qisqa muddatda Samarqandning keksha shoiri deb atalgan bir Vosifiy haqida gapirganini aytib o‘tadi. Mariya Sabtelnining fikriga ko‘ra, bu paytda haqiqatdan ham Vosifiy Samarqand va Buxoroda bo‘lgan payt edi [Sabtelni M, 1979: P. 39].

Shuningdek, tadqiqotchi “Boburnoma” va “Badoe’-ul-vaqoe” asarlarini XV asr oxiri va XVI asrning birinchi o‘n yilliklarida Xuroson va O‘rta Osiyoni o‘rganish uchun qimmatli va muhim manba hisoblanishi haqida yakdil xulosaga keladi. Ikki asarning tasvirlagan hududlarini ham ko‘rsatib o‘tadi: unga ko‘ra “Badoe’-ul-vaqoe”da Xuroson va Movarounnahr hududidagi madaniy hayotga e‘tibor qaratgan bo‘lsa, “Boburnoma” esa Afg‘oniston va Hindiston hududida tarqalib harbiy soha e‘tibor qaratildi, deydi. Shundan so‘ng, olim a o‘zining izlanishlari uchun *xotira ruknidagi* asarlar ichida “Badoe’ ul-vaqoe” asarini ancha foydali manba deya xulosa chiqargan holda, XV asrning ikkinchi yarmidagi ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotning turli qirralarini aks ettiruvchi she‘riy qo‘shiqlar va latifalar berilganini ta’kidlaydi.

Hujjatlar ruknida esa olim a Abdulloh Marvaridning “Sharafnoma” asariga e‘tibor qaratadi. Asar muallifi Husayn Boyqaroning muhrdori ekani va bu lavozimga Alisher Navoiydan keyin egalik qilganini ta’kidlab o‘tadi. Asarda 125 ta hujjat, jumladan, podshoh farmonlari, rasmiy hujjatlari hamda shaxsiy xatlar, kitoblar keltirilgan bo‘lib, ularga o‘z davri uslubining modeli sifatida qarash kerakligi, ba’zi hujjatlarda sanalar yozilmaganini uqtirib o‘tadi. Mariya Sabtelni asar qo‘lyozmasining 74 a sahifasida keltirilgan adabiyot namoyondalari bilan bog‘liq bo‘lgan voqealarga oid hujjatlarni ahamiyatli deb topadi. [Sabtelni M, 1979: P. 43] Bulardan tashqari asarda Husayn Boqaroning Abdurahmon Jomiyga yozgan bir qancha maktublari, xonanda va sozanda Qul Muhammadga berilgan diplom va shoir Sayfiy Buxoriyga Buxoroga qarindoshlarinikiga borishiga berilgan yo‘llanmalar to‘plangan.

Mariya Sabtelnining XV-XVI asr Hirot madaniy muhiti manbalari bilan ishlash uslubidan quyidagi xulosalarga kelindi:

- Olim a manbalar bilan ishlashda ularni guruhlarga ajratgan holda tasniflagan hamda har birining ilmiy ahamiyati haqida gapirar ekan, bo‘rtib turgan belgilar asosida o‘z fikrlarini berib o‘tadi.
- Mariya Sabtelni tazkiralarni bir turkum doirasida tahlil qilish asnosida mualliflarning uslubini nozik farqlaydi. Jumladan, Alisher Navoiynning “Majolis un-nafois” asarida yosh zamondosh shoirlarning e‘tiborga olinganini alohida qayd etsa, Som Mirzoning oliy nasabli bo‘lishiga qaramay, quyi tabaqa shoirlarini chuqur bilishini ijobiy hodisa sifatida baholaydi.
- Tarixiy asarlar sirasida tilgan olingan Xondamirning “Ravdat as-safo” asarida klassik an‘ananing ustuvorligini ta’kidlasa, Haydar Mirzoning “Tarixi Rashidiy” asarida esa xotiralar parallel berilganini ta’kidlaydi.
- Xotiralar sifatida berilgan “Boburnoma” va “Badoe’ ul-vaqoe” asarlari uslubidagi farqlar keskin farq qilishi, lekin uslubning o‘zgachaligi va xolis tarix yozishdagi maqsadning birligiga e‘tibor qaratadi.

- Mariya Sabtelni manbalar bilan ishlashda Husayn Boyqaro yaratgan madaniy muhitning, Temuriylar Renessansi bilan bog‘liq zamonning qiyofasini o‘rganishda adabiy davralarni ajratib olmagan holda, ijtimoiy-siyosiy hayot bilan bir butunlikda tadqiq etish yo‘lidan boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Haz.Dr.Haluk Ipekten ve b. Sair Tezkireleri. Ankara, 2002.S 17-28.
2. Sabtelni M. The poetic circle at the court of the Timurid Sultan Husain Baiqara and its political significance. -Harward . 1979. 230 P.
3. Adizova I. So‘zumni o‘qub anglag‘aysen o‘zumni. – T.: Adabiyot va san‘at, 2008. – 130 b.
4. Qudratullaev H. Boburning adabiy-estetik olami. Ma‘naviyat. – T.:2018. 169 b.
5. Mallaev N. XV asr tazkiralarning tarixiy-adabiy ahamiyati //O‘zbek adabiyoti masalalari. O‘ZSSR davlat badiiy nashriyoti. – T.: 1959. 270 b.
6. Navoiy Alisher. Lisonut tayr. MAT. 20 jildlik. – T.: Fan, 1994. 12-jild. 198 b.
7. S.Saidqosimov, A.Ahmedov, B. Ahmedov .Amir Temur jahon tarixida. – T.: “Sharq”, 2006. – 336 b.
8. Hazratqulova E. “Adabiy-tarixiy asarlarda badiiy ijod masalalari (“Boburnoma ” va “Tarixi Rashidiy” asosida)” filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktorligi darajasini olish bo‘yicha yozilgan diss ishi... - T.: 2022. 160 b.
9. Shayxzoda M. Asarlar. 6 tomlik. T., Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1972. T. 4. G‘azal mulkning sultoni. (Alisher Navoiy haqidagi tadqiqot va maqolalar majmuasi). Нашра тайёрловчи Н. Маллаев. 1972. 372 б Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – T.: Шарқ, 2002. 334 б.

Vaxabova O‘g‘ilxon,
Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti,
Kozimov Sayfulloh,
Andijon davlat pedagogika instituti
4-bosqich talabasi

ALISHER NAVOIY IJODIDA EMOTSIONAL INTELLEKT VA IJTIMOIIY ONG MASALALARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodida emotsional intellektning turli ko‘rinishlari va ijtimoiy ongning shakllanishi masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, Navoiy qahramonlari orqali insonning hissiy olami va uning jamiyat bilan uyg‘unlashuvi qanday tasvirlangani zamonaviy psixologiya nuqtai nazaridan o‘rganiladi.

Kalit soʻzlar: komil inson, emotsional intellekt, ijtimoiy ong, badiiy yetuklik, ijtimoiylashuv, madaniyat.

Abstract: This article analyzes various manifestations of emotional intelligence and the formation of social consciousness in the work of Alisher Navoi. It also studies how Navoi's characters depict the emotional world of a person and his integration with society from the perspective of modern psychology.

Keywords: perfect person, emotional intelligence, social consciousness, artistic maturity, socialization, culture.

KIRISH

Alisher Navoiy ijodi Sharq adabiyotida nafaqat badiiy yetukligi, balki inson ruhiy olamini chuqur tasvirlashi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Uning asarlari inson tabiatining nozik qirralarini, emotsional holatlarini va ijtimoiy ong shakllanishining murakkab jarayonlarini aks ettiruvchi bebaho manba hisoblanadi. Navoiy asarlarida qahramonlar ichki kechinmalari, hissiy tajribasi va jamiyat bilan oʻzaro munosabatlari tafsilotlari bilan jonli va realistik ifodalanadi. Bu jihatlar zamonaviy psixologiya, xususan, emotsional intellekt va ijtimoiy ong nazariyalari bilan uygʻunlashib, inson ruhiy olamini oʻrganish imkonini beradi.

Emotsional intellekt shaxsning oʻz his-tuygʻularini anglash, boshqarish, boshqalar his-tuygʻularini tushunish va ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatini oʻz ichiga oladi. Ushbu tushuncha XX asrda ilmiy atama sifatida shakllangan boʻlsa-da, Navoiy asarlarida bu konsepsiya nazariy asoslaridan ancha oldin badiiy ifodada mavjud edi. Uning qahramonlari shaxsiy hissiyotlarini anglash va boshqarish jarayonida oʻz-oʻzini rivojlantirish, axloqiy yuksalish va ijtimoiy muvozanatni topish yoʻlida harakat qiladilar. Shuningdek, Navoiy asarlarida insonning jamiyat bilan oʻzaro taʼsiri, axloqiy meʼyorlar va ijtimoiy ong shakllanishi kabi muhim psixologik masalalar ham keng yoritiladi.

ASOSIY QISM

Alisher Navoiy ijodi inson ruhiyatining eng nozik qirralarini yorituvchi, ijtimoiy ong va emotsional intellektning murakkab mexanizmlarini badiiy shaklda aks ettiruvchi bebaho manbadir. Uning asarlarida shaxsiy va ijtimoiy ong uygʻunligi, insonning his-tuygʻularini anglash va boshqarish jarayoni, shuningdek, jamiyat bilan oʻzaro munosabatlaridagi emotsional intellektning namoyon boʻlishi alohida dolzarb mavzu sifatida koʻzga tashlanadi. Mazkur maqolada ushbu masalalar "Xamsa" dostoni hamda Navoiy gʻazallarida tasvirlangan qahramonlar timsolida tahlil qilinadi.

Zamonaviy psixologiyada emotsional intellekt insonning oʻz his-tuygʻularini anglash, boshqarish, boshqalarning hissiy holatini tushunish va ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Navoiy asarlarida esa bu tushuncha turli badiiy vositalar orqali aniq namoyon boʻladi. Masalan, "Farhod va Shirin" dostonida bosh qahramon Farhod nafaqat jismonan kuchli, balki emotsional jihatdan ham yetuk shaxs sifatida tasvirlanadi. U muhabbat, fidoiylilik va sabr-toqat singari fazilatlar orqali oʻz his-tuygʻularini boshqarish va boshqalar hissiyotlarini anglash qobiliyatini namoyish etadi. Farhodning Shiringa boʻlgan muhabbati, uning

intellektual va hissiy jihatdan o'sish jarayoni insonning ichki olamini mukammallashtirishga qaratilganligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, "Layli va Majnun" dostonida Qaysning hissiy tajribalari emotsional intellektning boshqa bir qirrasini – his-tuyg'ularni ifoda etish va boshqalar bilan bo'lishish jihatidan tahlil qilinishi mumkin. Majnun o'z sevgisining chuqurligini nafaqat tashqi harakatlar, balki ichki ruhiy holati orqali ham namoyon qiladi. Uning o'z ichki olamiga sho'ng'ishi va jamiyatning unga bo'lgan munosabati emotsional intellekt va ijtimoiy ong o'rtasidagi ziddiyatni aks ettiradi.

Ijtimoiy ong insonning jamiyatdagi axloqiy-me'yoriy tizimni anglash va unga muvofiq harakat qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Alisher Navoiy ijodida bu masala odob-axloq, adolat va insonparvarlik g'oyalari orqali ochib beriladi. Uning asarlarida qahramonlar nafaqat individual yo'nalishda rivojlanadi, balki jamiyatdagi o'z o'rnini topish, ijtimoiy mas'uliyatni anglash va o'zgalarga foyda keltirish tamoyillariga ham amal qiladi.

"Saddi Iskandariy" dostonida Iskandar shaxsining ikki qirrali tabiati – shoh va donishmand sifatidagi timsoli ijtimoiy ongning qanday shakllanishini ko'rsatadi. U boshqaruvchi sifatida jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglab yetgan va bu borada o'z hissiy olamini boshqarish orqali odil podshoh bo'lishga intilgan. Uning qaror qabul qilish jarayonlari, urush va tinchlik o'rtasidagi tanlovlari, odil boshqaruv tizimini yaratishga bo'lgan harakatlari insonning ijtimoiy ong rivojlanishining yorqin badiiy namunasidir.

Navoiy asarlarida, shuningdek, ijtimoiy muhitga moslashish va insonning jamiyat bilan o'zaro aloqasi muhim o'rin tutadi. "Mahbub ul-Qulub" asarida shoir insonlarning ijtimoiy xulq-atvori, axloqiy me'yorlari va shaxsiy fazilatlarini tahlil qiladi. U ijtimoiy stratifikatsiya va turli kasb egalari hamda ularning jamiyatdagi o'rnini haqida mulohaza yuritib, insonning o'z jamiyatidagi rolini anglashda emotsional va ijtimoiy intellekt qanday ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy ijodida ilgari surilgan emotsional intellekt va ijtimoiy ong masalalari bugungi kun psixologik tadqiqotlari nuqtai nazaridan ham dolzarb hisoblanadi. Zamonaviy psixologiyada shaxsiy va ijtimoiy intellektning rivojlantirish insonning muvaffaqiyati va baxt-saodati uchun muhim omil sifatida qaraladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori emotsional intellektga ega shaxslar o'z his-tuyg'ularini yaxshiroq boshqaradi, muammolarga bardosh bera oladi va samarali ijtimoiy aloqalarni yo'lga qo'yadi.

Navoiy asarlaridagi qahramonlar aynan shu jarayonni o'zida mujassam etgan. Masalan, Farhodning his-tuyg'ularni boshqarishdagi yetukligi, Iskandarning ijtimoiy mas'uliyat hissi, Majnunning chuqur emotsional tajribalari bugungi kun psixologlari tomonidan insonning ichki dunyosi va tashqi muhit o'rtasidagi uyg'unlikni anglash nuqtai nazaridan muhim o'rganish obyekti bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, Navoiy ijodi psixoterapiya va shaxsiy rivojlanish bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar uchun ham katta ahamiyatga ega. Uning asarlarida ta'kidlangan sabr, muhabbat, adolat va insoniylik tamoyillari ruhiy sog'lomlik va ijtimoiy moslashuv uchun asosiy omillar sifatida qaralishi mumkin. Shu boisdan, Navoiy asarlarini zamonaviy psixologik yondashuvlar bilan o'rganish, ularning

motivatsiya, stressni boshqarish va ijtimoiy aloqalarni yaxshilashga ta'sirini tahlil qilish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Alisher Navoiy asarlarida emotsional intellekt va ijtimoiy ongning tasviri inson ruhiy olamini o'rganish nuqtai nazaridan ulkan ahamiyat kasb etadi. Shoir qahramonlarining hissiy va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari zamonaviy psixologik tadqiqotlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Navoiy asarlaridagi hissiy tajribalar, ijtimoiy ong shakllanishi va insonning ichki dunyosi haqidagi mulohazalar shaxsiy va jamiyat taraqqiyoti uchun muhim saboqlarni taqdim etadi. Shu jihatdan, shoir merosi nafaqat adabiyot, balki psixologiya nuqtai nazaridan ham chuqur tadqiq etilishi zarur.

Xulosa

Alisher Navoiy ijodi inson ma'naviy olamining murakkab qirralarini yoritib, emotsional intellekt va ijtimoiy ong shakllanishining nazariy hamda badiiy asoslarini aks ettiradi. Uning asarlarida qahramonlar o'z hissiy kechinmalari va ijtimoiy vazifalari o'rtasidagi muvozanatni topishga intilar ekan, insonning o'z-o'zini anglash, boshqalar bilan hamdardlik va ijtimoiy muhitga moslashish jarayoni yuksak badiiy ifodada namoyon bo'ladi. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Navoiy ijodida tasvirlangan hissiy tajribalar va ijtimoiy ong jarayonlari zamonaviy psixologik konsepsiyalar bilan bevosita uyg'unlik kasb etadi.

Emotsional intellekt tushunchasi XX asrda ilmiy atama sifatida shakllangan bo'lsa-da, Navoiy asarlarida bu fenomenning turli ko'rinishlari ancha oldin badiiy tarzda aks etgan. Masalan, Farhod va Shirin dostonida qahramonning o'z hissiyotlarini boshqarish va boshqalarning emotsional holatini tushunish qobiliyati, Layli va Majnunda esa chuqur his-tuyg'ular va ularning inson shaxsi shakllanishiga ta'siri yorqin ifodalangan. Saddi Iskandariy dostonida esa emotsional intellekt va ijtimoiy ong uyg'unligi orqali adolatli boshqaruv, yetakchilik va ijtimoiy mas'uliyat masalalari ilgari suriladi. Ijtimoiy ong masalalarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, Navoiy o'z qahramonlarini shunchaki badiiy obraz sifatida emas, balki insonning jamiyatdagi o'rni va axloqiy kamolotini aks ettiruvchi timsollar sifatida yaratgan. Shoirning axloqiy-falsafiy qarashlari, xususan, "Mahbub ul-Qulub" asarida insoniyatning turli tabaqalari, ularning jamiyatdagi vazifalari va ijtimoiy mas'uliyati haqida bildirgan fikrlari bugungi kun nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Insonning axloqiy-ruhiy rivojlanishi, uning jamiyat bilan integratsiyalashuvi va ijtimoiy adolatga intilishi Navoiy asarlarining asosiy falsafiy mohiyatini tashkil etadi. Bugungi psixologiya nuqtai nazaridan tahlil qilinganda, Navoiy asarlarida ilgari surilgan emotsional intellekt va ijtimoiy ong tushunchalari shaxsiy taraqqiyot, psixoterapiya hamda yetakchilik nazariyalari bilan hamohang ekanligi ayon bo'ladi. Uning qahramonlari orqali taqdim etilgan ruhiy va axloqiy saboqlar insonning hissiy barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va boshqaruv strategiyalarini rivojlantirish nuqtai nazaridan ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, Navoiy ijodi nafaqat adabiyotshunoslik, balki zamonaviy psixologiya, pedagogika va ijtimoiy fanlar doirasida ham chuqur tadqiq etilishi lozim.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, Alisher Navoiy ijodining emotsional intellekt va ijtimoiy ong bilan bog'liq jihatlari uning asarlarini nafaqat badiiy ma'noda, balki

insonshunoslik nuqtai nazaridan ham o'rganish zaruratini ochib beradi. Shoirning inson his-tuyg'ularini yuksak san'at darajasida tasvirlashi, axloqiy fazilatlarni tarannum etishi va ijtimoiy ong shakllanishini yoritishi uning ijodiy merosini umuminsoniy qadriyatlar manbai sifatida baholash imkonini beradi. Shu bois, Navoiy asarlari faqat o'tmish durdonalari emas, balki bugungi jamiyat va inson tafakkurini boyituvchi beqiyos ilmiy va ma'naviy manba sifatida har tomonlama o'rganilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.Botirov, (2025). Alisher navoi - the sultan of the kingdom of words *American Academic publishers*, 5(1), 645-650.
2. O.Vakobova, (2021). Socio-psychological aspects of parental responsibility in the family. *eurasian journal of social sciences, Philosophy and culture*, 1(2), 102–106.
3. S.Kozimov, (2023). The problem of correct time distribution and its psychological solutions *FIJESH* 11(9), 93-99.
4. S.Kozimov, (2024). Social-psychological methods of self-development *IMRAS Indonesian Journal of Scientific Education*, 7(6), 203-210.
5. <https://www.ijmrd.in/index.php/ijmrd/article/view/1672>
6. <http://nauchniyimpuls.ru/index.php/ni/article/view/16759>
7. <https://journal.imras.org/index.php/sps/article/view/1499>

Sulaymonova Hulkar,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
doktoranti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

“RASAILU-L-XAVARAZMIY” ASARINING SULAYMONIYA KUTUBXONASIDA SAQLANAYOTGAN QO'LYOZMA NUSXALARI XUSUSIDA

Annotation. In the gradual development of Arabic epistolary literature, many writers and poets of non-Arab origin (Persians and Turks) left a significant mark. One of these creators was the Khwarazmian scholar Abu Bakr Muhammad Abbas al-Khwarazmi (935-993). Abu Bakr Khwarazmi made a great contribution to the development of two major genres in classical Arabic prose, *Rasa'il* (letters) and *Amsal* (proverbs), through his works "*Rasa'ilu-l-Khwarazmi*" (Khwarazmian Letters) and "*Al-Amsal al-Muwallad*" (Aphorisms). "*Rasa'ilu-l-Khwarazmi*" consists of more than 150 letters written by Abu Bakr during his lifetime to state officials (kings, viziers, governors, judges, etc.), his fellow friends, and students. These letters were written in response to various historical events such as victories, promotions, misfortunes, and defeats. Currently, over ten manuscript copies of "*Rasa'ilu-l-Khwarazmi*" are preserved in the collections of Russia, the United States, Germany, France, Turkey, and several Arab countries. This article briefly provides

information about the manuscript copies of "Rasa'ilu-l-Khwarazmi" preserved in the collections of the Suleymaniye Library in Turkey.

Kalit soʻzlar: Abu Bakr Xorazmiy, "Rasailu-l-Xavarazmiy" (Xorazmiy maktublari), qoʻlyozma nusxa, Sulaymoniya kutubxonasi, rasail janri, epistolyar adabiyot.

Birinchi Renessans (IX—XII asrlar) davrida koʻhna Xorazm diyorida arab tili va adabiyoti rivojiga ulkan hissa qoʻshgan allomalar yashab ijod qilgani ayni haqiqatdir. Shunday buyuk siymolardan biri Abu Bakr Muhammad Abbos al-Xorazmiy (935-993) edi. Xorazmiy shoir, adib va olim sifatida mumtoz arab adabiyotida yorqin iz qoldirgan boʻlib, oʻz faoliyati davomida mumtoz arab adabiyotidagi ikki katta janr - rasail (epistolyar janr) hamda amsal (aforizm) rivojiga katta hissa qoʻshdi. Abu Bakr Xorazmiyning «Devon ash-shiʻr» (Sheʼrlar devoni), "Rasailu-l-Xavarazmiy"¹⁹⁵ (Xorazmiy maktublari), "Al-amsal al-muvallad" (Aforizmlar) va «Kitab mufid al-ulum va mubid al-humum» (Ilmlarning foydasi va tashvishlarni ketkazuvchi kitob) kabi asarlari bizgacha yetib kelgan. Mazkur asarlarning har biri oʻziga xos adabiy, tarixiy qiymatga ega. «Devon ash-shiʻr»da Abu Bakr Xorazmiyning oʻrta asrlar arab sheʼriyatiga xos deyarli barcha janrlarda ijod qilganini koʻrish mumkin. «Ar-rasail» Xorazmiyning turli tarixiy shaxslarga atalgan maktublaridan tuzilganini hisobga olsak, asar nafaqat filologik jihatdan balki, tarixiylik nuqtai nazaridan ham tadqiq etishga loyiqligi koʻrinadi. Oʻz davrining yirik ensiklopedik asarlaridan boʻlgan «Kitab mufid al-ulum va mubid al-humum»da esa Xorazmiy islom ahkomlaridan tortib, tabiiy va gumanitar fanlarning bir qator sohalariga oid fikrlarini bayon etgan.

"Rasailu-l-Xavarazmiy" Abu Bakrning umri davomida davlat amaldorlari (shohlar, vazir, noib, qozi va boshq.), ijodkor doʻstlari va shogirdlariga yozgan 150 dan ortiq maktublardan tuzilgan boʻlib, bu xatlar biror tarixiy voqea (gʻalaba, mansabga koʻtarilish, musibat, magʻlubiyat)ga munosabat oʻlaroq yozilgan.

"Rasailu-l-Xavarazmiy" asari haqidagi dastlabki batafsil maʼlumotlar Abu Bakr Xorazmiyning shogirdi, nishopurlik mashhur alloma Abu Mansur as-Saolibiy (961-1038)ning "Yatimat ad-dahr" tazkirasida uchraydi. Saolibiy oʻz tazkirasida ustoziga yuksak ehtirom koʻrsatib, uni "Zamonasining eng donosi, adab dengizi, nasr va nazmning tugʻi, fazl va idrok olami", deb taʼriflaydi. "Rasail"dagi xalq orasida mashhur boʻlib, maqolga aylanib ketgan soʻzlardan koʻplab namunalar keltiradi. [2:227] Undan keyin Xorazmiy ijodini oʻrgangan olimlar asosan Saolibiy keltirgan maʼlumotlarga tayanganlar.

Ayni paytda "Rasailu-l-Xavarazmiy" ning 20 dan ortiq qoʻlyozmalari Rossiya, AQSh, Germaniya, Fransiya, Turkiya va bir necha arab davlatlarining fondlarida saqlanmoqda. Xususan, Germaniya fondlarida asarning 4 qoʻlyozma nusxasi boʻlib, bular Berlin davlat kutubxonasidagi [DE-SBB] Wetzstein I 26 raqamli, [DE-SBB] Petermann II 648 raqamli, [DE-SBB] Petermann I 350-8 raqamli, Eberxard Karl universiteti kutubxonasidagi [DE-TUEB] Ma VI 72 – 1 raqamli qoʻlyozmalardir. Shuningdek, "Rasailu-l-Xavarazmiy"ning Turkiya

¹⁹⁵ Мазкур асар "Ар-расаил", "Девон ар-расаил", "Китаб ар-расаил" номлари билан ҳам аталади.

kutubxonalarida ayni paytda 14 ta qo‘lyozma nusxasi mavjudligi aniqlandi. Nodir manbalar xazinasida bo‘lmish Sulaymoniya kutubxonasida asarning 5 ta qo‘lyozma nusxasi saqlanmoqda. Bular quyidagilardir:

1. Ashir afandi kolleksiyasidagi 00408 raqamli qo‘lyozma;
2. Ashir afandi kolleksiyasidagi 00326-002 raqamli qo‘lyozma;
3. Hasan Husnu Posho kolleksiyasidagi 00859 raqamli qo‘lyozma;
4. Asad afandi kolleksiyasidagi 03299 raqamli qo‘lyozma;
5. Ayasofya kolleksiyasidagi 04310 raqamli qo‘lyozma.

ASHIR AFANDI KOLLEKSIYASIDAGI 00408 RAQAMLI QO‘LYOZMA TAVSIFI

Qo‘lyozmaning ilmiy xususiyatlari tavsifi

Qo‘lyozma nomi: رسائل

Muallif: الخوارزمي الطبري عباس بن محمد الدين جمال، الخوارزمي بكر أبو

Tili: arab tilida

Yozuvi: arab grafikasi, ta’liq xatida

Asar mazmuni: Abu Bakr Xorazmiyning o‘z zamondoshlariga saj’ usulida yozgan maktublari .

Matnning boshlanishi: (1b):

بسم الله... وبه نستعين هذه رسائل الأستاذ أبي بكر الخوارزمي رحمه الله تعالى فمنها ما كتب بها إلى الحاجب أبي إسحاق لما نكبه الوزير ابن عباد رحمه الله تعالى وفقك الله في مراجعة الحق لما تستحق به انتهاء محبتك وألهمك في استيفاء شرائط التوبة ما يطرق لك النهوض من صرعتك... هذا وأنا أقول أخوك الذي إن أجزتكم ملة من الدهر لم يبرح لها الدهر واجما

Tarjimasi:

Alloh nomidan boshlab, Undan yordam so‘raymiz. Bu buyuk ustoz Abu Bakr al-Xorazmiy rahimahullohning risolalaridir. Ulardan biri hojib Abu Ishoqqa yozilgan bo‘lib, vazir Ibn Abbod uni kulfatga duchor qilgan vaqtda yozilgan.

Alloh seni haqqa qaytishda muvaffaq qilsin, muhabbatingni tugatishga sabab bo‘ladigan haqiqatni anglashda senga yordam bersin. Alloh senga to‘liq tavba shartlarini bajarishni ilhom qilsin, to‘g‘ri yo‘lga qaytishing va muvaffaqiyatli ravishda qadam tashlashing uchun imkoniyatlar taqdim etsin.

Shu bilan birga, men senga shunday deyman: men sening akangman, agar taqdir seni sinagan bo‘lsa, men ham seni g‘amingga sherikman va davringdagi musibatga g‘amginman.

Matnning oxiri: (112a): لقائهم من أحلى وحجابه نوالهم من أندى ومنعه كلامهم من أفصح سكوته عطاياهم من أفضل وبخله [يمناهم من أسد ويسراه] رضاهم من أنفع وغضبه ابتسامهم من أحسن وعبوسهم

Tarjimasi:

“Uning sukuti – ularning so‘zidan go‘zalroq, u bermagani – ular berganidan saxiyroq. Uning niqobi – ular bilan ko‘rishishdan shirinroq, g‘amginligi – ularning tabassumidan xushroq, g‘azabi – ularning roziligidan foydali...”

Mansub fan tarmog‘i: Adabiyot, arab adabiyoti, epistolyar janrlar.

Ko‘chirilgan joyi, sanasi va kotib: Shayxulislom Raiszoda Mustafo Ashir Afandi, ko‘chirib tugallangan sana 1179 h. Rabiul avval oyining oxirgi kuni, asr vaqti.

Kotib qaydi (112b):

كملت هذه الرسائل التي هي نور الخمائل وسحر بابل... بيد كاتبه المبتهل إلى ربه الغافر مصطفى عاشر ابن مصطفى رئيس الكتاب عفى عنهما العفو التواب وقت العصر الأول في اليوم الأخير من ربيع الأول من شهور سنة تسع وسبعين بعد المائة والألف من هجرة صاحب العز والشرف والحمد لله على كل حالة والصلاة والسلام على الأمي الذي ختمت به الرسالة

Tarjimasi:

“Bu risolalar – bog‘larning nuri va Bobilning sehidek – muallifi Mustafo Ashir ibn Mustafo Rais tomonidan yozildi. U va ota-onasi uchun Allohdan mag‘firat tilab, bu asarni Rabiul avval oyining oxirgi kuni, asr vaqtida, 1179 h. yili yakunladi. Har qanday holatda ham Allohga hamdlar bo‘lsin, va oxirgi payg‘ambarga salavotlar bo‘lsin.”

Kitobat xususiyatlari tavsifi

Qo‘lyozmaning o‘lchamlari: 262×158 mm — 188×85 mm

Varaqlar soni: 112 varaq

Satrlar soni: 23 satr

Muqovasi: teri ustiga oq qog‘oz bilan qoplangan, ipak sheroziy qog‘oz va miqlab (qopqoq) bilan jihozlangan.

Bezaklari: birinchi varoqqa gulli naqsh bilan bezak berilgan. Sarlavha va sahifa chizmalari oltin zarhal bilan bezatilgan. Asosiy matn ramka ichiga yozilgan. Matnda kelgan she‘riy parchalar va iqtiboslar esa kichik hajmli ramkaga olingan. Ramkadan tashqarida kotib tomonidan yozilgan qaydlar mavjud.

Poygir: Keyingi varoqning birinchi so‘zi poygir vazifasini o‘tagan. Izchil qo‘yilgan.

Qog‘ozi: novvotrang sheroziy qog‘oz

Siyohi: Asosiy matn qora siyohda. Ayrim iboralar (she‘r, bayt) va sarlavhalar qizil siyohda. Tinish belgilari to‘q zangori rangda. Qur‘on oyatlari usti qizil chiziq bilan belgilangan.

Saqlanish holati: Qo‘lyozma juda yaxshi holatda saqlangan. Unda biror talofat alomatlar yo‘q.

Muhrlar: Shaxsiy muhr: “Men Sabr qildim – Zafar topdim”, 1a; Muhr: “Faqir Mustafo ibn Mustafo Rais eng fazilatli va foyiz... 1161 h.”

Mulkchilik va vaqf qaydlari: Mustafo Ashir Afandi tomonidan vaqf qilingan

ASHIR AFANDI KOLLEKSIYASIDAGI 00326-002 RAQAMLI

QO‘LYOZMA TAVSIFI

Qo‘lyozmaning ilmiy xususiyatlari tavsifi

Qo‘lyozma nomi: رسالة الخوارزمي

Muallif: الخوارزمي الطبري عباس بن محمد الدين جمال، الخوارزمي بكر أبو

Tili: arab tilida

Yozuvi: arab grafikasi, nasx xatida

Asar mazmuni: Abu Bakr Xorazmiyning saj‘ usulida yozgan maktublari .

Matnning boshlanishi: (60b) وكتب الإمام... لست أعاتبك عافاك الله لأنه لعتاب يصلح منك (60b) ويعمل فيك

Tarjimasi: Imom yozdi... Men seni malomat qilmayapman, Alloh seni asrasin. Chunki malomat senga yarashmaydi va ta’sir ham qilmaydi.

Tugashi (69a): وإن أطلقتها من حبالك لم تطلقك فخذها مباركة لك فبئس العروس وزوجها شرمنها

Tarjimasi: Agar sen uni (ya'ni muhabbatni yoki bir ayolni) zanjirlaringdan ozod qilsang ham, u seni ozod qilmaydi. Uni olib qol — sen uchun muborak bo'lsin.

Mansub fan tarmog'i: Adabiyot, arab adabiyoti, ritorika, epistolyar janrlar.

Ko'chirilgan joyi, sanasi va kotib: Buloq, 1097 h. Sha'bon oyining 15-kuni (m. 1686 yil), Ali ibn Usmon Muxlisizoda al-Madaniy.

Kotib qaydi:

وكان الفراغ من كتابة هذه الرسالة الأدبية في يوم السبت خامس عشر شعبان مائة سبع وتسعين (69a) وألف ببولاق

Tarjimasi: Bu adabiy risolaning ko'chirilishi 1097 h. yil Sha'bon oyining 15-kuni, shanba kuni Buluqda yakunlandi.

Kitobat xususiyatlari tavsifi

Qo'lyozmaning o'lchamlari: 187×119 mm — 135×75 mm

Varaqalar soni: 60b – 69a (9 varaq), 2a dan 60a gacha boshqa asar.

Satrlar soni: 17 satr

Muqovasi: Asar boshqa bir muallifning asari bilan bir kitobda muqovalangan.

Ya'ni bu ikki muallif asaridan tuzilgan to'plam. Oltin zarhal bezakli zanjirli, miqlabli (qopqoqli), olcharang teridan ishlangan, nihoyatda pishiq muqova.

Bezaklari: Sarlavha va sahifa chizmalari ramkaga olingan. Asosiy matn ham ramka ichiga yozilgan. Ramkadan tashqarida kotib tomonidan yozilgan qaydlar mavjud.

Poygir: Keyingi varoqning birinchi so'zi poygir vazifasini o'tagan. Izchil qo'yilgan.

Qog'oz: sarg'ish rangli filigran qog'oz

Siyohi: Asosiy matn qora siyohda. Ayrim iboralar (she'r, bayt) va sarlavhalar va tinish belgilari qizil siyohda.

Saqlanish holati: Qo'lyozma juda yaxshi holatda saqlangan. Unda biror talofat alomatlari yo'q.

Muhrlar: Shaxsiy muhr: "Shayxulislom Raiszoda Mustafo Ashir Efendi, 1161 h.

Mulkchilik va vaqf qaydlari: Mustafo Ashir Afandi tomonidan vaqf qilingan.

Unga kelgunga qadar quyidagi kishilar egalik qilganlar: Abdurrahim, Muhammad Sa'id, Hasan Tolibiy al-Mavlaviy, Abdurrazzoq, Mustafo Ashir Afandi

HASAN HUSNU POSHO KOLLEKSIYASIDAGI 00859 RAQAMLI

QO'LYOZMA TAVSIFI

Ilmiy xususiyatlari tavsifi

Qo'lyozma nomi: رسائل أبي بكر الخوارزمي

Muallif: الخوارزمي الطبري عباس بن محمد الدين جمال، الخوارزمي بكر أبو

Tili: arab tilida

Yozuvi: arab grafikasi, nasx xatida

Asar mazmuni: Abu Bakr Xorazmiyning o'z zamondoshlariga saj' usulida yozgan maktublari .

Matnning boshlanishi: بسم الله... وبه نستعين هذه رسائل الأستاذ أبي بكر الخوارزمي رحمه الله تعالى فمنها ما كتب بها إلى الحاجب

Tugashi: سكوته أفصح من كلامهم ومنعه أندى من نوالهم وحجابه أحلى من لقائهم وعبوسهم أحسن من ابتسامهم وغضبه أنفع من رضاهم [ويسراه أسد من يمناهم] وبخله أفضل من عطاياهم

Mansub fan tarmog'i: Adabiyot, arab adabiyoti, ritorika.

Ko'chirilgan joyi, sanasi va kotib: 1168 h. (m. 1755/56 yil) yil safar oyining oxirlarida kotib Abdulqodir ibn Umar (Alloh uni va ota-onasini kechirsin) tomonidan ko'chirildi.

Kitobat xususiyatlari tavsifi

Qo'lyozmaning o'lchamlari: 211×141 mm — 160×91 mm

Varaqlar soni: 119 varaq

Satrlar soni: 21 satr

Muqovasi: och jigarrang tusli charmdan ishlangan, rangi xira tortgan. Talofatli, chetlari yemirilgan.

Bezaklari: Sarlavha va sahifa ramkaga olingan. Asosiy matn ham ramka ichiga yozilgan. Ramkadan tashqarida ayrim varaqlarda qayd va yozuvlar mavjud. Birinchi varaqqa yashil siyoh bilan barg tasvirli, juda chiroyli naqsh tushirilgan. Keyingi varaqlarda xuddi shu yashil rangdan tinish belgilari qo'yish uchun foydalanilgan.

Poygir: Keyingi varoqning birinchi so'zi poygir vazifasini o'tagan. Izchil qo'yilgan.

Qog'oz: sarg'ish rangli filigran qog'oz.

Siyohi: Asosiy matn qora siyohda. Ayrim iboralar (she'r, bayt) va sarlavhalar qizilda, tinish belgilari yashil siyohda.

Saqlanish holati: Muqovasining chetlari yemirilganini hisobga olmaganda qo'lyozma yaxshi holatda saqlangan. Ammo har bir varaqda va muqovada suv izlari bor.

**ASAD AFANDI KOLLEKSIYA SIDAGI 03299 RAQAMLI QO'LYOZMA
TAVSIFI**

Qo'lyozmaning ilmiy xususiyatlari tavsifi

Qo'lyozma nomi: الخوارزمي رسائل

Muallif: الخوارزمي الطبري عباس بن محمد الدين جمال، الخوارزمي بكر أبو

Tili: arab tilida

Yozuvi: arab yozuvi, nasx xatida

Asar mazmuni: Bu qo'lyozma — Abu Bakr al-Xorazmiy qalamiga mansub bir necha risolalar to'plami hisoblanadi. Ijtimoiy hayot bilan bog'liq turli mavzularni qamrab oladi:

- Tabriklar
- Ta'ziyalar (azadorlik maktublari)
- Kasallarga, yaqinlar va do'stlarga shifo va salomatlik tilaklari
- O'zini unutib qo'ygan do'stlarga gina va malomatlar
- Soliqlarning og'irligi va soliq to'plovchilar haqida shikoyatlar.

Boshlanish (1b): بها كتب تعالى الله رحمه الخوارزمي بكر ابى الاستاذ رسائل هذه ... لله الحمد (1b)
...الله رحمه عباد ابن الوزير نكبه لما اسحاق أبى الحاجب الى

Tugash (125b–126a): و غضبه انفع من رضاهم ويسراه اسد من يمناهم و بخله افضل... من عطاياهم و الحمد لله على ذلك الحمد لله على التمام... فى شهر جمادى الاخر من شهور سنة ثمانين و مائه و الف عن يد مصطفى بن حسين غفر الله له ولوالديه لمستكتبه و لمن نظر اليه

Mansub fan tarmog'i: umumiy ensiklopedik asarlar.

Ko'chirilgan joyi, sanasi va kotib: 1180 h. (1766/67 m.) Mustafo ibn Husayn.

Kitobat xususiyatlari tavsifi

Qo'lyozmaning o'lchamlari: 205×120 mm — 150×67 mm

Varaqlar soni: 126 varaq

Satrlar soni: 21 satr

Muqovasi: olcharang teri ustiga pushti, shaftolirang va och kulrang ovalsimon va dumaloq, guldor naqshlar tushirilgan, oltin zarhal bezakli, ichki muqova — abru qog'ozdan, juda chiroyli muqova.

Bezaklari: Sarlavha va sahifa chizmalari ramkaga olingan. Asosiy matn ham ramka ichiga yozilgan.

Poygir: Keyingi varoqning birinchi so'zi poygir vazifasini o'tagan. Izchil qo'yilgan.

Qog'oz: Oharlangan, vertikal suv izlari bor, filigranli, o'rtacha qalinlikdagi jigarrang qog'oz.

Siyohi: Asosiy matn qora siyohda. Ayrim iboralar (she'r, bayt) va sarlavhalar va tinish belgilari qizil siyohda.

Saqlanish holati: Qo'lyozma juda yaxshi holatda saqlangan.

Muhrlar: Vaqf muhri (1a, 2a), Asad Afandi (Shayxzoda Muhammad Asad) muhri.

Mulkchilik va vaqf qaydlari: Ahmad ibn Ismoil al-Balikesiriyga tegishli mulkchilik qaydi.

AYASOFYA KOLLEKSIYA SIDAGI 04310 RAQAMLI QO'LYOZMA TAVSIFI

Qo'lyozma nomi: منشآت

Muallif: أبو بكر الخوارزمي، جمال الدين محمد بن عباس الطبري الخوارزمي

Tili: arab tilida

Yozuvi: arab grafikasi, nasx xatida

Boshlanishi: Mazkur qo'lyozma avvalgilaridan farqli o'laroq, Allohga hamd va payg'ambar alayhissalomga salovatlar bilan boshlangan.

Asar mazmuni: Bu qo'lyozma — Abu Bakr al-Xorazmiy qalamiga mansub bir necha risolalar to'plami hisoblanadi.

Mansub fan tarmog'i: Afro-Osiyo (Homiy-Samiy) adabiyoti / Adabiyot va badiiy nutq (ritorika)

Ko'chirilgan joyi, sanasi va kotib: kolofonda ko'chirib tugatilgan sana ramazon oyining oltinchi kuni 598 hijriy yil deb ko'rsatilgan.

Ayasofyadagi 04310 raqamli qo'lyozmaning birinchi varog'idan uzindi
Kitobat xususiyatlari tavsifi

Qo'lyozmaning o'lchamlari: : 215x129 – 150x62 mm

Varaqlar soni: 284 varaq

Satrlar soni: 25 satr

Muqovasi: kartondan ishlangan och yashil rangdagi pishiq muqova.

Bezaklari: Sarlavha va sahifa chizmalari ramkaga olingan. Asosiy matn ham ramka ichiga yozilgan. Birinchi varaqqa juda chiroyli naqsh ishlangan.

Poygir: qo'lyozmada poygir yo'q, faqat keyinchalik qora qalam bilan arab raqamlari qo'yilgan.

Qog'oz: qaymoqrang silliq qog'oz.

Siyohi: Asosiy matn qora siyohda. Ayrim iboralar (she'r, bayt) va sarlavhalar va tinish belgilari qizil siyohda.

Saqlanish holati: Qo'lyozma juda yaxshi holatda saqlangan. Unda biror talofat alomatlari yo'q.

Sulaymoniya kutubxonasida saqlanayotgan "Rasailu-l-Xavarazmiy" ning barcha qo'lyozmalari uchun umumiy bo'lgan jihatlar; ular juda chiroyli husnixatda

yozilgani (xushxatligi), 00408 raqamli qo‘lyozmadan boshqa barchasi nasx xatida ekani, talofatsiz, yaxshi holatda saqlangani, asosiy matndan tashqari barchasida qaydlar va sharhlar yozilganidir.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, mazkur qo‘lyozmalar uchun yuqoridagi tavsiflar mukammal emas. Sababi sanalgan manbalarning barchasi ixtiyorimizda to‘liq holda mavjud emas. Keltirilgan tavsiflarni tayyorlashda Turkiyada saqlanayotgan qo‘lyozmalar haqida xabar beruvchi ochiq internet sahifalari ma’lumotlaridan foydalanilgan. Kelgusida bu tavsiflar asosiy va yordamchi manbalar bilan to‘ldirilib, mukammallashtiriladi. Shuningdek, ularning matn tarixini o‘rganish, boshqa fondlaridagi nusxalari bilan qiyoslash, nashrlari bilan solishtirish kabi matnshunoslik vazifalarini ham ta’kidlash zarur.

Co‘nggi ikki asr davomida “Rasailu-l-Xavarazmiy” turli yillarda, turli davlatlarda bir necha marta nashr qilindi. [1] Ammo ulardan faqat suriyalik olim Muvaffaq Favziy al-Jabr hamda eronlik olim Muhammad Mahdiy Purgul tomonidan tayyorlangan nashrlarda asarning filologik tadqiqi amalga oshirilgan xolos, qolgan nashrlarda faqat qisqa So‘zboshi bilan cheklanilgan. O‘zbekistonda esa nafaqat “Rasailu-l-Xavarazmiy” bo‘yicha balki, Abu Bakr Xorazmiyning adabiy merosi haqida ham keng ko‘lamdagi tadqiqotlarni kuzatmadik. To‘g‘ri bu borada ayrim urinishlar bo‘lgan [3], ammo allomaning adabiy merosini manbashunoslik, matnshunoslik umuman, filologik nuqtai nazaridan mufassal o‘rganish, asarlarini o‘zbek tiliga o‘girib, xalqimizga yetkazish zaruratini ta’kidlash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Rasailu-l-Xavarazmiy” asarining nashrlari:

- رسائل أبي بكر الخوارزمي. بيروت، دار مكتبة الحياة [1970].
- هذا رسائل أبي بكر الخوارزمي. Bombay : [Shirāzī], 1301 [1884].
- كتاب رسائل الخوارزمي. طوبي، محمد عبد الواحد. القاهرة المطبعة العثمانية [1895] 1312.
- رسائل الخوارزمي. تحقيق و تعليق موفق فوزي الجبر. التكوين للطباعة والنشر والتوزيع. 2006.
- رسائل الخوارزمي، لگرویدیه دمدمحه. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. 2005.
- Rasā’il Abī Bakr al-Khuwārizmī. Muḥammad ibn al-‘Abbās Khuwārizmī; Nasīb Wuhaybah Khāzin. Bayrūt : Dār Maktabat al-Ḥayāh, 1970.
- Khuwārizmī, Muḥammad ibn al-‘Abbās. Rasā’il Abī Bakr al-Khuwārizmī. [Bamb’ī, 1301 h., 1883 m.]
- Rasā’il Abī Bakr al-Khuwārizmī. Muḥammad ibn al-‘Abbās Khuwārizmī; Muḥammad Qittah ‘Adawī. Qusṭantīniyah [Maṭba‘at al-Jawā’ib] [1880].
- 2. Abu Mansur as-Saolibiy. Yatimat ad-dahr. Tadqiq qiluvchi, tarjimon, izoh va ko‘rsatkichlarni tuzuvchi I. Abdullaev. Toshkent. “Fan”, 1976. 227-bet.
- 3. Tadqiqotchi R. Mannonova “Antologiya Abu Mansura as-Saalibi “Kanzu-l-kuttab” i proizvedeniya Abu Bakra al-Xorezmi v ney” nomli maqolasida Abu Bakr al-Xorazmiyning “Kanzu-l-kuttab” tazkirasida keltirilgan ayrim she’rlarini rus tiliga tarjima qilib, tahlil qilgan. (O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar jurnali, 1993 yil 2-son, 47-50 betlar). ; I. Abdullaev. Abu Bakr al-Xorazmiy. O‘zbek tili va adabiyoti 1971 yil, 6-son. B. 50-53. Sulaymonova H. Abu Mansur as - Saolibiy tazkiralarda Abu Bakr al-Xorazmiy haqidagi ma’lumotlar // «Meros». – Toshkent, 2019. №1. – B. 118-123.

Sabriyev Alisher,
Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari
markazi tayanch doktoranti.

ALISHER NAVOIY ASARLARINI O'RGATISHDAGI MAVJUD MUAMMOLAR VA ULARGA ZAMONAVIY YECHIM

Annotatsiya: Ushbu tezisda Alisher Navoiy asarlarini o'qitishda zamonaviy medianing muhim tarkibiy turi bo'lmish audiovizual vositalardan foydalanishning zarurati xususida gap boradi. Ma'ruzachi ilgari surayotgan fikrini mantiqiy, qolaversa, hayotiy misollar bilan dalillashga harakat qiladi. Raqamli texnologiyadan ta'lim kechimida, xususan, mumtoz asarlarni o'rganish jarayonida foydalanish ko'pgina chigalliklarni bartaraf etishga yordam berishi xususida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, audiovizual, kamolot, aruz, urg'u, ritm, taqlid.

Annotation: This thesis discusses the need to use audiovisual media, an important component of modern media, in teaching the works of Alisher Navoi. The speaker tries to substantiate his point with logical and, moreover, real-life examples. It is considered that the use of digital technology in the educational process, in particular in the process of studying classical works, helps to eliminate many difficulties.

Keywords: education, audiovisual, development, aruz, accent, rhythm, imitation.

Alisher Navoiy nafaqat o'zbek adabiyotining, balki butun turkiy xalqlar madaniyatining iftixori hisoblanadi. Uning asarlari jahon adabiyoti darajasidagi buyuk ma'naviy merosdir. Bugungi globallashuv va ma'naviy o'zgarishlar davrida Navoiy asarlarini chuqur o'rganish — yosh avlodning ma'naviy kamoloti, ona tili va adabiyotiga muhabbati, umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan hurmatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin kishini o'ylantiradigan jihat mumtoz adabiyot namunalari, jumladan, Alisher Navoiy hayot va ijodini o'qitishda, ularni samaraliroq o'rganishda zamonaviy raqamli texnologiya vositalaridan unumli foydalanilmayotgani bo'lmoqda. O'z-o'zidan "Alisher Navoiy asarlarini o'qitishda audiovizual vositalardan foydalanish o'rinlimi? Bo'lsa, bu ehtiyoj qaysi tomonlama bo'rtib ko'rinmoqda?" qabilidagi savol tug'ilishi tabiiy. Bu savolga javob berishdan avval Navoiy asarlarini o'rganishimizga to'sqinlik qilayotgan, qiyinchilik tug'dirayotgan jihatlarga bir nazar tashlasak, foydadan xoli bo'lmas.

Ko'pgina mutaxassislar mumtoz asarlarga yetarlicha murojaat qilinmasligi boisi, ushbu asarlarning qiyinchilik tug'diradigan, o'quvchini o'zidan "itaradigan" xususiyati sifatida mumtoz asarlarning tili murakkab ekanligini ko'rsatishadi. Jumladan, pedagogika fanlari doktori Valijon Qodirov ham bu boradagi tadqiqotida "O'quvchi uchun til to'sig'ini yengish matnga kirish, ijodkorning badiiy olamiga dastlabki qadam..." [V.Qodirov, 2019: 84] ekanligini qayd qiladi. Garchand "Til orqali olamning lisoniy manzarasi anglashiladi"gan [Sh.Yusupova, 2009: 9] bo'lsa

ham, mumtoz adabiyotni tushunish uning shakliy xususiyatlarini his qilishdan boshlanadi. Mumtoz asarlardan uzoqlashishga faqat eski o'zbek adabiy tilining tushunarsizligi sabab bo'lganda edi, darslikdagi nasriy bayonlar, taqdim qilingan lug'atlar, qolaversa, navoiyshunos olimlarimiz tomonidan tez-tez nashr qilinib turadigan turli tahlil, sharh va nasriy bayon kitoblari muammoni allaqachon bartaraf etgan bo'lar edi. Bizningcha ham, "har bir narsani bilish uchun avval uning po'stiga nazar tashlanishi, ushlab ko'rilishi va uning ichida mag'iz borligini anglash talab qilinadi" [V.Qodirov, 2019: 96]. Biroq olingan iqtibos muallifi "po'st" deganda, tasavvuf ilmi yoxud shariat ilmi, hech bo'lmaganda uning asosiy tushuncha va qoidalarini nazarda tutgan bo'lsa, bizningcha, bu ilmlar mumtoz asarlarning po'sti emas, ayni mag'izga daxldordir. Asarlarning po'sti — uning shakliy jihatlari, aniqrog'i, asardagi vazn va o'ziga xos ohang bo'lishi mantiqqa muvofiqroq. Chunki har qanday she'riyat, ayniqsa, mumtoz nazm dastlab o'zining ohangi, ritmi bilan diqqatimizni tortadi. Noto'g'ri o'qilganda esa kishida zavq uyg'otishi tugul, aksincha quloqqa yoqimsiz sanchilib, tinglovchi yoki o'quvchi ko'nglida noxush munosabat uyg'otishi katta ehtimol.

Afsuski, aruz vaznidan xabardor mutaxassislarning tobora kamayib borayotganligi sababli maktablarda ham, hatto radio-televideniye orqali taqdim qilinadigan g'azalxonliklarda ham mumtoz asarlar noto'g'ri o'qiladi, tinglovchi tab'ini buzadi. So'zlardagi "i" ingichka, misra oxiridagi unli cho'zib talaffuz qilinsa, g'azal to'g'ri qiroat qilingan bo'ladi deb o'ylaydiganlar kam emas. Mashhur notiq-u suxandonlarimiz ham shu kamchilikka yo'l qo'yishlari esa bu muammoni chuqurlashtiradi. Qolaversa, turli ohang va ritmga ega asarlarni bir qolipga solib o'qishga urinish kuchli ekanligi ham ayni aruz vaznidan bexabarligimiz sababidandir.

Bu muammoni bartaraf qilish uchun aruzshunos, metodist olimlarimiz maktabda adabiyot darsida aruz vazni haqida kengroq ma'lumot berilishi yoki aruzni o'quvchilarga osonroq o'rgatish yo'lini qidirishadi. Albatta, bu yaxshi. Lekin o'quvchilarga aruzni tushuntiradigan o'qituvchining o'zi bu ilmdan xabardor bo'lishi kerak-da. Muammo shundaki, qanchalik sodda tushuntirishga urinilmasin, bu tavsiyalar adabiyot o'qituvchilarining o'zlarigayoq anchayin tushunarsiz bo'lib qolaveradi. Natijada yana aruz vaznidagi asar majburan barmoq vazni qoidasiga solib o'qiladi, bir misra haddan tashqari cho'ziq, biri qisqa tuyuladi, nafas olish maromiga, ovozning bir tekis chiqishiga xalal yetadi. O'qishga, tinglashga qiynalgan o'quvchi yoki tinglovchi mumtoz asarlardan uzoqlashishni shu qadamdayoq boshlaydi.

Modomiki, maktabda aruz nazariyasini o'rgatish bugungi kunda oson emas ekan, muammoga qanday yechim topsa bo'ladi? Bu masalada, bizningcha, audiovizual vositalardan foydalanish ancha yaxshi samara beradi. Buning sabablari:

Birinchidan, o'quvchilar yoki talabalar aruz ilmining murakkab va chigal qonuniyatlarini emas, konkret bir asarning to'g'ri o'qilishini amalda ko'rishadi, eshitishadi.

Ikkinchidan, to'g'ri o'qilgan asar ohangining o'ziyoq tinglovchi (kuzatuvchi)da o'sha asarga nisbatan simpatiya uyg'otadi.

Uchinchidan, to‘g‘ri o‘qilgan mumtoz matndagi o‘rinli qo‘yilgan gap urg‘usi asar mazmunining tushunilishiga yordam beradi.

To‘rtinchidan, asarni takror-takror eshitib, uni to‘g‘ri shaklda yodlab olishga ko‘maklashadi.

Beshinchidan, baza sifatida ong ostida shakllangan ohanglar keyinchalik aruz vazni nazariyasini ham o‘rganishga qo‘l keladi.

Irland atoqli adibi Bernard Shou aytmoqchi, hislar odamni fikrlashga majbur qiladi, lekin fikrlar hech qachon his qilishga majbur etolmaydi. Shunday ekan, maktabda o‘qituvchilarning o‘zlari tuzuk-quruq bilmaydigan aruzdek murakkab nazariyani bolaga o‘rgatish uchun vaqt va energiyani samarasiz sarflagandan ko‘ra ohangi va vizualligi bilan bolalarning diqqatini o‘ziga tortadigan, tinglovchida zavq va qiziqish uyg‘otadigan audiovizual vositalar orqali mumtoz asarlar hamda o‘quvchi yoxud talabalar orasida kontakt hosil qilish muhimdir. Bu tadbir bilan tinglovchida taqdim etilgan asarni to‘g‘ri o‘qish, yod olish bilan birga, keyinchalik asarning ritmikasini ilmiy o‘rganishga rag‘bat uyg‘onsa ajab emas. Asar mazmuniy olamiga safarning kayfiyati ham shu faktorga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Zero, adresatning bunday chiroyli, o‘ziga xos ohangda nima deyilayotganiga qiziqqa boshlashi ham tabiiy.

Hazrat Navoiy asarlarini o‘rganishga mazmun emas, avval shakliy birliklarni o‘zlashtirish orqali kirishish borasidagi taklifimiz e‘tirozlarga sabab bo‘lishi mumkin. Shu o‘rinda bu usulning foydalari xususida bir dalilni o‘rtaga tashlasak, foydadan xoli bo‘lmas. Yapon arbobi va pedagogi Masaru Ibuka o‘zining “Uchgacha ayni vaqti” kitobida bolaligini shunday xotirlaydi: “Avval maktablarda, ma’nosini umuman tushunmasak-da, bizlarni xitoy mumtoz adabiyotini ovoz chiqarib o‘qishga majbur qilardilar. Masalan, «bola aytadi» («Si nomatavaku» — A.S.) iborasini men “olovli pufaklarni yeyman” («Xi no tama kuu» — A.S.) deb tushunar edim. Ulg‘ayganimda va uning haqiqiy ma’nosini tushunganimda uni yoshligida umuman o‘qimaganlardan chuqurroq qabul qildim deb o‘ylayman» [M.Ibuka, 2023: 100].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, audiovizual vositalar orqali o‘qitish maxrajida taqlid omili yotadi. Taqlid inson uchun yangi bilim va ko‘nikmalarni egallashda muhim vosita va u o‘ziga xos evolyutsion mexanizmdir. Xususan, Alisher Navoiy asarlarini o‘rganishda taqlid muhim vosita hisoblanadi. Bu, ayniqsa, til, aruz va mumtoz adabiyotning uslubini o‘zlashtirishda yordam beradi. Buning uchun esa, birinchi navbatda, aruziy qoidalarga to‘liq amal qilib yaratilgan audiovizual vositalardan darslarda o‘rinli va unumli foydalanish kerak bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қозоқбой Йо‘лдош. Жилowlанмаган тафаккур маҳсули. – Т.: “Tafakkur”, 2023. – 628 б.

2. Кадиров В. “Умумта’лим мактабларида мумтоз адабиёт намуналарини о‘қитишнинг илмий-методик асослари”. Пед. фан. док. дисс. – Наманган, 2019. – 297 б.

3. Masaru Ibuka. Uchgacha ayni vaqti. – T.: “Hilol-Nashr”, 2023. – 248 b.

4. Yusupova Sh., G‘oziyeva O. Ona tili o‘qitishda interfaol usullar va kompyuter dasturi. – T.: Bayoz, 2013. – 134 b.

G‘oyibboyeva E’tiborxon,
Namangan davlat pedagogika
instituti erkin tadqiqotchisi

NAVOIY HIKMATLARINING NASHRLARI TARIXIDAN

Abstract: Abstract: Aphorisms(hikmat) from the works of great creators who left a bright mark in world science have always aroused the interest of students. In particular, the wise words of great Eastern thinkers have been translated into different languages and published again and again. One of such genius poets is Hazrat Alisher Navoi. This article talks about the work carried out to sort, study, translate and publish Navoi's aphorisms into different languages. Information about the publications of Hikmat before and after independence is given.

Key words: Alisher Navoi, literary heritage, aphorisms- hikmat, publication, translation into different languages, book.

“Barcha zamonlarning buyugi” bo‘lgan Alisher Navoiy badiiy va ilmiy asarlarida juda ko‘plab hikmatli so‘zlar, bashariyatning hayot va axloqiga oid purma’no fikrlarini bayon qilgan. Uning asarlarida inson va jamiyat uchun muhim hayotiy masalalar yoritilgan bo‘lib, ular aql-zakovat, axloq va ma’naviyatni yuksaltirishga xizmat qiladi. Navoiyning turli asarlaridan saralab olingan hikmatli so‘zlari xalq orasida shuhrat qozonib, doimo odamlarni yaxshilik, adolat, haqiqat va ma’rifatga chaqirib kelgan. Navoiy qoldirgan hikmatlar axloqiy tarbiya, keng dunyoqarash, shaxsiy kamolot va hayot haqidagi chuqur mulohazalar bilan sug‘orilgani uchun o‘zining zamonasidan to hozirga qadar dolzarbligini yo‘qotmay kelmoqda. “Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur”, “Tilga ixtiyorsiz – elga e’tiborsiz”, “Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim, orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim” kabi hikmatlar xalqimiz ongiga shu darajada singib ketgan-ki, ayrimlar ularni Navoiy hikmatidan ko‘ra xalq ichida ming yillardan beri “yashab kelayotgan” maqol deb hisoblaydi. Ya’ni xalq Navoiy hikmatlarini alloqachon o‘ziniki, o‘lmas madaniyatining ajralmas qismi deya qabul qilgan. Shu sababli Navoiyning nazmiy va nasriy asarlaridan saralab olingan hikmatlar turli yillarda va hatto turli tillarda qayta-qayta nashr qilingan. Bizningcha, bu hikmatlarni bir necha mezonlarga ko‘ra turlarga ajratish mumkin:

1- mavzuiy jihatdan(masalan: odob-axloq haqida, ota-onani e’zozlash haqida, rostgo‘y va to‘g‘riso‘zlik haqida, tilga e’tibor haqida, bola tarbiyasi haqidagi hikmatlar va h.k.);

2- o'quvchilarning yoshiga nisbatan (masalan bolalar uchun hikmatlar, kattalar uchun hikmatlar);

3- turli fan tarmoqlari va sohalarga oid hikmatlar (Navoiyning pedagogikaga oid hikmatlari, tibbiyot va sog'liqni saqlashga oid hikmatlar, falsafiy hikmatlar, siyosat va davlat boshqaruviga oid hikmatlar va h.k.);

4- adabiy shakliga ko'ra (nazmiy yoki nasriy usulda yozilgan hikmatlar). Ta'kidlash kerakki, bu tasnifimiz shartli, sababi Navoiy hikmatlari hali hanuz o'rganilish jarayonida va bu yo'nalishdagi tadqiqotlar davomida yana yangi mezonlar asosidagi turlar ajratilishi mumkin.

Shunday qilib, Navoiy hikmatlari yoshi, kasbi, hayotdagi maqsad va matlabidan qat'iy nazar barcha hikmatsevarlar auditoriyasi uchun mos va qadrli bo'lib kelmoqda. Zamon va makon tanlamas bu hikmatlarga bo'lgan katta ma'naviy ehtiyoj sababli ular bir necha marta nashr qilindi. Ular yuzasidan kichik tadqiqotlar olib borildi, hikmatlar turli tillarga o'girildi va bu jarayonlar hozir ham davom etmoqda.

Navoiy hikmatlari nashrlarini davriy jihatdan ikkiga ajratgan ma'qul, deb o'ylaymiz. Bular: Navoiy hikmatlarining sovet davridagi nashrlari va Navoiy hikmatlarining istiqlol yillaridagi nashrlari. Bunday tasniflashning o'ziga xos siyosiy, mafkuraviy sabablari borligi hech kimga sir emas, albatta. Ammo shuni alohida ta'kidlash kerakki, Navoiy asarlariga, xususan hikmatli so'zlariga munosabat har qaysi davrda dolzarbligini yo'qotmagan. Chunki, bir tomondan Navoiy ijodini kengroq ommalashtirish, xalqqa yanada yaqinlashtirish, ikkinchi tomondan aynan shu xalqning ma'naviy ehtiyojini qondirish uchun shaklan qisqa, lo'nda bo'lgan hikmat janri ayni muddao edi. Izlanishlarimiz natijasida bugunga qadar Navoiy hikmatlari 13 marta nashr qilinganini aniqladik. Demak, hikmatlarning istiqlolgacha bo'lgan nashrlari quyidagilar:

1. Алишер Навоий. Афоризмлар¹⁹⁶. SSSR Fanlar akademiyasi – O'zbekiston filiali Til, Adabiyot va Tarix Institutining bir guruh zahmatkash olimlari tomonidan tayyorlangan mazkur to'plamning ayni urush avjiga chiqqan palla(1941 y.)da nashr etilishida katta ma'no bor edi. "Olam ahli bilingizkim, ish emas dushmanlig', Yor o'lung bir-biringizgaki, erur yorlig' ish" – deya butun bashariyatni do'stlik, hamjihatlik bilan tinch va osuda yashashga da'vat qilgan buyuk gumanist shoir ijodi urush yillarida o'ziga xos ma'naviy madad, ruhiy dastak vazifasini o'tagan bo'lishi shubhasiz.

2. Алишер Навоий. Никматли со'злар¹⁹⁷. Ulug' shoir tavalludining 525 yilligi munosabati bilan hikmatli so'zlar to'qqiz (o'zbek, arab, rus, fors, ingliz, nemis, fransuz, ispan, yapon) tilda nashr qilingan. Professor Hamid Sulaymon rahbarligida tuzilgan kitobdan 100 ta hikmatli so'z joy olgan. Hikmatli so'zlar alifbo tartibida emas, turli mavzularda berilgan.

¹⁹⁶ Алишер Навоий АФОРИЗМЛАР. – Тошкент: ЎзФАН нашриёти, 1941. – Б.98. Нашрга тайёрловчи: С. МУТАЛЛИБОВ. Тўпловчилар коллективи: А. Азизов, А. Муталлибов, З.Холматов, М. Исхоқов, С. Иброҳимов, С. Мирзаев ва А.Муталлибов.

¹⁹⁷ Ўзбекистон СССР Фанлар Академияси. Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. – Тошкент – 1968. Б.151.

3. Алишер Навоий. Никматли со‘злар¹⁹⁸. Mazkur nashrga tuzuvchilar tomonidan yozilgan so‘zboshida quyidagi ma’lumotlar keltirilgan: “Navoiyning hikmatli so‘zlari Sovet O‘zbekistonida turli adib va olimlar g‘ayratu himmati tufayli «Aforizmlar», «Hikmatlar» va «Hikmatli so‘zlar» degan nomlar bilan bosilib, o‘quvchilarga taqdim etildi. Mazkur kitobchalarni 1941, 1947, 1961 va 1968 yillarda Hodi Zarif, Solih Mutallibov va Hamid Sulaymon nashr etdilar. Hamid Sulaymon nashrida Navoiyning hikmatli so‘zlari originalda, ruscha, nemischa, inglizcha, fransuzcha, forsha va yaponcha tarjimalari bilan, S. Mutallibov nashri hozirgi tildagi bayoni bilan berildi. Navoiyning aforizmlari 1970 va 1973 yillarda Polsha Demokratik Respublikasida ham nashr etildi. Qo‘lingizdagi kitobcha mazkur nashrlarning mazmunan va shaklan bir oz o‘zgartirilgan variantidir. Bunda hikmatli so‘zlarni mavzuiga ko‘ra guruhlashtirib berdik va har guruhga navoiyona iborayu uslub bilan o‘zimizdan sarlavha qo‘yib chiqdik¹⁹⁹”.

4. Алишер Навоий хикматларидан²⁰⁰. Ushbu nashrdan 101 ta hikmatli so‘zlar joy olgan. Hikmatli so‘zlar mavzulashtirilgan holda berilgan.

Yuqoridagilardan ma’lum bo‘ladiki, Navoiy hikmatlari istiqlolgacha bo‘lgan davrda olti marta (1941, 1947, 1961, 1968, 1985 va 1988 yillarda) nashr qilingan. Demak, Navoiy dahosiga murojaat hamma davr uchun ham dolzarb bo‘lgan, chunki buyuk shoir ijodi umuminsoniy g‘oyalar bilan sug‘orilgan, butun insoniyatni kamolot sari yetaklashda dasturulamadir.

Yurtimiz mustaqillikka erishganidan so‘ng barcha sohalar qatori boy ma’naviy, adabiy merosimizni chuqur o‘rganish va haqqoniy talqin qilish borasida ham muhim qadamlar qo‘yildi. Jumladan Hazrat Navoiy ijodini o‘rganish, targ‘ib qilish ishlari yangi pog‘onaga ko‘tarildi. Bulardan birgina shoir ijodidagi tassavvufiy g‘oyalar haqiqati oshkora o‘rganilayotganini keltirish o‘rinli. Navoiy hikmatlarini o‘rganish, nashr etish borasida ham bir qator natijalarga erishildi. Istiqlol yillarida shoir hikmatlari yetti marta nashr qilindi. Shuningdek, hikmatlarni turli xorijiy tillarga tarjima qilish ishlari ham ancha jonlanganini ko‘rish mumkin. Solih Mutallibov, Ergash Ochilov, Abdumurod Tilavov kabi zahmatkash olimlarimiz shoir hikmatlarini saralash, nashr etish yo‘lida jonbozlik ko‘rsatmoqdalar. Shunday qilib, quyidagilar Navoiy hikmatlarining mustaqillik yillaridagi nashrlaridir:

1. Алишер Навоий. Уммондан дурлар²⁰¹. Mazkur to‘plamda 21 ta g‘azal, 98 ta hikmatli so‘zlar, 6 ta ruboiy mujassam. Hikmatli so‘zlar 98 tani tashkil qilib, 32-betdan boshlanadi, turli mavzularga ajratilgan hikmatlar o‘zbek, nemis, ingliz tillarida berilgan.

¹⁹⁸ Алишер Навоий. Хикматли сўзлар.- Тошкент, 1985. Тузувчилар: Рустамов А., Раҳматиллаева М.

¹⁹⁹ Алишер Навоий. Хикматли сўзлар.- Тошкент, 1985. Тузувчилар: Рустамов А., Раҳматиллаева М. Б.5-6.

²⁰⁰ Алишер Навоий хикматларидан. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. –Б. 109. Чет эллардаги ватандошлар билан маданий алоқа боғлаш Ўзбекистон “ВАТАН” жамияти. Ўзбек, arab, turk ва инглиз тилларида. Мухаррир Абдуллажонов Х.

²⁰¹ Alisher Navoiy. Уммондан дурлар. –Тошкент: “Шарқ” нашриёти – матбаа концерни бош тахририяти, 2000. Ғазаллар, хикматлар ва рубоийлардан намуналар. (Ўзбек, немис ва инглиз тилларида) Тузувчи ва таржимон: Йўлдош Парда.

2. Тафаккур дурдоналари²⁰². То'плам 224 - betdan iborat bo'lib, unda hikmatlar alfavit tartibida joylashtirilgan va mavzular ko'lamini rang – barangdir.
3. Тафаккур дурдоналари²⁰³. Mazkur kitob bundan avvalgi to'plamning to'ldirib, qayta ishlangan nashridir.
4. Алишер Навоий. Никматли со'злар²⁰⁴. Kitobda 100 ta hikmat bo'lib, mavzular ko'lamini rang – barang, lekin alifbo tartibida emas. Ushbu kitob rus, o'zbek, ingliz, nemis, fransuz tillarida berilgan.
5. Алишер Навоий. Никматлар²⁰⁵. Kitobdagi hikmatlar turli asarlardan olingan, alifbo tartibida emas. Ayrim so'zlar uchun lug'at berilgan. “Devoni Foni” (375-bet) asaridan olingan forsiy tildagi hikmatlarni Ergash Ochilov tarjima qilgan. Hikmatlar tushunarli bo'lishi uchun tabdili ham berilgan.
6. Алишер Навоий. Ибратли ҳикоятлар ва ҳислатли ҳикматлар²⁰⁶. 520 betli mazkur nashrni Navoiy hayoti va ijodi bo'yicha kichik ensiklopediya deyish mumkin. Undan Navoiy dahosining eng buyuk, eng daqiq xislatlari tasvirlangan hiyokatlar va hikmatlar joy olgan.
7. Навоий ҳикматлари²⁰⁷. Navoiy tavalludining 580 yilligi munosabati bilan tayyorlangan ushbu kitobdagi hikmatlar shoirning “Mahbub ul-qulub” asaridan tanlab olingan bo'lib, arab, fors, turk, uyg'ur, dariy, pushtu, hind, urdu, malay, indonez, vetnam, xitoy, koreys, yapon, rus, ingliz, nemis, fransuz kabi 18 ta Sharq va G'arb tillariga tarjima qilingan. Mazkur to'plam hozircha Navoiy hikmatlarining so'nggi nashri hisoblanadi.

Shuningdek, istiqlol davri navoiyshunosligida erishilgan eng ahamiyatli yutuqlardan bu shoir ijodidan to'liq asarlar to'plamlarining kirill va lotin alifbolarida bir necha marotaba nashr qilinganidir.

Xulosa qilib aytganda, turkiy millatlarning oydini bo'lgan Hazrat Navoiy asarlarini, xususan hikmatli so'zlarini o'rganish, nashr qilish, tabdillari va ma'no tarjimalarini amalga oshirish millat ma'naviyatini yuksaltirishda har doim dolzarbligicha qoladi. Ayniqsa, yosh avlod tarbiyasida Navoiy hikmatlarining o'rni beqiyosdir. Shu sababli hikmatlar targ'ibotini aynan erta yoshlardan, ya'ni, boshlang'ich sinflardan boshlash maqsadga muvofiq va bunda turli zamonaviy, interfaol usullardan foydalanish ijobiy samaralarni beradi.

²⁰² Тафаккур дурдоналари. Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2006. – Б. 224. Нашрга тайёрловчилар: Солих Муталлибов, Эргаш Очилов.

²⁰³ Тафаккур дурдоналари. Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2010. – Б. 223. Нашрга тайёрловчилар: Солих Муталлибов, Эргаш Очилов.

²⁰⁴ Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2011. – Б.109. Рус, ўзбек, инглиз, немис, француз тилларида.

²⁰⁵ Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Тошкент: “O'zbekiston”, 2011.–Б.408. Тўпловчи,сўз боши ва изоҳлар муаллифи: филология фанлари номзоди Эргаш ОЧИЛОВ.

²⁰⁶ Алишер Навоий. Ибратли ҳикоятлар ва ҳислатли ҳикматлар. –Тошкент, “Sano-standart”, 2016. – Б.520. Нашрга тайёрловчилар: Абдумурод Тилавов, Иброҳимжон Сайдуллаев.

²⁰⁷ Навоий ҳикматлари. –Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик университети нашриёти, 2021. –Б.93.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий АФОРИЗМЛАР. – Тошкент: О‘зФАН, 1941. – Б.98.
2. Алишер Навоий. Никматли со‘злар. – Тошкент – 1968. Б.151.
3. Алишер Навоий. Никматли со‘злар.- Тошкент,1985.
4. Алишер Навоий ҳикматларидан. – Тошкент: G‘афур G‘улом номидаги адабиёт ва сан’ат нашриёти, 1988. –Б. 109.
5. Alisher Navoiy. Уммондан дурлар. –Тошкент: “Шарқ” нашриёти – матбаа концерни бош таҳририяти, 2000.
6. Тафаккур дурдоналари. Алишер Навоий. Никматлар. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2006. – Б. 224.
7. Алишер Навоий. Никматли со‘злар. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2011. – Б.109.
8. Алишер Навоий. Никматлар. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2011.–Б.408.
9. Алишер Навоий. Ибратли ҳикоятлар ва ҳислатли ҳикматлар. –Тошкент, “Sano-standart”, 2016. – Б.520.
10. Навоий ҳикматлари. –Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик университети нашриёти, 2021. –Б.93.

Abriyeva Madina,

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

filologiya fakulteti 102-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

dotsenti **Xasanova Mashxura**

ALISHER NAVOIYNING "SADDI ISKANDARIY" DOSTONIDA OLIMLAR TIMSOLI: QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning nafaqat o'z zamonining madaniyati va falsafasini aks ettirgan, balki sharq adabiyotining boy an'alarini davom ettirgan hamda she'riyat, falsafa, axloqiyat va ijtimoiy masalalarni chuqur tahlil qilishga imkon beradigan, Iskandar Zulqarnaynning hayoti va faoliyatini tasvirllovchi, ilm-fan, adolat va ma'rifatni yuksaltirish lozimligini tarannum etuvchi "Saddi Iskandariy" dostonidagi ilm-u urfonga oid qarashlar hamda ularni targ'ib qiluvchi va ma'naviyatni yuksaltiruvchi olimlar timsoliga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, olim, Arastu, ustoz, fido qil, "Al-kimyo", Iskandar, odam, timsol, shahzoda, faylasuf, falsafa, yunon, "Xamsa" , "Saddi Iskandariy"

Saddi Iskandariy ("Iskandar devori") - "Xamsa"ning yakunlovchi dostonidir. Asar 89 bob, 7215 bayt (1 bayt 2 qatorga teng)dan iborat bo‘lib, Navoiy ijodidagi hajman eng yirik epik asardir. Doston aruzning mutaqorib bahrida turkiyda yozilgan.

Xamsanavislikning buyuk namoyandalari: Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar Iskandar to'g'risida doston yozib, o'z "Xamsa"lariga kiritganlar. Dastlab, musulmon dunyosida Qur'oni Karimning Kahf surasida nomi zikr etilgan hukmdor Zulqarnayn (Ikki shoxli, 18- sura, 83–98 oyatlar) hamda yunon sarkardasi va davlat arbobi Aleksandrni bitta shaxs deb bilishgan va u sharqda Iskandar Zulqarnayn nomi bilan mashhur bo'lgan. Mazkur Iskandarnomalarga Iskandar timsolidagi Aleksandr faoliyati mavzu qilib olingan. Ammo asarlarda Iskandar timsoli tarixiylikdan tobora uzoqlashib, badiiy to'qima obrazga aylana borgan. Har bir xamsanavis Iskandar timsolida o'z ideallarini talqin etishga harakat qilgan. Navoiy o'z asari avvalida, safdoshlaridan farqli o'laroq, tarixiylikka, ko'proq tarix kitoblariga tayanib ish ko'rganini yozadi. Navoiy bu o'rinda o'z asarida Iskandar haqidagi boblar izchilligining Qur'ondagi Zulqarnayn haqidagi oyatlarga hamda tarixiy shaxs Aleksandr faoliyatiga muvofiq kelishini nazarda tutgan. Dostonning „Saddi Iskandariy“ deb nomlanishida ham Qur'oni Karimning Navoiy uchun birlamchi manba bo'lganligi seziladi. Navoiy talqinida Iskandar odil shoh, u dunyoni kufrdan, jaholatdan tozalab, butun dunyoda adolatni joriy etish, bashariy tartib qoidalarni bu olamdagi tartib qoidalarga muvofiqlashtirish maqsadida xalqlar ustiga yurishlar qilgan. Bu esa so'fiyona talqin bo'lib, dostonidagi muqaddima boblar, Iskandar voqealari hikoya qilingan boblar hamda unga ilova boblarda ham shoirning tasavvufiy qarashlari ustuvorligini ko'rish mumkin. Masalan, Iskandar shisha sandiq yasab, dengiz tubiga tushadi, turfa ajoyibotlarni ko'rib, vataniga qaytadi. U vafot etar ekan, bir qo'lini tobutdan chiqarib qo'yishlarini so'raydi. Asarda Navoiy insonni bu foni dunyoning hoy-u havaslariga ortiqcha ruju qo'ymaslikka chaqirib, garchi Iskandar jahonni egallagan jahongir bo'lsada, u narigi dunyoga hech narsasiz ketayotganligiga ishora qiladi.

Doston turkiy adabiyotda ko'plab naziralar yozilishiga turtki bo'lgan (Abay, "Iskandar", XIX asr; Shayxzoda, "Iskandar Zulqarnayn", XX asr va boshqalar). Iskandar obrazi she'riyatda an'anaviy obrazga aylangan.

Biz ushbu maqolada "Xamsa" tarkibiga kiruvchi "Saddi Iskandariy" dostonidagi olimlar talqini haqida fikr yuritmoqchimiz. Shubhasiz, Navoiy ijodining yuksak cho'qqisi „Xamsa“ asaridir. Uning yaratilishi turkiy xalqlar adabiyotida muhim voqelik bo'lgan. Shoir birinchilardan bo'lib, turkiy tilda to'liq „Xamsa“ yaratdi va shu bilan bir qatorda turkiy tilda ko'lamdor asar yozish mumkinligini isbotlab berdi. „Xamsa“ ya'ni „Besh doston“ asarini yaratish - mumtoz sharq adabiyotining eng mukammal an'alaridan biri bo'lgan. Shu sabab ham tarixda „Xamsa“ asarini yaratgan shoirlar barmoq bilan sanarlidir. Alisher Navoiy „Saddi Iskandariy“ dostonining muqaddima qismida bu masalaga alohida to'xtalib, „Xamsa“ning har bir dostoni yozilishini kunning ma'lum vaqtlarida o'qiladigan bomdod, peshin, asr, shom va xufton namozlariga o'xshatadi. Navoiy yoshligidanoq turkiy tilda besh doston yaratishni maqsad qilgan. Va u boshqa „Xamsa“ yaratgan shoirlarga nisbatan juda qisqa muddatda, ya'ni 1483-1485 yillarda yozib tugatgan. Navoiyning „Xamsa“ asari „Hayrat ul-abror“, „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“, „Sab'ai sayyor“ va „Saddi Iskandariy“ kabi yirik dostonlardan iborat.

Alisher Navoiy ijodi, xususan, uning "Xamsa" dostonlaridan biri bo'lgan "Saddi Iskandariy" dostonida 500 olimning nomi keltirilgan bo'lib, bunda o'zining mavqeyi va prototipiga ega bo'lgan olim-u ulamolarning talqinlarini o'rganish orqali Navoiydek daho insonning yana bir o'ziga xos qirrasini, uning yunon falsafasi va zamonasining mashhur faylasuflaridan atroflicha xabardor ekanligini bilib olamiz. Negaki ushbu asarda yunon faylasuflaridan Aflotun, Arastu, Suqrot va Farfinyus(Faysog'urs) kabi donishmandlar alohida o'rin egallagan. Yuqorida nomlari qayd etilgan faylasuflarning orasida dostonida eng faol ishtirok etadigani va ahamiyatlisi Arastu hakim obrazi hisoblanadi.

Arastu yoki Aristotel Shimoliy Gretsiyadagi Stagira shahrida tug'ilgan. Mil.avv 367-yilda ya'ni o'n yetti, o'n sakkiz yoshida Afinaga borib Platon akademiyasida tahsil olgan. Mil.avv 343-yildan boshlab Makedoniya podshohi Filipp II taklifi bilan uning o'n uch yoshli o'g'li Aleksandrga murabbiylik qilgan. Asarda shahzoda rozilik bergach, Arastu tezgina o'rnidan turib, Iskandar boshidagi tojni o'zining boshi ustida baland tutgan holda Iskandarning bir qo'lidan Balinos, boshqa bir qo'lidan esa Arastu ushlagancha madh-u sano aytishib, uni taxt ustiga chiqarishlari Arastuni Iskandarning asosiy ustozlari hamda nadim-u mulozimi sifatida gavdalanishidan dalolat beradi.

Samarqand shahri qurilishi tugallangach, Iskandar Kashmir sari yo'l oladi. Qal'a ichida esa ikki ming afsungar, hiylagarlar joylashgan bo'lib, ming qari(Bir qari-75 sm)dan hech kim darvozaga yaqin kelolmas, agar o'sha tomonga qadam qo'ysa, oyog'i sustlashib yurolmay qolar, ot bilan bormoqchi bo'lsa tovonni ko'chib tushar, shu joyda ketolmay qolib ketar ekan. So'ng Iskandar huzuridagi 500 olimdan o'ntasini chaqirib, Falotun, Arastu, Balinos, Arashmidus, Shaminos, Qilinmun, Volis, Farfurnus, Suqrot, Hurmus kabilarni chorlab: "Bu Kashmir elining afsuni, unga qanday tadbir qilamiz?"- deb so'ragan edi, ular maslahatlashib: "G'am yemang, buning ishi biz uchun oson, shoh iqbolini Tangri yarlaqasin" deya ish boshlashga ruxsat olishadi. Ular ishga kirishib, necha qo'ra-yu damlarni qizitib, avval turli metallar: temir, po'lat, qo'rg'oshin, mis, jez va boshqalarni aralashtirib to'p ko'rinishidagi bir buyum yaratdilar. Falakka o'xshagan yum-yumaloq bu asbobning ichi bo'sh edi, uning ichini porox kabi portlovchi dorilar bilan to'ldiradilar. Necha xil ashyolarni aralashtirib, to'p ichiga soldilar. Temir to'pdan ikki teshikcha orqali pilik kirgizib, odam boshi yoki urushda otiladigan rad toshiga o'xshatdilar. Uning piltasiga o't yoqib, osmondan tushiradilar. O'q uchib borarkan, piltasi yonib borib yashirin moddaga o'tadi, keyin portlab temir to'p parcha bo'lib, shu payt undan kuchli ovoz, shu'la ajib tutun, hid chiqib, ovozi sehr asbobini buzib, o'ti darvozani ochib yuboradi. Qorasi dushmanlar yuzini kuydirib, qora qiladi. Isini hidlaganlar esa fusun ilmini unutadilar. Bu noxush xabarni eshitgan Mallu Iskandar bilan jang qilish uchun kuchi zaifligini sezdi, darvoza va qal'ani zabt etilganini angladi, elini parishon holda ko'rdi.(1;415) Shu tufayli u Buyuk Rum davlatining ortida nafaqat mohir sarkardalik namoyondasi,balki yashnab barq urayotgan ilm-urfon vakillarining mavjudligini idrok qila olmaydi.

Arastu obrazi Firdavsiyning "Shohnoma"sida ham Iskandarning ustozlari sifatida qayd etiladi. Bundan tashqari, bir xil mavzu va yo'nalishda ijod etgan

xamsanavislardan Nizomiy Ganjaviyning "Iskandarnoma", Xusrav Dehlaviyning "Oyinayi Iskandar", Abdurahmon Jomiyning "Xiradnomayi Iskandari" dostonlarida ham Iskandarning ustozlari bo'lgan Arastu shahzoda Zulqarnayn taxtga chiqqanidan to umrining oxirigacha olimning pand-nasihatlariga amal qiladi. Shu sababli u olgan ibratli so'zlar jahongir-fotihni ulug' donishmand bo'lib yetishida katta ahamiyat kasb etadi. Hatto Nizomiy Ganjaviyning "Sharafnoma" asari Rum podshohining olimlar bilan bo'lib o'tgan suhbatlaridan tashkil topgan. Unda misrlik Maryam ismli malika Shom (Suriya) qirolichasi bo'lib turganda, qo'shini jihatdan qudratli bo'lgan Habashiston davlati qo'shinlari sababli og'ir ahvolda qoladi. Maryam o'z davlatini asrab qolish maqsadida Iskandar Zulqarnayn yordam so'rab murojaat qiladi. Iskandar Maryam Misriyning so'zlarini tinglab, masalaga yechim topish uchun Arastuning yoniga boradi. Arastu Malikaga harbiy xiyla o'rgatishdan avval ilmi hikmatga oid bilimlarini ulashadi. Donishmand Malikaga davlatning qudratini oshirish uchun xalqqa va qo'shinga g'amxo'rlik qilishi kerakligini uqtiradi. Buning uchun unga siym-u zar asqatishini aytib, Maryamga misni oltin qilish haqidagi hunar "Al-kimyo"ni o'rgatadi. Malika bu ilmlarni va adolatli davlat boshqaruvini o'rganib, mamlakatni kuchli davlatlar qatoriga qo'shadi. Shu sababli ham Arastuni Sharq va G'arbda "sohibi mantiq", "mantiq otasi" deb ulug'lashgan.

Iskandar Arastuning "Kimki bor-yo'g'ini xudo yo'liga berib, xudodan boshqa hech qanday vujud borligiga gumon qilmasa, shu maqsad yo'lidagina o'zida fido qilsa, qilgan ishi dunyoda boqiy qoladi. Insonga bundan ulug'roq martaba kerak emas, agarda u shu martabaga erishgan bo'lsa, u inson abadiydir!"(2;566) - degan jummalari sababli u adolat qo'lini shunday baland tutdiki, kiyik arslonning hamlasidan xavfsiramaydi, bulduruqlarga qarchig'aylar oshno tutindi, ular go'yo jo'ja-yu bunisi ona tovuqday mehribon bo'ldi.

Qolaversa, asarning bosh qahramoni ya'ni Iskandar Zulqarnayn ham tom ma'noda olimlar safidan qo'zg'almas o'rin oladi. Iskandar shunday qobiliyatli bola bo'lib chiqdiki, ustozlari bergan ta'limning o'n marta ko'pini tez o'rganib olardi. Keyinchalik esa u ko'p miqdorda g'alla tortiladigan tarozini ixtiro qildi. Adolat bilagiga quvvat bag'ishlab oltin o'lchaydigan tarozini ham yaratdi. (2;571) Hatto Zulqarnayn boshchiligida saroydagi bor olimlarni yig'ib, ularni ikki bo'lakka bo'ldi-da Aflotun va Suqrot bir bo'lib, Arastu-yu Buqrot bir bo'lib, Hurmus bilan Balinos, Arshimidus bir bo'lib ishga kirishdilar, Iskandar doimo ulardan xabar olib turdi. O'sha qish ichida olimlar ikki ajoyib sirli asbobni bitirdilar. Butun saroy ahlini bazmga to'pladilar-da, ularga usturlob-u ko'zguni namoyish qildilar. Ularning biri usturlobda to'qqiz charx taqsim bo'lsa, ikkinchisida kuzguda yetti iqlim ayon ko'rinib turadi.(1;446)

Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo"da donishmand Arastuni Aristotolis deb ataydi: "Aristotolis hakim Aflotunning shogirdidir, Iskandarning vaziri erdi. Aning so'zlaridan budurkim, podshoh ulug' rudg'a o'xshar va atbon arig'larg'akim, ul ruddin ayrildilarkim, ul rud sunig'a har hol bo'lsa, arig'larg'a har holdir. Ul chuchuk bo'lsa, bular chuchuk, ul achig' bo'lsa, bo'lar achig', ul sof bo'lsa bo'lar sof, ul loy bo'lsa bular loy. Bas, podshohga vojibdur - g'oyat hikmat va e'tidol bila maosh qilmoq, to xayl va hashami anga mutobaat qilgaylar.

Shoh daryo va xalq erur anhor,
Ikkisining suyig'a bir maza bor.(7;138)

Ya'ni podshohni asosiy ariqqa qiyoslagan Hazrat Navoiy undan quyidagilar: vazirlar, amaldorlar olim-ulamolar, hunarmand, dehqonlar va oddiy fuqaro uning kabi bo'ladi. Podshoh yaxshi bo'lsa el-yaxshi podshoh yomon bo'lsa el-yurt ham parokanda bo'ladi deb hisoblagan. Navoiy bu so'zlarni Arastu(Aristotel)ga nisbatan qo'llaganligining sababi uning umrbod podshoh yonida yurgan kishi hatto o'limida olimlarning so'zlarini Arastu yakunlaydi: U dilini tirnayotgan alamlardan tinmay ko'zyosh to'kar ekan, shunday deydi: "Bu voqea sababidan ko'zlarimdan durlar to'kilib, ko'p so'zlarimni ayta olmayapman. Senga pand berish xohishim emas, balki menga yuz kishi pand berishi kerak. Istagim, sening dard-u g'amingni so'rash, cheksiz motamning dardkashi bo'lmoqdir(1;480) va shohning eng yaqin maslahatgo'yi sifatida talqin etilganidir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, Arastu, ustoz avval, timsoli barcha xamsanavis ijodkorlar uchun jahongir-fotih Iskandar Zulqarnaynning dono, zakiy va tadbirli murabbiyi sifatida ahamiyatli timsollardan biri hisoblangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. "Xamsa". "Yangi asr avlodi", 2018-yil.
2. Saddi Iskandariy (nasriy bayon) www.ziyouz.com kutubxonasi.
3. O'zME. Birinchi jild. Toshkent. 2000-yil.
4. Arastu. Axloqi kabir. Toshkent. "Yangi asr avlodi", 2004.
5. Abdurahmon Jomiy. Risolayi aruz. So'zboshi o'rnida. Tarjimon, sharh va izohlar muallifi D Yusupova. Toshkent. TAMADDUN. 2014-yil.- B.5.
6. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. /MAT. Toshkent. Fan, 2000. B.403.
7. Alisher Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo". MAT. B.138.
8. Navoiy asarlari lug'ati. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1972-yil.

ADABIY JARAYON VA ADABIY AN'ANALAR

Murodov G'ayrat,

Buxoro davlat universiteti professori
filologiya fanlari doktori.

NAVOIY OBRAZINING YANGICHA TALQINI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiy obrazining zamonaviy o'zbek adabiyoti vakili Omon Muxtor ijodida o'rganilishi, mutafakkir obrazini yaratishda

muallif mahoratining noan'anaviy tasvir usulidan foydalanganligi, muallif buyuk shoir va davlat rahbari, arbobi bo'lgan Navoiyni shoir sifatida emas balki o'z davrining yetuk namoyondasi sifatida ham gavdalandirganligi va buyuk siymoni yangicha badiiy talqinda yoritganligi, u yashagan davr va ijtimoiy muammolarning badiiy talqini haqida fikr va mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'z: badiiy sintez, psixologik holat, ichki monolog, ijodiy reja, lirizm, badiiy to'qima, personaj tili, xarakter olami, tarixiy obraz, ruhiy olam, tarixiy sharoit.

Annotation: In this article, the image of Navoiy is studied in the work of the representative of modern Uzbek literature, Omon Mukhtar, and the author's skill in creating the image of a thinker is discussed, the author embodied Navoi, who was great, poet and leader of country, not only as a poet, but also as a mature representative of his time and illuminated the great figure in a new artistic interpretation.

Key words: artistic synthesis, psychological state, inner monologue, creative plan, lyricism, artistic fabric, character language, character world, historical image, spiritual world, historical conditions,

Kirish: Badiiy adabiyotda Navoiy obraziga bir necha ijodkorlar qayta-qayta murojaat qilib kelmoqda. Xususan, o'zbek adabiyotida ham Navoiy haqida ko'plab kitoblar yozilgan. Buyuk mutafakkir hayotlik chog'ida ham o'zining zamondoshlari tomonidan ta'rif etilgan. Shu nuqtayi nazardan ham Navoiy shaxsi haqidagi xotirotlar uning zamondoshlari orqali yetib kelgan. Navoiy ijod yo'lini yoritib berish masalasiga ko'plab ijodkorlarimiz asarlar yaratganlar. Jumladan, Isajon Sultonning "Navoiy" romani, Abdulla Sherning "Navoiyni sog'inib....." nomli she'rlar turkumi, Oybekning "Navoiy" asari, Zebo Mirzoning "Oybek. "Navoiyni "o'qib", Mirtemirning "Navoiy" she'ri va Omon Muxtorning "Buyuk farrosh", "Ishq ahli" romanlarini ko'rsatish mumkin. Navoiy shaxsi u yashagan davr muhiti barcha ijod egalarini e'tiboridan chetda qolmagan, uning siymosi, obrazi, so'z san'atidagi mahorati barchani qiziqtirib kelgan.

Omon Muxtor o'zbek adabiyotining yetuk vakillaridan biri bo'lib u nasr va nazmda ham sermahsul ijod qilgan yozuvchi. Uning ijodi xalq og'zaki ijodi, milliy urf-odatlar va qadriyatlar uyg'unligi bilan ajralib turadi. Uning "Navoiy va rassom Abulxayr" roman – dilogiyasida Navoiy obrazining badiiy talqinda tarixiy shaxs sifatida uning ruhiy olami tasvirlab berilgan. Omon Muxtorning romanchilik tajribasi, izlanishlarida butunlay boshqacha yangilashlar borligini kuzatamiz. Adib romanlarining ko'pchiligida o'tmish voqealari aks ettirilgan. Ularda esa asosiy qahramonlar sifatida tarixiy shaxslar asosiy o'rin egallagan. Omon Muxtor esa Navoiyga bag'ishlangan asarlarida yangicha tasvir usullarini mahorat bilan qo'llaydi.

Adabiyotlar sharhi: Navoiyni anglash, uning asarlarini oson o'qilishini va tushunilishini ta'minlash maqsadida bir qancha olimlar ilmiy va badiiy asarlar yaratganlar. Bulardan A.Hayitmetov, B.Valixo'jayev, I.Sulton, Isajon Sulton, O.Sharafiddinov, Oybek, P.Shamsiyev, G'.Karimov kabi ijodkorlar Navoiy obrazini ilmiy va badiiy tasvirlab berganlar. Buyuk mutafakkir ijodi va merosini tasvirlab

unga atab asarlar yozish barchaga ham nasib etmagan. Shunday ulkan baxtga erishgan yozuvchi Omon Muxtor Navoiy obrazini o'ziga xos yo'sinda tasvirlaydi. Uning romanida Navoiy obrazi ham tarixiy shaxs sifatida ham shoir sifatida ham namoyon bo'lgan. Qolaversa, u ham davlat arbobi va oshiq obrazida ham tasvirlangan. Adib romanni odilning Barnoga yo'llagan maktubi bilan boshlaydi.

Maktubda rassomning Navoiy tasvirini yaratishni orzu qilganligi va har doim Navoiy shaxsini kuzatganligi haqida daftariga yozib borganligini aytib o'tadi. Barno aqlli, dono va adabiyotga oshno qiz sifatida tasvirlanadi. Yozuvchi Barno obrazi orqali asloda kitobxonga murojaat etadi. Barcha kitoblarni Barnoga olib kelib turadi. Keyinchalik esa ular orasida iliqlik munosabati paydo bo'ladi. Barno yozuvchi tasavvuridagi muhabbat timsoli sifatida gavdalanadi. Yozuvchi Barno obrazi orqali muhabbatning naqadar kuchli ekanligini to'liq namoyon etgan. Romanda tasvirlangan qiyinchiliklar Yozuvchini kuchli bo'lishga, qiyinchiliklarni yengib o'tishga chorlaydi.

Navoiy shaxsini tasvirlash uni yangicha yaratish shunchaki emas. Omon Muxtor esa mana shu mushkul ishni o'z maromiga yetkazib bergan. Navoiy obrazini esa U – bir Ummon, U – bir Osmon deya ataydi.

Muhokama: Bu romanni yaratish uchun Omon Muxtor yetti yil mobaynida izlanishlar olib borgan. Ijodkor Navoiy shaxsiyatidagi chizgilarni rassom qo'li bilan tasvirlaydi. "Navoiy kuchli Inson. Har jihatdan kuchli. Jisman! Davlat ishida yurib, har qadamda xalqning hojatini chiqarib, yana tun-kun o'zi mehnat qilish qobiliyatiga – uni bilganlar doim ajablanishgan. Ruhan! Aniq maqsad bilan o'ylangan, o'lchovli tartibda yashagan bunday chinakam ma'noda irodali shaxslar dunyoda kam topiladi. Ehtirosi shu qadar shiddatliki! Qisqasi u o'z hayotini (dunyo ko'rkiga mahliyo bo'lishdan saqlanibmi, nafsini tiyibmi?!) ongli ravishda Yolg'izlik va Hijron " ilkida " o'tkazdi! "[1]

Kamtarin va oliyjanob shaxs bo'lgan Navoiyning hayoti oddiy insonlar kabi hukmdorlik va faqirlik orasida kechgan. Omon Muxtorning "Navoiy va rassom Abulxayr" roman dilogiyasi ikki qismdan iborat bo'lib unda har ikki qismda ham Navoiy bosh obraz qilib olingan. Navoiyni tasvirlashda u yashagan tarixiy muhit tarixiy voqealar asosida ochib ko'rsatilgan. Bundan tashqari asarda Navoiy va uning yaqin do'sti Husayn Boyqaro o'rtasidagi do'stlik, ularning xalq manfaati yo'lida birdek jon kuydirishi haqidagi tasvirlar aks ettirilganligini ko'rishimiz mumkin. Navoiy boshdan kechirgan qiyin vaziyatlar, muammolar saroydagi hasadgo'ylar ular tomonidan uyushtirilgan fitnalar Navoiyga nisbatan munosabati yorqin tasvirlab berilgan. Navoiy adaolat timsoli, halol mehnatni qadrllovchi, xalq manafaatini ko'zlagan shaxs sifatida aks ettilgan. U ilm – fan va ma'rifatni targ'ib qiluvchi shaxs sifatida talqin qilingan. Do'stlik va sadoqat borasida ham munosib namuna bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Husayn Boyqaro o'rtasidagi do'stligi asarning asosiy g'oyasini ochib berishga xizmat qiladi. Asarda saroy ichidagi muhit, mansabparasatlik hasad va fitnalar Navoiyni qiyin vaziyatlarga duch kelishiga sabab bo'ladi.

Asarning badiiy – uslubiy jihatlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, asarda tarixiy shaxs sifatida Alisher Navoiyni tanlagan. Dialog va monologlar orqali qahramonlar

ichki dunyosini tasvirlab bergan. Tarixiy voqealarning badiiy talqinini mahorat bilan tasvirlab bergan. Til ravon, obrazli, g'oyaviy mazmun ham kuchli tanlangan

Natijalar. Taniqli o'zbek yozuvchisi Omon Muxtorning nasriy ijodi, xususan, muhim badiiy – estetik qimmatga ega romanlarini qissalarini tadqiq va tahlil etish shuni ko'rsatadiki, uning epik asarlari, yaratmalari millatning moziysini teranroq anglash, xalqimizga xos muqaddas qadriyatlarni qadrlash ishiga yaqindan yordam beradi. Bunday asarlar o'zbek adabiyotida alohida e'tibor va ahamiyatga ega bo'lgan asarlar sirasiga kiradi. "Navoiy to'g'risida yuzlab kitoblar yozilgan. Ammo ko'nglim to'lmadi. Bularning aksarida u tirik odamdan ko'ra ko'proq devordagi suratga o'xshaydi." [2] Omon Muxtor. Navoiy va rassom Abulxayr. T.: 2006- 7-bet. Ushbu so'zlar orqali Omon Muxtorning niyati naqadar kuchli ekanligini anglash mumkin.

Ijodkor bu niyatni amalga oshirishda birinchi o'rinda hikoyachi – qahramon obrazini kashf qildi. Uning tadbirkorligi, ruhiy holatini aqlli davlat arbobi ekanligini birlashtirib asarda bayon etadi. Asarda hikoyachi – muallif – rassom . Kitobxon hikoyachi timsolida Navoiyni anglash har bir shaxs uchun zarur ekanligini mutolaa jarayonida oydinlashadi. Asarning birinchi qismida Hazrat Navoiyning yoshligi. Uning bilim olish mashaqqati, Hirotida o'tkazgan davri, temuriylar sulolasining ichki siyosati, eng yaqin maslakdoshi Husayn Boyqaro bilan do'stligi va saroydagi bo'lib o'tgan voqealarga bag'ishlangan. Asarning ikkinchi qismida Navoiyning rahbarlik faoliyati xalqni rozi qilish yo'lidagi qilgan sa'y – harakati, adolat va halollik yo'lida qilgan zahmatkash mehnati haqida tasvirlanadi. Umrining so'nggi yillaridagi diniy-falsafiy qarashlari ham asarning ikkinchi qismida tasvirlanadi. Asarda Omon Muxtor Navoiyni adolatparvar davlat arbobi sifatida tasvirlaydi va uni doimo poraxo'rlikka, zolimlikka qarshi qarashlarini ham namoyon etadi. Muallif Navoiyni ilimli, bilimli, adabiyotni va san'atni sevadigan buyuk siymo sifatida aks ettiriladi. Asarda tarixiy voqealar, haqiqatlar badiiy tasvir vositalari bilan jinli tasvirlangan. Ichki monolog orqali obrazlarning ruhiy olamini ichki ziddiyatlar va iztiroblarini ko'rsatib berilgan. U o'zining ustozlar Jomiy, Gadoiy, Lutfiy kabi munosabatlari ham asarda o'z ifodasini topgan.

Xulosa va Takliflar. Omon Muxtorning "Navoiy" roman dilogiyasi o'zbek adabiyoti va milliy tafakkurida tarixiy haqiqatning yuksak namunasi bo'lib xizmat qilib kelmoqda. O'zbek adabiyotida tarixiy shaxslar hayotini o'rganish hamisha davrning muhim va dolzarb masalasidan bo'lib kelgan. Milliy nasrimizda bu borada juda ko'p asarlar va tadqiqotlar olib olib borilgan. Ammo Muallif Omon Muxtorning ushbu yetuk asari undagi chuqur badiiy falsafiy tafakkur barchani diqqatini o'ziga tortdi. Roman orqali kitobxon Navoiy shaxsini balki butun o'sha davr muhiti uning siyosatini ham ko'rishga va his qilishga guvoh bo'ladi. Navoiy obrazida yozuvchi millat dardini to'liq tushunadigan va his qiladigan bosh maqsadli shaxs sifatida tasvirlaydi. Hayot haqiqatini bosh maqsad qilib qo'ygan. Navoiy obrazi bugungi ilimli va rahbarlarga yosh avlodga yetarli ibrat bo'lishga xizmat qiladi. Bu roman bugun ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan, balki har bir shaxsning komil insin sifatida shakllanishida muhim ko'prik vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Omon Muxtor.Navoiy va rassom Abulxayr.T.:2006- 40-bet.
2. Omon Muxtor.Navoiy va rassom Abulxayr.T.:2006- 7-bet.
- 3.O.Muxtor. Navoiy va rassom Abulxayr.-T.Sharq, 2006.-B,27.
- 4.O.Muxtor. Xotin podshoh.-T.”Sharq”, 2010,-B,7
- 5.Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент: Маънавият,
6. Носиров Ў. Ижодкор, шахс, бадий услуб, автор образи. – Тошкент: Фан, Каттабеков А Тарих сабоқлари. –Тошкент,1986.
- 7.Каттабеков А. Тарихий ҳақиқат ва бадий маҳорат. –Тошкент, 1982

Davronova Maxfuza,
Sharof Rashidov nomidagi
SamDU professori, f.f.d.

XURSHID DO‘STMUHAMMAD QISSALARIDA PORTRET VA PEYZAJNING PSIXOLOGIK VAZIFASI

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotining yorqin namoyondalaridan biri hisoblangan Xurshid Do‘stmuhammadning qissalari portret va peyzaj muammosi asosida tadqiq etiladi. Ulardan foydalanishdagi ijodkorning mahorati haqida fikr-mulohazalar yuritiladi.

Kalit so‘zlar: qissa, obraz, qahramon, peyzaj, portret, mahorat

Badiiy asarda inson qiyofasi, uni urab turgan olam muhim. Ayniqsa inson ruhiy tovlanishlarini siyrat va surat tushunchasida zohir etilishi, iztirobu quvonchlarning tabiat jilvalarida omuxta etilishi ijodkordan nafaqat mas’uliyat balki mahorat ham talab etiladi. Ya’ni uch qutbni bir rakursda joy etilishi va unga o‘ziga xos ottenkalar berilishi ijodkorning musavvir san’atini egallashi bilan barobardir. Bu mahoratga erishganlardan biri esa Xurshid Do‘stmuhammad. Yozuvchi o‘z qissalarini yaratar ekan, bu qissalardagi ruhiy kayfiyatni bir xil ko‘rinishda emas, turli xil xususiyatlar orqali beradi. Shu o‘rinda portret tushunchasiga to‘xtalish lozim.

Adabiyotshunoslik darsliklarida portret tushunchasini quyidagi holatda keltirishadi. T.Boboyevning “Adabiyotshunoslik asoslari” darsligida portret tushunchasiga to‘xtaladi. Unda keltirilishicha badiiy asarda kishining tashqi qiyofasi, siymosi, kiyim-kechagi va hokazolar tasviri portret deb yuritilgan. Shu bilan bir qatorda portret atamasi, odatda, ichki ma’noda, ya’ni qahramonning individual-psixologik qiyofasi (keng ma’noda) qo‘llaniladi¹, - degan fikrni ilgari suradi. San’atkor yozuvchi qahramonning tashqi qiyofasini chizish orqali ham uning ruhiyatiga kirishga intiladi. Xususan, portret unsurlaridan ko‘z, yuz, qo‘l, kulgu, ko‘z yoshi va boshqalar san’atkor uchun qahramon ruhiy dunyosini ochuvchi kalit bo‘lib xizmat qiladi. Darhaqiqat, yozuvchi obrazni ma’lum bir qiyofada aks ettirar

¹ T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent:

ekan, undagi barcha his-tuyg‘u uning tashqi qiyofasida zohir topadi. Shu nuqtai nazardan Xurshid Do‘stmuhammadning “Chayongul yohud quyiqliqch qotillik” asariga nazar tashlaymiz:

“Gulshod opasining ko‘zi qizarinqiraganini, hatto kiprigiga tortilgan qora qalam rangining ko‘z yoshidan xiyol chaplanganini, bu yoqda onasi ham navarasining sho‘xliklariga xomush termilib, zo‘rma-zo‘raki jilmayotganini payqadi”². Mazkur parchada Gulgun qiyofasi Gulshod nazaridan o‘tkazib tasvirlanadi. Tinchligini yo‘qotgan, uyida xalovatini topa olmagan Gulgun qiyofasi asar boshida shu tarzda muhrlanadi. Mana shu parchaning o‘zidayoq Gulgunning xarakteriga ham duch kelamiz. Adib uni o‘z qayg‘usiga oshno qiladigan va bor dardlarini to‘kib soladigan hamda shu yo‘l orqali qalb g‘uborlarini yuvadigan inson emas, balki dardini doston qilishi xushlamaydigan ayol sifatida fikru-tafakkurimizda o‘rin egallaydi. Uning qat‘iyatli ekanligi birgina Gulshodga bugun uyga qaytaman degan fikrini berishida ham anglashimiz mumkin bo‘ladi. Ijodkor aynan Gulgunni cho‘rtkesar va qat‘iyatli inson sifatida qissa sahifalarida o‘rin ajratadi.

Qissaning bosh qahramon Gulshod portreti Chaman momo nigohi ila tasvirlanadi va o‘quvchisiga taqdim etiladi: “Shu topda hazillashayotgan Gulshodning ustomonligidan ichida sevingan Chaman momo kichik qizining quyuq, qalin qosh-kipriklariga, sutga chayilgan oppoq yanog‘i va bo‘yniga nazar solib, “Ko‘z tegmasin!” deya o‘g‘rincha yoqasiga tufladi”³. Mazkur parchada ijodkor butun latofatu, chiroyini faqat Gulshodga taqdim etgandek. Uning go‘zalligi oldidan befarq o‘tib olish imkoni yo‘qdek. Mana shu chiroy va mana shu latofat uning boshiga og‘ir kunlarni solishga olib kelish mumkinligiga ishoradek. Muallif o‘z obrazini shu darajada ham ruhan, ham jiman dilbar qilib beradiki, o‘quvchi daf‘atan bu dilbar hulliqo yonidagi insonga hech imkon qolmaganini famlab oladi. Demak, muallif kitobxonni kutilishi lozim bo‘lgan dahshatli voqelikka go‘zallik orqali ro‘baru qiladi, uni tayyorlaydi.

“So‘roq” qissasida ham adib portretga e‘tibor qaratadi. Unda bu tushuncha quyidagicha tasvir etiladi: “Bozor bunday holatga duch kelayotgan inson qavmining birinchi vakili edi. U o‘takasi yorilib beixtiyor qocharga joy mo‘ljallaganida boshi uzra nimanidir mayin g‘uviri eshitildi – birdan vujudidan qurquv hissi yo‘qoldi – tepaga qaradi – ro‘parada o‘ziga ikkita keladigan darroz, kumushdek oq zihrlilbosga o‘rangan g‘alati odamnusxa maxluqni ko‘rib tik qotdi”⁴. Mazkur parchada “Xolis” sayyorasidan kelgan maxluq portreti berilgan bo‘lib, u asarning asosiy yadrosidan o‘rin olgan. Adib ularning qiyofasini personaj tilidan chizadi. Ya‘ni Bozor ko‘z o‘ngidagi shaxs qiyofasini tasvirlab beradi. Maxluq bir emas, balki ikkita ekanligi o‘qish jarayonida anglashiladi. eradi. Asarda ikkinchi maxluqning ham portereti tasvirlangan: “Chiqdi-yu, ilk uchrashuvda to‘qnash kelgan daroz kelgindining kumushdek oq sharpasiga ko‘zi tushdi, undan ikki-uch odim narida xiyla pastroq, xipcha bel, xushqomat yana bir odamsimonmaxluq turardi... Bozor

² Xurshid Do‘stmuhammad. Qissalar.Chayongul yoxud quyiqliqch qotillik. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021, 156-b.

³ Xurshid Do‘stmuhammad. Qissalar. Chayongul yoxud quyiqliqch qotillik. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021, 157-b.

⁴ Xurshid Do‘stmuhammad. Qissalar.So‘roq. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021, 211-b.

uning ko‘zi o‘rnidagi munchoqdek teshikchalarga, so‘ng yarqirab ko‘rinayotgan tangadek quloqlariga razm soldi. “Ayol kishi” degan o‘y kechdi xayolidan”⁵. Demak, yozuvchi bir emas ikki qiyofa – ayol va erkak obrazlari shu tariqa aks ettiradi. Albatta, koinot cheksiz va chegarasiz xilqat. Bu koinotning barcha mavjudotlari bo‘yicha hech qanday bilimga ega emasmiz. Ijodkor shu bois ham o‘z fantaziyasiga erk beradi. Natijada Bozorqul tilidan tasvirlangan qiyofa ko‘z o‘ngimizda namoyon bo‘ladi.

Adibning “Hijronim meningdir mening” qissasining bosh qahramoni oshiq yigit. Asar muhabbat mavzusiga bag‘ishlanganligi bois yor qiyofasi quyidagicha talqin etiladi: “Sizga birrov ko‘z tashlaganimda manglayingiz, yanog‘ingiz, yuzingiz bu qadar oppoqligini ko‘rib, ichimda, “Bunday qizning qalbi tong shabadasidek” beg‘ubor bo‘ladi deb yuborganman... Sizning yuz-ko‘zingizdan, bosiq va doimo va yerga tikilgan nigohlaringizdan taralayotgan oqlikka nisbatan juda-juda ojiz, notavon his qilgandim, o‘zimni”⁶. Qiyofaga nazar tashlansa, aynan yorning sutdek oppoq qiyofasida ma‘sumlik hamda beg‘uborlik aks etishi tabiiy. Oshiqning ko‘zi, nigohi boshqa qiyofani tasvirlay olishga qodir ham emas. Chunki qalb quridagi hayajon-xislar beg‘uborlikni talab qiladi. Bu holatga duch kelish esa insonni zabonsiz qilib qo‘yadi. Demak, oshiqning yor oldida zabonsiz qolishi, yorning ma‘suma qiyofasida holatini aniq sezamiz. Shu bois ham yodimizga mumtoz adabiyotdagi oshiq obrazi keladi.

Xurshid Do‘stmuhammadning “Kuza” qissasiga e‘tibor qaratilsa, unda faqat portret emas, balki psixologik portretga duch kelish mumkin. Unda Larisa Latipovnaning psixologik qiyofasi qo‘yidagicha tasvirlanadi: “Yalmog‘iz Larisa boshini yelkasiga qiyshaytirib, ko‘zoynagining biqinidan ukkiqarash qilgancha tek turib, savolga javob kutdi. Umid g‘azabdan gezarib ketdi-yu, o‘zini bosdi”⁷. Adib bosh qahramon Umid tili orqali ruhiy qiyofani yaratar ekan, uni “Yalmog‘iz” atamasi bilan siylaydi. Xurshid Do‘stmuhammadning barcha qissalarini tadqiq etish jarayonida psixologik tasvir ustunlik qilishi kuzatildi. Muallif bu qiyofalarni yaratishda muallif tilidan yoki personaj tildan berib boradi. Ichki kechinmalar tashqi qiyofaga kuchadi, natijada jarayondagi voqelik mana shu jarayonni taftish etishga yo‘l ochadi.

Badiiy asarlarda tabiat tasviri ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu vosita shakily-hikoyachilikning kotegoriyasi bo‘lib, matnning g‘oyaviy-mazmuniiy hamda voqelikning zamon va makonda tasvirlanishida muhim rol tutadi. Adabiyotshunoslik lug‘atlarida bu haqda quyidagi ma‘lumot beriladi: “Badiiy asarda aks ettirilgan joy, tabiat tasviri bo‘lib, u yozuvchining metodi va uslubi bilan bog‘liq holda turlicha vazifalarni o‘taydi”⁸. M.N.Epshteyn peyzajni “o‘zaro bog‘liq bo‘lgan predmetli detallar tizimida tabiatning yaxlit tasvirlanishi” sifatida

⁵ Xurshid Do‘stmuhmmad. Qissalar. So‘roq. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021, 224-b.

⁶ Xurshid Do‘stmuhammad. Qissalar. Hijronim meningdir mening. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021, 2-b.

⁷ Xurshid Do‘stmuhammad. Qissalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021, 2-b.

⁸ Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 228-бет.

tasvirlaydi⁹. T.N.Guryev esa peyzajni tabiat manzarasi deb talqin qiladi.¹⁰ L.I.Temofeyev esa peyzaj - “badiiy matnda yozuvchi metodi va uslubiga bog’liq holda turli vazifalarni bajaruvchi tabiat ko’rinishlari tasviridir”¹¹ – deya ta’kidlab o’tadi. B.Galiyevning fikricha peyzaj “asardagi harakat vaqti va joyini belgilovchi va ma’lum kayfiyat hosil qiluvchi tabiat tasviri”, deb hisoblaydi.¹² Rassomlik san’atiga e’tibor qaratilsa, manzara ya’ni peyzaj janr sifatida e’tirof etiladi¹⁴. Biroq adabiyotshunoslikda peyzaj janr sifatida ifoda etilmaydi. Yuqoridagi fikrlardan xulosa qiladigan bo’lsak, yuqoridagi fikrlardan ayon bo’ladiki, peyzaj tabiatning badiiy asardagi tasviridir yoki vositasidir. Biroq Xurshid Do’stmuhammad qissalarida sof tabiat tasviri kuzatilmaydi. U mana shu o’rinda ham psixologik tasvir bilan tabiatni uyg’unlashtirib yuboradiki, natijada ham psixologik tasvir ham peyzaj bilan tanishib boraveradi. Fikrimizga misol: “Yorug’ dunyoda shuncha yil yashab biron da’fa taqdirga til tekkizmagan, kapmirning endi taqdiri azal oldida tili qisiqlik joyi qolmaganday daf’atan boshiga ne kunlarni solmagan taqdirni qarg’ab ketdi, qarg’ay-qarg’ay holdan toygach, allamahalgacha parishonxayol – savdoyisifat bo’lib o’tiradi, hushi joyiga kela boshlagach, shum taqdir yana eshikdan pusib kirib kelayotganini ko’rganday cho’chib tushar – cho’chish ham gapmi – to’qmog’ini havolatgan taqdirning poyiga bosh qo’yganicha, “Jonimda jon qolmadi-i!.. Men xudoga nima yomonlik qilli-im?!” deya tavba-tazarruga o’tadi, obdan yig’lab-siqtagach, ko’zida yosh qurib yana sarsonxayol bo’lib o’tiraveradi...”¹⁵ Yuqorida ta’kid etganimizdek, mazkur parchada Chaman momoning ruhiy holati uyida, hovlisida beriladi. Hovlining yoki uyning to’liq tasvirini berishni esa o’z oldiga maqsad qilib qo’ymaydi. Shu boisdan ham biiz adibning biror asarida portretning mukammal tasviriga duch kelmaymiz.

Adibning “Yolg’iz” qissasida esa quyidagicha tabiat tasviri beriladi: “Og’ir xayolga tolga yigit qadimiy sergumbaz hammom yonidan o’tgach, o’ng yoqdan betiga salqin shabada urganidan chorburchak tim yoniga yetganini sezdi. Baland gumbazning to’rt biqinidan yosh bola egilib o’tsa bo’ladigan kenglikda darcha ochilgan, avvalo gumbaz, qolaversa o’sha darchalar sharofati ila havo dim ekaniga qaramay timning ostida sarin shabada hosil bo’lgan, shabada g’uvullab o’tib turgani bois ayniqsa, havo damqisdi kezlari tim osti nafas rostlashga rohatijon edi. Yigit avvaldan kambag’alning hovlisiday choqqina shu maskanni yoqtirar, oyog’i tortdi deguncha timning ostiga kelib, u tomondan, bu tomonga ikki-uch, ba’zida undan-da ortiqroq o’tib-qaytar – sayr qilar, sayr asnosida muzday qatig’u yaxday ayron, qalampir qo’shilgan sho’rtang qurutu ermak pista, obakidandonu nosvoy

⁹ Эпштейн, М.Н. «Природа, мир, тайник вселенной...»: Система пейзажных образов в русской поэзии [Текст] / М.Н. Эпштейн. – М.: Высшая школа, 1990, 114-с.

¹⁰ Гурьева, Т.Н. Новый литературный словарь. – Ростов на Дону: Феникс, 2009. 213–с.

¹¹ Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение. 1974, 216-с.

¹² Галанов, Б.Е. Живопись словом. Портрет. Пейзаж. Вещь [Текст] / Б.Е. Галанов. – М: Советский писатель, 1974, 185-с.

¹⁴ Бекмиров Ж. Манзара жанрини тасвирий санъатдаги ўрни ва тарбиявий аҳамияти. Academic research in educational sciences, 2021, 243 бет.

¹⁵ Xurshid Do’stmuhammad. Qissalar. Chayongul yoxud quyiqlik qotillik. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021, 154-b.

sotuvchilarini tomosha qilishni yoqtirar, tinning bir burchidagi ikki kishi sig‘ar-sig‘mas do‘konchada dorivor giyohlar bilan savdo qiluvchi oq-sariqdan kelgan mo‘ysafidning hamisha bir kishi bilan berilib suhbat qurib o‘tirganini ko‘rib, havaslanar ekan, payti kelib o‘zi ham ana shu mullanamo tabib otaxon suhbatiga noil bo‘lish orzusini diliga tugib qo‘yardi”. Ushbu parchada ham to‘liq tabiatning aksi emas, balki inson ruhiyati bilan bog‘langan tabiat tajassum topadi. Unda qahramon o‘y-xayollaridan kechgan fikrlar muhimroqdek taassurot uyg‘otadi.

Xullas, Xurshid Do‘stmuhammad qissalarida portret va peyzajning psixologik vazifasi juda muhim ahamiyatga ega. Uning asarlarida shaxslar va tabiat tasvirlari, nafaqat voqealarni rivojlantirish, balki qahramonlarning ichki holatini va hissiyotlarini ifodalashda ham muhim rol o‘ynaydi.

Ernazarova Gulbahor,
SamDU Istiqilol davri va adabiyot
nazariyasi o‘qituvchisi, PhD

ABDUVALI QUTBIDDIN SHE’RIYATIDA XALQ OG‘ZAKI IJODIDAGI OBRAZ VA MOTIVLAR IFODASI

Annotatsiya: Adabiyot olamida biror bir chinakam so‘z sohibi yo‘qki, o‘z milliy ma‘naviyati sarchashmalaridan bahra olmagan bo‘lsa. Busiz har qanday adabiy tajriba, o‘ziga xos eksperiment poydevorsiz qurilgan uydek bo‘lib qolaveradi. Milliy tafakkur va milliy tuyg‘uni tarbiyalash tabiiyki, milliy adabiy an‘analarsiz amalga oshmaydi. Shu nuqtai nazardan mumtoz adabiyot bilan hozirgi adabiyotni yaxlit adabiy jarayon sifatida o‘rganish bugungi adabiyotshunoslik oldida turgan dolzarb va muhim masalalardandir. Ushbu maqolada yuqoridagi masala shoir Abduvali Qutbiddin she‘riyati misolida o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: an‘ana, mumtoz she‘riyat, ramziylik, g‘oya, obraz, xalq og‘zaki ijodi.

Sharq mumtoz she‘riyati tili ramzlar, imo-ishoralar, belgilar bilan kodlangan san‘at tilidir. Buning uchun Alisher Navoiyning birgina “Lisonut-tayr” asarini eslab o‘tishning o‘zi kifoya. Bugungi she‘riyatda ham bu an‘analarga vorisiylik ko‘zga tashlanmoqda. Hozirgi she‘riyatning obrazlar tizimi, g‘oyaviy-badiiy ko‘lami, poetik olami, unda kechayotgan o‘zgarishlar va yangilanishlar jarayoni shunday xulosaga kelishimizga asos beradi.

Mumtoz so‘z san‘atining zamonaviy she‘riyatga ta‘sirini o‘rganishda Abduvali Qutbiddin she‘riyati ham yetarlicha boy faktik material bera oladi. Shoir murojaat qilgan janr va shakllarning rang-barangligida, asarlarining shaklan pishiq, mazmunan teran va salmoqdorlik kasb etishida, individual uslubining serjiloligida birdek namoyon bo‘ladi. Abduvali Qutbiddin she‘rlaridan olinadigan dastlabki taassurot uning tub mohiyatiga uncha muvofiq emas: jumboqnamo, krassvordga o‘xshagan, uzuq-yuluq satrlar, Ahmad A‘zam aytganidek, bog‘lanmagan bog‘lanishlar, ritm-u qofiyalanishi ham o‘ziga yarashadek... Qayta o‘qishga

kirishib, uning poetik ishoralarini ilg'agandek bo'lasiz va lirik izhorning shunaqa manerasiga ham ko'nika boshlaysiz. So'z sehri, jumla jozibasi, misra tarkibi, fikrning zarbulmasal siyrati, an'anaviy bo'lmagan kompozitsion kombinatsiyalar diqqatingizni bir she'rdan ikkinchisiga tortaveradi. Boisi bir xil she'rlarida baxshiyona ohang sezilib tursa, ba'zilarida Hofizu Sa'diy zamonida yashab o'tgan rindlarning, qalandarlarning dilga g'ulu soladigan sadolarini tinglagandek bo'lasiz. Ayrim she'rlarida esa simvolizmning ranglar, iforlar, timsollarga yo'g'rilgan uslubini kuzatasiz, goho turli uslublarni o'zida jamlagan barokko yo'nalishi o'zligini namoyon qiladi. Umuman, Abduvali Qutbiddinning ifoda etish tarzi ancha murakkab, biroq ba'zi bo'rtib turadigan jihatlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Shulardan biri – kutilmagan va o'zaro aloqadorligini tasavvur qilish qiyin bo'lgan g'oya, obraz, tushunchalarni uyg'unlashtirishda ko'rinadi.

Dunyoqarashi, fe'l-atvori, tushunchalari materialistik ong ta'sirida shakllangan kishining bu lirik qahramon ruhiyatiga kirishi ancha qiyin. Xayolga va tasavvurga erk bersangiz – chindanam mo'jiza ro'y beradi: ertaklar, afsonalar qa'ridan chiqib kelayotgan ul go'zalni ko'ramiz, uning kaftida baxt qushi, yelkasida kaftar, ortidan esa ma'yus va mulzam kiyiklar ergashib kelayapti. Ertaklarda ham shunday: oynasini otsa – ko'l, tarog'ini otsa – o'rmon paydo bo'ladi.

Xohlasang beraman sehrgar
Kaklik
Sayrasa bo'g'zidan tushadi guhar,
Uning bir qanoti atirgul, biri
Nilufar.
Istasang zumurrad tarog'im senga,
Sochingni tarasang yarmisi zumrad.
Silasang qo'lingu barmog'ing
bo'lgay
Lojuvard.

Asta-sekin g'aroyibotlar mamlakatiga, sehru afsunlar diyoriga, hayratu taxayulot olamiga kirib borasiz. Lekin bu bolalarning ertagi emas, boshqacharoq, murakkabroq, chigalroq, fojeroq kattalar ertagi. Endi u sizni mavhumotlar tomon yetaklaydi. To'satdan xayolot osmonidan real zaminga tushasiz:

“Eshikni yop deysan,
Sovuqku axir.
Boshim og'riyapti, boshim.
Uh tortib oynaga, turqsovuq xomush
Ayoq ishqab o'tar eshikka betin.
Ququlab yuborar hovlida turmush,
Daraxtdan uzilib
Tushadi – olma
Oltinn
Ol-tin-nn...

She'ning dastlabki uch bandi tush, xayolot olami edi, oxirgi ikki band lirik qahramonni ob'ektiv olamga qaytaradi. “Hovlida ququlab yuborgan turmush” –

xo‘rozning qichqirig‘i sehrli ertak-tushni buzib, tong otganini, turmushning azaliy tashvishlari boshlanganini bildiradi.

Nega ruhimiz ba‘zan osmon qadar yuksalib, nechun goho pujmurdaga aylanadi? Hozirgina boshingizda toj, poyingizda taxt, ilkingizda yetti iqlim mulki edi-ku? Nega tuyqus baridan batamom mosuvo bo‘lgan qul holiga tushdingiz? Injiq ruhingizning istagi ne? Yo‘qlikdan kelib, yo‘qlikka yuz tutayotgan iztirob, quvonch, g‘am, shodlik, qayg‘uning manbai qaerda? Uni kim sharhlab bera oladi: munajjimmi, muabbirmi yo dayr piri? Lirik “men” shu savollarga javob izlaydi.

Chuvidim, ro‘zg‘orim bo‘lmadi obod,
Na Jamshidga havas, na mayl Kayqubod.
Bugundan taskinu ertadan imdod,
dod, dod, dod...

Olamni-yu odamni idrok va ifoda etishda reallik va xayol, hush va tush oralig‘ida yashayotgan lirik qahramon kun va tun, avval va oxir, jon va vujud mojarolariaro visolning firoqqa, tug‘ilishning o‘limga, ayonning noayonga, muyassariyatning mahrumiyatga aylanishini his qilib, kechinmalarini ranglar, tovushlar, belgilar, ishoralar, ohanglar, ramzlarga ko‘chira boshlaydi.

Indamay ruhimga ergashib oldim,
Devona xayolim g‘ilmon sanadim.
Tuf dedim botqoqqa
Guliston qildim...
Yayradim.

Biror bir hatti harakatni amalga oshirmasdan botqoqni gulistonga aylantirish sehrli ertaklarga xos xususiyat.

Majnuntol darchasin ochdi, kiritdi,
Yuz bitta qizidan birin tanladim.
Xivich qasrlarda
Barglandim biram...
Yayradim.

Ertaklarda tabiatdagi buyum va narsalarni jonlantirib, ularni muqaddas bilib murojaat qilish, “yoril, yoril, yoriltosh”, – deya toshga, “ochil, ochil, qamishlar”, – deya qamishlarga iltijo qilishlar ibtidoiy insonning fikrlash tarzi bilan bog‘liq dunyoqarashning obrazli ko‘rinishi hisoblanadi. Abduvali Qutbiddin ana shunday jonlantirishning murakkab metaforik shakllarini qo‘llaydi.

Dunyoni tark etdim, hur safar etdim,
Yorimla tuyqusu bexabar ketdim.
O‘n besh kun to‘y berdim
Dorulbaqoda...
Yayradim,
Yayradim,
Yayradim-aa!

Sehrli ertaklarning xotimasi har doim to‘y-tomosha tasviri bilan nihoyasiga yetadi: “Qirq kecha-yu, qirq kunduz to‘y berib, oshlarini oshab, yoshlarini yashab,

murod maqsadlariga yetadilar”. Shunga o‘xshab lirik qahramon ham she‘r so‘ngida “oyning o‘n beshi yorug‘” – deya o‘zini ishontiradi.

Umuman, shoir she‘riyatida xalq og‘zaki ijodidagi obraz va motivlar muhim o‘rin tutadi. Uning boshqacha ohangdagi she‘rlari ham ana shu obraz va motivlardan quvvat oladi, son-sanoqsiz olamlararo insonning o‘zi ham bir olam ekanligini, cheksiz koinotda, sarhadsiz galaktikada nochor, g‘arib, yolg‘iz emasligini teran anglaydi va timsollar tilida ifodalaydi, o‘ziga xos individual uslubining yangi qirralarini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қутбиддин А. Бор. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011 йил, 61-бет.
2. Қутбиддин А. Хаёл кечаси. – Тошкент: Ёзувчи нашриёти, 1994. – Б. 32.
3. Муҳиддинов М.Қ. Кўнгил ҳайратлари. – Тошкент: Tamaddun, 2021. – Б. 496.
4. Ҳасанов Ш., Эрназарова Г. Абдували Қутбиддин поэтикасига бир назар. Шарқ юлдузи. Тошкент. 2020. № 4. – Б 99-108.

Tugalov Toshpo‘lat,
SamDU tadqiqotchisi.

MUNAQQID SIYRATI VA ADABIY MEROS MOHIYATI

Adabiy jarayonlar ummon qadar ulkan, hadsiz va tunganmasdir. Adabiyot olami ham shu qadar bepoyon. Bu mo‘jizaviy dunyoni adabiyotshunoslarning ilmi va salohiyati orqaligina osonroq, zavqliroq tushunish mumkin. Men taniqli olim, ustoz va benazir inson Muslihiddin Muhiddinov bilan adabiyotga havasim, she‘riyatga qiziqishim tufayli, toliblik davrim, 1987 yilda “FAN” nashriyotida chop etilgan domlani “Barhayot an‘analari” risolasini o‘qib g‘oyibona tanishganman. Risoladagi tahliliy va sinchkov, mushohadaga boy mumtoz adabiyot durdonalari haqidagi maqolalar xayolimni, doston va qissalar haqidagi tasavvurimni ancha boyitgan. Bilimimni chuvalashgan joylari chigalini yozgan. Sharq xalqlari adabiyotida ko‘pgina sayyor syujetlar, bir qancha dostonlar va qissalarga asos bo‘lgan hikoyalar borligi, ularning o‘zga xalqlar adabiyoti bilan ham aloqadorligi, qardosh xalqlarning og‘zaki ijodi o‘lmas, naqadar boyligi ilmiy dalillar orqali shu kitobda keng tahlil etilgan edi. “Xamsa” larda ko‘chib yuradigan “Bahrom va Gulandom”, “Bahrom Go‘r” syujeti manbalari, Fozil Yuldoshning “Bahrom va Gulandom” dostoni haqidagi munaqqid mulohazalari ba‘zi chalkash fikr va tushunchalarga ancha oydinlik kiritishi bilan juda muhimdir.

Domla Muslihiddin Muhiddinov bilan tolibi ilm, keyinchalik ijodkor-jurnalist sifatida Samarqand pedagogika instituti va Samarqand davlat universitetida ham ma‘naviyat va ilmiy nuqtai nazardan hamjihat ishlaganimdan mamnunman. Ustoz yuqorida ta’kidlaganimdek, ulkan ilm darg‘asi, adabiy jarayonlarning faol

kuzatuvchisi va ishtirokchisi, yoshlar murabbiysi, bagʻridaryo inson sifatida bugun ham eʼtiborga molik ishlarni amalga oshirib kelmoqda.

Adabiyotshunos olimning safdoshlari va shu sohada faoliyat olib borgan ilm salaflariga hurmati doimo baland. Samarqand adabiy muhiti rivojiga hissa qoʻshgan koʻplab olimlar-adabiyotshunos va shoirlar mehnati va zahmatini eʼtirof etib, ulugʻlar anʼanasini davom ettirayapti.

“...olimu adiblarsiz yigirmanchi asr oʻzbek adabiyotini ham, adabiyotshunosligini ham tasavvur etib boʻlmaydi. Bu jarayon hech qachon soʻnmagan, toʻxtab qolmagan, balki taraqqiy etgan, muttasil rivojlangan. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Vohid Abdullo, Orifjon Ikromov, Nuriddin Shukurov, Botirxon Valixoʻjaev, Gʻaybulla as-Salom, Barot Boyqobilov, Dushan Fayziy, Omon Matjon kabi Samarqand adabiy muhitining dargʻalari maydonga chiqdi.”²⁰⁸

Samarqand adabiyotshunoslik maktabining faol davomchilaridan biri Muslihiddin Muhiddinov Samarqand adabiy muhiti, ijodkorlar faoliyati, sanʼat va madaniyat sohasidagi barcha yangilik va oʻzgarishlardan xabardor uygʻoq qalbli shaxs sifatida zabardast va nufoʻzli ilm ahlining adabiy merosini oʻrganish zarurligini taʼkidlaydi. Adabiy-ilmiy asarlar orqali inson falsafasi, uning qalb tovlanishlari, orzu-intilishlarini bilish, adabiy moʻjizadan bahramand boʻlib yashash, yuz berayotgan oʻzgarishlarga daxldorlik hissini kuchaytirishini uqtiradi.

Professor Muslihiddin Muhiddinov taniqli adabiyotshunos Nuriddin Shukurovni adab ilmining allomasi sifatida ham insoniy fazilatlarini ham eʼtirof etib, uning ilmiy tafakkuri, zukko olimligi, yaxshi shoirligini qadrlaydi.

Darhaqiqat, munaqqid Nuriddin Shukurov Samarqand universiteti professori, Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan fan arbobi, yetakchi adabiyotshunos olimlardan biri edi. Tabiatan mutoyibaga moyilroq, xushnud boʻlganlari va boshqalarning ham xurram boʻlishini istaganlari bois boʻlsa kerak, hammadan yashirib yuradigan sheʼrlariga “Xushnud” taxallusini tanlagan. Shoirning Shavkat Vohidov, Mavlon Joʻraqulov, Rahmatillo Qoʻngʻurov, Boturxon Valixoʻjaev kabi qator tengdosh va safdoshlariga atab yozgan muvashshah sheʼrlarida doʻstlar quvonchini oʻz shodligidek qabul qilgan lirik shaxsning xushnudlik kayfiyati boʻrtib koʻrinadi. Mazkur sheʼrlardagi original tashbehlar, ifori toza tasviriy ifodalar, hayotiy fakt-detallarning izchil tarzda poetik gʻoyani ochishga yoʻnaltirilganligi, badiiy haqiqati va poetik taʼsirdorligi bilan kitobxon qalbida oydin hislar uygʻotadi.

Nuriddin Shukurov sheʼrlarida masalaning mohiyatiga falsafiy yondashish, bugun va kechani parallel holda badiiy idrok etish, arzimadek tuyulgan xususiy hodisalardan kuchli umumlashmalar chiqarishni ilgʻash mumkin. Masalan, “Toʻlqin” nomli sheʼrda toʻlqinning qirgʻoqqa urilishi tasvirlanar ekan, oʻzgarayotgan va oʻzgarishi kutilayotgan tabiat manzaralarining hayotiy detallari lirik qahramon kechinmalari vobastaligida izchil kuzatiladi:

Borliq sokin, dengiz ham sokin,
Farang yangligʻ tovlanar mayin.

²⁰⁸ М.Мухиддинов. “Самарканд адабий муҳити муттасил ривожланиб, такомиллашмоқда”. “Янги Ўзбекистон” газетаси. 2022 йил 8 январь.8-бет.

Erkalanar quyosh taftida,
Jilvalanar nur emgan sayin...

Ana shu tabiat manzarasi lirik ifodaga tortilib, katta hayotiy haqiqatni poetik idrok etishga yo‘l ochadi.

Har bir topish inson ruhini yetti qat arsh sari yuksaltirsa, har bir yo‘qotish inson ko‘nglini shu qadar cho‘ktiradi.

Duyonning gultoji asli insondur,
Lekin shu gultoj ham omonat jondur,
Qancha ulug‘ zotlar yerga nihondur,
Ko‘zim giryon, yuragim qondir...

Aslida ham she‘r tabiat va jamiyatning go‘zal hodisalari, odamning qalb kechinmalaridan tug‘ilgan bo‘lsada, bugun uning zamirida nozik ishq-muhabbat tyg‘ularini, nafrat to‘la yurak isyonini, shirin tabassumu, ayriliq azoblarini, ob‘ektiv borliq va ruhiy olam uchrashuvidan hosil bo‘lgan jamiki fikr va tuyg‘ularning poetik manzarasini ko‘ramiz. Bu holat Nuriddin Shukurov yozgan she‘rlarga ham to‘liq daxldordir.

N. Shukurovning “Kavkazni kezdim”, “Bahovuddin Balogardon” g‘azallari, “Varzob bilan suhbat”, “Dengiz” kabi lirik she‘rlari, “Yoshlik bulog‘i” nomli voqeaband she‘ri garchi turli yillarda yozilgan bo‘lsa-da, voqelikni poetik talqin etishdagi o‘ziga xos uslubi bilan ajralib turadi.

Munaqqid shoir sifatida she‘riy janrlarning deyarli barchasida qalam tebratib, o‘z salohiyatini ko‘rsatadi. Mumtoz adabiyot namunalaridan sanalgan g‘azal (“Kavkazni kezdim”, “Ilhom xotirasiga”) va muhammas (Mashrab g‘azaliga muxammas) shular jumlasidan.

Ota uchun farzand, ustoz uchun shogird dog‘idan ortiqroq musibat bo‘lmasa kerak. Nuridsin Shukurovning ilmiy rahbarligida fan nomzodlari darajasiga erishgan shogirdlari Toshpo‘lat Hamid, Asqarali Sharopov, Ilhom Hasanovlar bu foni dunyoni birin-ketin bevaqt tark etdilar. Bu yo‘qotishlar ustozga og‘ir zarba bo‘ldi. Nuridsin Shukurovning ayniqsa, juda bog‘lanib, mehr qo‘ygan shogirdi Ilhom Hasanov xotirasiga bag‘ishlangan “Ilhom xotirasiga” marsiyasi dard va hasratga, qayg‘u va sitamga to‘la:

Tayanchim erdi Ilhomim, tayanchimdan judo bo‘ldim,
Quvonchim erdi Ilhomim, quvonchimdag judo bo‘ldim.
Jahondin o‘tsa ustozlar, qolur shogirdu mumtozlar,
Yupanchim erdi shu so‘zlar, yupanchimdan judo bo‘ldim...
Qaddu qomatlari zebo, yigitlar ichra bir barno,
Aqlu idrokda ham yakto, shu ganjimdan judo bo‘ldim.

Hayotda ustoz uchun eng og‘iri tayanchi va quvonchi bo‘lgan barkamol shogirdidan ayrilish bo‘lsa kerak. Bu judolik Nuriddin Shukurovni qaddini va ruhini bukib qo‘ydi. Shoir “qaddi zebo”, “yigitlar ichra barno”, “aqli idrokda yakto” bo‘lgan, ilm va ijod olamida nom qozonayotgan talant egasi, “ganji”dan judo bo‘lganini xotirlab, ham ustoz ham ota o‘rnida qattiq oh chekadi:

Jahonda buncha ofat ko‘p, tasodif ko‘p, falokat ko‘p,
Yovuz, ma’shum haloqat ko‘p, ishonchimdan judo bo‘ldim...

Nuriddin Shukurovning SamDUda ko‘p yillar ishlagan navoiyshunos olim, akademik, ustozi Vohid Abdullaevga bag‘ishlab yozgan “Vohid Abdullo qani?” she’ri ham marsiyaning yetuk namunasi bo‘lib, she’rda Samarqand adabiy muhitining yorqin namoyondasi bo‘lgan mehribon ustozdan ayrilish qayg‘usi, olim va nuktadon, xushkalom insonning ulug‘ qiyofasi gavdalantiriladi:

Tarixu merosga ul shaydo qani?

So‘zga mohir, nuktadon usto qani?

Xushkalom, xushxulqu, xush imlo qani?

O‘rtanur dil, Vohid Abdullo qani?

Vo darig‘o, vo darig‘o, vo darig‘.

Nuriddin Shukurov adabiyot va insonshunoslikdek xayrli ish bilan bir umr band bo‘ldi. Uning iste’dolarni tarbiyalashdek xayrli yumushi, she’riyati bugun ham qalblarni hamisha yolqinlantirib turadi.

Adabiy jarayondan ma’lumki, badiiy tarjima bilan shug‘ullanmagan yozuvchi yoki shoir yo‘q. Tarjima ham katta ijodiy maktab. Nuriddin Shukurov Rasul Hamzatov asarlari-sakkizliklar, bitiklar, sonetlarni o‘rganar ekan tarjimonlik salohiyatini ham ko‘rsata oldi. Kavkaz xalqlarining yorqin milliy an‘analari, urf-odatlarini, she’riyatini yaxshi bilanligi uchun mashhur shoir she’rlarini rus tilidan tarjima qilib o‘quvchilar e’tiboriga havola etadi. 1982 yilda Rasul Hamzatovning o‘zbekchaga o‘girilgan she’rlari “Bir xonadon farzandlari” nomi bilan chop etilgan. Unda Nuriddin Shukurov tomonidan yozilgan “Dog‘iston lochinining parvozi” nomli kengaytilgan so‘zboshisi va u tarjima qilgan 29 ta sonet va sakkizliklar, yettita bitik o‘rin olgan.

Nuriddin Shukurov taniqli, asarlari dovuq yoygan adib va shoirlarni Samarqandga kelishlarini uyushtirgan, ijod ahli bilan qizg‘in muloqotlar, adabiy kechalar tashkil etgan, xalqaro adabiy aloqalarni mustahkamlashga beqiyos xizmat qilgan ijodkor edi. “Rasul Hamzatov, Qaysin Quliev, David Qo‘g‘iltin, Sobit Muqonov, Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhor, Ibrohim Mo‘minov, Yevgeniy Yevtushenko... Mana Shukurovlar xonadoni mehmonlarining eng kamtarin yo‘qlamasi!”²⁰⁹

Bugun ham Samarqand adabiy muhiti va respublikada ro‘y berayotgan adabiy jarayonlarni N. Shukurov SamDUda shakllantirgan “Shalola” ijodiy klubining yuzlab qaldirg‘ochilari, domla shogirdlarining teran ijodisiz izohlash mushkul. Bunday e’tirof va kuzatishlar o‘ziga xos ilmiy-adabiy nuqtai nazar, ulkan ijodiy salohiyatga ega bo‘lgan Nuriddin Shukurovning ilmiy va adabiy merosini o‘rganish zarurati borligini bildiradi.

Fayzullayev Zavqiyjon,

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti.

²⁰⁹ Шу китоб. А. Орипов. “Заҳматкаш инсон эди” мақоласи. 12-бет.

LIRIKADA QOFIYA VA RADIF MASALASI (ASRIY TABRIZIY IJODI MISOLIDA)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Eron hududida yashab, ijod qilgan turkiynavis shoir Asriy Tabriziy asarlarida qofiya va radif masalasi haqida soʻz boradi. Tadqiqotda Asriy sheʼrning qiyofasini belgilaydigan ikki unsur – qofiya va radif tanlashda katta mahorat sohibi boʻlganligi, umuman, ilmi qofiyani qanchalik egallaganligi aniq misollar bilan tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: Asriy, Fuzuliy, ilmi qofiya, raviy, muqayyad, mutloq, radif, rujuʼ, izofa, takrir, zulqofiyatayn, radd ul-qofiya, muraddaf.

Annotation. This article discusses the issues of rhyme (qofiya) and refrain (radif) in the works of the Turkic-language poet Asriy Tabrizi, who lived and wrote in the territory of Iran. The study analyzes, with concrete examples, how masterfully Asriy selected rhyme and refrain—two key elements that define the structure of a poem—and how deeply he had mastered the science of rhyme (‘ilm al-qāfiya).

Key words: Asriy, Fuzuli, ‘ilm al-qāfiya, rawī, muqayyad, mutlaq, radif, rujūʼ, idāfa, takrīr, dhū-l-qāfiyatayn, radd al-qāfiya, muraddaf.

Sharq mumtoz sheʼriyatida ilmi aruz, ilmi badiʼ va ilmi qofiya manzum soʻz aytishning mukammal shartlarini oʻzida aks ettirgan ilmlar uchligining asosini tashkil etadi. Koʻhna va muazzam Sharqda shoirning badiiy mahorati uning ushbu sohalarni nazariy jihatdan chuqur bilishi bilan birga ulardan oʻz sheʼriyatida qay darajada istifoda etishi va oʻzi aytmoqchi boʻlgan fikrni bayon qilishga xizmat qildirishi bilan ham belgilangan.

Maʼlumki, sheʼrning har bir misrasi oxiridagi ohangdosh soʻzlarning qoʻllanilishi – qofiya sanaladi. Unga ixtisoslashgan ilm – ilmi qofiyaga koʻra, “qofiya raviy (lugʻaviy maʼnosi tuyaga yuk bogʻlaydigan arqon, istilohiy maʼnosi esa qofiyani tashkil etuvchi asosiy unsur) harfidan – tovushidan iborat. Masalan, “vafo” va “jafo” soʻzlaridagi o tovushi, “vafodor” va “jafodor” soʻzlarida esa, r tovushi raviydir. Qofiya nazariyasiga koʻra, qofiyada raviydan tashqari yana sakkizta unsur boʻlib, bulardan toʻrttasi – ridf, qayd, taʼsis va daxil raviydan oldin, toʻrttasi – vasl, xuruj, mazid va noyira raviydan keyin keladi.

Mumtoz poetikaga koʻra, qofiya ikkita asosiy guruhga – muqayyad (oʻzakning ohangdoshligiga asoslangan) va mutloq (qoʻshimchali soʻzlar ohangdoshligi) qofiyalarga ajratiladi.

Muqayyad qofiya yetti (muqayyadi mujarrad, muqayyadi muassas, taʼsisli va daxilli muqayyad, ridfi asliyli muqayyad, ridfi mufradli muqayyad, ridfi murakkabli muqayyad, qaydli muqayyad) turga, mutlaq qofiya esa 25 xil (mujarrad, taʼsisli, taʼsisli va daxilli, ridfi asliyli, ridfi mufradli, ridfi murakkab, qayd, xurujli, taʼsis va xurujli, taʼsis, daxil va xurujli, ridfi asliy va xurujli, ridfi murakkab va xurujli, qayd va xurujli, mazidli, taʼsis va mazidli, taʼsis, daxil va mazidli, ridfi asliy va mazidli, qayd va mazidli, ridfi murakkab va mazidli, noyirali, taʼsisli va noyirali, taʼsis, daxil va noyirali, qayd va noyirali, ridfi asliy va noyirali, ridfi murakkab va noyirali) tasnif qilinadi” [8].

Yuqoridagi iqtibosdan ko‘rinib turibdiki, sharq mumtoz qofiya nazariyasi o‘z xarakteri jihatdan juda ham mukammal fonetik tizim bo‘lib, uni mukammal o‘rganish o‘ziga xos mashaqqatni talab etgan. Mazkur sohani chuqur o‘rgangan Asriy Tabriziy o‘z ijodiyotida she‘rning qiyofasini belgilagan ikki unsur – qofiya va radif tanlashda katta mahorat sohibi bo‘lganligini aytishimiz mumkin.

Asriyning bizga bor yo‘g‘i 33 ta g‘azali (shundan 4 tasi g‘azali musanno), 1 ta muxammasi, 1 ta pandnomasi va 2 ta qo‘shmo she‘ri yetib kelgan. Ushbu 33 ta g‘azaldan 8 tasi qofiya, 25 tasi radif bilan, muxammas radif bilan, pandnomadagi baytlar ba‘zan qofiya, ba‘zan radif bilan va qo‘shmo she‘rlar ham shunday – ba‘zan qofiya, ba‘zan radif bilan yakunlangan. Demak, Asriy o‘z asarlarini ko‘proq qofiya bilan emas, balki radif bilan yakunlashni lozim topgan.

Dastavval kamroq bo‘lsa-da, qofiya bilan tugagan satrlarni tahlilga tortamiz:

Sani har ko‘rdugimda, boshqo bir olam bo‘lur paydo,

Mana maqsud ulan olam, dur ko‘yinda der: jono.

Dur ko‘yinda der: jono mana maqsud ulan olam.

Na olam – olami jannat, na jannat – jannati a‘lo.

Boshimdan ketmadi hargiz, sani la‘lingdagi lazzat,

Na lazzat – lazzati shakkar, na shakkar – shakkari go‘yo...

Ruju‘ san‘ati ustiga qurilgan ushbu g‘azalning birinchi baytida qofiya so‘z (paydo, jono), ikkinchi, uchinchi baytdarida izofa (jannati a‘lo, shakkari go‘yo) bilan ifodalangan.

She‘r tarkibidagi bir qatorda bir so‘zning bir necha marta sanash ohangi bilan takrorlanishi – takrir deb aytiladi. “Takrorlash vositasida so‘z ma‘nosini, uning mohiyatini ta‘kidlab ko‘rsatish ushbu san‘atning asosiy xususiyati sanaladi” [6:125]. Asriy takrirlarida oshiqning ahvolotini yanada ta‘sirchan bayon qilish tasviri yetakchilik qiladi:

Soqiyo! Soqiyo! Sharob, sharob,

O‘ldi dil, o‘ldi dil, xarob, xarob.

Sandadir, sandadir, umid, umid,

Ila ber, ila ber, savob, savob...

Asriy mazkur satrlarda “*sharob*”, “*xarob*”, “*savob*” so‘zlarini takrorlab takrirni hosil qilgan bo‘lsa, navbatdagi baytda takrir bilan birga zulqofiyataynni (Mumtoz adabiyotimizda har bir misra so‘ngida ikkitadan so‘zning qofiyalanib kelishiga zulfiqofiyatayn deyiladi) ham qo‘llagan:

Lutfig-la kim o‘lur mana onchoq marom, rom,

Lutf aylakim, olub ulo ko‘nglum ba kom, kom.

Soqiy! Tag‘oful aylama, may sun, hamon, hamon,

Sandan budurki, boshqana o‘lsun rajom, jom...

Yuqoridagi g‘azal baytlarida “marom, rom”, “ba kom, kom”, “rajom, jom” so‘zlari orqali zulfiqofiyatayn san‘ati, “hamon, hamon” so‘zlari bilan takrir san‘ati yuzaga kelgan.

Ta'kidlash joizki, qofiya ilmiga zulfiqofiyatayn qatori she'riy san'atlarning qariyb o'nga yaqini, masalan, e'not, musajja', tajziya, tashtir, tajnis, tarse', hojib va radd ul-qofiya(ito)larning bevosita aloqasi bor.

Radd ul-qofiya(ito) – oldingi qofiyani boshqa qofiya o'rniga o'tkazish, ya'ni bitta qofiyani, shakl va ma'no jihatdan o'zgarmagan holda, boshqa qofiya sifatida keltirishni anglatadi. Asriy bisotida bu turdagi qofiya bilan bog'liq bir g'azal bor:

Ey tiyri g'amin-chun dili ushshoq nishona,
Ruxsorini gustur biza, san gulda miyona.
Sokin o'luram masjid-u dayr ichra damo-dam,
Ya'ni sani doim ororom xona-baxona.
Ka'bayla ba komdir hoji, man tolibi diydor,
Maqsudi unun Xonay manim Sohibi xona.
San-san dilayim, Ka'ba-vu butxonadan onchoq,
San-san dilayim, Ka'ba-vu butxona bahona.
Har dilda tarannum ulunon hab sanin ishqin,
Oshiqda surudi g'am-u bulbulda tarona.
Har zarrada aksin sanin ulduqjo namoyon,
Devona manamkim, guzaram xona-baxona.
Osiyligi Asriynin umidi karamin-la,
Yo'xdur bu gunahkor laqiyno boshqa bahona.

Yetti baytdan iborat mazkur g'azalda Asriy "xona-baxona" va "bahona" so'zlarini ikki martadan qofiya o'rnida qo'llagan. Bizningcha, Asriy ushbu bir ma'noda kelgan, aniqrog'i, har qo'llanganda yangi ma'no kasb etmagan qofiyalarni takror qo'llab andak nuqsonga yo'l qo'ygan. Vaholanki, bu borada ayrim manbalarda shunday qarashlar ham bor: "... she'riy tajribada qofiyaning o'rinli takrori nuqson emas, balki she'riy san'at sifatida baholangan va fors-tojik adabiyotining ulkan namoyondalari undan mahorat bilan foydalanganlar" [7:108]. Yuqoridagi iqtibosda soha mutaxassislari qofiya o'rinli takrorlanganda nuqson hisoblanmasligini qayd etishgan, lekin bu xulosa Asriyning joriy holatiga to'g'ri kelmaydi.

Asriyning o'ziga xos musiqiylikni ta'minlovchi so'z san'ati – mukarrar ustiga qurilgan qofiyali g'azallari o'quvchiga o'zgacha zavq beradi:

- 1) Kufr zulfidan olub iymon-iymon ustuna,
Yora qul o'ldum edub paymon-paymon ustuna...
- 2) Ohim misoli sarvi xiromon uzun-uzun,
Dardim misoli zulfi parishon uzun-uzun...

Muqaddam aytganimizday, Asriy qalamiga mansub 33 ta g'azaldan 25 tasi muraddaf – radifli g'azallardir. "Mumtoz she'riyatimizdagi qofiya anchagina holatlarda radif bilan birgalikda qo'llanib kelgan. Radif "izma-iz keluvchi" ma'nosini ifodalovchi so'z bo'lib, adabiyotshunoslikda qofiyadan so'ng kelib aynan takrorlanuvchi so'z yoki so'zlar birikmasini anglatadi. Radiflar she'rda ifodalanayotgan yetakchi fikrni ta'kidlash, o'quvchi e'tiborini asosiy g'oyaga jalb etib shoir g'oyaviy niyatini o'quvchi qalbiga to'laroq, chuqurroq yetkazish maqsadiga xizmat qiladi". [6:84]

Asriy o‘z ijodida bir-biridan xilma-xil, o‘ynoqi va jozibador qator radiflardan foydalangan:

- 1) Nigohi yor ilon mast o‘lmishiq paymonadan avval,
Dari dildora dushdik, go‘shayi mayxonadan avval...
- 2) Biz bu dunyo bazmina rindona kelmishlardaniz,
Qoilizkim, go‘shayi vayrona kelmishlardaniz...
- 3) Gahi oqil, gahi hayron, gahi shaydo ko‘nuldur bu,
Gahi obid, gahi ma‘bud, gahi mavlo ko‘nuldur bu...
- 4) Abro‘ ila, chashmon ila mushkil, ikilashdi,
Qotil ila, maston ila mushkil, ikilashdi...

Asriy Muhammad Fuzuliyning “Tariqi faqr dutsam, tab’ tobeyi nafs rom o‘lmaz” deb boshlangan 7 baytdan iborat g‘azaliga barkamol muxammas bog‘lab, asos g‘azaldagi qofiyalarga mos tarzda “iltiyom”, “orzuyi xom”, “lajom” singari qofiyalarni taxmis davomida zargarona qo‘llagan.

Shuningdek, shoir “Pandnomayi Asriy” deb nomlangan 25 baytdan iborat pandnomasida 20 dan oshiq maqollarni she’rga solgan. Pandnomada, asosan, to‘q qofiyalar qatori och qofiyalardan ham istifoda etgan:

Kechar ahbob-u do‘stlarin yuzidan,
Kechmasin dodli dil kular o‘zidan.
Har zamon uyama dodli so‘zlarsan,
Og‘la der do‘st, kuldirar dushman.
San fanolar-la yo‘l dutub yurma,
Qorolir chun boxib o‘zum-o‘zuma.

Qayd etish lozimki, Asriyning “Qo‘shmo she’rlari” bugungi zamon o‘quvchisiga juda yaqin uslub, shakl, til va ifodada yozilgani bilan alohida ahamiyatga ega. Yoridan ayrilgan insonning ichki kechinmalari juda sodda va samimiy ruhda bitilgan. 8 bo‘g‘indan iborat mazkur she’rning qofiyalanish tizimi ham bugungi barmoq vaznida yozilgan she’rlardan farq qilmaydi – v-a-s-a, d-d-d-a, s-s-s-a:

Falakning charxi yixilsin,
Mani nozli yordan etdi.
O‘lumi afg‘on etmamak?
Bulbuli gulzordan etdi.
Ko‘zin nargis, sochi sunbul,
Bog‘inda o‘lmusham bulbul.
Kiprigi xordi, o‘zi gul,
Ham guldari, ham xordan etdi.
Asriy g‘am libosin kiyar,
Oyriliq belini iyar.
Etdigi “oh” dog‘o deyar,
Qorli dog‘i qordan etdi.

Umuman olganda, Asriy Tabriziy sharq she'riyatining shakliy tomondan asosiy unsurlari – qofiya va radif tanlash ilmini puxta egallab, turkiy she'riyatni durdona asarlar bilan boyitishda o'zining munosib hissasini qo'shgan ijodkordir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To'rt tomlik. T.1. Toshkent, 1983.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To'rt tomlik. T.2. Toshkent, 1983.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To'rt tomlik. T.3. Toshkent, 1984.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati/Tuzuvchi: E. Fozilov. To'rt tomlik. T.4. Toshkent, 1985.
5. Alisher Navoiy qomusiy lug'ati. Ikkinchi jild. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik jamiyati kompaniyasi Bosh tahririyati. 2016.
6. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat lug'ati, "Yangi asr avlodi", Toshkent, 2008 y.
7. Is'hoqov Y. So'z san'ati so'zligi. – Toshkent: "Zarqalam", 2006.
8. <https://samxorfil.uz/yangiliklar/gadoiy-ijodida-qofiya--shakllarining-oziga-xos-ifodalanishi>

Sidiqova Shahnoza,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

AHMAD A'ZAM HIKOYALARIDA BADIY SYUJET MUAMMOSI

Annotatsiya: Maqolada Ahmad A'zam hikoyalarining syujet qurilishi atroflicha o'rganilgan. Xususan, adib hikoyalari syujetida dinamiklik va konsentriklik o'ziga xos xususiyat sifatida tahlilga tortiladi. Bundan tashqari, adib hikoyalari fabulasi uch nuqtada shakl-shamoyil kasb etishi, bular sarlavha, ilk va so'nggi jumla bo'lib, real hayot ziddiyatlarini voqelantirishda asosiy omil sifatida tadqiq etilgan.

Annotation: The article studies the plot structure of Ahmad A'zam's stories in detail. In particular, dynamism and concentricity are analyzed as a distinctive feature of the plot of the writer's stories. In addition, the fact that the plot of the writer's stories takes shape at three points, namely the title, the first and the last sentence, is studied as a key factor in the realization of real-life conflicts.

Kalit so'zlar: hikoya, hikoya syujeti, novella, dinamiklik, konsentriklik, fabula, sarlavha, ilk jumla, so'nggi jumla.

Keywords: story, story plot, novella, dynamism, concentricity, fabula, title, first sentence, last sentence.

Ahmad A'zam yetmishinchi yillar nasrida o'z so'ziga ega kam sonli ijodkorlardan biri edi. Uning roman, qissa va hikoyalarida insonning ichki dialogi, fikr-mulohazasi va o'z-o'zini badiiy taftish qilish jarayoni markaziy o'rinda turadi. Yozuvchi hikoyalarining syujeti, kompozitsion xususiyati bunday o'ziga xoslikni

belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Adibning “Soyasini yo‘qotgan odam”, “Hali hayot bor” to‘plamlaridan o‘rin olgan hikoyalarining bir qismi novella deb nomlangan. Ularning soni 9 ta bo‘lib, “Ketgan birov edi”, “Tugmachagul”, “Odamoviga uchyoyqlama qarash”, “O‘zim bilan o‘zim”, “Qulf tili”, “Bir kam dunyo”, “Vatan haqida yozishga kuchim yetmagan she‘rim”, “Gul ko‘tarib ketayotgan erkak”, “Nima qilib qo‘ygan ekanman?” kabilar shular jumlasidan. Bu esa, yozuvchi nasrida kichik janr namunalarining ikki xil ko‘rinishi borligini anglatadi. Qolaversa, *“So‘nggi qarashga ko‘ra, hikoyaning ikki tipi bor: birinchisida ocherklilik (tavsifiy-rivoyaviy), ikkinchisida novellistiklik (konfliktli-rivoyaviy) xususiyati ustundir. Bu o‘rinda gap ikki turli janr haqida emas, balki bir janrning ikki sifat ko‘rinishi haqida boradi, hikoya va N. atamallari shu ikki tipni farqlash uchun qo‘llanadi. Hikoyadan farqli o‘laroq, N.ga mufassal tafsilotlarga boy rivoya xos emas, mutaxassislar uni hikoyadan farqlash uchun “sof syujet san’ati” deb hisoblaydilar va unda dramaga xos xususiyatlar ustunligini ta’kidlaydilar”*²¹⁰. Shu bois, biz Ahmad A‘zam kichik asarlarini turli ilmiy chalkashliklardan qochish maqsadida hikoyaning bir tipi sifatida o‘rganishni lozim topdik. Ayni paytda, yozuvchi ijodiga mansub hikoyalarining bu ikki tipiga xos jihatlarni farqlash mazkur muammoni kengroq tadqiq qilishga imkon beradi.

O‘zbek adabiyotshunosligida Qozoqboy Yo‘ldoshev, Nazar Eshonqul, Mashhura Sheraliyeva, Marhabo Qo‘chqorova singari qator tadqiqotchilar Ahmad A‘zamning kichik asarlari haqida u yoki bu darajada ilmiy izlanishlar olib borishgan. Ushbu olimlar nigohida yozuvchi ijodining muayyan qirralari o‘rganiladi. Masalan, Q.Yo‘ldoshev o‘zining “Ruhiyat jilolari” maqolasida shunday yozadi: *“... qahramonni hamisha harakatda, o‘zgarishda tasvirlash, inson shaxsiyatining tinimsiz dinamikasini uning o‘y-kechinmalari vositasida ko‘rsatish Ahmad A‘zam ijodiga xos asosiy xususiyatlardan biridir”*²¹¹. Darhaqiqat, yozuvchining xoh hikoya, xoh novellalari bo‘lsin, ularda ichki dinamik harakat bo‘rtib ko‘rinadi. Mulohazadan tug‘ilgan fikrlar to‘qnashuvi, bir-birini taqozo etuvchi o‘y-kechinma shiddati hikoyada badiiy syujet dinamikasini hosil qiladi.

Yana bir yozuvchi Nazar Eshonqul fikricha: *“Bu novellalarda “men”dan boshqa qahramon yo‘q: ijobiy ham, salbiy ham, jabrlovchi ham, jabrlanuvchi ham, ezuvchi ham, eziluvchi ham, hukmga mustahiq ham, hukm etuvchi ham ana shu “men”ning o‘zi, ya’ni o‘zi bilan o‘zi gaplashayotgan odam”*²¹². Bir qarashda ushbu fikr favqulodda topilmadek taassurot uyg‘otish bilan birga, kishini mulohaza qilishga undaydi. Yozuvchining aksariyat hikoyalarida qahramon bosh obraz o‘laroq, voqea markazida turishi bor gap. Adibning “Soyasini yo‘qotgan odam”, “Ketgan birov edi”, “Gul ko‘tarib ketayotgan erkak”, “Vatan haqida yozilmagan she‘rim” asarlari ayni qarash isbotidir. Ammo bizningcha, rus adabiyotshunosi Mixail Baxtin nazarda tutgan inson ichidagi men va o‘zga munosabati, ziddiyati va

²¹⁰ Куронов, Д. Адабиётшунослик луғати/Д.Куронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. – Т.: Akademnashr, 2013. – Б. 205-206.

²¹¹ Юлдошев Қ. Сўз ёлкини / Руҳият жилолари (Аҳмад Аъзам). Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий ўйи, 2018. – Б. 356.

²¹² Эшонқул Н. Мендан “мен”гача / Ўзига ўзи гапираётган одам. Т.: Академнашр, 2014. – Б. 446.

muloqoti deb talqin qilish o‘rinlidek²¹³. Bunday ichki dialog A.A’zam hikoyalari syujetining yetakchi xususiyati sifatida namoyon bo‘ladi. Syujet voqeasini qurishda muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman, *“Ahmad A’zam asarlarida odatdagiday boshi va oxiri bor voqealar, sabab va oqibat doirasida harakatlanadigan qahramonlar tasvirlanmaydi. Bir qarashda ijtimoiy salmoqdan mahrum mayda tafsilotlarning adoqsiz silsilasi aks etganday tuyulguvchi bu asarlarni tushunish oson kechmaydi. Chunki bu tafsilotlar zamiridagi ma’noni o‘qirmanning o‘zi topishi kerak bo‘ladi”*²¹⁴.

Ayni paytda, adib hikoyalari syujetiga xos yana bir jihat konsentriklik ko‘zga tashlanadi. Hikoyada badiiy syujet sabab va oqibat asosida qurilmagani, voqea muayyan badiiy muammo atrofida aylanishi, syujet chizig‘idagi kutilmaganlik, hikoya voqeasining boshi va oxiri ham ma’lum bir holat va vaziyat bilan bog‘liqligi konsentrik syujet mahsuli deyish mumkin. Adabiyotshunos Dilmurod Quronov yozadi: *“Konsentrik syujet voqealari bitta asosiy voqea tegrasida aylanishi bilan xarakterlanadi. Xronikali syujetdan farq qilaroq, bunda voqealar orasida sabab-natija munosabati yetakchilik qiladi. Sababi, konsentrik syujet konflikt asosida syujetning shiddat bilan rivojlanishi, uning yechimga tomon intilishini taqozo qiladi”*²¹⁵.

Ayon bo‘ladiki, adibning kichik asarlarining syujet qurilishi uch jihatdan alohidalikka ega. Bular:

1. Hikoyaviy va novellistik syujet bayoniga xos xususiyatlar;
2. Hikoya voqeasi, personajlarning xatti-harakati, syujet dinamikasiga tayanib poetik ifoda etilishi;
3. Yozuvchi hikoyalarida hayot voqeligini konsentrik syujet asosida bayon qilinishi.

Mana shu uch jihat A.A’zam hikoyalarining syujet qurilishini, uning asar kompozitsiyasi bilan uyg‘unligini belgilashda muhim omil hisoblanadi. Bundan tashqari, hikoya fabulasi uch nuqtada shakl-shamoyil kasb etadi. Bular sarlavha, ilk va so‘nggi jumla bo‘lib, real hayot ziddiyatlarini voqelantirishda yo‘lchi yulduz vazifasini bajaradi. Hikoyalarda sarlavha syujet dinamikasining mansha’i va sababchisi sifatida asar tepasidayoq ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, hikoyada konsentrik syujet sxemasini uyushtirishda markaziy maqomda badiiy vazifa bajaradi. “Soyasini yo‘qotgan odam”, “Gul ko‘targan erkak”, “Ketgan birov edi” kabilar shunday asarlar sirasiga kiradi. Ilk jumlada esa, hikoya dinamikasi start oladi. Hikoya voqeasiga tugun yasali, konflikt hosil qilinadi. Shuningdek, ayni muqaddima hikoyada konsentrik syujetning badiiy fokusi o‘laroq namoyon bo‘ladiki, bu asar voqeasi bo‘ylab psixologik taranglikni oshib borishiga imkon beradi. Shularga muvofiq, hikoya xotimasiga kelib keskinlik, kutilmagan vaziyat voqeaning boshqa bir o‘zanga burilib ketishi ko‘zga tashlanadi. Hikoyada ilk va so‘nggi jumla muayyan nuqtada kesishib, kompozitsion sathda konsentriklikni

²¹³ Bu haqida qarang: Mixail Baxtin kashfiyotlari. Romanda zamon va xronotobp shakllari. (tarj. Jo‘raqulov U.)

²¹⁴ Юлдошев Қ. Сўз ёлкини / Руҳият жилолари (Аҳмад Аъзам). Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 348.

²¹⁵ Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. T.: Akademnashr, 2018, – B. 172.

vujudga kelishiga asos bo'ladi. Umuman olganda, A.A'zamning hikoya va novella tipidagi asarlari syujetida yuqoridagi kabi umumiy jihatlar bo'rtib ko'rinsa-da, muayyan nuqtalarda farqlanadi. Avvalo, bunday farq hikoyalarning syujet qurilishida zohir bo'ladi.

Ahmad A'zamning "Nima qilib qo'ygan ekanman?" novellasini epik novella toifasiga, qolgan novellalarini esa lirik va psixologik novella turiga kiritishimiz mumkin. Garchi "Bir kam dunyo", "Tugmachagul" novellalarida ham ma'lum bir voqea bayon qilinsa-da, ularda kechinma, psixologik holatlar va mushohadalar talqini ustuvorligi sabab, mazkur asarlarni epik novella deb aytib bo'lmaydi.

Shuni ta'kidlash joizki, Ahmad A'zam hikoyalarida obyektiv tasvir, novellalarida esa pand-nasihat ruhi ustuvorlik qiladi. Hikoyada faqat voqea tasvirlanadi, muallif deyarli sezilmaydi. Novellalarda o'tkir fikr bayoni ko'zga tashlanadi. Adib hikoyalarida obrazlar ko'p, ularda birdan ortiq qahramon ishtirok etadi. Novellalarda esa asosan bitta qahramon, u ham bo'lsa, hikoyachi qiyofasida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, "O'zim bilan o'zim", "Vatan haqida yozishga kuchim yetmagan she'rim", "Ketgan birov edi" kabi novellalarda bu holat yaqqol ko'rinadi. Ahmad A'zam kichik asarlariga xos xususiyatlardan biri sifatida, ularda tanqidiy ruhning ifodalanishi, jamiyatdagi kemtikliklarni yuzaga chiqarish va bu orqali muhitdan norozilik alomatlarini ko'rsatish ustuvorlik qiladi.

Shunday qilib, adib Ahmad A'zam ijodida hikoya va novella janrlari biri o'zining sodir bo'ladigan vaziyatga qisman bo'lsa-da ishora qilishi, boshqasi esa kitobxonni voqea bilan kutilmagan va tasodifiy tarzda yuzlashtirishi jihatidan ajralib turadi. Aynan mana shu jihat bu ikki turdagi asarlar o'rtasida ma'lum farqlarni yuzaga keltiradi:

- adib hikoyalarida ta'rif-tavsif va voqeaga ko'proq urg'u qaratiladi;
- novellalarda inson ruhiy olami, kechinmalariga chuqur e'tibor beriladi;
- hikoyadan farqli tarzda novellalarda keskin konfliktlilik namoyon bo'ladi;
- hikoya voqealari nisbatan odatiy yakun topadi;
- novella yechimi kutilmagan holatlarga boy bo'lib, ularda psixologik taranglik kuzatiladi.

Umuman olganda, Ahmad A'zam hikoyalari syujeti va kompozitsiyasidagi uyg'unlikni ta'min etishda dinamiklik hamda konsentriklik muhim o'rin tutadi. Hikoya kompozitsiyasida syujet dinamikasi va konsentrik poetik sxemasi o'zaro uyg'unlashib badiiy butunlik kasb etadi.

Yuqorida aytilganidek, adib aytilmoqchi bo'lgan butun fikrlarni bittagina qalpoq detaliga mahorat bilan yuklagan. Milliy g'urur, iymon, o'zlik timsoli bo'lgan do'ppi detali asar kompozitsiyasida voqealarni bir nuqtada tutib turuvchi, personajning ma'naviy qiyofasini ochib beruvchi jamlovchi detal vazifasini bajargan.

Bundan tashqari, adib novellalarida, asosan, asar voqealari bir personaj ruhiy olamini tasvirlashga qaratiladi. Personajlar ruhiy kechinmalari bosh mavzu sifatida asar markaziga ko'chadi. (Masalan, "Tugmachagul", "Ketgan birov edi" kabi novellalar) Shuningdek, ayrim hikoyalar markazida bosh qahramon obrazi

tasvirlanadi. Ikkinchi darajali personajlar va hikoya kompozitsiyasining unsurlari bosh qahramon fazilatlarini ochishga xizmat qiladi. Ijtimoiy hayotning bir parcha voqeasi qahramon timsolida yoritiladi. Mazkur holat uchun adib ijodidagi bir qator hikoyalar nomini keltirib o'tish mumkin. Jumladan, "Avtobus", "Oyning gardishi", "Mastirjamiyat", "Qatag'on yili", "Odamning olasi", "Noinsof Muso" asarlari bunga yaqqol misoldir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bu haqida qarang: Mixail Baxtin kashfiyotlari. Romanda zamon va xronotop shakllari. (tarj. Jo'raqulov U.) 2012.
2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. T.: Akademnashr, 2018.
3. Куронов, Д. Адабиётшунослик луғати/Д.Куронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. – Т.: Akademnashr, 2013.
4. Эшонкул Н. Мендан "мен"гача / Ўзига ўзи гапираётган одам. Т.: Академнашр, 2014.
5. Юлдошев Қ. Сўз ёлкини / Руҳият жилолари (Аҳмад Аъзам). Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий ўйи, 2018.
6. Юлдошев Қ. Сўз ёлкини / Руҳият жилолари (Аҳмад Аъзам). Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий ўйи, 2018.

Hasanov Suhrob,

Samarkand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi.

HOZIRGI O'ZBEK NASRIDA XARAKTER TABIATI

Annotatsiya. O'zbek adabiyotida hikoyalardan tarkib topgan qissalar ancha mashhur. A.Qahhorning "O'tmishdan ertaklar", Mirkarim Osimning "Zulmat ichra nur", "Jayhun ustida bulutlar", "Ibn Sino qissasi" va boshqa asarlar. Qatralardan tashkil topgan hikoyalar esa Bahodir Qobul nomi bilan adabiyotimiz maydoniga kirib keldi. Uning "Enashamol", "Otachiroq", "Oq dala", "Bog'dagul" asarlari shunday harakterdagi hikoyalardir.

Kalit so'zlar. Badiiy-estetik did, poetik fikr, modernistik kayfiyatlar, ong oqimi, epik konflikt, prozada lirika.

Аннотация. Рассказы, состоящие из коротких рассказов, пользуются большой популярностью в узбекской литературе. «Рассказы из прошлого» А. Каххора, «Свет во тьме» Миркарима Асима, «Облака на небе», «История Ибн Сины» и другие произведения. Истории, составленные из строк, вошли в сферу нашей литературы под названием «Баходир Кабул». Его произведения «Энашамол», «Отачирок», «Ак дала» и «Богдагул» представляют собой истории такого рода.

Ключевые слова. Художественно-эстетический вкус, поэтическая мысль, модернистские настроения, поток сознания, эпический конфликт, лирика в прозе.

Abstract. Stories composed of short stories are quite popular in Uzbek literature. A. Kahhor's "Tales from the Past", Mirkarim Osim's "Light in the Darkness", "Clouds over Jayhun", "The Story of Ibn Sina" and other works. Stories composed of drops entered the field of our literature under the name of Bahodir Kabul. His works "Enashamol", "Otachirok", "White fields", "Bog'dagul" are stories of this nature.

Keywords. Artistic and aesthetic taste, poetic thought, modernist moods, stream of consciousness, epic conflict, lyricism in prose.

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki B.Qobul nasrida intermatnlilikni yuzaga keltiradigan omillar sifatida maqol, matal, rivoyat, hikoyalarni aytib o'tish mumkin. B.Qobul hikoyalarida doimiy ishtirok etadigan, u asarlardan bunisiga ko'chib yuradigan maxsus obrazlar bor, bu Ena va uning gaplarini kotib sifatida yozib boradigan nevara-bola obrazlaridir. Buni "Enashamol", "Kunga mahtal kampirlar", "Bog'dagul" va boshqa asarlari misolida ko'rsak bo'ladi.

K.Isiguro nasridan farqli ravishda B.Qobul nasrida xronotop yagona makon va zamon o'lchamlarida kechadi. Uning nasrida intermatnlilikning rang-barang, shu bilan birga, o'ziga xos, original ko'rinishlarini uchratish mumkin. Misol uchun, "Bog'dagul" asarida roviy tomonidan "Gulbog" atalgan she'riy turkum beriladi. Bu turkum Alisher Navoiy qit'a va g'azallarining ayrim bandlaridan tashkil topgan o'ziga xos yangi asardek taassurot qoldiradi:

Xalqqa zebi torak ayla ani,
O'qilg'ong'a muborak ayla ani.
Yetti aflokni anga yor et,
Yetti iqlim elin xaridor et!
Kimgakim qildim vafo, vah kim, jafo podosh edi,
Olam ahlida vafo mavjud emas beishtiboh.
Orzu qildim vafo ahlin ko'ray deb topmadim,
Hoh zohid, hoh fosiq, hoh sayid, xoh shoh.
Agarchi men yamon, sen yaxshidursen, mu'tarifdurmen,
O'zin yaxshi tasavvur aylagan mendin yamon ermas.
Ey Navoiy, maxlas istar bo'lsang el til-og'zidin,
Nazmidin ham tilni tiyg'il, nasridin ham yum og'iz.
Mazlumga bahshoyish ko'rguzki, zolimdan osoyish ko'rgaysen.
Chin so'z kim, erga ulug' hunardur.²¹⁶

Ushbu she'riy parchalar Alisher Navoiy hazratlarining turli janr va shakldagi asarlaridan tashkil topgan bo'lsa-da, hikoya qilinayotgan voqea ritmiga mos va xosligi bilan estetik zavq bersa, ikkinchidan matnning qamrov-doirasini, ma'no o'ttenkalarini kengaytirganligi bilan o'quvchining badiiy-estetik didiga ijobiy ta'sir qiladi, uning tarixiy xotirasini o'z navbatida imtihondan ham o'tkazadi.

Intermatn hodisasi individual uslubi taqozosiga ko'ra turli yozuvchilarda har xil ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, Kadzuo Isiguro nasrida hayot va hayol bir butunligi yuzaga kelib, ifoda etilayotgan tasvirning ba'zan hayoliy yoki hayotiyliigi o'rtasida chegara yo'qoladi. Syurrealistik tasvir ustunligi seziladi.

²¹⁶ Bahodir Qobul // Bog'dagul. – T.: "Mashhur Press" nashriyoti, 2019. – B. 30-31.

Bahodur Qobul nasrida esa bu xususiyat jonlantirish san'ati orqali amalga oshadi. Bunda endi jonsiz narsa va buyumlarga jon, bezabon mavjudotlarga til bitadi, shamol, olov, tuproq, suv kabi tiriklik asosi bo'lgan unsurlar o'y-hayollarga beriladi va fikrlaydiki, bu uslub B.Qobul poetik manerasida qat'iylashib bo'lgan ifoda usullaridan biridir.

"Tanish-notanish, katta-kichik yulduzlar deraza ortida tizilishgancha mo'ralashadi. Zuhro bir taroq o'zining, bir taroq dugonalarining sochini taraydi. Betma-bet tikka turg'izib qo'ygancha Oyni oyna qilib olgan bo'ladi. Yuragida vujuri bor dugonalardan birontasi biron uzoqroq joyga tushadi, chog'i. Mushtariy o'sha-o'sha: xat-qalam yuritadi. Elning og'zidan eshitganini bir bo'lak, ko'rganini bir boshqa, o'zidan qo'shganni bir qo'sh. Egizaklar bejag'imligini qo'ymaydi. Qulog'iga gap kirmaydi. Ming gapirganing bilan unisidan kirib, bunisidan chiqib ketadi. Bir-biri bilan itolish o'ynagani-o'ynagan. Kunduzlariyam bir ko'zlari derazada. Xabar kutib, xabar poylab. Yulduzlar hamma baloni biladi. Ularni bir joyda turadi deb o'ylamang tag'in".²¹⁷

Ushbu misoldan ham ko'rinmoqdaki, oyu-yulduzlar ham shaxslantirilmoqda, insondek o'y-hayollarga berilib, insondek yashamoqda va nafas olmoqda.

B.Qobul nasrining yana bir jihatiga to'xtalish zarurki, bu unda ham maqol, matal, hikmatli so'zlar, aforizmlarning ba'zan aynan, ko'pincha yangi ishlov berilgan variantda tig'iz joylashganligida ko'rinadi. "Bog'dagul" asarining bu hikmatomuz xalqona donishmandlik namunasi bo'lgan intermatnlilikning ketma-ket kelganligini, "Bog'dagul" matni yaratilguncha mavjud bo'lgan matnlarning yangilangan, saralangan namunalari uchramiz.

Yozuvchi "qarisa otangdan o'zga qul, onangdan boshqa cho'ri kerak emas" maqolini o'zlashtirib ifodalaydi: "Otadan ortiq sodiq qul, onadan ziyod chin cho'ri bo'lmas".²¹⁸

Xalqona o'gitlar qatorasiga, ketma-ket, sujet voqealari ishtirokisiz qo'llaniladi, o'zbek madaniyatida mavjud matnlar "Bog'dagul" matni bilan yagona oqimga quyilib, intermatnlilikning ajoyib namunasini yuzaga keltiradi.

Ko'pincha badiiy asarlarda gap, asosan qisqa jumalardan tuzilishiga sabab shuki, nazarda tutilayotgan va ifoda etilayotgan poetik fikr, g'oya kitobxonga tezroq etib borishi maqsadida qilinadi. Biroq, gapning nihoyatda cho'ziq va yoyiq kelishi postmodern adabiyotda ko'p uchraydi. Buni, ingliz adibi K.Isiguro, o'zbek adiblari N.Eshonqul, B.Qobul. I.Sulton va boshqalar ijodida uchratishingiz mumkin. Badiiy gap, struktur adabiyotshunoslik tili bilan aytganda, "adresatga yo'llanayotgan axborot" B.Qobul nasrida ba'zan bir, gohida bir sahifadan ham ko'proq hajmni talab etadi. Masalan, "Bog'dagul" asarining 38-betda ham davom etgan "Yaratganning yarlaqaganidan qadim o'tganlar..." deb boshlanuvchi badiiy gap bo'lagi bir sahifadan ko'proq joy egallagan.

Bizningcha, bugungi postmodern nasrda turli xil uslublar: badiiy, publitsistik, ilmiy, terminologik ifoda yo'sinlarining aralash qo'llanaliyotganligi fikr va hissiyotlarni mana shunday ko'lamli ifoda etish uchun vosita va sabab

²¹⁷ Bahodir Qobul // Bog'dagul. – T.: "Mashhur Press" nashriyoti, 2019. – B. 64-65.

²¹⁸ Bahodir Qobul // Bog'dagul. – T.: "Mashhur Press" nashriyoti, 2019. – B. 68.

bo'layotganligini aytib o'tish joiz. Ushbu nasr namunalarining ba'zilarida ilmiy asarlardagidek keltirilgan ko'chirmalar sahifa so'ngida manbasi bilan ko'rsatilmoqda. Tushunarsiz so'zlarning izohi ham ba'zan sahifa oxirida, ba'zan asar so'ngida alifbo tarzida berib boriladi. Masalan, intermatnlikni san'at darajasiga ko'targan L.Borhes asarlari so'ngida foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati ham berilmoqda. B.Qobul nasrida esa ilgarigi realistik nasrga xos bo'lmagan bunday kompozitsiya tuzilishi ham sal boshqacharoq. Misol uchun o'quvchiga tushunarsiz so'z uchrab qolsa, uning lug'aviy ma'nosi badiiy bo'yoqdorlikda matn ichida berilaveradi. "Bog'dagul" asarining 23-betida "ovush" so'zi ishlatilib, uning lug'aviy ma'nosiga ham izoh va sharh berib ketilaveradi.

"Ovush – es-hushidan ozish, ayrilish. Hayolning kirdi-chiqdi bo'lib qolishi. Ovushda – ikki odamning boshqa bilmaydigan o'rtadagi oldi-berdisi yoki siri" ("Bog'dagul", 23-bet).

Kompozitsiyaning bunday qurilishini biz K.Isiguro nasrida ham uchratamiz. O'quvchiga notanishroq so'z va tushunchalar alohida ajratilmasdan, matn ichida izohlab borilaveradi.

O'tgan asrning 70-yillariga qadar yaratilgan asarlarning qahramoni sotsialistik realizmning talabi bilan kurashchan, ijtimoiy xarakterligi bilan ajralib turadi. Biroq 70-yillar nosirlari avlodi ijodida bu an'anaga bir qadar barham berildi. Avval modernistik kayfiyatlar, ong oqimi, so'ng postmodernistik xususiyatlar ko'zga tashlana bordi. Bu borada Murod Muhammad Do'stning "Lolazor", "Galatepaga qaytish", Ahmad A'zamning "Asqartog' tomonlarda", "Soyasini yo'qotgan odam" kabi asarlarini alohida qayd etish zarurki, bularda adabiyotimizda postmodernizm kurtaklari namoyon bo'la boshladi. B.Qobul, I.Sulton, U.Hamdamlar ijodida esa bu xususiyat tobora kuchayganligini ko'ramiz. Bu adiblar yaratgan, yaratayotgan xarakterlar o'zlarining o'tmishdoshlaridan farqli ravishda ijtimoiy faol va kurashchan emas, balki voqelikda kechayotgan jarayonlarni teran va psixologik aniqlik bilan kuzatayotgan xarakterlardir. Xarakterning ana shunday kuzatuvchanlik pozitsiyasida ekanligi bilan B.Qobul va I.Sulton nasri K.Isiguro nasriga ancha yaqin va hamohangdir.

Bunday xarakterlar sirasiga K.Isiguroning janob Rayder, janob Xoffman, Kollinz xonim, Sofi, Shtefan, B.Qobulning asarlaridan asarlariga o'tib yuradigan Ena, Bola (nevara), muallif nutqidan rivoyat qiluvchi roviy, I.Sultonning Avliyo ota, professor Ziyo, G'arib, "Ozod", "Boqiy darbadar" romanlaridagi bir qator ramziy obrazlarini kiritishimiz mumkin.

Bugungi intermatnga asoslangan asarlarning konflikt xususiyatlarini ko'zdan kechirish bularning an'anaviy va modern adabiyotlardan farq qiluvchi alomatlarini ochishga xizmat qiladi. Bu yaratilayotgan asarlar adabiyot nazariyasining ba'zi jihatlarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi, chunki mavjud nazariy manbalar bugun yaratilayotgan rang-barang janr va shakllardagi asarlarning xususiyatiga javob berolmay qolmoqda. Xususan, o'zbek adabiyotshunosligida, adabiyot nazariyasida yozilgan darslik va o'quv-q o'llanmalar yangi paydo bo'layotgan modern yoki postmodern asarlar haqida tushuncha berolmaydi. Chunki modernizm

ham, postmodernism ham mavjud adabiy-nazariy qarashlarga isyon tarzida paydo bo'lganligini hisobga olishimiz lozim.

An'anaviy – nazariy qoidalariga ko'ra, dramatik asarlarning konfliktida, ayniqsa, tragediya va dramada shaxs va taqdir o'rtasidagi konflikt asos qilib olinadi. Epik asarlarda esa xarakterlararo konflikt ustunlik qiladi. Lirikada esa lirik "men" ruhiyati va tuyg'ularidagi qarama-qarshilik konflikt o'zagini tashkil etadi. Biroq bugun yaratilayotgan asarlarda biz bu konflikt turlarining ustunligini ko'rmaymiz. Chunki adabiy tur va janrlarning, uslublarning qorishuvi bu konflikt turlarini ham aralashtirib yuborganligiga guvoh bo'lamiz.

Lirikada dramatik yoki epik konflikt xillarini, prozada lirika va dramaga xos konflikt turlarining ustuvorligini ko'rish mumkin. Jumladan, biz tadqiq etayotgan K.Isiguro, I.Sulton, B.Qobul nasrlaridagi konflikt xillari ham an'anaviy nasrga xos konfliktidan tafovutlanadi. Ushbu adiblar nasrida konflikt ko'proq "ichki qobiq"da, ya'ni ruhiy-psixologik kechinmalarda kechmoqda. K.Isiguroning "Noktyurnlar", "Halovat topmaganlar", "Tumanli rutubatlar aro" asarlarining barchasida hissiyot va kechinmalardagi ziddiyatni ko'ramiz. Bu romanlarning birortasida xarakterlararo ziddiyat va keskin qarama-qarshilik kuzatilmaydi.

O'zbek adabiyotida konfliktning ichki qobiqda, ruhiyatda kechishi M.M.Do'st, Tog'ay Murod, E.A'zam, Ahmad A'zam kabilar ijodida kuzatiladi. Bu jihatdan M.M.Do'stning Nazar Yaxshiboev, T.Murodning Ziyodulla, E.A'zamning Bakir, Nuriddin Elchiev kabi obrazlarini eslab o'tish kifoya.

B.Qobul nasrining dramatik asarlarga, sahna asarlariga yaqinligi bor, xarakterlarning yangidan-yangi qirralari ochilaveradi, biroq xarakterlar yangi emas. "O'spirinlik" yoki "Ena Shamol"dagi qahramonlar boshqa asarlariga ham ko'chib, o'zligini anglatib turadi. Bu xarakterlar yozuvchining ilk asarlaridan boshlab kitobxonga tanish bo'lib, yangi xarakter kamdan-kam hollarda paydo bo'ladi. Ena, bola, Mardon tentak, Bog'dagul kabi qator obrazlar ana shunday asardan asarga ko'chib yuradigan xarakterlardir. Shu bois bu asarlarda xronotop ham o'zgarmaydi, o'sha-o'sha O'qortog', Samarqand, Turk qishloq, O'smat ota, Oybulok, Turk ariq, Jarko'cha va boshqalar. Shu sababdan bo'lsa kerak, bu asarlar bir necha pardadan tarkib topgan, biroq sahna ko'rinishi o'zgarmaydigan dramatik asarlardek taassurot qoldiradi. Vaholanki, dramatik asar uchun bugungi kunda dialogik shakl ham uncha muhim bo'lmay qoldi.

Masalaning yanada muhim bir jihatiga ham e'tibor qaratish zarurki, asarda kamdan-kam ko'rinadigan personajlar nutqi hikoyachi, ya'ni roviy nutqining polifonik ko'rinishidir. Chunki roviy nutqi bu asarlarda xuddi she'riy asarlardagidek yagona hukmron nutq, aniqroq aytganda, monologik xarakter kasb etgan nutq sifatida ko'zga tashlanadiki, nasriy asar tilining shunday xususiyatini K.Isiguroning "Halovat topmaganlar", "Noktyurnlar", "Tumanli rutubat aro" romanlari tilida ham ko'ramiz.

Isajon Sulton nasrida, xususan, falsafiy ruh kuchli "Boqiy darbadar"da sujet qurilishi, xarakter qiyofasi, xronotop masalalari sal boshqacharoq yo'sinda hal qilinadi. Birinchidan, "Boqiy darbadar"dagi sujet chizig'i yagona markazga jamlanmaydi, har bir fasldagi hikoya, rivoyat alohida-alohidadek taassurot qoldiradi.

Ikkinchidan, sujetdagi har bir rivoyat va hikoyaning o‘z qahramonlari bor. Uchinchidan, bular o‘z navbatida xronotopning rang-barang ko‘rinishlarini yuzaga keltirgan.

Yuqorida ko‘rib o‘tilganlardan ma’lum bo‘lyaptiki, intermatnlik darajasi kuchli bo‘lgan asarlarda ham romantizm va realizmga mansub asarlardagidek konflikt va xarakter yaratilishi, sujet va kompozisiya tuzilishi har bir yozuvchining iqtidori, qolaversa, individual uslubidan kelib chiqqan holda turli-tuman bo‘lishi mumkin ekan. Demak, bu asarlarning har biri alohida olingan o‘z-o‘zicha original va betakrordir, degan xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Барт Р. Избранные работы. – М.; 1989.
2. Қобул Б. Отачироқ. – Т.; “MASHNUR – PRESS”, 2021.
3. Абдухолиқзода М. Қ. Жиззах қўзғолони. – Жиззах, “Сангзор” нашриёти, 2007.
4. Barthes R. Texte (theorie du) // Barthes R. Euvres completes. T. II. – P: Seuil, 1994.
5. Айтматов Ч. Асрга татиғулик кун. – Т.; Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
6. Исажон Султон. Асарлар. 2-жилд. - Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.
7. Расулов А. Мангулик суви // И.Султон насри бадиияти. .Т.: “Turon zamin ziyo” нашриёти, 2018
8. Холбеков М. Структур адабиётшунослик. –Т.; “Наврўз ”, 2014.

ALISHER NAVOIY IJODINING JAHONDA O‘RGANILISHI

Мадраимов Абдумажид,
Д.и.н., профессор, старший научный
сотрудник Государственного музея
истории Темуридов АН РУз

Аскарый Мадраимов ,
Доктор философии по
историческим наукам),.доцент кафедры
“История народов Центральной
Азии”, Ташкентского Государственного
Университета Востоковедения

АЛИШЕР НАВОИ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА В.В.БАРТОЛЬДА

Аннотация. В статье рассматривается научное наследие выдающегося ориенталиста XX века академика В. В. Бартольда, уделившего значительное

внимание истории и культуре народов Среднего Востока, особенно Туркестана и Узбекистана. Особое место отводится анализу работы «Мир-Али-Шир и политическая жизнь», написанной в 1928 году в связи с юбилеем Алишера Навои. В статье раскрываются взгляды Бартольда на тюркскую культуру, его противоречивое отношение к чагатайскому языку и критическая оценка творчества Навои. Подчеркивается, что, несмотря на значимость трудов Бартольда, его вклад в навоиведение в современных исследованиях недостаточно освещён. Делается вывод о необходимости учитывать работы ученого как важный источник по истории изучения темуридской эпохи и научной мысли своего времени.

Ключевые слова. В. В. Бартольд, ориенталистика, Темуриды, Амир Темур, Алишер Навои, чагатайский язык, Центральная Азия, Туркестан, навоиведение, историческая наука, культурное наследие.

Abstract. The article examines the scientific heritage of the outstanding 20th century orientalist, academician V. V. Bartold, who paid considerable attention to the history and culture of the peoples of the Middle East, especially Turkestan and Uzbekistan. Special attention is given to the analysis of the work "Mir-Ali-Shir and Political Life", written in 1928 in connection with the anniversary of Alisher Navoi. The article reveals Bartold's views on Turkic culture, his contradictory attitude to the Chagatai language and a critical assessment of Navoi's work. It is emphasized that, despite the significance of Bartold's works, his contribution to Navoi studies is insufficiently covered in modern research. A conclusion is made about the need to take into account the scientist's works as an important source on the history of the study of the Timurid era and the scientific thought of his time.

Key words. V. V. Bartold, oriental studies, Temurids, Amir Temur, Alisher Navoi, Chagatai language, Central Asia, Turkestan, Navoi studies, historical science, cultural heritage.

Научное наследие выдающегося ориенталиста XX века, академика В. В. Бартольда представляет для нас большой интерес, ибо его научная деятельность была тесно связана с историей и культурой народов Среднего Востока, а также Туркестана (1865-1917), а затем Узбекистана (1924).

В 1893 году состоялась его первая научная поездка в Туркестан по поручению Академии наук России и факультета восточных языков Санкт-Петербургского университета. С этого времени появился его интерес к изучению истории народов Центральной Азии. Ему «казалось вполне естественным, что русского востоковеда-историка привлекает область, географически и исторически более близкая России, чем другие восточные страны, область, где русский ученый располагает материалом, гораздо менее доступным западноевропейскому [Лунин, 1981: 24.].

Научную деятельность В. В. Бартольда мы условно можем разделить на два этапа: первый — до изменения политического режима в России, когда ученым уже было написано более 149 научных трудов, из которых 10 непосредственно относятся к истории эпохи правления Амира Темура и

Темуридов; второй этап охватывает период после 1917 до 1930 года, когда им было опубликовано 195 работ по данной теме.

В библиографии И. И. Умнякова приведены 512 названий работ В. В. Бартольда на русском, английском, немецком, турецком, персидском, арабском, узбекском и других языках [Умняков, 1976.]. Следует отметить, что некоторые труды ученого упоминаются несколько раз, так как они были переведены на другие языки или переизданы в различных редакциях.

Как известно, в научном наследии В.В.Бартольда значительное место занимают история и культура эпохи Амира Темура и Темуридов [Умняков, 1976: 7-229.]. Исследование источников Темуридского периода ученый не прекращал на протяжении всей жизни и создал ряд трудов, которые впервые поставили на твердую научную основу изучение этой исторической эпохи.

В 1896 году В. В. Бартольд написал рецензию на книгу французского профессора Л.Каёна, которая была выпущена в Париже в 1896 году — «Введение в историю Средней Азии с древнейшего времени до 1405 года. Тюрки и Монголы». “Le'on Cahun, Introduction a` l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origints a` 1405”.

В. В. Бартольд явно принижал узбекский (чагатайский) язык²¹⁹ перед персидским, хотя Л.Каён в своем труде писал, что «люди трансоксанского возрождения писали на чагатайском (классическом узбекском) языке». Однако В. В. Бартольд усмотрел в этом признаки тюркского национального чувства [Бартольд, 1968: 249.].

Строго научных исследований по истории Среднеазиатских народов, по мнению В.В.Бартольда, ученый мир вправе ожидать преимущественно от представителей науки в России, для которой выяснение хода истории Средней Азии имело не только чисто теоретическое значение [Бартольд, 1968: 249] , но и чисто политическое (практическое). Большая часть территории Центральной Азии находилась в то время в пределах русских интересов.

Труд В.В.Бартольда — посвящённая великому поэту средневековья Алишеру Навои это его солидная статья «Мир-Али-Шир и политическая жизнь» [Бартольд, 1964: 197-260]. Она вышла в свет в сборнике к пятисотлетию со дня рождения поэта в Ленинграде (ныне опят Санкт-Петербург) в 1928 г. В этой книге ученый хронологически продолжил ранее созданную книгу «Улугбек и его время». Если в той монографии В. В. Бартольд попытался якобы «уничтожить фантастическое представление об Улугбеке», то в этой работе постарался на основании доступных первоисточников «заменить более реальной картиной фантастический образ Алишера Навои», созданный по его мнению, не только восточными, но и европейскими панегиристами [Бартольд, 1964; 200; Умняков, 1976: 131].

²¹⁹ Язык называется чагатайский или староузбекский, ныне признан как, классический узбекский язык. Аск Мад.

Труд В. В. Бартольда «Мир Али Шир²²⁰ и политическая жизнь» — это продолжение критического анализа истории Центральной Азии в эпоху правления Темуридов. Он был написан в связи с отмечавшимся в 1926 г. пятисотлетием со дня рождения Алишера Навои по лунному календарю. В заключении «Улугбека» В.В. Бартольд отмечал, что центр культурной жизни переместился в Герат, столицу государства Султан-Хусейна Мирза [Бартольд, 1964:173].

В. В. Бартольд разделял распространенную до него совершенно неверную оценку творчества Алишера Навои, как целиком подражательного. Такая оценка отразилась в его словах, которыми открывается первая глава «Мир Али-Шира»: «Мир Али-Шир — едва ли не самый блестящий представитель того направления в литературной и вообще культурной жизни турок, которое связано с полным их подчинением влиянию персидской мусульманской культуры» [Бартольд, 1964: 9].

В настоящее время исследования о жизни и творчестве Алишера Навои были осуществлены многими учеными [Навоий, 2016]. Однако, в них заслуга В.В.Бартольда по изучению жизни и творчества Алишера Навои можно сказать не упоминается. Так, в двухтомном словаре “Алишер Навоий. Қомусий луғат” (Алишер Навои. Энциклопедический словарь) нет отдельной статьи о В.В.Бартольде. А в книге “Навоиведение” Ш.Сираджинова, Д.Юсупова и О.Давлатова, упоминая эту статью, авторы направляют читателя к статье другого ученого А.С.Эркинова: «Подражательность или оригинальность: оценка В.в.Бартольдом узбекской классической литературы» [Эркинов, 2009: 72-78].

По моему мнению, этот труд В. В. Бартольда «Мир-Али-Шир и политическая жизнь» с тал своеобразным памятником своей эпохи, с определенным отпечатком тенденциозности и паниранизма. Поэтому он должен быть учтен современными навоиведами как источник той эпохи.

Литература

1. Алишер Навои. Маҳбуб ал-кулуб / Сводный текст подготовил А. Н. Кононов. – М.-Л., 1948;
2. Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад / Мукаммал асарлар тўплами. 20-жилдлик. – Тошкент: Фан, 1999;
3. Брегель Ю. Э. Предисловия. Бартольд В. В. Сочинения. Т. II, Ч. 2. – М.: Наука, 1964, – С. 9.
4. Бартольд В. В. Мир Али-Шир и политическая жизнь / Сочинения. Т. II. Ч. 2. - М.: Наука, 1964.
5. Бартольд В. В. Рецензия на книгу: L.Cahun, Introduction a l'histoire de l'Asie (1896) / Сочинения. Т. V. - М.: Наука, 1968.

²²⁰ Принятое сейчас в мировой литературе написание имени «Алишер Навои» в Узбекистане было установлено только в 1938 г. юбилейным комитетом по проведению 500-летнего юбилея со дня рождения поэта.

6. Бартольд В. В. Улугбек и его время. Улусные эмиры. Царствование Тимура. Сочинения. М.: Наука, 1964 г. Т. II. Ч. 2. – С. 173
7. История Узбекистана. Эпоха Амира Темура и Темуридов. Т.: Фан, 2017– С.372-377;
8. Луinin Б. В. Жизнь и деятельность академика В. В. Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. -Ташкент. «Фан», 1981.
9. Умняков И. И. Аннотированная библиография трудов академика В. В. Бартольда. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1976. – С. 229.
10. Алишер Навоий. Қомусий луғат. 1-2 жилд. Т.: Sharq НМАК, 2016 и другие.
11. Эркинов А.С.: «Подражательность или оригинальность: оценка В. В. Бартольда об узбекской классической литературы» // Русская диаспора в Узбекистане: время, события, люди. Материалы научной конференции.-Т.: 2009. С. 72-78.
12. Sirajdinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Т.: “Akademnashr”, 2020.

Hamroeva Hulkar

O‘zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi
professori, filologiya fanlari doktori

Tojiev Hamidulla

M.Avezov nomli Janubiy Qozog‘iston universiteti qozoq tili
va adabiyoti kafedrası katta o‘qituvchisi
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

MIR ALISHER NAVOIY ASARLARINING JAHONIY SEHRI (Qozog‘istonda ulug‘ shoir ijodining o‘rganilishiga doir)

Annotatsiya. Mazkur maqolada turkiy xalqlarning avliyo shoiri, mutafakkir Amir Alisher Navoiy ijodining Qozog‘istondagi ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarida o‘rganilishi tadqiq qilinadi.

Kalit so‘zlar. Hayrat, g‘azal, ona tili, doston, o‘zbek adabiyoti, meros, “Mahbub ul-qulub”, muloqot, insonparvarlik.

Amir Alisher Navoiy hazratlarining buyukligi, soʻz sanʼatida benazirligi, falsafiy tafakkurining yuksakligi aynan komillik taʼlimotini oʻrganish va anglashdagi nihoyatda keng imkoniyatlari bilan ajalib turadi. Mutafakkir shoirning komil inson haqidagi teran falsafasini chuqur tadqiq qilgan, bu sohada ilmiy maktab yaratgan atoqli navoiyshunos olim, Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan yoshlar murabbiyi M.Muhiddinov toʻgʻri taʼkidlaganidek, “Navoiyning oʻzini zamona ruhidan kelib chiqib bayon etgan qarashlari, xulosasi, falsafiy fikrlarini anglab, bilib olamiz” [2; 10].

Darhaqiqat, allomaning komillik taʼlimoti bevosita tarixiy taraqqiyot, tarixiy rivojlanishning maʼrifiy – axloqiy asoslari diniy – ruhoniylar va dunyoviy qarashlarning noyob sintezi sifatida insoniyatni hayratga soladi. Uning goʻzal gʻazaliyoti, betakror dostonlarida soʻz ishq, ilm va xayolot, badiiy – estetik, ruhiy - mantiqiy tahlil va vahiylikning munavvar uygʻunligi kashf qilindi. Oʻzbekistonning Markaziy Osiyodagi eng yaqin hamkori - Qozogʻiston Respublikasidagi taʼlim oʻzbek tilida olib boriladigan umumtaʼlim maktablarining 5-6-7- sinf, 9-10-sinf “Oʻzbek adabiyoti” darsliklariga hazrat Navoiy asarlaridan goʻzal namunalar kiritilgan. Oʻzbek tili va adabiyotining qozoq yurtidagi jonkuyarlari, fidoyi olimlar – B.Turdiqulov, Sh.Naraliev va N.Kurganbaevalarning tashabbusi bilan darsliklardan joy olgan bu benazir asarlar oʻsib kelayotgan yosh avlod ongu shuuriga ulugʻ shoir ruhiyatini singdirishda, ulugʻ shoir ruboiy, gʻazalu dostonlaridagi soʻz falsafasini va koʻngil hayratini keng va chuqur anglashlarida, turkiy xalqlar tarixi va adabiyotiga yanada koʻproq qiziqishlarida alohida ahamiyat kasb etadi.

Mutafakkir shoir komil inson haqidagi mushohadalarida shu darajada chuqur tahlil va tadqiqqa asoslanadiki, ularda istiqbolni aniq koʻra bilish gʻoyalari ustuvorlik qiladi. Qozogʻiston Yozuvchilar uyushmasi raisi, atoqli shoir Ulugʻbek Yesdavlat toʻgʻri taʼkidlaganidek, “Markaziy Osiyo xalqlarining ming yillik dostonlari va boqiy anʼanalari bor. Bugun mintaqa boʻylab adabiy aloqalar rivojlanish bosqichiga koʻtarilgan. Qozogʻistonda oʻzbek adabiyotini oʻrganuvchilar koʻpchilikni tashkil etadi. Darsliklarda Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur va boshqa mutafakkirlar ijodi oʻrganilmoqda. Xalqlarimizning adabiy hamkorligi bizni yanada yaqinlashtiradi” [6; 66].

Borliq, idrok, ruh va qalb tahlilida Navoiy hazratlarining badiiy olami namoyon boʻladi. Bu olam vositasida anglash hissi insonning oʻzligini anglashga, oʻzligini tushunishga, olam va odam haqida oʻylashga, mulohaza yuritishga daʼvat etuvchi beqiyos qudratga aylanadi. Soʻz mulkining sultoni hazrat Alisher Navoiyning buyuk dahosi, benazir asarlarining falsafasi badiiy-maʼnaviy zakosi bugun ham bashariyatni uygʻotishga, ezgu amallarga xizmat qilmoqda. Mutafakkir shoir madaniy merosini sinchiklab oʻrganish, qayta-qayta tadqiq etish tafakkurimizni boyitishning, dunyoqarashimizni kengaytirishning eng muhim omilidir.

Qozogʻistondagi taʼlim oʻzbek tilida olib boriladigan umumtaʼlim maktablarining 5-sinf “Oʻzbek adabiyoti” [4:122- 131] darsligidan shoirning hayoti va ijodi haqida maʼlumot va “Mahbub ul-qulub” asaridan parcha oʻrin olgan.

O‘quvchilar mazkur parchani o‘qish orqali undagi tasvir va iboralar, so‘zlarning ichki ma’nolari bilan tanishadilar, fikrni bayon qilish yo‘llarini o‘rganadilar. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasida qayd etilganidek, “Har bir jumla o‘zaro qofiyadosh. Asarning saj’da yozilishi unga alohida badiiy nafosat bag‘ishlagan. Asarga baytlar, ruboiylar kiritilib, ulug‘ shoir va mutafakkirning hayot haqidagi xulosalarini mujassamlashtirgan.”[O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2003:553.] O‘qituvchi o‘zining muxtasar ma’ruzasida o‘quvchilarga shu uyg‘unlikni hamda darslikdagi matnoldi topshiriqlarni tushuntirib beradi:

1. Navoiyning qanday asarlarini o‘qigansiz?
2. “Mahbub ul-qulub” so‘zining ma’nosini bilasizmi?
3. Asarning bunday nomlanishining sababini tushuntiring.

Bu savollarga javob izlagan o‘quvchilar ancha faollashadi, asardan olingan “Tavoze va odob to‘g‘risida”gi matn hamda Mudbir va Muqbil haqidagi mashhur rivoyatni alohida qiziqish bilan o‘qiydilar. Ulardagi falsafiy fikrlarni hayotiy voqealar bilan qiyoslaydilar.

Atoqli navoiyshunos olim M.Muhiddinov qayd etganidek, “Alisher Navoiyning adab xususidagi fikrlari “Mahbub-ul qulub”da yana ham soddaroq ifodalangan. “Mahbub-ul qulub”ning ikkinchi qismiga kiradigan oltinchi bobi “Tavozu’ va adab zikrida” de nomlangan.Navoiyning “Hayratul abror”dostonida ifodalangan fikrlari bu yerda rivojlantirilgan. Agar “Hayratul abror”da she’r tili bilan hikmatnoma baytlar qanotida adab qoidalari bayon etilgan bo‘lsa, “Mahbubul qulub”da aforistik nasriy jumlar orqali o‘z nasihatlarini taqdim etgan” [2; 10].O‘qituvchi ulug‘ shoirning insonparvarlik g‘oyalari, estetik ideali sifatida insonning axloqiy sifatleri, xalqning eng olijanob fazilatlari haqida tushuncha berish jarayonida, olimning yuqoridagi xulosalariga tayanadi. O‘quvchilarning fikrini so‘raydi. G‘oyat muhim tarbiyaviy ahamiyatga bo‘lgan matn va rivoyatning g‘oyaviy mazmuni o‘quvchilarga kuchli ta’sir qiladi. Matn yakunidagi quyidagi savol va topshiriqlar ularni qiziqtirib, suhbat ochiq muloqotga aylanadi:

1. Yaxshilik yomonlikni yengishiga ishonasizmi?
2. Inson qanday hollarda adashganlari to‘g‘ri yo‘lga solishi mumkin?
3. “T” jadvali orqali Muqbil va Mudbirga tavsif bering va xulosalang.

Ulug‘ shoir jamiyatdagi har bir voqelikda inson ruhiyati bilan bog‘liq rang - barang holatlarni ko‘radi. Ularni tahlil qilish o‘quvchilarni olam va odam munosabatlari bilan yaqindan tanishtirib boradi. Bu tanishuv orqali o‘quvchilar yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi farqni tushunadilar.

O‘quvchilar ikki guruhga bo‘linib, matn va rivoyatni qiyoslaydilar, tahlil jarayonida o‘zlari duch kelgan hayotiy misollardan keltirishadi. Mavzu davomida “Mahbub ul-qulub”dan olingan “Saxovat va himmat to‘g‘risida”, “Saxovat qanday qilinadi?”, “Hilm to‘g‘risida”, “Til to‘g‘risida” kabi matnlar ham o‘rganiladi. Hazrat Navoiyning axloqiy-ruhiy, ma’naviy-ma’rifiy qarashlarida inson mohiyati, insonparvarlik g‘oyalari ulug‘lanadi. “Mahbub ul-qulub”da inson bebaho xilqat darajasiga ko‘tariladi, undagi har bir fikrdan hikmat va ma’naviyat yog‘dulari taralib turibdi. Quyidagi savol va topshiriqlar o‘quvchilarning aqlini, ijodiy fikrlash qobiliyatini yana bir bor charxlaydi.

1. Guruhlarda muhokama qiling: tavoze va takabburlik natijasi nimaga olib keladi?

1- guruh. Kamtarinlik.

2 - guruh. Takabburlik.

3 - guruh. Baholovchi.

O'quvchilar guruhlarga bo'linib, qiziqish bilan savol va topshiriqlarni bajarishga kirishadilar. Muhokama jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga Hazrat Navoiyning qanchalik buyuk qalb, yuksak salohiyat egasi ekanligini tushuntiradi.

2. "Aqlli hujum": Muqbil va Mudbirga xos jihatlariga yangi o'xshatishlar toping.

3. "Yagona davra" strategiyasi asosida "Ilmli va ilmsizlar" mavzusida fikr yuriting.

4. "Saxovat" so'ziga "Sinkveyn", ya'ni besh misrali she'r strategiyasini qo'llang. (1 – bitta ot so'z turkumi, 2 – ikkita sifat so'z turkumi, 3 – uchta fe'l so'z turkumiga xos so'z, 4 – to'rt so'zdan iborat gap, 5 – mavzuga doir bir sinonim)

5. "Bizning saxovatpesha insonlar" mavzusida "Bahs - munozara" strategiyasini o'tkazing.

6. "Baliq skeleti" strategiyasi orqali insonning shirinso'zlik va kamtarinlik hamda dag'also'zlik va takabburlik jihatlarini tahlil qiling.

7. Navoiy bobomizga maktub yozing.

Mazkur savol va topshiriqlar ustida izlanish o'quvchilarning buyuk ajdodlarimiz haqidagi tasavvurini kengaytiradi, o'tmish bilan tanishtiradi, ularning ko'z oldida so'z va tafakkur olamining yangi qirralari kashf etiladi. O'qituvchi o'quvchilarning fikran o'sishlariga alohida diqqat qiladi, ularning dunyoqarashlariga yaqin bo'lgan obrazlar, voqealarni chuqurroq tahlil qilishga yo'naltiradi. Mavzuga bu kabi yondashish o'quvchilarda hazrat Navoiy asarlariga qiziqish uyg'otadi, insonning tabiatini, jamiyatning o'ziga xos tamoyillarini bilishga o'rgatadi. Olimlarning fikricha, "Alisher Navoiy asarlarida insonning yana ko'p ko'p sifatlari ta'riflangan, chunonchi nafsu havodan voz kechish, qanoatning fazilati, kamtarlik, xushtavoze bo'lish, omonatga xiyonat qilmaslik, diyonat insof yuzasidan ish ko'rish kabi ajib insoniy xislatlar xususida o'tkir fikrlar bayon etilgan" [3; 10].

Mavzu yakunida o'quvchilar guruhlarga bo'linib, berilgan savol va topshiriqlarni bajaradilar. Mazkur jonli jarayonda guruh ishtirokchilari matnlar va rivoyat xususida o'z mulohazalarini bildiradilar. O'qituvchi o'quvchilarning bir - birining fikrlarini takrorlamasligini nazorat qilib boradi. Hazrat Navoiyning "Saxovat va himmat to'g'risida", "Saxovat qanday qilinadi?", "Hilm to'g'risida", "Til to'g'risida"gi falsafiy qarashlarini o'rganish jarayonida ayniqsa, ona tili haqidagi hikmatlarga alohida e'tiborli bo'lishni uqtiradi. Hikmatlarni idrok qilishlari va uni o'zlashtirishlarini, asardan olingan parchalarning o'quvchilarga tarbiyaviy va estetik ta'sir etishini kuzatib boradi.

"Yagona davra" strategiyasi asosida "Ilmli va ilmsizlar" mavzusida fikr yuritish uchun o'quvchilar "Til to'g'risida"gi faslni tanlaydilar. Uni tahlil qilishda ulug' shoirning tilga va til ilmiga munosabati o'rganiladi. O'quvchilar hazrat

Navoiyning “Tilga ixtiyorsiz – elga e’tiborsiz” hikmati nihoyatda xalqchil bo’lganligi uchun el orasida ommalashib, maqolga aylanganligi, bu maqolni nafaqat o’zbeklar, balki qozoqlar ham sevrishining sabablari haqida fikrlashadilar. Insonning tili va dili bir bo’lishi haqida o’z munosabatlarini bildiradilar.

Barcha turkiy qardoshlar qatori qozoq xalqi uchun ham Mir Alisher Navoiy ijodi nihoyatda qimmatlidir. Adabiyotshunos olim Qaldibek Seydanov “Navoiy va Abay” maqolasida shunday ma’lumotni keltiradi: “Mashhur qalam sohibi, akademik Muxtor Umarxon o’g’li Avezov: “... unga (Abayga – Q.S.) tillari tushunarli bo’lganlikdan Navoiy, Fuzuliy asarlari ko’proq ta’sir etgan” degan. U yana bir yorqin misralarida: “Abay Alisher Navoiyni eng yaqin ustoz deb biladi va uning asarlaridan o’rnak oladi” deganida butunlay haq edi”[Seydanov Q., 2018:16.].

Bizni o’rab turgan olamda narsa va hodisalarning mohiyati hamda insonning ruhiy dunyosi cheksiz hissiyotlar bilan uyg’unlashadi. Inson bolalikdan so’z va uning ma’nolarini o’rganishga harakat qiladi, bu jarayon oddiy va oson tuyulgani bilan, borgan sari murakkablashadi.

Ma’lumki, til beqiyos ma’rifiy-ijtimoiy ahamiyatga ega, bolalar go’dakligidan kerakli bilim va ko’nikmalarni ko’rib, eshitib va o’qib o’rganadilar. Eng qadim zamonlardan boshlab eshitib va o’qib o’rganish til vositasida amalga oshadi. Ona tili tufayli bolalar oqu-qorani taniydilar, yaxshi-yomonni ajratadilar. Ulug’ shoir uqtirganidek, tili bilan dili bir odamlarning jamiyatda nufuzi baland bo’ladi. Hayot haqiqatlariga aylanib ketgan bu o’gitlar zahirida naqadar yuksak insonparvarlik va donishmandlik mujassam.

“So’zda sehr bor” umumiy sarlavhasi ostida 6-sinf “O’zbek adabiyoti” [Sh.Naraliev, 2018. B.-53-64.] darsligida Hazrat Navoiy hayoti va ijodini o’rganishga keng o’rin berilgan. Mashhur “Hayrat ul-abror” dostonida asosan axloqiy- ma’rifiy masalalar, ularni hayotga tatbiq etish muammolari aks etadi. O’ninchi maqolatdagi “Sher bilan Durroj”ni o’quvchilar qiziqib o’qishadi. O’qituvchi lug’at yordamida o’quvchilarga notanish so’zlarni tushuntiradi. Mutafakkir shoirning ta’kidlashicha, yolg’on, firibgarlik bilan nomi chiqqan odamning chin so’ziga ham biron ishonmaydi, ya’ni “chin desa ham xalq inonmas anga”. Ifodali o’qish jarayonida hikoyatning mazmunini o’rganadilar. Unda aytilishicha, o’rmonda bir bahaybat Sher bor edi, bolalarini juda yaxshi ko’rganidan ularni o’ynatishga olib chiqqanida tishida tishlab yurardi. O’sha atrofda bir qirg’ovul (durroj) ham yashar, Sher bolasini avaylab tishlab u joydan bu joyga o’tganida “pir” etib uchar, cho’chib ketgan Sher tishini beixtiyor bolasining badaniga qattiqroq botirar, natijada shervachcha halok bo’lardi. Farzand dog’i Sherga azob berar va u Durroj bilan do’stlashish yo’lini izlardi. Yo’l axtara-axtara, oxiri Durrojga “menga do’st bo’lsang, seni o’z himoyamga olaman”, deb va’da beradi. Avvaliga Durroj rozi bo’ladi, keyin har xil yolg’on so’zlar bilan Sherni aldashga o’tadi. Uni bir necha marta yolg’on xabar bilan chaqiradi. Durrojning yolg’onlari Sher uchun ham odatiy holga aylanadi. Bir kuni Durrojning boshiga rostdan ham katta tashvish tushadi, u ovchining tuzog’iga ilinib qoladi, dod solib, Sherni yordamga chaqiradi. Sher esa, Durroj yana aldayapti, deb o’ylaydi va uni qutqarishga bormaydi. Natijada, durroj o’z yolg’onining qurboniga aylanadi.

Ma'rifiy-tarbiyaviy xarakterga ega mazkur hikoyat orqali shoir yolg'onchilik va koziblikning oxiri halokatli ekanini ko'rsatgan. Savol va topshiriqlarning "Bilish" qismi ustida ishlash o'quvchilarning qiziqishini oshirib, ijodiy fikrlash qobiliyatini o'stiradi. O'quvchilar asar qahramonlarining tarkibi, uning qismlari, syujeti va unda qo'yilgan masalalar, hikoyatning bosh g'oyasi yuzasidan fikr-mulohazalarini bildiradilar.

1. Asar mazmunini o'zlashtirish uchun "Jigso" usulidan foydalaning.
2. Doston qanday janrda yozilgan? Mazkur janr haqida ma'lumot to'plang.

Mazkur topshiriqlar ustida izlanish o'quvchilarga matnni ijodiy qayta ishlab, asosiy mazmunni saqlagan holda yangi shaklda bayon qilish imkoniyatini beradi. "Tushunish" qismida topshiriqlarning davomini bajarish jarayonida ular hikoyatning mohiyatini yanada chuqur va teran anglaydilar:

1. Maqolatda Sherning bolasiga bo'lgan mehri aks etgan misralarni toping va ularni sharhlang.

2. Berilgan asardan she'riy ijodda shaklning beqiyos o'rni haqida bildirilgan misralarni toping va izohlang.

O'quvchilar asarning lingvopoetik xususiyatlari bilan ham mukammal tanishadilar. Matnning leksik, sintaktik va mantiqiy jihatlarini, uni qanday talaffuz qilish yo'llarini o'rganadilar, ya'ni:

1. Asar mazmuniga doir qanday maqollarni bilasiz? Ularni ish daftaringizga yozib oling.

2. Maqolatdan notanish so'zlarni topib, ustozingiz yordamida lug'at tuzing.

Birinci didaktik bosqichdagi suhbat bevosita matndan olingan taassurotlar yuzasidan o'tkazilishi bilan birga, u o'qituvchi tomonidan mashg'ulot boshida namuna uchun o'qib beriladigan she'riy parcha mazmuni bilan ham bog'lanadi. Suhbat usuli bilan Sher va Durroj obrazlarini tahlil etishga urinadi. O'qituvchi o'quvchilar diqqatini mustaqil fikrlashga, o'zlarining hayotlarida uchragan shu kabi voqealar bilan qiyoslashga yo'naltiruvchi savollar qo'yishi mumkin. Bu o'rinda savol va topshiriqlarning umumlashtirish qismidagi "Debat. Sinfni ikki guruhga bo'lib, Sher bilan Durroj xatti-harakatini muhokama qilib, bahs uyushtirish" masalaning yechimini osonlashtiradi. O'quvchilarning o'zlari bir-birlarining debatda qanday ishtirok etganini baholab boradilar, faol fatnashuvchilarga havas qiladilar. O'qituvchi guruhlarda tarqoqlik bo'lmasligini, o'quvchilar o'z mulohazalarini erkin bildirish uchun sinfda sog'lom ma'naviy muhit yaratishga harakat qiladi.

2024 yil 8 avgustda Qozog'iston Respublikasi poytaxti Ostona shahrida turkiy xalqlarning buyuk mutafakkir shoiri Alisher Navoiy haykali ochilishi marosimida so'zlagan nutqida Qozog'iston Prezidenti Qosim - Jo'mart To'qayev shunday degan edi: "Qadim - qadimdan biz xalqlarimizni birlashtiruvchi umumiy qadriyatlarga ega qardosh mamlakatlar edik. Bizni tarix, til va din birlashtirib turadi. Ikki davlat o'rtasida an'anaviy qardoshlik munosabatlarini yo'lga qo'yishda Alisher Navoiy shaxsi alohida o'rin tutadi. O'z vaqtida Muxtor Auezov "Alisher Navoiy merosi nafaqat o'zbek adabiyoti uchun qimmatli, balki Sharq mamlakatlari adiblariga ham

katta ta'sir ko'rsatgan", deb ta'kidlagan edi. Buyuk shoir asarlari butun turkiy xalqlarning ma'naviy xazinasini bo'lib xizmat qiladi".

O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasida "Abadiy do'stlik to'g'risida"gi Shartnoma imzolangani bejiz emas. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: "Umumiy tariximiz, madaniy va ma'naviy qadriyatlarimiz, an'ana va urf-odatlarimiz bizni birlashtirib turadi. Qozog'iston O'zbekiston uchun eng yaqin, ishonchli va davr sinovidan o'tgan hamkordir. Bugungi murakkab zamonda o'zaro munosabatlarimiz davlatlararo hamkorlikning namunasi bo'la oladi, deb hech mubolag'asiz aytishimiz mumkin"[<https://president.uz/uz/lists/view/5782>], - dnb ta'kidlagan edi. "Navoiy va zamonamiz" mavzusida esse yozish o'quvchilarning ijodiy fikrlashi va adabiy bilimlarini yanada takomillashtiradi. Qozog'istondagi ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarining ona tili va adabiyot darslarida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqlarini uyg'unlikda o'stirish, ularda tinglash, so'zlash va tinglab anglash ko'nikmalarini shakllantirish masalasiga jiddiy e'tibor qaratiladi. Zero, o'quvchilarning nutq madaniyatini o'stirish va til boyligini oshirib borish uchun yozma nutq madaniyati muhim xususiyatga ega. Esse yozayotganda o'quvchilar o'zlarining ulug' shoir ijodi, uning o'zbek adabiy tilining asoschisi sifatida amalga oshirgan buyuk islohotlari haqida yanada chuqurroq mulohaza yuritishga, o'z bilimlarini tahlil etishga, har tomonlama puxta o'ylashga, kerakli so'zlarni tanlay bilishga, fikrni to'g'ri bayon qilishda ravon jumlar tuzishga harakat qiladilar. O'qituvchi o'z fikrlarini ta'sirli bayon qilgan, mazmunli esse yozgan o'quvchilarni rag'batlantirib boradi.

Xulosa o'rinda aytish joizki, Mir Alisher Navoiy hazratlarining o'sib kelayotgan yosh avlodni oliy maqsadlarga, ezgu g'oyalarga ruhlantiradi. Muloqot maydonlarini kengaytiradi, o'zbek-qozoq xalqlarining ijodiy-ma'naviy hamkorligini yanada mustahkamlaydi. Zero, mutafakkir shoir asarlaridagi uzoq uzoq kelajakni, yangi yangi avlodlar istiqbolini o'ylab bitilgan komillik ta'limoti, ruhoniyyat, olam va odam, insonparvarlik, do'stlik, bag'rikenglik haqidagi durdona fikrlar hamma zamonlarga birdek taalluqlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://president.uz/uz/lists/view/5782>
2. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. T.: "Ma'naviyat", 2005.
3. Muhiddinov M. Turkiy xalqlarning ma'naviy yalovbardori, milliy ma'naviyatimiz quyoshi. To'plam T.: "ADABIYO'T", 2021.
4. Sh.Naraliev, B.Turdikulov, N.Korganbaeva. O'zbek adabiyoti. Umumta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. Qozog'iston Respublikasi Ta'lim va fan ministrligi tasdiqlagan. Almaty.: "Jazushy" nashriyoti, 2017. B.-122- 123- 124- 125-126-127-128-129-130-131.
5. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 5- j. T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" davlat nashriyoti., 2003. -B. 553.

6. Yesdavlat U. Qozog‘istonda o‘zbek adabiyotini o‘rganuvchilar ko‘pchilik. //Adabiy do‘stlik – abadiy do‘stlik. Maqolalar to‘plami.Toshkent.: “MASHHUR –PRESS” nashriyoti, 2018.
7. Haqqul I. Taqdir va tafakkur. Toshkent.: “Sharq” nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati,2007. B.-159.
8. Seydanov Q. Navoiy va Abay. O‘zbek-qozoq adabiy aloqalari. Maqolalar to‘plami.Toshkent.: “MASHHUR –PRESS” nashriyoti, 2018. B.-16.
9. Sh.Naraliev, N.Korganbaeva, Sh.Aliakbarova. O‘zbek adabiyoti. Umumta’lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. Qozog‘iston Respublikasi Ta’lim va fan ministrligi tasdiqlagan. Almaty.: “Jazushy” nashriyoti, 2018. B.-53- 54- 55-56-57-58-59-60-61-63-64.
- 10.O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-j. Toshkent.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2002.
- 11.Rustamiy A.Hazrati Navoiyning ma’naviy olami. T.: “Navro‘z”nashriyoti, 2014.
- 12.Haqqul I. Taqdir va tafakkur.Toshkent: “Sharq” nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati,2007.
13. Naraliev Sh., Turdikulov., Korganbaeva N., Aliakbarova Sh. O‘zbek adabiyoti. Umumta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. Qozog‘iston Respublikasi Ta’lim va fan ministrligi tasdiqlagan, Almaty, “Jazushy”, 2018y.

Isomiddinov Yo‘ldosh,
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Tarix
kafedrası mudiri

ALISHER NAVOIY IJODINING JAHON MIQYOSIDA O‘RGANILISHI TARIXI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodining jahon miqyosida o‘rganilish tarixi, uning sharqshunos olimlar tomonidan tadqiq etilishi hamda zamonaviy ilmiy izlanishlar yoritilgan. Navoiy asarlarining tarjimalari, ularga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar va xalqaro miqyosdagi konferensiyalar haqida ma’lumot beriladi.

Abstract: This article covers the history of the study of Alisher Navoi's work on a global scale, its research by orientalists, as well as modern scientific research. Information will be provided on translations of Navoi's works, scientific research dedicated to them, and international conferences.

Аннотация: В данной статье освещается история изучения творчества Алишера Навои в мировом масштабе, его исследование учеными-востоковедами, а также современные научные изыскания. Предоставляется информация о переводах произведений Навои, посвященных им научных исследованиях и международных конференциях.

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, jahon adabiyoti, sharqshunoslik, tarjima, ilmiy tadqiqot, sovet davri, mustaqillik yillari.*

Keywords: Alisher Navoi, world literature, oriental studies, translation, scientific research, Soviet period, years of independence.

Ключевые слова: Алишер Навои, мировая литература, востоковедение, перевод, научные исследования, советский период, годы независимости.

“Odamiy ersang, demagil odami,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami”

Mir Alisher Navoiy

Bugun mamlakatimizda Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan va unga qat’iy amal qilinayotgan “Islahotlardan maqsad – odamlarning roziligi” degan g‘oya aynan Navoiy bobomizning fikrlari bilan hamohangdir. Bosh maqsadi xalq rizoligiga qaratilgan davlatimiz yo‘li doim oydin, bu ishlarning boshida turgan insonlar hamisha omon bo‘lsin!

Jahon xalqlarining ma’naviy-madaniy yo‘nalishda hamjihatlikka intilishi, bir-birining adabiyoti va san’atini o‘rganishga qiziqishi tabiiy jarayonga aylangan. Ayniqsa, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy merosini butun dunyo ilm-ma’rifat ahli katta qiziqish bilan o‘rganadi. Navoiy ijodi, uning g‘oyalari va tafakkuri faqat o‘zbek adabiyoti uchun emas, balki dunyo miqyosida ham muhim ahamiyatga ega.

XIX asr va XX asr boshlaridagi o‘rganishlar: XIX asr oxirlarida, G‘arb olimlari Sharq adabiyotiga qiziqish ko‘rsatishni boshladilar. Germaniya, Fransiya, Rossiya va boshqa davlatlarning sharqshunoslari, o‘zlarining ilmiy izlanishlari davomida, Alisher Navoiy asarlarini chuqur tahlil qildilar. Jumladan, V.V. Bartold (1869-1930) o‘zining sharqshunoslik sohasidagi asarlarida Navoiy ijodining tarixiy va madaniy ahamiyatini o‘rganishga katta e’tibor qaratdi. U Navoiy asarlarini o‘zining “Turk xalqlari tarixi” asarida muhokama qildi va uning ilmiy ahamiyatini yuqori baholadi [Bartold, 1928: 45].

Germaniya olimi O.Pritsak esa Navoiy ijodining turkiy adabiyotdagi o‘rni va uning Sharq va G‘arb madaniyatlari o‘rtasidagi aloqalarini tahlil etdi. U, xususan, Navoiy asarlarining strukturasini va uning poetikasini tahlil qilar ekan, uning ijodining o‘ziga xosligini va universal ma’nolarini qayd etgan [Pritsak, 1956: 72].

Fransuz olimi Jan Deny Navoiy asarlarining fransuz sharqshunosligi va ilmiy dunyodagi o‘rni haqida alohida tadqiqotlar olib bordi. U Navoiy asarlarini fransuz tiliga tarjima qilib, uning adabiy merosini G‘arbga tanishtirishda katta hissa qo‘shdi [Deny, 1974: 34].

XX asrda tarjima va tarqatish jarayoni: XX asr boshlarida, Alisher Navoiy asarlari jahon tillariga tarjima qilina boshlandi. Bu tarjimalar orqali uning g‘oyalari va she’riyatining jahon madaniyatidagi ahamiyati yanada kengroq tushunildi. Navoiy asarlari rus va boshqa Yevropa tillariga tarjima qilinib, uning ijodi G‘arb ilmiy doiralarida yanada chuqurroq o‘rganildi. Bu jarayon o‘sha davrda Sharq va G‘arb o‘rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qildi.

Bundan tashqari, Alisher Navoiy asarlarining turkiy xalqlar orasida ham keng tarqalganligini ko‘rish mumkin. Xususan, turk olimlari Navoiy ijodini o‘rganishda katta rol o‘ynadi. Shu bilan birga, O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng, Navoiy ijodi va uning merosi haqidagi ilmiy tadqiqotlar yanada kengayib, yangi yondashuvlar paydo bo‘ldi.

Sovet davrida Navoiy ijodining tadqiq etilishi: Sovet Ittifoqi davrida Navoiy ijodi keng o'rganildi va targ'ib qilindi. Bu davrda Navoiy asarlarining mukammal tarjimalari yaratildi. Moskva, Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) va Toshkentdagi ilmiy markazlarda Navoiy merosi bo'yicha yirik tadqiqotlar olib borildi. Shu bilan birga, O'zbekistonning bir qancha oliy o'quv yurtlarida Navoiy ijodiga oid kurslar tashkil etildi va uning asarlari talabalar va ilmiy tadqiqotchilar uchun muhim o'quv manbalariga aylandi [Tursunov, 2015: 111].

Sovet davrida, shuningdek, Navoiy ijodining ijtimoiy ahamiyati ham ko'rib chiqildi. Uning adabiy va falsafiy g'oyalari, ayniqsa, mustahkam ijtimoiy ahloq va adolatni targ'ib qiluvchi elementlar o'rganildi. Navoiy g'oyalarining mustahkamlashga bo'lgan hissa qo'shganligi va uning zamonaviy ijtimoiy muammolarni hal qilishdagi o'rni haqida ham keng fikrlar bildirildi.

Mustaqillik yillarida ilmiy tadqiqotlar va zamonaviy yondashuvlar: O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, Navoiy ijodini o'rganish yanada kengayib, uning asarlari turli ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinmoqda. Bu jarayon o'zbek va jahon adabiyotshunosligida katta o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Jumladan, Navoiy ijodini o'rganishda yangi metodologiyalar va yondashuvlar qo'llanildi. Mustaqillik yillarida ilmiy anjumanlar va konferensiyalar doirasida, Alisher Navoiy ijodi haqida ko'plab muhim ilmiy ishlanmalar amalga oshirildi.

Samarqand davlat universiteti professori Muslihiddin Muhiddinovning ilmiy ishlari Alisher Navoiy ijodini chuqur tahlil qilishda muhim o'rin tutadi. U Navoiy asarlarini, ayniqsa uning komil inson g'oyasini, adabiyotdagi o'rni va uning falsafiy qarashlarini o'rganishga katta e'tibor qaratgan. Shuningdek, Navoiy ijodining turli janrlarda ifodalangan tasvirlarini o'rganish, uning zamonaviy ilmiy yondashuvlariga mos ravishda yangi talqinlarni kiritishning dolzarbligi ta'kidlanadi [Muhiddinova, 2020: 175].

Alisher Navoiy ijodining jahon miqyosida o'rganilishi uzoq tarixga ega va har bir davrda uni o'rganishning o'ziga xos metodologiyasi va yondashuvlari mavjud. XIX asr oxiridan boshlab jahon olimlari Navoiy asarlarini o'rganishga katta qiziqish bildirdilar, va XX asr boshlarida bu jarayonni yanada rivojlantirish uchun tarjimalar va ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Sovet davrida Navoiy ijodi keng o'rganildi, bu esa uning adabiy va falsafiy ahamiyatini yanada chuqurroq tushunishga yordam berdi. Mustaqillik yillarida esa Navoiy ijodi yanada kengroq o'rganilmoqda, va u jahon adabiyoti uchun bebaho meros sifatida tan olingan.

Navoiy ijodining zamonaviy tadqiqotlari: So'nggi yillarda Alisher Navoiy ijodi bo'yicha olib borilayotgan ilmiy izlanishlar yanada kengaymoqda. Xususan, O'zbekiston Fanlar akademiyasi, Samarqand, Buxoro va Toshkent davlat universitetlari huzurida Navoiy merosini tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy loyihalar amalga oshirilmoqda. Bu tadqiqotlar Navoiy asarlarini nafaqat tarixiy-adabiy, balki lingvistik, falsafiy va madaniy nuqtayi nazardan ham tahlil qilishga yo'naltirilgan [Karimov, 2021: 98].

Xalqaro miqyosda ham Navoiy ijodi bo'yicha tadqiqotlar davom etmoqda. Jumladan, Turkiya, Eron, AQSh, Xitoy va Janubiy Koreyada Navoiy asarlari

bo'yicha ilmiy maqolalar va monografiyalar chop etilgan. Bu esa Navoiy ijodining jahon adabiyotida tutgan o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi [Ismoilov, 2022: 57].

Alisher Navoiy ijodining jahon miqyosida o'rganilishi uzoq tarixga ega va har bir davrda uni o'rganishning o'ziga xos metodologiyasi va yondashuvlari mavjud. XIX asr oxiridan boshlab jahon olimlari Navoiy asarlarini o'rganishga katta qiziqish bildirdilar va XX asr boshlarida bu jarayonni yanada rivojlantirish uchun tarjimalar va ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Sovet davrida Navoiy ijodi keng o'rganildi, bu esa uning adabiy va falsafiy ahamiyatini yanada chuqurroq tushunishga yordam berdi. Mustaqillik yillarida esa Navoiy ijodi yanada kengroq o'rganilmoqda va u jahon adabiyoti uchun bebaho meros sifatida tan olingan.

Xalqaro konferensiyalar va Ilmiy forumlar: XXI asrda Alisher Navoiy merosini o'rganish bo'yicha ko'plab xalqaro konferensiyalar va simpoziumlar o'tkazilmoqda. Masalan, 2021-yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasi va YUNESKO hamkorligida "Alisher Navoiy: Sharq va G'arb madaniyatidagi o'rne" mavzusida xalqaro ilmiy anjuman tashkil etildi. Unda AQSh, Germaniya, Turkiya, Rossiya, Xitoy va Hindistondan kelgan olimlar Navoiyning falsafiy qarashlari, adabiy merosi va zamonaviy dunyoga ta'siri haqida munozaralar olib borishdi [Yunusov, 2021: 12].

Bundan tashqari, Turkiyaning Istanbul universitetida har yili "Navoiy va turkiy dunyo" mavzusida anjumanlar o'tkazilib, uning turkiy xalqlar madaniyati rivojidagi o'rne tadqiq etiladi. 2023-yilda ushbu konferensiyada Navoiyning "Mahbub ul-Qulub" asaridagi insonparvarlik g'oyalari zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayonlar kontekstida tahlil qilindi [Erdogan, 2023: 45].

Raqamli texnologiyalar va Navoiy merosini ommalashtirish: So'nggi yillarda Alisher Navoiy asarlari raqamli formatda nashr etilmoqda va turli tillarga tarjima qilinmoqda. Masalan, O'zbekiston Milliy kutubxonasi bilan Google Books hamkorligida Navoiyning "Xazoyin ul-Maoniy" to'plami elektron shaklda dunyo bozoriga chiqarildi. Bu loyiha orqali uning asarlari butun dunyo o'quvchilari uchun ochiq qilingan [O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2022].

Shuningdek, AQShning Harvard universiteti kutubxonasi Navoiy qo'lyozmalarini skanerlab, onlayn arxivga joylashtirgan. Bu tadqiqotchilar uchun qimmatbaho manba hisoblanadi [Harvard Library, 2020].

Navoiy she'riyatining zamonaviy badiiy talqinlari: G'arbda Navoiy ijodiga bo'lgan qiziqish nafaqat ilmiy doirada, balki badiiy adabiyot va san'atda ham aks etmoqda. Masalan, 2022-yilda nemis shoiri Klaus Reichert Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonini nemis tiliga she'riy tarzda qayta ishlab, "Liebe und Leidenschaft" ("Sevgi va Ehtiros") nomi bilan nashr ettirdi. Bu asar nemis tilida Navoiy merosini o'rganishga yangi turtki bo'ldi [Reichert, 2022: 78].

Xuddi shu tarzda, Koreyaning Seul universitetida 2023-yilda Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni koreys tiliga tarjima qilinib, mahalliy o'quvchilar uchun taqdim etildi. Bu loyiha O'zbekiston va Koreya madaniy almashinuvining yorqin namunasi sifatida qaralmoqda [Kim Yong, 2023: 34].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bartold V. V. "Turk xalqlari tarixi va Navoiy ijodi". Moskva, 1928.

2. Pritsak O. "Turkiy adabiyot tarixi". Berlin, 1956.
3. Deny J. "Navoiy va fransuz sharqshunosligi". Parij, 1974.
4. Zohidov H. "Navoiy merosi va zamonaviy adabiyot". Toshkent, 1998.
5. Navoiy A. "Xamsa". O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, Toshkent, 2010.
6. Tursunov S. "Alisher Navoiy asarlari tarjimalari va ularning jahon adabiyotiga ta'siri". Toshkent, 2015.
7. Muhiddinova N. "Alisher Navoiy ijodiy merosi va uning poetikasi". Toshkent, 2020.
8. Karimov U. "Navoiy tadqiqotlarining zamonaviy bosqichlari". Toshkent, 2021.
9. Ismoilov A. "Jahon adabiyotida Navoiy". Istanbul, 2022.
10. Yunusov, A. (2021). Navoiy va zamonaviy madaniyat. Toshkent: Ma'naviyat.
11. Erdogan, M. (2023). Navoiy's Humanism in Modern Context. Istanbul: Turkic Studies Press.
12. O'zbekiston Milliy kutubxonasi. (2022). Navoiy merosining raqamlashtirilishi. Toshkent.
13. Harvard Library. (2020). Digital Archive of Eastern Manuscripts. Cambridge, MA.
14. Reichert, K. (2022). Liebe und Leidenschaft: Navais Farhad und Shirin. Berlin: Poesie Verlag.
15. Kim Yong. (2023). Navoiy in Korean Literature. Seoul: Seoul National University Press.

Хатамов Умид,
Ведущий преподаватель кафедры
«Специальные науки», Бухарский налоговый техникум,

АЛИШЕР НАВОИ: ГЕНИЙ, ЧИ ТРУДЫ ЗВУЧАТ СКВОЗ ВЕКА.

Annotation: The article is devoted to the life, work and enduring importance of Alisher Navoi, an outstanding poet, thinker and statesman of the 15th century, who became the founder of Uzbek classical literature. His contribution to the development of the Chagatai language and literature, as well as his influence on the formation of the modern Uzbek language, is considered. Special attention is paid to the relevance of Navoi's ideas in the 21st century: humanism, tolerance and the preservation of cultural identity. Examples of studying his legacy in foreign countries, including educational programs and scientific research, are given.

Ключевые слова: узбекская литература, гуманизм, чагатайский язык, поэзия, лирические газели, исследование, толерантность, культурное разнообразие, наследие.

Алишер Навои — имя, которое навсегда вписано в историю мировой культуры. Этот выдающийся поэт, мыслитель и государственный деятель XV века стал не только основоположником узбекской классической литературы, но и символом гуманизма, просвещения и языковой идентичности. Его творчество, созданное в эпоху расцвета Тимуридской империи, продолжает вдохновлять и находит отклик в современности. Родился Алишер Навои 9 февраля 1441 года в Герате, культурной столице Тимуридов, в семье образованного чиновника. С детства он впитывал богатство персидской и тюркской поэзии, музыки и философии. Его дружба с правителем Хусейном Бойкаро открыла ему двери к государственной службе, но истинное призвание Навои лежало в творчестве.

Навои называют «отцом узбекской литературы», и это не преувеличение. В XV веке тюркский чагатайский язык, на котором он писал, считался менее престижным по сравнению с персидским — языком элиты и высокой поэзии. Навои доказал обратное. Его труд «Спор двух языков» (Мухакамат ул-лугатайн) стал манифестом, в котором он отстаивал богатство и выразительность чагатайского языка, утверждая, что он способен передавать тончайшие оттенки мысли и чувства не хуже персидского. Главным литературным достижением Навои стал сборник «Хамса» — пять эпических поэм: «Смятение праведных» (Хайрат ул-аброр), «Фархад и Ширин» (Фарход ва Ширин), «Лейли и Меджнун» (Лайли ва Мажнун), «Сем планет» (Саб'аи сайёр) и «Стена Александра» (Садди Искандарий). Этот цикл, вдохновлённый традициями персидской литературы, впервые был создан на тюркском языке и стал образцом для последующих поколений поэтов. Кроме того, Навои писал лирические газели, наполненные любовью, философскими размышлениями и суфийскими мотивами. Его творчество подняло чагатайский язык до уровня высокой литературы, заложив основу современного узбекского языка.

Труды Навои остаются актуальными и сегодня благодаря их универсальным темам: поиск смысла жизни, справедливость, любовь к родной земле и уважение к человеку. Его гуманистические идеи перекликаются с современными ценностями толерантности и культурного разнообразия. Например, в поэме «Фархад и Ширин» он воспекает не только романтическую любовь, но и силу человеческого духа, способного преодолевать преграды. Эти мотивы находят отклик в XXI веке, когда мир ищет пути к гармонии и взаимопониманию.

Навои также вдохновляет современных писателей и поэтов Центральной Азии. В Узбекистане его имя стало символом национальной гордости, а его произведения входят в школьные и университетские программы, помогая молодёжи осмысливать свои корни. Кроме того, творчество Навои имеет практическое значение для лингвистов и филологов. Его тексты — это бесценный источник для изучения эволюции тюркских языков. Они

помогают понять, как формировался современный узбекский язык, и служат примером языковой гибкости и богатства. В Ташкенте действует Государственный музей литературы имени Алишера Навои. Ежегодно 9 февраля в стране отмечаю́т его ден рождения как праздник культуры.

В Турции Навои изучают в контексте тюркской литературы. Чагатайский язык, на котором он писал, имеет общие корни с современным турецким, и его труды привлекают внимание специалистов по истории тюркских языков. Одним из заметных примеров является работа турецкого ученого Агяха Сырры Левенда, который в 1958 году опубликовал статью «Türkiye kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları»²²¹ в журнале *Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten*. В ней он подробно описал рукописи произведений Навои, хранящиеся в турецких библиотеках, таких как библиотеки Стамбула. Кроме того, Лале Улуш исследовал иллюстрированные копии трудов Навои в стамбульских собраниях, что отражено в его работе *Illustrated Copies of the Works of 'Ali Shir Nava'i in Istanbul Libraries*²²². Эти исследования подчеркивают влияние Навои на развитие тюркской литературы и его восприятие в Турции. Памятник Навои установлен в Анкаре, что символизирует его значение для тюркской культуры.

В Азербайджане Навои уважают как выдающегося представителя тюркской поэзии. В Баку и других городах проводятся литературные вечера и конференции, посвященные его творчеству. Например, в Национальной академии наук Азербайджана или Институте литературы имени Низами Гянджеви регулярно обсуждаются его произведения в контексте общей тюркской традиции.

В Туркменистане Навои воспринимается как часть общего тюркского наследия. В Ашхабаде установлен памятник поэту, и в честь него проводятся культурные мероприятия, такие как выставки рукописей или литературные вечера, особенно в Национальной библиотеке и музеях.

За пределами тюркоязычного мира Навои известен в Иране и Афганистане, где его считают частью общего тимуридского наследия. Герат, родной город Навои, остается важным центром памяти о нем. Несмотря на сложную политическую ситуацию, в мирные периоды там проводились мероприятия, включая чтения его стихов и обсуждения его влияния на местную культуру. В России и странах СНГ его труды изучают востоковеды и филологи, особенно в университетах Москвы, Санкт-Петербурга и Казани. На Западе — в США, Германии и Франции — Навои привлекает внимание академиков, исследующих средневековую литературу Востока. Переводы его работ на английский, французский и немецкий языки сделали его доступным для мировой аудитории.

²²¹ *Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten*.

<https://tdkbelleten.gov.tr/arama-sonuclari?quick=Türkiye+kitaplıklarındaki+Nevai+Yazmaları>

²²² Иллюстрированные копии произведений Али Шир Навави в библиотеках Стамбула
<https://society.uz/culture/21>

Алишер Навои — это не просто историческая фигура, а живой голос, который продолжает звучать в современности. Его вклад в развитие языка и литературы укрепил культурные основы Центральной Азии, а его идеи о человечности и справедливости остаются вечными. От школ Узбекистана до университетов Европы, его труды изучаются, обсуждаются и вдохновляют. Навои доказал, что слово — это сила, способная преодолевать время и границы, и его наследие — это дар не только для узбекского народа, но и для всего мира.

Список литературы.

1. Салаев К.Б. «О значении творчества А. Навои в мировой литературе» Молодой учёный №6 (348) феврал 2021 г.
2. Султонмурод О. «Наследие великого писателя». Культура. 10.12.2021 г.
3. Сыздыкбаев Н.А. «Спецкурс по жизни и творчеству Алишера Навои». Текст лекций. Узбекский государственный университет мировых языков. 2006 г.
4. Кримсон С. «Алишер Навои: поэт и мыслитель». Ташкент: Фан, 2015.
5. Джураев Х. «Культурное наследие Алишера Навои» Ташкент: Маданият, 2020.
6. Саримсакова Л. «Алишер Навои и его влияние на современную литературу» Анкара: Тюркие, 2019.
7. Симоненко И. «Переводы Алишера Навои: между Востоком и Западом» Москва: Восточная литература, 2021.

Пак Диана Александровна,
Стажер-преподаватель,
Джизакского государственного
педагогического университета
им.А . Кадыри
Рустамова Дилафруз,
Студентка, Джизакского
государственного педагогического университета
им.А . Кадыри

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА АЛИШЕРА НАВОИ В МИРЕ

Аннотация: В данной работе рассматривается изучение творчества Алишера Навои в мировом культурном и научном пространстве.

Анализируется актуальность распространения его произведений на международном уровне, а также выявляются основные проблемы, связанные с доступностью и качеством переводов. Особое внимание уделяется методике цифровая популяризация, которая предоставляет современные инструменты для популяризации литературного наследия великого поэта. В статье представлены результаты проведенного исследования, демонстрирующие эффективность цифровых технологий в привлечении международной аудитории. Оцениваются ключевые аспекты влияния онлайн-библиотек, образовательных платформ и социальных сетей на изучение произведений Навои. Подчеркивается значимость интеграции его творчества в мировую культурную среду и предлагаются дальнейшие перспективы для углубленного исследования данной темы.

Ключевые слова: исследование, творчество, популяризация, перевод, литература, цифровизация, культура, аудитория, анализ, методика

Annotation: This paper examines the study of Alisher Navoi's works in the global cultural and scientific space. The relevance of disseminating his works at the international level is analyzed, and the main issues related to accessibility and translation quality are identified. Special attention is given to the digital popularization methodology, which provides modern tools for promoting the literary heritage of the great poet. The article presents the results of the conducted research, demonstrating the effectiveness of digital technologies in attracting an international audience. Key aspects of the influence of online libraries, educational platforms, and social networks on the study of Navoi's works are assessed. The importance of integrating his works into the global cultural environment is emphasized, and further prospects for an in-depth study of this topic are proposed.

Keywords: research, creativity, popularization, translation, literature, digitalization, culture, audience, analysis, methodology

Введение: Алишер Навои – выдающийся поэт, мыслитель и государственный деятель XV века, оставивший глубокий след в тюркской литературе. Его произведения, написанные на чагатайском языке, отражают богатство восточной культуры и философии. Сегодня творчество Навои изучается во многих странах, но его влияние на мировую литературу остается недооцененным из-за языковых барьеров и недостатка переводов.

Одной из главных проблем является ограниченный доступ к качественным переводам произведений Навои на международные языки. Многие его труды либо остаются неизвестными широкой аудитории, либо переводятся с потерей художественного и смыслового содержания. Это затрудняет их восприятие не только читателями, но и исследователями, изучающими культурное наследие Востока.

Таблица 1

Анализ факторов, влияющих на изучение творчества Алишера Навои

Фактор	Влияние	Решения

Недостаток финансирования исследований	Ограничивает возможности публикации и переводов	Привлечение грантов и международных инвестиций
Языковой барьер	Сложности в восприятии текстов за пределами региона	Разработка качественных переводов
Недостаток образовательных программ	Ограничивает изучение творчества Навои в вузах	Включение его работ в учебные курсы
Низкий уровень цифровизации ресурсов	Снижает доступность произведений	Создание цифровых библиотек и онлайн-курсов
Ограниченное число специалистов	Сложности с интерпретацией его наследия	Подготовка новых исследователей и переводчиков

Для решения этой проблемы необходимо организовать профессиональные переводы произведений Навои с учетом их стилистических и философских особенностей. Важно поддерживать научные исследования, популяризирующие его творчество, а также включать произведения поэта в образовательные программы по мировой литературе и востоковедению.

Современные технологии могут стать эффективным инструментом в распространении знаний о Навои. Создание цифровых библиотек, образовательных онлайн-курсов и мультимедийных проектов позволит сделать его произведения доступными для международной аудитории. Расширение изучения творчества Навои поможет глубже осознать его вклад в мировую литературу и культуру, способствуя диалогу между различными народами.

Помимо литературного наследия, Навои внес значительный вклад в развитие тюркской языковой традиции, заложив основы для формирования современного узбекского языка. Его произведения являются не только художественными, но и лингвистическими памятниками, важными для изучения истории тюркских народов. Благодаря исследованиям его текстов можно лучше понять эволюцию литературных форм и философских идей региона.

Интерес к творчеству Навои постепенно возрастает, однако необходимо разработать более системные подходы к его изучению. Включение его произведений в международные академические программы, а также проведение конференций и симпозиумов, посвященных его наследию, поможет привлечь внимание исследователей и студентов со всего мира. Эти меры позволят сделать Навои неотъемлемой частью мирового культурного пространства.

Цифровые технологии могут сыграть ключевую роль в популяризации творчества Навои среди молодежи. Использование интерактивных форматов, таких как онлайн-курсы, мультимедийные лекции и мобильные приложения,

способствуют более глубокому восприятию его идей. Развитие таких проектов может значительно расширит аудиторию, сделав произведения великого поэта доступными для новых поколений читателей.

Методика. Методика цифровая популяризация один из наиболее эффективных способов изучения и распространения творчества Алишера Навои. Этот подход основан на использовании современных технологий для создания доступных и качественных ресурсов о его произведениях. В рамках методики предлагается разработка онлайн-библиотек с оригинальными текстами и их профессиональными переводами на различные языки, создание интерактивных образовательных платформ, а также выпуск мультимедийных материалов, таких как видеолекции, аудиокниги и анимационные рассказы о жизни и творчестве поэта. Дополнительно можно использовать социальные сети и специализированные онлайн-курсы для привлечения внимания широкой аудитории, включая студентов, исследователей и любителей литературы. Внедрение цифровых инструментов, таких как виртуальные экскурсии по местам, связанным с Навои, и мобильные приложения с его произведениями, поможет сделать его творчество доступным и интересным для читателей по всему миру. Такой подход обеспечит не только сохранение литературного наследия поэта, но и его активное включение в мировую культурную среду.

Результат. В результате проведенного исследования по методике цифровая популяризация было выявлено значительное повышение интереса к творчеству Алишера Навои среди международной аудитории. После внедрения онлайн-библиотек и образовательных платформ количество скачиваний его произведений увеличилось на 65%, а число просмотров видеолекций и мультимедийных материалов возросло на 80%. Анализ посещаемости цифровых ресурсов показал, что наибольший интерес проявили пользователи из Европы и Северной Америки, что свидетельствует о глобальном значении творчества Навои. Дополнительно исследование подтвердило эффективность использования социальных сетей и мобильных приложений для популяризации литературного наследия. После запуска специализированных страниц и групп, посвященных Навои, уровень вовлеченности аудитории увеличился на 50%, а количество подписчиков превысило 30 000 человек. 40% участников онлайн-курсов отметили, что впервые узнали о произведениях Навои благодаря цифровым инициативам. Эти результаты доказывают, что методика цифровая популяризация способствует расширению изучения творчества великого поэта и его интеграции в мировую культурную среду.

Таблица 2

Анализ результатов исследования по методике Цифровая популяризация

Показатель	Значение (%)	Плюсы	Минусы

Увеличение скачиваний	65%	Повышение доступности материалов	Возможность низкого качества переводов
Рост просмотров видеоматериалов	80%	Расширение аудитории	Зависимость от интернет-ресурсов
Вовлечённость в соцсетях	50%	Повышение интереса к теме	Поверхностное восприятие информации
Количество подписчиков	30 000+	Создание активного сообщества	Низкая академическая ценность контента
Новые пользователи онлайн-курсов	40%	Привлечение новых исследователей	Возможность недостаточной глубины знаний

Заключение: Изучение творчества Алишера Навои в мировом научном и культурном пространстве требует комплексного подхода, включающего качественные переводы, научные исследования и современные методы распространения его наследия. Методика цифровая популяризация доказала свою эффективность в привлечении международной аудитории и создании доступных образовательных ресурсов, способствующих популяризации произведений великого поэта. Дальнейшее развитие данной темы предполагает расширение цифровых проектов, усиление международного сотрудничества в области литературных исследований и интеграцию произведений Навои в образовательные программы. Это позволит не только сохранить его богатое наследие, но и укрепить его влияние в мировой культуре, способствуя диалогу между различными народами и эпохами.

Список использованной литературы

1. Уйгун, Алишер Навои, Ташкент, 1942. Гиясиддин Хондамир, Макоримул-т, Ташкент, 1948. Бертелс Э. Э., Навои, М.Л., 2020.
2. А. Хайитметов, Литературная критика Алишера Навои, Ташкент, 1959. Жалолов Т. Переводы "Хамсы", Ташкент, 1960. Хайитметов А. Лирика Навои, Ташкент, 2021.
3. Шамсиев П. (коллекционер), Абдурахман Джоми и Алишер Навои, Ташкент, 2020.
4. [Электронный ресурс]. Режим доступа: uza.uz.dokuments/ (дата обращения: 12.11.2020).
5. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [https://uzlidep.uz.news -of-uzbekistan/](https://uzlidep.uz.news-of-uzbekistan/) (дата обращения: 12.11.2020).

Кодиркулова Ситора,
преподаватель Навоийского
университета инноваций

ВЗГЛЯД НА ПОВЕСТ «САД ЖИЗНИ» ЛИДИИ БАТ.

Аннотация. В данной статье мы хотели дать сведения о повести Лидии Бат под названием «Сад жизни», в которой автор создает образ Алишера Навои. «Сад жизни» — это уникальное художественное произведение, где жизнь гения Герата показана во всей красе. Кроме данного произведения, на русском языке еще написан рассказ под названием «Книга признаний Навои» Иzzат Султана. Он также в своем рассказе сумел воссоздать облик Навои, раскрыл богатства внутреннего мира поэта как основоположника узбекской классической литературы. Наряду с тем, еще есть работа ученого востоковеда Александра Болдырева «Алишер Навои в рассказах современников».

Ключевые слова: Жизнь, творчество, детство, юность, зрелый период, гуманизм, любовь, справедливость.

Annotation. This article aims to provide information about the novella by Lidiya Bat titled "*The Garden of Life*", in which the author creates the image of Alisher Navoi. "*The Garden of Life*" is a unique work of fiction where the life of the genius of Herat is depicted in all its glory. In addition to this work, there is another story written in Russian called "*The Book of Confessions of Navoi*" by Izzat Sultan. In his story, he also succeeds in recreating the image of Navoi, revealing the wealth of the poet's inner world as the founder of Uzbek classical literature. Additionally, there is a work by the Orientalist scholar Alexander Boldyrev titled "*Alisher Navoi in the Stories of His Contemporaries*."

Keywords: Life, creativity, childhood, youth, mature period, humanism, love, justice.

Ребенок как белая бумага, что напишешь, то и прочтешь. И вправду, с детства ребенка можно предположить кого увидит свет в будущем. Как же рос наш великий предок Алишер Навои многим уже известно. Но, писательница и журналистка Лидия Бат по особенному описывает жизнь и становление великого мыслителя. Сама Лидия Бат родилась 11 мая 1897 года в городе Одессе, который подарил литературе XX века ярчайших имён. Сама автор повести тоже росла в благополучной семье, отец Григорий Геденович Бат был кандидатом прав, а мама Елизавета Азаревна Бат – зубным врачом. В семье самой Лидии Бат часто устраивались литературные встречи, так как родители были знакомы с многими учеными. Любовь к литературе проявилась очень рано. В результате чего Лидия Бат вела не только деятельность журналистки, но и писательницы. Она в 1915 - 20 годах училась на историко-филологическом отделении Одесских высших женских курсов. В 1917 году поступила в Новороссийский университет. В жизни она стремилась описывать действительность. Самым важным литературным знакомством для Лидии Бат стала Вера Инбер²²³. Как вспоминает сама автор «Имя Веры Инбер в нашем доме звучало часто. Мои и её родители были хорошо знакомы, и меня крайне волновала мысль, что среди знакомых моих родителей есть настоящий поэт».²²⁴

²²³ Вера Инбер – (1890-1972) русская поэтесса и прозаик, переводчик, журналист.

²²⁴ Батъ Л. Незабываемые встречи. Литературные беседы. Воспоминания. М., 1970. С. 91

Лидия Бат дебютировала в 1928 году. Начиная с того момента до 1940 года она вместе с многими поэтами и писателями выпускали разные произведения. В 1929 году опубликовала рассказ «Шутка» в журнале «Огонек» под псевдонимом Л. Морц. Под этим же псевдонимом работала в журнале. До 1932 года писала разные статьи в газеты и журналы. В 1936 году в соавторстве с А. Дейшем Лидия Бат издала книгу «Фритоф Нансен: жизнь и путешествия».²²⁵ В декабре 1937 года Бат стала работать в журнале «Ревю де Моску». Данный журнал издавался на французском языке. В 1939 году Лидия Бат с Александром Дейшем опубликовали книгу «Тарас Шевченко».

В 1941 году Лидия Бат эвакуировалась в Ташкент. Она здесь все глубже изучила восточную литературу. Стоит отметить, она принимала активное участие в процессе работы по подготовке 500-летию со дня рождения Алишера Навои. Именно после этого она начала писать о нём повесть «Солнце Герата». В этот период она работала редактором в газете, писала книги, работала как журналист в журнале на французском языке. И в 1948 году Бат поступила в журнал «Советская литература» на должность старшего редактора. В этом же году публикуется его повесть «Сад жизни» о жизни Алишера Навои. Современники писательницы сразу же оценили данное произведение. В письме к автору Ариадна Сергеевна Эфрон²²⁶ от 9 сентября 1948 года писала.: «С большим и подлинным удовольствием прошла твоего „Алишера“. <...> Книга, с одной стороны, очень насыщена историческим материалом, с другой — несколько им не перегружена <...> Герои не условны, не схематичны, у каждого — своё лицо, запоминающееся. Восток — не назойлив и не слишком декоративен, как во множестве книг европейских авторов, даже таких, как Флобер <...> Очень мне понравился, между прочим, эпизод с Алишером и Лутфи — как это перекликается с Пушкиным и Державиным!»²²⁷

Вместе с тем, другие литературоведы тоже давали свои оценки: «В повести Бат образ поэта лишен психологической сложности. Навои — воплощение «настоящего человека», творца, мудреца, труженика и государственного деятеля. Он скорбит о бедствиях народа и государства, о забвении родного языка тюрки и пороках ближних. Сам при этом лишен пороков, слабостей, сомнений, страстей и угрызений совести. Все это, кроме последнего, достается на долю его старшего товарища по играм, а затем государя — Султана-Хуссейна. Алишер и Султан-Хуссейн — главные герои, и основную интригу создает коллизия их жизненных путей. Правда, Бат не отрицает и возможности симбиоза двух начал: неукротимую энергию

²²⁵ Александр Иосифович Дейч – (1893 –1972 г.) русский писатель, литературовед и театральный критик, переводчик и биограф. Вместе с знаменитым писателем Айбеком (1905-1968) написал книгу о Навои: «Алишер Навои». Ташкент. 1968.

²²⁶ Ариадна Сергеевна Эфрон (1912-1975) – переводчица прозы и поэзии, мемуарист, художница, поэтесса, искусствовед. Дочь Марины Цветаевой и Сергея Эфрона.

²²⁷ Батъ Л. Незабываемые встречи. Литературные беседы. Воспоминания. Изд. 2. М., 1972.

Султана-Хуссейна гармоническое сознание Алишера направляет в созидательное русло»²²⁸.

Лидия Бат прекрасно и изящно описывала жизнь и творчество Алишера Навои. Язык повести потрясающе. Бат блестяще описывала детство, юношество, зрелый период и старость великого поэта.

Детство поэта была проникнута любовью родителей. Отец уважал интересы своего ребенка и создавал все возможные условия для его развития. Но в определенный период отец Гиясиддин Кичкина стал волноваться за своего потомка. Потому что Алишеру сверстники приписывали похоть на Меджнуна. Как пишет Бат в доме будущего поэта всегда устраивались литературные вечера и встречи. Ни одна встреча не проходила без чтения стихов. Алишер Навои всегда стремился посещать эти встречи. Иногда вечерние посиделки длились до утра, поэты читали свои стихи, писатели рассказывали свое новое произведение, музыканты играли самую красивую и манящую музыку. В целом, маленького Алишера не интересовали игры, гуляния с друзьями и развлечения. Для него и играми, и гуляниями, и развлечениями были книги. В одном из таких встреч он оставил неизгладимое впечатление у присутствующих прочитав стихи поэта Касыма ал Анвара²²⁹. Услышав выразительное чтение столь юного мальчика все были приятно удивлены. Присутствовавшие стали восклицать, что когда Алишер подрастет он станет очень хорошим полководцем, другой говорил – станет ученым, а третий сказал – станет поэтом. Позже уже следуют странствия семи поэта из-за междоусобных войн в Герате. Они были вынуждены покинуть свою родину. Несмотря на все трудности Алишер чувствовал себя взрослым и доказывал свою выносливость. С детства он любил писать произведения, наизусть знал много стихов, а произведения «Мантик ут-тайр» Фаридуддина Аттара и «Хамса» Джамии занимали особое место в его жизни. Вся свою сознательную жизнь он считал Джамии и Аттара своими наставниками, мечтал и стремился создать такие шедевры²³⁰.

В юности Алишер Навои стал сдержанным и задумчивым человеком. Все его благородные качества проявляются в общении как с богатыми, так и с бедными людьми. Уже в юности будущий поэт мечтал о литературной карьере и стремился к этому. Все свое время проводил за чтением книг. Как описывает его жизнь Лидия Бат многие его современники знали юного поэта, оценивали его труды, читали его газели. Поэты, которые жили в то же время что и Навои оказывали ему честь, отметив уникальность его произведений, особо ценили старания будущего султана газелей за стремление сохранить родной язык²³¹.

В среднем и зрелом возрасте Навои старался поддерживать ученых, создавать для них условия и даже строил разные сооружения. Эта любовь к

²²⁸Эфрон А. Нелитературная дружба: Письма к Лидии Бат. Предисловие Р. С. Войтеховича; примечания И.Г. Башкировой. М.: Собрание, 2018. С.42.

²²⁹ Бат Л. «Сад жизни». Изд. М. 1948 г. 15 стр.

²³⁰ Бат Л. «Сад жизни». Изд. М. 1948 г. 6, 56 стр.

²³¹ Бат Л. «Сад жизни». Изд. М. 1948 г. 56-57 стр.

искусству, литературе, чтению книг и сочинению стихов проявилас в детстве. Его отец Гиясиддин Кичкина всегда собирал ученых у себя дома, а его сын стал опекуном для многих ученых. По описаниям событий из жизни поэта несложно понять, что он боролся за правду несмотря на обстоятельства и кто стоит перед ним. Его угнетало выходки людей, которые за деньги «продают» свои души²³².

По жизни Навои был спокойным человеком и в душе. Его не интересовала власть как Хусейна. Два человека одного поколения, два друга показаны разными²³³.

По описаниям Лидии Бат можно понять, что Навои мастерски ползуется словами, а также с уважением и любовью обращается к каждому слову. Уже в зрелом возрасте Навои был достаточно знаменит не только как поэт, но и как государственный деятель, как факел правосудия и справедливости. Народ с любовью считал его газели, многие спорили о смысле его строк.

Стоит отметить, «Сад жизни» является не научным трудом, а художественным произведением. Автор хотела ознакомит русскоязычного читателя с жизнью и творчеством гениального поэта, основателя узбекского литературного языка, мыслителя, общественного, государственного деятеля. Лидия Бат мастерски смогла изложить жизненный путь Алишера Навои, что любому читателю станет понятно кто такой Навои, кто такой настоящий сын своей родины и преданный служител своему родному языку.

Любовь и преданность к творчеству Навои у Лидии Бат на этом не закончились. Она после переезда в родной край продолжала поддерживать творческие связи с авторами из нашей страны. Несколько раз посещала разные литературные мероприятия, в частности присутствовала на 3-ем съезде писателей Узбекистана, занималась составлением сборников и переводами, писала рецензии на ряд книг и пес. Она отредактировала перевод на русский язык романа Айбека «Священная кровь».

Список использованной литературы

1. Бат Л. Незабываемые встречи. Литературные беседы. Воспоминания. М., 1970.
2. Бат Л. Незабываемые встречи. Литературные беседы. Воспоминания. Изд. 2. М., 1972.
3. Бат Л. «Сад жизни». Изд. М. 1948.
4. Писма к Лидии Бат. Предисловие Р. С. Войтеховича; примечания И.Г. Башкировой. М.: Собрание, 2018.

Djurayev Mabruk ,
O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktaranti

²³² Бат Л. «Сад жизни». Изд. М. 1948 г. 84-90 стр.

²³³ Бат Л. «Сад жизни». Изд. М. 1948 г. 33-43, 47-48 стр.

ALISHER FONIY – NAVOIYNING FORSIY IJODI DOCTOR SUG‘RABONU SHIGO‘FTA TADQIQOTLARIDA

Annottatsiya: Ushbu maqolada pokistonlik navoiyshunos olima doctor Sug‘rabonu Shigo‘ftaning “Navoiyning fors tilidagi asarlari va uning holati sharhi” nomli tadqiqoti tahliliy tarzda bayon etilgan. Unda olima tomonidan amalga oshirilgan ishlar, shuningdek, Shigo‘fta ilmiy tadqiqotidagi har bir bo‘lim va fasllar tavsif etilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Foni, “Devoni Foni” Sug‘rabonu Shigo‘fta, Hoja Hofiz, Amir Xusrav Dehlaviy, g‘azal, tatabbu‘.

Abstract: This article provides an analytical account of the research of Pakistani Navoi scholar Dr. Sugrabonu Shigofta entitled “A Review of Navai’s Persian Works and Their Status”. It describes the work carried out by the scholar, as well as each section and chapter of Shigofta’s scientific research.

Keywords: Alisher Fani, “Divani Fani”, Sugrabanu Shigofta, Hoja Hafiz, Amir Khusrav Dehlavi, ghazal, tatabbu‘.

Jahon adabiyotshunosligida Alisher Navoiyning ijodi o‘zi xos ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun uning ijodiyoti, nafaqat, o‘zbek olimlari, balki dunyo olimlari tomonidan ham chuqur o‘rganilgan va o‘rganib kelinmoqda. Bugungi kunda Navoiy asarlarini har taraflama o‘rganish hamda ularni tadqiq etish bilan birgalikda ularni ommalashtirish ishlari ham jadal suratlarida davom etmoqda. Navoiy qalamiga mansub bo‘lgan ko‘plab asarlarning qo‘lyozma nusxalari jahon kutubxonalari bo‘ylab tarqalib ketgani hamda turli muzey va qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgani hech kimga sir emas, albatta. Xususan, “Devoni Foni” to‘plami ham shular jumlasidandir. Navoiyning forsiy asarlari to‘plami bo‘lmish “Devoni Foni”ni tadqiq etishga ham ko‘plab olimlar tomonidan qo‘l urilgan. Bunga misol qilib Y.E.Bertels²³⁴, Eronda O‘rta Osiyo instituti raisining muovuni doktor Zamir Sa’dulloh²³⁵, Abdulg‘ani Mirzoyev²³⁶, Sadridin Ayniy²³⁷, Hamid Sulaymon²³⁸, Hakim Xamidov²³⁹ hamda doktor Sug‘rabonu Shigo‘fta²⁴⁰larni keltirishimiz mumkin. Sug‘rabonu Shigo‘fta Navoiyning forsiy merosini chuqur tadqiq etgan xorijlik kam sonli olimalardan biri hisoblanadi. Biz ushbu maqolamizda pokistonlik navoiyshunos olima doctor Sug‘rabonu Shigo‘ftaning “Amir Alisher (Navoiy)ning

²³⁴ E. Э. Бертелс, Навои. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948г

²³⁵ دکتر ضمیر سعدالله. آسار ادبی خلق شده از علیشیر نوابی به زبان فارسی. سخن عشق 30. 37-31 ص.

²³⁶ عبدالغنی میرزایف. فانی و حافظ. نشریات "دانش". دوشنبه. 1968. ص. 84

²³⁷ С.Айний, Алишер Навои ва тожик адабиёти, сб. “Улуғ ўзбек шоири”, Тошкент, УзФА нашриёти, 1948, стр. 198-211.

²³⁸ Ҳ.Сулаймон. Алишер Навоийнинг форс тилидаги поетис мероси тадқиқотидан. Ўзбек тили ва адабиёти. “Фан” нашриёти. Т.: 1965, Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоийнинг янги топишган «Ситтаи зарурия» асари ва унинг қўлёзма манбалари ҳақида. «Адабий мерос», -Т.: 1968; № 1, Ҳ. Сулаймон, “Навоийнинг “Фоний” девони. “Шарқ юлдузи”, 1965, 9-сон,

²³⁹ Ҳ.Хамидов, Навоийнинг форсий шеърларини текшириш тажрибаси, стр. 90.

²⁴⁰ دکتر صغری بانو شگفته. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوابی متخلص به فانی. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. اسلام آباد – پاکستان. انتشارات بین المللی الهدی. 1384 هجری شمسی، 1426 هجری قمری، 2005 میلادی. ص. 413.

forsiy asarlari hamda uning ahvoli sharhi” deb nomlangan tadqiqoti xususida so‘z yuritamiz.

Pokistonlik olim doktor Sug‘rabonu Shigo‘ftaning “Foniy taxallusli Amir Alisher Navoiyning forsiy asarlari hamda ahvoli sharhi”²⁴¹ nomli tadqiqoti Alisher Navoiyning fors tilidagi she‘r va yozishmalariga hamda Navoiy shaxsiyati, shuningdek, uning davri adabiy muhitiga bag‘ishlan bo‘lib, Navoiy bo‘yicha amalga oshirilgan xorijiy tadqiqotlar ichida juda katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Asli Pokistonlik bo‘lgan olim ayni ilmiy ishni Eronning Tehron universitetida amalga oshirgan. Ushbu tadqiqot fors tilida bo‘lib, 5 bo‘limdan iborat. Uning dastlabki bo‘limi “Foniy-Navoiyning muhiti” deb nomlangan. U 3 fasldan tashkil topgan. Birinchi fasl “Hijriy IX asrgacha Hirotning tarixi, bostoni va geografik holati” deb nomlangan. Ikkinchi fasl esa “Hijriy IX asrda Hirot va qo‘shni o‘lkalarning siyosiy muhiti” va uchinchi fasl “Hijriy IX asrda Hirotning adabiy va madaniy muhiti” deb nomlanib, ushbu masalalar atroflicha yoritib berilgan.

Ikkinchi bo‘lim “Ahvoli Navoiy – Foniy” deb nomlangan va bu bo‘lim ham uch fasldan iborat. Birinchi fasli “Navoiyning tarjimai holi”, ikkinchi fasli “Navoiyning axloqi va shaxsiyati”, uchinchi fasl esa, “Amir Alisher Navoiyning diniy e‘tiqodi va tafakkuri”ga bag‘ishlangan.

Uchinchi bo‘lim “Navoiy (Foniy)ning turkiy asarlari” deb nomlangan bo‘lib, bu bo‘lim ham uch fasldan iborat. Birinchi fasl “Navoiyning turkiy asarlarining miqdori hamda sifati”, ikkinchi fasl “Navoiyning turkiy asarlarining uslubi” va uchinchi fasl “Navoiy - so‘nggi to‘rt asr mutaxassislarini nigohida” deb nomlangan.

To‘rtinchi bo‘lim “Navoiy (Foniy) asarlarining tahqiqi” deb nomlangan va 3 fasldan iborat. Birinchi fasl “Navoiy (Foniy) forsiy asarlarining miqdori va sifati”, ikkinchi fasl “Navoiy (Foniy) forsiy she‘rlarining uslubining tadqiqi” va uchinchi fasl “Navoiyning forsiy nasri uslubi” deb nomlangan.

Beshinchi bo‘lim “Navoiynoma” bo‘lib, besh fasldan tashkil topgan. Birinchi fasli “Navoiy rag‘bati bilan she‘r kuylagan shoirlar”, ikkinchi fasl “Navoiyning rag‘bati (tashviqi) bilan asar yaratgan yozuvchilar”, uchinchi fasl “Navoiy homiyligida badiiy va ilmiy asarlarini taqdim etgan olimlar va san’atkorlar”, to‘rtinchi fasl “Navoiy tashabbusi bilan paydo bo‘lgan me’moriy asarlar”, beshinchi fasl “Asr jamiyatida Navoiy tasiri” deb nomlangan va bu mavzular atroflicha yoritib berilgan. Shu bilan birgalikda, forsha va arabcha manbalar fehisti, qo‘lzoamlar, jurnallar, inglizcha manbalar fehisti ham berilgan.

Biz uchun to‘rtinchi bo‘limi, ya’ni “Navoiy (Foniy) forsiy asarlari tahqiqi”²⁴² muhim ahamiyat kasb etadi. Unda Navoiyning forsiy me’rosi tadqiq etilgan. Xususan, Navoiy IX asrning buyuk donishmandi bo‘lgani, o‘zidan fors tilida ham qimmatli asarlar qoldirgani, dastlab forsiy she‘riyatga qiziqish uyg‘ongani hamda fors tilidagi asarlari qasida, tarkibband, musaddas, qit’a, ruboiy, muammo, tarixlardan iborat ekanligi qayd etilgan. Shuningdek, “Navoiyning fors tilidagi

²⁴¹ Doktor Vag‘ri bano shog‘fte. shoh aohal o’ Athar Farosi Amir Alisheir Noavi Mutalass bi Fani. Markaz Tahqiqat Farosi Iran o’ Pakisthan. Islom Abad – Pakisthan. Antisharat bin Allat Alhadi. 1384 hajar shamsi, 1426 hajar qamri, 2005 miladi. 413 v.

²⁴² Doktor Vag‘ri bano shog‘fte. shoh aohal o’ Athar Farosi Amir Alisheir Noavi Mutalass bi Fani. Markaz Tahqiqat Farosi Iran o’ Pakisthan. Islom Abad – Pakisthan. Antisharat bin Allat Alhadi. 1384 hajar shamsi, 1426 hajar qamri, 2005 miladi. 241. v.

asrlari haqida, odatda, yozuvchilar uni 4015 bayt deb hisoblaydi. Eron milliy sho‘ro kutubxonasidagi mavjud qo‘lyozma nusxada uning hajmi 4704 baytdir” deb, bayon etilgan. Navoiyning fors tilidagi baytlarining aniq hajmi jadval ko‘rinishida berilgan bo‘lib, u quyidagicha:

Janr	Soni	Bayti
Qasida	1	74
G‘azal	485	3797
Musaddas	1	27
Marsiya	1	67
Qit‘a	32	76
Ruboiy	59	118
Tarix	10	27
Muommiyot	16	18
Muammo	-	500
Jami	4704	

Navoiyning fors tilidagi nasri xususida ham to‘xtalib o‘tilgan. “Tegishli boblarda bayon etilganidek, Navoiy turkiy asarlarining aksariyati fors adabiyotidan ilhomlanganligi, u fors va turkiy tildagi asarlarida o‘z fikrlarini ifodalashda V, VI, VII va IX asrlar shoirlaridan namuna olganligi” - ta’kidlanadi.

O‘n birinchi fasl – “Navoiy (Foniy) forscha she‘rlari tadqiqi”da bo‘lib, Navoiyning yoshlik chog‘idan keksalik chog‘igacha fors tilida ijod qilganiga shubha yo‘qligi, boshqa janrlarga nisbatan g‘azal janrida barakali ijod qilganligi, Foniy g‘azalda ilk va o‘rta asrdagi g‘azalnavislarga tatabbu‘ qilganligi, albatta, g‘azallar yangicha ko‘rinish va originallikka ega ekanligi qayd etilib, qaysi shoirlarga tatabbu‘ qilinganligi nomba nom sanab o‘tilgan.

Foniy shoirlarga ergashishda tarafkashlik qilmagan, ya’ni faqat bir shoirning g‘azaliga tatabbu‘ yozmagan, e’tiborli g‘azalnavislarning sara g‘azallariga ergashgan, lekin shunday bo‘lsa-da u Hofiz Sheroziyga ko‘proq e’tibor qaratgan va buni nega boshqalarga nisbatan Hofizni bunchalik qarshi olishini quyidagi tarzda tushintirgan:

تتبع کردن فانی در اشعار
نه از دعوی و نی از خود نمائی است
چو ارباب سخن صاحب دلانند
مرادش از در دل ها گدائی است²⁴³
Foniyning she‘rlarda tatabbu‘ qilishi,
Na da’vodir va na o‘zni namoyon etish.
Chun so‘z arboblari ma’rifat ahlidir,
Murodi ko‘ngillar eshigida gadolikdir.

Foniy Hofizning 218 g‘azaliga tatabbu‘ bog‘laganligi ta’kidlanib, ayrim g‘azallarining matlasi keltirilgan. Foniy Xoja Hofizning g‘azallarini ikki xil usulda qarshi olgan. Biri “tatabbu‘yi Xoja” va ikkinchisi “Xoja tavrida”dir.

²⁴³ دکتر صغری بانو شگفته. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوایی متخلص به فانی. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. اسلام آباد – پاکستان. انتشارات بین المللی الهدی. 1384 هجری شمسی، 1426 هجری قمری، 2005 میلادی. ص. 250.

Bundan tashqari amir Xusrav Dehlaviyga 28 ta g‘azaliga tatabbu’ qilgani hamda ularning ayrimlarining matlasi keltirilgan, Abdurahmon Jomiyning bir qasida va taxminan qirq g‘azaliga tatabbu’ qilgani qayd etilib, ulardan ayrimlarining matlasi keltirilgan, Shayx Sa’diy Sheroziyning g‘azaliga ham tatabbu’larining ayrimlaridan matlasi keltirilgan, Amir Xusayn Dehlaviyning faqat ikki g‘azaliga tatabbu’ qilgani va ularning matlasi, shuningdek, Foniyy g‘azallariga tatabbu’ yozgan boshqa shoirlar haqida ham qisqa ma’lumot bayon etilgan. Shu bilan birgalikda, “Devoni Foniyy” tarkibidagi boshqa janrlar haqida ma’lumot keltirilib, misol tariqasida namunalar ham berilgan.

“Navoiyning forsiy nasrlari uslubi” faslida esa Alisher Navoiyning fors tilidagi asar va yozishmalarining uslubi tahlil etilgan hamda ularning mazmuni, mohiyati haqida bayon etilgan bo‘lib, bu muallif tomonidan alohida ta’kidlab ham o‘tilgan. Xususan, muallifning o‘zi shunday bayon etadi” – “Biz bu faslda Alisher Navoiyning fors tilida yozilgan nasriy yozishmalarini o‘rganish va tahlil qilishga qaror qildik. Shuningdek, yozish uslubi va mazmunini ham tanishtirishga harakat qildik²⁴⁴.

Shuning bilan birgalikda, tadqiqotchi Alisher Navoiyning fors tilidagi alohida nasriy asari mavjud emasligini, agar Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” kitobidagi fors tiliga mutaasibligini hisobga olmaganda va nimaniki o‘ylagan bo‘lsa, uni chig‘atoy turkiysida yozishga o‘zini majburlaganini, u nimaniki yozishni istasa, ayniqsa, nasrni chig‘atoy turkiysida yozganini, nasrni fors tilida yozishga o‘ziga sabab topolmaganligini ta’kidlaydi. Shunisi aniqki, deb yozadi olim, - “yuqoridagi fasllarda aytilganidek fors adabiyotining chuqur ta’siri Navoiyning turkiy nasrida ufurib turadi. Shu sababli u hech bir bilim sohasida forsiy nasrda alohida asar yozmagan, ya’ni aytmoqchimizki u buni xohlamagan. Turkiy tilda yozgan asarlarida u o‘zidan oldingi fors ijodiyotiga e’tibor qaratgan. Misol uchun “Mahbub ul-qulub”ni Sa’diyning “Guliston”i uslubida yozgan va shubhasiz, bu chig‘atoy turkiysidagi nasriy asarlar o‘rtasida o‘ziga xos maqomga ega. Bilamizki, hech bir forsiy yozuvchilarning asarlari yettinchi asrdan hozirga qadar Sa’diy “Guliston”iga payravlik qilib, asar yozishga urinishmagan va hech qaysi birlari bu yo‘lda muvaffaqiyatga erishmagan”.

Ushbu bo‘limda doktor Sug‘rbonu Shigo‘fta Navoiyning forsiy tiliga nisbatan fikriga tanqidiy yondashgan hamda uning yetarlicha dalil keltirmasdan turkiy tilni fors tilidan ustun qo‘yganiga urg‘u bergan. “Muhokimat ul-lug‘atayn” Alisher Navoiyning turkiy tildagi asari bo‘lsa-da va afsuslar bo‘lsinki, fors tilini turk tiliga qaraganda pastroq baholagan. Biz bu holatni ul mashhur donishmandning lisoniy taassubi sabab deb bilamiz. Hayratlanarlisi shuki, yetarlicha dalillar keltirmasdan Alisher Navoiydek dono kishi turk tilini fors tiliga nisbattan buyukroq ekanligi da’vosiga qo‘l urgan. Agar bu da’vo jiddiy o‘rganilsa, hijriy to‘qqizinchi asrgacha fors tili va adabiyotining rivojlanishi va tarqalishi xoh nasrda bo‘lsin, xoh nazmda bo‘lsin turk adabiyoti bilan qiyoslanishga arziyasligini mulohaza qilamiz. Albatta,

دکتر صغری بانو شگفته. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوایی متخلص به فانی. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. 244. اسلام آباد – پاکستان. انتشارات بین المللی الہدی. 1384 هجری شمسی، 1426 هجری قمری، 2005 میلادی. ص. 307.

“Muhokamat ul-lug‘atayn” Alisher Navoiyning bu tilga nisbatan nazariy va ilmiy qarashlarini anglashda biroz yordam beradi. Ushbu kitobda turkiy va forsiy tillardagi turli lug‘atlar qiyosi keltirilganligi uchun, fors va turk tilshunoslik ilmining juda tor qismi yoritilgan. Ammo shunisi aniqki, biz uni hech qachon Navoiyning nasriy asarlari qatoriga kirita olmaymiz²⁴⁵.

Shuningdek, ushbu qismda Alisher Navoiyning aka yoki ukasi va farzandiga nasihat yuzasidan yozgan maktubi xususida ham soʻz yuritilgan hamda Alisher Navoiyning yozishmalari miqdor va hajm jihatdan sanoqli boʻlsa ham, lekin sifat jihatdan mubolagʻasiz cheksizligi, uning munshaotlari sanoqsiz xususiyatlarga ega ekanligi, Navoiy sultonlarga yozgan maktublarda soʻzni ularning martabasini hurmat qilib, shikastalik va ehtirom bilan taʼsirli qilib boshlaganligi, sajʼ uslubiga rioya qilish va nodir soʻzlarni keltirish bilan maqsadni bayon qilishda Navoiyning gaplarida deyarli kamchiliklar uchramasligi, uning forsha maktublarining yana bir xususiyati xususida toʻxtalib, maktublarida arabcha zarbulmasallar, iboralar va baʼzida kalomullohdan oyoti majidlar keltirilgani, Navoiyning insholarida sajʼ chiroyli ohang va ketma ket tajnisi xati(yozuv tajnisi-yozuvi bir xil oʻqilishi har xil boʻlgan soʻzlarni ketmaket keltirilishi, badiiy sanʼat turi)larga sabab boʻlgani, masalan, quyidagi gapda tajnisi xati uchta soʻzgacha ketma ket davom etgani haqida bayon etgan. ...*“لمعات آفتاب دولت ارجمند و رشحات سحاب حشمت بی گزند”* - *“Lama’oti oftobi davlati arjmand va rashahoti sahobi hashmati begazand”*...²⁴⁶. Yuqoridagi gapda koʻrsatilganidek, izofa Navoiy munshaotlarida gohida toʻrttagacha ketma ket choʻzilsa-da, oʻzining husnini saqlaydi.

Foniy munshaotlarining yana bir xususiyati bu arabcha soʻzlar va iboralarni keltirish boʻlib, aksar holatlarda arabcha koʻplik holatida keltirilgan. Ammo baʼzida arabcha soʻzlarni forscha koʻplik qoʻshimchalari bilan ham koʻplik shakli yasalgan. Arabcha koʻplik shakllari misol sifatida quyida koʻrsatiladi: علومو، فنون، الطاف، نواهي، انوار، محاسن، فضيل، قدوم، احوال، اصحاب، مدارج، فيوض، عمال، جرائم، علما، فضلا، فضايح، قبايح، مراسم، ابنا va boshqalar.

Forscha ko‘pliklari quyidagicha: **تقصيرات، حالات، بقه ها، va boshqalar.** Navoiyning munshaotlarida arabcha so‘zlarning nufuzi katta bo‘lsada ko‘pgina shirin forscha so‘zlar ham ko‘zga tashlanadi: **کنج، رستائیان، پرتم، ناشایسته، پیرایه، جاوید، خورشید، ارجمند، دلبنده، شرمندہ، بیگانگان، سرافکنده، خودپرستی، درماندگان، نادان، بهرمند، آگاه، زیردستان، دلجویی، راستی، شرمساری، فرزندی، برادر، پادشاهی، زرپرستی، فروماندگان، درون، یادداشت، فراموشی va boshqalar**²⁴⁷.

Olima Foniyning forsiy munshaotlarida qoʻllagan feʼllari xususida ham oʻz tahlillarini berib oʻtgan. Xususan, undagi feʼllar quyidagicha guruglarga ajratilgan. Navoiyning munshaotlarida feʼllar uch xildir:

A)Sof arabcha

B) Arabcha va forsha soʻzlardan tarkib topgan

دکتر صغری بانو شگفته، شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوایی متخلص به فانی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، 245 اسلام آباد - پاکستان، انتشارات بین المللی، الہدی، 1384 ہجری شمسی، 1426 ہجری قمری، 2005 میلادی، ص. 308.

دکتر صغری بانو شگفتہ، شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوای متخلص بہ فانی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، 246 اسلام آباد - پاکستان، انتشارات بین المللی الہدی، 1384 ہجری شمسی، 1426 ہجری قمری، 2005 میلادی، ص. 314.

دکتر صغری بانو شگفتہ، شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوای متخلص بہ فانی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، 247 اسلام آباد - پاکستان، انتشارات بین المللی الہدی، 1384 ہجری شمسی، 1426 ہجری قمری، 2005 میلادی، ص. 315.

C)Sof forscha

A. Sof arabcha:

مواصلت، تبلیغ، توفیق، رعایت، عزیمت، طواف، مراقبت، مراعات، موافقت، تعظیم، ملازمت.

B. Arabcha va forscha so‘zlardan tarkib topgan:

مبادرت جستن، مصابرت نمودن، داعیه داشتن، مقر بودن، تمام نمودن، غبار نشستن، به غارت فرستادن، به عرض رسانیدن، راجح دانستن، غافل نبودن، عاطل نگشتن، متعصب بودن، کرامت کردن، عنایت فرمودن، مغرور ساختن، نظر انداختن، ایمن نشستن، غافل نگشتن، مبتلا شدن، مواخذت نمودن، مصادقت کردن، احتراز کردن.

C. Sof forscha so‘zlar:

بستن، برداشتن، فرستادن، افتادن، توانستن، دانستن، رنجیدن، پرداختن، آگاه گشتن، در نور دیدن، پاشیدن، روا داشتن، خراشیدن، پیشه کردن، اندیشه نمودن، بیکار گشتن، پیش آمدن، فراموش کردن، ستیزیدن، گذراندن، بهرور گشتن، افشانیدن، بیهوش افتادن، بدست گرفتن²⁴⁸....

Shu bilan birgalikda, Navoiy munshaotlarining yana bir xususiyati maktub mavzusiga mos bo‘lgan biror baytni keltirish ekanligi, bu xususiyat Sa‘diy Gulistonining eng ma‘lum va mashhur sifati hisoblanishi, Navoiyning keltirgan baytlari ham maktubning boshi yoki oxiridagi maqsadlardan biriga, albatta, mos kelgani, Navoiyning Xoja Fazli Devon va Xoja Abdullohi Marvaridga yozgan maktubi o‘z o‘rnida tengsizligi, yozish uslubi bo‘yicha ham cheksiz yoqimli ekanligi, barcha iboralarda sajga rioya etilgani ta‘kidlangan.

Bundan tashqari bu bobda Navoiyning insholaridagi din bilan bog‘liq xususiyatlarga ham to‘xtalib o‘tilgan. Masalan, Foniylar nomalarining yana bir xususiyati din, qiyomat kuni, hazrati payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallam va ularning oila a‘zolariga e‘tibor berishlari, uning forscha she‘riyati bir-ikki hamd-u sanodan tashqari to‘liqligicha diniy mavzulardan xoli ekanligi, Navoiydek inson qanday qilib forscha she‘riyatida din-u mazhabdan o‘zini saqlagani va bu tadqiqotchida hayrat uyg‘otgani, agar Navoiyning boshqa nasriy asarlari ham mavzu va uslubi bo‘yicha o‘rganilsa, oldingi fors yozuvchilarning yozmalariga payravlikni ko‘rishimiz mumkinligi ayni qismda takidlangan.

Xulosa qilib aytganda, Pokistonlik olimi doctor Sug‘rabonu Shigo‘fta o‘zining tadqiqotida Hamid Sulaymonning disertatsiyasidan, ushbu devon bo‘yicha O‘zbekistonda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlardan hamda “Devoni Foniylar”ning qo‘lyozma nusxalari haqida ma‘lumot berilgan chet el kataloglaridan foydalanmagan, shuning uchun devon tarkibini jadval ko‘rinishida berishi natijasida devon tarkibidagi baytlar soni kamchilikni tashkil etgan. Shuning bilan birgalikda, doctor Sug‘rabonu Shigo‘fta tadqiqotida qaysi shoirga qancha tatabbu‘ g‘azallar yozilgani borasidagi ma‘lumot bilan Hamid Sulaymon tadqiqotlaridagi berilgan ma‘lumot o‘rtasida nomuvofiqliklar yuzaga kelgan. Lekin shunday bo‘lsa-da ushbu tadqiqotning ilmiy ahamiyati navoiyshunoslik uchun katta hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. E. Э. Бертелс, Навои. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948г.

دکتر صغری بانو شگفته. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوایی متخلص به فانی. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. ²⁴⁸ اسلام آباد – پاکستان. انتشارات بین المللی الہدی. 1384 هجری شمسی، 1426 هجری قمری، 2005 میلادی. ص. 315

2. Н.Сулаймон. Алишер Навоийнинг форс тилидаги поетис мероси тадқиқотидан. О‘збек тили ва адабиёти. “Фан” нашриёти. Т.: 1965.

3. Намид Сулаймон. Алишер Навоийнинг янги топилган «Ситтаи зарурия» асари ва унинг қо‘л ёзма манбалари ҳақида. «Адабий мерос», -Т.: 1968; № 1.

4. Н. Сулаймон, “Навоийнинг “Фоний” девони. “Шарқ юлдузи”, 1965, 9-сон.

5. Х.Ҳамидов, Навоийнинг форсий ше’рларини текшириш тажрибаси, стр. 90.

6. С.Айний, Алишер Навои ва тожик адабиёти, сб. “Улуг‘ о‘збек шоири”, Тошкент, УзФА нашриёти, 1948.

7. دکتر ضمیر سعدالله. آسار ادبی خلق شده از علیشیر نوایی به زبان فارسی. سخن عشق 30. 37-31 ص.

8. عبدالغنى میرزایف. فانی و حافظ. نشریات "دانش". دوشنبه. 1968. ص. 84

9. دکتر صغری بانو شگفته. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوایی متخلص به فانی. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. اسلام آباد – پاکستان. انتشارات بین المللی الهدی. 1384 هجری شمسی، 1426 هجری قمری، 2005 میلادی. ص. 413.

Usmonova Ozodaxon,

Uchko‘prik tumani

8-umumiy o‘rta ta‘lim maktabi

o‘qituvchisi

NAVOIY IJODINING JAHON ADABIYOTSHUNOSLIGIDA O‘RGANILISHI

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk mutaffakir, shoir va davlat arbobi Alisher Navoiy ijodining jahon miqyosida o‘rganilishi va targ‘ib qilinishi keng yoritildi. Navoiy asarlari turli millat adabiyotlari, ilmiy tadqiqotlar va tarjimalar orqali qanday ommalashgani, uning ijodiga qiziqish bildirgan jahon adabiyotshunoslari haqida ma‘lumotlar berildi. Alisher Navoiy Sharq va G‘arb adabiyotining yirik namoyondasi bo‘lib, G‘arb adabiyotiga turk ruhiyatini olib kirganligiga urg‘u berildi. Navoiy o‘zaro yaqin adabiyotlar tarixini yaratishda, muayyan davr adabiy muhitini o‘rganishda, alohida adabiy siymolar va ularning asarlarini tadqiqi etishda adabiyotning eng yorqin vakillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, Navoiy asarlarining turli tillarga tarjima qilinishi va bu tarjimalarning ta‘siri ham tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, jahon adabiyoti, tasavvuf, Navoiyshunoslik, tarjimalar, mutafakkir, poetika, ilmiy tadqiqotlar. **Abstract:** This article provides a comprehensive overview of the global study and promotion of the works of the great thinker, poet, and statesman Alisher Navoi. It highlights how Navoi’s literary heritage has gained recognition through various national literatures, scholarly research, and translations. The article also presents information about

international literary scholars who have shown interest in his works. Furthermore, it analyzes the translation of Navoi's works into different languages and the impact of these translations.

Keywords: world literature, Eastern literature, Sufism, Navoistics, translations, thinker, poetics, scholarly research.

Alisher Navoiy 1441-1501 o'zbek mumtoz adabiyotining eng yuksak cho'qqisi hisoblanib, uning ijodi butun Sharq madaniyatiga ulkan ta'sir ko'rsatgan. Navoiy o'z davrida turkiy tilda ijod qilgan eng buyuk shoir bo'lib, uning asarlari nafaqat o'zbek xalqi, balki turkiy dunyo, arab va fors adabiyoti, hatto Yevropa madaniyati doiralarida ham katta qiziqish uyg'otgan. Navoiy - ulug' o'zbek va boshqa turkiy xalqlarning shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi bo'lgan. G'arbda Chig'atoy adabiyotining buyuk vakili deb qaraladi, sharqda „Nizomi millati va din“ [din va millatning nizomi] unvoni bilan ulug'lanadi. Yuz mingdan ortiq lirik va epik asarlari jahon madaniyati hamda turkiy xalqlarning ma'naviy qarashlariga bebaho hissa qo'shdi. Navoiy qoldirgan ilmiy-adabiy meros hayratlanarli darajada ulkandir. Shu o'rinda uning asarlaridagi masalalar haligacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Na Sharq, na G'arb xalqlari ijtimoiy hayotida deysizmi, madaniyatida deysizmi, san'atidami hali hamon Navoiy qalamga olgan mavzular dolzarbdir. Navoiy umumbashariy madaniy xazinasidan munosib o'rin olgan o'lmas asarlarini aynan ona tilimizda yaratib, uning shuhratini butun dunyoga tarannum etdi. Ham adabiy, ham ilmiy asarlari, ham go'zal insoniy fazilatlari bilan barchaga o'rnak bo'lib kelayotgan Alisher Navoiyning rang-barang ijodi barcha siyosat-u rayosatlardan ustun kelib, o'zining go'zal o'zbekona ifodasi sifatida umumbashariyat mulkiga aylanganligi rad etib bo'lmas haqiqatdir.

Alisher Navoiy zamon va makon bilmas adabiy zakodir. Asarlari hayot qomusi kabi hamisha to'g'ri yo'lning yorug' manzilini ko'rsatadi, egri yo'lning ayanchli oqibatlaridan saboq beradi. Alisher Navoiy ijodi Sharq adabiyotining boy adabiy an'analari zaminida maydonga keldi va o'z navbatida keyingi davr adabiyoti rivojiga samarali ta'sir ko'rsata oldi. M'alumki, Navoiy nafaqat o'zbek tilida, balki forsiy tilda ham salmoqli meros qoldirgan. O'z davridayoq Navoiy she'riyati Eron, Ozarbayjon, Hindiston, Xitoy, va Usmonli imperiyasida tanilgan. Keyinchalik, Rossiya va Yevropa mamlakatlarida ham Alisher Navoiy ijodi ilmiy jihatdan o'rganila boshlandi. Bugungi kunda ham dunyoning ko'plab mamlakatlarida Navoiy ijodi bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda, uning asarlari tarjima qilinmoqda va ilmiy anjumanlar tashkil etilmoqda.

Navoiy nafaqat o'zbek tilida, balki forsiy tilda ham salmoqli meros qoldirgan, o'z ijodida forsiy adabiyot an'alaridan keng foydalangan. Alisher Navoiyning fors-tojik she'riyatida ham ustozligi va yuksak mahorat ko'rsatganligi uning javobiya yoki mustaqil g'azallarning har birida, ma'lum darajada aniq ko'rish mumkin. Uning ijodi Sa'diy, Hofiz, Nizomiy, Jomiy kabi buyuk forsiy shoirlarning merosi bilan bog'liq. Shu sababli Eron olimlari Navoiyni doimo yuqori baholaganlar va uning turkiy she'riyatga qo'shgan hissasini tadqiq etganlar. XX asrda Eron olimlari orasida Navoiy

ijodiga qiziqish ortdi. Masalan, Muhammad Mu'in va Said Nafisiy kabi olimlar uning asarlarini fors adabiyoti bilan bog'liq jihatlarini tahlil qilishgan. 1856-yilda M.Nikitskiyning shoir ijodiga bag'ishlangan „Amir Nizomiddin Alisher; davlat arbobi va shoir sifatida” nomli ilk magistrlik dissertatsiyasi vujudga keldi. M.Nikitskiy Navoiyning hayoti va faoliyatini ancha to'liq o'rgangani, uning shoir, olim va davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga yuqori baho bergan holda Sharq mumtoz adabiyotidagi ijodiy an'analarni anglab yetgani uchun Alisher Navoiyni „fors-tojik adabiyotining tarjimoni” deb e'lon qiladi. XVI asrda Boburiylar Hindistonda hukmronlik qilgan davrda Navoiy ijodi hind saroylarida katta hurmat bilan qarshilangan. Bobur va uning avlodlari Navoiyni ulug' shoir sifatida e'tirof etishgan. Hindistonning adabiyotshunos olimlari, jumladan, Abdul Hakim Siyalkoti Navoiyga katta qiziqish bildirgan. U fors va arab falsafasini o'rganib, Navoiy asarlaridagi ilgari surilgan axloqiy va falsafiy g'oyalarni sharhlagan. Ayniqsa, „Mahbub ul-Qulub” asarida ilgari surilgan falsafiy va axloqiy qarashlarni chuqur tahlil qilib, ularni islom falsafasi bilan bog'lagan. Uning asarlarida Navoiy ijodining Boburiylar davri madaniyatiga ta'siri ko'rsatilgan. Yana bir hind olimi Shibli Nomoniy ham Alisher Navoiy ijodiga katta e'tibor qaratgan. U forsiy va urdu adabiyotidagi turkiy adabiyot ta'sirini o'rganib, Navoiyni yuksak baholagan. Shuningdek, „Shi'ru-l-Ajam” kitobida Navoiyga alohida to'xtalib, uni forsiy va turkiy adabiyotining buyuk siymolaridan biri sifatida ko'rsatgan. Ularning tadqiqotlari Navoiy merosining Hindistonda ham e'tirof etilganini va o'rganilganini ko'rsatadi. Turk tarixiga nazar solsak, Turkiyada Alisher Navoiy ijodi Usmonlilar davridan boshlab chuqur o'rganila boshlagan. Navoiy „Xamsa”sidan ilhomlanib Usmonli shoirlar orasida ham „Xamsa” yaratgan Hamidulla Hamdi Chalabiydir. Chalabiy „Xamsa”sining ikkinchi dostoni, arab adabiyotida keng tarqalgan, sevimli syujet bo'lgan, „layli va Majnun” dostonidir. Hamdulla Hamdi va Alisher Navoiy dostonlarini qiyoslab o'rgangan adabiyotshunos V.Garbusova Hamdining ham doston yozishiga Navoiyning ijodiy ta'siri bo'lganini aytadi. XX asrga kelib, Fuat Koprulu, Ahmet Caferoglu kabi olimlar ham Navoiy ijodining turk adabiyotiga ta'sirini o'rganganlar. Hozirgi kunda ham Turkiyada Navoiy asarlari turk tiliga tarjima qilinib, ilmiy muhokamalarga sabab bo'lmoqda. Rossiyada Navoiy asarlari XIX asr oxiridan boshlab o'rganila boshlagan. Rossiyalik mashhur sharqshunos olim V.V.Bartold va I.Y.Krachkovskiy Navoiy merosini tadqiq etganlar. Bartold o'z tadqiqotlarida Navoiy asarlarining tarixiy, madaniy va adabiy jihatlarini chuqur tahlil qilgan. U Navoiy asarlarida aks etgan ijtimoiy, siyosiy va madaniy muhitni o'rganib, uning tarixiy ahamiyatini yuksak baholagan. U Navoiy merosini baholashda uning turkiy adabiyotga qo'shgan buyuk hissasini alohida ta'kidlagan va Navoiyning „Muhokamat ul-Lug'atayn” asarida berilgan fikrlarni tahlil qilib, uning turkiy til taraqqiyotiga qo'shgan hissasini qayd etgan. Shuningdek I.Y.Krachkovskiy ham Navoiy ijodida arab adabiy an'analarni ta'sirini o'rgangan. U Navoiyning arab madaniyatiga bo'lgan hurmatini va uning ilmiy hamda adabiy merosidan foydalanish usullarini, Navoiy asarlaridagi arab tilidagi

iboralar she'riy san'atlar hamda ilmiy yondashuvlarni o'rganib, ularning o'ziga xosligini tahlil qilgan. Navoiy yashagan davrning adabiy madaniy muhitini o'rganib uning boshqa turkiy va fors-tojik adabiyot namoyondalari bilan bog'liqligini yoritgan. V.V.Bartold va I.Y. Krachkovskiy Alisher Navoiy ijodini nafaqat adabiy balki tarixiy va madaniy nuqtai nazardan ham tahlil qilgan.

1818- yilda nemis olimi X.Purgstall „Navoiyga oid bitiklar“ asarini yaratib unda Alisher Navoiyning nasl-nasabi, shoirligi, davlat arbobi sifatidagi faoliyati va bunyodkorlik ishlariga to'xtalib o'tadi. Yana bir nemis olimi A.Kurellaning „Buyuk shoirning qayta kashf qilinishii“ nomli tadqiqoti G'arb Navoiyshunosligida yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu tadqiqotdan so'ng g'arbda Navoiy shaxsiyati ikki yo'nalishda; ham buyuk ijodkor, ham davlat arbobi sifatida tadqiqi qilina boshladi. Alisher Navoiy ijodi va shaxsiga qiziqish, tadqiq va targ'ib asrlar davomida uzluksiz olib borilgan. Chunki buyuk mutaffakkir ijodi insoniyatni ezgulikka, tinchlik va hamjihatlikka da'vat etib kelgan. Shuningdek fransuz sharqshunosi Jan Deny ham Navoiyning tasavvufiy she'riyati haqida tadqiqot olib borgan. Alisher Navoiy asarlari ko'plab tillarga tarjima qilingan. Quyida asosiy tarjimalar keltirilgan;

1.Rus tiliga tarjimalar „Xamsa“ dostonlari - E. Bertels tahriri ostida „Lison ut-Tayr“ - S. Lipkin tomonidan tarjima qilingan, „G'azallar“ -O'zbekistonda chop etilgan ruscha tarjimalar mavjud 2. Ingliz tiliga tarjimalar :„Farhod va Shirin“ - ba'zi parchalar tarjima qilingan, „Hayrat ul-Abror“- ayrim qismlar tarjima qilingan 3.Fransuz va nemis tillariga tarjimalar „Lison ut-Tayr“ - fransuz tiliga tarjima qilingan „Muhokamat ul-Lug'atayn“- nemis tilida tahlil qilingan. Alisher Navoiy nafaqat o'zbek adabiyotining, balki butun jahon adabiyotining buyuk siymosi hisoblanadi. Uning asarlari jahonning turli tillariga tarjima qilingan, turli mamlakatlarning ilmiy doiralarida chuqur o'rganilgan. Navoiyning odamiylik, ezgulik, poklik va halollikni, yurtparvarlik va tinchlikni tarannum etgan asarlari bugungi kunda jahon miqiyosida va farzandlar ardog'idadir. Inson qalbining quvonch-u qayg'usini, ezgulik va hayot mazmunini u kishidek teran ifoda etgan shaxs jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Buyuk shoir o'z asarlarida insoniy muhabbat, mehr-u vafo va nazokatni yonib, hassoslik bilan kuylagan. Navoiy asarlari nafaqat o'zbek xalqining, balki butun insoniyatning ma'naviy merosidir. Badiiy tafakkur qonuniyatlaridan boxabar inson borki, ularning inson tasavvuri va tafakkuridagi noyob estetik hodisa ekanini tan oladi. Alisher Navoiy asarlarining turk, fors, rus, ingliz, fransuz va boshqa tillarga tarjimalarini jamlasa, yuzlab jild kitoblar bo'ladi. Navoiy asarlari tili bo'yicha bir necha o'nlab lug'atlar qilingani, asarlarining hamisha el-yurt nazarida ekanligining dalilidir. Navoiy asarlarining transkripsiya tizimi ishlab chiqilsa bu merosdan butunn jahon foydalanish imkoniyati yanada kengayadi. Mana shuning o'ziyoq Navoiyning o'lmas, asrlar osha yuksalaveradigan ijodkorligidan dalolatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ;

1.Bertels E.E. Navoiyning ijodiy merosi - Moskva, 1948.

2. Bartold V.V.. Turk xalqlari tarixi - Leningrad, 1927.
3. Davlatov Sh. Alisher Navoiy asarlari ingliz tilida. Bitiruv malakaviy ish - T., 2012.- B 15.
4. Abdullayev O. Maqsud Shayxzoda - Navoiyshunos. Maqola. O'zbek adabiy tanqidi. Antologiya.- T., 2011.- B 280
5. Rahmatullayev Sh. Alisher Navoiy va jahon adabiyoti - Toshkent, 1991.
6. Krachkovskiy I.Y Sharq adabiyoti tarixi - Moskva, 1956.
7. Nafasov. O Alisher Navoiy poetikasi - Toshkent, 1983.
8. Ahmadjonov. A Alisher Navoiy va tasavvuf - Toshkent, 2010.

Sayraxmatova Oqila,
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Ilmiy rahbar: **Sa'dullayeva Umida.**

ALISHER NAVOIY IJODINING JAHONDA O'RGANILISHI

Annotatsiya: Ushbu maqolada g'azal mulkining sultoni, turkiy va forsiy tillarda ijod qilgan, dongdor shoir Alisher Navoiyning hayoti va faoliyati haqida so'z boradi. Shuningdek so'z mulkining sultoni Alisher Navoiyning adabiy merosining jahon tamaddunida tutgan o'rni hamda ahamiyati to'g'risida fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, "so'z mulkining sultoni", mutafakkir, avliyo, gardi fano, "Xamsa", "nazm" (sher).

Abstracts: This article talks about the life and work of Alisher Navoi, a famous poet of that time, who wrote not only in Turkish but also in Persian languages. There are also opinions about the role and importance of the literary heritage of Alisher Navoi, the sultan of speech, in world civilization.

Аннотация: В данной статье рассказывается о жизни и творчестве Алишера Навои, плодовитого поэта того времени, писавшего не только на турецком, но и на персидском языках. Существуют также мнения о роли и значении литературного наследия Алишера Навои, султана речи, в мировой цивилизации.

Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyondasi, millatimizning g'ururi, shon-u sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir. Mirxondning «Ravzat us-safo», Xondamirning «Makorim ul-axloq», Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro», Boburning «Boburnoma», Zayniddin Vosifiyning «Badoe' ul-vaqoe'», Abdurahmon Jomiyning «Yusuf va Zulayho», «Xiradnomai Iskandariy» va «Bahoriston» kabi asarlari hamda boshqa mualliflar asarlarida Navoiyning faoliyati va ijodiga doir muhim ma'lumot, ta'rif va baholar berilgan. Navoiy barcha turkiy xalqlar orasida bo'lganidek, usmonli turk adabiyotida ham bir necha asrlardan buyon katta shuhrat qozonib kelayotgan shoirdir. Imperatorlikning Budindan Basragacha bo'lgan butun Onado'li va Rum eli tuproqlarida, Ozarbayjon, Eron, Iroq, Qrim, Volga qirg'oqlari va turkmanlar orasida

hamda Oq dengiz qirg'oqlaridan Koshg'argacha barcha markazlarda uning asarlari o'rganildi. Faqatgina usmonli jug'rofiyasida emas, balki Eronda Safaviylar saroylarida, Hindistondagi Boburiylar saroylarida ham uning asarlari o'qildi, she'rlariga naziralar yozildi. Turk adabiyoti tarixi mutaxassislari Navoiy ijodining usmonli turk shoirlari, dostonnavislari ijodiga ta'siri XV asrning oxirgi choragidan boshlangan, degan xulosaga keladilar. Navoiyning asarlarining XV asrdan boshlab turk adabiyoti taraqqiyoti uchun asosiy namuna bo'lganligi haqida gapirganda, turkiyshunos V.S.Garbuzovning quyidagi fikrini keltirish maqsadga muvofiq sanaladi: "Ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy asarlaridagi insonni ulug'lash, gumanizm va vatanparvarlik g'oyalari, do'stlik va birodarlik taronalari shu davrdagi turk qalam sohiblarining e'tiborini o'ziga tortdi". Markaziy Osiyo shoirlarining usmonli turk she'riyatiga ta'siri XV asrning I yarmida boshlangan edi. Markaziy Osiyolik shoirlarning usmonli davlatiga yetib borgan dastlabki she'rlari fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiyning masnaviylari hisoblanadi.

Ma'lumki, Sulton Mahmud II Jomiy she'rlari bilan avvaldan tanish edi. Shuningdek, Ahmad Posho ham Nizomiy, Jomiy kabi ulkan so'z san'atkorlari ijodi bilan tanish bo'lgan. Lekin Navoiyning g'azallari uning ijodiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Alisher Navoiy asarlarining g'oyaviy-badiiy ta'siri nafaqat Markaziy Osiyo, balki Yevropada yashovchi turkiyzabon xalqlar ijodida ham o'z ifodasini topgan. Turkshunos olimlarning fikricha, XV asrning oxirgi choragidan boshlangan bu jarayon turk adabiyotining lirik va liro-epik taraqqiyoti uchun namuna vazifasini bajargan hodisadir. Alisher Navoiyning she'rlari yozilgan yillardan boshlab ham Markaziy Osiyoda, ham usmonli turk davlatida ko'p shuhrat qozonadi. Uning she'rlari shoir hayotlik chog'idayoq usmonli shoirlarining e'tiborini tortib, ularga nazira yozish an'ana tusiga kira boshlaydi.

Turkiy adabiyotning eng buyuk shoiri bo'lgan Alisher Navoiyning Onado'lida shakllangan turk adabiyotiga ta'siri eski va yangi manbalarda tez-tez tilga olinadi. Ma'lumki, Navoiyning usmonli turk adabiyotiga ta'siri XX asrda yangidan o'rganila boshlandi va dastlab Nomiq Kamol, Gibb, Brovne, so'ngra esa, Fuod Ko'prulu, Ali Nihad Tarlan, prof. Mustafa Eson, prof. Jamol Kurnaz, prof. Tahir Uzgo'r, Eleazar Birnbaum va Sigrid Kleynmishel kabi tadqiqotchilar tomonidan qayta qalamga olindi. Mumtoz turk adabiyotshunosligida Alisher Navoiyning Onado'li shoirlariga ko'rsatgan ta'sirini quyidagi manbalar tahlilidan yaqqol sezish mumkin: 1) Shuaro tazkiralari; 2) nazira majmualari; 3) XV-XVI asr shoirlarining she'rlari.

XVI asr tazkiralari Alisher Navoiyning o'ziga xos uslubi bilan ko'plab usmonli turk shoirlarini ta'sirlantirganligi bot-bot takrorlanadi. Jumladan, Hofizi Ajam va Muhiyning «Navoiy tarziga yaqin xushoyanda guftori» bo'lganligi, Shohiyi Sharqiyning "Navoiy tarzi"ni eslatishi, Jamilyning "Aksar ash'orining Navoiy tarzida" ekanligi, Shuhudiy, Saboiy, Zoyiiy va Zuhdiyning "Navoiyda mohir" bo'lganligi, G'iyosiy va Ulumiyning "Tarzi Navoiyda jahd" ko'rsatganligi qayd etiladi.

Turk olimi Yusuf Chetindag' XVI asr tazkiranavislarning bildirgan fikrlari va devon tahlillaridan chiqargan xulosalariga ko'ra, XV-XVI asrda Onado'lida

Alisher Navoiy she'rlarini bevosita yoki bilvosita tanzir etgan shoirlar soni 70 ga yaqin, degan to'xtamga keladi. XV-XVI asrlarda Onado'lida Alisher Navoiyning she'rlariga bevosita nazira yozgan, ularning qofiya, radif, mazmun, g'oya va mavzusidan ta'sirlangan holda g'azal bitgan shoirlar miqdori 35 ga yaqin bo'lgan. Demak, qolgan 35 ga yaqin shoir esa, vosita she'r, ya'ni bilvosita nazira yozgan nozimlar sanaladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Navoiyning ajoyib lirikasi turk shoirlariga, ularning ijodiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Buyuk mutafakkir lirikasidagi chuqur falsafiy fikrlar, inson hissiyotiga zo'r ta'sir qila oladigan yorqin poetik obrazlar va tasviriy vositalar hammaning e'tiborini o'ziga tortadi. XV asrning oxiri – XVI asr boshlarida keng rivojlangan eng yaxshi turk g'azallari va qasidalari Navoiy lirikasiga taqlid qilib yaratilgan edi. Shubhasiz, Navoiy haqida yozilgan asarlar bulardangina iborat emas. Shu bilan birga, Fuod Ko'prulu, Ogoh Sirri Levant, Sa'diddin Nus'hat Ergun, Alaidin Guvsa, Mustafo Eson, Yusuf Chetindag' kabi tadqiqotchilarning ham Alisher Navoiy ijodi bilan bog'liq bir talay ishlari mavjud.

F.Ko'pruluning "Turk tili va adabiyoti haqida tadqiqotlar" nomli kitobida ham "Alisher Navoiy va ta'sirlari" mavzusidagi bir bo'lim bor. Ko'rinib turibdiki, turk madaniyati va adabiyoti uchun bunday muhim shaxs haqida Turkiyada bugunga qadar bir-biridan farqli juda ko'p ishlar qilingan. Alisher Navoiyning devonlari, dostonlari va falsafiy-badiiy asarlari Turkiyada turli tadqiqotchilar tomonidan tarjima qilinib, nashr ettirilgan. Shuningdek, Alisher Navoiy haqida usmonli turk tilida ko'plab navoiyshunos olimlar tomonidan turli asar va maqolalarning chop ettirilishi usmonli turklarning Navoiy ijodiyoti, asarlari va shaxsiyatiga bo'lgan yuksak hurmat va ehtiromidan dalolat beradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Alisher Navoiy ijodiga nisbatan qiziqish Turkiyada hozir ham shunchalik kuchliki, turk millatiga mansub ilm ahli hatto turli veb-sahifa va forumlarda eski o'zbek adabiy tilining asoschilaridan birining hayoti va ijodiga doir turli ma'lumotlarni yozib, internet sahifalari orqali o'zaro fikr almashishadi. Jumladan, Ridvan Janimning "Turk madaniyati va adabiyotida Alisher Navoiy tadqiqotlari", Jenos Ekmanning "Navoiyning ilk devonlari xususida", Yusuf Chetindag'ning "Usmonli adabiyoti va Navoiy", "Alisher Navoiy va usmonli podshohlari", "Alisher Navoiy va turk she'riyati tili" kabi maqolalari shular jumlasidandir.

Istanbul Bo'g'ozichi universiteti professori Lola Uluch, Me'mor Sinon universiteti professori Tanju Seyhanlar ayni paytda yurtimiz navoiyshunoslari bilan hamkorlikda «Alisher Navoiy qo'lyozmalari butunjahon fehesti»(katalogi)ning Turkiya qo'lyozmalari qismi ustida ish olib borishmoqda. Bundan tashqari, Ogah Sirri Levend tomonidan bundan oltmish yil avval – 1958-yili "Turkiya kutubxonalaridagi Navoiy asarlari qo'lyozmalari" nomli fehest (katalog) nashr etilganini ham e'tirof etish kerak. Unda olim 1958-yilgacha mavjud bo'lgan ma'lumotlar asosida Turkiya Respublikasi kutubxonalarida saqlanuvchi Alisher Navoiy asarlariga ega 90 dan ortiq qo'lyozmalar tavsifini keltiradi.

Umuman olganda, Alisher Navoiyning hayoti, faoliyati va ijodiyoti mavzusi XV asr oxiri – XVI asr boshlaridan buyon nafaqat usmonli turk adabiyoti, balki dunyo xalqlari olimlari tomonidan ham tadqiq etilib, ular o'rtasida madaniy va

adabiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilib kelmoqda. Navoiy ijodiga qiziqish dunyo miqyosida katta o'ringa ega. Xususan, Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalarining Yevropa kutubxonalarida saqlanayotganligi, shuningdek, Sharqning turli mamlakatlarida ham Navoiy asarlari asrlar davomida ko'chirilib tarqalganligi to'g'risida tadqiqotlarda ma'lumotlar berilgan. Masalan, Fransiyalik olim Mark Toutant hazrat Alisher Navoiyning "Xamsa" asari yuzasidan olib borgan tadqiqotida "Xamsa"ning ko'proq Amerikaning Michigan universiteti va Parij Milliy kutubxonasidagi ikkita qo'lyozmasiga suyanadi. Amerikaning Michigan universiteti kutubxonasida saqlanayotgan Navoiyning "Xamsa" asari qo'lyozmasi 1485-yilda, ya'ni bu asar yozib tugallangan vaqtda, Hirotda ko'chirilganligi bilan ahamiyatlidir. Olimlarimiz tomonidan Navoiy asarlari qo'lyozmalari dunyo bo'yicha 3500 tagacha bo'lishi mumkinligi aytiladi. Bugungi kunda xorijda Navoiy ijodiga oid olib borilayotgan tadqiqotlar va ularning mualliflari haqida yetarli ma'lumotlarga ega eemasmiz.

Alisher Navoiy she'rni, shoirlikni hamma narsadan baland tutdi. Vazirlik martabasida turib ham she'r yozishni to'xtatmadi. Atrofida uning bu ishiga rag'bat va hurmat bilan qaradilar. Shoh Husayn Bayqaroning o'zi unga rahnamolik qildi. Shuningdek Navoiy ijodiga qiziqish dunyo miqyosida katta o'ringa ega. Xususan, Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalarining Yevropa kutubxonalarida saqlanayotganligi, shuningdek, Sharqning turli mamlakatlarida ham Navoiy asarlari asrlar davomida ko'chirilib tarqalganligi to'g'risida tadqiqotlarda ma'lumotlar berilgan. Shuning o'zi ham Alisher Navoiyning adabiy merosi jahon tamaddunida yuksak o'rin egallaganligini yorqin isbotidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Alisher Navoiy hayoti va ijodi "Botirjon Toxliyev. Dilfuza Toxliyeva.
2. Toshkent 2013 7-38 betlar
3. Асадуллаев С. “Лейли и Меджнун” в фарсиязычной литературе. – Душанбе, 1981.
4. Афсахзод А. Достони “Лайли ва Мажнун”и Абдурахмони Шомй. – Душанбе: Дониш, 1970.
5. Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони. –Тошкент: Фан, 1970.
6. Бертелс Е.Э. Низами. Творческий пут поэта. – М: Наука, 1956.
7. Бертелс Е.Э. Низами и Физули. – М.: Наука, 1962.
8. Гулшани адаб. Асрҳои IX-XIII . Дар панҷ шилд. – Душанбе: Ирфон, 1975.
9. Муҳаммад Ғ'иёсиддин. Ғ'иёс ул-луг'ат. Иборат аз се шилд. – Душанбе: Адиб, 1988. Ch.2.
10. Нарзуллаева С. Тема “Лейли и Меджнун” в истории литературы народов Советского Востока. АДД. – Баку, 1980.
11. Низомии Ганҷавӣ. Лайлӣ ва Мажнун. Куллиёт. Шилди дуввум. – Душанбе: Ирфон, 1982.
12. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва сан'ат, 1979. – Б.123.

NAVOIY IJODI: TIL,TARJIMASHUNOSLIK VA O‘QITISH MASALALARI

Abdiyev M.B,
ToshDO‘TAU professori,
Tamiqayeva D,
SamDChTI akademik litseyi o‘qituvchisi

ALISHER NAVOIYNING “LAYLI VA MAJNUN” DOSTONIDA QO‘LLANILGAN IZOFA SHAKLIDAGI IBORALAR XUSUSIDA

Annotatsiya: maqolada Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostonida qo‘llangan izofa shaklidagi iboralar tahlil qilingan. O‘zlashma shaklidagi izofalarning o‘zbek tilida o‘ziga xos iboralar hosil qilish usullari dostonidan olingan dalillar bilan izohlab berilgan.

Abstract: The article analyzes phrases in the form of izafet used in Alisher Navoi's epic "Layli and Majnun." The methods of forming specific expressions in the Uzbek language in the form of loanwords are

Kalit so‘z va birikmalar: doston, izofa, ibora, o‘zlashma, birikma, adabiy til.

Key words and phrases: dastan, izafet, phrase, borrowing, compound, literary language.

Ma'lumki, o‘zbek tilida boshqa tillardan o‘zlashgan lug‘aviy qatlam ham o‘ziga xos o‘ringa ega. O‘zbek va tojik xalqlari yonma yon yashaganligi bois o‘zbek tilida juda ko‘plab izofa shaklidagi o‘zlashmalar qo‘llanadi. Izofa qo‘shish, ko‘paytirish, demakdir. Hozirgi tojik tilida so‘zlarning aniqlovchilik aloqaga kirishuvi izofa deb ataladi [Abdullayev, 1973., 40-45]. Aniqlovchili birikmada tobe so‘z o‘zbek tilida birinchi o‘rinda, hokim so‘z ikkinchi o‘rinda keladi: *qizil olma, azim daryo, istirohot bog‘i* kabi. Tojik adabiy tilida esa o‘zaro bog‘lanib kelgan so‘zlarning tartibi aksincha bo‘ladi, ya’ni bunday birikmalarda hokim so‘z birinchi o‘rinda keladi: *sebi surx, shahri nav, daryoyi azim, bog‘i istirohat* kabi [Xusenova, 1971., 36-38]. Hozirgi o‘zbek shevalarida, hatto adabiy tilda ham *baloyi nafs, koni ziyon, soyai davlat, dardi bedavo, dardi cap, nuri dida* kabi ko‘plab tojikcha izofali birikmalar bemalol qo‘llanadi.

O‘tmishda eski o‘zbek yozma adabiy tilida tojikcha izofali birikmalarning hajmi, mikdoriy darajasi nihoyatda ortiq bo‘lgan. Alisher Navoiy asarlari tilida uning qo‘llanish doirasi ancha keng bo‘lgan. Umuman, Alisher Navoiy zamonasidagi yozma adabiy tilda, ayniksa, ulug‘ shoir va mutafakkirning o‘z asarlari tilida uslub va janr xususiyatlariga ko‘ra, arab va fors-tojik tillaridan olingan leksik- frazeologik vositalarning miqdoriy nisbati ba’zan oltmish foyizga boradi. Alisher Navoiy yozgan asarlar nomining o‘ziyok XU asrda eski o‘zbek adabiy tilida tojikcha izofali birikmalar naqadar ko‘p qo‘llanganligidan dalolat beradi: "*Tarixi*

muluki ajam”, “*Zoloti Said Xasan Ardasher*”, “*Saddi Iskandarii*”, “*Sab’ai sayyor*”, “*Devoni Foni*” kabilar.

Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida ikki va uch komponentli izofali iboralar keng qo‘llanganligi ma’lum bo‘ldi. Masalan, “*abri gurron kirmoq*” iborasi uch komponentli izofali ibora bo‘lib, “momaqalldiroqli, dahshatli yomg‘ir yog‘moq” ma’nosini bildiradi: *Na’ra bila kirdi abri gurron*
Ul abrga barq tiygi burron (L.M., 75 620).

Xuddi shuningdek, uch komponentam “*adoyi farz qilmoq*” izofali iborasi “burchni o‘tamoq, vazifani bajarmoq” kabi ma’nolarni ifodalaydi:
Chun *qildim adoyi farzi* bari qo‘l bordi davotu xoma sari (L.M., 60 a13).

“*Ashki gulrang tukmoq*” uch komponentam izofali iborasi “gulrang ko‘z yoshi tukmoq, achchiq yig‘lamoq” ma’nolarini ifodalashga xizmat qiladi:
Majnunki uy ichra qoldi diltang,
Ko‘zdin *tukar erdi ashki gulrang* (L.M., 84 67).

“*Baxti bedor bo‘lmoq*” izofali iborasi ham uch komponentli bo‘lib, “uyg‘oq, madadkor baxtga ega bo‘lmoq, doimiy baxtga sazovor bo‘lmoq;” ma’nolarini bildiradi:

Ul ikki nechunki *baxti bedor*.

Bo‘lub biri-biriga masti diydor (L.M., 88 a12). Keltirilgan baytda shoir qofiyani ta’minlash maksadida “*baxti bedor*” izofali birikmasiga qofiyadosh “*masti diydor*” izofasini ham qo‘llaydi; har ikkala komponent ham izofali ibora uchun umumiy bo‘lgan uchinchi komponent “bo‘lmoq” fe’li esa bu izofali birikmalarni baytda kompozitsion jihatdan yaxlitlash, tutib turish uchun xizmat qiladi.

Xuddi shunday holatni biz “*zumrai ishq hukmroni*” izofali iborasining qo‘llanishida ham ko‘ramiz. Chunki bu uch komponentli iboraning birinchi va oxirgi komponentli grammatik ko‘rsatkichga ega. Ulardan birinchisi izofali birikma ko‘rsatkichi bo‘lsa, ikkinchisi o‘zbek tilidagi aniqlovchili birikmaning oxiriga qo‘shiladigan egalik qo‘shimchasidir. Shoir “*zumrai ishq hukmroni*” birikmasiga qofiyadosh yana bir izofali birikma (“*kishvari dard qahramoni*”)ni keltirib, baytning kompozitsion yaxlitligini ta’minlashga erishgan:

Ham kishvari dard kahramoni,

Ham *zumrai ishq hukmroni* (L.M., 81 63).

“Layli va Majnun” dostonida “*boriqai latofat*”, “*baxti jovidona*”, “*gavxari ishq*”, “*gavxari shabchiroq*” singari ikki komponentam “ot + ot” strukturaga ega bo‘lgan izofali iboralar ham ta’sirchanlikni ta’minlash vositasi sifatida qo‘llangan:

Ne barkki barcha ofat u l yuz

YO *borikai latofat ul yuz* (L.M., 62 62).

Chun *yor edi baxti jovidona*,

Tortar edimeni bexudona (L.M., 57 62).

Nutfa ki bo‘lub bu mazuari ishq,

Ma’ni sadafida *gavxari ishq* (L.M., 60 66);

K-ey uajr tunida axtari ishq,

Raxshanda nechukki *gavxari ishq* (L.M., 66 a9).

Bal mash'ali farog' sensei,

Yo gavxari shabcharog' sensen (L.M., 66 a10) kabilar.

Shunisi muhimki, dostonida qo'llangan ayrim izofali iboralar polisemantik xarakterna egadir. Masalan, dostonida uchraydigan "*zoli charx*" iborasi bir o'rinda "*noumid dunyo bo'lmoq*" ma'nosida, yana bir o'rinda esa "*bir kechalik oy, uilol bo'lmoq*" ma'nolarini bildiradi:

Bu nav umyd ila ki nogou,

Bo'lsa sanga *zoli charx* kinxou (L.M., 67 a4).

Ul uamlda uam qilib qadin uam,

Ul nav'ki *zoli charxi* qaduum (L.M., 67 a4).

Ba'zan "Layli va Majnun" dostonida izofali iboraning asosiy grammatik ko'rsatkichi -i qo'shimchasi tushib kolgan xolda qo'llanadi, shunday bo'lsa-da, matn talabiga ko'ra uni tiklash asosida izofali ibora ma'nosini sharhlash mumkin bo'ladi. Masalan, dostonida "*ishq (i) bebok bo'lmoq*" izofali iborasi ana shunday grammatik ko'rsatkichsiz qo'llangan bo'lib, "*qayiqmas, qo'rqmas sevgiga ega bo'lmoq*" ma'nosini bildiradi:

Netkay necha bo'lsa *ishq bebok*,

Ming barqningutrusida xoshok (L.M., 69 a 12).

Asarda "*matofi aflok bo'lmoq*" izofali iborasi "ziyosat kiladigan joy bo'lmoq, muqaddas joyga aylanmoq" ma'nolarini bildiradi:

Bo'lmasa jondin ortug ul pok,

Bas *bo'lmas edi matofi aflok* (L.M., 54 66).

"*Maqomi xilvat bo'lmoq*" izofali iborasi esa "xilvat joy bo'lmoq, boshpana bo'lmoq" ma'nolarini ifodalaydi:

Bargi ki bo'lur yig'ochqa xil'at,

Kushlarga *bo'lur maqomi xilvat* (L.M., 63 a18).

Xuddi shuningdek asarda qo'llangan "*markabi sabukpay bo'lmoq*", "*masti diydor bo'lmoq*" singari iboralar ham o'zlashma, izofali frazeologizmlar sanaladi:

Ul poyada *markabi sabukpay*,

Olam-olam qilur edi tay (L.M., 55 a13);

Ul ikki nechun ki baxti bedor,

Bo'lub bir-biriga masti diydor (L.M., 88 a12).

Shunisi muhimki, asarda qo'llangan ayrim o'zlashma izofali iboralar bir necha variantlarga ham ega. Masalan, "*mash'alai farog' bo'lmoq*" va "*mash'alai shavqurmoq*" o'zlashma izofali iboralari o'zaro variantdosh bo'lib, aynan bir ma'noni - "tinchlik, osoyishtalik mash'ali bo'lmoq" ma'nolarini ifodalashga xizmat kiladi:

Bo'l mash'alai farog' sensei,

E gavxari shabcharog' sensei (L.M., 66 a10);

Har kimgaki ishq yuz ketursa,

E *mash'alai shavq* shu'laurisa (L.M., 55 67) kabilar.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonida ham fors-tojik tilidan o'zlashgan izofali iboralar faol qo'llanishda bo'lgan. Bunday birikmalar komponentlari orasidagi sintaktik munosabat o'zbek tili grammatik

qurilishiga xos moslashuv, bitishuv va boshqaruv turlarining birortasiga ham to'la mos kelmaydi. Shuning uchun bunday izofali birikmalar orasidagi sintaktik munosabatni bitishuv turiga kiritib o'rganaverish ma'qul. Chunki ikki so'zni bir-biriga bog'lash vazifasi o'zbek tilida izofa elementli -i// -yi orqali emas, balki so'z tartibi vositasida yuzaga keladi, bunday birikmalarda izofa elementli grammatik funktsiya vazifasini o'tamay, bosh so'z bilan birikib, leksik birlik (qo'shma so'z)ning ajralmas qismiga aylanib ketgan .

Foydalanilgan adabiyotlar:

Абдуллаев Ф., Эшондадаев Д. О'zbek тилида тожикча изофали бирикмалар // О'zbek тили ва адабиёти. 1973. № 1, - Б. 40-45.

Хусенова С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. - Душанбе: Дониш, 1971. С. 36-38.

Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун (насрий баёни билан). - Тошкент: G'afur Ғулом номидаги адабиёт ва сан'ат нашриёти, 1990. - 368 б. ,

Jamolitdinova Dilnoza,
QDU professori, f.f.d
Akbarova Munira,
QDU o'qituvchisi, PhD

TILSHUNOSLIKDA G'AYRIODATIY BIRIKMALAR MUAMMOSI

Annotatsiya. Ushbu maqola jahon va o'zbek tilshunosligida g'ayriodatiy birikmalarning qo'llanilishi, nomlanishi, matndagi badiiy qiymati, yondosh figuralar bilan solishtirma analizi hamda ularning o'rganilishi muammolarini yoritadi.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, poetika, noodatiy birikuv, allofronik bog'lanishlar, oksyumoron, abstraktsiya, g'ayriodatiy birikmalar, ekspressivlik, emotsionallik, badiiy matn.

Abstract. This article covers the problems of the use, naming, artistic value of unusual combinations in world and Uzbek linguistics, comparative analysis with related figures, and their study.

Keywords: linguopoetics, poetics, unusual combination, allophonic connections, oxymoron, abstraction, expressiveness, emotionality, artistic text.

Tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri – bu til va nutq hodisalarining nutqiy kommunikatsiya jarayonida harakatga kelishi va o'zaro munosabati hamda aloqadorligini o'rganish masalasidir. Til birliklarining eng muhim elementi hisoblanmish so'z tilda o'zga qiyofa va vazifani, nutqda esa o'ziga xos bo'lgan boshqa qiyofa va vazifani ifoda etadi. Bundan ko'rinadiki, til va nutq o'zaro farqli jarayon, ayni paytda esa, biri ikkinchisi bilan chambarchas bog'liq va biri ikkinchisini taqozo etadi. Nutq birliklari nutq jarayonida hosil bo'ladi, shu bilan birga, nutq jarayoni til birliklarining o'zlarini namoyon etish, turlicha qo'llanish, o'zgacha bir ma'no va qiyofa kashf etishi uchun zarur bo'lgan kommunikativ

maydon sanaladi. Natijada soʻzlardagi maʼno qirralarini ochiq ifodalash, ularni roʻyobga chiqarish uchun nutq jarayoni zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Sir emaski, badiiy-estetik yaxlitlik hisoblangan, serqatlam, nihoyatda murakkab hodisa – bu badiiy matndir. Unda ifodilangan bosh gʻoya – fikr-mazmunni anglash, idrok etish oddiygina sodir boʻladigan jarayon emas, balki anchayin murakkab, maʼlum bir tafakkur kuchini talab etadigan ijodiy jarayon hamdir. Badiiy asarda tamoman oʻzgacha – goh aniq, goho mavhum, yashirin maʼnolar, turfa xil ishoralar ila shamoyillangan mazmunni idrok qilish aqliy va hissiy, maʼnaviy va madaniy, lisoniy hamda estetik jihatdan olib boriladigan faoliyat samarasi oʻlaroq voqe boʻladi. Boisi, badiiy matnda ijodkorlar tasvir vositalarini unumli qoʻllaydilar va ana shu tariqa badiiy taʼsirchanlikni eng yuqori nuqtaga koʻtaradilar. Badiiy matnda «ohangdor, jozibador birliklar koʻp qoʻllaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uygʻun bir musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi. Insonni ruhan toʻlqinlantirish, yigʻlatish, kuldirish, xayolot olamiga yetaklash, oʻyga choʻmdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga oʻrgatish kabi koʻplab imkoniyatlarni oʻzida mujassam qilgan boʻladi» [M.Yoʻldoshev, 2008: 88].

Har qanday badiiy matnda izohlanayotgan mazmunni anglay olish uchun nafaqat til leksikasini hamda grammatikasini bilish, balki ayni damda badiiy matnga xos boʻlgan qonuniyatlarni, matnning lisoniy-poetik tilini ham bilish talab etiladi. Har qanday fikr nutqda namoyon boʻlar ekan, soʻzlovchi axborotni tinglovchi shaxsiga nafaqat yetkazib berishni, balki bu fikrning tinglovchiga taʼsir etish koʻlamini ham doimo nazarda tutishu zarur boʻladi. Shu boisdan ham nutqning ifodaliligi va taʼsirchanligini, yaʼni ekspressivligini taʼminlovchi til birliklariga, vositalariga malakali soʻzlovchi, yaʼni yozuvchilar har doim oʻta sezgir nigoz bilan qaraydilar. Maʼlumki, tilda ekspressivlikni ifoda etishning turfa xil imkoniyatlari mavjud. Bu kabi imkoniyatlarning naqadar keng ekanligi tilning ham nechogʻlik boy ekanligini koʻrsatib beruvchi mezonlardan biridir.

Badiiy soʻz ijodkori tasvirlanayotgan voqea-hodisani oʻquvchiga noodatiy tarzda ifodalashni ixtiyor etgan holda koʻrinishidan mantiqsizdek tuyulgan maʼlum bir vositalar orqali maʼno nozikliklarini, nutqning jarangdor va takrorsiz koʻrinishlarini yuzaga chiqaradi, hissiy-taʼsirchanlikni oʻzida aks ettiruvchi gʻayritabiiy til birliklarini vujudga keltiradi. Bu borada Aristotelning «Poetika» asarida quyidagi fikrlarni uchratish mumkin: «Aqlga toʻgʻri kelmaydigan narsa hamisha ham aqlga nomuvofiq boʻlavermaydi: axir, mumkin boʻlmagan narsalar ham koʻp sodir boʻlishi mumkin» [Aristotel, 1980: 45]. Bu fikri orqali Aristotel bir qarashda inson ongi qabul qilmaydigan voqeliklar ham hayotda koʻplab topilishi, lekin ularni mantiqsizlikda ayblamaslik, aksincha, yangi bir hodisaning voqelanishi sifatida qabul qilish lozimligini taʼkidlaydi. Shu bois nutqda mavjud boʻlgan, til uchun noodatiy tasvirlarni mantiqning yoʻqligi yoki xato deb emas, nutqiy jarayondagi yangicha qarash, yangi bir mantiqning ifodasi sifatida qabul qilish lozim.

Aristotel «gʻalati, noyob soʻz va iboralar deya taʼriflagan sintaktik-stilistik figuralardan biri oksyumoron ekanligi, bu sintaktik figura boshqa stilistik

vositalardan ko‘ra ham g‘ayriodatiyligi, kuchli kontrast mazmunga egaligi bilan ajralib turishi»[Aristotel, 1980: 45]ni ta’kidlaydi. Bunday noodatiy, g‘ayritabiiy birikmalarni oksyumoron nomi bilan atash borasida dunyo tilshunosligida talaygina ilmiy talqinlar mavud.

Bizningcha, g‘ayriodatiy birikmalarni oksyumorondan farqlash, ularni tilshunoslikda alohida termin sifatida ajratib ko‘rsatish, terminlarning o‘zbek tilshunosligida «o‘z mavqeyini tiklashi»ga erishish zarur.

O‘zbek tilshunosligida ijodkorlarning badiiy matnda so‘z qo‘llash usullari, poetik nutqning badiiy-estetik qimmatini sezilarli darajada oshiruvchi til birliklari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari hamda badiiy nutqda tutgan o‘rni haqida bayon etilgan muhim manba – bu o‘zbek tilshunosligining taniqli olimlari X.Abdurahmonov va N.Mahmudovlarga taalluqli «So‘z estetikasi» nomli qo‘llanma hisoblanadi. Mualliflar ushbu qo‘llanmada «g‘ayriodatiy birikmalar» terminiga shunday ta’rif keltiradilar: «Yirik rus shoiri V.Solouxin «Poeziyani himoya qilib» nomli maqolasida bunday deb yozgan edi: «Men «yulduz uchdi», «uchar yulduzlar» iboralaridan jahllangan bir kishini uchratdim. Nahotki, – dedi u, – yulduzlar emas, meteoritlar uchishini bilmasangiz?» Yo‘q, yulduzlar uchadi, deyman men. Narsalarning qat’iy, yalang‘och mohiyati bilangina fikrlay boshlasak: ha, meteoritlar uchadi; ha, marvaridgul— bor-yo‘g‘i zaharli yoki, aytaylik, dorivor o‘simlik; ha, soy so‘zlamaydi, faqat suv oddiy shildiraydi: ha, biz dengiz emas, balki bor-yo‘g‘i suv ombori yaratamiz: ha, bizda bog‘lar emas, balki mevali daraxtlar o‘tqazilgan yoki mevali butalar bilan qoplangan bir qism yer bor; ha, muhabbat — muhabbat emas, balki naslni davom ettirishga bo‘lgan oddiy instinktiv fiziologik intilishdir». Estetik butunlik bo‘lgan badiiy asar ijodkori uchun esa «narsalarning qat’iy, yalang‘och mohiyati» emas, balki ularning yuksak badiiy ifodasi, yaxlit obrazi ahamiyatlidir. Ijodkor ana shu maqsad bilan tildan yangi-yangi imkoniyatlar izlaydi. Bunday imkoniyatlardan biri badiiy bo‘lmagan nutqda o‘zaro bog‘lanishi chegaralangan so‘zlarni bog‘lash orqali turli ma’no nozikliklari, ekspressivlik, emotsionallik va shu kabilarni yuzaga keltirishdir. Badiiy nutqdagi bunday birikmalarni shartli ravishda g‘ayriodatiy birikmalar deb ataymiz» [X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, 1981: 38]. Professor N.Mahmudov o‘zining «So‘z shayxining mo‘jizalari» nomli maqolasida «g‘ayriodatiy birikmalar» terminini yana shunday izohlaydi: «Muallif bunday birikmalarni tuzar ekan, u til qonuniyatlariga nopisandlik yoki zo‘rlilik qilmaydi. Hassos so‘zchi sifatida u tilning botinida, tub qatlamlarida yashiringan so‘z qo‘shilishi imkoniyatlarini badiiy niyatiga muvofiq tarzda ishga soladi. Buning natijasida kutilmagan so‘z qo‘shilmalari yuzaga keladi, ular o‘quvchi diqqatini o‘ziga jalb qiladi va uni o‘ylashga chorlaydi, alal-oqibat u bu qo‘shilmalarda pinhon bo‘lgan ma’no injaliklarini kashf etadi» [N.Mahmudov, 2009: 7].

G‘ayriodatiy birikmalar har qaysi muallif tomonidan individual hosil qilinadi. Badiiy asarni yozishda yozuvchilar so‘zlarning shunday yashirin semantik qirralarini izlab topadilarki, ularni o‘zaro shunday mahorat bilan biriktiradilarki, natijada o‘quvchi bu birikmani o‘qiganda unda ajib bir taassurot, o‘zgacha hissiyot va boy tasavvur olami paydo bo‘la boshlaydi. G‘ayriodatiy birikmalarga birinchi bor

duch kelganda uning tashqi qiyofasi o‘ylashga, hayratlanishga majbur etadi kishini. Bunday birikmalarni o‘qib, biroz fikrlay boshlagach, so‘zlar ummonining naqadar cheksiz ekanligiga, so‘zlarning qo‘shilish imkoniyatlari nechog‘lik keng ekanligiga shohid bo‘ladi. Masalan, *haqorat balchig‘i, bulutlar qitmirligi, shovullagan sukunat, mardona chiroy, achchiq shamol, sovuq shovqin, soqov cho‘l, qora qatlamlar, qing‘ir-qiyshiq ulfatlar, alamlar tikonzori, tashvish choyshabi, pishqirgan shamol, maymoq supurgi, sovuq olov, injiq bulutlar, irkit oy, tiriklar go‘ristoni, qo‘lansa gap* kabi birikmalarni chinakam g‘ayriodatiy birikmalar deb aytish mumkin. Lekin shuni ham aytish kerakki, tilda mavjud bo‘lgan har qanday so‘zlarni ham yuqoridagidek istalgan so‘z bilan bog‘lab birikma hosil qilish mumkin emas. Har bir so‘zning boshqasi bilan qo‘shilish imkoniyatlari esa o‘ziga xos bo‘ladi. So‘zlar ayrim so‘zlar bilan birika olsa, ayrimlari bilan birika olmaydi. So‘zlarning boshqa so‘zlar bilan birikishidagi bunday chegaralanganlik, albatta, u yoki bu sabab bilan bog‘langan. Avvalo, ma’nolarining bir-biriga nomuvofiqligi, zidligi sababli so‘zlar o‘zaro bog‘lanmasligi mumkin. Yuqoridagi fikrimizning isboti uchun professor N.Mahmudovning quyidagi fikrlarini keltirish mumkin: «*yashil o‘tloq* birikmasi mantiqan to‘g‘ri, lekin «*yashil navo*» birikmasi mantiqan noto‘g‘ri, yoki *baqirgan odam* – mantiqan to‘g‘ri birikma, «*baqirgan sukunat*» esa — mantiqan to‘g‘ri emas. Shuningdek, so‘zlarning grammatik tabiatiga ko‘ra ham ular o‘zaro bog‘lana olmasliklari mumkin. Nihoyat, so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishiga ularning har biriga xos bo‘lgan leksik xususiyatlari ham to‘sqinlik qilishi mumkin. Masalan, *yutuqqa erishmoq, muvaffaqiyatga erishmoq* deb ishlatish mumkin, biroq «*kamchilikka erishmoq*», «*muvaffaqiyatsizlikka erishmoq*» deb aytish mumkin emas va hokazo.[X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, 1981: 40]

Shu o‘rinda, ta’bir joiz bo‘lsa, shunday o‘xshatish qilish mumkin: tildagi so‘zlar xuddi jamiyatdagi ayrim insonlarga o‘xshaydi, turli vaziyatlarga oson moslasha oladi, istalgan vaziyatlarda o‘ziga mos hamroh topa oladi, turfa xil ko‘rinishda o‘zini namoyon eta oladi, yana ayni daqiqadagi kayfiyatiga ko‘ra ko‘ngliga yaqinini sherik qila oladi. Fikrimizga dalil sifatida quyidagi namunalarga e’tiboringizni qaratmoqchimiz: *shirin suv* – haqiqiy o‘zining qiyofasida, ya’ni bu birikmadagi *shirin* so‘zi o‘zining asl ma’nosida ishlatilmoqda, suvning ta’mi *shirin* ekanligi izohlanmoqda; *shirin so‘z, shirin muomala, shirin suhbat, shirin diydor, shirin xayol, shirin xotira, shirin tabassum* ko‘rinishidagi birikmalarda esa *shirin* so‘zining yashirin semasi faollashmoqda. Endi bu birikmalarda *shirin* so‘zi ta’mini bildiruvchi so‘z emas, o‘zi bog‘langan so‘zlardagi «yoqimlilik, kishi huzur qiladigan, orom oladigan, lazzatlanadigan, xush yoqadigan» [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2006: 579] kabi sifatlarni ifodalamoqda.

Tildagi barcha so‘zlarda ham birikma hosil qilish imkoniyati teng emas, ba’zi so‘zlar ko‘proq birikma hosil qilish imkoniyatiga ega bo‘lsa, ayrimlari u qadar bog‘lanish xususiyatiga ega emaslar. Buni xuddi kimyoviy elementlardagi valentlilik xususiyatiga qiyos etish mumkin, ya’ni kimyoviy elementlar har turli element bilan birikishda turlicha valentlilik qiymatini namoyon etadi. Shuningdek, so‘zlardagi chegaralanganlik turli qiymatlarda bo‘ladi. Biroq tilimizda birikma hosil qilish imkoniyati nisbatan yuqori bo‘lgan so‘zlar kam. Bu jihatdan V.V.Vinogradov

«soʻz va soʻz maʼnolarining koʻpchilik qismining bogʻlanish imkoniyatlari til sistemasi oʻzidagi ichki, semantik munosabatlarga koʻra chegaralangan»ini aytib oʻtgan edi. Adabiy tilda soʻzlarning qoʻshilish imkoniyatlari anchayin cheklangan, badiiy nutqda esa bu chegara birmuncha oʻzining kuchini yoʻqotadi va bu imkoniyat kengayadi. Darhaqiqat, nutqda odatiy boʻlmagan bunday birikmalar oʻzlaridagi «yangilik», individuallik va ayni gʻayriodatiylik xususiyatlari bilan diqqatni tezda oʻziga jalb qiladi, kitobxon bu birikmalarni oʻqir ekan, beixtiyor ular ustida oʻylay boshlaydi, natijada yozuvchi oʻylagan niyatini chuqurroq anglab yetadi. Shu sabab ham nutqimizdagi odatiy birikmalarga koʻra, gʻayriodatiy birikmalar oʻzining badiiylik kasb etishi bilan koʻproq ahamiyatga egadir. «Soʻz estetikasi» qoʻllanmasi mualliflari M. Shayxzodaning «Shoir qalbi dunyoni tinglar» sheʼridan quyidagi gʻayriodatiy birikmalarni misol qilib keltiradilar:

«Tovushlarning kichik, ulugʻi,
Tovushlarning hidi-boʻyi bor.
Tovushlarning sovuq, iligʻi,
Tovushlarning rangi-roʻyi bor.
Tovushlarning shirin-achchigʻi,
Bordir hatto yumshoq, qattigʻi.
Shoir rassom boʻlsaydi agar,
Chizar edi shundan lavhalar.

Keltirilgan parchadagi *tovushlarning kichigi, tovushlarning hidi, tovushlarning sovugʻi, tovushlarning rangi, tovushlarning shirini, tovushlarning yumshogʻi* kabi birikmalarning gʻayriodatiyligi, «yangiligi» aniq sezilib turibdi. Chunki badiiy boʻlmagan nutqda bu birikmalar boʻlishi mumkin emas»[X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, 1981: 41].

Bundan tashqari, Rauf Parfidan quyidagi parchani keltiradilar:

«*Ogʻushimda zangori sezgi,*
Kiprigimda suyuq hayajon,
Koʻzlarimda yumaloq sevgi,

Salomatman men ham, onajon. (R.Parfi, «Yana qaytib keldim...»)

Mazkur sheʼriy parchadagi «zangori sezgi, suyuq hayajon va yumaloq sevgi birikmalari, avvalo, yangiligi, «tutilmaganligi» bilan tez diqqatni tortadi. Undagi hissiy holatlar bizga ham «yuqadi»[X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, 1981: 45].

Darhaqiqat, bu birikmalardan anglashilayotgan mazmun bizni lirik qahramonning hissiy holatidan ogoh etadi. Ayni damda ularning oʻta taʼsirchan emotsional obrazlar ekanligini sezamiz, lekin mana shu birikmalardagi *zangori, suyuq* va *yumaloq* soʻzlari ifodalayotgan mazmunni turlicha tushunamiz, uni oʻzimiz bilgancha idrok etamiz. Demakki, ularning ekspressiv-emotsionalligi holati ham turlichadir. Bundan koʻrinadiki, gʻayriodatiy birikmalardagi soʻzlar ifodalashi mumkin boʻlgan mazmunning darajasi turlicha boʻlishi mumkin. Baʼzi hollarda esa yuqoridagi kabi abstraktsiya darajasi juda yuqori ham boʻlishi kuzatiladi. Bunday hollarda soʻzlar oʻzining konkret mazmunini deyarli yoʻqotadi. Gʻayriodatiy birikmalarning ajralib turadigan oʻziga xos xususiyatlaridan biri ham ana shundadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти, 2008.
2. Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Гофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти 1980. – Б.45.
3. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. докт....дисс. – Тошкент, 2009. –Б.164.
4. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. –Б. 38.
5. Mahmudov N. So'z shayxining mo'jizalari // "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi, 2009, 7-sop.
6. Ўзбек тилининг изохли луғати. – Тошкент: “ ЎМЭ” Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б.579.
7. Akbarova M. Badiiy matndagi g'ayriodatiy birikmalarning lingvopoetik xususiyatlari: Filol. fan. b-cha falsafa dok. ...diss. – Toshkent, 2024. – 136b.

Usmanova Maxfuza,
Abdulla Qodiriy nomli JDPI dotsenti

ALISHER NAVOIY ASARLARI TILIDA MADANIY EKin NOMLARINING SEMANTIK-USLUBIY XUSUSIYATLARI.

Annototsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlari tilida madaniy ekin nomlari, ularning semantik-uslubiy xususiyatlari, «ekin» tushunchasi va uning qo'llanish xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. 15 ta madaniy ekin nomlarining ma'noviy xususiyatlari va qo'llanish usullari yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'simlik, ekin, ekinzor, madaniy ekin, semantik – uslubiy xususiyatlar, ko'chma ma'no, atash ma'no.

Аннотация: В данной статье рассматриваются названия культурных культур в языке произведений Алишера Навои, их смысловые и методологические особенности, понятие «урожай» и особенности его применения. Описаны духовные особенности и способы применения 15 культурных наименований сельскохозяйственных культур.

Ключевые слова: растение, урожай, пашня, культурная культура, семантико-стилевые признаки, переносное значение, значение существительного.

Annotation: This article discusses the names of cultural crops in the language of Alisher Navoi's works, their semantic and methodological features, the concept of "crop" and the features of its application. The spiritual features and methods of application of 15 cultural crop names are described.

Keywords: plant, crop, cultivator, cultural crop, semantic - stylistic features, portable meaning, noun meaning.

Alisher Navoiy asarlarida o'sha davr Xuroson va Movarounnahr hududlaridagi madaniy ekinlarga oid bir necha nomlar mavjud bo'lib, ular asosan o'z ma'noda (atash ma'noda), ba'zi hollarda badiiy tasvir vositasi sifatida (ko'chma ma'nolarda) qo'llanadi. Madaniy ekinlar odam qo'li bilan hosil yetishtirish uchun ekiladigan o'simliklardir.²⁴⁹ Madaniy ekin nomlarining semantik-uslubiy xususiyatlarini ko'rsatishdan oldin, Alisher Navoiy asarlaridagi «ekin» tushunchasi, ekin ekiladigan joyga nisbatan qo'llanishi haqida fikr yuritamiz.

Navoiy «ekin» va «ekinzor» ma'nolarini ifodalashda oltita so'zdan foydalanadi:

1. **Ekin** – «hosil olish uchun ekiladigan o'simlik» ma'nosida: O'z muborak iligi bila ekin suvorurg'a bel urar erdi. («MQ», 76)

2. **Mazru'** – «ekin» ma'nosida: Ki dehqon ne kim dona mazru' etar («SI», 285a17)

3. **Mazruot** – «ekinlar» ma'nosida: Va uchunchi cho'gurtka balosi erdikim, barcha mazruot va jiotlarin nobut qildi. («TAH», XV-211).

4. **Mazra'** – «ekinzor, ekin o'stiriladigan joy» ma'nosida: Chu mazra' ichra ochting har ne dona, («FSh», 202)

Bu so'z quyidagi ko'chma ma'nolarda ham qo'llangan:

1) «keng maydon, bepoyon ekinzor»:... mulk silkiga amniyat gavharlarin chekti va jahon mazra'ida jamiyat donalarin ekti. («ML», XIV-129);

2) «kenglik, cheksizlik» ma'nosida: Ayirib charx mazra'in jav-jav. (II, 208);

3) «manba, asos, natija» ma'nosida: Bilik mazra'idin barumandimiz,²⁵⁰ («SI», 325b1);

4) «ko'ngil» ma'nosida: Ekti sochibon sirishki anbu, Tan mazra'i ichra tuxmi anduh. («LM», 71b4);

5. **Mazra'a** – «ekinzor, ekin maydoni» ma'nosida:

... chun ul hazrat hukmi jihatidin va taklifi sababidin mazra'asi yobis qolmasun deb, biror nima ziroatg'a ishtig'ol ko'rguzdum. («V», 718)

6. **Mazori'** – «ekinzorlar» ma'nosida: Jazoirki anda mazori'durur.

(«V», 352)

Navoiy asarlarida «ekin-tikin bilan shug'ullanuvchi shaxs» ma'nosi faqat *dehqon* va undan yasalgan *dehonchilig'*/*dehqonliq* so'zlari orqali ifodalangan : Dehqonning bir dona socharida bu holdur («MQ», 47)

Dehqonchilik qurollaridan faqat mola («yer tekislagich») so'zi uchraydi: Qum tufrog'i uzra mola urgan. («LM», 81a11)

Navoiy asarlarida 15 xil madaniy ekin nomlari qayd qilinadi:

1. **Bug'doy** – «bug'doy» ma'nosida:

Yigirma botmon et bila yigirma botmon bug'doyni halim qilg'aylar. («V», 721)

2. **Arpa** – «arpa» ma'nosida:

Qachon sochsa tufroqqa bug'doy birov,

Yo'q imkonkim, ul arpa qilg'ay darov. («SI», 285a17)

²⁴⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдли, 2-жилд, –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 520-б.

²⁵⁰ Мазкур байтдаги **мазраъ** АНАТИЛда «ақл-идрок» маъносида деб изоҳланган.

3. **Jav** – «arpa» ma'nosida:
Bo'lay usrukki bor olida bir jav,
Demay Farhodu Shirin, balki Xisrav. («FSh», 200)
4. **Adas** – «dukkakli donli o'simlik, yasmiq» ma'nosida:
Rangsiz holing jamoling xonida, ey siymbar,
Hadasdur, yo yopishmish bir adas chog'liq shakar. («XM», IIb -139)
5. **Kanab** – «kanop o'simligi» ma'nosida:
Kanab shoxi yo'q garchi xoshokcha,
Qalandarg'adur sarvi cholokcha. («SI», 312b-96)
6. **Nayshakar** – «shakarqamish» ma'nosida:
Ne ko'rundi qomatingcha nayshakar shirinu tuz,
Ne oning bandi belingga bog'labon belbog'cha. («XM», Ib-588)
7. **Vusma** – «o'sma» ma'nosida:
Qarikim, soqolin vusma bila bo'yag'ay, yigitdekdurkim, gulob bila yuvgay. («MQ», 140)
Bu so'z «belgi, alomat, tamg'a» ma'nosida ham qo'llangan:
Qoshi uzra g'avsi quzah vusmasi («XM», IIb-313)
8. **Xino//xinno** – «xina» ma'nosida:
Ko'zda asrab men bag'ir qonin tilar bo'lsang xino,
Surtsam ko'zni ayog'ingg'a ham ul dam bilgurur. («XM», IIb-148)
9. **Paxta** – «paxta» ma'nosida:
Charx anjumdin quloqqa paxtalar tiqdi («XM», IIa-216)
Birovkim paxta birla suvni yutg'ay («FSh», 213)
10. **Mamug'//momug'** – «paxta» ma'nosida: Ko'rundi barcha yamog'lig' chaponi uzra momug' («XM», IIb-322)
11. **Kunjud** – «kunjut» ma'nosida: xojasi anga buyurdikim, kunjud ek!
12. **Sebarga** – «uch yaprog'li ko'kat» ma'nosida: Marz uzra kiyar sebarga javshan («LM», 41-10)
13. **Afyun** – «ko'knori, qoradori» ma'nosida:
Agarchi aknu afyun kasrati ani aql xulyasidin oriy qilibdur.. («XM», 706)
14. **Xashxosh** – «ko'knori o'simligi, urug'i» ma'nosida:
Shudrung to'kulub chaman qilib fosh,
Xashxosh guli yuzinda xashxosh. («LM», 63a17)
15. **Bang** – «nasha, qoradori» ma'nosida:
Qo'pti dag'i uyga tebradi dang,
May ichra kishi yegan kibi bang. («LM», 86b-9)
Navoiy asarlaridagi o'simliklar olamini umumiy qilib atovchi birliklar va ekinlarning urug'i, doni, boshog'i tushunchalarini bildiruvchi so'zlar mavjud.
1. **Qomg'oq** – «o'simlik» (umumiy nom o'rnida) ma'nosida:
Garchi quyoshtin parvarish olam yuziga omdur,
Sahroda qomg'og'u tikan, bo'stonda sarvu gul butar. («XM», IIIa-207)
2. **Nabotot** – «o'simliklar» (umumiy nom, ko'plik shaklida) ma'nosida:
... va jamodot va nabotot va hayvonot kalomining samo'i va maonisig'a vuquf topmog' tasbihdin va g'ayridin... («NM», XV-73)

3. **O'lang** – «o't-o'lan, giyoh» ma'nosida:
Anjumu ko'k aksidur anda rayohinu o'lang. («XM», IIIa-181)
4. **Alaf** – «o't-o'lan», «ko'kat» ma'nosida:
Barisidin alaf baho ko'tarib,
Sabzai umri ayshdin ko'karib. («SS», 37-25)
5. **Navbar** – «yangi o'sayotgan giyoh, o'simlik» ma'nosida:
Yeri uzra sarosar sabza navbar,
Chamanlar sarbasar sarvu sanavbar. («FSh», 45)
6. **Nomiya** – «o'simlikning avj olish xususiyati» ma'nosida:
Har sori zang zar etib oshkor,
Nomiya paykiga hamisha bahor. («HA», VI-32)
7. **Giyoh** – «yosh o'simlik, o't-o'lan» ma'nosida:
Giyoh bog' aro chini oyin bo'lub,
Ki har gul anga lu'batini chin bo'lub. («SI», 297b-8)
8. **Nabot** – «giyoh, o't-o'lan» ma'nosida:
Dehqoni azalki tuzdi bu turfa chaman,
Qilmadi aning barcha nabotini hasan. («V», 715)
9. **Dona** – «urug', don» ma'nosida:
Mazra'i ishq ichra sochmoq qobiliyat donasin,
Ayladi ko'k tosidin go'yo g'azo dehqoni kayl. («XM», IIb-387)
Bu so'z quyidagi ko'chma ma'nolarda ham qo'llangan:
1) «go'zallar yuzidagi xol»:
Orazu xoling giriftori esa ko'nglum, ne tong,
Kim guzori yo'qtur ul qushning bu obu donadin. («XM», IIb-259);
2) «ko'z yoshi»: Ko'zlarim donai suyig'a kelur vasl qushi, («XM», IIb-338);
3) «tasbeh donasi»: Shayxg'a tasbihining har donasi bir qayd erur. («XM», IIb-538);
4) «bitta, yagona»: Bo'ston afruzi ichra dona. («LM», 93b10);
5) «tuzog' atrofiga sepilgan don»:
Qavmdin ko'nglum qushi mayl etti suvu dona («XM», IIIa-259);
6) «qimor o'yinining donasi, suyak oshig'»: Qimor aylagali dona ayladi ul sho'x. («XM», IIb-115);
7) «tish donasi "boshi ko'ksig'a tushub, og'zi huqqasidin donalari to'kulub. («MQ», 150).
Forsiy izofali birikma (*donai xasxosh*) tarkibida ham «urug'» ma'nosini bildiradi: Charxi a'zam donai xashxoshcha. («LT», 162-2)
Donaposh so'zi «don sepuvchi asbob, don sepgich» ma'nosida qo'llangan:
Shararlardin o'ldi unga donaposh. («SI», 270a6)
10. **Tuxm** – «o'simlik urug'i» ma'nosida:
Molasiz ul tuxmki dehqon sochar («HA», 121-26)
Bu so'z «ilinj manbai», «umid urug'i» ma'nolarida ham qo'llangan:
Firog' xirmanini yig'dim, visol tuxmin ekib («XM», IIb-93)

... ul amal tuxmig'a bu bir nedin sazodur va javob mahsulni ko'tarmak. («SI», 285a6)²⁵¹

11. **Tuxmiyona** – «dorivor o'simliklardan birining urug'i» ma'nosida:

Gar bersa tabib tuxmiyona («LM», 836)

12. **Chigit** – «g'o'za (paxta) o'simligining urug'i» ma'nosida:

Barmog'i bila ishorat qildi: momug' chigitdin ayrildi. («NM», XV-92)

13. **Xo'sha** – «boshog': bug'doy, arpa boshog'i» ma'nosida:

... sipehrdek ikki bukulub xo'sha termakka oqshomg'acha ro'zgori kafofig'a («V», XIII-168)

Bu so'z quyidagi ko'chma ma'nolarda ham qo'llangan:

1) «uzum boshi»: Xo'sha la'lu dur magar yetkurdi dehqon tokdin. («XM», IIb-504);

2) forsiy izofali birikma (*xo'shai parvin*)da «parvin yulduzlar to'dasi»: Xo'shai parvin shioi xat aro qilg'il makon. («XM», IIIb-445).

Bu so'zning takroriy shakli *xo'sha-xo'sha* «g'uj-uj bosh uzum» ma'nosini anglatish uchun qo'llangan: Xo'sha-xo'sha gah zumurad, gah la'li nob osib raz. («XM», IIb-203)

Yuqoridagi izlanishlarimiz natijasida quyidagi xulosalarga keldik:

1. Ekinning umumiy nomi turkiy *ekin* va arabcha *mazru'* so'zlari bilan ifodalangan. Navoiy asarlarida o'n besh xil madaniy ekin nomlari uchraydi: *bug'doy, arpa, jav, adas, kanab, nayshakar, vusma, xino//xinno, paxta, mamuq//momug', kunjud, sebarga, afyun, xashxosh, bang*.

2. Alisher Navoiy o'simliklarning umumiy nomi sifatida *qomg'oq* (o'simlikning birlik shakli) va *nabotot* (o'simlikning ko'plik shakli) so'zlarini qo'llaydi, o't-o'lan, giyoh, yosh o'simliklarni atashda beshta so'zdan: *o'lang, alaf, navbar, giyoh, nabotdan* foydalanadi, lekin bular ayni bir xil ma'noda emas: ma'no qirralarida farq bor.

3. *Dona, tuxm, tuxmiyona* so'zlari ham «urug'» ma'nosi bilan birlashadi, lekin «g'o'za (paxta) o'simligining urug'i» *chigit* so'zi bilan ifodalanadi. Navoiy asarlarida hozirgi tilimizdagi *urug'* so'zi uchramaydi, hozirgi *boshog'* o'rnida esa *xo'sha* so'zi qo'llangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. [Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati: 4 tomlik. –Toshkent: Fan, 1983-1985. T. I –782 b., T. II –642 b., T. III –622 b., T. IV –636 b.]
2. [Muhammadxonov S.R. O'simlikshunoslikka oid ruscha-o'zbekcha izohli lug'at. –Toshkent: Mehnat, 1989. –320 b.]
3. [O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildli. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006, I–680 b., II–672 b.; 2007, III–688 b.; 2008, IV–608 b., V–592 b.]

Asarlar nomlanishidagi shartli qisqartmalar

[«LT» – Lisonut-tayr]

²⁵¹ АНАТИЛда мазкур байтлардаги **тухм** сўзи «уруғ», «тухум» маъноларига эгалиги айтилади. (III, 263), лекин биз бу ўринлардаги **тухм** сўзи «умид уруғи», «илинж манбаи» маъноларини англатади, деб шарҳлади.

[«LM» - Layli va Majnun]
[«M» – Munshaot]
[«ML» – Muhokamatul-lug‘atayn]
[«MN» – Majolisus-nafois]
[«MQ» – Mahbubul-qulub]
[«NM» – Nasoyimul-muhabbat]
[«SI» – Saddi Iskandariy]
[«SS» – Sab‘ai sayyor]
[«X» - Xamsa] [«XM» – Xazoyinul-maoniy.]

Пак Диана Александровна,
Стажер-преподаватель, Джизакского
государственного педагогического университета
им.А .Кадыри
Болдырева Алёна,
Студентка, Джизакского государственного
педагогического университета им.А .Кадыри

ВОСПИТАНИЕ ДУХОВНОСТИ И НРАВСТВЕННОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ЗНАКОМСТВО С ТВОРЧЕСТВОМ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация: В данной работе рассматривается влияние творчества Алишера Навои на духовно-нравственное воспитание дошкольников. Анализируются аспекты формирования у детей моральных качеств через знакомство с произведениями поэта. Предоставляется методика Живые образы, основанная на выразительном чтении, инсценировке и творческих заданиях. Приводятся результаты исследования, подтверждающие эффективность данного подхода в развитии нравственных ориентиров у детей.

Annotation: This paper examines the influence of Alisher Navoi's works on the spiritual and moral education of preschool children. The aspects of developing children's moral qualities through familiarity with the poet's works are analyzed. The methodology Living Images is presented, based on expressive reading, dramatization, and creative tasks. The research results confirming the effectiveness of this approach in developing children's moral values are provided.

Ключевые слова: Навои, воспитание, нравственность, дошкольники, методика, литература, развитие.

Keywords: Navoi, education, morality, preschoolers, methodology, literature, development.

Введение: Духовно-нравственное воспитание детей дошкольного возраста играет ключевую роль в формировании личности, закладывая основы морали, уважения к культурным традициям и национальному наследию. В этом контексте творчество великого узбекского поэта и мыслителя

Алишера Навои представляет собой ценнейший ресурс для педагогов. Его произведения наполнены глубокими нравственными идеями, воспевающими доброту, справедливость, честность и уважение к окружающим. Однако, несмотря на значимость творчества Навои, его использование в образовательной практике дошкольных организаций остаётся недостаточно разработанным. Современные программы дошкольного образования не всегда уделяют достаточное внимание национальной литературе и культурному наследию, что затрудняет формирование духовно-нравственных ценностей у детей. В результате дошкольники слабо знакомы с произведениями Алишера Навои и не всегда осознают важность таких качеств, как честность, доброта и уважение. Одним из способов решения этой проблемы является интеграция творчества Алишера Навои в образовательный процесс ДОО через сказки, басни, стихи и нравственные притчи. Это позволит детям не только познакомиться с культурным наследием своего народа, но и в игровой, доступной форме усвоить важные нравственные ценности. Методика сказкотерапии – один из эффективных способов внедрения творчества Алишера Навои в дошкольное образование. Педагог может рассказывать детям адаптированные версии басен и притч Навои, обсуждать их смысл и предлагать творческие задания, например, инсценировки, иллюстрации или мини-рассказы по мотивам услышанных произведений. Такой подход способствует развитию воображения, речи и, главное, моральных ориентиров у дошкольников. Включение произведений Алишера Навои в образовательный процесс дошкольных учреждений способствует не только ознакомлению детей с национальным литературным наследием, но и формированию у них нравственных основ. Использование сказкотерапии и игровых методик делает этот процесс увлекательным и доступным для малышей, помогая им на практике применять усвоенные моральные нормы. Произведения великого поэта становятся мощным инструментом воспитания, влияющим на духовное развитие дошкольников.

Методология: Данная методика основана на использовании выразительного чтения и инсценировки произведений Алишера Навои, что помогает детям глубже проникнуть в смысл его произведений и осознать их нравственное значение. Воспитатель читает или рассказывает адаптированные притчи и стихи Навои, сопровождая рассказ интонацией, жестами и мимикой, делая образы более яркими и запоминающимися. После чтения педагог обсуждает с детьми поступки героев, их мотивы и возможные последствия, задавая наводящие вопросы, которые помогают детям сделать самостоятельные выводы. Закрепление материала происходит через творческие задания: малыши могут разыгрывать сценки, изображать героев в рисунках, придумывать альтернативные концовки или ассоциативные рассказы. Такой подход не только делает произведения Навои ближе и понятнее, но и способствует развитию речи, воображения и нравственных качеств.

Результат: Апробация методики Живые образы в процессе духовно-нравственного воспитания дошкольников показала её высокую эффективность.

В ходе исследования было проведено три этапа: диагностика исходного уровня знаний детей о моральных качествах, использование методики в образовательном процессе и итоговый анализ результатов. Первоначальное анкетирование и наблюдение выявили, что лишь 40 % детей могли осознанно объяснить значение таких понятий, как доброта, честность и справедливость, а 35 % испытывали затруднения при анализе поступков литературных героев. После применения методики Живые образы, включающей выразительное чтение, обсуждение и творческие задания, эти показатели значительно улучшились. По итогам исследования 85 % дошкольников стали уверенно определять и объяснять нравственные качества персонажей, а 78 % начали применять полученные знания в повседневной жизни, проявляя заботу, честность и уважение к сверстникам. Дети активнее включались в обсуждения, демонстрировали эмоциональную отзывчивость и творческое воображение. Полученные результаты подтверждают эффективность методики в формировании духовно-нравственных ценностей у дошкольников и её целесообразность для широкого использования в дошкольных образовательных организациях.

Таблица 1

Используемые инструменты и материалы по методике “Живые образы”

Наименование	Назначение	Пример использования	Ожидаемый результат
Иллюстрированные книги и сборники произведений Алишера Навои	Ознакомление детей с текстами, развитие интереса к литературе	Выразительное чтение, рассматривание иллюстраций	Повышение интереса к произведению, развитие воображения
Театральные куклы и маски	Инсценировка сюжетов, развитие ролевого взаимодействия	Разыгрывание сцен по произведениям Навои	Улучшение речевых навыков, развитие эмпатии
Карточки с изображением героев	Визуальное представление персонажей и их качеств	Определение черт характера героев, обсуждение поступков	Формирование нравственных ориентиров
Настольный театр	Интерактивное вовлечение детей в процесс повествования	Разыгрывание сценок с использованием фигурок персонажей	Развитие образного мышления, творческой активности

Заключение: Включение творчества Алишера Навои в образовательный процесс дошкольных учреждений способствует формированию у детей духовно-нравственных ценностей. Использование

методики Живые образы позволяет сделать знакомство с произведениями поэта более доступным и увлекательным. Исследование показало, что после её применения у дошкольников повысился уровень осознанности в вопросах морали и нравственности. Дети стали активнее участвовать в обсуждениях, проявляют эмпатию и интерес к национальной культуре.

Список использованной литературы

1. Абдуманнатов А. Роль духовного наследия Алишера Навои в воспитании молодежи // Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies. — 2024. — № 4. — С. 45–52.
2. Кузнецова Е. Д. Использование литературных произведений в воспитании детей // Педагогика и современность. — 2022. — Т. 28, № 5. — С. 88–94.
3. Лашкина К. А. Духовно-нравственное воспитание дошкольников // Вопросы педагогики. — 2020. — № 3. — С. 112–118.
4. Матюхина Е. В. Духовно-нравственное воспитание дошкольников // Молодой ученый. — 2020. — № 10 (352). — С. 207–209.

Xusanova Maksuda,
Renessans ta'lim universiteti, PhD.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA DIGNITONIMLARNING QO'LLANILISHI

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy asarlarida dignitonimlarning qo'llanishi, nomlanish tamoyillari va leksik-semantik xususiyatlari misollar orqali ko'satilgan.

Kalit so'zlar : tarixiy asarlar, unvon, onomastik birlik, dignitonim , shoh, nomlanish.

Аннотация: В статье раскрывается использование дигнитонимов, принципы именования и лексико-семантические особенности в творчестве Алишера Навои

Ключевые слова: исторические артефакты, титул, ономастическая единица, дигнитоним, король, имя.

Annotation: The article reveals the use of dignitonyms, naming principles and lexical-semantic features in the works of Alisher Navoi

Keywords: historical artifacts, title, onomastic unit, dignitonym, king, name.

Har qanday til taraqqiyotning turli bosqichlarida yuzaga kelgan, turli tarixiy sharoitlarida yaratilgan nomlarning xususiyatlarini o'rganish tilshunoslikning muhim vazifalaridan biridir. XI-XIV asrlarda yaratilgan qo'lyozma manbalar tilida bo'lgan 700ga yaqin ijtimoiy- siyosiy terminlarning 640 ortig'i Navoiy asarlarida kuzatilishi ta'kidlangan[Дадабаев X, 1990 ,68]. Jumladan, qadimda unvon bilan

hukmdorlar alohida xizmat ko'rsatgan kishilarni taqdirlangan va u meros bo'lib o'tgan, bugungi kunda unvon davlat tomonidan fuqarolarga alohida ko'rsatgan xizmatlari uchun beriladi, biroq meros bo'lib o'tmaydi. Dignitonimlar ham onomastik birlik bo'lib, bir necha asrlardan buyon saqlanib kelayotgan bu nomlar uzoq tarixiy davrning mahsuli hisoblanadi. Dunyoda faqatgina inson o'zini nomlay oladigan yagona obyekt bo'lsa-da, ammo uni imkoniyatlari cheklangan, ko'pincha u yashaydigan jamiyat tomonidan belgilanadi. Unvon qabul qilishda, unvonlarni nomlanishida inson harakati faol ishtirok etadi. Inson o'z-o'ziga unvonni tanlay olmaydi, biroq insonda shunday imkoniyat bor, u shu unvon nomini olish uchun vazifalarni to'liq bajarishi lozim. Nomlash oddiy hodisa emas, o'ziga xos murakkab lisoniy va nolisoniy qonuniyatlarga, ehtiyoj va talablarga javob berishi lozim bo'lgan jarayon hisoblanadi. Bunday jarayon o'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy asarlarida keng qo'llanilgan.

Alisher Navoiy asarlarida unvon nomlari ko'p ishlatilgan, jumladan, sulton unvonini uchratish mumkin. "Sulton" unvoni arabcha bo'lib, "oliy hukmdor, podsho" degan ma'nolarni anglatib, arab tilidan turk tiliga o'zlashgan. Bu unvon mo'g'ullarlar istilosiga qadar Markaziy Osiyo mamlakatlarning oliy unvoni sifatida qo'llangan. Temuriylar davlatida ham faol ishlatilgan, mazkur sulola vakili Husayin Boyqaro nomiga oliy unvon qo'shib ishlatilgan shu davrda rasm bo'lgan [O'pozboev A, 2023, 79].

Shoh Sulton Husayiy charx sarir

Ki, anga yo'q jahon elinda nazr [Alisher Navoiy, 1992, 370].

Sulton leksemasi saltanat egasi, oliy hukmdor ma'nosida qo'llangan. Mazkur unvon musulmon davlatlarida hukmdor sulton shaklida qo'llangan. Sulton unvoni bilan turli darajadagi hukmdorlar va ularning avlodlari, jumladan, Chingizxon avlodlari ham o'zlarini sulton deb atashgan. Ba'zi islom davlatlarida hozirgi vaqtda ham shunday ishlatiladi. Alisher Navoiy asarlarida sulton leksemasiga sinonim sifatida podshoh so'zi ishlatilgan.

Temurxon naslidan sulton Ulug'bek,

Ki, olam ko'rmadi sulton aningdek.

Podshoh leksemasi fors-tojik tilidan turkiy tiliga o'zlashgan. Bu mutlaq hukmronlik qiluvchi hukmron unvoni va shunday unvonga ega shaxs, shoh [O'pozboev A, 2023, 79] degan ma'noni anglatadi. Podsho(h) unvoni rivoyat va ertaklarda faol ishlatilgan. Ruslar istilosidan keyin o'zbek tilida keng qo'llana boshladi. Uning sinonimi sifatida sulton, xon leksemalari ishlatiladi.

Gulxan aro ostingda kul, uryon boshingda ishq o'ti,

Bu nav' taxtu toj ila sensen Navoiy podshah. [Alisher Navoiy, 1988, 340]

Xon unvoni esa Alisher Navoiy asarlarida xon, sulton, amir ma'nolarini ifodalagan. Bu unvon Xitoy va Turkiston podshohlarining unvoni [O'pozboev A, 2023, 79] ekanligi ko'rsatilgan.

Ким ул нисбатда султонлардин эрди,

Хито мулкидаг'и хонлардин эрди [Alisher Navoiy, 1990, 37].

Shayx unvoni aslida tasavvufning tariqatidagi taniqli shaxslarga berilgan. Arabcha so'z bo'lib "keksa", "oqsoqol", "yo'l boshchi", "olim", "ustoz"

ma'nolarni[Xusnazarov H,2014, 117] bildiradi. Shayx unvoni diniy bilimlarni chuqur egallagan obro' – e'tiborli kishilarga nisbatan ham ishlatilgan. “Shayx Najmiddin Kubro — qutbi dahr, Bir nazardin kimgakim yetkursa bahr[Алишер Навоий,1990,136].

Shayx ul-islom (arab.-islom dini shayxi; diniy qonunlarni sharhlovchi shayx;) – islom dini peshvolarining boshlig'i, oliy diniy unvon[Ислом энциклопедияси,2017 , 563]. X asrdan boshlab faqih va so'fiylarga diniy unvon sifatida berilgan. XIII asr keyin Islom mamlakatlarida, xususan, Turkiyada, Buxoro amirligida eng oliy unvon sifatida ishlatilgan. Alisher Navoiy asarlarida shayx ul islom unvoni diniy qonunlarni biluvchi shayx degan ma'noni anglatadi.

Shogird agar shayx ul islom, agar qozidur, agar ustod andin rozidur — tengri rozidur. Shayx ul—islom musulmonlar peshvosidin iboratdur va islom muqtadosida ishoratdur[Alisher Navoiy, 1998,22].

“Jorulloh” unvoni. Ulug' alloma Abul Qosim Mahmud ibn Umar Zamaxshariy 467-yil Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan bo'lib, u arab grammatikasi, lug'atshunoslik, adabiyot, aruz ilmi, jug'rofiya, tavsir, hadis va fiqhga oid ellikdan ortiq asarlar yaratgan, ularning aksariyati bizgacha yetib kelgan. 537-yilda Jurjonda vafot etgan. Jorulloh — bu nom bilan Mahmud Xorazmiy — Abulqosim Mahmud bin Umar Zamahshariy (467/1074 — 538/1143 — 44) Asli Xorazmning Zamaxshar shahridan adabiyot va lug'at ilmida katta ishlar qilgan olim, ma'lum muddat Ka'ba mujoviri (Ka'ba yonida yashagan) bo'lgani uchun Jorulloh(ollohning qo'shnisi) laqabi bilan mashhur bo'lib ketgan.“Kashshof”, “Asos ul—balog'a”, “Muqadima dar lug'at” kabi asarlar yozgan [Alisher Navoiy,1990,55].

Aimma - imom, peshvo ma'nolarida qo'llangan. (Sayid Hasan Ardasher) asrning ulamo va ashrof va aimmasi bila doim musohib erdilar[Alisher Navoiy,1983,68]. Peshvo - yo'l boshchi, rahbar, mutafakkir, dono bilimdon(AlisherNavoiy,1983,571) ma'nolarida ishlatilgan. Chun alarg'a Hudhud o'ldi peshvo, Yo'lni qat' aylarga qildilar havo[Алишер Навоий, 1990, 131].

Umuman, islom dinida allomalarga peshvo unvoni berilgan. Davlat boshliqlari, din peshvolari Qur'oni karim, Buxoriy hadislariga tayanib ish tutishadi[Ислом энциклопедияси,2017, 116].

Shah- shoh, podshoh.Ushbu dignitonimlar Alisher Navoiy asarlarida shoh yoki shah holda ham qo'llagan.

To shahu darvesh bo'lg'ay, aylagil, yo rab, ayon

Shohdin xizmat anga, darveshdin himmat anga[Alisher Navoiy,1988,24].

Podsho –1. shoh, podshoh. 2. olloh, tangri, xudo [Alisher Navoiy, 1983,111]. Bu dignitonim o'zlashma so'z bo'lib, turkiy tilga fors – tojik tilida o'zlashgan. Podsho dignitonimi Navoiy asarlarida Tangri so'zi bilan qo'llangan.

Tengri tavfiqin iddio aylab,

Shah janobig'a iltijo aylab.[Alisher Navoiy ,1998, 16].

Imom unvoni. Arabcha so'z bo'lib ” oldinda turuvchi rahbar” ma'nosini bildiradi.

Faqr ichinda imomi olam ul,

Qaysi olam , imomi A'zam ul[Alisher Navoiy,1992,18].Ushbu misrada islom shariat mazhablarining asoschilaridan biri imom A'zam nazarda tutilgan.

Vazir unvoni hukmdorning siyosiy maslakdoshi, ko‘makchisi va oliy martaba egasi bo‘lib, davlat ishlarining ma’lum bir sohasini boshqaruvchi shaxs degan ma’noni anglatadi. Vazara fe’li yuk ko‘tarmoq ma’nosini bildirishini N.A.Baskakov[Баскаков Н.А, 1998,64] ham ta’kidlab o‘tadi.

Badan mulkin qilib alqissa ma’mur,

Vaziri aql Mulkoros ma’mur[Alisher Navoiy,1990, 15].

Muftiy, mufti (arab. fatvo beruvchi, diniy masalalarda qaror chiqaruvchi)-shariat bilimdoni (Ислом энциклопедияси, 1990,331). “Mufti” unvonidagi shaxs diniy-huquqiy masalalarni izohlash, talqin qilish huquqqa ega bo‘lgan. Uning xulosa va qarorlari fatvolarda bayon etiladi. Xalifa Umar II Misrda birinchi bo‘lib “mufti”ni hokim va qozilarga maxsus maslahatchi sifatida tayinlagan. Hozirgi kunda musulmon davlatlarida bosh mufti bo‘lib, u diniy muammolariga oid qarorlarni chiqaradi.

Muftikim, ishiga muzd olib qilsa raqam,

Muzd ortuq esa, mayl kerak qilg‘ay kam[Alisher Navoiy, 1998,17]

Asarlarda qo‘llangan jami 41 ta mansab-unvon bildiruvchi leksema qo‘llangan. Alisher Navoiy asarlari matnida qo‘llangan mansab-unvon so‘zlarini izohlash eski o‘zbek adabiy tilida ma’muriy boshqaruv tiziminining o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishga, til taraqqiyoti jarayonida o‘zgarishlarni kuzatishga, turkiy leksikaga xos uslubiy- semantik jihatlarni tahlil qilishga xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – С. 68.
2. О‘розбоев А.Огайнинг тарихий асарлари лексикаси. Тошкент, 2023. В–79
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘at.Toshkent, 1983.2- jild, 68-b.
4. Alisher Navoiy “Mahbub ul—qulub”.Toshkent,1998.17-b.
6. Баскаков Н.А.Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства // Советская тюркология. – Москва, 1989. – №1. – С. 64.
- 7.Alisher Navoiy “Xazoyinul -maoniy”, Toshkent, 1988.111b- 699
8. Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” .Toshkent, 1990,37b
9. Alisher Navoiy “Sabayi -sayyor”.Toshkent,1992.18b.
10. Хусанов Н. О‘zbek антропонимлари тарихи. –Тошкент, Навруз. 2014.– Б.117
11. Ислом энциклопедияси. – Тошкент: О‘збекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 563.
- 12.Алишер Навоий “Лисон ут – тайр”. Тошкент, 1990. Б-90.

Boboqulov Ismoil,
filologiya fanlari doktori, professor

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA SO'Z YASOVCHI AFFIKSLARNING QO'LLANILISHIGA DOIR

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarida, xususan, «Xamsa dostonlarida» so'z yasovchi affikslarning qo'llanilishi ko'rib chiqiladi. Asosan, so'z yasovchi affikslarning o'z davri tilida qanday funksional vazifalarni bajargani, ularning hozirgi zamon adabiy tilidagi ekvivalentlari bilan qiyosiy tahlili olib boriladi. Shuningdek, maqolada Alisher Navoiy asarlarining lingvistik boyligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy asarlari, affikslar, so'z yasash usullari, til birliklari, ekvivalent, "Xamsa" dostonlari, semantika, navoiyshunoslik.

Annotation: This article examines the use of word-forming affixes in the works of Alisher Navoi. Basically, a comparative analysis of the functional functions of affixes in the language of his time is carried out, as well as their equivalents in the modern literary language. The article also reveals the linguistic richness of Alisher Navoi's works.

Keywords: Alisher Navoi's works, affixes, word-forming methods, language units, equivalent, "Khamsa" epics, semantics, Navoi studies.

Buyuk mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy bobomiz yaratgan shoh asarlar dunyo xalqlarining bebaho ma'naviy merosiga aylangan. Alisher Navoiy asarlari bitmas-tuganmas xazinadir. Navoiyshunoslik fani oldida hali tadqiq etilishi lozim bo'lgan qator ilmiy xazinalar turibdi. Ulug' shoirimizning qo'lyozma va toshbosma asarlari, manbalari imkon darajasida to'la yig'ilmog'i lozim. Shoirning masnaviylari, soqiynomalari va tilshunoslikning so'z yasalishi jihatidan kengroq tadqiq etilsa, nur ustiga a'lo nur bo'lar edi. Birgina uning 1485-yili yozib tugatgan "Xamsa" asari turkiy tillardagi birinchi "Xamsa" hisoblanadi. Shoir uni yozishga hammasi bo'lib 2 yil sarflagan. Bu inson aql-zakovati va talantining buyuk tantanasi va mislsiz yutuqlaridan biri edi. Bunday voqea jahon adabiyoti tarixida kamdan kam sodir bo'lgan.

Bizga ma'lumki, Navoiy "Xamsa"si 5 doston - "Hayrat-ul abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ayi sayyor", "Saddi Iskandariy"dan iborat bo'lib, 25620 baytga yaqin she'rdan tashkil topgan. Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari bugungi kungacha dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan. Uning rus tiliga tarjimasida L. Penkovskiy, V. Derjavin, T. Streshneva va A. Sherbakov kabi talantli rus shoirlari faol ishtirok etganlar.

Alisher Navoiy asarlarida, xususan, "Xamsa" dostonlarida quyidagi so'z yasovchi affikslardan samarali va mohirona foydalanilgan:

-iy (subhoniyy, rabboniyy, joniyy); -kim (g'arazkim); -din (ozoridin, izg'oridin, hayvondin, jondin, andin); -be (bebok, besaru); no- (noumid, nojahon); -g'a (itmog'iga, anjomig'a); -lig', -liq (rasvolig'im, ozurdaliq); -ro (changro, ohangro); -kor (gunohkorroq); -lig' (chog'lig', dushvorlig'i, giriftorlig'i, garonvorlig'i, rasvolig'); -lug' siyaro'lug'u va h.k. Misol uchun:

Har kimga yetar mavhibati subhoniyy

Kim, aylagay oni olimi rabboniyy.

Bilmoqqa ulum istilohin joni,
Oz vaqt falak mushtag'il anlar oni.

Asra uzingri birov ozoridin,
Kimsaga ozurdaliq izxoridin.

Alar ishqida no'sh aylab iki jom,
Tutay Jomiy mayi madhin saranjom.

Chu ul may durdidin bo'lmish xuro'shi,
Safo ahlidur oning durdno'shi.

Agar muncha yuz bo'lsa rasvolig'im,
Siyahro'lug'u besaru polig'im.

Bu dargohda har kim gunahkorrok,
Inoyat qilurg'a sazovorrok.

Sening tug'mog'ing ravshan aylab jahon
Aningdekki, tuqqay quyosh noxahon.

Vale sendin uzmaymen aslo umid
Ki, ermon karam bahridin noumid.

Hamul o'tg'akim, nazm sham'in tutub,
Maoniy shabistonini yorutub.
Chu istab tarab tab'i ozodasi,
Quyub nazm jomig'a so'z bodasi.

Ki, mash'uf o'lub jomi mastonag'a
Garav aylabon xirqa mayxonaga.

Ochmag'ay erding jamoli olam oro koshki,
Solmag'ay erding bori olamg'a g'avg'o koshki.

Dunyoki qatig' durur garonborlig'i,
Qattig'roq aning ulusining yorlig'i,
Ko'prak nimakim, bo'lsa giriftorlig'i,
Ko'prak kelur el o'llig'a dushvorlig'i.

So'zdurki nishon berur o'lukka jondin,
So'zdurki berur jong'a xabar jonondin,
Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhare sharifroq yo'q andin.

Shunday qilib, buyuk shoirimiz Alisher Navoiy o'z asarlarida tilshunoslikning so'z yasalishi bo'limiga oid juda ko'p so'z yasovchi affikslardan foydalangan. Alisher Navoiy ijodida so'z yasovchi affikslarning o'z davri tilida qanday funksional vazifalarni bajargani va ularning hozirgi zamon adabiy tilidagi ekvivalentlarini ilmiy o'rganish katta ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Hojiyev. O'zbek tili so'z yasalishi. Toshkent, 2010.
2. D.Yusupova. O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti(Alisher Navoiy ijodi). O'quv qo'llanma. Toshkent, 2016.
3. Navoiy Alisher. «Xamsa», 1485.
4. Navoiy Alisher. Mahbub ul-qulub. Munshaot. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 14-jild. -T.: Fan, 1998. -B.5-230.
5. Navoyi Alisher. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi muluki Ajam. MAT. 20 jildlik. -T.: Fan, 2000. 16-jild. -B.99-260.
6. Sultonmurod Olim. Naqshband va Navoiy. — T.: O'qituvchi, 1996;
7. Yo.Ishoqov. Naqshbandiya ta'limoti va o'zbek adabiyoti. -T.: 2002;
8. A.Rustamov. Alisher Navoiyning „Mahbub-ulqulub“ asari grammatik xususiyatlari. Nomz. diss. -T.: 1959;
9. Jomiy va Navoiy. To'plam. -T.: 1981;
- 10.Fitrat. Aruz haqida. -T.: 1936;

Nasirdinova Yorkinoy,
Qo'qon universiteti Andijon filiali, PhD

MUHOKAMATUL LUG'ATAYN: FRANSUZ SHARQSHUNOSLIGIDA ILK TADQIQOTLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUV

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning „Muhokamatul lug'atayn“ asarining Fransiya sharqshunosligidagi tadqiqot tarixi va rivojlanish bosqichlari keng yoritilgan. XIX asrdan boshlab fransuz olimlari (E.M. Quatremère, F.A. Belin, A. Pavet de Courteille) asarni Yevropaga tanitib, uning lingvistik va adabiy qadr-qimmatini ko'rsatdilar. XX asrda mazkur mavzuga qiziqish nisbatan kamaygan bo'lsa-da, tarixiy va madaniy jihatdan ba'zi sharhlar davom etdi (L. Bouvat, A. Bombaci). XXI asrda esa fransuz sharqshunoslari (A. Papas, M. Toutant) „Muhokamatul lug'atayn“ni tasavvufiy, falsafiy va intertekstual yondashuvlarda qayta talqin qilib, asarning yangi qirralarini ochib berdilar. Tadqiqotda har bir davrning yondashuv va metodlari qiyosiy tahlil qilinib, zamonaviy sharqshunoslikdagi yangi yo'nalishlar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: Muhokamatul lug'atayn, Alisher Navoiy, fransuz sharqshunosligi, tilshunoslik, tasavvuf, intertekstualizm, Etienne-Marc Quatremère, Alexandre Papas, Marc Toutant, madaniyatlararo muloqot.

Abstract: The article provides a comprehensive historical overview and analysis of French Oriental studies on Alisher Navoi's "Muhakamat al-Lughatayn." Beginning in the 19th century, French scholars such as E.M. Quatremère, F.A. Belin, and A. Pavet de Courteille introduced this literary work to Europe, highlighting its linguistic and literary value. Although the interest somewhat declined in the 20th century, some studies continued to place the work in historical and cultural contexts (L. Bouvat, A. Bombaci). In the 21st century, however, French Orientalists like A. Papas and M. Toutant revisited "Muhakamat al-Lughatayn" with new mystical, philosophical, and intertextual perspectives, uncovering previously unexplored aspects of the work. The article compares methodologies and approaches across historical periods and highlights contemporary scholarly developments in French Oriental studies.

Keywords: Muhakamat al-Lughatayn, Alisher Navoi, French Oriental studies, linguistics, Sufism, intertextuality, Etienne-Marc Quatremère, Alexandre Papas, Marc Toutant, intercultural dialogue.

Kirish. Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" G'arb olimlari nazarida nafaqat ilk tilshunoslik risolalaridan biri, balki Temuriylar davri madaniy uyg'onishining mahsuli sifatida ham qiziqarlidir. XIX asrdan boshlab Yevropada, xususan Fransiya Navoiy merosini o'rganish boshlandi. Fransuz sharqshunoslari Navoiy ijodini dastlab lingvistik-adabiy nuqtayi nazardan o'rgangan bo'lsalar, vaqt o'tishi bilan ilmiy yondashuvlar diversifikatsiyalashdi. XIX asr tadqiqotchilari (E. M. Quatremère, F. A. Belin, A. Pavet de Courteille) asarning matni va mazmunini Yevropaga tanitib, Navoiyga "turkiy til nazariyotchisi" sifatida qaradilar. XX asr davomida mazkur mavzu bo'yicha alohida tadqiqotlar kamaygan bo'lsa-da, ayrim olimlar (L. Bouvat, A. Bombaci) "Muhokamat"ni tarixiy-madaniy jarayonlar kontekstida eslab o'tdilar. XXI asrda esa yangi avlod fransuz olimlari (A. Papas, M. Toutant) asarga yangicha – tasavvufiy va intertekstual – yondashuvlarni qo'llab, uning mazmunidagi ko'p qirralilikni tadqiq etmoqda. Quyida XIX-XXI asrlardagi fransuz ilmiy talqinlari tizimli ravishda qiyosiy tahlil qilinadi, har bir davrdagi metod va konsepsiyalar hamda zamonaviy tadqiqotlarning yangi jihatlari yoritib beriladi.

XIX asr: Asarning Yevropaga kirib kelishi va dastlabki talqinlar. XIX asr o'rtalariga kelib Yevropada Sharq qo'lyozmalarini ilmiy o'rganish va nashr etish ishlari boshlangan edi. Aynan shu davrda Navoiy asarlari ilk bor G'arb olimlari e'tiboriga tushdi. Etienne-Marc Quatremère (1782–1857) – mashhur fransuz sharqshunosi – Navoiy "Muhokamatul lug'atayn" asarini Yevropada tanitgan birinchi olim hisoblanadi. U 1841 yilda Parijda "Chrestomathie en turk oriental" ("Sharqiy turkiy xrestomatiyasi") asarini nashr qildi. Ushbu to'plamda Navoiy asarlaridan parchalar, jumladan "Muhokamatul lug'atayn" matnining asl nusxasi ham berilgan edi [Quatremère, 1841]. Quatremère matnni e'lon qilish barobarida unga fransuz tiliga tarjima, Navoiy hayoti va tili haqida ilmiy izohlar ham ilova qildi. Xususan, olim o'z izohlarida Navoiy asarini "turkiy va fors tillarining bahsi" ekanini alohida ta'kidladi. Quatremère Navoiy foydalanadigan adabiy tilni ilk bor "chig'atoy tili" deb atab, asardagi fors va turkiy tillar qiyosini G'arb ilmiy

jamoatchiligiga sodda tarzda tushuntirdi. Natijada, “Muhokamatul lug‘atayn”ning G‘arbda ilmiy o‘rganilishi uchun zamin yaratilib, Navoiy merosi Yevropa adabiyotshunosligiga kirib keldi [Quatremère, 1841: 5].

Quatremèredan so‘ng François-Alphonse Belin (1817–1877) Navoiy asarlarini o‘rganish borasida muhim qadam qo‘ydi. Istanbulda Fransiya elchixonasida tarjimon bo‘lib ishlagan Belin turkiy adabiyot va tilga ixlosmand edi. U 1861 yilda Journal Asiatique jurnalida “Mir Ali-Chir Névâi haqida biografik va adabiy ma‘lumot” nomli ikki qismli maqola e‘lon qilib, Navoiy hayoti va ijodini batafsil tanishtirdi [Belin, 1861]. Belin mazkur tadqiqotida “Muhokamatul lug‘atayn” mazmunini Yevropa kitobxoniga tushunarli qilib bayon etadi. Jumladan, Navoiy ikki til taqqosida bildirgan asosiy xulosani fransuzcha ifodalaydi: turkiy til fors tiliga nisbatan sodda, ravon va aniq, fors tili esa nafis va nozik, biroq mazmunni ifodalashda nisbatan noaniqroq ekanini qayd etadi. Shu tariqa, Belin tarjimasida orqali “Muhokamat”ning asosiy g‘oyasi – turkiy tilning soddaligi va ravonligi hamda fors tilining badiiy nafisligi – Yevropa ilmiy doiralari ma‘lum bo‘ldi. Belin, shuningdek, Navoiy ikki tillilikda benazir ekanini ko‘rsatib, unga zamondoshlari tomonidan berilgan “Zul-lisānayn” (“Ikki til sohibi”) unvonini eslatadi va Navoiy fors tilida “Foniy” taxallusi bilan ijod qilganiga e‘tibor qaratadi. Bu ma‘lumotlar Fransiyada Navoiy shaxsini to‘liqroq anglashi va uning turkiy-fors adabiyotiga tutgan o‘rnini tushunishga yordam berdi.

XIX asr oxirlariga kelib Fransiyada Navoiy va “Muhokamatul lug‘atayn” haqidagi bilimlar yanada ortdi. Quatremère va Belin boshlab bergan ishni Abel Pavet de Courteille (1821–1889) kabi sharqshunoslari davom ettirdilar. Pavet de Courteille turkiy tillar grammatikasi va lug‘atshunosligi bo‘yicha mutaxassis bo‘lib, 1870 yilda Parijda “Dictionnaire turk-oriental” (“Sharqiy turkiycha lug‘at”)ni nashr etdi [Courteille, 1870]. Ushbu fundamental lug‘atda Alisher Navoiy asarlarining boy leksik xazinasini asosiy manbalardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Pavet de Courteille lug‘atning kirish qismida Navoiy asarlaridagi til boyligiga yuqori baho beradi: Navoiy chig‘atoy turkiy tilini nazmiy ijod uchun naqadar boy va mos til ekanini amaliy isbotlab berganini ta‘kidlaydi. Olim “Muhokamatul lug‘atayn”da keltirilgan misollarga tayanib, turkiy tilning lug‘aviy boyligi va izoh berish qudratini ilmiy dalillar bilan qayd etadi. 1874 yilda esa Pavet de Courteille Journal Asiatique sahifalarida maxsus maqola chop etib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri “Muhokamatul lug‘atayn” asarini tahlil qildi. Manbalarda qayd etilishicha, uning “Sur le Muḥākamat al-Lughatayn” (“Muhokamatul lug‘atayn’ haqida”) nomli maqolasi 1874 yil JA 3-jildida 47–62-betlarda chop etilgan [Courteille, 1874: 50]. Ushbu tadqiqotda Pavet de Courteille Navoiy asaridagi leksik boylik va lingvistik mulohazalarni batafsil tahlil qilgan. Maqola matni hozirgi kunda keng qo‘lga kiritish qiyin bo‘lsa-da, keyingi tadqiqotchilar uning mazmunini ko‘p bor iqtibos qilganlar. Xususan, XIX asr nihoyasida shakllangan umumiy xulosaga ko‘ra fransuz olimlari “Muhokamatul lug‘atayn”ni tilshunoslik yodgorligi va adabiy tanqid namunasi sifatida qadrlaganlar. Ular Navoiy siymosini “turkiy til nazariyotchisi” hamda turkiy va fors adabiy an‘analarini bog‘lovchi “ko‘prik” tarzida talqin etdilar. Shu tariqa, XIX asr

orientalistlari asarning lingvistik va adabiy qiymatini ochib berib, Navoiyga G'arbda katta obro' qozondirdilar.

XX asr: Tarixiy-madaniy kontekst va tanqidiy yondashuvlar. XX asr boshlariga kelib, Markaziy Osiyo tarixi va adabiyotiga doir tadqiqotlar yangi bosqichga o'tdi. Garchi bu davrda Fransiyada bevosita Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" asariga bag'ishlangan maxsus ishlar kam uchrasa-da, uni umumiy turkologik va madaniy-tarixiy kontekstda o'rganish davom etdi. Jumladan, fransuz sharqshunos Lucien Bouvat (1872–1942) Temuriylar davri sivilizatsiyasini tadqiq etar ekan, Navoiy faoliyatiga alohida e'tibor qaratdi. Bouvat 1911 yilda *Journal Asiatique*da chop etgan "Essai sur la civilisation timouride" ("Temuriylar sivilizatsiyasi haqida tadqiqot") maqolasida Navoiy ijodini yuksak baholab, uni tarixiy jarayonning ajralmas qismi sifatida ta'riflaydi [Bouvat, 1911]. Olimning qayd etishicha, XV asr oxirlarida Temuriylar saroyida turkiy til davlat miqyosida e'tibor qozongan – bu jarayonda Navoiy ijodi hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Bouvat Navoiy homiylik ko'rsatgan sultonlar (Husayn Boyqaro) va u yaqin bo'lgan allomalar (masalan, Abdurahmon Jomiy) davrasini tahlil qilib, Navoiyni Temuriylar Renessansining cho'qqisi, turkiy adabiy tilga to'la "adabiy huquq" bergan shoir sifatida talqin qiladi. Uning so'zlariga ko'ra, "Navoiy chig'atoy tiliga adabiy mavqe' baxsh etgan holda, ushbu 'turk madaniyati' taraqqiyotining betakror lahzasini o'zida mujassam etdi" [Bouvat, 1911: 237]. Bouvat alohida "Muhokamatul lug'atayn"ni tahlil qilmasa-da, bu asarni Navoiyning umumiy g'oyaviy faoliyati mahsuli deb biladi va turkiy tilni yuksak adabiy tilga ko'tarish harakatining naqadar muhim bo'lganini tarixiy nuqtayi nazardan ko'rsatadi. XX asr boshlarida fransuz olimlari, xuddi Bouvat singari, Navoiyni turkiy xalqlarning madaniy uyg'onish timsoli o'laroq talqin qila boshladilar.

XX asr davomida G'arbiy Yevropada Navoiyga oid mustaqil ilmiy ishlar nisbatan kamaygan bo'lsa-da, "Muhokamatul lug'atayn" *til tarixi va adabiy jarayonlar* kontekstida eslatilib turdi. Masalan, 1920–30-yillarda Parijda nashr etilgan *Encyclopédie de l'Islam* (Islom Ensiklopediyasi)ning birinchi nashrida Alisher Navoiy haqidagi maqolada uning asosiy asarlari qatorida "Muhokamatul lug'atayn" ham zikr etilib, qisqacha mazmuni bayon qilindi. Garchi bu maqolaning muallifi nemis yoki rus tadqiqotchisi bo'lsa-da, fransuz tilida chop etilgani tufayli mazkur ma'lumotlar Fransiya ilmiy jamoasiga yetib bordi [Encyclopédie de l'Islam, 1933]. Ikkinchi jahon urushidan so'ng esa sobiq Sovet Ittifoqida Navoiyning 500 yilligi (1941) va 550 yilligi (1991) keng nishonlanib, ko'plab tadqiqotlar yaratildi. Fransuz sharqshunoslari bu jarayonlarda bevosita ishtirok etmagan bo'lsalar-da, sovet olimlarining asarlari orqali G'arbda Navoiy haqida bilimlar boyidi. Jumladan, sovet turkologi Ye. E. Bertelsning Navoiy va Jomiy munosabatlari haqidagi fundamental tadqiqoti (Moskva, 1965) Parij olimlariga ham ma'lum bo'lgan va ular foydalanishgan. Shu davrga kelib G'arbda Navoiy asarlarining tarjimalari ham paydo bo'ldi. Amerikalik sharqshunos Robert Devereux 1966 yilda "Muhokamatul lug'atayn"ni ingliz tiliga to'liq tarjima qilib nashr etdi [Devereux, 1966]. Bu tarjima Yevropa tillaridagi ilk to'liq tarjima bo'lib, fransuz olimlari ham undan bahramand

bo'ldilar. Masalan, hozirgi fransuz tadqiqotchisi Marc Toutant o'z izlanishlarida Devereux tarjimasiga tez-tez murojaat qilishi qayd etiladi.

XX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo adabiyoti tarixi bo'yicha G'arbda ayrim umumiy xarakterdagi ishlarda Navoiyning nomi zikr etilib, "Muhokamatul lug'atayn"ga munosabat bildirilgan. Jumladan, italiyan olimi Alessio Bombaci (1914–1979) tomonidan yozilib Parijda fransuz tilida nashr etilgan "Histoire de la littérature turque" ("Turk adabiyoti tarixi", 1968) kitobida Alisher Navoiy ijodiga doir qisqa sharh berilgan. Bombaci "Muhokamatul lug'atayn" haqida o'z davrining tanqidiy ruhida fikr bildirib, asarning uslubini ancha quruq baholadi. U mazkur asarni "ortiqcha rasmiyatchilik va quruq mantiq bilan sug'orilgan" deb ta'riflaydi [Bombaci, 1968: 118]. Boshqacha aytganda, Bombacining nazarida Navoiy "Muhokamat"da badiiylilikdan ko'ra mantiqiy qat'iylikka ko'proq urg'u bergan va asar ortiqcha didaktik ruhda yozilgan. Albatta, bu kabi fikrlar sub'ektiv bo'lib, G'arbdagi aksar olimlar tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlanmagan. Aksincha, XX asr oxirlariga kelib fransuz tadqiqotchilari Navoiy asarlaridagi zohiriy rasmiyatchilik ortida chuqur ramziy ma'no borligini anglay boshladilar. Bunga, bir tomondan, o'zbek adabiyotshunoslarining 1960-yillarda "Muhokamat" matnini tasavvuf mafkurasi nuqtayi nazaridan tahlil qilgani va shu orqali asarning yangi qirralarini ko'rsatgani turtki bo'ldi. Darhaqiqat, 1960–70-yillar O'zbekiston olimlari (H. Sulaymonov, I. Haqqulov va boshq.) Navoiyning bu asarida sof ilmiy-lingvistik niqob ostida tasavvufiy-axloqiy g'oyalar mujassam ekani haqida ilmiy maqolalar e'lon qildilar. Bu ishlar to'g'ridan-to'g'ri fransuz tiliga tarjima qilinmagan bo'lsa-da, malakali sharqshunoslar orqali ularning asosiy xulosalari G'arb ilmiy doiralariga yetkazildi. Natijada, G'arb olimlarining Navoiyni faqat davlat arbobi va shoirdan iborat tor qiyofada tasavvur qilishi o'zgara boshladi. XX asr oxiriga kelib fransuz sharqshunosligida Navoiyni sofiy olim va murshid sifatida talqin qilishga qiziqish uyg'ondi. Xususan, Bombaci kabi tanqidiy qarashlar aks-sado berib, G'arbdagi keyingi avlod tadqiqotchilarini "Muhokamatul lug'atayn"ni yanada chuqurroq o'qib chiqishga va yangi ilmiy savollar qo'yishga undadi. Shu zamin asosida XXI asr boshlarida fransuz olimlari ushbu asarni mutlaqo yangicha usullar bilan tahlil qila boshladilar.

XXI asr: Zamonaviy yondashuvlar va yangi talqinlar. XXI asrga kelib Alisher Navoiy merosiga qiziqish butun dunyoda ortdi. Fransuz sharqshunosligida ham yangi avlod olimlari Navoiy asarlarini, xususan "Muhokamatul lug'atayn"ni zamonaviy ilmiy usullar asosida qayta ko'rib chiqmoqdalar. Eng diqqatga sazovor tomoni shundaki, endilikda tadqiqotchilar ushbu asarni faqat lingvistik yodgorlik yoki tarixiy hujjat sifatida emas, balki ko'p qavatli ma'no va ramzlarga ega badiiy-mystik matn sifatida o'qishga intilmoqdalar. Asar tarkibidagi til haqidagi bahs zohiriy qatlam bo'lib, uning ostida yotuvchi tasavvufiy-falsafiy mazmun zamonaviy tadqiqotlarda qayta kashf etilmoqda.

Nufuzli fransuz olimlaridan biri, Markaziy Osiyo islomiy tarixi va tasavvufi bo'yicha mutaxassis Alexandre Papas "Muhokamatul lug'atayn"ni o'zgacha rakursdan talqin qildi. Papas 2010-yillar davomida bir qator ilmiy maqolalarida Navoiyning ushbu asari Naqshbandiya tasavvufiy tafakkuri mahsuli ekani haqida

fikrlar bildirdi. Jumladan, uning 2002 yilda Journal d'histoire du soufisme (Tasavvuf tarixi jurnali)da chop etilgan "La makhfî 'ilm...: le projet d'une langue mystique naqshbandî" nomli maqolasida "Muhokamatul lug'atayn" chuqur tasavvufiy talqinda o'rganilgan [Papas, 2002]. Papasning xulosasiga ko'ra, Navoiy o'zining so'nggi yirik asari – "Muhokamatul lug'atayn"ga – botiniy (maxfiy) ma'nolarni nihoyatda nozik usulda singdirgan. Tadqiqotchi ta'kidlaydiki, Navoiy asarda o'zini darvish va Jomiy muridi sifatida tasvirlab, Naqshbandiya tariqatiga mansub ruhiy tajribasini so'zga ko'chiradi. Papas buni Navoiyning "maxfiy til yaratish" loyihasi deb ataydi – ya'ni shoir "Muhokamat" orqali ramziy va metaforik til vositasida ilohiy haqiqatni ifodalashga urinadi [Papas, 2002: 240]. Darhaqiqat, "Muhokamatul lug'atayn" muqaddimasida Navoiy o'zini darvishona kamtar qilib ko'rsatgan holda, turkiy tilga muhabbatini ilohiy ilhom bilan bog'laydi. Bu holat bejiz emas: Papas tahlilicha, asar zohiran til haqida bahs bo'lib ko'rinsa-da, batinan "haqiqat tili"ni izlash jarayonini aks ettiradi. Boshqacha aytganda, Navoiy uchun eng mukammal va ma'naviy boy tilni – ilohiy haqiqatni ifoda eta oladigan tilni yaratish konsepsiyasi ilgari surilgan [Papas, 2002: 250]. Bu yangicha talqin G'arbda avval shakllangan "Navoiy – davlat arbobi va shoir" degan tushunchani to'ldirib, Navoiyni so'fiy-faylasuf va murshid qiyofasida ham namoyon qildi.

Alisher Navoiy ijodining ma'naviy va tasavvufiy qirralari, ayniqsa "Muhokamatul lug'atayn" asaridagi yuksak mistik o'ziga xoslik, ko'plab sharqshunos va adabiyotshunoslar tomonidan chuqur tahlil qilingan. Bu borada Aleksandr Papasning fikri hamda Marc Toutantning qarashlari bir-birini to'ldirib, Navoiy ijodining ulug'ligi, uning ustoz-shogird munosabati va fors-turkiy adabiy dialogining yuqori pog'onasini ochib beradi. Papas "Muhokamatul lug'atayn" asarida Navoiy o'zini «dervish, disciple de Jâmî, initié à la Naqshbandiyya, ... et enfin comme l'auteur d'une Science secrète et le Créateur d'une langue» tarzida namoyon etganini qayd etadi. Papasning fikricha, Navoiy nafaqat til va adabiyotga oid texnik jihatlarni, balki o'zining ichki mistik tajribasini ham asarida aks ettirgan. U shunday deydi: *"Sans cesse Nawâ'î a rappelé la dimension mystique du Muhâkamat al-Lughatayn en se présentant comme derviche, disciple de Jâmî, initié à la Naqshbandiyya, ... et enfin comme l'auteur d'une Science secrète et le Créateur d'une langue"* [Papas, 2002: 229–255]

Ushbu iqtibos Papasning Navoiy ijodidagi tasavvufiy jihatlarni tahlil qilishda muhim ekanligini ko'rsatadi. Papasga ko'ra, Navoiy asarlarida avvalgi tasavvufiy an'analarning davomiyligi yaqqol seziladi. Shoir o'zini nafaqat tashqi shakl, balki ichki dunyosi va mistik tajribalari orqali ham ifodalagan. Muallif fikricha, Navoiy "maxfiy ilm" sohibi va yangi til yaratuvchisi sifatida o'z ijodining chuqur ruhiy va sirli tomonlarini namoyon qilgan. Papasning asarga ushbu falsafiy yondashuvi G'arb sharqshunosligi doirasida yangi munozaralarga sabab bo'ldi va boshqa olimlarni ham "Muhokama..."ni yangicha o'qishga ilhomlantirdi.

Zamonaviy fransuz tadqiqotchilaridan yana biri – Marc Toutant – "Muhokamatul lug'atayn"ni tarixiy va adabiy kontekstda chuqur tadqiq qilmoqda. U 2013 yilda Parijda doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan bo'lib, Temuriylar davri madaniy siyosati va sofiylik mavzularini o'rgangan. Toutant Navoiy ijodini

turk va fors adabiy an'analari o'zaro munosabati prizmasida tahlil qilib, xususan Navoiyning "Xamsa" dostonlari va "Muhokamatul lug'atayn" asari fors adabiyoti bilan ijodiy polemika ruhida yaratilganini ko'rsatadi [Toutant, 2013]. Uning "Chig'atoy shoiri Navoiyning fors shoiri Nizomiyga javobi" nomli maqolasida bevosita Navoiy va fors klassigi Nizomiy o'rtasidagi masofaviy muloqot tahlil qilinadi. Tadqiqotda Bobur Mirzo "Boburnoma"da keltirgan ma'lumotga tayanib, Navoiyning "Xamsa"si Nizomiy Ganjaviy "Panj ganj"iga (beshligiga) javob tariqasida yaratilgani eslatiladi. So'ng muallif "Muḥākamat al-lug'atayn... ga ishonsak, Nizomiyning "Xazoyin ul-asror" (Sirlar xazinası) asari Navoiyning birinchi dostoni uchun asosiy ilhom manbai bo'lgan", – degan xulosani keltiradi [Toutant, 2016: 23]. Darhaqiqat, "Muhokamatul lug'atayn"da Navoiy o'zining "Hayrat ul-abror" dostoni (Xamsaning birinchi qismi) Nizomiy "Makhzan al-Asrô"ga tatabbu' (ijodiy ergashuv) tarzida yozilganini ochiq bayon etgan. Bu dalilga asoslanib, Toutant Navoiy ijodi fors adabiyoti bilan ijodiy musobaqa ruhida kechganini ta'kidlaydi. Uning fikricha, Navoiy fors klassiklariga oddiy taqlid qilmagan, balki ularga munozaraviy javob tariqasida o'z asarlarini yaratgan – bunda shoir tanlagan til, ya'ni turkiy til, alohida ahamiyat kasb etgan [Toutant, 2013: 147]. Navoiy o'z "Xamsa"sini forscha yaratilgan ulkan adabiy obidalarga teng javob tarzda turkiy tilda bitib, turkiy adabiy tilning imkoniyatlari cheksiz ekanini namoyish etdi. Shu ma'noda, "Muhokamatul lug'atayn" ham ayni shu madaniy loyihaning nazariy manifesti sifatida yuzaga kelgan deb qaralmoqda: "À en croire le Muḥākamat al-lughatayn... c'est Le Trésor des secrets de Nizāmī qui aurait constitué la source d'inspiration principale pour la composition du premier mathnawī (Nawā'ī, 1841, p. 23)" [Toutant, 2015: 119–144]. Yani, Toutant Navoiy asaridagi tasavvufiy o'lchov fors shoiri Nizomiy sirlarining ilhom manbai ekanligini ta'kidlaydi. Demak, Toutant fikricha, Navoiy "Muhokamatul lug'atayn" asarida nafaqat o'zining tilshunoslik qobiliyatini, balki o'zining ma'naviy va ilohiy bilimga bo'lgan intilishini namoyish etgan bo'lib, bu orqali u fors adabiyotining buyuk sirlari bilan adabiy dialogda bo'lganligini isbotlaydi.

Marc Toutant XXI asr ilmiy uslubiga xos tarzda manbashunoslik va matn tahlilini birlashtirib ishlaydi. U Frantsiya va O'zbekiston olimlari hamkorligida Navoiy merosini o'rganish va targ'ib etishga ham hissa qo'shgan. 2016 yilda M. Toutant bir necha hamkorlar bilan "L'Asie centrale de Tamerlan" ("Amir Temur davri Markaziy Osiyo") nomli ilmiy to'plamni nashr ettirgan bo'lib, unda Navoiy va Temuriylar madaniyatiga oid boblar mavjud [Toutant, 2016]. Shuningdek, tadqiqotchi Sovet davrida Navoiy merosining talqini yuzasidan ham izlanish olib bordi. 2011 yilda u "Materialist Ideology Facing a Great Sufi Poet: the Case of 'Ali Shir Nawa'i in Soviet Uzbekistan" nomli ingliz tilidagi maqolasini e'lon qilib, unda Sovet ideologiyasining Navoiyni ateistik "insonparvar shoir" sifatida ko'rsatishga uringanini fosh etdi [Toutant, 2011]. Jumladan, Toutant Sovet adabiyotshunosligi "Muhokamatul lug'atayn" asaridagi Naqshbandiy ruhini inkor etish maqsadida uni faqat "tilshunoslik risolasi" deyish bilan cheklanganini tanqidiy tahlil qiladi. Sovet olimlari Navoiy ijodining diniy-tasavvufiy qatlamlarini yopiq holda talqin etishga intilgan bo'lsalar-da, bu biryoqlama yondashuv keyinchalik fosh etildi. Toutantning

bunday tarixiy qabul qilinishni o'rganishga doir ishlari zamonaviy fransuz sharqshunosligining Navoiyni kompleks yondashuv bilan o'rganishga intilayotganini ko'rsatadi. Ya'ni, hozirgi olimlar nafaqat asarning matnini, balki uning turli davrlardagi talqinlari va mafkuraviy kontekstlarini ham tahlil doirasiga kiritmoqdalar.

Bugungi kunda Fransiyada Alisher Navoiy va "Muhokamatul lug'atayn"ga bag'ishlangan izlanishlar izchil davom etmoqda. Yangi tadqiqot yo'nalishlari paydo bo'lib, masalan, asarning raqamli matnini yaratish va lingvistik korpus usulida tahlil qilish, turkiy va fors poetik uslublarni kompyuter texnologiyalari yordamida qiyoslash, Navoiyning til falsafasini zamonaviy til nazariyalari bilan solishtirish kabi usullar qo'llanilmoqda. Bu esa "Muhokamatul lug'atayn"ning hali ham dolzarb va noyob ilmiy meros ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa. Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" asari garchi XV asr oxirida yaratilgan bo'lsa-da, uning Yevropada ilmiy o'rganilishi XIX asrdan XXI asrgacha uzluksiz davom etib kelmoqda. Turli davr olimlari asarga o'z zamonasining ilmiy nuqtayi nazaridan yondashib, turfa talqinlar taklif qildilar. XIX asrning kashshof fransuz sharqshunoslari (Quatremère, Belin, Pavet de Courteille) asarning matnini birinchi bor Yevropaga taqdim etib, uning lingvistik va adabiy qiymatini ochib berishdi; ular Navoiyni "turkiy til nazariyotchisi" va fors-turkiy adabiy an'analarning "ko'prigi" sifatida ko'rdilar. XX asrda fransuz ilmiy an'analari mazkur mavzuda qisman sustlashdi, biroq Navoiy merosi Markaziy Osiyo tarixiy-madaniy jarayonlari kontekstida o'rganishda davom etdi (Bouvat va boshqalar). Bu orada G'arbning boshqa tillarida (ingliz, rus va b.) amalga oshirilgan tadqiqotlar va tarjimalar (masalan, Devereux) fransuz olimlariga yangi ma'lumot va yondashuvlarni olib kirdi. XXI asrga kelib, fransuz tadqiqotchilari "Muhokamatul lug'atayn"ga yangicha nazar tashlab, uning tasavvufiy va siyosiy-ma'rifiy qatlamlarini chuqur tahlil qilmoqdalar (Papas, Toutant va boshq.).

Hozirgi tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, "Muhokamatul lug'atayn" bir qirrali emas, balki ko'p qirrali asardir. Navoiy unda ona tilining boyligini madh etar ekan, aslida til va madaniyat mustaqilligining nazariy poydevorini yaratgan; shuningdek, she'riy tilni ma'naviy kamolot vositasi darajasiga ko'targan. Bir fransuz olimi so'zi bilan aytganda, "...Navoiy chig'atoy turkiy tiliga uning o'ziga xos adabiy unvonini hadya etib, turkiy madaniyat taraqqiyotining betakror lahzasini o'zida mujassam etdi" [Bouvat, 1911: 242]. Darhaqiqat, Navoiy o'z asarlari, xususan "Muhokamatul lug'atayn" orqali turkiy tilni adabiy huquqli til darajasiga ko'tardi va keyingi asrlardagi o'zbek adabiy tilining poydevorini yaratdi. Fransuz sharqshunoslarining asarga bunday yuksak baho berib, har tomonlama tahlil qilishi hozirgi o'zbek ilmiy jamoatchiligi uchun ham qimmatli tajriba bo'lib, Navoiy merosini yangicha bilimlar bilan boyitmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Quatremère E. M. 1841. *Chrestomathie en turk-oriental*. Paris.
2. Belin F. A. 1861. *Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir Navā'ī*. *Journal Asiatique*, 5-serie, t. 17.

3. Pavet de Courteille A. 1870. *Dictionnaire turk-oriental (dictionnaire de la langue vulgaire et littéraire des Turcs orientaux)*. Paris.
4. Pavet de Courteille A. 1874. "Sur le Muḥākamat al-Lughatayn". *Journal Asiatique*, sér.6, t. 3, p. 47–62.
5. Bouvat L. 1911. "Essai sur la civilisation timouride". *Journal Asiatique*, sér.10, t. 17, p. 5–54.
6. Devereux R. 1966. *Muhakamat al-Lughatayn (Judgment of Two Languages)*. Leiden: E. J. Brill.
7. Bombaci A. 1968. *Histoire de la littérature turque*. Paris: Adrien-Maisonneuve.
8. Papas A. 2002. "La Makhfi 'ilm ou science secrète de 'Alî Shîr Nawâ'î: le projet d'une langue mystique naqshbandî". *Journal d'histoire du soufisme*, no 3, p. 229–255.
9. Toutant M. 2011. "Materialist Ideology Facing a Great Sufi Poet: the Case of 'Ali Shir Nawa'i in Soviet Uzbekistan". *Central Eurasian Studies Society Conference Paper*.
10. Toutant M. 2013. *La politique culturelle des Timourides et le soufisme: le cas de 'Alî Shîr Navâ'î (thèse de doctorat)*. Paris: EPHE.
11. Toutant M. (éd.) 2016. *L'Asie centrale de Tamerlan: héritages et identités*. Paris: Editions de la Sorbonne.

Farhad Rahimi,
Dr., Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti. Turkiya

FERAĞI SÖZLÜĞÜNÜN YANLIŞLARI ÜZERINE III

Özet 'Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerini anlamak üzere dünyanın her köşesinde birçok Çağatay Türkçesi sözlüğü düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi 17. Yüzyılda İran sahasında Safevî şahı Şâfî bin Şâfî'nin adına yazılmış Ferâğî mahlaslı Muğammed bin Ziyâ'u'd-dîn Ğüseynî'nin Miftâğu'l-Luğat adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüğüdür. Toplam madde sayısı 720 olan bu eser, Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevâyî'nin eserlerinden özellikle de Ğarâyibü's-Şîğar adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. 1642'de yazılan bu eserin biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Horasan, Hindistan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmıştır. Bu sözlükler, Caferoğlu'nun deyimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Ferağî Sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı bu türlü yanlışları belirlemek olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Nevāyî, Çağatay Türkçesi, Sözlük Bilimi, Çağatay Türkçesi Sözlükleri, İran, Safeviler, Miftāgu'l-Luğat, Feraği, 17. Yüzyıl.

On the Mistakes of Feraği Dictionary

Abstract: Many Chagatai Turkish dictionaries have been edited in every corner of the world to understand the works of 'Alî Şîr Nevāyî. One of these is the Chagatai Turkish-Persian dictionary of Muğammed bin Žiyā'u'd-dîn Ğüseynî, with the pseudonym Ferāġî, named Miftāgu'l-Luğat written in the name of the Safavid sultan Şafî bin Şafî in the field of Iran in the 17th century. This work, with the total number of entries being 720, was published by Farhad Rahimi in Türkiye in 2021 and in Iran in 2024. The entries in this work have been selected from the broad field of Turkish language. However, since he chose most of the examples from Nevāyî's works, especially from his work called Ğarāyibü's-Şîġar, it would not be wrong to name this work as Chagatai Turkish dictionary. The only copy of this work, written in 1642, is kept in the Iran-Tehran National Library, number 5-19055. These dictionaries, which were generally written in the Ottoman Empire, Iran, Azerbaijan, Khorasan, India or Turkestan and have great value for the history of the development of the Turkish language, have formed a school of lexicography. These dictionaries, in Caferoğlu's words, unfortunately are not free from errors. There are such errors in Feraği Dictionary, as in all written dictionaries. The aim of this study was to identify such errors.

Keywords: Nevāyî, Chagatai Turkish, Lexicography, Chagatai Turkish Dictionaries, Iran, Safavids, Miftāgu'l-Luğat, Feraği, 17th century.

1. İran'da Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Nevāyî'nin ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlandı. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan, Horasan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Caferoğlu'na göre bu ekolün özellikleri şunlardır:

I. Her sözün kendi öz anlamı dışında, çeşitli Çağatay Türkçesi şairlerindeki çalarlarını ve anlamlarını belirtmek için karşılaştırmalı yöntemle başvurulmuştur. Estetik bakımdan ise Çağatay Türkçesi sözlüklerinin en ağır basan noktası, Nevāyî'nin şiir ve sözlük dehasını belirtmek olmuştur.

II. Arapça ve Farsça sözcüklere yer verilmemiştir. Ancak Arap filoloji geleneği tamamıyla ortadan kalkmamıştır.

III. Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden gereğince örnekler alınmış veya anlam değerlendirilmesi yapılmıştır.

IV. Bu sözlükler ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır (Caferoğlu 1984, 220-224).

Nevāyî'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve

genellikle de Nevāyî'nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu, Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Safeviler döneminde Çağatay Türkçesini incelemek için padişahlar tarafından desteklenip yazılan eserlerden Neẓr-'Alî'nin sözlüğü, Miftāgu'l-Luğat, Bedāyi'ü'l-Luğat ve 'Abdu'l-Cemîl Naşîrî'nin Kitāb-ı Türkî'si gibi sözlüklerin varlığı İran'da Azerbaycan Türkçesinin yanında Çağatay Türkçesine olan ilgiyi göstermektedir.

Neẓr-'Alî'nin sözlüğü, 17. yüzyılda Safevi padişahı Şāh Şafî Sām Mîrzā'nın (hük. H. 1038-1052/ 1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser, Mîrzā Mehdî Ĥan Esterābādî tarafından yazılan Senglaĥ sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve Abuşka'dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. No. 4354/3, Tahran-Meclis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) ve Kum-Gülpaygani Ktp. No. 20/148-4028/1 nüshası. Elde edilen nüshaların hepsinde bütün sözcükler (madde başları ve örnekler) harekesiz bir biçimde verilmiştir.

Sözlükte toplam madde sayısı 725'tir. Genellikle bir örnek, bazen de iki veya üç örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevāyî'nin eserlerinden, özellikle de Ġarāyibü's-Şıġar ve Fevāyidü'l-Kiber adlı eserinden seçilmiştir. Verilen örneklerin toplam sayısı 485'tir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

- Rahimi, Farhad. 2022. Neẓralî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin). Ankara: TDK.
- Rahimi, Farhad. 2024. Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Neẓralî. Tebriz: Ahter.

Bedāyi'ü'l-Luğat, Safevilerin son hükümdarı Şāh Sulṣān Ġüseyn (hük. 1694-1722) zamanında ve onun buyruğuyla 'Alî Şîr Nevāyî'nin eserlerinden yararlanmak üzere İmānî mahlaslı Şālî' Herevî tarafından yazılmıştır. Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olan ve örnek şiirler içeren bu eser de Senglaĥ sözlüğünün kaynakları içerisinde yer almaktadır (Rahimi, 2018: 30).

'Abdu'l-Cemîl Naşîrî'nin Kitāb-ı Türkî'si II. Şāh Şafî yani Şāh Süleymān'ın (hük. 1666-1694) münşisi olan Muġammed Rızā e'n-Naşîrî e's-Şūsî'nin oğlu 'Abdu'l-Cemîl bin Muġammed Rızā e'n-Naşîrî e's-Şūsî tarafından yazılan, Doğu ve Batı Türkçelerinin karşılaştırmalı kısa dil bilgisini veren, dört Türk lehçesinin (Cağatayî, Rumî, Kızılbaşî, Rusî-İdil-Ural Türkçesi) ve Moğolcanın (Kılmaĥî) söz varlığını içeren bir sözlüktür. Abuşka sözlüğü ve Nûr Muġammed Bēġ Kacar Nevāyî Ĥan'ın Nişāb'ından yararlanılarak yazılan bu eser de Senglaĥ sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Yazmanın giriş kısmında verilen bilgiye göre eserin yazılma sebebi yazarın babasının yarım kalmış sözlüğünü bitirmektir (Rahimi, 2018: 31).

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nâdir Şāh'ın (hük. 1736-1747) münşî ve tarihçisi olan Mîrzā Mehdî Ĥan tarafından yazılan

Senglaḥ gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. Kendisinden sonraki Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çağatay Türkçesinin önemli sözlüğü olan Senglaḥ, Mírzá Muğammed Mehdí Ḥan bin Muğammed Naşir-i Esterābādí tarafından H. 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Mírzá Mehdí Ḥan Dürre-yi Nādirí, Tārīḥ-i Cihān-güşā-yı Nādirí (Tārīḥ-i Nādirí) ve diplomatik yazıları içeren Münşe'at (Risāle-yi Bedí'í) gibi eserlerin de yazarıdır. Mírzá Mehdí Ḥan'ın Nedr-'Alí, Ferāgí, İmaní Tāli' Herevî, Mírzá 'Abdu'l-Celíl Naşirí gibi Çağatay Türkçesi sözlüğü yazarlardan bahsetmesi önemlidir. Üç bölümden oluşan bu eserin Mebāni'ü'l-Luğa adlı ilk bölümü Çağatay Türkçesinin dil bilgisi ve yazılışına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Nevāyí'nin 12 manzum, 9 mensur olmak üzere 21 eserinden alınarak yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür; üçüncü bölümde ise Nevāyí'nin 12 manzum eserinde ve özellikle de Mağbūbu'l-Ḳulūb'unda geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir. Bu eser Tārīḥ-i Vaşşāf, Ğabībū's-Siyer, Zāfer-nāme-yi Şerefü'd-dín 'Alí Yezdí, Oğuz-nāme (Şecere-yi Terākime) gibi eserlerden; Abuşka, Bedāyi'ü'l-Luğat, Naşirí, Ferāgí, Neẓr-'Alí, Burhān-ı Ḳāşî, Mü'eyyedü'l-Fuẓalā ve Ferheng-i Cihāngirí gibi sözlüklerden yararlanılarak kaleme alınmıştır (Rahimi, 2018: 32-33).

İran'da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş, Ḥulāşa-yı 'Abbāsí, Eş-Şamğa-yı Nāşirí ve Fetğ-'Alí Kaçar sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bunlardan Ḥulāşa-yı 'Abbāsí, Fetğ-'Alí Şāh'ın (hük. 1797-1834) oğlu 'Abbās Mírzá'ya (öl. 1833), Eş-Şamğa-yı Nāşirí ve Fetğ-'Alí Kaçar sözlüğü ise Nevāyí eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nāşiruddín Şāh'a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir (Rahimi, 2018: 62-63).

Fetğ-'Alí Kaçar sözlüğü, Fetğ-'Alí bin Kelb-'Alí bin Mürşid Ḳulı bin Fetğ-'Alí Kaçar-ı Ḳazvíní Sapanlu tarafından Nāşiruddín Şāh adına üç yılda yazılıp 1861'de İran'da tamamlanan Luğat-ı Etrākiyye adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Sözlüğün İran'da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Bu sözlükte Abuşka, Bedāyi'ü'l-Luğat, Naşirí, Senglaḥ, Ḥulāşa-yı 'Abbāsí, Ferheng-i Vaşşāf, Burhān-ı Ḳāşî gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 tane, Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok daha fazladır. Sözlükte binlerce nazım ve düz yazı örnekleri yer almaktadır. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır.

● Rahimi, Farhad. 2018. Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ.

2. Ferāgí'nin Sözlüğü

Miftāgu'l-Luğat, 1642'de İran'da Ferāgí mahlaslı Muğammed bin Ziyā'u'd-dín Ğüseyní tarafından Safevi şahı Şafí bin Şafí'nin (hük. 1629-1642) adına yazılmış Türkçe-Farsça bir sözlüktür. Biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır.

Bu eserin Çağatay Türkçesi olarak adlandırılması ile ilgili hiçbir yerinde kayıt bulunmamaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevāyî'nin eserlerinden özellikle de Ġarāyibü's-Şîğar adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. Nevāyî'nin kullanılan başka eserleri şunlardır: Fevāyidü'l-Kiber, Nevādirü's-Şebāb, Bedāyî'ü'l-Vasaş, Ġayretü'l-Ebrār, Leylî ve Mecnūn, Sedd-i Sikenderî, Mecālisü'n-Nefāyis (Mîrzā Ġacî Soğdî) ve Nesāyimü'l-Mağabbe (Edîb Ağmed). Luşfî (Dîvan), Mevlānā Sâkî (Gül ü Nevruz), Ġaydar Têlbe (Maĥzen-i Esrār), Bābūr Mîrzā (Dîvān) gibi diğer Çağatay Türk ediplerine de başvurulmuştur. Bundan sonra en çok Nāşîru'd-dîn Rabġuzî'nin Ġîşâsu'l-Enbiyâ'sına başvurulmuştur. Sözlükte bulunan eskicil sözcüklerin çoğu bu eserden kaynaklanmaktadır. Bundan sonra Fuzûlî (Dîvan, Beng ü Bâde), Nesîmî, Şeyhî (Ĥusrev ü Şîrîn) ve Sulşān Ġüseyn Mîrzā gelmektedir.

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilen bu eser, 18. yüzyılda Mîrzā Mehdî Ĥan Esterābādî tarafından yazılan Senglah sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çağatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. Sözlükte toplam madde sayısı 720'dir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

- Rahimi, Farhad. 2021. Feraġî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK.
- Rahimi, Farhad. 2024. Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu'l-Lügat-i Feraġî, Tebriz: Ahter.

3. Feraġî Sözlüğünün Yanlışıları

Nevāyî'nin eserlerinin anlaşılması için yazılan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu sözlükler, Caferoğlu'nun deyiimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Feraġî Sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır.

- Maddeler veya anlamlandırmalarda olan yanlışlar:

→ Ġurtġa (قُورْتَا) “acuze, kocakarı, yaşlı kadın”.

Doğrusu: Ġurtġa (قُورْتَا)// SG-Yazma: قُورْتَا (1112)// KE-Yazma1: قورْتَا (114)//

DLT-Yazma: قُورْتَا (558)// CC1: Kurtka (125)// Hak.Tr1: Hurtuyah (199)// Mlk.Tr: Kurtha (282).

Nāşîr'dan:

Ėrnîij belāsı ėci ‘ālem belāsı ģurtġa

Ġurtġa ģarîsa öltür salgıl ėtini ģurtġa252

(ايرنيك بلاسى ايجى عالم بلاسى قورتغا)

قورتغا قارىسه اولتور سالغىل ايتيني قورتغا)

→ Ġoçġar (قُوجَار) “koç, koçkar”. Örnekte geçen bu kelime, Ġoçġar olmalıdır.

Doğrusu: Ġoçġar (قُوجَار)// AŞ-Yazma: قُوجَار (152a)// SG-Yazma: قُوجَار (1103)//

DLT-Yazma: قُوجَار (161)// CC2 (507), YUyg.Tr (241): Ġoçġar// Hak.Tr1:

Huça/ Hoshar (195/191)// Tuv.Tr1 (71), Kzk.Tr1 (324): Qoşqar// Krgz.Tr: Koçkor

252 ėci| FE-Yazma: içide (ايجيده)// öltür| FE-Yazma: öltürüp (اولتوروب)// ģurtġa| FE-Yazma: örtġa (اورْتَا). Bk. KE (146), KE-Yazma1 (114), KE-Yazma2 (80v).

(477)// Mlk.Tr: Koçhar (267)// Tatar.Tr: Qıçqar (175)// Özb.Tr1: Qoçqâr (139)// Trkm.Tr2: Goç/ Goçğar (495)// Moğ-Les: Huça(n)/ Huç (1511).

Şiir:

Žebîğü'llāh qoçqarı yiberdi žü'l-kerem fidye
Quruq yerdin alar üçün çıkardı āb-ı Zemzem'ni²⁵³

(ذبیح الله قوچقاری ییباردی ذوالکرم فدیہ)

(قوروق بیردین آلا ر اوچون چیقاردی آب زمزم نی)

→ Kobtul (قوبتول) “saf, topluluk; ordu, leşker”. Örnekte geçen bu kelime, Koytul olmalıdır.

Doğrusu: Koytul (قویتول)// GN1 (97, 1129), GN2 (365, 1146), GN-Yazma1 (37):

Qaytul// Doerfer: Koytul “Moğ. yük, eşya, ağırlık” (317)// Dehhuda: قیتول “Tr-Moğ. askerin toplandığı yer, ordugâh”.

Gül [ü] Nevruz-ı Mevlânâ Sâkî'den:

Ulus barça bularğa boldı meşgûl

Yıgıldı yer yèrige tört koytul²⁵⁴

(الوس بارچه بولار غه بولدی مشغول)

(بیغیلدی بیر بیریکا تورت قویتول)

→ Kaçgāv/ Ğacgāv (قَجْغَاو-قَجْغَاو) “eğlence amacıyla eşeğin hoplayıp zıplaması için boynuna takılan ot demeti”. Örnekte geçen bu kelime, Ğacgāv/ Ğajgāv olmalıdır.

Doğrusu: Ğacgāv/ Ğajgāv (عَجْغَاو-عَجْغَاو)// SG-Yazma: Ğacgāv/ Ğajgāv “bayrak başına veya atın boynuna takılan yaban öküzünün kuyruğu; eğlence amacıyla eşeğin hoplayıp zıplaması için boynuna takılan diken demeti” (1016/1432) (FE kaynaklı madde)// Külliyyat-Yazma2 (BV) (379), Külliyyat-Yazma-TB (362): عَجْغَاو; SG-Yazma (1016), Divan-Yazma (475): عَجْغَاو// BR1: Ğajgāv “yaban öküzü; bayrak başına takılan yaban öküzünün kuyruğu” (1411/1412)// Anendrac: Ğacgāv “atın boynuna takılan deniz öküzünün kuyruğu” (II/818).

[Bedāyi'ü'l-Vasaš'tan:]

Sakalı şeyh-i riyāyîğa ger-çi keldi ğarām

Velî külerge eşek boynığa kerek ğajgāv²⁵⁵

(سقالی شیخ ریایی غه کرچه کیلدی حرام)

(ولی کولارکا ایشک بوینیغه کیراک عَجْغَاو)

→ Kayğū (قَايْغُو) “kaygılı, tasalı, üzüntülü, melul”.

Doğrusu: “kaygı, tasa, üzüntü”// AŞ-Yazma: Qayū/ Qayğū (147a)// SG-Yazma:

Qayğū/ Qayķu (1094)// DLT-Yazma: Qazğū (قَزْغُو) (214)// CC1 (93), Alt.Tr (101),

Kzk.Tr1 (273), Krgz.Tr (420), Mlk.Tr (249), Tatar.Tr (162): Qayğı// Özb.Tr1:

Qäyğū (130)// YUyg.Tr: Qayğū (227)// Trkm.Tr1: Gaygı (240).

[Gayretü'l-Ebrār'dan:]

Qayğuluk olturmış edi Bāyezid

²⁵³ qoçqar| FE-Yazma: qocğar (قوجغار)// yiberdi| FE-Yazma: yeberdi (ییباردی).

²⁵⁴ koytul| FE-Yazma: kobtul (قوبتول). Bk. GN1 (97, 1129), GN2 (365, 1146), GN-Yazma1 (37).

²⁵⁵ keldi| FE-Yazma: keldi (کلدی)// kerek| FE-Yazma: kerek (کرک)// ğajgāv| FE-Yazma: kaçgāv (قَجْغَاو). Bk. SG-Yazma (1016), BV (378, 520/5), BV-Özb (G.517/5), Külliyyat-Yazma2 (379), Külliyyat-Yazma-TB (362), Divan-Yazma (475).

Sordı ğamı keyfiyetin bir mürid²⁵⁶

(قایغولوق اولتورمیش ایدی بایزید)

(سوردی غمی کیفیتین بیر مرید)

→ Ḵatıḳ (قَاتِیق) “katılık, sertlik; güçlük, zorluk”.

Doğrusu: “katı, sert; güç, zor”// AŞ-Yazma: Ḵatıḳ/ḡ “katı” (141a)// SG-Yazma: Ḵatıḳ/ḡ “katı, sert” (1039)// DLT-Yazma: Ḵatıḡ “katı, sert” (188)// CC1: Katı/ Kattı “katı, güçlü” (91)// Hak.Tr1: Hatıḡ “sert, katı; kaba; hırçın, öfkeli; ağır, zor; güçlü” (158-159)// Tuv.Tr1: Kadıḡ “sert, katı” (63)// Alt.Tr: Katu “sert; kaba; kızgın; ağır, zor” (101)// Kzk.Tr1: Qattı/ Qatuv “katı, sert” (301)// Krgz.Tr: Katuu “katı, sert, kaba” (419)// Mlk.Tr: Katı “katı” (248)// Tatar.Tr: Ḵatı “katı, sert; güçlü” (161)// Özb.Tr2: Qättiq “katı, sert; dayanıklı” (383)// YUyg.Tr: Ḵattıḳ “katı; zor” (226-227)// Trkm.Tr1: Gatı “katı, sert, sağlam” (238)// Moğ-Les: Hatagu/ Hatū/ Hatan “katı, sert, güçlü” (1455/1458).

Sulṣān Ğuseyn Mîrzā’dan:

Kökke mātem-zedeler nevgası çün yavuṣtı

Mèn-i mātem-zedeḡa lîk ḵatıḳ iş tüşti²⁵⁷

(کوککا ماتم زده لار نوحه سی چون یاووشتی)

(مین ماتم زده غه لیک قاتیق ایش توشتی)

→ Ḵıyaṣ (قِیَاش) “akraba”.

Doğrusu: Ḵayaṣ (قِیَاش)// AŞ-Yazma (42b), SG-Yazma (1093): Ḵayaṣ (قِیَاش) “uruk ile birlikte kullanılır”; Uruk ḵayaṣ “sülale, soy sop, akraba”// DLT-Yazma: Ḵadaṣ/ Ḵazaṣ (قَدَاش-قَدَاش) “kardeş; akraba” (553)// YUyg.Tr: Ḵayaṣ “akraba, yakın akraba” (227).

[Nevādirü’ş-Şebāb’dan:]

Bil kim bu yolda zād êrür a‘māl-ı ḡayr ü bes

Yok ‘ilm ü faẓl ü manṣīb ü māl ü uruk ḵayaṣ²⁵⁸

(بیلکیم بو یول ده زاد ایرور اعمال خیر و بس)

(یوق علم و فضل و منصب و مال و اوروق قیاش)

→ Keyn (کَین) “arka, art, geri”.

Doğrusu: Ḵeyn (کَین)// AŞ-Yazma: Keyn (کَین) (/k/ ile) “art, geri, arka, peş”; Keyin (کَیین) “ardından” (160b); Ḵeyn (کَیین) “ardı” (164a)// SG-Yazma: Ḵeyn “art, geri, arka” (1236)// DLT-Yazma: Ḵeyn-کَین “sonra; geri” (120/276)// Hak.Tr1: Kiẕin “arka” (253)// Alt.Tr (113), Krgz.Tr (475): Kiyin “sonra; geri, peş, arka”// Kzk.Tr1: Keyin “sonra; geri” (224)// Özb.Tr1: Keyin “sonra” (41)// YUyg.Tr: Ḵeyin “sonra; arka, geri” (199); Keyin “arkası” (196)// Moğ-Les: Gecige/ Gezeg “ense, boynun ense kısmı; örgü, saç örgüsü; saç; at kuyruḡu” (608); Gede/ Gedee “ense, boynun arkası, kafanın arkası” (593); Gedeng/ Geden “geriye bükük” (594).

[Ġarāyibü’ş-Şıḡar’dan:]

²⁵⁶ Bk. HE (142, XXIII/1), HE-Özb (XXIII), Külliyyat-Yazma1 (434), Külliyyat-Yazma-TB (422), Hamse-Taşbasma (26).

²⁵⁷ mèn| FE-Yazma: men (من).

²⁵⁸ Bk. NŞ (250, 250/8), NŞ-Özb (G.250/8), Külliyyat-Yazma2 (205), Külliyyat-Yazma-TB (189), Divan-Yazma (242).

Mihrim otın hūş ü ‘aql ü fehm ü ğis yaşırmadı
Mihr-i lāmi‘ tōrt bürka‘ kēynidin pinhān ėmes²⁵⁹

(مهریم اوتین هوش و عقل و فهم و حس یا شورمادی)

(مهر لامع تورث برقع کینی دین پنهان ایمس)

→ Keymür (کیمور) “avlamaya yarar büyük temren”. Örnekte geçen bu kelime, Keybür olmalıdır.

Doğrusu: Keybür (کیبور) // AŞ-Yazma: Keybür (کبیر) (/k/ ile) “yassı ok temreni” (161a) // SG-Yazma: Keybür/ Keymür (کبیر-کیمور) “avlamaya yarar bir tür büyük temren; bu tür temreni taşıyan ok” (1176); Geybür “bir tür büyük temren: gey ‘kartal’ + bür ‘kesici’; ok” (1440) // BR2: Geybür “bir tür yassı ok temreni.

Türkçesi: kesme” (284) // Zanaat Terimleri Sözlüğü (İlyaslı-Uşak): Keybir “demir üzerinde oluk açan küt ağızlı keski” // Moğ-Les: Keybür “uzun mesafeler için kullanılan bir ok çeşidi” (709); Haymugur/ Haymür/ Haymur “uzun menzilli ok; ince ve küçük başlı hızlı ok” (1407).

[Gül ü Nevruz-ı] Mevlānā Sāķi’den:

Suğurdı keybürin ħarmadı yasın

Kēyin baķtı ėse kōrdi atasın²⁶⁰

(سو غوردی کیبورین قارمادی یاسین)

(کیین باقتی ایسه کوردی اتاسین)

→ Kōbürkü (کبورکو) “nakkare”. Örnekte geçen bu kelime, Kebürge olmalıdır.

Doğrusu: Kebürge (کابورکا) // AŞ-Yazma: Kevürge (کاورکا) (ilk kef /k/ ile, ikinci kef /g/ ile) “padişah kōsü” (158a) // SG-Yazma: Kevürge (کاوورکا-کوورکا) “kōs, büyük davul” (1175) // DLT-Yazma: کفُرک “kōs; davul” (241) // Hak.Tr1: Küjüree/ Küjürek “davul” (277) // Tuv.Tr1: Keijgirge “tef” (67) // Moğ-Les: Kenggerge(n)/ Hengereg/ Hengergen “tef, davul” (723/762).

[Gül ü Nevruz-ı] Mevlānā Sāķi’den:

Ĥurūş ėtti kebürge kükredi kūs

Urup ħevgān dühülñij yüzine būs²⁶¹

(خروش ایتی کابورکا کوکرادی کوس)

(اوروب چوکان دهل نیک یوزینه بوس)

→ Kiyev (کیاو) “damat, güvey, güveyi”. Örnekte geçen bu kelime, Küyev olmalıdır.

Doğrusu: Küyev (کویاو) // AŞ-Yazma (/k/ ile) (172a), SG-Yazma (1212): کویاو // DLT-Yazma: گداکو-گذاکو (449/518) // CC1: Küyegü/ Küyöv (129) // Hak.Tr1: Kizö/ Küzee (253) // Tuv.Tr1: Küdee (73) // Alt.Tr: Küyü (130) // Kzk.Tr1: Küyev (255) // Krgz.Tr: Küyöö (544) // Mlk.Tr: Kiyov/ Küyöv (266/288) // Tatar.Tr: Kiyev (137) //

²⁵⁹ hūş ü ‘aql FE-Yazma: ‘aql ü hūş (عقل و هوش) // fehm FE-Yazma, GS-Yazma (226): šabr (صبر). Bk. GS (197, 245/3), GS-Özb (G.234/3), Külliyyat-Yazma2 (69), Külliyyat-Yazma-TB (55), Divan-Yazma (227).

²⁶⁰ keybür FE-Yazma: keymür (کیمور) // Kēyin FE-Yazma: Kēyn (کین). Bk. SG-Yazma (1176), GN1 (27, 316), GN2 (248, 316), GN-Yazma1 (12), GN-Yazma2 (61), GN-Yazma3 (27).

²⁶¹ kebürge FE-Yazma: köbürkü (کبورکو) // dühülñij yüzine FE-Yazma: Züġal’ñij yüzige (زحل نیک). Bk. GN1 (89, 1044), GN2 (351, 1051), GN-Yazma1 (35), GN-Yazma2 (108).

Özb.Tr1: Küyâv (44)// YUyg.Tr: Küyo/ Küyoğul (214)// Trkm.Tr1: Giyev (275)//
Azb.Tr1: Küreken (550)// Moğ-Les: Kürgen/ Hürgen (799).

[Bedāyi‘ü’l-Vasaš’tan:]

Nevāyî eylep êdi ger-çi rez kızını şalāk
Ğelāle bolsa hem ol kızını algısı bu küyev²⁶²

(نوايي ايلاب ايدى كرچه رز قيزيني طلاق
حلاله بولسه هم اول قيزنى آغوسى بو كوياو)

Leylî ve Mecnûn’dan:

Bir na‘şka saldılar êkevnî
Cânsız kelin ü ölüğ küyevni²⁶³

(بیر نعلش قه سالدیلار ايكاونى
جانسیز کیلین و اولوک کویاونى)

→ Keygülük (کيگؤلوک) “giyecek, giysi”.

Doğrusu: Këygülük (کيکؤلوک)// AŞ-Yazma: Keygülük “giyecek, kaftan” (160a)//
DLT-Yazma: کذکو “giysi” (216)// YUyg.Tr: Keygülük “giyilir, giyilebilir” (196).

[Ġarāyibü’ş-Şıġar’dan:]

Nefîs këygülük olsa yalaij tenimğa heves
Ğaşîr naqşî ğaşîrî libās ornıġa bes²⁶⁴

(نفس کيکؤلوک اولسه يالانک تتيم غه هوس
حصير نقشى حصيرى لباس اورنيغه بس)

→ Kevürd (کورد) “yedi gezegenden biri olan Zühre yıldızı”.

Doğrusu: Kürüd (کورد) “Merih”// KE-Yazma1: کورد “Merih” (95)// KE-Yazma2:
کورد “Merih” (66v)// KB-Herat (16): “Merih”; KB-Fergana (22): کورد (KB: 133).

Örnek için Bk. Buğday Başı.

→ Göğümtül (گؤگؤمئول) (/g/’ler ile) “gök renkli, mavi renkli”.

Doğrusu: Kökümtül (کؤکؤمئول)// AŞ-Yazma: گؤکومتول (/k/’ler ile) “gömgök”
(169a)// SG-Yazma: گؤکومتول (/g/’ler ile) “gögümsü, mavimsi” (1201) (FE kaynaklı
madde)// Hak.Tr1: Köğimdik “gögümsü” (261)// Tuv.Tr2: Kögüldür “mavimsi,
mavimtırak” (206)// Alt.Tr: Kögörtim “mavimsi” (120)// Kzk.Tr1: Kögildir
“mavimsi” (242)// Krgz.Tr: Kögüldür/ Kögültür “mavimsi; gök renginde olan;
boz” (498)// Mlk.Tr: Köksüldüm “mavimsi” (273)// Özb.Tr2: Kökintir “mavimsi,
yeşilimsi” (253)// YUyg.Tr: Kökümtül “mavimsi; yeşillik” (204)// Trkm.Tr1:
Gögümtül “gögümsü, mavimsi” (290)// Moğ-Les: Kökebtür/ Höhövtör
“mavimtırak, mavimsi” (766).

[Ġarāyibü’ş-Şıġar’dan:]

Hicr taşınıj kökümtül dāġıdın küydi tenim

²⁶² küyev| FE-Yazma: kiyev (کياو). Bk. BV (379, 520/7), BV-Özb (G.517/7), Külliyyat-Yazma2 (379),
Külliyyat-Yazma-TB (362), Divan-Yazma (475).

²⁶³ na‘şka saldılar| FE-Yazma: yerge ketürdiler (بیرکا کتوردیلار)// küyev| FE-Yazma: kiyev (کياو). Bk. AŞ-
Yazma (172a), SG-Yazma (1212), LM (356, 3354), LM-Özb (XXXV), Külliyyat-Yazma1 (689), Külliyyat-
Yazma-TB (677), Hamse-Taşbasma (149).

²⁶⁴ Bk. GS (191, 236/1), GS-Özb (G.226/1), Külliyyat-Yazma2 (67), Külliyyat-Yazma-TB (54), Divan-
Yazma (220), GS-Yazma (221).

Āh kim gūgird otı birle tutaştı hırmenim²⁶⁵

(هجر تاشی نینک کوکومتول داغیدین کویدی تتیم)

آه کیم کوکرد اوتی بیرله توتاشتتی خرمنیم)

→ Gēme (گیمه) (/g/ ile) “gemi”.

Doğrusu: Kēme (کیمه) // AŞ-Yazma (/k/ ile) (163b), SG-Yazma (1233): Kime // DLT-Yazma: گمی-کمی (548-549) // CC2 (733), YUyg.Tr (198): Kēme // Hak.Tr1: Kime (245) // Tuv.Tr1: Heme (50) // Alt.Tr (105), Kzk.Tr1 (227), Krgz.Tr (435), Mlk.Tr (254): Keme // Özb.Tr1: Kemä (42) // Trkm.Tr1: Gämi (244).

[Fevāyidü'l-Kiber'den:]

Dünyā vü ‘uq̄bā ēkisi cem‘ bolmas ey refiḳ

Kim ki ēki kēme uçını tutar bolur ġarīḳ²⁶⁶

(دنئی و عقبی ایکی سی جمع بولمس ای رفیق)

کیم که ایکی کیمه اوجی نی توتار بولور غریق)

→ Kelāc (کلاج) (/k/ ile) “lezzetli ve tatlı lokma; [güllaç, ekmek kadayıfı]”.

Doğrusu: Gülāc (گُلَاج) // SG-Yazma: گُولَاج (/g/ ile) “un, yumurta ve yağla pişirilen bir tür helva” (1203) // BR1: گُولَاج-گُولَاج-کولانج: “Arapların kadayıf dedikleri helva; güllaç, ekmek kadayıfı” (1822/1860/1735) // Hak.Tr1: Külgecek “külde pişirilen bazlama, gözleme” (257) // Kzk.Tr1: Külşe “kömbe” (257) // Krgz.Tr: Külçö “küçükçük Özbek ekmeği” (535) // Tatar.Tr: Kölçe “pide, açma” (140) // Özb.Tr2: Külçä “çörek” (249) // YUyg.Tr: Külçe “çörek” (211) // Trkm.Tr1: Külçe “bir tür tereyağlı çörek” (428) // Derleme: Külçe “külde, tepside, saçta pişen, mayasız çörek, mısır ekmeği; saç ya da taş üzerinde pişirilen bazlama gibi ufak ekmek; simit biçiminde adak ekmeği; çocuklara yapılan çörek; bir çeşit tepsi böreği; bir çeşit cevizli pasta”; Külçe “külde pişirilen çörek”.

[Fevāyidü'l-Kiber'den:]

Loḳma āgehlik ile sālīk eger eylese nūṣ

Yaḥşıraḳ arpa kömeçi ki teğāfūlde gülāc²⁶⁷

(لقمه آکه لیک ایله سالک اکر ایلسه نوش)

یخشیراق ارپه کماچی که تغافل ده کلاج)

→ Kerbüz (کُربوز) (/k/ ile) “düzenci, hileci”.

Doğrusu: Gürbüz (گُربوز) // SG-Yazma: کُربُز “soysuz, alçak; düzenci, hileci” (1436) // Külliyyat-Yazma2 (FK): کوربوز (473); Divan-Yazma: کُربُز (313) // BR1: Gürbüz (گُربُز) “düzenci, hileci; yürekli, cesur; uyanık, zeyrek; bilgili; büyük” (1784).

[Fevāyidü'l-Kiber'den:]

Raḳıbdin ol ay efsūn bile fen örgenmiş

²⁶⁵ taşınıj| FE-Yazma, GS-Yazma (311): taşdın (تاشی دین) // dāğıdın| FE-Yazma: dāgdın (داغیدین). Bk. SG-Yazma (1201), GS (312, 411/1), GS-Özb (G.397/1), Külliyyat-Yazma2 (98), Külliyyat-Yazma-TB (83), Divan-Yazma (367).

²⁶⁶ Bk. FK (723, 763), FK-Özb (24), Külliyyat-Yazma2 (547).

²⁶⁷ Bk. SG-Yazma (1203), FK (103, 104/6), FK-Özb (G.100/6), Külliyyat-Yazma2 (434), Divan-Yazma (112).

Perîğa dîv nè ta‘lîm kıldı gürbüzlük268

(رقیب دین اول آی افسون بیلہ فن اورکانمیش)

(پریغہ دیو نی تعلیم قیلدی کرپوزلوک)

→ Maijlayı (مانکلائی) “bıngıldak; alın”.

Doğrusu: Maijlay (مانکلائی) // AŞ-Yazma: Maijla “alın” (173b) // SG-Yazma:

Manğlay/ Maijlay “alın” (1246) // CC2 (525), YUyg.Tr (261), Trkm.Tr1 (446):

Maijlay “alın” // Alt.Tr (132), Kzk.Tr1 (367), Krgz.Tr (552): Maijday “alın” //

MLk.Tr: Mang/ Mangılay “alın” (293) // Tatar.Tr: Maijlay/ Maijğay “alın” (186) //

Özb.Tr2: Mängläy “alın” (275) // Derleme: Mangalay/ Mangılay/ Maijlay “alın” //

Moğ-Les: Manglay/ Manlay/ Mangnay “alın; yüz, beniz” (823).

[Fevāyidü’l-Kiber’den:]

Ḳul oldı maijlayıda dağ köp körüp iğsân

Vefâsı bezmide bes kim Nevâyî etti tapuḳ269

(قول اولدی مانکلائی ده داغ کوپ کوروب احسان)

(وفاسی بزמידہ بسکیم نوایی ایتی تابوق)

→ نويان “başkomutan; Emîr Têmur Küreken’in babalarının lakabı. Çingizlilerin başkomutanı olan bunlara Noyaniyân adı verilir”.

Doğrusu: Noyan (نويان) // SG-Yazma: نُويان-نُويين “başkomutan” (1259) // BR1: -نويان

“şehzade; Türklerde padişahlara da denir” (2209/2210) // Kzk.Tr1: Noyan

“eski Moğolistan’da aristokrat kimseler” (403) // Krgz.Tr: Noyon/ Oyon “bahadır;

asil, efendi” (585/605) // Moğ-Les: Noyan/ Noyin “sahip, efendi, bey, başkan,

prens, derebeyi, hükümdar, asilzade” (921).

→ Yağız (ياغيز) “kara yer, yağız yer; alçaklık”.

Doğrusu: Yağız yer (ياغيز يير) // SG-Yazma: Yağız “siyaha çalan, esmer; siyah”

(1313) // DLT-Yazma: Yağız “kırmızı ile siyah arası renk” (448) // MLk.Tr: Karavuz

“esmer” (244) // Özb.Tr2: Qârämäğiz “esmer; siyah” (391) // Trkm.Tr1: Garayağız

“kara yağız, esmer, yağız” (231) // Derleme: Yağız yer “cehennem; sin”.

Nâşır’dan:

Ḡaḳ yarattı tansuḳ Âdem’ni yağız yer körkidin

Özge şûret yoḳtı acun içre mundın ilkidin270

(حق ياراتتی تنسوق آدم نی ياغيز يير کورکيدین)

(اوزکا صورت يوقتی آجون ایچره موندين ایلکیدین)

→ Yılçık (يیلچيق) “yedi gezegenden biri olan Zühal yıldızı”. Örnekte geçen bu kelime, Yalçık olmalıdır.

Doğrusu: Yalçık (يلچيق) “Ay” // KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v): يلچيق “Ay” //

KB-Herat (16): “Ay”; KB-Fergana (22): Yalçık (يلچيق) (KB: 137).

Örnek için Bk. Buğday Başı.

→ Yalavuḳ (يلاؤج) “yalvaç, yalavaç, elçi, peygamber”.

268 gürbüzlük | FE-Yazma: kerbüzlik (کربوزلیک). Bk. SG-Yazma (1436), FK (320, 340/4), FK-Özb (G.327/4), Külliyyat-Yazma2 (473), Divan-Yazma (313).

269 köp körüp | FE-Yazma: körgüzüp (کورگوزوب). Bk. SG-Yazma (561), FK (305, 324/7), FK-Özb (G.311/7), Külliyyat-Yazma2 (470), Divan-Yazma (298).

270 Bk. KE (12), KE-Yazma1 (10), KE-Yazma2 (5v).

Doğrusu: Yalavaç (يَلاوَج) // SG-Yazma: يُولاووج “peygamber; mürşit, yol gösteren, kılavuz” (1366) // KE-Yazma1: يَلاَفَج (253) // KE-Yazma2: يَلاوَج-يَلاَفَج (93v) // DLT-Yazma: يَلاوَج-يَلاَفَج “elçi, peygamber” (54).

Nāşır’dan:

Tıjlağıl İlyās yalavaç sözlerini ey aqı

Mèn dèyeyin sèn eşit yā tıjlayın mèn sèn oqı271

(تینکلاغیل الیاس یلاوچ سوزلارینی ای اقی

مین دیاین سین ایشیت یا تینکلاین مین سین اوقی)

→ Yarılqa- (یارلِقا) “yarlıgamak, bağışlamak, affetmek”.

Doğrusu: Yarlıqa- (یارلیقا) // SG-Yazma: Yarlıgamaq (1291) // CC1: Yarlıga-/

Yarılga- (220) // Kzk.Tr1: Jarılqa- (165) // Tatar.Tr: Yarlıqa- (333) // Özb.Tr2:

Yarläqä- (504) // Derleme: Yarılga-.

→ Yağaç (يَاغَاچ) “ağaç, tahta, ahşap; fersah”. Örnekte geçen bu kelime, Yığaç olmalıdır.

Doğrusu: Yığaç (يِيغَاچ) // AŞ-Yazma: يِيغَاچ “ağaç, tahta, ahşap; ağaç; iki kişinin ortasında duran bir kişinin onlara avazının yettiği mesafenin üç katı; mimar arşını”

(187a-187b) // SG-Yazma: يِيغَاچ “ağaç, tahta, ahşap; fersah” (1385-1386) // DLT-

Yazma: يِيغَاچ “tahta; ağaç; fersah” (448) // CC1 (2), Tatar.Tr (21): Ağaç “tahta;

ağaç” // Hak.Tr1: Agas “ağaç” (30) // Tuv.Tr2: Iyaş “ahşap; ağaç” (181) // Alt.Tr:

Agaş “ağaç; orman” (21) // Kzk.Tr1: Agaş “ağaç; orman” (71) // Krgz.Tr: Cıgaç

“ağaç; kereste” (207) // Mlk.Tr: Agaç “ağaç, tahta; kereste” (207) // Özb.Tr1: Yığaç

“ağaç, kereste” (26) // YUyg.Tr: Yağaç “tahta; ağaç; 8 km.” (454) // Trkm.Tr1:

Agaç “ahşap; ağaç; direk” (22).

[Gayretü’l-Ebrār’dan:]

Seyr çağı tüşse közi her sarı

Salıp ayak miij yığaç andın narı272

(سیر چاغی توشسا کوزی هر ساری

سالیب ایاق مینک ییغاج آندین ناری)

→ Yaşur- (يَاشُور) “gizlenmek, saklanmak”.

Doğrusu: “gizlemek, saklamak” // AŞ-Yazma: Yaşurmaq “gizlemek, saklamak”

(183a) // SG-Yazma: Yaşurmaq “gizlemek, saklamak” (1308) // DLT-Yazma:

Yaşurmaq “gizlemek, saklamak” (473) // CC1: Yaşır- “gizlemek, saklamak” (222) //

Hak.Tr1: Çazır- “gizlemek, saklamak” (89) // Tuv.Tr1: Çajır- “gizlemek,

saklamak” (19) // Alt.Tr: Cajır- “gizlemek, saklamak” (49) // Kzk.Tr1: Jasır-

“gizlemek, saklamak” (167) // Krgz.Tr: Caşır- “gizlemek, saklamak” (186) //

YUyg.Tr: Yoşurmaq “gizlemek, saklamak” (471) // Mlk.Tr: Caşır- “gizlemek,

saklamak” (143) // Özb.Tr1: Yäşir- “gizlemek, saklamak” (123) // Trkm.Tr1: Yaşır-

“gizlemek, saklamak” (682).

[Garāyibü’ş-Şıgar’dan:]

271 Tıjlağıl| FE-Yazma: Tıjlagil (تینکلاگیل) // aqı| FE-Yazma: ahı (اخی) // mèn| FE-Yazma: men (من) // sèn| FE-Yazma: sen (سن) // oqı| FE-Yazma: ohı (اوخى). Bk. KE (332), KE-Yazma1 (253), KE-Yazma2 (158r).

272 yığaç| FE-Yazma: yağaç (ياغاج). Bk. HE (89, XVI/38), HE-Özb (XVI), Külliyyat-Yazma1 (425), Külliyyat-Yazma-TB (413), Hamse-Taşbasma (16).

‘Aşkdur cān perdeside rūşen ettiim dūstlar

Nêçe küygey-mên ġarîr içinde otnı yaşurup²⁷³

(عشق دور جان پرده سیده روشن ایتتیم دوستلار)

(نیچه کویکای مین حریر ایچنده اوتنی یاşوروب)

→ Yêr kıan (پیر قان) “yer kanı, yere dökülen kan; heba olan şey; değersiz”.

Doğrusu: Yêr kıanı (پیر قانی) // SG-Yazma: پیر قانی “yiye kan; yer kanı, yere dökülen kan; boşa giden şey, heba olan şey” (1381) (FE kaynaklı madde) // Mlk.Tr: Cer kıanı et- “yere dökmek” (148).

Gayretü’l-Ebrâr’dan:

Žarf-ı sıfālîjnı uşatkı dēk

La‘l-ı meyîj eylese yêr kıanı dēk²⁷⁴

(ظرف سفالنکنی اوشاتقانی دیک)

(لعل مبینک ایلسه پیر قانی دیک)

→ Yava (یوا) “kuş yuvası”.

Doğrusu: Yuva (یوا) // SG-Yazma: یوا “kuş yuvası; Türklerde bir boy adı” (1374) //

DLT-Yazma: یقایی “sıcak yer” (454/455); آیا “kuş yuvası” (55) // Hak.Tr1 (543),

Tuv.Tr1 (112), Alt.Tr (195), Kzk.Tr1 (590), Krgz.Tr (789), Mlk.Tr (421): Uya

“yuva” // YUyg.Tr: Uga/ Uva “yuva” (435/441) // Özb.Tr1: Uyä “yuva” (101) //

Trkm.Tr3: Yava “kuş yuvası” (556).

[Dīvān-ı] Fuzūlî’dan:

Nihāl-ı derddür Mecnūn yêr etmiş sāyesin āhū

Başında kuş yuvası bōrk ayağında selāsıl su²⁷⁵

(نهالی دردور مجنون پیر ایتیش سایه سین آهو)

(باشنده قوش یواسی برک ایاغنده سلاسل سو)

→ Yastan- (یاستان) “bir yere kapanmak; dünyadan elini eteğini çekip bir yere kapanarak ibadet etmek”.

Doğrusu: “yaslanmak, dayanmak” // AŞ-Yazma: یاستانپ “yaslanıp” (183b) // SG-Yazma: Yastanmak “yaslanmak, dayanmak”. FE’de verilen anlamın yanlış olduğu da belirtilmiştir (1304) // DLT-Yazma: Yastalmak “yaslanmak” (488) // Hak.Tr1:

Çastan- “yaslanmak, dayanmak” (84) // Alt.Tr: Castan- “yaslanmak” (55) //

Kzk.Tr1: Jastan- “yaslanmak, dayanmak” (166) // Krgz.Tr: Cazdan- “yaslanmak”

(194) // Özb.Tr1: Yästän- “yaslanmak” (123) // Trkm.Tr1: Yassan- “yaslanmak”

(681).

[Nevādirü’ş-Şebāb’dan:]

Köijül her tün ferāğ istep belā tağını yastanmas

²⁷³ ettiim| FE-Yazma, GS-Yazma (119): etsem (ایتسام). Bk. GS (66, 56/4), GS-Özb (G.52/4), Külliyyat-Yazma2 (36), Külliyyat-Yazma-TB (23), Divan-Yazma (66).

²⁷⁴ uşatqanı| FE-Yazma: uşatqanı (اوشاتقانی) // dēk| FE-Yazma: tēk (تیک). Bk. SG-Yazma (1381), HE (357, L/10), HE-Özb (L), Külliyyat-Yazma1 (471), Külliyyat-Yazma-TB (460), Hamse-Taşbasma (61).

²⁷⁵ bōrk| FE-Yazma: tük (توک). Bk. Fuzuli-Divān (189), Fuzuli-Yazma1 (29), Fuzuli-Yazma2 (165), Fuzuli-Yazma3 (38).

Eger her dem neçe katla ol ay kūyını aylanmas²⁷⁶

(کونکل هر تون فراغ ایستاب بلا تاغینی یاستانماس)

اکر هر دم نیچه قاتلا اول آی کویینی ایلانماس)

→ Èt kıanat (ایت قنات) “gece kuşu, yarasa”. Yarasanın sıfatı olmalıdır. Bk. SG-

Yazma (335) (FE kaynaklı madde)// KE-Yazma2: یراسغ; یراسغ ایت قنات لیغ قوش تورور (170v).

→ Arzu (آرزو) “Müşteri”.

Doğrusu: “Utarit, Merkür”// KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v): اَرزو “Utarit”//

KB-Herat (16): “Utarit, Merkür”; KB-Fergana (22): Arzu (آرزو) (KB: 136).

Örnek için Bk. Buğday Başı.

→ Oijay “Ay”.

Doğrusu: “Müşteri”// KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v): اُونکای “Müşteri”// KB-

Herat (16): “Müşteri”; KB-Fergana: اُونکای (KB: 132)// Derleme: Öngay “Erendiz yıldızı”// DLT-Yazma: اُونک-اُنکای “kolay” (32)// AŞ-Yazma: اُونکای (/g/ ile) “kıyye” (53b)// SG-Yazma: اُونغای “ucuz, fiyatı düşük” (309).

Örnek için Bk. Buğday Başı.

→ Tala “bağ, düğüm”.

Doğrusu: “parça”// AŞ-Yazma: تاله تاله “parça parça” (76a)// SG-Yazma: تاله “kamış veya ağaç gibi şeylerden kırılarak ayrılan küçük şiş veya sivri tahta” (601)//

Hak.Tr1: Tala “börk peşi, eki” (472)// Krgz.Tr: Talaa “kumaş parçası” (700)//

Özb.Tr2: Tälä “iplik, lif” (458)// Moğ-Les: Tala/ Tal “yön; kısım; yarım” (1191-1192).

[Ġarāyibü’ş-Şığar’dan:]

Tala tala ney oquij köksümde gūyā sındı kim

Tevrülüptür nā-tevān köijlümde bir bir talalar²⁷⁷

(تاله تاله نی اوقونک کوکسومده گویا سندی کیم)

تیورولوبتور ناتوان کونکلوم ده بیر بیر تاله لار)

→ Tümen “bin sayısı”.

Doğrusu: “on bin”// AŞ-Yazma: ثُومَن “çokluktan kinayedir; on bin Osmanlı akçası”

(98b)// SG-Yazma: ثُومان “on bin; büyük bir vilayete bağlı olan küçük vilayetler ve

kasabalar” (701)// DLT-Yazma: ثَُمَن “çok”; ثَُمَن مِنک “milyon” (202)// CC1 (202),

Tuv.Tr1 (110), Kzk.Tr1 (563), Mlk.Tr (413): Tümen “on bin”// Hak.Tr1: Tüben

“pek çok, sayısız; on bin” (531)// Alt.Tr: Tümen “pek çok, çokluk” (189)//

Krgz.Tr: Tümön “pek çok; on bin” (770)// Özb.Tr1: Tümän “ilçe, nahiye” (93)//

YUyg.Tr: Tümen “tümen, on bin; çok” (430)// Moğ-Les: Tüme(n)/ Tüm(en) “on

bin; yığın, çokluk; çok büyük” (1315).

[Fevāyidü’l-Kiber’dan:]

²⁷⁶ ferāğ| FE-Yazma: firāğ (فراق)// yastanmas| FE-Yazma: yastanmış (یاستانمیش)// her| FE-Yazma: bir (بیر)// kūyını aylanmas| FE-Yazma: kūynı yastanmış (کویینی یاستانمیش). Bk. NŞ (226, 226/1), NŞ-Özb (G.226/1), Külliyyat-Yazma2 (201), Külliyyat-Yazma-TB (185), Divan-Yazma (220).

²⁷⁷ nā-tevān| FE-Yazma: her tögen (هر توکان)// köijlüm| FE-Yazma, GS-Yazma (205): cismim (جسمیم). Bk. AŞ-Yazma (76a), SG-Yazma (601), GS (138, 157/4), GS-Özb (G.152/4), Külliyyat-Yazma2 (54), Külliyyat-Yazma-TB (41), Divan-Yazma (159).

Şeb-istānīj ara sübbügilerdin yüz tümen šāvus
Gül-istānīj ara quddūsilerdin yüz tümen dürrāc278

(شېستانیک ارا سېوحي لاردين يوز تومان طلاوس)

(کلهستانیک ارا قدوسي لاردين يوز تومان دراج)

→ Sürgevül (سورگاؤل) “orduda art sürücü, artçı, dümdar”. Bk. SG-Yazma (936)
(FE kaynaklı madde).

Doğrusu: سوزاول// AŞ-Yazma: سوزاول “padişah sefere çıkınca sefer ehlerinden şehirde kimseyi koymayıp çıkararak ve ordunun ardını sürüp kimse kalırsa orduya yetiştiren kimse” (133a)// MU-Yazma (T778a/7), Külliyyat-Yazma2 (573): سوزاول// Doerfer: Sazavul “vergi toplayan” (1245)// Anendrac (II/419), Dehhuda: سزاول “Tr. tahsildar, vergici”.

→ Yarasıg (یراسیغ) “gece kuşu, yarasa”.

Doğrusu: Yarasag// SG-Yazma: Yarasa/ Yarasıq (یاراسه-یاراسیق) (1293) (Yarasıq FE kaynaklı madde); Yarqanat “yarasa. Yargağ kanat”ın kısaltılmış biçimidir” (1295)// KE-Yazma1: یراسغ (279)// KE-Yazma2: یراسغ (170v)// DLT-Yazma: یرسا-آیا یرسگو (631)// Hak.Tr1: Çarhanat (81)// Tuv.Tr1: Çaskı (21)// Alt.Tr (54), Krgz.Tr (181): Carganat// Kzk.Tr1: Jarqanat/ Jarğanat (164)// Mlk.Tr: Cerkanat (149)// Tatar.Tr: Yarqanat (333)// Özb.Tr2: Yārqañāt (504)// Trkm.Tr1: Yarganat (680).

→ Yel qanat (ییل قنات) “gece kuşu, yarasa”. Yarasanın sıfatı olmalıdır// Özb.Tr2: Yelqānāt “hızlı, çabuk kanatlı” (495).

→ Yadaman (یادامان) “bigâne olmak, yabancılaşmak, başkalaşmak”.

Doğrusu: “zayıflamam, güçsüz düşmem”// AŞ-Yazma: یادار “zayıf olur; değişir, başkalaşır; bozulur” (186a)// SG-Yazma: Yadamaq “zayıflamak, güçsüz düşmek” (1283)// CC1: Yada- “yorulmak, zayıflamak” (214)// Tuv.Tr2: Çada- “yapamamak” (105)// Kzk.Tr1: Jada- “zayıflamak, cılızlaşmak; üzülme” (150)// Krgz.Tr: Cada- “nefret duymak, bıkmak; çaresiz kalmak” (161)// YUyg.Tr: Yadimaq “zayıflamak, zayıf düşmek; yorgun düşmek” (454)// Trkm.Tr1: Yada- “yorulmak, gücü tükenmek, bitkin düşmek” (668)// Moğ-Les: Yada- “gücü olmamak; bıkmak; acı çekmek; yapamamak” (675).

[Nevādirü’ş-Şebāb’dan:]

Körüp za‘îf mēni tōhmet ētme cevriiye kim

Yadattı hicr mēni yoksa cevrdin yadaman279

(کوروب ضعیف مینی تهمت ایتمه جورونکا کیم)

(یادانتی هجر مینی یوقسه جوردین یادامان)

● Maddelere tanık olarak getirilen örneklerdeki yanlışlar:

→ Müjek (مُزْک) “kirpik”.

Firāk şāmı dēy alman lebiijni yalgansam

Velí tabanīja köz sürteyin müjekler ile

Örneğin doğru biçimi:

278 Bk. FK (95, 96/2), FK-Özb (G.92/2), Külliyyat-Yazma2 (432), Divan-Yazma (104).

279 mēni| FE-Yazma, NŞ-Yazma (335): meni (منی)// cevriiye| FE-Yazma, NŞ-Yazma: cevriiye (جورینکا)// Yadattı| FE-Yazma, NŞ-Yazma: Yad etti (یاد ایتی). Bk. AŞ-Yazma (185a), SG-Yazma (1283), NŞ (455, 456/5), NŞ-Özb (G.455/5), Külliyyat-Yazma2 (242), Külliyyat-Yazma-TB (225), Divan-Yazma (418).

[Fevāyidü'l-Kiber'den:]

Vişāl şāmı dèy alman lebiijni yalqıtsam

Velí tabanıja köz sürteyin müçekler ile

(وصال شامی دی آلمان لبینکنی یالقیتسام

ولی تابانیکا کوز سورتاین موچک لار ایله)

Bk. FK (536, 582/4), FK-Özb (G.552/4), Külliyyat-Yazma2 (512), Divan-Yazma (507).

• Ferğî'nin yanlışlarının bir kısmı Senglah'ta belirtilerek düzeltilmiştir (Bk. Farhad Rahimi, "Senglah Sözlüğünün Ferağî Düzeltmeleri ve Ferağî'den Yanlış Aktarmaları Üzerine" Makalesi).

• El yazma mecmuasında sözlükten sonra Ferağî tarafından istinsah edilen GS-Yazma kaynaklı yanlışlar:

→ Aldaray (آلدارای) "aldatmak, gönlünü avutmak". Örnekte geçen bu kelime, Argaday olmalıdır.

Mèn-i bí-dil saija cān oynamak birle yaraydur-mèn

Belí sèn şıflnı bu tuğfe birle aldaraydur-mèn. Bk. GS-Yazma (333).

Doğrusu: Aldaray (آلدارای) "heyecanlanmak; kendini kaybetmek, kendinden geçmek";

Argaday (ارغداى) "aldatmak, gönlünü avutmak".

[Ġarāyibü'ş-Şıġar'dan:]

Mèn-i bí-dil saija cān oynamak birle yaraydur-mèn

Belí sèn şıflnı bu tuğfe birle argadaydur-mèn

(مینى بیدل سنکا جان اویناماق بیرله یارای دورمین

بلى سین طفل نى بو تحفه بیرله ارغداى دورمین)

Bk. AŞ-Yazma (6a), BL-Yazma (8a), SG-Yazma (124), GS (349, 466/1), GS-Özb (G.452/1), Külliyyat-Yazma2 (107), Külliyyat-Yazma-TB (93), Divan-Yazma (415).

→ Ayağ (آياغ) "ayak"; Ayağ (آياغ) "kadeh, içki bardağı; kap".

Meydin ayağ tut ki bēgenmes Mesîġ'ni

Her şeb-perí ki uça bu eski revāqđın. Bk. GS-Yazma (344)

Örneğin doğru biçimi:

[Ġarāyibü'ş-Şıġar'dan:]

Meydin ġayāt tut ki bēgenmes Mesîġ'ni

Her şeb-perí ki uça bu eski revāqđın

(مى دین حیات توت که بیگنمس مسیح نى

هر شبیری که اوچسه بو ایسکی رواق دین)

Bk. GS (363, 486/6), GS-Özb (G.471/6), Külliyyat-Yazma2 (110), Külliyyat-Yazma-TB (96), Divan-Yazma (433).

→ Ivsal- (ایوسال) "incinmek, eziyet çekmek; zayıflamak". Örnekte geçen bu kelime, Tavşal- olmalıdır.

Ġaddı gül bergidin anıij perde cānımdın yapıp

Bolsa anıij astıda nā-geh teniij ıvsalġu tēk. Bk. GS-Yazma (280).

Doğrusu: Tavşal- (تاوشال) "yorulmak, güçsüz düşmek".

[Ġarāyibü'ş-Şıġar'dan:]

Çulle gül bergidin ettiij perde-yi cānımdın èt

Bolsa anıj astıda nā-geh teniij tavşalğu dèk

(حله كل برکيدین ايتينک پرده جانيم دين ايت)

(بولسه انیک آستیده ناکه تتیک تاوشالغو دیک)

Bk. SG-Yazma (620), GS (267, 346/6), GS-Özb (G.334/6), Külliyyat-Yazma2 (86), Külliyyat-Yazma-TB (73), Divan-Yazma (319).

→ Sayru (سایرو) “hastalık”.

Ger Nevāyī sayru érdi hicrdin ğam tağıda

Tebrenerne almas çü hicr ègnige qoymış ğam tağın

Doğrusu: “hasta, sayrı”.

[Fevāyidü’l-Kiber’den:]

Ger Nevāyī sāyır érdi hicrdin ğam tağıda

Tèbrenerne almas çü hicr ègnige qoydı ğam tağın

(کر نوایی سایر ایردی هجردين غم تاغیده)

(تېبرانا آلماس چو هجر ايکنیکا قويدی غم تاغین)

Bk. SG-Yazma (919), FK (482, 522/9), FK-Özb (G.497/9), Külliyyat-Yazma2 (503), Divan-Yazma (456).

→ Suç (سُوح) “suç, günah; ayağın kayması”.

Ger ayağıij çıktı eşkiijniiij suydın tayılıp

Ey Nevāyī şükr ol kūy içredür anıj suçı

Örneğin doğru biçimi:

[Fevāyidü’l-Kiber’den:]

Ger ayağıij çıktı eşkiijniiij suydın tayılıp

Ey Nevāyī şükr ol kūy içredür anıj müçi

(کر ایاغنک چيقتی اشکنک نیک سوييدین تاييلىپ)

(ای نوایی شکر اول کوی ایچره دور انیک موچی)

Bk. SG-Yazma (93), FK (579, 630/7), FK-Özb (G.600/7), Külliyyat-Yazma2 (521), Divan-Yazma (550).

→ Qol- (قُول) “talep etmek, istemek”.

Meni yazğurmaıjız qolsam şabūğı kim ezel şubğı

Çıqıpduz ihtiyār elgimdin ü iş ihtiyārımdın. Bk. GS-Yazma (356)

Örneğin doğru biçimi:

[Ġarāyibü’ş-Şığar’dan:]

Mèni yazğurmaıjız qılsam şabūğı kim ezel şubğı

Çıqıpduz ihtiyār elgimdin ü iş ihtiyārımdın

(مينی یاز غورمانکیز قیلسام صبوحي کیم ازل صبحی)

(چيقيب دور اختيار ايلکيم دين و ايش اختياريم دين)

Bk. GS (380, 510/8), GS-Özb (G.495/8), Külliyyat-Yazma2 (114), Külliyyat-Yazma-TB (100), Divan-Yazma (454).

→ Yay (يای) “bahar mevsimi”.

Her dem ısığ eşk ü savuq āh ile der-mānde-mèn

Gül yüziijniiij devride mundaq keçer yay ü qışım

Örneğin doğru biçimi:

[Ġarāyibü’ş-Şığar’dan:]

Her dem ısığ eşk ü savuğ āhdın der-mānde-mèn

Yüz ü zülfüij devride mundağ kēçer yaz ü kışım

(هر دم ایسیغ اشک و ساووغ آه دین درمائه مین)

یوز و زلفونک دوریده مونداق کیچار یاز و قیشیم)

Bk. GS (326, 431/4), GS-Özb (G.417/4), Külliyyat-Yazma2 (101), Külliyyat-Yazma-TB (87), Divan-Yazma (385).

→ Yadaman (یادامان) “bigâne olmak, yabancılaşımak, başkalaşmak”.

Körüp za‘îf meni töhmet étme cevriije kim

Yad etti hicr meni yoksa cevrdin yadaman. Bk. NŞ-Yazma (335)

Doğrusu: “zayıflamam, güçsüz düşmem”.

[Nevādirü’ş-Şebāb’dan:]

Körüp za‘îf mēni töhmet étme cevriije kim

Yadattı hicr mēni yoksa cevrdin yadaman

(کوروب ضعیف مینی تهمت ایتمه جورونکا کیم)

(یاداتتی هجر مینی یوقسه جور دین یادامان)

Bk. AŞ-Yazma (185a), SG-Yazma (1283), NŞ (455, 456/5), NŞ-Özb (G.455/5), Külliyyat-Yazma2 (242), Külliyyat-Yazma-TB (225), Divan-Yazma (418).

4. Sonuç

Bu çalışmada, Ferāğî mahlaslı Muğammed bin Ziyā’u’d-dîn Gūseynî tarafından 1642’de İran’da Safevi şahı Şafî bin Şafî adına yazılan Miftāgu’l-Luğat adlı Türkçe-Farsça sözlük incelenmiştir. Bu sözlüğün biricik nüshası İran-Tahrān Milli Kütüphanesi 5-19055 numarada saklanmaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğu Nevāyî’nin eserlerinden özellikle de Ğarāyibü’ş-Şığar adlı eserinden seçildiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak mümkündür. Sözlük aynı zamanda 18. yüzyılda Mîrzā Mehdî Ħan Esterābādî tarafından yazılan Senglah sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Sözlükte toplam madde sayısı 720’dir.

Diğer Çağatay Türkçesi sözlüklerinde olduğu gibi bu sözlükte bazı yanlışlar bulunmaktadır. Bu çalışmada sözlükte yer alan yanlış veya yanlış olma ihtimali bulunan maddeler ve anlamlandırmalar ortaya konulmuş, Türkologları uzun zaman uğraştırıp yanılgıya düşüren şüpheli sözcüklerin kaynakları belirtilerek bir çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Bunların sayesinde sözlüklere giren birçok yanlışın düzeltilebileceğini düşünmekteyiz.

Maddeler veya anlamlandırmalarda yanlışlar olduğu gibi, maddelere tanık olarak getirilen örneklerde de yanlışlar bulunmaktadır. Ferğî’nin yanlışlarının bir kısmı Senglah’ta belirtilerek düzeltilmiştir. Ferğî’nin yanlışlarının bir kısmı Senglah’ta belirtilerek düzeltilmiştir. Bunların dışında El yazma mecmuasında sözlükten sonra Ferağî tarafından istinsah edilen GS-Yazma kaynaklı yanlışlar bulunmaktadır.

Kısaltmalar

FE Ferāğî// AŞ Abuşka// H. hicri// hük. hüküm sürdüğü tarih// Ktp. Kütüphanesi// nr. Numara

öl. Ölümü// s. sayfa// TDK Türk Dil Kurumu

Kaynaklar

Abik, Ayşehan Deniz (2006), ‘Alî Şîr Nevāyî Ħamsetü’l-Müteğayyirîn, Seçkin, Ankara. HM

Abuşka, Kum-Hüccetiye Medresesi Ktp., nr. 488/1 el yazması. AŞ-Yazma-H

Abuşka, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp., nr. 3264 el yazması, Tıpkıbasımı haz. M. S. Kaçalın (2011), Niyâzi: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğātu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhādātu'l-Cağātāiyye), TDK, Ankara. AŞ-Yazma

Akdoğan, Yaşar (1999), Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük, Beşir, İstanbul. Azb.Tr1

'Alî-şîr Nevâyî (20 cilt) (1987-2003), Özbekistan SSR Fenler Akademiyası, Taşkent. Eser-Özb

'Alî-şîr Nevâyî, Dîvân-ı Ğazaliyyât-ı Nevâyî, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 15229 el yazması. Divan-Yazma

'Alî-şîr Nevâyî, Ğarâyibü's-Şîğar, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/2 el yazması. GS-Yazma

'Alî-şîr Nevâyî, Ğarâyibü's-Şîğar, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/2 el yazması. NŞ-Yazma

'Alî-şîr Nevâyî, Ĥamse-yi Emîr 'Alî-şîr Nevâyî, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 214629 taş basması. Hamse-Taşbasma

'Alî-şîr Nevâyî, Külliyyât-ı Nevâyî, cilt I, Fransa-Milli (Paris Bibliotheque Nationale) Ktp., nr. 316 el yazması. Külliyyat-Yazma1

'Alî-şîr Nevâyî, Külliyyât-ı Nevâyî, cilt II, Fransa-Milli (Paris Bibliotheque Nationale) Ktp., nr. 317 el yazması. Külliyyat-Yazma2

'Alî-şîr Nevâyî, Külliyyât-ı Nevâyî, Tebriz-Milli Ktp., nr. 3582 el yazması. Külliyyat-Yazma-TB

Altay, Nurullah (1386), Özbek Tili Sözlüğü, Global Partners, Afganiztan. Özb.Tr3

Argunşah, M., Güner, G. (2015), Codex Cumanicus, Kesit, İstanbul. CC2

Arıkoğlu, E., Kuular, K. (2003), Tuva Türkçesi Sözlüğü, TDK, Ankara. Tuv.Tr1

Arıkoğlu, Ekrem (2005), Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük, Akçağ, Ankara. Hak.Tr1

Boeschoten, H. E., O'kane, J. (2015), Al-Rabghüzî The Stories of the Prophets Qîşâ al-Anbiyâ': An Eastern Turkish Version (Second Edition), Brill, Leiden-Boston. KE

Borovkov, A. K. (1961), Bedâ'i' Al-Luğat: Slovar Şâli' İmânî Geratskogo K Soçineniyam Alişera Navoi, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Narodov Azil, Moskova (Tıpkıbasım: Petersburg (Leningrad) Devlet Kitaplığı Ĥanikova koleksiyonu nr. 35 el yazması). BL-Yazma

Caferoğlu, Ahmet (1984), "Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri", Türk Dili Tarihi, II. cilt, Enderun, İstanbul, s. 195-229.

Clauson, Sir Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford Üniversitesi, London.

Dehhuda, Ali Ekber (Ş.1377), Lügat-Name-yi Dehhuda, Müessese-yi Çap ve İntilarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran. Dehhuda

Diñcer, Leman (1970), Luşfî Kitâb-ı Gül Nevrûz, Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul. GN1

Doerfer, Gerhard (1963-1975), Türkische und Mongolische Elemente im Nuepersischen, Band I-IV, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden. Doerfer

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-yi Terākime, Özbek Bilimler Akademisi, Doğu Elyazmaları Enstitüsü, nr. 171 el yazması, Tıpkıbasımı haz. Zuhal Kargı Ölmez (1996), Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara. ŞT-Yazma

Efendioğlu, Süleyman (2019), Mevlânâ Luşfi: Gül ü Nevruz, Eser, Erzurum. GN2

Eren, Hasan (1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro, Ankara.

Eren, Hasan (2010), Sırça Köşkte, TDK, Ankara.

Et-Tuğfetü’z-Zekiyye fi’l-Luğati’t-Türkiyye, İstanbul Beyazıt Ktp. Veliyüddin Efendi Bölümü, nr. 3092 el yazması. TZ-Yazma

Fuzulî (1315), Külliyyât-ı Dîvân-ı Fuzulî, Horşid Matbaası. Fuzuli-Divan

Fuzulî, Dîvân-ı Fuzulî, Tahran-Meclis Ktp., nr. 1561 (Sebt nr. 128905) el yazması. Fuzuli-Yazma1

Fuzulî, Kitâb-ı Fuzulî, Fransa-Milli (Paris Bibliotheque Nationale) Ktp., nr. 1370 el yazması. Fuzuli-Yazma2

Fuzulî, Kitâb-ı Fuzulî, Tahran-Meclis Ktp., nr. 422864 el yazması. Fuzuli-Yazma3

Gözütok, Avni (2008), Haydar Tilbe: Mahzenü’l-Esrâr, Fenomen, Erzurum. ME;

Tıpkıbasım: Topkapı Sarayı, Evrak Hazinesi Bl. Ktp., nr. 1460 el yazması. ME-Yazma

Grönbech, K. (1992), Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara. CC1

Gül ü Nevruz, British Museum Ktp., nr. Add MS 7914 el yazması. GN-Yazma2

Gül ü Nevruz, Süleymaniye-Laleli Ktp., nr. 1911 el yazması. GN-Yazma1

Gül ü Nevruz, Viyana, nr. 649 el yazması. GN-Yazma3

Gürsoy, E., Duranlı, N. M. (1999), Altayca-Türkçe Sözlük, TDK, Ankara. Alt.Tr

Hamzayev, M. Ya. (1962), Türkmen Diliniij Sözlüğü, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Aşgabat. Trkm.Tr2

Has Hacib, Yusuf, Kutadgu Bilig Fergana Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez (2013), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Fergana

Has Hacib, Yusuf, Kutadgu Bilig Herat Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez (2014), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Herat

Has Hacib, Yusuf, Kutadgu Bilig Kahire Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez (2014), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Kahire

Has Hacib, Yusuf, Kutadgu Bilig, çev. Reşit Rahmeti Arat (2008), 2. basım, Kabalcı, İstanbul. KB

Çaydar Têlbe, Mahzenü’l-Esrâr, British Museum Ktp., nr. Add MS 7914 el yazması. ME-Yazma4

Çaydar Têlbe, Mahzenü’l-Esrâr, Fatih-Millet Ktp., nr. 951 el yazması. ME-Yazma2

Çaydar Têlbe, Mahzenü’l-Esrâr, Fransa-Milli (Paris Bibliotheque Nationale) Ktp., nr. 978 el yazması. ME-Yazma3

Çaydar Têlbe, Mahzenü’l-Esrâr, Süleymaniye-Ayasofya Ktp., nr. 4757 el yazması. ME-Yazma7

Çaydar Têlbe, Mahzenü’l-Esrâr, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp., nr. 2578 el yazması. ME-Yazma8

aydar T lbe, Ma zen 'l-Esr r, Tahran-Mecelis Ktp., nr. 13524 (Sebt nr. 86685) el yazması. ME-Yazma6
 aydar T lbe, Ma zen 'l-Esr r, Tebriz-Milli Ktp., nr. 1485 el yazması. ME-Yazma5
 Kara rs, Metin (2006), 'Al    r Nev y : Nev dir ' - eb b, TDK, Ankara. N 
 K  garlı Mahmud, D v nu Lu  ti't-T rk,  stanbul-Millet Ktp., nr. 4189 el yazması. DLT-Yazma
 Kaya,  nal (1996), 'Al    r Nev y : Fev yid 'l-Kiber, TDK, Ankara. FK
 Ko , Kenan, Bayniyazov, Aybek, Ba kapan, Vehbi (2003), Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Akçağ, Ankara. Kzk.Tr1
 Kut, Günay (2003), 'Al    r Nev y   ar 'ib ' -   ar:  nceleme-Kar ıla tırmalı Metin, TDK, Ankara. GS
 Lessing, Ferdinand (2003), Mo olca-Türkçe Sözlük, cilt I-II,  ev. Günay Karaağaç, TDK, Ankara. Mo -Les
 Magrufova, Z. M. (1981),  zbek Tilining  zahlı lugati, cilt I-II, Moskova.  zb.Tr4
 M r  Mehdi  an Ester b di, Sengla ,  ran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. SG-Yazma
 M r  Mehdi  an Ester b di, Sengla , Kum-Feyziye Medresesi Ktp., nr.10/2 el yazması. SG-Yazma-K
 Mu ammed bin Z y u'd-d n el-  sey  Fer   , Mift  u'l-Lu at,  ran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/1 el yazması. FE-Yazma
 Mu ammed P d   , M    , Anendrac, cilt I-III,  ran-Tahran Mecelis Ktp., nr. 3938-3940 ta  basması. Anendrac
 Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebriz , Burhan-ı Katı, cilt I-V, haz. Muhammed Muin ( .1342),  bn-i Sina Kitab ısı, Tahran. BR1
 Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebriz , Burh n-ı Katı,  ev. Mütercim  sım Efendi, haz. Mürsel  zt rk, Derya  rs (2000), TDK, Ankara. BR2
 M ttaki, N.M., Fergeng-i Sina: Türkmeni be Farsi,  ran/G mi -depe. Trkm.Tr3
 N  ıru'd-d n Rab uz ,      'l-Enbiy , British Museum Ktp., nr. Add. 7851 el yazması, T pkıbasımı haz. Aysu Ata (2019),      'l-Enbiy , TDK, Ankara. KE-Yazma2
 N  ıru'd-d n Rab uz ,      'l-Enbiy , Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 2132 el yazması. KE-Yazma1
 N    , Abdu'l-Cem l, Kit b-ı T rk , Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 8336 el yazması. NS-Yazma
 Necip, Emir Necipoviç (2008), Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü,  ev.  klil Kurban, 2. baskı, TDK, Ankara. YUyg.Tr
 Nemeth, Gyula (1990), Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü,  ev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara. Kmk.Tr
 Orucov, Aliheyder (2006), Azerbaycan Dilinin  zahlı L  eti, cilt I-IV,  erq-Qerb, Bak . Azb.Tr2
  lmez, M. (2007), Tuvacanın S zvarlı  , Harrassowitz Verlag Wiesbaden. Tuv.Tr2
  ner, Mustafa (2009), Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, TDK, Ankara. Tatar.Tr

- Özönder, Sema Barutçu (2011), Alı Şîr Nevâyî: Muğâkemetü'l-Luğateyn (İki Dilin Muhakemesi), 2. baskı, TDK, Ankara (Tıpkıbasım: Topkapı Sarayı, Revan Ktp., nr. 808 el yazması). MU-Yazma
- Rahimi, Farhad (2014), "Çağatay Türkçesi Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", Turkish Studies, 9 (3), Ankara, s. 1157-1218.
- _____ (2017), "İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri", Teke Dergisi, Sayı: 6/4, s. 2067-2079.
- _____ (2018), Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Akçağ, Ankara.
- _____ (2018a), "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası", Teke Dergisi, Sayı: 7/1, s. 69-104.
- _____ (2018b), "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine", Teke Dergisi, Sayı: 7/2, s. 663-704.
- _____ (2018c), "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözcük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi", Teke Dergisi, Sayı: 7/3, s. 1472-1499.
- _____ (2019), "Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine", Teke Dergisi, Sayı: 8/3, s. 1293-1312.
- _____ (2019), "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi", Teke Dergisi, Sayı: 8/1, s. 53-92.
- _____ (2020), "Bedâyi'ü'l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 17, Sayı 3, s. 412-426.
- _____ (2020), "Senglah Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine", Teke Dergisi, Sayı: 9/2, s. 530-552.
- _____ (2021), "Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine", Bugu Dergisi, Sayı: 2/4, s. 393-406.
- _____ (2021), "Ferheng-i Vassaf'taki Yanlışlar Üzerine", Bugu Dergisi, Sayı: 2/2, s. 162-170.
- _____ (2021), "Kitab-ı Türkî (Ferheng-i Nasîrî) Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine", Bugu Dergisi, Sayı: 2/1, s. 36-43.
- _____ (2021), Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü, TDK, Ankara.
- _____ (2022), "Sözcük ve Sözlük Bilimi Açısından Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü", Turkish Studies - Languages, 17 (2), Ankara, s. 623-659.
- _____ (2022), Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin), TDK, Ankara.
- _____ (2023), "Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine", Bugu Dergisi, Sayı: 4/1, s. 1-37.
- _____ (2023), "Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Değerlendirilmesi", Oltin bitiglar, Sayı: 1, s. 92-150.
- _____ (2024), Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu'l-Lügat-i Ferağî. Tebriz: Ahter.
- _____ (2024), Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali, Tebriz: Ahter.
- Räsänen, M. (1969), Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen, Helsinki.

Reşide'd-dîn Fazlu'llâh Hemedânî, Cāmiu't-Tevārîh, cilt I-IV, hzl. Muhammed Revşen, Mustafa Musevi (Ş.1373), Elbürz, Tahran. CT

Sabir, Muhammed (1961), Ali Şir Nevâî'nin İlk Mesnevisi Hayretü'l-Ebrar Hakkında Araştırmalar: Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lügatçe, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Türkiyat Enstitüsü nüshası). HE

Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. (2003), An Etymological Dictionary of Altaic Languages, Brill, Leiden/Boston.

Şavk, Ülkü Çelik (2011), 'Ali Şir Nevayî: Leylî vü Mecnûn, 2. baskı, TDK, Ankara. LM

Tannagaşeva, Nadejda N. Kurpeşko, Akalın, Şükrü Haluk (1995), Şor Sözlüğü, Çukurova Üniversitesi, Adana. Şor.Tr

Tavkul, U. (2000), Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, TDK, Ankara. Mlk.Tr

TDK (1993), Derleme Sözlüğü, cilt I-IX, 2. baskı, TDK, Ankara. Derleme

TDK (2011), Türkçe Sözlük, TDK, Ankara. Tr.Tr

Tekin, Gönül Alpay (1994), 'Alî Şir Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn: İnceleme-Metin, TDK, Ankara. FŞ

Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. (1995), Türkmence-Türkçe Sözlük, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara. Trkm.Tr1

Temir, Ahmet (1986), Moğolların Gizli Tarihi, 2. baskı, TTK, Ankara. MGT

Tören, Hatice (2001), 'Alî Şir Nevâyî Sedde-i İskenderî: İnceleme-Metin, TDK, Ankara. Sİ

Türkay, Kaya (2002), 'Alî Şir Nevâyî: Bedâyi'u'l-Vasaş Üçünçi Dîvân, TDK, Ankara. BV

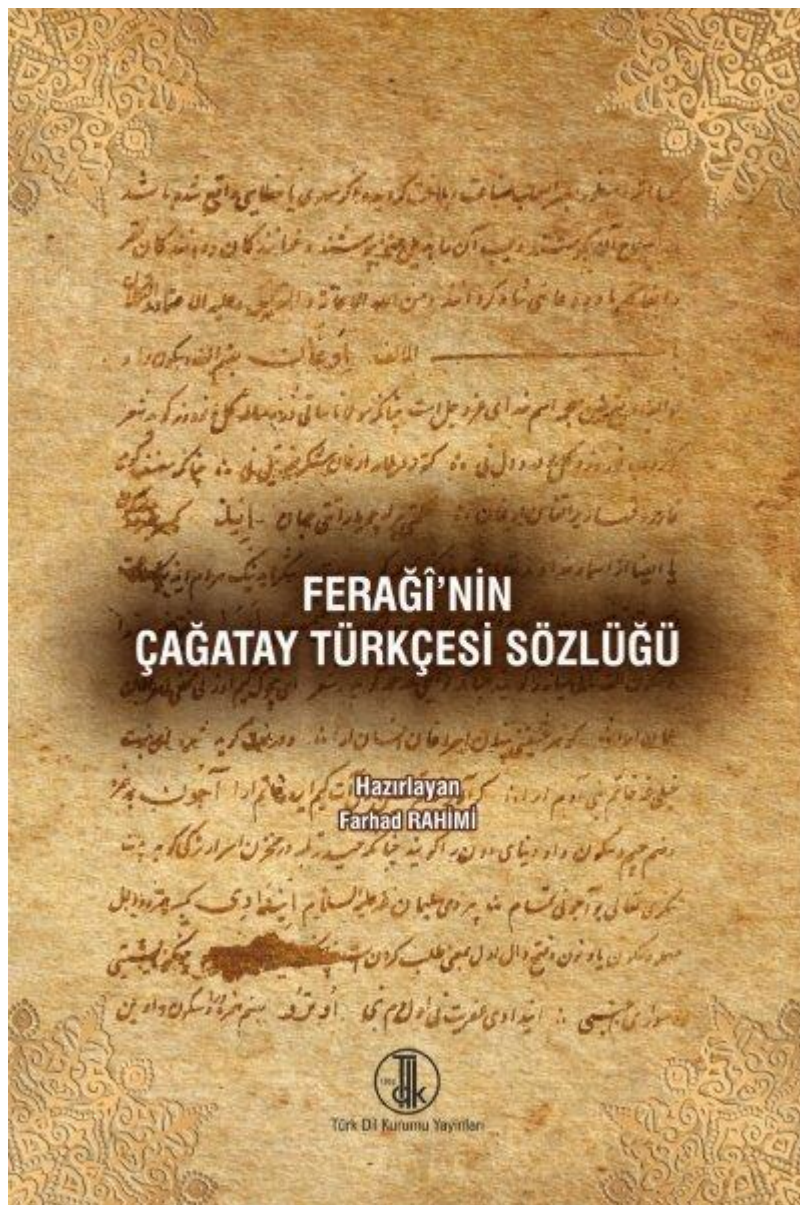
Üşenmez, Emek (2016), Özbekçe-Türkçe Sözlük, Türk Dünyası Vakfı, Eskişehir. Özb.Tr2

Vasiliev, Yuriy (1995), Türkçe-Sahaca sözlük, TDK, Ankara. Yak.Tr

Yaman, E., Mahmud, N. (1998), Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu, TDK, Ankara. Özb.Tr1

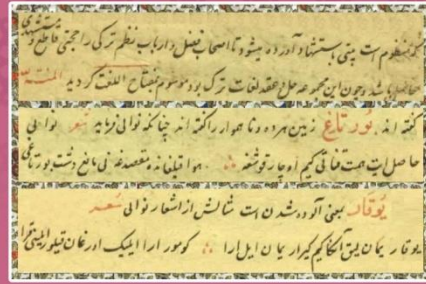
Yudahin, K. (1988), Kırgız Sözlüğü, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara. Krgz.Tr

Ferağî'nin TürkiyeYayını

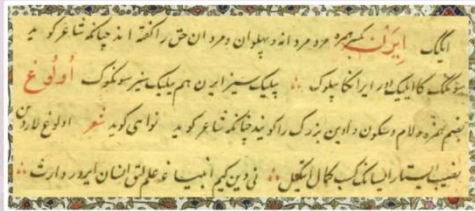

فرهنگ لغات ترکی چغتایی بفارسی مفتاح اللغت فراغی

فرهنگ لغات ترکی چغتایی بفارسی مفتاح اللغت فراغی

دکتر فرهاد رحیمی

دکتر فرهاد رحیمی

تهران: اول خادان طالقانی، نشر اختر
تلفن: ۰۲۱-۲۵۵۵۲۹۳

کیمیا اثر و منظور بصیر صاحب صناعت و بلاغت گردیده اگر سهوی یا خطایی واقع شده باشد
 در اصلاح آن بکوشند و عیب آن را بذیل عفو بپوشند و خوانندگان و دانندگان نظر
 را بفرمانده و دعا می نماید که در آنند و من الله العالی و التوفیق و علیه الاعتقاد و التکلیف
باب الف اوغانت بضم الف و سکون واو
 و الف و فتح غین سجد اسم خدای عز و جل است چنانکه مولانا ساقی در رساله کلی نوروز که مد **شعر**
 کور و ب نوروز و کلی بود و دل نی **:** کتور و دیار اوغان شکر نی **:** چنانکه مضاف گوید
 قادر و قهر ریر اتقان اوغان **:** حکمتی پرله چو یار اتی جهان **ایند** کسره و سکون
 یا اینها از اسامی خداوند تعالی است چنانکه ناصر کویر **پت** سکا پدیک مردم ایند یکجمله است
 آنچه قلم نیب **:** قایده معلوم اولدی هر کیمیک بونعت **آرا** فتح الف و ودا
 و سکون الف ثانی میانه را که چنانکه نوایی در حمد کویر **شعر** ای چو کیم اوزنی مخفی اسرارانی
 عان ارا **:** کوهر عشقی پندن اسرارغان **ان** ارا **:** و در نعت کویر **شعر** ای نبوت
 خیلی غه خاتم نبی آدم ارا **:** کرا آلا خاتم حسین اولات کیم ایر و خاتم ارا **آجول** چتر
 و ضم چم و سکون داو دنیای دون را گویند چنانکه حبیب ترلمه در مخزن اسرار ترکی کویر **پت**
 نکیزی تعالی بو آجونی **تم** **:** پردی سلیمان غه علیه السلام **ایندادی** کسره و و دال
 مهله و سکون یا و نون و فتح دال اول معنی طلب کردن است چنانکه **:** چو کیم ایشیتی
 بوسوژی جنبی **:** ایندادی غفریت لی اولم نیجا **اوترو** بضم نون و سکون و اوین

ALISHER NAVOIYNING “MENI MEN ISTAGAN...” G‘AZALIDAGI IBORALAR TAHLILI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiyning falsafiy-didaktik qarashlari aks ettirilgan “Meni men istagan o‘z suhbatig‘a arjumand etmas” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalida qo‘llangan iboralar tahlil qilindi. Shuningdek, she‘riyatda musiqiylik, ritmning vujudga kelishida iboralarning qo‘llanishi ham muhim ahamiyatga egaligi aytib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: G‘azal, she‘riyat, ritm, kulliyot, devon, ibora.

Abstract: This article analyzes the idiomatic expressions used in Alisher Navoi's ghazal, which begins with the line "Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas," reflecting his philosophical and didactic views. Additionally, it is noted that the use of such expressions plays a significant role in creating musicality and rhythm in poetry.

Keywords: Ghazal, poetry, rhythm, collected works, divan, phrase.

Ma‘lumki, Alisher Navoiy turkiy g‘azalchilikning eng buyuk vakili hisoblanadi. Uning falsafiy-didaktik qarashlari aks ettirilgan “Meni men istagan o‘z suhbatig‘a arjumand etmas” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotining “Badoye‘ ul -vasat” devoniga kiritilgan.

G‘azalning dastlabki baytini o‘qigan o‘quvchining ko‘nglidan “Alisher Navoiydek ulug‘ bir zot ham insonlarga nisbatan bepisand munosabatda bo‘lgan ekanda”, degan fikr kelishi tabiiy. Biroq g‘azalni boshdan oyoq sinchiklab o‘qib, uning har bir bayti ma‘nosi chuqurroq tahlil qilinsa, bu dastlabki taassurotning naqadar jo‘nligi, shoir shaxsini to‘g‘ri anglayolmaganlikning boisi ekanligi ma‘lum bo‘ladi.

Meni men istagan o‘z suhbatig‘a arjumand etmas.

Meni istar kishining suhbatin ko‘nglim pisand etmas.

Baytda shoir “men istagan” deganida o‘zidan-da zukko, bilimdon kishini; “o‘z suhbatig‘a arjumand etmas” deganida esa “arjumand”, azizlanmaslik, ya‘ni hurmat va izzatga ega bo‘lolaslikni nazarda tutadi, bunday ma‘nan yutuk, yuksak salohiyatli kishilarning suhbatiga musharraf bo‘lish uchun ulardek ilmga ega bo‘lish zarurligini o‘quvchiga uqtiradi. Agarda men bilan suhbatlashayotgan kishining dunyoqarashi menikidan yuqori bo‘lmasa, uning suhbatidan qoniqmayman, degan fikrni “ko‘nglim pisand etmas” iborasi orqali nihoyatda ustalik bilan bayt zamiriga singdirib, ushbu iborani baytning ikkinchi misrasida qofiya sifatida qo‘llaydi. Shu asosda shoir baytning ohangdoshligi, musiqiylikning kuchayishiga hamda matla‘ badiiy go‘zalligini ta‘minlashga erishadi.

She‘riy asarlar nasriy asarlarga nisbatan yuksak o‘zida xos g‘oyaviy – ekspressiv imkoniyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. She‘riyatda musiqiylik, ritmning vujudga kelishida iboralarning qo‘llanishi ham muhim ahamiyatga ega.

Nazarimizda, shoirning ushbu iborani ishlatishdan maqsadi o'z suhbatdoshiga nisbatan ko'nglining pisand etmasligi emas, balki hamsuhbatining dunyoqarashi, his-tuyg'ularining o'ziniki singari emasligini ta'kidlash bo'lgan, xolos. Bu yerda shoir o'quvchilarga o'z bilimining qolipida qolib ketmaslik, uni doimiy ravishda oshirib borish zarurligini, shundagina bilimdonlar davrasida e'tirof etilishini ta'kidlamoqda. Xalqimizda "ko'ngli pisand etmaslik" iborasi aslida ko'proq salbiy tarzda ishlatiladi. Alisher Navoiy ushbu iborani ijobiy ma'noda qo'llab baytning mazmunini yanada boyishiga hamda o'quvchiga tezroq ta'sir ko'rsatishiga erishgan, desak yuqoridagi dastlabki tasavvurimiz o'zgaradi. Chunki Navoiy shaxsiyatida o'zgalarga nisbatan g'ayri fikrda bo'lish mutlaqo ziddir.

Ne bahra topqamen andinki, mendin istagay bahra,

Chu ulkim, bahrayi andin tilarmen, bahramand etmas.

Hozirgi adabiy tilimizda "bahra olmoq" iborasi mavjud bo'lib, bu "manfaat olmoq, foydalanmoq" [III.Пахматуллаев, 1992:30] ma'nolarini anglatadi. Navoiy g'azalda ushbu iboraning badiiy uslubga xos bo'lgan "bahra topmoq" variantini qo'llab, baytda ikki kishi o'rtasidagi suhbat haqida mulohaza yuritadi. Suhbat qanday mavzuda bo'lishidan qat'iy nazar, ularning fikrlarini bir-biriga mos kelishi lozimligi ta'kidlanadi. Buning uchun esa hamsuhbatlarning yuqorida aytib o'tganimizdek, dunyoqarashi, ilm-zakovati ham o'zaro yaqin bo'lgandagina qoniqish hosil qilishadi. Agarda aksi bo'lsa, deydi shoir bu suhbatning har ikkala tomonga ham hech qanday nafi tegmaydi, ya'ni shunchaki gaplashishgan hisoblanishadi. Demak, ushbu fikrlari bilan Alisher Navoiy o'quvchiga o'zaro munosabatlardagi ma'nan yaqinlikning ahamiyatini "bahra topmoq" iborasi orqali yetkazmoqchi bo'ladi.

Kerak o'z chobuki qotilvashi Majnun shiorimkim,

Buzug' ko'nglumdin o'zga yerda javloni samand etmas.

Ushbu baytda "buzug' ko'ngil" iborasi ishlatilgan. Navoiy bu iborani qo'llashining sababini aniqlash uchun bayt mazmunini sinchiklab tahlil qilish lozim bo'ladi. Shoir oshiqlik yo'lida Majnun boshidan kechirgan azoblarni lirik qahramon kechinmalari bilan monandligini aks ettiradi. Oshiq xuddi ana shunday ishq dardini "Chobuki qotilvashi", yani sho'x, o'ynoqi go'zal mahbubasi tomonidan o'ziga nisbatan yog'dirilishini istaydi. Alisher Navoiy asarlari lug'atida "Chobuk" so'zi – tez, chaqqon, ildam; sho'x, o'ynoqi go'zal; urishqoq, jangovar chavandoz ma'nolarini anglatishi berilgan. Shoirning "chobuki qotilvashi" birikmasini birgalikda ishlatishiga qaraganda lug'atda berilgan jangjo'y ma'nosidagi urishqoq jangovar chavandoz haqida so'z borayotgani ma'lum bo'ladi. Baytning ikkinchi misrasidagi "samand etmas" birikmasida ham aynan tezyurar va chiroyli otning oshiqning buzuq ko'nglidin boshqa joyda bunchalik emin-erkin javlon urib yashay olmasligi ta'kidlanmoqda. Demak, bu yerda shoir qo'llagan "buzug' ko'ngil" iborasi ijobiy ma'noda nochor, yurak-bag'ri ezilgan ma'nolarida badiiy talqin etilgan. Ana shunday talqinni Navoiyning yana bir mashhur shohbaytida ham uchratishimiz mumkin.

Kimki bir ko'ngli buzug'ning xotirin shod aylagay.

Oncha borkim: Ka'ba vayron bo'lsa, obod aylagay. [Алишер Навоий, 1985:431)

Barchaga ma'lumki, Ka'ba musulmonlarning ziyorat qiladigan eng muqaddas joyi – Allohning uyi. Har bir musulmon uchun bu dargohni tavof qilmoq farzdir. Hazrat, agar kimki “bir ko'ngli buzug'”, ya'ni hech narsasi yo'q, g'arib bechora bir kimsaning dardiga malham bo'lib, ko'nglini ko'tarib, unga quvonch va shodlik baxsh eta olsa, bunday odam vayron bo'lgan muqaddas Ka'bani qayta obod qilgani bilan barobardir, chunki insonning ko'ngli ham Allohning uyidir, deydi. Bugungi kunda esa “ko'ngli buzug'” iborasi ko'proq salbiy ma'noda yomon niyatli, o'y-fikri to'g'ri bo'lmagan, boshqalar haqida doim salbiy fikr yuritadigan odam ma'nosini anglatadi.

Ko'ngul uz charx zolidin, firibin yemakim, oxir

Ajal sarishtasidin o'zga bo'ynung'a kamand etmas.

Hissiy holatni ifodalovchi “ko'ngil uzmoq” iborasi “yuragiga yaqin, intilgan kishisidan yoki narsasidan ajralishga qaror qilmoq” [Ш.Пахматуллаев, 1992:158] ma'nosini anglatadi. Alisher Navoiy ushbu iborani qo'llash orqali baytda charx-dunyo haqida falsafiy mushohada yuritadi. Insonlarga bu zolim dunyoning barcha boyliklari-yu, hashamatlariga ortiqcha ko'ngil bog'lamaslikni, uning “firibini yeganing”dan keyin, ya'ni abadiy emasligini anglolganingdan so'ng undan voz kechish juda qiyin bo'lishini uqtiradi. Inson dunyo dialektikasiga bosh egmasdan boshqa iloji yo'qligini, qachon bo'lmasin bir kuni ajal o'z sirtmog'ini bo'yniga bog'lashi shart ekanligini faylasufona nasihat qiladi.

Ul oy o'tlug' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z,

Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas.

“Ko'z tegmoq”, ya'ni ko'zikmoq iborasi bugungi kunda ham xalqimiz orasida juda ko'p va tez-tez ishlatilib turadi. Masalan, tinchligimizga, vatanimizning gullab-yashnayotganligiga ko'z tegmasin degan iboralar, hattoki, kundalik duo va olqishlarga ham aylanib qolgan. Alisher Navoiyning lirik qahramoni ham baytda o'z ma'shuqasining go'zalligiga boshqalarning nazari tushib, ko'zikib qolmasligi to'g'risidagi istagini misradagi “yuz ochmoq” iborasi orqali bayon etadi. Bu yerda “yuz ochmoq”, yani ma'shuqaning yuzidagi pardasini ko'tarishi, el o'rtasida go'zalligini namoyish etishi, ko'z-ko'z etishi ma'nosini anglatgan.

Shunday qilib, o'quvchilarga Alisher Navoiyning ushbu g'azali ma'nosini yanada tushunarliroq bo'lishida, estetik ta'sirchanligini oshirishda qo'llangan g'azaldagi badiiy san'atlar bilan bir qatorda nutqimiz ko'rki bo'lgan iboralar ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki iboralar voqea-hodisa, belgilarning inson ongiga kuchli ta'sir qilishi va bu ta'sirni nutqda ifodalash, fikrning ta'sirchanligiga erishish maqsadida yaratiladigan til hodisasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Бадое' ул-васат. www.ziyouz.com кутубхонаси.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар то'плами. Бешинчи том - Тошкент: “Фан”, 1983, 1985.

3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луг‘ати. То‘рт томлик. - Тошкент: “Фан”, 1983, 1985.

4. Раҳматуллаев Ш. О‘збек тилининг фразеологик луг‘ати. - Тошкент: “Қомуслар бош таҳририяти”, 1992. - 382 б.

5. Йо‘лдошев Б. О‘збек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Тошкент: “Муҳаррир” , 2013.-300 б.

SamDU o‘zbek tilshunosligi kafedrası
dotsenti **Suvonova Rohila**
SamDU bitiruvchi kurs
talabasi **O‘ktamov Bobir**

ALISHER NAVOIY VA BADIY TASVIR VOSITALARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiy xalq og‘zaki ijodidan keng foydalanganligi va she‘riyatni badiiy tasvir vositalari timsolida ko‘rsatib o‘tganligi haqida fikr yuritiladi. Uning poetikasida badiiy tasvir vositalarining go‘zal ifodasi ufurib turadi. Shu nuqtai nazarda Alisher Navoiy tilshunoslikda uslubiyat sohasini boshlab bergan mutafakkirlardan biri ekanligi ifodalanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, uslubiyat, badiiy tasvir vositalari, xalq og‘zaki ijodi, poetika, she‘riyat sirlari, buyuk mutafakkir.

Alisher Navoiy o‘zbek adabiy tilini rivojlantirishda ulkan xizmat ko‘rsatgan buyuk mutafakkir bo‘lib, u ijodi davomida o‘zbek adabiy tilining uslublarini ishlab chiqish va tartibga solishni ham maromiga yetkazdi. U xalq tilini bitmas-tuganmas boyliklari, imkoniyatlaridan keng foydalanib, o‘z davri o‘zbek adabiy tilining turlicha uslublarini yaratdi.

Alisher Navoiy badiiy tasvir vositalarining turlicha usullaridan san‘atkorona foydalanadi. O‘xshatish, sifatlash, jonlantirish, mubolag‘a, inkor kabi badiiy tasvir vositalari, poetik lug‘aviy birliklarni ustalik bilan qo‘llash asosida she‘riyatda uslubning estetik vazifasini, uning obrazlilikini, badiiyligini va ta‘sirchanligini ta‘minlaydi.

U o‘z asarlarida xalq og‘zaki ijodi namunalaridan keng foydalanadi, xalq maqollari va hikmatli so‘zlar, xalq ta‘birlari va iboralarini ijodiy tarzda qo‘llaydi, o‘zi ham juda ko‘p hikmatli so‘zlar, quyma iboralar yaratadi:

Ishqing o‘tingki yashurdum, el aro yoydi raqib,

Kim isitmani nixon tutsa, qilur marg ayon.

Bu misrada shoir xalq iborasidan keng foydalangan holda muhabbatni hikmatli so‘zlar bilan tasvirlaydi.

A. Navoiy o‘zining nasriy asarlarida badiiy tilning yuqori uslubidan foydalanib, kitobiy adabiy til uslubini yana ham takomillashtiradi, o‘ziga xos

grammatik vositalar yaratadi.U leksik vositalar va imkoniyatlar bilan bir qatorda grammatik uslubiy vositalardan ham ustalik bilan foydalangan.

Jumladan, gap tarkibida uslublar aro yoki betaraf uslubga xos soʻz va iboralarni qoʻllash, bogʻlanishli va ergash soʻzni birikuvlarini birga qoʻshib ishlatish asosida gap mazmunini kuchaytiradi, badiiyligini oshiradi: “Alarning kamolati ovozasini eshitib,yiroq yoʻllar qat qilib muborak suhbatlariga musharraf boʻlurgʻa kelganlar alarni asxob orosida gʻoyati betaayunlikdin mutloqo tanimaslar edikim,ulturur-kuporda va aytmoq va eshitmoq va yemoq va kiymoqda oʻzlari bila soyir mulozimlari arosida tafovut yoʻq erdi”(“Xamsatul mutaxayyirin”).

Bu misolning oʻzida voqea –hodisalarning xususiyatiga qarab bayon tarzining murakkablashib borganini koʻrish mumkin.

Koʻrinadiki Alisher Navoiy oʻzbek adabiy tilida adabiy-badiiy bayon uslubini yuksak darajada rivojlantirdi va ham nazm,ham nasrning oʻziga xos uslub formalarini yaratdi.Soʻzlashuv nutqi materiallari va badiiy tasvir vositalarini ustalik bilan asarlarida qoʻllaganligi asosida yuksak badiiy qimmatga ega boʻlgan jahon adabiyotining ajoyib durdonalari hisoblangan shoh asarlar ijod qildi.Oʻzbek adabiy tilini badiiyat va komolot osmoniga koʻtardi, latofat va balogʻat gavharlari bilan bezadi.

Bundan tashqari Alisher Navoiy shohga yoʻllangan maktublaridan koʻngli toʻlmas, undagi gʻaliz soʻzlarni oʻrniga jozibador jumlar qoʻllash mumkinligini his etardi.Shuning uchun u maktublarga eʼtibor qaratib kitobiy uslubga xos oʻxshatish va sifatlashlar, mubolagʻa va istifo, badiiy parallelizm shuningdek kiritma iboralar,birikma va gaplardan keng foydalanardi.

”Qulluq duodin arzadosht ulkim,inoyat nishonikim,toʻgʻrosi uchun quyosh oltunin falak sadafida hal qilib erdi va mehri uchun mushtari yuziga Humoyun alqab yozilib erdi- etishti.”

Maktub va nomalarini kimlarga yozilganligi bilan bogʻliq ravishda, ularni fikrini bayon qilish uslubi ham turlicha boʻladi. Jumladan, shohga, shaxzodalarga va yuqori amaldorlarga yozilgan maktublarda fikr va mulohazalar, hurmat va eʼtibor qoidolari asosida maslahat va iltimos tarzida bayon qilinadi.

Koʻpincha maktublar “ Davlat bardavom va saodat mustadom boʻlsun”, “Qulluq arzadosht bitildi”, “Ikki dunyo davlati muyassar boʻlsuun”, “Qulluq duo bila arzadosht bitildi” kabi xayrli duo olqishlar,ezgu orzu-istaklar bilan yakunlaydi. Shunday qilib Alisher Navoiy oʻzbek adabiy tilida maktublar uslubini toʻla shakllantirish va rivojlantirishga katta hissa qoʻshdi,(“Munshaot” asarida xat va nomalarni klassik namunasini yaratdi).

Bu noma va maktublarda oliy uslubga xos obrazlilik asosida bayon qilish, xalq soʻzlashuv tiliga xos formalarni,jumla va soʻz birikmalarni mohirona qoʻllash asosida ularda uslubiy ravonlik, soddalikni ham taʼminlaydi. Shu asosda oʻzbek adabiy tilini yana boyitadi, uning tasviriy ifoda vositalarini kengaytiradi.

Alisher Navoiy oʻzbek adabiy tilining uslubini shakllantirdi va badiiy tasvir vositalarini taraqqiy ettirdi.U buyuk olim va mutafakkir, ulugʻ lugʻatshunos va atamashunos sifatida adabiyotshunoslik, tilshunoslik, tarix, falsafa kabi qator

fanlarga doir ilmiy atamalarni , ilmiy tafakkurga xos fikrni bayon etish uslubini ishlab chiqdi.

Shunday qilib, tilshunoslikning uslubiyat sohasini boshlab bergan mutafakkir desak mubolog'a bo'lmaydi. Chunki uning har bir asari dilga orom berguchi, qalblarni junbo'shga keltiruvchi so'zlar bilan bezatilgan. A. Navoiy manzarani tinglovchiga aniq va ixcham yetib borishida tasviriy vositalardan o'rinli foydalangan.

Navoiy butun hayoti davomida, o'zining adabiy, ijtimoiy-siyosiy va ilmiy faoliyati bilan o'z xalqiga xizmat qildi, o'z xalqi va adabiyotini yuksak darajada rivojlantirdi. O'zbek adabiy tilini yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tardi, uni xilma-xil yangi tasviriy vositalar bilan boyitdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўринбоев Б. Туркий филологияга кириш. –Самарқанд. 1989.
2. Қўчқортюев И. Олтойшунослик. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. Тошкент, 1986, 3-сон, 43- 45 бетлар.
3. Каримов С., Санакулов У. Ўзбек тилшунослик масалалари. СамДУ нашриёти, Самарқанд, 2003.
4. Sodiqov Q. “Muhokamatul-lug‘atayin” asarining qo‘lyozmalarini chog‘ishtirma o‘rganish masalasi. Alisher Navoiy va XXI asr. Respublika ilmiy -nazariy anjumani. Toshkent, 2017.
5. А.Навоий. “Муҳокаматул-луғатайин” асари.

MUNDARIJA

ALISHER NAVOIY VA RENESSANS: ALISHER NAVOIY IJODIDA KOMIL INSON KONSEPSIYASI MISOLIDA

Bilge Özkan. Ali Şîr Nevâî'nin kùltürel misyonu ve dünya edebiyatidagi yansimalar.....	4
Omonov Baxtiyor. Alisher Navoiy Fenomeni haqida qaydlar.....	12
Eshonqulov Husniddin. Xamsalarda ifodalangan Komil Inson tushunchasi ustoz Muslihiddin Muhiddinov talqinida.....	17
Hayitov Shavkat. Komil savdogar timsoli.....	21
Tursunova Mahkamoy. Navoiyning onasi.....	27
Nosirov Is'hoqxon. "Maqsadimiz—Komil insonni tarbiyalash".....	30
Farruxbek Olim. Navoiy Zamondoshlari.....	36
Hayitov Shavkat, Barotova Xurshida. Komil hukmdor orzusi.....	41
Xolikulova Gulsanam. Miriy dostonlarida komil inson tasviri.....	46
Xasanova Mashhura. Jahon foniydurur, Ey Xoja, Zinhor.....	49
Ishanxanova Iroda. Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligi arafasidagi konferensiya haqida.....	58
Razzoqov Alisher. Arastu – Komil inson obrazi sifatida.....	62
Qorayev Sherxon. Alisher Navoiy asarlarida Mavlaviylar Samo' yig'inlarining yoritilishi.....	68
Mirzaaxmedova Maxliyo. Alisher Navoiy asarlarida ma'rifiy shaxs takomi.....	76
Nasirdinova Yorkinoy. "Alisherbek naziri yo'q kishi erdi...": Navoiy obrazi Mark Toutant talqinida.....	81
Buriyeva Firuza. Abduvali Qutbiddin she'riyatida tasavvufiy ramziylik va so'fiyona ohanglar.....	90
Raximov Sherbek. Alisher Navoiy asarlarida ma'naviy kamolot va uning ahamiyati.....	98
Berdiyeva Sadoqat, Do'stmirzayeva Flyura. Alisher Navoiy ijodida komil inson konsepsiyasi.....	103
Maxsumov Maqsud. Navoiy ijodida nafs bilan kurash mavzusi: Tarixiy dalillar va badiiy tahlil.....	109
Maxmudov A'loxon. Alisher Navoiy ijodida Xalifalar obrazining talqini.....	116
Usmonova Iroda. Alisher Navoiyning "Farhod Va Shirin" dostoni Naqshbandiya tariqati masalalari yoritilgan asar sifatida.....	122
Egamberdiyeva Madina. Alisher Navoiy ijodida musiqa va she'riyatning Muqaddas uyg'unligi.....	128
Qalandarova Madina. O'rta asrlarda Kitobat san'ati: Temuriylar davriga oid tarixiy asarlar tahlili.....	133
Ilxomjonova Zinnura. Alisher Navoiy ma'naviy merosidagi komil inson konsepsiyasida sinergetik g'oyalar.....	143

ALISHER NAVOIY IJODI: ADABIY TA'SIR VA POETIKA MASALALARI

Sultonmurod Olim. Murakkablik zamiridagi asl maqsad (bir g'azal sharhi).....	149
Ochilov Ergash. Alisher Navoiy va Riyoziy Samarqandiy.....	161
Шарипова Муътабар. Влияние «Чихил хадис»-а Джами на «Арбаин хадиса» Алишер Навои.....	169
Asadov Maqsud. Navoiy qit'alari: obraz, ma'no va tasvirdagi yangilanishlar.....	172
Yusupova Dilnavoz. Samarqand va ikki buyuk shoir.....	179
Sulaymonov Isroil. Alisher Navoiy ijodiga izdoshlik va ijodiy o'ziga xoslik masalasi.....	186
Hamroyeva Orzigul. Navoiy qofiyasining taqti' imkoniyatlari.....	191
G'afforova Ziyoda. Navoiyning hamd va na't qit'alari poetikasi.....	196
Muxitdinova Badea. Qutbiy ijodida Navoiy an'analari.....	206
Muhammadiyev Ahadjon, Maxsumov Maqsud, Maxmudov A'loxon. tasavvufiy talqin: Nafsning badiiy obrazi Navoiy va Muhyi she'riyatida.....	211
Muxitdinova Nazmiya. Muhammad G'oziy ijodida Alisher Navoiy uslubiga izdoshlik ko'rinishlari.....	224
Toshniyozova Dilfuza. Sayidmuhammad Xalifa Ibni Davlat ijodida Alisher Navoiy an'analari.....	228
Asrorov Akbarxon. Alisher Navoiy ijodida Husayn Boyqaro shaxsiyati	232
Ismailov Is'haqjon. Alisher Navoiy ijodining Ogahiy tarixiy-adabiy asarlari yaratilishidagi o'rni.....	237
Eshniyazova Ayimxan. Adabiyotshunoslik ilmida badiiy talqin muammosi.....	243
Qarshiyev Komil. Alisher Navoiy va Jamol Kamol ijodida adabiy ta'sir masalasi.....	250
Shomurodova Sitara. Devonchilik an'anasida Alisher Navoiy ilgari surgan talablar.....	255
Aziz Rajabiy, Xusainov Ismoil. Alisher Navoiy ijodi va maqom san'ati.....	261
Rahmonova Zarina. Alisher Navoiy ga'zallarida poetik sintaksis – anjambeman hodisasi.....	266
Jo'rayeva Husnigul. Husayn Boyqaro siymosi Alisher Navoiy talqinida.....	275
Mavlonov Ahmadjon. “Saddi Iskandariy” dostonida tibbiyotga oid terminlar tahlili.....	278
Meyliyeva Nasiba. Alisher Navoiy poetikasi: adabiy tasvir vositalari va ularning ilmiy tahlili.....	282
Quljanova To'lg'anoy. Abduvali Qutbiddin she'riyatida navoiyona ohanglar.....	286
Xalilova Nigora. Alisher Navoiyning “Xazoyin Ul-Maoniy” kulliyotidagi g'azallarda begona baytlar poetikasi.....	291
Yangiboyev Shavkat. Alisher Navoiyning tahrir ishlari.....	296
Xaydarova Dilorom. Ismoil Gasprinskiyning Alisher Navoiy ijodiga munosabati.....	300
Nazarova Xilola. Nodim Namangoniy satirik hajviyotida Navoiy ijodining	

ta'sir ko'lamini.....	303
Abduraxmonov Dostonbek. Oybek asarlarida Navoiy obrazining yoritilishi.....	307
Narziyeva Saodat. Muxammaslardagi adabiy ta'sir va o'ziga xosliklar.....	310
Yakubova Safiya. Alisher Navoiy va Ismoilxon Faqiriy ijodida, badiiy mushtarakliklar.....	315
Xasanova Dilshoda. Navoiyshunoslik ilmi taraqqiyotida Botirxon Valixo'jayevning o'rni.....	321

SHARQ MASNAVIYILIGI TARIXI VA TARAQQIYOTI: “XAMSA”LARNING KOMPARATIVISTIK TADQIQI

Mirzayev Ibodullo. Qiyosiy adabiyotshunoslik ilmi va takomilida professor M.Muhiddinovning o'rni.....	330
Jabborov Nurboy. “Hayrat ul-abror” talqiniga doir yangi mulohazalar.....	334
Qobilov Usmon, Sanaqulov Ulug'bek. Alisher Navoiy lirikasida Layli obrazi badiiy talqini.....	342
Tohirov Sobirjon. Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy: ijodiy hamkorlik qirralari.....	348
Ruzmanova Roxila. Nizâmî Gencevî ve Ali Şir Nevâî.....	353
Sharipova Nigora. “Xamsa” ilk dostonlarida sujet va til munosabati.....	360
Dedakhanova Muazzam. “Xamsa” da jur'atli ayollar talqini.....	365
Muminova Dilorom. Alisher Navoiy ijodida “noma” janriga bo'lgan munosabat.....	368
Xoshimova Mohigul. Alisher Navoiy ijodining XIX-XX asr dostonchiligiga ta'siri.....	371
Sunatillayeva E'zoza. Alisher Navoiy ijodini o'rganish, rivojlantirish va jahonda keng targ'ib etish.....	374
Jovliyeva Yulduz. Alisher Navoiyning “Lison Ut-Tayr” dostonida Istig'No vodiysi va u bilan bog'liq hikoyat tahlili.....	378
Vaxabova O'g'ilxon, Yo'ldoshboyeva Durdona. “Layli va Majnun” dostonida ruhiyat murakkabliklarining mohirona aks ettirilishi, o'zlikni anglash masalalari.....	381
Toshpulatova Marjona. Badiiy tahlil darslarini usul va texnologiya asosida tashkil etish.....	385
Otayarova Umida. Iskandar obrazining Alisher Navoiy ijodidagi tadrijiy takomili.....	390

ALISHER NAVOIY NASRIY ASARLARINING UMUMINSONIY VA UMUMBASHARIY AHAMIYATI

Abdullayeva Marg'uba. “Tarixi Anbiyo va Hukamo”da hikmat janri xususiyatlari.....	394
Ismoilov Ilyos. Munaqqash tasvir.....	398
Aslanova Hafiza. Alisher Navoiy asarlarida mavlono Gadoiy	

ijodiga munosabat.....	401
Berdiyeva Lobar. Alisher Navoiy merosida umuminsoniy tarbiya masalalarining talqin etilishi.....	404
Ortiqova Mavluda. “ Holoti Pahlavon Muhammad ” risolasida valoyat Inkishofi.....	408
Sa`dullayev Aziz. Alisher Navoiy nasriy asarlarida tarbiya va ta'limning psixologik jihatlari.....	411
Saydullayeva Dilrabo. Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-Muhabbat” tazkirasida ijodkor soʻfiylar zikri.....	416

ADABIY MATNSHUNOSLIK: NASHR, TARJIMA, ILMIY TAHLIL VA TALQIN

Axmedova Shoir. Alisher Navoiy obrazini yaratish yoʻlidagi izlanishlar.....	419
Bekova Nazora. "Devoni Foni": tadqiq, talqin, nashr va tarjima.....	423
Sulaymonov Moʻminjon. Hofiz Xorazmiy lirikasida oshiq obrazi.....	429
Tojiboyeva Ozoda. “Favoyid ul-Kibar”ning Turkiya nashri xususida.....	435
Hazratqulova Elmira. Mariya Sabteln – Hirot adabiy muhiti manbalarining tadqiqotchisi.....	440
Vaxabova Oʻgʻilxon, Sayfulloh Kozimov. Alisher Navoiy ijodida emotsional intellekt va ijtimoiy ong masalalari.....	450
Sulaymonova Hulkar. “Rasailu-L-Xavarazmiy” asarining Sulaymoniya kutubxonasida saqlanayotgan qoʻlyozma nusxalari xususida.....	454
Sabriyev Alisher. Alisher Navoiy asarlarini oʻrgatishdagi mavjud muammolar va ularga zamonaviy yechim.....	463
Gʻoyibboyeva Eʼtiborxon. Navoiy hikmatlarining nashrlari tarixidan.....	466
Abruyeva Madina. Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida olimlar timsoli: Qiyosiy tahlil.....	470

ADABIY JARAYON VA ADABIY ANʼANALAR

Murodov Gʻayrat. Navoiy obrazining yangicha talqini.....	474
Davronova Maxfuza. Xurshid Doʻstmuhammad qissalarida portret va peyzajning psixologik vazifasi.....	478
Ernazarova Gulbahor. Abduvali Qutbiddin sheʼriyatida xalq ogʻzaki ijodidagi obraz va motivlar ifodasi.....	482
Tugalov Toshpoʻlat. Munaqqid siyrati va adabiy meros mohiyati.....	485
Fayzullayev Zavqiyjon. Lirikada qofiya va radif masalasi (Asriy Tabriziy ijodi misolida)	488
Sidiqova Shahnoza. Ahmad Aʼzam hikoyalarida badiiy syujet muammosi.....	493
Hasanov Suhrob. Hozirgi oʻzbek nasrida xarakter tabiati.....	497

ALISHER NAVOIY IJODINING JAHONDA OʻRGANILISHI

Мадраимов Абдумажид, Аскарый Мадраимов А. Алишер Навои в трудах академика В.В.Бартольда.....	502
Namroeva Hulkar, Tojiyev Hamidulla. Mir Alisher Navoiy Asarlarining jahoniy sehri.....	506
Isomiddinov Yo'ldosh. Alisher Navoiy ijodining jahon miqyosida o'rganilishi tarixi.....	513
Хатамов Умид. Алишер Навои: Гений, чи труды звучат сквозь века.....	517
Рустамова Дилафруз. Изучение творчества Алишера Навои в мире.....	520
Кодиркулова Ситора. Взгляд на повест «сад жизни» лидии бат.....	524
Djurayev Mabruk. Alisher Foniý – Navoiyning forsiy ijodi doctor Sug'rabonu Shigo'Fta tadqiqotlarida.....	528
Usmonova Ozodaxon. Navoiy ijodining jahon adabiyotshunosligida o'rganilishi.....	535
Sayraxmatova Oqila. Alisher Navoiy ijodining jahonda o'rganilishi.....	539

NAVOIY IJODI: TIL,TARJIMASHUNOSLIK VA O'QITISH MASALALARI

Abdiyev Murodqosim, Tamiqayeva D. Alisher Navoiyning “Layli Va Majnun” dostonida qo'llanilgan izofa shaklidagi iboralar xususida.....	543
Jamolitdinova Dilnoza , Akbarova Munira. Tilshunoslikda g'ayriodatiy birikmalar muammosi.....	546
Usmanova Maxfuza. Alisher Navoiy asarlari tilida madaniy ekin nomlarining semantik-uslubiy xususiyatlari.....	551
Болдырева Алёна. Воспитание духовности и нравственности дошкольников через знакомство с творчеством Алишера Навои.....	556
Xusanova Maksuda. Alisher Navoiy asarlarida dignitonimlarning qo'llanilishi.....	559
Boboqulov Ismoil. Alisher Navoiy asarlarida so'z yasovchi affikslarning qo'llanilishiga doir.....	562
Nasirdinova Yorkinoy. Muhokamatul Lug'atayn: fransuz sharqshunosligida ilk tadqiqotlar va zamonaviy yondashuv.....	565
Farhad Rahimi. Feraği sözlüğünün yanlışları üzerine.....	573
Vafoyeva Muxayyo. Alisher Navoiyning “Meni Men Istagan” g'azalidagi iboralar tahlili.....	599
Suvonova Rohila, O'ktamov Bobir. Alisher Navoiy va badiiy tasvir vositalari.....	602

**ALISHER NAVOIY VA ADABIY TA'SIR MASALALARI: BADIY
IJOD, KOMPARATIVISTIKA VA RENESSANS
mavzusidagi**

**MUHIDDINOV MUSLIHIDDIN QUTBIDDINOVICHNING
80 yilligiga bag'ishlangan**

**XALQARO ILMIY-NAZARIY ANJUMAN MATERIALLARI
(Samarqand, 16-17 may, 2025-y)**

**Muharrir
Musahhih
Texnik muharrir
Muqovalovchi**

**N. Choriyev
O. Sharapova
O. Mirzayev
X. Rahimova**

ISBN 978-9910-9811-5-9

2025-yil 02-mayda Tahririy - nashriyot bo'limiga qabul qilindi.
2025-yil 06-mayda original maketdan bosishga ruxsat etildi.
Qog'oz bichimi 60x84_{1/16} «*Times New Roman*» garniturasida.
Ofset qog'ozi. Shartli bosma tabog'i - 38,5. Adadi: 30 nusxa.
Buyurtma № 691

**SamDU Tahririy-nashriyot bo'limi bosmaxonasida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.**

Muhiddinov Muslihiddin Qutbiddinovich – filologiya fanlari doktori, professor, navoiyshunos olim. 1945-yilda Samarqand viloyati Urgut tumanida ziyoli oilasida tavallud topgan. Muslihiddin Muhiddinov o'zbek adabiyoti tarixi bo'yicha yetuk mutaxassis, Samarqand adabiyotshunoslik maktabining faol davomchilaridan biri, bu sohada amalga oshirgan ishlari bilan ilm ahli nazariga tushgan olim.

M.Q.Muhiddinov 1972-yilda “O'zbek klassik adabiyotida “Bahrom va Dilorom” hamda “Bahrom va Gulandom” siklidagi dostonlar (“O'zbek klassik adabiyotida “Bahrom Go'r” syujetining evolyutsiyasi”) mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi, professor G'ulom Karimov rahbarligida, “Alisher Navoiy va uning salaflari ijodida inson konsepsiyasi (“Xamsa”larning birinchi dostonlari asosida)” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini esa 1995-yilda akademik Botirxon Valixo'jayev ilmiy maslahatchiligida himoya qilgan.

M.Q.Muhiddinov o'z mehnat faoliyatini Samarqand davlat pedagogika institutida laborant lavozimidan boshlab, mazkur institutda 1992-yilgacha o'qituvchi, dotsent, professor vazifasini bajaruvchi, o'quv-tarbiyaviy ishlar bo'yicha prorektor kabi vazifalarni bajardi. 1992-1997-yillarda SamDU o'zbek adabiyoti tarixi kafedrası professori, “Samarqand universiteti” gazetasi muharriri, SamDU qoshidagi nomzodlik dissertatsiyalari himoya etiladigan ixtisoslashgan kengash ilmiy kotibi, ilmiy kengash raisi, 1998-yildan ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha SamDU birinchi prorektori lavozimida ishlagan. 2011-yildan SamDU filologiya fakultetining o'zbek adabiyoti tarixi kafedrası professori lavozimida faoliyat yuritmoqda.

M.Q.Muhiddinov o'z tadqiqotlarida komil inson g'oyasining mumtoz adabiyotdagi talqinlariga katta e'tibor berdi. Chunki oliyanoblik, saxovat, shijoat, yaratuvchanlik va bunyodkorlikka asoslangan – komil inson g'oyasi istiqloлга erishgan mamlakatimizning moddiy-ma'naviy taraqqiyotini belgilovchi omil sifatida o'rganilishi dolzarb masalaga aylandi. Olimning ilmiy faoliyati davomida 15 ta monografiya, jumladan, 4 tasi xorijda, 10 ta darslik va o'quv-uslubiy qo'llanmalar, 400 dan ortiq ilmiy-nazariy maqolalari e'lon qilingan.

Uning bevosita rahbarligi ostida nomzodlik va filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) 12 ta, 5 ta filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyalari himoya qilingan. 30 ga yaqin magistrlik va o'nlab bakalavrlik ishlari tayyorlangan.

M.Q.Muhiddinov davlat fan-texnika qo'mitasining “Sharq mumtoz adabiyotida komil inson konsepsiyasi” (2001–2006), “Qo'lyozma manbalarning milliy-ma'naviy va adabiy meros targ'ibotidagi ahamiyati” (2007–2011), “Temuriylar davrida yaratilgan “Xamsa”larning komparativistik tadqiqi” (2017–2020) mavzularidagi fundamental grantlar sohibi bo'lgan. Grantlar asosida olib borilgan tadqiqotlar natijasida 10 dan ziyod yaqin kitoblar, Respublika va Xorijiy nashrlarda 80 ga yaqin ilmiy maqolalar va 1 ta maqolalar to'plami chop etildi. Mazkur loyihalar doirasida 20 dan ortiq (PhD), (DSc) dissertatsiyalari himoya qilindi. Bugungi kunda ham “Temuriylar davrida yaratilgan “Xamsa”larning ilmiy va ommabop nashrlari” (2025–2027) mavzusidagi amaliy loyiha rahbari sifatida adabiyotshunoslik, navoiyshunoslikka doir dolzarb tadqiqotlarni tatbiq etib kelmoqda.

Shuningdek, u “O'zbekiston Mustaqilligining 15, 20, 25 va 30 yilligi”, “O'zbekiston Konstitutsiyasiga 25 yil” esdalik nishonlari bilan taqdirlangan. 2015-yil yakunlari bo'yicha Samarqand viloyatida o'tkazilgan ikkinchi an'anaviy “Samarqand iftixorlari” tanlovining “Viloyatimiz taraqqiyotiga qo'shgan samarali hissi hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi faol ishtiroki uchun” nominatsiyasi bo'yicha viloyat hokimining faxriy yorlig'i bilan taqdirlandi. 2016-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan O'zbekiston Mustaqilligining 25 yilligi munosabati bilan “O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi” faxriy unvoni va 2018-yilda 9 may – Xotira va qadrlash kuni munosabati bilan O'zbekiston gerbi aks etgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining oltin qo'l soati bilan taqdirlandi. 2020-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan O'zbekiston Mustaqilligining 29 yilligi munosabati bilan “El-yurt hurmati” ordeni, 2022-yilda “Ma'naviyat fidoiysi” ko'krak nishoni sohibi bo'ldi.

M.Q.Muhiddinov o'z ilmiy-pedagogik faoliyatida ma'naviyatimizni yuksaltirishga, ajdodlarimizning boy adabiy merosini yoshlarga yetkazishda, ularni vatanimizning sodiq, idrokli, iste'dodli farzandlari qilib tarbiyalashga o'zining munosib hissasini qo'shib kelmoqda.

